

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Emre Kongar

21. Yüzyılda Türkiye

2000'li Yıllarda
Türkiye'nin
Toplumsal Yapısı

Remzi Kitabevi

PROF. DR. EMRE KONGAR'IN YAYINEVİMİZDEKİ ÖTEKİ KİTAPLARI

Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, 1995, (6. basım). Toplumsal bilimlerdeki büyük boy, orta boy ve küçük boy değişme kuramlarının anlatıldığı, eleştirildiği ve Türkiye için sonuçlar çıkarıldığı bir temel başvuru kitabı. (Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü.)

Devrim Tarihi ve Toplumbilim Açısından Atatürk, 1994, (2. basım). Atatürk'e toplumbilim kuramları açısından yeni bir bakış.

Türk Toplumbilimcileri I, 1996, (3. basım). Emre Kongar'ın arkadaşlarıyla birlikte yazdığı bir temel başvuru kitabı.

Türk Toplumbilimleri II, 1996, (2. basım). Birinci cildin devamı. Her toplumbilimcinin elinde bulunması gereken yapıt.

Kültür Üzerine, 1997, (5. basım). Kültür üzerine temel bilgiler, denemeler, kültürümüzün kaynakları ve özellikleri.

Demokrasi ve Kültür, 1997, (3. basım). Demokrasimizin sorunları, kültür ve demokrasinin ilişkileri.

12 Eylül Kültürü, 1995, (3. basım). 12 Eylül'ün kültürel açıdan eleştirisi.

Atatürk Üzerine, 1997 (3. basım). Atatürk üzerine özgün denemeler.

Türkiye Üzerine Araştırmalar, 1996 (2. basım). Gecekondu, aile ve kent planlaması üzerine toplumbilimsel yaklaşımlar.

Yaşamın Anlamı, 1997, (6. basım). Yaşam, sevgi ve üretim üzerine otobiyografik denemeler.

Hocaefendi'nin Sandukası, (Roman), 1997, (10. basım). Emre Kongar'ın gününüz toplumunu, üniversitesini ve öğrenci olayları hicvettiği, Fatih Sultan Mehmet döneminde geçen bir aşk, macera ve gerilim romanı.

Ben Müsteşarken, 1997 (5. basım). Emre Kongar'ın Ankara'da siyaset, bürokrasi ve sanat çevrelerinde yönetici olarak geçirdiği yılları, eleştirel bir mizah anlayışı ile anlattığı anı kitabı.

Demokrasi ve Laiklik, 1997, (2. basım). Emre Kongar'ın küreselleşme çerçevesinde ulus-devlet sorununu tartıştığı, demokrasi ve laiklik kavramlarına tarihin ışığında açıklık getirdiği bir çalışma.

EMRE KONGAR

21. YÜZYILDA TÜRKİYE

*2000’li Yıllarda,
Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*

15. Basım

Remzi Kitabevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 101
21. YÜZYILDA TÜRKİYE/Emre Kongar

Kapak: Ömer Erduran

ISBN 975-14-0624-2

BİRİNCİ BASIM: Mart, 1998
ON BEŞİNCİ BASIM: Kasım, 1998

Remzi Kitabevi A.Ş., Selvili Mescit Sok. 3, Cağaloğlu 34440, İstanbul.
Tel (212) 513 9424-25, 513 9474-75, Faks (212) 522 9055
WEB: <http://www.remzi.com.tr> E-POSTA: post@remzi.com.tr

Remzi Kitabevi A.Ş. tesislerinde basılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Türk toplumsal değişme sürecine katkıda bulunma şansına sahip olabilmiş iki felsefe öğretmenin, annem Mesude Kongar ile babam İhsan Kongar'ın anısına.

AYDIN DOĞAN ÖDÜLÜ GEREKÇESİ

1998 yılında paylaştırılan **Aydın Doğan Vakfı “Sosyal ve Beşeri Bilimler” Ödülü**’nün Seçiciler Kurulu *21. Yüzyılda Türkiye* adlı kitaba ilişkin şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Seçiciler Kurulu **Emre Kongar**’ın İkinci Dünya Savaşı sonrası sosyal ve beşeri bilimlerdeki birikimi tarihselleştiren disiplinler arası çalışmasının Türkiye’nin bugününü anlamaya ve yarınını kurgulamaya yönelik bir birikim oluşturduğu kanısına varmıştır. Türkiye’de toplumsal değişmenin kavramsallaştırılması doğrultusunda bir girişim olan eser küreselleşmenin giderek güçlendiği bir ortamda Türkiye’yi dış göstergeler ışığında bir konuma oturtmakta, ÷lke içi dinamikleri ve demokratikleşme sürecini eleştirel bir açıdan ele almakta ve bu süreçte bireyin rolünü gündeme getirmektedir. Sosyal ve beşeri bilimlerde güncel kurguyla tarihsel eksenini birlikte görme çabasının günümüz bilim dağarcığı için önemini vurgulayan jüri Türkiye’de bilimsel yazıda bu tür “makro” düzeyde kapsayıcı bilimsel çalışmaların yetersiz olduğuna dikkati çekmiş ve **Emre Kongar**’ın bu alanda çabasını ödüle layık görmüştür.

Prof. Dr.
Metin Heper

Prof. Dr.
Merih Celasun

Prof. Dr.
Arda Denkel

Prof. Dr.
Ufuk Esin

Prof. Dr.
Çiğdem Kâğıtçıbaşı

Prof.Dr.
Mübeccel Kıray

Prof. Dr.
Şevket Pamuk

Prof. Dr.
Murat Serter

Prof. Dr.
İlhan Tekeli

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	13
GİRİŞ	15

Birinci Kesim

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL YAPININ TEMELLERİ

BÖLÜM I. OSMANLI BİRİKİMİ	47
1. Tarihsel Özet	49
2. Yapısal Özet	56
3. Batılılaşma	64
4. Özet ve Sonuçlar	69
BÖLÜM II. BAĞIMSIZLIK SAVAŞI	75
1. Önder'in Doğuşu	77
2. Önder'in Eylemi	81
3. Yeni Devletin Kuruluşu	89
4. Özet ve Sonuçlar	100
BÖLÜM III. ATATÜRK DEVRİMLERİ	105
1. Kemalist İdeolojinin Yapısı	109
2. Siyasal, Hukuksal ve Kültürel Devrimler	111
3. Bir İdeolojinin Biçimlenmesi: Atatürkçülük (Kemalizm)	115
4. Özet ve Sonuçlar	122

İkinci Kesim

TÜRKİYE'DE DEĞİŞMENİN ARAÇLARI OLARAK YAPISAL ÖGELER

BÖLÜM IV. SİYASET	127
1. Türk Siyasal Yaşamında Sınıfsal Çözümlemeye Yardımcı Bir Anahtar: "Devletçi-Seçkinçi"lere Karşı "Gelenekçi-Liberal"ler	131
2. Osmanlılarda Siyaset	132
3. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyaset	136
4. Serbest Fırka Denemesi: "Devletçi-Seçkinçi"ler Tarafından Yapılan Bir Güdümleme	140
5. Çok Partili Dönem	144
6. 27 Mayıs: "Devletçi-Seçkinçi" Bir Eylem	154
7. Türk Siyasal Yaşamında Şiddet Eylemlerinin Gelişmesi	165
8. 1973 Seçimleri ve Sonrası	175
9. 12 Eylül Harekâtı Öncesi	185
10. 12 Eylül Harekâtı	187

11. 12 Eylül Harekâtının Ardındaki Nedenler: Türkiye’de Şiddet ve Terörün Kaynakları	199
12. Özal Dönemi	218
13. 1991 Seçimleri: Özal Döneminin Kapanması ve Yeni İttifaklar	227
14. Siyasal İslam’ın Yükselişi ve Sivas Katliamının Ardında Yatan Nedenler	229
15. Özal’ın Mirası: Yeni Liderler ve Yeni Bunalımlar	263
16. 1995 Seçimleri: Siyasal İslam’ın İktidarı ve Yol Açtığı Bunalımlar	269
17. Ordu, İrticaya Karşı “Anayasal Sınırlar İçinde” Cumhurbaşkanı ile Birlikte Müdahale Ediyor	280
18. Güneydoğu’da Karmaşık Sorunlar Yumağı	295
19. 21. Yüzyılda Siyasetin Güncel Gündemi	316
20. Özet ve Sonuçlar	319
BÖLÜM V. EKONOMİ	337
1. Osmanlı İmparatorluğu	341
2. 1950 Yılına Değın İzlenen Ekonomik Uygulama ve Ekonomik Koşullar	349
3. Menderes Dönemi Ekonomi Siyaseti	357
4. 1960’tan Sonraki Ekonomi Siyaseti: Planlı Dönem	361
5. Kalkınma Planlarının Değerlendirilmesi ve Türk Ekonomisinin Genel Durumu	400
6. Özal Döneminin Ekonomik Bilançosu	411
7. Özet ve Sonuçlar	422

Üçüncü Kesim

DIŞ ÖGELERİN ETKİLERİ

BÖLÜM VI. DIŞ DÜNYA	439
1. Dış Dünya ve Osmanlı İmparatorluğu	443
2. Dış Dünya ve Bağımsızlık Savaşı	445
3. Ulusal Bağımsızlığı Tanıtma Uğraşı ve İkinci Dünya Savaşı	451
4. Türkiye, Batı Dünyasında	457
5. Kıbrıs: 1964’ten Sonra Türk Dış Siyasetinin Belirleyicisi	463
6. Orta Asya Cumhuriyetleri	474
7. Dış Dünya ile Ekonomik İlişkiler	483
8. Özet ve Sonuçlar	507

Dördüncü Kesim

TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL YAPININ VE DEĞİŞMENİN GÖRÜNÜMLERİ

BÖLÜM VII. NÜFUS	517
1. Toplumsal Değişmenin Bir Göstergesi ve Belirleyicisi Olarak Nüfus	521
2. Nüfus ve Nüfus Artışı	522
3. Nüfusun Bileşimi	523

4. Çalışan Nüfus	528
5. Okur-Yazarlık ve Eğitim	532
6. Özet ve Sonuçlar	542
BÖLÜM VIII. KENTLEŞME	545
1. Kentleşmenin Genel Nitelikleri	549
2. Kentleşmenin Özel Nitelikleri	554
3. Gecekondu Olgusu: Kent Hukuku Dışında Gelişen Bir Yapı	562
4. Özet ve Sonuçlar	575
BÖLÜM IX. AİLE	581
1. Değişen Aile	585
2. Kırsal Aile	586
3. Gecekondu Ailesi	590
4. Kentsel Aile	594
5. Aile Planlaması	596
6. Özet ve Sonuçlar	598

Beşinci Kesim

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL YAPININ VE DEĞİŞMENİN DEĞERLENDİRİLMESİ

BÖLÜM X. SONUÇ	605
1. Ulus-Devletin Kuruluşu: Kapitalizmin Gelişmesi	609
2. Tarımda Gelişmeler	614
3. Sanayide Gelişmeler	617
4. Türkiye'de Sermaye Sınıflarının Kökenleri ve Yapısı	620
5. İşçi Sınıfının Gelişmesi	626
6. Toplumsal Sınıfların Göstergesi Olarak Gelir Dağılımı	636
7. Türkiye'deki Sınıflı Toplumun Kendine Özgü Nitelikleri	644
8. Türk Toplumsal Değişme Sürecinde Askeri ve Sivil Bürokrasinin Yeri	650
9. Türk Toplumsal Değişmesinin Kavramlaştırılması	660
10. Özet ve Sonuçlar	681
KAYNAKÇA	695
DİZİN	719

ÇİZELGELER

IV. BÖLÜM

1. Yıllara Göre Anarşik Olaylarda Ölenler (1969-1980)	200
2. 1950-1960 Arası Seçim Sonuçları	321
3. 1960-1977 Arası Seçim Sonuçları	323
4. 1983-1995 Arası Seçim Sonuçları	324
5. Yüzde Olarak Seçime Katılma Oranları (1950-1995)	326

V. BÖLÜM

1. Osmanlı Borçlarının Dağılımı (1881-1914)	342
2. Osmanlı Sanayiinin Genel Durumu (1915)	346
3. Osmanlı Sanayi Kesiminde Kapitalistlerin ve İşçilerin Kökeni (1915)	347
4. Demiryollarının Gelişmesi (1923-1996)	354
5. "Teşvik-i Sanayi" Yasası Kapsamına Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi (1932-1939)	355
6. Kesimlere Göre "Kaba Ulusal Ürün" (GSMH) (1925-1940)	356
7. Örgütlü İmalat Sanayiinde Kuruluşların Yüzdesi (1950-1960)	358
8. Kesimlere Göre Kaba Ulusal Ürün (GSMH) (1945-1960)	360
9. Karayollarının Gelişmesi (1923-1996)	360
10. Kaba Ulusal Ürünün (GSMH) ve Üç Kesimin Yıllık Artış Hızları (1924-1948)	401
11. Kaba Ulusal Ürünün (GSMH) ve Üç Kesimin Yıllık Artış Hızları (1949-1968)	402
12. Kaba Ulusal Ürünün (GSMH) ve Üç Kesimin Yıllık Artış Hızları (1969-1996)	403
13. Kaba Ulusal Ürün İçinde Kesimlerin Payları (1923-1996)	404
14. Birey Başına Kaba Ulusal Ürün (GSMH) (1923-1996)	405
15. Seçilmiş Kimi Yıllarda Kamunun ve Özel Kuruluşların Yatırım Yüzdeleri (1948-1994)	406
16. Planlı Dönemde Çeşitli Kesimlerde Yatırımlar	407
17. Seçilmiş Yıllarda Dış Ticaret (1923-1996)	408
18. Planlı Dönemde Yüzdelere Olarak Dışa Satılan Ürünlerin Bileşimi	410
19. Planlı Dönemde Yüzdelere Olarak Dıştan Alınan Ürünlerin Bileşimi	411
20. Çeşitli Araştırmalara Göre Gelir Dağılımı	431

VI. BÖLÜM

1. Azerbaycan ve Türk Cumhuriyetlerinde Etnik Dağılım	475
2. Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Halklarının Kendilerini Nasıl Tanımladıkları	476
3. Azerbaycan'da ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Evlerde En Çok Konuşulan Dil	477
4. Azerbaycan'da ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Kamuoyunun Türkçeyi Anlama Oranları	477

5. Bağlı Bulunulan Dinler	478
6. Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Halklarının Türkiye Cumhuriyeti'ni Nasıl Tanımladıkları	479
7. Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Halklarının, Ülkelerinin Kültürel Gelişiminin Sağlanması İçin Öncelikle İlişkiye Girilmesini Tercih Ettikleri Ülkeler	479
8. Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Halklarının Türkiye Cumhuriyeti'ne Duydukları Güven	480
9. Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Halklarının Ülkelerindeki Siyasal Rejim Değişikliklerinden Duydukları Memnuniyet	480
10. 1929'da Yerli ve Yabancı Kuruluşların Dağılımı	483
11. 1920-1930 Arası Kurulan Anonim Şirketlerin Dağılımı	484
12. OECD Ülkelerinden Alınan Net Dış Yardım (1960-1970)	485
13. Uluslararası Kuruluşlar ve Yabancı Ülkelerden Sağlanan Dış Yardımlar (1923-1974)	486-487
14. Dış Borç Stoku Artışları ve KUÜ'e Oranları (1965-1996)	489
15. 1950-1983 Yılları Arasında Yabancı Sermaye	492
16. 1984-1995 Yılları Arasında Yabancı Sermaye	493
17. Kaba ve Net Olarak Yabancı Krediler (1950-1983)	494
18. Kaba ve Net Olarak Yabancı Krediler (1989-1995)	495
19. Yurtdışında Çalışan İşçilerin Ülkelere Göre Dağılımı (1973-1980-1991)	501
20. Yıllara Göre Toplam İşçi Dövizleri ve İhracat Gelirleri (1970-1996)	502
21. Yurtdışına Giden İşçilerin Nitelik Durumu (1964-1973)	503

VII. BÖLÜM

1. Sayım Yıllarına Göre Nüfus ve Yıllık Artışlar (1927-1997)	523
2. Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı (1927-1990)	524
3. Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1935-1990)	524
4. Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı	525
5. Nüfusun Anadiline Göre Dağılımı	526
6. Anadillerin Oransal Dağılımı (1927-1965)	527
7. Sayım Yıllarına Göre İşgücü (1955-1990)	528
8. Kesimlere Göre İşgücünün Dağılımı (1955-1990)	529
9. Meslek Gruplarına Göre İşgücü (1970-1990)	530
10. Çalışma Durumuna Göre İşgücü (1970-1990)	530
11. Çalışan Nüfusun Sosyal Güvenlik Durumu (1993)	531
12. Sayım Yıllarına Göre Okuma Yazma Oranları (1935-1990)	532
13. Seçilmiş Yıllarda Okul Çağındaki Çocukların Yüzdesi Olarak Öğrenciler (1960-1994)	533

VIII. BÖLÜM

1. Sayım Yıllarına Göre Kentsel ve Kırsal Nüfuslar ve Yıllık Artış Oranları (1927-1997)	549
2. Kentsel Nüfusun Büyümesi (1960-1990)	550
3. Tarım Kesiminde Toprak Mülkiyeti Dağılımı	551
4. Traktör Sayısı ve Traktörle İşlenen Toprak Oranları (1940-1995)	551
5. Kaba Yurtiçi Ürün İçinde Tarım Kesiminin Payı ve Tarımdaki İşgücü Yüzdeleri (1960-1990)	552
6. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Dağılımı (1907-1914)	554

7. Bölgelere Göre Kentsellik Oranları (1940-1990)	555
8. Nüfusu 100.000'in Üzerindeki Kentlerin Büyüme Göstergeleri (1950-1990)	556
9. Kentlerde Gecekondu Nüfusu (1955-1995)	566

IX. BÖLÜM

1. Medeni Durum ve Cinsiyete Göre Nüfus (1935-1990)	587

X. BÖLÜM

1. Sendikali İşçi Sayısı (1963-1980)	630
2. Grevler (1965-1980)	631
3. Grevler (1985-1995)	632
4. Ortalama Günlük Ücretler (1965-1983)	633
5. Ortalama Aylık Çıplak Ücretler (1991-1996)	633
6. Reel Ortalama Ücret (1968-1983)	634
7. Reel Asgari Ücret (1979-1996)	635
8. Farklı Yıllarda Farklı Araştırmalarda Yüzde 20'lik Gruplara Göre Gelir Dağılımı (1963-1994)	637
9. İktisadi Faaliyetlere Göre Kişi Sayısı ve Gelir Yüzdesi	639
10. Çeşitli Meslek Gruplarının Nüfus ve Ulusal Gelir İçindeki Payları (1968)	639
11. Çeşitli Meslek Gruplarının Çalışan Nüfus ve Gelir İçindeki Payları (1994)	641
12. Bölgelere Göre Gelir Dağılımı (1987-1994)	641
13. Devletçi-Seçkinin Cephinin Gelişimi	665
14. Gelenekçi-Liberal Cephinin Gelişimi	666

SUNUŞ

Bu kitap ile okuyucuya sunduğum “kuramsal deneme”de geliştirmeye çalıştığım model, üç temel değişken üzerine kuruludur. Birinci değişken tarihsel süreçleri, çevre koşullarını, öteki ülkelerle olan ilişkileri ve küreselleşmeyi de kapsayan biçimde *dış dünya*’dır. İkinci değişken, Türklerin Osmanlıların tarih içindeki devlet anlayışlarını, geleneklerini, göreneklerini, kültürlerini kapsayan, Batılılığı, Atatürkçülüğü, “Siyasal İslam”ı ve ayrılıkçı etnik yaklaşımı da içeren *ideoloji* ögesidir. Üçüncü temel değişken ise, çeşitli süreçlerin sonucu olarak *sınıflaşma*’dır.

Aslında *sınıflaşma* süreci içinde ele alınması gereken *ideoloji* ögesinin kendi başına bağımsız bir değişken olarak kullanılmış olması, sadece Osmanlı-Türk toplumsal değişme çizgisinin ve toplumsal yapısının, Batı’dan farklı olan, kendine özgü niteliklerinden dolayı değil, aynı zamanda, örneğin, “milliyetçilik” ya da “İslam” veya “Sosyalizm” gibi ideolojilerin günümüzde bile sahip oldukları “maddi güç” dolayısıyladır.

Modelin işleyişi tarihsel açıdan ve bu üç değişken arasındaki etkileşimler çerçevesinde ele alınmıştır. Değişkenler arasındaki etkileşim, sürekli olarak uyumlu ve tekdüze bir nitelik taşımaz. Genellikle karşıtların etkisi ve tepkisi biçiminde oluşur.

İncelemelerim sırasında yalnızca bir model geliştirmeye değil, değişme sürecini ileriye dönük bir biçimde de ortaya koymaya çalıştım. Her temel ögenin görüntülerini incelerken, gelecek için ipuçları da aradım. Fakat bugüne değin oluşan değişimleri açıklamak için geliştirdiğim model, ileriye dönük irdelemeler için temel değişkenlerin ağırlığı açısından, yeniden gözden geçirilmelidir. Yapıtta uzun uzun açıklamaya çalıştığım oluşumlar sonucu modelin *ideoloji* değişkeni, görelî olarak önemini yitirirken *sınıflaşma* ögesi de görelî olarak etkisini artırmaktadır. Örneğin, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Osmanlı toplum yapısının özel niteliklerinden dolayı *ideoloji*, *sınıflaşmayı* önemli ölçüde etkilemiştir. Oysa, 21. yüzyıla giderken, bunun tam tersi olmakta, *sınıflaşma* değişkeni, *ideoloji* ögesini biçimlendirmektedir. Ayrıca “küreselleşme” çerçevesinde, dış dünya’nın etkisi de güçlenmektedir. Bu nedenle 21. yüzyıl Türkiye’si konusunda kestirimlerde bulunurken, en önemli bağımsız değişkenin artık *dış dünya* olduğu sürekli akılda tutulmalıdır.

Çalışmamı on bölüm içinde düzenledim. Her bir bölümde, geliştirmek için çaba harcadığım model bakımından önemli gördüğüm konuları inceledim. Okuma ve algılama kolaylığı bakımından, temel değişkenlere ilişkin bazı süreçleri “siyaset” gibi, “ekonomi” gibi başlıklar altında topladım. Örneğin “ideoloji” ögesini daha çok siyasette, “sınıflaşma” ögesini daha çok ekonomide irdelemeye çalıştım.

Ayrıca, temel yaklaşımı belirlemek için, bölümlerden değişik bir sınıflama da kullandım ve yapıtı beş ana kesime ayırdım. Bu kesimler, dikkatli bir okuyucunun da gözünden kaçmayacağı gibi, bölümleri, modelimdeki kuramsal ilkelere göre yerleştirme çabasının bir sonucudur.

Burada bir uyarı notu koymalıyım: Bilindiği gibi her toplum, her an değişmektedir. Bu çalışmada da, toplumsal yapı ile toplumsal değişme birlikte ele alınmıştır. Çünkü, bunlardan yalnız birini inceleyerek ötekini bir yana bırakmak, toplumsal gerçeğe ve dolayısıyla bilimsel yaklaşıma aykırıdır. Bu nedenle 21. yüzyıl Türkiye'sinin yapısını kestirmeye çalışırken, daha çok sorunlar ve süreçler üzerinde durdum. Aksi takdirde belli bir zaman kesitinde değişme dinamiğinin durdurularak eldeki yapının fotoğrafının çekilmesi gibi, bilimsel yaklaşıma pek de uygun olmayan bir yanlışa yakanabilirdim.

Son söz olarak; ilk biçimini 1976'da yayınladığım, 1985'te ciddi olarak gözden geçirdiğim ve sonunda oturup, 1995'ten beri, yeni baştan yazmaya koyulduğum bu "deneme" ile, Türkiye için en doğru yargıları sunmak gibi bir sav taşımadığımı da belirtmeliyim. Ulaşmaya çalıştığım amaç, tutarlı bir model geliştirebilmektir. Türkiye'nin 21. yüzyıldaki sorunları konusundaki öngörülere küçük de olsa bir katkıda bulunabilirsem kendimi mutlu sayacağım. Ayrıca bir başka umudum, sunduğum geniş kapsamlı bilgi ve rakamlar yoluyla, okuyucu için temel bir başvurma kaynağı ortaya koyabilmiş olmaktır.

Üretimi 25 yılı aşkın bir süredir devam eden bu çalışma için pek çok kişiden yardım aldım. En başta, çizelgelerin oluşturulmasında yardımcı olan öğrencilerime ve asistanlarıma minnet borcum var. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün zaman dizilerini değiştirmesinden sonra bazı çizelgelerin yeniden hazırlanmasında **H. Cem Doğan**'ın yardımlarını özellikle belirtmeliyim. Ayrıca bana yaşam boyu rahat çalışma koşullarını hazırlayan ve her zaman destek olan eşim **Bilgi Kongar**'a teşekkür borçluyum.

Ocak, 1998
2. Ulus, İstanbul

GİRİŞ

Yüzlerce sayfayı aşan bir kitabı okumak oldukça zor. “Giriş”i bu zorluğu biraz olsun azaltabilmek için yazdım. Böylece aynı zamanda, ayrıntılardan dolayı kitabın bütününe gözden kaçmasını da önleyebileceğim umudundayım.

21. yüzyıl Türkiye’si esas olarak, dünyadaki tek, laik ve demokratik Müslüman toplumdur.

Bu niteliği, **Mustafa Kemal Atatürk** ve arkadaşlarının 20. yüzyılın başında kurduğu Cumhuriyet’in, çağın gereklerine uygun olarak, bir “ulus-devlet” biçiminde örgütlenmesinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyılın başındaki bu yeni oluşum sırasında, İslam dini de, Hıristiyanlıktan yaklaşık beş yüz yıl sonra, laikleşmiş, yani Müslüman bir toplumda din ve devlet birbirinden ayrılmıştır.

21. yüzyıldaki Türkiye, toplumsal ve kültürel olarak, Osmanlının mirası ile Batı uygarlığının bir bileşimidir.

Osmanlı mirası bugünkü topluma, bir yandan İmparatorluğun görkemli kültürünü aktarırken, öte yandan ürettiği altı yüz yıllık deneyim birikimiyle İslamî öğelerin de, çağın gereklerine göre reforme edilme şansını tanımıştır.

İtici güç olarak akıllı, teknolojiyi ve bireyi toplumun motoru yapan Batı ise, aydınlanma ve sanayi devrimleri ile, Türkiye’ye, bir model olarak hizmet etmiştir.

Bu anlamda bakıldığında Türkiye, dünya üzerinde hem Batılı hem de Müslüman nitelik taşıyan tek toplum olarak görülmektedir.

21. yüzyıl Türkiye’si, bütün bu öğelerin “küreselleşme olgusu”nun potasında, sanayi devrimini izleyen, “bilgi ve bilişim devrimi” çerçevesinde yeniden biçimlenmesine tanık oluyor.

Böylece toplum, İslam ve laiklik, demokrasi ve milliyetçilik, ekonomik kalkınma ve ahlak değerleri, ulus-devlet ve uluslararası güç odakları gibi, kimi zaman birbirlerine zıt, kimi zaman da birbirlerinin varlığına destek veren kavramların etkileşimi ile yepyeni bileşimlere ulaşıyor.

Bu çerçevede, din dünyasındaki mezhep çatışmaları da, vatandaşlık dünyasındaki ırkçılık ve milliyetçilik kavgaları da gelecekte yok olmayacak. Ama, bunlar varlıklarını korusalar bile, toplum, birlikte yaşamının gereği olan ekonomik etkinlikler alanında, akıl, teknoloji ve birey eksenindeki etkileşimini sürdürecektir.

Bir başka deyişle, 21. yüzyıl Türkiye’si, ırkçı-milliyetçiliğe ya da siyasal-dinciliğe bağlı bütün “ayrımçı” ve “bölücü” kavgalara karşın, hoşgörüye ve demokrasiye dayalı bütünlüğünün varlığını koruyacak.

21. yüzyıl boyunca, Türkiye’nin genel çizgisi, bir “çevre ülkesi” konumundan, “merkezi” oluşturan eksene doğru gelişme yönündeki çabalarla belirlenecek.

Böylece bir yandan teknoloji-ideoloji etkileşiminin belirlediği siyasette billurlaşan iç dinamik öğeleri, öte yandan küreselleşme ile etkisini hissettiren dış dinamik öğeleri, toplumu 21. yüzyıl boyunca, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney eksenlerinin keşif noktasındaki “çevre ülke” konumundan, “yeni bir yerlere” doğru götürecektir.

Bu etkileşimin hangi yönlere doğru gelişeceğini, yani 22. yüzyıla geçişteki değişimin doğrultusunu kestirebilmek için, işe tarihten başlamak ve küreselleşmenin etkileriyle birlikte toplumumuzun arka planındaki süreçleri anlamak gerekiyor.

OSMANLILAR NASIL ORTAYA ÇIKTI

Osmanlıların siyasal olarak ortaya çıkış nedenleri, güçsüzleşen iki imparatorluğun arasında yer almalarıyla bağlantılıdır. Bir yanda, Bizans sürekli gerilerken, öte yanda, Selçuklular ve Selçuklular üzerinde denetim sahibi olan İlhanlılar çöküyordu. Böylece ortada hem sahipsiz, hem güçsüz, hem de kamu düzenine susamış bir bölge kalıyordu. Balkanlara olan yakınlık ve hemen buraya atlayış da, Beylikten İmparatorluğa geçişte önemli bir öge niteliğindeydi.

Ekonomik olarak, sürekli değer yitiren Bizans parası, önemli bir ortaya çıkış nedenidir. Ayrıca, Anadolu'nun tahıl üreten merkezleriyle, Marmara'nın deniz kenarındaki ticaret kentleri arasındaki ekonomik bütünleşme gereği, bölgenin tek bir siyasal güç altında örgütlenmesini gerektiriyordu. Akdeniz'den ve Anadolu'dan geçen ticaret yollarının güvenliği de buralardaki düzensizlikten olumsuz olarak etkilendiğinden, İmparatorluğun ortaya çıkışında yardımcı bir öge olmuştur.

OSMANLILAR NASIL ÇÖKTÜ

Osmanlıların çöküş nedenleri iç ve dış olarak iki grupta incelenebilir. Dış nedenlerin birincisi kapitülasyonlardır. Çoğu kişinin sandığı gibi kapitülasyonlar **Kanunî** döneminde ortaya çıkmış değildir. Osmanlılar tarafından resmen verilmeyen önce de, Doğu Akdeniz ile Batı Akdeniz ülkeleri arasında birtakım ayrıcalıklı ticaret işlemleri vardı. Çünkü, Haçlı Seferlerinin kalıntıları olan küçük devletlerin serüvenci tüccarları, Batı Akdeniz ülkeleriyle, kredi mektupları ve benzeri mekanizmalarla sürekli ve ayrıcalıklı ilişkilerini kurmuşlardı. Osmanlılar, Akdeniz üzerinde egemenliklerini kurdukları zaman, bu mekanizmaları da devir aldılar. **Fatih** döneminde Venediklilere verilen, **Kanunî** zamanında da genişletilen kapitülasyonlar, bu anlamda Akdeniz'in, yani Osmanlı düzeninin bir parçasıydılar. Bir başka deyişle, coğrafya koşullarının zorunlu sonuçlarıydılar. Padişahların gönlü buyrultularıyla ortaya çıkan olaylar değil.

İkinci grup dış nedenler, Batı uygarlığının Osmanlılar üzerinde (kapitülasyonlardan ayrı olarak) kurduğu siyasal ve ekonomik denetim mekanizmalarıdır. Bu denetim mekanizmaları, zaman zaman dolaylı, zaman zaman da dolaysız bir sömürü biçiminde İmparatorluğu kemirip bitirmiştir. Birinci olarak yeni dünyanın keşfi, Avrupa'da değerli madenleri artırmış, bu ise, şiddetli bir enflasyon yaratarak, Osmanlı'yı da etkileyip, bir süre sonra, Osmanlı pazarını Avrupa'ya bağımlı kılmıştır. İkinci olarak, yeni ticaret yollarının keşfi, Akdeniz ve Anadolu ticaret yollarının önemini de azaltmıştır. İşte bu iki olay sonunda, Osmanlı devleti ve ekonomisi gitgide, önceleri dolaylı, sonraları dolaysız bir sömürge durumuna düşmüştür. Fakat yine de bu süreçler tek başına çöküşü açıklayamazlar. Bu noktada işe ikinci grup ögeler, yani iç ögeler karışır.

Osmanlıların çöküşüne yol açan iç ögeler, Osmanlının, halktan ve toplumdan kopuk olan devlet anlayışında yatar. İstanbul'u alan **Fatih**, hemen ardından, Ve-

zir-i Âzâm'ı **Çandarlı**'nın da kellesini almış ve devşirme vezir **Mahmud Paşa**'yı Vezir-i Âzâm yapmıştı. Böylece, devletin Türk soylularıyla (asilzâdeleriyle) ilişkisi kesiliyor, halktan kopuk, devşirme bürokrasi dönemi başlıyordu. Devşirme bürokrasi ve onun vurucu gücü olan yeniçeriler, devleti yönetmekle birlikte, toplumda hiçbir ekonomik, toplumsal etnik ve benzeri köke sahip değildiler. Çünkü, hem Ortodoks Hristiyanlardan “devşirilmişlerdi”, hem de can güvenlikleri Padişahın iki dudağı arasındaydı. (Bu durum pek doğal olarak Osmanlı sisteminin “modelini”, yani kuramsal bütünü yansıtır. Gerçek durumdaki sapmalar, temel varsayımlarımızın ileriki aşamalarında ele alınacaktır.) Gücünü dinden ve gelenekten olan Osmanlı (yani Padişah) bu gücünü koruyabilmek için çok ince dengelere dayanmak zorundaydı. Bu dengelerin başında da, reaya'ya karşı, ondan kopuk bir merkezi bürokrasiyi kullanmak geliyordu.

İşte bu ince dengelerdir ki, Osmanoglunu, ticarî ve sınaî etkinliklere karşı da kuşkulu kıldı. Servet birikimi, siyasal güç demektir. Siyasal güç ise Osmanoglunun tacını tehlikeye atardı. Bu nedenle, reaya'nın ticarî ve sınaî etkinlikleri, hiçbir zaman siyasal rakip olmayacak olan Hristiyanların eline bırakıldı. Sonunda, bu süreç hem onlar arasındaki ulusçuluk akımlarını hızlandırarak hem de dış güçlerin denetimini artırarak, yıkılışa yol açtı.

Buradaki asıl mekanizma, ticaret ve sanayiın Hristiyanların eline geçmesiyle değil, düzenin, değişmeye karşı olması yoluyla etkinliğini sürdürmüştür. Tacını korumak isteyen Osmanlı, kurduğu düzeni ne pahasına olursa olsun değişmeden sürdürmek istemiştir. Devşirme sistemi de, ticaretin ve sanayiın Hristiyanların eline geçmesi de, Osmanlıların Merkantilist bir siyaset izlememeleri de hep bu nedene dayalıdır. Yalnızca Türk soyluları değil, Osmanoglunun, taca rakip olabilecek öteki aile bireyleri bile (Fatih'in ünlü yasalarıyla) düzenin değişmeden sürdürülmesi amacına kurban edilmişlerdir. Aslında, Osmanoglunun tacına, sonunda, bütün bir imparatorluk, kendi İmparatorluğu da kurban edilmiştir. Çünkü yeryüzünde değişmeyen tek olgu, değişme olgusunun kendisidir. Hiçbir güç, koca bir İmparatorluğun düzenini değiştirmekten alıkoyamaz. Değişmeyi engellemeye çalışmak, toplumun iç dinamiğini saptırır, bozar, yozlaştırır. Aynen Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi. Devletin olan topraklar, kişilerin eline geçer, toplumdan kopuk vezirler ve yeniçeriler, toplumda ekonomik tabanlar oluştururlar, eşraf ve âyan güçlenir, sipahi sistemi, devşirme sistemi ile birlikte bozulur. Teknoloji geriler, ahlak bozulur, maliye geriler, İmparatorluk çöker. Çünkü, merkezi güce dayalı olan düzen, doğal biçimde kapitalist aşamaya ulaşamaz.

İşte yukarıda kısaca belirlemeye çalıştığım bu iç dinamik, başta kapitülasyonlar, sonra da siyasal ve ekonomik denetim biçiminde ortaya çıkan dış dinamik öğeleriyle birleşince “siz dışardan, biz içerden bunca yıl bu İmparatorluğu yıka-madık” sözü koskoca bir yanlışlık olarak tarihe geçer. İmparatorluk yıkılır gider.

ATATÜRK İHTİLALİ: FEODALİTEDEN, ÇAĞDAŞ TOPLUMA SIÇRAYIŞ: ULUS-DEVLETİN KURULUŞU

Atatürk İhtilali iki kısımdan oluşur. Birinci kısım, Bağımsızlık Savaşıdır. İkinci kısım ise “Atatürk Devrimleri” diye adlandırılan yeniliklerdir.

Tüm olarak Atatürk İhtilali, köken bakımından toplumsal ve ekonomik değil, siyasal ve ideolojik ihtilaldir. Ancak sonuç olarak toplumsal ve ekonomik bir ihtilale dönüşür.

Atatürk İhtilali, köken olarak toplumsal ve ekonomik bir ihtilal değildir; çünkü, çoğu kişilerin öne sürdükleri gibi, ne **Atatürk** bir burjuvadır, ne de arkasında, gelişen güçlü bir burjuvazinin desteği vardır. **Atatürk**, siyasal iktidara el koyduktan sonra, oluşmakta olan burjuvazinin güçlenmesine ve siyasal iktidarla bütünleşmesine yardımcı oldu.

Bilindiği gibi, **Atatürk**, bir Osmanlı paşasıydı. Yani, Osmanlı bürokrasinin asker kanadının bir üyesiydi. Ne bir toprak ağası, ne bir büyük tüccar, ne de bir sanayici aileden geliyordu. Buna karşılık Batı uygarlığını benimsemişti.

Atatürk'ün ideolojisinin iki niteliği vardır: Bu ideoloji emperyalist karşıtı ve Batılıdır. Aslında emperyalizm karşıtlığı, Batılılığının kaçınılmaz bir sonucudur. Çünkü, “çağdaş olmak” anlamına gelen Batıllık için ön koşul emperyalizme karşı olmaktır: Batı gibi gelişebilmenin birinci koşulu, Batı'nın ekonomik sömürsünden ve siyasal boyunduruğundan kurtulmaktır. İkinci koşulu ise, Batı gelişme modelinin motor gücü olmuş bulunan burjuvaziye Türkiye’de de güçlendirmektir. Bu ise iki devrimi, “aydınlanmayı” ve “sanayi devrimini” gerekli kılan bir yaklaşımdır. Dolayısıyla **Atatürk**'te “Batıllık”, aydınlanma ve sanayi devrimlerinin sonuçlarını Türkiye’de uygulamak anlamını taşıyordu. Bu ise ulus-devletin kurulmasıydı.

İşte Atatürk İhtilalinin emperyalist karşıtı olan ve Batılı nitelik taşıyan ideolojisi, aynı ihtilalin siyasal iktidara el koyması ile, uygulama alanına aktarıldı. Siyasal olarak, Atatürk İhtilali, Padişahın dinsel-geleneksel buyrultusunu halk egemenliği kavramı ile değiştirdi.

Aslında, **Atatürk**, Padişahın dine ve geleneğe dayalı gücünü, büyük ölçüde düşmanın varlığından da yararlanarak, kendi gücü ile siyasal iktidardan uzaklaştırdı. **Atatürk**, arkasında güçlü bir sınıfa dayanmadığı için, düşmanın insanlık dışı davranışları ve Padişahın beceriksizlikleri olmasaydı, siyasal iktidara el koymakta başarısız kalabilirdi. Fakat büyük askerî ve siyasal dehası, Bağımsızlık Savaşı sırasında güçlü toplumsal ittifaklar kurarak, duruma egemen olmasına yol açtı. Osmanlı tarihinde sürekli olarak merkezi güç tarafından horlanan eşraf ve âyâna, dost elini uzattı. Böylece, merkezi bürokrasi ile yerel güç yapısı arasında tarihsel bir ittifak gerçekleştirdi. Artık, Osmanlının köksüz ve tabansız bürokrasisi, güçlü bir temele kavuşuyordu.

Atatürk gerek Bağımsızlık Savaşını, gerekse kurduğu yeni devlet düzenini işte bu yerel güçlere dayadı. Hiç kuşkusuz bunlar arasında İttihat Terakki döneminden beri bilinçli olarak güçlendirilmeye çalışılan “ulusal burjuvazi”nin öğeleri de vardı.

İşte **Mustafa Kemal** bu yerel güçlere dayalı kişisel yönetimini kuramsal olarak “ulus egemenliği” ya da “halk egemenliği” kavramlarına oturtmak suretiyle toplumda var olan güç piramidini değiştirdi. Böylece hem Osmanlı düzeninin dirilme şansını yok etti, hem de gelecekteki çok partili demokrasinin kuramsal temelini attı.

DEVRİMLER: AYDINLANMANIN VE SANAYİ DEVRİMİNİN SONUÇLARI İTHAL EDİLİYOR

Emperyalizme karşı Bağımsızlık Savaşını kazanan **Atatürk**, siyasal iktidara el koyduktan sonra, ülkeyi Batı toplum modeline uygun olarak biçimlendirmeye başladı. Bilindiği gibi, Batı uygarlığının altında düşünsel düzeyde “aydınlanma” ekonomik düzeyde “sanayi” devrimleri ve bunlara dayalı olarak kapitalist gelişmenin dinamiği yatmaktadır. Kapitalist gelişme ise temelde uluslaşma, laikleşme ve demokratikleşme süreçleriyle birlikte oluşmuştur. Elindeki malzeme ile Batı’ya yetiştirmeye çalışan **Atatürk**, bu üç olguyu: “Cumhuriyetçilik”, “Milliyetçilik” ve “Laiklik” adı altında, iç yapısal güdümlerinin ilkeleri durumuna getirdi. Öte yandan, Türkiye’nin az gelişmiş, hatta hiç gelişmemiş olan burjuvazisi, palazlanmak ve kendi kendini sürdüren bir sermaye birikim düzeyine ulaşmak için devlet desteğine gereksinime duyuyordu. Bu destek, toprak ağası-tüccar-bürokrat üçlüsüne “Devletçilik” adı altında sağlandı. Böylece, bir “ulusal sermaye” sınıfı devlet eliyle oluşturulmaya başlandı. Öte yandan hem gelecek tepkileri engellemek, hem komünizme set çekmek, hem de siyasal iktidarın el değiştirdiğini vurgulamak için, “imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz!” sloganında ifadesini bulan “halkçılık” ilkesi uygulamaya konuldu. Yapılan işlerin dinamizmini belirtmek ve unutanlara ihtilalin gücünü anımsatmak için de, tüm paket “devrimcilik” ile nitelendi.

Sonuç gerçekten şaşırtıcı oldu. Feodal nitelikleri, dışa bağımlı kapitalistleşme filizleriyle birlikte bağrında barındıran merkezî bir İmparatorluk yapısından, sanayi devrimini ve aydınlanmayı yaşamadan, kapitalizme geçiş (bu kapitalizm ne denli çarpık, ne denli az gelişmiş olursa olsun) ve ulus-devletin kuruluşu gerçekleştirildi. İşte bu noktada ideolojik ve siyasal olarak başlayan bir ihtilal, devleti ele geçirme süreci içinde, kendi ittifaklarını kurarak, sonunda, toplumsal ve ekonomik yapı değişmesine yol açtı. Bir başka deyişle, bir üstyapı ihtilali olarak başlayan Atatürk eylemi, bir süre sonra, üstyapı güdümleri sonucu, altyapı ihtilaline dönüştü. “Atatürk devrimleri” adı ile tarihe geçmiş olan yenilik eylemleri, işte bu üstyapısal güdümlerin simgeleridir.

TÜRKİYE’DE SİYASETİN KENDİNE ÖZGÜ ÇİZGİLERİ

Osmanlı İmparatorluğu’nun kendine özgü toplumsal yapısından dolayı o dönem siyasal gelişmeleri, Batı modeline uygun bir feodalite-burjuvazi ya da burjuva-proletarya savaşını biçiminde algılanamaz. Osmanlılarda siyaset, önceleri Osmanlı ailesiyle öteki soylular arasındaki denge oyunlarında belirlendi. **Fatih Sultan Mehmed**, Osmanlı ailesi dışındaki Türk asilzâdeliğini yok ederek, bu sorunu kökünden çözdü. Böylece Osmanlı siyaseti bir süre Padişah ile onun çevresinde dönen saray entrikalarının tekeline girdi. **Celali** başkaldırmalarıyla birlikte, ulema, yeniçeri ve harem üçgenine eşraf ve âyan da katıldı.

Fatih Sultan Mehmed dönemi ayrıca İmparatorluğun Batılılaşma sürecinin de başlangıcıdır. Fatih’in cihan imparatorluğu özlemi, O’nu, Hristiyan âleminin de imparatorluğu için gerekli önlemleri almaya ve atılımları yapmaya yöneltmiştir. Ortodoks Patriğini himayesine alması ve kendi resmini yaptırması bu atılımların sadece bir-iki örneğidir.

Daha sonraları Avrupa'nın Osmanlının önüne geçmesiyle birlikte, siyaset artık bir "sözde Batılılaşma" eksenini üzerinde geliştirdi. Batılılaşma eylemlerinin bir sonucu olan (pek çok tarih kitabı yanlış bir biçimde bunu bir başlangıç olarak yazar) Tanzimat, bu eksen üzerinde, Padişaha karşı bürokrasinin ve Osmanlıya karşı Batı'nın bir başarısıdır. Ayrıca, dışa bağımlı tüccar sermayesinin birikmesi konusunda da atılmış ileri bir adım niteliği taşır.

Tanzimata dek olan gelişmelerin klasik Batı siyasal gelişme ve değişimleri çerçevesinde algılanması çok zordur. Çünkü, bu dönem, toplumun içinden ve dışından gelen değişme eğilimlerine karşı, Merkezî İmparatorluk yapısında egemen rol oynayan merkezî gücün ve Padişahın direnmesiyle belirlenir. Bu direnme, Batı'da görülen oluşumlar yerine, değişme eğilimleri baskı altında olduğu ve dışardan denetlendiği için, hemen hemen bütünüyle farklı sonuçlar doğurmuştur.

Toplumlar değişmeye karşı direnmenin birinci sonucu, sistemin tümüyle güçsüzleşmesi ve etkinliğini yitirmesidir. Bunu kaçınılmaz olarak, Batı denetim ve sömürsünün artması izlemiştir. Böylece, o dönemdeki siyaset, köklü bir sınıfsal değişim sürecini değil, saray içi entrikaları (bürokrasi ve Padişah kavgası da bu çerçeve içinde algılanabilir) ve dış dünyanın etkisini yansıtır. Bu nedenle de doğurduğu, sorun çözücü değil, yok edici ve sorun yaratıcıdır.

MERKEZİ BÜROKRASININ GÜCÜ

Tanzimat sonrası gelişmeler ise (İttihatçıların mutlak iktidarına dek) bütünüyle Batı'da gördüğümüz siyasetten farklıdır. Çünkü, bu dönemde artık, Batı, Osmanlıya ideoloji de ihraç etmeye başlamıştır. Oysa, Osmanlı toplumunun o dönem yapısının Batı'da görülen toplumsal ve ekonomik yapı ile uzak yakın bir ilişkisi kalmamıştır. Bu nedenle de **Abdülhamit** isteyince Anayasa'yı ilan eder, isteyince onu yürürlükten kaldırır, kimsenin kılı bile kapırdamaz. Toplum, halktan kopuk bürokrasi döneminden sonra, halktan kopuk ideolojiler dönemine girmiştir. Çünkü, halk ne burjuvazidir Osmanlıda, ne de proletarya. Halk hâlâ reaya'dır: Bilinçsiz, eylemsiz reaya. Bilinçlenenler, ticaret ve sanayi ile uğraşan Hristiyanlardır. Onlar da bu bilinçlerini, ulusçuluk akımları içinde, İmparatorluktan koparak gösterirler.

Bu kargaşa içinde, Osmanlının geleneksel güçlü grubu (o dönem için belki de "sınıfı") merkezî bürokrasi, yeniden, siyaset sahnesinde başrole çıkar. İki cinayet ve birkaç telgraf, yeniden bir Anayasa yürürlüğüne yol açar. Fakat siyasetin toplumdan kopuk olması (çünkü, çağdaş sınıflar hâlâ gelişmemiştir Osmanlıda) bu Anayasa'yı da bir küçük grubun (İttihatçıların) tekelindeki silah durumuna getirir. Tutarsız ideolojileri ve baskıcı yöntemiyle toplumun bütün kesimlerine karşı yabancılaşan ve bu yabancılaşmayı âdeta kurumsallaştıran İttihatçılar, sonunda İmparatorluğu batırırlar. Fakat bu arada, hem **Atatürk**'ün ideolojik birikimini hem de burjuvazinin doğuşunu hazırlarlar.

BURJUVAZİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Burjuvazinin toplumda egemen bir sınıf durumuna gelmesi (burjuvazinin çekirdekleri, Osmanlı toplumunda uzun bir süredir vardır ve bu durum pek çok yorumcuyu yanıltır, filizlenme ile egemen olma birbirine karıştırılır) süreci, **Ata-**

türk'ün devlete el koymasıyla başlar. Bu süreç, ancak Demokrat Parti iktidarının düşürüldüğü 1960 yılında anlamlı bir sonuca ulaşır. 1950 olayı, bürokrat-tüccar-ağa ittifakının burjuvalaştığını değil, ancak sürecin hızlandığını belirten bir ara aşamadır.

Türkiye'de burjuvazinin gelişmesi İttihatçılar tarafından da öngörülmüş, ancak Atatürk İhtilali ile birlikte tam ve tutarlı bir devlet desteğine kavuştuktan sonra, hız kazanmıştır. 1950 olayı bu gelişmenin bir ara aşaması niteliğindedir. Çünkü, bu tarihte bürokrat-tüccar-toprak ağası ittifakı tam bir burjuvazi niteliği ile ortaya çıkamamıştır. Tersine, sermaye birikimini hızlandırmak için vahşice sömürü ve bu sömürüye devletin tüm güçleriyle destek olması olayı sürdürülmüştür. **Menderes**'in "her mahallede bir milyoner yaratacağız" sözü bir rastlantı ile değil, bu anlayışın ifadesi olarak söylenmiş bir düşüncedir.

Burjuvazinin önemli ölçüde geliştiği 1960 yılları, artık, ödün verme döneminin başladığını da simgeler. Toplusözleşme ve grev hakkı bu dönemin ürünleri arasındadır. Böylece, toplumda egemen rol oynamaya başlayan burjuvazinin yanında artık bir işçi sınıfından da söz edilmeye başlanmış ve bu sınıfın partisi de kurulmuştur.

Bütün bu süreç içinde, Osmanlı mirasını devir alan bürokrasi (sivil ve asker kesimler olarak) Türkiye'nin sınıfsal değişme ve gelişmesinde düzenleyici rol oynamıştır. Önce, **Atatürk** ve arkadaşlarının eliyle burjuvaziyi egemen kılmış, daha sonra da 27 Mayıs eylemi ile, oluşma süreci içinde bulunan işçi sınıfının güçlenmesini (üstyapı düzenlemeleriyle) sağlamıştır. 1971 ve özellikle 1980 müdahaleleri ile sermaye birikimini hızlandırmaya çalışan bürokrasi, gittikçe, toplumsal ittifaklarını daha belirgin niteliğe kavuşturmaktadır.

Bütün bu gelişmeler sırasında, dış dünya, dört önemli dönemde son derece etkin rol oynamıştır. İlk dönem 1945-1950 dönemidir. Bu dönemde, dış dünya, Atatürk İhtilalinin çok partili demokrasiye dönüşmesini sağlamıştır. İkinci dönem 1960-1965 arasındır. Bu dönemde de dış dünya, Türk siyasal yapısının sosyal refah devletine dönük, çoğulcu demokrasiye geçmesine yardımcı olmuştur.

Üçüncü dönem 1975-1980 arasındır. Bu dönemde Türkiye, hem müttefikleri, hem de müttefiki olmayan ülkeler tarafından tam bir "dolaylı saldırı" hedefi yapılmıştır.

Dördüncü dönem 1980 sonrasıdır. Bu dönem de kendi içinde, **Özal**'a verilen büyük dış destek ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan "küreselleşme" sürecindeki etkileşim ile Gümrük Birliği'ne giriş olarak ikiye ayrılabilir.

21. yüzyıla giderken, Türkiye'nin en önemli belirleyicilerinden biri, bu gelişmeler sonunda, "dış dünya" haline gelmiştir.

ÇAĞDAŞ SINIFSAÇ ÇÖZÜMLEME

Sonuç olarak, Türk siyasal yaşamının genel çizgilerini, burjuvazi-proletarya etkileşiminde aramak, ancak Cumhuriyet'in kuruluşundan çeyrek yüzyıl sonra anlamlı çözümlerler verebilir. Ondan önce, feodalite-burjuvazi savaşımı da geçerli değildir. Geçerli olan, Osmanlının kendine özgü yapısı içinde Batı'da görülmeyen, hatta Batı'da görülenlere taban tabana karşıt olan birtakım oluşumlardır. Be-

nim tarihsel çözümlemelerimde, “devletçi-seçkinciler”e karşıt grup olarak ele aldığım bir ittifakı “gelenekçi-liberal” olarak Batı anlamıyla birbirine ters olan iki sıfatla nitelemem, böyle oluşumların sonucudur.

Buna karşılık, tarihsel çerçeveye kapılıp, günümüzdeki siyaseti, toplumdaki burjuvazi-proletarya çelişkisinden soyutlamak, insanı ikinci bir yanılığa götürür. Nitekim, örneğin Türkiye’deki İslamcı akımlar sadece söylem olarak emekçilere yönelmekte, icraat olarak ise kendi sermaye tabanını yaratmaya çalışarak, sınıflaşma süreci içinde, “her iki kesime” de yönelik çaba sarf etmektedir. Böylece de git-tikçe, sermaye ile bütünleşme sürecini hızlandıracaklardır. Bir başka deyişle, sermaye sınıfı-emekçi sınıf rekabeti modelini, Osmanlı için kullanmak ne denli yanlışsa, günümüz için kullanmamak da o denli yanlıştır. Çünkü, toplum yapısı nite-lik değiştirmiştir. Bu nitelik değiştirme Batı’da olduğu gibi, toplumun iç dinamiği tarafından değil, dışardan ithal edilen ideolojinin aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. İşte bu nedenle pek çok düşünür yanılmaktan ya Batı’ya benzemeyen Osmanlıyı, Batı’yı çözümlediğimiz modele oturtmaya kalkmakta ya da Batı’ya benzeyen günümüz Türkiye’sini, Batı’ya benzemeyen modeller çerçevesinde algılamaya çalış-maktadır. Aslında bu konudaki gerçek ne aktır ne de kara. Sonuç bölümünde de-gineceğim gibi, yeni bireşimler söz konusudur.

ULUS-DEVLET: İSLAMDA REFORM VE LAİKLİK

Yeni bireşimleri gerekli kılan koşulların başında, Türkiye’nin batı türü demok-rasiyi, dolayısıyla laikliği benimsemiş bulunan tek ve biricik İslam ülkesi olma özelliği gelmektedir.

1055 yılında Abbasi Halifesi Kaaim’in Seçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına Bağ-dat’ta hutbe okutması, İslam’daki din ve devlet ayrımının hukuksal ve dinsel ilk adımı olarak algılanabilir.

Böylece Türklerin Müslümanlığı kabulünden sonra, devlet başkanı ile din baş-kanının Selçuklulardan itibaren ayrılmış olması, günümüz Türkiye’sinin temelini oluşturan “laik-İslam” geleneğinin de başlangıcıdır.

Daha sonra, Alparslan’ın Anadolu’yu Türklere açmasıyla, bu gelenek, Anado-lu’nun kendine özgü dokusu içinde çeşitli tarikatlar ve uygulamalar yoluyla geliş-miştir.

Fatih Sultan Mehmed’in Bizans’ı fethederek, İstanbul’u alması İslam’da, daha doğrusu, o dönemin İslam İmparatorluğu olan Osmanlıda, laiklik yolunda yeni bir dönemecin daha alınmasına yol açmıştır.

Bir yandan, Ortodoks Hristiyanları himayesine alan ve Patriğe de dini liderlik tacını giydiren **Fatih**, öte yandan, Katolik dünyasına da göz dikmiş ve İslamı da bu emelleri doğrultusunda ciddi bir reforma tabi tutmuştur.

Bellini’ye kendi resmini yaptırması bu yöndeki reformist atılımların bir sim-gesi olarak kabul edilebilir.

İşte Osmanlı döneminde, şerî hukukun yanında bir de örfi hukukun gelişmesi ve Anadolu’nun kendine özgü kültür katmanlarının yönlendirdiği günlük yaşam pratikleri, sonunda, **Atatürk** tarafından noktalanmış ve 20. yüzyılın ulus-devleti Türkiye Cumhuriyeti, laiklik ilkesi çerçevesinde kurulmuştur.

Görüldüğü gibi, **Tuğrul Bey**'den **Atatürk**'e Anadolu topraklarını etkileyen yaklaşık bin yıllık bir "laikleşme süreci" söz konusudur.

İşte yalnız bu neden bile, Türkiye'nin önündeki seçeneklerin neden özgün biçimler çerçevesinde algılanması ve irdelenmesi gerektiğini rahatlıkla açıklamaya yetmektedir.

EKONOMİNİN TEMEL NİTELİKLERİ, ÖZEL GİRİŞİMİN DESTEKLENMESİ

Türkiye'nin ekonomi siyaseti, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze dek önemli bir değişme göstermemiştir. Bu siyasetin anahtarı, devletin özel girişimini önce yaratmak, sonra da desteklemek için aldığı önlemlerle belirir. Devlet, özel girişime iki biçimde yardımcı olmuştur. Birinci olarak, özel kesime çeşitli kolaylıklar, ayrıcalıklar, özendirici önlemler yoluyla, destek sağlamıştır. İkinci olarak da, ekonomiye bizzat girmiş, yatırımlar yoluyla özel kesime, gereksinme duyduğu araç mallarını sağlamıştır. Bazı durumlarda bu ikinci tür destek, özel kesime salt aracı kârı sağlamak biçiminde de oluşmuştur.

1923'ten bu yana, para, fiyat, ücret, vergi, kredi ve benzeri ekonomi siyaseti araçları hep özel girişim gözönünde bulundurularak saptanmıştır. 1930'ların devletçiliği ne ise, 1960'ların planlı ekonomisi de odur. Hatta, pek çok kişinin itiraz edeceğini bile bile "24 Ocak kararları" ve "Özal dönemi" bile 1930'ların ve 1960'ların devamıdır diyorum. Her üçü de temelde özel kesime dayalı bir ekonomi anlayışı içinde uygulanmıştır. Göze çarpan değişiklikler, temel ekonomi siyasetinde değil, bu siyaseti uygulamak için kullanılan araçlardadır. Bu arada, devletin ekonomiye doğrudan katılmasında da önemli bir değişiklik olmamıştır. Örneğin, kendini liberalizmin savunucusu ilan eden Demokrat Parti iktidara geldiği zaman, sabit sermaye yatırımları içindeki devlet payı hiç de azalmamış, tersine, artmıştır.

Özal'ın sonradan DYP tarafından da benimsenmiş görülen "özeleştirme" programı da, olsa olsa, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana uygulanan, "özel teşebbüs yaratma" politikasının son aşamalarından biri olarak algılanabilir.

Türkiye'nin bugünkü ekonomik düzeni, "özel girişime dayalı (karma) ekonomi"dir. Bir başka deyişle, "karma ekonomi" diye, piyasa ekonomisinden ya da merkezî plana dayanan ekonomiden bağımsız bir ekonomik düzen yoktur dünya üzerinde. Ekonomi, temelde ya piyasa mekanizmasına göre işler, fakat birtakım müdahaleler yapılır, yahut temelde merkezî plan vardır, bunun üzerinde birtakım düzenlemelere izin verilir. Çünkü, gerek piyasa ekonomisi, gerekse merkezî plana dayalı ekonomik düzen, gerçekte saf modeller halinde görülmez. Bunlar kuramsal modellerdir. Uygulamada, muhakkak birtakım sapmalar olur. Önemli olan, modelin "sapmaları" değil, temel niteliğidir. Bir başka deyişle, dünya üzerindeki bütün ekonomiler "karma"dır. Onları birbirinden ayıran olay, temelde piyasa mekanizmasına mı, yoksa merkezî plana mı dayandığıdır. İşte Türkiye'nin "karma ekonomisi", piyasa mekanizmasına dayalı bir ekonomidir. Plan kavramı yalnızca devlet kesimi için geçerlidir. Özel girişim, devletin çeşitli ekonomik araçlarıyla "yönlendirilir".

Aslında devlet özel girişimi değil, artık, özel girişim devleti yönlendirmeye başlamıştır. Çünkü, Türkiye'de burjuvazi devlete el koyacak ölçüde güçlenmiştir (12

Mart dönemi ve 12 Mart hükümetleri, 12 Eylül dönemi ve **Özal** iktidarı bunun en belirgin biçimleridir). İşin ilginç yönü, bu da, son yıllarda ortaya çıkan bir gelişmedir. Daha önceleri iktidara el koymuş olanlar burjuvazi değildi. Onlar adına bürokratlar siyasal iktidardaydılar (**Menderes-Bayar** ikilisinin bürokrat-ağa nitelikleriyle, **Demirel** ailesinin nitelikleri ve **Özal** ile **Çiller** ailelerinin yaptıkları karşılaştırmalı olarak düşünüldüğünde, aradaki fark açıkça belirmektedir). Pek çok düşünür bu noktada da yanılmakta, sanki Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulusundan beri burjuva egemenliğinde olmuşçasına çözümleme yapmaktadırlar. Oysa, iktidarda olanlar burjuvazi değil, onların ideolojilerini benimsemiş olan bürokratlardır. İşte bu nedenledir ki, ben, çözümlemelerimde, sınıflaşma olgusunun yanında, ideolojiyi de ayrı bir bağımsız değişken olarak kullandım.

Sonuç olarak, Türk ekonomisi, devlet ile özel girişim arasında bölünmüş durumdadır. Fakat temel işleyiş mekanizması, özel girişimin çıkarlarına uygun olarak düzenlenmiştir (Bu nedenle Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin kâr etmesi çok zordur. Çünkü, bunlar kâr için değil, özel girişimi desteklemek için ya da toplumsal amaçlar ön plana alınarak kurulmuşlardı).

Türk burjuvazisi geliştikçe, ticaretten sanayiye ve ulusallıktan uluslararası olmaya doğru yol almıştır. Böylece, **Atatürk**'ün emperyalizm karşıtlığı yine **Atatürk**'ün Batılılığına kurban edilmiştir. Çağdaş dünyada sermayenin kazandığı çok uluslu nitelikten dolayı, ulusal bir burjuvazi düşünülemediği için, bu sonuç, belirlenen kalkınma modeli çerçevesinde kaçınılmazdır.

Aslında sorun Türk ekonomisinin dışa bağımlı olması değildir. Kıta Çini ve Rusya gibi hem kendi kaynakları son derece bol, hem de bir zamanlar merkezi plana dayalı ekonomiye sahip ülkelerin bile artık kendi içine kapanamadıkları dünyamızda, sorun kimin kime bağımlı olduğu değil, bu bağımlılıktan kimin kâr kimin zarar ettiğidir. Bir başka deyişle, Türk ekonomisinin sorunu dışarıya bağımlı olmaktan çok, üretim verimliliğinin düşük olmasında, teknolojik ve mali yetersizliklerinde ortaya çıkmaktadır. Dışa bağımlılık, bu niteliklerden dolayı Türkiye'nin bir "çevre ülkesi" olarak kalmasına ve Batı tarafından sömürülmesine yol açıyor. Örneğin, bir Batı Almanya'nın başka ülkelere Türkiye'den daha az bağımlı olduğunu kimse öne süremez. Fakat ekonomisinin nitelikleri onu, sömürülen "çevre ülkeleri" arasına değil, sömüren "merkez ülkeler" arasına sokmuştur. Nitekim gerek Avrupa Birliği ile bütünleşme özelinde, gerekse dışa açılma süreci genelinde yaşadığımız sorunlar, düşük teknoloji ve spekülasyon kâr alışkanlığı gibi yapısal öğelerden kaynaklanmaktadır.

Aslında hiç kuşkusuz, Türkiye'nin bugünkü duruma düşmesinde, dış dünyanın payı büyüktür, ama unutmayalım ki, onları ülkemize çağıran kendi toplumsal yapımızın iç dinamiğidir. Bu noktada, kitabımın en önemli değişkenlerinden birine, dış dünyanın Türk toplumsal değişmesi üzerindeki etkilerine geliyorum.

DIŞ DÜNYA'NIN ETKİLERİ

Osmanlıların son dönemleri için dış dünya, kendisine, karşı konulması olanaksız, ancak taklit edilebilen ve bütün ülkeyi tam bir siyasal ve ekonomik denetim altında tutan bir güçtü. Bu dönemde dış dünyanın Osmanlı açısından iki işle-

vi olmuştur. Birinci işlev, ideoloji ihraç etmek, ikinci işlev ise, sömüre sömüre sonunda İmparatorluğu batırmaktır. Bu her iki işlev bir arada, **Mustafa Kemal'i**, onun ideolojisini, bağımsızlık savaşını, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni, özetle Atatürk İhtilalini doğurdu.

1917 Sovyet devrimi, bu süreç içinde **Atatürk** için bir başka büyük şansı. Batı'nın emperyalist ülkelerine ve onların maşası olan Yunanistan'a karşı savaşan **Mustafa Kemal Paşa**, Sovyetler'den önemli ölçüde destek gördü.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, Batı modeline inandıklarından, Bağımsızlık Savaşı'nı Batı'ya karşı yapmış olmaları da, Sovyetler'in büyük yardımları da, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında daha yoğun bir yakınlaşmaya yol açmadı. Hiç kuşkusuz, bu soğukluğun altında, **Atatürk**'ün, dev komşu tarafından yutulma kaygısı önemli bir etkiye sahipti.

Türkiye, Batı'nın birkaç yüzyılda geçirdiği kapitalist devrimin aşamalarını, altı ok ile belirlenen ilkeler çerçevesinde bir an önce geçmek istiyordu. Bu ilkeler, Batı'nın ulaştığı ulus-devlet aşamasına bir an önce varmak için akıllıca saptanmış olan kısa yollardı. Bunlar başarılı bir biçimde uygulandıkları zaman, Türkiye artık tümüyle Batı ile aynı yapıya sahip olacaktı.

“ÇEVRE ÜLKESİ” OLMANIN SİYASAL MEKANİZMASI

Tarihin ve talihin garip cilvesi, Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesi için, kapitalist aşamasını tamamlamasına izin vermedi. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, **Stalin**, Doğu Anadolu'da toprak ve Boğazlar'da ortak yönetim istedi. Türkiye, Sovyetler Birliği'ne tek başına kafa tuttu. Fakat zaten Batı modeline göre biçimlenmekte olan toplumsal ve ekonomik yapı, Batılı bir ideoloji ile de bütünleşince, pek gerek olup olmadığı düşünülmeden Sovyetler Birliği'nin tehditlerine karşı tam anlamıyla Batı'nın uydusu durumuna gelindi. 1950 yılında iktidar değiştiği zaman, Demokrat Parti, daha hızlı kalkınma ve daha yüksek sömürü için daha çok fona gereksinme duyuyordu. Bu fonları Batı'dan kredi ve bağış biçiminde sağlamak için, siyasal ve askerî olarak bütünüyle Batı'nın (Birleşik Amerika'nın) buyruğuna girildi. Çeşitli başvurularımızı geri çevirdikten sonra, NATO, bizi, sonunda Kore'de ne denli kahramanca öldüğümüzü görünce, kabul etti. Kanlarımızla ödeyerek kabul ediliğimiz NATO'ya en küçük birliğimize dek bütün askerî gücümüzü verdik. (Sonunda Kıbrıs'a çıkarma yapacak ulusal gücümüz kalmadığı için NATO buyruğundaki Türk Birlikleri, NATO silahlarıyla adaya gittiler ve Birleşik Amerika da, kendisinden izinsiz kendi silahlarını kullandığımız için bize silah ambargosu uyguladı.) Bu büyük özverilerimizin altında tek bir isteğimiz vardı: Para ve mal yardımı. Oysa, bu yardım geldikçe, ekonomi sağlıklı gelişme olanağından yoksun kalıyordu. Hem ileri ve çağdaş teknoloji aktarması, hem de ulusal kaynakların optimum kullanımı gerçekleşemiyordu. Örneğin, su ve kömür yerine petrole dayalı bir enerji ve ulaşım siyaseti izlenince bir yandan montaja dayalı otomotiv sanayii ekonomiye egemen olurken, öte yandan karayolu trafiği yalnızca ekonomiyi değil, yılda sekiz bin kişiyi öldüren ve böylece insan yaşamını da tehdit eden başlıca tehlikelerden biri durumuna geliyordu.

Sonunda bu siyaset, onu izleyenlerin de başını yedi. Fakat, Türkiye artık geri

dönülmesi olanaksız noktaya erişmiş, bir “çevre ülkesi” konumu ile Batı’nın uy-dusu durumuna gelmişti. Sınıfsal yapı belirlenmiş, Türk burjuvazisi, uluslararası ilişkilerini kurmuştu.

İşte Kıbrıs böyle bir durumda patlak verdi. Patlak vermesiyle birlikte, Türki-ye’nin içine düşmüş olduğu siyasal ve ekonomik bağımlılık bütün çıplaklığıyla or-taya çıktı. Kanımca, Kıbrıs bunalımı ve bu bunalımın Türkiye tarafından ele alını-şı, yalnızca Kıbrıslı Türklerin hayatlarını kurtarmakla ve Yunanistan’daki Cunta’nın beceriksizliğini kanıtlayarak, Yunan halkına özgürlük getirmekle kalmamış, Türk halkına, Türkiye’nin dünya üzerinde nerede durduğunu ve Batı karşısındaki yerinin ne olduğunu da anlatmıştır.

Türkiye, 1970’li yıllarda, tümüyle bağımlı duruma geldiği Batı dünyası ile uz-laşmazlık haline düşmüştü. Batı dünyası, Türkiye’yi, başarıyla bitirmesi son dere-ce zor bir sınava sokmuştu. Batı’ya bağlandığı için Üçüncü Dünya ülkeleriyle bü-tün köprüleri Bandung’dan beri atmış bulunan ve Doğu Akdeniz’de Amerikan gözcüsü durumunda olan Türkiye, 1970’li yıllarda, özellikle 1980’e doğru sipsivri ortada kalmıştı. 1990’ların sonunda Avrupa Birliği tarafından aday ülke olması bile reddedilen Türkiye’nin 2000’li yıllarda Kıbrıs sorunu ile birlikte yaşaması çok zordur. Bu nedenle 21. yüzyıl ile birlikte bu sorunun da çözüm yoluna girmesi beklenir. Bu çözüm de, sonuç bölümünde belirleyeceğim yeni bireşimleri akla ge-tiriyor.

İlginç olan nokta, dış dünyanın çeşitli zamanlardaki ve çeşitli yönlerdeki etki-lerinin Türkiye’yi önce Batı’nın kucağına atmış, daha sonra da bu durumun bilin-cine varmasına yol açmış olmasıdır. Dış dünya ile Türkiye’nin ilişkileri konusun-da dikkat edilmesi gerekli bir nokta, bütün bu ilişkilerin, aslında Türkiye’nin iç dinamiğine göre algılanmış olmasıdır. Bir başka deyişle, dış dünyanın Türkiye üzerindeki etkileri, ancak Türkiye’nin toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısının izin verdiği yönlerde görülebilmektedir. Kanımca bu nokta çok önemlidir. Çünkü, hangi emperyaliste “gel beni sömür” deseniz, hiç kuşkusuz bu isteğiniz büyük bir sevinçle kabul edilir. Türkiye’nin emperyalizm ile ilişkileri bütünüyle böyle başla-mıştır. Batı dünyası bizi uzun direnme ve yadsımalardan sonra kabul etmiş, üste-lik üvey evlat muamelesinden de hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Nitekim 12 Eylül 1980 öncesi ülkenin bir iç savaşa sürüklenmiş olmasında dış dünyanın etkisi (hem Batı, hem de Doğu olarak) ihmal edilemeyecek kadar büyüktür. 1991 yılın-da Avrupa Birliği’nin Türkiye’yi, 1995’te gerçekleşen Gümrük Birliği üyeliğine karşın aday ülkeler arasına bile almamış olması, tarihteki olayların hemen hemen aynıyla yinelenildiğini göstermektedir. Gelecek yıllarda da dış dünya (Batı), Türki-ye’nin yazgısının belirlenmesinde çok önemli roller oynayacaktır.

Çünkü özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra ortaya çıkan tek ku-tupluluk, “küreselleşme” deyimini ifade edilen süreç içinde, tüm öteki ülkelerle birlikte Türkiye’yi de dış dünya ile daha yoğun bir etkileşime zorlamaktadır.

12 Eylül yönetimini izleyen yıllarda **Özal**’ın “dış dünyaya açılma” politikası, “küreselleşme süreci” ile üst üste binince, Türkiye’nin toplumsal yapısı üzerinde-ki “dış dünyanın” belirleyiciliği çok daha önem kazandı. Bir başka deyişle, kitapta kullandığım çözümlemedeki bağımsız değişkenlerin görelî etkileri açısından, “dış

dünya” 1990’lı yıllardan itibaren “ideoloji” ve “sınıflaşma” öğelerine göre daha ön plana çıktı.

Fakat bu durumun, yine de iç dinamik öğelerinin etkisinin küçümsenmesi-ne yol açmaması gerekir. Dış dünya ile bütünleşme iç dinamik öğeleriyle de desteklenmektedir. Çiller’in, Baykal’ın da desteklediği Gümrük Birliği’ne üyelik politikası ve bu üyeliğin gerçekleştirilmiş olmasına karşın Türkiye’nin AB’den dışlanmış olması, iç dinamik öğelerinin, dış dünya ile bütünleşmeyi, dış dinamik öğelerinden bile daha etkili olarak yönlendirdiğinin bir kanıtı olarak düşünülebilir.

Yine de Türkiye’nin 21. yüzyılda dış dünya’nın “katılım”, “tüketim”, “iletişim” ve “bilişim” devrimlerinden çok büyük ölçüde etkileneceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

NÜFUSUN GENEL NİTELİKLERİ, AİLE VE KENTLEŞME: YENİ SORUNLAR

Türkiye’nin nüfusu, 21. yüzyıla giderken bile yüzde 1’in üzerindeki artışını sürdürmektedir. Her ne kadar, artış hızı yavaşlamakta ise de, kentlere doğru olan büyük akım, bu nüfusun yarattığı sorunların büyümesine neden olmaktadır.

Nüfusun en yoksul beşte biri ulusal gelirin kabaca yüzde beş kadarını alırken, en zengin beşte bir, ulusal gelirin yarıdan fazlasını almaktadır. İşin ilginç tarafı, bu adaletsiz dağılım, zaman içinde düzelme eğilimi göstermemektedir.

Okuma-yazma bilmeyenlerin nüfus içindeki oranı düşmekle birlikte, sayıları mutlak rakam olarak hâlâ on milyon dolayındadır. Sadece bu rakam değil, zaman içinde, kadın erkek arasındaki “okuma-yazma bilmeyenlerin oranının” gösterdiği değişme de kaygı vericidir. 21. yüzyılın eşliğindeki Türkiye’de kadınların yüzde 18’i hâlâ okuma yazma bilmemektedir. Öte yandan, çalışanların ancak dörtte biri toplumsal güvenliğe sahiptir. Herhangi bir sigorta sisteminden yararlananların tüm nüfusa oranı ise beşte bir dolayındadır.

Aslında Türkiye’nin yazgısını halkın bu nitelikleri değil, şu anda bu halkın yaptığı bir başka eylem belirleyecektir: Türk halkı kentlere akın etmektedir. İşte Türkiye’nin yazgısı bu kentleşme eylemi içinde ve kentsel alanlarda çizilecektir.

Türkiye’deki kentleşme, kentlerin yarattığı her türlü hizmeti ve sanayii aşan oranlara erişmiştir. Bu nedenle de Türkiye’deki kentleşme olgusu, kente gelenlerin kendi başlarının çaresine baktıkları gecekondu alanlarının artması olayı ile eşanlamlı bir duruma gelmiştir.

Böylece, Türkiye’deki kentleşme, gecekondulaşma olmuştur. Kentlere doğru olağanüstü akının ardındaki tek öge, kentlerin çekimi değildir. Kırın itimi de bu akını önemli ölçüde etkilemektedir. Çünkü, köylü gitgide yoksullaşmakta ve topraksızlaşmaktadır. Kırsal alanlarda yaşamı sürdürmek kimi durumlarda bütünüyle olanaksızlaşmaktadır. Böylece kentler, yarattıkları her türlü istihdamı aşan toplumsal hizmetler açısından (sağlık gibi, eğitim gibi) yetişilmesi olanağı bulunmayan bir nüfus patlamasıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Bu patlama, “kent hukuku dışı alanlarda” yeni bir nüfusun, gecekondu nüfusunun, kendi kültürünü ve değer yargılarını üreterek, “arabesk” bir yaşam biçimi

içinde gelişmesine yol açmaktadır. Arabesk kültür, feodal yapıdan kopmuş ama kentleşememiş, yağmacı ve hem “bencil” hem de “ben merkezci” bir kültür. Bu kültür zaman içinde siyaset ile de bütünleşerek, tüm Türkiye’yi pençesine alan rüşvet ve yolsuzlukların da destekçiliğini yapmaktadır.

Bu arada kentli nüfusun bir kesimi, emekçi sınıfın üyesi bile olmayıp lumpen niteliği ile serserice bir yaşam sürdürmektedir. Bu durumda, cinayete dönük otoriter ideolojilerin ve Türkiye’yi 1975-1980 yılları arasında pençesine alan cinayet çığnlığının büyük kentlerde yeşermesine hiç de şaşmamak gerekir.

Son yapılan araştırmalar, gecekondu bölgelerinin, mezhep, ırk ve yaş farklılığı ekseninde 21. yüzyılda da büyük sorunlara gebe olduğunu göstermiştir.

Öte yandan, Türkiye’nin kentsel nüfusu, toplumsal değişme açısından en dinamik ögeyi oluşturmaktadır. Büyük gelir ve servet farklılıklarının bir kentin fizik alanı ile sınırlı son derece küçük bir coğrafi bölgede yoğunlaşması, sürekli yükselen beklentiler ve her geçen gün, bu beklentilerin gerçekleştirilme olanaklarının daha da azaldığının bilincine varılması, 21. yüzyılda kentlerin toplumsal açıdan büyük huzursuzluklara sahne olacağına ilişkin izlenimler yaratmaktadır.

Bu büyük huzursuzlukların temelinde esas olarak “kent hukuku dışında” oluşmuş bulunan gecekondu alanlarının mevcut sistemle bütünleşme talepleri yatmakla birlikte, ülkede görülen her türlü ayrımcılık ve kutuplaşma eksen buralarda da etkin olacaktır.

Türk toplumu, geleneksel niteliklerini yitirmekte, fakat henüz çağdaş nitelikleri de bütünüyle kendisine mal edememektedir. Çözülen feodal ilişkiler, yerini bütünüyle çağdaş ilişkilere bırakmamıştır. Bu nedenle gerek birey, gerek aile, toplumda tam bir boşluk içine düşmüştür. Geleneksel geniş ailenin çözülmesi ve dağılması sonunda, bu tür ailenin bireye sağladığı toplumsal güvenlik kalmamıştır. Yaşlı, sakat, işsiz, hasta ve tembel üyelerine bakacak, “ekmek elden, su gölden” onları sürekli besleyecek aile tarihe karışmaktadır. Buna karşılık, nüfusun pek az bir kısmı toplumsal güvenlik şemsiyesi altına sığınabilmiştir. Kadınlar da çalışmak zorunluğunu duymakta, buna karşılık ne çocuklarını bırakabilecekleri anne-babalarla birlikte oturmakta, ne de onlara bakacak gündüz bakımevlerinin hizmetlerinden yararlanabilmektedir. Konut, eğitim, sağlık hizmetleri, bırakınız pahalı olmayı, kendilerinden yararlanılması olanaksız düzeyde kalmışlardır. Çünkü, niceliksel olarak yetersizdirler. Halk, gecekondu yoluyla konut sorununu, iltimas yoluyla sağlık sorununu, üçlü, dörtlü eğitimle de öğretim sorununu çözmeye çalışmakta ve bütün bu çabaları içinde, kendisi için olmasa bile, çocuğu için sınıf değiştirme olanaklarını aramaktadır. Oysa, sınıf değiştirmenin yollarından biri olan yükseköğrenim tıkalıdır. Paralı özel eğitim ise hem pahalıdır hem de kalitesi henüz tartışmalıdır. Bir başka yol olan ticaret, sermaye gerektirir. Öte yandan bırakın fabrikatör olmayı, bir fabrikada işe girmek bile iltimas gerektirmektedir. Bu durumda, “gemisini kurtaran kaptan”, “her koyun kendi bacağın-dan asılır” gibi geleneksel bireyciliği ve ahlaksızlığı özendirici ilkeler ön plana çıkar.

Özellikle gecekonduarda yasadışı yollarla edinilen kazanımların beslediği “yağma kültürü”, siyasetle eklemlenerek, tüm ülkeyi pençesine almaktadır.

Yine de iyimser bir görüşle endüstri toplumu değerlerinin, 21. yüzyılda, kentleri daha fazla etkileyeceği beklentisini dile getirebiliriz.

Fakat gerek eğitimde, imam-hatip eğitimi ve normal eğitim olarak ortaya çıkan ikili yapı, gerekse her iki eğitimin de gençleri yaşama ve topluma hazırlamakta tümüyle başarısız kalması bu yeni değerler sisteminin bireye ve aileye aktarılmasında devletin rolü açısından önemli sorunlar olduğunu işaret etmektedir.

Ayrıca ailelerde dayak olayının yaygınlığı, çocukların “çağdaş” değerler sistemine uyum sağlamasında önemli bir engel oluşturmaktadır.

Ayrıca 21. yüzyılda, medyanın ve medya aracılığı ile tüketim toplumu değerlerinin kentlere iyice egemen olacağı açıktır.

Yukarda açıkladığımız yapısal öğelerle bu değerler arasındaki etkileşimin ve çelişkilerin, kentsel alanları, 21. yüzyılda, ülke sorunlarının odak noktası yapacağına hiç kuşku yoktur.

SINIFLAR VE SİYASAL PARTİLER

Türk toplumunun sınıfsal yapısı, günümüzde artık Batı toplumlarını son derece andırmakla birlikte, yine de kendine özgü birtakım nitelikleri korumaktadır. Bu niteliklerin başında, gerek sermaye sınıfının, gerekse işçi sınıfının “az gelişmişliği” yer alır. Bu “az gelişmişlik” iki önemli sonuç vermektedir: Birincisi, her iki sınıf da, Batı’da olduğu gibi, uzun savaşlardan sonra değil, devlet desteğiyle kısa zamanda geliştiklerinden, Batı’daki benzerlerinin bilincinden yoksundurlar. İkinci sonuç ise, tam gelişmemiş oldukları için kendi aralarında önemli ayrımlara yol açan farklı gelişme aşamalarındaki gruplaşmalarıdır.

Bu gruplaşma, farklı bilinç düzeylerini yansıtmakta ve siyasal alanda da farklı siyasal partilere destek vermeye yol açmaktadır. Sermaye sınıfının en gelişmiş kesimi, TÜSIAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) adlı örgütün çatısı altında toplanmıştır. Bu grup, en gelişmiş kesim olduğundan, Batı ile en büyük ölçüde bütünleşmiştir. Bu grubu oluşturanlar, sermaye birikimlerini önemli ölçüde sağlamış olduklarından vahşice kapitalist sömürü yerine, sınırlı sömürüye razı olabileceklerini, “demokratik hukuk devletinden” yana olduklarını hiç olmazsa sözle belirterek, kamuoyuna ilan etmişlerdir. Geleneksel olarak Demokrat Parti-Adalet Partisi çizgisini destekleyen bu grup, Adalet Partisi’nin, 1970’li yıllarda Türkiye’deki kapitalist düzeni bile doğru dürüst işletmemesi üzerine, Cumhuriyet Halk Partisi’ne doğru yönelme eğilimi dahi belirtmiştir. Daha sonra askeri hükümete destek veren bu grup 1983 seçimleri öncesinde yine Anavatan Partisi (ANAP) ile Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) arasında bölünmüş, seçim sonrasında ise **Özal**’ın çevresinde kenetlenmişti. **Özal**’ın ölümünden sonra ortaya çıkan gelişmeler çerçevesinde, ANAP ile DYP arasında bölünen “büyük sermaye desteği”, 1996 yılında çok kısa süren başarısız ANAP-DYP koalisyonu sonunda iktidara gelen REFAH-DYP ortak hükümeti karşısında, siyasal ittifaklarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Siyasetin toplumsal ve ekonomik belirleyiciliğini gittikçe fark eden ve geleneksel olarak hep askeri bürokrasiden yana tavır koyan bu kesim, artık bizzat sıcak siyasete soyunma eğilimi de göstermeye başlamıştır.

SIYASAL İSLAM VE İSLAMİ SERMAYE

Sermayenin bir başka kesimi, ticaret aşamasında kalmış gözükmektedir. Genellikle üretici etkinlik yerine aracı etkinliği yeğ tutan bu kesim, hem dış dünya ile bütünleşmiştir, hem de iç piyasadaki üretici ve tüketici ile ilişkidir. Bu kesimin bir bölümü Milliyetçi Hareket Partisi'ni destekler gözükmiştir. Bir başka bölüm (genellikle daha çok taşrada yoğunlaşan bölüm) eskiden Millî Selamet Partisi'ne de destek vermişti. 1990'lardaki RP iktidarının desteği bu kesimlerdir. Hiç kuşkusuz, büyük kentlerde çok büyük sermayelerle ve bütünüyle dış dünyaya bağımlı olarak iş yapan kimi bölümler de eskiden Adalet Partisi'ni kayıtsız koşulsuz desteklemişlerdir. Bu destek, 1983 seçimlerinden sonra ANAP'a kaymış, **Özal**'ın ölümünden sonra bir kısmı yeniden DYP'ye de destek vermeye başlamıştır.

Dış dünya ile bütünleşme olanağı elde edecek ölçüde gelişmemiş olan bir başka sermaye kesimi de genellikle küçük kentlerde (kimisi zaman büyük kentlerde de) küçük sanayi ve ticaretle uğraşmaktadır. Bunların önemli bir bölümü eskiden Millî Selamet Partisi'ni desteklemiş, küçük bölümleri ise MHP, AP ve CHP arasında dağılmıştır. Bu kesimin, AP ve CHP'ye destek vermiş olan bölümleri daha çok, büyük kentlerde yaşayan gruplardır. Genellikle küçük esnaf, zenaatkâr gibi gruplardan oluşan bu kesim, 21. yüzyıla giden Türkiye'de, Refah Partisi iktidarının toplumsal tabanını oluşturmuştur.

İlgili bölümde ayrıntılı bir biçimde anlatılacağı gibi, giderek büyümüş ve dış desteklerle de bütünleşerek gücünü artırmıştır.

Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra da bu sermaye yine siyasal etkinliğini sürdürmeye devam edecektir.

Tarımla bağlantılı olan sermaye, kapitalistleştiği oranda, DP çizgisinin geleksel etkisiyle AP'ye destek vermiştir. Buna karşılık, feodal kalıntılar yine tarihsel ittifakların etkisiyle daha çok CHP'yi desteklemişti. Artık bu durum değişmektedir ama yine de bu konuda çok ihtiyatla çözümleme yapmak gerekir.

İŞÇİLER VE SİYASET

Sermaye sınıfının bu görünümü yanında, işçi sınıfının da çeşitli biçimlerde bölünmüş olması hiç şaşırtıcı değildir. Aslında her iki sınıfın bölünmüşlük nedeni (az gelişmiş olmak) aynı olduğu için, bu durumun çok doğal karşılanması gerekir.

Zaten bundan sonra Türkiye'de sermaye sınıfının da işçi sınıfının da kendilerini temsil eden tek bir parti ile siyasete "bire-bir" yansımaları beklenemez.

İşçi sınıfının ilk büyük bölünmesi, tarım ve sanayi arasında görülür. Tarım, tarihsel açıdan daha büyük bir nüfus barındırdığı ve içindeki gelir adaletsizliği öteki kesimlere oranla en yüksek olduğu halde, tarım işçisinin hemen hemen hiçbir hakkı yoktur. Buna karşılık sanayi işçisi, kendisinin düzenle bütünleşmesine yol açan hemen bütün haklara sahiptir. Bu hakları etkin biçimde kullanır da.

İşçi kesiminin ikinci büyük bölünmesi sendikali işçi, sendikasıız işçi arasında gözlenebilir. "İşçi hakları" denen düzenlemeler, hiç kuşkusuz daha çok sendikali işçiler için geçerlidir.

Siyasal açıdan, bütün bu ayrılıkları gölgede bırakacak önemde bir başka olay, işçi sınıfının toplumsal rolü hakkındaki çatışmayı belirleyen TÜRK-İŞ ile DISK

arasındaki geçmiş bölünmede kendini göstermiştir. TÜRK-İŞ, partilerüstü sendikacılığın savunuculuğunu yaparken, DİSK, işçi sınıfının ancak siyasal eylemle iktidara gelerek ya da iktidarı etkileyerek amacına varacağını öne süren bir anlayış geliştirmişti.

Aslında TÜRK-İŞ yalnızca sendikalar bakımından değil, bilinçlenmesi tamamlanmamış işçi sınıfının siyasal eğilimleri açısından da bir koalisyon durumundadır. Hemen hemen bütün siyasal partileri destekleyen yöneticilerin bulunduğu sendikalara ve federasyonlara TÜRK-İŞ içinde rastlamak olanaklıdır. TÜRK-İŞ'in tek bir siyasal partiyi destekleme kararı alamamasının temel nedenlerinden biri de, içindeki bu karma siyasal tercihlerin varlığıdır.

İşçi kesimindeki bir başka bölünmeyi tarihsel olarak MİSK ve HAK-İŞ belirlemektedir. Sağ ideolojileri destekleyen işçilerin yönetimi ellerinde tuttukları bu konfederasyonlar da siyasete ağırlık koymak isteyen işçi örgütleri arasında önemli roller oynamışlardır.

HAK-İŞ genel başkanının RP-DYP ortak hükümetinde Çalışma Bakanı olması bu federasyonun "Siyasal İslam" açısından önemini vurgulamıştır.

Siyasal partiler açısından da bu bölünme çok belirgindir. 1965 seçimlerinde işçi sınıfının temsilcisi olarak ortaya çıkan TIP, daha sonra kendi içinde de bölünmüş, kendi dışında da (CHP dahil) başka partilerin işçi sınıfının oylarını almasını önleyememişti. 12 Eylül darbesi, işçi örgütlerine büyük bir darbe vurdu ve siyasal partilerin de kapatılmasıyla, emekçi sınıfın her türlü siyasal faaliyeti tümüyle durduruldu.

12 Eylül darbesinden sonra kapatılan partilerin yeniden açılmasıyla, 1990'lı yıllarda yeni oluşumlar da gündeme geldi. Bazı sol kuruluşlar, güçbirliği yaparak yeni bir parti kurarken, ideolojik çizgisini sürdüren eski partiler de yeniden hukuksal kimlik kazandı. Bu arada etnik ve dinsel tonları ağırlık kazanan oluşumlar da siyaset sahnesinde görüldü. DİSK'in ve TÜRK-İŞ'in 1990 sonrasında yavaş yavaş toparlanmaya başlaması bu her iki konfederasyonun da yeniden siyasal etkinlik kazanacağını işaretleri olarak düşünülebilir. Sonuç olarak bütün bu oluşumlar, işçi sınıfı açısından siyasete yansıyan bölünmüşlüğü daha da pekiştirici bir etkiyi gündeme getirdi.

21. yüzyıl Türkiye'sinde, sermaye sınıfı da, işçi sınıfı da hâlâ bölük pörçük bir görünüme sahiptir. Ayrıca Türkiye'de işçi sınıfına da, sermaye sınıfına da dahil olmayan, memur, esnaf ve köylü gibi pek çok insan vardır.

Bütün bu gerçekler Türkiye'de kaba ve sert sınıfsal özellikler yerine, hiç olmazsa, bir-iki seçim dönemini kapsayan devreler için, toplumsal-psikolojik ve psikolojik kimi öğelerin de önemli bir rol oynadığını ve oynayacağını göstermektedir. Yine de Türkiye'de siyasetin artık sınıfsal yapı tarafından belirlenmeye başladığı gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir gerçektir.

1980 DARBESİ NASIL GELDİ

Genel seçimlerin yapıldığı 1977 yılından bakıldığında, yakın gelecekteki durumları açısından en şanslı gözükten parti CHP, en şanssız olan ise AP idi. Türkiye'deki mevcut düzenin kapitalizme dönük bir karma ekonomi olduğunu daha önce söylemiştim. İşte bu düzenin geliştirilmesi görevini yüklenmiş gözükten AP

ve onun izlediği siyaset, 1980'lere giden Türkiye'de ekonomik olarak da, toplumsal olarak da iflas etmişti. Aslında bu, DP'nin ve onun devamı olan AP'nin tarihsel görevinin (kapitalist sömürünün denetimsiz olarak sürdürülmesi yoluyla ekonomik büyümenin ve burjuva sınıfının tam egemenliğinin sağlanmasının) bittiğini belirliyordu. Konu AP yöneticilerinin becerikliliği ya da beceriksizliği değildi. Olay, tarihsel, toplumsal ve ekonomik bir olaydı. DP-AP çizgisinin temsil ettiği gelişme, Türkiye'de dönemini yaşamış, görevini yapmış ve bitirmişti. Bundan sonra yeni birleşimler, yeni çözümler ortaya çıkacaktı. Üstelik de bu yeni birleşim ve çözümler, diyalektik etkileşim içinde oluşacağından, AP kendini yenilemediği takdirde, ancak bir "karşıt-tez" niteliği ile ortada kalacaktı. Yani kaçınılması gerekeni vurgulayacaktı (Gerek **Erbakan** ve MSP'nin, gerekse **Türkeş** ve MHP'nin AP'ye saldırıları tam bu noktadan kaynaklanmaktaydı).

Öte yandan mevcut düzenin akılcı ilkeler çerçevesinde yeniden işletilmesine çalışan parti olarak ortaya, CHP çıkmıştı. CHP'nin kısa dönemli görevi, Türkiye'de çağdaş kapitalizmi, çağdaş kalıplar içinde işletmek olarak gözükmekteydi. Çağdaş kapitalizmin çağdaş kalıplar içinde işletilmesi, sınıf ilkesine göre yerli yerine oturmuş bir partiler yelpazesi de üreteceğinden, bu görev sınıf tabanına göre parti örgütlenmesinden yana olanlarca da işlevseldi. Bir başka deyişle, Türkiye'de çağdaş kapitalizmin gerçekten çağdaş kalıplara göre işletilmesi, bir yandan sermaye sınıfına güvenceler sağlayacak, öte yandan her türlü sol partinin de yasal biçimde örgütlenmesine ve etkinlik göstermesine izin verecekti. CHP'nin kısa dönemde yapacağını söylediği düzenlemeler, Türkiye'nin uzun dönemde de sağlıklı bir biçimde gelişmesine yol açabilirdi. Çünkü uzun dönemde sağlıklı gelişmeler, ancak sınıfsal yapının siyasete doğru bir biçimde yansımalarıyla ortaya çıkabilir. İşte pek çok toplumbilimciyi şaşırtan biçimde CHP'nin 1977 seçimlerinden hemen sonra hem işçiler hem de işverenlerce desteklenmesinin altında yatan neden buydu. CHP, 1970'lerin sonu için Türkiye'nin üzerindeki tozu dumanı silkeleyerek, herkesin yerli yerine oturmasını sağlayacak parti olarak görülmüştü. CHP'nin uzun dönemli "düzen değiştirme" işlevi de işte bu noktadan sonra yapacağı sınıfsal ve siyasal ittifaklar sonunda belirlenecekti. Bu konuda CHP'nin en büyük yardımcısı yine kısa dönemli işlev olarak yüklendiği "çağdaş çoğulcu demokrasinin" işlerlik kazandırılması olacaktı. Çünkü, "çoğulcu demokrasi" kendi çelişkilerini (örneğin, emek-sermaye çelişkisini) çözecek mekanizmaları yine kendisi yaratır.

1977 seçimlerinin getirdiği bir sonuç da, kişiye karşı kurulmuş partilerin eriyerek, toplumbilim kurallarının siyasette de geçerli olduğunun kanıtlanmasıydı. Gerek **Demirel**'e karşı kurulmuş olan Demokratik Parti'nin, gerekse **Ecevit**'e karşı kurulmuş olan Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin Türk siyasal yaşamında yer bulabilmesi, bütün toplumbilim kurallarına aykırı olurdu. Çünkü bu partiler, kendilerine karşı kuruldukları kişilere duyulan düşmanlık dışında bir toplumsal tabana dayanmıyorlardı. Oysa, belli bir toplumsal tabanı olmayan bir siyasal partinin uzun süre yaşaması toplumbilim açısından olanaksızdır.

Türk siyasal yaşamındaki ilginç olaylardan biri de, Millî Selamet Partisi idi. Doğru toplumsal teşhislerle, doğru tabana oturan bu parti, ortaya çıkışını hemen izleyen günlerden başlayarak sürekli hata yapmaya başlamıştı. Bu biçimde gider-

se, doğru ve gerçekçi bir tabana oturarak ortaya çıkmış olduğu halde, Türk siyasal yaşamından silinip gidecekti.

Birinci hata, mevcut sermaye sınıfını karşısına alan bu partinin, bilimsel ve akılcı yol olan işçi sınıfı ile ittifak yapmaya gidecek yerde, kendisine bağımlı yeni bir sermaye sınıfı yaratmaya çabalaması olmuştur. MSP bu yaklaşımıyla, sermayenin siyasal iktidarlara belirlediği değil, siyasal iktidarlara sermayeyi belirlediği gibi evrensel olarak yanlış bir sava dayalı eyleme geçmişti. Üstelik evrensel olarak yanlış olan bu sav, Türkiye’de, çok kısa bir dönem için, 1920-1950 dönemi için geçerliydi, ama MSP, 1980’lerin Türkiye’sindeydi, 1940’ların değil. Sermaye Frankeştayn gibidir. Bir süre sonra, kendisini yaratan siyasal güçleri de denetimi altına almak ister, alamazsa, onları ezer geçer. CHP’nin 1950’deki yenilgisinin altında bu ilke ve bu süreç yatmaktadır. 1980 Türkiye’sindeki sermaye sahiplerini, ellerindeki gücü, serbest rekabet içinde, bir başka sermaye grubuna kaptıracak denli beceriksiz, dar görüşlü ve yeteneksiz sanmak, ancak gerçekten çağın dışında yaşamakla olanaklıdır.

Millî Selamet Partisi’nin yaptığı *ikinci hata*, oy deposu aynı olan öteki sağ partilerle iktidarı paylaşması idi. Böylece, sürekli azalan su deposundaki suyu paylaşmak konusundaki bütün avantajını yitirmiş, hatta kendi payını bile hem büyük hem de küçük ortağına kaptırmıştı. AP, MHP ve MSP sürekli azalan bu depodaki oylar bakımından kendi paylarını yükseltmeye çalışmaktaydılar. Yani, aslında zor ve son derece dikkat isteyen bir manevra idi bu. İlk olarak, oy savaşımının sola karşı değil, öteki sağ partilere karşı verildiğinin bilincinde olmalı idi sağ partiler. Çünkü sol, muhalefette kalarak, oylarını artırmakta idi. Sorun, sağ için, azalan bir mevcudu paylaşma sorunuydu. Bunun tek yolu, öteki sağ partilerden daha avantajlı durumlar elde etmektir. Bunun da en akılcı ve en kısa yolu, öteki sağ partileri dışında bırakarak iktidara ortak olmaktır. MSP, bu becerikliliği de gösterememişti. Böylece, oy sayısı 1973-1977 arasında mutlak rakam olarak çok küçük bir oranda artmakla birlikte, AP’nin ve MHP’nin büyümesi karşısında, parlamentodaki iskemle bakımından gerilemişti.

Varlığını 1977 seçimlerinden sonra da sürdüren Milliyetçi Cephe, hem CHP’nin hem de MSP’nin elbirliğiyle yaptıkları yanlışlar sonunda, zorlamalarla kurulmuş bir koalisyondur. Türkiye için doğal ve sürekli bir çözüm değildi. Bu nedenle de ne Türkiye’nin sorunlarına ciddi çözümler getirebilecek ne iktidar partilerine yarayacaktı.

Bu durumda, yakın gelecek için (ya 1981 seçimlerinden önce ya da seçimler sonunda) CHP’nin tek başına ya da büyük ortak olarak bir koalisyon hükümetiyle iktidara geleceğini kestirmek için insanın peygamber olması gerekmiyordu. Aslında böyle kısa dönemli değişimler, Türkiye’nin tarihsel oluşumu içinde çok önemli bile değildi. Önemli olan, CHP’nin eline geçecek iktidarı nasıl değerlendireceği idi.

CHP beklendiği gibi, 1978 yılında iktidara geldi, fakat dış konjonktörün de olumsuz etkileriyle bu fırsatı iyi değerlendiremedi. Sivil politikacıların “Milliyetçi Cephe”den sonra üretebilecekleri “Sosyal Demokrat” iktidar modelinin de, günün koşulları içindeki başarısızlığını vurguladı. Ülke yalnız bir iç savaşın içinde olduğu

için değil, sivil seçenekler ülke sorunları karşısında yetersiz kaldığı için de iktidar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin müdahalesine uygun bir "boşluk" içine düşmüştü.

12 EYLÜL ASKERİ MÜDAHALESİ VE SONRASI

Türk siyasal yaşamında, her on yılda bir askerî bir müdahale ile karşılaşmak, neredeyse bir gelenek haline gelmek üzere idi.

1960 yılında ortaya çıkan "askerî müdahale", 1971 ve 1980 yıllarında benzer, 1997'de ise farklı yöntemle yenilenince, artık tüm Türk vatandaşlarının ve bu arada bilhassa sivil politikacıların, üstlerine düşen sorumluluklar konusunda, ciddi bir biçimde düşünme gereklilikleri iyice belirginleşmişti.

Olaya çok kalın çizgilerle bakarsak, askerleri müdahaleye zorlayan ögenin, sivil kesimdeki "rejim üzerindeki anlaşmazlık" olduğunu açıkça görürüz.

1960 yılında, iktidara "demokratik" usullerle gelmiş olan Demokrat Parti'nin, ülkeyi, **Atatürk-İsmet Paşa** zamanındaki gibi "demokratik olmayan bir biçimde" yönetmek istemesi ve buna ekonomik zorlukların eklenmesi, bir bunalım doğurmuştu. İşte bu bunalım, askerlere "davetiye" çıkarmıştır. **Menderes**'in, Meclis'te "Tahkikat Komisyonu" kurması, aslında "sivil bir darbe" idi. Çünkü bu komisyonun yetkileri ve görevleri, artık demokratik rejimi askıya alıyordu. Bunun üzerine, muhalefet, Üniversite, aydın kesim ve gençler büyük tepki gösterdiler. Sonunda ordu hükümete el koydu.

İlginç olan nokta, 1961 Anayasası kabul edilip serbest seçimler yapıldıktan ve askerî dönem tümüyle kapandıktan sonra, 1965 yılından itibaren tek başına iktidar sorumluluğunu yüklenen **Demirel**'in, sürekli olarak "Bu Anayasa ile ülke yönetilmez" tezini işlemesi idi.

Böylece, **Demirel** bir anlamda, sivil bir politikacı olarak, hem de iktidarda iken rejimden yakınlıkla, "bir rejim değişikliğine" davetiye çıkarıyordu.

Sonunda ordu içinde biri hücre sistemi ile çalışan, öteki emir-komuta zincirine bağlı olan iki ayrı "darbeci" grup oluştu.

1971 yılında ayrıca ülkenin anarşik olaylar karşısında bir "otorite boşluğuna düşmüş" olması ve buna, kalkınma hızının yeterli düzeye yükseltilemeyeşinin eklenmesi ile doğan genel bunalım, orduyu müdahaleye itti.

1980 yılında, ülkenin, iktidar savaşı yapan silahlı azınlık gruplarının ardından bir iç savaşa sürüklenmesi, sivil rejimin bu iç savaşı önleyememesi ve yüksek enflasyon ile birlikte ortaya çıkan ekonomik bunalım, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin iktidara elkoymasını zorunlu kılardı. *Bu bunalımın ardında yatan süreç, önce siyasetin, sonra da ülkenin "Milliyetçi Cephe" adı verilen hükümetler çerçevesinde "milliyetçi olanlar ve olmayanlar" gibi ahmakça bir eksen üzerinde bölünmüş olmasıydı.*

Böyle bir bölünme, mezhepler arası düşmanlıkları körükledi. Çorum ve Kahramanmaraş katliamları ortaya çıktı. Bu arada rejimi iyice çığırından çıkaran olay, özellikle kendilerine "milliyetçiler" adını veren katiller eliyle işlenen cinayetlerin politikacılar tarafından teşvik edilmesi ve desteklenmesiydi. (Nitekim, bu katiller, daha sonra, 1990'lı yıllarda, çek-senet mafyası olarak "eski ülkücü babalar" kimliğiyle ortaya çıktı.)

1997 yılındaki "Anayasal Müdahale" ise, yine iktidardaki Refahiyol hükümeti-

nin “demokratik ve laik” rejim konusundaki “şeriat devleti özlemlerine” set çekmek, yani yine sivillerin rejim üzerindeki anlaşmazlıkları sonucunda bunalıma giren, rejimi “rayına oturtmak” amacıyla yapılmıştı.

Her dört bunalım sırasında da ortada bir ekonomik sıkıntı görülmektedir. Fakat askerî müdahaleleri ekonomik sıkıntıya bağlamak doğru değildir. Çünkü, Türk ekonomisinin “sıkıntıda” olmadığı bir dönemi bulmak çok zordur. Üstelik “ekonomik sıkıntılar” ordunun “ideolojik müdahale gerekçesine” uygun da değildir. Ekonomik nedenlere en çok yer verilmiş olan 1971 müdahalesinde bile konu, “Atatürk ilkeleri doğrultusundaki kalkınma” olarak ele alınmıştır. Yani, ekonomik sorunlar, askerî müdahaleler için ortamı ne derece hazırlamış olurlarsa olsunlar, tek başlarına bir “müdahale nedeni” değildirler.

Her dört müdahaledeki “ortak özellik”, daha önce de belirttiğim gibi, toplumun sivil kesimlerinin ve bu arada özellikle politikacıların, “rejimin temel ilkeleri üzerindeki anlaşmazlığıdır”.

Dikkat edilirse 28 Şubat 1997’deki Millî Güvenlik Kurulu bildirisi de bu anlamda, yani sivilleri rejimin laik ve demokratik kuralları üzerinde anlaşmaya çağıran, bir uyarı idi.

Rejim üzerindeki anlaşmazlık genellikle sivil politikacılar arasında baş gösteren bir sorundur. Bu sorun, rejimi tehlikeye sokan boyutlara ulaşıncı askerler duruma müdahale etmekte, ellerinden geldiğince sorunu çözüp, rejimi rayına oturtup (bu rejim, yani demokrasi, siviller için oluşturulan bir rejim niteliği taşıdığından) iktidarı yine sivillere terk etmektedirler.

1960 yılında siviller arasında baş gösteren “rejim anlaşmazlığı” mevcut rejimin “iktidarın diktatörlüğünü engelleyemediği” noktasında odaklanmıştı.

Bu nedenle de rejime müdahale eden askerler, “iktidarın diktatörlüğünü engelleyici” bir Anayasa yaptılar. Ve iktidarı sivillere devrettiler.

O andan itibaren, “rejim anlaşmazlığı”, “iktidarın yeterince güçlü olmayışı” üzerine kaydı. Artık, rejim tartışması, “iktidarın diktatörlüğü” ana temasından, “bu Anayasa ile Devlet yönetilmez” ana temasına aktarılmıştı. İşin ilginç yanı, 1950-1960 tartışmasını muhalefetin başlatmış olmasına karşılık, ilk sonuçlarını 1971’de veren ve 1980 müdahalesine kadar uzanan bu yeni tartışmayı, sivil iktidarı başlatmış ve sürdürmüş olmasıydı.

1971 müdahalesi bu yeni tartışmayı “iktidarı güçlendirme” yönünde Anayasa’da yapılan değişikliklerle çözmeyi amaçladı. Sorun, Parlamentonun bile feshedilemediği, “yumuşak” bir müdahale ile çözülmek istendi.

Aslında 1971 müdahalesinin, sorunu çözmesi beklenirdi. Çünkü, 1960 yılında yapılan değişiklikler, on yıllık bir deneyim birikiminden sonra, 1971 yılında bu deneyimlerin ışığı altında ve yeniden ordunun denetimi ile gözden geçirilmişti.

1980 müdahalesi de 1971 harekâtı yönünde olduğuna göre, neden aynı paralelde ikinci bir müdahale gereği ortaya çıkmıştı? Acaba 1971 müdahalesinin getirdiği “gözden geçirmeler” ve “düzeltmeler” neden yeterli olamadı?

Önce, 1980 müdahalesinin ardında da “sivil politikacıların rejim üzerindeki anlaşmazlıkları” ögesinin *birinci planda* yer aldığını hatırlatalım. Sonra da kısaca on yıl ara ile “aynı yönde” iki askerî müdahale gereğini doğuran nedenleri özetle-

yelim. (Bunların ayrıntılı çözümlemelerini “siyaset” bölümünde okuyucuya aktarmaya çalışacağım.)

12 Eylül 1980 müdahalesi öncesi, sivillerin rejim üzerindeki anlaşmazlıklarını simgeleyen iki olay vardır: Baştaki hükümet bir “azınlık hükümetidir” ve “Meclis’teki partiler anlaşamadıkları için, Cumhurbaşkanlığı makamı boştur”.

Ekonomik durum, son derece istikrarsızdır, çünkü ünlü 24 Ocak Kararları yürürlüğe konmuştur, fakat hükümet bu kararları yürütecek güce sahip görünmemektedir.

Anarşi ve cinayetler inanılmaz boyutlara erişmiştir. Yalnızca bireysel cinayetlerin günlük toplamı değil, kitlesel çatışmalar, mezhep ve hemşehrilik kavgaları siyasal parti boyutunda da genişleyerek, ülkeyi tam bir iç savaşın içine atmıştır.

Bu durumda, rejim bakımından “Cumhurbaşkanı seçiminin yapılamayışı” ve baştaki hükümetin bir “azınlık hükümeti” olması biçiminde görülen anlaşmazlık, temelde yine “demokrasi anlayışı” ya da daha doğru bir deyişle, “demokrasi anlaşmazlığı” üzerinde odaklaşmıştı. Sorun, çok kısaca, “benden olan” ve “benden olmayan” ayrımı üzerine dayalıydı.

Sağdaki oyların en büyük kesimini toplayan Parti, sırf “benden” diye, cinayet örgütleriyle doğrudan ilişkili olanlardan destek arıyordu.

Soldaki oyların büyük çoğunluğunu alan parti ise, hükümet kurabilmesi için gerekli olan sayısal desteği, yasa dışı yollardan para kazanmayı yaşam biçimi yapmış olan kişilerde aramıştı.

Böylece, bir yandan cinayet şebekeleri, öte yandan hırsızlar, sanki “demokrasi-nin doğal uzantıları imişçesine iktidara ortak ediliyordu”. Bu durumun “demokrasi olmadığı” açıktı. Nitekim, hangi taraf muhalefette ise, öbür tarafın “demokrasiye uymayan tutum ve davranışını” da açıkça eleştiriyordu.

İşte yine, “siviller arası bir demokrasi anlaşmazlığı” patlak vermişti. Üstelik bu kez ülke bir iç savaşa da yuvarlanmıştı.

Duruma enerjik bir müdahale ile iç savaşı durdurabilecek olan askerler ise, bunu ancak kendi adlarına yapmak istiyorlardı. Çünkü, yukardaki nedenlerden dolayı her iki sivil grup da “demokrasi anlayışı” açısından “tartışmalı” bir durumdaydılar ve askerlerin güvenini kaybetmişlerdi (Birand, 1984:30). Türk Silahlı Kuvvetleri bu “ taraflardan” herhangi biri ile özdeşleşmek istemiyordu.

1980 müdahalesi, sivil politikacıları olduğu kadar, 1961 Anayasası’nın getirdiği Sivil Devlet Kurumlarını da suçlayıcı bir tutum ve davranış sergiledi. Askerler, ülkenin bir iç savaş içine yuvarlanmasının sorumluları olarak bu kurumları görüyorlardı. Üniversiteler, yargı organları, sendikalar, hep bu kurumlar içindeydiler.

Nitekim, 12 Eylül 1980 ile seçimlerin yapıldığı 6 Kasım 1983 arasındaki dönemde yapılan düzenlemelerin amacı, bu tür kurumları, “merkezî otoritenin” denetimi altına sokmak biçiminde özetlenebilir. Silahlı Kuvvetler 1960 müdahalesi ile kendi gerçekleştirdiği düzeltmeleri yeniden, 1960 öncesi iktidar uygulamalarına uygun olarak değiştirdi.

Rejimin, 1980 müdahalesinden sonraki yazgısı büyük ölçüde sivil politikacıların becerisine bağlı olacak gibi görünmekteydi. Nitekim, 1983’te geçilen sınırlı ve denetimli demokrasiyi izleyen yıllarda Özal tam bir askerî dönem uzantısı tablo-

yu gerçekleştirdi. Ona muhalif olan sivil politikacılar da askerleri tedirgin etmemek, yani rejimi tıkamamak için özel bir çaba gösterdiler.

Fakat bu çaba, Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin 1996 yılında kurduğu koalisyon döneminde aynı titizlikle gösterilemedi.

Gerek 12 Eylül yönetiminin gerekse **Özal** döneminin devlet desteği vererek iyiye palazlandığı “siyasal İslam”, rejimin demokratik temellerini ve hedeflerini tartışmaya açtı.

Bir yandan Refah'ın rejimin demokratik ve laik temellerine ilişkin sorgulamaları, öte yandan DYP'nin, liderini aklama çabaları, rejimi, 2000'li yıllara giderken yeniden zora soktu. Fakat bu kez askerler de daha deneyim kazanmış olduklarından sorunlar Millî Güvenlik Kurulu'nda görüşülerek çözümler üretilmeye çalışıldı. Meclis askerlerin kamuoyu oluşturmaya koşut olarak Refah-DYP hükümetini iktidardan düşürdü. **Yılmaz** başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Millî Eğitim Bakanlığı sekiz yıllık temel eğitimi kabul ederken, Anayasa Mahkemesi de Refah Partisi'ni kapattı.

Böylece, 1961 Anayasası'nın getirdiği “politikacı-asker eşgüdümü” kurumu, rejim kesintiye uğramadan bazı bunalımların aşılmasında önemli roller oynadı.

DIŞ DÜNYADA YENİ SORUNLAR, YENİ BİREŞİMLER

Bilindiği gibi, bugünkü çözümlemeler, dünyanın tek kutuplu, iki kutuplu ya da çok kutuplu olması üzerine dayandırılmaktadır. Bu arada, “Üçüncü Dünya ülkeleri” de zaman zaman etkin bir güç olarak gündeme gelmektedir. Oysa, bir “çevre ülkesi olan Türkiye’de” gerek güçlü kutuplara, gerekse yalnızca petrole bağımlı olan üçüncü dünya ülkelerine dayalı olarak yapılan çözümlemeler insanı kısır sonuçlara götürür. Çünkü, bu ögeler, ancak ve yalnız, mevcut dengelerin sürdürülmesi sonucunu doğurur. (Bu yargımın özellikle Türkiye-IMF ilişkileri konusunda geçerli olduğunu vurgulamak isterim.)

Ulus-devlet kavramını güçsüzleştiren “küreselleşme” olgusu karşısında Türkiye'nin uluslararası planda peşinden koşması gereken bireşim “Akdeniz Birliği”dir. Tarihte güçlü olarak ortaya çıkan uygarlıkların pek çoğunu doğurmuş olan Akdeniz bölgesi, 21. yüzyıl içinde doğuracağı yeni bireşimin bütün öğelerini şu anda bağrında toplamıştır. Bölgede gerekli olan deneyim birikimi, ulusal sınırları aşmak üzeredir. Akdeniz'in doğal kaynaklarının yok olması tehlikesi ise, ortak düşman olarak ortadadır. Hiç kuşkusuz, “Akdeniz Birliği”, ancak siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel pek çok zıt değişkenin yoğun bir diyalektik etkileşimi sonunda gerçekleştirilebilir. Bu nedenle, olanaksız yakın birtakım zorluklarla karşı karşıyadır, ama yine aynı nedenle, insanlık için bugünden görülebilmesi olanaksız, özgün kurtuluş yollarını içerir.

Türkiye'nin 21. yüzyılda, Akdeniz çerçevesinde, bir “çevre” ülkesi olmaktan çıkıp, “merkez” eksenine doğru kayması da daha kolay ve anlamlı bir çizgi gibi görünmektedir.

Pek doğal olarak, Akdeniz düşüncesi, Türkiye'yi bir yandan Avrupa Birliği'ne yakınlaştırırken, öte yandan, Afrika kıyısı dolayısıyla, İslam dünyasını da işin içine sokmaktadır.

İslam dünyasının işin içine karışması, kaçınılmaz olarak, Türkiye’deki “siyasal İslam” olgusunu da gündeme getirir.

Bu ise olayı, dış dinamik öğeleriyle birlikte iç dinamik öğelerinin de gelişmesi-ne bağlamaktadır.

SIYASETTE YOZLAŞMA

Ulusal plandaki yeni bireşimler ise hiç kuşkusuz, önce siyasal partilerin ittifaklarından etkilenecektir. Siyasal partilerin ittifakları ise, bir anlamda toplumdaki sınıfların güç dengesi ile belirlenecektir. Buradaki ilişkinin, tüm ilişkiler gibi iki yönlü olduğu düşünülürse, toplumsal yapı ile siyasal iktidar arasındaki etkileşimin, her ikisini de değiştireceği açıkça ortaya çıkar.

Bu arada, Türkiye’nin Güneydoğu bölgesinde yaşanan PKK saldırısının bir türlü salim kafa ile tartışılmasına izin vermediği milliyetçilik sorunu da, hem Türk milliyetçiliği hem de Kürt milliyetçiliği açısından, siyaseti ve siyasal partileri önemli ölçüde etkileyecektir.

Mevcut siyasal yapı 21. yüzyılda bir “ahlak ve seviye” sorunu ile karşı karşıya gözükmemektedir. 12 Eylül müdahalesinin saptırıcı etkileri, ayrıca bir “temsil” sorunu da yaratmıştır: Solda ve sağda hangi partilerin hangi sınıf ve kesimleri temsil ettiği iyice karmaşık bir yapı sorununa dönüşmüştür. Nitekim, seçmen ile parti arasında oluşan bu temsil sorunundan dolayı “ahlak ve seviye” problemleri de çözülememektedir.

Tam 21. yüzyılın eşiğinde kurulan RP-DYP ortak hükümeti, Türkiye’nin bütün bu yapısal sorunlarını kamuoyuna yansıtmıştır. Bu nedenle çok yaygın bir toplumsal muhalefetle karşılaşmış ve sonunda askerî bürokrasi, büyük basın bir kısmı (televizyonlar da dahil olmak üzere) ve Cumhurbaşkanı arasındaki bir geniş ittifaka bazı DYP’li milletvekillerinin de katılmasıyla iktidardan düşürülmüştü.

12 Eylül müdahalesinin siyasetteki en olumsuz etkisi, doğal siyasal oluşumlar yerine yapay partileşmeleri sahneye çıkarması ve daha da kötüsü, siyasal partileri kapattığı için, siyasete atılan kişilerin “kalite kontrolünü” yok etmesiydi.

Bu iki nedenden dolayı, 21. yüzyıl Türkiye’sinde hâlâ orta solda ve orta sağda birbirlerinden ideolojik ve siyasal farkları pek de belirgin olmayan birden çok parti yer almaktaydı.

Orta sağda askerî yönetim tarafından kapatılan Adalet Partisi’nin mirasçısı olarak yapılanan Doğru Yol Partisi ile, askerler tarafından kuruluşu özendirilen Anavatan Partisi arasında, liderlerin ve kadroların kişisel çekişmelerinden başka bir farklılık pek görülememekteydi.

Bu çerçevede kişisel girişimlerle oluşturulan ve hem orta sağ’ın hem de “siyasal İslam”ın mirasına göz diken pek çok küçük parti, olsa olsa, Türkiye’deki toplumsal yapı-siyaset etkileşimindeki sağlıksızlığı yansıtıyordu.

Orta solda da 12 Eylül yönetiminin engellemelerinden dolayı uzun ve karışık süreçlerden sonra, askerlerin izin verdiği Halkçı Parti ile, buna karşı tabandan kurulan Sosyal Demokrat Parti, önce Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adı altında birleşmiş, sonra eski partilerin açılmasına izin verilince, CHP çatısı altında, SHP’nin bir hizbi yer almış, en sonunda da bütün bu öğeler birleşerek, Ecevit di-

şında, CHP adı altında, bir araya gelmişti. Bütün bu oluşumlar karşısında bireysel farklılığına dayalı olan tutumunu sürdüren Ecevit, Demokratik Sol Parti adı altında, CHP'den hangi ideolojik ilkelerde ayrıldığı belli olmayan bir "ayrı parti" olayını başarıyla sürdürmekte kararlı gözükmekteydi.

Doğal olan, orta sağda ANAP ile DYP'nin, orta solda da CHP ile DSP'nin birleşmesiydi. Bu birleşme "tavanda" olmadığı takdirde, seçmen bunlardan bazıları-nı tasfiye ederek, "tabandaki" bütünlüşmeyi uzun dönemde mutlaka sağlayacak gibi gözükmekteydi.

Fakat, iş seçmenin, tabandaki birleştirme eylemine, yani sağda da solda da partilerden birinin tasfiyesine kaldığı için, bu "doğal oluşum" çok kolay gözükmemekteydi.

Bu nedenle, 21. yüzyıl Türkiye'sinin siyasal gündem maddelerinden biri hiç kuşkusuz, orta sağda ve orta solda birleşme olarak varlığını sürdürecektir, daha doğrusu, toplumsal ve ekonomik yapının sağlıklı bir biçimde siyasete yansımaları sorunu etkisini duyuracaktır.

21. yüzyılda partiler yelpazesindeki yapay bölünmeden daha da büyük bir sorun, politikacı kimliğindeki erozyonda ortaya çıkmıştır. Eski partilerin kapatılmış ve bazı yöneticilere siyasetin yasaklanmış olması, pek çok yetersiz, ilkesiz ve serüvenci kişiye, 1980 sonrasında, politikanın kapılarını açmıştı. Böylece, gerek parti yönetimleri gerekse Parlamento, kentlerdeki yağma düzeni ile bütünlüşen yerel politikacıların da etkisiyle genel özellikleri lider şaşakçılığı olan niteliksiz ve düzensiz kişilerle doldu.

Bu "politikacı yozlaşmasının" en önemli nedeni, eski partilerin kapatılmış olması yanında, yeni partilerin de kadrolaşmaları sürecinde, birey-parti ilişkisinin yeterince etkileşime izin verecek bir süre denetim yapacak zamana sahip olmaması olarak görünmekteydi.

Bir başka deyişle partiler, 12 Eylül sonrasında, bireyleri "sosyalize" edecek ne zamana ne de eğitim ve denetim sürecine sahip olabilmişlerdi. Böylece, her partide o partinin ilkelerini ve ideolojisini, hatta kimi zaman liderlik hiyerarşisini bile hazmetmemiş ya da kabul etmemiş pek çok politikacı, siyaset sahnesinde o parti adına etkin rol oynama fırsatını ele geçirmiş ve çizdiği zigzaglarla kamuoyunun gözünde politikacının imajını büyük bir erozyona uğratmıştı. Milletvekili seçildiğinin ertesi günü parti değiştirenler, seçilebilmek uğruna bakanlık yaptığı partisini bir gecede terk edenler, partisiyle taban tabana zıt görüşleri kamuoyu önünde pervasızca savunarak menfaat elde edenler, hep bu sürecin ürünüydü.

Aslında bu yozlaşma, "kent hukuku dışı alanlarda" gelişen yağmacı arabesk kültürün, "Kentleşme" bölümünde anlatılacak olan mekanizmalar aracılığı ile, siyasetle eklemlenmesinin de bir sonucuydu.

28 ŞUBAT MÜDAHALESİ: 21. YÜZYIL SİYASETİNDE ASKER AĞIRLIĞI

Türkiye'nin siyasal yaşamında, 21. yüzyılın eşliğinde de, rüşvet ve yolsuzluk iddiaları, ilkesizlik, parti değiştirme ve benzeri olaylar, çok partili siyasetin tarihinde görülmedik bir düzeye erişmişti.

Nitekim, 28 Şubat müdahalesi, bu çerçevede, yolsuzluk ve çete söylentilerinin yıpratmış bir siyasal iktidara karşı, “irticanın gelişerek, şeriat devleti kurma aşamasına gelmesini” önlemek için yapılmıştı.

28 Şubat müdahalesi, 21. yüzyılda da, Türkiye’nin siyasetinde, Silahlı Kuvvetler’in ağırlığının sürdüğünün en belirgin göstergesiydi.

Bu müdahale, bir yandan, “siyasal İslamın” demokrasiyi rafa kaldırma projesini dengeliyor, öte yandan, sivil demokratik rejim üzerinde askerî denetimin gölgesini sürdürüyordu.

Bu müdahalenin, kendinden öncekilerden bazı farkları vardı:

Birinci olarak, askerler biçim açısından, bundan önceki üç müdahaleden farklı davranmışlar, mevcut siyasal ve hukukî sistemin içinde kalarak Anayasal bir kurum olan Millî Güvenlik Kurulu (MGK) kapsamında hareket etmişlerdi.

İkinci olarak, askerlerin istekleri, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere, MGK’nın sivil üyeleri tarafından da, yani hükümet üyelerince de onaylanmıştı.

Üçüncü olarak, müdahalenin “muhabatı” durumunda olan Refah Partisi’nin lideri ve Başbakan **Necmettin Erbakan** da, MGK kararlarına (biraz oyalandıktan sonra), göstermelik de olsa, “katılmıştı”.

Dördüncü olarak, özellikle dine ve dinsel eğitime verdiği büyük ödünlerle müdahale noktasına gelinmesinde en büyük sorumluluk taşıyanlardan biri olan **Demirel**, bu kez, Cumhurbaşkanı sıfatıyla, “asker-sivil dengesinin koruyucusu” ve “laik demokrasinin temsilcisi” olarak, önceki tutum ve davranışlarına ters düşen yeni ve güncel bir tutum sergilemişti. Bu durum **Demirel**’deki sadece siyasal değişmeyi değil, geçmişte iki askerî müdahalenin muhabatı durumunda kalmış olma açısından, kişisel bir “gelişmeyi” de belirliyordu.

Beşinci olarak, ordu, “siyasal İslamın” belirlediği “şeriat devleti” tehlikesini, “laik ve demokratik, sosyal hukuk devleti ilkesine” karşı bir tehdit olarak algılamış ve bunu “birinci önceliğe oturtmuş” olarak, doğrudan sola karşı yapılan 12 Mart ve 12 Eylül müdahalelerinden içerik olarak da farklı bir tutum sergilemişti.

Altıncı olarak, durum, kamuoyu tarafından uzun süre, (bazı kimselerce hiçbir zaman) bir müdahale olarak algılanmadı. Olaylar, hem Refahiyol Hükümetinin kendi protokolüne uygun olarak, hem de Meclis dinamiği içinde gelişti. Bunalım, geçici olarak da olsa, Cumhurbaşkanı’nın manevraları ve milletvekillerinin tutumu ile aşılmış göründü.

Yedinci olarak, müdahale noktasına gelinmesinde, hem bir dış güç, İran, hem de bir iç sorun, PKK, “siyasal İslam” ve “şeriat özelemleri” ile ittifak içinde görülerek birlikte ele alındı ve Türkiye’nin temel sorunlarından biri olan “eğitim” ile özdeşleştirildi.

Sonuç olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri, çok partili demokrasiye geçildikten sonra, dördüncü kez bir müdahale ile, siyasete yeniden ağırlığını koymuş oldu.

Üstelik bu kez, bizzat kendisinin yaptığı son iki müdahalenin (12 Mart ve 12 Eylül) doğrudan sonuçları ile ortaya çıkan sorunlara karşı bir tavır oluşturmuştu. Bu doğrultuda sekiz yıllık temel eğitim uygulaması başladı. Siyasal İslam’ın partisi üçüncü kez kapatıldı. Böylece bu kararların etkilerinin ve tepkilerinin oluşacağı yeni bir döneme girildi.

İç ve dış dinamik öğelerinin gerek kendi aralarındaki, gerekse kendi içlerindeki bütün bu “diyalektik oluşumlar” dikkate alındığında 21. yüzyılda Türkiye’deki siyasetin yine rejim tartışmaları ile önemli ölçüde zaman harcayacağı açıkça görülmektedir.

SONUÇ: 21. YÜZYILDA TÜRKİYE’Yİ BİÇİMLENDİRECEK SÜREÇLER VE GÜÇLER

21. yüzyılda, bilgisayar ve iletişim devrimi sonunda etkisi gittikçe artan “dış dünya” hiç kuşkusuz, hem doğrudan hem de dolaylı olarak, “küreselleşme” ile Türkiye’yi en çok etkileyecek *birinci büyük süreci* belirlemiş gözüküyor.

Dış dünyanın giderek küçülmesi, yani tek tek ülkeler ve ekonomileri üzerinde gittikçe daha büyük bir etki yapması, sadece Türkiye’ye özgü bir olgu değil.

Tüm dünya ülkeleri, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra hızlanan bu süreci, küreselleşme adı altında inceliyor ve irdeliyor.

Biz de bu “Giriş” bölümünde dış dünya’nın etkisini, “küreselleşme” adı altında ve “*siyaset*”, “*ekonomi*”, “*kültür*” olarak üç ana başlık çerçevesinde inceleyebiliriz.

Küreselleşme, *siyasal olarak*, 21. yüzyılda, Amerika Birleşik Devletleri’nin dünya egemenliği ve bunun sonunda soyunduğu, “dünya jandarmalığı” biçiminde görünüyor.

Küreselleşme *ekonomik olarak*, uluslararası sermayenin egemenliği biçiminde ortaya çıkıyor. Bu egemenlik, Amerika Birleşik Devletleri’nin siyasal egemenliği ile bire bir çakışan bir olgu değil.

Bir başka deyişle, uluslararası sermaye, 21. yüzyılda da tek bir ülkenin denetiminde kalacak gibi gözüküyor. Bu nedenle de ekonomik güç ile siyasal güç, bire bir çakışmadığına göre, aralarında bir çatışma olursa, bu çatışma dünyamızı nerelelere götürür, şimdiden kestirmek olanaklı değil.

Ama 21. yüzyılın değişme dinamiğinin bir ölçüde bu çelişkide saklı olduğunu da şimdiden söyleyebiliriz.

Uluslararası sermayenin egemenliği, farklı ekonomilerin birlikte yaşama koşulu olarak, “*üretim verimliliği*” kavramını gündeme getirmektedir. Böylece bir yandan “bilgi”, yani teknoloji çok ön plana çıkarken, öte yandan, emek maliyeti, üretim verimliliği içinde önemli bir kalem olarak çeşitli ekonomilerin birbirleri karşısındaki göreceli yerlerinin saptanmasında ülkelerin gündeminde çok önemli bir konum sahibi olacaktır.

Küreselleşme *kültürel olarak* birbirine zıt iki ayrı sonuç vermektedir.

Birinci olarak, bilgi ve iletişim devrimi ile, uluslararası sermayenin de etkisiyle, birörnek tüketim davranışlarını evrensel bir kültür olarak tüm dünyaya yaymaktadır.

Böylece dünya, aynı marka gazoz içen, aynı marka ayakkabı giyen, aynı tür köfte yiyen bir pazar haline gelmekte, insan davranışları da ırk, dil, din ve ülke farkı gözetmeksizin, birbirine benzemektedir.

Küreselleşmenin kültürel olarak *ikinci etkisi*, hem insan haklarının daha geniş bir kabul görmesi, hem de her türlü mikromilliyetçi kültürel kimliğin evrensel olarak önem kazanmasıdır.

Gerek din, gerek ırk, gerek coğrafya, gerekse dil, mikromilliyetçi anlamda, insanların, içinde yaşadıkları daha büyük devletler çerçevesinde “farklı kimlik” sahibi olmalarının ölçütü olarak kabul edilmektedir.

İnsanların birey ve grup olarak, demokratik hak ve özgürlüklerinin daha evrensel kabul görmesi de, mikromilliyetçilik akımlarıyla birlikte düşünüldüğünde, ulus-devlet olgusunu oldukça zayıflatan bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır.

Sanıyorum, **Huntington**’u yanıltan süreç, bu kimlik arayışının boyutları hakkındaki yanılgısıdır. Mikromilliyetçilik akımlarının, özellikle eski Sovyetler Birliği ve Yugoslavya toprakları üzerinde egemen olması ve sıcak savaşların gerekçesi olarak kullanılması, O’nu, 21. yüzyılda ayrışmalar ve sorunlar, sanki dinsel çizgiye olacakmış gibi bir yargıya yöneltmiştir.

Kitabımızın ana değişkenlerinden biri olan “dış dünya” açısından 21. yüzyılda beklenen etkileri, makro düzeyde “küreselleşme” olarak tanımladığımızda, küreselleşmenin, genel olarak 20. yüzyılın olgusu olan ulus-devlet kavramını zayıflattığını açıkça görüyoruz.

Gerek küreselleşmenin etkisiyle, gerek iç dinamik öğelerinin desteğiyle, “siyasal İslam” ve “Güneydoğu sorunu,” 21. yüzyılda Türkiye’nin gündemini önemli ölçüde belirleyecektir.

21. yüzyılda Türkiye’yi biçimlendirecek *ikinci büyük süreç*, nüfusun kentsel alanlarda yoğunlaşması ve kendine özgü bir yağma kültürü oluşturması sonucunu veren *kentleşme sürecidir*.

20. yüzyıla bir tarım ülkesi, bir köy toplumu olarak giren Türkiye, 21. yüzyıla, “nüfusu kentlere yığılmış” bir toplum olarak girmektedir.

Türkiye’ye 21. yüzyılda tam bir “kent toplumu” deme olanağı yoktur. Çünkü, nüfusun çoğunluğu artık kentlerde yaşamakla birlikte, ne bu kentler bildiğimiz anlamda “kent”tir, ne de bu nüfus klasik anlamda “kentli”dir.

Kentler, bir kentin vermesi gereken sağlık, eğitim, barınma gibi hizmetleri ve remedikleri gibi, ulaşım gibi en temel yaşam koşulları çerçevesinde bile yeterli olmaktan uzak nitelik taşımaktadır.

Bu kentlerde yaşayan nüfus ise, genellikle endüstrileşme sonunda ortaya çıkan davranış biçimlerini benimsemekten çok uzaktır. Zaman kavramı gelişmemiştir, toplu yaşam ilkelerine saygı yoktur. “Kent hukuku dışı gelişen” gecekondu alanlarında “yükselen aileler” *tam bir yağma kültürünü benimsemiş, üstelik bunu siyasete, yani siyasal partilere ve parlamentoya da taşımışlardır*. Bu bölgelerde yaşayan yoksul kesimler ise endüstride ya da hizmet sektöründe iş yapmak yerine, simitçilik, boyacılık, park kâhyalığı gibi, marjinal işlerde çalışmaktadır.

Kentler, fiziksel açıdan da yetersizdir. Konutların büyük bölümü kaçak, (1997’de İstanbul’daki bir milyon konutun yedi yüz bini kaçaktır, bunun da yüz bini gecekondu) kaçak olmayanlar ise, çağdaş yaşam koşulları bakımından (park yeri ve benzeri olanaklar) yetersizdir.

Kentlere göç, büyük bir yağma başlatmış, bunun sonunda sadece yetersiz kentleşme değil, tarih ve doğa yağması da ortaya çıkmıştır.

İşte 21. yüzyılda, Türkiye’nin yazgısını belirleyecek en büyük güç, böyle kentlerde yaşayan ve bu niteliklere sahip nüfustur.

Bu nüfus 21. yüzyılda ne yapacaktır?

Bu soruya önce bir yüzyılı kapsayan uzun vadeli bir yaklaşımla, “yüzyıllık bir perspektifle” yanıt verelim.

Olaya geniş perspektif açısından bakıldığında Türkiye’yi 21. yüzyılda biçimlendirecek *üçüncü büyük sürecin demokratikleşme* olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kentsel toplumsal gücün, geçmişte bir çığ gibi yarattığı ve 21. yüzyılda da üretmeye devam ettiği sorunların üzerine giderek, bir süre sonra, bu sorunların çözümü için, “küreselleşme” ile birlikte, yani dış dinamik öğelerinden de büyük ölçüde etkilenecek, kendi çözümlerini oluşturacağına hiç kuşku yoktur.

Bu “çözüm oluşturma” süreci de, siyasal olarak daha büyük katılım, ekonomik olarak daha etkin bir üretim verimliliği, toplumsal olarak daha büyük bir fırsat eşitliği yönünde olacağı gibi, çözümlerin ortaya konulması da doğrudan doğruya bu ilkelerin kullanılması, yani demokratikleşme sürecinin hızlanması yoluyla gerçekleştirilecektir.

Bir başka deyişle, yaşanamaz kentlerde oturan nüfus, siyasete daha fazla katılarak, bu arada, üretim verimliliğini artırarak ve elindeki fırsat eşitliğini daha büyük oranlarda kullanarak, yeni çözümler üretecek, üretilen bu yeni çözümler de yine, siyasal katılımı, ekonomik verimliliği ve fırsat eşitliğini destekleyerek, bunları, toplumsal yaşamın vazgeçilmez öğeleri haline dönüştüreceklerdir.

Bu çerçevede, gerek “siyasal İslam”ın, gerekse “ayrılıkçı akımların” yarattığı sorunların yine kentlerde daha belirgin olarak hissedileceğini, ama çözümlerin de yine bu bağlamda demokrasinin geliştirilmesi yoluyla oluşturulacağını söyleyebiliriz.

Dolayısıyla, Türkiye’nin 21. yüzyıldaki uzun vadeli yazgısının da kentlerde ve özellikle de “kent hukuku dışında gelişen alanlarda”, yani kaçak yapılaşmaya dayalı gecekondu bölgelerinde belirleneceği yargımızı burada açıkça belirtebiliriz.

21. yüzyılın ilk yarısını kapsayan yakın vadeli bir yaklaşım ise hiç de iç açıcı sonuçları işaret etmemektedir.

Yakın geçmişte “kent hukuku dışında oluşan alanlarda” yaşayanların, bu bölgelerde kendilerini başarıya ulaştıran yırtıcı yağma kültürünü, önce yerel politika aracılığı ile tüm siyasal partilere egemen kıldığını, sonra da partiler aracılığı ile bu kültürün parlamentoyu da pençesine aldığını görüyoruz. 21. yüzyılın eşiğindeki Türkiye’nin rüşvetçi, yoz ve çetelerle işbirliği yapan politikacıların yönetiminde olması, bu eğilimin 2000’li yılların en azından birinci yarısı boyunca da süreceğini göstermektedir.

Bu durum, 21. yüzyılda Türkiye’nin en önemli sorununun “temsili demokrasi” sorunu olacağını işaret etmektedir.

21. yüzyıl Türkiye’sini yönetecek olan güçlere gelince, bunlar da üç büyük kurum olarak ortaya çıkıyor.

Birinci büyük güç, kitabın hemen hemen tümünde açıklanmaya çalışılan süreçlerin sonunda, 2000’li yıllarda artık iyice gelişmiş olan *büyük sermayedir*. Büyük sermaye 21. yüzyıla kitle iletişim araçlarının mülkiyetini de ele geçirmiş olarak girmekte ve böylece, toplumdaki en önemli “sosyalizasyon” aracını doğrudan denetleyerek, toplumu biçimlendirmekte en etkili güç olmaktadır.

21. yüzyılda Türkiye'yi yönetecek olan *ikinci büyük güç*, PKK tehdidi ve siyasal İslam'ın şariat özlemleri sürdüğü sürece aktif politikadaki ağırlığını koruyacak olan *askerî bürokrasidir*.

Üçüncü etkili güç, küreselleşme sürecinin de etkisiyle, Batı dünyasının lideri *Amerika Birleşik Devletleri* olarak ortaya çıkmaktadır.

İşte önümüzdeki yüzyıl, bu üç egemen sürecin, bu üç büyük güç ile olan etkileşimlerinin geniş halk kitlelerini yönlendirme mekanizmaları ile belirlenecektir.

Birinci Kesim

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL YAPININ TEMELLERİ

I. OSMANLI BİRİKİMİ

II. BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

III. ATATÜRK DEVRİMLERİ

Bölüm I

OSMANLI BİRİKİMİ

*Toplumdan Kopuk Bir Devlet. Batı'nın Ekonomik
Sömürüsü ve Siyasal Denetimi. Batılılaşma.
Uluşçuluk ve Anayasacılık Akımları.*

Gözleri mâziye bakan milletin,
Ömrü temâdisi olur nekbetin.
Karşına müstakbeli dikmiş Hüda,
Görmeye, lâkin yok niyyetin.
Ey koca Şark, ey ebedî meskenet!
Sen de kımıldanmaya bir niyyet et.
Korkuyorum Garbın elinden yarın,
Kalmayacak çekmediğin mel'anet.
Kan dökerek almalısın merd isen.
Hakkı-hayatın daha çiğnenmeden,
Çünkü bugün ortada hak sahibi,
Bir kişidir. "Hakkımı vermem!" diyen.

Mehmet Âkif, "Uyan" dan

1. TARİHSEL ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti, altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ürünü olarak düşünülebilir. **Atatürk** (1881-1938) tarafından eski düzene karşı bir tepki olarak kurulan Cumhuriyet, yaklaşık yüz yıl sonra bile, İmparatorluğun kimi niteliklerini yapısında taşımaktadır. Bugünkü Türk Ulusunu anlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun özelliklerini bilmek zorundayız. Bu özellikler, önce, eski kurumlara karşı geliştirilen olumsuz tepkiler yoluyla yeni ulusu etkilemiştir. Ayrıca, toplumsal ve ekonomik yapının kimi öğeleri, Cumhuriyet döneminde de varlıklarını korumuş ve İmparatorluk, bu yolla da etkisini sürdürmüştür.

Türk Bağımsızlık Eylemi, yalnızca yabancı güçlere karşı girişilmiş bir savaş değildir. Bu savaş, aynı zamanda, eski düzeni simgeleyen Padişaha karşı da bir uğraştı. İşte eski düzeni yıkmaya yönelen bu uğraş, yok etmeye çalıştığı toplumsal, ekonomik ve siyasal yapının bir ürünüdür. Böylece, Osmanlıların yapısal birikimi, Cumhuriyeti belirleyen en önemli öğelerden biri niteliğini kazanmıştır.

1071 Malazgirt Savaşı, Türk tarihinde bir dönüm noktasıydı. Bu savaşta Selçuklu Sultanı **Alparslan** (1029-1072), Bizanslıları yenmiş ve Anadolu'yu Türklerin siyasal egemenliğine açmıştır. Bizans İmparatoru **Romen Diyojen IV** (imparatorluğu:1068-1071), İmparatorluğunun doğu sınırlarını zorlayan Türk sorununu kökünden çözmek için, **Alparslan**'a, bütün güçlerini bir araya toplayarak saldırmıştı. Bu nedenle, yenilgisi sonunda Anadolu, doğudan büyük dalgalar biçiminde gelmiş ve gelmekte olan Türklere karşı, bütünüyle savunmasız kaldı.

Bu anlamda Malazgirt, Türklerin "Batıllaşmasının" ilk adımı idi.

Malazgirt'ten on yıl sonra Türkler, Marmara denizine erişmişlerdi. Burada, başkent İznik olmak üzere, 1308 yılına dek yaşayacak olan ilk Anadolu Türk İmparatorluğu'nu kurdular. Anadolu Selçukluları bu süre içinde batıda Bizanslılara ve Haçlılara, doğuda ise Moğollara ve doğu Türklerine karşı savaştı.

OSMANLILARIN KURULUŞU

Anadolu Selçuklularının çöküşü sırasında Anadolu'da bir düzineden çok beylik vardı. Osmanlı Beyliği de bunlardan biriydi. 1290 yıllarında **Osman Bey** (1258-1324) tarafından yönetilen bu beylik, Kuzeybatı Anadolu'da kurulmuştu. Merkezi, Eskişehir'in kuzeyinde bir kasaba olan Söğüt'tü. Osmanlı Beyliği, tarih sahnesine, Selçukluların mirasçısı olarak çıktı (**Akdağ**, 1974a:249-250).

Beyliğin kuruluş yeri, çökmekte olan iki İmparatorluğun, Selçukluların ve Bizanslıların arasındaydı. Bu yer Osmanlıların Balkanlar'da genişlemesine yol açtı. Balkanlar'daki yayılma, Beyliğin, İmparatorluğa dönüşümünde en önemli öğelerden biridir (**Köprülü**, 1972:172-183). Aynı zamanda bütün 13. yüzyıl boyunca değer yitiren ve Ortadoğu'da hem ekonomik, hem de toplumsal düzensizliğe yol açan Bizans parası da Osmanlıların ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır (**Akdağ**, 1974a:121-123).

Osman Bey'in Emirliği 43 yıl sürdü. Bu süre, **Kanunî Sultan Süleyman**'ın

(1495-1566), 46 yıllık padişahlığından sonra, Osmanlılarda en uzun saltanat dönemidir. Dönemin uzunluğu, küçük bir Emirlikten, koca bir İmparatorluğa geçiş koşullarının pek de çabuk ortaya konmadığının bir belirtisidir. Gerçekten de Emirliğin yeri ticaret yollarını denetim altında tuttuğundan, Bizans İmparatorluğu'nu çok tedirgin ediyordu. Bu yüzden 1453 yılında İstanbul alınana kadar, Osmanlıların tarihi, Bizans'la olan didişmelerle doludur.

Osman Bey'in oğlu Orhan (1281-1362), 1326'da önemli bir Bizans kenti olan Bursa'yı aldı ve burayı Beyliğin merkezi yaptı. Çok kısa bir süre sonra İznik ve İzmit de Osmanlıların eline geçti. Bunu, Avrupa'ya geçiş izledi. Özellikle, İznik'in alınması, Hristiyan dünyasında çok önemli yankılar yaptı. İlk Anadolu Türk İmparatorluğu'nun başkenti olan İznik, yeniden Türklerin eline geçmişti. Ayrıca kent, 325 "konsil"in toplandığı Ayasofya kilisesinden dolayı da Hristiyanlar için özel bir değer taşıyordu. İznik'in Türkler tarafından alınması, ilk Türk İmparatorluğu'nun (Anadolu Selçuklularının) kuruluşundan bu yana, Bizans üzerindeki yığının yinelenmesi anlamını taşıyordu. Kent alındıktan sonra Hristiyan halktan isteyenlerin malları ile birlikte İstanbul'a, Bizans İmparatorluğu'na gitmelerine izin verildi. İnanç özgürlüğü Osmanlıların genel siyasetiydi.

OSMANLILARDA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ VE KURULUŞUN ARDINDA YATAN EKONOMİK ÖGELER

İlk olarak, İslam dini, inançlar yönünden bir zorlamayı yasaklar. İkinci olarak, Hristiyanlar devlet memuru olmadıkları için, yüksek devlet memurları, kendi yerleri tehlikeye girmesin diye, kitle halinde İslam'ın kabul edilmesine karşıydılar. Üçüncü olarak, Hristiyan halk askere alınmaz ve bu nedenle devlet tarafından korunmaları karşılığı *cizye* denen bir vergi öderlerdi. Yalnız yoksular, sakatlar, çocuklar, kadınlar, yaşlılar ve din adamları bu verginin dışındaydılar. Bu nedenle kitle halinde din değiştirmeler, devletin gelirini de sarsabilirdi.

Bütün bu nedenlerle Osmanlılar, ortaçağların haydutlarından ve haydut benzeri derebeylerinden bıkmış olan toplumlara güvenlik ve düzen getirdikleri için, sevinçe karşılanıyordu (**Uzunçarşılı**, 1972:181-186). Bu siyasal ögeye ek olarak, yeni bir bölgenin kurulmasına ilişkin gereksinmelerin doğurduğu ekonomik öge de, Osmanlıların ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Marmara Denizi dolayındaki kentler birbirleriyle bütünleşerek yeni bir bölge oluşturmaktaydı. Bu bölge, Anadolu'daki tarımsal üretim ile, Marmara Denizi ticareti arasında bir bağlantı sağlıyordu. Böylece Batı Anadolu'nun zenginleşen bu kesimine doğru yoğun bir göç de başlamıştı. Bölgeye Osmanlılar egemen olduğundan bu göç, kurdukları devletin çabuk gelişmesine yol açtı.

Orhan Bey zamanında, "Emir" adı bırakılarak, "Sultan" adı kullanılmaya başlandı. Alınan topraklara ek olarak, devletin örgütlenişi de güçlendiriliyordu. Bir anlamda, Emirlikten İmparatorluğa geçiş **Orhan Bey** zamanında gerçekleştirilmiştir (**Akdağ**, 1974:252-255).

Orhan Bey'in oğlu Murad I (1326-1389), Balkanlar'a ulaştı ve Edirne'yi aldı. Böylece kent, İmparatorluğun Avrupa kesimindeki merkezi oldu. **Murad**'ın sultanlığı döneminde, Balkanlar, Anadolu'dan gelen göçmenler yoluyla Türkleştiril-

di. **Murad I**, Balkanlar’daki Türk egemenliğini, üç kez Haçlı benzeri Hristiyan ordularını yenerek pekiştirdi. 1389’da öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırları, babası **Orhan**’ın zamanından beş kez daha büyük toprak parçalarını kapsıyordu.

ANKARA SAVAŞI: DOĞU TÜRKLERİ İLE SAVAŞ

Murad’ın oğlu **Yıldırım Beyazıt** (1360-1403), Anadolu’nun büyük bir kesimini daha Osmanlılara kattı. İstanbul’u dört kez kuşattı. Niğbolu’da bir Hristiyan ordusunu yendi. Anadolu’daki derebeylerini de yenerek merkezî bir devlet kurdu. Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin merkezî örgütlenmesinin bilinçli bir biçimde gelişmesi **Yıldırım Beyazıt** dönemine rastlar (**Akdağ**, 1974a:297)

Yıldırım Beyazıt büyük bir komutandı. Fakat devlet ve siyaset adamlığı aynı düzeyde değildi. Bu yüzden Memlukler ile dostluğa önem vermedi, ayrıca asıl ereği doğuda Çin olan, **Timur** (1336-1405) ile savaşa girdi. Sonuç, Osmanlılar için tam bir yıkımdı. Moğol İmparatorluğu’nun mirasçısı **Timur** tarafından yönetilen doğu Türkleri, 1402 yılında Ankara Savaşı’nda Osmanlıları yendi. **Yıldırım Beyazıt** yakalandı ve bir yıl sonra **Timur**’un elinde tutsak olarak öldü.

On yıl kadar bir süre **Yıldırım Beyazıt**’ın oğulları birbirleri ile “taht” kavgası yaptılar. Sonunda 1413 yılında **Mehmed I** (1380-1421), kardeşlerini yenerek Osmanlı “taht”ına oturdu. Bu arada, **Yıldırım Beyazıt** zamanındaki Osmanlı topraklarının üçte biri yitirilmişti. Kardeşler birbirleri ile dövüşürken, Anadolu Beyleri, **Timur**’un Osmanlıları iyice çökertmek için kendilerine verdiği topraklar üzerindeki egemenliklerini iyice pekiştirmişlerdi. Bu yüzden, **Çelebi Sultan Mehmed**, parçalanmış olan toprakları yeniden ele geçirmek için çok uğraştı.

İMPARATORLUK YENİDEN KURULUYOR

Yıldırım Beyazıt’ın oğulları arasındaki amansız kavga, Osmanlıların Anadolu’daki topraklarını, Osmanlı ailesinin bile bölemeyeceğini gösterdi. Osmanlı devletinin toplumsal, ekonomik ve siyasal gücü, **Timur** tarafından yeniden kurulan Anadolu Beyliklerinin yaşamasını olanaksız kılmıştı (**Akdağ**, 1974a:371-372).

Ankara Savaşı’nın sonuçlarından biri de, devletin yeniden kuruluşundan sonra, çok güçlü bir bürokrasinin ortaya çıkışıydı. Bu bürokrasi, bilinçli olarak Osmanlı aristokrasisinin gelişmesine engel oldu (**Karpat**, 1973a:21).

Çelebi Mehmed’in oğlu **Murad II** (1404-1451), devletin yeniden kuruluşu için yirmi beş yıl harcadı. Anadolu’da yitirilen toprakların çoğunu geri aldı. Balkanlar’daki Osmanlı egemenliğini de 1444’te Varna’da ve 1448’de Kosova’da kazandığı savaşlarla pekiştirdi.

İlginç olan nokta, İmparatorluğun, kardeş kavgaları sırasında Bizans’ın ve Anadolu beyliklerinin tehlikesine ve tehdidine karşılık varlığını sürdürebilmiş olmasıdır. **Timur**’un oğlu **Sultan Şahruh** (1377-1447) yönetimindeki doğu Türklerinin ve Mısır’daki Memluklerin etkisi bile Osmanlıların yeniden canlanmasını engelleyemedi. Devletin gücü Osmanlıların üstün yönetim yeteneklerine bağlıdır. Fakat Osmanlıların doğusunda, komşularının edilgen ve güçsüz devletler oluşunun payı da çok büyüktür.

İMPARATORLUĞUN ARDINDA YATAN İDEOLOJİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun ardında Asya'dan, Horasan'dan gelen gazî-dervişlerin inancı yatmaktadır (Tunaya, 1970:213; Emecen, 1994:9). Müslüman olmayanlara karşı savaşmanın kutsal görevleri olduğuna inanan (cihad) bu kişiler, izleyicilerini de, Bizans topraklarında ilerlemek üzere örgütlüyorlardı. Türkler, Anadolu'ya yerleşirken kimliklerini de korudular (Güvenç, 1994: 337). Bir toprak parçası alınır alınmaz, göç yoluyla bölge hemen Türkleştiriliyor ve daha ileri gitmek üzere hazırlık yapılıyordu. Bütün bu etkinliklerin altında Türklerin devlet kurmadaki ve örgütlenmedeki büyük deneyler sonucu edindikleri beceriler yatıyordu. Devlet adamlığı üzerine yazılmış olan *Kutadgu Bilig*, daha 11. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı ailesi, çöken Bizans'ın komşusu ve Selçukluların yönetimi altında yaşayan beyliklerin en eylemlisi olarak, son Türk İmparatorluğunu kurmaya adaydı; geçmişteki bütün Türk ve İslam deneylerinin birikimi, elindeki en güçlü araçtı.

Murad II'den sonra **Fatih Sultan Mehmed** (1432-1481) başa geçti. Uzun hazırlıklardan sonra 1453 baharında İstanbul'un kuşatması başlatıldı. Kent 52 gün dayandı. Sonunda 29 Mayıs 1453'te Bizans İmparatorluğu, Osmanlılar tarafından alındı. **Fatih Sultan Mehmed**, kenti onardı ve Osmanlıların merkezî yaptı. İstanbul'un alınması, Osmanlı tarihinde hem batılılaşmanın hem de İmparatorluk döneminin kesin başlangıcıydı (İnalçık, 1993b: 31).

TÜRK ARİSTOKRASİSİNİN SONA ERMESİ: DEVŞİRMELERİN İKTİDARI

İstanbul'u aldıktan sonra **Fatih Sultan Mehmed**, "Vezir-i Âzâm" **Çandarlı Halil Paşa'yı** (? -1453) öldürttü. Çandarlı ailesi, yıllarca süren vezirlik sonunda, Osmanlılardan sonra gelen ikinci önemli aile olmuştu. **Fatih Sultan Mehmed**, **Çandarlı'yı** öldürterek Türk aristokrasisinin vezirliğine son verdi. Bundan sonra Osmanlı siyaset sahnesinde, devşirme vezirler önemli roller oynamaya başladı. **Çandarlı Halil Paşa'nın** öldürtülmesi, aslında, Sultanlığa, Türk aristokrasisinden gelecek tehlikeye karşı başvurulmuş bir önlemdi. (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 1996:174-175).

İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınması Avrupa'da ortaçağların bitişi ve Avrupa "rönesansı"na paralel bir Türk "rönesansı"nın doğuşunu simgeler. İstanbul alındıktan sonra Osmanlılar, Avrupa için büyük ve kaçınılmaz bir tehlike olarak ortaya çıktı. Yirmi Avrupa ülkesi ile Osmanlılar arasında hemen bir savaş başladı. **Fatih Sultan Mehmed**, bu arada, doğu Türklerinin hükümdarı Uzun Hasan'ı (1423-1478) Otlukbeli'nde yendi. Avrupa ülkeleri ile yapılan savaşı da kazandı, fakat ordularının başında İtalya'ya doğru yola çıkmak üzere iken bir İtalyan çavuşu tarafından zehirlenerek öldürüldü (Öztuna, 1964:cilt 4, 104-105). İstanbul'u aldıktan sonra ereği Roma'ydı (İnalçık, 1964:58).

Fatih Sultan Mehmed, aslında Osmanlılardaki "Batılılaşmayı" ilk başlatan Pa-dışahtır. Bir yandan Bizans toprağı ve halkı üzerine yönetici olarak gelmiş olması, öte yandan Ortodoks ve Katolik Hristiyanların da İmparatorluk tacına göz dikmiş bulunması, kurduğu İmparatorluğu, "evrensel" bir kimliğe kavuşturmasını

zorunlu kılıyordu. Bu hedef ise hiç kuşkusuz, kendi resmini yaptırması gibi İslam yaşamı bakımından yeni uygulamaları, Patriği himayesine alması ve Ortodoks teba üzerindeki gücünü meşrulaştırması gibi, yönetimin laikleşmesine yönelik hukuksal önlemleri gerektiriyordu.

Fatih Sultan Mehmed’in oğlu **Beyazıt II** (1450-1512), Osmanlıların İtalya üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Kardeşi **Cem Sultan** (1459-1495), Osmanlı tahtını ele geçirmek istiyordu. Rodos’un yöneticisi **d’Abusson**, **Cem’i** aldatmış ve onu Avrupalıların eline vermişti. Böylece **Cem**, 1495 yılında ölene kadar, **Sultan Beyazıt’a** karşı Avrupalılar tarafından bir koz olarak kullanıldı. Ölümünden sonra ise Doğu Türklerinin tehdidi Osmanlıları oyaladı ve İtalya kurtuldu.

Beyazıt’tan sonra tahta geçen **Yavuz Sultan Selim** (1470-1520), Doğu Türklerini 1514 yılında Çaldıran’da yendi. 1516 ve 1517 yıllarında iki savaş sonunda da Memlukleri ortadan kaldırarak Mısır’ı aldı.

Osmanlıların yıkılış döneminde **Yavuz Sultan Selim’in** Müslümanların halifeliğini de üstlenmiş olduğu öne sürüldü. Böylece İmparatorluğun güçlendirilebileceği umut ediliyordu.

Yavuz Sultan Selim, bütün İran’ın Türkleşmesini sağlayamadan 1520 yılında öldü. **Yavuz’un** oğlu **Kanunî Sultan Süleyman** (1495-1566) İmparatorluğun hukuksal temellerini sağlamlaştırdı. Onun zamanında, Osmanlılar yükselme dönemlerinin doruğuna ulaştı.

“KAPİTÜLASYON”LAR: ÇÖKÜŞ NEDENLERİ

Kanunî Sultan Süleyman, 1566 yılına kadar, 46 yıl İmparatorluğu yönetti. **Kanunî’nin** zamanında, Türk Amirali **Barbaros Hayrettin** (1472-1546), Kuzey Afrika’yı aldı ve Haçlı donanmasını Akdeniz’de önemli bir yenilgiye uğrattı. Bu etkinliklerinin sonunda Akdeniz bir Osmanlı gölü durumuna geldi.

Doğu ve Batı Akdeniz arasındaki ticaretin çok eski yıllardan getirdiği ayrıcalıklı (imtiyazlı) ilişkiler, yani kapitülasyonlar, böylece tümüyle Osmanlılar tarafından devir alındı. Akdeniz’in doğusu ile batısı arasındaki bu ticaret bütünlüğü aslında Roma İmparatorluğu’nun mirası idi (**Pirenne**, 1984:361-362).

Osmanlıların Akdeniz’de kurdukları egemenlik, Avrupalıları Atlantik’e açılmaya yöneltti. Böylece, Yeni Dünya’nın sınırsız zenginlikleri, Avrupalıların önüne yeni olanaklar serdi (**Braudel**, 1994:609).

Avrupa ile Hindistan ve öteki Doğu ülkeleri arasındaki ticaret yollarının Osmanlılar tarafından denetimi, Avrupa’yı yeni ticaret yolları bulmaya zorluyordu. Yeni ticaret yollarının keşfi ise Batı’nın saldırganlığını artırdı (**Sezer**, 1997:75-77).

1536 yılında yapılan anlaşma ile, Osmanlılar, Fransızlara, Osmanlı toprakları üzerinde birtakım ticaret ayrıcalıkları tanıdılar. Anlaşmanın ardında yatan temel amaç, Fransızları, Almanlara karşı desteklemektir. Osmanlıların, güçlerinin doruğunda bulundukları bir sırada Avrupalılara verdikleri bu “kapitülasyon”lar, daha sonra İmparatorluğun Batılılar tarafından ekonomik ve mali denetimi için bir araç olarak kullanılacaktı. Her ne kadar, daha önce Venediklilere bazı ayrıcalıklar verilmiş idiyse de, 1536 anlaşması, “kapitülasyon”lar sorununa ilk tutarlı yaklaşı-

mı belirler. Zaman zaman bu ayrıcalıklar öteki yabancı ülkeleri de kapsayacak biçimde genişletilmiş ve sonunda İmparatorluğun başlıca çöküş nedenlerinden biri olmuştur (Gerilemenin ve çöküşün ekonomik nedenleri için “Ekonomi” bölümüne bakınız).

Kanunî Sultan Süleyman’ın ölümünden sonra, Osmanlıların büyümesi durdu.

ERMENİ SORUNUNUN YARATILMASI

1699 Karlofça Antlaşması’na kadar, İmparatorluk bir durgunluk dönemi geçirdi. Karlofça ise Osmanlıların toprak yitirdikleri ilk antlaşmadır. Bu nedenle İmparatorluğun gerileme döneminin başlangıcını belirler (Eversley, 1969:189).

1774 yılında Rusya ile Kaynarca Antlaşması yapıldı. Antlaşmanın maddelerinden birine göre, *Osmanlılar, Rusya’ya İmparatorluk içindeki Ortodoksların koruyucusu olarak kabul ediyordu. Böylece Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri kıskırtmak için hukuksal bir dayanak elde etti.* Kaynarca Antlaşması ile, Ermeniler artık Rusya’nın Osmanlıların işlerine karışmaları için bir araç niteliği kazandılar. Bu tarihten sonra bir “Ermeni sorunu” yaratılması için Rusya elinden gelen her çabayı gösterdi*.

Yozlaşan toplumsal, ekonomik ve siyasal yapı ile “kapitülasyon”lara ek olarak Batı’nın teknik ve ekonomik ilerlemesi ve Fransız Devrimi’nden sonra ortaya çıkan ulusçuluk akımları, İmparatorluğun çöküşünü hızlandırdı. Toplumun bütün kurumlarıyla birlikte yenicilerin de bozulması, gerek toplumsal, gerekse siyasal yaşam üzerinde son derece olumsuz etkiler yapıyordu. Sonuç olarak İmparatorluğun ekonomisi gittikçe Batı’ya bağımlı duruma geldi ve bunu siyasal çöküş izledi.

REFORM, BATILILAŞMA VE OSMANLI BORÇLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Bütün bu gelişmeler sonunda reform çabaları başladı. Reform çabaları 1839 yılında “Tanzimat Fermanı”nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) çıkarılmasına yol açtı. Bu “Ferman”, bütün vatandaşlar için yaşam, onur, mülkiyet gibi temel insan haklarının sağlanmasını öngörüyordu. Sonraları, Batı ülkeleri tarafından, Osmanlıların işlerine karışmak için araç olarak kullanıldı. “Ferman”, *Batı ülkelerine bu “ferman” hakkında resmen bilgi verileceğini öngörüüyordu.* İşte bu hüküm, işlerine karışmak için gerekçe olarak kullanıldı. Bu gelişimin sonunda İmparatorluktaki Batılılaşma çabaları ile Batı ülkelerinin gittikçe büyüyen denetimi, çöküşe kadar ele geliştirdi.

Osmanlı İmparatorluğu, Rusya’ya karşı girdiği Kırım Savaşı’nı, dostları İngiltere, Fransa ve Piyemonte’nin yardımı ile kazandı. 1856 yılında Paris’te yapılan barış antlaşması, Osmanlılara “Büyük Devlet” durumunu geri verdi ve İmparatorluk “Avrupa Konseri”ne kabul edildi. Fakat, bütün bu işlemler için Osmanlıların ödediği fiyat çok büyük oldu: Kırım Savaşı yalnız yabancı ülkelerin Osmanlı-

* Ermeni sorununun kökeni için Nejat Göyünç’ün *Osmanlı İdaresinde Ermeniler* adlı kitabına bakınız (1983).

lar üzerindeki etkilerini artırmakla kalmadı. “Tahvil” karşılığı borçlanmayı da hızlandırarak, sonunda İmparatorluğun malî olarak batmasına yol açtı (Davison, 1968:81).

GENÇ OSMANLILAR

Reform çabalarının sonunda ortaya çıkan Batılılaşma, siyasal yaşamın bütün alanlarında etkisini gösteriyordu. Kendilerine “Genç Osmanlılar” diyen bir grup genç aydın, 19. yüzyılın ortalarına doğru Anayasacılığı savunmaya başladılar. *1876 yılında bir Anayasa kabul edildi ve Osmanlı İmparatorluğu, yazılı Anayasası olan ilk İslam devleti niteliğini kazandı.*

1877’de **Abdülhamid II** (1842-1918), **Mithad Paşa’yı** (1822-1884), görevinden aldı ve sürdü. Oysa, **Mithad Paşa**, Osmanlı Anayasasının yaratıcısıydı ve **Abdülhamid**, bu Anayasayı desteklemeye söz verdiği için tahta geçirilmişti (**Uzunçarşılı**, 1967:123). **Abdülhamid**, Rus Savaşı’nı da bir neden olarak kullandı ve Anayasayı yürürlükten kaldırdı. Bu yürürlükten kaldırış uygulamada sağlandı. Hukuksal olarak başka bir işlem yapılmadı. Yalnızca Anayasa uygulanmamaya başlandı o kadar. **Abdülhamid**’in baskı yönetimi otuz yıl sürdü. Otuz yıl boyunca özellikle aydınlar siyasal baskı ve korku içinde yaşadılar.

1908 yılında “İttihat ve Terakki Komitesi” tarafından yönetilen bir ayaklanma ile, Anayasa yeniden yürürlüğe kondu. 13 Nisan 1909’da (Osmanlı takvimine göre 31 Mart’ta) ise yeni düzene karşı ayaklanan askerler ve bağnaz din adamları İstanbul’un denetimini ellerine geçirdiler. Buna karşılık Selanik’ten gelen ordu, ayaklanmayı bastırdı ve **Abdülhamid**’i tahtından indirdi. Bir yıl sonra da Anayasada yapılan bir değişiklik ile Padişahın Meclis’i dağıtma yetkisi sınırlandırıldı.

İMPARATORLUKTAN ULUS-DEVLETE

1913 yılında “İttihat ve Terakki” bir “darbe” ile hükümeti ele geçirdi. Hemen bu darbeyi izleyen günlerde Osmanlılar, Balkanlar’ı yitirdi. 1914 yılına gelindiği zaman İmparatorluktaki tek güç, “İttihat ve Terakki Partisiydi”. Parti (daha doğrusu önderleri), Birinci Dünya Savaşı’na Almanların yanında katılmaya karar verdi. Savaş, İmparatorluktan geri kalanları da silip süpürdü. 13 Kasım 1918’de büyük devletlerin savaş gemileri İstanbul limanına demirledi. *10 Ağustos 1920’de de Sevr Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, Türkiye olarak yalnızca Orta Anadolu’da küçük bir toprak parçası tamyordu.*

Fakat, Sevr’i imzalayan Padişah ve hükümeti, artık Türk halkını temsil yeteneklerini yitirmişlerdi. **Mustafa Kemal**, 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkmış ve Türk Bağımsızlık Savaşı’nı başlatmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, yenilmiş, yıkılmış, bölünmüş, yorulmuş ve toprakları elinden alınmış olan İmparatorluğun kalıntıları üzerinde inanılmaz bir savaş verdi. Büyük devletlerce desteklenen Yunanlıları yendi.

Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliği altındaki Türk başarısı 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile onaylandı.

29 Ekim 1923’te, Türkiye Büyük Millet Meclisi, yeni Türk Devletini Türkiye Cumhuriyeti diye niteleyen yasayı kabul etti.

2. YAPISAL ÖZET

Osmanlı toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısı dört gruptan oluşmuştu. Birinci grup “Askerî” denilen gruptu. İkinci grup “İlmiyye” idi. Bu iki grup mutlak yönetici olan Padişahın temsilcisiydi. Padişah ise, Allah’ın temsilcisi kabul edilirdi (Berkes, 1973:27). Padişahın temsilcisi olan bu gruplar, yöneticileri, din adamlarını ve silahlı kuvvetleri kapsardı. Bunlar, üretim etkinliklerine katılmazlar ve vergi ödemezlerdi (İnalçık, 1966). Üçüncü grup, tüccar ve zanaatkâr grubuydu. Köylüler ise dördüncü ve son grubu oluşturuyordu. Bu son iki gruba “reaya” denirdi. “Reaya”, üretim etkinliği yapar ve vergi öderdi. Bütün bu gruplar aslında iki genel sınıf içinde toplanabilir: “Askerî” (yönetici) sınıf ve “Reaya” (yönetilenler) (Akdağ, 1974b:119).

PADİŞAH VE MERKEZİ İKTİDAR

Padişah, mutlak yöneticiydi. Kuramsal olarak yetkisi Allah’tan geliyordu. Uygulamada ise, “kul”larının oluşturduğu bürokrasiye dayanıyordu. Bu “kul”lar, devlet hizmetinde yetiştirilmek üzere ailelerinden alınan “gayri müslim” çocukların eğitilmesi sonunda ortaya çıkan bir gruptu. Bu grup özel olarak Padişaha, yani devlete hizmet etmek için yetiştirilmişti. Bunların oluşturduğu Osmanlı bürokrasisinin, bu yüzden toplumdaki etnik, ekonomik ya da toplumsal bir kesimle özdeşimi yoktu. Bürokrasinin temel işlevi, o günkü toplumsal-ekonomik ve siyasal düzeni korumak ve sürdürmektir. Sultanın çevresindeki bu yönetici bürokrasi, toplumdaki bütün gruplardan bağımsız olduğu için yetkileri de tartışılmazdı.

Sultan, uyrukları üzerinde tam bir denetime sahipti. Bu denetim, merkezî bürokraside çalışanların yaşamlarını da kapsıyordu. Böylece, Padişahın iktidarı güçlü bir merkezî bürokrasiye karşı da korunmuştu. Yeniçerileri de içeren bu merkezî bürokrasi, aslında, tımarlar üzerindeki denetimi sağlıyordu. Tımar sahibi, mülkiyeti devlete ait olan toprağı kullanma hakkına sahipti. Kendi kullandığı toprak üzerinde yaşayan “reaya”dan da sorumluydu. Savaş zamanlarında ise, orduya belli sayıda atlı asker vermek zorundaydı. İşte merkezî iktidar, bu düzen çerçevesinde gücünü ve denetimini sürdürebilmek için çok dikkatli olmak gereğini duyuyordu. Osmanlı mülkünün bütünlüğü ve Osmanlı ailesinin gücü, uzun tarihsel süreçler sonunda çok hassas bir denge ile sağlanmıştı. Bu durumu Şerif Mardin şöyle anlatır:

“Merkezî, yönetsel-askerî örgütü kul’larla beslemek ve bu örgüte dayamak yeni bir uygulama değildir, fakat Osmanlılar tarafından bu, o zamana kadar erişilmemiş bir kusursuzlukla uygulanmıştır. Böylece, Osmanlı ailesi, siyasal yönetimin “Patrimonyal” niteliğinden gelen ve Türk siyasal geleneğini izlemiş olan bir sorunu çözebildi. İmparatorluğu, mirasçılar arasında önce imparator yaşarken yetki alanları vererek, daha sonra da toprağı bölerek dağıtma sorunu Osmanlılarda ortadan kalktı. Artık İmparatorluk ailesine makine gibi sadık olan, bir merkezî yönetim ve uygulama örgütü vardı. Bu örgüt, İmparatorluk ailesini bile aşarak devletin sürekliliğini sağlıyordu. Bu kul-bürokrasi’ye bağlanan geniş yetki-

ler, Sultan ile bu yönetim kurumu üyeleri arasında son derece ince ve Sultanın isteğine bağlı ilişkiler yoluyla dengelenmişti. **Fatih Sultan Mehmed** zamanında Sultanın en büyük erkek mirasçısı dışında kalan aile üyelerinin öldürülmesi ilkesinin kabul edilmesi de "düzme" ailelerin ortaya çıkışını bütünüyle engellemiştir (Düzme aileler, 14. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük derdiydi).

"Osmanlı İmparatorluğu, Selçukluların buyruğunda olan öteki savaşçı beylerin etkilerini de ortadan kaldırmak için çaba göstermişlerdi. Böylece, Anadolu'daki üstünlüklerini kurmak için savaştıkları beyliklerin, merkezî iktidara karşı ortaya çıkabilecek direnmeleri sorununu da çözmüşlerdi.

"Toprak düzeni de Osmanlılarda uygulanan biçimiyle, merkezî iktidara karşı belirebilecek rakipleri engeliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tımar sahipleri, tımarlarının miras hakkına sahip değillerdi. Tımar, kuramsal olarak onlara, merkezî iktidara sağladıkları askeri hizmet karşılığı veriliyordu. Devlet mülkü olan bu toprak üzerinde, tımar sahibi, yalnızca kullanma hakkına sahipti. Ana üretim kaynağı üzerindeki bu mutlak devlet denetimi kavramı Türklerin, İslamlığı kabul etmesinden sonra ortaya koydukları bir yenilikti" (Mardin, 1968:118-119).

Yukardaki satırlardan açıkça görüldüğü gibi, Osmanlı toplum yapısı çok büyük ölçüde toprak düzenine dayalıydı. Osmanlı toplumunun siyasal-toplumsal-ekonomik yapısının temel direği olan tımar düzeni, İmparatorluğun kuruluşundan beri uygulanıyordu. Bu düzen, aynı zamanda alınan yeni toprakların, merkezî iktidar tarafından denetimi sorununu da çözüyordu (Sencer, Muammer, 1971:72-73). Fakat bu denetim, yerel "hanedan"ların türemesine uygun değildi. Her ne kadar tımar üzerindeki kullanma hakkı, miras yoluyla geçebiliyorduyse da, tımar sahibi, yalnızca devletin bir temsilcisiydi (Divitçioğlu, 1971:55). Tımar sahibinin hiç mirasçısı yoksa, tımar geri alınabiliyordu.

TOPRAK DÜZENİ: İMPARATORLUĞUN TEMEL YAPISI

Tımar düzeni aslında askeri-yönetimsel düzenle, toprak düzeni arasındaki bağ oluşturuyordu. Bu düzenler arasındaki ilişki Osmanlılara çok önemli yararlar sağlıyordu. İlk olarak devlet, tımar sahipleri yoluyla, üretimi denetliyordu. İkinci olarak, tımar sahipleri toprak üzerinde üretimle uğraştıklarından, savaş onlar ve adamları için soyut bir kavram olmaktan çıkıyor, günlük yaşamlarını ilgilendiren somut bir niteliğe kavuşuyordu. Üçüncü olarak, Osmanlılar, tımar düzeni yardımıyla, İmparatorluğun en uzak köşelerine bile ulaşabiliyordu. Dördüncü olarak, tımar sahibi, merkezî iktidarın bir temsilcisi olmasına karşın, bulunduğu bölgede, bir yerlinin ayrıcalıklarına sahipti. Beşinci olarak, tımar düzeni yoluyla ordu, ülke içinde yaygınlaşmıştı. Böylece, merkezî iktidarı tehdit etmesi ya da ona karşı ayaklanması zorlaşıyordu. Altıncı olarak da, tımar düzeni orduyu üretici bir güç durumuna getirmişti (Cem, 1970:53-54).

Doğal olarak düzenin kimi sakıncalı yanları da vardı. Bu sakıncalar, sistemin bozulmaya yüz tutması ile iyice öne çıktı. En büyük olasılık, derebeyliğe (feodaliteye) doğru bir gelişmeydi. Gerçekten de zaman zaman merkezî iktidarın gücüne ve denetimine karşı çıkmaya çalışan yerel önderlerin (âyân ve eşrafın) kö-

kenleri, çoğu kez tımar düzenine kadar izlenebilir. Bunlardan, “eşraf”, kimi zaman çok daha önemsiz (yeniçerilik gibi) kökenlerden gelir (**İnalcık**, 1970a:46-47).

İmparatorluktaki temel çekişme ve çatışma, yönetici sınıfın çeşitli kesimleri arasında ortaya çıkıyordu. Genellikle, merkezî bürokrasinin “kul” üyeleri ile tımar sahipleri arasında sürekli bir çatışma vardır. Ayrıca tüccarlar güçlü bir sınıf olmaya adaydı. Fakat tarihsel süreçler (ki bir kesimini “ekonomi” bölümünde izleyeceğiz), bunların o dönem içinde etkili bir biçimde ortaya çıkmalarını engellemiştir (**Mardin**, 1968:128).

OSMANLI TOPLUMUNUN KENDİNE ÖZGÜ ÖZELLİKLERİ

Öte yandan, sınıf bilinci açısından, “reaya” da bir sınıf niteliğine kavuşamamıştı. “Reaya”nın sınıf bilincine kavuşmasını engelleyen en önemli öğelerden biri, tımar sahiplerinden, Padişaha karşı ayaklanmayı da içeren biçimde, hemen hemen her konuda, “reaya”ya önderlik etmesidir (**Akdağ**, 1963:247).

Reaya, ayaklanmak için bile, o günkü düzen içindeki bir yöneticinin kendisine önderlik etmesini beklerdi (**Tanyol**, 1970:274-275). Ayrıca toprak üzerinde özel mülkiyet bulunmadığından, sahip olunan toprağa yönelmiş bir tehlike de bir ölçüde yoktu ve bu özellik de “reaya”nın sınıf bilincine ulaşmasını önliyordu.

Osmanlı toplumunun üretim etkinliklerine bağlı sınıflardan oluşan bir topluma dönüşmesini engelleyen ve sınıf çatışmalarını yönetici sınıfın kendi içinde tutan bir başka öğe de, Osmanlı Devleti’nin iç siyasetiydi. Bu siyaset, devletin, toplum yapısını değişmez tutma isteği doğrultusunda biçimlenmişti (**Gevgilili**, 1973a:50).

İnalcık’ın açıkça belirttiği gibi, Osmanlı devletinin örgütlenmesi, “her bireyi uygun yerinde” tutmaya yönelmişti (**İnalcık**, 1970a:42). Devletin amacı, “toplumun geleneksel örgütlenmesinin değişmesini önlemek” olduğu için, hükümet, bilinçli olarak, “merkantilist” bir ekonomik siyaset izlemiyordu (**İnalcık**, 1970b:217-218). **Akdağ** da, sınıfsal yapının devleti belirlemediğini söyler. Tam tersine, devlet, toprak üzerindeki mülkiyet ile, toplumun sınıfsal yapısını etkilemiştir (**Akdağ**, 1974b:113). Bütün düzen, tarımsal artı ürünün devlet tarafından alınmasını sağlayan geleneksel yolların korunmasına yönelmişti (**İnalcık**, 1994:107). Bu yüzden de sermaye birikimine yol açabilecek olan her çaba ya da etkinlik, hükümet tarafından engellenerek bastırılıyordu.

Yukarda anlatılan bu durum, Osmanlı devletinin saf biçimini yansıtır. Gerçek, bu anlatılan kuramsal durumdan farklıdır. İlerdeki bölümlerde görüleceği gibi, önce toprak mülkiyetinin biçimi değişmeye başlamıştır. Bunun sonunda toprak üzerinde özel mülkiyet oluşmuştur. Böylece sınıf bilincinin ortaya çıkması için nesnel koşullar belirlemiştir. Fakat, düzenin içindeki engeller, bütün bu değişimlerin kapitalist gelişmelere dönüşmesini önledi.

Osmanlı İmparatorluğu’nun sınıfsal yapısını anlamak için tımar düzenine yakından bakmak gerekir. Selçuklulardan miras alınan bu düzen (**Köprülü**, 1931:232), kimi bakımlardan Batı Avrupa derebeyliğini (feodalitesini) andırıyordu. Fakat şu bakımlardan da derebeylikten farklıydı.

OSMANLI DÜZENİNİN BATI AVRUPA DEREBEYLİĞİNDEN DEĞİŞİK OLAN YANLARI*

İlk olarak çok güçlü bir merkezî iktidarın varlığı, Avrupa ile Osmanlı düzeni arasındaki temel ayrılığı oluşturur. Siyasal denetime ek olarak, Osmanlı devleti, üretim ve dağıtımı da son derece yakından denetlerdi (İnalçık, 1966). Yerel yönetimin bütün sorumlularını atamak ve onları görevden almak Padişahın mutlak yetkileri arasındaydı. Bu yetki, merkezî iktidarın tımar sahipleri üzerindeki kesin denetimini sağlıyordu.

Öte yandan tımar sahibi sipahi, toprağın yalnızca kullanılma hakkına sahipti. Mülkiyet devletindi (Aksoy, 1969:22). Tımar sahibi (sipahi) tımarı üç yıl üst üste ekmezse, tımar ondan alınır ve bir başkasına verilir (Barkan, 1937). Sipahi'nin savaş zamanı gerekli sayıda atlı asker sağlamaması da elinden tımarın alınması için yeterli bir nedendi (Uzunçarşılı, 1949:569).

"Reaya" (köylüler), ortaçağlarda Avrupa'da görülen köleden çok daha farklı bir durum içindeydi. Osmanlılarda "reaya", sipahinin ya da tımar sahibinin kölesi değildi. Yalnızca toprağa bağlı idi (Sencer, 1969:258). Kimi haklarını korumak için tımar sahibine karşı Kadı'ya başvurabilirdi (Akdağ, 1963:62). Öte yandan sipahinin, tımarı bırakıp giden "reaya"yı geri getirme ya da belli bir vergi (çiftbozan resmi) ödetme hakkı, aslında merkezî iktidarın gelirini güvence altına almak için başvurulmuş bir önlemdi (Barkan, 1973:14-15). Ayrıca tımar, Batı Avrupa derebeyliğinde görüldüğü gibi kapalı bir yönetimsel ve mali birim de değildi. Devletin toplamakla sorumlu olduğu vergilerin alınması için vergi memurlarına açıldı (Barkan, 1973:17).

Buraya kadar anlatılanlardan açıkça görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, "reaya"yı yalnızca sipahinin acımasına ve denetimine bırakmamıştı. "Reaya"nın genel refahının sağlanması devletin sorumlulukları arasındaydı (Mardin, 1968:88-89). Müslüman olsun olmasın, bütün sakatlara doğrudan yardımlar, deniz fenerlerinin bakımı gibi kamu hizmetleri için devlet hazinesinden para harcanması ve buna benzer etkinlikler devletin bu sorumluluğunun yerine getirilmesinde yüklendiği işlevlerin görünümleridir (Göyünç, 1972).

Merkezî imparatorlukta halk-hükümdar ilişkileri karşılıklı hak ve görevlere dayanırdı. *Kutadgu Bilig*'in girişindeki şu sözler, bu konudaki Türk-İslam geleneğini belirler. "Hükümdarların halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da aynı derecede, hükümdarlar üzerinde hakkı vardır. Raiyyet, onun bu hakkını gözetmeli, hükümdar da onun ten ve canını korumalıdır." (Yusuf Has Hacib, 1974:5). Gerek *Kutadgu Bilik*, gerekse Selçuklu ve Osmanlı döneminde yazılmış nasihatnameler, bize pek çok bilgi aktarmaktadır. İnalçık'ın da belirttiği gibi, "nasihatnameler", Ortadoğu İmparatorluklarını anlamakta çok işlevsel metinlerdir (İnalçık, 1993a:74).

Feodalite ile Osmanlı düzeni arasındaki tüm bu farklılıkların ardında ise, Kılıçbay'a göre Osmanlı'nın nüfusu yeterli olduğu için, emeğe el koyma gereksiniminin duyulmamış olması yatmaktadır (Kılıçbay, 1982:399-401).

* Bu farklılıkları önemli saymayan bir görüş için bkz: Berktaş, 1983. Özellikle s. 373-376.

İSLAM DİNİNİN ROLÜ

Osmanlı devletinin yapısı İslam dini ile de destekleniyordu. İslam dini gerek toplumsal, gerekse bireysel yaşamı etkisi altına almıştı (İnalçık, 1958). Kur'an'a dayalı "şeriat", bütün yaşama egemendi. "Şeriat" birey ile toplum arasındaki ilişkileri oldukça gelişmiş bir biçimde saptamıştı. Gibb ve Bowen'in dediği gibi: "İslam ideali, adalet kavramı bakımından Roma Hukuku'ndan çok, İngiliz Hukuku'na benzer. Bireyin hakları tümüyle kabul edilirken, kamu yararının gerekleri de sürekli olarak göz önünde tutulur (Gibb ve Bowen, 1967:118).

İslam dininde kurumsal bir yapı yoktur. Bu nedenle ortaçağlarda Hristiyanlıktan etkilenen Avrupa toplumunun tabakalaşmasında olduğu gibi, bir "ruhban" sınıfından söz edilemez. Osmanlılarda, "Şeriat" ile uğraşanlar ve onu yorumlayanlar "Ulema" adı ile anılır. Mardin'in de belirttiği gibi, "Ulema", "hükümet içindeki çeşitli tabakalar arasında en çok korunmuş olanlardı." (Mardin, 1968:123). Yüksek düzeydeki din adamları olarak, özellikle yargı işlevine katılanlar ve medreselerde hocalık yapanlar yönetici sınıf içinde ayrıcalıklı duruma sahipti. Bunlar merkezî bürokrasinin içindeki çeşitli çatışma ve çekişmelerde oldukça önemli roller oynamışlardır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti dine dayalı bir kurumsal yapıya sahip değildiyse de, İslam dini hemen hemen her alanı denetimi altında tutuyordu. Padişahın kendisi bile "şeriat"a bağlıydı (Coles, 1968:38). Kuramsal olarak, "şeriat"a uymazsa tahtından indirilebilirdi. Fakat, burada hemen belirtelim ki, böyle bir yaptırımını uygulayacak herhangi bir güç yoktu Osmanlı İmparatorluğu'nda (Lewis, 1968:14).

Osmanlı Padişahları da Hazreti Muhammed gibi yargı ve yönetim işlevlerini kişiliklerinde birleştirmişlerdi. Halife ve Sultan, Osmanlı Padişahlarının birlikte kullandıkları iki ayrı addı. Böylece, hem dinin hem devletin başı oluyorlardı.

"Şeriat"ın yanında, Padişahın yetkilerinden doğan "örfi" hukuk vardı. Yönetim gerekleri, "örfi hukukun" kaynağıydı (Mumcu, 1963:28-54). Bir örnek vermek gerekirse: Sultanın bütün memurlarını ve bu arada "vezir-i âzâm"ı da öldürme ve mallarına el koyma hakkı "örfi hukuk" içindeydi. Bu hak, Sultanı güçlü bir merkezî bürokrasiye karşı korumak için zorunlu bir önlem niteliğindeydi.

OSMANLILARDA HÜKÜMET

Hükümet başkanı "Vezir-i Âzâm"dı. Yönetimin her alanında Padişahın temsilcisi olarak yetkiliydi. Devletin kuruluşu sıralarında yalnız tek bir vezir vardı. Daha sonra başka vezirlikler de kuruldu. Bunlar, önemlerine göre, ikinci vezir, üçüncü vezir olarak sıralandılar. Birinci vezir, doğal olarak "Vezir-i Âzâm"dı.

"Divan-ı hümayun"da bütün vezirler, nişancı, reisülküttab, kadiasker (kazasker) ve defterdar bulunurdu (Mumcu, 1986:26). 1654'te "Bab-ı Âli" hükümetin merkezî durumuna geldi. Daha sonraları da, Batılılaşma çabaları sonunda "vezirler" nâzırlar'a dönüştü ve 1876 anayasası ile de iki ayrı meclis oluşturuldu.

Yerel yönetim tımar sistemine uygun olarak örgütlenmişti. Yerel örgütlenmenin başı Beylerbeyi idi. Biri Anadolu'da, biri Trakya'da olmak üzere iki Beylerbeyi vardı. Sancak beyi Beylerbeyi'nin altındaydı. Temel yönetim birimi olan Sancak,

Sancak beyi tarafından yönetilirdi. Sancak beyi, savaş zamanlarında, tımar sahiplerinin seferberliğinden sorumluydu.

Osmanlı ordusu iki kesimden oluşuyordu: Yeniçeriler ve Sipahiler. Yeniçeriler, Osmanlılar tarafından oluşturulan ilk paralı ve örgütlü orduydı. Yeniçeriliğin temelinde devşirme sistemi yatıyordu. Osmanlılar belli dönemlerde, Ortodoks uyrukluların çocuklarını, devlet hizmetinde yetiştirmek üzere alırlardı. Bunlar İslamlaştırılır ve en yeteneklileri yüksek yönetim görevleri için yetiştirilirdi. Geri kalanlar yeniçeri olurlardı. “Ulufe”leri, Sultanın hazinesinden ödenirdi.

Ordunun öteki kesimi, sipahiler, tımar düzeni tarafından desteklenirdi.

GERİLEMENİN BAŞLAMASI

Osmanlıların yönetsel ve siyasal yapısı, tımar düzeninin bozulmasıyla birlikte, gerilemeye başlamıştır. Tımar düzeninin bozulmasının gerisinde yatan temel neden ise, malidir. Osmanlı İmparatorluğu’nu mali sıkıntı içine sokan gelişmeler kısaca şöyle özetlenebilir: *İlk olarak*, bulunan yeni ticaret yollarının etkisiyle, Akdeniz ticaret yolları, 15. yüzyıldan başlayarak önemlerini yitirdi. Bu durum, Osmanlıların Akdeniz ticaret yollarını denetlemekten gelen gelirlerin azalmasına yol açtı. *İkinci olarak*, Yeni Dünya’dan (Amerika’dan) Avrupa’ya sokulan pek çok altın ve gümüş, bir “enflasyon” yarattı. Fiyatlar son derece yükseldi. Böylece, Avrupa’nın yükselen fiyatları karşısında Osmanlılarda özellikle besin maddeleri ucuz bir görünüm kazandı. Bunun sonunda, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalıların son derece ucuza besin ve hammadde aldıkları bir pazar durumuna geldi. Bu gelişme, Osmanlı ekonomisini Batı için hammadde üreten bağımlı bir nitelik kazanmasına yol açtı (Barkan, 1964:20-21). *Üçüncü olarak*, 15. yüzyılın sonlarına doğru Batı, “merkantilist” bir ticaret siyaseti izlemeye başladı. Böylece imalat etkinlikleri için gerekli sermaye birikiminin ortaya çıkışı sağlandı. Bu durum hiç kuşkusuz, Avrupa ekonomisini, durgun ve tarıma bağımlı Osmanlı ekonomisinin üzerinde egemen kıldı. *Dördüncü olarak*, bütün bu değişme ve gelişmeler, “kapitülasyon”ların etkisini artırdı. Bir başka deyişle, Osmanlı ekonomisi 15. yüzyıldan sonra daha büyük oranlarda sömürüldü. *Beşinci olarak*, ordunun giderleri çok artmıştı. Savaşların sonunda alınan “ganimetin” de azalması, orduyu Osmanlı ekonomisi üzerinde büyük bir yük durumuna getiriyordu.

Yukarda belirlenen bütün bu değişmeler sonunda, Osmanlılar, devlet için yeni gelir kaynakları bulmaya zorlanıyordu. Oysa, yeni kaynak yaratmak kolay değildi. Bulunan iki çözüm *sikke*’nin değerlerinin düşürülmesi (tağşişi) ve tımarların, tımar gelirini önceden devlete ödeyenlere satılmasıydı. Aslında yapılan iş tam bir satış değildi. Tımar gelirinin toplanma hakkı, devlete ödenen belli bir para karşılığı başka bir kişiye devrediliyordu (Berkes, 1973:93).

Bu yeni uygulama (*mukataa* düzeni) Osmanlı toplum yapısı bakımından en azından dört önemli sonuç doğurdu. Bir, “*mukataa*”ların verilisindeki kötü uygulamalardan ve “enflasyon”dan dolayı, devlet gelirlerinde bir azalış oldu. İki, yüksek sömürü sonunda “reaya” daha da yoksullaştı. Üç, toprak üzerindeki kamu mülkiyeti yavaş yavaş özel mülkiyet biçimine dönüşmeye başladı. Dört, “orta sı-

nıf” denebilecek yeni bir sınıf doğdu (Aslında bu sınıf da ilerde açıklanacağı gibi yeni bir sınıf olmaktan çok, bir “ara sınıf” niteliği taşıyordu).

Bütün bu gelişmelerle ilgili olarak ortaya çıkan ilginç bir nokta, bunların Osmanlı toplum yapısı üzerindeki etkilerinin özelliği idi. Batı’daki “burjuvazi”nin rolünü yüklenecik bir orta sınıf belirlemek yerine, bu gelişmeler, Osmanlılardaki toplumsal ve ekonomik yapıyı bozuk bir biçimde sürdürecektir, “ara sınıflar” yaratmıştı. Hikâyesi **Necdet Sakaoglu** tarafından mükemmel bir biçimde özetlenen (1984:5-15) bu “ara tabaka” ya da “ara sınıf”, o günkü yapı içinde sahip olduğu çıkar ilişkilerini aynen sürdürüyor, eski üretim yöntemlerinin değiştirilmesi yönünde hiçbir istek ve çaba göstermiyordu. Böylece, geleneksel üretim biçimi, toplumsal ve ekonomik değişmeyi engelleyici olarak egemenliğini sürdürüyordu (**Berkes**, 1970:303-314). Bu açıdan, en önemli değişimler ancak toprak düzeni çerçevesinde gözlenebilir duruma geldi*.

TOPRAK DÜZENİNİN DEĞİŞMESİ

Düzenin bozulmasıyla birlikte, kimi toprak parçaları üzerinde özel mülkiyet oluştu. Böylece, birtakım tımar sahipleri, toprak mülkiyeti açısından bir ölçüde bağımsızlıklarını kazandılar. Bu arada, merkezî bürokrasinin “kul”ları arasında tımar sahibi olanların sayısı da arttı (**Sencer, Muammer**, 1971:76-78). Bunlar, toprakları *miriyye*’den *memlûke*’ye dönüştürmeye başladı.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü esas olarak tımar düzeninin yozlaşması ile ortaya çıkmış bir süreç olarak görülebilir.

Bu gelişmelerin sonunda, 1857’de çıkan toprak yasası beş tür toprak belirtir. Birinci tür *memlûke*’dir. Bu tür toprak üzerinde özel mülkiyet vardır. Gerek mülkiyet hakkı, gerekse kullanma hakkı mülk sahibinindir. İkinci tür *miriyye*’dir. Bu tür toprağın mülkiyeti devletin, kullanma hakkı özel kişilerindir. Üçüncü tür *mevkufe*’dir. Bunlar, dinsel ya da insancıl amaçlarla kurulan vakıfların topraklarıdır. Dördüncü olarak *metruke* türü vardır. Bu topraklar kamu yararı için ayrılmış topraklardır. Beşinci ve son toprak türü *mevat*’tır. Bunlar da ölü ve işe yaramayan topraklardır.

1857 toprak yasasının yaklaşımı iki genel eğilimi yansıtmaktadır. İlk olarak, toprak üzerinde özel mülkiyet kabul edilmiştir. Bu olayın ardında gittikçe derebeyleşme eğilimi gösteren tımar sahiplerinin engellenmesi amacı yatar gözükmektedir. “Reaya”nın, kullandığı küçük topraklar üzerinde özel mülkiyet sahibi olabilmesinin, tımar sahiplerinin denetimini ve dolayısıyla gücünü azaltacağı düşünülmüştü.

İkinci olarak yasa, merkezî bürokrasinin tımar sahipleri üzerindeki denetimini de artırıyordu. Kısaca, yasanın temel amacı merkezî bürokrasinin ve Sultanın güçlenmesi için tımar sahiplerinin güçlerinin azaltılmasıydı (**Sencer, Muammer**, 1971:80-82). Aşağıda göreceğimiz gibi, bu gelişmeler Batılılaşma çabalarıyla birlikte oluşuyordu.

* Osmanlı İmparatorluğu’nun 16. yüzyılda gerilemeye başlaması hakkında biraz yüzeysel fakat ilginç bir yaklaşım için **Immanuel Wallerstein**’in makalesine bakılabilir (1980).

DEĞİŞEN TOPLUMSAL YAPI

Bu gelişmelerin sonunda "reaya" bir ölçüde sınıf bilinci kazanma süreci içine girer gibi oldu. Toprak üzerinde özel mülkiyetin ortaya çıkması, yavaş yavaş ticaret merkezi niteliği kazanan kentlere doğru başlayan göç, bu sürece katkıda bulunan öğeler arasında sayılabilir (Şanda, 1970:127-147).

Osmanlılardaki kentsel yapı da Batı'dakinden değişti. Osmanlı kenti, Batı'daki gibi ticaretin değil, bürokrasinin merkeziydi (Kıray, 1969). Osmanlı kentinin bu niteliği, toprak düzenindeki değişmelere koşut olarak farklılaşmaya başladı (Nalbantoğlu, 1975:41). Toprakla ilgili olarak yapılan ekonomik etkinlikler, kırsal alanların pazar ekonomisi ile bütünleşmesine yol açarken, kentlerin de niteliklerini değiştirdi. Dış ticaretin gelişmesi ve özellikle Batı'nın etkisine girmesi bu değişme sürecine önemli katkılarda bulundu (Kıray, 1972:4-9). Bütün bunların sonunda, büyük kentler, yabancı ülkelerin denetimindeki ticaretin merkezleri durumuna geldi. Kentlerdeki bu değişme, Akdağ'ın "kentli nüfus" dediği kesimin önem kazanmasına yol açtı (Akdağ, 1974b:119-123). Bu nüfus, "ara sınıf"ların çekirdeğini oluşturdu.

Yukarda kısaca değinilen bütün bu değişme ve gelişmelerin sonucu olarak İmparatorluğun sınıfsal yapısı değişmeye başladı. Her ne kadar bu farklılaşma temelli bir niteliğe sahip değildiyse de, 18. yüzyılın sonlarına doğru bir "ara sınıf"tan söz etmek olanağı doğmuştu (Akçura, 1940:35-37; 136-140). İmparatorluğun bu sıradaki Müslüman nüfusu üç sınıf içinde gruplanabilir. *Birinci sınıf*, yönetici seçkinlerdi (yönetici sınıf). Padişah ile merkezi ve yerel bürokrasi bu sınıfın alt gruplarıydı. Özellikle yerel bürokrasi, büyük ölçüde toprak mülkiyetini ele geçirmeye başlamıştı. Böylece çok yüksek gelir düzeylerine de erişmişti.

İkinci olarak, "ara sınıflar"ı görüyoruz. Ara sınıfların birincisi "âyân"dır. "Âyân" da çeşitli gruplardan oluşuyordu. İlk alt grup, yerel liderler ve toprak ağalarıydı. Bunlar, pek çok yerde yerel yönetimin de temsilcisi durumundaydılar ve sık sık merkezi iktidarın temsilcileriyle çatışıyorlardı. Köylü ile ilişkileri sınırlıydı. İkinci alt grup, küçük esnaf ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Küçük üreticilerin etkinlikleri genellikle giyim ve ev eşyasına dönüktü. Sermaye ve çağdaş teknolojiye yoksun olan bu grup, dış ülkelerle ilişkide değildi. Kırsal alanlardaki yerel nüfusa dönük etkinlikler üzerinde odaklaşmıştı. Üçüncü alt grup "ulema"ydı. Bunların bir kısmı toprak sahibi, bir kısmı da tüccardı. Din adamlığı ortak nitelikleriydi. "Ulema"nın üst kesimi, merkezi bürokrasiyi destekliyordu ve halkın din temsilcileri olmaktan çok uzaktı.

Üçüncü sınıf, çalışanlar, alt sınıf ya da işçi sınıfı denilebilecek olan sınıftı. Bu sınıfın içindeki birinci grup loncalardaki çıraqlardan ve düzensiz bir ücret sistemine göre çalışan çeşitli "zanaatkâr"dan oluşuyordu. Bu grup 19. yüzyıla doğru ortaya çıkan kentleşme olayının birlikte getirdiği alt sınıfları simgeliyordu. İkinci grup ise, köylülerden oluşuyordu. Bunların bir kısmı küçük toprak sahibiydiler. Aralarında toprak sahibi olmayan eski askerler de vardı. Genellikle Müslüman olmayan kişiler tarafından çalıştırılıyorlardı (Karpat, 1973a:58-59).

Yukardaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, özel toprak mülkiyeti 19. yüzyılda gerek "ara sınıflar", gerekse "alt sınıflar" yönünden bir olgu niteliği kazan-

mişti. Fakat bu mülkiyet Osmanlı toplumunda ne üretim biçimini değiştirebilmiş, ne de çeşitli sınıflar arasında anlamlı bir farklılaşmaya yol açabilmişti. Çünkü, İmparatorluğun siyasal gücünden bağımsız, özerk ve güçlü bir grubun ortaya çıkması, o günkü düzen içinde olanaksızdı (Heper, 1971).

Aslında, Osmanlı devletinin merkezî iktidarının “ara sınıflar”ın güç kazanmasını engellemek için bilinçli olarak alt sınıfları “ara sınıflar”a karşı desteklediği anlaşılmaktadır. Böylece “ara sınıflar”ın merkezî iktidara karşı başarı ile ayaklanacak gücü elde etmeleri son derece zorlaşıyordu. Toplum içindeki sınıfların bu özel nitelikleri “ara sınıflar”ın Batı’daki kapitalist değişimler sonunda ortaya çıkan kapitalist sınıftan ayrı bir yapıya sahip olmasına yol açmıştı. Bu nedenle ben bu sınıfa “orta” yerine, “ara” dedim.

YÖNETİCİ SINIFIN ROLÜ

“Ara sınıfları”ın güçsüzlüğü bütün 19. ve hatta 20. yüzyıl boyunca süregeldi. Osmanlı toplumunun bu sınıfsal yapısının zorunlu bir sonucu, yönetici sınıfın önderliğinin “devrimcilik” adı altında bile olsa sürmesi biçiminde ortaya çıktı. Toplumun iç dinamiği o günkü düzenin gelişme yönünde değil, bozulma yönünde değişmesine yol açtığından (Berkes, 1969:27) bürokrasi, çöken İmparatorluğun kurtarıcısı görevini ve rolünü üstlendi. Bu görev, Osmanlı toplumundaki yönetici sınıfa, buraya kadar açıklamaya çalıştığım tarihsel süreçlerin bir sonucu olarak yüklendi. Böylece Batılılaşma çabaları artık Osmanlı bürokrasisinin normal işlevleri arasına girdi*.

3. BATILILAŞMA

Osmanlıların toplumsal ve ekonomik düzenin bozulması ile, Batılılaşma çabalarının İmparatorluğun kurtuluş reçetesi niteliğiyle ortaya çıkması arasında çok yakın bir ilişki vardır. Batılılaşma, İmparatorluğun çöküş sorununa bir çözüm getirmek amacıyla ortaya atılmıştır (Karpas, 1972). (Başka bir çözüm, “eski güzel günlerin” düzenine dönmeyi savunan dinsel bağnazlık biçiminde geliştirilmiştir.) Batılılaşma çabalarının tohumları, İmparatorluğun toprak yitirmeye başladığı zamanlarda atılmıştı. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları yalnızca İmparatorluğun gerileme döneminin değil, aynı zamanda Batılılaşma çabalarının başlangıcını da belirler (Davison, 1968:68). 1718’de Nevşehirli İbrahim Paşa’nın (1670-1730) “Vezir-i Âzâm” olmasından sonra, Padişah III. Ahmed’e (1673-1738) Batı’ya yetişmemizin gerekliliğini ortaya koyan bir öneri sunulmuştu.

Osmanlıları Batılılaşmaya yönelten en önemli gerçek, Batı’nın askerî üstünlüğüydü (Mardin, 1972a:134-135). Bu nedenle ilk yenilik çabalarının ordunun ücretli kesimine, yeniçerilere yöneldiğini görüyoruz. 1789’da tahta geçen III. Selim (1761-1808), orduyu da kapsayan biçimde, İmparatorluğun bütün yönetim düze-

* Aslında Türklerin Batılılaşması 1071’de Malazgirt ile, Osmanlıların “Batılılaşması” ise (Türklerin Batılılaşmasında yeni bir ivme olarak) Fatih Sultan Mehmed’in 1453’te İstanbul’u fethetmesi ile başlar.

ni için geniş bir yenilik planlamıştı (Lewis, 1965:3). Fakat getirilecek yeni düzenle çıkarları tehlikeye giren yeniçeriler ve “ulema” el ele vererek 1807’de Padişahı tahından indirdiler.

IV. Mustafa’nın (1779-1808), kısa bir süre Padişahlık etmesinden sonra **II. Mahmud** (1785-1839), tahta geçti. **II. Mahmud**, yeniçerileri ortadan kaldırmayı ve Batılılaşmayı sürdürmeyi kafasına koymuştu (Price, 1961:71). 1826’da yeniçeri ocağı kanlı bir biçimde ortadan kaldırıldı. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, Osmanlılardaki Batılılaşma çabalarının, askeri alandan merkezi hükümet alanına kaymasını da simgeler. Yeniçeri ocağı yok edildikten sonra bürokratlar, güdülen siyasetin saptanmasında daha önemli roller oynamaya başladılar (Mardin, 1962a:147).

“SENED-İ İTTİFAK”: FEODALİTENİN VE MERKEZİ BÜROKRASİNİN TESCİLİ

II. Mahmud’un padişahlığı sırasındaki en önemli olaylardan biri, “Sened-i İttifak”ın imzalanmasıydı. 1808’de Âyân ve Padişahın temsilcileri tarafından imzalanılan belge “Âyân”ın hak ve görevlerini onaylıyordu. Padişah, “Âyân”ın güvenliğini ve korunmasını üzerine alıyor, buna karşılık “Âyân” da Padişaha bağlılık sözü veriyordu (Kili, 1972:12). Böylece belge, “Âyân”ın gücünü sınırlarken, aynı zamanda meşru haklarını da belirliyordu.

“Sened-i İttifak” ikili bir etkiye sahiptir. Bir yandan, tımar düzeninin bozulmasıyla denetimi zayıflayan devletin yeniden merkezileştirilmesi çabalarının bir sonucu olarak ele alınabilir (Mardin, 1962a:148). Öte yandan hiç kuşkusuz, “Âyân”ın derebeyi benzeri haklarını da kabul ediyordu (Küçükömer, 1969:56). Belge’nin bu çelişkili niteliği, gücünü yeniden kazanmaya çalışan Padişahın (ki bu gücünü artık bürokratlarla paylaşmak zorunda kalacaktır), “Âyân”ın kendisine karşıt olan gücünü azaltmak için onlara birtakım hukuksal haklar tanımak zorunda kalışından doğuyordu. Bir başka deyişle, Padişah, “Âyân”ın gücünü azaltmak için onlara hukuksal haklar vermeye zorlanmıştı.

Fakat, “Sened-i İttifak”ın önemi abartılmamalıdır. Merkezî iktidarın yirmi bir temsilcisine karşılık, “Âyân”dan yalnız dört temsilci, belgeye imza atmıştır (Berk, 1973:125). Belge ile, “Âyân”ın yerel “hanedan” niteliği kabul edilmekle beraber, bu yerel “hanedan”lık, Sultan-Halifenin güvencesi altına alınmıştı. İşte bu yüzden belgeyi, salt derebeyliğin (feodalizmin) Osmanlılardaki gelişiminin simgesi olarak görmek olanağı yoktur. Tam tersine, derebeysel bir yapının ortaya çıkma süreci içinde, merkezî iktidarın başarısını belirler, çünkü yerel “hanedan”lar ile merkezî iktidar arasında bir uzlaşma sağlamıştır. “Sened-i İttifak”, bir ölçüde bu derebeysel oluşumu geciktirmiştir bile denebilir. Aslında, Osmanlılardaki “Âyân”, ne ortaçağ Avrupa derebeylerine benzeyebilmiş, ne de güçlü bir orta sınıf niteliğini kazanabilmiştir.

Bütün bu gelişmeler sırasında Batılılaşma da ilerliyordu. **II. Mahmud** zamanında bir tıp okulu ve bir askeri akademi açılmıştı. Posta sistemi ile polis kuvvetleri örgütlenmişti. “Maliye Nezareti” kurulmuş ve yönetimin Batılılaşması yolunda başka birçok adımlar atılmıştı. Bütün bunlar, merkezî bürokrasinin gücünü artırmaya yönelik önlemlerdi (Yerasimos, 1975:628-630).

“TANZİMAT” DÖNEMİ: REFORMLAR VE BATI “EMPERYALİZM”İNİN HUKUKSALLAŞMASI

“Tanzimat” dönemi, 1839’da “*Gülhane Hattı-ı Hümayunu*”nun yayınlanmasıyla başladı. *Hattı-ı Hümayun*’a göre, Hristiyan uyruklular ile Müslüman uyruklular yasa önünde eşit kılınıyordu. Hiç kimse, mahkemelerde yargılanmadan cezalandırılmayacaktı. Böylece, Müslüman olmayan uyrukluların hakları Padişah tarafından güvence altına alınmıştı. *Hattı-ı Hümayun*, ayrıca İmparatorluğun çöküşünün önlenebilmesi için, yönetimin Batılılaşması yönünde, yeni yasaların çıkacağını da bildiriyordu.

Aslında “çok hukuklu” bir yapıdan, vatandaşlık hukuku esasına geçiş, Osmanlı’nın, Batı’da gelişen milliyetçilik akımlarına karşı aldığı bir önlem olarak da görülebilir (Akyol, 1996:26).

İmparatorlukta yaşayan herkesin haklarının güvence altına alınması, özellikle devlet memurlarını kapsıyordu (Mardin, 1962a:162). İkinci olarak güvence altına alınmak istenen grup, ticaret etkinlikleri için daha çok özgürlüğe ve güvenceye gereksinen Müslüman olmayan halktı (Küçükömer, 1969:62-64).

Gülhane bildirisinden bir yıl önce Osmanlılar ile İngiltere arasında bir ticaret anlaşmasının yapıldığı burada önemle belirtilmelidir. 1838 yılında yapılan bu anlaşma, İngiliz uyruklulara Osmanlı pazarlarında çok özel ticaret ayrıcalıkları tanıyordu. Bu anlaşmanın varlığı, İngiliz elçisinin, “Tanzimat”ın gerek hazırlanışındaki, gerekse uygulamasındaki büyük çaba ve katkısını açıklar.

Aslında Gülhane bildirisi, Osmanlıların Batılılaşma çabalarında bir başlangıç değildir. Batılılaşma çabalarının ürünlerinden biridir. Bu ürünün, yani “Tanzimat”ın çok önemli üç sonucu olmuştu. *Birinci sonuç*, merkezi bürokrasinin Padişaha karşı bir ölçüde de olsa, güvenceye kavuşmuş olmasıdır. Böylece, bürokrasi, Batılılaşma çabaları içinde daha önemli bir rol oynama olanağına sahip olmuştur.

İkinci olarak Müslüman olmayan Osmanlı uyruklular, ticaret etkinliklerinde daha çok güvenceye kavuştular. Müslüman olmayan bu tüccarlar Avrupa pazarları ile bütünleşme içinde bulunduklarından, güvencelerinin artması, Osmanlıların, ekonomik olarak, daha büyük ölçülerde sömürülmesi sonucunu doğurdu (Bu konuda “ekonomi” bölümüne bakınız).

Üçüncü sonuç, yabancı ülkelerin, Osmanlıların içişlerine, eskisine göre daha çok karışmaya başlamalarıydı. “Tanzimat”ın bu doğurgusu, sonunda Osmanlıların yarı-sömürgeleşmesine yol açtı.

Gülhane Fermanı’ndan on yedi yıl sonra, dış etkilerin bir sonucu olarak 1856 yılında *Islahat Fermanı* yayınlandı. Kırım Savaşı’nın sonunda, Batılılar, Rusya’nın Kaynarca Antlaşması ile kendisine Osmanlıların Ortodoks uyruklulara bazı güvenceler vermesini istediler (Berkes, 1973:190). Böylece, *Gülhane Fermanı*’nın ilkelerini yineleyen ve açıklayan *Islahat Fermanı* ortaya çıktı. Sonuç tam bir başarısızlık oldu. Hiç kimse *Ferman*’a sevinmedi (Karal, 1976:7-12). Üstelik Rusya, Ermenileri kışkırtmayı sürdürdü. Osmanlı devleti ile Ermeniler arasındaki çatışma bu kışkırtmalar sonucu şiddetlendi.

Uzun dönemde, *Islahat Fermanı* başka bir sonuca yol açtı: Hristiyan uyrukluların ulusçuluk çabalarına destek oldu ve İmparatorluğun dağılmasını kolaylaştırdı.

“TANZİMAT” SONRASI TEPKİLER

1860’larda, bir grup bürokrat, yazar ve subay “Genç Osmanlılar” adı altında oluşturdukları bir eylem ile anayasacılık akımını başlattılar. Aydınların siyasal bakımdan etkin bir grup olarak ortaya çıkışları, Osmanlı İmparatorluğu, ulusal bir devlete dönüşümünde, önemli öğeler arasında yer alır (Karpas, 1972). İşte “Genç Osmanlılar” eylemi bu öğenin çekirdeğini oluşturuyordu.

“Tanzimat” neden kendisine karşı birtakım olumsuz tepkiler doğurdu? Olumsuz tepkilerin *ilk nedeni olarak*, bildirinin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar yerine Hristiyanlara yönelmiş olması gösterilebilir (Karal, 1970:185-186). Bu durum pek doğaldır ki, Müslüman uyruklular arasında olumsuz tepkilere yol açtı. *İkinci olarak*, Padişahın yetkisi sınırlanmakta beraber, bu yetki sınırlaması sonunda, herhangi bir yasama organı yaratılmadı. Böylece yetki sınırlamasının sözde kalması, olumsuz tepkilere yol açtı. Olumsuz tepkilerin *üçüncü* ve belki de en önemli nedeni, “Tanzimat”ın İmparatorluğun çöküşünü durduramamış olmasıdır.

İşte “Genç Osmanlılar” akımı denen olay, bu olumsuz tepkilerin birleşmesi sonunda oluştu. Bu akım temel olarak, anayasacı ve İslamcı görüşlerin bir birleşimi niteliği ile ortaya çıktı. Akımın, aydınlar arasında oluşması, temel çatışmanın Padişah ve merkezî bürokrasi arasında odaklaşmasına yol açtı. Halk bu çatışmanın dışındaydı. Bu nedenle de yönetici düzeydeki her yenilik, yönetenler ile halk arasındaki uçurumun daha da artmasından başka bir işe yaramadı.

“Genç Osmanlılar” akımı, ilerici ve tutucu öğeleri birlikte taşıyordu. Anayasacılık, eylemin ilerici niteliğini belirtiyordu. Öte yandan İslam dini tutucular tarafından, değişmeye karşı bir silah olarak kullanıldığından, İslamcılık, eylemin tutucu bir özellik kazanmasına yol açtı. Kısacası, “Genç Osmanlılar” akımı, kendi içinde tutarlı değildi ve aydınlar ile halk arasındaki ayrılığı daha da artırdı (Mar-din, 1971).

ANAYASACILIK AKIMLARI

“Genç Osmanlılar”ın anayasacılığı Batı Avrupa’nın 19. yüzyılda geliştirdiği anayasacılık akımlarından değışikti. Çünkü, Batı Avrupa’da olduğu gibi, toplumda oluşan kapitalist bir gelişmenin sonucu değildi (Berkes, 1973:218). “Genç Osmanlılar”, Batı Avrupa’daki anlamıyla ulusçu da değildiler. Bunun nedeni de Osmanlı toplumsal-ekonomik yapısının, Avrupa’nın toplumsal-ekonomik yapısından değışik oluşu ve bu yüzden, Batı Avrupa’nın geçirdiği yapısal değışimleri geçirmemiş bulunmasıydı.

“Genç Osmanlılar”ın eylemleri, Abdülhamid II’nin 1876 Anayasasını yürürlüğe sokması ile sonuçlandı. Bu Anayasa, etkili bir biçimde kuvvetler ayrımı (yasa-ma, yürütme, yargı) ilkesini getirmiyordu ve Padişah, bütün hükümet etkinliklerini egemenliği altında tutuyordu (Kili, 1972:14). Öte yandan “Genç Osmanlılar” akımı, bir İslam birleşimine yöneldiği için, Anayasa da, bir İslam Anayasası oldu. Yine de hukuksal bakımdan getirdiği hükümler yönünden oldukça laik bir nitelik taşıyordu (Rustow, 1965:178-179). Fakat Abdülhamid kısa bir süre sonra, Anayasa’yı uygulamadan kaldırdı.

Abdülhamid'in baskı yönetimi, sonunda, 1908 yılında Genç Türkler devrimi ile yıkıldı. Baskı dönemi sırasında, aralarında, "Hürriyet", "Vatan ve Hürriyet" gibi dernekler de bulunan birçok gizli örgüt kurulmuştu. Bu örgütler, "Terakki ve İttihat Cemiyeti" adı altında birleşti. "Terakki ve İttihat Cemiyeti" ise daha sonra "İttihat ve Terakki Komitesi"ne dönüştü.

"GENÇ TÜRK" AKIMI VE "İTTİHAT VE TERAKKİ PARTİSİ"

"Genç Türk" akımı, toplumsal bir akım ve eylem değildi (**Petrosyan**, 1974: 295). Daha çok siyasal nitelikteydi. Önemli ölçüde de "Genç Osmanlılar" akımı gibi, ulusçu ve "liberal" bir eylem olmaktan çok, Padişahın baskısına karşı yönelmişti.

"Genç Türk" akımı, "İttihat ve Terakki Komitesi" çerçevesinde gittikçe güçlendi ve sonunda, son derece önemsiz bir askerî eylemle, **Abdülhamid**'i İkinci Meşrutiyet'e zorladı (**Rustow**, 1970:391). Saraya yollanan telgraflar, kimi komitacıların dağa çıkması ve iki öldürme olayı, asker ve sivil bürokrasisinin gücünü **Abdülhamid**'e kanıtlamaya yetmişti (**Niyazi**, 1975).

Anayasanın yürürlüğe ikinci kez konması birtakım Avrupa ülkelerini tedirgin etmişti. Güçlü bir Osmanlı devletinden korkan İngiltere ve Rusya bu ülkelerin başında geliyordu (**Bayar**, 1966:903-909). 13 Nisan'da (Osmanlı takvimine göre 31 Mart'ta) İstanbul'da şeriatçı bir eylem girişimi oluşturuldu. Birinci Ordu'ya bağlı birlikler, medrese öğrencilerinin ve din adamlarının da katılımıyla, "Şeriat isteriz!" sloganı ile ayaklandılar. Ayaklananlar, "İttihat ve Terakki" örgütünün karşıtları ve birtakım yabancı ülkelerin temsilcileri tarafından kışkırtılmış ve desteklenmişlerdi (**Avcıoğlu**, 1969).

Fakat, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin merkezî olan Selanik'ten gelen tepki çabuk ve kesin oldu. "Hareket Ordusu" adı altında bir ordu kuruldu ve hemen İstanbul'a yollandı. Şeriatçı ayaklanma hızla bastırıldı. **Abdülhamid** tahttan indirildi ve Selanik'e sürüldü.

31 Mart olayından sonra, ordunun "İttihat ve Terakki Cemiyeti" içindeki rolü daha da önem kazandı (**Ahmad**, 1969:48-49).

1908 İhtilalinin amacı, Padişahın baskısından kurtulmak ve Anayasa'yı yine yürürlüğe koymaktı. Böylece, İmparatorluğun bütün dertlerine çözüm getirileceği umut ediliyordu. "İttihat ve Terakki Cemiyeti" başkaca bir toplumsal ve hatta siyasal görüş ya da programdan yoksundu (**Aydemir**, 1970:291). Ekonomik sorunlara karşı da ilgisizdi (**Mardin**, 1962b:55). Devrimin ardında Batı benzeri, "liberal" bir anayasa modelinden başka bir yaklaşım yoktu (**Kinross**, 1964:30). Bir örnek vermek gerekirse, devrimin önde gelen liderlerinden biri olan **Enver Paşa** (1880-1922) hiçbir ideolojik yaklaşım sahibi değildi (**Aydemir**, 1971:437). İşte bütün bu nedenlerden dolayı, "İttihat ve Terakki" eylemi, İmparatorluğun karşı karşıya olduğu temel sorunlara çözümler getirme bakımından başarısız kalacaktı.

Balkan Savaşı'ndaki Osmanlı yenilgisi, **Mahmud Şevket Paşa**'nın öldürülmesi ve bu olayları izleyen genel seçimler, sonunda, "İttihat ve Terakki"yi bütün gücüyle iktidara getirdi. Parti, 1918'de Birinci Dünya Savaşı sonundaki Osmanlı yenilgisine ve önderlerinin ülkeden kaçmasına kadar sürekli olarak iktidarda kaldı.

“GENÇ TÜRK” AKIMININ ETKİLERİ

Her ne kadar, “Genç Türk” akımı, “İttihat ve Terakki Partisi” kanalıyla, sonunda, Osmanlıların yok olmasına yol açmışsa da, İmparatorluğun “çağdaşlaşması” açısından kimi olumlu etkiler de yapmıştır. *İlk etki*, 1908 devriminin siyasal niteliğinde görülür. Hemen hemen ilk kez geniş halk yığınları, devrimi, dinsel açı yerine, bir ölçüde de olsa, siyasal açıdan değerlendirdiler. Bir başka deyişle, din ile siyaset arasındaki ayrımın ilk tohumları 1908 devrimi ile atıldı.

İkinci olarak, Türk ulusçuluğu kavramı, Osmanlı İmparatorluğu’nu oluşturan öteki etnik gruplara oranla çok geç de olsa, “Genç Türkler” tarafından ortaya atıldı. *Üçüncü* bir etkiyi de, Osmanlı siyasal yaşamına parti kavramının ve uygulamasının girmesinde görüyoruz (**Berkes**, 1973:357). *Dördüncü* bir etki, askerî öğrenciler arasında laik ve siyasal örgütlerin kurulmasıydı (**Turan**, 1973). Bu etki sonradan **Mustafa Kemal**’in ortaya çıkmasına kadar, pek çok önemli gelişmelere yol açmıştır. Gerçekten de bu etki, bürokrasi üzerinde yarattığı değişimlerle, Osmanlı İmparatorluğu’nun dönüşümünde önemli roller oynadı. Atatürk Devrimlerinin uygulayıcısı olan Cumhuriyet bürokrasisinin temelleri, “Genç Türkler” tarafından atılmıştır (**Heper**, 1974:86-120).

BATILILAŞMANIN SONUÇLARI

Osmanlıların Batılılaşma çabaları İmparatorluğun çöküşünü durduramadı. Tam tersine, Batılılaşma çabalarının, Osmanlıların çöküşünü hızlandırdığı söylenebilir. Gerçekten de “Batılılaşma”, Batılı ülkeler tarafından, Osmanlıların Batı tipi kurumları yapılarına uydurma çabalarından çok, İmparatorluğun siyasal ve ekonomik olarak Batı’ya daha bağımlı duruma gelmesi biçiminde anlaşılabilir. Öte yandan, pek çok Osmanlı yenilikçisine göre de Batılılaşma ya salt Batı toplumlarının kurumlarına öykünme ya da bir Batılı ülkenin desteğinin sağlanması biçiminde algılanmıştır. Bunun sonucu da, İmparatorluğun siyasal ve ekonomik yaşamının ya İngiliz ya Fransız ya Rus ya da Alman etkisine girmesi olmuştur.

Batılılaşma çabalarının yoğunlaşmasından sonra, İmparatorluğun içişleri bile yabancı ülkeler tarafından çok büyük ölçüde etkilenmeye başlamıştı. Sonunda, Alman etkisi, Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı’na girmesine yol açtı ve bu, İmparatorluğun sonu oldu.

Bütün olumsuz sonuçlarına karşın, Batılılaşma çabalarının genel alanda iki olumlu etkisi olmuştur. *Birinci olarak*, yenilikçi düşüncelerin birikimini oluşturmuş, *ikinci olarak* da oldukça bilenmiş bir devrimci kadro yetiştirmiştir. Bu her iki sonucun, birlikte, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin bir ulus-devlet olarak kuruluşunu sağladığını görüyoruz (**Lewis**, 1968:231-238).

4. ÖZET VE SONUÇLAR

Osmanlı İmparatorluğu’nun çekirdeği olan Osmanlı Beyliği, iki yıkılan İmparatorluğun, Anadolu Selçukluları ile Bizans İmparatorluğu’nun arasında kurulmuştu. Emirliğin başı **Osman Bey**, güçlü bir devletin temellerini atmak için tam kırk üç yıl uğraşmıştı. Bizans İmparatorluğu’ndaki ekonomik bunalım, Anado-

lu'nun, ekonomik ve siyasal güçsüzlüğü, toplumsal düzensizlikler, Osmanlıların İmparatorluk yolundaki büyük yardımcısı oldu.

Geleneksel ticaret yollarını denetim altında tuttuğu için, Emirliğin kuruluş yolu, İmparatorluğa geçişte önemli bir katkıda bulunuyordu. Marmara denizi ile Anadolu yarımadasının ekonomik bir birlik oluşturması da Osmanlıların Marmara bölgesinde önemli bir ekonomik güç durumuna gelmelerine katkıda bulundu.

GENEL OLARAK GERİLEME NEDENLERİ

İmparatorluğun ilerlemesi, devletin toplumsal-ekonomik yapısının bozulmaya başlamasına kadar sürdü. O günkü düzeni korumak ana görüşü üzerinde örgütlenmiş olan Osmanlı, siyasal ve toplumsal-ekonomik yapısı, içten gelen malî ve dıştan gelen ekonomik baskılarla değişmeye başladı. Bütün düzen, her türlü değişmeyi önlemeye yöneldiği için, değişme, Osmanlılar için gerileme anlamına geliyordu.

Yeni Dünya'nın ve yeni ticaret yollarının bulunması, Avrupa'daki "enflasyon" gerilemeye yol açan dış ögeler arasında sayılabilir. Gerilemeye içerden yol açan temel öge ise, bütün siyasal ve toplumsal-ekonomik yapının altında yatan tımar düzeninin bozulmasıydı.

Osmanlılar, Hristiyan uyrukluları kendi yapıları içinde eritmemiş oldukları için, İmparatorluğun çözülmesi çok kolay oldu. Osmanlıların toplumsal-ekonomik siyasetleri sonucu, ticaret de genellikle Müslüman olmayan uyrukluların elindeydi. Doğrudan üretimde bulunmak yerine, yönettikleri toplumlara özerklik vererek, onların yaptıkları ekonomik üretimi denetlemeyi ve artı ürüne el koymayı genel siyasetlerinin ilkesi yapmışlardı. İmparatorlukta, ekonomik ve toplumsal yaşam gerçek anlamıyla farklılaşmamıştı. Çünkü, Osmanlılar, ekonomik etkinliklerin, gerek Padişahın yetkilerini, gerekse, o günkü düzeni tehlikeye sokacak, yeni ve güçlü grupların ortaya çıkmasına yol açacağını biliyordu. Bu yüzden daha kolay denetim altında tutabileceklerini sandıkları Hristiyan uyrukluların bu işlerle uğraşmalarını yeğlemişlerdi.

Yukardaki nedenle, "merkantilist" bir siyaset izlenmesi, Osmanlılar tarafından bilinçli olarak kabul edilmemişti. İşte bu yüzden, Padişaha ve o günkü düzene karşı bir tehdit oluşturmaları olasılığı zayıf görülen Hristiyanların ekonomik etkinliklerde bulunmaları sanki desteklenmişti. Ticaretin ve ekonomik etkinliklerin, kişiler ve gruplar arası etkileşimi artırdığına ve bu yoğun etkileşimin de ulusçuluk akımlarının doğmasında ve güçlenmesinde önemli bir rolü olduğuna dikkat etmeliyiz. Böylece, bir anlamda, Osmanlılar, ekonomik siyasetleri sonunda, Hristiyanların uluslaşmalarına (kapitülasyonlar, Fransız Devrimi'nin etkileri vs. ile birlikte) yardımcı oldular.

BATI DÜNYASININ ROLÜ: "EMPERYALİZM" VE "KURTULUŞ" MODELİ

Batı dünyası, Osmanlıların çöküşünü, üç ayrı yolla etkilemiştir: *Birinci olarak, Batı uygarlığının ve toplumsal-ekonomik gelişmesinin ürünü olan ulusçuluk akımları, İmparatorluğun Müslüman olmayan halklarının, Osmanlılardan kop-*

malarını çabuklaştırmıştır. *İkinci olarak*, Batılı devletler, Osmanlıların içişlerine karışarak, ulusçuluk eylemlerini desteklemiş ve çöküşü hızlandırmıştı. *Üçüncü olarak* da, Batılı ülkelerin büyük ölçüdeki sömürüsü hem azınlıkların durumlarını güçlendirmelerine yardımcı olmuş, hem de İmparatorluğu ekonomik ve malî yönden zayıflatarak, etnik grupların bağımsızlıklarını daha çabuk elde etmelerine yol açmıştır.

Aslında, Akdeniz ticareti ve dolayısıyla ekonomisi, Haçlı seferlerinden beri Batılı ülkelerin denetiminde gelişmiştir. Haçlı seferlerinin kalıntıları yolu ile Batılıların Akdeniz'de kurmuş oldukları "kapitülasyon"lar, Akdeniz bölgesinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur. Bu nedenle, Osmanlılar, Akdeniz'i denetimleri altına aldıktan sonra "kapitülasyon"ları bir veri olarak kabullenmişler ve bunlardan siyasal olarak yararlanma yolunu denemişlerdi. Fakat, İmparatorluk zayıflamaya başlayınca, bu silah geri tepmiş ve Osmanlılara karşı işlemeye başlamıştı.

Fakat "Batı"nın bu egemenliği bir süre sonra "saldırgan ile özdeşleşme yöntemiyle," **Mustafa Kemal** hareketinin ideolojik modelini oluşturacaktı.

TOPRAK DÜZENİNİN VE BÜROKRASİNİN ROLÜ

Osmanlı sistemi, toprak düzenine ve merkezî iktidarın gücüne dayanırdı. Bu her iki özellik, birlikte, Osmanlıların kapitalist bir toplum yapısına doğru evrimleşmesini engellemiştir. Çünkü, her iki özellik de, kapitalist bir evrimleşme için gerekli olan sermaye birikimini önleyici etkilere sahipti. *İlk olarak* toprağa bağımlılık Müslüman halkın ticaret etkinliklerine girişmesini desteklemiyordu. Bu geleceğe ek olarak tarımsal artı ürün, tüketimde önceleri hizmet, daha sonra da mal biçiminde kullanıldığından ve merkezî iktidar tarafından alındığından, bir sermaye birikimine yol açma niteliğinden yoksundu: Sermaye birikimi olmayınca da kapitalist bir evrimleşmenin oluşması olanaksızlaşıyordu.

İkinci olarak, yukardaki düzenin üzerinde denetim işlevini yerine getiren merkezî iktidarın güçlülüğü, başka güçlü grupların ortaya çıkmasına yol açacak ekonomik etkinliklerin en önemli engelleyici ögesi idi. Her ekonomik etkinlik, sonunda, merkezî iktidarın gücünü tehlikeye sokacak başka güçlü grupları yaratacağından, merkezî bürokrasi tarafından önleniyordu.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkezî iktidar, ekonomik ve toplumsal evrimi engelleyici iki önemli işleve sahipti: 1) Tarımsal artı ürünü denetlediği için, ekonomik bakımdan etkin grupların sermaye biriktirmesi olanağını kısıtlıyordu. 2) Gelirlerini tüketim (genellikle ordu için) ya da toplumsal refah etkinlikleri için kullanıyor, böylece tarımsal artı ürünün ekonomik bakımdan verimli alanlarda kullanılmasını engelliyordu.

O günkü düzenin koruyuculuğunu yapan ve bu niteliği ile İmparatorluğun çöküşüne etkide bulunan merkezî bürokrasi, yalnızca bu tutucu davranışı ile değil, aynı zamanda yabancı ülkelerin etkisi alanına girerek de olumsuz rolünü pekiştirdi. İmparatorluğun son dönemlerine doğru, hemen hemen bütün "Vezir-i Âzâm"lar, bir Batı ülkesinin "adamı" olarak tanınıyordu. Böylece bir "Vezir-i Âzâm" değişikliği, aslında, İmparatorluğun hangi Batı ülkesinin etkisinden çıkıp, hangisinin etkisi altına girdiğinin bir belirtisi ve bir sonucu oluyordu (Kurmuş, 1974:24).

BATILILAŞMA EYLEMİNİN NİTELİĞİ: ANLAMSIZ ÖYKÜNMEDEN BAĞIMSIZLIK MODELİNE

Baskıya karşı bir tepki olarak ortaya çıkan aydınlar, “İttihat ve Terakki” döneminde merkezî bürokrasinin bir parçası durumuna geldiler. Bu nedenle “Genç Osmanlılar”ın düşünceleri ve daha sonra da “Genç Türk” eylemi, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Batı etkisinin ve denetiminin artmasında büyük sorumluluğa sahiptir. Ekonomik sömürü ve mali bağımsızlık gibi çok daha temel öğelerin yanında, “Genç Osmanlı” ve “Genç Türk” akımlarının yol açtığı ideolojik gelişme, Batı hayranlığı ve Batı’nın Osmanlıların bütün sorunlarını çözeceğine olan inanç, İmparatorluğun yıkılışında çok önemli bir rol oynadı.

Osmanlıların çöküşüne yol açan aynı ideoloji (Batılılık), **Atatürk** ve arkadaşlarının elinde yeni bir toplum yaratılmasına nasıl yol açmıştır? Bu sorunun yanıtı, ilerde “Atatürk Devrimleri” bölümünde verilecektir. Burada kısaca, bütün farkın, “Batı tarafından denetlenen bir toplum” durumuna *düşmekle*, “Batı tipi toplum” durumuna *dönüşmek* arasında olduğunu belirtmekle yetineceğim.

İmparatorluk dönemindeki Batılılaşma çabaları Osmanlılar üzerindeki Batı denetimini artırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu durum, hiç kuşkusuz ekonomik ve mali gerileme ile siyasal zayıflamanın tarihsel süreçleri sonunda ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, **Atatürk**, Batılılaşmayı, Batı’nın boyunduruğundan kurtulmanın bir aracı olarak kullanmıştı. Ayrıca, hiç kuşkusuz, eski siyasal düzenin ortadan kaldırılması gibi önemli birtakım öğeler de Cumhuriyet dönemindeki Batılılaşma çabalarının başarıya ulaşması yönünde katkılarda bulunmuştur.

Yeni Türk toplumunun biçimlendirilmesinde etkili olan Osmanlı birikimi beş grupta özetlenebilir: Siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel ve ideolojik. Beşinci grup olan ideolojik birikimin niteliği ilk dört gruptan farklıdır. İlk dört grup, çöküş sırasındaki Osmanlı yapısının belirleyici öğeleri arasındadır. Buna karşılık ideolojik birikim olarak nitelediğim beşinci grup, bu yapıya bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

SİYASAL BİRİKİM

Osmanlıların siyasal birikiminin kaba hatları şöylece özetlenebilir: Dine dayalı bir anayasal monarşi, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra bütünüyle, yabancı denetimi altında bir devlet ve çeşitli ulusçuluk akımları sonucu parçalanmış bir siyasal birlik.

Bütün bu niteliklere ek olarak Padişah ve merkezî bürokrasinin önemli bir kısmı ülkeyi işgal eden düşmanlarla işbirliği içindeydi. Savaş sonunda, İmparatorluk düşman ülkeler arasında bölünmüştü. “İttihat ve Terakki Partisi”nin liderleri kaçmışlardı. Parti de kapanmıştı. Bir başka deyişle, ortada Padişah ve onun adamlarından başka bir siyasal güç kalmamıştı.

EKONOMİK BİRİKİM

Osmanlılarda sanayi son derece az gelişmişti. Kurulmuş olan güçsüz sanayi ise ya Müslüman olmayan azınlıkların ya da doğrudan doğruya yabancıların denetimi altındaydı. Ticaret etkinlikleri de aynı durumdaydı. Ülke, “kapitülasyon”ların

denetimine girmişti. Hükümetin gümrük vergilerini bile değiştirme yetkisi yoktu.

Dış borçlar, ülkeyi batıracak bir düzeye ulaşmıştı. Mali batıştan sonra kurulan “Düyun-u Umumiye” yönetimi, kamu gelirlerinin bir kısmını doğrudan alan, devlet içinde devlet niteliği taşıyan bir örgüt durumu kazanmıştı (Bu konular “Ekonomi” bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır).

TOPLUMSAL BİRİKİM

İmparatorluğun çöküş döneminde göze çarpan üç toplumsal sınıf vardı: Yönetici sınıf, merkezî bürokrasi ve askerlerden oluşuyordu. Bu sınıfın asker kesimi ya yenilikçi ya da devrimciydi. Aslında bu sınıf, İmparatorluktaki en önemli toplumsal güç niteliğini taşıyordu. (İlerde göreceğimiz gibi, Cumhuriyet döneminde de bu niteliğini sürdürdü. Çünkü, gücünü tehdit edecek başka toplumsal grup ve sınıfların oluşması çok zaman aldı.)

İmparatorluktaki ikinci sınıf, “âyân” ve “eşraf” ile tüccar ve imalatçıların kimi kesimlerinden oluşan “ara sınıf”tı. Bu “ara sınıf”, zaman zaman yönetici sınıfın gücüne karşı çıkmaya çalışmış, fakat sürekli başarısızlığa uğramıştı.

Köylüleri, işçileri ve benzeri grupları kapsayan eylemsiz (ya da eylem ve bilinç düzeyi anlamlı düzeye erişme olanağı bulamamış) büyük kitleler de çalışan ya da alt sınıf diyebileceğimiz sınıfı oluşturuyordu. (Toplumda kapitalizm ve kapitalist ilişkiler gelişmemiş olduğundan, İmparatorluğun son yıllarında görülen kimi işçi eylemlerine karşın bu sınıfı “proleter” olarak nitelenmek genel toplumsal yapı ve sınıfın kendine özgü nitelikleri bakımından yanlış olur.)

KÜLTÜREL BİRİKİM

Osmanlıca, Arap, Fars ve Türk sözcükleri ile dilbilgilerinin karışımından oluşan bir dildi. Bu dil hemen hemen tümüyle, yalnızca yönetici sınıf tarafından kullanılıyordu (Mardin, 1973:173). Büyük kitleler, kendi dillerine ve kendi ayrı kültürlerine sahiptiler. Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nda iki kültür vardı: Seçkin kültürü ve halk kültürü. Bu iki ayrı kültür arasında ise hemen hemen hiçbir etkileşim yoktu. Bu yüzden alt sınıf ile yönetici sınıf arasındaki uçurum, toplumsal ve siyasal boyutları da aşarak, kültürel bir nitelik kazanmıştı.

İmparatorluğun son yıllarında da, İslam kültürü toplumdaki egemenliğini her zaman olduğu gibi, sürdürüyordu. Devletin başı olan Padişah aynı zamanda hali-fе olarak İslam dininin de başıydı. Dinsel gücü tartışılmazdı. Fakat, dinin toplumdaki bütün bu etkisine karşın, İslam dini, yeni yetişen aydınlar arasında, özellikle siyasal alanda, saygınlığını önemli ölçüde yitirmişti. Batılılaşmaya karşı ortaya çıkan tepkilerin hemen hemen hepsinin dinsel bir perde altında örgütlenmiş olması, devrimci yaklaşımlı olan aydınları ve bunların önemli bir kesimini oluşturan askerî bürokrasiyi, dinin siyasal yaşamdaki etkilerine karşı olumsuz bir tutum takınmaya yöneltmişti*.

* Osmanlı toplumsal-kültürel yapısında çok önemli işlevleri yerine getirmiş olan Vakıfların bile, eğitimde nasıl yozlaşmaya yol açtıkları Bahaeddin Yediyıldız’ın makalesinde çok iyi dile getirilmiştir (1980).

İDEOLOJİK BİRİKİM

Osmanlı birikiminin en önemli kesimi, ideolojik ögeler tarafından oluşturulur. Çünkü, Cumhuriyetin kendisini de kapsayan bir biçimde, yeni Türk toplumunun yaratılmasında en önemli rolü, bu grup altında inceleyeceğimiz etkenler oynamıştır.

İdeolojik birikim ögeleri en azından iki bakımdan, öteki birikim gruplarından ayrılır. Birinci nitelikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yapısal özelliklerine bir tepki olarak gelişmiş bulunmalarıdır. İkinci olarak da, uzun bir dönem süren ve başarısızlıkla sonuçlanan bir Batılılaşma deneyini de içlerinde taşırlar. Bu anlamda, ideolojik birikim, yalnızca Osmanlı toplumunun ortaya koyduğu bir devrimci sonuç değil, aynı zamanda birkaç yüzyıldan beri süregelen bir sınaıa yanılma süreci sonunda biçimlenmiş somut bir çözüm önerisi niteliği de taşıyordu.

İdeolojik birikimin temel özelliklerinden biri, Türk ulusçuluğu tarafından belirlenmiştir. Türk ulusçuluğu, İmparatorluğun çöküş döneminde gecikmiş olarak ortaya çıkan son ulusçuluk akımıydı. İmparatorluğun çöktüğünü gören sahipleri, yani Türkler, yabancı topraklar üzerinde, yabancı insanlardan oluşan bir İmparatorluğun yönetim sorumluluklarından kurtulduklarının bilincine vararak belki de kendi kimliklerini buldular. Türk ulusu, Türk vatani, Türk dili ve Türk kültürü kavramları hep bu süreç içinde ortaya çıktı ve gelişti.

İdeolojik birikimin bir başka özelliği, Batılılaşma çabalarının sonucu, Padişahın egemenliğine karşı oluşuydu. Batı Avrupa'daki anlamıyla tam bir uyuşum içinde olmasa bile, "anayasacılık", İmparatorluk döneminin Batılılaşma çabalarının temel niteliğiydi. İmparatorluk dönemindeki anayasacılık eylemleri, anayasa kavramı, toplumsal-ekonomik oluşumların sonucu olmak yerine Batı'dan alındığı için, etki ve başarı yönünden sınırlı kaldı. Toplumun bu yapısal sınırlılığının farkına varılamamıştı. Bu yüzden anayasacılık eylemlerinin başarısızlığı bu eylemlerin kısıtlı biçimlerde uygulanabilme niteliğinde arandı. Bir başka deyişle, karşı akım ve eylemlerin kısıtlamaları olmasaydı, anayasacılığın İmparatorluğu kurtarabileceğine inanılıyordu. Bu birikimin sonucu, anayasacılık akımlarının tam anlamıyla uygulanmasına yönelme oldu ki, bu da en sonunda Cumhuriyet'in kuruluşuna yol açtı.

İdeolojik birikimin bir başka niteliği, her türlü yabancı etki ve denetime karşı geliştirilen ulusal bağımsızlık ilkesidir. Bu ilke, *ideolojik birikimin*, siyasal ve ekonomik birikime karşı bir tepki olarak gelişmiş olduğunun en somut örneğidir. Emperyalizme karşı olmak, bu ilkenin bir simgesidir. İdeolojik birikimin genel niteliğini anlayabilmek için, yukarıda açıklanan bütün özellikleri belli bir bireşim çerçevesinde düşünmek gereklidir. *Ulusçuluk, anayasacılık, ulusal bağımsızlık, Batı tipi bir toplum yapısına olan inanç ve "emperyalizm" e karşı oluş hep birlikte, yeni bir bireşim oluşturdu. Kozmopolit ve feodal bir imparatorluktan, çağdaş bir ulus-devlete geçişin kuramsal çerçevesini sağlayan bu yeni ideolojik bireşim, ilerdeki bölümlerde incelenecek olan "Kemalist İdeoloji" ya da "Atatürkçülük" denilen olgudur.*

Bölüm II

BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

*Yönetici Seçkinler ile Güçsüz “Ara Sınıflar”ın İşbirliği.
Siyasal Güç Kaynağının Değiştirilmesi.*

Paşalar onun arkasındaydılar.

O, saati sordu.

Paşalar: “Üç” dediler.

Sarışın bir kurda benziyordu.

Ve mavi gözleri çakmak çakmaktı.

Yürüdü uçurumun başına kadar,

eğildi, durdu.

Bıraksalar

ince, uzun bacakları üstünde yaylanarak

ve karanlıkta akan bir yıldız gibi kayarak

Kocatepe’den Afyon ovasına atlayacaktı.

Nâzım Hikmet, “Kuvâyı Milliye” den.

1. ÖNDER'İN DOĞUŞU

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu sorunu (Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bölüşüleceği sorunu), İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasındaki gizli antlaşmalarla çözülmüştü (**Bayur**, 1967:1-39; **Lewis**, 1965:52).

Yenik Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes'ini imzaladı. 8 Şubat 1919'da Fransız birlikleri İstanbul'a, 15 Mayıs'ta da İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen Yunan birlikleri İzmir'e çıktılar (**Türk geldi**, 1951:208-210). Yunanlılar, geçici bir dönem yerine, sürekli bir amaçla İzmir'e çıktıklarından (**Lewis**, 1968:241), dört büyük Avrupa devletinin denetimi altında Anadolu'nun paylaşılması başlamıştı (**Kinross**, 1964:154). Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan ülkelerle, Padişahın hükümeti arasında, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması, Türklere, Orta Anadolu'da küçük bir toprak parçası bırakıyordu.

21. yüzyıla giderken Türkiye'nin gündemine özellikle de PKK terörü bağlamında yine getirilen Sevr, esas olarak, Türkleri Anadolu'dan sürmeye ve Boğazları uluslararası denetime vermeye yönelikti.

Fakat bu arada, Türk Bağımsızlık Savaşı başlamıştı bile. **Mustafa Kemal**'in Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihi, Bağımsızlık Savaşı'nın başlamasını simgeliyordu. **Mustafa Kemal Atatürk**, yalnızca Bağımsızlık Savaşı'nı kazanan bir komutan değil, aynı zamanda yeni Türk toplumunu biçimlendiren bir Önder'dir. Bu nedenle, onun askeri ve siyasal yaşamını yakından incelemek gerekir. Bu yaşam yakından gözleendiği zaman, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelinde yatan toplumsal, siyasal ve ekonomik düşüncelerin ve kişisel niteliklerin önemli bir kısmı açığa çıkar.

Atatürk'ün yaşam öyküsü, tutarlı ve bilinçli bir biçimde kendisini hazırlayan bir Önder'in, Osmanlıların çöküş dönemine rastlamasının, nasıl bir toplum yarattığını açığa vurur. **Mustafa Kemal**'in ortaya çıkışı ve çağdaş Türkiye'nin kuruluşu birbirini etkilemiş ve belirlemiştir. Bu yüzden bu çalışmada, Bağımsızlık Savaşı, **Mustafa Kemal Atatürk**'ün yaşam öyküsü çizgisinde izlenecektir.

Mustafa Kemal, 1881'de Selanik'te doğdu. 1893'te askeri ortaokula, 1899'da Harbiye'ye girdi. Harbiye'de, askeri konuların yanında, yazı yazma ve söz söyleme sanatlarına özel bir ilgi geliştirdi (**Aydemir**, 1963:69). Burada, **Abdülhamid**'in baskısına karşı siyasal girişimlere de katıldı. Harbiye'den sonra, kurmay subay olmak için, eğitimini akademide sürdürdü. **Abdülhamid**'e karşı gelişen eylem içindeki etkinlikleri yanında (**Gündüz**, 1973:13-21), yeni bir kavram ile de ilgilenmeye başlamıştı. Bu, çete (gerilla) savaşıydı. Türkiye'nin çete savaşı yoluyla savunması konusunda özel çalışmalar yaptı (**Abadan**, 1964:14-15).

1905'te kurmay yüzbaşı olarak Osmanlı Ordusuna katıldı. Çete savaşı ve güzel konuşma gibi alışılmamış askeri konularda bilgisi olan olağanüstü bir subaydı. **Abdülhamid**'in baskı rejimine karşı uğraşlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkında da görüş sahibi olmuş, kendilerini, İmparatorluğun kurtarıcısı olarak gören subaylar arasına katılmıştı.

MUSTAFA KEMAL VE “İTTİHAT VE TERAKKİ”: ÇATIŞMA

Orduya katıldıktan sonra da gizli siyasal etkinliklerini sürdüren **Mustafa Kemal, Abdülhamid**’in polisi tarafından yakalandı ve ceza olarak Suriye’ye sürüldü. Suriye’de “Vatan ve Hürriyet” adlı gizli bir örgüt kurdu. Bütün devrimci etkinlikler, Selanik’te toplandığı için, gizli örgütün bir şubesini de burada açtı. Daha sonraları, örgüt, bütünüyle, “İttihat ve Terakki”ye katıldı.

1907 yılında kıdemli yüzbaşı oldu. 1908’de “Genç Türk Darbesi” gerçekleşince **Mustafa Kemal**, anayasanın toplumsal yeniliklerle desteklenmesini istedi. Fakat önerileri, “İttihat ve Terakki” tarafından benimsenmedi. Aslında düşüncelerinin kabul edilmemesinin ardında önderlik çekişmesi yatıyordu. “İttihat ve Terakki”nin önderleri, bu genç, yetenekli ve tutkulu subaydan çekiniyorlardı. Bu duygu, sonradan, Enver Paşa tarafından açıkça belirtilecekti. Düşünceleri kabul edilmeyince, **Mustafa Kemal**, bu kez, ordunun siyaset dışında kalması gerektiğini savunmaya başladı ve kendini askerî konulara verdi (**Abadan**, 1964:27).

İstanbul’da 13 Nisan 1909’da, “31 Mart Olayı” patlak verdiği zaman (tarihler arasındaki değişiklik, Osmanlıların o sırada, bugünkü “gregoryen” takvimini kullanmamalarından ileri gelmektedir) ayaklanmayı bastırmak için İstanbul’a gönderilen ordunun kurmay başkanlığına atandı. Bu orduya “Hareket Ordusu” adını da o verdi. Fakat ordu, henüz Yeşilköy’deyken **Enver**, Almanya’dan yetişerek kurmay başkanlığını **Mustafa Kemal**’in elinden aldı.

Arnavutluk’taki bir ayaklanmayı bastırırken de ordunun kurmay başkanı **Mustafa Kemal**’di. Arnavutluk’ta ilk kez **Albay Fevzi** (1876-1950) ile karşılaştı. **Albay Fevzi** sonradan, Padişahın kabinesinde “Harbiye Bakanı” olmuş ve Anadolu’da düşmanla çarpışanları vatan haini diye nitelemişti. En sonunda da **Mustafa Kemal**’e katılmış ve Bağımsızlık Savaşı’nda önemli görevler yapmıştı (Cumhuriyet döneminde de Genelkurmay Başkanı oldu).

GELECEĞE HAZIRLIK: GELİBOLU VE AVRUPA

Mustafa Kemal 1910 yılında Picardy’de yapılan büyük çaptaki askerî uygulamalara katıldı. Sonra, İstanbul’da Genelkurmay’a atandı. Genelkurmay’daki görevine başlamadan önce, **General Litzman**’ın askerlik üzerine yazmış olduğu yapının bir bölümünü Türkçe’ye çevirmişti.

İtalyanlar, Batı Trablus’a saldırdıkları zaman, onlara karşı savaşmak için Kuzey Afrika’ya gitti. Bu arada Balkan Savaşı başlamıştı. Osmanlılar için kötü gelişmekte olan bu savaşta görev almak üzere İstanbul’a döndü. Fakat, Gelibolu’ya atandı. Bu atanma, ona, Gelibolu yarımadasının ve Çanakkale boğazının savunmasını incelemek olanağı verdi. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı’nda, Çanakkale boğazı yoluyla İstanbul’a saldırdıkları zaman, bu çalışma Gelibolu’yu savunmakta çok yardımcı oldu.

Balkan Savaşı’ndan sonra, 1913 yılında “askerî ataşe” olarak Sofya’ya gönderildi. Burada iki yıl kadar bir süre ile Batı uygarlığı içinde yaşadı. Büyük bir olasılıkla, sonradan Türk toplumunu etkileyen kültürel devrimlerin önemli bir kesimi üzerindeki ilk düşüncelerini burada biçimlendirdi.

MUSTAFA KEMAL VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI: GÖNÜLSÜZ BİR KAHRAMAN

Birinci Dünya Savaşı başlayıp, Osmanlılar, Almanya ile birlikte savaşa girince, **Mustafa Kemal**, Almanya ile birleşmenin yanlışlığına inanmasına karşın, cephede etkin bir göreve atanmasını istedi. Aslında, bütün temel kararlarda “İttihat ve Terakki” önderlerinin karşısına çıkmış ve zaman da, her olayda onun haklı olduğunu göstermişti. Sonuç olarak “İttihat ve Terakki”, İmparatorluğu batırmış, **Mustafa Kemal** ise yeni bir devlet kurabilmişti.

Mustafa Kemal’in hiçbir zaman bir Alman başarısına inanmadığı anlaşıyordu. Fakat, ülke savaşa girmişti ve o, bu uğraşta görev almak istiyordu. Savaş alanına gönderilme isteği önce kabul edilmedi. Sonradan, Trakya’da yeni kurulan bir tümenin komutanlığına atandı. Bunun üzerine tümenin kuruluşunu hemen tamamlayarak, Gelibolu’ya geçti.

18 Mart 1915’te İngilizlerin Çanakkale’ye saldırısı başladı. Türk birlikleri bu savaşta iyi yönetildiler ve iyi dövüştüler. **Mustafa Kemal**, kimi zaman düşman birliklerine, kendi birliklerine olduğundan daha yakın bulunuyordu (**Baydar**, 1967:13-14). 8 Mayıs 1915’te askerlerine: “Size hücum etmeyi değil, ölmeyi emrediyorum!” dediği zaman, gerçekten onları ölüme yolladı. Birlikleri öldüler. Fakat düşman, Çanakkale’de durdurulmuştu.

İngilizler, Çanakkale’yi alarak, boğaz yoluyla İstanbul’a erişmek amaçlarını sürdürdükleri için durum bütün önemini koruyordu. Bu sırada **Mustafa Kemal**, bölgedeki bütün birliklerin komutasını istedi (**Atatürk**, 1955:60). Böylece, Anafartalar Grubu Komutanlığı’na atandı. Komutan olduktan sonra, 10 Ağustos’ta, Çanakkale’yi ikinci kez büyük bir düşman saldırısından kurtardı (**Sherrill**, tarihsiz: 62-63).

Bu son askeri eylemden sonra **Mustafa Kemal**, düşmanın artık geri çekileceğine inanıyordu. Bu nedenle, son bir saldırı düzenlenmesini önerdi. Fakat düşüncesini yüksek komuta heyetine kabul ettiremedi. Bunun üzerine küskün olarak İstanbul’a döndü. On gün sonra, düşman geri çekiliyor ve bir kez daha **Mustafa Kemal**’in kararlarındaki doğruluğu ortaya koyuyordu.

1916’da Kafkas cephesine gönderildi. Bu arada başarılarından dolayı kendisine çeşitli nişanlar veriliyordu. Kafkas cephesinden Suriye’ye geçti. Fakat cephede izlenecek genel “strateji” bakımından **General Falkenheim** ile anlaşmazlığa düştü. İstanbul’a geri döndü. Geri dönüşünden sonra cephedeki gelişmeler, **Mustafa Kemal**’i yine haklı çıkardı.

İstanbul’da **Vahdettin**’in (1861-1926) yaverliğine atandı. Onunla birlikte, Almanya gezisine gitti. Almanya’da bir kez daha Batı uygarlığını ve Alman askeri cephesini inceleme olanağı buldu.

İstanbul’a döndüğü zaman hastaydı. İyileşmek için Viyana ve Carlsbad’a gitti. Devrimci düşüncelerinin bir kesimi de büyük bir olasılıkla buralarda biçimlendi.

SAVAŞIN VE “İTTİHAT VE TERAKKİ”NİN SONU

1918’de Filistin’deki 7. Ordu Komutanlığına atandı. Burada İngilizlerle savaşırken, Bulgaristan, Selanik Ateşkes’ini imzalayarak savaştan çekildi. Böylece, Osmanlıların Avusturya ve Almanya ile kara ulaşımı kesildi. Savaşın sonu artık belli

olmuştu. Bunun üzerine, “İttihat ve Terakki”nin ve hükümetin başı olan **Talat Paşa** (1874-1921), görevlerinden çekildi.

Bu çekilme, **Mustafa Kemal**’in baştan beri şiddetle karşı olduğu, “İttihat ve Terakki”nin genel yaklaşımlarının başarısızlığını belgeliyordu. Aynı zamanda hem savaşın hem de “İttihat ve Terakki”nin sonuydu. Bu koşullar altında **Mustafa Kemal**, İmparatorluktan elde kalanları kurtarabilme umuduyla, son bir girişimde daha bulundu. Padişaha başvurarak, yakın arkadaşları ve kendisiyle birlikte yeni bir kabine kurulmasını önerdi. Bu kabinede “Harbiye Bakanı” olmak istiyordu. Fakat yeni kurulan kabinede kendisine yer verilmedi. Osmanlı İmparatorluğu’nun kurulu düzeni tarafından kabul edilemeyecek ölçüde başkaldırıcı tanınmıştı.

30 Ekim 1918’de Osmanlılar ile Dünya Savaşı’nı kazanmış olan ülkeler arasında Mondros Ateşkesi’i imzalandı. Ateşkes’e göre, Almanların ülkeden ayrılımları gerekiyordu. Böylece **Mustafa Kemal** güney cephesindeki Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına atandı.

ULUSAL DİRENMEYİ ÖRGÜTLEMELİK İÇİN İLK ÇABALAR

Ateşkes’ten kısa bir süre sonra, **Mustafa Kemal**’e birliklerini dağıtması buyruldu. Bu sırada o, Türk sınırlarını (kendi anladığı biçimde) koruma çabası içindeydi. Birliklerini dağıtma konusunda verilen buyruğa iki nedenle uymak istemiyordu: Birinci neden, birliklerini, düşmana karşı kullanmak istemesiydi. İkinci neden ise, Anadolu’dan ayrılma konusundaki isteksizliğiydi. Her iki neden de, ulusal bir direniş örgütlemek amacına yönelikti. Fakat sonunda, ordular, orduların kalıntıları da dağıtıldı. **Mustafa Kemal**, 13 Kasım’da İstanbul’a döndü. Umu, ülkenin siyasal yaşamını buradan etkileyebilmektir.

Yenilmiş İmparatorluğun beşkentinde etkinliklerini iki konu üzerinde odaklaştırdı. İlk olarak yakın arkadaşları ile bir grup oluşturmaya çalıştı. Onlarla şu ilkelere üzerinde anlaşmaya vardı: 1) Birliklerin salıverilmesi durdurulmalıdır. 2) Silah; araç, gereç, düşmana teslim edilmeyecektir. 3) Genç ve yetenekli subaylar Anadolu’ya gönderilecektir. 4) Ulusal Bağımsızlıktan yana olan yöneticilerin yerlerinde bırakılmasına çalışılacaktır. 5) Yerel siyasal çatışmalar sona erdirilecektir. 6) Halkın umutlandırılmasına çalışılacaktır (Cebesoy, 1953:37).

İkinci olarak, ülkeyi bu çıkmazdan kurtarmak için yönetimde etkili bir görev elde etmek için çaba gösterdi. Bir kez daha “Harbiye Bakanı” olmak istedi. Fakat başarıya ulaşamadı. Sonunda, Üçüncü Ordu Müfettişliğine atandı. Görevi Samsun’da Hristiyanlarla Müslüman halk arasındaki çatışmaları incelemektir. Resmî çevreler, onu bu göreve atarken, hem Osmanlı yönetimi, hem de yabancılar yönünden sorun yaratan birini, merkezden uzaklaştırmak amacını güdüyordu.

ÜÇÜNCÜ ORDU MÜFETTİŞİ: ULUSAL BAĞIMSIZLIK SAVAŞININ GELECEKTEKİ ÖNERİ

Mustafa Kemal, aslında bu görevi kendi hazırlamıştı. Denetim alanındaki askerlere ek olarak, sivillere de buyruk verme yetkisi istedi. Aynı zamanda, denetim bölgesiyle ilişkide olan öteki sivil ve görevlilerle de resmî yazışma yapmaya yetkili kılınmasını önerdi. Her iki yetki de, ne yaptığıının pek bilincinde olmayan “Harbi-

ye Bakanı” tarafından verildi (Aydemir, 1963:385). Bu görevlendirme, kararlı bir Önder’in, bozuk ve yıkılmakta olan yönetimin burnunun dibinde, amacını nasıl adım adım gerçekleştirdiğinin en güzel örneğidir.

Atanmasını gerçekleştirdikten sonra, artık, “Ulusal Bağımsızlık” Savaşı’nı örgütleyebilmesi için, Anadolu yolu, **Mustafa Kemal’e** açılmıştı. Üstelik de bu yola, kendisine karşı savaşaacağı yönetimden aldığı yetki ile çıkıyordu. Daha aşağıda göreceğimiz gibi, zamanı gelince, bu yönetimin kendisine verdiği bütün görevlerden ayrılacaktı. Fakat bu an gelene kadar, o günkü siyasal düzen içinde etkili olabilmesinin bütün olanaklarını kullanıyordu. Çünkü, görevlerinden ayrıldıktan sonra bile, buyruğu altında hizmet etmiş olanlar üstünde etkili olabileceğini biliyordu.

2. ÖNDER’İN EYLEMİ

19 Mayıs 1919, yalnız Türk Bağımsızlık Savaşı’nın başlangıcını değil, aynı zamanda **Mustafa Kemal Atatürk’ün** eyleme geçişini de simgeler.

Atatürk, sonradan 1927’de verdiği söylevinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun o günkü durumunu (Cumhuriyet dönemindeki ideolojik eğitim yoluyla herkesin çok iyi öğrendiği gibi) şöyle özetlemiştir: Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlılar yenik düşmüştür. Kötü koşullarla bir ateşkes imzalanmıştır. Ülkeyi savaşa sokanlar kaçmıştır. Padişah **Vahdettin** tahtını ve kendini koruyacak çözümler peşindedir. **Damat Ferit Paşa** (1854-1923) hükümeti etkisiz ve onursuz bir durumdadır. Ordunun silah ve cephanesi elinden alınmıştır.

Savaşı kazanmış olan ülkeler ateşkes koşullarına bile uymamaktadır. Ordu ve donanmaları ülkenin her yerine girmiştir. İstanbul düşmanın elindedir. Fransızlar Adana’ya, İngilizler Urfa; Maraş ve Antep’e çıkmışlardır. Antalya ve Konya’da İtalyan, Merzifon ve Samsun’da İngiliz askerleri vardır. 15 Mayıs 1919’da da, dört büyük ülkenin desteğiyle, Yunanlılar İzmir’i almışlardır.

Bütün bunlara ek olarak da, Hristiyan halk, kendi amaçlarını gerçekleştirmek için İmparatorluğun kuyusunu kazmaktadır (**Atatürk**, tarihsiz:1-2).

Böyle bir durumda, önerilen bütün çıkış yolları yabancıların acımasına sığınma ilkesine dayanıyordu. En ileri çözüm bile, **Wilson’un** on dört ilkesine bağlı olarak, Birleşik Amerika’nın “manda”sını öneriyordu.

KARAR: YENİ BİR TOPLUM YARATMAK

Bu durum karşısında ne yapmaya karar verdiğini yine **Atatürk’ün** kendisinden öğreniyoruz. Söylev’inde anlattığına göre, o, bu çözüm yollarının hiçbirini kabullenmez. Bunlar, İmparatorluğun sürdürülmesi amacına yönelik olduğu için, onun açısından bir anlam taşımamaktadır. Çünkü **Atatürk’e** göre, Osmanlı İmparatorluğu artık sona ermiştir. Yapılacak tek iş, yeni bir Türk Devleti kurmaktır. Bu Türk Devleti, kayıtsız ve şartsız bir biçimde bağımsız olacaktır. Egemenlik ise, bu yeni devlette, halkındır. **Atatürk’e** göre, Türkler için en önemli koşul, bağımsızlıktır. Bu nedenle, bağımsız ve yeni bir Türk Devleti kurmak için ölene kadar savaşılabacaktır (**Atatürk**, tarihsiz:11-13).

Atatürk’ün bu düşünceleri en azından iki gerçeği açığa çıkarmaktadır: Birinci

gerçek, durumun umutsuz olduğudur. İkinci gerçek ise, **Mustafa Kemal**'in yalnızca bağımsızlık için değil, yeni bir devlet, yeni bir toplum yaratmak için savaşımaya kararlı olduğudur. Hiç kuşkusuz yeni devletin ayrıntılı nitelikleri, Samsun'a çıktığı sırada aklındaydı. Yeni bir toplum yaratmak üzerinde uzun bir süredir düşünüyordu. Bütün hazırlıkları ve eylemleri bu amaca yönelikti. Selanik'te, daha genç bir subayken, söylediklerinden bunu anlıyoruz: Bir gece yemek masasında, arkadaşlarına bakanlıklar ve valilikler dağıtırken, kendisine, hangi yetki ile bu atamaları yapacağı sorulduğunda verdiği yanıt, bu atamaları yapabilecek bir görevde olacağıdır (Ali, 1955a:32-33).

TEMEL YAKLAŞIM: ULUSAL BİR BİLİNCİN ÜRETİLMESİ

Atatürk'ün eylem yaklaşımı iki temel düşünce üzerine kurulmuştu: Birincisi, Anadolu'ya çıkan ve böylece somut bir tehlike niteliği kazanan yabancılara karşı bir halk direnişi örgütlemek. İkincisi de, Türk ulusçuluğunu canlandırmaktı. Fakat o tarihte, Türklerin ulusçuluk anlayışları pek de gelişmiş değildi. Lewis bu konuda şöyle der: "Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halklar içinde ulusçuluk akımından en son etkilenenler, doğal olarak İmparatorluğun sahipleriydi. Türkler ancak yavaş yavaş ve yabancılardan etkisi ile Türk ulusu olarak ayrı bir kimlik duygusu kazandılar. Bu Türk ulusu kavramı, Osmanlı Devleti ve İslam dininden farklı olmakla birlikte, onların bir parçasıydı." (Lewis, 1968:344-345)

Birinci Dünya Savaşı sonrası, İmparatorluklar dönemi kapanıyor, "ulus-devletler" ya da "ulusal devletler" dönemi başlıyordu. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu bu evrimleşmenin gerisinde ve dışında kalmıştı. İşte **Mustafa Kemal**, bu gecikmeyi kapamaya soyunmuştu.

Mustafa Kemal'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerinde yeni bir devlet, yeni bir toplum kurmak için kullanabileceği araçlar son derece sınırlıydı. Fakat bu tarihsel görev için kendisini çok uzun bir süreden beri hazırlıyordu. Aslında, düşmana, Padişaha ve altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal, siyasal ve kültürel yapısına karşı yürüteceği bu uzun ve acı dolu savaşta ki olumlu öğeler, kendisinin kararlılığı ve tutarlı çabalarıydı.

Şaşırtıcı olan nokta, bu görevinde ona en büyük yardımı, düşmanın kendisinin yapmasıydı. Düşman, Anadolu'ya çıkmasaydı, **Mustafa Kemal** gibi üstün yetenekli bir Önder bile, sonradan yeni bir eylemi örgütlemekte başarıya ulaşamayabilirdi.

Mustafa Kemal, genel planını adım adım gerçekleştirdi. Bu arada her yeni adım için, günlük olaylardan da yararlanarak, ulusu hazırladı (**Atatürk**, tarihsiz:14-15).

HALK ÖRGÜTLENİYOR: "MÜDAFAA-İ HUKUK CEMİYETLERİ"

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ayak basar basmaz hiç zaman harcamadı. Anadolu halkı, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" kurmaya başlamıştı bile (**Moralı**, 1973). Bu örgütler, onun, ulusal direnme eyleminin başına geçmesini istiyordu. Anafartalar'daki başarıları ve Anadolu'da bulunması bu istekleri daha da yoğun-

laştırmıştı. Böylece ya yerel resmî örgütler ya da “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri” yoluyla ulusal direnme çabalarını denetlemeye başladı. Padişahın hükümetinin verdiği meşru yetkilerini kullanarak Anadolu’daki komutanlar ve sivil yöneticilerle sürekli iletişim kanalları kurdu.

Samsun’a varışından bir hafta sonra, daha özgürce eylem yapabilmek için küçük bir kasaba olan Havza’ya geçti. Bir iki gün sonra da, Anadolu’daki askerî ve sivil görevlilere gizli bir yazı yollayarak, düşmana karşı her yerde gösteriler düzenlenmesini istedi. Aynı zamanda, Anadolu’daki durumdan yakınan telgrafların İstanbul’a yollanmasını öğütledi ve Hristiyan halka düşmanca davranılmaması için de uyarılarda bulundu.

Bu, onun Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın önderi olarak giriştiği ilk genel eylemdi. Bu nedenle, yazısındaki ilkelerin ne biçimde uygulandığı konusunda kendisine bilgi verilmesini de istedi (Atatürk, tarihsiz:22-23). Pek çok yerde, buyrukları yerine getirildi. Kimi yerlerde, hiçbir eyleme girilmedi. Pek az yerde de karşı eylemler ortaya çıktı (Coşkun, Alev, 1996:63-64). Başlangıç olarak, durum pek kötü sayılmazdı. Fakat Ulusal Bağımsızlığa erişmek için alınacak pek çok yol vardı daha.

MUSTAFA KEMAL İSTANBUL HÜKÜMETİNE KARŞI

Bu arada İstanbul Hükümeti’nin başkanı **Damat Ferit Paşa**, haber ajanslarına, Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük devletlerden birinin mandası altına konmasına karar alındığını bildirdi. **Mustafa Kemal** bu karara karşı çıktı. Hükümetin bu eğilimine karşı, İstanbul’a telgraflar yolladı ve Anadolu’daki görevlilere yazılı uyarılarda bulundu.

Bütün bu bağımsız eylemlerinden dolayı, 8 Haziran’da, İstanbul Hükümeti tarafından geri çağrıldı (Dışişleri Bakanlığı, tarihsiz:30). Fakat **Mustafa Kemal**, ordudan ayrılana kadar bu buyruğa uymadı. Umduğu, görevinden ayrılmadan önce, eylem içindeki önderlik durumunu sağlamlaştırmaktı. Aslında, zamana karşı yarışıyordu.

Sivas’ta bir ulusal kurultay toplayarak, bütün “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri”ni birleştirmek istiyordu. Bu amaçla şu ilkeleri hazırladı ve bunları bütün ülkeye yolladı:

1. Ülkenin bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığı tehlikededir.
2. Merkezi hükümet, sorumluluklarını yerine getirememektedir. Bu yüzden bir ulus olarak varlığımız tanınmamaktadır.
3. Ulusun bağımsızlığını yine ulusun kendi kararlılığı kurtaracaktır.
4. Ülkenin içinde bulunduğu duruma çözüm getirecek ve haklarını dünyaya duyuracak, bütün yabancı etki ve denetimlerden uzak ulusal bir organ kurulmalıdır.
5. Anadolu’nun en güvenli yeri olan Sivas’ta bir ulusal kurultay toplamak kararı alınmıştır.
6. Bu nedenle, her bir ilin bütün sancaklarından, ulusun güvenini kazanmış üçer delege, olanaklı olan en hızlı biçimde yola çıkarılmalıdır.
7. Her olasılığı karşılamak üzere bu delegeler gizil olarak yolculuk etmeli ve bu olay ulusal bir sır olarak saklanmalıdır.

8. Doğu illeri kurultayı 10 Temmuz'da Erzurum'da toplanacaktır. Bu tarihe kadar öteki illerin delegeleri de gelebilirse, Erzurum'a gelen delegeler de Sivas'ta toplanacak kurultaya katılırlar (**Atatürk**, tarihsiz:30-31).

Mustafa Kemal, sonunda, Padişah ile çatışmaya girmeyi planladığından, elinde, onun Osmanlı düzeninde tek meşru güç olarak kabul edilen yetkilerine karşı koyabilecek bir kaynak olmalıydı. Üstelik bu kaynak, meşruluk bakımından, Padişahla başa çıkabilmeyi sağlamalıydı. İşte "ulusun egemenliği", **Mustafa Kemal**'in Padişaha ve onun hükümetine karşı kullanmaya karar verdiği, güç kaynağıydı. Yerel toplumlardan gelen temsilciler yoluyla, bir Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesi, onun, yeni bir toplum yaratmak için gereksindiği gücü sağlayacak en iyi yöntemdi: Bu yolla savaşın önderi olmak yanında, gelen temsilcileri, kafasındaki devrimler konusunda eğitmek olanağı da bulacaktı (**Coşkun, Alev**, 1996:70-88).

BİR ULUSAL KURULTAYA DOĞRU: ÖNDERLİĞİN HUKUKSALLAŞTIRILMASI

Yukarda özetlenen, bir ulusal kurultay toplamak için **Mustafa Kemal**'in belirlediği ilkelere yakından bakıldığı zaman, çok kesin bir mantık çizgisi gözlemek olanağı vardır. Önce tehlike karşısında o günkü hükümetin yeteneksizliğini ortaya koymuştur. Bu durumda, izlenebilecek tek çözüm yolunu önermiş ve en sonunda da bu çözümü gerçekleştirmek için yapılacak uygulamayı adım adım betimlemiştir.

Bu ilkeler, İstanbul'daki ileri gelen birçok kişiye de gönderilmişti. İlkelerin başına eklediği bir mektupla, **Mustafa Kemal**, bu kişilere bir ulusal kurultay toplama kararının ayrıntılı gerekçelerini de açıklıyordu. Ayrıca, onları İstanbul'daki durumun karışıklığı konusunda da uyarıyordu. Genel çizgileriyle, çabası, tek umudun Anadolu'da olduğu düşüncesini açıklamaktı. Mektup şu noktaları kapsıyordu:

1. Büyük amaçları yalnızca gösteriler ve toplantılarla gerçekleştirmek olanaksızdır.
2. Bu etkinlikler, ancak ulusun ortak gücüne dayandırılırsa yararlı olur.
3. Çok üzücü olan durumu, daha da kötüleştiren olay, ulusal bağımsızlığa karşı olan ve ulusa güvensizlik belirten düşüncelerin varlığıdır. Bunlar, ulusal amaçlara varmayı güçleştirmekte ve ulusal bütünlüğü bozmaktadır. Kötü etkileri ülkenin her yerinde yaygın bir biçimde gözlenmektedir.
4. Bundan sonra İstanbul, Anadolu'yu yönetmeyecek, onun buyruğuna girecektir.
5. Bu amaçları gerçekleştirmek için, tarafınızdan yapılacak işler büyük bir özveriye dayanmaktadır. (**Atatürk**, tarihsiz:35)

İSTANBUL HÜKÜMETİNİN TEPKİLERİ

Bütün yukardaki etkinlikler bir ay içinde yapılmıştı. Hiç kuşkusuz, bunların bütünü, **Mustafa Kemal** tarafından daha önceden kararlaştırılmış eylemlerdi. Zamanı gelince, hiç duraksamadan, planlarını adım adım uygulamaya koyuyordu. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı yönetirken, Padişaha ve o günkü düzene karşı yaptığı

uğraştı daha Birinci Dünya Savaşı sırasında biçimlenmiş olan görüşlerin çerçevesinde eyleme geçmesi, ona çok zaman kazandırıyordu. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcında kazanılan bu zaman son derece değerliydi.

İstanbul'daki Padişah Hükümeti, **Mustafa Kemal**'in eylemlerine tepki göstermekte gecikmedi. O günkü İçişleri Bakanlığı görevini yürütmekte olan "Dahiliye Nâzırı" **Ali Kemal**, bütün vali ve kaymakamlara bir bildirme yollayarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olağanüstü yetkili İngiliz temsilcisinin isteği üzerine, **Mustafa Kemal**'in müfettişlik görevinin üzerinden alındığını ve bundan böyle, buyruklarına uyulmaması gerektiğini bildirdi (**Gökbilgin**, 1959:149). Bu bildirgenin tarihi 23 Haziran 1919'du. Böylece, daha Kurtuluş Savaşı'nın başında, Padişah Hükümeti, engelleme eylemine girişmişti. Bu girişim, pek çok yerde Bağımsızlık Savaşı'na ve onun önderi olan **Mustafa Kemal**'e karşı direnmeleri desteklemekte oldukça da etkili olmuştu.

Bu arada bir Osmanlı albayı olan ve Elazığ'a vali olarak atanan **Ali Galip**, **Mustafa Kemal** Sivas'a gelirse, onu tutuklama isteğindeydi. Bu amaçla hazırlıklara girişmişti. **Ali Galip**'in etkinliklerini duyan **Mustafa Kemal**, hemen yola çıktı. 27 Haziran'da Sivas'a vardı. Aralarında **Ali Galip**'in de bulunduğu kentin yöneticileri ve halk, onu sevinçle karşıladı. Bir kez daha **Mustafa Kemal** çabuk ve kararlı davranmasıyla durumu denetimi altına almıştı (**Nadi**, 1955a).

İlginç olan nokta, **Mustafa Kemal**'in **Ali Galip**'i bağışlayarak Malatya'da bir göreve yollaması oldu. O dönemlerde, hainlik ile kahramanlık arasındaki çizgi çok kesin değildi. Pek çok kimse, kimin yanını tutacağına karar verememişti. Çoğu kişi, Ulusal Kurtuluş Savaşı'na, **Mustafa Kemal** ile karşılaşp, onun tarafından inandırıldıktan ya da **Mustafa Kemal**'in orduları düşmana karşı birtakım başarılar elde ettikten sonra katılmıştı. **Atatürk** bunların pek çoğunu kabul etti. Yalnızca, açıktan açığa, Ulusal Bağımsızlık eylemine cephe alanları ve zararlı etkinliklerde bulunanları bağışlamadı.

ORDUDAN AYRILIŞ: HALKIN ÖNDERİ

Sivas'taki önemli sorunu çözdükten ve toplanacak olan ulusal kurultay ile ilgili buyrukları verdikten sonra, uzun ve acı dolu Ulusal Bağımsızlık yolunda bir başka önemli adımı atmak üzere Erzurum'a doğru yola çıktı.

Erzurum yolunda, Padişah'tan bir telgraf aldı. Telgrafta ya İstanbul'a dönmesi ya da iki ay süreyle izin alması isteniyordu. Artık, **Mustafa Kemal Paşa** için ordu-dan ayrılma zamanı geliyordu. Erzurum'a varır varmaz, ileri gelen sivil ve asker yöneticilerle bir toplantı yaptı. Bu toplantıda, kendisinin Ulusal Kurtuluş Savaşı içindeki durumu tartışıldı. Karar, önderliğinin sürdürülmesi yönünde alındı. Bu toplantı, daha İstanbul'dan ayrılmadan önce başladığı ve önderliğini kabul ettirmeye yönelik olan ilişkilerin sonuncusuydu. Bu ilişkilerde, önemli asker ve sivil kişilerin, önderliğini onaylamasını sağlıyordu (**Atatürk**, tarihsiz:45).

8 Temmuz'da (hiç de istemeyerek) bütün askerî görevlerinden ayrıldı. Ordu-dan ayrılmak konusunda istekli değildi. Çünkü, Bağımsızlık Savaşı'nın temelde, askerî bir eylem olduğunu biliyor ve bu eylem içinde önderlik yapabilmek için askerî rütbesine gereksinme duyuyordu (**Aydemir**, 1964:95-109).

Bir sivil olarak Doğu illeri “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”nin Erzurum Yürütme Komitesi’nin sorumluluğunu yüklendi ve 10 Temmuz’da Merkez Yürütme Komitesi’nin sözcülüğüne getirildi. “Erzurum Kongresi” ilk oturumunu 23 Temmuz’da yaptı ve **Mustafa Kemal**, “Kongre” başkanlığına seçildi (Goloğlu, 1968:81).

Zamanlama, son derece başarılıydı. Askerî görevlerinden ayrılıp Padişah Hükümetinin kendisine verdiği yetkileri yitirir yitirmez, Ulusal Kurtuluş eyleminin önderliğine seçilmiş ve ülkenin temsilcileri tarafından yetkili kılınmıştı. Bu yetkili kılınma, askerî yaşamı boyunca yarattığı güçlü imgeye eklenince, içerde Padişaha, dışarda düşmana karşı yürüttüğü savaşta, ona çok yardımcı oldu.

MUTLAK ÇÖZÜM: PADİŞAHA KARŞI ULUS

“Padişahın geleneksel gücüne karşı ulusun egemenliği”, **Mustafa Kemal**’in, kendi yetkilerinin kaynağı olarak kullandığı temel düşünceydi. Bu düşünce aynı zamanda, bütün ulusa, savaşa katılması için bir gerekçe ve uyarıcı bir ilke biçimiyse de kullanılıyordu. Bu yüzden **Atatürk**’ün anayasacılığı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet eylemlerindeki anayasacılık akımları gibi, hiçbir soruna çözüm getirmeyen, üstelik de yeni sorunlar yaratan, ülkücü bir düşünce değildi. Onun anayasacılığı ve ulusun egemenliğine ilişkin inancı, Padişaha karşı yürüttüğü savaş kadar, düşmana karşı uğraşında da bilinçli olarak seçilmiş araçlardı. Bu araçlar aynı zamanda yeni bir toplum yaratma çabasında, onun en büyük yardımcılarıydı. Anayasacılık ve ulusun egemenliği biçimindeki araçlarla, çağdaş bir toplum yaratma amacı, **Mustafa Kemal** eyleminde, tam bir uyum içindeydi.

“Erzurum Kongresi” 7 Ağustos 1919’da **Mustafa Kemal**’in önceden planladığı gibi, bir bildiri yayınlayarak bitti. “Kongre”, **Mustafa Kemal**’i, kararlarını uygulamak üzere kurulan “yürütme komitesi”nin de başkanı olarak seçmişti. “Kongre”nin kararları şöyle özetlenebilir:

1. Anavatan, ulusal sınırlar içinde bölünmez bir bütündür. Hiçbir parçası ayrılmaz.
2. Yabancı baskısı ile, Osmanlı hükümeti dağılırsa, ulus, bir bütün olarak buna karşı direnir.
3. İstanbul’daki hükümet, ulusun bağımsızlığını koruyamazsa, geçici bir hükümet kurulur. Bu hükümetin üyeleri, ulusal kurultay tarafından seçilir. Ulusal kurultay toplantıda değilse, atamalar, yürütme komitesi tarafından yapılır.
4. Ulusal egemenliğin sağlanması ve ulusal askerî güçlerin eyleme geçirilmesi esastır.
5. Hristiyan halka, toplumun dengesini bozacak ayrıcalıklar tanınmaz.
6. Hiçbir yabancı “manda”sı ve koruması kabul edilemez.
7. Hemen bir ulusal meclis toplamak ve hükümeti bu meclisin denetimi altına koymak için çabalara girişilecektir (**Atatürk**, tarihsiz:65-66).

“Erzurum Kongresi”, **Atatürk**’ün eylemi içinde bir dönüm noktasını oluşturur. “Kongre” sonrası, artık bir Padişahın gücüne karşı koyabilecek bir hukuksal organ vardı **Mustafa Kemal**’in elinde. “Kongre”nin toplanması, ayrıca, toplantı sırasında, **Atatürk**’ün açıkladığı son amaca, Cumhuriyet’in kurulmasına doğru da atılmış önemli bir adımdı (*Sel Yayınları*, 1955:96). Doğu illerinin önemli aşiret li-

derleriyle ilişkiler kurduktan sonra, **Mustafa Kemal**, Sivas’a doğru yola çıktı. Ulusal Bağımsızlık Savaşı’na katılabilecek herkesle birlik olmaya çalışıyordu. Aşiret liderleri ve yerel önemli kişiler (“eşraf” ve “âyân”) ya düzenli orduyu destekleyerek ya da düşmana karşı çeteler biçiminde savaşıarak, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nda **Atatürk’e** yardımcı oluyorlardı (Timur, 1971:28-29).

“SİVAS KONGRESİ”: HUKUKSAL TEMELLERİN ONAYLANMASI

Erzurum’dan sonra “Sivas Kongresi”nin toplanması, **Mustafa Kemal’in** dikkatle hazırlanmış planında başka bir önemli aşamaydı. Bu “Kongre” yoluyla, Erzurum’da, Doğu illeri çerçevesinde gerçekleştirdiği amacı, bütün ülke için geçerli kılmak istiyordu.

Anadolu ve Rumeli “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri”, “Sivas Kongresi”nde birleştirildi. Böylece, bütün ülkenin tek bir örgüt tarafından temsil edilebilme olanağı yaratıldı. “Kongre”nin Yürütme Komitesi’ne bütün ülkeyi temsil etme yetkisi verildi.

“Kongre”de, ülkeyi savunmak için geçici bir hükümet kurulması da karar altına alınmıştı. Bunların dışında o güne kadar, Ulusal Bağımsızlık Savaşı çerçevesinde geliştirilen fikir ve eylemlere başkaca bir katkıda bulunulmadı (**Aydemir**, 1965:122). En büyük başarı, **Mustafa Kemal’e**, bütün ulusu temsil edecek yetkilerin sağlanması olmuştur.

“Sivas Kongresi”, 11 Eylül 1911’de bitti. 12 Eylül’de Padişah hükümetiyle bütün ilişkiler ve İstanbul ile bütün posta ve telgraf iletişimi kesildi. Gerekçe, o günkü Osmanlı Hükümeti’nin vatan haini olduğuydu (**Goloğlu**, 1969:111-115). 13 Eylül’de **Mustafa Kemal** yeni bir Meclis’in toplanması sorunu üzerinde çalışmaya başladı (**Atatürk**, tarihsiz:142).

GÜÇ SAHİBİ OLMANIN İLK SONUÇLARI: İSTANBUL HÜKÜMETİNDEN GELEN ELÇİ

O günkü Osmanlı Hükümetini oluşturan **Damat Ferit Paşa** kabinesi, **Mustafa Kemal’le** başa çıkamadığı için 30 Eylül’de görevinden ayrıldı. Padişah, yeni kabineyi kurmakla **Ali Rıza Paşa’yı** (1860-1933) görevlendirmek zorunda kaldı. Yeni hükümet, Ulusal Kurtuluş Savaşı cephesi ve onun önderi **Mustafa Kemal’le** anlaşmayı arzuluyordu. Hükümetin donanma bakanı **Salih Paşa**, Amasya’ya geldi ve **Mustafa Kemal** ile yapılan görüşmeler sonunda, aşağıda özetlenen ilkeleri kapsayan ikisi gizli, üçü açık beş belge üzerinde anlaşıldı:

1. İttihatçılığın yeniden canlanması önlenecektir.
2. Meclis üyelerinin seçimi, her türlü baskıdan uzak olarak gerçekleştirilecektir.
3. Korunması gerekli hudutlar üzerinde anlaşmaya varılmıştır.
4. Bağımsızlığa karşı olan dış etkiler kabul edilmeyecektir.
5. “Sivas Kongresi”nin kararları, “Meclis-i Mebusan”ın, bunları onaylaması koşuluyla, ilke olarak kabul edilmiştir.
6. Ulusal Meclis, güvenli bir yer olmadığı için İstanbul’da toplanmayacaktır.
7. Birtakım yüksek memurlar (İstanbul hükümetinde) değiştirilecektir.

8. Barış konuşmalarına gidecek kişiler saptanmıştır (Aydemir, 1964:134; Baykal, 1974:25-30; Kansu, 1968:419-425).

Ali Rıza Paşa, genel olarak, saptanan ilkelere uygun davranma eğilimini belirtti; fakat, anayasaya aykırı olduğu gerekçesi ile, “Meclis-i Mebusan”ın, İstanbul dışında toplanması kararını kabul etmedi. **Mustafa Kemal**, Meclis’in, düşman denetimi altında olan İstanbul kentinde toplanamayacağı kanısındaydı. Fakat bir kez daha olayların onu doğrulamasını bekledi. Bu, aslında onun tipik bir davranışydı. Çok zor durumda kalmazsa haklı olduğu kanıtlanana kadar, kendi çözümlerini baskı yolu ile kabul ettirmeyi yeğ tutmazdı.

MUSTAFA KEMAL ANKARA’DA

27 Aralık’ta **Mustafa Kemal**, Ankara’ya geldi. Burası, onun Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı yönetmek için seçtiği kentti. Ankara’da yerleşir yerleşmez, İstanbul’daki “Meclis-i Mebusan” toplantısına giden, yeni seçilmiş temsilcilerle ilişki kurmaya ve onlara İstanbul’da izleyecekleri yol hakkında öğütler vermeye başladı. Önemle üzerinde durduğu nokta, “Meclis-i Mebusan”da “Sivas Kongresi”nin görüşlerini savunmak amacıyla güçlü bir grup kurulmasıydı. Bu arada, Ankara’da “Müdafaa-i Hukuk” örgütünün resmî organı olarak bir gazete çıkarılması- nı sağladı.

“Meclis-i Mebusan”ın toplantısı, 12 Ocak 1920’de İstanbul’da başladı. Meclisin yaptığı tek olumlu iş, “Ulusal Ant”ı (Misak-ı Milli’yi) kabul etmek oldu (Jäschke, 1971:208-209). Bu belge, Erzurum ve Sivas Kongreleri’nde alınan kararları, **Wilson**’un on dört ilkesi ve o günkü ulusal sınırlarla uzlaştırarak kabul ediyordu.

15 Mart’ta, yüzden fazla Osmanlı aydını, “Müttefik Kuvvetler” komutanlığı tarafından tutuklandı. Bir gün sonra da İstanbul’a askerî olarak elkondu.

Yabancı askerlerin kenti bütünüyle denetim altına almaları üzerine Meclis, 18 Mart’ta çalışmalarını durdurdu. 11 Nisan’da da yeni atanan hükümetin başkanı **Damat Ferit Paşa** (1854-1923) tarafından, resmen dağıtıldı.

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİS’İ: ULUSAL KURTULUŞ İÇİN HUKUKSAL TABAN

Damat Ferit Paşa hükümeti, ulusal direnme eylemini bastırmak için yeni birlikler düzenledi. Ayrıca, ulusal birliklerin vatan haini oldukları konusunda “fetva” çıkartıldı. Buna karşılık, **Mustafa Kemal**, Anadolu’daki 153 ulema’dan, hainlerin kendileri değil, Ulusal Kurtuluş eylemine karşı çıkanlar olduğuna ilişkin başka bir “fetva” aldı. Türkiye bir İslam ülkesiydi. Bu nedenle, gerek İstanbul hükümeti, gerek **Mustafa Kemal**, dinsel araçları, kendi amaçları için etkili bir biçimde kullanıyordu.

İstanbul’un askerî olarak işgalinden sonra, **Mustafa Kemal**, artık yeni bir Meclis kurma zamanının geldiğine karar verdi. Gerekli seçimler ve hazırlıklardan sonra, yeni Türk Devleti’nin ilk Ulusal Meclis’i 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da açıldı. Meclis başkanlığına **Mustafa Kemal** seçildi. Bu, ulusun hukuksal önderliği demektir.

3. YENİ DEVLETİN KURULUŞU

Meclisin açılışı sırasında Anadolu’daki durum, Bağımsızlık Savaşı yapanlar bakımından hiç de iç açıcı değildi. Yeni siyasal düzene karşı pek çok yerde ayaklanmalar vardı (**Mumcu**, 1971:65-69). Bu ayaklanmalar ya İstanbul hükümeti ya da yabancı ülkeler tarafından destekleniyordu (**Özalp**, 1971:50-53). Hemen hepsi, örgütlü askeri eylemler niteliğindeydi (**Kandemir**, 1964; **Özkök**, 1971). Anavatan yabancı ülkelerin denetimi altına girmişti. Yunanlılar batıda ilerliyor, Ermeniler doğuda Türkleri öldürüyordu. Güneyde Fransızlar ile çatışmalar vardı. Osmanlı İmparatorluğu’nun resmen paylaşılmasını sağlayan Sevr Antlaşması imzalanmak üzereydi (**Gönlübol**, 1974:17). İmparatorluğun resmî güçleri, Padişah da içlerinde olmak üzere, **Mustafa Kemal’e** ve onun örgütüne karşıydılar. Ulus, savaşmaktan bıkmıştı. Osmanlı ordusunun ulusçuluk yoluyla canlandırılmamış kalıntıları silahlarını bırakarak askerden kaçıyorlardı. Uzun savaşlar sonunda, ulus ile ordu arasındaki bağlar iyice zayıflamıştı (**Selek**, 1973:70-74; **Aybars**, 1975:54-68).

SEVR ANTLAŞMASI: ANADOLU BÖLÜNÜYOR

Meclisin açılmasını hemen izleyen olaylar da hiç umut verici değildi. **Mustafa Kemal**, Padişah ve onun hükümeti tarafından ölüme mahkûm edilmişti. Aynı hükümet, Sevr Antlaşması’nı imzalamıştı. Anlaşmaya göre:

1. Osmanlı İmparatorluğu’nun toprakları, yalnızca İstanbul ve çevresi ile Orta Anadolu’daki küçük bir bölgeye indirgenmişti.

2. İstanbul ve Çanakkale boğazları, Avrupalılardan kurulu bir komisyon tarafından denetlenecek ve savaş durumunda bile bütün ülkelerin gemilerine açık tutulacaktı.

3. Doğu illerinin bir kesiminde bağımsız bir Kürdistan kurulacak ve İzmir, Yunanlılara verilecekti.

4. Batı Trakya, Yunanistan’a verilecekti.

5. Doğu illerinde bir Ermeni Devleti de kurulacaktı.

6. Irak, Arabistan ve Suriye, İmparatorluktan ayrılıyordu.

7. Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, İngiltere ve İtalya tarafından alınmış toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçecekti.

8. Azınlıklar, siyasal ve hukuksal olarak Türklerle aynı haklara sahip olacaklar ve Meclis’te, nüfuslarıyla orantılı olarak temsil edileceklerdi.

9. Osmanlı İmparatorluğu silahsızlandırılacaktı. Devletin bütün kaynakları düşman ordularının denetimine verilecek ve savaşın zarar ödentileri için kullanılacaktı. Maliye, düşman ülkelerin atayacakları bir komisyon tarafından yönetilecekti.

10. Savaş sırasında kaldırılan “kapitülasyon”lar ile, savaştan önce yabancı ülkelere tanınan bütün haklar ve toprak kayıpları, yeniden tanınacaktı.

İLK ANAYASANIN ÇEKİRDEĞİ

Böyle bir durum karşısında, **Mustafa Kemal’in** elinde hukuksal güç kaynağı olarak yalnızca Büyük Millet Meclisi, vurucu güç olarak da dağınık ve başıbozuk birlikler vardı. Büyük Millet Meclisi’nin meşruluğu ise, gerek Padişah, gerekse

Avrupa ülkeleri tarafından benimsenmemiştir. Bu nedenle **Mustafa Kemal** ilk olarak, başkaldıran güçlere ve düşman ülkelere karşı girişeceği eylemleri meşrulaştırma çabalarına girişti. Büyük Millet Meclisi toplanır toplanmaz aşağıda özetlenen bir karar aldırdı:

1. Yeni bir hükümet kurulması gereklidir.

2. Yeni bir devlet başkanının ya da bir saltanat temsilcisinin kabul edilmesi gecici olarak bile olanaklı değildir.

3. Ülkedeki tek gücün, Meclisçe temsil edilen ulusal buyrultu olduğu bilinmelidir. Büyük Millet Meclisi'nin üzerinde hiçbir güç yoktur.

4. Büyük Millet Meclisi, hem yasama hem yürütme yetkileriyle donatılmıştır. Meclis üyeleri arasından seçilen ve Meclis'e karşı sorumlu olan bir heyet devlet işlerini yürütür. Meclis'in başkanı, bu heyetin de başkanıdır.

5. Padişah, baskıdan kurtulunca, Meclis'in belirleyeceği biçimde anayasal düzen içindeki yerini alır.

Bu kararlar, yeni Türk Devleti'nin ilk Anayasası niteliğini taşıyordu.

Büyük Millet Meclisi aynı zamanda, ulusal direnme eylemi içindeki görevlerinden ve başardıkları işlerden dolayı, **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarına da teşekkür etmişti. Böylece, **Mustafa Kemal**, Meclis'in ve hükümetin başkanı oldu. Bu gelişme, onun, Ulusal Kurtuluş Savaşı içindeki önderliğini meşrulaştırmıştı. Bu karar alındıktan sonra, önderliğinin meşruluğu Padişah yandaşlarınca bile pek tartışılmazdı. Çünkü Meclis, Padişahın baskı altında olduğunu ve bu nedenle davranışlarından sorumlu tutulamayacağını onaylamıştı.

DÜZENLİ ORDU: YENİ DEVLETİN TEMELLERİ

Meclis'ten istedikleri anayasal desteği sağladıktan sonra, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları, bu kez, ülkenin savunması için düzenli bir ordu kurulması sorunu üzerine yoğun bir biçimde eğildiler. O güne kadar, düzenli bir ordunun bulunmayışı pek çok sorun yaratmıştı. Büyük Millet Meclisi'nin güvenliği bile tam anlamıyla sağlanamamıştı. Ankara'da bulunan tek vurucu güç, 70 kişilik bir birlikti (**Ali**, 1955b:39-40). Üstelik bu birlik de düzenli ordunun bir parçası değildi.

Düzenli ordu kurulması düşüncesi, Ulusal Güçlere (Kuva-yı Milliyye) komuta eden kimi kişiler tarafından direnmeyle karşılandı. Hükümet henüz yeteri kadar güçlenmediği için, bu kişiler siyasal etki sahibi olabilmek için çaba harcıyorlardı. Aslında, kuruluşları, "Sivas Kongresi"nden sonra, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları tarafından da desteklenen ulusal güçler, düzenli bir ordunun yokluğunda, başkaldırmalara ve düşmana karşı tek etkin araç olduklarından, artık her türlü denetimden çıkmışlardı (**Nadi**, 1955b:102-106).

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın, düzenli ordu yerine, çete savaşı yapan bağımsız birlikler tarafından yürütülmesi, Büyük Millet Meclisi içinde de pek çok yandaş toplayan bir görüştü. Özellikle, tutucu olan ve **Mustafa Kemal**'in Padişahı devirme isteğinden kuşkulanan birtakım temsilciler, sürekli olarak düzenli bir ordu kurulması düşüncesine karşı çıkıyorlardı. Çünkü, haklı olarak, böyle bir gelişmenin, **Mustafa Kemal**'i daha da güçlendireceğinden çekiniyorlardı. Sonunda, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları, Meclis'ten, düzenli bir ordu kurulması hakkında bir

karar çıkarmayı başardılar ve hemen çeşitli yerlerde görülen, Ulusal Kurtuluş Savaşı'na karşı başkaldırmaları bastırmaya giriştiler.

İLK ASKERİ BAŞARILAR

Bütün bu hazırlıklar yapılırken, Ermeniler, doğu illerinden, Anadolu'ya saldırılar (**Karabekir**, 1969:827-831). Birbirini izleyen birçok çatışmadan sonra, Ankara hükümeti, düşmana karşı ilk resmî başarısını kazandı. Ermenilerin isteği üzerine 2-3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalandı (Genelkurmay Başkanlığı, 1965:212-213). Bu antlaşma iki bakımdan çok büyük bir önem taşıyordu. Birinci olarak, yeni kurulan Devlet'i temsilen Ankara hükümetinin imzaladığı ilk uluslararası antlaşmaydı. İkinci olarak da Osmanlılar zamanında Rusya'ya yitirilen topraklar bu antlaşmayla geri alınmıştı. Böylece, "Ulusal Ant"ın gerçekleştirilmesi yolunda çok önemli bir adım atılmış oldu.

Bu başarı, doğal olarak, Türk askerî gücünün bir sonucu olduğu kadar, Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya yönelmiş olan çabaların da bir ürünüydü. (Dış ilişkiler, daha ilerde "Dış Dünya" bölümünde incelenecektir.) Uzun süredir girilmiş bulunan bu siyasal çabalar, Ankara hükümeti tarafından başarılı bir biçimde sonuçlandırılmış ve Sovyetler, 3 Haziran 1920 tarihinde, Türk sınırlarını, "Ulusal Ant" ile saptandığı biçimde kabullenmişti. Bu nedenle, Türklerin Ermenilere toprak vermesini isteyen Sovyetler Birliği, Gümrü Antlaşması'na giden askerî başarılarından ve Yunanlılara karşı kazanılan Birinci İnönü Savaşı'ndan sonra, Ankara hükümeti ile 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması'nı da imzaladı.

Dış ilişkiler bakımından Moskova Antlaşması çok önemliydi. Bu antlaşma ile **Mustafa Kemal** ve arkadaşları 1877-1878 savaşı ile Ruslara verilen malî ayrıcalıkları ve toprakları geri alıyorlardı. Pek çok başka doğurgularla birlikte, antlaşma, bir büyük devletin kapitülasyonlar yoluyla kazandığı hakları geri vermesi olayını da simgeliyordu.

ÇERKES ETEM, MUSTAFA KEMAL'E KARŞI

Bu arada, ulusal güçlerden birinin komutanının, Ankara hükümetine başkaldırması ana sorunlardan biri durumuna geldi. Ulusal Güçler (Kuva-yı Milliyye), çerçevesinde en kalabalık çetelerden birinin başı olan **Çerkes Etem** (1885-1948), **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarından, İstanbul'daki Padişah hükümetinin tutumuna uygun isteklerde bulunmaya başlamıştı (**Nadi**, 1955c). Düşmanla savaşmak için düzenli bir ordu kurulmasına da karşı çıkıyordu. Büyük Millet Meclisi'nde temsilci olan kardeşi de bütün çabasını ülke savunmasının yalnızca ulusal güçlere dayandırılması düşüncesini yaymaya harcıyordu.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, düzenli bir ordu kurmakta kararlı olduklarından, Meclis, ulusal güçleri de kapsamına alan bir öneri hazırladı. Fakat, **Etem**, düzenli ordu önerisine tümüyle karşı çıktı ve kendisinden birlikleriyle ilgili olarak istenen bilgiyi vermedi. Bu konuda Batı Cephesi Komutanı olarak **Miralay İsmet**'in (**İsmet Paşa**), verdiği buyruklara uymadı. Böylece, Büyük Millet Meclisi'nin buyrultusuna açıkça karşı geliyordu. **Miralay İsmet** (1884-1973), kendisine saldırdığı zaman, kaçarak Yunanlılara katıldı. **İsmet**, Yunan ordusunu İnönü'de

yendi. Ulusal Kurtuluş Savaşı tarihine “Birinci İnönü Zaferi” olarak geçen bu başarı, Ulusal Hükümetin askerî eylemleri bakımından bir dönüm noktasıydı. Bu savaşla, düzenli ordu, Batı Cephesinde, düşmana karşı ilk sonucu almıştı. Büyük Millet Meclisi’nin havası, bu olay üzerine, kötümserlikten iyimserliğe döndü (Ağaoğlu, 1944:158).

Çerkes Etem’e ve Yunanlılara karşı elde edilen bu başarı, Ankara hükümetinin dışardaki görünümünü de etkiledi. Gerek düşman ülkeler, gerekse komşu devletler, **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının serüvenci bir grubun ötesinde bazı niteliklerle sahip olduklarını artık anlamaya başlamışlardı.

TUTUCULAR VE İLERİCİLER

Bir yandan Ulusal Kurtuluş Savaşı sürerken, öte yandan **Mustafa Kemal** yeni devletin hukuksal temellerini atmaya çalışıyordu. Bir anayasa taslağı hazırlamak üzere, Meclis’te bir encümen kurulmuştu. Aylarca çalışan encümen, Meclis’e “Büyük Millet Meclisi’nin Biçim ve Yapısına İlişkin Hukuksal Kurallar” adıyla bir taslak sundu.

Büyük Millet Meclisi’nin durumu ile ilgili bir genel yaklaşım vardı: Kimi temsilciler (ki, aralarında Anayasa Encümeni’nin birkaç üyesi de vardı) Büyük Millet Meclisi’nin geçici olduğu ve görevini, ancak Padişah ve İmparatorluk yabancı denetiminden kurtulana dek sürdürmesi gerektiği görüşündeydi. Bu nedenle, Meclis’e sunulan tasarının ikinci maddesi, Büyük Millet Meclisi’nin görevini “...amaç gerçekleştirilene dek” sürdüreceğini belirtiyordu.

Öteki grup, yüzyıllardır birbirleriyle özdeş olan Sultanlığın ve Halifeliğin artık kaldırılması gerektiğine inanıyordu. Bu grup, Meclis’in temsil ettiği, ulusal egemenlik kavramına inanıyordu. Aslında, Birinci Büyük Millet Meclisi’nin tarihi, iki grup arasındaki çekişmelerin tarihidir: Padişah’tan yana olan grup ile **Mustafa Kemal**’den yana olan grup.

Tasarının tartışılması sırasında, tutucu grup, “...amaç gerçekleştirilene dek” sözünün açıklanması üzerinde direndi. Sonuç, bir ayı aşan bir süre ile konuşmaların uzaması oldu. Bu arada **Mustafa Kemal** yeni devletin toplumsal ve siyasal yapısı hakkındaki düşüncelerini “Halkçılık Programı” adı altında toplayarak bastırmıştı. Bu program, Anayasa taslağı tartışmaları sırasında, Meclis’te okundu. Bir hafta sonra, **Mustafa Kemal**, Meclis’in bir gizli oturumunda, sorunun, Meclis’e Anayasal destek vermek olduğunu, Sultanlık ve Halifelik ile uğraşmaya daha sıra gelmediğini söyledi (Atatürk, tarihsiz:567).

İLK ANAYASA: DÜŞMAN ÜLKELERE BİR UYARI

Dört ay sonra, 20 Ocak 1921’de, temel ilkeleri **Mustafa Kemal**’in “Halkçılık Programı”nda belirlenmiş olan Anayasa, Mecliste kabul edildi. Yeni devletin ilk Anayasası şu ilkelere dayanıyordu:

1. Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur. Yönetim düzeni, halkın etkin bir biçimde kendi kişisel yazgılarını denetleme ilkesine dayandırılır.

2. Büyük Millet Meclisi, ulusun tek ve gerçek temsilcisidir. Hem yürütme, hem de yasama yetkilerinin tümü Meclis’te toplanmıştır.

3. Türk Devleti, Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti tarafından yönetilir. Hükümetin adı “Büyük Millet Meclisi Hükümeti”dir.

4. Bugün de yürürlükte olan dinsel yasaların uygulanmasına, yasaların yapılmasına, değiştirilmesine, kaldırılmasına, antlaşmalar ve barış antlaşmalarının yapılmasına, Meclis yetkilidir.

5. Meclis tarafından seçilen başkan, aynı zamanda hükümetin de başkanıdır. Başkan, hükümetin kararlarını Meclis adına onaylamaya yetkilidir.

6. 1876 ve 1908 Anayasalarının, bu Anayasa ile çelişmeyen hükümleri yürürlükte (Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti, 1934).

Padişahlığı kaldırmayan, ülkenin temel, toplumsal-ekonomik ve hatta hukuksal yapısını pek değiştirmeyen bu Anayasa, 20 Nisan 1924 tarihine kadar yürürlükte kaldı.

Anayasanın çıkarılmasıyla **Mustafa Kemal** iki ereğe varmayı amaçlıyordu. Birincisi, düşman olanları da kapsayan bir biçimde bütün yabancı ülkelere, Ankara hükümetinin yeni Türk Devleti’nin temsilcisi olduğunu bildirmektir. İkincisi de, Padişahın geleneksel gücüne karşı çıkan yeni devletin hukuksal temellerini atmak (Bu arada kendi gücünü ve yetkilerini de pekiştirmek istediği ve bunu başardığı gözden uzak tutulmamalıdır). Gizli oturumda, açıkça belirttiği gibi, Padişah ile hesaplaşma zamanı daha gelmemiştir.

Birinci İnönü başarısından sonra, büyük devletler, Sevr Antlaşması’nı gözden geçirmek için Londra’da Yunanlıların da katıldığı bir toplantı düzenlediler. İstanbul hükümeti, Londra’ya bir temsilci göndermek istiyor ve bu isteğinde direniyordu. Bunun üzerine, **Mustafa Kemal**, bir yanıt olarak, İstanbul hükümetine yeni Anayasayı yolladı. Sonunda, Birinci Dünya Savaşı’nı kazanmış olan ülkeler, askeri başarılarının ve meşru görünümünün etkisiyle, Ankara hükümetinin bir temsilcisini de Londra’ya kabul ettiler. Fakat Batılı ülkeler ile Yunanistan’ın, Sevr Antlaşması’nın temel ilkeleri üzerinde direnmeleri sonunda, toplantı bir sonuç alınmadan dağıldı.

Toplantı kapanır kapanmaz, Türk temsilcileri daha yoldayken, Yunanlılar, bütün cephelerde büyük bir saldırıya geçtiler. **İsmet Paşa**, yine İnönü kasabası çevrelerinde, Yunanlıları bir kez daha yendi. Bilindiği gibi, sonradan bu kasabanın adı, **İsmet Paşa**’ya soyadı olarak verilmiştir. **İsmet Paşa**, Yunanlıları yenerek, **Mustafa Kemal Paşa**’nın kendisine yolladığı kutlama telgrafında da belirttiği gibi, yalnızca düşmana karşı değil, Türk ulusunu izleyen kötü yazgıya karşı da başarı kazanmıştı.

MUSTAFA KEMAL’IN MECLİS GRUBU

Bu arada, **Mustafa Kemal**, “Halkçılık Programı” yayınlandıktan sonra, Meclis’te oluşan çeşitli grupları örgütlemeye başlamıştı. Bu grupları **Atatürk**, Söylev’inde şöyle sayar: “Tesanüt Grubu”, “İstiklâl Grubu”, “Müdafaa-i Hukuk Zümresi”, “Halk Zümresi”, “İslahat Grubu” (**Atatürk**, tarihsiz:594). Çeşitli sorunlar hakkında karar aldırırken, **Mustafa Kemal**, bu grupların varlığından dolayı kimi zaman zorluklarla karşılaşılıyordu. Çünkü, gruplar arasında uzlaşma sağlamak güçtü. Bu nedenle, bütün grupları kapsayan ve bir siyasal partinin çekirdeğini oluşturacak olan bir grup kurmaya karar verdi.

10 Mayıs 1921’de bu grupların bir ortak toplantısında “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu” kuruldu. **Mustafa Kemal** grup başkanlığına seçildi. **Mustafa Kemal**’in böyle bir grubu oluşturmakta iki amacı vardı. Birinci amaç, “Ulusal Ant”ın bir an önce gerçekleştirilmesiydi. İkinci amaç ise, toplumu, Anayasada belirlenen ilkeler çerçevesinde biçimlendirmekti. “Halkçılık Programı” ilkelerine uygun olarak, bu parti benzeri Meclis grubu yoluyla, yeni bir toplum yaratmak için örgütlü etkinliklerinin hazırlıklarını tamamlıyordu.

SAKARYA BAŞARISI VE ANKARA HÜKÜMETİ

Bu arada ordu da yeni eylemler için hazırlanıyordu. Bir Yunan saldırısı olasılığı düşünülerek, karşı saldırı için gerekli önlemler alınıyordu. Birlikler, Sakarya nehrinin gerisine çekilmişlerdi. **Mustafa Kemal**’e karşı olan kişiler, bu çekilmeyi gerekçe olarak kullanıp ona saldırmaya ve o güne kadar yaptığı tüm uygulamaları eleştirmeye başladılar. **Mustafa Kemal**, bu eleştirileri, olağanüstü durumla başa çıkabilmek için Meclis’ten olağanüstü yetkiler istemekle yanıtladı. Meclis’teki uzun tartışmalardan sonra, Başkomutan olarak atandı ve üç ay süre ile kendisine Meclis’in bütün yasama ve yürütme yetkileri verildi. Hemen bu olayın ardından Sakarya başarısı geldi. Türk orduları, Sakarya nehri boylarında, Yunan ordularını yendi (Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1972:4-6). Ankara hükümeti bu savaşta yenilseydi, “İttihat ve Terakki”nin eski önderlerinden **Enver Paşa**, Anadolu’ya geçerek **Mustafa Kemal Paşa**’nın yerini alacaktı. Bu amaçla Sovyetler Birliği’nde bekliyordu (Aydemir, 1972:585-586; Cebesoy, 1957:14).

Sakarya başarısı sonunda **Mustafa Kemal**, Meclis’teki durumunu sağlamlaştırdı. Yeni Türk Devleti de uluslararası alandaki, kimi amaçlarına ulaştı. Savaşın otuz yedi gün sonra, **Mustafa Kemal** Hükümeti ile Fransızlar arasında Ankara Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, Fransa, “Ulusal Ant”ı kabul ediyor, elinde olan Anadolu topraklarını boşaltıyor ve Hatay ili ayrı bir yönetim altına konuyordu (Hatay daha sonra, 1939’da bir halk oylaması sonunda Türkiye’ye katıldı).

Ankara Antlaşması yoluyla, Türkiye’nin ulusal bağımsızlığı, Birinci Dünya Savaşı’nı kazanan büyük Avrupa ülkelerinden biri tarafından kabul edilmiş oluyordu. Antlaşma, aynı zamanda, Güney cephesi boşaltıldığı için, Ankara Hükümeti’ne, bütün birliklerini Batı cephesine aktarma olanağını da veriyordu.

Yunanlılarla son savaş yapılan dek, **Mustafa Kemal**’in olağanüstü yetkileri birkaç kez daha uzatıldı. Fakat bu uzatmalar ancak sert tartışmalardan sonra gerçekleştirilebiliyordu. **Mustafa Kemal**’in karşıtları uzatma sıralarında, her üç ayda bir, kendisini iyice eleştiriyorlardı.

MUSTAFA KEMAL İLE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ARASINDAKİ ÇELİŞKİ

5 Mayıs 1922 tarihinde, olağanüstü yetkilerinin yine uzatılması için yapılan öneri, Meclis tarafından kabul edilmedi. **Mustafa Kemal**’in yetkilerinin uzatılmasına kızan hükümet ve yüksek komutanlar, görevlerinden ayrılmak istediler. Fakat, **Mustafa Kemal**, ülkeyi meşru Öndersiz bırakmayacağını söyleyerek, onları

yatıştırdı ve görevden ayrılma kararlarını değiştirdi. 6 Mayıs’ta Meclis’te uzun bir söylev vererek, başkomutanlığı niçin bırakmadığını açıkladı. Bu arada başkomutanlığı “bırakmadım, bırakamam ve bırakmayacağım” dedi (Atatürk, tarihsiz:662). Sonuç olağanüstü yetkilerin dördüncü kez uzatılması oldu. Yetkilerin uzatılması konusunda, olumsuz tutumunda direnen Meclis’ten bu kararı alabilmek için, karşıt olan temsilcilere **Mustafa Kemal**, Büyük Millet Meclisi’ni kendisinin kurduğunu, bu nedenle de Meclis’in sahip olduğu hukuksal güce karşı çıkacak en son kişinin kendisi olduğunu söylemişti (Atatürk, tarihsiz:661).

Yunanlılara karşı girilecek son saldırıdan önce, olağanüstü yetkilerinin süresi yine bitti. Fakat bu kez, Meclis’i yeni bir uzatmaya inandırmakta güçlük çekmedi.

“BÜYÜK ZAFER”

Son askerî eylemin hazırlıkları büyük bir gizlilik içinde tamamlandı. Saldırı 26 Ağustos 1922 tarihinde başladı (Genelkurmay Başkanlığı, 1968:52-85). Atatürk, 1 Eylül günü, “Büyük Zafer”i, ulusal birliklere yolladığı şu günlük emirle mustuluyordu:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları,

“Afyon Karahisar-Dumlupınar büyük meydan muharebesinde zalim ve mağrur bir ordunun anâsır-ı asliyesini inanılmayacak kadar bir zamanda imha ettiniz. Büyük ve necip milletimizin fedakârlıklarına layık olduğunuzu ispat ediyorsunuz. Sahibimiz olan Büyük Türk Milleti, istikbalden emin olmaya haklıdır. Muharebe meydanlarındaki maharet ve fedakârlıklarınızı yakından müşahade ve takip ediyorum. Milletimizin hakkındaki takdiratına delâlet etme vazifesini mütevaliyen ve mütemadiyen ifa edeceğim.

“Başkumandanlığa teklifatta bulunulmasını Cephe Kumandanlığı’na emrettim. Bütün arkadaşlarım, Anadolu’da daha başka meydan muharebeleri verileceğini nazar-ı dikkate alarak ilerlemesini ve herkesin kuvay-ı akliyesini ve menâb-i celâdet ve hammiyetini müsabık ile ibzâle devam eylemesini talep ederim.

“Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri!”

Yukardaki sözlerden açıkça görüldüğü gibi, bu “günlük emir” **Mustafa Kemal**’in genel yaklaşımının temel öğelerini içinde taşımaktadır. İlk olarak en büyük gücün, kendisi gibi bir kişi ya da Büyük Millet Meclisi gibi bir organ değil, Türk Ulusu olduğunu belirtmektedir. İkinci olarak buyruğundaki birliklere güvenini ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak da son ereği göstermektedir ki, burada “Akdeniz”dir. Son bir nokta da, kendi imgesi ile ilgilidir: O, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın, her zaman, her yerde bulunan tartışılmaz Önderidir.

9 Eylül’de Türk orduları İzmir’i kurtardı. Böylece, Anadolu düşmandan arındırılmış oldu. “Büyük Zafer”den sonra, 10 Ekim’de Mudanya Ateşkesi imzalandı. Bu ateşkes, Anadolu ile birlikte Trakya’yı da Türk ordularına bırakıyordu (Genelkurmay Başkanlığı, 1969:85-89). Avrupalı ülkeler, Lozan’da yapılması kararlaştırılan barış toplantısına, İstanbul hükümetinin de katılmasını istediler. Oysa, İs-

tanbul hükümeti artık bütün hukuksal ve meşru gücünü yetirmişti. Uygulamada hiçbir etkisi kalmamıştı. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletler, barış konuşmalarında Ankara hükümetine karşı güçlü olabilmek için, Padişahın da bir temsilci göndermesini istiyorlardı.

SALTANATIN KALDIRILMASI: HUKUK VE SİYASAL GÜÇ İLİŞKİSİ

Bu gelişmelerin ışığı altında **Mustafa Kemal**, artık saltanatın kaldırılması zamanının geldiğine karar verdi. Yeni Türk Devleti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçtiğini ve Anayasanın, egemenlik hakkını ulusa verdiğini belirten bir karar **hazırlayarak** Meclis'e sunuldu.

Sorun, önce, "Müdafaa-i Hukuk" Meclis grubunda tartışıldı. Sonra Meclis'te konuşuldu. Sonunda, incelenmek üzere, kurulan ortak bir encümene yollandı. Sorun, Saltanat ile Halifeliğin ayrılıp ayrılamayacağı üzerinde odaklaşmıştı. Ortak Encümen, Anayasa Encümeni, Adalet Encümeni ve Şer'îye Encümeni üyelerinden oluşmuştu. Bu nedenle, hem ilerici hem tutucu ve gerici kişileri kapsıyordu. Encümendeki kimi din adamları, Saltanatın, Hilafetten ayrılmayacağı fikrini savunarak, Padişahlığı kurtarmaya çalışıyorlardı.

Ortak Encümen çalışmalarını izleyen **Mustafa Kemal**, sonunda dayanamadı ve söz alarak şunları söyledi:

"Efendim, hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıyüde olmuşlardı; bu tasallûtlarını altı asırdan beri idâme eylemişlerdi. Şimdi de Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahis olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir." (**Atatürk**, tarihsiz:690-691). Bu sözlerden sonra, ayrıca uzunca bir "bilimsel" açıklama da yapmıştı. Bu çok "aydınlatıcı" konuşmadan sonra, encümenin en şiddetli karşıt üyeleri bile, artık saltanatın kaldırılması gerektiğine inanmışlardı. Encümen, kararını verdi ve 1 Kasım 1922 tarihinde, Meclis de saltanatı kaldıran yasayı kabul etti.

5 Kasım'da **Mustafa Kemal**'in en yakın arkadaşlarından **İsmet Paşa** başkanlığındaki bir grup, sürekli bir barışın koşullarını görüşmek üzere Lozan'a doğru yola çıktı. 17 Kasım'da da, kendisine yalnızca hilafet işlevi kalmış olan son Osmanlı Padişahı **Vahdettin**, İngilizlere sığındı. Bir İngiliz savaş gemisi ile, ülkeden kaçtı. **Vahdettin**'in kaçışından sonra, Meclis, Osmanlı ailesinden bir başka kişiyi, **Abdülmecid Efendi**'yi (1868-1944), Halife olarak atadı. Aslında, **Mustafa Kemal**, Halifeliği de kaldırmaya kararlı olduğundan, **Abdülmecid Efendi**'nin görev süresi uzun olmayacaktı.

LOZAN: İMPARATORLUKTAN, SAVAŞ KAZANMIŞ YENİ TÜRKİYE’YE

Bu arada Lozan toplantısı başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı yenilgisinden sonra, uzun ve acılı bir savaş ile ulusal bağımsızlığını kazanmış yeni bir devletle konuşmalarda bulunduğu farkında olmayan **Lord Curzon** (1859-1925) başkanlığındaki İngiliz temsilcileri, barış konuşmalarının kesilmesine yol açtılar. Türklerle, Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda yenilmiş olan Osmanlı İmparatorluğu’nun temsilcileri imiş gibi davranan İngilizler, barış koşulları olarak küçültücü ve yeni Türk Devleti’nin varlığı ile uyumsuz nitelik taşıyan öneriler ileri sürüyorlardı (**Karacan**, 1971:297-298).

Bir kesintiden sonra, toplantı yeniden başladığı zaman, İngiliz temsilcilerinin başına, **Lord Curzon** yerine, **Horace Humboldt** geçmişti. Aslında, barış konuşmalarında, yüzyılların getirdiği sorunların çözülmesine çalışılıyordu. **Lord Curzon**’a göre, tartışılan konular yeni bir ulusun sorunları değil, yenik bir altı yüzyıllık İmparatorluğun sorunlarıydı. Bir başka deyişle, “Avrupa’nın hasta adamı yargılanıyordu”. **İsmet Paşa**, bu koşullar altında, konuşmaları sürdürmekte bir yarar görmemişti. Fakat, **Horace Humboldt**, toplantıya katıldıktan sonra, İngilizlerin de konuları, bağımsızlığını yeni kazanmış ve yeni doğmuş bir devletin görüş açısından değerlendirmeye başladıkları anlaşıldı.

Uzun tartışmalardan sonra, **Mustafa Kemal**’in Ankara’daki kesin tutumu ve **İsmet Paşa**’nın üstün tartışmacı yetenekleri, Büyük Devletleri anlayışlı bir davranışa yöneltti. Lozan Antlaşması, 24 Temmuz 1923’te imzalandı. Antlaşma, yeni Türk Devleti’nin sınırlarını “Ulusal Ant”ta belirtildiği gibi onaylıyordu. Hukuksal, mali ve ekonomik “kapitülasyon”lar kaldırılmıştı. Osmanlı borçları, yeni devletin toprakları oranına indirilmişti. Böylece, ülkenin yalnızca siyasal değil, aynı zamanda ekonomik bağımsızlığı da bu antlaşma ile sağlanmış bulunuyordu. Lozan, Birinci Dünya Savaşı sonrası imzalanan bütün barış antlaşmalarından üstündü. Çünkü, yenik bir ülkeye, öteki devletlerin koşullarını baskı yoluyla kabul ettirmek yerine, karşılıklı anlaşma yoluyla, sürekli bir barış amacına yönelik olarak imzalanmıştı. Gerçekten de Türkiye, bağımsızlığını yalnızca Padişaha ve Yunanlılara karşı kazanmakla kalmamış, bunu, Birinci Dünya Savaşı’nı kazanan Batılı ülkelere de zorla onaylatmıştı. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra, yenilgiyi kabul etmeyerek, bağımsızlık savaşını sürdüren tek ülke Türkiye idi. Üstelik bu savaş, yenilgiyi kabullenen ve düşmanla barış antlaşması imzalayan Padişahın da buyrultusuna karşı yapılmıştı. Bu nedenle Lozan, Kurtuluş Savaşı’nı kazanan Anadolu halkının bir ürünüydü. Bir yabancı gözüyle, Lozan’ın anlamı, şu satırlarda belirlenir:

“Büyük Millet Meclisi hükümetinin egemenliğinin Lozan’da siyasal olarak kabul edilmesinden on hafta sonra, İstanbul’daki İngiliz birlikleri ve onların dostları, çadırlarını toplayıp, Türk bayrağını selamlayarak, denize açılınca, bu egemenlik uygulamaya dönüştü (2 Ekim 1923). Ertesi sabah, yabancı uyrukluların ve azınlıkların pek çoğu, akıl hastanesini andıran bir kargaşalık ya da çok daha kötüsünü beklerlerken, yataklarında uyandıklarında, suyun, havagazının, elektriğin, tramvayların ve gemilerin eskisi gibi işlediğini görünce şaşırdılar. Uluşçular (Ke-

malistler. E.K.), örgütlenme ve işletme olanaklarının çok kısıtlı olduğu yerlerde bile kısa bir süre sonra, tam anlamıyla bir uzman durumuna gelmişlerdi.” (Webster, 1939:101).

Yukardaki bu sözler yabancıların Türkleri nasıl gördüklerini ortaya koymaktadır: “Avrupa’nın hasta adamının yeteneksiz halkı”. Bu anlamda Sevr Antlaşması, ölmüş bulunan hasta adamın mirasını paylaşmak için bir araçtı. Sevr ile yüzyıllar boyunca, Avrupa ülkelerinin, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde geliştirdikleri tutukları doyuruluyordu. Fakat, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasal birikimi ile birlikte Sevr’i de yadsıdılar. Lozan, işte bu tutumun, Batılı devletlerce kabulünü simgeliyordu. **Mustafa Kemal**’in kendi deyişiyle Lozan: “...Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Muahedene-siyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastın inhidamını ifade eden bir vesikadır.” (Atatürk, tarihsiz: 767).

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: BİR DEVRİM MECLİSİ

Lozan’da barış konuşmaları sürerken, **Mustafa Kemal**, halkçılık ana düşüncesi çevresinde yeni devletin ideolojisinin biçimlendirileceği bir siyasal parti kurmaya karar vermişti. Yeni parti ve Lozan barış görüşmeleri hakkındaki düşüncelerini açıklamak (Lozan o sırada bitmemişti) ve halkın bu konularda neler düşündüğünü anlamak için bir yurt gezisine çıktı. Bu yurt gezisi, Birinci Millet Meclisi süresini doldururken, İkinci Büyük Millet Meclisi’nde, Lozan ve yeni parti için destek sağlamak amacına yönelikti.

Mustafa Kemal, çevresini güdümlenmekte büyük bir ustaydı. Ne zaman desteğe gereksinme duysa, kime başvuracağını bilirdi. Örneğin, karşıtları, onu milletvekilliği haklarından yoksun kılmak amacıyla herhangi bir seçim çevresinde altı ay sürekli oturmuş olma koşulunu, seçilebilmek için gerekli bir nitelik olarak önerdikleri zaman Meclis’te bu oyunu açıklamış ve yasa önerisini Meclis’e sunanların, kendi çevrelerindeki seçmenlerin duygu ve düşüncelerini yansıtır yansıtmadıklarını sormuştu. Böylece, ülkenin her yerinden, **Mustafa Kemal**’i destekleyen ve karşıtlarını kınayan şiddetli tepkiler gelmişti.

Mustafa Kemal bu yurt gezisi ile, kamuoyunu, uygulamayı tasarladığı devrimler konusunda hazırlamak istiyordu. Kafasında, toplumsal, hukuksal, ekonomik ve siyasal devrimlerle birlikte, Cumhuriyeti kurma düşüncesi yatıyordu. Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın başarıyla sonuçlanması üzerine, Birinci Büyük Millet Meclisi’nin görevini bitirdiği kanısındaydı (Deny, 1960:113). Artık sıra, devrimlerin uygulanmasına gelmişti. Bunun için de, daha birörnek, daha türdeş bir Meclis kurmak gerekiyordu.

1 Nisan’da Meclis, yeni seçimlere gitmeye karar verdi. Yeni Meclis, 11 Ağustos 1923’te, ilk toplantısını yaptı. Bu Meclis’te, **Mustafa Kemal**’e karşıt olan kişilerden oluşan ilk Meclis’in “İkinci Grup” üyelerinden hemen hemen kimse yoktu. Birinci Meclis’te **Mustafa Kemal**’e karşı çıkan kişiler, İkinci Meclis’te dışarda bırakılmışlardı (Aydemir, 1966:142). İkinci Büyük Millet Meclisi, başarıyla sonuçlandırılmış Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın Önderi **Mustafa Kemal**’i başkanlığa seçti.

HALK PARTİSİ: BİR DİSİPLİN VE EĞİTİM ARACI

9 Eylül’de parti resmen kuruldu. “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”, “Halk Fırkası”na dönüştü. **Mustafa Kemal**, 8 Nisan’da, yeni partinin program çekirdeğini oluşturacak dokuz ilkeyi belirtmişti. Bu ilkeler şöyle özetlenebilir: Egemenlik ulusundur. Ulusun yazgısını etkileyecek tek organ, Türkiye Büyük Millet Meclisi’dir. Bütün yasalar ulusal egemenlik ilkesine göre yorumlanacaktır. Saltanatın kaldırılması, geri alınamaz bir karardır. Yasalar ve mahkemeler düzeltilecek, aşar vergisi kaldırılacak, ulusal bankalar güçlendirilecek ve yeni demiryolları yapılacaktır. Dinsel ve laik eğitim birleştirilecek, askerlik hizmet süresi kısaltılacaktır. Türk Ulusu’nun malî, ekonomik ve yönetsel bağımsızlığı temel ilkedir (Lozan barış görüşmelerinin ilk ilkesi) (**Atatürk**, tarihsiz:719).

Halk Partisi’nin ilk program taslağı niteliğini taşıyan bu ilkeler, tasarlanan devrimler için bir başlangıç noktası oluşturuyordu. **Mustafa Kemal** “Halk Fırkası”nı, “Türk halkının eğitimi için bir okul” olarak düşünüyordu. Bu sıralardaki temel sorunu, ulusal egemenlik kavramını pekiştirmek ve yeni siyasal düzen içinde gerçekleştirilecek devrimlerin ana çizgilerini belirlemektir.

İzmit basın toplantısındaki konuşmaları, yeni bir parti kurmasının ardındaki ikinci bir amacın, bu partinin disiplinini, Meclis’te, Cumhuriyetin kabul ettirilmesi için kullanmak olduğunu açığa vurmaktadır. Çünkü, İkinci Büyük Millet Meclisi’nde bile gerek kendisine, gerekse düşüncelerine karşıt olanların sayısı hiç de az değildi. Bu yüzden zaman zaman, Sultanlığa ve Halifelğe inanan milletvekillerine, Anayasanın, Sultanlık ya da Halifelik ile doğrudan bir ilgisi olmadığı konusunda güvenceler vermek gereğini duyuyordu (**Arar**, 1969:37). Siyasal düzen değişikliğinde varmak istediği son nokta olan Cumhuriyet düşüncesini, zaman ve koşullar olgunlaşana kadar gizli tutmak istediği anlaşılmaktadır.

Bu arada, **Mustafa Kemal** ile **Rauf Orbay** (1884-1964), **Ali Fuat Paşa** (1882-1968) ve **Kâzım Karabekir** (1882-1948) gibi arkadaşlarının arasının gittikçe açılmakta olduğu göze çarpmaktadır. Yeni bir toplum yaratılırken, bu kişiler, **Mustafa Kemal’e** ayak uyduramıyorlardı.

CUMHURİYET: DEVRİMLERİN HUKUKSAL VE SİYASAL TEMELİ

Meclis’in işleyiş-ilkeleri, **Fethi Okyar** başbakanlığındaki hükümetin, işlevini düzenli bir biçimde yerine getirmesini engelliyordu. Bu durum, **Mustafa Kemal’in** işe karışmasını çabuklaştırdı. Bir gün, hükümet üyelerini, konutuna çağırdı ve görevden ayrılmalarını öğütledi. Ayrıca, yeniden görev kabul etmemelerini de istedi. Sonuç bir “hükümet bunalımı”ydı. O sırada yürürlükte olan Anayasa’ya göre, hükümet üyeleri, tek tek Meclis tarafından atanıyordu. **Fethi Bey** kabinesi, görevden ayrılıp, üyeleri de yeniden görev kabul etmeyince, “Halk Fırkası Meclis Grubu” yeni bir hükümet üzerinde anlaşmakta başarıya ulaşamadı.

28 Ekim 1923 gecesi, **Mustafa Kemal**, arkadaşlarına ertesi gün Cumhuriyetin ilan edileceğini bildirdi. 29 Ekim günü, “Meclis Grubu”, kendisinin “grup başkanı” olarak, “hükümet bunalımı” hakkında, “gruba” öğütlerde bulunmasını diledi. Parti grubunda yaptığı konuşmada, hükümet kurma işleminin o günkü kurallara

göre zor olduğuna değindi. Bu zorlukların, ancak, Anayasa'da değişiklikler yapılarak giderilebileceğini belirtti. Önerisi, hükümet üyelerinin tek tek Meclis tarafından atanması yönteminin değiştirilmesiydi. Yeni yöntemde, Meclis'in seçtiği Cumhurbaşkanı, Başbakanı görevlendirecek, Başkan da hükümet üyelerinin atamasını yapacaktı. Hükümetin kurulması, Cumhurbaşkanı'nın ve Meclis'in onayına bağlı olacaktı. Bütün bu değişiklikleri yapabilmek için de, öteki önlemler yanında, Anayasa'nın ikinci maddesine küçük bir ek yapmak gerekiyordu. Bu ek, "Türk Devleti'nin yönetim biçimi Cumhuriyet'tir" diyecekti.

Mustafa Kemal, arkadaşları ve yardımcılarıyla yaptığı çalışmalar sonunda ortamı, Cumhuriyet'in kurulmasına hazırlamıştı. Böylece, önerdiği bütün değişiklikler, Parti grubunda öğleden sonra saat 6'da Büyük Millet Meclisi'nde ise, saat 8.30'da onaylandı. On beş dakika sonra, **Mustafa Kemal Paşa** oybirliği ile yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçilmişti. **İsmet Paşa'yı** hükümeti kurmakla görevlendirince, "kabine bunalımı" da yeni siyasal örgütlenme içinde sona erdi. Cumhuriyet'in ilanı ile, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerinde yeni bir devlet kurma süreci başarılmıştı. Artık toplumu yenileme süreci başlayacaktı.

4. ÖZET VE SONUÇLAR

Bağımsızlık Savaşı, **Mustafa Kemal**'in elinde bir araçtı aslında: Ülkenin tüm siyasal ve kültürel yapısını değiştirmek için bir araç. **Mustafa Kemal** iyi bir plancı ve kusursuz bir uygulayıcıydı. Hiç kuşkusuz, toplumun yeniden örgütlenmesi için ilk düşüncelerini daha 1906'da "Vatan ve Hürriyet" adlı gizli örgütü kurduğu zaman oluşturmaya başlamıştı. Fakat, toplumun değişme ve gelişme süreci içinde, onun başına geçebilmek için on üç yıl bekledi ve çalıştı. Aslında, Osmanlılar, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilmeselerdi ve ülke düşman tarafından paylaşılmasaydı daha da bekleyecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun "İttihat ve Terakki"nin liderliğindeki yenilgisi ve düşmanın Anadolu'ya çıkması ona, uzun dönemli planlarını uygulamakta çok büyük ölçüde yardımcı oldu.

MUSTAFA KEMAL'İN TEMEL EREĞİ: TÜM SİYASAL DÜZEN

Her devrimci Önder gibi, onun da temel amacı, İmparatorluğun siyasal düzenini değiştirmektir. **Mustafa Kemal**'in bu amacı ile, Padişahın siyasal gücüne dayalı düzen değişmedikçe, toplumun yeniden biçimlendirilmesinin olanaksızlığı konusundaki tarihsel gerçek, tam anlamıyla çakışmıştı. Osmanlıların anlamlı sonuçlar doğurmayan iki Meşrutiyet deneyi bu tarihsel gerçeğin en kesin kanıtlarıydı. Batılılaşma çabalarının ürünleri olan meşrutiyetler, siyasal düzenin temeli olan Padişah egemenliğini değiştirmedikleri için başarısız kalmışlardı (Bu, pek çok başarısızlık nedeninin yalnızca biriydi aslında).

Mustafa Kemal'in askerî yaşamı, bir anlamda, yükleneceği tarihsel göreve bir hazırlıktı. Akademide, çete savaşı (gerilla) yöntemini öğrenmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda, Anafartalar Komutanı olmadan önce, Gelibolu yarımadasının savunmasını uzun uzun inceleme olanağı bulmuştu. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na başla-

dığı zaman, Birinci Dünya Savaşı’nın başarılı bir komutanıydı. Büyük Savaş sırasında, hemen hemen bütün cephelerde dövülmüştü. Kısacası, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nı yönetmek üzere askerî hazırlıkları tamdı.

Mustafa Kemal’in siyasal etkinlikleri de çok düzenli ve tutarlıdır. Bağımsızlık Savaşı sırasında atılacak her adımı ince ince hazırlamıştır. Her adım, uzun irdelemelerden sonra ve büyük bir ana planın bir parçası olarak uygulamaya konulmuştur. Askerî okula girdiğinden beri İmparatorluğun genel durumu hakkında düşünmek için yeterli zamanı olmuştur. Aynı zamanda Batı uygarlığını da görmüş ve bir süre orada yaşamak olanağı bulmuştur. Toplumu siyasal ve kültürel olarak biçimlendirirken kullandığı ilkeler, büyük bir olasılıkla, Batı’da yaşadığı sıralarda yaptığı gözlemlere dayanıyordu.

MUSTAFA KEMAL’İN ŞANSI: ANADOLU’NUN İŞGALI VE PADİŞAHIN KAÇIŞI

Düşmanın Anadolu’ya çıkması, **Mustafa Kemal’in**, siyasal iktidarı eline geçirmek için yaptığı planlara çok büyük ölçüde yardım etti. Birinci Dünya Savaşı, **Mustafa Kemal’in** en güçlü karşıtını, “İftihat ve Terakki Partisi”ni ortadan kaldırmıştı. Beceriksiz Padişah, yenilgi karşısında, düşmana sessizce boyun eğerek kendi kuyusunu kendi kazdı. Düşmanın acımasızlığı, özellikle Yunanlıların Ege’de ve Ermenilerin doğuda yaptıkları, onlarla işbirliğine girmiş görünen Padişaha karşı tüm ulusun örgütlenmesinde çok yardımcı oldu. Böylece Ulusal Bağımsızlık Savaşı, **Mustafa Kemal’in** elinde, yeni bir toplum yaratmak için gerekli olan ulusal bilincin biçimlendirilmesinde etkin bir araç niteliği kazandı.

ZAMANLAMASI KUSURSUZDU

Mustafa Kemal, yalnızca bir asker olarak değil, bir siyaset adamı olarak da büyük bir güdümleyiciydi. Temel ereğine doğru, o günkü koşullar çerçevesinde eyleme geçerek, yavaş yavaş yürürdü. İşe, düşmana karşı bir savaş örgütlemekle başladı. Samsun’a ayak bastığı zaman, cebine, Padişah hükümetinin, çevredeki bütün askerî ve sivil görevlilerden üstün olduğunu belirten belgesini koymayı unutmamıştı. Her ne kadar, o günkü siyasal düzene karşı savaşmayı kafasına koymuşsa da, görevlerinden ayrılana kadar, bu düzenin belgesini, bir güç kaynağı olarak kullandı. Görevlerinden ayrılma zamanı da çok iyi seçilmişti: Tam, işine son verileceği anda, kendisi ayrıldı.

Görevlerinden ayrılıp, eski siyasal düzenin kendisine verdiği yetkileri yitirince hemen yeni bir siyasal güç kaynağı yarattı. Halkın kendisi, bu noktadan sonra, egemenliğin, Padişahın değil, ulusun olduğunu savunmaya başladı. Çünkü, kendi gücü, bu kaynaktan geliyordu. “Egemenlik ulusundur” ilkesini tutarlı olarak sürekli savundu ve onu Bağımsızlık Savaşı’nın temel dogmalarından biri yaptı.

Halka ve ulusa güveniyordu (Elinde başka seçenek de yoktu). Halk ve ulus, onun, yalnızca Ulusal Bağımsızlık Savaşı’ndaki yardımcıları değildi. Aynı zamanda tartışılmaz önderliğini de onların yoluyla gerçekleştirdi. Bir ihtilalcinin çıkarları ile Türk ulusunun çıkarları bu dönemde, mutlu bir rastlantı ile çakışmıştı.

MUSTAFA KEMAL EYLEMİNİN TEMEL NİTELİKLERİ

Mustafa Kemal, uğraşını, eski toplumsal-kültürel ve ekonomik yapı içinde ve-riyordu. Bu nedenle, eski düzenin kişi ve kurumlarıyla birlikler yapmak zorun-daydı (Aslında kendisi de o düzenin bir ürünüydü). Örneğin, bir direnme eylemi örgütleyebilmek için, din adamlarının, “âyân” ve “eşraf”ın desteğini arıyordu. Pa-dişah, bir “fetva” ile ona ölüm emrini bildirince, o da, 153 din adamından, başka bir “fetva” alarak, bunu yanıtlamıştı.

Bağımsızlık Savaşı için gerekli olan malî destek de, önemli ölçüde “âyân” ve “eşraf”tan gelmişti (**Müderrişoğlu**, 1974:161-170). Aslında, Bağımsızlık Savaşı süresince, altı yüzyıllık İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını değiştirmeye zamanı da, gücü de yoktu. Ancak, o gün ortada olan kaynakları kullanabiliyordu. Zaman sınırlıydı ve büyük bir olasılıkla, **Mustafa Kemal**, bu yapıyı değiştirmeyi de pek amaçlamıyordu. Bu noktada onun başarısı çok daha belirgin duruma gelir. Temel toplumsal ve ekonomik gelişmelere dayanmadan, çok kısa bir süre içinde, bütün siyasal düzeni değiştirmeyi başarmıştır. *Bir başka deyişle, Mustafa Kemal eyleminin ardında yatan temel öğeler, toplumsal ve ekonomik değil, siyasal ve ideolojiktir.* Bu yargının anlamı, onun, kaçınılmaz toplumsal ve ekonomik değişimleri izleyen bir kişi değil, tam tersine, böyle değişimleri yaratmak için ideolojik, siyasal ve askerî eylemlere girişen bir Önder olduğudur. Bu süreç içindeki temel yardımcıları, düşmanın Anadolu’daki varlığı, Padişahlık ve İmparatorluk dönemi süresince, çağdaşlaşma akımlarının getirdiği ideolojik birikim-lerdi.

ANAYASACILIK VE HALKÇILIK: DEVRİMİ GERÇEKLEŞTİRMEK İÇİN ARAÇLAR

Mustafa Kemal’in anayasacılığı ve halkçılığı, Bağımsızlık Savaşı süresince, el ele gelişti. Bu iki ilke, yalnızca, amacına varmak için kullandığı araçlardı. Önemli karar anları geldiği zaman, asıl amacı olan Ulusal Bağımsızlık için bu ilkeleri bir yana itmekte hiç duraksamadı. Ulusal Bağımsızlık adına, örneğin, ulusal egemenlik ilkesini bozabilirdi. Bunun en güzel kanıtı, Başkomutanlık yetkilerinin süresi-nin uzatılması onaylanmadığı zaman, Büyük Millet Meclisi’ne karşı takındığı tu-tumdur. Bir başka kanıt, Saltanatın kaldırılması sırasında, Karma Encümende yaptığı konuşmadır.

İşlevini, toplumun o günkü yapısı içinde sürdürdüğünden, toplumun değişme yeteneğinden daha hızlı bir gelişme çizgisi uygulamaya özel bir dikkat gösteriyordu. Örneğin, Saltanatın kaldırılması zamanının gelmediğini düşündüğü için, ilk Anayasa’nın Meclis’te kabul edilmesi sırasında, Anayasa ile Saltanat arasında hiçbir ilişki olmadığını ileri sürmüştü. İnsanların duygu ve düşüncelerini anlamak ve izlemekte, özel bir yetenek sahibi olduğu ve bu yeteneğinin, başarısında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Kamuoyuna resmî açıklamalar yapma ve yeni adımlar için eyleme geçme zamanlarını sürekli olarak en uygun biçimde saptayabilmiştir. 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in kurulması, 1906’dan beri sürdürdüğü çabaları içinde, her olanağın en akılcı biçimde kullanılması sonucunda erişilmiş bir ara aşamayıdır.

YENİ TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI: YÖNETİCİ SINIF İLE “ARA” SINIFLARIN BİRLİĞİ

Ulusal Bağımsızlık Savaşı, yönetici seçkinler ile güçsüz “ara sınıflar”ın gerçekleştirmekte olduğu birliğin ilk adımlarını da oluşturunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nun asker ve sivil bürokratlarının **Mustafa Kemal** eylemine katılan kimi kesimleri, eylem içinde ana güç durumuna gelmiş ve bu arada “âyân”, “eşraf” ve “ulema” ile yakın bir işbirliği gerçekleştirmişlerdi. **Mustafa Kemal** de toplumun bütün kesimlerine ulaşmaya çalışan bir Ulusal Önder olarak, bu grupların desteğini arıyordu. Yüzyıllar boyunca, açık ya da kapalı bir biçimde merkezî iktidar ile çatışma ve çekişme içinde bulunan “ara sınıflar”, böyle bir yakınlaşma için can atmaktaydılar. **Mustafa Kemal** onlara ilk kez yönetici seçkinlerle birlik kurma olanağı tanıyordu. Aslında, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın ilk başlarında, kendiliğinden, bölük pörçük ortaya çıkan direnme eylemleri de bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu eylemlerin pek çoğu (belki de hepsi), düşman karşısında boyun eğen güçsüz ve yeteneksiz merkezî iktidara, yani Padişaha karşı tepkiler olarak ortaya çıkmıştı. Ulusal Kurtuluş Savaşı ilerleyip geliştikçe, bunların kimisi, yeni merkezî iktidarın temsilcisi olan **Mustafa Kemal**’le bütünleşti. Kimisi de, **Çerkes Etem** gibi, merkezî iktidarın denetimini kabul etmedi. Fakat, “ara sınıflar”ın genellikle, **Mustafa Kemal** eylemini, yönetici sınıfa katılabilmek için önlerine çıkan bir olanak olarak değerlendirdiklerinde hiç kuşku yoktur. Bu yüzdendir ki, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın temel malî desteği de “ara sınıflar”dan gelmişti (**Müderrişoğlu**, 1974:187).

Mustafa Kemal eylemi, iki yönüyle, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Batılılaşma akımlarından ayrılıyordu. Birincisi, **Mustafa Kemal** eyleminde, siyasal güç kaynağı değişmiş ve bütünüyle **Mustafa Kemal**’in eline geçmişti. İkinci olarak, bu eyleme, Osmanlılardaki geleneksel yönetici sınıfın dışında olan sınıf ve gruplar da katılmışlardı. Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın bu iki niteliği, birlikte, Türk toplumunun geleceğini de saptamıştı. Bir başka deyişle, yeni kurulan Türk Devleti’nin toplumsal ve ekonomik yapısı, **Mustafa Kemal**’in “âyân” ve “eşraf” ile yönetici sınıf arasındaki birliğe dayalı olan genel yaklaşımı tarafından belirlenmişti. **Mustafa Kemal**’in bu yaklaşımı ise, o günkü koşullar tarafından biçimlendirilmişti. Bu yaklaşım daha sonra Kemalist eylemin ideolojisini oluşturdu.

Bölüm III

ATATÜRK DEVRİMLERİ

Ulus-Devletin Kuruluşu

“Devletçi-Seçkinci”lerin Güdümlenmesi.

Batıllaşma Yoluyla Emperyalizme Karşı Savaş.

*Demir Kazık yerindedir,
Bütün ışıklar yer değiştirse de.
Mustafa Kemal milyon milyondur hep,
Yürek birse de.
Demir Kazık kalıcı, kuzey kuzey,
Çok parlamadan, biraz sönük.
Mustafa Kemal hepimizi kapsar,
Hepimize ayrı ayrı dönük.
Demir Kazık, uzun,
Kocaman gecelere karşı yaşar sarıda
Mustafa Kemal uzanır sonuca ergeç.
Kalmaz ki yarıda.
Demir Kazık ne güzel.
Evrenin çivisi.
Mustafa Kemal evrence bir aydınlık,
Yokeder karanlığı, sisi.
Demir Kazık ne der yolunu yitirenlere ta uzak,
Kendi yönüne gel, der.
Mustafa Kemal ne der bana, sana, ona,
Özgürlük üzre yüksel, der.*

Fazıl Hüsnü Dağlarca
“Mustafa Kemal’le Demir Kazık Yıldızı”

1. KEMALİST İDEOLOJİNİN YAPISI

Türkiye'nin düşünsel ve siyasal yaşamında "Atatürk Devrimleri" adı verilen atılımlar yeni Türk toplumunun temellerini oluşturunuyordu. Bu devrimlerin genel nitelikleri, Türk toplumunun çağdaşlaşmasındaki "diyalektik" sürece ışık tutar. Bu nedenle, en başta, bu niteliklerin belirlenmesi gerekmektedir.

Atatürk devrimlerinin *birinci* niteliği, "devletçi-seçkinci" bir grup tarafından geniş halk kitlelerine, tepeden inme biçimde uygulanmış olmalarıdır. Bu "devletçi-seçkinci" grup, Osmanlı geleneğinin bir ürünüydü ve Cumhuriyetin ilk yıllarında ortada görülen tek toplumsal ve siyasal güçtü. Devrimlerin *ikinci* niteliği, Batı tipi bir toplum yaratmaya yönelmiş olmalarıydı. Bir başka deyişle, bu devrimler, Batı'da görülen toplum modellerinden esinlenerek uygulamaya konulmuşlardır. *Üçüncü* bir nitelikleri, hepsinin aynı anda topluma sunulmamış olmasıydı. Kemalist eylem, zaman içinde geliştikçe, her bir devrim biçimlenmiş ve adım adım uygulamaya konulmuştu. *Dördüncü* bir nitelik, bütün devrimlerin temelinde, kuramsal açıdan "halk egemenliği" ilkesinin yatmasıdır. Bütün bu niteliklerin önemi ve sonuçları, devrimlerin yapıları incelenirken, açıklanacaktır.

Atatürk döneminin ortalarına doğru, tüm Kemalist eylem, devrimleri kapsayan bir biçimde, Kemalizm ya da Atatürkçülük adı altında bir ideoloji olarak biçimlendi. İdeoloji olarak Kemalizm, Cumhuriyet'ten önce yoktu (Kili, 1969:5). Cumhuriyet'ten sonra, **Atatürk**'ün eylemlerine göre oluştu. Bu anlamda Kemalizm, başarılı uygulamaya dayanan (pragmatik) bir ideoloji niteliği taşır. Kemalist ideolojinin bu niteliğinin ardında yatan temel neden, Atatürk İhtilalinin (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimler), siyasal zorunlulardan doğmuş ve dış dünya öğelerinden etkilenmiş bir devrim oluşudur. Bir başka deyişle, **Mustafa Kemal Atatürk**, toplumdaki ekonomik değişimler sonunda ortaya çıkmış olan bir toplumsal grubun ya da sınıfın önderi değildi. Kökeni bakımından, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici seçkin sınıfının bir üyesiydi. Bu nedenle Kemalist ihtilal, temelde bir gruplar ya da sınıflar arası çatışma değil, grup ya da sınıf içi bir uğraş niteliği taşıyordu. Sonradan, eylem, "ara sınıflar", yani "eşraf", "âyân" ve "ulema" arasında destek ve işbirliği olanakları aramaya başlayınca, nitelik değiştirdi. Eylemin, toplumdaki geleneksel siyasal gücü elinde bulunduran seçkinlere, yani Padişah ve adamlarına karşı yapılması ve "ara sınıf"la gerçekleştirilen işbirliği, Kemalist ihtilali, "ara sınıflar"a ve geniş halk kitlelerine doğru zorladı. Bu zorlamanın doğurduğu eğilim, aslında İmparatorluk zamanındaki Batılılaşma eylemlerinin getirdiği ideolojik birikim ile **Mustafa Kemal Atatürk**'ün Padişaha ve düşmana karşı savaşırken kullandığı araç ve ilkelere de uygundu.

KÜLTÜREL İKİLİK VE KEMALİZM (ATATÜRKÇÜLÜK)

Atatürk devrimleri öteki amaçlarının yanında, bir de, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok uzun bir zamandır süregelen "kültürel ikilik" sorununa çözüm getirmeye yönelmişti. Toplumda, aydınlarla halk kitlelerinin kullandıkları ortak bir dil

ve ortak bir yazın olmaması, bu iki grubun kültürel değerleri arasında büyük bir farklılaşmaya yol açmıştı.

Bu farklılık, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Batılılaşma eylemleriyle daha da belirginleşti. Çünkü, Batılı kurumların, salt öykünme yoluyla alınması, geniş halk kitlelerini devlete ve onun temsilcisi olan aydınlara karşı daha da yabancılaştırdı. Bu ek yabancılaşma süreci, yeni bir boyut üzerinde oluşuyordu. Bu boyut, halkın dinsel-geleneksel yaşam biçimiydi. Batılıların yaşamına her öykünme çabası, halk tarafından, dinsel ilkelerden ve geleneksel kurallardan bir sapma olarak değerlendiriliyordu. Bu yüzden Osmanlılar dönemindeki Batılılaşma eylemleri Müslüman gruplar arasında dinsel ve geleneksel tepkilerin ortaya çıkmasına yol açtı.

Mustafa Kemal, geniş halk kitleleriyle aydınlar arasındaki uçurumu kapatmak istiyordu. Aslında, “halk egemenliğine” olan inancı, bu amacın ardında yatan temel ilkeydi. Örnek alınan model, endüstri devrimi sonrası ortaya çıkan Batı tipi toplum yapısıydı. Fakat **Mustafa Kemal**, her türlü, salt öykünmeciliğe karşıydı. Bu nedenle, Batı’daki kurumları Türkiye’ye aktarmak yerine, Batı uygarlığının temelinde yatan ilkeleri uygulamak istiyordu. Bunlar, ulusçuluk, ulusal bir ekonomi ve yaşam görüşü olarak, bilime dayalı (pozitivist) bir yaklaşımdı. Gerçekten de, “bilimsel yöntem”lere karşı büyük bir bağlılığı vardı (**Timur**, 1968:152). **Atatürk’e** göre, bilim, evrensel olduğuna göre ve Batı uygarlığı da bilime dayalı bulunduğu için, bilimsel yöntemlere özel bir dikkat göstererek Batı uygarlığının temel ilkelerinin alınması, devrimlerin evrenselliğini sağlayacaktı (**Mango**, 1968:61). Bu anlamda, devrimler, salt Batı öykünmeciliğinin ötesinde bir amaç taşıyordu.

Felsefe düzeyinde yukardaki düşüncelere dayanan **Atatürk** devrimleri, toplumdaki kültürel ikiliği de Batılılaşma yönünde çözmek istiyordu. Bu çözüm açıkça, ikiliğin öbür yüzünü oluşturan dinsel-geleneksel yaklaşıma karşıydı.

BATILILAŞMA VE TOPLUMDAKİ SİYASAL GÜÇ DAĞILIMI

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bütün Batılılaşma çabaları şu ya da bu biçimde gerici ve tutucu tepkilerle karşılaşmıştı. Bu tepkiler kimi zaman güçlü ve acı, kimi zaman da güçsüz ve sessizdi. Osmanlı toplumunun ikili kültürel yapısını pekiştiren bu tepkiler, İmparatorluğun dinsel ve geleneksel yapısından doğuyordu. Bu yapının ardında yatan temel değişken ise, Padişahın bütün toplumu etkileyen siyasal gücüydü. Padişahın siyasal gücü ile toplumun dinsel-geleneksel nitelikleri o ölçüde bütünleşmişti ki, kimi kez, Padişahın kendisi bile, yenicilerinin ve ulemanın çıkarlarını rahatsız ettiği için, Batılılaşma çabalarına giriştiği gerekçesi ile tahattan indirilmişti. Çünkü, siyasal iktidarın geleneksel niteliği, siyasal gücün yönetici sınıf arasında dağılarak yaygınlaşmasına yol açmış ve yönetici sınıfın çeşitli kesimlerinin çıkarları ile o günkü düzen birbirini destekleyerek, birbiri üzerinde güçlendirici ve pekiştirici etki yapmaya başlamıştı. Bu yüzden o günkü düzeni değiştirmeye yönelmiş her çaba, bozuk düzenin temsilcisi olan çürümüş yönetici seçkin sınıfın çok sert tepkileriyle karşılaşılıyordu.

“Şeriat isterük” sloganı ile sokağa dökülen kalabalıklar, aslında, “din devleti” kisvesi altında, kendi çıkarlarını savunan insanlardan oluşuyordu.

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında, siyasal gücün, yaygın ve dağınık niteli-

gi, Batılılaşma çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardında yatan temel nedenlerin bir başkasıydı. Bütün düzen öylesine çürümüştü ki, sorunun temeline yönelmeden, düzenin bir yönünü değiştirmek bütünyle olanaksızlaşmıştı. Sorunun temeli ise, toplumdaki güç dağılımını ya da en üstte Padişahın oturduğu siyasal güç üçgenini değiştirme konusunda düğümlenmişti.

İmparatorluk dönemindeki Batılılaşma çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının bir başka nedeni de, yapılan eylemlerin nitelikleriydi. Bu eylemler, gerekli toplumsal, ekonomik ve siyasal temelleri atmadan, Batı kurumlarını, tıpkısıyla aktarmaya çalışıyorlardı. Bu anlamda, bütün Batılılaşma çabaları umutsuzdu, çünkü İmparatorlukta bunlar için gerekli geçmiş ve ortam yoktu.

Atatürk'ün Batılılaşmaya ilişkin olarak gerçekleştirdiği eylem iki yönlüdür. Birincisi, toplumun güç dağılımını, dinsel-geleneksel nitelikten, çağdaş-demokratik (ve doğal olarak "laik") niteliğe aktarmıştır. Yalnızca sözde kalmış bile olsa, "halk egemenliği" kavramını, yeni toplumu yaratmakta temel öge olarak kullanmıştır. Halk egemenliği ilkesi, onun, bütün toplumsal, ekonomik ve siyasal güçleri, Batılılaşma yönünde güdümlemesine yardım etmiştir. Toplumun temel güç dengesini değiştirerek uyguladığı devrimlere karşı ortaya çıkacak direnmeleri de en aza indirmişti.

İkinci olarak, **Mustafa Kemal**, devrimlerini, bölük pörçük uygulamalar biçiminde değil, tutarlı bir bütünün anlamlı parçaları olarak sunmuştur topluma. Yaklaşık olarak on yıllık bir süre içinde, bütün devrimler yeni bir düzenin ayrılmaz parçaları olarak gerçekleştirilmişlerdir.

2. SİYASAL, HUKUKSAL VE KÜLTÜREL DEVRİMLER

Yukarda kısaca açıklamaya çalıştığım gibi, siyasal devrimler yeni Türkiye'nin tüm çağdaşlaşma ve Batılılaşma çabalarının altındaki temeli oluşturur. **Atatürk**, siyasal gücü yalnızca kendi elinde toplamakla yetinmemişti. Aynı zamanda, dini ve geleneği, bir siyasal güç kaynağı olarak baskı altına almış ve toplumu bu açıdan yeni devrimlere hazırlamıştır. Bu yaklaşımdan dolayı, Atatürkçülük (ya da Kemalizm), dine karşı bir öğreti olarak damgalanmıştır. Oysa ki Atatürkçülüğün, bir siyasal güç kaynağı olma niteliğini elinden almaktan başka, İslam dini ile bir ilişkisi yoktur. Bu yaklaşım çağdaş bir kişiye çok olağan gelirse de, o günkü koşullar altında, İslam dinine yapılan en büyük saldırılardan biri niteliğini taşıyordu. Çünkü, İslam dini, siyasal iktidarı da düzenleyen bir kurallar bütünü olarak doğmuştu (**Rodinson**, 1969:156-157). Ayrıca tüm Osmanlı İmparatorluğu ve onun geleneksel düzeni, İslam dininin kurallarından çok etkilenmişti. İşte bu yaklaşımdan dolayı, Atatürkçülük, toplum içindeki yerini ve gücünü yitiren din adamlarının gözünde dinsiz bir öğreti niteliği kazandı.

PADİŞAHIN KATKISI: OLUMSUZLUĞUN DESTEĞİ

O günkü güç dağılımını değiştirmek için, **Atatürk**, Bağımsızlık Savaşı sırasında, Padişah tarafından kendisine bol bol verilen olanakları sonuna dek kullandı. Başka türlü, Saltanatı ve Halifeliği kaldırmaması son derece zor olurdu. Bu işi an-

cak, Padişahın yanlışlarından yararlanarak başarabildi. Yoksa o günkü koşullar altında bu işin gerçekleştirilmesi olanaksızdı. Düşünülmelidir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi bile, Saltanatın yabancı baskısından kurtarılmasını, ulusal amaçlar arasında saymıştı.

Düşmana karşı askerî başarı kazanıldıktan sonra, barış görüşmeleri başladığında İstanbul'da Padişah hükümetinin varlığı önemli siyasal sorunlar doğurmaya başlamıştı. Batılı ülkeler, İstanbul hükümetini tanımayı sürdürüyorlar ve barış görüşmelerine katılmasında direniyorlardı.

Atatürk'ün buyruktusu, bu konuda Meclis'e egemen oldu ve kimi karşıt üyelerin bulunmasına karşın, Saltanat, T.B.M.M. Hükümetinin dış ilişkilerini zedelediği gerekçesiyle 1 Kasım 1922'de kaldırıldı. Böylece, siyasal devrimlerin ilki ve en zoru başarılmış oluyordu. Padişahın dinsel-geleneksel gücü, halk egemenliğini temsil eden Büyük Millet Meclisi'nin gücü ile yok edilmişti.

Cumhuriyet'in kurulması, Saltanatın kaldırılması ile başlayan siyasal devrimin tamamlanması için atılması gerekli bir adımdı. Kimi çok yakın arkadaşlarının değişik düşünmesine karşın (**Cebesoy**, 1960:40-43), **Atatürk**, bu adımı da 29 Ekim 1923'te gerçekleştirdi.

Siyasal devrimin üçüncü ve son adamı, Halifelğin kaldırılmasıydı. **Vahdettin** bir İngiliz savaş gemisiyle kaçtıktan sonra, **Abdülaziz**'in oğlu **Abdülmecid Efendi**, Meclis tarafından Halife olarak atandı. Fakat bu atama yapılırken, Büyük Millet Meclisi'nin Halife atama yetkisi olup olmadığı konusunda şiddetli tartışmalar oldu (**Baydar**, 1973:174-177). Meclis'in, yetkisi olmadığı gerekçesi ile, Halife atamasına karşı çıkanların amacı, Halifelği, Büyük Millet Meclisi'nin denetiminden kurtarmaktı.

Son Halife, **Abdülmecid Efendi**, Halifelğin kaldırılması için hukuksal gerekçeyi kendisi hazırladı. Büyük Millet Meclisi'nin isteklerine aykırı olarak, imzasını, "Halife-i Müslimin ve Hadim-ül-Haremeyn" (Müslümanların Halifesi ve Mekke ile Medine'nin hizmetkârı) olarak atıyor, törenlerde Padişah gibi davranıyordu. Bu arada, Halifelğin siyasal yönünü yeniden canlandırmak için kimi çabalar da göze çarpıyordu. **Abdülmecid Efendi** de, yeni hükümete karşı bir siyasal-dinsel önder tutumu içindeydi. Halifenin siyasal önder imgesi, birtakım İstanbul gazeteleri tarafından da destekleniyordu.

Atatürk'ün kafasında, Halifelğin kaldırılmasının asıl nedeni, çağdaşlaşma yolunda gelecekte yapmayı tasarladığı devrimlerin engellenme olasılığıydı (**Yalman**, 1938:17). Bir başka deyişle, Halifelik kurumu, **Atatürk**'ün yapmayı tasarladığı toplumsal ve laik devrimlerle çatışma durumundaydı (**İğdemir**, 1963:141). Son Halife **Abdülmecid**'in saltanat günlerini anımsatan tutum ve davranışları **Atatürk**'e istediği fırsatı verdi. Siyasal bakımdan sakıncalı bir konuma düşen Halifelik, 3 Mart 1924'te kaldırıldı. Halifelği kaldıran yasa, aynı zamanda Osmanlı ailesini de yurtdışına çıkarıyordu.

Halifelğin kaldırıldığı aynı gün "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" adlı yasa ile, bütün eğitim kurumları tek ilke çerçevesinde birleştirildi. Artık bütün dinsel eğitim yapan okullar kapatılmış, din ilkelerine göre yapılan eğitim durdurulmuş ve laik eğitim başlamıştı.

LAİKLİK KONUSUNDA ATILAN ADIMLAR: DEMOKRASİNİN TEMELLERİ

Aynı gün, üçüncü bir devrim yasası daha Meclisçe kabul edilmişti. Bu yasa ile “Şeriye ve Evkaf Vekâleti” kaldırılmıştı. Aynı yasa, “Erkânı Harbiye Vekâleti”ni de kaldırıyordu.

Atatürk, üstün yetenekli bir güdümleyici olarak 3 Mart 1924 tarihinde pek çok devrimi aynı anda gerçekleştirmişti. İlk olarak, “Erkânı Harbiye” ve “Şeriye ve Evkaf” bakanlıkları kaldırılarak, askerler ve din adamları, günlük siyaset dışında bırakılmışlardı. **Mustafa Kemal Atatürk**, askerî ve dinsel etkinliklerin, siyaset dışı tutulmaları görüşüne yürekten inanmıştı. Bu fikri, “İttihat ve Terakki Partisi” zamanından beri, sürekli olarak şiddetle savunuyordu.

İkinci olarak, dinsel bir bakanlığa, askerî bir bakanlığa yaptığı aynı işlemi uygulayarak, toplumun dinci kesimlerinden gelecek karşıtlıkları ve direnmeleri en aza indirmişti. En önemli bakanlıklardan biri olan “Erkânı Harbiye” bakanlığı kaldırıldığına göre, dinsel bir bakanlık olan, “Şeriye ve Evkaf”ın kaldırılmasında ne sakınca olabilirdi ki? Aslında, 3 Mart günü girilen bu önemli atılımların kararı önceden, Şubat ayında, ordu ve kolordu komutanlarıyla yapılan bir toplantıda alınmıştı (İğdemir, 1963:141).

Üçüncü olarak, eğitimin ve devletin laikleştirilmesi, tek bir adımda, gerçekleştirilmişti: **Atatürk** tasarladığı devrimlerin uygulamaya konulmasında, kararlı ve çabuk eyleme inanırdı. Laikleşme kararının bir sonucu da, hukuk düzeninin laikleştirilmesiydi. “Şeriye ve Evkaf” bakanlığının kaldırılması bu yönde atılmış bir adımdı. İslam hukukuna göre yapılmış yasaların yerine yeni yasalar hazırlanıyordu. 17 Şubat 1926’da yeni “Medeni Yasa” Meclis tarafından kabul edildi ve 4 Ekim’de yürürlüğe girdi. Bu yasa, İsviçre’den, kimi değişiklikler yapılarak aktarılmıştı. Aynı gün, yeni Ticaret, Ceza ve Borçlar yasaları da yürürlüğe girdi.

Devletin laikleştirilme eylemi, Anayasa’da yapılan değişikliklerle tamamlandı. “Türkiye Cumhuriyeti’nin dini İslam’dır” sözü, Anayasa’nın 2. maddesinden çıkartıldı. Aynı zamanda, 26. maddede yapılan bir değişiklikle, Büyük Millet Meclisi de, “şeriat”ın uygulayıcısı olmaktan kurtarıldı. Büyük Millet Meclisi’nde görev başlarken edilen yemin de, “Allah” yerine kişinin onuru üzerine dayandırılacak biçimde düzeltildi.

Böylece, İslam dini içindeki çeşitli mezhepler başta olmak kaydı ile, tüm inançların birbirleri ve devlet karşısındaki eşit konumları güvenceye alındı.

Bütün bu değişikliklerin bir sonucu da, kadınların siyasal ve toplumsal özgürlüklere kavuşması oldu. Bir başka sonuç, çok eşli evliliğin yasaklanarak, tek eşli evliliğin zorunlu kılınmasıydı.

ŞAPKA DEVRİMİ: SİMGEYE SALDIRI

Atatürk, toplumun kültürel niteliklerini ve bu arada genel görünüşünü de değiştirmeyi amaçlıyordu. Bu yüzden, günlük giyim kuşam alışkanlıklarını etkilemeye kararlıydı. 25 Kasım 1925 tarihinde, “fes”i yasaklayan ve herkesin şapka giymesini zorunlu kılan bir yasa kabul edildi.

İlginç olan nokta, şapka yasasının gerek Meclis içinde, gerekse Meclis dışında,

şasıllacak tepkilere yol açması oldu. Şapka, çağdaşlaşmanın bir simgesi olduğu için, bütün dinci-gelenekçi ve gerici gruplar, şapka yasasına karşı çıktılar. **Atatürk**, bir simgeye saldırarak, hem halkın görünümünü çağdaşlaşmanın istemiş, hem de çağdaşlaşma çabalarına karşı gösterilecek olan direnmeleri bir ölçüde de olsa kırmayı amaçlamıştı.

Şapka devrimi için ortamı hazırlaması da son derece ilginçti. Şapka yasası Meclis tarafından kabul edilmeden üç ay önce, kendisi, kişisel olarak şapkayı ilk kez Kastamonu'da halka sunmuştu. Kastamonu'nun niteliği, kimi çevreler tarafından, en tutucu olan, dolayısıyla, böyle bir yeniliğe karşı direnmesi en olası görülen bir kent olarak düşünülmesi idi.

SAAT VE TAKVİM'İN DEĞİŞTİRİLMESİ: BATI'YLA BÜTÜNLEŞMEYE DOĞRU

Kimi devrimler, Batı dünyasına katılmanın zorunlu sonuçları olarak ortaya çıktı. Örneğin, Türkiye'nin çağdaşlaşma atılımı ile, çağdaş dünyanın gerekleri, takvim ve saatin değiştirilmesinde çakiştı. "Hicrî" ve "Rumî" takvimler (İslamlığın doğuşunu başlangıç kabul eden ay ve güneş takvimleri), Batı takvimi ile değiştirildi. Alaturka saat hesabı da, 26 Aralık 1925'te Batı'nın kullandığı saat düzenine uyduruldu. Hafta sonu dinlenme günü de Cuma'dan Pazar'a alındı.

Öteki devrimler de kısaca şöyle sayılabilir: "Paşa", "Bey", "Efendi" gibi sınıf belirten ya da dinsel anlamı olan "unvan"ların kaldırılması; soyadı yasası; Latin harflerinin kabulü; rakamların değiştirilmesi ve bu değişikliklerin doğurguları.

Bütün bu devrimler ya Batı ile bütünleşmeyi kolaylaştırmış ya da Batı biçimi yaşam koşullarının benimsenmesine yol açmıştır. Sonuç olarak ülkenin toplumsal görünüşü kısa bir sürede değişmişti. Fakat, pek doğal olarak bu değişiklik, bütün devrimlerin geniş halk kitleleri tarafından aynı ölçüde benimsendiği anlamına gelmiyordu.

ULUSÇULUK YÖNÜNDEKİ DEVRİMLER

Batı toplumlarını andıran çağdaş bir yapı yaratmaya yönelik bütün bu devrimler, güçlü bir ulusçuluk havası içinde gerçekleştirilmiştir. Bir başka deyişle, Türkiye'de Batılılaşma, **Atatürk**'ün kafasında, "ulusal gelişme" olarak biçimlenmişti. Bu ulusçu yaklaşım, dört alanda yapılan devrimlerle çok daha güçlendirilmeye çalışılmıştır.

İlk alan, Türk diliydi. Arapça ve Farsça sözcükler ile dolu ve hem Arap hem de Fars dilbilgisinden etkilenen Osmanlıcaya karşı, dilin "Türkçeleştirilmesi", ulusal bütünlüğü sağlamak için bir zorunluktı. Osmanlılar döneminde, dil, yönetici sınıf ile geniş halk kitleleri arasında bir sınıfsal farklılaşma aracı işlevini de görüyordu. Bu farklılaşma o denli güçlüydü ki, Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında, kimi hükümet bildirilerini halkın anlayacağı dile çevirmek gerekliliği doğmuştu. Böylece, Türk Dili'ni inceleyip, araştırmak ve yabancı etkilerden arındırmak için, "Türk Dil Kurumu" kuruldu. Bu kurumun çalışmaları sonunda Türkçe, çeşitli grup ve sınıflar arası farklılaşma nedeni olmaktan çıkıp, ulusal bütünlüğü sağlayıcı bir işlev görmeye başladı.

Ulusal bir eylem yaratma amacına yönelik olan devrimlerin yöneldiği ikinci alan, tarihi. Türk tarihinin tam bir incelenmesine girildi. Türk Ulusu’nun tarihi, artık Osmanlılardan bağımsız olarak araştırılıyordu. Ulusal kökenler ve ulusun tarih içindeki gelişimi, ulusçu bir görüşle ele alındı. Bu amaç için kurulan “Türk Tarih Kurumu” büyük katkılarla, ulusal kimliğin güçlenmesine yardımcı oldu.

Ulusal devrimlerin yöneldiği üçüncü bir alan, ekonomi ve özellikle tarımdı. Ulusal bir ekonomi yaratmak çabalarına, devletin ekonomik etkinlikleri ve ulusal bir burjuvazinin desteklenmesi yoluyla girildi.

Dördüncü alan, dış siyasetti. Yeni Türk Devleti, Osmanlı İmparatorluğu’ndan değişik bir dış siyaset izliyordu. Barış ilkesine dayalı ve yabancı ülkelerden çok daha bağımsız bir dış siyaset uygulamasına girilmişti.

Bütün bu devrimler sonunda, **Atatürk** dönemindeki Batılılaşma, bir Batı öykünücülüğünden çok, ulusal bir eylem olarak gelişti.

DEVİMLERİN BENİMSENME DÜZEYİ: BİR İDEOLOJİYE DUYULAN GEREKSİNME

Atatürk devrimleri, uygulamaya dönük bir biçimde, sağlam bir kuramsal ya da öğretisel temele oturtulmadan gerçekleştirilmişti. Bu devrimler, aslında, **Atatürk**’ün kafasında, yıkılış döneminde, Osmanlıların sorunlarına karşı geliştirilen toplumsal, siyasal ve ekonomik önlemlerdi.

Fakat, **Atatürk**’ün izniyle kurulan “Serbest Fırka” deneyi, Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı yöneltilen eleştirilerin sağladığı destek yoluyla, devrimlerin halk tarafından benimsenme düzeyinin hiç de istenen ölçüde olmadığını göstermişti. Böylece, geniş halk kitlelerinin eğitiminde kullanılacak bir ideolojiye olan gereksinme ortaya çıktı. Bu gereksinme, kendi içinde tutarlı ve sağlam bir ideolojinin biçimlenmesine yol açtı. **Atatürk**, Cumhuriyet Halk Partisi’ni bir siyasal eğitim aracı olarak kurmuştu. Bu nedenle, böyle bir ideoloji de parti içinde yaratıldı.

3. BİR İDEOLOJİNİN BİÇİMLENMESİ: ATATÜRKÇÜLÜK (KEMALİZM)

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1927’deki Parti Kurultayı bir ideolojinin biçimlenmesi açısından, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihindeki en önemli olaylardan biriydi. Kurultayda, **Atatürk**, altı gün süren bir söylev verdi. Bu söylevde, Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nı, kendi görüş açısından anlattı. İlerde biçimlenecek bir ideolojinin temel öğeleri de, uygulama ilkeleri olarak, Söylev’de açıklanmıştı.

Aslında, uygulamalı bir ideolojinin ilk ilkeleri, 8 Nisan 1923’te, yeni seçimlere hazırlanırken ortaya konulmuştu. Halk egemenliği, ulusal bağımsızlık, Saltanatın kaldırılması, mahkemelerin, vergilerin ve yasaların düzeltilmesi, ulusal bir ekonomi yaratılması, eğitimin birleştirilmesi, genç Cumhuriyet için ileri sürülen amaçlardı. Daha sonra **Atatürk**, devrimlerini gerçekleştirmeye başladı. 1927 yılında artık devrimlerin bir kesimi uygulamaya konulmuş ve bir ideolojiye duyulan gereksinme iyice belirginleşmişti.

1927 CUMHURİYET HALK PARTİSİ KURULTAYI: BİÇİMLENMEYE DOĞRU İLK ADIMLAR

1927'deki Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı yeni bir tüzük kabul etmişti. Yeni bir tüzük yapılmasının gerekçesi aslında bir ideoloji biçimlendirmek gereksinimini yansıtıyordu. Gerekçede, yeni tüzüğün, partinin kuruluş amaçlarını ve ilkelerini açıklığa kavuşturacağından söz ediliyordu. Ayrıca, bu tüzükle, partinin cumhuriyetçi, halkçı, ulusçu olduğunun ve devletle dinin kesin olarak birbirinden ayrılmasından yana bulunduğunun açık olarak belirtileceği bildiriliyordu (Kili, 1969:62).

Yukardaki gerekçelerden sonra, Parti tüzüğü, Cumhuriyetin korunması, dinin siyasetten ayrılması, Türk Dili'nin ve Türk Kültürü'nün, ulusal bütünlüğü sağlayıcı araçlar olarak geliştirilmesi konularında kesin bir tutum belirliyordu. Parti tüzüğünden ayrıca, **Atatürk** de Parti Başkanı olarak bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiride, Cumhuriyet Halk Partisi'nin cumhuriyetçi, laik, halkçı ve ulusçu olduğunu söylüyor, ulusun ekonomik çıkarını geliştirmenin çok büyük bir önemi olduğunu vurguluyordu. Ayrıca, bütün yasaların çıkarılmasında ve uygulanmasında, bu ilkelere uyulacağını da eklemişti (Kili, 1969:64).

Atatürk'ün bildirisi, Parti tüzüğünden daha ilerici bir niteliğe sahipti. Örneğin, Parti tüzüğü din ile siyasetin ayrılmasından söz ederken, **Atatürk**, laikliği bir temel ilke olarak belirliyordu. Bir kez daha, **Atatürk** kendi örgütünü aşmıştı. Aslında, kişisel olarak, **Atatürk** çevresindeki her örgütten ve her kişiden daha devrimciydi. Bu, onun tartışılmaz önderliğinin niteliklerinden biriydi.

Kemalizmin bir ideoloji olarak biçimlenmesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931'deki üçüncü kurultayında tamamlandı. Laiklik, devletçilik ve devrimcilik ilkeleri, cumhuriyetçilik, ulusçuluk ve halkçılık ilkelerine eklenmişti. Bu altı ilke "altı ok" olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin simgesi kabul edildi. En sonunda 1935 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin dördüncü kurultayı, bu altı ilkeyi Atatürkçülüğün ilkeleri olarak niteledi.

ATATÜRKÇÜLÜĞÜN GELİŞME ÇİZGİSİ

Atatürkçü ideoloji, Osmanlı İmparatorluğu'nun acılı çöküş yıllarında gelişmeye başlamıştı. Önceleri, "Genç Osmanlıları", sonra da "Genç Türkler", "İttihat ve Terakki Partisi", Atatürkçülüğün (Kemalist ideolojinin) gelişmesine katkılarda bulunmuşlardı. Son olarak da, Cumhuriyet kurulunca, ortaya çıkan demokrasi denemeleri, "Terakkiperver Fırka" ile "Serbest Fırka", Kemalizmin biçimlenmesine yardımcı oldular. Atatürkçülük, "İttihat ve Terakki"den çok esinlenmişti. Buna karşılık, "Terakkiperver Fırka" ile "Serbest Fırka", Atatürkçülüğe, "diyalektik" bir biçimde katkılarda bulundular. Bir başka deyişle, **Atatürk**'ün yaşamı sırasında ortaya çıkan demokrasi deneyleri ve bunların belirlediği gerçekler, özellikle, devrimlerine karşı olan direnmeler, onu, görüşlerini bir düşünce okulu biçiminde ortaya koymaya zorlamıştı. Yukarda belirtilen altı ilke, ayrı zamanlarda ortaya atılmış olmakla birlikte, uyumlu bir bütün oluşturur. Her bir ilke kendine özgü niteliklere sahiptir. Fakat, ancak ötekilerle birlikte düşünüldüğünde tam anlamına kavuşur

Aslında bu altı ilke, Osmanlı yapısına karşı bir tepki olarak geliştirilmiştir. Atatürk İhtilalinin kendisi, Osmanlı yapısına bir tepki olduğu için, Kemalizmin ilkelinin, Osmanlı düzenine karşı olumsuz tutumları simgelemesi hiç de şaşırtıcı değildir. İlginç olan nokta, bu ilkelere pek çoğunun, Cumhuriyetten önce, Batılılaşma ya da çağdaşlaşma akımları içinde Osmanlı toplumuna sunulmuş, fakat başarıya ulaşamamış bulunmaktadır. Başarıya erişemeyen bu atılımlar iki önemli sonuç doğurmuştu. Birinci sonuç, Osmanlı düzeninin iyice bozularak, çöküşün hızlanmasıdır. İkinci sonuç ise, Osmanlı toplumunun kimi kesimlerinde son derece güçlü, gerici tepkilerin biçimlenmesidir.

Atatürkçülük ile Kemalist eylemden önceki Batılılaşma ve çağdaşlaşma eylemleri arasındaki fark, Cumhuriyetçilikte belirlenir. Padişahı ve geleneksel güç yapısını ortadan kaldırarak, Atatürk, başarılı bir devrimci olarak kendi şansını kendi yaratmıştır.

ULUŞÇULUK: EMPERYALİZME KARŞI GECİKMIŞ BİR UYANIŞ

Toplumun sözde “doğal” denilen gelişmeleri de Kemalizme büyük ölçüde yardımcı olmuştu. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu içindeki en gecikmiş ulusçuluk olan Türk Ulusçuluğu, “İttihat ve Terakki Partisi” zamanında ortaya çıkmıştı*. Türk Ulusçuluğunun düşünür olarak öncüsü, Ziya Gökalp’ti (1876-1924). Ziya Gökalp’e göre, Türkçülük, Batı uygarlığının kalıpları, Türk kültürünün içeriği ile doldurularak güçlendirilecekti (Gökalp, 1939). Ziya Gökalp’in kendisi de çürümüş Osmanlı düzenine ve başarısız Batıcılık eylemlerine karşı bir tepkiydi.

Ziya Gökalp, sürekli olarak Batı kurumlarını, Batı’da geliştirildikleri gibi anlamak yerine, Türk kültürünün, Batı uygarlığının geliştirdiği biçimler içinde toplumun egemen olması gerektiğini savunmuştu. Ulusu, siyasal ve kültürel bir birikim olarak düşünmesini sağlayan toplumbilimsel yaklaşımı, Türkçülüğü, “bilimsel” ilkelere çerçevesinde geliştirmesine yol açmıştı (Ergun, 1973:188-190).

Mustafa Kemal’in eylemi ile Ziya Gökalp’in düşünceleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Kemalizm, Ziya Gökalp’in biçimlendirdiği ulusçuluk ilkesinden etkilenirken, Ziya Gökalp de, Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının ötesinde her türlü beklentiyi yadsıyan Kemalist eylemden esinlenmişti. Bir başka deyişle, Ziya Gökalp, Turancılık düşüncesini, Atatürk İhtilali çerçevesinde, yeniden gözden geçirerek, düzeltmişti.

Atatürk ulusçuluğu da hiç kuşkusuz, 20. yüzyılı belirleyen, imparatorlukların tasfiyesi ve ulus-devletlerin kuruluş anlamında hem genel bir hareketin, hem de çağcıl gelişmelerin bir parçasıydı.

Bu niteliği ile, gerek sanayi devriminin, gerekse aydınlanma hareketinin bir sonucuydu.

Fakat Mustafa Kemal’in ulusçuluğunu, zamanındaki öteki ulusçuluk eylemler-

* İlber Ortaylı, Batılı anlamda ilk Türk Ulusçuluğunun, Avusturya yenilgisinden sonra, Osmanlılara sığınan ve Müslüman olan Polonez ve Macar asıllı paşalar tarafından başlatıldığını belirtiyor (Ortaylı, 1983a:178-179).

rinden ayıran iki önemli nokta vardı. **Baskın Oran** bu özellikleri şöyle yorumluyor:

“1) **Mustafa Kemal** hareketi çok uluslu imparatorlukların parçalanmasıyla kurlan bir ulusal devlettir ama, bu ulusal devletler içinde, ‘ulusal’ sözcüğünü kendi siyasal sınırları dışına taşırmadan yorumlayan tek devlet olmuştur. ‘Pan’ milliyetçilik ve irredantizm (sınırları dışındaki soydaşlarının yaşadıkları toprakları alma siyaseti) yüzünden ulusal sınırlarını tehlikeye sokmamıştır. Bu nitelikleriyle döneminden ayrılmaktadır.

“2) **Atatürk** milliyetçiliği savaş sonrasında ortaya çıkan birçok ‘milliyetçi’ yönetimden biri ve birincisidir, ama bu ‘milliyetçilikler’ emperyalizm yapmak için ortaya çıkmışken, Türk örneği, emperyalizme karşı çıkmak için ortaya atılmıştır.”(Oran, 1988:17-18)

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu’nun kültürel birikimini çağdaşlaştırırken, Türkiye Cumhuriyeti’nin yeni kültürel öğelerle desteklenmesinin zorunlu olduğunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle ömrünün son yıllarına doğru, bütün gücünü dil ve tarih üzerinde odaklaştırmıştır. Türk ulusçuluğunu güçlendirmek için, toplumdaki kültürel ikiliği ortadan kaldırmaya ve Türk ulusunun tarihsel kökenini belirlemeye özen gösteriyordu.

CUMHURİYETÇİLİK: ŞERİAT DÜZENİNE KARŞI BİR SİLAH

Cumhuriyetçilik ve ulusçuluk, birbirini tamamlayan iki ilkeydi. İmparatorluklarını yitiren Türkler artık ulusal bir bilinç geliştirmeye başlamışlardı. İmparatorluk elden gittiğine göre, onun dinsel-siyasal başı olan simge de işlevini ve önemini yitirmişti. Yeni toplum, artık, altında İslam toplumlarının birleştirilmesi çabasının sürdürüleceği bir Padişah gereksinmesi duymuyordu.

Toplumun evrimleşmesi açısından bakıldığında, Atatürkçülüğün en devrimci yönü, siyasal ideolojisinde belirleniyordu. Siyasal değişmeyi etkileyen evrim süreçleri içinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun meşrutiyetçi akımlarına bir yer vermek gerekirse de, Cumhuriyetçilik, bütün bu evrimleşme sürecini aşan ve meşrutiyetçilik çerçevesinde düşünülmesi olanağı bulunmayan bir eylemdir. Bu büyük değişmeyi gerçekleştiren Kemalizm, toplum üzerinde yeni siyasal düzenin sahibi olarak egemenliğini kurmuş ve öteki devrimleri bu egemenliğine dayanarak gerçekleştirmiştir.

Ulusçuluk ve Cumhuriyetçilik, öteki dört ilke ile birlikte ekonomik ve toplumsal değişmeler sonunda Batı’da endüstri devrimini izleyerek ortaya çıkanlar gibi bir ulusal devlet yaratmaya yönelmişti.

HALKÇILIK: TOPLUMSAL-KÜLTÜREL VE EKONOMİK BİR YAKLAŞIM

Halkçılık, yalnızca Cumhuriyet’in yeni siyasal düzeninin temelinde yatan bir ilke değildi. Siyasal niteliği yanında, toplumdaki kültürel ikiliği yok etmeyi amaçlayan bir toplumsal özelliği de vardı. Ayrıca, bu ilke, toplumdaki sınıfsal ayrılıkları da görmemezlikten gelmek için kullanılan bir araçtı. Halkçılık, parti programında da şöyle tanımlanmıştır:

“Kanunlar önünde mutlak eşitlik kabul eden, hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata imtiyaz tanımayan yurttaşları, halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

“Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdi ve içtimai hayat için işbölümü bakımından türlü hizmetlere ayrılmış bir cemaat saymak esas prensiplerimizdendir.

“Partinin bu prensiple göz önünde tuttuğu gaye, sınıf kavgaları yerine içtimai nizam ve tesanüdü elde etmek ve menfaatler arasında birbirine zıt olmayacak surette ahenk yaratmaktır.” (Aydemir, 1966:451)

Yukardaki (Ziya Gökalp’ten etkilendiği açıkça belli olan) sözlerden anlaşıldığı gibi, Cumhuriyet’in toplumsal siyaseti oldukça idealistti. Düşün düzeyindeki bu idealizm, uygulamada, devletçilik yoluyla ulusal bir sermaye sınıfı yaratırken, buna karşı tepkilerin de denetlenmesi işlevini gördü. Bu anlamda “halkçılık”, yalnızca bir toplumsal siyaset simgesi değil, aynı zamanda ekonomik etkinlikler için yol gösterici bir ilke olma niteliği de kazanıyordu. Gerçekten de Atatürk’ün kendisi, “halkçılık” ile ulusal bir ekonomiyi özdeşleştirmişti (Ökçün, 1971:255-256).

Toplumdaki çeşitli sınıflar arası uzlaşmaların gerçekleştirilmesiyle kazanılan Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın bir sonucu da böyle bir halkçılık, bir ekonomik siyaset aracı olarak devletçilikle bütünleşti. Bu bütünleşme, sonunda, özel kesimin mantığına göre işleyen bir ekonomiyi yaratmaya yönelik olduğundan sosyalist olmayan bir uygulama niteliği taşıyordu (Eliçin, 1970:298).

Aslında, toplumda başka anlamlı bir toplumsal güç olmadığı için, bütün devrimler aydın bürokratların ürünüydü. Bu anlamda, halkçılık da, temelde, Türk toplumuna seçkin bir yaklaşımla bakışı simgeliyordu. İşte bu nedenledir ki, halkçılık ve ulusçuluk üzerine kurulan devletçilik ilkesi, sonunda bir kapitalist sınıfın ortaya çıkmasına yardımcı oldu.

DEVLETÇİLİK: EKONOMİK KALKINMA İÇİN KISA YOL*

“Devletçi-seçkinler” (yönetici bürokratlar), ulusal bir ekonomi yaratmak için özel girişimcilerle işbirliği yaptılar. İlerde “Ekonomi” bölümünde açıklanacağı gibi, devletçilik, özel girişimciliğe dayalı bir ulusal ekonominin aracı oldu. Fakat yine de, “devletçilik” ilkesinin “Milli İktisat” kavramına dayalı olduğu, “Milli İktisat” anlayışının ise “İttihat ve Terakki” döneminde “liberalizm”e bir tepki olarak ortaya çıktığı unutulmamalıdır (Toprak, Z., 1982:19-21).

Kemalist “devletçilik” ilkesini biçimlendiren ideolojik temeller, İkinci Meşrutiyet döneminde yeşerdiği için bu dönemin “milli iktisat” kavramını iyi anlamak gerekir. Bir yandan batan bir İmparatorluğun kurtarılması, öte yandan, çağdaş Batı modelinden esinlenerek yeni atılımların planlanması misyonları, Osmanlı devrimcilerini, ister istemez liberalizmin serbestliği ile, milliyetçiliğin müdahaleciliği arasında bir uzlaşma aramaya itiyordu.

* Devletçiliğin günümüzde de aynı amaçla yorumlanması ve bu yorumun eleştirisi için Haldun Gülalp’ın *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, adlı kitabı (1983:114-118) ile Nevin Coşar’ın *Türkiye’de Devletçilik* adlı derlemesine (1995) bakılabilir.

“Diğer bir deyişle, İkinci Meşrutiyet’in gündeme getirdiği ulusçuluk, Birinci Dünya Savaşı’nın olağanüstü koşullarının da yardımıyla, İttihat ve Terakki’de Müslüman-Türk ‘orta sınıf’ özlemini doğurmuş, savaşın yitirilişinin ertesi Anadolu’da Millî Mücadele’yi yürütecek kadroların oluşumunu sağlamıştı.” (Toprak, Z., 1982:21)

İşte Kemalist devletçilik ilkesi bu temeller üzerinde yükseliyordu.

Kemalist ideoloji içinde bir ilke olarak devletçilik, devletin denetim altında tuttuğu bir ekonomi değil, olanaklı olduğu ölçüde, yabancı denetiminden bağımsız bir ulusal ekonomi yaratmaya yönelmişti. Devletçilik, Osmanlı toplum yapısından, çağdaş devlet niteliklerine geçişte gerçekleştirilen toplumsal ve siyasal dönüşümün ekonomik yönünü tamamlayan bir ilkeydi. Batı’nın 18. ve 19. yüzyıllarda geçirmiş olduğu hızlı kalkınma dönemini, yapay olarak Türkiye’de oluşturmak için başvurulmuş bir araç niteliği taşıyordu (Afet İnan, 1969:49; 1972:19-52).

Kili’nin belirttiği gibi, “19. yüzyıl Avrupa’sında klasik liberalizme ve Marksizm karşı bir tepki olarak geliştirilen dayanışma kuramı Kemalizmin halkçılık ilkesi üzerinde derin etkilere sahiptir. Fakat dayanışmacılık, uygun biçimde geliştirilmiş bir toplumsal kuram olmadığı için, toplumsal-ekonomik değişme için gerekli olan yol göstericilik işlevini yapamadı.” (Kili, 1969:92). İşte devletçilik, bu boşluğu dolduran bir ilke görevini yerine getirdi. Devlet, bireylere ekonomik destek sağladı (Eliçin, 1970:57-64). Dolayısıyla bugünkü ekonomik yapımızın temelleri Cumhuriyet’le birlikte atılmış oldu.*

LAİKLİK: DEMOKRASİNİN TEMELİ VE BİR YAŞAM BİÇİMİ

Laiklik, çağdaş devlet kuramını tamamlayan siyasal, hukuksal ve toplumsal bir ilkeydi. Bütün öteki Kemalist ilkeler gibi, laiklik de, Osmanlı düzenine bir tepki olarak biçimlenmişti. Devlet ile dinin ayrılması bakımından, siyasal bir ilke olmasının ötesinde de özellikleri vardı. Aynı zamanda dinin hukuksal, eğitimsel ve kültürel yaşamdan soyutlanması amacını taşıyordu (Jaeschke, 1972:97). Hemen hemen bütün önemli devrimler laiklik ilkesine dayandırılmıştı: Eğitimin birleştirilmesi, yeni “medeni yasanın” kabulü, Halifeliğin kaldırılması yalnızca birkaç örnektir (Ozankaya, 1993:189-297).

Böylece din, siyasal iktidar açısından, egemenlik kaynağı olarak, millî iradenin ya da halk iradesinin karşısında bir rakip olma niteliğinden arındırılıyordu. Bu yolla birtakım politikacıların da, dini siyasete alet etmelerinin önlenmesi amaçlanıyordu.

Toktamış Ateş, laiklik ilkesinin en ayırt edici özelliğinin, egemenliğin kaynağı olarak, Tanrı’yı değil halkı kabul etmesi olduğunu belirtir. (Ateş, 1994:142). Böylece, laiklik, çağdaş demokrasinin “olmazsa, olmaz” koşulu haline gelmektedir.

Bütün Atatürk devrimlerini etkilemiş olan laiklik ilkesinden dolayı, yeni Cumhuriyet’in devrimci kadroları, dine karşı olmakla suçlanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal, kültürel ve siyasal bütün yaşam alanları altı yüzyıl-

* Bu konuda ilginç bir deneme için bkz: Akat, 1983:7-40

lık İslam dininin egemenliğinde varlığını sürdürmüştü. Devrimciler, şimdi, bu gelenegi değiştirmek istiyorlardı. Toplumun üst düzeylerinde yer sahibi olan din adamlarından tepkilerin gelmesi doğaldı. Çünkü bunların çıkarları önemli ölçüde kısıtlanıyordu. Böylece, toplumdaki güç dağılımı ve karşılıklı ilişkiler yönünden, din adamları ile Atatürkçüler birbirlerine düşman oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geleneksel güçler, her tür çağdaşlaşma eylemine, dinle birlik olarak karşı çıktıklarından, laiklik, çağdaşlaşmanın önüne çıkan engellerin bir kesiminden kurtulmakta da etkili oldu.

Laiklik, kendi başına, dine karşı bir ilke değildi. Tam tersine, dinsel etkinlikleri, siyasal, toplumsal, kültürel ve hukuksal yaşamdan ayırarak, Türk toplumunun yeniden düzenlenmesi sırasında, İslam dininin Kemalistler tarafından ezilip yok edilmesini engellemiştir.

Atatürk, dini ve dinsel önderleri, Bağımsızlık Savaşı'nda kullanmış olmakla birlikte, onlara karşı özel bir sevgisi de yoktu. Şu satırlar, Atatürkçülerin dine karşı tutumlarını oldukça iyi belirler: "... **Atatürk** ve arkadaşları, Rusya ve Almanya'daki diktatörlerin yaptıkları gibi dine karşı bir tutum içinde olmamakla birlikte, dar kafalı din adamlarını ve dinciliği sevmedikleri de büyük bir olasılıkla doğrudur." (Webster, 1939:170)

Bir siyasal devrimci olarak dini tümüyle gözden çıkarmak **Atatürk** için olanaklı değildi. Aşağıdaki gözlem, dine karşı, Kemalist davranışı belirlemek bakımından oldukça değerlidir: "... İnsanın kesin olarak hükümetin (Cumhuriyet'in hükümetinin) dine karşı ya da dinden yana olduğunu öne sürmesi olanaklı değildir. Sorunun temeline bakılırsa, hükümet, İslam dinine karşı fırsatçı bir tutum izliyordu: İslam dininin Cumhuriyetçi ilkelere uygun olduğu yerlerde, dinden yarıyordu. Kemalizmin başarısını tehlikeye düşürmesi olasılığı bulunan durumlarda, İslam dininin karşısına çıkıyordu. Geri kalan alanlarda ise az çok yansızdı." (Allen, 1968:175) Bu sözler, laikliğin, Cumhuriyetçiliği bütünleyen niteliğini belirtmektedir.

Laiklik ilkesinin, arkasında, Batı'nın geçirdiği düşünsel plandaki "aydınlanma devrimi" ve ekonomik alandaki "sanayi devrimi" olmadan uygulanmaya konulması, pek çok güçlükleri de beraberinde getirdi. "Siyasal İslam" sürekli olarak bu ilkeye karşı çıkarak demokratikleşme yolundaki gelişmeleri yavaşlattı.

DEVRİMCİLİK: KEMALİZMİN (ATATÜRKÇÜLÜĞÜN) YAPISI

Bir başka Kemalist ilke olarak devrimcilik, öteki beş ilkenin yapısını ortaya koyuyordu. En azından iki temel anlamı vardı: *Birinci olarak*, devrimcilik, yeni Cumhuriyet'in kadroları tarafından uygulanmış olan devrimlerin korunması anlamını taşıyordu. *İkinci olarak* da, devrimcilik anlayışının, Türk toplumunun geleceğini de egemenliği altında tutması gerekliliğini belirtiyordu (Ecevit, 1974b:20).

Atatürk, gerçekçi ve sonuç alıcı eyleme dönük bir Önder'di. Son derece kısa bir süre içinde gerçekleştirilmiş olan devrimlerin halk tarafından benimsenmesinin zaman alacağını biliyordu. Devrimciliği altıncı ilke olarak biçimlendirirken, bu benimseme sürecine yardımcı olacak zaman içinde sürekli bir devrimcilik an-

layışı yaratmaya çalışıyordu. Aynı zamanda, yeni toplumun oluşturulmasında, gerçekleştirilmiş olanlara, yeni devrimlerin de eklenmesi gerektiğinin bilincindeydi. Bu bilinç, hiç kuşkusuz, devrimlerini Türk gençliğine bırakmasının ardındaki temel nedenlerden biriydi. Kemalizm, bir gecede yok edilmesi olanağı bulunmayan eski düzene bir tepki olduğu için, devrimcilik, onun kaçınılmaz bir niteliği olarak sürekli yenilikçilik” özelliğini vurguluyordu.

Kışlalı bu konuda şöyle diyor:

“**Atatürk** bu nedenle, Kemalizmi bir öğreti (doktrin) olarak geliştirmek isteklerine karşı çıkmıştır. Sürekli değişme içinde olan bir hareketin kalıplaştırılmasının, gerilemeye yol açacağını savunmuştur. ‘Kemalizm, benim yerimde benden ileri olmaktadır’ sözü de ona aittir.” (**Kışlalı, A.T.**, 1994b:49)

4. ÖZET VE SONUÇLAR

Türk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri), yeni bir toplumsal ve ekonomik sınıfın ürünü değildi. Tam tersine, bu devrim, Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetici sınıfı içindeki bir kesiminin düzenli ve tutarlı çabaları sonunda gerçekleştirilmişti. **Atatürk**, yeni oluşan bir sınıfın (örneğin, burjuvazinin) lideri değil, temelde Osmanlı İmparatorluğu’nun asker ve sivil bürokrat gruplarına dayalı, “devletçi-seçkinciler”in bir kesiminin lideriydi.

ATATÜRK DEVRİMLERİ VE SINIFSA YAPI

Atatürk’ün bu niteliği, sınıfsal gelişmeleri engelleyen Osmanlı toplum düzeninin bir sonucuydu. Bu tarihsel ve toplumbilimsel gerçeğin çok önemli doğurguları vardı. Birinci olarak, Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri), başlangıçta, toplumsal ve ekonomik değil, siyasal bir devrimdi. İkinci olarak, **Atatürk**’ün toplumda gittikçe güçlenen yeni bir sınıfın desteğinden yoksun oluşu, ihtilalini başarmasını daha güçleştirmişti. Üçüncü bir nokta, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin belli bir düzeye ulaşmamış olmasından dolayı, **Atatürk**’ün bu değişimleri, siyasal güç kullanarak, topluma “devrimler” biçiminde aşlamak zorunda kalmış olmasıdır. Dördüncü bir doğurgu, **Atatürk**’ün kullanabileceği toplumsal güçler olarak, elinde eski İmparatorluğun yönetici sınıfının kalıntısı olanlarla, henüz kimliklerini bulamamış olan “ara sınıflar”ın ve eylemsiz geniş halk kitlelerinin bulunmasıydı. Beşinci bir sonuç, devrimlerin toplumsal ve ekonomik temelden yoksun olmaları nedeniyle, toplumun bütün kesimleri tarafından benimsenmelerinin çok süre gerektirmesiydi. Altıncı ve son bir nokta, **Atatürk**’ün, üstyapısal devrimler ile, henüz başlatmış olduğu altyapısal değişimleri, bütünleştirmek zorunda oluşuydu.

Atatürk Devrimleri, endüstri devrimi sonrasında Batı’da ortaya çıkan bir toplum tipi yaratmaya yönelmişti. Fakat arkalarında, Batı toplumlarının gelişme süreçleri içinde belirleyici rolü oynamış olan burjuvazinin gücü ve desteği yoktu. Çünkü bir burjuva sınıfı gelişmemişti. Bu yüzden devrimci kadrolar, Cumhuriyet’i kurduktan sonra, burjuvazinin çekirdeğini oluşturan girişimcileri, yönetici seçkinler ile, güçsüz “ara sınıflar” arasındaki birlik içinden yaratmaya çalışıyorlar-

dı. Böyle bir tutumun somut sonucu, Cumhuriyetçi bürokratların bir kesimi ile, Osmanlılardan gelen “âyân”, “eşraf”, “tüccar” ve “ara sınıflar”ın öteki kesimleri arasında ekonomik ve ticarî alanlarda yoğun bir işbirliği oldu.

Siyasal devrimleri de içeren bir biçimde, bütün eğitimsel, kültürel ve hukuksal devrimler, Batı dünyasının yüz yıl önce geçirmiş olduğu toplumsal ve ekonomik değişimleri hızla gerçekleştirmenin araçları olarak kullanılıyordu. Toplumbilimsel terimlerle söylemek gerekirse, Atatürk Devrimleri, toplumun sözde “doğal” toplumsal ve ekonomik gelişmelerinin doğurguları değil, böyle gelişmeleri yaratmak için topluma yöneltilen yapay güdümlerlerdir.

ATATÜRK DEVRİMLERİ VE TOPLUMUN ALTYAPISI

Atatürk İhtilali, üstyapı araçları kullanılarak, bir toplumda altyapısal değişimler yaratma yönteminin en güzel örneğidir. Bir başka deyişle, **Atatürk**, elindeki siyasal gücü, yani devlet gücünü kullanarak yeni bir toplumsal ve ekonomik yapı biçimlendirmiştir. Dış etkilerin ve iç değişmelerin sonucu, 19. yüzyılda derebeyliğin (feodalitenin) ve merkezî bir imparatorluğun (Asya tipi üretim biçiminin) çelişkili niteliklerini aynı anda içinde taşıyan ve dışa bağımlılığın artması ile Batı Avrupa’nın uzantısı olan bir kapitalizmin çekirdeklerinin de filizlendiği Osmanlı toplumundan, çağdaş kapitalist ilişkilere dönük bir toplumsal yapıyı yaratabilmiştir.

Atatürk İhtilali, başlangıçta, toplumsal ve ekonomik yapıya o denli yabancıydı ki, **Aydemir**’in de belirttiği gibi, eylemin düşünürleri, yazarları bile yoktu (**Aydemir**, 1968c:12). Tek düşünür olan **Ziya Gökalp**, “İttihat ve Terakki Partisi”nden devir alınmıştı ve toplum üzerinde derin etkiler yapmak yerine, ancak, ihtilale son derece sınırlı katkılarda bulunabilmişti.

EMPERYALİZME KARŞI BİR ARAÇ OLARAK ULUS-DEVLET VE BATILILAŞMA

Hiç kuşkusuz, Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimleri), emperyalizme karşı yapılmıştı. İlginç olan nokta, **Atatürk**’ün “emperyalizme” karşı savaşırken, araç olarak, onun kendi silahını seçmiş olmasıydı: Batı’da endüstrileşme sonrası ortaya çıkan türde bir toplumun yaratılması, bir “ulus-devlet”in kurulması, onun Batı “emperyalizmine” karşı bulduğu savunmaydı. Bu yüzden bütün devrimler, olanaklı olan hızla endüstrileşme sonrası Batı türü bir toplumsal yapı oluşturmaya yönelmişti. *Halkçılık, devletçilik, laiklik ve ötekiler, hep Batı ülkelerinin toplumsal ve ekonomik niteliklerine ulaşmak için kullanılan kestirme yolları simgeliyordu.*

Gerek “aydınlanma devrimini” gerekse “sanayi devrimini” yaşamamış, bu aşamalardan geçmemiş bir toplumda, bu aşamaların sonunda ortaya çıkan ürünü, yani “endüstrileşmiş bir ulus-devleti” yaratmaya çalışan **Atatürk**, bu kısa yolların başarılı olduğu oranda, Türkiye’nin çağdaş dünyayı yakalamasını sağlamış olacaktı.

İkinci Kesim

TÜRKİYE'DE DEĞİŞMENİN ARAÇLARI OLARAK YAPISAL ÖGELER

IV. SİYASET

V. EKONOMİ

Bölüm IV

SIYASET

*“Devletçi-Seçkinçi”ler ile “Gelenekçi-Liberal”ler
Arasındaki Etkileşim. Siyasal Yapının Değişmesi.
Sınıflı Bir Toplumun Oluşumu.*

vatan topraksa eğer
ormansa nehirde madense vatan
işçiye köyliyse aydınsa vatan
yani yapıp yaratmaksa her şeyi yenibaştan
sevmeyi yenibaştan
alkışı yenibaştan
bir hesabı vardır bunun sorulur
bir hesabı soracaklar bulunur
akgün karagünden öcünü alır bir gün.

Hasan Hüseyin, “Kızılırmak”tan

1. TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA SINIFSA ÇÖZÜMLEMEYE YARDIMCI BİR ANAHTAR: “DEVLETÇİ-SEÇKİNCİ”LERE KARŞI “GELENEKÇİ-LİBERAL”LER

Türk siyasal yaşamı sınıfsal ilişkilerin iç içe girdiği, kökleri Osmanlı’ya dayanan, iki karmaşık cephe çizgisinde çözümlenebilir. Bunlardan biri, *devletçi-seçkinci* cephe, öteki *gelenekçi-liberal* cephedir.

Devletçi-seçkinci cephe, “Batılılaşma” düşüncesi ve simgesi çevresinde oluşmuştur. İmparatorluğun aydın kesimini de temsil eden merkezî bürokrasi, bu cephenin yaratıcısı ve önderi niteliğini taşır. Bürokrasi, toplumda “kendiliğinden oluşan” sınıfların desteğinden yoksun olduğu için, bütün yenilikleri devletin gücüne dayanarak gerçekleştirme yolunu seçti. Bürokratlar, Batılılaşma yolundaki devrimleri gerçekleştirmek için, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamın her düzeyinde devletin işe karışması gereğine inanıyorlardı. Bu cepheyi oluşturanların “devletçiliği” Osmanlı toplumunda, toplumsal-ekonomik ve siyasal değişmeye önderlik edebilecek güçlü toplumsal-ekonomik sınıfların yokluğuna bağlıydı. Öte yandan, “seçkincilik” yaklaşımının iki temeli vardı. *Birinci olarak*, Osmanlı bürokrasisi, kendi içinde ve kendisi için bir sınıf olma niteliği kazanmıştı. *İkinci olarak*, bürokrasinin bu eğilimi boynu eğik büyük kitleler tarafından pekiştiriliyordu. Bürokrasiyi tehdit edecek güçlü sınıfların bulunmaması, eylemsiz kitlelerin yaptığı pekiştirmeyi çok etkili kılıyordu. Aslında, “seçkinci” yaklaşım, halkı güdülecek bir sürü gibi gören Osmanlı geleneğinin bir uzantısıydı.

Devletçi-seçkinci cepheyi oluşturanların Osmanlı dönemindeki genel nitelikleri şöyle özetlenebilir: *Birinci olarak* bunlar, baskıcı bir tutum içindeydiler. Halktan gelebilecek desteği yok sayıyorlardı. (Aslında pek çok düşüncelerini “halka karşı” uygulamak istiyorlardı.) *İkinci olarak*, Batı tipi bir toplum modeline inanıyorlardı. Batı’dan pek çok düşünce ve kurum almışlardı. *Üçüncü olarak*, ekonomik etkinlikler kadar, toplumsal ve kültürel yaşamın da devlet tarafından denetlenmesinden yanaydılar. Bütün bu nedenlerle kendilerine “devrimci” ya da “ilerici” gibi adlar yakıştırmışlardı. Gerçekten başardıkları ise, halkın Osmanlıya bütünüyle yabancılaşmasıydı. Aynı zamanda bölük pörçük yenilikler yoluyla yabancı düşünce ve kurumları da aralarında tutarlı bir bağlantı olmadan topluma sunduklarından, Osmanlı düzeninin bir an önce çöküşüne de yardımcı oldular.

Gelenekçi-liberal cephe, *devletçi-seçkinci* cepheye bir tepki olarak doğdu. Cephenin “liberalizmi”, gerek ekonomik, gerekse siyasal eğilimleri yansıtıyordu. Kişinin hak ve özgürlükleri kısıtlandığı için, devletin baskıcı bir tutumla siyasal yaşamı denetlemesine karşı çıkıyordu. Aynı nedenle devletin ekonomik yaşama karışmasını da istemiyordu. Böylece hem siyasal, hem de ekonomik olarak “liberal” çizgide belirlenen bir yaklaşım geliştirilmişti. Öte yandan cephenin “gelenekçiliği” Batılılaşma yönünde topluma baskı ile benimsetilmek istenen yeniliklere karşı bir direniş olarak biçimlenmişti. Bu gelenekçilik aslında Osmanlıların İslam ve dere-

beyi-benzeri (yarı feodal) kültürlerinin bir karışımıydı. Cephe, “devletçi-seçkinci” cepheye karşı bir tepki olarak ortaya çıktığından, aslında Batı’da, birbirine ters iki eğilimi ortaya koyan “gelenekçilik” ve “liberallik” gibi iki kavram bu cephenin oluşumunda birlikte gelişti ve bir arada, bu cephenin genel eğilimini belirledi.

Cephenin genel nitelikleri de şöyle özetlenebilir: *İlk olarak*, bürokrasinin büyük merkezi gücüne karşılık, bu cephe, yönetimin “yerinden yönetim” (ademi merkeziyet) ilkesine göre düzenlenmesinden yanaydı. *İkinci olarak*, kendisinin halkın gerçek temsilcisi olduğunu savunuyordu. *Üçüncü olarak*, cephe topluma sunulan yenilikleri engellemek için, İslam dinini, son derece etkili bir araç olarak kullanmıştı. Böylece kendisini İslam dininin koruyucusu ve Osmanlı geleneğinin sürdürücüsü ilan etmişti. Aslında gerçekten yaptığı, *devletçi-seçkinci* cepheye karşı sürekli ayaklanıp sürekli ezilmekten başka bir eylem değildi.

Bütün bu özelliklere ek olarak, her iki cephenin ortak olan kimi nitelikleri vardı. *Birinci olarak* her iki cephe de tutarlı bir ideolojiden yoksundu. *İkinci olarak*, sağlam bir ekonomik görüşleri ve yaklaşımları yoktu. *Üçüncü olarak*, her iki cephe de kapsadıkları gruplar bakımından tutarlı değildi. Her iki cephe içinde de zaman zaman birbirleriyle şiddetle çatışan kimi gruplar yer alıyordu. *Dördüncü olarak* bu cephelerin ideolojik gelişmeleriyle, ortaya çıkmakta olan yeni toplumsal-ekonomik sınıflara karşı tutumları ve bunlarla ilişkileri tutarlı bir gelişim çizgisine sahip değildi. *Beşinci olarak*, her iki cephe de birbirine karşı şiddet kullanma eğilimindeydi.

Yukardaki çözümleme, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarını kapsar. Bu dönemde, Türk siyasal yaşamı, büyük ölçüde bu iki cephe arasındaki üstyapısal “diyalektik” etkileşim çerçevesinde belirlenmiştir. Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte, bu cephelerin ikisi de ayrı ayrı, toplumun sınıflaşma süreci ile etkileşime girdi. İşte Cumhuriyet dönemindeki sınıflaşma süreci ile bu cepheler arasındaki etkileşim, Türk siyasal yaşamını belirleyen ikinci bir eğerdir.

2. OSMANLILARDA SİYASET

Osmanlılar devrinde, bir siyasal parti olarak nitelenebilecek ilk siyasal varlık 1865’te kurulan “Genç Osmanlılar” örgütüydü. Padişahın baskısına karşı uğraş veren “Genç Osmanlılar”ın etkinlikleri sonunda 1876’da, **Abdülhamid II** zamanında, Osmanlı İmparatorluğu’nun İlk Anayasası yürürlüğe kondu. Bu “devletçi - seçkinciler” için bir başarıydı. **Abdülhamid II**, 1878’de “Meclis-i Mebusan”ı kapatınca, siyasal eylemler, yeraltı etkinlikleri niteliği kazandı. Yeraltında süren bu siyasal eylemlerin amacı, baştaki Padişahın baskısına bir son vermektir.

İTTİHAT VE TERAKKİ

“İttihat ve Terakki Komitesi”, **Abdülhamid**’e karşı savaşılan gizli siyasal örgütler içinde en güçlü olanıydı. 1908 yılında Makedonya’da durumu denetim altına alarak, **Abdülhamid**’i 1876 Anayasası’nı yeniden yürürlüğe koymaya zorladı.

İmparatorluğu batmaktan kurtarmak için kurulmuş olan komite, anayasacılığı başlangıçta “her derde deva” olarak görüyordu. Fakat sonraları, bu “meşrutî siste-

mi” siyasal iktidarı ele geçirmek için kullanmaya başladı. “İttihat ve Terakki”nin kurucuları tutarlı bir ideolojiye sahip olmadıkları için “Komite”nin dönemi anlamsız ve verimsiz siyasal kavgalarla belirlendi. “Devletçi-seçkinci” cephenin temsilcileri, yani “İttihat ve Terakki Fırkası”, şiddet ve baskı ile beraber anılmaya başlamıştı. Aslında temel amaç, “İmparatorluğu kurtarmak” olduğundan, özgürlük kavramı onlar için fazla bir anlam taşımıyordu (**Mardin**, 1964:225-230).

1908 yılında yapılan genel seçimlerde “İttihat ve Terakki”nin karşısına çıkabilecek tek parti vardı: “Ahrar Fırkası”. “Ahrar Fırkası”, yalnız İstanbul’da seçimlere girdi ve “Meclis-i Mebusan”da hiç iskemle kazanamadı. Aslında 1908 yılı, “gelecekçi-liberal” cephe için henüz bir oluşma başlangıcını belirliyordu.

Seçimler sırasında sol kanat da kamuoyunun desteğini alacak bir varlık gösteremedi. Osmanlı Sosyalist Partisi, “Meclis-i Mebusan”da iskemle kazanamadı (**Tunçay**, 1967:31-32). Bir süre sonra da, bütün sol akım ve eylemler, “İttihat ve Terakki” tarafından yasaklandı. **Mahmud Şevket Paşa**’nın öldürülmesinden sonra, “İttihat ve Terakki” diktatörlüğünü ilan etmişti ve hiç kuşkusuz bu diktatörlük döneminde sol’a da yer yoktu.

HÜRRİYET VE İTİLAFA

“İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin kurulmasını ve başarıya ulaşmasını, hemen, gerici dernek ve örgütlerin ortaya çıkışı izledi. “İttihat ve Terakki” Batılılaşma çevresi içinde ilerici denilen düşünce ve uygulamaları temsil ettiğinden, kendisine karşı olan tepkiler, gerici ve dinci akımlar biçiminde oluştu, “İttihad-ı Muhammedi” bu örgütlerden biriydi. Üstelik, İkinci Meşrutiyet’in ilanından çok kısa bir süre sonra, “Komite”ye karşı 31 Mart (13 Nisan 1909) ayaklanmasını düzenleyecek kadar da başarılı oldu. Bütün öteki gerici örgütler gibi bu da her türlü Batılılaşmaya karşıydı ve İmparatorluğun tek kurtuluş yolu olarak “Şeriat”ı sıkı sıkıya sarılmayı öneriyordu (**Tunaya**, 1952:263-271).

Her iki cephe de genel yaklaşımlarında tutarlı değildi. **Tunaya**’nın dediği gibi, 1908’deki anayasacılık eylemini gerçekleştiren yenilikler, “kendilerini tecrübesizlik, şüphe ve tutuculuktan kurtarmamışlardı.” (**Tunaya**, 1959:15). Öte yandan, “gelenekçi-liberal” cephe de hem programdan, hem de ideolojiden yoksundu.

“Meclis-i Mebusan”da, “İttihat ve Terakki”ye karşı direniş 1911 yılının başlarında örgütlendi. Eski bir “İttihatçı” olan **Albay Sadık**, “Hizb-i Cedid”i (Yeni Parti) kurdu. 1911 yılının sonlarına doğru bu parti, öteki karşıt gruplarla birleşti. Böylece, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” kuruldu. “Meclis-i Mebusan”daki karşıtlık, “İttihat ve Terakki”yi tedirgin etmeye başlayınca “komite”, Meclis’i dağıtarak, yeni seçimlere gitmeye karar verdi. Uzun ve ince oyunlardan sonra, sonunda Meclis dağıtılabilir ve yeni seçimler yapıldı. Seçimleri kazanmak için, kanun içi ve kanun dışı bütün yollara başvuran “İttihat ve Terakki”, Meclis’te çoğunluğu elde etti. Fakat karşıt grup, durumundan ve özellikle, seçimleri kazanmak için “İttihat ve Terakki”nin başvurduğu yöntemlerden büyük ölçüde yakınıyordu.

1912 yılında subaylar arasında yeni bir karşıt grup daha kuruldu. “Hâlâşkâr Zabitan Grubu” adındaki bu grup, öteki karşıt gruplarla ve Makedonya’daki bir takım birliklerle de ilişki içindeydi. Özellikle bu grubun çabaları sonunda, “İttihat

ve Terakki”nin dolaylı olarak iktidarı denetleme olanağı ortadan kaldırıldı. 21 Temmuz 1912 tarihinde **Gazi Ahmed Muhtar Paşa** (1837-1919), yeni kabineyi kurdu. Bu kabine hep “İttihatçılara”a karşı olan kişilerden oluşuyordu. Yeni kabinenin ilk işi “İttihatçılar”ın çoğunlukta bulunduğu Meclis’i dağıtmak oldu. “Gelenekçi-liberaller”in başarısı (geçici, fakat) tamdı.

Balkan savaşı 16-17 Ekim 1912’de başladı. İlk on beş gündeki gelişmeler savaşın Osmanlılar için bir yıkım olan sonucunu hazırladı. Savaşta askerî başarısızlıklardan ötürü, **Gazi Ahmed Muhtar Paşa** kabinesi düştü. 29 Ekim’de, **Kâmil Paşa** (1832-1913), yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. **Kâmil Paşa**’dan beklenen, Avrupa’nın büyük devletlerine başvurarak, Balkan Savaşı’na bir son vermesiydi. 3 Aralık’ta ateşkes imzalandı. Bunu izleyen günlerde, Londra’da bir barış toplantısı yapıldı. Fakat, Edirne’nin düşmanla sarılı olmasına karşın, kenti Bulgarlara vermeyi kabul etmeyen Osmanlılar bir antlaşmaya varılmasını engellediler. Bunun üzerine “Düvel-i Muazzama” (Büyük Devletler), Osmanlı hükümetine ortak bir nota verdi. Notada, Edirne’nin Bulgarlara verilmesi ve Ege denizindeki Adalar sorununun da çözüm için kendilerine bırakılması söyleniyordu.

“BAB-I ÂLÎ” BASKINI

Bu karışık durumda, zaman, “İttihat ve Terakki Komitesi”nin, siyasi gücü yeniden eline geçirmesi için olgunlaşmış görünüyordu. Balkan Savaşı yenilgisi, İttihatçılara karşı olan hükümetin durumunu çok zayıflatmıştı. **Kâmil Paşa** kabinesi “Büyük Devletleri”in ortak notasına verilecek yanıtı hazırlarken, **Enver Paşa** (o sıra **Yarbay Enver**) önderliğindeki küçük bir “İttihatçı” grubu, hükümetin toplantıda bulunduğu “Bab-ı Âli”yi bastı. “Harbiye Nâzırı” **Nâzım Paşa** öldürüldü. “Sadrazam” **Kâmil Paşa** görevden ayrılmaya zorlandı. 23 Ocak 1913 günü, **Enver, Kâmil Paşa**’nın görevden ayrılma yazısını Sultan’a götürdü ve “Sadrazam” olarak **Mahmud Şevket Paşa**’yı (1857-1913) önerdi. Sultan her iki öneriyi de (görevden ayrılmayı ve yeni atamayı) sessizce kabullendi. Böylece, “İttihat ve Terakki”nin diktatörlüğü, “Bab-ı Âli Baskını” sonunda bütünüyle kurulmuş oldu. “Meclis-i Mebusan” da toplantıda olmadığı için, “İttihat ve Terakki”nin gücüne karşı çıkacak hiçbir siyasi örgüt ya da varlık kalmamıştı ortada.

BALKAN SAVAŞININ SONU: “DEVLETÇİ - SEÇKİNCİLER” İÇİN BAŞARI

Hükümet darbesinden sonra, Balkan Savaşı yeniden başladı ve Edirne, 26 Mart 1913’te Bulgarların eline geçti. 30 Mayıs’ta, Londra Antlaşması Osmanlıların Balkanlar’da yitirdiklerini resmîleştirdi. Bu arada, “İttihat ve Terakki Komitesi”nin yöntemlerinden esinlenen karşıt gruplar, yeni bir girişim hazırlığı içindeydi. 12 Haziran 1913’te “Harbiye Nâzırı” ve “Sadrazam” **Mahmud Şevket Paşa** öldürüldü. Olay, “İttihat ve Terakki”nin baskısına karşı, “gelenekçi-liberaller” tarafından düzenlenmişti. Sonuç, “İttihat ve Terakki”nin bütün karşıtlarını sindirmesi ve tam anlamıyla diktatörlüğünü kurması oldu. Böylelikle, “devletçi-seçkinciler”in mutlak baskısı başladı.

“Komite”, siyasi olarak durumunu güçlendirirken, Balkan ülkeleri de Os-

manlılardan aldıkları toprakların aralarında bölüşülmesi konusunda anlaşmazlığa düştüler. Balkan ülkelerinin birbirlerine düşmesi üzerine eyleme geçen Osmanlı orduları, 21 Temmuz 1913’te Edirne’yi geri aldı. **Enver**, bu eylemdeki rolü ile daha da ün kazandı. Bu tarihten sonra da çok partili düzen ortadan kalktı. Aslında “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” resmen kapatılmadığı için, çok partili düzen kuramsal olarak işliyordu. Fakat bu işleme yalnızca sözdeydi ve uygulamada, “İttihat ve Terakki” baskısı egemendi. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar böyle sürdü.

“İttihat ve Terakki” dönemi iki genel düşünce akımı ile belirlenebilir. Bunlardan birincisi Batılılaşma, ikincisi de ulusçuluktur. Fakat, Osmanlı toplum yapısı, ulusçuluğun ardında yatan toplumsal-ekonomik değişme aşamalarını geçirmediği için, bu her iki akım da tutarlı bir ideoloji olmaktan uzaktı. Kavram olarak bile tam bir açıklığa kavuşturulamamıştı. Toplumsal-ekonomik gelişmeler tarafından desteklenmedikleri için, ulusçuluk görüşüne dayalı bölük pörçük Batılılaşma çabaları, siyasal güdümler yoluyla uygulanmaya başlandı. Batı tipi kimi kurumlar kuruldu. Eğitim kurumları ve sanayi kuruluşları da bu Batı tipi kurumlar arasında yer alıyordu. Fakat toplum, Batı’da ulusçuluğu doğuran kapitalist gelişmelerden yoksun olduğu için, bu tip kurumların etkileri son derece sınırlıydı. Böylece, Batılılaşma çabaları İmparatorluğu kurtarmak yerine halkı devletten daha da çok yabancılaştırma sonucunu doğurdu.

İTTİHATÇILIĞIN OLUMSUZ ETKİLERİ

“İttihat ve Terakki Komitesi” tarafından kullanılan siyasal yöntemler, korkutma, baskı altında tutma, adam öldürme ve darbe yapma gibi genellikle şiddete dönük eylemlerdi. “Komite”nin anayasacılığa inancı tamdı. Fakat anayasacılığı kendi iktidarlarını ve hatta baskılarını kurmak için kullandıklarında da hiç kuşku yoktur. Gerçekten de, gerek Padişaha, gerekse öteki gruplara karşı şiddet kullanmakta hiç duraksamamışlardır. Aslında, dikkatle bakıldığı zaman, “İttihatçılar”ın şiddet kullanmaktan başka çıkış yolları olmadığı da anlaşılır. Çünkü, halk desteğinden yoksundular. Osmanlılar dönemindeki toplumsal-ekonomik durgunluk sonucu, Padişaha karşı ya da yeni bir toplumsal-ekonomik düzenin kurulması yönünde yapılacak bir eylemi destekleyecek herhangi bir toplumsal-ekonomik sınıf oluşmamıştır.

“İttihat ve Terakki”nin eylemleri sonucu, pek çok insanın kafasında anayasacılık, hükümet darbesi, şiddet eylemleri ve Batılılaşma gibi kavramlar birbirine karışmıştı. “İttihatçı” dönemin sonunda ise bu kavramların bir kısmı birbiri ile eşanlamlı duruma geldi. Bu sonuç hiç kuşkusuz, Türkiye’deki Batılılaşma ve anayasacılık eylemlerinin başlangıcı bakımından büyük bir şanssızlıktır. Bu şanssızlığın altında, “devletçi-seçkinci” grubun toplumsal destekten yoksun olması yatar (Arı, 1972:25). Her ne kadar **Mustafa Kemal Atatürk** bu yanlışlığı ve eksikliği, “ulus egemenliği” ya da “halk egemenliği” gibi kavramlarla düzeltmeye ve tamamlamaya çaba gösterdiyse de, “İttihatçı” dönemin kötü gelenekleri 1950 yıllarında bile izlenebilir. Bu yıllarda yönetimi elinde bulunduran Demokrat Parti’nin Cumhurbaşkanı **Celâl Bayar** (1883-1986), bir eski “İttihatçı” olarak, “**Menderes**

dönemi” ile “İttihat ve Terakki” dönemi arasındaki organik bağlantıyı sağlıyordu.

Aslında olaya toplumsal açıdan bakıldığında, “İttihat ve Terakki” ile “**Menderes** dönemi” arasındaki köprü görevini 1923-1946 arası egemen olan tek parti düzeninin yaptığı görülür. Bir başka deyişle, (daha sonra ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi) **Menderes** döneminin temel nitelikleri, kendinden önceki tek parti yönetimini andırır. O tek parti yönetimi ise, kaçınılmaz olarak “İttihat ve Terakki”den etkilenmiştir.

“Atatürkçülük” adı altında yürütülen pek çok düşünce akımı arasında “anayasacılık” inancı da, kökeni bakımından “İttihat ve Terakki” dönemine kadar uzanır. Özellikle Türk Silahlı Kuvvetleri’nin bu konudaki yaklaşımı **Atatürk** ile birlikte, “İttihatçı” dönemde biçimlenmiştir (bu konu üzerinde de ilerde ayrıntılı olarak durulacaktır). Çünkü, Padişahın egemenliğini paylaşmak isteyen asker ve bürokratlar bunu “anayasacılık” adına başarmışlardır. Fakat bütün bu uğraşlar sonucu “İttihat ve Terakki”nin baskıya başlaması ya da bütün bu çabaların, bir diktatörlükle son bulması bugün kimi subaylar arasında baskıcı siyasal eğilimlerin sürmesine yol açmış görülmektedir. Gün geçtikçe azalmakta olan bu tutumlar, çok partili düzene geçildikten sonra, kimi kez, hükümet darbesi uygulamasına dönüşme eğilimi bile göstermiştir (bu konu da, ilerde ayrıntılı olarak incelenecektir).

“İttihat ve Terakki Partisi”nin önderliği altında süren, “devletçi-seçkinci” dönem, başarısız ulusçuluk ve bölük pörçük Batılılaşma çabaları ile belirlenir. Üstelik, Batı’nın siyasal ve ekonomik denetimi de aynıyla sürmüştür. Bu dönem yalnızca, Kemalistler için, Cumhuriyet’in kuruluşu konusunda bir deneme birikimi olarak anlam kazanır.

3. CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA SİYASET

Mustafa Kemal İhtilali’nin (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri) siyasal örgütlenişi “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri” ile başladı. Sonradan bu örgütler “Sivas Kongresi”nde birleştirdi. “İttihat ve Terakki Partisi” dağılmış ve önderleri de kaçmış olduğundan, Padişahın merkezî bürokrasisinden başka, **Mustafa Kemal**’in karşısına çıkabilecek güçlü bir siyasal örgüt yoktu. Her ne kadar 1918-1922 arasında İstanbul’da pek çok siyasal parti kurulmuşsa da (**Tunaya**, 1952:75-76), bunların hiçbiri Padişahın ya da Anadolu’daki ulusal direniş eyleminin karşısına çıkabilecek güçte değildi.

Ulusal Kurtuluş Savaşı temelde askerî bir eylemdi. Fakat, **Mustafa Kemal**, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasal yapısını da değiştirmeyi amaçladığından, bu askerî eylemi yerel toplumları örgütlemekte kullandı. Gerçekten de, yerel toplumların önderlerinden gerekli siyasal ve malî yardımı aldı. “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri” işte bu yardım ve yerel destek için kullanılan araçlardı. Bağımsızlık Savaşı’nın temelinde her biri yerel düzeyde örgütlenmiş pek çok direniş eylemi vardı. Anadolu’nun düşman işgaline uğrayan yöreleri başta olmak kaydıyla, yurdun her yerinde tabanda örgütlenme başlamıştı. Tarihte ilk kez, “devletçi-seçkinciler” yerel önderlerle işbirliği yapmaya yanaşıyorlardı.

MUSTAFA KEMAL’İN KARŞILAŞTIĞI SİYASAL GÜÇLÜKLER

Mustafa Kemal Atatürk, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı siyasal olarak örgütlemeye başlar başlamaz, değişik gruplar arasında düşünce ayrılıkları belirdi. İlk önemli ayrılık, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın ülke çapında örgütlendiği “Sivas Kongresi”nde su yüzüne çıktı. Çatışma, yabancı “manda”sı konusundaydı. **Mustafa Kemal**’in büyük çabaları sonunda bir büyük devlete “manda” için başvurma kararı, “Sivas Kongresi”nin bildirisi içinde yer almadı. “Kongre” sırasında, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü korumak için özellikle Birleşik Amerika’ya başvurma isteği son derece güç kazanmış ve **Mustafa Kemal** bu eğilimin “Kongre” bildirisi içinde yer almaması için çeşitli ödünler vermek zorunda kalmıştı.

Öte yandan Padişah yanlısı haydutluk eylemleri Anadolu’nun pek çok yerinde egemenliklerini sürdürüyordu. **Mustafa Kemal**, bunlara karşı hem “Kuva-yı Milliye”yi kullanıyor, hem de Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın Padişaha karşı olmadığı konusunda yoğun bir propaganda yapıyordu. Böylece, Sultan yanlısı başkaldırmaları denetimi altına almaya çalışıyordu. Bu dönemde “Kuva-yı Milliye” denilen, ulusal bağımsızlıktan yana olan güçler ise, düşmana karşı genellikle çete savaşı uygulayan, yerel, yarı askerî birliklerdi. Bunlar aynı zamanda “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri”nin de çekirdeğini oluşturunuyordu.

Siyasal bakımdan başka önemli bir sorun da Ulusal Kurtuluş Savaşı’nın meşruluğuydu. Aslında bu sorun, Osmanlı “Meclis-i Mebusan”ı varlığını sürdürdüğü için, Kurtuluş Savaşı eyleminin başından beri önemini koruyordu. Birinci Dünya Savaşı’nı kazananların İstanbul’a çıkmasından sonra, “Meclis-i Mebusan”ın 18 Mart 1920’de çalışmalarını durdurması, **Mustafa Kemal**’e, Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açma olanağı verdi.

BİRİNCİ MECLİSTE GRUPLAR: MUSTAFA KEMAL’E KARŞI DİRENME

Açıktan bir süre sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde çeşitli gruplar oluştu. Bu grupların varlığı, **Mustafa Kemal**’in Meclis’le rahat çalışmasını önliyordu. Bunun üzerine **Mustafa Kemal**, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Meclis Grubu”nu kurdu. Grubun kuruluşu, “devletçi-seçkinciler”in, Meclis üzerindeki denetimini simgeliyordu. Meclis’teki “gelenekçi-liberal” kişiler ise, olayı, doğrudan Padişaha karşı ve Cumhuriyet’in ilan edilmesine yönelik bir eylem olarak yorumladılar. Böylece, Cumhuriyet’e karşı olan ve ayrıca **Mustafa Kemal**’in kişisel diktatörlüğünden çekinen “mebus”lar, “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk” grubuna karşı ikinci bir grup oluşturdular. Bu “İkinci Grup”un özelliği, **Mustafa Kemal**’e karşı olması, Sultanlık ve Halifelik ile simgelenen eski toplumsal-siyasal düzene bağlı bulunmasıydı. “Gelenekçi-liberal” cephenin temsilcisi olan “İkinci Grup”a katılan “mebuslar”ın sayısı 120 kadardı. Öte yandan, “Müdafaa-i Hukuk Grubu”, 200 kadar “mebus”dan oluşuyordu. **Mustafa Kemal**, eski “İttihatçılar”ı ve “gelenekçi-liberaller”i grubuna almaktan özenle sakınmıştı. “İkinci Grup”, yoğun bir biçimde **Mustafa Kemal** karşıtlığı ve Sultanlık, Halifelik yandaşlığı yapıyordu. Fakat bu çabalar, **Mustafa Kemal**’in tartışılmaz önderliği karşısında etkisiz kalacaktı.

Bu arada gerek Sovyet Rusya ile olan ilişkiler sonucu, gerekse kimi sosyalistlerin çabalarıyla, Anadolu'da bir sosyalist akım olmuştu. "Yeşil Ordu" ve resmî olarak kurulan "Türkiye Komünist Partisi" gibi örgütler bu akımın sonucuydu. "Yeşil Ordu", **Çerkes Etem** de katıldıktan sonra, askerî bir güç niteliği kazanmıştı. Fakat, **Çerkes Etem**'in düzenli ordu tarafından yenilmesinden önce bile bu örgüt bütünüyle etkisini yitirdi (**Tunçay**, 1967:83). Resmî Türk Komünist Partisi ise, **Mustafa Kemal**'in buyruğu ile, 19 Ekim 1920 tarihinde kurulmuştu. Böyle bir partinin kuruluşunun ardındaki temel neden, Anadolu'daki sosyalist akımların denetimi ve Doğu Anadolu'da bir Sovyet varlığı karşısında, ulusal bağımsızlığın korunmasıydı (**Tunçay**, 1967:89). **Çerkes Etem** yenildikten sonra bu parti de dağıtıldı.

İKİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Ülkeye gelen düşman, bütünüyle kovulduktan sonra. **Mustafa Kemal** yeni seçimlere gitmeye karar verdi. Yeni seçimlerde, **Mustafa Kemal**'e karşı olan kişiler elendi. Çünkü, seçimlere katılacakların listesi **Mustafa Kemal** tarafından denetleniyordu. İkinci Grubun gücü sınırlıydı. Liste dışı kalmak demek, Meclis dışı kalmak demektir. **Mustafa Kemal**, düşmanı ülkeden kovan Önder olarak en güçlü dönemlerinden birini yaşıyordu. Eski "İttihatçılar" bile, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" içinde siyasal herhangi bir eyleme girişmeyeceklerini belirtme gereğini duymuşlardı (**Cebesoy**, 1957:317).

Yine de, bu Meclisi sorunsuz ve "birörnek" kişilerden oluşan bir grup sanmak yanlıştır. **Falih Rıfık Atay**'ın *Çankaya* adlı yapıtına gönderme yapan **Nevin Yurdsever Ateş**, bu konuda, "II. Meclis'te muhalefet büyük ölçüde tasfiye edilmesine rağmen, Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarttığı 4 Mart 1925 tarihine kadar arzulanan dikensiz gül bahçesi niteliğinde olmamıştır." diyor (**Ateş**, N.Y., 1994: 65).

Seçimlerden sonra, 11 Ağustos 1923 tarihinde İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, örgütlü bir karşıt grubu dışarda bırakmış olarak açıldı. Bu Meclis, bir devrim Meclisiydi. Lozan Antlaşması'nı onayladı ve Cumhuriyet'i kurdu. Bu her iki eylem de Meclis'in tutucu üyelerini tedirgin etti. Bu üyeler arasında **Mustafa Kemal**'in birtakım çok yakın arkadaşları da vardı. Bunlar Barış Antlaşmasının kimisi koşullarından ve Cumhuriyet'in ilanından yakınıyorlardı. Bu kişilerin içinde hem ordudaki komutanlığı, hem de mebusluğu birlikte yürütenler vardı. **Mustafa Kemal**, onları siyaset ve askerlik arasında kesin bir seçim yapmaya zorladı. Bunun üzerine komutanlar, siyaseti seçtiler ve ordudaki görevlerinden ayrıldılar. Kısa bir süre sonra da bir siyasal parti kurdular.

"TERAKKİPERVER CUMHURİYETÇİ FIRKA": "GELENEKÇİ-LİBERAL" CEPHENİN PARTİSİ

"Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka", 17 Kasım 1924'te kuruldu. **Mustafa Kemal**'in en yakın arkadaşlarından biri olan **Ali Fuat (Cebesoy) Paşa**, partinin genel sekreteri oldu. Siyasal özgürlükler bakımından parti programı "liberal" bir nitelik taşıyordu ve "dinsel inançlara saygılı" bir parti olduğu programda yer almıştı.

Partinin “gelenekçi-liberal” cephe tarafından **Mustafa Kemal’e** karşı kurulduğundan hiç kuşku yoktu. **Ali Fuat**, seçimlere gidilmeden önce, **Mustafa Kemal’in** devlet başkanı tarafsızlığını bir yana bırakarak, kendi önderliği altında bir parti kurmak kararında olduğunu yazıyor (**Cebesoy**, 1957:318). Böylece yeni bir parti kurma kararının **Mustafa Kemal’e** karşı bir eylem olduğunda hiç kuşku bırakmıyor. **Ali Fuat** aynı zamanda “Cumhuriyet Halk Fırkası”nın “açık bir fikri olmayan inhisarcı bir siyasal grup” olduğunu da söyler (**Cebesoy**, 1960:114-115). Bu suçlama, **Ali Fuat’ın Mustafa Kemal’in** yalnızca kişiliğine değil, aynı zamanda düşüncelerine de karşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten de daha sonraları, 1927 yılında, **Atatürk**, Söylev’de, “Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka”yı kendisine ve Cumhuriyet’e yönelmiş büyük bir “sûikast” olarak nitelemiştir (**Atatürk**, tarihsiz:852-894).

KÜRTLERİN BAŞKALDIRMASI: “TERAKKİPERVER CUMHURİYETÇİ FIRKA”NIN SONU

Doğu illerindeki Kürt ayaklanması, 1925 Şubatı’nda patlak verdi. “**Şeyh Said İsyanı**” olarak bilinen bu ayaklanma, “devletçi-seçkinciler” tarafından, devrimlerin topluma zorla kabul ettirilmesi için uygulanacak yöntemlerin gerekçesi olarak kullanıldı. Ayaklanmaya katılanların yargılanması için olağanüstü yetkilerle donatılmış, “İstiklal Mahkemeleri” kuruldu. “Terakkiperver Fırka”nın yerel şubeleri, ayaklanmayı destekledikleri gerekçesi ile bu mahkemeler tarafından kapatıldı. Ankara İstiklal Mahkemesi ise, Hükümete, Partinin tümüyle kapatılmasını öğütledi. Böylece, “Terakkiperver Fırka”, 3 Haziran 1925’te karşı devrimci nitelik taşıdığı öne sürülerek kapatıldı.

1923-1930 arası dönem, Cumhuriyet’in kuruluş sürecinin sürdüğü bir dönemdi. Atatürk İhtilali’nin (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri) her türlü karşıt davranışı ortadan kaldıracak hukuksal olanaklar beklediğine kuşku yoktur. “Halk Fırkası”na karşı çıkmak, bu “Fırka”, **Atatürk’ün** düşüncelerini yaymak için kurulduğundan, Atatürk İhtilali’ne karşı çıkmaktı. İşte **Şeyh Said** Ayaklanması, “devletçi-seçkinciler”e, “gelenekçi-liberal” cephenin temsilcisi olan partiyi kapatmak için aradıkları olanağı verdi. Atatürk Devrimlerinin en önemlileri arasında bulunan medenî yasanın kabulü, “tekke” ve “zaviyeler”in kapatılması gibi yenilikler hep bu dönemde, İstiklal Mahkemelerinin gölgesinde yapıldı (**Toker**, 1968:6).

“Terakkiperver Cumhuriyetçi Parti” kapatıldıktan bir yıl kadar sonra, Partinin önderleri **Atatürk’e** karşı düzenlenen “İzmir sûikastı”na karışıkları gerekçesi ile İstiklal Mahkemesi’ne verildiler. Mahkeme sonunda kanıtlar yetersiz olduğu için, salıverildiler. Fakat, Mahkeme, **Atatürk’ün** yakın arkadaşları tarafından kendisine karşı girişilen siyasal eylemin bitişini de simgelemiş oldu*. Onların suçu, devrimlerin yapılış hızını ve **Mustafa Kemal Atatürk’ün** artan gücünü eleştirmiş olmaktadır. Bu suçlarını **Atatürk’ün** ölümüne kadar etkin siyasetin dışında bırakılarak ödeldiler.

* **Mete Tunçay**, İzmir sûikastı davasını “İttihatçıların fiilî sonu” olarak görmektedir (1981:161-168).

4. SERBEST FIRKA DENEMESİ: “DEVLETÇİ-SEÇKİNCİ”LER TARAFINDAN YAPILAN BİR GÜDÜMLEME

1923’te başlayan ve 1930’a kadar süren dönem, “devletçi-seçkinciler”in pek çok yeni atılım ve devrimleriyle doluydu. 1930 yılı genç Cumhuriyet’in toplumsal ve ekonomik yaşamında bir dönüm noktasıdır. Bu yılda artık devrimlerin önemli bir kısmı tamamlanmış ve dünya ekonomik bunalımı Türkiye’yi de etkilemeye başlamıştır. Bu her iki gelişim sonucu, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin izleyeceği ekonomik yol tartışmaları en yoğun noktasına erişmiştir. İşte **Atatürk**’ün “Serbest Fırka” yoluyla yapmak istediği demokrasi deneyi, Türk toplumundaki bu iki gelişimin ışığı altında incelenmelidir.

Birinci gelişmenin durumu oldukça ilginçtir. Devrimlerin çoğu Batılılaşma yönünde ve devlet eliyle, tepeden inme uygulamalar olarak gerçekleştirilmiştir. Bu devrimler için tutarlı bir öğreti henüz bütünüyle geliştirilememiştir. İkinci gelişim ise, dünya ekonomik bunalımının genç Cumhuriyet’in ekonomik sorunlarını abartması biçiminde ortaya çıkmıştır. Karşılaşılan ekonomik güçlükler, ekonomik alanda yeni bir atılım, yeni bir yaklaşım gerektiriyordu. Aslında, 1930’lara kadar tutarlı bir ekonomik uygulama üzerinde de pek durulmuş değildi. Bütün yapılan, özel girişimciliğin desteklenmesi için gelişigüzel birtakım önlemlerin alınmasıydı.

İşte, “Cumhuriyetçi Serbest Fırka” bu koşullar altında doğdu. Partinin ortaya çıkışı ile “Terakkiperver Fırka”nın ortaya çıkışı arasında hiçbir benzerlik yoktur. “Serbest Fırka”, **Atatürk**’ün destek ve direnmesi, hatta güdümlenmesi ile kurulmuştur (**Weiker**, 1973:65; **Ağaoğlu**, tarihsiz:17). Oysa “Terakkiperver Fırka”, **Atatürk**’ün isteklerine karşı bir girişim olarak doğmuştu. “Serbest Fırka” önderleri ile **Atatürk** arasında ne kişisel, ne de ideolojik bir çatışma vardı. Partinin kurucusu ve önderi **Fethi Bey**’di (**Okyar**). **Fethi Bey** (1880-1943), **Atatürk**’ün en yakın eski arkadaşlarından biriydi ve aralarında hiçbir önemli düşünce ayrılığı yoktu. Tam tersine, o zamana kadar **Atatürk** ile çatışmaya girmemiş olan sayılı eski dostlarından biriydi. **Fethi Bey**, parti kurma kararını verdiği zaman, Fransa’da elçilik görevini yapıyordu ve iznini geçirmek için Türkiye’ye gelmişti. Siyasal deneyleri ve yaşamı partinin önderliğini yürütmeye son derece uygundu. “İttihat ve Terakki” zamanından beri, etkin siyasetin içindeydi. Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında önemli görevler yüklenmiş ve 1923 ile 1924 tarihlerinde iki kez de başbakanlık yapmıştı. Kişisel eğilimleri, 1930 yılında başbakanlık görevinde bulunan **İsmet Paşa**’dan daha “liberaldi”.

Partinin kuruluşu **Fethi Bey** ve **Gazi** arasında alınıp verilen karşılıklı mektuplarla halka açıklandı. Mektuplar, **Gazi Mustafa Kemal** ve **İsmet Paşa** tarafından ortaklaşa hazırlanmıştı. **Fethi Bey**, **Gazi**’ye yazdığı mektupta, ülkenin ekonomik durumunun doyurucu olmaktan uzak bulunduğunu anlatıyor ve bu durumdan tek parti yönetimini sorumlu tutuyordu. Aynı zamanda bir karşıt parti kurma isteği karşısında **Gazi Mustafa Kemal**’in ne düşündüğünü soruyordu. Bu mektuba yanıtında **Mustafa Kemal**, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki serbest tartışmanın erdemlerine olan inancını belirtiyor ve bu parti “laik cumhuriyet” ilkelerine bağlı kaldıkça hiçbir siyasal etkinliğinin engellenmeyeceğine ilişkin güvence veri-

yordu. Aslında, **Mustafa Kemal**, “laik cumhuriyet” ilkesini, yan tutacağı tek konu olarak belirliyordu. Bunun dışındaki bütün tartışmalarda yansızlığını koruyacaktı. Böylece, “laiklik” ve “cumhuriyetçilik” ilkeleri, parti tartışmalarında değinilmesi yasaklanmış ilkeler niteliği kazanıyordu.

Her ne kadar **Mustafa Kemal**, iki parti (Halk Fırkası ve Serbest Fırka) arasında yansız davranacağını belirtiyorduysa da, **Fethi Bey**’e yazdığı mektup, Cumhurbaşkanlığı sona erdikten sonra, Halk Fırkası’nın başına geçmesinin doğal olacağını bildirilmesiyle başlıyordu (**Ağaoğlu**, tarihsiz:20-23). Bu yaklaşım, hiç kuşkusuz, yansızlığın değil, yanlılığın bir kanıtıydı. Gerçekten de, “Cumhuriyet Halk Fırkası”nı tuttuğuna ilişkin başka belirtiler de vardı (**Us**, 1964:142-143). **Mustafa Kemal**’in kendisinin de görünüşte söylediği gibi, iki parti arasında yansız kalma isteğinin içten olduğu kimi yazarlarca ileri sürülür (**Weiker**, 1973:68). Fakat gerek yukarda sözünü ettiğim mektup, gerek olayların gelişimi ve gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası ile **Mustafa Kemal** arasındaki tarihsel ve ideolojik bağlar böyle bir yansızlığın olmadığını ve gerçekten de olamayacağını açıkça belirleyen kanıtlardır.

“Serbest Fırka”nın resmen kuruluşu 12 Ağustos 1930 tarihinde tamamlandı. Partinin programı oldukça “liberal”di. Devlet tekellerinin kaldırılması, vergilerin düşürülmesi ve daha geniş düşünce özgürlüğü, programın ana hatlarıydı. Partinin önderi **Fethi Bey**, gerçekten inanmış bir “liberal”di. Öyle anlaşıyor ki, **Mustafa Kemal** ve **İsmet Paşa** gibi yakın arkadaşları, ulusal bir burjuvazi yaratmanın kısa yollarını ararken, 1930 yılında, liberalizm ile devletçiliği, birbirinin yerine geçebilecek iki ayrı tutarlı yol olarak denemeye karar vermişlerdi. “Cumhuriyet Halk Fırkası”, devletçi bir yol izlerken, “Serbest Fırka”nın da “liberal” ilkelere dayalı karşıt düşünceyi savunması bekleniyordu. Fakat bu kararların, “Serbest Fırka” yöneticilerine iyi aktarılmadığı anlaşıyor. Kuruculardan **Ağaoğlu**’na (1869-1939) göre, “Serbest Fırka”nın kurulduğu ana kadar Cumhuriyet Halk Fırkası “liberalden daha da liberaldi”. Gene **Ağaoğlu**’na göre, yeni partinin ismi bile, “Cumhuriyet Halk Fırkası” önderleri tarafından konulmuş ve bu önderler liberal karşıt parti görevini, kurucularının haberi olmadan “Serbest Fırka”ya vermişlerdi (**Ağaoğlu**, tarihsiz:30).

Mustafa Kemal, desteğini göstermek için kız kardeşini ve en yakın bir çalışma arkadaşını da “Serbest Fırka”ya sokmuştu. Fakat iki parti arasında yansız kalacağını belirtmesine karşın, “Halk Fırkası”nın milletvekilleri, yeni partiye katılmakta isteksizdiler. Böylece, başlangıçta “Serbest Fırka”ya seksen kadar milletvekilinin katılması beklenirken, topu topu on üç kişi parti değiştirdi. Bu on üç milletvekilinin çoğu da **Mustafa Kemal** tarafından zorlanmıştı.

“SERBEST FIRKA”NIN KAPANIŞI

Önderlerin bir yurt gezisinden sonra, “Serbest Fırka”, başkaldırmayı, gericilik ve Cumhuriyet karşıtlığını desteklemekle suçlandı. Çünkü, tek parti yönetiminden bıkmış olan halk, “Serbest Fırka” yöneticilerine büyük bir ilgi ve bağlılık göstermişti. Büyük halk kitleleri ile yönetim arasında çatışma olmuştu. Hükümet, “devletçi-seçkinciler”in temsilcisi olduğu için, yönetime karşı bu direnmeler,

Cumhuriyet'in devrimci yapısına karşı gösterilen gerici tepkiler olarak yorumlanmıştı. Aslında bu yorumlar tümüyle yanlış da değildi. Çünkü, Atatürk Devrimlerinin hepsi o günlerde halkın bütün kesimleri tarafından benimsenmemişti. Bu yüzden devrimlere karşı tepkiler sürüyordu. Atatürk Devrimlerinin karşısında olan güçler, gerek basında, gerekse yerel toplum düzeylerinde, "Serbest Fırka"yı açıkça desteklediler. Parti, kendisini bu gerici desteklerden arındıramadı. Böylece parti yöneticileri ile **Mustafa Kemal** arasındaki uzaklık gün be gün büyüdü.

Yerel seçimler bu hava içinde, 23 Eylül 1930 tarihinde yapıldı. Yurt çapındaki örgütlenişini henüz tamamlamamış olmasına karşın, "Serbest Fırka" bu seçimlere katılma kararı aldı. Fakat adaylar, Samsun'dan başka yerde seçim kazanamadı. Valiler ve öteki yöneticiler hemen her yerde, "Halk Fırkası"nın kazanması için baskı yapmışlardı. Böylece, o günlerde yüksek olan siyasal gerilim daha da arttı. Bunun sonucu "Serbest Fırka"yı kurduran **Mustafa Kemal** bu kez de demokrasi denemesinin durdurulmasına karar verdi. Yaklaşan genel seçimler bu kararını parti lideri **Fethi Bey**'e aktarmasını çabuklaştırdı. Genel seçimler için önceleri **Mustafa Kemal**'in yansız kalacağına ilişkin söylentiler dolaşıyordu. Seçimler sırasında Cumhurbaşkanının ismi her iki parti listesinin de başında yer alacaktı. Listelerin ikisi de **Mustafa Kemal** tarafından düzenlenecekti. "Blok" denilen bu öneri, hükümet ve onu oluşturan "Cumhuriyet Halk Fırkası" tarafından şiddetli bir direnmeyle karşılandı. Bütün bu gelişmeler sonunda genel seçimlerde **Mustafa Kemal**'in yalnızca "Halk Fırkası"nı destekleyeceği bildirildi. **Mustafa Kemal, Fethi Bey**'le yaptığı bir konuşmada, ona bu düşüncesini söyledi ve dürüst bir seçim uğraşı sözü verdi. Fakat ne **Fethi Bey**, ne de "Serbest Fırka", **Mustafa Kemal**'e karşı uğraş vermek niyet ve gücüne sahiptiler. Aslında, **Fethi Bey** ve arkadaşları, **Atatürk**'ün sadık izleyicilerindendi. Bu durumda **Atatürk**'ün amacı açıktı: Partinin kapatılması, **Fethi Bey** ve arkadaşları **Fethi Bey** ile **Gazi Mustafa Kemal** arasındaki bu konuşmadan sonra partiyi kapatmaya karar verdiler. Böylece, "Serbest Fırka" denemesi, 17 Kasım 1930 tarihinde sona erdi. Her ne kadar partiyi kapatma kararını görünüşte önder ve kurucuları vermişlerse de, asıl karar **Mustafa Kemal** tarafından alınmıştı. Partinin kapatılışından sonra **Atatürk**, halkın buna karşı tepkisini anlamak için bir yurt gezisine çıktı. Bu gezide halka, *kendisi* Serbest Fırka'yı kapatma kararının nasıl karşılandığını soruyordu (**Aydemir**, 1966:402)*.

Gazi'nin halka hem Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın kapatılış nedenlerini anlattığı, hem de sorunları bizzat saptamaya çalıştığı yurt gezisi, özellikle İstanbul ve İzmir'de yoğunlaşmıştır.

Bu gezide Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programına esas olacak saptamalar da yapılmaktadır.

Tekeli ve **İlkin**'in de belirttiği gibi, "Programda yer alacak yeni ilkeler gezi sırasında halka, **Gazi** tarafından anlatılmaktadır. Bu ilkelerden güncel olanları 'halkçılık' ve 'devletçilik'tir.'" (**Tekeli, İlkin**, 1977:204)

* Aslında Parti hukuken kapatılmamıştı. Sadece kurucuları ve yöneticileri tarafından "terk edilmişti." Parti'nin hukuken kapatılması 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra olmuştur.

“SERBEST FIRKA” DENEMESİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

“Serbest Fırka” denemesi sırasında **Atatürk**’ün içtenliği konusunda bugün de süren bir tartışma vardır. Kimi kişiler (ki **Fethi Bey** de bunlardan biriydi), **Atatürk**’ün yalnızca karşıtlarını belirlemek için böyle bir oyun oynadığı kanısındadırlar. Başka bir görüş de, **Mustafa Kemal**’in içtenlikle demokrasiye inandığı ve “Serbest Fırka”nın kuruluşunu bütün iyi niyeti ile desteklediği yönündedir. Kanımca, “Serbest Fırka” deneyi ve bu deney içinde **Mustafa Kemal**’in yeri, aşağıda kısaca belirttiğim gerçeklerin ışığında değerlendirilmelidir.

Birinci gerçek, “Cumhuriyet Halk Fırkası”nın, **Mustafa Kemal** tarafından yalnızca Mecliste disiplin sağlamak için değil, aynı zamanda devrimleri halka benimsetmek için bir eğitim örgütü olarak da kurulmuş olduğudur.

İkinci gerçek, **Mustafa Kemal**’in demokrasi inancının çağdaş uygarlık düzeyine olan inancı içinde yer aldığıdır. Onun için demokrasi, bir araç değil, bir amaçtı. Bir başka deyişle, Batı tipi bir toplum yaratma çabası içinde, demokrasi, devrimlerinin bir aracı değil, bir sonucudur.

Üçüncü gerçek, ülkenin 1930’lu yıllarda yeni bir atılım anlayışına gereksinme duyduğudur. Devrimlerin pek çoğu gerçekleştirilmiş, fakat bunların halk kitleleri tarafından benimsenmesi için ne tutarlı bir ideoloji ne de örgütsel çabalar ortaya konulabilmiştir.

Dördüncü gerçek, ülkenin ekonomik durumunun, gerek dünya ekonomik bunalımı, gerekse içteki yetersizlikler sonunda hiç de parlak olmadığıdır.

Beşinci gerçek, değiştirilen toplumsal yapıya yöneltilen eleştirilerin arttığıdır. Fakat devrimi yapan kadrolar henüz iktidarda olduğundan, bu eleştiriler ancak karşı devrimci eylemler olarak yorumlanmaktadır.

Serbest Fırka denemesi yukarıda kısaca belirtilen bu gerçekler çerçevesinde ele alındığında, **Atatürk**’ün hiçbir zaman “Cumhuriyet Halk Fırkası”nın ilkelerine karşı çıkan bir partiyi desteklemeyi düşünmediği bütün açıklığıyla belirginleşir. Öte yandan Meclis içinde ve dışında gelişmekte olan karşıt eğilimleri, en yakın arkadaşlarından birinin liderliğini yaptığı bir parti yoluyla denetlemek isteği de açıktır. **Gazi Mustafa Kemal**’in “Serbest Fırka”nın yazgısı hakkında işin başında kesin bir yargısı olmadığı da bellidir.

“Serbest Fırka”nın önünde iki yol vardı: Birinci yol, “Serbest Fırka”nın, toplumda biçimlenen eleştirileri, **Mustafa Kemal**’in düşünceleri doğrultusunda yönlendirmesiydi. Böylece, parti “yapıcı muhalefet işlevi”ni yerine getirecek varlığını sürdürecekti. İkinci yol, “Serbest Fırka”nın, toplumda biçimlenen eleştirileri daha da belirginleştirerek, karşıt görüşte olan kimseleri iyice ortaya çıkarmasıydı. Bu yol, partinin kapatılmasına, karşıt düşüncelerin ezilmesine ve halk kitlelerinin Atatürk Devrimlerine uygun olarak eğitimi için yeni önlemler alınmasına gidecekti. Partinin kuruluşundan sonra olaylar bu ikinci yolda gelişti ve üç aylık parti sessizce kapandı. Aslında, “Serbest Fırka” denemesi, “devletçi-seçkinciler”in, güdümlü bir demokrasi yoluyla “gelenekçi liberal” düşünceleri denetleme çabasıydı. Fakat, iktidarda bulunan “devletçi-seçkinciler”, güdümlü bir karşıtlığı bile kabul edebilecek hoşgöründen yoksun olduklarından, deneme yürümedi.

“Serbest Fırka” denemesinden sonra, “Cumhuriyet Halk Fırkası” kendisine çe-ki-düzen verdi ve birtakım yeni örgütlenmelere gitti. Parti yoluyla geniş bir siyasal kitle eğitimine ve Kemalist ideolojinin resmen geliştirilmesine başladı (Weiker, 1973:219-256). Bir başka deyişle, “Serbest Fırka” deneyi, “Cumhuriyet Halk Fırkası”na ve genç Cumhuriyet’in devrimci kadrolarına Atatürk İhtilali’nin kurum-sallaştırılması yönünde atılacak adımlar bakımından pek çok ders vermişti.

“Serbest Fırka” deneyinin başarısızlıkla bitmesi, kuramsal olarak çok sözü edi-len halk desteği kavramının somutlaştırılmasını da suya düşürmüştü. Bunun en önemli nedenlerinden biri, 1930’lu yıllarda sınıfsal gelişmelerin henüz bir siyasal partiyi destekleyecek düzeye erişmemiş olmasıydı*.

5. ÇOK PARTİLİ DÖNEM

Türkiye’nin çok partili demokrasiye geçişi, hem iç hem de dış gelişmelerin so-nucudur. **Atatürk**, 10 Kasım 1938’de ölünce, yerine Kuruluş Savaşı’ndan beri onun en yakın çalışma arkadaşı olan **İsmet İnönü** Cumhurbaşkanı seçildi. Cum-hurbaşkanı olur olmaz **İnönü**, **Atatürk**’ün siyaset dışı bırakılmış olan yakın arka-daşlarını önemli siyasal ve yönetsel görevlere getirdi. Fakat, **Atatürk**’ün büyük liderlik imgesine sahip olmadığı için, ülkeyi eskisi gibi yönetebilmek amacıyla toplumsal, siyasal ve hukuksal denetimleri sıkılaştırdı. Her ne kadar bu önlemler-in kimisi hemen **Atatürk**’ün ölümünü izleyen günlerde alındıysa da, İkinci Dün-ya Savaşı ve bu savaş sırasında Türkiye’nin yansızlığının korunması, baskı yöneti-minin gerekçesi olarak kullanıldı. Bir siyasal karşıt grup örgütleyebilmek için kul-lanılabilir yolların hemen hepsi kapatılmıştı. Grevler yasaklanmış, ortak çıkar-lara dayalı örgüt kurulması yasa dışı bırakılmıştı. Benzer etkinliklerin hepsi yasak-tı. Basın, tam bir denetim altındaydı. Polise de olağanüstü yetkiler verilmişti (Karpas, 1959:74). Öte yandan devlet ile parti (Cumhuriyet Halk Partisi) özdeşli-ği, devlet yöneticilerine parti görevleri verilerek gittikçe pekiştiriliyordu.

Bu gelişmeler hiç kuşkusuz şu iki seçenekten biriyle son bulacaktı: Birinci se-çenek, tek partili düzenin gittikçe artan bir hızla tam bir baskıya dönüşmesiydi. İkinci seçenek ise, düzenin demokratikleşmesi olarak görülüyordu.

Cumhuriyet yönetimi, Batı tipi bir toplum yapısı yaratmayı amaçladığından düzenin demokratikleşmesi, yeğ tutuldu (Aydemir, 1968b:424).

ÇOK PARTİLİ DÜZENİ GEÇİŞİN ARDINDA YATAN TEMEL NEDENLER

Kemalist ideolojinin niteliğinden doğan bu demokratikleşme zorunluğu, ek üç öge tarafından da destekleniyordu. Birinci öge, Batı dünyasının etkisiydi. Batı, Türkiye’yi kendi içine kabul etmek için, düzenini demokratikleştirmeye zorluyor-du (Yetkin, 1983:225-249). Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonunda, baskı rejimleri-nin (nazizm ve faşizm) yenilmiş ve yıkılmış olması da aynı yönde önemli bir etki

* Serbest Fırka konusunda ilginç bir tartışma ve belgesel bir çalışma için Hıfzı Topuz ile Hüsamettin Ünsal’ın *Cumhuriyet’in Beş Dönemci* adlı kitabına bakılabilir (1984).

yapmıştı. İkinci öge, halkın tek parti düzenine karşı gösterdiği olumsuz tepkiydi (Ağaoğlu, 1972:46-47). Üçüncü öge de, gerek o zamana dek izlenmiş olan devletçi uygulamaların, gerekse savaş ekonomisinin sonucu olarak, bir kapitalist sınıfın belirginleşmesiydi (Eroğul, 1970:3-35). Kemalizmin etkisine ek olarak bu üç öge hep birlikte, Demokrat Parti’yi oluşturdu. Partinin çekirdeği, Büyük Millet Meclisi’nde “toprak reformu” tartışılırken ortaya çıktı. 1940’lı yılların sonuna doğru büyük toprak sahipleri de artık kapitalistleşme sürecinin içine girmişlerdi. Bu nedenle, bunlarla, yeni gelişmekte olan burjuvazi arasında toplumsal-ekonomik ve siyasal bir birlik oluştu. Sencer’in (Baydar) de dediği gibi, Demokrat Parti olayı, “...klasik burjuva hareketlerinden farklı, ama ülkenin kendi yapısına uygun, bir çeşit doğum halinde bir burjuva devrimidir.” (Sencer, 1969b:79)

14 Mayıs 1945 yılında, Büyük Millet Meclisi’nde toprak reformu yasası görüşülürken Demokrat Parti’nin gelecekteki önderleri etkili bir karşıt görüş savunmasında bulundular. Bu kişiler aynı ay içinde tartışılan bütçe sırasında da sert eleştiriler yaptılar. Böylece bir yeni partinin çekirdeği Meclis’teki tartışmalar sırasında belirlendi. Bir süre sonra, 12 Haziran 1945 tarihinde, Cumhuriyet Halk Partisi’nin dört milletvekili, sonraları “dörtlü takrir” adıyla ünlü olan önergeyi partinin meclis grubuna verdiler. Önergeyi imzalayanlar, Türk siyasal yaşamında bilinen kişilerdi. Celâl Bayar (1883-1986), Atatürk zamanında, İsmet Paşa’dan sonra başbakanlık yapmıştı. Ekonomik olarak daha “liberal” eğilimlerin destekçisi diye tanınıyordu. Siyasete “İttihat ve Terakki Partisi” ile girmişti. Adnan Menderes (1899-1961), uzun süredir siyasal bakımdan etkin olan bir büyük toprak ağasıydı. 1930 yılında Aydın’da “Serbest Fırka”nın yerel örgütünü kurmuştu. “Serbest Fırka” kapatıldıktan sonra, 1931 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi milletvekili olarak Meclise girmişti. Toprak reformu tasarısını hazırlayan encümenin üyesi ve sunucusu olarak, tasarının gerek hazırlanışında, gerekse tartışılmasında çok etken bir rol oynamıştı. Üçüncü imzanın sahibi Fuat Köprülü (1860-1966), tanınmış bir tarih profesörüydü. Dördüncü olan Refik Koralan da (1889-1974), uzun süredir Halk Partisi içinde siyaset yapan bir avukat ve yöneticiydi. Önerge siyasal düzenin demokratikleşme zamanının artık geldiğini savunuyordu. Hükümet üzerinde daha etkin bir Meclis denetimi, daha geniş bireysel özgürlükler ve özellikle siyasal karşıtlık özgürlüğü, demokratikleşme yolunda atılacak adımlar olarak belirtilmişti. Önerge, İsmet İnönü’nün 19 Mayıs Bayramı dolayısıyla yaptığı ve düzenin demokratikleşmesinden söz eden konuşmasını da gerekçe olarak kullanıyordu (Aydemir, 1968b:438-439).

İSMET İNÖNÜ ATATÜRK’Ü TAMAMLIYOR: ÇOK PARTİLİ DEMOKRASİ

Gerçekten de Cumhurbaşkanı İnönü, bir konuşmasında karşıt bir partinin kurulmasını açıkça desteklemişti. Fakat, Cumhurbaşkanı’nın bu tutumuna karşın, Halk Partisi’nin Meclis Grubu, önergeyi geri çevirdi. Geri çevirme gerekçesi, önergenin ortaya getirdiği hukuksal değişme isteklerinin tartışma yerinin Grup olmadığıydı. Önergelerin tartışılması Parti Meclis Grubu’nda kabul edilmeyince, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Hükümeti ve Cumhuriyet Halk Partisi’ni, ba-

sında açıkça eleştirmeye başladılar. Sonunda, *Vatan* gazetesindeki yazılarından dolayı partiden çıkarıldılar. **Menderes** ile **Köprülü**'nün partiden çıkarılma kararını eleştiren **Koraltan**'ın da parti ile ilişkisi kesildi. Dört kişinin en ünlüsü olan **Celâl Bayar**, basın özgürlüğünün genişletilmesi için verdiği önerge kabul edilmeyince, kendiliğinden 2 Aralık 1945'te partiden ayrıldı.

Bu arada, **İsmet İnönü**, bütün konuşmalarında karşıt bir parti kurulması düşüncesini savunuyordu (**Nadi**, 1965:202-203). Çünkü, çok partili demokrasiye geçerek Atatürk Devrimlerini tamamlamak konusunda kararlıydı (**Heper**, 1997: 161-208; 236-243). Sonunda, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kuruldu. Partiyi kurmadan önce **Celâl Bayar**, **İsmet İnönü** ile bir yemek yemiş ve konuyu onunla da tartışmıştı (**Eroğul**, 1970:12). Demokrat Parti'nin programı gerek ekonomik görüş, gerekse kişisel hak ve özgürlükler yönünden Halk Partisi'nin programından daha "liberal"di. Aslında bu program tek parti yönetimine karşı bir tepki niteliği taşıyordu. Öte yandan cumhuriyetçilik, ulusçuluk, laiklik, devrimcilik, halkçılık ve devletçilik, Kemalizmin altı ilkesi olarak programda kapsanmıştı (**Aydemir**, 1969:163). Demokrat Parti'nin kurucuları, eski Halk Partililer olduğuna göre, Atatürkçülük ilkelerinin parti programında yer alması doğal bir sonuçtu. Her ne kadar Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı bir tepki olarak kurulmuşsa da, Atatürk ilkelerinin programda yer alması, önderlerinin Kemalizme bağlılıklarının bir göstergesi olarak kullanılıyordu.

Demokrat Parti'nin kuruluşu, siyasal düzenin demokratikleşmesi yolunda somut bir adım olduğundan, eylem, sosyalistler tarafından da desteklendi. Sosyalistler de siyasal "liberalleşmeden" yana olduklarından, başlangıçta Demokrat Parti'nin önderleri onlarla işbirliği yapıyorlardı. Solcuların çıkaracakları *Görüşler* adlı siyasal dergiye yazı yazacaklardı (**Sertel**, 1968:266). Fakat sonradan aynı kişilerin gazetesi olan *Tan*, saldırıya uğrayıp yıkılınca, Demokrat Parti yöneticileri de solcu yazarlarla yapmayı tasarladıkları işbirliğine son verdiler.

Demokrat Parti'nin kuruluşunu, Halk Partisi hükümetinin siyasal düzeni "liberalleştirmek" yönünde aldığı kararlar izledi. Karşıt partinin hukuksal güvenceleri, seçim yasasında ve dernekler yasasında yapılan değişikliklerle sağlandı. Belli yasaların değiştirilmesiyle birlikte basın ve üniversiteler üzerindeki baskılar da azaltıldı.

Dernekler yasasının değiştirilmesi, sosyalist partilerin kurulmasına olanak tanıyordu. 14 Mayıs 1946'da Türkiye Sosyalist Partisi kuruldu. Bunu 20 Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin kuruluşu izledi. Fakat 13 Aralık 1946'da yöneticileri tutuklandıktan sonra her iki parti de kapatıldı (**Sertel**, 1969:354-355). Sosyalist partilerin kapatılmasının dış siyaset ile de yakın ilişkisi vardı. Sovyetlerin, Doğu Anadolu ve Boğazlar üzerindeki istekleri hükümetin sosyalist partilere karşı izlediği siyasetin ana nedenlerinden biri olarak kullanıldı.

Bu arada genel seçimler bir yıl öne alınarak, seçim tarihi 21 Temmuz 1946 olarak saptandı. Aslında, Cumhuriyet Halk Partisi, yeni kurulan parti karşısında, seçimleri kazanmayı güvence altına almak istiyordu. Böylece, kuruluşundan altı ay sonra, Demokrat Parti genel seçimlere katılma sonucuyla karşı karşıya kaldı. Önderler önce, seçimlere katılmama eğilimindeydiler. Fakat sonradan özellikle yerel

örgütlerden gelen baskılar sonucu kararlarını değiştirdiler. Seçim uğraşı, Halk Partisi yönünden oldukça kaygı verici bir biçimde gelişti. Çünkü, “Demokrat Parti düşünce ve çıkar farkları gözetilmeksizin, programı, görüşleri ve yaklaşımı ayrıntılı olarak bilinmediği halde, ülkedeki bütün karşıt gruplarca desteklenmişti.” (Karpas, 1959:166) Tek parti düzenine karşı birikmiş olan bıkkınlık, Demokrat Parti için büyük bir destek niteliğine dönüşmüştü.

1946 SEÇİMLERİ: DEMOKRATİK DÜZENE GEÇİŞİN DENEMESİ

21 Temmuz 1946’daki genel seçimler oldukça durgun bir hava içinde geçti. Meclis’teki toplam 465 iskemle için Demokrat Parti ancak 273 aday gösterebilmişti. Seçimler çoğunluk sistemine göre yapılmıştı. Tek dereceli seçim düzeni de ilk kez uygulanıyordu. Daha önceleri, seçmenler “ikinci seçmenleri” seçerler, ikinci seçmenler de milletvekillerine oy verirdiler.

Demokrat Parti’nin 273 adayından yalnız 62’si seçilebildi. Fakat bu sonuç, Demokrat Parti’nin sahip olduğu desteğin göstergesi olmaktan çok uzaktı. Seçimlerin dürüst yapılmadığı hakkındaki yakınmalar Meclis içinde ve dışında yaygınlık kazandı. Hükümetin bu yakınmalara yanıtı karşıt partiyi destekleyen iki gazeteyi kapatmak oldu. Hükümet ile Demokrat Parti arasındaki ilişkiler son derece tedirgin edici bir noktaya erişmiş ve Türkiye’de çok partili düzenin geleceği tehlikeye düşmüştü. Fakat Demokrat Parti boyun eğmedi. Başbakan **Recep Peker**’in (1888 -1950), oldukça kışkırtıcı bir konuşmasından sonra, milletvekilleri topluca Meclis’ten ayrıldı. **Peker** aslında daha baskıcı bir siyasal düzenden ya-
nıydı.

Demokrat Parti milletvekilleri, **İsmet İnönü** bir kez daha böyle bir olay olma-
yacağına ilişkin güvence verdikten sonra 27 Aralık 1946’da Meclis’e döndüler.

7 Ocak 1947 tarihinde Demokratların ilk büyük Kurultayı Ankara’da toplandı. Kurultayda hükümet ve Cumhuriyet Halk Partisi çok şiddetle eleştirildi. Öte yandan **Peker** hükümeti, Demokrat Parti’yi komünist yöntemler kullanmakla suçluyordu (Bilindiği gibi, karşıt grupları komünistlikle suçlamak, bir Türk siyasal geleneği niteliği kazanmıştır). Hükümet ile Demokrat Parti arasındaki siyasal çekişmeler gittikçe artarak sürdü ve sonunda iplerin kopabileceği bir noktaya gelindi.

12 TEMMUZ BİLDİRİSİ: DEMOKRASİNİN “DEVLETÇİ-SEÇKİNCİLER” TARAFINDAN ONAYLANMASI

Türkiye’de demokrasiyi yerleştirmeye kararlı görünen **İsmet Paşa**, gerginleşen durum karşısında işe karışmak zorunluğunu duydu. Demokrat Parti’nin başı olan **Celâl Bayar** ile özel konuşmalar yaptıktan sonra, 12 Temmuz 1947’de bir bildiri yayınladı (**Bayar**, tarihsiz:79-80). Tarihe, “12 Temmuz Beyannamesi” adı ile geçen bildiri, karşıt partiye gerekli güvenceleri sağlamayı amaçlıyordu. Her ne kadar bildiri Cumhurbaşkanı tarafından yayınlanan “tarafsız” bir bildiri diye nitelendirilirse de, aslında hükümete karşı açıkça karşıt partiyi destekliyordu (**Eroğul**, 1970:34-35; **Karpas**, 1959:191-192). Cumhuriyet Halk Partisi’nin “Ebedî şefi” **İsmet İnönü**, Cumhurbaşkanı olması dolayısıyla kendisini her iki partiye karşı da

eşit sorumluluk taşıyan bir kişi olarak gördüğünü bildiriyordu. Bildiri aslında Türkiye’de demokrasinin gelişmesi bakımından bir dönüm noktasıydı. Çünkü, **İsmet İnönü**, doğrudan doğruya işe karışmasaydı, Demokrat Parti sona ermiş olacaktı (Us, 1966:720).

Bildiri **İsmet İnönü** ile Başbakan **Recep Peker** arasında anlaşmazlığa yol açtı. Sonunda, **Recep Peker**, 9 Eylül 1947’de görevinden ayrıldı ve Demokrat Parti ile hükümet arasında geçici de olsa bir barış imzalanmış oldu.

Daha sonra Demokrat Parti’nin iç çekişmeleri başladı. Parti iktidara yaklaştıkça, partiyi denetleme çabalarının yoğunlaşması doğaldı. Ayrıca parti içindeki kimi kesimler hükümet ile Demokrat Parti arasındaki yakınlaşmadan ve geçici uzlaşmadan tedirgindi. Böylece, temizlik başladı. Beklendiği gibi, **Celâl Bayar** ve **Adnan Menderes**, parti içi çekişmelerden başarıyla çıktılar. Partiden atılan ve ayrılan siyaset adamları, yeni siyasal örgütler kurdular. Bir kesim “Müstakil Demokratlar” adı ile bir grup oluşturdu. Başka bir kesim de Mareşal **Fevzi Çakmak**’ın (1876-1950), önderliği altında Millet Partisi’ni kurdu. Bağımsızlık Savaşı kahramanı Mareşal **Fevzi Çakmak**, Genelkurmay Başkanlığından emekli edildikten sonra amansız bir **İnönü** düşmanı olmuştı.

Yeni siyasal karşıt grupların kurulması, Demokrat Parti’yi hükümete karşı daha saldırgan bir tutum izlemeye zorladı. **Peker**’in ayrılmasından sonra işbaşına geçen **Hasan Saka** (1886-1960), Demokratların ekonomik durum ve demokratik olmayan uygulamalar konusundaki eleştirilerinden bunaldı. Sonunda, hükümet 14 Ocak 1949 tarihinde görevi bıraktı.

Hasan Saka’dan sonra hükümeti kurmakla görevlendirilen **Şemsettin Günaltay** (1883-1961), “liberal” eğilimleriyle tanınmış bir siyaset adamıydı. Hükümet programı, Türk demokrasisini yürütebilmek için gerekli olan bütün önlemlerin alınacağı sözünü veriyordu (Arar, 1968:204-205). Yeni seçim yasası Meclis tarafından 16 Şubat 1950 tarihinde kabul edildi. Ülke artık genel seçimlere hazırды.

14 Mayıs 1950 seçimleri Demokrat Parti’nin başarısıyla sonuçlandı. Oyların yüzde 53’ünü alarak, Meclis’teki iskemlelerin çoğunluğunu kazanmıştı. 22 Mayıs’ta yeni Meclis toplanarak **Refik Koraltan**’ı Meclis Başkanlığına, **Celâl Bayar**’ı ise Cumhurbaşkanlığına seçti. **Adnan Menderes** Başbakan olarak kabineyi kurmakla görevlendirildi. Türkiye’nin siyasal tarihindeki en önemli devrimlerden biri, 14 Mayıs seçimleri yoluyla gerçekleştirilmişti.

Demokrat Parti’nin genç Cumhuriyet’in devrimci kadrosunu oluşturan “devletçi-seçkinciler”in çabaları ile yaratıldığında hiç kuşku yoktur. Aslında bu eylem onlar için büyük bir özveri anlamını taşıyordu. Çünkü, Demokrat Parti’nin kuruluşu sonucu “devletçi-seçkinciler”in iktidarı bitiyor ve yerine, “gelenekçi-liberaller” geçiyordu. Cumhurbaşkanı ve Halk Partisi’nin Başkanı olarak “devletçi-seçkinci” cephenin önderi durumundaki **İsmet İnönü**, Türkiye’deki demokrasinin gerçek kurucusu niteliğiyle tarih içinde yerini aldı. “**İsmet İnönü**, demokrasiyi geliştirmek için diktatörlük gücünü gönüllü olarak kısıtlayan dünyanın tek devlet adamı olma onurunu korumaktadır.” (Rustow, 1973:113). Bu anlamda bakıldığında zaman, Demokrat Parti’nin kuruluşu, “devletçi-seçkinciler” tarafından yapılan devrimlerden biri olarak görülür. Aslında Demokrat Parti’nin kurucuları da

Cumhuriyet Halk Partisi’nin eski üyeleri olarak bir zamanlar, “devletçi-seçkinci” cephe içinde yer almışlardır.

Gelişen ticaret burjuvazisi ile büyük toprak ağaları arasındaki birlik, Demokrat Parti eylemini yurtiçinde destekleyen öğeydi. Yurtdışında ise, destek Batı dünya-sından ve özellikle Birleşik Amerika’dan geliyordu.

1950 yılında gerçekleşen Demokrat Parti başarısı yalnızca “devletçi-seçkinci” cephe iktidarının bittiğini değil, aynı zamanda emperyalizme karşı takınılan tutu-mun da sonunu belirlemiştir. (Aslında bu tutum daha birkaç yıl önce, Sovyetlerin Türkiye üzerindeki isteklerinin ortaya çıkışını izleyen günlerde değiştirilmişti.)

Demokrat Parti, iktidara gelir gelmez geniş bir atama ve yer değiştirme uygula-masıyla sivil ve asker bürokrasinin denetimini eline almaya başladı. Bu davranış De-mokrat Parti yönünden son derece akılcıydı. Çünkü, Halk Partisi, “devletçi-seçkinci” grup olarak halktan çok, sivil ve asker bürokrasiye dayanıyordu. Fakat sonraları bu davranış, Halk Partisi’ni destekleyen gruplardan korku biçimine, dola-yısıyla duygusallığa dönüştü. Demokratların bu duygusallığı, sivil ve asker bürok-ratlar ve aydın kesim ile parti arasında bir kutuplaşmaya yol açtı. Bu kutuplaşma, gi-derek sonunda “**Menderes** iktidarının” yazgısını belirleyen öğelerden biri oldu.

Demokrat Parti hükümeti, Türkiye’de demokrasinin gelişmesi için büyük bir umuttu. Parti önderi, demokratik olmayan bütün yasaları kaldıracaklarını ve de-mokratik olmayan uygulamalara son vereceklerini belirtmişlerdi. Fakat seçmenle-rin çoğunluğuna dayanan “**Menderes** iktidarı”, karşıt grupları yok etmek yönün-de bir eğilim geliştirdi: Cumhuriyet Halk Partisi’nin taşınmaz mallarına el kondu. Demokrat Parti’nin yerel örgütleri demokratik olmayan yollarla güdümlendi. Resmî ilan düzeni, basına baskı yapmak için kullanıldı. İşin kötüsü, bütün bunla-rın “**Menderes** iktidarının” ilk yıllarında yapılmış olmasıydı (**Eroğul**, 1970:75).

1950-1960 dönemini ve Demokrat Parti yönetimine son veren 27 Mayıs eyle-mini anlayabilmek için, “**Menderes** iktidarının” temel niteliklerine yakından bak-mak gereklidir.

DEMOKRAT PARTİ YÖNETİMİNİN TEMEL NİTELİKLERİ

Demokrat Parti yönetiminin ilk niteliği, sivil ve asker bürokrasi ile aydınlara karşı olumsuz bir tutum sahibi olmasıydı. Böyle bir olumsuz tutumun ardında en azından şu üç neden yatıyordu: İlk neden, bu grupların “**Atatürk** devrimlerinin bekçisi” olarak Cumhuriyet Halk Partisi’nin ve Demokrat Parti öncesi dönemin destekçileri olmasıydı. İkinci neden, Demokrat Parti’nin, Cumhuriyet Halk Parti-si’nin demokrasiye olan inancına güvensizlik duymasıydı. Halk Partisi’nin önderi, **İsmet İnönü**, onların gözünde, halkın özgür buyrultusuna dayalı demokrasi için bir tehlikeydi. Bundan dolayı Cumhuriyet Halk Partisi’ni destekleyen gruplar da Demokrat Parti’nin gözünde uygun bir olanak bekleyen demokrasi düşmanlarıydı. Üçüncü neden, Demokrat Parti’nin halktan başka egemenlik kaynağı kabul et-memesiydi. Oysa, tarihsel olarak sivil ve asker bürokratlar ile aydınlar, “halka rağ-men, halk için” deyişiyle özetlenen bir biçimde, yıllarca Türkiye’yi yönetmişlerdi. Demokrat Parti önderleri, “gelenekçi-liberal” gruplar tarafından desteklenen kişi-ler olarak, “devletçi-seçkinci” yaklaşıma karşıydılar.

“Menderes iktidarı”nın ikinci niteliği, gerçek demokratik ilkelere uygun davranışlar yerine, tek parti dönemine öykünen uygulamalara yönelmesiydi. Aslında, **“Menderes iktidarı”**nın bu niteliği oldukça kolay anlaşılabilir. Çünkü partinin kurucuları ve önderleri tek parti dönemindeki deneylerle yetişmiş siyaset adamlarıydı. Bir başka deyişle, Demokrat önderler, siyasal eğitimlerini tek parti düzeni uygulamaları içinde tamamlamışlardı. Bu yüzden, Demokrat Parti’nin tek parti düzenine karşı kurulmuş olmasına karşın, yöneticiler kendilerini tek parti döneminin baskıcı tutumundan kurtaramamışlardı. Davranışlar demokratik olmaktan çok, baskıcı eğilimleri vurguluyordu. Karşıt grup ve düşünceleri dikkate almıyorlardı. Halk Partisi, aydınlar, bürokrasinin bir kesimi, üniversiteler ve basın tarafından yansıtılan karşıt düşünceler Demokrat yöneticilere göre önemli değildi: Çünkü, halkın çoğunluğu bu görüşleri desteklemiyordu. Başlangıçta görülen bu önemsemeyiş, sonradan karşıt grupların baskı altına alınmasına dönüştü. Böylece Demokrat Parti, kendisini iktidara getirmiş olan demokrasinin en önemli ilkesini, karşıt grup ve görüşlerin yaşama ve gelişme hakkını yaraladı. Bu yaklaşım, sonunda çoğunluğun baskısını getirdi.

Demokrat Parti iktidarının üçüncü niteliği Batı dünyası ile ekonomik ve siyasal bütünleşmeye kesin bir inanç beslemesiydi. Her ne kadar Batı dünyası ile yakın ilişkiler 1946’dan beri başlamışsa da, Demokrat Parti, Batı ile bütünleşmeye ülkenin bütün sorunlarını çözecek bir yol olarak bakıyordu. Bu inanç, Atatürkçülüğün “emperyalizm ile uğraş” ilkesinin ortadan kalkmasına yol açtı. Gerçekten de Demokrat Parti, Batı ile bütünleşmeyi, bu bütünleşme uğruna her fiyatı ödemeye hazır olacak kadar çok istiyordu. NATO’ya kabul edilebilmek için Kore’ye asker yollanması pek çok örnekten yalnızca biridir.

Hükümetin, Batı’nın üzerine bu kadar düşmesinin nedeni, ekonomik kalkınmayı dış yardım ve dış borçlarla sağlamak istemesiydi. Demokrat Parti önderlerinin anlayışına göre, Türkiye, “Batı’nın askerî ve siyasal denetimini ne kadar çok kabullenirse, alacağı dış ekonomik yardım da o oranda artacaktı. Bu anlayışın sonucu olarak, daha çok askerî yardım alabilmek için, gülünç bir kararla, ülkenin tüm silahlı kuvvetleri NATO’nun buyruğuna verildi (Bu gülünç kararın acısını Türkiye, sonradan Kıbrıs bunalımı sırasında fazlasıyla çekti).

Yine de “Batı ile bütünleşme” düşüncesi ve eylemi, ekonomik liberalizm ile özdeşleştirildiği için, ekonomiye ve özel girişime (çok yapısal sonuçlar vermese de) yeni bir dinamizm gelmişti.

“Demokrat Parti yönetiminin” dördüncü niteliği, kimi Atatürk devrimlerine karşı olumsuz bir tutum sahibi olmasıydı. Bu olumsuz tutumun altında yatan gerçek, Demokrat Parti’ye desteğin, “gelenekçi-liberal” cepheden gelmesiydi. Atatürk devrimlerini uygulayan tek parti yönetimi, “diyalektik” olarak toplum içinde kimi tedirginliklere de yol açmıştı. Devrimler, bir ölçüde, tek parti döneminin baskı yönetimi ile de özdeşleştirilmişti. Tek parti dönemine bir tepki olarak ortaya çıkan Demokrat Parti, kimi Atatürk devrimlerine karşı olumsuz bir tutum taşıyordu. Örneğin, 1950’den sonra Anayasa’nın dili değiştirilerek dil devrimine açıkça karşı çıkıldı. Öte yandan, başlangıçta örgütlü gerici akımlarının dinsel alanda ortaya çıkmasına pek izin verilmemekle birlikte, dine karşı tutum, bir önceki

döneme oranla çok yumuşaktı (Sonradan bu yumuşaklık, başbakan olarak **Menderes**’in, “Nur cemaatinin lideri” **Said-i Nursi**’nin elini öpmesine kadar uzanan din sömürücülüğüne kadar gitti). Kimi çevrelerin, özellikle bürokrat ve aydınların gözünde bu tutum, laiklik ilkesinin yaralanmasıydı.

Demokrat Parti iktidarının beşinci ve en önemli niteliklerinden biri, halkla olan bütünleşmesiydi. Cumhuriyet döneminin siyasal tarihinde ilk kez halk ve özellikle köylü, iktidar üzerinde bir güce sahip olduğunun bilincine vardı ve kendisini hükümetle özdeşleştirebildi. Gerçekten de Cumhuriyet Halk Partisi döneminde hükümet, halk için ya vergi toplayan ya da askere adam çağıran bir güçtü. Aslında, bürokrasiye ve aydınlara karşı olumsuz yaklaşım ve Atatürk devrimlerine karşı olumsuz tutum, Demokrat Parti’nin halk desteğini sağlayabilmek için başvurduğu çabalardı. Çünkü halk, bürokratlar ve aydınlar tarafından uygulanan “devletçi-seçkinci” yaklaşımdan pek de memnun değildi. Ayrıca, yeterli hazırlık olmadan yapılan kültürel devrimcilerin bir kısmına da kuşku ile bakıyordu. İşte bu durum, Demokrat Parti’yi bürokrasi ve aydın kesimi ile çatışmaya götürdü ve Atatürk devrimleri açısından iktidarın “gerici” diye nitelenmesine yol açtı.

Menderes iktidarının bütün bu nitelikleri ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal olarak ciddi bir hareketliliğe yol açtı.

Ekonomik açıdan, devletin kamu yatırımları içindeki yeri pek de azaltılmamakla birlikte, “devlet eliyle özel kesimin desteklenmesi” olayı hızlandırıldı. Böylece hem “yeni zenginler” yaratılarak, burjuvazinin gelişmesi hızlandırıldı, hem de sermaye sınıfından Demokrat Parti’ye destek veren yeni bir taban oluşturuldu.

Yüksek enflasyon ile bu “ekonomik ve sınıfsal hareketlilik” desteklendi. Böylece, sınıfsal oluşumlar hızlandırıldı.

Toplumsal açıdan, kırsal alanlara traktör sokularak, buradaki nüfusun yatay hareketliliği özendirildi ve hızlandırıldı.

Bu nüfusun kentlere akını sağlanarak, “gecekondu” adı altında yeni bir fiziksel yerleşim ve “gecekondu halkı” diye anılan yeni bir toplumsal katman yaratıldı. Bu katman, yani gecekondu halkı, bir süre sonra, kendi içinde de farklılaşarak, işçi, esnaf ve tüccar gibi farklı sınıflara ayrıştı.

Gecekondulaşma olayı, beraberinde, hem kentsel toprakların yağmasını, hem kentsel planlamanın rafa kaldırılmasını, hem de kentsel rantın paylaşımında, yasadışı örgütlenmelerin (toprak mafyasının) toplumsal ve ekonomik egemenliğini getirdi.

Sonuç olarak, hem yasadışı toprak yağması, hem plansız kentleşme, Türkiye’de büyük kentlerdeki yaşamı, dayanılmaz bir noktaya getirdi ve 21. yüzyılın en önemli gündem maddelerinden birini oluşturdu.

Kente gelen bu nüfusun, “kentlileşmemesi”, yani kentsel değerleri benimsememesi, bu insanların, içinde yaşadıkları toplumla bütünleşmek için, bir yandan hemşehrilik bağlarını, bir yandan siyasal partilerin il ve ilçe teşkilatları gibi yerel örgütlenmelerini, öte yandan da “tarikatlar ve cemaatler” olarak, “siyasal İslamı” kullanmalarını gündeme getirdi.

Toplumsal açıdan “köylülükten” çıkmış ama “kentleşmemiş” olan bu nüfus, bir yandan endüstri için ucuz işgücü sağlarken, öte yandan, hizmet sektörünün ve

“marjinal sektör” denilen, işportacılık, simitçilik, ayakkabı boyacılığı gibi işlerin de yaygınlaşmasına yol açtı (Tekeli, Gülöksüz, Okyay, 1976:197-216).

Kültürel açıdan, feodaliteden, endüstriyel topluma geçiş aşamasında “iki arada bir derede kalmış gözüken” bu nüfus, “arabesk kültür” denilen, akıldan çok duy-guya, kentten çok kasabaya, endüstriyel değerlerden çok fırsatçılığa dayalı olan ve kendine özgü olan bir kültür geliştirdi.

Bir süre sonra “pop kültür” anlayışı içinde evrensel ve ulusal etkileşimlere de açılan bu “arabesk kültür” 21. yüzyılda da hem günlük yaşamda, hem de sanat ve edebiyatta daha uzun süre kendini hissettirecektir.

Demokrat Parti’nin bir yandan laik ilkelerden geri dönüşü, öte yandan İmam Hatip okullarını açmaya başlaması, ülkede, “siyasal İslam”ın devlet desteğiyle gelişmesinin de yollarını açtı.

“Siyasal İslam”ın, yeniden toplumsal ve siyasal etkinlik kazanması, kültür alanında, “İslami değerler” adı altındaki “şariat uygulamalarını” da gündeme getirdi.

Böylece, “tarikatlar ve cemaatler” ile “arabesk kültür” arasında bir bütünleşme ve koşutluk ortaya çıktı. Kentsel yağmanın egemen olduğu gecekondu alanları ile dinsel eğitimin, genel eğitime bir seçenek olarak sunulduğu İmam Hatip Okulları, bu bağlamda, tam bir bütünleşme ve etkileşim içine girdi.

Siyasal açıdan, seçmenlerin hem kendi güçlerinin bilincine varmaları, hem de partilerin yerel örgütleriyle bütünleşerek, işlerini yaptırmaya, sorunlarını çözme-ye başlamaları, bir süre sonra, halkın kendi arasında partiler çizgisinde bir “aşırı politizasyonu” ve bunun sonucu olarak da “aşırı kutuplaşmayı” getirdi.

Gecekondu bölgeleri, bir süre sonra, kentle bütünleşerek, sadece, “imarsız bölgeler” olarak, sosyal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelince, artık, “arabesk” kültür “tarikat ve cemaat bağlılığı” ve “siyasal partilerin yerel örgütleriyle bütünleşme” “siyasal İslam” söylemini başarıyla kullanan Refah Partisi’nin çatısı altında tam bir bütünleşme gösterdi. Refah Partisi bu gücünü rejimi değiştirme ve demokrasiyi “siyasal İslam”a dönüştürme niyetini açıklayınca da, yeni bunalımlar doğdu.

Bu anlamda, 21. yüzyıl’ın eşiğindeki 1997 müdahalesinin uzun dönemdeki hazırlayıcılığını Demokrat Parti iktidarının ve onun devamı olan hükümetlerin yaptığı söylenebilir.

Nitekim, Demokrat Parti’nin iktidara gelişinden sadece 5 ay sonra Fransa Büyükelçisinin hükümetine yolladığı gizi rapordaki şu cümleler, bu geleceğin habercisiydi:

“Muhalefet ve hatta bazı önemli Demokratlar, Atatürkçü hareketin temelini oluşturan laiklik ilkesinin yozlaştırılmasından endişe duyuyorlar. (...) Kendilerini halka beğendirmek amacını güden ve laik eğitim görmüş olan yöneticiler, Atatürkçülüğün sıkı düzeninden bıkmış olan halka başka ödünler vermek zorunda kaldılar. Çıkarılan geniş kapsamlı genel af sonucunda, cinayet ve suçların artmış olması bunun en belirgin örneğidir. Seçim kazanan bir partinin seçmenlerinin, demokrasinin gelişmesini istemekten çok, yönetim başında bulunanların bilinçli olarak hoşgörüsüyle karşıladıkları, karmaşık ama rahat bir düzeni arzuladıklarını gözlemekteyiz. Demokratların kırsal kesimde sağladıkları başarıdan doğan parlak

umutların yerini, ufukta belirlenen bazı karanlık bulutların aldığını fark ediyoruz.” (Şahinler, 1996: 259)

Gerçekten de Fransa Büyükelçisinin gözlemlediği “kara bulutlar”, önce 27 Mayıs, sonra da 28 Şubat müdahalelerine kadar giden bazı yanlışların habercisiydi.

DEMOKRAT PARTİ’YE KARŞI DİRENMELEER

Öte yandan Demokrat Parti’yi “gerici” diye niteleyen “devletçi-seçkinciler”, aslında kendilerini iktidardan düşüren demokratik düzene pek de olumlu gözle bakmıyorlardı. Bu durum, yukarda açıklanan nedenlere eklenince 1950-1960 dönemi, “devletçi-seçkinciler”le, “gelenekçi-liberaller” arasındaki sert tartışmalarla sürüp gitti. Demokrat Parti, aydınlara, bürokratlara ve Halk Partisi’ne karşı uğraşta, en etkili araç olarak, halk desteğini kullandı. Fakat bunu aşırı bir biçimde, karşı grup ve görüşleri ortadan kaldırmaya yönelik olarak da kullanılınca silah 27 Mayıs 1960’ta geri tepti.

Demokrat Parti’nin Büyük Millet Meclisi’nde sahip olduğu çoğunluk, özellikle 1954 seçimlerinden sonra, Parti önderlerine sonsuz bir güç duygusu veriyordu. Ne yazık ki, bu duygu partiyi çoğunluğun baskısı yönünde bir uygulamaya yöneltti. Hemen seçimlerin ertesinde, seçmenleri Millet Partisi’ni desteklemekte dindendikleri için, Kırşehir ili ilçe yapılarak cezalandırıldı. Seçim yasası da karşı partilerin haklarını kısıtlayacak bir biçimde değiştirildi. Radyo, siyasal partilere kapatıldı. Bu, radyo olanaklarından iktidar olarak yalnızca Demokrat Parti’nin yararlanması demekti. İktidar, başkaldıran bürokrasiyi ve üniversiteleri de yola getirmeye kararlıydı. Devlet memurlarının güvenceleri kaldırıldı ve üniversite özerkliği, üniversite yönetimi Millî Eğitim Bakanlığına bağlanarak, yok edildi. Bir süre sonra da, hükümeti eleştiren gazetecilerin tutuklanması ve gazetelerin kapatılması başladı (Topuz, 1973:183-185). Cumhuriyet Halk Partisi üzerindeki baskılar da gittikçe artıyordu. Bir ara Parti’nin Genel Sekreteri bile tutukevine atıldı.

KARŞIT GRUPLARA TEPKİ: BASKI

Bu sırada ekonomik sıkıntılar da artık ön plana çıkmaya başlamıştı. Dış ödemeler dengesi açığı, “enflasyon”, tarımdan sanayiye yetersiz kaynak aktarılması (Berksoy, 1969) gibi yapısal sorunlar ekonomide darboğazlar yaratmıştı. Zengin araçlar, tüccarlar ve kapkaççı imalatçılar yaratan ekonomik uygulamalar, haklı olduğu kadar Demokrat Parti’nin kendi üyelerini de tedirgin ediyordu (Eroğul, 1970:130) Türkiye’de artık sınıflar arası ayrılıklar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu değişme içinde, Demokrat Parti kendi üyeleri tarafından bile burjuva-benzeri bir sömürü sınıfının temsilcisi olmakla eleştiriliyordu.

Demokrat Parti’ye Meclis içinde ve Meclis dışında yöneltilen eleştiriler, iktidarın baskısının daha da artması sonucunu doğurdu. Demokrat Parti’nin tek parti yaklaşımı, her türlü karşıtlığa, son derece sinirli tepkiler verilmesine yol açıyordu. Siyasal partiler, basın, radyo, üniversiteler, sendikalar, yargı organları ve bürokrasi üzerindeki baskılar iyice ağırlaştırıldı. Hükümet artık, “yeni bir demokrasi tipi” bile aramaya başlamıştı (Aydemir, 1969:304; Ağaoğlu, 1967:126).

Demokrat Parti iktidarının bir baskı yönetimine doğru gitmesi üzerine, bu du-

rumu onaylamayan kimi milletvekilleri Parti'den ayrılarak 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'ni kurdular. 6 Eylül 1957 tarihinde dört kurucudan biri olan **Fuat Köprülü** bile, Demokrat Parti'den ayrıldı. Bu arada, öteki partiler iktidar partisine karşı bir güç birliği kararı vermişti. Hükümetin buna yanıtı, genel seçimleri, saptanmış olan tarihten bir yıl önceye almak oldu.

Seçim uğraşı saldırgan bir hava içinde geçti. Demokrat Parti, **İsmet İnönü**'yu iktidar tutkusu ile hasta ilan etmişti. Buna karşılık, Cumhuriyet Halk Partisi üyeleri, seçimi kazanırlarsa, **Menderes**'in özel mahkemelerde yargılanacağını söylüyordu.

1957 SEÇİMLERİ: SONUN BAŞLANGICI

Demokrat Parti 1957 seçimlerini de kazandı. Fakat, Meclis'teki iskemlelerin çoğunluğunu elde etmesine karşın, aldığı oy oranı, yüzde 50'nin altına düşmüştü. Oyların bu dağılımı Demokrat Parti önderleri tarafından yenilgi olarak değerlendirildi (**Ağaoğlu**, 1967:132). Demokrat Partililer, demokrasiyi, çoğunluğa dayalı mutlak bir güç aracı olarak görmeye alıştıklarından, bu durum onlar için gerçekten bir yenilgiydi.

Seçimlerden sonra ülkenin genel siyasal havası ve hükümet ile karşıt partiler arasındaki ilişkiler iyice kötüleşti. Seçimlerde hile yapıldığına ilişkin çok ciddi suçlamalarda bulunuldu (**Toker**, 1966:9-15). Buna karşılık iktidarın yanıtı, Meclis iç tüzüğünde değişiklikler yaparak, partiler üzerindeki baskılarını ağırlaştırmak oldu.

Bütün bu olaylar sırasında ekonomik sıkıntılar artıyordu. Kahveden otomobil lastiğine kadar pek çok tüketim maddesi ancak karaborsada bulunuyordu. Ekonomik durum kötüleştikçe, hükümete yöneltilen eleştiriler daha da etkili oluyordu. Hükümetin eleştirilere tepkisi kendisine sempati duyanları "Vatan Cephesi" adı altında toplamak ve baskı önlemlerini artırmak oldu. Bu durum karşısında, Cumhuriyet Halk Partisi bir çatışmaya girmeden, iktidarın baskılarına boyun eğmeyeceğini belli edince, Demokrat Parti, Halk Partisi'ni toptan ortadan kaldırma kararı verdi. 28 Nisan 1960'ta iktidar, Meclis'te bir "tahkikat komisyonu" kurdu. Bu "komisyon", savcılar, sivil ve asker yargıçların bütün yetkileriyle donatıldı. "Komisyon"un kararları kesindi ve buna karşı başvuracak bir üst makam yoktu. "Komisyon"a, bütün yayınlara sansür koymak, her türlü toplantıyı ve siyasal eylemi yasaklamak gibi daha pek çok olağanüstü yetkiler de verilmişti (*T.C. Resmi Gazete*, 28 Nisan 1960, No. 10491). Bu, aslında Demokrat Parti tarafından demokratik düzene karşı uygulanmış bir "hükümet darbesi" idi. Uygulama bütün ülkede öğrenci gösterilerine ve siyasal tedirginliğe yol açtı. Sıkıyönetim ilan edildi. Artık Türkiye'de demokrasinin sonu gelmişti. Çünkü yargının tüm yetkileri de CHP'yi kapatmak için, Meclis'te oluşturulan bir komisyonun eline verilmişti.

6. 27 MAYIS: "DEVLETÇİ-SEÇKİNCİ" BİR EYLEM

Kamuoyu **Menderes**'in yaptığı sivil darbeye karşılık, artık bir askerî darbe bekler duruma gelmişti. Böyle bir gidişi önlemenin tek yolu, hemen bir seçim kararı alarak, bir an önce demokrasiye dönüşü sağlamaktı. Fakat DP yöneticileri, seçim

olasılığını rafa kaldırarak, baskı yöntemlerine devam etti (**Birand, DüNDAR, Çaplı**, 1995:160).

Menderes iktidarı tarafından, öğrenci eylemlerini ve karşıt görüşleri bastırmak için kullanılan silahlı kuvvetler, 27 Mayıs 1960 sabahı yönetime el koydu. Radyo-dan şu bildiri yayınlanıyordu:

“Sevgili Vatandaşlar,

“Bugün demokrasinin içine düştüğü buhran ve müessif hadisler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri, memleketin idaresini ele almıştır. Bu harekâta Silahlı Kuvvetlerimiz, partileri içine düştükleri anlaşılmaz durumdan kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir idarenin nezaret ve hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırarak, idareyi hangi tarafa mensup olursa olsun, seçimi kazananlara devir ve teslim etmek üzere girişmiş bulunmaktadır.

“Girişilmiş olan bu teşebbüs, hiçbir şahsa veya zümreye karşı değildir. İdaremi, hiç kimse hakkında tecavüzkar bir fiile müsaade etmeyeceği gibi, edilmesine de asla müsamaha etmeyecektir. Kim olursa olsun ve hangi partiye mensup bulunursa bulunsun, her vatandaş, kanunlar ve hukuk prensipleri esaslarına göre muamele görecektir. Bütün vatandaşların partilerin üstünde, aynı milletin, aynı soydan gelmiş evlatları olduklarını hatırlayarak ve kin gütmekten birbirlerine karşı hürmetle ve anlayışla muamele etmeleri, ıstıraplarımızın dinmesi ve millî varlığımızın selameti için zarurî görülmektedir. Kabineye mensup şahsiyetlerin, Türk Silahlı Kuvvetlerine sığınmalarını rica ederiz. Şahsi emniyetleri kanunun teminatı altındadır.

“Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz: Gayemiz, Birleşmiş Milletler Anayasası’na ve İnsan Hakları prensiplerine tamamıyla riayettir. Büyük **Atatürk**’ün, ‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadıqız. NATO ve CENTO’ya inanıyoruz ve bağlıyız. Düşüncemiz, ‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’tur.” (**Gencer**, 1960:50-51)

Yukardaki sözlerden de açıkça anlaşıldığı gibi, eylemin belirtilen amacı, demokrasiyi yeniden kurmak ve serbest seçimlere gitmekti. Fakat her ne kadar, “teşebbüsün” hiçbir kişiye ya da gruba karşı olmadığı öne sürülmüşse de, darbenin, Demokrat Parti Hükümetine karşı düzenlendiği bir gerçektir.

27 Mayıs öncesi günlerde büyük kentlerin havası tam bir devrim ortamını yansıtıyordu. Öğrenci ayaklanması ve bunlara karşı polisin acımasız davranışları Türkiye’deki olağanüstü durumun belirtileriydi. “Tahkikat komisyonu”na ek olarak sıkıyönetimin de ilan edilmiş olması, tam bir baskı havasını gerçekleştirmişti. Bu ortam içinde üniversite öğrencileri, “tahkikat komisyonu”nu ve Demokrat Parti’nin öteki uygulamalarını eleştirmekte yine de etkindiler. Sert bir sansür olduğu için, basın ve radyo bu eylemleri kamuoyuna yansıtamıyordu. Fakat, dedi-kodu ve “fısıltı gazetesi” siyasal tedirginlik belirtilerini abartarak yaydığı için, sansür, hükümetin isteğinin tersine bir işlev yapıyordu. Büyük kentlerde hemen herkes askerlerin duruma elkoymasını bekliyordu.

Aslında, **Menderes**, baskı önlemlerini alabildiğine artırarak böyle bir elkoyma-
nın ortamını hazırlamıştı. **İsmet İnönü**, Demokrat Parti önderlerini birkaç kez
askeri eylem olasılığına karşı uyardı. Anlaşıldığına göre, ordunun böyle bir giriş-
minden haberi vardı (**Seyhan**, 1966:63-64).

27 MAYIS'IN GEREKÇELERİ

Türk Silahlı Kuvvetleri, 27 Mayıs'ta hükümete elkoymasının gerekçelerini üç
ana temele dayandırıyor. Birinci gerekçe, Demokrat Parti'nin demokrasiden
sapmış olmasıydı. İkinci gerekçe, Demokrat Parti'nin kendi yandaşlarına değişik
ve ayrıcalıklı işlem yaparak halkı ikiye bölmeydi. Üçüncü gerekçe ise, Demokrat
Parti'nin **Atatürk** devrimlerinden ödünler vermesi olarak ileri sürülmüştü (**Öz-
budun**, 1966:15).

27 Mayıs eyleminin uzun ideolojik hazırlıkların sonucu olmaktan çok, son
günlerin gelişmeleri tarafından ortaya konulan bir ürün olduğu anlaşıyor. Her
ne kadar, kimi anılar, 27 Mayıs eyleminin kökünü çok gerilere kadar götürüyorsa
da, anlaşılan, bu girişimlerin eylem içindeki etkisi yaygın değildi. Hiç kuşkusuz
birtakım küçük gruplar uzun süredir bir "müdahale" ya da "ihtilal" düşüncesi ile
uğraşıyorlardı. Fakat bu küçük grupların güçleri son derece sınırlıydı. Bu nedenle,
hükümete elkoyma işlemi, **Atatürk** adına baskıcı bir "müdahale" olmaktan çok,
"demokrasiyi kurtarmak" amacıyla gerçekleştirilen yaygın bir eylem niteliği taşı-
yordu. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hemen hemen tümü ya eylem içinde görev al-
mış ya da eylemi desteklemiştir. Bunlara ek olarak, pek çok değişik grup ve sınıf-
lar da çeşitli gerekçelerle 27 Mayıs darbesini destekler bir tutum takınmıştı. Çeşitli
görüşler içinde hiç kuşkusuz, "demokrasinin kurtarılması" en çok duyulan ve
üzerinde durulan gerekçe niteliği taşıyordu. İşte bütün bu nedenlerden dolayı,
hükümete elkonmasını izleyen dönemde, baskı yönetimine eğilimli gruplar, du-
ruma egemen olamadılar.

27 MAYIS'IN SORUNLARI

Askeri eylemin birinci sorunu, yönetime elkoyma işlemi başarıyla sonuçlan-
dıktan sonra, bir önder bulmaktı. 27 Mayıs'tan önce bir mektup yazarak, Demok-
rat Parti iktidarını demokratik olmayan tutumlarından dolayı uyaran eski Kara
Kuvvetleri Komutanı **Cemal Gürsel** (1895-1966), olaya etkin olarak katılmaması-
na karşın, önderliğe getirildi (**Ulay**, 1968:110-111). Darbeyi gerçekleştiren subay-
ların isimleri uzun zaman açıklanmadı. Çünkü, Ankara'da bulunan subayların
hemen hepsi eyleme katılmışlar ve daha sonra da bir süre yönetimi elinde bulun-
duran "komite"nin üyeleri olarak çalışmışlardı. En sonunda, büyük bir kargaşalık
içinde 38 subayın adı "Millî Birlik Komitesi" üyeleri olarak saptanabildi. (**Erkanlı**,
1972:18-22). "Komite" içinde en azından üç ayrı eğilime sahip, üç ayrı grup vardı.
Birinci grup, bu grubun üyelerinden biri tarafından "gerçek ihtilalciler" diye ad-
landırılmıştı (**Erkanlı**, 1972:143). Bu grup uzun bir süreden beri bir darbe hazırlı-
ğı içinde bulunan kişilerden oluşuyordu. Fakat bunlar bile kendi aralarında tutar-
lı olmadıklarından ve güçleri de sınırlı olduğundan, bütün Silahlı Kuvvet-
ler'in ortak eylemine katılmayı uygun bulmuşlardı. Darbe başarıyla sonuçlandı-

tan sonra, “devrimci amaçlarını” gerçekleştirmek için ülkeyi kendi yöntemlerine uygun biçimde baskıcı bir yaklaşımla yönetmeyi düşünüyorlardı.

İkinci grup, “müdahaleci demokratlar”dı. Bu grup, “Millî Birlik Komitesi”nin demokrasiye inanan üyelerinden oluşuyordu. Bunlar, kimi yenilikleri gerçekleştirmek için uzun süre iktidarda kalmak yerine, yalnızca özgür ve dürüst seçimleri yapmayı amaçlıyorlardı. Üçüncü grup ise, her iki grup içinde de yer almamış olan “kararsızlar”dı.

Kendisine “gerçek ihtilalciler” adını veren “otoriter ihtilalci” grup, daha sonraları 27 Mayıs eyleminin ereğinin radyodan “kardeş kavgasını önlemek” ve “milletçe özlenen demokratik rejimin en kısa zamanda kurulması” biçiminde ilan edilmesinin, gerçek amaçları yönünden bir yanlış olduğunu, fakat bir kez bu görüş belirtildikten sonra da artık fırsatın kaçmış bulunduğunu açıkça söylemiştir (Erkanlı, 1972:146). Aslında bu grup da kendi içinde tutarlı ve birörnek bir yapıya sahip değildi (Ulay, 1968:135-136). Bu nedenle de eylem sonrası yönetimi, egemenliği altına alamadı.

Öte yandan, “müdahaleci demokratlar”, Cemal Gürsel’in liderliği ile çok daha çabuk ve çok daha etkin bir eylem gücüne sahiptiler.

Darbeyi izleyen gün, İstanbul’dan bir grup hukuk profesörü çağrıldı. Bunlar, Demokrat Parti iktidarının anayasayı ve demokrasinin ilkelerini bozduğunu öne sürerek, askerî eylemin meşru olduğunu belirten bir rapor verdiler (Aybay, 1963:271-274). Aynı gün on yedi kişilik kabine ilan edildi. Daha sonra, 12 Haziran’da 1 numaralı yasa, geçici Anayasa olarak yayınlandı. Bu yasa “Millî Birlik Komitesi”nin hukuksal temellerini oluşturuyordu. Böylece, “Komite” bir Meclis işleviyle çalışmaya başladı.

MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ’NİN EYLEMLERİ

Darbe başarıyla gerçekleştirilince Hükümet üyeleri ve Demokrat Parti Milletvekilleri tutuklandılar. Baskı önlemlerinin alınmasında Demokrat Parti iktidarı ile işbirliği içinde olan yüksek düzeydeki kimi sivil ve askerî kişiler de (sayıları çok az olmakla birlikte) bunlara eklendi. Tutuklananların yargılanmaları için Yassıada’da “Yüksek Adalet Divanı” adı altında özel bir mahkeme kuruldu. Devrilen iktidara karşı, bu mahkemede on dokuz dava açıldı (Güryay, 1971:396). Davaların sonunda Demokrat Parti önderlerinden on beşi için ölüm cezası verildi. Millî Birlik Komitesi mahkemenin oybirliği ile verdiği üç ölüm cezasını onayladı. Hakkında oybirliği ile ölüm cezası verilen dördüncü kişi, Celâl Bayar, yaşlılık nedeniyle bağışlandı. Eski Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961) ile eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan (1915-1961), 16 Eylül 1961’de asıldılar. Eski Başbakan Adnan Menderes de, kendini öldürme girişiminden sonra 17 Eylül’de idam edildi.

İdamları durdurmak için girişimler yapıldı. Fakat bunların hiçbirisi bir sonuç vermedi. Demokrat Parti önderlerinin canını kurtarmaya çalışanların başında İsmet İnönü geliyordu. Cemal Gürsel de idamlara karşıydı. Yabancı ülkeler de temsilcilikleri aracılığıyla, cezaların yerine getirilmemesi için girişimlerde bulundular. Bütün bunlara karşın, “Silahlı Kuvvetler Birliği” ölüm cezalarının uygulan-

masında direndi. “Millî Birlik Komitesi”nin gücü, o sırada böyle bir direnişe karşı koyabilecek düzeyde değildi (Ulay, 1968:219-222). “Silahlı Kuvvetler Birliği”, “müdahaleci demokratlar”, “otoriter ihtilalciler”i komiteden ayırdıktan sonra, askerî düzene göre kurulmuş bir örgüttü. Bütün Silahlı Kuvvetler’i temsil ediyor ve “Millî Birlik Komitesi”ni denetleme görevi yapıyordu.

Asılanların dışında kalan Demokrat Parti lider ve üyelerine gelince, bunların hepsi, değişik zamanlarda bağışlandılar ve siyasal hakları da 1974’te geri verildi.

Demokrat Parti işini, özel bir mahkeme kurarak çözüm yoluna sokmuş olan “Millî Birlik Komitesi”, bu kez, ordu ve üniversitede “reform” yapma kararı verdi. Uzun ve gizli hazırlıklardan sonra, Silahlı Kuvvetler’in “gençleştirilme” eylemi çerçevesinde beş bin kadar subay emekli edildi. Bunu, 147 öğretim üyesi ve yarımcısının üniversitelerden emekli edilmesi izledi. Emeklilik işlemi yeni üniversite yasası çıkarılmadan önce uygulanmıştı. Bu iki “reform” ve “Millî Birlik Komitesi”nin “Bab-ı Âlî”den de geçeceği söylentileri, 27 Mayıs eylemini destekleyen gruplar arasında büyük tedirginlik yaratmıştı. Bu arada İsmet İnönü, yeni ve dürüst seçimlerin gerçekleştirilmesi için baskı yapıyordu. “Millî Birlik Komitesi”, halk desteğine sahip olmadığı için, üniversiteler, basın, Silahlı Kuvvetler, Halk Partisi ve aydın kesiminin eleştirileri onlar için çok önemliydi. Bunlar, Demokrat Parti iktidarına karşı savaşım vererek, 27 Mayıs darbesine yol açmış olan gruplardı.

Kendisini destekleyen grupların bile şimşeklerini çekmeye başlayan “Komite”nin önünde iki seçenek vardı: Ya söz verdikleri gibi en kısa zamanda demokratik düzene dönecek ya da sürekli bir diktatörlük kuracaktı. Toplum içinde, kuraçağı sürekli diktatörlüğü onaylayacak güçlü sınıf ya da gruplar yoktu. Bu nedenle ikinci seçenek pek olanaklı gözüküyordu.

Aslında, “Komite”nin içindeki iki grup, bu iki ayrı seçenek yönünde iki değişik eğilime sahipti: “Otoriter ihtilalciler” sürekli bir yönetimden yanaydılar. Buna karşılık “müdahaleci demokratlar”, yönetimi, bir an önce yapılacak seçimleri kazanacak olan sivilere devretmek istiyorlardı.

DEMOKRASIYE DÖNÜŞ: KURUCU MECLİS’İN AÇILMASI

13 Kasım 1960 tarihinde, “Komite”nin on dört üyesi, “müdahaleci demokratlar” tarafından görevlerinden uzaklaştırıldı ve her biri ayrı yerlere olmak kaydıyla yurtdışına atandı. “On Dörtler”, “Ülkü ve Kültür Birliği” adı atında yeni bir yönetim biçimi oluşturarak ülkeyi faşist yöntemlerle egemenliklerine almak üzere hazırlanmakla suçlanıyordu. Aynı gruba yöneltilen bir başka suçlama, demokrasiye geçişte önemli bir adım olan “Kurucu Meclis”in açılışını geciktirmektir (Toker, 1967:154-157). Her ne kadar suçlamalar on dört üyenin hepsine birden yöneltiliyse de, bu grup üyeleri arasında, demokrasiye geçişi bir süre daha askıda tutmaktan başka bir ortak nokta olmadığı anlaşılmaktadır (Karan, 1975).

13 Kasım’dan sonra, yeni Anayasa’yı hazırlayacak olan Kurucu Meclis’in açılış hazırlıklarına hız verildi. Sonunda, Meclis 6 Ocak 1961 tarihinde göreve başladı. 13 Aralık’ta yürürlüğe giren Kurucu Meclis Yasası 29 Ekim 1961’i, seçimler sonunda kurulacak olan yeni Meclis’in açılış tarihi olarak belirlemişti. Böylece, de-

mokrasıye geçiş kararı, geçiş döneminin sonu ile birlikte, kamuoyuna açıklanmış oluyordu.

Kurucu Meclis, “Millî Birlik” üyeleri ile bir “Temsilciler Meclisi”nden oluşuyordu. Temsilciler Meclisi, siyasal partilerden, meslek örgütlerinden, üniversitelerden, sendikalardan, yargıçlardan ve odalardan gelen temsilcilerden kurulmuştu. Kurucu Meclis’in Siyasal parti etkinlikleri başlar başlamaz, kapatılmış olan Demokrat Parti’yi destekleyenlerin oylarını toplama çabası da ortaya çıktı.

“MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ” VE SİYASAL PARTİLER

“Millî Birlik Komitesi”nin 27 Mayıs’tan önce Türk siyasal yaşamına egemen olan iki büyük siyasal partiye (Halk Partisi’ne ve Demokrat Parti’ye) karşı tutumu hiç de olumlu değildi. Hiç kuşku yoktur ki, “otoriter ihtilalcı” grup, sivil siyasetçilere karşı olumsuz tutumlarla “müdahaleci demokratlar”ı da etkilemişti. Bu yüzden, “müdahaleci demokratlar”, “Komite”yi ellerine geçirdikten sonra bile, (Demokrat Parti kapatılmış olduğu için) Halk Partisi’ne karşı olumsuz tutum sürdü.

“Millî Birlik Komitesi”, 27 Mayıs sabahından beri Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı çekingen ve olumsuz bir davranış içindeydi. **Özbudun**’un belirttiği gibi, “hiç kimse, darbenin ana muhalefet partisi (CHP) adına yapıldığını söyleyemez. MBK içindeki radikal grup, CHP’ye hiç de Demokratlara güvendiğinden daha çok güvenmiyordu. Geri kalanlar da 1961 seçimlerinin dürüstlüğünü sağlayabilmek için aynı tutum içine girdiler. Her ne kadar hemen 27 Mayıs’tan sonra yapılacak bir seçim CHP’ye açık bir başarı getirecektiye de, seçimler 1961 Ekimi’ne kadar ertelendi. Böylece, Adalet Partisi’ne ve Türkiye Partisi’ne, eski Demokrat seçmenlerinin oylarını alabilmek için örgütlenme olanağı tanındı.” (**Özbudun**, 1966:9). “Komite”nin bu tutumu, en azından üç ayrı ögeye bağlıydı. Birinci öge, komite üyelerinin, belirtmiş oldukları yansızlıklarını korumak istemeleriydi. Demokrat Parti, kendileri tarafından kapatıldığı için bu amacı (yansızlıklarını) gerçekleştirmeleri son derece zordu. Bu yüzden, Cumhuriyet Halk Partisi’nin temsilcileri durumuna düşmemek için bu partiyle olan ilişkilerinde son derece çekingendiler. İkinci olarak, **İsmet Paşa**’nın, tarihsel kişiliği ile, “Komite”yi rahatça etkileme olanağına sahip bulunması, önemli bir öge olarak ortaya çıktı. Bu olanak, darbenin sivil siyaset adamlarının denetimine girmesi anlamını taşıyacaktı. Kendilerini özenle sivil siyaset adamlarından uzak tutmak isteyen komite üyeleri, böyle bir denetimi, **İsmet Paşa**’dan bile gelse, kabullenemezlerdi. Üçüncü olarak, pek çok subayın gözünde, ülkenin geri kalmışlığının sorumlusu bütün sivil siyaset adamlarıydı. Bütün demokratik inançlarına karşın, Türk Silahlı Kuvvetleri, sivil siyaset adamlarına güvenmiyordu. 27 Mayıs bütün bu sivillerin yüzünden yapılmamış mıydı? İşte bütün bu nedenlerle “Komite”, iktidarını sessizce Cumhuriyet Halk Partisi’ne devretmek istemiyordu.

“Millî Birlik Komitesi”nin önderi olarak **Cemal Gürsel**, yeni partilerin kuruluşunu kişisel çabalarıyla bile destekledi (**Ulay**, 1968:163-164; 174-175). Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi, eski Demokratların oylarını yönleltebilmek için, kuruluşları “Komite”ce desteklenen partilerdi. Hiç kuşku yoktur ki, kapatılan Demokrat Parti’nin oylarını toplayacak olan siyasal partiyi denetim altında tutma isteği,

“Komite”nin bu yeni partilerle olan ilişkilerinin temel nedenidir. “Komite”, yeni partileri denetleyerek hem eski Demokratların intikamını, hem de yeniden demokratik olmayan eğilimlerin ortaya çıkmasını engelleyebileceği umudunu taşıyordu.

“Otoriter ihtilalci” grup dışarda bırakıldıktan sonra bile, “Millî Birlik Komitesi”, **İsmet İnönü**’ye karşı olumsuz duygular beslemeyi, (yukarda açıklanan nedenlerden dolayı) sürdürdü (**Karaosmanoğlu**, 1968:266). Yukardaki nedeplere ek olarak, **İsmet Paşa**’nın durmadan, gelecek seçimlerin bir an önce gerçekleştirilmesi için baskı yapması, “Millî Birlik” yönetimini tedirgin ediyordu.

Gerçekten de **İsmet İnönü**, “Komite”nin demokrasiye dönüş hakkındaki tutumuna, en baştan beri çok kuşku ile bakıyordu. Demokrasiye dönüp dönmeyecekleri hakkında güvensizliği vardı. Emekli Genelkurmay Başkanı **Ragıp Gümüşpala** (1897-1965) tarafından Adalet Partisi’nin kuruluşu “Komite” tarafından bu hava içinde desteklendi.

YENİ ANAYASA: ÇOĞUNLUĞUN BASKISINA KARŞI GÜVENCE

Bu arada Kurucu Meclis, yeni Anayasa üzerinde çok yoğun çalışmalar yapıyordu. Sonunda, Anayasa taslağı 9 Temmuz 1961’de halk oylamasına sunuldu ve seçmenlerin çoğunluğu tarafından onaylandı. Anayasa, demokrasiyi korumak için yeni kurumlar getiriyordu. Yasama Meclisi üzerinde Anayasa’nın egemenliğini sürdürmek için bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis ve Senato olarak iki organdan oluşuyordu. “Millî Birlik Komitesi” üyeleri, yaşamları boyunca “Tabii Senatör” olarak Senato üyeliğine atanıyorlardı. Böylece, “Komite” üyelerinin hukuksal ve siyasi durumları bir çözüme bağlanmıştı. Anayasa, üniversitelere, radyo ve basına özerklik getiriyordu. Hükümet ile Silahlı Kuvvetler arasında sürekli bir iletişim ve etkileşim sağlanması amacıyla yeni örgütler de kurulmuştu. Yargı organı da özel güvencelere kavuşturulmuştu. Kısacası, yeni Anayasa, hükümetin, çoğunluğun baskısına kaymasını önleyecek hemen hemen bütün önlemleri getirmişti. Seçim yasası da çoğunluk sisteminden, “nispî temsil” sistemine geçişi sağlayacak biçimde değiştirilmişti. Böylece, bir partinin aldığı oyların oranından daha büyük bir oranla Meclis’te temsil edilmesi olanağı ortadan kaldırılmış ve çoğunluğun baskısının önlenmesi için ek bir güvence yaratılmış oluyordu.

Cumhuriyet’in niteliği de yeni bir biçimde tanımlanıyordu. Anayasa’nın 2. maddesine göre, “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir.” denmişti. Bu maddede adı geçen başlangıç ise şöyleydi:

“Tarih boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

“Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs Devrimi’ni yapan Türk Milleti;

“Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak, millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve;

“‘Yurtta Sulh, Cihanda Sulh’ ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

“İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik, hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

“Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasa’yı kabul ve ilan ve onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adalete ve fazilete âşik evlatlarının uyanık bekçiliğine emanet eder.”

Yukardaki sözlerden de kolayca anlaşıldığı gibi, Anayasa, 27 Mayıs eyleminin meşruluğunu onaylıyor ve 1924 Anayasası’nın belirlediği devlet kavramından değişik bir devlet anlayışı ortaya koyuyordu. Çoğunluğun baskısının önlendiği bir demokrasi anlayışı getirilmişti. Ayrıca, toplumsal adalet ilkelerine dayalı yeni bir toplumsal ve ekonomik düzen, her vatandaş için toplumsal ve ekonomik fırsat eşitliğinin sağlandığı bir yapı amaçlanmıştı. Anayasa bu amacı gerçekleştirmek için devlete doğrudan sorumluluk veriyordu. 41. madde bu sorumluluğu şöyle belirlemişti:

“İktisadî ve sosyal hayat, adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenlenir.

“İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak devletin ödevidir.” (Sosyal, 1973a:25)

1961 Anayasası ile 1924 Anayasası arasında en azından iki önemli fark vardı. İlk olarak, 1924 Anayasası, Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri), yurtiçinde Padişahın egemenliğine karşı yapılmış olduğundan ve bütün güçler Atatürk’ün elinde toplanmış olduğundan, ulusal egemenlik kavramına ağırlık vermişti. Kuramsal olarak egemenlik ulusundu, ama uygulamada, bunu Atatürk kullanıyordu. Aynı biçim uygulama, Demokrat Parti iktidarı döneminde de sürdürüldü. Fakat, artık, Meclis’in bütün yetkilerini Atatürk gibi rahatlıkla kullanacak bir ulusal kahraman yoktu başta. Demokrat Parti’nin, Meclis’in yetkilerine dayanan ve karşıt grupların bastırılmasına yönelik tutumu, önlenmesi gereken “anti-demokratik” bir nitelik taşıyordu. Bu yüzden Meclis’te, çoğunluğa sahip olan bir partinin bu çoğunluğu demokratik olmayan uygulamalar için kullanmasını engellemek amacıyla, 1961 Anayasası, Meclis ve Hükümetin yetkilerine ortak olacak kurumlar getirdi.

İkinci olarak, 1924 Anayasası, ekonomik etkinlikler bakımından daha “liberal” bir yaklaşıma sahipti. Buna karşılık, 1961 Anayasası, ekonomik bakımdan sorumlu ve görevli bir devlet kavramı geliştirdi. Aslında bu durum, 1950’ye kadar yapılan uygulamaların hukuksallaştırılmasından başka bir anlam taşıymıyordu. Bu açıdan bakıldığında, 1961 Anayasası’nın toplumsal ve ekonomik önlemleri dünyanın son günlerdeki toplumsal ve ekonomik gelişmelerinin ışığı altında, Demokrat Parti iktidarı öncesi felsefe ve uygulamaya dönüştü. Başka bir deyişle, 1924 Anayasası’nda öngörülen “kapitalizme dönük liberal devlet” anlayışı yerine, 1961

Anayasası, “sosyal refah devleti” yaklaşımını getiriyordu. Böylece, Demokrat Parti’nin, hukuksal temelleri 1924 Anayasası’nda yatan ekonomik anlayış ve uygulaması da sona erdirilmek isteniyordu.

1960’TAN SONRAKİ ASKERİ DARBE GİRİŞİMLERİ

Seçimler, 15 Ekim 1961 tarihinde yapıldı. Seçim sistemi değiştirilmiş olduğu için, herhangi bir partinin tek başına çoğunluğu kazanması zordu. Sonuçta, Cumhuriyet Halk Partisi en çok oyu toplamasına karşın, hiçbir parti tek başına iktidar olabilecek sayıda iskemle kazanamadı.

26 Ekim’de yeni Meclis, **Cemal Gürsel**’i (1895-1966) Cumhurbaşkanı seçti. **Gürsel, İsmet İnönü**’yü başbakanlıkla görevlendirdi. Cumhuriyet Halk Partisi ile Adalet Partisi ortak hükümeti 20 Kasım’da kuruldu.

Bu arada, Silahlı Kuvvetler içindeki kimi subaylar, 21 Ekim tarihinde, aralarında bir “protokol” imzalayarak, yeni Meclis toplanmadan önce eyleme geçmeye karar vermişlerdi. Birçok general tarafından da imzalanan “protokol” a göre, eylemin amacı, “iktidarı, Milletin hakiki ve ehliyetli mümessillerine tevdi etmektir.” (Aydemir, T., 1968:108-109). Fakat Genelkurmay Başkanı **Cevdet Sunay** (1899-1982), bu düşünceye katılmadı. “Protokol”u duyan **İsmet İnönü** de kesinlikle bir askerî eyleme karşı çıkacağını bildirdi. “Protokol”u imzalayanlar tutarlı bir program ve ideolojiden yoksun olduklarından ve ortada bir eylem gerekçesi de bulunmadığından, darbe ertelendi. Silahlı Kuvvetler, isteklerini dört madde içinde birleştirdikleri zaman, bir darbe için gerekçe yokluğu daha belirgin olarak ortaya çıktı. İstekler şunlardı: **Gürsel** Cumhurbaşkanı seçilecekti. Emekliye ayrılan subaylar yeniden görevlerine dönemeyeceklerdi. Üniversiteden emekliye ayrılanlar, üniversiteye dönemeyeceklerdi. Demokrat Parti’nin hüküm giyen üyeleri bağışlanmayacaklardı. Bu isteklerin bir kısmı kabul edildi. Bir kısmı ise, direnişle karşılandı. Fakat eylemci albaylar niyetlerinden vazgeçmediler. Tutarlı bir ideoloji ve programdan yoksun olan bu grup, yalnızca kişisel tutkularını doyurmaya yönelmişti (**Hekimoğlu**, 1975:216-217). Bunun kanıtı “hareket sonrası Türkiye’nin statüsünü tespit eden” ve 10 Şubat 1962’de imzalanan aşağıdaki “protokol”dur. “Güvenlik Konseyi adı altında kurulacak yirmi beş kişilik asker ve sivil karışımı bir heyet toplanacak ve yasama yetkisini yürütecektir. Genelkurmay Başkanı ve dört kuvvet kumandanı, konseyin tabii üyeleridir. Bir süre sonra Meclis kurulacaktır. Hükümet, kimlikleri güvenlik konseyi tarafından tespit edilecek olan kişilerden meydana gelecektir. 27 Mayıs İhtilali’nin gerçekleştiremediği reformların uygulanabilmesi için bütün tedbirler öncelikle alınacaktır. Eski M.B.K. üyeleri, otuz yedi kişi olarak kabul edilir, içlerinden seçilenler Millî Meclis’te görev alabilirler. EMİNSU’lardan inkılap hareketlerinin kilit noktalarında büyük ölçüde faydalanılacaktır. Ulusal anlaşmalarda da büyük bir değişikliğe gidilmeyecektir.” (Aydemir, T., 1968:126). Görüldüğü gibi, bu belge, ihtilal bir yana, bir darbe için bile gerekli olan gerekçe, amaç, program ve hatta ülkücü düşüncelerden yoksundu. Meşrutiyet ve anayasacılık konularında oldukça koşullanmış olan Türk Silahlı Kuvvetleri böyle bir eylemi destekleyemezdi. Desteklemedi de. Türkiye’nin kurtarıcısı rolünü benimsemiş olan **Talât Aydemir** (Örtülü, 1966:401-402) 22 Şubat

1962 ve 21 Mayıs 1963 tarihlerinde ikı kez girişimde bulundu. Her iki girişim de Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından desteklenmedi ve çarçabuk bastırıldı. **Aydemir**, yanlışı, 5 Temmuz 1964’te asılarak ödedi.

İNÖNÜ ORTAK HÜKÜMETLERİ: DÜZENİN SİVİLLEŞTİRİLMESİ

Bu arada **Aydemir**’in ilk darbe girişimini bastıran birinci **İnönü** ortak hükümeti, hüküm giymiş eski Demokratların bağışlanması için ortam hazırlıyordu. **İnönü**’nün başbakanlığı altında, Demokrat Parti’nin uzantısı olan Adalet Partisi’nin de hükümette bulunmasına karşın, sivillerin “Millî Birlik Komitesi”ni tehdit edici bir tutum takınmadan ülkeyi yönetebileceği ortaya konuluyordu. Fakat sağ kanatta yer alan “gelenekçi-liberal” Adalet Partisi ile, “devletçi-seçkinci” yaklaşıma sahip Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki temel ayrılıklar, ortak hükümetin sürdürülmesini olanaksız kılıyordu. Eski Demokratların bağışlanma tarihi hakkındaki tartışmalara ek olarak iki parti arasındaki temel toplumsal-ekonomik uzlaşmazlıklar, ortaklığın bozulmasına yol açtı.

İnönü’nün başbakanlığındaki ikinci ortak hükümet, Cumhuriyet Halk Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Partisi ve Bağımsızlar arasında, 25 Haziran 1962 tarihinde kuruldu. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı ve işçi hakları bu hükümet zamanında kabul edildi. Eski Demokratların bir kısmı da Meclis içindeki ve Meclis dışındaki önemli tartışmalardan sonra bağışlandılar. **Aydemir**’in ikinci darbe girişimini de bu hükümet bastırdı. Yapılan bu işlere karşın, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin genel yaklaşımları arasında büyük ayrılıklar olduğu için ortak hükümet bir süre sonra etkinliğini yitirdi. Hükümetin öteki partileri, Cumhuriyet Halk Partisi’ne göre tutucu kalıyordu. Kalkınma planı, 27 Mayıs Devrimi’ni korumak için çıkarılan yasa ve bakanlıkların yaptıkları bütün yürütme işlemleri, hükümet ortakları arasında tartışma konusuydu. Bu arada yerel seçimler yapıldı ve Yeni Türkiye Partisi ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin Adalet Partisi’ni güçlendiren biçimde oy yitirdiği anlaşıldı. Bu durumda, iki parti, hükümetten çekidi ve **İsmet İnönü** kabinesi 2 Aralık 1963’te görevden ayrıldı.

1961 seçimlerinden sonraki üçüncü hükümet de **İsmet İnönü** tarafından kuruldu. Bu kez, Cumhuriyet Halk Partisi Bağımsızlarla birlikte kabine oluşturdu ve Yeni Türkiye Partisi hükümeti dışardan destekledi. Yerel seçim sonuçları, Cumhuriyet Halk Partisi ile ortak hükümete katılan “gelenekçi-liberal” partilerin oy yitirdiğini göstermişti. Fakat, ikinci **İnönü** ortak hükümeti görevden ayrıldıktan sonra, Kıbrıs sorunu yeniden önem kazanmıştı. Bir an önce bir hükümetin kurulması gerekiyordu. Bu durumda, hükümetin kurulmasına yardım etmenin, seçmen gözünde bir vatan görevi olarak kabul edileceğini hesaplayan Yeni Türkiye Partisi, yeni **İnönü** hükümetine güvenoyu vermeyi kararlaştırdı. Yine de bu karardan dolayı zarara uğradı. Hükümetin desteklenme kararı üzerine partinin sağ kanadını oluşturan üyeler partiden ayrıldılar.

Üçüncü **İnönü** karma hükümeti zamanında, Kıbrıs sorunu önemini korudu. Kıbrıs konusundaki ünlü “Johnson Mektubu”, **İsmet Paşa**’ya bu hükümet iktidardayken yollandı. 7 Haziran 1964’te Senato üçte bir yenileme seçimleri yapıldı

ve bu seçimlerde Adalet Partisi önemli bir başarı sağladı. Bu arada hüküm giymiş eski Demokratların geri kalanları bağışlandılar. 16 Kasım 1964'te Genelkurmay Başkanı tarafından Başbakana ve Meclis Başkanına Adalet Partili Meclis üyelerinin Silahlı Kuvvetler'e ve 27 Mayıs'a karşı yaptıkları saldırılar hakkında bir uyarı mektubu yollandı. Mektup, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bütünüyle siyaset dışına çıkmadıklarının bir belirtisiydi.

Seçim sisteminin "ulusal artık" yöntemi eklenerek değiştirilmesi de üçüncü ortaklık hükümeti zamanında gerçekleştirilen işler arasındaydı. Amaç, Türk siyasal yaşamını iki partinin egemenliğinden kurtarmaktı. "Ulusal artık" sistemi, kullanılan her bir oyu değerlendirerek, ülke çapında bir partinin aldığı artık oyların sayısı belli bir düzeye eriştiği zaman, o partiye bir milletvekilliği sağlayarak, küçük partilerin güçlendirilmesine yönelikti. Aslında, "ulusal artık", 1961'den beri sürekli güçlenen Adalet Partisi'ne karşı alınan bir önlem niteliği taşıyordu.

İNÖNÜ HÜKÜMETLERİNİN SONU: DEMİREL'İN YÜKSELİŞİ

29 Kasım 1964'te, genç ve yeni bir siyaset adamı olan **Süleyman Demirel** (1924), Adalet Partisi Genel Başkanlığına seçildi. Parti, artık yeni önderinin yönetiminde eski Demokrat Parti'nin oylarını etkili olarak kullanabiliyordu. (Eski Genelkurmay Başkanlarından **Ragıp Gümüşpala**'nın önderliği, askerleri pek de sevmeyen eski Demokratların Adalet Partisi'yle tam bütünleşmelerini engelliyordu.) Partinin gücünü kanıtlamak için **İsmet İnönü**'ye karşı bir siyasal gövde gösterisi düzenlendi. Adalet Partisi öteki partileri de inandırdı ve hükümetin 1965 yılı bütçesi Meclis'te geri çevrildi. Bunun üzerine **İsmet İnönü** görevden ayrıldı. Üçüncü **İnönü** ortak hükümetinin düşmesi, "devletçi-seçkinciler" ile "gelenekçi-liberaler" arasındaki siyasal ortaklığın da sona erişini simgeliyordu. Hükümetin düşürülüşüyle ilgili olarak dolaşan söylentiler arasında, Türkiye'nin Sovyetler'e yaklaşmasından hoşnut olmayan Birleşik Amerika'nın bu işe önyak olduğunu dedikodusu çok yaygındı (**Dodd**, 1969:95). Aslında, üçüncü **İnönü** hükümetinin görevden ayrılması 1961'den beri yaşanan "rejimin sivilleşmesi" işleminin bittiğini ve geçiş döneminin kapandığını belirtiyordu.

Yeni hükümet, bağımsız Senatör **Suat Hayri Ürgüplü**'nün (1903-1981), başkanlığında "gelenekçi-liberal" cepheyi oluşturan dört sağcı parti arasında kuruldu. Seçimlere yalnız sekiz ay kalmış olduğundan, Ürgüplü hükümeti ülkenin hiçbir sorununa etkin bir biçimde eğilemedi. Yerine getirebildiği tek işlev, **Süleyman Demirel**'i siyasete ve devlet adamlığına alıştırmak oldu. Adalet Partisi'nin yeni Genel Başkanı, devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olarak ilk devlet adamlığı deneyini Ürgüplü hükümetinde edindi.

Askeri yönetimden sivil yönetime geçiş, **İsmet İnönü** hükümetleri zamanında gerçekleştirilmişti. "Sosyal refah devleti"nin gereklerinden olan planlama örgütü, işçi sınıfının hakları ve bu arada grev hakkı ile benzeri kurum ve haklar topluma mal edildikten sonra, geçiş dönemi de sona erdi. **Dodd**'un da belirttiği gibi, "...1965 Şubat'ı, üç yıl önce askerî eylemin **İnönü** tarafından bastırıldığı Şubat ayı kadar önemliydi. Türkiye'de siyasal yaşamın yeniden başlayabileceği bu ay belli olmuştu. **İsmet İnönü** ve ılımlı siyaset adamları bakımından hem bir yenilgi, hem

de bir başarıydı bu ay. Hükümetin düşmesi aslında başarılarının bir sonucuydu.” (Dodd, 1969:96). “Devletçi-seçkinciler”, yeni devlet yapısının temel kurumlarını tamamlamışlar ve bir kez daha iktidarı “gelenekçi-liberaller”e teslim etmişlerdi.

1965-1973 arasındaki dönemde, 1960’tan sonra atılan yeni temeller üzerindeki kapitalist gelişmeler, Türk toplumuna ve ekonomisine yeni boyutlar kazandırdı. 1960’larda burjuvazi yeterince gelişmiş görüldüğünden, işçi sınıfının gelişmesi, 1961 Anayasası’nın getirdiği kurumlar yoluyla, devlet eliyle desteklendi. Bir başka deyişle, burjuvazinin gelişmesi güçlü bir işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. Bu gelişme, Cumhuriyet’in kuruluşundan elli yıl sonra, Türkiye’nin Batı tipi bir sınıflı topluma dönüştüğünün belirtisiydi. Bu noktaya ise, güdümlü değişimler ile sözde “doğal” gelişmelerin etkileşimi sonunda ulaşılmıştı. “Devletçi-seçkinciler”in yönetim dönemleri güdümlü değişimleri, “gelenekçi-liberaller”in yönetim dönemleri ise, bunlara karşı tepkilerin olduğu sözde “doğal” gelişmeleri simgeliyordu. Sınıflı toplum aşamasına, işte bu iki ayrı nitelikteki değişmelerin birbiriyle yoğun etkileşimleri sonunda ulaşılmıştı.

7. TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA ŞİDDET EYLEMLERİNİN GELİŞMESİ

Genel seçimler 10 Ekim 1965’te yapıldı ve Adalet Partisi çoğunluğu elde etti. Bu başarının ardında yatan öğelerden biri, seçmenlerin, Adalet Partisi’ni eski Demokrat Parti’nin uzantısı saymalarıydı. Bir başka öge, seçmenin, 27 Mayıs eyleminden ve eylem sonrası yönetimden Cumhuriyet Halk Partisi’ni sorumlu tutuydu. Sağ kanat partileri eski Demokratların oylarını toplayabilmek için, “Millî Birlik Komitesi”ne ve 1961 Anayasası’na saldırırken, Cumhuriyet Halk Partisi, rejimi korumak amacıyla, askerlere, sivil bir hükümetin de ülkeyi, geçiş döneminde önemli bir sorun yaratmadan yönetebileceğini göstermeye çalışıyordu. Bu durumda, “gelenekçi-liberal cephe”, karşıt grup rolünde, askerî darbe ve sonraki yönetim döneminin kendisine verdiği bütün propaganda olanaklarını fazlasıyla kullandı.

Bütün bunlara ek olarak halk, güçsüz ortak hükümetlerden bıkmıştı. Bunu iyi değerlendiren Adalet Partisi, “güçlü hükümet” imgesini seçim uğraşı sırasında başarıyla kullandı. Öte yandan, Cumhuriyet Halk Partisi, genel eğilimini belirlemek üzere “ortanın solu” yaklaşımını ortaya atmıştı. Sözcükler yeniydi. Sağcı partiler “sol” sözcüğünü, Cumhuriyet Halk Partisi’nin komünist olduğunu kanıtlamak için kullandılar. Bu suçlama karşısında, Cumhuriyet Halk Partisi’nin “devletçi-seçkinci” kadroları “ortanın solu” görüşünü açıklamakta pek de başarılı olamadılar (İpekçi, 1969:69-70).

TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ: ÖRGÜTLÜ SOL

1965 genel seçimlerine bir sosyalist parti de katılmıştı. Bu, Türkiye İşçi Partisi’ydi. Temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan 1961 Anayasası çerçevesinde sol görüşler de gelişme ve örgütlenme olanağı bulmuştur. Türkiye İşçi Partisi, 13 Şubat 1961 tarihinde İstanbul’da sendikacılar tarafından kurulmuştu. Kuruluşundan sonra, eski bir devletler hukuku öğretim üyesi olan Mehmet Ali Aybar

(1910-1995), partinin başına geçti. 27 Mayıs'tan önce kurulmuş olan Sosyalist Parti de Türkiye İşçi Partisi'ne katıldı.

Partinin ilk genel kongresi, 9-10 Şubat 1964'te İzmir'de toplandı. "Kongre", Parti programını kabul etti. Program "sosyalizm" ya da "sosyalist" sözcükleri hiç kullanılmadan yazılmıştı. Büyük üretim araçları dışında özel mülkiyetin desteklenmesini ve kimi ekonomik etkinlik alanlarının, karma ekonomi düzeni içinde özel girişime bırakılacağını açıkça belirtiyordu (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1964:72-82). Ayrıca, program, Parti'nin yaşamasının bir güvencesi olarak 1961 Anayasası'na da büyük bir inanç belirtiyordu. Parti'nin genel siyaseti olarak "kapitalist olmayan" bir kalkınma yöntemi önerilmişti. Kısacası, program, yıllarca "karma ekonomi" ilkelerine göre koşullanmış kimseleri kuşkulandıracak ve korutacak hiçbir öneri getirmiyordu. Parti, 1965 seçimlerinde Meclis'te 14 iskemle kazandı ve Meclis'te tutarlı sol görüşlerin temsilcisi oldu.

İKTİDARIN ROLÜ: ANAYASA'DAN YAKINMA

1965 seçimlerinden sonra kurulan **Demirel** hükümeti işe başlar başlamaz, Anayasa'nın yürütme organı üzerine koyduğu sınırlamalardan yakınmalar Adalet Partisi tarafından önemle öne sürüldü. Meclis'te çoğunluğa sahip olan Adalet Partisi yetki eksikliğinden dertliydi. Örneğin, hükümet, hukuksal bir gerekçe göstermeden, Anayasa'nın güvence verdiği yüksek düzeydeki memurları görevlerinden alamıyordu. Böylece, Adalet Partisi ile, 1961 Anayasası'nın yarattığı ya da güçlendirdiği kurumlar arasında sürtüşmeler başladı. Danıştay, Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu bu kurumlar arasındaydı. Çoğunluğun baskısını engelleyici önlemler Türk siyasal yaşamında alışlagelmiş ögeler değildi. Adalet Partisi, kendisini bu yeni duruma uydurmakta güçlük çekiyordu.

YENİ CUMHURBAŞKANI'NIN SEÇİLMESİ: ORDUNUN SİYASET ÜZERİNDEKİ DENETİMİ

Bu arada Cumhurbaşkanı **Gürsel** hastalanmıştı. **Gürsel**'in hastalığının umutsuz olduğu anlaşıncı, Genelkurmay Başkanı Orgeneral **Cevdet Sunay** (1990) görevinden ayrılarak, "kontenjan senatörlüğü"ne atanmış ve 28 Mart 1966 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmişti. Bu seçim, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin baskıları sonunda gerçekleşmişti. Bu yüzden **Sunay**'ın Cumhurbaşkanlığı aslında, ordunun siyaset üzerindeki etkisini belirtiyordu. Ordunun amacı, 1961 Anayasası'nı korumak ve 1965'ten sonra yeniden hız kazanan gerici-dinci tepkileri denetim altına almaktı.

Ülkenin toplumsal-ekonomik gelişmesi, kapitalizme dönük karma ekonomi çizgisinde süregiderken, çeşitli sınıf ve gruplar arasındaki ayrılıklar da büyüyordu. Bu durum, ortama, solcu görüşlerin güçlenmesine uygun bir nitelik kazandırıyor. Cumhuriyet Halk Partisi, 18 Ekim 1966'daki kurultayda, "ortanın solu" kavramını genel ilke olarak benimsemişti. Partideki sol kanadın lideri olan **Bülent Ecevit** (1925), aynı kurultayda Genel Sekreter seçildi. Eski ve yıpranmış Cumhuriyet Halk Partisi'ne yeni bir hız verilmeye ve parti canlandırılmaya çalışılıyordu. "Ortanın solu" ilkesi benimsenince, **Turhan Feyzioğlu**'nun (1922-1988) liderliğinde kırk sekiz milletvekili ve senatör partiden ayrıldı ve 12 Mayıs 1967'de Güven Partisi'ni kurdu.

Türkiye İşçi Partisi de Meclis’te etkili bir sol uğraş veriyordu. Parti milletvekilleri, gazetecilerden, üniversite profesörlerinden, sendikacılardan ve benzeri kişilerden oluştuğu için, partinin eylem ve görüşleri kamuoyuna oldukça yaygın bir biçimde yansıtılabiliyordu.

SOLA KARŞI TEPKİLER : ŞİDDETİN TOHURLARI

Soldaki bu gelişmeler, “gelenekçi-liberaller” de dahil olmak üzere sağcı grupların hoşgörüsüz tepkileriyle karşılaştı. Öte yandan, “devletçi-seçkinciler” Türkiye İşçi Partisi’ni ve sol görüşleri ya destekliyorlar ya da bunlara yatkınlıklarını belirtiyorlardı. Bu noktada kimi “devletçi-seçkinciler”in dönüşümü de ortaya çıktı. “Devletçi-seçkinci” cephenin birtakım kesimleri solcu olmaya başlamıştı. Bunun altında yatan temel neden, solcu görüşlerin halk tarafından kabul edilmeye başlanması ve “devletçi-seçkinci” kimi grupların da devrimci düşüncelerin uygulanması için halk desteğinin gerektiğini artık anlamalarıydı. “Devletçi-seçkinci” cephedeki bu oluşum sırasında, sağ kanatta yer alan “gelenekçi-liberaller” de yavaş yavaş halktan kopmakta ve halktan koptukça da eskiden “devletçi-seçkinciler”in uyguladıkları “tepeden inme” yaklaşımına doğru kaymaktaydılar. Bu değişimin somut örneği Güven Partisi’ydi.

Sağ kanattan gelen tepkiler bir süre sonra somut şiddet olaylarına dönüştü. 6 Mayıs 1967’de Türkiye İşçi Partisi’nin Kayseri şubesi saldırıya uğradı. 20 Şubat 1968’de partinin milletvekilleri, Meclis’te, Adalet Partili milletvekilleri tarafından dövüldüler. Sağ kanat, siyasal yaşamda bir yöntem olarak, şiddeti başlatmıştı. 1968 yılı boyunca dinci-gerici grupların düzenledikleri “komünizme karşı” toplu namazlar da bu şiddet eylemlerini destekliyor ve örgütlenmeye yardımcı oluyordu. 1963 ile 1968 arası, “komünizmle mücadele” derneklerinin sayısı on beş kat artmıştı (Yücekök, 1972:151).

1968 yılı, aynı zamanda öğrenci eylemlerinin de başlangıç yılı oldu. Üniversite öğrencileri, yetersiz eğitim olanakları, mezuniyet sonrası işsizlik tehlikesi ve Batı Avrupa’daki benzer olaylar sonunda, dersleri boykot etmeye ve kimi kez de binaları işgale başladılar (Kışlalı, A.T., 1974:51-52, 200). 1968 yılının sonuna doğru, bu eylemler siyasal nitelik kazandı. Amerikan emperyalizmine ve o günkü iktidara karşı gösteriler başladı. Öğrencilerin siyasal yaşamda şiddet kullanılmasının yarattığı kargaşalıktan etkilendiklerinde hiç kuşku yoktu.

Bütün bu gelişmeler karşısında, Adalet Partisi hükümeti, kamuoyunu temel hak ve özgürlükleri kısıtlayacak ve hükümetin gücünü artıracak biçimde yapılacak Anayasa değişikliklerinin gerekliliğine inandırmaya çalışıyordu. Adalet Partisi’nin önünde **Menderes** örneği vardı. Bu yüzden hükümet, karşı gruplara ve öğrenci eylemlerine yönelik bastırıcı önlemler uygulamıyordu. Bunun yerine, “dinci”, “gerici” ve “gelenekçi-liberal” grupların tepkileri desteklendi. Bu destek, bir süre sonra, şiddetin siyasal yaşamda daha geniş bir biçimde kullanılmasına yol açtı. Sağ şiddetin bu yapay desteklerle bir süre hızla tırmanacağı doğaldır. Fakat bir süre sonra, yapay olduğu için, sağ şiddet de yok olmaya mahkumdur.

Hükümet kimi siyasal önlemler de aldı. Örneğin, seçimlerden önce “ulusal ar-

tık” sistemi, Cumhuriyet Halk Partisi’nin ve Türkiye İşçi Partisi’nin şiddetle direnmelerine bakılmaksızın, kaldırıldı.

1969 genel seçimleri, 12 Ekim tarihinde yapıldı. Adalet Partisi oyların yarısından azını aldı, fakat Meclis’teki iskemlelerin çoğunluğunu kazandı. Partinin seçim uğraşı sırasındaki temel yaklaşımı Anayasa değişiklikleri yapabilecek bir çoğunluğun elde edilmesi görüşüne dayanıyordu. Bu, Meclis’te üçte iki çoğunluk istemektir. Seçim sonunda bu çoğunluğa erişemeyen ve Anayasa’da istediği değişiklikleri yapamayan hükümet, sol eylemleri sağcıların tepkileriyle dengelemeye çalıştı.

SOLDAKİ BÖLÜNMELER

1960 yıllarının sonuna doğru kendilerine “sosyalist” diyen gruplar iktidara gelmek için kullanmaya karar verdikleri yöntemlere göre üçe ayrılabilir. Birinci grup, Türkiye İşçi Partisi’ydi. Parti, o günkü siyasal ve hukuksal düzen içinde kurulduğundan ve Meclis’te işlev sahibi olduğundan, demokrasiye inanıyordu (Aybar, 1968:402-415). Parti yöneticilerinin görüşüne göre, Türk toplumsal yapısı bir sosyalist partinin desteklenmesine yetecek ölçüde farklılaşmıştı. Toplumdaki kapitalist gelişmeler sonunda ortaya çıkan işçi sınıfı İşçi Partisi’nin oy kaynağı olarak kabul ediliyordu (Emek, 1970:1-8). Görüldüğü gibi, bu çözümleme, sosyalizmin demokratik yolla kurulabilmesinin de gerekçesi oluyordu: Toplumda sosyalist partiyi destekleyecek bir sınıf olduğuna göre, hukuk dışı yollara ve şiddet eylemlerine başvurmaya gerek yoktu. Gerçekten de Türkiye İşçi Partisi, öğrenci eylemlerine ve şiddet yöntemlerine en başından beri tutarlı olarak karşı çıkan tek örgüttü.

İkinci grup, *Yön-Devrim* dergileri çevresinde oluşmuştu. *Devrim*, *Yön*’ü izleyen, aynı nitelikte ve hemen hemen aynı kişiler tarafından çıkarılan bir dergiydi, *Yön* ise, 27 Mayıs Devrimi’nden sonra sosyalist düşünceyi, belli yorumlarla Türkiye’ye getirmeye çalışanların çıkardığı bir dergiydi. *Yön*, yayın yaşamını durdurduktan sonra, yerini *Devrim* almıştı. Bu iki dergi çevresinde oluşan gruba göre, Türkiye’de işçi sınıfı, bir sosyalist eylem yaratacak ve onun liderliğini yüklenerek ölçüde gelişmemişti. Bu nedenle bir sosyalist partinin seçim kazanarak iktidara gelme olanağı yoktu (Avcıoğlu, 1966). Bu yüzden, iktidara gelmek için bir kısa yol bulmak gerekiyordu. Bu kısa yol, sosyalistlerle, toplum içindeki güçlü gruplardan biri olan askerler arasındaki birlikte bulundu. Böylece, “tepeden inmecî” yöntemler uygulayan “devletçi-seçkinci” cephenin sol kanadı oluşmuş bulunuyordu (Kıvılcımlı, 1970:39-41). Bu grubun iktidara gelmek için inandığı yöntem, hiçbir zaman açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte, askerî bir eylemdi.

Üçüncü grup, kendisine “millî demokratik devrimciler” adını takmıştı. İnanlıkları yöntem, devrimdi. Bu gruba göre Türkiye, derebeyliğin (feodalizmin) ve Amerikan emperyalizminin denetiminde olduğundan, henüz sosyalizme hazır değildi. Bu yüzden ilk adımlar olarak, Amerikan emperyalizmine karşı “millî”, derebeyliğe karşı da “demokratik” devrimler gerçekleştirilmeliydi. Bu devrimler, toplumdaki bütün “millî” ve “demokratik” gruplarla birlikte yapılmalıydı. Yalnız, derebeyi benzeri toprak ağaları ve yabancılarla işbirliği yapan kapitalistler bu birliğin dışında bırakılmalıydılar (Belli, 1968). Şiddet ve korkutma yöntemleri, bu grubun birtakım alt kesimleri tarafından kullanılıyordu.

Yukarda çok kaba hatlarıyla belirlenen bu gruplar, kendi içlerinde tutarlı ve birörnek nitelikte değildi. Bütün gruplar içinde düşünce ve yöntem yönünden türlü ayrılıklar gözlenebiliyordu (**Yetkin**, 1970:16-21). Bu durumda her grup en azından beş karşıt görüşle uğraşmak zorundaydı. İlk olarak grup içi karşıtlarla savaşıyordu. İkinci olarak, her grup, öteki iki ana grupla uğraş içindeydi. Üçüncü hedef, siyasal yapı ve iktidardı. Dördüncü düşman, bu üç grup dışında kalan başka sol gruplardı. Kimi aydınlar ve Cumhuriyet Halk Partisi bunların içindeydi. Beşinci ve son genel hedef de, sağcı gruplar ve bunların “militanları”ydı. Bütün bu uğraş çerçevesinde, Türkiye İşçi Partisi’ni destekleyecek ölçüde sosyalist eğilimli olan seçmen sayısı ise, on milyon dolaylarındaki bir rakam içinde, 1965 seçimlerinde 276.101, 1969 seçimlerinde 248.631 kişiydi.

HÜKÜMETİN TEPKİSİ: ŞİDDETİN YAYGINLAŞTIRILMASI

Kendilerine sosyalist diyen gruplara karşı gösterilen tepkiler oldukça ilginçti. İlk tepkiler sağcı “militanlar”dan geldi. Özel kamplarda hem ideolojik hem de teknik bakımdan yetiştirilmiş olan bu kişiler, her türlü sosyalist eylemin bastırılmasını kendi görevleri sayıyorlardı. Öte yandan, Cumhuriyet Halk Partisi’ne bağlı bir solcu gençlik örgütü olan “Sosyal Demokratlar”, şiddete karşı barışçı yöntemler öneren bir kuruluş olarak ortaya çıktı (**Genç**, 1971:260-267, 324). Bu arada en ilginç davranış biçimi Adalet Partisi hükümetinde gözleniyordu: Şiddete karşı hiçbir önlem almayan hükümet, sanki, şiddet eylemlerini destekliyordu. Hükümetin bu davranışı ancak aşağıdaki nedenlere bağlanabilir: *İlk olarak*, hükümet, **Menderes** örneğinden korktuğu için, etkili önlemler almaya yanaşmıyor olabilirdi. “Devletçi-seçkinciler” ve solcular tarafından yapılan sert eleştiriler, hükümetin imgesini zayıflatmıştı. Üniversite profesörleri, yargıçlar, doktorlar, mühendis ve mimarlar, işçiler, hükümete karşı gösterilerde bulunuyorlardı. Basın da etkili bir karşıt eylem sürdürüyordu. Büyük bir olasılıkla, hükümet böyle bir kargaşa ortamı içinde, kendisini, şiddeti durduracak önlemler alacak kadar güçlü görmüyor olabilirdi.

İkinci olarak, hükümet, sol eylemlere karşı, sağcı “militan” grupları kullanmayı yeğ tutuyordu. Bu yöntemle hem hükümetin yıpranmasının önleneyeceği, hem de kamuoyunda solculara ve “devletçi-seçkinciler”e karşı “halkın” tepki gösterdiği görüntüsünün yaratılabileceği umut ediliyordu. Kısa dönem için, karşıt gruplarla uğraşta bu yöntemin uygulanmasının daha etkili ve daha güvenli olacağı düşünülmüş olabilirdi.

Üçüncü olarak hükümet, bu kargaşalığı abartarak ve nedenini de hükümetin yetkisizliğine bağlayarak, kamuoyunu, istediği Anayasa değişiklikleri yönünde hazırlamak amacını güdüyordu.

Dördüncü bir neden de, dinamizmini yitiren AP’nin, şiddet eylemine dönük sağda destek arama gereksinmesi olabilir.

Aslında, hiç kuşkusuz yukarda açıklanan bu dört nedenin hepsi birden hükümetin şiddete sanki yeşil ışık yakan tutumunda etkili olmuştur.

Sonuç, gerek Adalet Partisi hükümeti, gerekse bütün solcu gruplar için yıkımdı. Siyasal şiddet eylemleri “millî demokratik devrimci” grubun kimi küçük ke-

simleri tarafından kullanılan tek yöntem durumuna gelmişti. Küçük şiddet grupları, kendi arkadaşları arasından seçtikleri liderlerin yönetiminde, adam kaçırmaktan, soygundan, adam öldürmeye kadar bütün eylemlere giriştiler. Açıklanan amaç, “Türk halkını ‘ya da halklarını’ kurtarmaktı.” Bu gruplar, açıkça Silahlı Kuvvetler’e karşı da cephe almışlardı. Sonuç olarak, Silahlı Kuvvetler bir kez daha siyasal yaşama elkoydu.

12 MART MUHTIRASI

12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanı ve üç kuvvet komutanı tarafından imzalanan bir “muhtıra” Cumhurbaşkanına, Senato ve Meclis Başkanlarına verildi. “Muhtıra”nın radyoda okunuşundan birkaç saat sonra **Demirel** başkanlığındaki Adalet Partisi hükümeti görevi bıraktı. “Muhtıra” şöyleydi:

“1. Parlamento ve Hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdu-muzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, **Atatürk**’ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasa’nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyetinin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

“2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri’nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa’nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zarurî görülmektedir.

“3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır.” (*Beyaz Kitap*, 1973:52-53).

“Muhtıra”dan da anlaşıldığı gibi, Silahlı Kuvvetler, “anarşi” ile yetersiz toplumsal ve ekonomik koşullardan hem hükümeti, hem de Meclisleri sorumlu tutuyordu. Yine de güçlü bir hükümetin demokrasi kurallarına göre Meclis içinden kurulmasını öngörmüştü. Aslında, hemen görevden ayrılan hükümet, izlemekte olduğu yanlış siyasetin bedelini ödemekteydi. Hiç kuşkusuz, ülkenin en yetkili organı olan hükümet, şiddet olaylarının yaygınlaşmasında da en büyük sorumluluğa sahipti (*Toker*, 1971b:171-172).

12 MART’A YOL AÇAN ŞİDDET EYLEMLERİNİN GERİSİNDEKİ NEDENLER

Tarih içinde yerini saşırmış nitelik taşıyan şiddet eylemleri, pek çok yanılığının birleşmesi sonunda ortaya çıktı. Şiddet eylemlerinin ardındaki öğeler, aşağıdaki gruplar içinde çözümlenebilir:

Birinci grup öge, Türkiye’nin 1960’ların sonlarına doğru sahip olduğu toplum-

sal-ekonomik ve siyasal niteliklerdir. Siyasal tedirginlik, **Demirel** hükümetine karşı üniversite öğrencilerinin, işçilerinin, profesörlerin, teknokratların, hatta yargıların gösterilerde bulunması, şiddete başvuruları yanıltmıştır. Bütün bu olaylar, onlarda, toplum sanki siyasal bir devrime hazırmış gibi bir izlenim yaratmıştır. Daha doğrusu, onlar, durumu yanlış değerlendirerek, toplumu devrime hazır sanmışlardır. Halkın umut ve beklentileri bu dönemde çok artmıştı. Fakat bu umut ve beklentileri karşılayacak olanaklar yoktu toplumda. Bu nedenle, siyasal tedirginliğin yanında, toplumsal-ekonomik doyumsuzluk da büyük önem kazanmıştı. Bu doyumsuzluk da şiddete başvurular tarafından yanlış değerlendirildi. Toplum içindeki doyumsuzluk oranı ve bunun etkileri abartılarak, sanki devrim için bir başka koşul daha hazırlanmış sanıldı. Aslında bu değerlendirmelerin altında kurulu düzene karşı duyulan güvensizlik ve bu düzenden yabancılaşma yatıyordu (**Saran**, 1975:74-177).

Toplum içindeki gelir ve servet dağılımı eşitsizliği ve sınıflar arasında gittikçe büyümekte olan adaletsizlikler de bu gruplar tarafından devrimin gerçekleşmesi için yeterli bir neden diye değerlendirildi. Türkiye’yi pençesine almış “enflasyon”un toplumsal ve ekonomik etkileri de abartıldı. “Enflasyon”, büyük kitlelerin kurulu düzenden yabancılaşmasına yol açtığı için, bir başka devrim nedeni olarak görüldü. Bütün bu abartılmış değerlendirmeler sonunda şiddete başvuran gruplar, toplumu bir “dinamit” olarak nitelediler: “Biz, toplumsal dinamitin fitili olacağız.”

Şiddete başvuran grupları yanılgıya sürükleyen *ikinci* ögeler grubu, Türkiye’deki iki toplumsal kesimin tarihsel rolünden doğdu. Bu kesimlerden biri, “devletçi-seçkinciler”, öteki gençlikti. Tarihsel olarak “devletçi-seçkinci” kesim, Türk toplumunda devrimci bir yere sahipti. 1908’den beri Türk toplumundaki her yenilik, halk desteğinden yoksun olan bir avuç devrimci tarafından gerçekleştirilmişti. Bu gerçek, Osmanlı devlet ve toplum yapısının özel niteliklerinin bir sonucuydu. (Bu özel nitelikleri “Tarihsel Özet” bölümünde açıklamaya çalıştım.) Cumhuriyet’in ilk yıllarında, küçük bir grubun (devletçi-seçkinciler’in), devrimciliği süregelmış ve pek çok yenilik bunlar tarafından gerçekleştirilmişti. Fakat, daha sonraları toplumsal ve ekonomik gelişmeler sonunda, Türk toplumunun yapısı ve bu yapı içinde “devletçi-seçkinciler”in yeri de değişmişti. Toplumun artık tepeden inmeciliğe gereksinmesi ve hoşgörüsü kalmamıştı. Son yıllardaki gelişmeleri değerlendiremeyen şiddet grupları, “devletçi-seçkinciler”in tarihsel rolünü, devrim için halk desteğinin gereksizliğini kanıtlayan bir örnek olarak yorumladılar. Bu nedenle, kuramsal olarak sık sık halk desteğinden söz edilmekle birlikte, uygulama, halktan kopuk, küçük grup şiddeti olarak gelişme gösterdi. Şiddet eylemine başvuranlara göre, halk, bu şiddet eylemleri yoluyla “uyandırılacaktı”.

Öte yandan, gerek Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri), gerekse 27 Mayıs eylemi, gençliğe, Türk toplumunda siyasal olarak özel bir yer, özel bir önem kazandırmıştı. Türk gençliği, siyasal yaşam içinde sanki geleneksel bir yer sahibi olmuştu. **Atatürk**, 1927 yılındaki Söylev’inde, “Cumhuriyet’i Türk Gençliğine emanet etmişti”. Çünkü o sırada, yeni kurulmuş olan Cumhuriyet’e sahip çıkacak ve onun gelişmesi için çalışacak başka güçlü bir toplumsal-ekonomik grup ya da sınıf yoktu. Bu nedenle, Cumhuriyet ilkelerine göre iyi eği-

tilmiş bir gençlik, Cumhuriyet'in koruyucusu olabilirdi. İşte bu anlayış, gençliği (özellikle üniversite öğrencilerini) siyasal olarak, beklenenin üstünde ilgili ve etkin yapmıştı. Demokrat Parti iktidarına karşı girişilen gençlik eylemleri yalnızca bu yaklaşımın bir ürünü değil, aynı zamanda onu pekiştiren bir öge oldu. 27 Mayıs öncesinde, öğrenciler, çeşitli gösterilerle, askerî eylem için ortamın hazırlanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardı. O zaman bile öğrenciler, ancak toplumun belli kesimlerini, yalnızca kimi aydınları, basının bir bölümünü ve askerleri etkileyebilmişlerdi. İşte gerek "devletçi-seçkinciler" in, gerekse gençliğin tarihten gelen bu rolleri, genç şiddetçileri, toplumsal bir devrimin önderi olabilecekleri konusunda yanılgıya düşürdü. Aslında, kendilerinde gördükleri bu "öncülük" ve "önderlik" yetenekleri, onların "toplumsal dinamitin fitili" olma rolünü benimsemelerine yol açmıştı. Bu çerçeve içinde söz edilmesi gereken iki ayrı öge de, aynı dönemlerde Batı Avrupa'da görülen öğrenci eylemleri ve Türkiye'deki yükseköğrenim sisteminin genel yetersizliğidir. "Devletçi-seçkinciler" in ve gençliğin, Türk siyasal yaşamındaki özel yerlerine ek olarak bu iki öge de, üniversite öğrencileri arasında şiddet yöntemlerinin kullanılmasında önemli etkiler yaptı.

Şiddet eylemlerinin ardında yatan *üçüncü* grup öge, ideolojikti. Şiddetçilerin ideolojisi sol görüşlerle ve özellikle Marksizmle özdeşleştirilmişti. 27 Mayıs'tan önce, her türlü sol düşünce yasaklanmış olduğundan, görüşlerin çekiciliği oldukça güçlüydü. Sol yaklaşımlar henüz kendi aralarında yeterince farklılaşmadığı için, Marksizm, kimi gruplar tarafından solun tek temsilcisi olarak kabul ediliyordu. Sol yaklaşımlar henüz kendi aralarında yeterince farklılaşmadığı için, Marksizm, kimi gruplar tarafından solun tek temsilcisi olarak kabul ediliyordu. Gerçekten de Marksizm, kendi içinde tutarlı bir öğreti olarak, büyük bir dikkat ve ilgi çekmişti. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir nokta, Türkiye'de de "Marksizm" adı altında zaman zaman "Marksizm" den saptırılmış binbir türlü düşüncenin de topluma sunulmasıydı. Kendisine, "Marksist" diyen her kişi ya da lider, "Marksizm" i topluma kendi anladığı gibi ve çoğunlukla saptırılmış biçimde aktarıyordu. Üstelik, Türkiye koşullarının Marksist yaklaşım açısından tutarlı bir çözümlemesi de yapılmamıştı. Türkiye'de anlamsız şiddet eylemlerinin çoğunun "Marksizm" adına uygulanmış olmasının temel nedeni bu bilgisizlik ve ona ek olan saptırmalardır.

Dördüncü grup ögeler, şiddet eylemlerinin ilk zamanlarında, bunlar henüz yükseköğrenim gençliğinin sorunlarını çözmeye yönelik öğrenci eylemleri niteliği taşırlarken, gösterilen tepkilerdir. Başlangıçta, yükseköğrenim sorunlarının çözülmesi yönünde akılcı önerileri belirleyen bu eylemler, kimi aydınlar, Cumhuriyet Halk Partisi ve basının bir kısmı tarafından hoşgörülle karşılanmıştır. Yine başlangıç döneminde, ikinci bir önemli tepki hükümetten geldi. Hükümet, şiddete değil, sola karşı bir tutum takındı. Böylece daha sonraları, sağcı "militanlar" sol eğilimli öğrencilerin eylemlerini bastırmakta kullanıldılar. İki grup arasında şiddete dönüşen çatışmalar başlayınca da hükümet, solculara karşı yan tutan bir davranış içine girdi. Bu durum, şiddet karşısında polisin tarafsızlığına duyulan güveni yok etti. Sol grupların kendilerini savunmak için silahlanmalarını destekleyici bir rol oynadı. Sonradan, bu silahlanma, savunmanın da ötesinde, saldırı için kul-

lanılır duruma geldi. Adalet Partisi hükümeti, yönetimin ve polisin yan tutan davranışına ek olarak, şiddet eylemlerine karşı açıkça bir tutum da takınmadı. Bu çekimserliğin gerekçesi olarak da **Menderes**’in yaptığı yanlışın yinelenmeyeceği öne sürülüyordu. Aslında hükümetin çekimser tutumunun ardında yatan asıl neden, yürütme organı üzerine kimi denetimler getiren 1961 Anayasası’nı suçlamaktı. Hükümet, sanki, Anayasa kısıtlamalarından dolayı şiddeti önleyemiyormuş havasını yaratmaya çalışıyordu. Oysa, 1961 Anayasası’nın getirdiği önlemlerle, hükümetin şiddet olaylarına karşı eyleme geçmesi arasında, hükümeti engelleyici hiçbir ilişki yoktu. Hükümet, şiddet eylemlerini, yargı organlarına, üniversitelere, basına, radyoya ve 1961 Anayasası’nın yarattığı öteki kuruluşlara karşı kendisini güçlendirecek Anayasa değişikliklerinin bir gerekçesi olarak kullanmak istiyordu. Bu yaklaşımın ardında yatan temel yanlış, Adalet Partisi hükümetinin, iktidar dönemi hakkındaki beklentisiydi. Planlar, Adalet Partisi sanki iktidardan hiç ayrılmayacakmış gibi yapıyor, hükümet, bütün öteki kurumlar karşısında güçlendirilmeye çalışılıyordu.

Sol eğilimli öğrenci eylemlerinin, şiddete dönüşmesine yol açan *beşinci* grup ögeler, bu eylemlerin örgütsel nitelikleri ve önderlik özellikleriydi. Öğrencilere akıl hocalığı yapma çabası içinde olan kimi kişilerin bir bölümü, geçmişte kendi başarısız eylemleri içinde düş kırıklığına uğramışlardı. Bu nedenle öğrencilere öğüt verirken genellikle, demokratik olmayan hukuk dışı ve toplum dışı yöntemleri savunuyorlardı. Solcu öğrenci eylemlerinin, şiddet eylemlerine dönüşmesinde bu kişilerin bir kesiminin sorumluluğu büyüktür. O dönemdeki anlamlı sosyalist yaklaşımın tek temsilcisi olan Türkiye İşçi Partisi ile öğrencilerin bütünleşmelerini de bunlar engellemişlerdi.

Şiddet bir kez başladıktan sonra, önderlik artık eylemci grupların kendi içinde sağlandı. Şiddetçilerin örgütlenmeleri arkadaşlığa bağlı, duygusal nitelikte olan “birincil grup” tipi topluluklar içinde gerçekleşti. **Kışlalı**’nın da belirttiği gibi, “...öğrenci eylemlerine yön veren önderler, gene öğrencilerin veya onlara yakın olan kuşakların arasından çıkmıştır.” (**Kışlalı, A.T., 1974:77**). Böylece, gruplar, grup dışından gelen her türlü eleştiriye kapandı. Grup içi etkinlikler ve “özeleştirir” denilen süreçler ise, yanlışları pekiştirmekten başka bir işe yaramıyordu. Bu grupların içine çeşitli güvenlik örgütlerinden pek çok “kışkırtıcı ajan” da sızmıştı (**Mumcu, 1975a:191-206**). Bütün bu gelişmeler çerçevesinde, genç üniversite öğrencilerinin, başka temel nedenlerle birlikte, sağlam bir örgüt ve anlamlı bir önderlikten yoksun oldukları için de bir kısım eski eylemciler ve “kışkırtıcı ajan”lar tarafından etkilendikleri söylenebilir.

Yukarda açıklanan bütün bu ögeler sonunda, şiddete başvuran eylemcilerin, kuramları, amaçları ve yöntemleri onları felakete götürdü. Kullandıkları modeller genellikle dış ülkelerden alınan, Türk toplumunun tarihsel gelişimini ve kendisine özgü niteliklerini yansıtmayan ilkelere dayalıydı (**Kaçmazoğlu, 1995:223-224**). Uyguladıkları yöntemler (hem “stratejileri”, hem “taktikleri”), halkı onlardan bütünüyle yabancılaştırdı. (**Cem, 1973:43-46**). Sonunda eylemcilerin bir kısmı mahkeme kararıyla asıldı, kimi polis tarafından vuruldu, kimisi de Silahlı Kuvvetler’e karşı savaşırken öldürüldü. Geri kalanların büyük bir kesimi ise çeşitli biçimlerde cezalandırıldı.

SAĞDA ŞİDDETİN GELİŞMESİ

Sol şiddete koşturularak, sağ şiddet de tırmanma eğilimi içindeydi. Sağ şiddetin tarihine bakıldığında, genellikle “gerici” diye nitelenen kitle eylemleri hemen göze çarpar. 1960’ların sonlarında toplu namazlar ve “komünizmle mücadele” dernekleri adı altında yeniden ortaya çıkan bu tür eylemler, siyasal yaşamda “şiddet”i gündeme getirmişti. Yalnız bunların nitelikleri henüz kitle hareketi özelliğini koruyordu.

1968 yılı yalnız sol öğrenci eylemlerinin başlangıç yılı değildir. Aynı yıl, sağ kesimde de gençlerin (sonradan hiç kuşkusuz şiddete dönüşecek olan) devlet destekli ideolojik ve fizik eğitimleri başladı. Bu amaçla kurulan ve adına genellikle “komando kampları” denilen kamplar yurdun çeşitli yerlerinde etkinliğe geçirildi.

İlginç olan nokta, bu kampların, Türkiye’de geleneksel olarak gericilikle suçlanan dinci gruplarla ideolojik ve organik ilişkisinin bulunmamasıydı. Buna karşılık, kökü 1940’lara dek uzanan ırkçı-Turancı eylemle bütünleşme içinde görülüyordu. (Dine dayalı eylem yapan terör örgütleri etkinliklerini 1980 darbesinden sonra artırdılar.)

Böylece, sağda o güne dek, kitlesel ve dinsel görünüm sahibi olan şiddet eylemleri, bireysel terör niteliğine dönüşme yolunda örgütlenmeye başladı. Pek doğal olarak böyle bir dönüşümün toplumsal ve kitlesel anlamı kaçınılmaz bir biçimde dış ve iç sömürünün diktatörlük eğilimleri ile bütünleşen bir özellik sergiliyordu.

12 MART MUHTIRASI: NİÇİN SOLA KARŞIYDI?

1971’de verilen 12 Mart “Muhtıra”sı, şiddet eylemlerinin somut sonucuydu. “Muhtıra”nın verilmesinden bir süre sonra, İsrail konsolosu öldürüldü ve bu kez, devlet şiddeti başladı. (Şiddetlerinin en korkuncu devlet şiddetidir. İnsan küçük grup ya da kişi şiddetine karşı devlete sığınabilir. Fakat devlet şiddeti karşısında sığınabilecek bir yer yoktur. Çünkü, hukuk düzeni bile devlet tarafından etkilenir.) Bütün sol düşünceler, cezalandırıldı, bastırıldı ve ezildi. Birbirleriyle taban tabana zıt olan sol görüşler arasında bile ayırım yapılmadı. Solun içinde hiçbir ayırım gözetilmemesi en azından dört nedene bağlanabilir. *Birinci* neden, “gelecekçi-liberaller”in her türlü sol görüşü, komünizm ile eş görmeleridir. *İkinci* neden, Türkiye’de iktidara karşı olan her görüş ve eylemin tarihsel olarak, sürekli bir biçimde komünistlikle suçlanmış olmasıdır. Örneğin, 1950’den önce, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti’yi komünistlikle suçlarken, 1950’den sonra, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi’ne komünist demeye başlamıştı. 1960’tan beri de Adalet Partisi, aynı suçlamayı Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı özellikle bu parti sol eğilimini açıkladıktan sonra, sürdürüyordu. *Üçüncü* bir önemli neden, “Muhtıra” hükümetlerini (“Muhtıra”dan sonra kurulan hükümetler), denetim altında tutan askerî güçlerin her türlü sola, solun en ılımlısını da kapsayan biçimde karşı olmalarıdır. Böylece, bilinçli olarak bütün sol görüşler, komünizmle özdeşleştirildi. Amaç, Türkiye’de solun artık bütünüyle yok edilmesi idi. *Dördüncü* ve en önemli neden ise, 12 Mart’ın sınıfsal desteğinin iç ve dış sermaye grupları temsilcilerinden gelmesiydi.

İlginç olan nokta, 1971 12 Mart Muhtırası’ndan sonraki dönemin oldukça kısa bir sürede bitmiş olmasıdır. Sola karşı gösterilen tepkiler ve solun ezilerek bastırılması sürekli bir nitelik kazanamadı. Askerlerin duruma elkoymasından 2,5 yıl sonra serbest seçimler yapılabilirdi ve seçim sonuçları sol eğilimli olduğunu öne süren bir partinin başarısını gösterdi. *12 Mart’tan sonraki dönüşümün bu denli hızlı olmasının altında yatan neden, gerek şiddet eylemlerinin, gerekse onlara karşı gösterilen tepkinin, yani 12 Mart “Muhtıra”sının, doğrudan doğruya Türk toplumsal-ekonomik değişmesinin doğal ürünleri olmayışındır.* Her iki olay da, büyük ölçüde bireyler ve örgütler düzeyinde iç ve dış güçler tarafından yapılan yapay güdümlerle ortaya çıkmış olan sonuçlardı. Şiddet olaylarını doğrudan doğruya ülkenin toplumsal-ekonomik yapısı doğurmadığı, bunlar ancak yapay güdümlerle sonunda ortaya çıktığı için, gösterilen tepkiler de toplumsal-ekonomik yapıyı değiştirmede. 12 Mart “Muhtıra”sında adı geçen “Atatürk reformları” sözü, hemen gerçekleştirilecek amaçlar olmaktan çok, ordunun genel eğilimini belirleyen bir deyimdi. Üstelik de Atatürk de devrimsel tarihsel bir nesnellik içinde değil, generallerin yorumladığı biçimde algılanıyordu. Gerçekten de, Türk toplumunun artık sınıfsal farklılaşmayı gerçekleştirmiş olan yapısı, iç ve dış baskılara karşın böyle tepeden inme bir yaklaşımı kabul edemezdi. 1970’lerdeki Türk toplumu artık ulusal gelirin daha adil bir dağılımını sağlayacak somut önlemlerin, temel hak ve özgürlüklere uygun yöntemlerle alınmasını isteyen bir yapıya sahipti. Bu nokta, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1973 seçimlerinde sağladığı başarının ardındaki temel nedendi.

8. 1973 SEÇİMLERİ VE SONRASI

12 Mart “Muhtıra”sını izleyen günlerde beş general ve on albay Türk Silahlı Kuvvetleri’nden emekliye sevk edildiler. Öne sürüldüğüne göre, bu subaylar, “devletçi-seçkinci” cephenin sol kanadını oluşturan *Devrim* grubu yandaşlarıydı.

19 Mart 1971’de **Nihat Erim** (1912-1980), yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi. **Erim**, Cumhuriyet Halk Partisi’nin bir milletvekiliydi. Başbakan olabilmek için partisinden ayrıldı. Çünkü, “Muhtıra”, yeni hükümetin yansız olmasını öngörmüştü. Cumhuriyet Halk Partisi, **Erim** hükümetini destekleme kararı alınca, “ortanın solu” akımının önderi ve partinin genel sekreteri olan **Bülent Ecevit**, görevinden ayrıldı. Hemen bunun ardından da bir televizyon konuşması yaparak, 12 Mart “Muhtıra”sının, kendisinin ve arkadaşlarının savunduğu sol görüşlere karşı verildiğini öne sürdü. **Ecevit**, Silahlı Kuvvetler’in siyasete karışmasına şiddetle karşı çıkarken, “Muhtıra”nın kendisine yöneltildiği **Süleyman Demirel**, duruma sessizce boyun eğen bir tutum içindeydi. Bu nokta aslında Cumhuriyet Halk Partisi’nin tarihinde ve Silahlı Kuvvetler’le olan ilişkilerinde bir dönüm noktası niteliği taşıyordu. **Ecevit**’in görevden ayrılışı yeni bir yaklaşımın simgesiydi: “Devletçi-seçkinci” yaklaşım, Cumhuriyet Halk Partisi içinde, yerini, “halkçılığa” bırakıyordu. Bu nedenle, ordunun siyasete karışması halk egemenliğine karşı bir saygısızlık olarak yorumlanmıştı. **Ecevit** ve arkadaşları, “devletçi-seçkinci” yaklaşımı yadıydıkları için, ordunun tepeden inme davranışı ile işbirliğine giremezlerdi. Öte yandan, “Muhtıra”nın görünüşte, Adalet Partisi hükümetine yöneltilmiş olmasına

karşın, askerlerin desteklediği hükümetlerin uygulamaları sonunda, ordunun eylemi ile Adalet Partisi'nin genel eğilimleri, tam bir uyum içinde üst üste çakıştı. Bu hükümetler, sola karşı olan ve tepeden inmece yaklaşıma sahip siyasal gruplar tarafından destekleniyordu. Bu grupların başında, Güven Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin sola karşı olan kesimi geliyordu. Bu birlik çerçevesinde, "Muhtıra" hükümetleri, daha önceleri Adalet Partisi tarafında belirlenmiş olan hukuksal, siyasal ve ekonomik önlemlerin çoğunu uygulamaya koydu. Böylece, Adalet Partisi "Muhtıra" hükümetlerinin doğal destekleyicisi durumuna girdi.

"MUHTIRA HÜKÜMETLERİ" DÖNEMİ: TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN KISITLANMASI

Erim, hükümetini 26 Mart 1971'de kurdu. Kabine, içine alınan teknik adamlardan dolayı, "beyin kabinesi" diye nitelendirilmişti. Fakat hükümet üyeleri arasında pek çok eski siyaset adamı da vardı. "Beyin takımı" grubu içinde sol eğilimli tanınan ekonomistler ve bürokratlar çoğunlukta görünüyordular. Öte yandan, kimi kabine üyeleri bu grupla taban tabana ters toplumsal ve ekonomik görüş sahibi olan yıllanmış siyasetçilerdi. Bu çelişki hem kabine üyelerinin kendi aralarında, hem de Başbakan **Nihat Erim** ile bakanlar arasında önemli bir güvensizliğe yol açtı (**Altuğ**, 1972). Aslında, **Erim** hükümeti, "devletçi-seçkinciler" in, halk desteği olmadan ülkeyi yönetme çabalarının sonuncusu olarak nitelenebilir. **Erim** hükümetlerinin başarısızlığı belli olunca, artık yalnızca sola karşı olan "devletçi-seçkinciler" bu "tepeden inmece" yaklaşımı sürdürmeye çalıştılar. Çünkü, halk desteğini yitirmekte olduklarından, iktidarda kalabilmek için başka seçenekleri yoktu.

Kendi kendisini "reform kabinesi" ilan eden **Erim** hükümetinin programı da, Türk siyasal yaşamındaki "devletçi-seçkinci" yaklaşımın son belgesi olarak yorumlanabilir. Program, pek çok yenilik sözü veriyordu. Bu arada, toprak ağalığı artık kendi kendisini yok etmeye başladığı için, gittikçe önemini yitiren "toprak reformu" da programda yer almıştı.

Hükümet, Meclis'te güvenoyu alır almaz, süregelen şiddet eylemleri yeniden ön plana çıktı. 26 Nisan 1971'de, şiddet eylemlerini durdurmak gerekçesi ile on bir ilde sıkıyönetim ilan edildi. Bu arada, **Erim**, temel hak ve özgürlükler bakımından 1961 Anayasası'nı Türkiye için "lüks bir Anayasa" olarak niteledi. Anayasa üzerindeki tartışmalar sürerken, İsrail başkonsolosu şiddet eylemcileri tarafından kaçırıldı ve öldürüldü. Bunun üzerine devletin şiddeti başladı. Aralarında profesörlerin, yazarların, öğretmenlerin ve aydın kesimindeki hemen hemen bütün sol eğilimlilerin bulunduğu binlerce kişi gözaltına alındı. Pek doğal olarak iktidara gelmek için askerlerle işbirliği yapmaktan yana olan *Devrim* grubu da bunların arasındaydı. Kuramsal olarak yaptıkları yanlış, özgürlüklerini (geçici olarak da olsa) yitirerek ödediler. Gözaltına alınanlara ve tutuklananlara yapılan işlemler sonunda Türkiye'de yeni bir "işkençe yazını" doğdu.

Sonunda Anayasa değiştirildi. Temel hak ve özgürlükler kısıtlandı. Bu arada Anayasa Mahkemesi de Türkiye İşçi Partisi'ni kapattı (İşçi Partisi'nin kapatılma gerekçesi, komünistlik değil, bölücülüktü) (**Mumcu**, 1975b). Bütün sol eğilimli örgütler ve pek çok dergi de sıkıyönetim tarafından kapatılmıştı. Birleşik

Amerika’nın isteklerine uygun olarak haşhaş tarımının yasaklanması bu hava içinde gerçekleştirildi.

Erim kabinesi zamanında siyasal gelişmeler çok ilginçti. Kabinede birçok sol eğilimli tanınan bakan olmasına karşın, **Erim**, düşürülmüş başbakan **Demirel**’in saygınlığını artırmak için elinden ne gelirse yapıyordu. Aslında solun her kesimine uygulanan devlet şiddeti ve Anayasa’nın değiştirilmesi, Adalet Partisi’nin açıkça belirlenmiş amaçlarıydı. Bu nedenle **Erim** kabinesi, sol eğilimli tanınan bakanlarıyla birlikte, sanki bir Adalet Partisi hükümetiymiş gibi iş görüyordu (**Soysal**, 1975:279-281). Bu durum, 1970’ler Türkiye’sinde, sol eğilimli “devletçi-seçkinciler”in yaptıkları kaçınılmaz bir yanıştı.

Sonunda, 3 Aralık 1971 tarihinde, çoğunluğu “devletçi-seçkinci” olan on bir bakan, kabineden ayrıldı. Aslında bunlar, **Erim** tarafından ayrılmaya zorlanmışlardı. **Erim**, ekonomik ve mali görüşleri bu kişilere bütünüyle ters düşen eski bir Adalet Partili milletvekilini üçüncü başbakan yardımcısı olarak kabineye atamıştı. Bu durumda, artık kabinedeki sol eğilimli tanınan bakanların yapabilecekleri tek eylem, görevden ayrılmaktı. On bir bakanın görevden ayrılımlarının ardında iki temel neden yatıyordu. Bunlardan biri, savundukları devlet denetimi altındaki ekonomik görüşü Adalet Partisi’nin çok daha “liberal” olan ekonomik yaklaşımı ile çatışıyordu. İkinci neden ise, bu kişilerin dostlarının ve arkadaşlarının çoğunun solcu oldukları ya da solcuları destekledikleri gerekçesi ile gözaltına alınmış veya tutuklanmış olmalarıydı. Kendi gruplarından pek çok kişi tutukevindeyken, bunların hükümette iş başaracaklarını sanmaları olanaksızdı. On bir bakanın görevden ayrılması olayı, sol adına uygulanan “devletçi-seçkinci” yaklaşımın Türkiye’de artık bütünüyle yıkıldığının en güzel kanıtıydı.

On birler’in ayrılışından sonra **Erim**, ikinci kabinesini 11 Aralık 1971’de kurdu. Bu ikinci kabineyle, “devletçi-seçkinci” yöntemler, “gelenekçi-liberal” içerikle daha çok bütünleşti. Sola karşı olan, “devletçi-seçkinciler”in desteği, hükümetin “gelenekçi-liberal” ekonomik yaklaşımını biçimlendiriyordu. Aslında, toplumsal yapıdaki değişmelere koşut olarak çeşitli siyasal gruplar da kendi yaklaşım ve birliklerini yeniden gözden geçirmekteydi. “Devletçi-seçkinci” yaklaşımlarını korumakta direnenler sağa kayıyor ve “gelenekçi-liberaller”le işbirliği olanakları arıyorlardı. Buna karşılık, toplumsal-ekonomik ve siyasal değişmeler sonucu halk desteğini yitiren “gelenekçi-liberaller” de siyasal iktidara ulaşabilmek için yeni yöntemler arıyor, bu arayış içinde sağcı “devletçi-seçkinler”e yanaşıyorlardı. Toplum içindeki çeşitli siyasal grupların bu dönüşümü ve birbirleri arasındaki geçişler Türk toplumsal değişme süreci bakımından çok önemliydi. Çünkü bunlar, doğrudan doğruya toplumun sınıflaşma ve farklılaşma sürecinin belirtiriydi. Cumhuriyet’in kuruluşundan elli yıl sonra, artık **Atatürk**’ün amaçladığı Batı tipi toplum, yani sınıflı toplum ortaya çıkıyordu. Siyasal yaşamdaki değişme ve oluşumlar, bütünüyle bu sınıflaşma sürecinin bir ürünüydü.

İkinci **Erim** kabinesi, önemli bir iş başaramadan 17 Nisan 1972’de görevden ayrıldı. İktidar döneminde, bu kabine, sıkıyönetimin baskıları ile birlikte “gelenekçi-liberal” yaklaşımın ekonomik ve toplumsal önlemlerini uygulamaya çalışmıştı. Aslında, temelsiz bir kabineydi bu. Sonunda, Meclislere ve Anayasa’ya say-

gılı olmadığı için bütün partiler tarafından suçlandı. Olay, **Erim**'in Meclislerden olağanüstü yetkiler istemesi sonunda patlak verdi. Hükümet, Meclislerden yasa gücünde yönetmelik çıkarma yetkisi istemiş ve bu yetki verilmezse ordunun işe elkoyacağını duyurmuştu. İşte bu, **Erim**'in sonu oldu. Yetki önerisi kabul edilmedi ve **Erim**, gereğinden çok baskı kullanmakla suçlandı. Bunun üzerine yıpranmış bir başbakan olarak görevden ayrılmak zorunda kaldı.

12 Mart "Muhtıra"sından sonraki dönemin üçüncü kabinesi **Ferit Melen** (1906-1988), tarafından kuruldu. Cumhurbaşkanı **Sunay**, önce **Ürgüplü**'yü başbakan olarak görevlendirmişti. Fakat **Ürgüplü**, **Sunay**'ın kabineye alınmasını istediği kişilere bakanlık vermedi. **Sunay** da bunun üzerine **Ürgüplü**'nün bakanlar kurulu listesini onaylamadı (**Topuz**, 1975:23-24, 26-27). **Melen**, sağ kanat "devletçi-seçkinciler"iyle, "gelenekçi-liberal" arasındaki tam bir bütünleşmeyi simgeliyordu. Toplumsal ve ekonomik sorunlara karşı yaklaşımı "gelenekçi-liberal"di. Fakat üyesi bulunduğu Güven Partisi'nin yönetsel yaklaşımı, "devletçi-seçkinciler"ın eski "tepeden inme"liiydi. Çünkü bu parti, artık halk desteğini kaybetmişti. **Melen**'in başbakan olarak atanmasıyla, 12 Mart "Muhtıra"sının hiç olmazsa dış görünüş bakımından korunmakta olan yansızlığı ve devrimciliği de sona erdi. 12 Mart eylemi ile "gelenekçi-liberal" cephenin işbirliği **Melen** hükümeti zamanında bütünüyle gerçekleşti (**Gevgilili**, 1973b: 395-398).

Böylece 1960'lı yılların sonunda görülen "siyasal İslamın" sola karşı kullanılması, 1971 askerî darbesinin de bir stratejisi olarak topluma egemen oldu (**Çalışlar**, 1995: 32).

CUMHURBAŞKANLIĞI SORUNU: DÜZENİN SİVİLLEŞTİRİLMESİ

Melen hükümeti zamanındaki en önemli olay, süresi dolan **Cevdet Sunay**'ın yerine yeni Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi idi.

Bu arada, Cumhuriyet Halk Partisi içinde, "ortanın solu" eylemi, "yeni akım" adı altında gittikçe hız kazanıyordu. Akımın önderi **Ecevit**'ti. **Ecevit** Türk toplumunun artık "tepeden inmecilik" anlamına gelen her türlü "devletçi-seçkinci" yaklaşımı yadsıyacak ölçüde bir siyasal bilince eriştiğini ve eski toplumsal, ekonomik ve siyasal düzeni değiştirecek bir "halkçı" eylemi benimseyecek derecede geliştiğini savunuyordu. Parti örgütü, **Ecevit**'i "değişmez genel başkan" **İnönü**'ye karşı destekledi. Sonunda **Ecevit**, 14 Mayıs 1972'de Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığına seçildi ve **İsmet Paşa** partisinden ayrıldı.

Halk Partisi'ndeki bu önder değişikliği ile **Melen** kabinesinin kurulması hemen hemen aynı sıralara rastlar. Böylece, 1972 yılının Mayıs ayı, gerek hükümette, gerekse Cumhuriyet Halk Partisi içinde "devletçi-seçkinci" yaklaşımların sona erdiğine tanık oldu.

Cumhurbaşkanlığı sorununa gelince, Genelkurmay başkanı olan General **Faruk Gürler** (1913-1975) görevinden ayrıldı ve süresi dolmakta olan **Cevdet Sunay** tarafından "Kontenjan senatörlüğü"ne atandı. Süreç, yedi yıl önce **Cevdet Sunay**'ın seçilişini andırıyordu. Fakat sonuç yedi yıl öncesinden değişik oldu. Meclis, **Faruk Gürler**'e oy vermedi (**Kemal**, 1974: 141-225). Kendisine "Muhtıra" yö-

neltlen Meclis, “Muhtıra”nın verilışinden yalnızca iki yıl sonra, onu imzalayanlardan birine karşı geliyordu. (Gürler, 1971 yılında, Kara Kuvvetleri Komutanı olarak, “Muhtıra”nın altına imza koyan dört kişiden biriydi.) Böylece, Türk siyasal yaşamında yalnızca “devletçi-seçkinci” yaklaşım değil, aynı zamanda Silahlı Kuvvetler’in doğrudan denetimi de sona erdi. Daha sonra, Cumhuriyet Halk Partisi ile Adalet Partisi arasındaki bir anlaşma sonucu, **Fahri Korutürk** (1903-1987), 6 Nisan 1973’te Cumhurbaşkanı seçildi.

Korutürk, Cumhurbaşkanı seçilince, Başbakan **Melen** görevinden ayrıldı. Çünkü, Orgeneral **Gürler** adına, Cumhurbaşkanlığı seçimlerine çok karışmıştı. Gerek Başbakan, gerekse Güven Partisi milletvekili olarak belirli bir toplumsal gruba, ya da sınıfa dayanmadığı için, seçimlerdeki başarısızlığından sonra, Başbakanlıktan ayrılmak zorunda kaldı.

Ecevit’in Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı seçilmesiyle ilgili olan bir başka gelişme, partide bulunan son “devletçi-seçkinci” grubun ayrılması oldu. Bu grup önce Cumhuriyetçi Parti’yi kurdu. Daha sonra Güven Partisi ile birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi’ni oluşturdu.

Melen kabinesinin görevden ayrılmasından sonra, Cumhurbaşkanı, **Naim Talu**’yu (1919), kabineyi kurmakla görevlendirdi. Aslında, Meclisteki çoğunluk partisinin önderi olarak, başbakanlık **Süleyman Demirel**’e verilmeliydi. Bu nedenle, **Talu**’nun atanması, 12 Mart’tan sonra başlayan geçiş döneminin bitmediğinin bir belirtisiydi. **Talu**, bir önceki **Melen** hükümetinde Ticaret Bakanıydı ve “liberal” ekonomik görüşlere sahip olmakla tanınıyordu. **Talu** kabinesi, aslında bir Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ortaklığı olarak kuruldu.

Genel seçimler, 1973 Ekimi’nde yapılacaktı. Bu nedenle, **Talu** hükümeti bir anlamda özgür ve adil seçimleri uygulayacak bir kabine olarak gözüküyordu. 12 Mart “Muhtıra”sı ve “Muhtıra”dan sonra yapılan son derece “anti-demokratik” uygulamalar düşünüldüğü zaman, serbest ve adil seçimlerin yapılmasının ne kadar zor bir görev olduğu anlaşılır. Ekim ayında bile ordunun siyasete karışması güncel bir konu olarak tartışılmaktaydı (**Kışlalı, A.T.**, 1973).

1973 SEÇİMLERİ: SINIFSAK YAPININ SİYASETE YANSIMASI

Seçim sonuçları pek çok kişi için beklenmedik bir olay oldu. Siyasal gözlemciler ve kamuoyu bir Adalet Partisi başarısı beklerken (**Yankı**, 1973), 450 iskemleli Mecliste, Cumhuriyet Halk Partisi 185, Adalet Partisi ise 149 milletvekilliği kazandı. Partilerin hiçbirisi salt çoğunluğu sağlayamadığı için bir ortak hükümet kurulması zorunluğu doğmuştu.

1973 seçimlerine katılan yedi siyasal parti vardı. Dinci grupları temsil eden Millî Selamet Partisi seçimlerden üçüncü büyük parti olarak çıktı. Mecliste 48 iskemle kazanmıştı. Partinin ekonomik anlayışı emperyalizme karşıydı ve küçük sanayici ve tüccara dayalı bir ulusal gelişme öngörüyordu. Millî Selamet Partisi, bir süre önce “dini siyasete alet ettiği” gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Millî Nizam Partisi’nin uzantısıydı. Gerek Millî Nizam Partisi, gerekse onun devamı olan Millî Selamet Partisi, adını İskender Paşa Camii’nden alan İskender Paşa Dergâhı’nın Nakşibendi şeyhi **Mehmed Zahit Kotku**’nun “teşvik,

destek ve onaylarıyla” kurulmuştu. Faaliyetlerinin çoğu da onun tarafından denetleniyordu (Çakır, 1991: 22). Milli Selamet Partisi açıkça, dinsel ilkelere göre biçimlenecek bir toplumsal ve ekonomik düzeni savunuyordu. Bu yüzden de karşı-devrimci ya da **Atatürk** karşıtı olarak damgalanmıştı. Partinin seçim uğraşı dinci görüşlerin savunulmasına, emperyalizmin eleştirilmesine ve büyük kapitalistlerin suçlanmasına dayandırılmıştı.

Mecliste 45 iskemle kazanan Demokratik Parti, seçimlerden dördüncü büyük parti olarak çıkmıştı. Bu parti, **Demirel**’e karşı oldukları için Adalet Partisi’nden ayrılan milletvekilleri tarafından kurulmuştu. Bunlar da genellikle tutucu ve dinci görüşler savunuyorlardı. Parti, ekonomik bakımdan bütünüyle özel kesimi destekliyor ve bir ölçüde de özel kesimin küçük imalatçı bölümüne yönelmiş görünüyordu. Kendisini, şiddetle komünist karşıtı ilan etmişti. Parti üyeleri, Adalet Partisi’nin Genel Başkanı **Demirel**’e de karşıydılar. Aslında, Demokratik Parti ile Adalet Partisi arasında anlamlı program ayrılıkları yoktu. Bu yüzden de, Demokratik Parti’nin aldığı oylar genellikle Adalet Partisi’nin eski seçmenlerinin oylarıydı. Oldukça çok oy almasının nedenlerinden biri, eski Demokrat Parti’nin, bu arada **Celal Bayar**’ın seçim uğraşı sırasında sağladığı destektir.

Meclisteki beşinci parti Cumhuriyetçi Güven Partisi’ydi. Bu parti, daha önce, siyasal gelişmeler özetlenirken de belirtildiği gibi, Cumhuriyet Halk Partisi’nden çeşitli zamanlarda ayrılan “devletçi-seçkinciler” tarafından kurulmuştu. “Atatürkçülük” adı altında sola karşı yürüttüğü şiddetli propaganda, partiye oldukça tutucu bir görünüm kazandırmıştı. Parti, aslında büyük kapitalistlerin temsilciliği görevini yüklenmiş gözüküyordu. 12 Mart sonrası dönemde geçiş hükümetlerinin kuruluş ve işleyişlerinde önemli roller oynadı. Bu yüzden de, ülkede demokrasiye inanmayan güçlerle özdeşleştirilmişti. Seçim uğraşı, Cumhuriyet Halk Partisi’nin komünistlikle suçlanması üzerine dayandırılmıştı. Bu nedenle yürütülen propaganda sırasında bütün sol kavramlar birbirine karıştırılmış, sola, komünizme ve Cumhuriyet Halk Partisi’ne tek hedef olarak saldırılmıştı.

Seçimlere giren altıncı parti Milliyetçi Hareket Partisi’ydi. Partinin genel başkanı, baskıcılığa yönelik eğilimleriyle tanınan, Milli Birlik Komitesi’nin “on dörtler” grubundan eski bir eylemciydi. Toplumsal ve ekonomik görüşler bakımından, parti tipik bir sağcı örgüttü. “Düzenli” bir toplumsal ve ekonomik yapıya sahip olan “Büyük Türkiye”, seçim uğraşında savunulan temel görüştü. Parti, aynı zamanda, özel kamplarda yetiştirilmiş sağcı “militanlar”a da sahipti. “Militan” gençler dışında, partinin tabanı anlamlı bir toplumsal güce dayanmıyordu. Ancak, kimi kasabalardaki ve büyük kentlerdeki alt-orta sınıf üyeleri olan küçük esnafın ve el sanatıyla uğraşanların sınırlı bir kesimi tarafından destek görüyordu. Aslında, Milliyetçi Hareket Partisi, artık sağ kanat içinde odaklaşmaya başlayan “devletçi-seçkinci” yaklaşımın, Cumhuriyetçi Güven Partisi’nden daha otoriter eğilimleri yansıtan bir temsilcisiydi.

Meclisteki yedinci parti, Türkiye Birlik Partisi’ydi. Bir dinsel grubun desteği ile kurulan bu parti, seçim uğraşını temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, sosyal adaletin sağlanması gibi “ilerici” kimi görüşlerle yürüttü. Türkiye Birlik Partisi, Halk Partisi’nden başka, sol eğilimli olarak seçimlere katılan tek partiydi.

Seçim uğraşı sırasında Adalet Partisi “demokrasinin kurtarıcısı” rolünü benimsedi. Fakat demokrasi ile 12 Mart eylemi arasındaki çelişkinin bedelini, o dönemin sorumlu hükümeti olarak ağır ödedi. “Muhtıra” ile hükümetten ayrılmanın yanı sıra, bu duruma ters düşmekle birlikte, “Muhtıra” sonrası siyasal uygulamaların da sorumluluğunu taşıyordu. Bu yüzden hem, “Muhtıra” ile hükümetten düşürülmüş bir iktidar, hem de “Muhtıra” sonrası “anti-demokratik” uygulamaların sorumlusu olan bir siyasî parti olarak, ilk kez, üstelik de birbirleriyle çelişen rollerden dolayı, seçmen tarafından cezalandırıldı. Hiç kuşkusuz, bunun nedeni, Adalet Partisi’nin “Muhtıra” ile düşürülmüş olmasına karşın, “Muhtıra” hükümetlerinin destekçiliğini yapmış olmasıydı.

Öte yandan, Cumhuriyet Halk Partisi, yeni önderinin yönetiminde “yenilik” kavramını seçim uğraşı sırasında büyük bir başarıyla kullandı: “Yeni Cumhuriyet Halk Partisi”, “yeni önderinin” yönetimi altında “yeni düzen” muştuluyordu. Ecevit’in demokrasi ile temel hak ve özgürlüklere olan kesin inancı (Ecevit, 1972) ve önerdiği çözümleri “yenilik” kavramı çerçevesinde sunması, seçmene, değişen Türkiye’nin toplumsal ve ekonomik sorunları bakımından geçerli çözüm ilkeleri gibi geldi. Parti, “yenilik” ve “özgürlük” yaklaşımına bağlı olarak, sol kavramları da geniş ölçüde kullanmıştı (Eryıldız, 1975:27-29).

Toplumsal değişen yapısı güçlü bir işçi sınıfı ve siyasal bakımdan bilinçlenmiş bir gecekondu halkı yaratmıştı. Bu grupların ileriye dönük yüksek beklentileri vardı. İşte Halk Partisi’nin kullandığı kavramlar bu gruplar için anlamlı önerilerdi. Bu gruplara ek olarak, pazar ekonomisi ile bütünleşmenin gerçekleştiği kırsal alanlardaki hızlı değişme süreci içinde yaşayanlar da Cumhuriyet Halk Partisi’nin kullandığı sol kavramlara değer verdiler. Üstelik, bu değer veriş, Türkiye Birlik Partisi dışındaki bütün partilerin son derece yoğun bir biçimde yürüttükleri sol karşıtı propagandaya karşın gerçekleşti.

Batı tipi sınıflı toplumları andıran ve 1973 seçimleri sonuçlarıyla somut olarak ortaya çıkan bu toplumsal ve ekonomik yapı değişmesi, Türk siyasal yaşamında yeni bir dönemin başladığının ilk belirtisiydi (Özbudun, 1975:193-200).

Seçimlerden sonra, bir hükümetin kurulması üç aydan çok zaman aldı. Sağ kanat partilerinden hiçbirisi, Cumhuriyet Halk Partisi ile ortak hükümet kurarak, seçmenin gözünde “Halk Partisi’ni iktidara getiren parti” olmak istemiyordu. Çünkü bu, öteki sağ partiler tarafından, sonradan, kendisine karşı çok etkili bir propaganda olarak kullanılacaktı. Öte yandan, sağcı partiler, kendi aralarında da bir ortaklık kuramıyorlardı. Çünkü, Demokratik Parti, Demirel’in başbakanlığında kurulacak bir hükümete katılmayı kabul etmiyor, buna karşılık, Adalet Partisi de Demirel’den başkasının başbakanlığına yanaşmıyordu. Bu arada kimi çevreler, Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selamet Partisi arasındaki bir ortak hükümetin en mantıklı çözüm olduğu düşüncesini ortaya atıyorlardı (Soysal, 1973b). Bu düşünceye göre Millî Selamet Partisi, ekonomik yoksulluklarını ve ezilmişliklerini, dine sığınarak gidermeye çalışanların partisiydi. Bu nedenle Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selamet Partisi’ni destekleyen toplumsal-ekonomik sınıf ve gruplar hemen hemen aynıydı.

Yukardaki görüşe karşın, her iki parti içinde de bu ortaklığa karşı ısrarla dire-

nenler vardı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin kimi üyeleri, Millî Selamet Partisi, siyasal amaçlarla din sömürücülüğü yaptığı, bu yüzden de Atatürk karşıtı bir nitelik taşıdığı için böyle bir ortaklığa karşı çıkıyorlardı. Millî Selamet Partililer de, sola karşı bir parti olarak, solcu Cumhuriyet Halk Partisi ile ortak olmak istemiyorlardı. Bu nedenlerle, bir hükümet kurulması için bütün yollar denendi. Ancak, "Bir bağımsızın başkanlığında millî koalisyon"u da kapsayan biçimde bütün bu seçeneklerin olanaksızlığı belli olunca, Cumhuriyet Halk Partisi ile Millî Selamet Partisi arasındaki ortak hükümet gerçekleşebildi.

Aslında Demokratik Parti çatısı altında örgütlenen anti-Demirel eğilim olmasaydı, CHP birinci parti olamayacak ve koalisyonu da kuramayacaktı. 1973 seçimlerinde DP'nin hiçbir sınıfsal taban farkı olmadan, AP'den kopardığı oylar Türk siyasetinde hâlâ kişisel öğelerin kısa süreli de olsa, belirleyiciliğini işaret ediyordu.

Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi, siyasal desteğini dinci çevrelerden sağlayan bir parti ile ortak hükümete girmişti. *Bir başka deyişle, egemenlik kaynağı olma niteliği, Atatürk tarafından elinden alınan din, Atatürk İhtilali tarafından biçimlendirilen toplumda yeni bir siyasal güç kaynağı olarak ortaya çıkıyor ve Atatürk'ün partisi ile ortaklık kuruyordu. Türk siyasal yaşamında yeni bir dönemin başladığının ikinci bir belirtisi de buydu.* Bu olayın anlamı, İslam dininin, siyasal olarak örgütlenmiş olsa bile, (belki de yeterli gücü olmadığından) artık laik cumhuriyet ilkesine karşı bir tehlike biçiminde kabul edilmediği idi.

Bu dönemde, Türkiye'yi 21. yüzyılda bekleyen "siyasal İslam"a ilişkin sorunlar pek de su yüzüne çıkmamıştı.

İmzalanan ortaklık belgesi ve hükümet programı, temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesiyle halkın ekonomik etkinliklere katılımını destekleyici önlemler öngörüyordu. Ekonomik etkinliklere katılma, halktan toplanacak küçük birikimlerin devletin güvencesi altında yatırımlara yöneltilmesini sağlayacak bir büyük şirket kanalı ile gerçekleştirilecekti. *Ekonomik etkinliklere katılma, halkın siyasal katılımının en büyük güvencesi olduğundan, bu yaklaşımın ortaya çıkmış olması da toplumsal değişmeye bağlı yeni bir siyasal dönemin belirtisi olarak düşünülüyordu. (Bu proje hayata geçirilemedi ve Ecevit'in ortak olduğu 1997 Anasol-D hükümetinde bile bir daha ele alınmadı.)*

Seçimler ile hükümetin kurulması arasında geçen 100 günlük süre bir başka gerçeği de göstermişti: Bu gerçek, ordunun artık siyaset dışı kalma kararının oldukça kesin olduğuydu. Aslında, ordunun bu kararı, seçmenlerin tutumuna da uygun düşüyordu. 1973 seçimleri sonucu, baskıya yönelik siyasal uygulamalara hayır anlamını taşıyordu. Seçmen, "Muhtıra" sonrası dönemin ezmek ve yok etmek istediği sol görüşleri savunan bir partiyi, bütün ötekilerden daha çok desteklemişti. Temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, bu arada özellikle ekonomik ve toplumsal hak ve özgürlüklerin ön plana çıkarılması, halkın genel eğilimi olarak görülüyordu. Seçmen, ulusal gelirin, çeşitli grup ve sınıflar arasında daha adil dağıtımını amaçlayan bir tutum içindeydi. 12 Mart "Muhtıra"sından sonra, düzenin 1973'teki serbest ve adil seçimlerle çok kısa bir dönem içinde sivilleşmesi ve askerlerin seçim sonrasında da bütünüyle siyaset dışında kalması siyasal bakımdan yeni bir devrenin başladığının bir başka göstergesi olarak kabul ediliyordu.

ECEVİT-ERBAKAN KOALİSYONU: DÜŞMAN KARDEŞLER

Ecevit hükümeti, 25 Ocak 1974’te kuruldu. Hükümetin önündeki sorunlar, çoğu 12 Mart’tan sonra tutuklanmış olan solcu ve sağcılar için bir genel bağışlama yasası çıkarılması, ekonomi üzerindeki “enflasyonist” baskılar ile uğraş ve daha adil bir ulusal gelir dağılımı sağlamak için “düzen değişikliği”nin sağlanması olarak özetlenebilir. İlk olarak, genel bağışlama sorunu ele alındı. Hükümetin Millî Selamet kanadı, Mecliste, kimi solcuların bağışlanmasına karşı oy kullanarak ortaklık antlaşmasını bozdu. Böyle bir durum karşısında hükümet, görevden ayırlamadı. Çünkü, söz verilen toplumsal ve ekonomik işlerin hiçbiri henüz yapılmamıştı. Üstelik, tarımsal ürünlerin ve hem devletin hem de özel kesimin ürettiği bazı tüketim mallarının fiyatları artırılmıştı. Tam bu fiyat artışları üzerine henüz fazla bir olumlu iş yapılmamış olması, salt bağışlama yasası yüzünden ortaklığın bozulmaması için bir gerekçe oldu.

Bir süre sonra Kıbrıs sorunu yeniden ön plana çıktı. Halkın gözünde Kıbrıs sorununun hükümet tarafından ele alınışı tam bir başarıydı. Fakat iki askeri eylem ve Cenevre görüşmeleri bittikten sonra, hükümet ortakları arasındaki temel anlaşmazlıklar yeniden belirginleşti. Cumhuriyet Halk Partisi, baskı altında tutulan Türklerin özgürlüklerine kavuşmasına ve Güney sınırlarımızın güvenliğinin sağlanmasına yönelik sınırlı bir eylemi savunurken, Millî Selamet Partisi, Ada’nın tümüyle alınmasını istiyordu. Dış siyasetteki bu sürtüşme, iç siyasetteki anlaşmazlıklarla pekişti. Genel bağışlama yasası, küçük birikimlerin değerlendirilmesi (halk sektörü) ve devlet memurluklarına yapılan atamalar gibi sorunlar, iki parti arasında uzun süredir çatışma konusuydu. Sonunda, **Ecevit**’in İskandinav ülkelerine yapacağı gezi, iplerin kopmasına yol açtı (**Öymen**, 1975). Aslında bu gezi, bir Türk sosyal demokrat parti önderinin İskandinavya’daki sosyal demokrat önderlerle etkileşimde bulunması için tasarlanmıştı. **Ecevit** bu geziyi, Kıbrıs sorununu Türkiye açısından anlatma aracı olarak da kullanmayı planlıyordu. Millî Selamet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Yardımcısı **Necmettin Erbakan** (1926), **Ecevit**’in yokluğunda, Başbakanlığın kendisine bırakılmasını istedi. Oysa **Ecevit**, Başbakanlığı Cumhuriyet Halk Partili bir devlet bakanına bırakmaya karar vermişti. Bu kararın görünür gerekçesi, Millî Selamet Partisi’nin 22 iskemleli hükümette yalnız 7 bakanlığa sahip olmasıydı. Başbakanlığın, azınlık partisinin Genel Başkanına bırakılması uygun görülmemişti. Aslında, gerçek neden, **Ecevit**’in **Erbakan**’a iç ve özellikle dış siyaset konularında güvenemeyişiydi.

Erbakan, bu durumda, **Ecevit**’in İskandinav ülkelerine yapacağı geziyi onaylamadıklarını bildirdi. Ortaklık artık dağılmıştı. **Ecevit**, seçimleri yenileme konusundaki önerilerini yineleyerek görevden ayrıldı. Daha önce de seçimlerden sonra, kabine kurmanın güçlükleriyle karşılaşıldığı zaman, **Ecevit** ısrarla yeni seçim istemişti.

Özellikle Kıbrıs olayı dolayısıyla, Cumhuriyet Halk Partisi’nin oyları çok yükselmiş olacağından, öteki partiler **Ecevit**’in bu erken seçim önerisini olumlu karşılamadılar. 9 Aralık 1973’te yapılan yerel seçim sonuçları, Cumhuriyet Halk Partisi’nin oy kazandığını ortaya koyuyordu (**Aytul, Türenç, Sertoğlu**, 1973). Üste-

lik yerel seçimler sırasında henüz Kıbrıs başarısı gerçekleşmemişti. Böylece, Ecevit'in erken seçim önerisi, Kıbrıs başarısını kendi partisinin siyasal iktidarını gerçekleştirmek için kullanmış olmakla suçlanmasından ve bir süre sonra da CHP iktidarı korkusuyla, sağcı partilerin bir araya gelmesinden başka bir sonuç doğurmadı.

Ecevit görevden ayrıldıktan sonra, ne kendisi, ne de Meclisteki ikinci büyük partinin lideri olan **Demirel** bir hükümet kurabildi. Bir ara CHP ile koalisyona yeşil ışık yakmış görünen **Bozbeyli**, parti içi muhalefetle karşılaşınca, bu önerisini gerçekleştiremedi (**Ölçen**, 1995:171-172). Bu arada işlemez duruma gelen ortak hükümet ve özellikle CHP, siyasal karmaşıklığın doğurduğu olumsuz toplumsal ve ekonomik gelişmelerden sorumlu tutulmaya başlamıştı. Ecevit, artık ne olursa olsun hukuksal ayrılmayla yetinmeyip, uygulamada da iktidarı bırakacağını bildirdi. Böylece, demokratik ortam içinde, yine bir zorlamaya başvuruldu. Cumhurbaşkanı, eski bir siyaset adamı, "kontenjan senatörü" olan **Sadi Irmak**'ı (1904-1990) Başbakan olarak atadı. **Irmak** hükümeti, Meclisten güvenoyu alamadı. Fakat başka seçenek bulunmadığı için uzun süre iktidarda kaldı.

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETİ: SAĞ TERÖRÜN YÜKSELİŞİ

Sonunda, sağ partiler birleştiler. Bu birleşmenin temel nedeni, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını engellemektir. Demokratik Parti'nin kaçınılmaz olan bölünmesi sonunda AP, MSP, CGP, MHP ve Bağımsızlar arasında kurulan "Milliyetçi Cephe" hükümeti, hiç kuşkusuz, görünüşte **Demirel**'in başarısıydı. 12 Mart'ta asker zoruyla görevden ayrılan Başbakan, halkın serbestçe yaptığı seçimler sonunda belirlenen Meclis içinden kurulan bir hükümette, gene Başbakanlık koltuğuna oturmuştu. Fakat bu ortaklık sağlam temellere dayanan bir ortaklık olamazdı. Çünkü, ortak hükümette yer alan partilerin seçmenleri aynı grup ve sınıflardan oluşuyordu. Bundan dolayı, bu partilerin arasında kesin bir yarışma vardı. Sol-dan oy almaları söz konusu olamayacağına göre, birbirlerinin oylarını almaya uğraşacaklardı. Bu ise, "Milliyetçi Cephe" ortaklığının en güçsüz yanını oluştuyordu.

"Milliyetçi Cephe" hükümeti, solun ciddi biçimde ilk kez iktidar seçeneği durumuna gelişine karşı, sağın verdiği yanıtı. Güçlenen sol karşısında gittikçe zayıflayan sağ, kendi arasındaki yöntem ve anlayış ayrılıklarını uzlaştırarak ortak bir cephe ile iktidara elkoymuştu. Fakat sağ partiler, Türk toplumunun bugünkü sınıflaşmış yapısı içinde yeni görüşler oluşturma olanağı bulamadan iktidara geldi. Bir başka deyişle, eski "gelenekçi-liberal" cepheyi oluşturan sağ kanat partileri, 1970 Türkiye'sindeki yerlerini ve yurdun sorunlarına getirdikleri yeni çözümleri belirleyebilmiş değillerdi. Bu nedenle gelecek, sol ile birlikte, sağın da yeniden biçimlenmesine tanık olacaktı.

Nitekim, 1975 Senato üçte bir yenileme seçimleri sağ cephe içinde AP'nin, Türk seçmeninin genel eğilimleri bakımından da solun güçlendiğini belirledi. Böylece "Milliyetçi Cephe" hükümetinin, 1975'te CHP'nin temsil ettiği sol gelişmeleri engelleyemediği, ancak, AP'nin işine yaradığı ortaya çıktı (**Kongar**, 1975a). Nitekim, 1977 genel seçimleri de aynı eğilimleri belgeledi.

9. 12 EYLÜL HAREKÂTİ ÖNCESİ

1977 seçimleri, hiçbir partiye Mecliste yeterli çoğunluk sağlamadı. Seçimlere büyük umutlarla girmiş olan CHP, önemli bir gelişme sağladı. Fakat çoğunluğu elde edemeyerek 213 milletvekilinde kaldı.

Asıl iktidar çekişmesi CHP ile AP arasında olduğu için, her iki parti de birbiri ile koalisyon kurmaya yanaşmadı. Bu durum, sonunda, demokratik rejimin yeniden askıya alınmasına yol açtı.

Meclis'te en çok sandalye kazanan partinin genel başkanı olduğu için, hükümeti kurma görevi önce CHP lideri **Bülent Ecevit**'e verildi.

Ecevit, çeşitli temaslar yaptıktan sonra, bir "azınlık" hükümeti kurdu. Cumhurbaşkanı, hükümet listesini onaylayınca Başbakanlık koltuğuna oturdu. Fakat, Parlamento dışında pek çok (hem işçi, hem de işveren kesiminden) destek alması-na karşın, Mecliste güven oylamasını kaybetti.

İkinci büyük partinin genel başkanı olarak hükümeti kurma görevini **Ecevit**'ten sonra üstlenen **Demirel**, Millî Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ile birlikte, kendi deyimi ile, "İkinci Milliyetçi Cephe" hükümetini kurdu. CHP ve öteki muhalifler, "milliyetçilik kimsenin tekelinde değildir" görüşü içinde, bunlara yalnızca "Cephe" hükümeti diyorlardı.

"İkinci Milliyetçi Cephe" hükümeti, ilk kurulmuş olan "Milliyetçi Cephe" hükümetinin tüm sakıncalarını, hem de daha belirginleşmiş ve şiddetlenmiş olarak, bünyesinde taşıyordu.

Koalisyon ortaklarından biri, tüm ciddiyetsizliğini olanca hızı ile sürdürüyordu. Hükümetin ilk günlerinden başlayarak, ortaklığı kimin bozacağı konusu gündeme gelmişti. Bu parti, ayrıca, laiklik açısından büyük sakınca taşıyan tutum ve davranışlarını sürdürmek konusunda da ısrarlı bir tutum içinde gözüktüyordu.

Koalisyonun öteki partisi ise, bir yandan doğrudan ya da dolaylı olarak cinayetlerini sürdürüyor, öte yandan, devleti ele geçirme operasyonunu büyük bir hızla tamamlamaya çalışıyordu (**Birand**, 1984:45). Bu durum, doğrudan karışıklığa yol açtığı gibi, dolaylı olarak, sol terörü (hem kışkırtma, hem de ona gerekçe hazırlama yoluyla) besleyerek de, anarşiyi artırıcı bir etki yapıyordu.

Ekonomik durumun ve bunun en önemli göstergesi olan enflasyon artış hızının bir türlü düzeltilmemesi yanında, gittikçe yoğunlaşan cinayetler, soygunlar, kitlesel katliamlar, durumu büyük bir hızla tam bir iç savaşa doğru sürüklüyordu. Cephe'nin büyük ortağı Adalet Partisi ise, artık yeni çözümler üretebilme olanağından yoksun görünüyordu.

Bu durumda, gerek siyasal ortam, gerek kamuoyu, artık bir "yeni deneme"ye açık hale gelmişti. Bu yeni denemenin **Ecevit**'in Başkanlığında bir hükümet olduğunda hiç kuşku yoktu.

SOL'UN HARCADIĞI FIRSAT:

ECEVİT-BAĞIMSIZLAR KOALİSYONU

Özellikle siyasal durumun çözümsüzlüğü ve kamuoyu baskısı, pek çok milletvekilinin partilerinden ayrılarak, yeni bir iktidar alternatifi oluşturmak için Ece-

vit'e destek vermelerine yol açtı. Pek doğal olarak bu, "bireysel istifalar"ın altında "siyasal hesaplar" ve "kişisel hırslar" da yatıyordu.

Sonuç olarak Adalet Partisi'nden yeterli sayıda milletvekili istifa etti. "İkinci Milliyetçi Cephe" hükümeti, bir gensoru önergesi ile 1977 yılının son gününde düşürüldü.

Bülent Ecevit hükümeti, Demokratik Parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Bağımsızlar ile CHP arasında bir koalisyon olarak kuruldu.

Ecevit, AP'den istifa eden Bağımsızların (biri hariç) tümüne, DP'nin tek ve CGP'nin iki temsilcisine kabinesinde yer vermişti. Böylece, "ortaklarını", iktidarın gücüne ve nimetlerine tam anlamıyla katarak, kabinesinin istikrarını korumayı amaçlamıştı.

Fakat, sonuç, oldukça ters oldu. Her bir bağımsız bakan, âdeta ayrı bir parti gibi, "ayrı telden çalarken", özellikle CGP kanadı iyice huzursuzlaştı. Bu zorluklara bir de "düzen değiştirme sloganı" ile "cinayetleri durdurma" görevi eklenince, Mecliste çok ince dengelere dayalı olan hükümetin fazla bir başarı şansı kalmadığı ortaya çıktı. Bu arada, özellikle "yok"lar (küçük esnafın stokçuluk eğilimleri ile de desteklenerek) ekonomik başarısızlığın simgesi haline geldi.

Siyasal istikrarsızlık, dış ekonomik ilişkilere de yansıyor, örneğin hükümet- IMF ilişkileri, hükümetin içindeki huzursuzluktan büyük ölçüde etkileniyordu (**Doğan**, 190:174-176).

İşlerin iyi gitmediğini gören Cumhuriyetçi Güven Partisi, bir süre sonra hükümetten ayrıldı.

14 Ekim 1979'da yapılan ara seçimleri, Türkiye'deki "Koltuk Değnekli Sosyal Demokrat Deneyim"ın yazgısını noktaladı. Halk, **Ecevit** hükümetini desteklemediğini, kullandığı yerel oylar aracılığı ile belli etmişti.

Ecevit hükümetinin "handikapları" çok fazlaydı. Parlamento içindeki desteği sağlama bağlamak için kabineye alınan bağımsız bakanlar, yalnız kendi başlarına buyruk davranmakla kalmıyor, aynı zamanda yasalara uyma gereğini de pek duymuyorlardı. Nitekim, bunlardan bazıları, 12 Eylül müdahalesinden sonra çeşitli yolsuzluklardan ve yasa dışı davranışlardan dolayı yargılanarak, mahkûm oldular.

Bu ortamda, iş çevrelerinin temsilcisi olan TUSİAD'ın, gazetelere ilanlar bile vererek, hükümete karşı açık tavır takınması da, ekonomik bunalımı ağırlaştırıcı öğelerden biri oldu.

Ecevit'in kabinesi CHP içi ilişkiler bakımından da çok uyumlu kişilerden kurulmuş değildi. Bir anlamda "parti içi koalisyon" niteliği taşıyordu. Bu nedenle de ahenkli çalışma çok zordu. Partinin kendi içinden gelen zorluklar, bağımsızların, CGP'nin ve DP'nin de varlığı ile iyice belirginleşmişti. Kabine, bir "düzen değişikliği" programı bir yana, "mevcudu kullanabilme" yeteneğinden de yoksun kalmıştı.

Yine de şiddet ve terör konusunda bazı olumlu adımlar atılabildi. O zamana dek yalnız "sol katillerin" üzerine gidilirken, "sağ katillerin" de var olduğu, bu dönemde kabul edildi. Birkaç önemli cinayetin de faili yakalandı. Fakat bunlar, git-tikçe yoğunluğunu artıran şiddet ve terör karşısında dikkati bile çekmedi. Nitekim, ekonomik olarak "yok"lar listesi büyürken, (yağ, tüp gaz ve benzeri tüketim maddeleri) terör de artık "kitlesel" bir niteliğe dönüşüyordu. Ayrıca, **Abdi İpekçi**

(1929-1979), **Bedrettin Cömert** (1940-1978) gibi “ünlü” ve “ılımlı” isimlerin öldürülüşü hızlanmıştı. Böylece toplumsal ve siyasal ortamın iyice “bulanıklaşması” ve bir “dikta” özleminin “kurtuluş” niteliği kazanması için “sistematik” bir uygulamanın gerçekleştiği açıkça görülmüyordu. Sağ katillerin bu stratejisinin uygulanmasına sol katiller de ellerinden geleni yaparak, yardımcı oluyorlardı.

14 Ekim ara seçimlerinin sonuçlarını, halkın “güvensizlik oyu” olarak, doğru bir biçimde yorumlayan **Bülent Ecevit**, seçimlerin ertesinde istifa etti.

DEMİREL’İN AZINLIK HÜKÜMETİ:

12 EYLÜL’ÜN HAZIRLANIŞI

Sağ kanat partileri ile sol kanatta yer alan CHP arasındaki “tarihsel uzlaşmazlık” sivil rejimin bir kez daha askıya alınmasına yol açacaktı. Tarih, yeni müdahalenin muhatabı olarak yine **Demirel**’i Başbakanlık sandalyesine oturtmuştu.

Demirel, iktidarı, tam bir iç savaş durumunda devir almıştı. Parlamentodaki sağ partilerden destek sağlayarak, bir AP azınlık hükümeti kurmuştu.

Ülkenin durumu o denli kötüydü ki, **Demirel**’in bu bunalımdan çıkış için neye güvendiği gerçekten merak edilen bir konu idi.

Çok kısa bir süre sonra, **Demirel**’in hesabı ortaya çıktı: Yeni bir ekonomik model.

Demirel, kabinesini kurduktan kısa bir süre sonra, Türk siyasal ve ekonomi tarihine “24 Ocak Kararları” diye geçen, bir dizi radikal önlemleri cesur bir biçimde uygulamaya koyuyordu.

Bu kararlar 1980’li ve 1990’lı yıllara egemen olacak bir politikacıyı da kamuoyuna tanıtıyordu: **Turgut Özal**

Esas olarak, Uluslararası Para Fonu (IMF) reçetesinin, Türkiye’ye uygulanmasından ibaret olan bu program (**Çölaşan**, 1983:79-83), **Demirel**’in ekonomik açıdan, bir “çıkış” için önerdiği çözümdü.

Oysa, Türkiye’nin siyasal durumu, tam bir “cinayet kâbusu”nun ipoteği altına girmiş olduğundan, artık hiçbir ekonomik reçetenin tek başına başarı şansı yoktu (**Ulagay**, 1984:20). Çünkü, asıl sorun, siyasal istikrarın sağlanması idi.

Şiddet eylemleri ve cinayetler, tam bir “iç savaş” durumunu belirtiyordu. Kitlesel çatışmaların boyutları büyümüşü. Ordu müdahalesi kaçınılmazdı.

Bütün bu cinayet salgınına ve bozuk ekonomik duruma ek olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin en hassas olduğu konularda, bazı simgesel kıskırtmalar da vardı: Örneğin, bir üniversitede İstiklal Marşı çalınırken, bir bölüm öğrenci ayağa kalkmamış, bir sendika toplantısında Enternasyonal Marşı söylenmiş, bir partinin Konya mitinginde laikliğe ters düşen pankart ve sloganlar kullanılmıştı. Bu olaylar, TRT’de ve basında geniş biçimde yer almış, kamuoyuna olanca ayrıntısı ile aktarılmıştı.

10. 12 EYLÜL HAREKÂTI

Türkiye’de tanık olunan tüm öteki askerî eylemler gibi, 12 Eylül Harekâtı da, hem toplum tarafından “kırmızı balmumlu davetiye” ile çağrılmış, hem de “geliyorum” diye âdeta bağırarak gelişmiş bir askerî eylemdi.

Örneğin, 27 Aralık 1979 tarihinde **Kenan Evren** (1918), dönemin Genelkurmay Başkanı olarak Cumhurbaşkanı **Fahri Korutürk**'e bir "Uyarı Mektubu" veriyordu. Bu mektup, kendisi ile birlikte Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanı tarafından imzalanmıştı. Evren, mektuba ayrıca bir de "Ön Yazı" eklemişti.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral **Kenan Evren**, "Uyarı Mektubu"nun "Ön Yazı"sında şöyle diyordu:

"Sayın Cumhurbaşkanım,

"Ülkemizin içinde bulunduğu ortamda Devletimizin bekası, millî birliğin sağlanması, halkın mal ve can güvenliğinin temini için: anarşi, terör ve bölücülüğe karşı parlamenter demokratik rejim içerisinde anayasal kuruluşların ve özellikle siyasi partilerin, Atatürkçü millî bir görüşle müştereken tedbirler ve çareler aramaları kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görülmektedir.

"Millî Güvenlik Kurulu'un muhtelif toplantılarında bu konuda alınan kararların muhalefete mensup siyasi partilerin kısır tutum ve davranışları yüzünden olumlu sonuçlara götürülemediği yüksek malumlarıdır.

"Kuvvet Komutanları ile beraber yaptığım son gezilerimde Ordu ve Kordolu Komutanı seviyesindeki general ve amirallerle görüşmelerimde millî birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyduğumuz bu dönemde, süratle bir sonuca ulaşabilmek için gerekli tedbirlerin müştereken tespiti amacı ile tüm anayasal kuruluşlar ve siyasi partilerin bir kere daha uyarılması bütün komutanlarca müştereken dile getirildi.

"Bu karar ışığında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin görüşlerini, Millî Güvenlik Kurulu Başkanı olarak zatiîlilerine sunuyorum.

"Gereğini yüksek takdirlerinize arz ederim.

Saygılarımla."

"Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Görüşü" başlıklı "Uyarı Mektubu" ise şöyleydi:

"Ülkemizin içinde bulunduğu son derece önemli siyasi, ekonomik ve sosyal ortamda her geçen gün hızını biraz daha artıran anarşi, terör ve bölücülüğe karşı millî birlik ve beraberliğin sağlanabilmesi için; Türk Silahlı Kuvvetleri, ülke yönetiminde etkili ve sorumlu anayasal kuruluşları ve özellikle siyasi partileri göreve davet etmek mecburiyetinde kalmıştır.

"Kahramanmaraş olaylarının yıldönümünde henüz ilk ve ortaöğretim çağındaki evlatlarımızın örgütlü eylemciler tarafından zorla sürüklendikleri anarşik olaylar ibretle müşahade edilmektedir.

"Anayasamızın getirdiği geniş hürriyetleri kötüye kullanarak İstiklal Marşımız yerine komünist Enternasyonal'i söyleyenlere, şeriat düzeni davetçilerine, demokratik rejim yerine, her türlü faşizmi getirmek isteyenlere, anarşiye, yıkıcılığa ve bölücülüğe milletimizin tahammülü kalmamıştır.

"İktidar olan siyasi partilerin bütün devlet kademelerini kendi siyasi görüşleri doğrultusunda hareket edecek kişilerle doldurması, kamu görevlile-

rinin ve vatandaşların bölünmesini zorunlu hale getirmektedir. Siyasî partilerce yaratılan bu bölünme, giderek anarşi ve bölücülüğü destekleyen iç kaynakların şekillenmesine, himayesine; polis, öğretmen ve diğer birçok kuruluşların birbirine düşman kamplara ayrılmalarına neden olmaktadır.

“Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkemizin siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlarına bir çözüm getiremeyen, anarşi ve bölücülüğün ülke bütünlüğünü tehdit eden boyutlara varmasını önleyemeyen, bölücü ve yıkıcı gruplara tavizler veren ve kısır siyasî çekişmeler nedeni ile uzlaşmaz tutumlarını sürdüren siyasî partileri uyarmaya karar vermiştir.

“Bölgemizdeki gelişmeler Ortadoğu’da her an sıcak bir çatışmaya dönüşebilecek durumdadır. İçte anarşist ve bölücüler yurt sathında genel bir ayaklanmanın provalarını yapmaktadırlar.

“Ülkede birlik ve beraberliğin, vatandaşın can ve mal güvenliğinin süratle sağlanabilmesi için gerekli kısa ve uzun vadeli tedbirlerin Yüce Meclislerimizde en kısa zamanda kararlaştırılması bugünkü ortam içinde hayati bir önem taşımaktadır.

“Diğer yandan Meclislerin açılışından bir buçuk ay sonra komisyonların ancak teşkil edilebilmesi ve ülkenin acilen çözüm bekleyen konularını müzakere için bugüne kadar müşterek bir gündemin saptanmaması üzüntü ile izlenmektedir.

“Atatürk milliyetçiliğinden alınan ilham ve hızla vatandaşlarımızı ke- derde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde millî şuur ve ülküler etrafında toplamanın; iç barış ve huzurun sağlanmasında temel unsur olduğu apaçık bir gerçektir. Ülkenin içinde bulunduğu bu durumdan bir an evvel kurtulması hükümetler kadar diğer siyasî partilerimizin de görevleri arasındadır.

“Türk Silahlı Kuvvetleri; İç Hizmet Yasası ile kendisine verilen görev ve sorumluluğun idraki içinde ülkemizin bugünkü hayati sorunları karşısında siyasî partilerimizin bir an önce millî menfaatlerimizi ön plana alarak, Anayasamızın ilkeleri doğrultusunda ve Atatürkçü bir görüşle bir araya gelerek, anarşi, terör ve bölücülük gibi Devleti çökertmeye yönelik her türlü hareketlere karşı bütün önlemleri müştereken almalarını ve diğer anayasal kuruluşların da bu yönde yardımcı olmalarını ısrarla istemektedir.”

Bu mektup üzerine Cumhurbaşkanı **Fahri Korutürk**, 1 Ocak 1980 tarihinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral **Kenan Evren**’i, Kuvvet Komutanlarını ve Jandarma Genel Komutanını Çankaya Köşkünde kabul etti.

Cumhurbaşkanı **Korutürk**, Orgeneral **Evren**, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanıyla bir süre görüştü.

2 Ocak 1980 tarihinde Başbakan ve Adalet Partisi Genel Başkanı **Süleyman Demirel** ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı **Bülent Ecevit**’i Çankaya Köşküne birlikte davet eden Cumhurbaşkanı **Korutürk**, iki lidere, kendisine sunulan “Türk Silahlı Kuvvetleri’nin Görüşü” başlıklı uyarı mektubunun suretini verdi.

Cumhurbaşkanı **Korutürk**, aynı gün Millet Meclisi Başkanı **Cahit Karakaş**

(1928), Cumhuriyet Senatosu Başkanı **İhsan Sabri Çağlayangil** (1908-1993), Cumhuriyet Senatosu Millî Birlik Grubu Başkanı **Fahri Özdilek** (1898-1989), Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Grubu Başkanı **Zeyyat Baykara** (1918-1987) ile Millî Selamet Partisi Genel Başkanı **Necmettin Erbakan**, Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı **Alpaslan Türkeş** (1917-1997), Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı **Turhan Feyzioğlu** (1922-1988) ve Demokratik Parti Genel Başkan Vekili **Faruk Sükan**'a (1921) da mektubun suretlerini ayrı ayrı gönderdi (**Baransel**, 1981:9-12).

İlginç olan nokta, hiç kimsenin mektubun “muhatabı” olmayı kabul etmemesi. Ne var ki, mektubu yazarlar, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin temsilcileriydiler. “Muhatap” bulunsa da, bulunmasa da, “harekât” gittikçe “kaçınılmaz” oluyordu.

Nitekim, 11 Eylül 1980 gecesi sabaha karşı “harekât” tüm Türkiye’de başladı.

Sabahın erken saatlerinde radyo ve televizyondan Orgeneral **Kenan Evren**'in 1 numaralı bildirisi yayınlanıyordu. Bu bildiri şöyle idi:

“Yüce Türk Milleti:

Büyük **Atatürk**'ün bize emanet ettiği ülkesi ve milletiyle bir bütün olan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, son yıllarda, izlediğimiz gibi dış ve iç düşmanların tahriki ile, varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik fikrî ve fiziki haince saldırılar içindedir.

Devlet, başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş, anayasal kuruluşlar tezat ve suskunluğa bürünmüş, siyasî partiler kısır çekişmeler ve uzlaşmaz tutumlarıyla devleti kurtaracak birlik ve beraberliği sağlayamamışlar ve lüzumlu tedbirleri almamışlardır. Böylece, yıkıcı ve bölücü mihraklar faaliyetlerini alabildiğine arttırmışlar ve vatandaşların can ve mal güvenliği tehlikeye düşürülmüştür.

Atatürkçülük yerine, irticaî ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilâtı, işçi kuruluşları, siyasî partiler ve nihayet yurdumuzun en masum köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşiğine getirilmişlerdir. Kısaca, devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür.

“Aziz Türk Milleti;

“İşte bu ortam içinde, Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanunu'nun verdiği Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma görevini yüce Türk Milleti adına emir ve komuta zinciri içinde ve emirle yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine bütünüyle elkoymuştur.

“Girişilen harekâtın amacı, ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır.

“Parlamento ve Hükümet feshedilmiştir. Parlamento üyelerinin dokunulmazlığı kaldırılmıştır.

“Bütün yurttaki sıkıyönetim ilan edilmiştir.

“Yurtdışına çıkışlar yasaklanmıştır.

“Vatandaşların can ve mal güvenliğini süratle sağlamak bakımından saat 05’ten itibaren ikinci bir emre kadar sokağa çıkma yasağı konulmuştur.

“Bu kollama ve koruma harekâtı hakkında teferruatlı açıklama bugün saat 13.00’teki Türkiye Radyoları ve Televizyonun haber bülteninde tarafımdan yapılacaktır. Vatandaşların sükûnet içinde radyo ve televizyonları başında yayınlanacak bildirileri izlemelerini ve bunlara tam uymalarını ve bağrından çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri’ne güvenmelerini beklerim.”

Evren’in Radyo, TV konuşması ise şöyledi:

“Yüce Türk Milleti;

“30 Ağustos Zafer Bayramı dolayısıyla sizlere radyo ve televizyondan hitap etmek imkânını bulmuş ve ayrılan kısıtlı süre içerisinde mümkün olduğu kadar, yurdumuzun içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik durumu ile anarşik ve bölücü eylemleri; alınması gereken tedbirleri çok kısa olarak izah etmeye çalışmışım. Yine çok iyi hatırlayacaksınız ki, iki yıldır her fırsattan istifade ile muhtelif defalar verdiğim beyanat ve radyo-televizyon konuşmalarında da bu hayati önemi olan konuları dile getirmiştim.

“Kalbi bu vatan ve millet için atan sağduyu sahibi vatandaşlarım kabul edeceklerdir ki; ülkemizin halen içinde bulunduğu hayati önemi haiz siyasî, ekonomik ve sosyal sorunlar, devlet ve milletimizin bekasını tehdit eder boyutlara ulaşmış ve bu hal devletimizi, Cumhuriyet tarihinin en ağır buhranına sürüklemiştir.

“Yine hepinizin bildiği gibi; anarşi, terör ve bölücülük, her gün 20 civarında vatandaşımızın hayatını söndürmektedir. Aynı dinî ve millî değerleri paylaşan Türk Vatandaşları siyasî çıkarlar uğruna, çeşitli sunî ayrılıklar yaratılmak suretiyle muhtelif kamplara bölünmüş ve birbirlerinin kanlarını çekinmeden akıtacak kadar gözleri döndürülerek, âdeta birbirlerine düşman edilmişlerdir.

“**Atatürk** ilkelerini esas alarak kurulan Cumhuriyetimizin bu duruma düşürülebileceğini, bundan 10 sene evvel tasavvur dahi etmek mümkün değildi.

“Bugüne kadar iktidara gelen çeşitli hükümetlerin, her yıl artan bir hız ile yaygınlaşan ve dünya tarihinde sayısız örnekleri görülen özel harbin sızma ve çökertme harekâtına karşı iç güvenliği sağlayacak kararları ve tedbirleri birinci öncelikle alacaklarını vaat etmelerine rağmen; sonuç alacak teşebbüsleri, siyasî çıkar çatışmaları ve basit parti hesapları, kaprisler, hayaller, gerçek dışı talepler ve Türk Devleti’nin niteliklerine ters düşen gizli ve açık emeller arasında kaybolup gitmiştir.

“Düşmanın amaç ve yöntemleri, anarşi, terör ve bölücülüğün ulaştığı düzey; özel hukukî tedbirlere, idarî düzenlemelere, sosyal koşulların geliştirilmesine, millî eğitim ve iş hayatının düzenlenmesine ihtiyaç göstermekteyken; milletin vekâletini taşıyan milletvekilleri ve senatörler, Meclislerde aylardan beri, hiçbir sorumluluk duymadan yalnız parti menfaat ve disipli-

ni uğruna bu olaylara seyirci kalabilmişlerdir. İktidarların başarı ümit ederek aldıkları her tedbir, muhalefetler tarafından kınanarak ve hatta memleket yararına da olsa, baltalanmıştır. Millî birlik ve beraberliğe en fazla muhtaç olduğumuz dönemlerde bile kutuplaşmalar ve bölünmeler âdeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasî çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir.

“Ağızlarından düşürmedikleri hukuk devleti kavramı, bir kısım anayasal kuruluşlarca, devletin parçalanması pahasına da olsa, yalnız kişilerin müdafası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması ise sahipsiz kalmıştır.

“Anayasa’nın kuvvetler ayrılığı ilkesinin birlikte getirdiği sorumluluk, uygulamada kuvvetler çatışmasına dönüştürülmüştür.

“Düşüncelerimiz, dinimiz üzerinde ve akla gelebilen her konuda dış ve iç kaynaklı bölücü ve yıkıcı faaliyetler bütün şiddetiyle sürdürülürken ne hazindir ki; bir kısım gerçeğe uymayan özerklik, dar görüşlü, sahibinden başkasının inanmadığı bilimsellik ve koşulları dikkate almayan salt hukuk savunucuları, yıkılacak devletin enkazı altında kalacaklarının, yok olup gideceklerinin idraki içinde olamadıkları görünümünü vermişlerdir. Bu acı hakikatleri görüp çare arayanların veya Türk Ulusunu uyaran ve milleti bütünleşmeye davet edenlerin ise seslerini duymak mümkün olamamıştır (Bir kısım kıymetli Türk basınının bu konuda zaman zaman yaptıkları uyarıları burada şükranla belirtmek isterim).

“Siyasî partiler, bu kritik dönemde milletin özlemle beklediği önlemleri almak yerine; iç gerilimi devamlı olarak artırarak, yıkıcı ve bölücü mihrakları büsbütün kışkırtarak, onlara cüret ve cesaret verecek beyan ve eylemleri ile âdeta yarışırçasına seçim yatırımları için zemin yaratma yollarını tercih etmişlerdir.

“İktidara gelen siyasî partiler, devlet teşkilâtının bütün kademelerini kendi görüşleri doğrultusundaki kişilerle doldurarak, kamu görevlilerinin ve vatandaşlarımızın bir tarafa girerek kamplara bölünmesini zorunlu hale getirmişler, giderek anarşi ve bölücülüğü destekleyen kaynakların şekillenmesine ve kamu kuruluşlarında çalışanlarla, polis ve öğretmenlerin dahi birbirine düşman kamplara ayrılmalarına neden olan partizan tutum ve davranışlardan vazgeçmemişlerdir. Böylece, tarafsız halkımız, devletten beklediklerini parti kapılarında aramaya mecbur bırakılarak devlet otoritesi yok olmaya, vatandaşların hak ve hukukunu korumak ve ona tarafsız hizmet götürmek yerine, devletin saygınlığı yavaş yavaş erimeye mahkûm olmuş ve dolayısıyla ülkemizde tam otorite boşluğu teşekkül etmiştir.

“Bir kısım bedhahlar, Türk Milletinin bağımsızlığını, birlik ve beraberliğini temsil eden İstiklal Marşımıza, koyu taassup veya sapık ideolojik amaçlarla protesto maksadıyla oturarak veya İstiklal Marşı yerine, Enternasyonal’i söyleyerek açıkça saygısızlık gösterebilmişler ve buna doğrudan sorumlu kişiler tevîl yoluna sapmak suretiyle savunmalarını yapabilmişlerdir.

“Uzun zamandan beri bu fevkalade üzücü olayları yakından takip eden Türk Silahlı Kuvvetleri, hatırlayacağınız gibi; milletin kendisine verdiği yetkileri kullanamayan ve bu korkunç gidişi acz içinde seyreden anayasal kuruluşların tümünü Cumhurbaşkanımız aracılığıyla uyarak, alınması gereken tedbirlere de yer vermek suretiyle büyük Türk Milletine karşı yüklendiği sorumluluğu dile getirmiştir. Aradan geçen 8 aylık süre içerisinde yaptığımız sayısız uyarmalara rağmen hemen hemen bu tedbirlerin hiçbirine yasama ve yürütme organları ile diğer anayasal kuruluşlardan yeterli bir cevap alınamamış ve bu konuda müspet faaliyetleri de izlenememiştir. Bu uyarı mektubundan sonra bir kısım yasaları etkisiz hale getirerek çıkaran Meclislerimiz, 22 Mart 1980 tarihinden beri siyasî çıkar hesapları ile çıkmaza sürüklenen Cumhurbaşkanlığı seçiminden dolayı içinde bulunduğumuz buhran ile mücadelede en kıymetli unsur olan zamanı fütursuzca harcamışlardır. Dünyanın hiçbir ülkesinde Cumhurbaşkanlığı makamı ve seçimi bu kadar hafife alınmamış ve bu kadar zaman boşa harcanmamıştır.

“Asayiş ve ekonomik bunalıma çareler getirmesi ve kanunlar yapması beklenen yasama organlarımız, memleket üzerine çöken bu kâbusa karşı kayıtsız kalmışlardır.

“Anayasamız, Türk Vatandaşlarının dinî inançlarından ötürü kınanamayacağını açıkça belirtmiş olmasına rağmen, tek bir oyun peşinde koşan siyasî partilerimiz, yüce Atatürk’ün Cumhuriyeti döneminde unutulmuş mezhep ayrılıklarını kışkırtmakta faydalar görerek Erzincan, Sivas, Kahramanmaraş, Tunceli ve Çorum illerinde siyasî çıkarlar uğruna vatandaşlarımızın birbirini katletmelerine neden olmuşlardır.

“Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan ve kendini Türk Vatanı kabul eden herkesin tek bir vücut halinde Türk Milletini oluşturduğu unutulmuş ve değişik mezheplere bağlı vatandaşlarımızın tam bir kardeşlik bağı ile kaynaşmalarını engellemek isteyen kışkırtıcılar, siyasî destek görmüşlerdir.

“Bir kısım anayasal kuruluşlar, muhtelif etkiler altında anarşi, terör ve bölücülük karşısında tarafısız, adil ve ortak bir yol izlemek yerine, bizzat Anayasa’nın ihlali karşısında dahi sessiz kalmayı tercih etmişlerdir.

“Bütün bu şartlara rağmen; hukuk devletinin temel ilkelerini savunmakla görevli anayasal kuruluşlarımız, devletin en üst kademesindeki anarşizmin yarattığı tehlikenin büyüklüğünü idrak edemediklerinden veya terör odaklarının tehdidinden çekindiklerinden, devletin temellerine konan dinamitle her an parçalanma tehlikesi karşısında olduğunu gözlerden kacırmaya çalışmışlardır. Devlet çökertildiği zaman, Anayasa’nın kanatları altına sığınan tüm hukuk kurumları ile özerk bilim ve müessese ve derneklerinin bu enkaz altında yok olacağı unutulmuştur.

“Son iki yıllık süre içinde terör, 5.241 can almış, 14.152 kişinin yaralanmasına veya sakat kalmasına sebep olmuştur. İstiklal Harbinde, Sakarya Savaşındaki şehit miktarı 5.713, yaralı miktarımız 18.480’dir. Bu basit muka-

yese dahi Türkiye’de hiçbir insanlık duygusuna değer vermeyen bir örtülü harbin uygulandığını açıkça ortaya koymaktadır.

“Sevgili Vatandaşlarım,

“İşte bütün bunlar ve buna benzer sayılabilecek ve hepimiz tarafından yakinen bilinen daha birçok sebeplerden dolayı Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak, korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hâkimiyetini, diğer bir deyimle, devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine elkoymak zorunda kalmıştır. Bugünden itibaren yeni hükümet ve yasama organı kuruluncaya kadar muvakkat bir zaman için yasama ve yürütme yetkileri benim başkanlığımda, Kara, Deniz, Hava Kuvveti Komutanları ile Jandarma Genel Komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi tarafından kullanılacaktır.

“Büyük **Atatürk**’ün deyimiyle, ‘Ulusal kültürümüzü, çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkarmak, yurdumuzu dünyanın en mamur ve en uygar araç ve kaynaklarına sahip kılmak’ hedefine yönelik hızlı bir kalkınma döneminin en kısa zamanda gerçekleştirilmesi zaruretine inanıyoruz. Bu inancımızın gerçekleşmesi için yüce ulusumuzun, bağrından çıkardığı ve yurdumuzdaki kutuplaşmada hiçbir tarafı tutmayan, sadece **Atatürk** ilkele-ri doğrultusunda yürüten Türk Silahlı Kuvvetleri yönetimine güveneceğinden kuşumuz yoktur. İçinde bulunduğumuz buhrandan çıkmamız için, ulusça arzu edildiğine inandığımız, disiplinli ve her türlü tasarrufa ağırlık veren bir yaşam ve dayanışma ortamına girilmesini ve milletçe gücümüzün tümünü ortaya koyacak bir çalışma hızını bekliyor ve yüce Türk Milletine güveniyoruz.

“Vatandaşlarımızı kaderde, kıvançta ve tasada ortak bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında birleştirmenin iç barış ve huzurun sağlanmasında vazgeçilmez faktör olduğu düşüncesiyle, **Atatürk** Milliyetçiliğinden hız ve ilham almanın, politikada, ‘Yurtta sulh, cihanda sulh’ ilkesine bağlı kalmanın, milli mücadele ruhunun, millet egemenliğine, **Atatürk** ilke ve devrimlerine olan bağlılığın tam şuurunu yerleştirmek ve geliştirmekle ülkemize yönelik tehditlerin ulusça göğüslenmesine inanıyoruz.

“Türkiye Cumhuriyeti, NATO dahil tüm ittifak ve anlaşmalara bağlı kalarak, başta komşularımız olmak üzere, bütün ülkelerle karşılıklı bağımsızlık ve saygı esasına dayalı, birbirlerinin iç işlerine karışmamak kaydıyla eşit şartlar altında ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerini geliştirme kararındadır.

“Uluslararası sorunların barışçı yollarla çözümlenmesinden yana bir dış politika izlenmesine devam edilecektir.

“Birçok tutum ve davranışlarıyla demokratik özgürlükçü parlamenter sisteme inancını defalarca kanıtlayan Türk Silahlı Kuvvetleri, en kısa zamanda, Bakanlar Kurulu’nu kurarak, yürütme sorumluluğunu bu Kurul’a

bırakacak ve hür demokratik parlamenter sistemin şimdi olduğu gibi dejeneredilmesine ve tıkanmasına mani olucu ve Türk toplumuna yaraşır bir Anayasa ve Seçim Kanunu ile Partiler Kanunu’nu hazırlamayı ve bunlara paralel düzenlemeleri yapmayı müteakip insan hak ve hürriyetlerine saygılı, millî dayanışmayı ön plana alan, sosyal adaleti gerçekleştirecek, ferdin ve toplumun huzur, güven ve refahına önem veren özgürlükçü demokratik, laik ve sosyal hukuk kurallarına dayalı bir yönetime ülke idaresini devredecektir.

“Sayılan bu hazırlıklar tamamlanıncaya kadar Yurdumuzda her türlü siyasi faaliyetler her kademede durdurulmuştur. Zorunlu olarak faaliyetleri durdurulan siyasi partilerin yeniden hazırlanacak Anayasa’daki düzenlemelere ve yeni Seçim ve Partiler Kanunu’na göre zamanı, koşulları ilan edilecek seçimlerden yeterince önce faaliyete geçmesine müsaade edilecektir.

“Parlamento üyeleri, siyasi faaliyetlerden dolayı suçlanmayacak ve yeni yönetime karşı suç teşkil edecek tutum ve davranışlarda bulunmadıkları sürece haklarında herhangi bir işlem yapılmayacaktır.

“Ancak, kanunların suç kabul ettiği fiilleri vaktiyle işlediği saptanan parlamenterler hakkında gerekli kovuşturma yapılacaktır. Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Millî Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partilerinin parti başkanları şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacı ile Silahlı Kuvvetler’in koruma ve gözetiminde belirli yerlerde ikamete tabi tutulmuşlardır. Durum müsait olunca serbest bırakılacaklardır.

“Memlekette idarenin tam bir tarafsızlık içinde vatandaşın hizmetine koşması sağlanacaktır. Devlet hizmetinde bulunanların siyasi etkiler dışında çalışmaları kanun hâkimiyeti altına alınacaktır. Türk Silahlı Kuvvetleri’nin yönetime el koyduğu şu anda devletin yanında tarafsız ve adil hizmet görecek yöneticiler, eski zamanın siyasi davranışlarına yönelmedikçe hizmet ve görevlerine devam edeceklerdir.

“Kanun ve nizam hâkimiyetini sağlamada tecrübeli ve yetenekli kişilerden oluşan mahkemelerin süratle ve doğru kararlar verebilmelerini ve bunları korkusuzca uygulayabilmelerini sağlayacak yasal ve idari tedbirler alınacaktır.

“Memleketin ekonomik koşullarını kendi gücümüzle iyileştirmek için her alanda elden gelen gayret sarf edilecektir. Çalışkan ve vatanperver Türk işçisinin mevcut ekonomik koşullar çerçevesinde her türlü hakları korunacaktır.

“Ancak, temiz Türk işçisini sömüren, onları kendi ideolojik görüşleri istikametinde kullanmak için her türlü baskı oyunlarına başvuran, işçinin hakkı yerine, kendi menfaatlerini ön planda tutan bazı ağaların bu faaliyetlerine asla müsaade edilmeyecektir.

“Tüm işverenlerin iş barışının koşullarını sağlayacak esaslardan ayrılmadan üretimin artırılması ve ihracata yönelik gayretlerin gelişmesine yardımcı olmaları için her türlü tedbir alınacaktır.

“Köylünün, milletimizin efendisi olduğu inancını, kuvveden fiile çıkarmak için tarım alanında üretimi artıracak bir tarım seferberliği ve fiyat politikası ile gerekli diğer önlemlerin alınmasına, bilhassa önem verilecektir. Türk köylüsünün tarlasından ayrılıp şehirlere göç etmesini zorlayan ekonomik ve sosyal nedenlere çare aranacaktır.

“Yarının teminatı olan evlatlarımızın **Atatürk** ilkeleri yerine yabancı ideolojilerle yetişerek sonunda birer anarşist olmasını önleyecek tedbirler alınacaktır. Bu maksatla hepimizin tek tek saygıyla andığımız öğretmenlerimizin Der’li, Bir’li derneklere üye olarak bölünmelerine müsaade edilmeyecektir. Her düzeyde öğrencinin amacı **Atatürk** ilkeleri ve milliyetçiliği ile pekişmiş ve üretime yönelik bilgi ve becerisini kazanmak olacaktır.

“En kıdemsiz erinden, en üst komutanına kadar Türk Silahlı Kuvvetleri’nin tüm personeli, bu amaçlara ulaşmada devletin iç ve dış tehditlere karşı kollayıcı ve koruyucu gücü olarak siyasetin dışında kalacaktır.

“Aziz Yurttaşlarım;

“Bir defa daha belirtiyorum ki: Silahlı Kuvvetler, aziz Türk Milletinin hakkı olan refah ve mutluluğu, vatan ve milletin bütünlüğü ve gittikçe etkisi azaltılmaya çalışılan **Atatürk** ilkelerine yeniden güç ve işlerlik kazandırmak, kendi kendini kontrol edemeyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak, kaybolan Devlet otoritesini yeniden tesis etmek için yönetime elkoymak zorunda kalmıştır.

“Komutan, subay, astsubay ve erler olarak hepimiz vatan ve milletin refah ve mutluluğu uğruna her şeyimizi, bu arada hayatımızı dahi seve seve feda etmeye hazırız. Memlekette her zaman bulunabilen ve özellikle son zamanlarda çoğalan kötü niyetli birçok kişi ve kuruluşlar sizlere yalanlar düzerek, bunun aksini söyleyebilecekler ve menfi propagandalara başvurabileceklerdir. Bunlara asla inanmayınız. Bütün uygulamalar milletin gözü önünde yapılacaktır.

“Kıymetli Vatandaşlarım;

“Her zaman milletiyle bir bütün ve Türk milletinin emrinde olan Türk Silahlı Kuvvetleri’ne ve yeni yönetime karşı yapılacak her türlü direniş, gösteri ve tutum, anında en sert şekilde kırılarak cezalandırılacaktır.

“Yurtta kan dökülmemesi için bütün vatandaşlarımın tahriklere kapılmaksızın sükûnet içinde yayınlanacak bildiriler doğrultusunda hareket etmelerini ve ikinci bir bildiriye kadar sokağa çıkmamalarını rica ederim.

“Vatandaşlarımın birbirlerinin hak ve hukukuna saygılı olmalarını, sevgi içinde kırıgınlıklarını unutmalarını, hepimizin bu mübarek topraklar üzerinde aynı haklara sahip bir Türk vatandaşı olduğumuzun idraki içerisinde olarak yeni yönetime yardımcı olmalarını vatanperverlik ve asil karakterlerinden bekler, mutlu ve aydınlık yarınlar dilerim.”

12 EYLÜL’ÜN SONUÇLARI: YENİ ANAYASA

12 Eylül Harekâtı, her şeyden önce, Türkiye’yi gerçek bir iç savaşın içinden kurtarmıştı. Bu savaş, yalnız son iki yılda Sakarya Savaşı’nda ölenlerin sayısına

eşit miktarda cinayetin işlenmesi ile değil, aynı zamanda, bir iç savaşın en önemli belirtisi olan “devletin ortadan kalkmış olması” ile de simgeleniyordu.

Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koyduklarında, en önemli kesim olan ekonomiyi 24 Ocak Kararları’nın “teknisyen mimarı” (Çölaşan, 1983:5) olan **Turgut Özal**’a (1927-1993) teslim ettiler.

Bu “teslimiyet” bir anlamda 24 Ocak Kararları’nın aynen, hem de “istikrarlı” bir siyasal ortamda uygulanacağını en somut güvencesiydi. Nitekim, Batı dünyası, özellikle IMF’nin ardındaki Birleşik Amerika, 12 Eylül Harekâtı’na ekonomik açıdan her türlü kolaylığı gösterdi.

Aslında, “dış dünya”, özellikle Batı dünyası, siyasal açıdan da Türkiye’ye artık, olumlu bakıyordu. Birleşik Amerika, özellikle IMF ile olan ilişkilerin “uyumluluğu” ve bölgede Batı ittifakının bir üyesinin “istikrarı” açısından, son derece olumlu görüş sahibi idi. Müdahale NATO’da ise, âdeta bir bayram havası estirmişti (Birand, 1984:300-304).

İnsan hakları konusunda son derece titiz olan, bu nedenle de tüm askerî rejimleri cezalandıran Batı Avrupa bile, Türkiye’ye büyük bir hoşgörü gösterdi. Avrupa Konseyi, Türkiye’yi üyelikten ihraç etmedi. Oysa, Avrupa Konseyi’ne üye olmanın birinci koşulu, “demokratik” olmaktı.

Bu hoşgörünün iki nedeni vardı: Birinci neden, ordu müdahalesinin “iç savaşı önlemek” gibi son derece haklı bir gerekçeye dayanmış olması idi. İkinci neden ise, Türkiye’de ordunun hem “demokrasiyi yeniden kurma ve kurduktan sonra sivilere devretme” geleneğinin olması, hem de 12 Eylül’ü yapan komutanların da bu geleneğe bağlı kalacaklarını ilan etmiş bulunmaları idi.

Ekonominin kendisine teslim edildiği kişi olan **Özal**, bir süre sonra kurulan **Bülent Ulusu** (1923) kabinesinde Başbakan Yardımcılığına atandı. Böylece, “muhtemelik” resmen de tescil edildi.

Özal, aslında çok renkli bir kişiliğe sahipti. Nitekim, 12 Eylül dönemini izleyen “kısıtlı” demokrasiye geçiş döneminde, kurduğu partinin başında, seçimleri kazanarak Başbakan da olacaktı.

Özal, 12 Eylül Harekâtı’ndan bir önceki askerî müdahalede, yani 12 Mart Harekâtı’nda askerlerin işbirliği yaptıkları sivil kadrolarla ters düştüğü için, uzun süre bir kenara itilmişti. Hatta kendi anlattığına göre, yurtdışına çıkışı yasaklandığı gerekçesiyle İsviçre’ye gitmek üzere uçağa binecekken, geri bile çevrilmişti (*Tan*, 14 Kasım 1983).

Sonradan **Demirel**’in Azınlık Hükümeti sırasında yeniden yıldızı parlamıştı. 24 Ocak Kararları ile uygulamaya konulan yeni IMF programının bürokratik-teknik sorumluluğunu yüklenmişti. Zaten, 12 Eylül Harekâtı da, ona bu kimliği ile görev vermişti: 24 Ocak Kararları aynen uygulanacaktı (IMF ile olan ilişkilerin 1980 yılına kadarki öyküsü için bkz: **Doğan**, 1980).

Nitekim **Özal**, serbest faiz politikasının sonucu türeyen “bankerler” olayının fiyasko ile sonuçlanmasına dek, ekonomiyi tam yetki ile yönetti.

Banker faizleri ekonomiyi iflas ettirme noktasına gelince, devlet birtakım önlemler aldı. Bunun sonunda en büyük bankerlik kuruluşu olan Banker Kastelli’nin sahibi **Cevher Özden** (1933) yurtdışına kaçtı. Olayın şoku, pek çok sonuç-

la birlikte, **Özal**'ın istifasını da getirdi. 24 Ocak Kararları ilk fiyaskosunu vermişti.

Bu olaya karşın, 24 Ocak Kararları'nın ruhundan vazgeçilmedi. Yeni Maliye Bakanı **Adnan Başer Kafaoğlu** da (1926) esas olarak, eski politikanın dış dünya ile bütünleşmeye yönelik çizgisini izledi.

Ekonomi böylece, "Batı ile tam bütünleşme" amacına ve IMF reçetelerine uygun bir biçimde denetim altında tutulurken, askerî yönetim, Türkiye'nin geleceğini siyasal ve hukuksal açıdan yönlendirme çabalarını yoğun biçimde sürdürüyordu.

12 Eylül'ü yapanların uzun dönemli amaçları, iktidara el koyan tüm yöneticiler gibi, kendi görüş ve anlayışlarında bir toplum yapısı kurmaktı. Bu, bir anlamda, "demokrasinin bir daha kazaya uğramaması" amacına da yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilirdi. Pek doğal olarak, gerek "toplum yapısının biçimlendirilmesi", gerekse "demokrasinin bir daha kazaya uğramasının önlenmesi" ancak 12 Eylül Harekâtı ile iktidara elkoyan grubun kendi anlayışına göre yorumlanan hedeflerdi. Bu nedenle, 12 Eylül Harekâtı'nın toplumun genel işleyişi hakkındaki görüşleri büyük önem taşıyordu.

Çok kısa bir biçimde özetlenirse, 12 Eylül Harekâtı'nı yapanlar, ülkeyi 12 Eylül öncesine getiren koşulların 1961 Anayasası'nın ruhundan ve uygulamasından kaynaklandığı görüşündeydiler. Bu nedenle de yeni Anayasa ve öteki yasalar, 1961 Anayasası'nın kurduğu mekanizmaları (işlemedikler, ya da ülkeyi zarara uğrattıkları gerekçesi ile) yeniden düzenlemeye yönelikti.

Bir başka açıdan bakıldığında, 12 Eylül Harekâtı'nın felsefesi, Genelkurmay Başkanı **Kenan Evren**'in 12 Eylül günü öğleyin radyo ve televizyondan yaptığı konuşmada da açıkça belirtilmişti.

Gerek yapılan resmî konuşmaların, gerekse 12 Eylül 1980'den, genel seçimlerin gerçekleştirildiği 6 Kasım 1983 tarihine dek ortaya konulan uygulamaların ışığında konuya bakıldığında, amacın "daha merkezîyetçi" bir yapı yaratmak olduğu hemen ortaya çıkmaktadır. Bu merkezîyetçi yapı, özellikle Cumhurbaşkanlığının yetkileri artırılarak kurulmak istenmişti. Ayrıca, gerek yeni siyasal partiler ve seçim yasaları, gerekse öteki yasalarda yapılan değişiklikler, "siyasal iktidar" açısından da "güçlü hükümet" formülünü gerçekleştirmeye yönelikti.

Bir yandan seçim yasasına yüzde on oranında barajlar konurken, öte yandan hükümetin yetkileri de artırılmıştı. Böylece, siyasal iktidarın hem parlamentoda, hem de hükümette "güçlü" kılınması amaçlanmıştı. Güçlü bir Cumhurbaşkanlığı ile güçlü bir hükümet, Türkiye'de anarşi ve teröre karşı 12 Eylül yönetiminin öngördüğü reçete olarak uygulanmak isteniyordu.

1982 Anayasası bu görüşle hazırlandı. Anayasa tasarısı halkoyuna sunulurken, eklenen bir madde ile, Anayasa'ya "Evet" diyenlerin, **Evren**'i de Cumhurbaşkanı seçmiş olacakları belirtildi. Anayasa'nın halkoyuna sunulması sırasında, **Evren**'in Anayasa'yı açıklayan ve "Evet" denmesine yönelik etki yapan nutuklarına karşı çıkmak yasaklandı.

Bu çerçevede, taslakta, işçilerin hakları yeterince güvence altına alınmadığı için, Anayasa'ya "Hayır" oyu vereceğini yazan, ünlü Atatürkçü yazar **Oktay Ak-**

bal (1923) hapse atıldı. İşte böyle bir baskı ortamında yapılmış olan halk oylaması sonucu hem Anayasa, hem de **Evren**’in Cumhurbaşkanlığı yüzde 91.4 ile onaylandı.

Yapılan yasal düzenlemelerle birlikte gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri, gerçekten 1961 Anayasası ile getirilen mekanizmaları hemen hemen tümüyle sınırlamış ve kısıtlamıştı. Bu sınırlama ve kısıtlamaların gerekçesi, toplumu “aşırı politize” olmaktan çıkarmaktı. Bu nedenle de, tüm düzenlemelerin en önemli sonuçlarından biri, ilgili örgüt, kuruluş ya da kuruma, “siyaset yasağı” getirmek oluyordu.

Düzenlemelerin ikinci bir sonucu, ilgili örgüt, kuruluş ya da kurumun üzerindeki merkezî denetimin artırılması ve özerkçe davranma alanının kısıtlanması ve sınırlandırılması idi.

Bir başka sonuç da, hem toplumsal, hem siyasal, hem de ekonomik bakımdan kişisel ve örgütsel hakların karşısında devletin daha güçlü kılınmasıydı.

Bu genel *ilkelerin somut görünüşleri* dernekler, odalar, sendikalar, üniversiteler gibi “hükümet dışı” kuruluşların hemen hemen tümüyle merkezî otoritenin tam denetimine alınmaları oldu.

Ayrıca özel olarak valilerin, genel olarak da “idare”nin yetkileri çok artırıldı. Böylece kişisel hak ve özgürlüklerin kullanılmasına ciddi denetimler getirildi. Basın yasası, sendikalar yasası, dernekler yasası, siyasal partiler yasası, yükseköğretim yasası gibi yasalar ile, yukarda özetlenen “yeni düzenlemeler” günlük yaşamın tüm alanlarına yaygınlaştırıldı. Sanat, edebiyat ve kültür alanı da bu yaygınlaştırılmanın dışında bırakılmadı. Türk Dil kurumu ile Türk Tarih Kurumu da, **Atatürk**’ün kişisel vasiyetini bozma pahasına yapıları bütünüyle değiştirilerek merkezî otoritenin denetimi altına alındı.

Böylece, Türk Silahlı Kuvvetleri, yirmi yıl önce 27 Mayıs müdahalesi ile yaptığı düzenlemeleri, hemen hemen tümüyle sınırlama ve kısıtlama altına aldı. Bu anlamda, 12 Eylül, 27 Mayıs’ın “karşıtı” bir nitelik taşıyordu.

11. 12 EYLÜL HAREKÂT’NIN ARDINDAKİ NEDENLER: TÜRKİYE’DE ŞİDDET VE TERÖRÜN KAYNAKLARI

Türkiye’yi pençesine alan cinayet salgını, aslında çok dikkatle incelenmesi gereken bir olaydır. Çünkü, bu ülkede, bu ortamda ortaya çıkmıştır. Her ne kadar zaman zaman kökü kazanmış görünüyorsa da, her an yeniden hortlayabilir. Bu bakımdan tüm çözümlerimizde geleceğe ilişkin ipuçları da aramalıyız. Bu çabanın başarısı ise geçmişi iyi anlamaya bağlıdır.

Aslında, terör ve şiddet o denli uzun sürmüştür ki, elimizde, artık bir zaman dizisi bile oluşmuştur. Örneğin, yıllara göre cinayetlerin sayıları Türkiye’nin siyasal olayları ile karşılaştırıldığı zaman, bize bazı ipuçları verebilir.

Cinayetlere ilişkin bir zaman dizisini, *Tercüman Gazetesi*’ne dayalı olarak, **Keleş** ve **Ünsal** vermektedirler.

ÇİZELGE (IV) - (1)
YILLARA GÖRE ANARŞİK OLAYLARDA ÖLENLER
(1969-1980)

<i>Yıllar</i>	<i>Ölü Sayısı</i>	<i>Artış Yüzdesi</i>
1969	9	—
1970	19	111
1971	22	15
1972	22	0
1973	15	-32
1974	27	80
1975	37	37
1976	108	191
1977	315	191
1978	1095	248
1979	1362	24
1980	2206	62

KAYNAK: Keleş ve Ünsal, 1982:35

Çizelge (IV) - (1)'e bakıldığında, hemen dikkati çeken bir nokta, 1976 ve 1979 yıllarının durumudur. 1975 yılından itibaren cinayetler birdenbire geometrik dizi ile artmaya başlamıştır. Yani, 1975 yılına kadar yılda üçer beşer ya da beşer onar yükselen cinayet sayısı, 1975 yılından itibaren yaklaşık iki kat artmaya başlamıştır. Bu artış 1978 yılına dek sürmüştür, bu yıl artış hızı, yaklaşık üçte bire düşmüştür. Bir başka deyişle, 1975'ten itibaren yaklaşık yüzde 200 olan artış hızı, 1978'de yaklaşık yüzde 30'a düşmüştür. Aynı hız, 1979-1980 arası yeniden, yüzde 70'e doğru tırmanma içinde gözükmektedir. Bu yıl, Eylül ayında Silahlı Kuvvetler'in iktidarı ele aldığı hatırlanırsa, artış hızının yıllık olarak, çizelgede gözükenden daha yüksek olduğu anlaşılır.

Cinayet rakamındaki büyük fırlamanın başladığı 1975 yılının Mart ayında kendilerine "Milliyetçi Cephe" diyen hükümet ortaklığı kurulmuştu. AP Genel Başkanı'nın Başbakanlığında AP, MSP ve MHP arasında kurulan bu hükümette, parlamentoda üç sandalyeye sahip olan MHP'nin Genel Başkanı, Başbakan Yardımcılığına getirilmiş ve kendisine güvenlik işlerinin sorumluluğu da verilmişti.

Cinayet rakamlarının artış hızındaki düşünün başladığı 1978 yılında CHP Genel Başkanı'nın Başbakanlığında, CHP, DP, CGP ve on bir (eski API'i) Bağımsız arasında bir hükümet kurulmuştu.

Cinayet rakamlarının artış hızının yeniden yukarı doğru hareketlendiği 1979 yılının sonunda, yine AP Genel Başkanı'nın Başbakanlığında "dışardan MHP ve MSP destekli", AP azınlık hükümeti kurulmuştu. (Bu çözümlemelerimde kullandığım rakamlar açısından, Genelkurmay Başkanlığı, 1979 ve 1980 yılları için benim yargılarımı daha çok destekleyen 937 ve 2921 ölü rakamlarını veriyor [Terör ve Terörle Mücadelede Durum Değerlendirmesi, 1983:115-117.] Fakat, ben, zaman serisinin tutarlılığını bozmamak açısından, Tercüman Gazetesi'nin Keleş ve Ünsal tarafından da kabul edilmiş olan rakamlarını kullandım.)

Aslında, 12 Eylül 1980 öncesindeki yaygın ve etkin şiddet eylemlerini tek bir nedene, hatta tek bir nedenler grubuna bağlamak olanaksızdır. Bütün ülkeyi pençesine alan ve tüm yaşamı etkileyen şiddet olaylarını ancak iki ayrı nedenler grubu içinde ele alabiliriz. Birinci grup olarak genel yaşamımızın, genel kültürümüzün, toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamımızın doğurduğu *genel nedenler* üzerinde duracağım. İkinci grup olarak da şiddeti doğuran *özel nedenlere* değinmeye çalışacağım.

Şiddet olayı üzerinde oldukça ayrıntılı bir çözümleme yapmak istiyorum. Çünkü, (ne yazık ki) şiddet olgusunun “geçmişte” kaldığı kanısında değilim. Tam tersine, her an “hortlayabilecek bir tehlike” olarak görüyorum şiddeti. Bu nedenle de ciddi ve uzun dönemli bir biçimde ele alınmasından yanayım*.

TÜRKİYE’DE ŞİDDETİN ARDINDA YATAN GENEL NEDENLER

1. Dogmatizm:

Ne yazık ki, Türkiye’de herkes kendi düşüncelerini “en doğru”, “tek ve biricik” çıkış yolu olarak kabul eder. Aslında, herkesin kendi düşüncesini doğru kabul etmesi çok doğaldır. Çünkü, doğru olduğuna inanmasa, o düşünceyi savunmaz, başka düşünceleri arardı insan. Fakat buradaki sorun, insanın düşüncesinin doğru olduğuna inanması değil, bu düşüncesinin belki de yanlış olacağı ihtimalini hiç aklına getirmemesidir. Bir başka deyişle, insan, bir düşünceye, bir Tanrısal kural, bir “dogma” olarak bakıyorsa, artık o insanla konuşmak ve tartışmak bile olanaksızlaşır (Ertürk, 1978:7-19).

İşte Türkiye’deki şiddet olaylarının altında genel olarak bu “dogmatizm” yatmaktadır. Kendi düşüncelerinin “Tanrısal doğrular” kadar kesin olduğuna inanmak, bunları bir “iman gibi” savunmak ve icabında bunlar için “ölmeye” hazır olmak, bu dogmatizmin sonuçlarıdır.

Pek doğal olarak “ölmeye hazır olmak”, hemen beraberinde “öldürmeye hazır olmak” eylemini de getirmektedir.

Nitekim, “siyasal İslam”ı da kapsayan “dine dayalı siyasal eylemlerin”, Ceza-yir, İran ve Afganistan örneklerinde görüldüğü gibi genellikle şiddete dönük sonuçlar doğurmasının temel nedeni “inanca dayalı dogmatik davranış” biçimidir.

2. Farklı ve Karşıt Fikirlerle Paranoyakça Yaklaşım:

Türk insanı, (belki bir ölçüde tüm “dogmatik kafalı” insanlar) ne yazık ki farklı ve hele karşıt düşünce sahiplerine kuşku ile bakar. Üstelik, bu kuşku, bir “doğru-yanlış” çizgisi üzerinde değil, bir “vatanseverlik-vatan hainliği” çizgisi üzerinde oluşmuştur.

Özellikle siyasal ve ekonomik olarak “farklı” ve hele hele “karşı” düşünenlerin “art niyetli” oldukları yargısı oldukça yaygındır.

Osmanlı dönemindeki “monarşik baskı” ile yeni Türkiye Cumhuriyeti’ndeki

* Şiddet ve terör konusunda “evrensel nedenler” hakkında Doğu Ergil’in kitabına bakılabilir. Ergil ayrıca olaya Türkiye özelinde de eğiliyor (1980). Keleş ile Ünsal’ın çalışması da aynı önemde (1982).

“tek parti baskısı” birleşince, bizden farklı düşünenlere “hain” damgası vurmak nerede ise bir gelenek halini almıştır.

Farklı ya da karşıt görüşlere bir kez “hain” damgası vurduktan sonra, artık cinayet işlemek ya da şiddetin başka öğelerine başvurmak, yalnız uygun bir tartışma yöntemi değil, aynı zamanda neredeyse bir “ulusal görev” niteliği kazanmaktadır.

3. Demokrasinin İktidarlara Yozlaştırılması:

Çok partili düzene geçeli beri, her iktidar kendi düşüncelerinin karşısında olan düşünceleri bastırmak, güçsüzleştirmek ve hatta yok etmek için pek çok yola başvurmuştur (27 Mayıs eylemi böyle bir iktidara karşı, daha doğrusu iktidar böyle davrandığı için yapılmıştı).

İktidar böyle haksız ve adaletsiz davranınca, yani demokrasiyi yozlaştırınca, düzen dışı, demokrasi dışı yollar daha olağan kabul edilmeye başlanır. Nitekim, bizzat iktidarın kendisi böyle yolları kullanmaya başlayınca, şiddet artık toplumsal yaşamın bir parçası olur.

Burada başka bir nokta, iktidarın anti-demokratik uygulamalarının, âdeta şiddete ve teröre gerekçe olarak kullanılmaya da başlanmasıdır. Zaten şiddete başvurma eğiliminde olanlar, iktidarın bu uygulamasını derhal, kendi cinayetlerinin gerekçesi yapmaya çalışırlar.

Aslında soğukkanlı bakıldığında şiddet yoluyla demokrasiyi tahrip etme gücü yalnız iktidarlardır. Çünkü tüm rejimi yozlaştırma gücü, ancak çoğunluğun desteğini almış gözükken bir grupta olabilir. Bu nedenle de iktidarlardan, demokrasiye, tüm öteki siyasal varlıklardan daha fazla özen göstermesi gerekir. Ne yazık ki, bu bizde pek böyle işlememiş, siyasal varlıklar, demokrasiye ancak kendilerini iktidara getiren bir yöntem olarak bakmışlardır. *Dolayısıyla da, aynı yöntem, yani demokrasi, iktidarı yitirmelerine yol açar duruma gelir gibi olunca, ona saygısızlık etmekte bir an tereddüt etmemişlerdir.*

Böylece, şiddet ögesi, bu çerçevede ikili bir yapı ile ortaya çıkmaktadır: Bir yandan iktidar şiddete başvurduğu için şiddet yaygınlaşmakta ve meşrulaşmaktadır. Öte yandan bu durum, hem muhalefeti tahrik ve teşvik ettiğinden, hem de iktidar dışı varlıkların şiddet kullanmalarına gerekçe hazırladığından, şiddetin en önemli kaynağı olmaktadır.

4. Demokrasinin Muhalefetçe Yozlaştırılması:

Şiddetin en önemli kaynaklarından biri de, toplumda yönetim dışında kalmış olan düşünce ve çözüm önerilerinin, demokratik kurallara uygun olmayan yöntemlerle iktidar savaşı yapmalarıdır. “Demokratik kurallara uygun olmayan” yöntemler, doğrudan ya da dolaylı şiddet yöntemleri demektir.

Burada, “muhalefet” deyiimi ile tümüyle “iktidar dışı” kalmış olan güçleri ve düşünceleri kastediyorum. Bunların Parlamento içi ya da Parlamento dışı olması önemli değildir. Bir parti biçiminde örgütlenmiş olup olmamaları da buradaki çözümlemelerim açısından fazla bir anlam taşımaz. Önemli olan, bir düşünce, bir fikir ya da bir ideal uğruna şiddete başvurulmuş olmasıdır.

Şiddetin ardında gerekçe olarak “yüce değerler”in kullanılması en çok bu du-

rumda görülür. Çünkü, iktidar, çoğunluğun oyları ile başa geçtiğine göre (çözümlemelerimizin demokratik rejim için yapıldığı hiç akıldan çıkarılmamalıdır) dışarda kalanlar “çoğunluğun tercihlerini dengeleyebilecek” bazı gerekçeler bulmalıdırlar. İşte “tarihsel haklılık”, “bilimsel doğruluk”, “milliyetçilik”, “işçi ve köylülerin refahı” gibi, hepsi kendi başlarına doğru, masum ve haklı olan bu “yüce” kavramlar, çoğunluğun tercihi olan iktidara karşı kullanılan “şiddet eylemlerinin” gerekçeleri olarak ortaya atılırlar. (Bu arada hemen eklemeliyim ki, hangi kavram şiddetin gerekçesi olarak kullanılırsa, bundan en çok zarar gören de o kavram olur: Gerçek anlamdaki “yüceliği” kana bulandığı için, artık o toplumda ikinin, güzelin, haklılığın, doğruluğun, idealizmin, adaletin, kurtuluşun simgesi olma şansını kaybeder.) Aslında buradaki sorun baştaki yönetimden memnun olmayanların, o yönetimi başa getiren yönetime ve dolayısıyla iktidara seçenek arama çabalarıdır.

Çok kısa olarak, demokratik yönetime karşı seçenek aranması çabası içinde başvurulmuş öteki “iktidar kaynaklarını” şöyle özetlemek olanaklıdır: a) Tanrı buyruğu, b) Gelenek, c) Sezgi, d) Akıl, e) Bilim, f) Felsefe, g) Mutlakçılık, h) Otorite (Ertürk, 1978).

Burada hemen belirtmeliyim ki, “muhalefetin yozlaştırma eğilimleri” içinde sayılan bu kaynaklar, bir dahaki seçimde düşme olasılığını gören iktidarların da çok sık başvurdukları çareler arasında yer alır. Bu açıdan bunlara, belki de, “demokrasinin düşmanları” demek daha doğru olur.

5. Güven Bunalımı:

Türk demokrasi tarihi, demokrasinin gerek iktidarlar, gerekse muhalefette kalanlar tarafından yozlaştırılmasının pek çok örneği ile doludur. Bugüne dek sayıları üçe varan askerî müdahalelerin tümünün bu yozlaştırmalar sonucu ortaya çıktığını hatırlarsak, bir “güven bunalımı”nın gerekçeleri de ortaya çıkmış olur. Üstelik, 1961 Anayasası da 1982 Anayasası da bu “güven bunalımları”nın ürünüdür. 1961 Anayasası, demokrasiyi, “iktidara karşı korumak için” yazılmıştır. 1982 Anayasası ise demokrasiyi “muhalefette kalanlara karşı korumak için”.

6. Partilere ve Politikacılara Duyulan Genel Güvensizlik:

Türkiye’de partilere ve politikacılara hemen hemen hiç güven duyulmamaktadır. İnsan olarak politikacıların bireysel çıkarlarını parti ve ülke çıkarlarının önünde tuttukları çok söylenir. Aynı biçimde yaygın bir suçlama, partilerin, parti çıkarlarını ülke çıkarlarının önünde tuttukları iddiasıdır.

Aslında bu iddianın kökeni ihtilalcilerin (Mustafa Kemal ve arkadaşlarının) kurup, başına geçtikleri devleti, halka hoş görünerek daha fazla oy alanlara devrettikleri günlere dek gider. Fakat artık, bu işin nereden kaynaklandığı unutulmuş, kendilerini “devletin asıl sahibi görenlerin” partiler ve politikacılar hakkında sık sık tekrarladıkları bir suçlama halini almıştır. Böylece, bu suçlamayı ilk yapanların mensup olduğu siyasal parti (CHP) de dahil olmak üzere, her siyasal grup ve her siyasetçi, bundan nasibini almıştır.

İşin ilginç yanı ise, “kendilerini devletin asıl sahibi görenlerin” kimi zaman ik-

tidardaki seçilmiş kişileri de kapsamakta oluşudur. Ayrıca, sivil ve asker bürokrasi ve üniversite öğretim üyeleri de “devletin asıl sahipleri” arasında bulunan klasik kesimler olarak düşünülebilirler. Böylece, bir yandan siyasal iktidarın emrinde olması gereken bürokrasi (Türkiye’nin eski siyasal geleneklerinin etkisiyle) ona tepeden bakarken, öte yandan bazı eğitim kurumlarında bazı öğretim üyeleri (biler ya da bilmeyerek) demokrasinin temel ögesi olan “seçilmiş politikacı” imgesi ni yıpratıcı telkinleri ile bu konuda sorumluluk taşırlar.

Öte yandan, politikacıların da bu suçlamaları haklı çıkarmak için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını belirtmeliyiz. Gerek iktidardaki, gerekse muhalefetteki partiler, kimi zaman “iktidarı kazanmaya ya da korumaya yönelik” eylemlere ağırlık verir görüntüleri sergilemişlerdir. Kimi vilayetler bu çerçevede iktidarlardan tarafından ilçe yapılmış, kimi ülke çıkarına uygun kararlar ise, muhalefet tarafından acımasızca eleştirilmiş, hatta engellenmiştir.

Meclis içi dengelerle kuvvet ve kudret kazanma manevraları partileri, milletvekilleri üzerinde çıkar hesapları yapmaya itmiş, milletvekilleri de, nüfuz, kudret ya da başka kişisel çıkarlar uğruna sahip oldukları siyasal görüşe aykırı partilere transfer olarak Meclis aritmetiğini etkileyici eylemlere girişmişlerdir. Daha yalın bir deyişle, seçim sonrası, bazı milletvekilleri, bazı partilere iktidar olanağı ya da ek güç vermek için, parti değiştirmişler ve bu eylemleri karşılığında ya siyasal nüfuz ya da kişisel maddi çıkar sağlamışlardır. Bu eylemlerin, demokrasi açısından politikacılar dışında kalanların yaptıkları tüm saldırı ve haksızlıklardan daha yıpratıcı olduğunu da hemen belirtmeliyiz. Bir başka deyişle, demokrasinin temel mekanizmalarına en büyük zararı, parlamento dışındaki asker ve sivil bürokrat ya da bilim adamı gibi kişilerin değil, bizzat politikacıların vermiş olduğu, “çok partili siyasal düzenimizin” tarihsel olarak ortaya koyduğu gerçeklerden biridir.

7. Genel Bir Değer ve Kültür Bunalımının Varlığı:

Genel olarak Türk insanı, özel olarak Türk genci, ciddi bir değer ve kültür bunalımı içindedir. Kır ve kent kültürleri, laik ve İslami değerler, geleneksel ve çağdaş yaşam biçimleri, hep tam bir karşıtlık içinde, Türk gencini, Türk insanını, sürekli bombardıman etmektedir.

Gerek Türk ailesi, gerekse Türk eğitim sistemi henüz bu bunalımı çözecek nitelikteki araçlarla donatılmış gözükmemektedir.

Olaya kesin bir çözüm getirecek olan endüstrileşme ve demokratikleşme süreçleri ise yeterince hızlı ve etkin bir biçimde oluşmamaktadır.

Böyle “zıt” değerlerin bombardımanı altında kalan birey, ulaştığı çözüm ne olursa olsun, “uç”lara kayma eğilimi göstermektedir.

Bu sürecin sonunda, genç, o sırada bağlandığı (ve belki de sonradan değiştireceği) değer sistemine fanatik bir biçimde inanmakta, bu sistemi egemen kılmak için, cinayet işlemeyi de içine alan çeşitli siyasal eylemlere kalkışmaktadır.

“İdeolojik planda nasıl ifade edilirse edilsin, (ister dinci, ister ırkçı, ister sosyal adaletçi) amaç, farklı sosyal tabaka ve sınıfların kendi özlem ve gereksinmelerine uygun bir toplumsal yapı ve değerler (kurallar-beklentiler) çevrevesi oluşturmaları, bu programla siyasal iktidara egemen olmalarıdır.” (Ergil, 1980:165)

8. Türkiye'de Sosyal Kontrolün (Toplumsal Denetimin)

Gittikçe Gücünü Yitirmekte Oluşu:

Bireye, toplumsal değerleri aktaran ve daha sonra da, insanın bu değerlere göre bir yaşam sürdürmesini denetleyen aile, gittikçe çözülmekte, birey üzerindeki etkisini yitirmektedir.

Köy ve mahalle gibi, bireyi günlük yaşamında izleyebilecek olan "cemaat" türü yapılar da, toplum endüstrileştikçe, nitelik değiştirmektedirler.

Endüstriyel toplumlarda "toplumsal denetim" ögesi olan "kulüpler", "dernekler", "sendikalar" gibi "kurumlar" Türkiye'de pek gelişmemiştir.

Öte yandan, "toplumsallaştırma" işlevini doğru dürüst yerine getirecek kitle iletişim araçları da yoktur (Kanımca TRT'nin en büyük günahı da budur). Yani birey, ailesi dışında, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırt etmesine yardımcı olacak, radyo-televizyon programları, filmler, gazeteler, romanlar gibi araçlardan da yoksundur.

Resmî değerlerin ve resmî örgütlerin kurallarının da genellikle çağdışı kaldığı gözlenmektedir. Bütün bu nedenlerle, birey, bugün Türk toplumunda ciddi bir değer bunalımı içine düşmektedir.

Gecekondu bölgeleri gibi, hızla gelişen ve değişen alanlarda ise, hem bu alanların fiziksel ve toplumsal özelliklerinden dolayı, hem de buralarda yaşayan nüfusun "değişen" ve "değişken" niteliği sonucu, bu bunalım iyice artmaktadır.

Kırsal alanlar ile kentsel alanlar arasındaki değer farklılığı tam bir bunalıma dönüşmüştür.

İşte bu ortam içinde, genellikle yüksek eğitim yapmak için ailesinden ve doğduğu yerden uzakta yaşayan bir genci düşünelim. O zaman katil şebekelerinin üyelerinin niçin genellikle "genç" sayılabilecek kişilerden oluştuğunu daha iyi anlarız.

9. Siyasal Olarak, Mevcut Yapının Sorun Çözücü ve

Adil Olduğuna İlişkin İnançsızlık:

Siyasal öğelerle, biraz aşağıda değineceğim psikolojik ve sosyal-psikolojik öğelere de toplumsal-ekonomik öğeler gibi bakmak gereklidir: Uzun dönemde şiddet ve terörü etkileyen öğelerdir bunlar. Bu öğeler üzerinde durmadan cinayetleri ne anlayabiliriz, ne de önleyebiliriz.

Siyasal öğelerin başında, bireylerin içinde yaşadıkları siyasal sistemin, sorunlarını çözeceğine ilişkin bir inanca sahip *olmamaları* yatar. Bireyler, toplumun siyasal düzeninin "çözüm üreten" bir sistem olduğuna inanmıyorlarsa, cinayetler için çok uygun bir ortam doğmuş demektir.

Siyasal sistemin "sorun çözme" kapasitesi büyük ölçüde, bireylerin gelecekteki beklentilerinde somutlaşır: "İnsanlar, içinde yaşadıkları düzenin (yalnız siyasal değil, aynı zamanda toplumsal-ekonomik sistemin de) kendilerine gelecekte verebilecekleri açısından olumlu iseler" şiddet ve terör için ortam uygun değildir (Kongar, 1982:126).

Siyasal sistemle ilgili olarak, "sorun çözme" kapasitesi bakımından ikinci somut gösterge, uzlaşmazlıkların barışçı mekanizmalarla çözülebیلme olanağının

bulunup bulunmadığıdır. Örneğin, siyasal-çatışmalar, demokratik kurallar ve kurumlar içinde ele alınabiliyorsa, siyasal şiddetin önemli bir kaynağı kurutulmuş demektir. Örneğin, işçi-işveren arasındaki uzlaşmazlıklar toplu pazarlık ve sendika sistemi içinde tartışılabilirse, şiddetin bir başka siyasal-ekonomik kaynağı da gücünü önemli ölçüde yitirir.

Türkiye’de şiddetin en yaygın araçlarından biri gençlik kesimidir. Yapılan araştırmalar, bazı örgütlerdeki suç oranları açısından yirmi yaşından aşağı olanların yüzde 45’e kadar yükseldiğini göstermiştir (Keleş, Ünsal, 1982:64). Bu nedenle Türkiye’deki siyasal sistem, günlük olağan mekanizmalarının içine, olanaklı olan en küçük yaştan itibaren, gençlik kesimini dahil etmek zorundadır. Gençler sistem dışında kaldıkları oranda cinayet şebekelerinin aracı olma olasılıkları artacaktır.

Türkiye’de şiddet ve terör eylemlerini özendiren en önemli öğelerden biri, “normal yollara” karşı duyulan inançsızlıkta yatar.

“Normal yolların” ya da “kurulu düzenin” sorunlara adil ve hızlı çözümler getireceğine ilişkin inançsızlık, şiddet ve terör gibi yollara başvurulmasını âdeta meşru kılmaktadır. Örneğin, bir boşanma ve bir konut tahliyesi gibi kişisel sorunların çözümünde de, işçi ücretlerini enflasyonla ve işletme verimliliği ile ilişkilendirerek yapılacak zammın saptanmasında da, ana ulusal hedeflere varılmasında da (kalkınma, ulusal güvenliğin sağlanması ve benzeri konular) mevcut yapıya karşı bir güvensizlik duyulmaktadır.

Bu güvensizliğin altında iki önemli öge yatar. Birinci ve daha önemli olan öge, mevcut yapının genellikle bu suçlamaları hak etmiş olmasıdır. Bir başka deyişle, henüz endüstri toplumu aşamasına gelemediği için Türkiye “çağdaş” örneklerine uygun bir “toplumsal işleyiş mekanizmasını” hâlâ gerçekleştirememiştir. Adaleti de, ekonomisi de, üretimi de, hatta eğlence ve dinlencesi de ağır, aksak, gecikmeli ve dolayısıyla insanı gerçekten isyana sevk edicidir.

Buna ek olarak, Türk insanı, (yine aynı nedenden, yani yeterince endüstri kültürünü almamış oluşundan dolayı) sistematik ve etkili çözümlerden değil, kısa, kestirme ve dolayısıyla aldatıcı çözüm yollarını denemekten yanadır. Çocuğunuz sınıfta mı kaldı? Çözüm (çocuğun sistematik çalıştırılması yerine) eğitim devrimidir. Böylece, hem kişisel sorumluluk payınızı reddedersiniz, hem de “çözüm önermiş” olursunuz.

Mevcut sisteme karşı olan inançsızlığın altında yatan ikinci (ve daha önemsiz olan) öge, bu sistemin süreksizliğinden, tepeden inme, çabuk ve doğrudan doğruya geçmiş döneme duyulan tepkilerle üretilmiş, dolayısıyla da kendine sürekli olarak “temel karşıtlar” yaratmış olmasında yatar.

Çok kabaca söylemek gerekirse, 1924 Anayasası Padişahlığa, 1961 Anayasası 1950’li yıllara, 1982 Anayasası ise 1960’lı ve 1970’li yıllara karşı duyulan tepkilerle biçimlendirilmiştir. Bu biçimlendirmelerin hepsi de birtakım “temel muhalifler” yaratmış, bunların (haklı ya da haksız oluşları bir yana) toplumdaki etkileri de kaçınılmaz olarak mevcut yapıya karşı (zaten kimi durumlarda haklı olarak) duyulan güvensizliği, inançsızlığı ve “değişme arzusu”nu körüklemiştir.

Tek başına pek de şiddet ve teröre kaynak oluşturmayan bu iki öge, daha önce sayılan ve bundan sonra belirtilecek olan öğelerle birlikte, (özellikle “yaşasın biz-

den olanlar, kahrolsun karşı taraf” anlayışı ile de desteklenerek) ne yazık ki cınayelerin artmasında bir rol oynamıştır.

Siyasal sistem bakımından söylenebilecek son bir söz, toplumdaki her kesimin, grubun, sınıfın ve düşünce akımının, “gerçek güçleri oranında” siyasal karar mekanizmasında temsil edilebilmelerinin sağlanmasıdır. Böylece hem toplumun o sıradaki en güçlü kesimi gücünü iktidara yansıtabilecek, hem de ötekiler de “adil” bir temsil içinde varlıklarını sürdürebileceklerdir. Böylece, siyasal sistem, toplumsal ve ekonomik durumun “adil” bir biçimde karar mekanizmasına yansımasını sağladığı için, o sistemi yıkmak için girişilecek olan şiddet ve terör eylemlerinin anlamı pek kalmayacaktır.

10. Tepeden İnmece Siyasal Gelenek:

Büyük bir üzüntüyle belirtmek gerekir ki, “tepeden inmecilik”, Türk demok-rasisinin en büyük düşmanlarından biri haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun hem endüstrileşmeyi engelleyici makro yapısı, hem de siyasetin esas olarak saray entrikalarına inhisar etmesine yol açan mikro dengeleri, “tepeden inmeciliği”, Osmanlı dönemindeki “demokratikleşme” atılım-larının temel yöntemi yapmıştı. Biraz karikatürize ederek, “Birinci Meşrutiyet, Pa-dişah ile pazarlık ederek, İkinci Meşrutiyet ise telgraflar aracılığı ile Padişaha baskı yaparak, fakat her ikisi de ‘tepeden inmece’ biçimde gerçekleştirilmişti” diyebiliriz.

Bu geleneğe ek olarak, Cumhuriyetin de bir “Kurtuluş Savaşı” ile ve “tek parti yönetimi” altında kurulduğunu düşünürsek, Türkiye’deki “tepeden inmeciliğin” tarihsel kökenleri ortaya çıkar.

Daha sonra, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin rayından çıkan demokrasiyi yerine oturtmak için yaptıkları müdahaleler de bu geleneğin günümüzde canlı ve geçerli bir alternatif olma özelliğini korumasına yol açmıştır.

Her ne kadar “tepeden inmecilik” esas olarak “silah gücü” gerektiriyor ve bu da ancak Türk Silahlı Kuvvetleri’nin “rejim hakemliği” rolü açısından “terörü besleyici değil”, tam tersine, “terörü önleyici” gibi görülüyorsa da, gerçek tam böyle değildir.

Tepeden inmecilik, Türkiye’de terörü iki ayrı strateji içinde desteklemektedir.

Birinci olarak, gerek sağ, gerekse sol, Türk Silahlı Kuvvetleri çok büyük bir güç olduğu ve yönetime elkoyma geleneğini de geliştirmiş bulunduğu için, ona sızarak, askerî bir darbe yoluyla ülke yönetimini ele geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu olasılık (her ne kadar gerçekçi değilse de) hem sağ, hem de sol terörizme “başarı umudu” vermekte, “asker desteği ile darbe” rüyaları, her iki grubun katillerini de eyleme teşvik etmektedir.

Bu durum, özellikle son dönem sağ terör içindeki “emekli asker” liderlerin varlığı ile daha da etkili bir rol oynamış görünmektedir.

Bu stratejinin hayalperestliği ve yanlışlığı yalnız orduya “sızma” işleminin zorluğunda değildir. Asıl yanlışlık, ordunun kendi yapacağı bir eylem sonucu, iktidarı götürüp bir başka gruba (üstelik de sivillere) ikram edeceğini beklemek gibi bir “hayal”de yatar.

İkinci strateji, birinciye oranla daha gerçekçi ve daha geçerlidir. Bu strateji, ik-

tidarda olanlar, düşman biçiminde görüldükleri ve ordu aracılığı ile düşürülmele-ri amaçlandığı zaman geçerlidir.

Ne yazık ki bu strateji hem 1971’de, hem de 1980’de başarıya ulaşmış gibi görülebilir. 1971’de sol eylemcilerin (sağ ile de bütünleşen) şiddet ve terörü, o dönemde kendileri tarafından düşman olarak görülen bir iktidarın “alaşağı” edilmesi sonucunu doğurmuştur. Aynı olay 1980’de sağ eylemciler, iktidar üzerinde daha etkin olmak ve solun (en barışçısı ve en insancılı da dahil) hepsini ezmek istediklerinde de tekrarlandı.

Yalnız burada hemen bir noktanın işaret edilmesi gereklidir. Her iki olayda da, her iki grup da (hem sol, hem sağ katiller), başarı gibi görünen bu sonuçları kendi örgütsel ve kişisel varlıklarının yok edilmesi ile ödemişlerdir. Bu anlamda, “ordu yoluyla iktidarı düşürmek ya da düşmanını yok etmek”, tam bir Pirus zaferi niteliği bile taşımaz. Olsa olsa, “düşmanına zarar vermek uğruna intihar etmek” anlamını taşır.

11. Dış Örneklerin Özendiriciliği:

Gerek sağ, gerekse sol şiddet ve terör için, ne yazık ki dünya üzerinde pek çok başarılı örnek vardır.

Filipinler, Endonezya, Şili gibi güncel örnekler ile İspanya, Portekiz, Yunanistan gibi tarihsel örnekler, katilleri büyük ölçüde özendirmekte ve Türkiye’deki eylemlerinin “başarılı” olabileceği hakkında hayallere sürüklenmektedirler.

Küba, Vietnam, Nikaragua gibi örnekler de sol katillerin “başarı hayalleri” görmelerine yol açmaktadır.

Her iki örnekte de (hem sağda, hem solda), gerek iktidara elkoyuş, gerekse iktidarı başarı ile sürdürüş açısından özendirme söz konusudur.

Unutulan nokta, Türkiye’nin kendine özgü gelişme düzeyinin, tarihsel-toplumsal koşullarının öteki ülkelere pek benzemediğidir. Adlarını saydığım ve saymadığım pek çok ülkede başarılı olmuş stratejilerin, o ülkelerden farklı özellikler taşıyan Türkiye’de de başarıya ulaşması pek olanaklı gözükmemektedir.

Çok kaba çizgilerle belirtmek gerekirse, sol açısından, Kurtuluş Savaşı’nı başarıyla yapmış bir topluma, koşulları hazır olmadan yeni bir “Kurtuluş Savaşı” yaptırmak çok olanaklı değildir. Sağ açısından da, demokrasiye bağlılığı tarihsel bir gelenek halini almış olan orduyu iktidara getirtip vatandaşlarının yarısını “solcu” gerekçesi ile katlettirmek en azından tarihin bu aşamasında pek olanaklı gözükmemektedir.

12. Dış Ülkelerin Desteği:

İnsanoğlunun en az düzenleyebildiği alan, ne yazık ki, uluslararası ilişkilerdir. Doğa yasalarına en yakın, yani daima güçlüden yana olan ve en ilkel yasaların hâlâ egemenliğini sürdürdüğü yer, uluslararası arenadır.

Türkiye, gerek tarihsel, gerekse jeopolitik olarak, dünya üzerinde çok önemli bir yere sahiptir. Ne yazık ki, ekonomik ve askeri gücü sahip olduğu yerin önemiyle orantılı değildir. Bu yüzden de Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren sürekli olarak “dış oyunlar”ın hedefi haline gelmiştir.

Dünyanın değişen siyasal ve teknolojik koşulları, bir ülke üzerinde oynanan oyunların özelliklerini de etkilemiştir.

Günümüz dünyasında Türkiye’ye yönelik “destabilizasyon” oyunları, düşünce düzeyinde etnik ve ideolojik gıdıklamalar, teknoloji düzeyinde ise silah ve uyuşturucu trafiği biçiminde ortaya çıkmaktadır. (12 Eylül’den sonra yakalanan silahların değerinin 500 milyon doları aştığını belirtmek, silah üreticilerinin sorumluluk payını açıklamak bakımından yeterli olacaktır sanırım.)

Türkiye üzerindeki oyun ve hesaplar, silah üreticisi firma ve ülkeler ile uyuşturucu trafiğini yöneten kişi, örgüt ve ülkeleri bir araya getirmiş, bunların hepsini, Türkiye’deki “destabilizasyon”dan yarar bekleyen büyük ülkelerin piyonları olarak üzerimize salmıştır. Bu “büyük oyun”un içine girmeyen ülke yoktur, denebilir. **Mumcu**’nun “yeni enternasyonalizm” dediği bu “oyun”, Türkiye’deki cinayetler açısından büyük bir sorumluluk payına sahiptir (**Mumcu**, 1984:311-321).

Yalnız burada hemen bir uyarı notu koymak istiyorum: Ülke içindeki karışıklık ve sıkıntıları “dış güçlere atfetmek”, işi, çok kolayından almak demektir. Hemen hatırlatmak istediğim bir nokta, Türkiye’nin düşmanlarının her zaman bu tür çalışmalar yaptıkları, fakat ülkenin her zaman bir cinayet salgınının pençesinde kıvranmadığıdır. Bu nedenle, sorumluluğu “dış güçlere atıp” rahatlamak hiçbir işe yaramaz ve hiçbir sorunu çözmez. Dış güçlerin etkileri, kendi sorumluluklarımızı görmezden gelmek için bahane olmamalıdır.

13. Toplumsal ve Ekonomik Sıkıntılar:

Türkiye’de terör ve şiddet, hiç kuşkusuz, başka nedenlerle birlikte toplumsal ve ekonomik sıkıntılardan da kaynaklanmıştır. Terör ve şiddeti doğrudan doğruya “komünist saldırı” yahut da “sapıkların davranışı” olarak tek yönlü ve dolayısıyla yanlış değerlendirenler, olaya “toplumsal ve ekonomik” yaklaşımı, genellikle “hainlik” çizgisi ile bir tutarlar. Bunlara göre, terör ve şiddete “toplumsal ve ekonomik nedenler” açısından yaklaşmak, katilleri haklı görmekle eşittir.

Bu görüşün sakatlığı ve yanlış oluşu bir yana, en büyük sakıncası, şiddet ve terör olayını önleyici tedbirler alınmasını engelleyici bir tutum sergilemesidir. Bu konuda şu satırlar, “toplumsal ve ekonomik nedenler” tartışmasına büyük ölçüde ışık tutacaktır:

“Terörizmin toplumsal-kültürel temellerinin bulunduğunu söylemek, onu haklı görmek ya da göstermek anlamına gelmez, sadece terörizmi daha iyi anlamamız için gerekli düşünsel çerçeveyi oluşturur. Bir düşmanı yenmek istiyorsak, onun içinde yetiştiği koşulları anlamaya çalışmak gerekir. Terörizm, çağdaş toplumdan kaynaklanan ve bu toplumdan güç alan bir eylem türü ise, en azından bu toplumla ilgili yargılarımızı tekrar gözden geçirmemize neden olmalıdır. Terörizmle mücadele, kısa dönemde polisiye eylemleri; uzun dönemde de toplumsal, ekonomik, kültürel önlemleri içermelidir. Bugüne değin, kısa dönemli önlemlere karşı çıkanların uzun dönemli önlemleri savunduğunu, uzun dönemli önlemlere karşı çıkanların da kısa dönemli önlemleri savunduğunu izledik. Her iki önlem paketini birden savunana pek rastlanmadı. Salt polisiye önlemleri savunmak, sağcı ve tutucu olmanın; salt toplumsal önlemleri savunarak polisiye önlemlere karşı çıkmak da

solcu ve devrimci olmanın bir gereği sayıldı. Oysa, polis devleti tuzağına düşmeden polisiye önemleri almak ve komünist olmadan bazı önemli toplumsal reformlar yapmak olasıydı ve gerekliydi. En azından bizim toplumumuzda bu konuda bir anlayış ve uzlaşma ortamının doğduğunu görmedik.” (Alkan, 1983: 159).

İşte bu gerçekler akılda tutulmak kaydıyla, şiddet ve terörün ardındaki toplumsal ve ekonomik nedenlere bakmakta da sayılamayacak kadar çok yarar vardır.

Hemen akla gelen ögeler arasında, işsizlik, adaletsiz ulusal gelir dağılımı ve yoksulluk, fiyat artışları, kırdan kente göç vardır.

Yapılan araştırmalar, yoksulluk ve fiyat artışı gibi ekonomik ögelerle siyasal şiddet arasında doğrudan bir neden-sonuç ilişkisi saptayamamış, buna karşılık, ekonomik kalkınmanın hızlandığı dönemlerde siyasal şiddette de artışlar görülmüştür (Keleş, Ünsal, 1982:23).

Ayrıca, şiddet konusunda kentsel alanlarda, endüstri tarafından emilemeyen işgücünün yarattığı gecekondu bölgelerinin etkisi olduğu da yapılan araştırmalar sonunda saptanan gerçekler arasındadır. Hiç unutulmaması gereken bir nokta da, şiddet eylemlerinin yüzde 80’inin üç büyük kentte odaklanmış bulunmasıdır.

14. Toplumsal-Psikolojik Ögeler:

Şiddet ve terör konusunda yapılmış olan araştırmalar bize, insanların hem zaman içinde, hem de başka insanlarla karşılaştırmalı olarak sahip oldukları beklenti ve tatminlerin önemli olduğunu göstermiştir.

Bu duygulardan birincisi, “görelî yoksulluk” kavramıdır. İnsanların öteki insanlarla karşılaştırmalı olarak sahip oldukları “yoksulluk” kavramı, gerçek durumlarından daha etkilidir. Komşularının sahip olduğu mallara sahip olamayan bir aile, kendi maddî durumu ne denli iyi olursa olsun, komşularıyla karşılaştırmalı olarak “yoksul” hissedecektir kendini. Bu durum, şiddet ve terörü doğrudan olmasa bile, dolaylı besleyen ögelerden biridir. Ayrıca bir insanın kendi durumunun zaman içinde kötüye gittiğini düşünmesi, ilerde daha kötü duruma düşeceği- ne inanması da “görelî yoksulluk” kavramının altında yatan ögelerdir. Özellikle enflasyon dönemlerinde zaman içinde değerlendirme hep olumsuz sonuç verir.

Bir başka duygu “engelleme”dir. İnsan, kendisine verilen, daha doğrusu öğretilen amaçlara varmak için, yine kendisine öğretilmiş olan “meşru” yolların yeterli olmadığını fark ettiği an, artık her şeyi yapabilir. Toplum-bilimsel olarak “anomi” denilen kuralsızlık durumunun da önkoşulu olan bu durum, şiddet ve terörün en önemli toplumsal-psikolojik nedenlerinden biridir.

Anomi durumunun “liderlere karşı olan güveni yitirme” “toplumdaki ilişkileri tatmin edici bulmama” gibi öteki koşulları da, doğrudan doğruya şiddet ve terörü besleyen toplumsal-psikolojik ögeler arasındadır.

Bu konudaki bir başka önemli öge, özellikle üniversitelerde görülen “grup bas-kısı” olayıdır. Üniversitede yurt sorunu, kitap sorunu, para sorunu, arkadaş sorunu vb. gibi sorunlarla karşılaşan çocuklar, hele bir de “taşra”dan gelmişlerse, kendilerine bu sorunların çözümünde yapılan yardımlardan çok etkilenirler. Sonunda bu yardımları yapan grupların üyeleri olmaları çok doğaldır. Grup bir anarşist

grubuysa (ki, yardım yapan gruplar çoğunlukla öyledir) kısa bir süre sonra, “yeni grup üyesi” profesyonel bir katil haline gelir.

15. Psikolojik Ögeler:

Türkiye’deki “ataerkil aile” yapısı, kötü eğitim (eğitime biraz aşağıda ayrıca değinilecektir) gibi ögeler, bireylerde önemli dengesizlikler yaratmaktadır. Bu dengesizlikler, genellikle masum bir çocuktan kanlı bir katil üretebilmektedir.

Aile baskısı ya isyankâr ya da otoriteye bağımlı kişilikler yaratarak katiller ordusuna malzeme hazırlamaktadır.

Şiddet eylemlerine karışan ya da destekleyen gençler, karşı gruptakileri “bir Yunanlıdan daha büyük bir düşman” olarak algılamaktadırlar (Ekşi, 1982:351). Yine Ekşi’nin bildirdiğine göre, bu çocuklar, ister sağcı olsunlar ister solcu, okula ya da sınava gitmek zorunda kaldıkları zaman, boyun adaleleri kasılmakta, midelerine kramplar girmekte, şiddetli baş ağrılarına yakalanmaktadırlar.

Özet olarak belirtmek gerekirse, “gerçek silahlı eylemlere katılan gençlerin en belirgin özelliği olarak gerçeklerden kopma (algı), idrak sapması, katı bir dogmatizm ve aşırı şüpheyi görmekteyiz.” (Ekşi, 1982:351).

16. Eğitime İlişkin Ögeler:

Anarşi ve terörün altında yatan eğitime ilişkin ögeler ikiye ayrılabilir. Birinci olarak, gençlerin kötü eğitilmelerinden kaynaklanan ögeler vardır. İkinci olarak da bizzat eğitimin kendi sorunlarından, özellikle üniversite öğrencilerini isyana sevk eden niteliklerden söz edilebilir.

Birinci olarak hemen belirtmeliyim ki, Türk ilk ve ortaöğretim sistemi, çocuklarımızı tam bir “anarşist” olarak yetiştirmektedir. Bunun birinci nedeni, tutarsız ve yanlış eğitim ise, ikinci nedeni de, sistemin bir sürü bağınaz (softa) insan üretmesindedir (Kongar, 1984).

Bu sistem, kendi inançlarından başka inançları “ihamet” olarak gören, vatani için ölmeye ve öldürmeye hazır kişiler yetiştirmektedir.

Ekşi bu konudaki durumu da şöyle özetlemektedir: “Gençlere doğru okuma öğretilmemiştir. Okumayı öğrenme deyince, ‘biri ile ilgili, anlamlı ilişkiler üzerinde düşünmesini, bunları kavramayı ve bağlantılardan doğan soru ve meseleleri görmek ve şahsi fikirler edinmek yeteneği anlaşılmalıdır.’ Üniversitede başarılı bir eğitim yapabilmeleri için öğrencilerin bunu orta ve liseden getirmeleri gerekir. (...) Bu gençler, vatani kurtarma sorumluluğunun sadece kendilerinde olduğuna samimiyetle inanmışlardır. Bu nedenle düşman gördüklerine karşı her tür şiddeti kullanmakta kendilerini haklı ve görevlerini yapar görmektedirler.” (Ekşi, 1982:348-351)

Bu konudaki ikinci grup ögeler, barınmadan yiyeceğe, pahalı kitaptan bulunmayan ders notuna kadar, bir diploma alabilmek için aşılması gereken sorunların toplamından oluşur. Özellikle 1960’lı yılların sonlarındaki öğrenci hareketlerinin başlamasında ve gelişmesinde bu tür sorunlar çok önemli bir yer tutmuşlardır. Bu nedenle, derhal ortadan kaldırılmaları için çok ciddi önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu tür sorunlar etrafında örgütlenen öğrencileri, daha sonra siyasal

amaçlarla kullanmak ve en sonunda da içlerinden katiller yetiştirmek çok daha kolay olmaktadır.

Öğretim kurumları ve özellikle üniversiteler, şiddet olayları konusunda çok suçlanmışlardır. Bu suçlamaların özellikle yükseköğretim hocalarına ilişkin olanları hemen hemen tümüyle yanlıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın bu konudaki Özel İhtisas Komisyonu Raporu'ndaki şu satırlar, gerçeği bilimsel açıdan yansıtmaktadır:

“Anarşik eylemlere karışan gençlerimizin görüşlerine en çok değer verdikleri, ilk danıştıkları kimseler arasında öğretmenler ve öğretim üyeleri yoktur. Bu gençler arasında fikrî gelişimlerine en çok öğretmenlerin etki ettiğini söyleyenlerin oranı ise çok düşüktür.”

Bu satırlar ile, “şiddet olaylarındaki doğrudan destekleme ya da kışkırtma” suçlamalarından tümüyle aklanmış öğretmen ve üniversite yöneticileri, şu aşağıdaki satırları da büyük bir dikkatle okumak zorundadırlar:

“Bunların (anarşik olaylara katılan gençlerin) bugünkü eğitim sistemi hakkındaki düşünceleri de olumsuzdur. Bu gençler, yükseköğrenim kurumlarını ülke sorunlarına ilgisiz, kendi alanlarında teorik araştırma yapan kuruluşlar olarak görmektedir. Ayrıca sağ eğilimli gençlerin büyük bir kısmı, yükseköğrenim kurumlarını ulusal kültüre yabancılaşmış öğretim üye ve yardımcılarının denetiminde, genellikle zararlı ideolojilerin doğup geliştiği kurumlar olarak görmektedirler. Bütün bunlar, kamuoyunda yaygın olan kanının aksine, öğretim kurumlarının bu gençler üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkiye sahip olmadıklarını göstermektedir. *Bu sonuç, öğretim kurumlarının anarşinin kaynağı olmadığını göstermek açısından önemli ve olumludur. Ancak işlevleri gençlere bilgi, beceri ve davranış değişikliği kazandırmak olan eğitim kurumlarının bu işlevlerini gereği gibi yerine getirmediklerini göstermek açısından da düşündürücüdür.*” (D.P.T., 1983:149-150). (Vurgulama benim. E.K.)

17. Basına ve Televizyona İlişkin Ögeler:

Burada, kitle iletişim araçlarının “anarşik olaylar” karşısındaki tutumlarından çok, “şiddet” ögesi üzerinde durmak istiyorum. Çünkü, “anarşik olaylar” bakımından gerek TV'nin, gerekse basının tutumu, zaman içinde oldukça değişik görünüm sergilemiştir.

Yine de genel olarak “şiddet” ögesine geçmeden öne, “anarşik olaylar” hakkındaki tutumlara çok kısaca bir göz atalım:

Televizyonun bu konudaki tutumu, (çok kısa bir dönem ve birkaç programı hariç) genellikle gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Bir dönem, olaylar abartılarak verilmiş, bir dönem ise, tarafgir davranılmış ve olaylar tek taraflı olarak aktarılmıştır. Başka bir dönem de, olaylar hemen hemen hiç yansıtılmamıştır. İşte bütün bu nedenlerden dolayı, televizyonun şiddet ve terör olayları karşısında “kamuoyu” üzerinde olumlu bir etkisinden söz edilemez. Ancak bir dönem, örgüt adı vererek yayın yaptığından, özendirici bir rolü bile olmuştur denilebilir.

Basın ise doğrudan şiddet ve terör eylemleri konusunda tam bir şaşkınlık ve tutarsızlık içinde görülmüştür. Kimi zaman olaylar abartılarak verilmiş, kimi za-

man örgütler âdeta övülerek özendirilmiş, kimi zaman da tek taraflı saptırmalar yapılmıştır.

Burada asıl üzerinde durmak istediğim konu, “şiddet” ögesinin televizyonda ve basında, “terör” olaylarını özendirici biçimde kullanılışıdır.

Ne yazık ki, televizyonun özellikle çocuklar üzerindeki yıkıcı etkisi artık evrensel bir sorun haline gelmiştir (Yörüköğlu, 1983:81-84).

Gerek televizyon dizilerinde, gerek basında yer alan ve kimi zaman da birinci sayfalarda büyük boy resimlerle verilen “şiddet” olayları, toplumda derin yaralar açmaktadır. “Karısını balta ile doğradı”, “Kocasının kafasını uykuda iken tüp gaz ile parçaladı” başlıkları ve resimleri, bu olayları “olağan” niteliğe kavuşturmaktadır: İnsan yaşamının olağan durumlarıdır artık şiddet olayları. Aynı iddia, daha da geçerli olarak, televizyon dizileri için de söylenebilir. Üstelik bu dizilerde kimi zaman “kahraman”ın “özendirici” davranışdır şiddet (Yavuzer, 1982:397).

Özel televizyon kanallarının çoğalması ve “reyting” kaygıları, 21. yüzyıl Türkiye’de ekranı, şiddet ve terörün ana eğitim ve özendirme kaynaklarından biri haline getirmiştir (Alemdar, Erdoğan, 1994: 23-36).

Bu konuda, basının da televizyonun da, gerek Türk, gerekse Batı kültüründeki “genel şiddet öğeleri”ni büyük bir başarıyla (!) topluma aktardığını belirtmekle sözlerime son veriyorum (Tokgöz; 1982). Bir başka deyişle, basın ve televizyonun bu konudaki rolü, belki de, içinde yaşadığımız ortamın kültüründeki şiddet öğelerini ortaya çıkartmaktan fazla değildir. Fakat bu bile olumsuz anlamda çok etkili olmaktadır.

TÜRKİYE’DE TERÖR’ÜN ARDINDA YATAN ÖZEL NEDENLER

Türkiye’de şiddet ve terörün gelişmesine yol açan genel nedenler, tek başlarına bu cinayet salgınını ortaya çıkarmayabilirlerdi. Ne yazık ki bu genel nedenler şimdi aşağıda sayacağım özel nedenlerle birleşti.

Çözümlemelerin ilk aşamasında “özel nedenleri” “sağ” ve “sol” şiddet için ayrı ayrı ele almak daha cazip gibi görünüyorsa da, bu iki şiddetin hem aynı ortamda gelişmesi, hem de birbirlerini desteklemesi, “özel nedenler”in tek grup içinde düşünülmesini daha işlevsel kılmıştır.

1. Gençliğe İlişkin Beklentilerle Olanakların Dengesizliği:

Mustafa Kemal Atatürk’ün Cumhuriyet’i Gençliğe emanet etmesinden beri, Gençliğin Türk toplumunda özel bir yeri olmuştur. Bu yer, aktif bir tutum ve davranış gerektirir. Çünkü, bir “bekçilik” görevi yüklenmiştir kendisine: Atatürk Devrimlerinin bekçiliği.

Üstelik, 1960 yılında, tarihsel olarak kendisine verilen bu görevi başarı ile yerine getirdiği söylenmiştir Gençliğe. Bir başka deyişle, tarihsel ve kuramsal olarak Gençliğe bir görev verilmiş, pratikte de bu görevi, siyasal olarak başardığı söylenmiştir kendisine.

Bunun sonucu açıktır: Gençlik, kendisini siyasal bir görevle yükümlü hissetmektedir.

Buna karşılık, seçmen yaşı bile on sekize indirilmemiştir. Gençlerin “meşru zeminlerde” yapabilecekleri “siyasal nitelikli” etkinlik hemen hemen yok gibidir. Bu durumda, gençlik hem kendisinden siyasal görev beklenen, hem de bunun olanakları verilmeyen “şizofrenik” bir ortam içine sokulmuştur. Bu durumda **Köknel**’in şu yargısının önemi çok daha fazla artmaktadır: “Gençlik eylemlerini ortaya çıkaran nedenlerin başında, gencin toplum içinde kişiliğini kabul ettirme ve rol alma eğilimleri gelir.” (**Köknel**,1979:162)

2. Meşru Öğrenci Eylemleri ile Şiddet Eylemleri Arasında

Çizgi Çizilememiş Olması:

1968 yılında yoğunluk kazanan “gençlik eylemleri”, aslında pek çok rahatsızlıktan kaynaklanan ve “meşru” zeminlerden ayrılmayan olaylardı. Fakat gerek bu “haklı” ve “meşru” istekler ile “haksız”, “gayrimeşru” ve “anarşik” eylemler arasında ayırım yapılmayışı, gerekse her iki alanda da önlem alınmayışı, olayı çığırından çıkardı.

Unutulmamalı ki, aynı tür olayların ortalığı kasıp kavurduğu Batı Avrupa’da sorun çok kısa bir sürede çözüldü. Öğrenci eylemleri sona erdi. Siyasal şiddet izole edildi ve onunla ayrıca savaşıldı.

Türkiye’de ise, “öğrenci eylemleri” ile “anarşist eylemler” tümüyle birbirine karıştırıldı. Bu yüzden, kimi zaman hepsine “öğrencilerin haklı eylemleri” diye hoşgörü ile bakılarak hata edildi, kimi zaman ise hepsine “hainlik” damgası vurularak yanlış yapıldı. Sonuçta ne öğrenci sorunları çözüldü, ne şiddet eylemleri ile doğru dürüst mücadele edildi. Çok kısa bir süre sonra da işler çığırından çıktı.

3. Silahlı Eylem Propagandası ile Düşünce Özgürlüğünün

Birbirine Karıştırılması:

1980 müdahalesi öncesinin en önemli özelliklerinden biri, silahlı eylem propagandasının “düşünce özgürlüğü” maskesi altında, açıkça yapılabilmiş olmasıdır.

Gerek solda, gerekse sağda, silahlı eylem yoluyla Türkiye’yi kurtarma reçeteleri açıkça yayınlanıyor ve tartışılıyordu.

Bu gelenek, ne yazık ki, 1971 öncesine dayanıyordu. 12 Mart öncesi, iktidar, hemen hemen hiçbir “silahlı eylem propagandasının” üzerine gitmemişti. Bu nedenle kötü bir gelenek yaratılmıştı. Buna daha yanlış bir biçimde tepki gösterildi: 12 Mart’ı izleyen günlerde “sakıncalı” diye, romanlar bile toplandı. Bu kez kantarın topu tümüyle ters tarafa kaçtı. Bu nedenle de “sakıncalı” kitap ya da yayın, ciddiyetini kaybetti, alay konusu oldu. İşte birisi çok gevşeklikten öteki de çok sıklıktan gelen bu iki yanlış, etkilerini 1980 öncesine dek sürdürmüştür.

Sonuç olarak, iktidar da toplum da, “silahlı eylem propagandası” ile “düşünce özgürlüğü” arasındaki çizgiyi sağlıklı bir biçimde çizememiştir.

Bu yüzden kimi zaman “kurunun yanında yaş da yanmış”tır. Bu gerçek akılda tutularak, 1974 yılında yapılan af ise daha sonra pek çok polemige yol açmıştır.

Bir kesim, “gerçeği görenler”in ve “tövbekâr olanlar”ın bu af ile, yeniden topluma kazandırıldığını savunurken, başka bir kesim de, terörün tırmanışında, 1974 affı ile hapisten çıkanların büyük payı olduğunu öne sürmüştür.

4. Sol ve Sağ Terörün Birbirini Desteklemesi:

Gerek kurumsal-ideolojik, gerekse eylemsel açıdan her iki kutuptaki terör bir-birinin kaynağı ve destekçisi olmuştur.

“Komünistler geliyor!”, “Faşistler geliyor!” sloganları bir yandan geniş kitleleri muhtemel ihanet şebekelerine karşı uyarırken, öte yandan işlenen cinayetler bu “muhtemel tehlikenin” somut bir biçimde kapıya dayandığını belirtiyordu. Hiç kuşkusuz, sağda ve solda pek çok kişi, gerçekten “komünizmi” ya da “faşizmi” önlemek için silaha sarıldı. Bir kısım eylemciler de bireysel açıdan “savunma” psikolojisi ile cinayetlere sürüklendiler.

Her iki grup da karşı grubun varlığını kendisinin cinayetlerini haklı çıkarmak ve kendi varlığını meşru kılmak için kullandı.

5. Halkın, Kendi Görüşündeki Cinayetlere Karşı Çıkılamaması:

Özellikle Türk demokrasisi açısından en sakıncalı olan husus, halkın belki tümünün değil ama, belli kesimlerinin, cinayetleri ancak karşı görüştekiler işlerse karşı çıkmaları, kendi görüşlerine yakın olanların cinayetlerine ise ses çıkarma eğiliminde gözükmeleridir.

Hiç kuşku yok ki, bu eğilimin ardında silahlı gruplardan birinin egemen olacağı beklentisi yatmaktadır. Ya da başka bir deyişle, mevcut yapı içindeki meşru iktidara olan güvenin ortadan kalkmış olması böyle bir davranışın ardında yatan en önemli öğedir.

6. Sağ Terör Odaklarının Ayrıcıklık Durumu:

Toplumun bazı kesimleri ve bu arada bazı siyasal partiler, sağ terörün, gittikçe güçlenen sol teröre karşı bir “panzehir” niteliği taşıdığı görüşü ile*, bu terör odaklarını gizli ya da açık bir biçimde desteklediler.

Sağ şiddet eylemlerine katılan katillerin bir bölümü açıkta ve devletin gözü önünde eğitildi. Devletin çeşitli kademelerinden, “devlete yardımcı güçler” diye destek aldı.

Daha da tehlikeli ve Türk demokrasisi için öldürücü bir hata da, meşru örgütlenme içindeki bazı kuruluşların iktidarda bulundukları sırada, bu cinayet örgütleri ile organik ilişkiler içinde olmaları idi (Birand, 1984:45-46).

Bu durum, hiç kuşkusuz sağ terörü “devleti ele geçirdik” sevinci içinde çıldırarak daha çok cinayet işlemeye sevk ederken, sol terörün de “faşizm geliyor!” feriyadına gerekçe hazırlayarak, o kamptaki cinayetlerin de artmasına yol açtı.

7. 1960 Eylemi ile 12 Mart Müdahalesinin Sonuçları ve Tepkiler:

1980’de doruk noktasına erişen terörün ardında yatan tarihsel nedenlerden biri de, 1960 askerî müdahalesi ve onun getirdiği düzene karşı oluşan tepkilerdir.

Birinci olarak, bu müdahale, bazı kesimlerde bir “haksızlığa uğramışlık” duy-

(*) “Ülkücü” adı altında cinayet işleyen kişilerin ve bunların destekçilerinin, yakalanabilen ve mahkeme önüne çıkarılabilenlerin arasında, hüküm giyenlerin sayısı 12 Eylül 1980’den 31 Mart 1983’e kadar, 4258 kişi gibi bir rakama erişmiştir (Terör ve Terörle Mücadelede Durum Değerlendirmesi, Başbakanlık, Ankara, 1983:38).

gusu yarattı. Bu duygu, 1960 müdahalesi ile iktidardan düşürülmüş olan partinin devamı olan Adalet Partisi ile iktidara da egemen oldu.

İkinci olarak, her vesileyle, 1961 Anayasası ile ülkenin yönetilmesinin olanaklı olmadığı vurgulandı. Bu propaganda, iktidar tarafından yürütüldüğü için, özellikle etkili oldu.

Üçüncü olarak (buna tepki değil, belki sonuç demek daha doğru olur), toplum, özgürlüklerin kullanılması ile kamu düzeninin korunması arasındaki ince dengeyi her zaman koruyamadı. Bu “*koruyamama*”nın altında iktidarın “bilinçli pasifliği” kadar, yeni haklarına “tepeden inme” kavuşan kesimlerin deneyimsizliği de yatmaktaydı.

Dördüncü olarak 12 Mart döneminde cinayet işlememiş bazı gençlerin asılması, kamuoyunda, özellikle sol ve genç kesimlerde psikolojik bir isyan duygusu yarattı. (Öz, 1993). Bu duygu hiç kuşkusuz bazı eylemlerin ortamını besledi.

8. İrk ve Mezhep Ayrımlarının Siyasal Açıdan İstismar Edilebilmiş Olması:

Laik bir ülke olan Türkiye’de birdenbire mezhep ve ırk ayrımları siyasal açıdan ön plana çıktı. Bunun en önemli nedenlerinden biri, ırka dayalı bir sözde milliyetçiliğin siyasal platforma çıkmış olmasıdır. Alışılmamış bir militanlık ile Türk siyasal yaşamına giren bir parti, bu tür görüşlerin sert savunuculuğu içinde karşı grupları büyük ölçüde bilinçlendirmiş ve tahrik etmiştir. Legal siyasal sistem içinde gelişen bu olay, “sola karşı” olmak sloganı ile illegal örgütlenmeler ile de organik temaslar sağlamıştır.

Bir başka parti de dinsel açıdan ele aldığı siyasal farklılaşma içinde, bu yaklaşımı desteklemiştir.

Bu partiler, hükümetin iktidar ortağı olarak, görüşlerini son derece etkin bir biçimde topluma aktarabilmişlerdir. Böylece, “Türk olan-olmayan” ve “Sünnî Müslüman olan-olmayan” ayrımları ortamı “toplu şiddet”e uygun bir hale getirmişlerdir.

9. Cinayet Şebekelerine Katılmanın Toplumsal Güvenlik Ögesi Haline Gelmiş Olması:

Sol gruplar oluşturdukları yaygın taban yoluyla, sağ gruplar ise iktidar ortağı olan parti aracılığı ile mensuplarına, para, iş, barınak, gecekondu bölgelerinde arsa ve benzeri olanaklar sağlıyorlardı.

Üniversitelerdeki kavganın bir yönünü de bu “olanak tahsisi” oluşturuyordu. Özellikle, “yurtları ele geçirme” kavgası, bir yandan “eylem üssü” gereksinmesini yansıtırken, öte yandan da, “barınak sağlama” işlevinin bir gereği olarak ortaya çıkıyordu.

Özellikle gecekondu bölgelerindeki “kurtarılmış bölge” kavgaları, yalnız denetim altına alınan bölgede yaşayan halkın desteğini sağlamak için değil, asıl, devlet hizmetlerinin pek görülmediği bu alanlardaki olanakların tahsisi yoluyla “militan” üretmek ve beslemek amacına yönelik olarak ön plana çıkıyordu.

Ayrıca pek çok memuriyet de gerek mahallî düzeyde, gerekse merkezî hükü-

mette, “militan”lara peşkeş çekiliyordu. Bunun sonucu, bazı katiller, cinayetlerinden sonra, “devlet dairelerinde” saklanma olanağı bile buluyorlardı.

10. Ermeni Teröristler, Silah ve Uyuşturucu Madde Kaçakçıları ve Katiller Arasında İşbirliği Yapılması:

Türkiye’den toprak koparmak ya da en azından intikam almak için cinayet işleyen Ermeniler ile, silah ve uyuşturucu madde kaçakçıları, içerdeki şiddet ve terör eylemcileri ile sıkı bir işbirliği içindeydiler.

Büyük paraların döndüğü işbirliği sonunda askerî cezaevlerinden bile mahkûmlar kaçırılmakta, gümrüklerden içeri ve dışarı her türlü mal sokulmakta ve çıkarılmakta, insanlar, sınırlardan ellerini kollarını sallayarak girip çıkma olanağına kavuşmaktadırlar.

Para, uyuşturucu, silah, kaçakçılık, cinayet, Doğu Bloku ülkeleri, Batı Bloku ülkeleri, Ermeniler, Kürtler, Türkler arasında korkunç bir “işbirliği” yapılmaktadır. Tüm bu keşmekeş, katilleri önce kışkırtmakta, sonra korumakta, en sonra da (Papa olayında görüldüğü gibi) başka amaçlar için de kullanılmaktadır. Bu işbirliğine eroin kaçırın Senatörlerden, cezaevinden adam kaçırın erlere kadar toplumun her kesiminden insan katılmakta ve bir yandan cinayetler finanse edilirken, öte yandan da katiller güvence altına alınmaktadır.

11. “Cephe” Kavramının Cinayetlere Gerekçe Olarak Kullanılmış Olması:

Gerek “Milliyetçi Cephe” adı altında hükümetler kurulmuş olması, gerekse bazı örgütlerin bir araya gelerek, “Faşizme Karşı Birleşik Cephe” gibi isimlerle güçbirliğine gitmeleri, katillerin işlerini büyük ölçüde kolaylaştırdı.

Böyle “cepheler”, katillerin cinayet işlemek için kullandıkları en önemli psikolojik mekanizma olan “düşmanın gücü” kavramını iyice abartıyordu. “Cephe” bir yandan kendi düşüncesindeki katillere psikolojik güç ve destek sağlarken, öte yandan da karşı grup açısından “tehlikenin büyüklüğünü ve gücünü” vurgulayarak Türkiye’nin tam bir cinayet sahnesine dönüşmesine yardımcı oluyordu.

Kurulan bu “cephe”lerin içinde kimi zaman da bizzat cinayet şebekelerini destekleyen örgütlerin yer alması, yukarda açıklanan bu “psikolojik” kışkırtmayı, somut desteğe dönüştürüyordu.

12. Örgütlü Kamuoyunun Cinayetlere Yeterince Karşı Çıkamamış Olması:

Basın, üniversiteler, yargı organları, bağımsız aydınlar gibi, toplumu etkileyecek gücü olan pek çok kesim, cinayetlere karşı yeterince enerjik ve kararlı davranamamıştır.

Bu davranışta hiç kuşkusuz, “cinayet örgütleri”nin etrafa saldırdığı korku ve dehşet de rol oynamıştır. Fakat, yine de “korkunun ecele yararı yok” özdeyişi yerine, “bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın” anlayışının toplum içinde daha egemen olması yalnız korkudan değil, bir ölçüde ilgisizlikten de kaynaklanmıştır.

Bir başka öge de, olayın salt “cinayet” değil, daha çok “sağ-sol çatışması” biçimi-

minde algılanmasıdır. Bu yanlış algılama sonunda, herkes, “sağ” ya da “sol” taraf olarak hareket etmiş, cinayetlere karşı birleşik bir davranış sergilenememiştir. Sorunun sağ-sol farklılaşmasından değil, bu farklılaşma adına cinayet işlenmesinden doğduğu gözden kaçırılmıştır.

12. ÖZAL DÖNEMİ

12 Eylül yönetimi, 1982 yılında yeni Anayasa’yı kabul ettirip, aynı oylama ile darbenin lideri **Kenan Evren**’i, Cumhurbaşkanı seçtirdikten sonra, artık ülkenin yeni seçimlere götürülmesine karar vermişti.

Fakat, askerler, bu seçimlerin sadece görünüşte serbest olmasını, ama esasta, kendi görüşlerini uygulayacak bir hükümetin iktidara gelmesini istiyorlardı.

Bu nedenle de emekli orgenerallerden **Turgut Sunalp**’a (1917) bir parti kurdurdular. Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) adı ile kurulan bu parti, **Kenan Evren** ve Millî Güvenlik Konseyi üyesi darbeci arkadaşları (Kuvvet komutanları) tarafından destekleniyordu.

Millî Güvenlik Konseyi ayrıca seçimlere katılacak olan Partileri ve adayları veto etme yetkisini de elinde tutuyordu.

Böylece “sözde” serbest seçimler sonunda, 12 Eylül yönetiminin, bu kez “sivil bir görünüm” altında en az beş yıl daha sürmesi amaçlanıyordu.

Nitekim, bir başka emekli orgeneral olan **Fethi Esener** (1915-1986) tarafından Milliyetçi Demokrasi Partisi ile aynı zamanda kurulan Büyük Türkiye Partisi (BTP), kuruluşundan hemen sonra, eski Adalet Partililerle ilişkisi olduğu gerekçesi ile kapatıldı (**Evren**, 1991a:210-216).

Üstelik **Süleyman Demirel** (1924), **Deniz Baykal** (1938) gibi bazı eski politikacılar, Çanakkale’ye Zincirbozan radar üssüne sürüldüler (**Donat**, 1993:68-72).

Kapatılan BTP’nin yerine kısa bir süre sonra, Doğru Yol Partisi (DYP) adıyla yeni bir parti daha kuruldu.

ANAVATAN PARTİSİ (ANAP) KURULUYOR

Askerlerin güvenilir adamı olarak 12 Eylül döneminde kendisine ekonomi emanet edilmiş bulunan **Özal** da bir parti kurarak politikaya devam etmek istiyordu.

Bunun için önceden **Evren**’den izin aldı ve “dört eğilimi” birleştirdiğini öne sürdüğü Anavatan Partisi’ni (ANAP) kurdu (**Cemal**, 1989:40-43).

ANAP içinde birleştirdiğini öne sürdüğü dört eğilim, 1) liberal sağ, 2) mukad-desatçı sağ, 3) milliyetçi sağ ve 4) demokratik sol idi.

Parti gerçekten de, ilk üç eğilimden bol miktarda temsilciyi içine almıştı. Demokratik sol dediği akım için ise, eskiden hiç de demokratik olmayan hatta, sosyal demokrasiye karşı olmakla tanınan ve sonradan sağa dönüş yapan bir-iki maceraperesti partisine almıştı.

Bütün bu oluşumlar sırasında, askerler, sol oyları kanalizetmek için, solun her türlüşünü ezen yönetimlerinin Başbakanlık Müsteşarlığını yapmış olan **Necdet Calp**’e de (1922) Halkçı Parti (HP) adında bir parti kurdurmuşlardı.

Askerlerin güdümündeki bu partiye karşı, Sosyal Demokrat Parti (SODEP) adıyla yeni bir sol parti de **Erdal İnönü’nün** (1926) başkanlığında kurulmuştu.

Eski Adalet Partililer **Süleyman Demirel’in** desteği ile DYP’nin çatısı altında birleşirken, eski Cumhuriyet Halk Partililer, **Ecevit’in** parti kurmak ya da kurulan bir partiyi desteklemek istemeyişinden dolayı, dağınık bir görünümde, SODEP çatısı altında toplanmaya çalışıyorlardı.

Millî Güvenlik Konseyi, SODEP’in de DYP’nin de seçimlere girmesini istemiyordu (**Evren**, 1991a:242, 274). Nitekim, seçim öncesinde, SODEP ve DYP, içlerinde SODEP’in Genel Başkanı **Erdal İnönü’nün** de bulunduğu adayların veto edilmesi yoluyla seçimlere sokulmadı.

Her ne kadar, askerler kendi kurdurdukları MDP ve izin verdikleri ANAP içinde bazı adayları da veto etmişler idiyse de, bu vetolar, iki partinin de seçime katılmalarını engelleyici nitelikte değildi. Zaten doğrudan desteklenen MDP’nin yanında, izinli ANAP’ın da “bir kaza olmadan” seçimlere katılabilmesi için, **Özal’ın** Amerikalı dostları da devreye girmişti (**Çölaşan**, 1993:80).

ÖZAL BAŞBAKAN

6 Kasım 1983 yılındaki genel seçimler, askerlerin kurdurduğu MDP ve HP ile, yine askerlerden izin alarak kurulmuş olan Anavatan Partisi (ANAP) arasında yapıldı.

Kamuoyu yoklamalarıyla, seçimleri **Özal’ın** kazanacağını anlaşılmaması üzerine, **Evren’in** radyo ve televizyonlarda, ANAP ve **Özal** aleyhine yaptığı propaganda konuşması ve sonuçları **Özal’ın** lehine tespit eden kamuoyu yoklamalarının gazete-lerde yayınlanmasının yasaklanması da fayda etmedi.

Askerlerin denetimindeki seçimleri **Özal** yüzde 45 oy ile 211 milletvekili çıkarak kazandı.

Kamuoyunda, seçim sonrası, askerlerin iktidarı **Özal’a** vermeyeceğine ilişkin olan dedikoduların aslı çıkmadı (**Tuşalp**, 1993:20).

Sonuç olarak sağ kesimde, “güdümlü” MDP yerine, “izinli” ANAP, serbest nitelik taşımaktan başka her türlü özelliğe sahip olan bu garip seçimlerin galibi olarak hükümeti kurdu.

ÖZAL DÖNEMİNDE SIVİLLEŞEREK SÜREN 12 EYLÜL

Partisinin içinde dört eğilimi birden barındırdığını söyleyen **Özal**, bunu, aslında demokratlığının değil, tam tersine, “bütün eğilimler zaten ANAP içinde var, bu nedenle başka partiye gerek yok” anlayışını yansıttığı bir tekelciliğinin ifadesi olarak kullanıyordu. Zaten **Özal**, kendi düşüncelerini uygulamak açısından esas olarak “baskı” yöntemleri kullanan ve demokrasiye de pek fazla inanmayan bir liderdi (**Gökmen**, 1992:91,129).

Özal dönemi, 12 Eylül’ü yapan askerlerin arzuladığı biçimde, darbenin sivil bir uzantısı olarak gelişti.

Böylece 1987 yılındaki (koşullarını yine kendisinin önceden, pek çok defa yasa değiştirerek belirlediği) seçime kadar, rakipleri de yasaklı olduğundan, adeta mutlak bir otorite ile, bir “dikensiz gül bahçesinde” iktidar oldu. Tek uzlaşması gere-

ken odak, zaten kendisine iktidar iznini vermiş olan ve o sırada Cumhurbaşkanlığı yapmakta olan **Kenan Evren** idi.

Onunla da zaten, ciddi boyutlarda ideolojik ve siyasal bir çelişki söz konusu değildi.

Böylece **Özal**, askerlerin 12 Eylül darbesinin ilk günlerinde söyledikleri, artık “on-on beş yıl bu ülkeyi biz yöneteceğiz” ifadesinde gönderme yapılan “askerlerin denetimindeki sivil yönetim dönemi”nin uygulayıcısı oldu.

1984 yerel yönetim seçimlerini de kazandıktan sonra, **Özal**, artık bir yandan zam politikasını, öte yandan ekonomiyi dışa açma programını tüm gücü ile uygulamaya koydu (**Gökmen**, 1992:123).

Artık **Özal** dönemi bütün hızı ile Türkiye’ye egemen olmuştu.

Bir yandan kızının ve oğullarının skandalları ile çalkalanan kamuoyu, öte yandan “dışa açılan ekonominin” şokunu yaşıyordu.

Toplumun tüm değer yapısı, “yeni dönemde yeni insan”, “endüstriyel toplumda en yüce değer paradır, nasıl kazanırsan kazan” anlayışı içinde “köşe dönücülüğün yüceltilmesiyle” birlikte, bizzat **Özal**’ın konuşma, tutum ve davranışlarıyla, ciddi bir değişime tabi tutuluyordu.

Bu arada tarikatlarla da işbirliği yoluyla, İslam dini “siyasallaştırılarak” toplumsal değişimin önemli bir eksenini olarak kullanılıyordu.

1984 yerel seçimlerinden sonra iyice çöken, askerlerin Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Sosyal Demokrat Parti karşısında sürekli gerilemekte olan asker güdüm-lü Halkçı Parti de, artık tüm güçlerini yitirmiş olduğundan **Özal**’ın önünde, kafasındaki modeli uygulama konusunda hiçbir engel kalmamıştı.

ORDUDA DARBE

Bu çerçevede, tek sorun, henüz yönetimi tümüyle terk etmemiş olan 12 Eylül darbesini yapan ordudan gelebilirdi.

Nitekim, dönemin güçlü Generali **Necdet Üruğ** (1921), Genelkurmay başkanlığından ayrılırken yerine geçecek olan kişiyi belirlemek için, “erken emeklilik” işlemini başlatmıştı.

Üruğ’un kendi yerine getirmek istediği kişi General **Necdet Öztörün** (1924) idi.

Kamuoyunda, bunun “askerlerin bir müdahalesi” olduğu dedikodusu yaygındı.

Ordunun 2000 yılına kadar komuta kademesini belirlediği ve bunu uygulamaya koyduğu yazılıp söyleniyordu.

Özal, **Evren** ile işbirliği yaparak bu modeli bozdu.

Görev devir-teslim davetiyelerini bile bastırmış olan **Öztörün**’un yerine, General **Necip Torumtay** (1926) Genelkurmay Başkanı yapıldı:

Böylece **Özal**, **Evren**’in desteği ile, hem mutlak kudretinin önünü açmış hem de Çankaya ile arasındaki tek engeli kaldırmıştı (**Cemal**, 1989:227-238).

Aslında ordu, tek bir komutan aracılığı ile sivillerin emrine sokulamazdı. Nitekim, **Torumtay** da sonunda, Körfez krizinde **Özal** ile ters düşerek istifa etti. Onun yerine daha sonradan, DYP lideri **Tansu Çiller**’in siyasal bir militanı gibi

davranacak olan **Doğan Güreş** (1926) Genelkurmay Başkanı oldu. Fakat, Türk Silahlı Kuvvetleri, **Güreş**’in emekli olmasından sonra, DYP’den milletvekili seçilerek **Çiller**’in çizgisine destek vermesi olayında, eski komutanından bütünüyle koptu.

Bir başka biçimde söylemek gerekirse, politikacıların ya da siyasal liderlerin, Genelkurmay Başkanları aracılığı ile orduyu denetim altında tutmak istemeleri, **Menderes** döneminden beri yanlışlığı kanıtlanmış ve işlemeyen bir modeldi.

Ama bu model, **Özal**’ın, ordu içindeki bir grubun kendi istekleri doğrultusunda emir-komuta zincirini uzun dönemde belirleme hedefini bozmasına engel değildi.

Nitekim, **Evren**’den destek almak kaydıyla, **Özal**, bu hedefi rahatlıkla bozdu.

Fakat bu “müdahale” hiçbir biçimde ordunun, **Özal**’ın ya da Anavatan Partisi’nin denetimine girdiği anlamını taşımıyordu.

SİVİL REJİMİN BASKISI ARTIYOR

Özal sadece 12 Eylül yönetiminden devir aldığı baskıcı hukuk düzenini sürdürmekle yetinmedi. Kendisi de bu düzeni bile daha ağırlaştırıcı bazı uygulama ve yasalara yöneldi.

Bir yandan kendisini topluma, “rejimi sivilleştirten politikacı” olarak takdim ederken, öte yandan, iki yeni yasa ile, ülkedeki baskı rejimini iyice ağırlaştırdı. Bu yasalar kısaca “polis yasası” denilen, “Polis Vazife ve Selahiyet Yasası” ile, yine kısaca “muzır yasası” denilen, “Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu” adlı yasalardı.

Özal genel olarak özgürlükleri kısıtlayıcı hükümler açısından polis yasasında önemli değişiklikler yaptı ve yeni bir yasa olarak da basın üzerine önemli sınırlama ve kısıtlamalar getiren “muzır yasası”nı çıkardı. Böylece, ülkedeki sadece siyasal yaşam değil, aynı zamanda, basın yaşamı da yeni sınırlama ve kısıtlamalara konu ediliyordu.

Bu yasal önlemlerle yetinmeyen **Özal**, yasalarda pek de yeri olmayan bir biçimde, doğrudan kendine bağlı bir sivil istihbarat birimi de kurdu (**Gökmen**, 1997) ve istihbarat yapmakla görevli devlet kurumlarını da zaman zaman kendi çıkarları ve özel işleri için kullanmakta tereddüt etmedi.

Ara seçimlerin yapıldığı 1989 yılına dek, ANAP iktidarı döneminde 3.000’e yakın gazeteci, yazar ve çevirmen yargılanmış, 500’e yakın yayın organı için toplama kararı verilmiş, 39 ton yayın imha edilmiş, 40 ton yayın imhayı bekler hale getirilmiş, gazetecilere toplam 2000 yıl dolayında hapis cezası verilmiş, 13 gazete hakkında 303 dava açılmıştı (**Cemal**, 1989:213).

Oysa, örneğin etnik bir azınlığa dayalı olarak, ülkeyi bölmek üzere terör eylemleri yapan PKK açısından olaylar sürekli olarak tırmanıyordu.

Özal’ın genelde özgürlüklere karşı olan tutumu, PKK terörü konusunda, belki de kafasındaki stratejiler ve taktikler açısından, pek başarılı bir sonuç alamadı.

Özal iktidarı döneminin bir sonucu da bölücü terör etkinliklerinin artık, Türkiye’nin yerleşik sorunlarından biri haline gelmesiydi (**Bölügiray**, 1993:76-92; 95-96).

SİYASAL HAKLAR REFERANDUMU

1982 Anayasası ile tüm siyasal haklarından yoksun bırakılmış olan eski liderlerin bu haklarının iade edilmesi, hem iç hem de dış kamuoyu tarafından sürekli gündeme getiriliyordu.

Eski liderlerin ve özellikle **Demirel**'in yeniden aktif politikaya dönmesi **Özal**'ın işine gelmiyordu. Çünkü, Anavatan Partisi, bütün “dört eğilim” savlarına karşın, esas olarak eski Adalet Partisi'nin oyları esas olmak üzere, sağ kesimin oyları üzerine kurulmuştu.

İşin ilginç yanı, 12 Eylül'ün lideri olarak yasakları Anayasa'ya koyan kişi olan ve 1987 yılında Cumhurbaşkanlığı koltuğunda oturan **Evren** de artık yasakların kalkmasından yana tutum belirlemişti.

Fakat, bu yasaklar, Mecliste üçte iki çoğunlukla Anayasa değiştirilerek kaldırılabilecekken **Özal-Evren** işbirliği ile, konunun halkoyuna sunulmasına, yani bir “referandum” yapılmasına karar verildi.

Çünkü, halka, yasakların kaldırılmasının artık zamanının gelmiş olduğunu söylemelerine karşın gerek **Evren** gerekse **Özal**, yasakların devamından yanaydı.

Eski politikacıların yasaklarının kaldırılması konusu, büyük bir propaganda kampanyasına yol açtı.

Bir yanda **Özal** ve **Evren** eskilerin yasaklarının kaldırılmasına karşı, öte yanda, eski politikacıların taraftarları ile sendikalar, üniversiteler gibi toplumdaki demokratik güçler, yasakların kaldırılmasına taraftar olarak yoğun bir çalışmaya girdi.

Bu karşılıklı kampanya sırasında, iktidarda bulunan Anavatan Partisi gazetele-re ilanlar vererek, çoğunluğun kararının her durumda geçerli olduğunu ve bunun demokrasinin ruhuna da uygun olduğunu söyleyerek son derece sakıncalı bir demokrasi anlayışının savunuculuğunu yaptı.

Tarihsel olarak **Menderes** ve arkadaşlarının hayatına mal olan ve Türkiye'deki çok partili dönemde askerlerin müdahale geleneğini başlatan aynı hata, “demokrasiyi çoğunluğun baskısı biçiminde algılama hatası”, yineleniyordu.

Yasakların kaldırılmasından yana olanlar ise, demokrasiler her ne kadar çoğunluğun yönetimine dayanıyorsa da, bu rejimi “çoğunluk diktatörlüğü”nden ayıran hususun, “insan temel hak ve özgürlükleri” olduğunu savunuyordu.

Yine aynı grup, demokrasilerde “siyasal yasakların” yeri olmadığını ve hukuk sisteminin öngördüğü, demokrasiye ve topluma karşı işlenmiş ve yargı kararı ile kesinleşmiş suç öğelerinin dışında, siyasal amaçla, insanların seçme ve seçilme haklarının kısıtlanamayacağını savunuyordu.

Sonunda referandum yapıldı ve seçmenler kıl payı bir çoğunlukla, yüzde birin bile altında bir farkla, siyasal yasakların kaldırılmasını onayladı.

Böylece, toplum, bu konuda tam ortadan yarı yarıya bölünmüş bir görünüm sergiledi.

1987 SEÇİMLERİ

Bu sonucu, kendi gücünün bir belirtisi sayan ve seçmenlerin yaklaşık yarısına yakın bir bölümünün desteğine sahip olduğunu düşünen **Özal**, derhal bir erken seçim kararı aldı.

Böylelikle, siyasal yasakları kalkmış olan liderlerin yeterince örgütlenmeye ve propaganda yapmaya zamanı olmadan seçime giderek, 1980 darbesinden beri arkasına aldığı rüzgârı kullanıyordu.

Ayrıca, **Evren**’in de görev süresi yeni Meclis döneminde biteceğinden, seçimleri kazanan, Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuş olacaktı.

Özal, 1987 seçimlerine özenle hazırlandı.

İktidara geldiğinden beri, seçim yasasını tam yedi defa değiştirerek, seçim sonuçlarını kendi partisi lehine yönlendirmek için her önlemi aldı.

Bazı seçim bölgeleri sırf ANAP’ın oyları dikkate alınarak yeniden düzenlendi. İstanbul’da ve Ankara’da birlikte düşünülmesi zor olan ilçeler, sırf ANAP’ın oy dağılımı dolayısıyla birbiriyle irtibatlandırıldı (**Cemal**, 1989:244-246).

Yaptığı bütün bu müdahaleler dolayısıyla, muhalefet, bir ara seçimleri boykot etmeyi bile düşündü.

Fakat, 12 Eylül sonrası sivilleşmeye doğru giden rejimi, tıkanmadan normalleş-tirmek isteyen **İnönü** boykota katılmayınca (**İnönü**, 1995:400), seçimler **Özal**’ın isteğine göre yapılabilirdi.

Sonunda **Özal**, 1980 darbesinden sonra, serbest seçime en çok benzeyen bu ilk genel seçimlerde, yüzde 36 oy alarak sandalyelerin yüzde 65’ini kazandı.

1987 seçimlerinin bir başka sonucu, **Erdal İnönü**’nün liderliğinde kurulmuş olan SODEP’in, uzun çabalar ve uğraşlar sonucu, askerlerin kurdurduğu Halkçı Parti ile birleştikten sonra, bu seçimlerde SHP kimliği ile ikinci olmasıydı.

Halkçı Parti’nin kurucu Genel Başkanı **Necdet Calp** bu birleşmeye karşıydı. Bu nedenle, **İnönü**’nün kendinin siyasal görevi olarak gördüğü “solu birleştirmek” için, Halkçı Parti’de, 28 Haziran 1985 tarihinde, **Aydın Güven Gürkan**’ın (1941) 228’e karşı 424 oy ile Genel Başkanlığı kazanmasını beklemek gerekti (**İnönü**, 1995:322).

Aslında **Özal**’ın hiç istemediği bu birleşme (**İnönü**, 1995:319), SHP’ye 1989 yerel seçimlerinde birinci parti olmanın yolunu açacaktı.

1989 YEREL SEÇİMLERİ

1987 seçimlerini kazanan **Özal**, Meclis çoğunluğunu elinde tutarak, yeni Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki durumunu da çok güçlendirmişti.

Artık önünde sadece 1989 yerel yönetim seçimleri kalmıştı.

Fakat iktidarın yıpranma süreci de başlamıştı.

Bir yandan 12 Eylül yönetiminin getirdiği baskıcı rejimin aynen sürmekte olu-şu, öte yandan yüksek enflasyon, halkın **Özal**’dan ve ANAP’tan desteğini çekmesi sonucunu doğuruyordu.

Nitekim, 1989 yerel seçimlerinin sonucu, ANAP için tam bir yıkım oldu. Yüzde 36 ile 1987 seçimlerinin galibi olan ANAP iki yıl içinde yüzde 21’e düşerek, yüzde 28 ile birinci parti olan SHP’nin ve yüzde 24 ile ikinci parti olan DYP’nin ardında üçüncü sıraya oturdu.

SHP, İstanbul, Ankara ve İzmir’de Belediye Başkanlıklarını kazanmıştı.

Bu büyük başarı, iyi bir yerel yönetim anlayışı ve başarılı bir kamuoyu çalış-masıyla, SHP’yi gelecek genel seçimlerde tek başına iktidar yapabiliyordu.

Fakat özellikle İstanbul'da, kamuoyuna yansıyan başarısız belediye imajı, SHP'nin 1991 seçimlerindeki en önemli başarısızlık nedenlerinden biri oldu.

ÖZAL CUMHURBAŞKANI OLUYOR

1989 seçimlerinin ANAP için çok kötü olan sonucu, **Özal**'ın Çankaya'ya çıkma projesini de tehlikeye soktu. Artık kamuoyunda, yüzde 21'e düşmüş bir partinin genel başkanı olarak, **Özal**'ın Cumhurbaşkanlığına oturup oturamayacağı tartışılıyordu (**Gökmen**, 1993:162-166).

Oysa sorun Meclis'te çözülecekti ve **Özal**, parlamentodaki çoğunluğunu koruyordu.

Nitekim, bu parlamentonun hukuksal temelini oluşturan 1982 Anayasası'nın meşru olup olmadığı, yani meşru bir biçimde oylanıp oylanmamış olduğu da bir süre tartışıldı. Örneğin, eski TBMM Başkanlarından hukukçu **Ferruh Bozbeyli** (1927), kampanya sırasında karşı görüşlerin ifadesine izin verilmediği gerekçesiyle, bu oylamanın meşru olmadığını düşünenler arasındaydı.

Fakat aradan çok seçim ve çok yasa geçmişti. Artık bu Anayasa'nın ve ona dayalı olarak kurulmuş olan Meclis'in meşruluğunun tartışılması tüm yapıyı alt-üst ederdi.

Özal, süresi biten **Evren**'in yerine, Meclis tarafından muhalefet partilerinin katılmadığı bir oturumda, üçüncü turda, 263 oyla 31 Ekim 1989 tarihinde sekizinci Cumhurbaşkanı olarak Çankaya'ya seçildi.

Muhalefet partileri bir süre **Özal**'ı tanımamakta ısrar ettiler. Fakat sonradan bunun bir sonuç vermediği görülünce, işler normale döndü ve **Özal**, Çankaya'ya iyice yerleşti.

ANAP'A YENİ BAŞKAN: AKBULUT

Özal 9 Kasım'da Çankaya'yı **Evren**'den devir alır almaz, aynı gün **Yıldırım Akbulut**'u (1935) Başbakan olarak görevlendirdi. Böylece, kendisinden sonra ANAP'ı emanet edeceği kişiyi de işaret etmiş oluyordu.

Pek çok iddialı aday arasından, oldukça halim selim ve kendi halinde bir politikacı niteliği taşıyan **Akbulut**'un atanması, **Özal**'ın hükümeti Çankaya'dan da yönetmek istemesinin bir sonucuydu (**Gökmen**, 1993:167-170; **Donat**, 1997:199-206).

Başbakan olarak atanmasından bir hafta sonra yapılan ANAP genel kongresinde, **Akbulut** Genel Başkanlığa da seçildi. **Akbulut**, 15 Haziran 1991 yılında yine ANAP genel kongresinde **Mesut Yılmaz** (1947) Genel Başkan seçilene kadar başbakanlık görevini yürüttü.

İPLER ÖZAL'IN ELİNDEN KAÇIYOR

Akbulut'un başbakanlığı sırasında Cumhurbaşkanı **Özal** ile uyum içinde yürüten Hükümet-Çankaya ilişkileri, **Mesut Yılmaz**'ın Başbakan olmasından sonra, hükümetin daha kişilikli ve bağımsız bir politika izlemesiyle, önemli ölçüde bozuldu.

Özal, kendinden sonraki genel başkanlık savaşına karışarak, partisi içinde bile

taraf olmuş, ve böylece kendi çevresi içinde bile gücünü önemli ölçüde yitirmişti. Artık ANAP’ın ve dolayısıyla hükümetin ipleri tümüyle elinden kaçıyordu.

1991 seçimleriyle birlikte, tüm yönlendirme gücünü yitirdi ve sistemin işleminde, sadece “dikkate alınması gereken bir odak” niteliğine indirgendi.

Yine de atama ve kararname imzalarında, bunalım yaratacak ölçüde tavır koymaya çalıştı ama, sistem, Cumhurbaşkanı’nın kişisel tercihlerini aşacak nitelikteydi.

Nitekim, 1990’da, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, üstelik hükümet de henüz ANAP’ın elindeyken, çıkan “Körfez krizi” sırasında, çok istemesine karşın, Amerika Birleşik Devletleri’nin yanında, Irak’a karşı sıcak savaşa giremedi (Gökmen,, 1993:184-198).

ÖZAL DÖNEMİNDE SİYASALLAŞAN İSLAM VE İSLAMİ TERÖR

Cumhurbaşkanı olarak ölümünden önce, öncülük ettiği son önemli olay, ceza yasasının, sınıf diktatörlüğünü ve şeriat devletini kurma yönündeki etkinlikleri yasaklayan 141, 142 ve 163’üncü maddelerin kaldırılmasıydı.

Aslında, görece bir “özgürleşme” izlenimi veren bu değişiklik, “terörle mücadele yasası”na yapılan bir ekleme ile devlete karşı soldan gelecek tehditleri yine aynı anlayışla ceza kapsamı içinde tuttu ve böylece sadece şeriat devleti taraftarlarının önü açılmış oldu.

Özal’ın “dinin siyasallaşmasına” ve “siyasal İslam”a verdiği önemli destek, 1950 yılından beri görülen “siyasette İslam motiflerinin kullanılması” olayının, artık açıkça “şeriat devleti” kurma çabalarına dönüşmesine de yol açtı (Mumcu, 1996a;1996b).

Aslında bu gelişme, “Türkiye’deki İslamî yapılanmaların büyük bir bölümü iktidarı, yani şeriatı hedeflediği” için (Çakır, 1991:296) hiç de şaşırtıcı değildi.

Özal’ın iktidarında, özellikle sağ terör tırmanışı, pek çok gazeteci ve yazarı da tedirgin etmiş, “biz bu filmi daha önce görmüştük” dedirtmişti (Donat, 1997:216-218).

Özal’ın ölümünden sonra, ANAP’ın bağrında beslediği ve dolayısıyla, ANAP hükümetleri sırasında gelişmesine ve serpilmesine yardımcı olarak, 12 Eylül yönetiminin verdiği devlet desteğini sürdürdüğü “siyasal İslam”, ülkede bir rejim bunalımı yaratacak ve demokrasiyi tehdit edecek boyutlara ulaştı (Tuşalp, 1994:238-239).

Özellikle “İmam-Hatip” okullarının, ülkenin imam ve hatip gereksinmesini çok aşan bir biçimde mezun verecek ölçülerde yaygınlaşması, hem ideoloji olarak “siyasal İslamın” hem de parti olarak Refah’ın güçlenmesi sonucunu doğuruyordu (Serter, 1997:47-58).

“Siyasal İslam”, bireysel terörizme de önemli ölçüde kaynaklık eder konuma girdi. Doç. Bahriye Üçok, Prof. Muammer Aksoy, gazeteci Çetin Emeç, yazar Turan Dursun, gazeteci-yazar Uğur Mumcu, hep İslam bağlantısı olan terör örgütleri tarafından öldürüldükleri iddia ya da tespit edilmiş olan Atatürkçülükleri ya da laiklikleri ile tanınmış ünlülerdi (Hekimoğlu, tarihsiz:79-120; Çetinkaya, 1996b:167-180; Coşkun, Atilla, 1994:67-81, 154-155).

ANAYASA DELİLİYOR: ÖZAL'IN OĞLU ÖZEL TV KANALI KURUYOR

Özal'ın gerçekleştirdiği bir başka önemli değişiklik, Anayasa'nın yayın tekelini TRT'ye vermiş olmasına karşın, kendi oğlunun da ortakları arasında bulunduğu özel bir televizyon kanalını yayına sokmuş olmasıydı (**Çetinkaya**, 1996a:18-20; **Tuşalp**, 1993:89).

Bürokrasiyi çok iyi bilen ve gerektiğinde hukuka aykırı uygulama yapmaktan çekinmeyen **Özal**, yurtdışından Türkçe yayına başlayan bir özel televizyonun, Anayasa'ya aykırı olmasına karşın, Türkiye'deki ekranlara gelmesine yardımcı oldu.

Anayasa'nın Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'na tekel tanıyan hükmü, fiilen, "link hatları" denilen ve televizyon yayınlarının nakledilmesinde kullanılan hatların TRT'nin denetiminde olması ile sağlanıyordu. TRT özerk yapısına dayanarak, Anayasa da kendinden yana olduğundan, kendisine rakip bir özel televizyonun yayınıni engelliyordu.

İşte **Özal**, "link hatlarının" denetimini, özerk yapıda olan ve hükümetin söz geçiremediği TRT'nin elinden aldı ve Ulaştırma Bakanlığının denetimine verdi. Sonra da kendi denetimindeki bürokrasinin desteği ile özel televizyon yayınının Türkiye'den izlenmesini sağladı.

Böylece bir yandan televizyondaki devlet tekelini kırarak toplumu özgürleştirici bir adım atarken, öte yandan hukuk devletinin en önemli kaynağı olan Anayasa'yı ihlal ediyor, bambaşka bir açıdan da ailesinin adının karıştığı yolsuzluk olayları dolayısıyla siyasal yıpranmasını en üst noktalara tırmandırıyordu.

YOLSUZLUK İDDİALARI ÖZAL'I YIPRATIYOR

Gerek başbakanlığı sırasında, gerekse Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, **Özal**'ın özel kesimle çok yakın ilişkileri ve ailesinin televizyon dahil pek çok işletmeye ortak olması, toplumda, rüşvet ve suiistimal iddialarına büyük boyutlar kazandırdı.

Çocuklarının ve eşinin, kamuoyunda göze batan tutum ve davranışları, özellikle siyasal ve ticari yaşam açısından sürekli haber konusu olmaları, bir süre sonra, **Özal** ailesinin basında "hanedan" adıyla anılmasına yol açtı (**Kahraman**, tarih-siz; **Gökmen**, 1992:125-127).

Özellikle devlet bankalarında batan paralar, Emlak Kredi Bankası aracılığı ile yolsuzluk yapıldığı iddialarını (**Tuşalp**, 1993 ve 1995:177-209) bütün kamuoyunun dikkatine getirmişti.

Nitekim, daha sonraları, Emlak Bankası Genel Müdürü **Engin Civan**'ın, alınan rüşvetlerin paylaşılammaması sonunda vurulması olayı, konuyu bütün açıklığıyla ortaya döktü.

"Civangate" adıyla anılan bu olay, aslında **Özal** döneminin yönetim anlayışının ve bu dönemde yapılmış olan yolsuzlukların ciddi bir sonucu niteliğindeydi (**Akar**, **Özgentürk**, 1995).

13. 1991 SEÇİMLERİ: ÖZAL DÖNEMİNİN KAPANMASI VE YENİ İTTİFAKLAR

1991 genel seçimleri, aslında, siyasal yasakları kalktıktan sonra toparlanmış olan **Ecevit** gibi, **Demirel** gibi eski liderlerin “yeni imajlar” peşinde koştukları ve demokrasi nutukları ile süsledikleri bir ortamda geçti.

1989 yerel seçimlerinde birinci parti olan ve üç büyük kentteki belediye başkanlıklarını kazanmış olan SHP bu seçimlere, İstanbul Belediyesi’nin toplumdaki başarısız imajı ile girdi.

Taze isimler olarak, akademisyenler, bürokratlar ve yeni siyasetçilerle vitrinini “düzenlemiş” olan **Demirel**, tüm seçim kampanyası süresince, “karakollar şeffaf olacak” sloganı ile simgeleşen bir “sosyal demokrat” söylem kullandı.

SHP ise, Kürt kökenli vatandaşların yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu yörelerindeki gücü bilinen Halkın Emek Partisi’ne geçmiş olan eski mensuplarını kendi listesinden aday gösterdi ve bu kararından dolayı, Karadeniz ve Ege bölgelerinde önemli ölçüde destek yitirdi.

Sonuç olarak **Özal**’ın bütün desteğine karşın ANAP, başarılı bir kampanya yürüten **Demirel**’in DYP’sinin ardından ikinci sıraya düştü.

1989 seçimlerinin galibi SHP ise bu kez, hem İstanbul Belediyesi’nin imaj engeli, hem HEP’ten ayrılan politikacıların SHP listelerinden aday gösterilmeleri ve bu olayın gerekçelerinin seçmene iyi anlatılamaması, hem parti içi hizip çatışmalarının getirdiği sık kurultayların kamuoyunda yarattığı bıkkınlık sonucu, hem de **Ecevit**’in artık barajı aşacağına inanılması ile yeni bir oy potansiyeli üretmesi sonunda, üçüncülüğe indi.

Türkeş ile ittifak eden **Erbakan** da, milliyetçi ve dinci sağ kesimde, ciddi bir oy potansiyeli olduğunu gösteren bir biçimde dördüncü parti olarak Meclis’e girdi.

Beşinci parti olan DSP’nin lideri **Ecevit** ise, yıllar sonra, tek başına yürüttüğü kampanyayı sonuca ulaştırmış ve yeniden parlamentoya girmişti.

Seçim sonrasında, DYP-SHP koalisyonu gündeme geldi.

Aslında bu iki partinin seçim kampanyaları, sosyal demokrat ilkeler çerçevesinde birbirine son derece benzer temalar üzerine dayandırılmıştı.

Her iki parti de, 1980 darbesinin baskıcı uygulamalarına karşı çıktığından, Anayasa’nın özgürlükleri kısıtlayıcı maddelerinin değiştirilmesi ve bu arada, kısaca YÖK diye tanımlanan Yüksek Öğrenim Kurulu’nun kaldırılması, insan haklarına dayalı bir sosyal hukuk devletinin gereklerine göre yeni düzenlemeler yapılması, hep, her iki partinin de üzerinde yoğunlaştığı propaganda konularıydı.

İşte, seçim kampanyaları adeta birörnek olan bu iki partinin ortak bir hükümet kurlmaları, siyasal sürecin mantığına da uygundu.

Demirel yıllar sonra, yeniden, üstelik de en büyük rakiplerinden biri olan solcu bir partinin, eski CHP’nin devamı olan SHP’nin desteği ile, başbakanlık koltuğuna oturmuştu.

Böylece 1950’li yıllarda, DP ile CHP arasında, halkın mezarlıklarını bile ayırmasına yol açan “partiler eksenindeki” bir zıtlık ve bölünme artık tarihe karışmış oluyordu.

DYP-SHP KOALİSYONU: RESTORASYON DÖNEMİ

12 Eylül askerî darbesine ve onun uzantısı olan **Özal** (ANAP) dönemine karşı “orta sağ” ile “orta sol” arasında “özgürlükçü demokrasinin yaşatılması ve geliştirilmesi” amacına yönelik bir uzlaşma gerçekleştirilmiş bulunuyordu.

25 Kasım 1991 günü TBMM’de **Süleyman Demirel**’in okuduğu yeni hükümet programında, iki partinin geçmiş döneme ilişkin ortak teşhisi şöyle aktarılıyordu:

“Her gün ülkenin pek çok yerinde etkisini gösteren anarşi ve terör can almaya devam etmekte, güvenlik güçleri mensupları ve masum vatandaşlarımız şehit edilmekte, büyük illerimizde soygunlar birbirini izlemekte, faili meçhul cinayetlerin sayısı artmaktadır.

“Türkiye, Birleşmiş Milletler ölçütlerine göre insan hakları ve demokrasi değerlendirilmesinde 66. sıraya düşmüştür. Ekonomik bakımdan ise, 24 OECD ülkesi içinde en pahalı, en fakir, işsizi en çok, en az elektrik, en az demir-çelik kullanan, kişi başına en az otomobili, en az telefonu bulunan bir ülke durumundadır.

“1991 yılında nüfus artış hızı bile yüzde 2.5 iken, büyüme hızı sadece yüzde 2.2 olabilen ülkemizde yaşam on yılda 70 defa pahalılaşmış, dünyada gelir dağılımı en bozuk ilk 10 ülke arasına girmiş, nüfusunun yüzde 50’si sosyal güvenlikli yoksun, dünyanın en borçlu ülkeleri arasında yer almıştır.

“Yıllık enflasyon oranı yüzde 70’leri, iç borçlar 80 trilyon TL’yi, dış borç ve toplam döviz yükümlülüklerimiz 50 milyar doları aşmaktadır.

“Yatırım ve sanayileşmesi hemen hemen durmuş, işsiz sayısı artmış, pahalılığı önleyememiş, 40 ilinin dışa göç verdiği Türkiye, yolsuzluk iddialarının doruğa çıktığı, bu bozuk sosyal yapısı ile halkın gelecek ümitlerinin giderek karamsarlığa dönüştüğü bir noktadadır.

“Ekonomik ve toplumsal alanda yaşanan olumsuzlukların yanı sıra, Türkiye, kamu yönetimi açısından da son yıllarda ağır bir tahribata maruz kalmıştır.” (Hükümet Programı, 15 Kasım 1991:4-5)

Bu teşhislerden sonra, “Hükümeti oluşturan iki siyasal partinin ortak amacı” olarak “...Türkiye’yi uygar dünya ile bütünleştirmek ve böylece, barış, hoşgörü, güvenlik ve refah Türkiye’sini yaratmaktır” deniliyordu.

Hemen bir paragraf sonra da, “Özgürlükçü, katılımcı ve her anlamda tam demokratik rejim, Türk milletinin vazgeçilmez, feda edilemez, ödün verilemez yaşam tarzıdır” denilerek, koalisyonun “ortaklık ruhu” vurgulanıyordu (Hükümet Programı, 15 Kasım 1991:5).

Ortak hükümette, SHP Genel Başkanı **Erdal İnönü**, başbakan yardımcısı olarak görev almıştı.

Bakanlar Kurulu’ndaki sandalye dağılımında ise 32 kişilik kabinede 12 bakanlık SHP’ye verilmişti. Maliye, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Millî Eğitim, Millî Savunma, İçişleri gibi bakanlıklar DYP’nin, Dışişleri, Adalet, Bayındırlık, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Kültür gibi bakanlıklar da SHP’nin olmuştu.

Hükümet, 12 Eylül dönemi yöneticilerine getirilen yargı bağıışıklığından Yük-

sek Öğrenim Kurulu’na kadar pek çok Anayasa maddesinin kaldırılacağını da programına almıştı.

Fakat, TBMM’de üçte iki çoğunluğu sağlayamadığı için, bu vaatlerinin hiçbirini yerine getiremedi. Bu nedenle de Anayasa’dan kaynaklanan baskı ögeleri, Anavatan Partisi ile Refah Partisi işbirliğine yanaşmadığı için yürürlükten kaldırılmadı.

Yine de DYP-SHP koalisyonu, ülkede görece bir özgürleşme havasının esmesine neden oldu. Bu arada temel hak ve özgürlükleri dikkate alan, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’nda yapılan bir değişiklik, dönemin önemli fakat yetersiz “demokratikleşme” adımlarından biri oldu.

Erdal İnönü’nün Başbakan Yardımcısı olmasından kaynaklanan bir başka olumlu gelişme, Türkiye Bilimler Akademisi’nin (TÜBA) bu dönemde kurulmasıydı.

Hükümetin, rejimin normalleşmesi yolunda attığı son hukuksal adım 26 Temmuz 1995 tarihinde gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri oldu. Bu değişikliklerle, Üniversitelerin ve sendikaların üzerindeki siyaset baskısı biraz azaltıldı ve 1982 Anayasası’nın bazı çok göze batan kısıtlayıcı ve sınırlayıcı hükümleri törpü-lendi.

Fakat gerek 12 Eylül yönetiminin, gerekse **Özal** döneminin hem toplumsal yapıyı, hem de hukuksal yapıyı yozlaştıran uygulama ve düzenlemeleri, DYP-SHP döneminde de etkilerini sürdürdü.

Örneğin, gazeteci-yazar **Uğur Mumcu**’nun (1942) 24 Ocak 1993’te öldürülmesi bu döneme rastlar.

Bu dönemde, Türkiye geçmiş toplumsal ve siyasal birikimlerin sonucu olarak bir de “Sivas Katliamı” faciasını yaşadı.

2 Temmuz 1993 tarihinde, Pir Sultan Abdal Kültür ve Sanat Şenlikleri için Sivas’ta bulunan biri yabancı, 33 aydın, yazar ve sanatçı, kaldıkları Madımak Oteli’nin ateşe verilmesi sonunda öldürüldü. Yerel halktan kişilerin de ölmesiyle, yangın olayında can verenlerin sayısı 37’ye yükseldi.

Ünlü yazar **Aziz Nesin**’in (1915-1995) de aralarında bulunduğu bazı kişilerin son anda kurtarılabildiği katliamda, **Asım Bezirci** (1927), **Behçet Aysan** (1948), **Nesimi Çimen** (1926), **Hasret Gültekin** (1971) **Uğur Kaynar** (1956) **Asaf Koçak** (1959) gibi pek çok ünlü can verdi.

14. SİYASAL İSLAM’IN YÜKSELİŞİ VE SİVAS KATLİAMININ ARDINDA YATAN NEDENLER

Toplumsal olaylar durup dururken, birdenbire ve hiçbir işaret vermeden ortaya çıkmazlar.

Ayrıca her toplumsal olayın ardında birden çok neden, yani birden çok belirleyici öge vardır.

Bu her iki ilke, Sivas olaylarının çözümlenmesinde de aynıyla geçerlidir.

Edebiyatçılar Derneği, olay üzerine yayınladığı kitabın arka kapığında şöyle diyor:

“HİÇBİR ŞEY BİRDENBİRE OLMADI

- * Önce ezanı Arapçaya çevirdiler.
Dinlediniz.
- * Sonra ‘siz isterseniz hilafeti bile getirirsiniz’ dendi.
Demokrasi sandınız
- * Sonra bir çığ gibi Kur’an kursları,
İmam Hatip okulları açıldı.
Din dersleri anayasal zorunluk oldu.
Kabullendiniz.
- * Tesettür arttı, cami sayısı okulları geçti,
inanç özgürlüğü saydınız.
Giyim kuşama müdahale ettiler,
oruç tutmayı öldürdüler.
Şaşırdınız.
- * Daha sonra bilim adamı ve yazarları vurdular.
Milletvekili ve gazetecileri parçaladılar.
Şairleri ve dansçıları yaktılar.
Kimin yaptığını düşünüp durdunuz.
- * En sonunda kapınızı ÇALACAKLAR,
size kendinizden başka yardım edecek kimse
KALMAYACAK!” (Edebiyatçılar Derneği, 1994)

Aslında Sivas katliamı, ülkeyi 1980 askerî darbesine götüren süreç içinde yaşanan Kahramanmaraş ve Çorum olaylarına göre daha küçük çaplı idi.

Fakat bu olaylara göre taşıdığı önem, hem aradan 15 yıl geçtikten sonra yeniden bir siyasal İslam gösterisi olarak patlak vermesinden, hem de doğrudan bireylere yönelmiş olmasından dolayı daha büyüktü.

Olayın, İslam dinini siyasal araç olarak kullanan Refah Partisi’nin belediye başkanlığına sahip olduğu bir kentte meydana gelmiş olması ayrıca dikkat çekiciydi.

Sivas katliamının 21. yüzyıl Türkiye’sinde taşıdığı önemi anlamak için, siyasal İslamın yeniden gündeme geliş sürecine yakından bakmak gerekir.

SIYASAL İSLAM KONUSUNDA TOPLUMBİLİMSEL ÇÖZÜMLEMELER

Siyasal İslam, genellikle (ve hak ettiği biçimde) siyasal açıdan ele alınmıştır.

Bu çerçevede, gerek siyasal örgütlenmedeki yeri, gerekse Türkiye’nin siyasal yaşamındaki etkileri pek çok yazar tarafından uzun uzun tartışılmıştır.

Örneğin, **Çakır**, oldukça ayrıntılı bir biçimde hem “siyasal İslamın” partileşme sürecini hem de, bu sürece toplumun nasıl tepki verdiğini, oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatır.

Çakır’ın şu çözümlemesi, “siyasal İslam” konusundaki siyasal gözlemler açısından oldukça yaygın bir görüşü yansıtmaktadır:

“İslamcılar, toplumun büyük çoğunluğunun Müslüman olması gerçekliğinden hareketle, demokrasinin İslam’la bağdaşmadığını kanıtlayarak kitleleri ‘şariat dü-

zeni’ diye adlandırdıkları muğlak bir siyasi projenin saflarına çekmek istiyorlar. Bir başka deyişle, tüm Müslümanlarda içkin olduğunu düşündükleri ‘şeriat bilincini’ açığa çıkartmaya çalışıyorlar.

“‘Aşırı laikler’ ise, kitlelerin dinle ilişkilerini neredeyse bir hobi olarak algılayıp, onların gündelik hayatını belirleyen temel saikin Batılılaşma projesinin tamamlanması olduğu düşüncesinden hareketle İslam’ın demokrasiyle bağdaşmadığı noktasında İslamcılarla mutabık kalıyorlar.” (Çakır, 1994:108).

Oysa olayın, toplumbilimsel açıdan çok daha derin ve farklı boyutlarının bulunduğu açıktır.

MARDİN’E GÖRE NURCULUK VE SİYASAL İSLAMIN İŞLEVİ

Şerif Mardin, değişen ve çağdaşlaşan toplumlarda, dinin kaçınılmaz bir biçimde, bireyin toplumla bütünleşme sorunlarını çözen en önemli mekanizma olarak işlevini sürdürdüğü ve sürdürmesi gerektiği kanısındadır.

Mardin, çağdaşlaşma yönündeki değişimin, laikliği getirdiği oranda, dini, toplumsal ve bireysel yaşamın dışına çıkardığını, böylece de bireyleri bir arada tutan “harcı” yok ettiğini düşünür (Mardin, 1992:282-285).

Mardin, Cumhuriyet’in, birey ile toplum arasında, İslam dini aracılığıyla kurulmuş olan bağları yok ettiğini ve bu nedenle, bireylerin devletle bağlarının koptuğunu düşünür ve İslam dininin **Said Nursi**’nin Nurculuğu aracılığı ile bu bağları yeniden kurduğunu öne sürer.

Mardin, önce **Turner**’e gönderme yaparak “kök paradigma” kavramını tanımlıyor: Buna göre “kök paradigmalar, bireyler, açık seçik bir biçimde egemen kurallar ve usuller tarafından yönlendirilmediklerinde işe karışan ve bireyleri etkileyen, resmi toplumsallaştırma (sosyalizasyon) araçlarının dışındaki öznel paradigmalardır.” (Turner, 1974:67)

Bunlar, özel kavram ve terimler aracılığı ile bireylere, kültürel açıdan kabul edecekleri mesajları verir, reddettikleri usullerin dışında bir toplumsallaştırma (sosyalizasyon) sağlar.

Mardin, şöyle devam ediyor:

“Bu araştırmada da görüleceği gibi **Said Nursi**, ‘adet ve kurallar’ı kusurlu veya gücünü kaybetmiş bulan veya bunların gayri meşru sayıldıklarını gören çok sayıda insana hitap etmektedir. Bu koşullarda arta kalan kök paradigmalar, **Said Nursi**’nin etkisinin temelini oluştururlar.” (Mardin, 1992:13)

Mardin, “kök paradigma” kavramına örnek olarak, “Gazi” deyimini gösteriyor ve bu deyim Türk kültüründe sahip olduğu çeşitli anlamları açıklıyor.

Mardin için, “kök paradigmaların” iki işlevi vardır:

“Bir, kişisel davranışlara rehber teşkil eden ve ideal bir toplumun görünümünü veren ‘haritalar’ olarak; iki, kültür çantasında yer alıp, bireyin toplumsal kurallara ve konumlara ilişkin algılamasıyla birlikte, görüntüleri, sesleri ve renkleri anlamlandıran araçları birbirleriyle kaynaştıran başlıklar olarak.” (Mardin, 1992:18)

Mardin, bütün kitabı boyunca **Said Nursi**’nin söyleminin bu her iki işlevi de yerine getirdiğini anlatıyor.

Böylece, **Mardin**'e göre, "Nurculuk" Cumhuriyet'in başaramadığı, birey-devlet bütünleşmesini gerçekleştiren bir araç olarak çıkıyor karşımıza.

Böylece "siyasal İslam" da, aynı toplumsal görevleri, bir parti çerçevesinde örgütlenen eylemler ile siyaset sahnesine taşıyan bir işleve sahip oluyor.

KIRAY'A GÖRE BİR ARAFORM OLARAK SİYASAL İSLAM

Mübeccel B. Kıray, "siyasal İslam"ın, ülke içi dinamikler açısından bir tampon kurum, bir araform olduğunu ve Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde bir dönem, "toplumu bütünleştirici ve dengede tutucu" ama "geçici" bir işlevi yerine getirdiğini düşünür.

Kıray'a göre "siyasal İslam"ın, "iç dinamik öğeleri açısından" yerine getirilen bu "tampon mekanizma" ya da "araform" niteliği, 1970'li yılların ortalarında doruk noktasına erişen bir "dış dinamik" tarafından da desteklenmiştir.

Bir başka deyişle, ülkenin içinde olup bitenler açısından ön plana çıkarılan "siyasal İslam" aynı dönemde, ülkenin dışındaki güçler tarafından da desteklenmiştir.

Aslında kendi içinde özel kavramları ve terimleri içeren bu çözümlemeyi kavrayabilmek için, **Kıray**'ın düşüncelerine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

Kıray'a, göre bütün toplumların *üç temel özelliği* vardır:

- 1) Her toplum, her an hem *değişme* hem de *denge* halindedir.
- 2) Her toplumda her an, birbiriyle *çatışma* halinde olan öğeler vardır; değişimin iticigücü olan bu durum, toplumların genel *bütünlüğünü ve dengesini* bozmaz.
- 3) Her toplum, değişirken, kendinden önce değişmiş ve gelişmiş toplumların modellerini *aynıyla ve sarsıntısız olarak izlemeyebilir* ama bu durum, toplumsal bütünlüğün ve dengenin ortadan kalkmasını gerektirmez; *bazı araformlar ve tampon kurumlar, bütünlüğü sağlar*.

İşte **Kıray** azgelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülke modellerini aynıyla izleme zorunda olmadıklarını vurgularken, hem genel olarak değişmeden, hem de özel olarak çeşitli öğeler arası değişme hızı farkından doğan *uyumsuzluğun ve çatışmanın varlığına* karşın, toplumsal bütünlüğün ve dengenin "**tampon kurumlar**" ya da "**araformlar**" aracılığı ile her an korunduğunu söylüyor. (Kongar, 1996b:421-447)

Peki hem çatışma, hem denge aynı anda nasıl oluyor?

Toplum ne feodal, ne kapitalist. Bazı kurumları feodal, bazı kurumları kapitalist. Bazı açılardan sanayileşmiş, bazı açılardan hâlâ tarım aşamasında. Kentler oluşmuş ama, içleri köylülerle dolmuş.

Böyle bir toplum, bütünlüğünü nasıl koruyor?

Azgelişmiş ülkelerde, değişme dönemlerinde, Batı toplumlarında görülmeyen bazı yeni kurumlar, *çarpık yapılaşmalar* ortaya çıkıyor ve toplumsal bütünlüğü yani toplumsal dengeyi ne yazık ki bunlar sağlıyor.

Nedir bunlar? Kentleşme yerine gecekondulaşmadır. Kamu yararına işleyen demokrasi yerine partilerin bireysel çıkarlara alet edilmesidir (rüşvet, iltimas v.b.). Gerçek sanayileşme yerine, kapkaççı üretimdir; ve daha bunlar gibi pek çok "çarpıklık"tır.

Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sonrasında, tarım toplumu ya da feodal yapı çözülmeye başlayınca, onun yerini Batı’daki gibi sanayi toplumu, kentsel yapı ve demokrasi, otomatik olarak alamıyor.

Kentleşme *gecekondulaşmaya*, sanayileşme *montaja*, demokrasi *çok partili baskı rejimine* dönüşüyor.

İşte **Mübeccel Kıray**, bütün bu oluşumlara, “*tampon mekanizma*” ya da “*ara-form*” diyor: Bunlar *ne geride kalmış olan eski yapının, ne de ilerde gözüken yeni yapının kurumlarıdır*: Bunlar, değişme sırasında ortaya çıkan ve bütün *yoz niteliklerine karşı*m, toplumsal bütünlüğü sağlayan, *geçici nitelikli* denge kurumlarıdır.

Cumhuriyetle birlikte, feodaliteden kapitalizme geçiş sürecinde de aynı olaylar yaşanıyor.

Kırsal alanda yaşayan köylü vatandaş, metropollerde yaşayan kentli vatandaş haline dönüştüğü zaman, toplumla ve devletle arasındaki köprüyü kuran “Toprak Ağası”nın işlevlerini yüklenecik örgütlenmelere ve mekanizmalara gereksinme duyuyor.

Türkiye’deki köylü, topraktan koptuğu zaman, devletle ve toplumun öteki kesimleri ile bütünleşmesini sağlayan “toprak ağası”nın işlevlerini, yani “patronaj” ilişkisini, *sendikalar ve sivil toplum örgütleri yeterince gelişmediği için*, siyasal partiler yükleniyor. (Çok partili düzene geçildiğinden beri gözlenen siyasal yozlaşmanın ve “delege saltanatının” sosyolojik nedeni.)

Böylece siyasal partilerin “ocak-bucak teşkilatları”, 1950-1960 arasındaki çatışmaların ve gerilimlerin kaynağı olduğu kadar, köylü ile devleti bütünleştiren örgütlenmeleri de simgeliyor.

27 Mayıs 1960’tan sonra, bunlar kapatılıyor. Bu kez aynı işlevi il ve ilçe örgütlenmeleri yükleniyor.

12 Eylül’den sonra siyasal partiler kapatılınca, bu işlev, tarikatlar ve cemaatler tarafından yerine getirilmeye başlıyor. İnsanlar, devletle ilişkilerinde ve toplumsal işlevlerinin yerine getirilmesinde, siyasal partiler yerine, tarikatlara ve cemaatlere sığınıyor.

Kıray, böylece, siyasal İslamın güçlenmesini doğrudan doğruya, tarikatların siyasal işlev yüklenmesi olayına bağlıyor.

1983 seçimlerinden sonra siyasal partiler yeniden açılınca, *tarikatlarm ve cemaatlerin işlevi zaman içinde kaçınılmaz olarak azalıyor*.

Türkiye’nin geleceği açısından en önemli belirleyicilerden biri olan “siyasal İslamın”, iç dinamik öğelerine göre çözümlenmesi böylece, zaman içinde önce yükselen sonra düşen bir ivme gösteriyor **Kıray’a** göre.

Mübeccel Kıray, günümüzün en belirleyici siyasal gücü saydığı “siyasal İslam” a bir de “dış dinamik öğeleri” açısından bakıyor.

Burada vardığı sonuç da, “siyasal İslamın” yükselişinin, bir “soğuk savaş dönemi” olgusu olduğu.

Sovyetler’in varlığı, hem ülkenin içinde bir İslam direnişinin oluşturulmasını, hem de dışardan bir “yeşil kuşak” ile bu ülkenin “sarılmasını”, zorunlu kılıyor.

Sovyetler dağılınca, bu iki gereklilik de anlamını yitiriyor. Böylece siyasal İslamın, dış dinamik öğelerinden aldığı destek ortadan kalkıyor.

Soğuk savaş dönemi kapandığına göre, dış dinamik öğeleri açısından da Türkiye’de (bütün dünyada olduğu gibi) “*siyasal İslamın*” güç kazanması ve yükselmesi *duruyor*.

Kıray, temel toplumsal mekanizmasını yukarda açıkladığım iç ve dış dinamik öğelerinin etkileşimi sonunda siyasal İslamın geldiği yeri şöyle anlatıyor:

“1970’lerin ortasında Amerika Birleşik Devletleri’nde birbirini takip eden çok muhafazakâr üç başkan döneminde soğuk savaşın en önemli unsuru olarak geliştirilip, sonuna kadar, üniversitelerden medyaya, resmî siyasal ilişkilerden gizli operasyonlara kadar her yönden aşırı dozda dinselliği desteklemek ve bunun siyasî hayatta hâkim hale gelmesini ayarlamak için gösterilen çaba Türkiye gibi çağdaş sanayi toplumu haline gelmenin yarı yolunda olan bir toplumda olumlu-olumsuz büyük yankı buldu.

“İlginç olan, 1980’lerin başında değişmez ve evrensel (dogma) olduğu ileri sürülen siyasî İslam tezlerinin bu muhafazakâr politikalar yumuşatıldıktan sonra 1990’ların sonunda, ister istemez (zamana ve yerine göre) çeşitlenme gösterdiği, yeniden tefsir edildiği görüldü; giderek İslam’da reform yapılması gerektiği ileri sürülür hale geldi. Bu tutum değişikliği için on beş yıl geçmesi, Sovyetler Birliği’nin dağılması ve siyasal İslamın, itirildiği toplumlarda bölünmüş siyasal İslam gruplarının birbiri ile mücadeleye girmesi gerekti. Her şeye rağmen sanayileşmiş toplumların formüle ettiği köktendinciliğin yapısal değişimde uzun yol almış toplumlarda hemen kabul edilemeyeceği anlaşılmış oldu. Kolayca tahmin edileceği ve bekleneyeceği gibi, İslamın da değiştiği, ‘ılımlı’ İslam gibi birtakım ara biçimlerin oluşturulduğu, giderek kişiselleşmiş ‘vicdan özgürlüğü’ anlamında, siyasetten ayrılmış, bir anlam kazanmaya yönelmiş olduğu da görülüyor.

Eğer İslam toplumda yalnız kendi hayatıyetine bırakılmış olsa idi çok eski bir yapının parçası olan radikal İslam hiç söz konusu olmayacağı gibi, ‘ılımlı’ İslam da terim olarak bile ortaya çıkmazdı. İleri sanayi toplumlarının farklılaşmış, örgütlenmiş, yeni elektronik iletişim dünyasının yarattığı küreselleşmenin bir parçası haline gelmiş yapısında, siyasal İslamın onlardan kopuk, otoriter bir düzeni yaratması olanağı yoktur. Bugün soğuk savaşın bitiminden sonra hâlâ devam ediyorsa, biraz da ileri sanayi toplumlarının kendi aralarındaki hiyerarşinin oluşması geciktiğinden, dolayısı ile, hangisi, hangi İslamı istiyor, açıkça söylenmediğinden-
dir.” (Kıray, 1997)

HUNTINGTON VE KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA SİYASAL İSLAM

Kıray’ın 21. yüzyıl dünyasında İslamın siyasal işlevini yitirdiğine ilişkin, benim de katıldığım tezine karşılık, “küreselleşme” olgusu üzerinde duran siyaset bilimcilerden **Huntington** hemen hemen tam karşı görüşü öne sürer.

Huntington’a göre soğuk savaş sonrasında dünya artık, din ağırlıklı kültür farklılıklarının egemen olduğu değişik uygarlıklar arasındaki bir çatışma ve denge ortamına girmiştir.

Huntington’a göre Sovyetler Birliği çöktükten sonra, dünyada insanlar arası farklılıklar, ideolojik, siyasal ya da ekonomik olma özelliğini kaybetmiştir. Bugün-

kü dünyada insanlararası farklılıklar artık esas olarak kültürelidir. Eskiden insanlara “Hangi taraftansın?” diye sorarlardı. Şimdi “Kimsin?” diyorlar.

Ulus devletler dünya üzerinde esas rol sahibi olma özelliklerini sürdürmektedir. Fakat soğuk savaş dönemindeki üçlü bölünme (Batı-Sovyet-Üçüncü Dünya) yerini dünyanın sekiz ana uygarlığına göre oluşan bir başka gruplaşmaya bırakmıştır.

Huntington’a göre bu uygarlıklar şunlardır: Batı, Sind (çevresindeki ülkelerle birlikte Çin), Japon, İslam, Hint, Slav-Ortodoks, Latin-Amerikan ve muhtemelen Afrika (**Huntington**, 1996:45-48).

Tarihte küresel politika ilk kez çok kutuplu ve çok uygarlıklı hale gelmiştir.

Huntington’a göre modernleşme süreci, Batılılaşmadan başka bir şeydir ve ne anlamlı bir bütünlüğü olan evrensel bir uygarlık, ne de batılı olmayan toplumların batılılaşması sonucunu vermektedir. Uygarlıklar arasındaki güç dengesi değişmektedir: Batı’nın göreceli etkisi azalmaktadır. Asya uygarlıklarının ekonomik, askeri ve siyasal gücü artmaktadır. Müslümanlar, İslam ülkelerindeki ve komşularındaki istikrarı bozacak bir nüfus patlaması yaşamaktadır. Batılı olmayan uygarlıklar, genellikle, kendi kültürlerinin değerli olduğunu yeniden onaylamaktadır.

Uygarlık temeline dayalı yeni bir dünya düzeni kurulmaktadır:

Kültürel yakınlıkları olan toplumlar işbirliğine gitmektedir.

Toplumları bir uygarlıktan ötekine aktarmak konusundaki çabalar başarısız olmuştur.

Ülkeler, mensup bulundukları uygarlığın lider devletleri etrafında gruplaşmaktadır.

Batı uygarlığının evrensel değerlere sahip olduğu iddiası, onu, öteki uygarlıklarla gittikçe daha çok artan bir çatışma ortamına sokmaktadır. Çünkü Batı için “evrensel” olan, öteki uygarlıklar için “emperyalizmdir”.

Bu çatışmaların en ciddileri, İslam uygarlığı ve Çin uygarlığı ile Batı uygarlığı arasında olanlardır.

Huntington aslında bütün bu uygarlıkların birbirleri ile yoğun bir çatışma içinde olduğunu söylemiyor.

O’na göre asıl etkileşim, Batı, İslam ve Çin dünyaları arasındadır.

Buradaki tehlike de, Batı’nın saldırganlığı, İslam’ın hoşgörüsüzlüğü ve Çin uygarlığının iddialılığı arasındaki etkileşimin yaratacağı çatışmalardadır.

Yerel savaşlarda, genellikle, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki savaşlarda, “akraba ülkeyi tutma” eğilimi ortaya çıkmakta, bu eğilim bu tür savaşların tırmanma tehlikesini yaratmakta, bu ise onları durdurmak için lider ülkelerin çabalarını artırmalarına yol açmaktadır.

Batı uygarlığının varlığını sürdürmesi, Amerika’nın Batılı kimliğini yeniden onaylamasına ve Batılıların, uygarlıklarının evrensel değil, tek ve biricik (*unique*) nitelik taşıyan bir uygarlık olduğunu kabul ederek, onu Batılı olmayan toplumlardan gelen saldırılara karşı yenilemek ve korumak için birleşmelerine bağlıdır.

Bütün bu çözümlemeleri sırasında **Huntington**, birden çok uygarlığın etkisinde olan ülkeler için “bölünmüş ülkeler” diyor:

Meksika, Latin-Amerika ve Batı uygarlıkları arasında bölünmüştür.

Eski Yugoslavya, Batı, İslam ve Slav-Ortodoks uygarlıkları arasında bölünmüştür.

Güney Afrika, Batı ve Afrika uygarlıkları arasında bölünmüştür.

Keşmir, İslam ve Hint uygarlıkları arasında bölünmüştür.

Türkiye, İslam ve Batı uygarlıkları arasında bölünmüştür.

Rusya, Slav-Ortodoks ve Batı uygarlıkları arasında bölünmüştür. (Huntington, 1996:139-154)

Huntington bu görüşleriyle, 21. yüzyıldaki yeni emperyalizmin kültürel temellerini atmak istemekte fakat pek de başarılı olamamaktadır.

Batı uygarlığının değerlerinin evrensel olmadığını, bunların yalnızca Batı'ya özgü olduğunu söyleyerek, dünyanın geri kalan kısmını "farklı" ilan etmektedir.

Sosyal psikolojinin en basit kuralına göre, "farklılık" duygusu, yani "onlar" ifadesi, "biz" duygusunun zorunlu besleyicisidir.

Huntington, "Batı dışındaki uygarlıkları" "farklı" ilan ederek ve zaman içinde, ne kadar modernleşirlerse modernleşsinler, bu farklılıklarını koruyacaklarını söyleyerek, Batı uygarlığı ile insanlığın geri kalan kısmı arasına kesin bir "ayırımı çizgi" çizmektedir.

Huntington, Amerika, Kanada, Batı Avrupa ve bir ölçüde Avustralya ile Yeni Zelanda dışında kalan ülkelere, "Siz farklısınız, farklı kalın. Bize bulaşmayın" diyor.

Bunun ardında da hissedilen ama işitilmeyen bir başka varsayım var:

"Batı kendi kendine yeter. Sizin düşmanlığınız sayesinde kendi kendini de yenileyecektir. Dünyanın sınırlı olanaklarının kullanılmasında ise, sizler ancak bizim uygun göreceğimiz ölçüde paylaşım sürecine katılabilirsiniz. Modernleşme ve benzeri süreçlerle, bize benzediğinizi ve sofraya eşit koşullarla oturacağınızı samiyorsanız aldamıyorsunuz."

Böylece, özellikle **Mustafa Kemal Atatürk**'ün yol açtığı bir çağdaşlaşma yoluyla Batılılaşma yöntemine açıkça karşı çıkan **Huntington** herkese, "oturun oturduğunuz yerde" diyerek, bir anlamda İslamın da "siyasallaşmasına" ve "siyasal İslamın" egemenliğine yeşil ışık yakmış oluyor.

Bu yaklaşımı ile, Batı dışındaki ülkelerin, Batı dışında kalmalarını sağlamaya çalışıyor.

HUNTINGTON'UN TÜRKİYE HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Huntington, ana tezlerini Kemalizm'i irdeleyerek ve onu reddederek geliştiriyor.

Huntington'a göre, Batı uygarlığı dışındaki ülkelerin hangi yolla olursa olsun, "Batılılaşması" olanaksızdır.

Aslında tüm yaklaşım, "Batı"nın "tek ve biricik", taklit edilemez ve erişilemez bir uygarlık sahibi olduğu ve bu özelliğini öteki uygarlıklara karşı korumak zorunda bulunduğu tezine dayandırıldığı için, **Atatürk**'ün, Müslüman ve feodal bir imparatorluktan, "Batılı ve çağdaş bir devlet" yaratma projesinin yadsınması, doğrudan doğruya yazarın ana tezi haline gelmiş.

Tezinin yanlışlığı bir yana, hiç kuşkusuz, Türkiye örneğini ve Atatürkçülüğü,

kitabının ana eksenini yaparak, **Mustafa Kemal Atatürk**’ün evrensel dehasının ve Türkiye’nin gelecek yüzyılda dünya üzerinde “örnek” bir ülke olma özelliğinin önemini onaylamak açısından doğru bir teşhiste bulunmuş.

Huntington’a göre, Batı uygarlığı dışındaki ülkelerin Batılılaşmaya ve modernleşmeye (çağdaşlaşmaya) karşı üç tepkisi oluşuyor:

Birinci tepki *reddiyecilik*. Hem modernleşmenin hem de Batılılaşmanın yadsınması biçiminde geliyor. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Japonya bunun klasik örneği.

İkinci tepki *Kemalizm*. Hem çağdaşlaşmanın hem Batılılaşmanın kabul edilmesi biçiminde ortaya çıkıyor. Örnek Türkiye.

Üçüncü tepki *reformculuk*. Çağdaşlaşmanın kabulü fakat, Batılılaşmanın yadsınması biçiminde oluşuyor. Klasik örnek Mısır’da **Mehmet Ali Paşa**, Çin’de **Ch’ing** hanedanının son yılları ve 1870-1920 arası Osmanlı İmparatorluğu (**Huntington**, 1996:72-78).

Huntington günümüzdeki tüm uygarlıkları ve geçirdikleri deneyimleri inceleyerek, bu her üç tepkinin de farklı nedenlerle, Batı dışındaki toplumların “Batılılaşmasını” sağlayamadığını söylüyor.

Böylece, Amerika, Kanada ve Batı Avrupa dışındaki ülkelere, “Ne yaparsanız yapın, bize benzeyemezsiniz, bizim dışımızda kalmaya mahkûmsunuz” diyor.

Huntington Türkiye için, Batı uygarlığının içinde ikinci sınıf bir ülke olmaksansa, İslam uygarlığı içinde bir merkez-lider ülke olmanın daha uygun olduğunu belirtiyor.

Atatürk’ün toplumu laikleştirmesinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu’nun İslam uygarlığının merkez ülkesi olma rolünü, Türkiye’nin devam ettiremediğini ve bu rolü, laik olduğu için, şimdi de üstlenemeyeceğini belirten **Huntington**, bir de reçete geliştiriyor:

Huntington’a göre Batı’nın laik ve demokratik düzeninde yeterince deneyim kazanmış olan Türkiye, artık İslam âleminin lideri olabilir. Ama bunu yapması için, Rusya’da Lenin’in reddedildiğinden daha şiddetle **Atatürk**’ün mirasını yadsımalıdır. Bu ise ancak hem siyasal hem de dinsel açıdan meşruiyet sahibi olan, üstelik de **Atatürk kalibresinde** (terim **Huntington**’undur) bir lider tarafından gerçekleştirilebilir.

Huntington, acaba sadece teorilerinin doğruluğunu kanıtlamak için mi, neredeyse iki yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğu’nda başlamış olan bir Batılılaşma ve çağdaşlaşma sürecini geri çevirmek gibi olanaksız bir öneride bulunuyor?

Aslında mensup olduğu Batı uygarlığını tek ve biricik olarak tanımlayan ve onu erişilmez bulan **Huntington**’un Türkiye’ye önerdiği bu çözümün, kendi uygarlığı açısından bir de avantajı var:

Kuzeyden gelen büyük tehlikeye karşı Türkiye’nin bir siper olarak Batı için yararı kalmamıştır. Artık, Körfez savaşında olduğu gibi, güneyden gelen daha küçük tehditler için olası bir müttefikdir (**Huntington**, 1996:145).

Yani, Sovyetler’in çökmesinden sonra Türkiye, Batı için ancak Ortadoğu petrolleri konusundaki bekçilik açısından önemlidir.

Böylece **Huntington**, “Batı’nın bekçiliğini”, Batı uygarlığı içinde olduğu için

Ortadoğu'daki İslam ülkelerine pek de sempatik gelmeyen bir Türkiye yerine, İslami düzenle yani şeriat düzeniyle yönetilen ve İslam dünyasının bir parçası olarak, onlara daha sempatik gelen bir Türkiye'ye yaptırmak istiyor.

Ayrıca unutmamak gerekir ki, pek doğal olarak, İslam diktatörlüğüyle yönetilen bir ülke, demokrasi ile yönetilen bir ülkeden çok daha kolaylıkla, "dış politika ve askerî müdahale" kararları alabilir.

HUNTINGTON'UN GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİRİSİ

Huntington'un son derece ayrıntılı dipnotlanmış ve pek çok örneklerle dolu kitabı çok etkileyici olmakla birlikte, ilk bakışta bile göze çarpan bazı eksiklik ve tutarsızlıklarla dolu.

Birinci olarak, dine ve kültüre büyük önem vermesine karşın, tanımlanan uygarlıkların temel nitelikleri ne din ne mezhep, ne ırk, ne de milliyet bazında aynı.

Bir başka deyişle, **Huntington**'un sınıflaması birörnek bir kültürel ölçüte dayanmıyor.

Kimi zaman İslam uygarlığı gibi aynı dinden olan ama birbirinden çok farklı nitelik taşıyan ülkeleri aynı gruba koymuş, kimi zaman da aynı dinden olan Hristiyanları farklı gruplara ayırmış.

Oysa din bazında bir karşıtlık ya da belirleyicilik söz konusu olsaydı, en azından Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık gibi üç büyük semavî din ve Budizm ya da bunların mezhepleri farklılık ölçütleri olarak kullanılmalıydı.

İkinci olarak, saydığı uygarlıklar çerçevesinde (Türkiye ile Libya veya İran gibi, ya da birbirleriyle yıllarca savaşmış olan İran ve Irak gibi) birbirine hiç benzemeyen toplumlar aynı uygarlık içinde görülmüş.

Buna karşılık birbirine çok benzeyen toplumlar da (özellikle Uzakdoğu'nun Budist toplumları ve Batı'nın Hristiyan toplumları gibi) farklı uygarlıklar içinde birbirine karşıt olarak alınmış.

Üçüncü olarak, **Huntington**, kültürleri birbirine benzer ülkelerin ittifak yapacağını söylerken çok basit bir gerçeği, uluslararası ilişkilerde, çıkarların, her türlü duygunun önüne geçtiği gerçeğini gözardı etmiş.

Tüm tarih boyunca, devletlerin ilişkileri, bize bu ilişkilerde duyguların ve kültürel kimliklerin değil, çıkarların daha önemli rol oynadığını öğretmiyor mu?

Niçin 21. yüzyıl, bu ilkenin değişmesine ve "kültürel kimlik" adı altında son derece muğlak bir ölçütün, ulusal çıkarların, özellikle de ekonomik ulusal çıkarların önüne geçmesine neden olsun?

Dördüncü bir nokta, **Huntington**'un, Kültürel Antropolojide, uygarlıkların birbirlerini etkilemelerini açıklayan "akkültürasyon," ve "inkültürasyon" denilen, "kültürleşme" ve "kültürlenme" süreçlerini gözardı etmesidir.

Birbirleri ile temasta olan uygarlıklar ya da kültürler, zamanla kaçınılmaz olarak birbirlerini etkiler ve birbirlerinden etkilenirler. Böylece gittikçe birbirlerine benzemeye başlarlar. Bu nedenle de pek çok kültürü ya da uygarlığı çok kesin çizgilerle birbirlerinden ayırt etmek olanaksızdır. Örneğin, Batı uygarlığı ile Latin Amerika uygarlığının ortak yönleri, farklılıklarından daha fazla değil midir?

Beşinci olarak, Batılılaşma ile modernleşme (çağdaşlaşma) ayrımı, hem net de-

ğil, hem de anlaşıldığı kadarıyla, modernleşmeyi, yalnızca teknik olanakların kullanılması olarak kabul etmesi doğru değil.

Altıncı bir nokta ise, doğrudan doğruya Türkiye örneğinin yanlış yorumunda yatıyor.

Huntington, her modernleşmenin Batılılaşma olmadığını söylüyor ve daha da ileri giderek, ne denli modernleşirse modernleşsin, farklı uygarlıklardaki toplumların uygarlık değiştiremediğini ve Batılılaşmadığını belirtiyor. Hatta bu nedenle, bir de “bölünmüş ülkeler” listesi veriyor.

Her modernleşmenin, zorunlu olarak Batılılaşma olmadığı, daha doğrusu, modernleşen ülkelerin, kendi öz kültürlerini de bir ölçüde koruyarak değiştikleri bir gerçek.

Fakat belli bir teknolojik düzeyin, zorunlu toplumsal ve kültürel değişimleri de birlikte getirdiği ve bu “birörnekleştirici” etkinin tüm kültürleri birbirine yaklaştırdığı da ayrı bir gerçek.

Türkiye acaba şu anda hem kültür hem de uygarlık olarak, yani hem yerel hem de evrensel olarak Suudi Arabistan’a ya da İran’a mı daha yakın, yoksa Batı’ya mı?

Ayrıca Türkiye toplumu nereye doğru değişiyor? Irak’a ya da Libya’ya doğru mu yoksa Fransa’ya ya da Almanya’ya’ya doğru mu?

İşte tam bu noktada **Huntington**’un toplumsal değişme sürecini yadsıyan ve toplumları statik, (hem durgun hem de duragan) varlıklar olarak gören çözümlemesinin yanlışlığı da ortaya çıkıyor.

1923’ten beri hızlanan bir biçimde, aslında kökü 1800’lere dayanan bir modernleşme projesi, Türkiye’nin gündeminde.

Bu proje hiç kuşkusuz Türkiye’yi, kendi kültürünü de koruyarak, Batı dünya-sının bir parçası yapacak.

Bu süreç belki, Avrupa Birliği ile değil, Japonya ile bütünleşerek gerçekleşecek, ama mutlaka gerçekleşecek.

Yedinci olarak, yine Türkiye’yi de ilgilendiren biçimde, Batılılaşma süreci için, İslamî değerlerin tümüyle yadsınması gerektiğini söylüyor. Oysa böyle “toptancı” yaklaşımlar, çoktan terk edildi sosyal antropolojide. **Huntington**, Hristiyanlıktaki bölünmelere, uygarlık farklılaşması açısından aşırı değer ve anlam verirken, İslamı, nedense hâlâ ilk çıktığı andaki gibi, dogmatik, değişmez ve daha önemlisi “monolitik” bir yapı olarak kabul etme yanlışını yapıyor.

Sekizinci bir nokta, kültürel farklılık, (ister dine dayansın, ister ırka) bu denli önemliyse, neden, kültürel farklılıklar, uygarlıklar arası çatışmaları belirliyor da, aynı devletin içindeki farklı kültürler açısından işlevsel olmuyor?

Örneğin, çok kültürlü bir yapıya sahip olan ABD bu açıdan nasıl çatışmalara gebe olabilir? **Huntington** bu konuyu da es geçiyor.

Dokuzuncu bir nokta, özellikle kültürel açıdan bölünmüş ülkeleri değerlendirirken, seçmen davranışının, yani oy dağılımlarının belirleyici olduğunu düşünmesi, bu nedenle de uygarlık ayrımı gibi temel kültürel bir konu ile günlük siyasal tercihlerin bire bir örtüştüğü gibi bir yanlış düşmesi, üstelik bu yaklaşımına karşın, Türkiye’deki durumu da yanlış yorumlaması, yüzde 20 oy alan bir partiyi ne-

rededeyse halkın çoğunluğu gibi göstererek, Refah Partisi'nin "yüzde 99'u Müslüman olan Türkiye'de biz çoğunluğu temsil ediyoruz" söylemi ile yaptığı propagandada düştüğü aynı hatayı tekrarlamasıdır.

Onuncu bir nokta, "uygarlıklararası çatışmalardan kaçınılması" görüşünün, çok yakın tarihte tanık olduğumuz Amerika'nın Körfez savaşı gerçeği ile doğrudan çatışıyor olmasıdır.

Bütün bu nedenlerle, **Huntington**'un gerek "siyasal İslamın" geleceği, gerekse Türkiye hakkındaki görüş ve önerilerini kabul etmek pek doğru değil.

Olaya, Türkiye'nin Osmanlı döneminde başlayan ve Kemalizm ile doruk noktasına ulaşan bir "modernleşme projesi" ve bu projeye karşı İslamın gösterdiği tepkilerin "siyasal platformdaki" yansımaları çerçevesinde bakmak, daha doğru bir metodolojik yaklaşım gibi görünüyör.

SİYASAL İSLAMIN, ÇAĞDAŞLAŞMA PROJESİNE KARŞI TEPKİ OLARAK GELİŞMESİ

Tekeli, 21. yüzyılda Türkiye'de "siyasal İslam"ın yükselişini, doğru bir metodolojik çerçeve içinde, Osmanlı-Türk siyasal değişmesi bağlamındaki "modernite projesi" ile ilişkili olarak, bir anlamda Cumhuriyet ideolojisi ile diyalektik bir etki-keşim içinde ele alıyor.

Tekeli Osmanlı dönemindeki "çağdaşlaşma" çabalarını, "utangaç modernite" aşaması olarak niteliyor. Bu dönemdeki çağdaşlaşma çabalarını, şeriat yasalarının egemen olduğu bir toplumdaki değişmeler olarak niteleyerek, önemsiyor ve dönemin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatma çabaları içinde "İslamı" ideolojik bir bütünlük ya da uzlaşma ögesi olarak kullanmasını, "modern anlamda" "siyasallaşma" yönündeki ilk filizlerin ortaya çıkışı olarak vurguluyor. (**Tekeli**, 1997:422)

Yazarın da belirttiği gibi pek doğal olarak bu saptama, İslam dininin ilk çıktığı andan itibaren ve özellikle Osmanlı'da oynadığı siyasal rolü yadsıyan bir tutum değildir. Gerek **Tekeli**'nin gerek benim yaklaşımlarımız, 21. yüzyıldaki "çoğulcu demokrasi" bağlamında, "İslamın siyasallaşması" sürecini irdelemektir.

İşte 21. yüzyıl Türkiye'sinde "siyasal İslam"ın rolünü anlamak için, bu sürece, Osmanlı'nın "Batılılaşma çabaları"ndan başlayarak, ya da **Tekeli**'nin deyimiyle, Osmanlı-Türk toplumunun "modernite projesi" çerçevesinde bakmak gerekmektedir.

Tekeli, Cumhuriyet dönemine, "radikal modernite aşaması" diyor ve bu dönemin işlevini, "devletin laikleşmesini sağlamak" olarak belirtiyor. (**Tekeli**, 1997: 423)

Tekeli, çok partili dönemi ise, "popülist modernite aşaması" olarak nitelmiş ve 1980'e kadar getirdiği dönemde, "siyasal İslamın" devlet eliyle desteklenen "diyalektik gelişimini" vurgulamış.

1980 sonrası, **Tekeli**'ye göre "modernite projesinin aşınması" ve siyasal İslamın yükselişi dönemidir. (**Tekeli**, 1997:428)

Tekeli'nin, "siyasal İslamı", kendi deyimiyle "modernite projesinin" yani "Batılılaşma çabaları" içinde "Cumhuriyetçi" ideolojinin ya da "Kemalizmin" diyalektik biçiminde ele alması doğru bir metodolojik yaklaşımdır.

Şimdi bu yaklaşıma uygun olarak Cumhuriyet tarihine yakından bakılırsa, 21. yüzyıl Türkiye’si için önemli ipuçları ortaya çıkacaktır.

CUMHURİYET VE SİYASAL İSLAM

Cumhuriyet’in kuruluşu, Müslüman bir toplumda dinin siyasal olarak kullanılması (istismarını) yasakladığı için, doğrudan doğruya “siyasal İslam” a karşı bir hareketti.

Yani, dine dayalı merkezî bir feodal ve kozmopolit İmparatorluk yerine, halk egemenliğine dayalı bir ulus-devlet kuruluyordu.

Egemenlik kaynağı, din ve Allah adına yönettiklerini öne sürenlerin elinden alınıyor ve halk adına, millet adına yönettiklerini öne sürenlerin eline geçiyordu.

Bu çerçevede, İmparatorluğun sahibi olan Osmanlı ailesinin teorik egemenlik kaynağı olarak kullandığı din ve gelenek ilkelerinin yerini, yine teorik olarak, çağdaş ulus-devletin yönetim ilkeleri olan “millet iradesi” ve “halk egemenliği” alıyordu.

Osmanlı ailesi aslında devleti, “bileğinin gücüyle” kurmuş ve yerleştirdiği düzenin kuramsal temellerini gelenekte ve dinde oluşturmuştu.

Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları da ülkeyi “kılıçlarının gücüyle kurtarmış” ve elkoydukları yönetimin kuramsal temellerini ulus iradesi ve halk egemenliği kavramlarında oluşturmuşlardı.

Aslında **Atatürk** ve arkadaşlarının bu yaklaşımı, düşünsel açıdan, ideolojik olarak tam bir devrimdi.

Zaman içinde bu ideolojik yani düşünsel devrim, kuramsal bir cumhuriyetten, fiili bir demokrasiye dönüşecekti.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının bu konuda çok büyük bir ideolojik dirençle karşılaşmaları kaçınılmazdı.

Unutulmamalı ki, ideolojik olarak, “Padişah’a bağlılık” ile “dine bağlılık” eşanlamlı olarak, dönemin “vatanseverlik ölçütüdür”.

Bir başka deyişle Osmanlı’da, “vatanını ve milletini sevmek”, ancak Padişah’a ve Padişah’ın (düzenin) belirlediği biçimde dine hizmet etmekle anlam kazanır ve kanıtlanır.

Padişah’a hizmet, O’nun somut isteklerini yapmakla olanaklıdır.

Peki “dine hizmet etmenin” ölçütü ve ölçüsü nedir?

Kimin dine hizmet ettiğini, kimin etmediğini kim, nasıl belirleyecektir?

Bu sorunun yanıtı, bütün ideolojik konularda olduğu gibi, “en güçlü olan”dır. Yani, Padişah ve çevresindeki güç odakları, yani mevcut “düzen”dir.

Nitekim Padişah ile çevresindeki güç odakları arasında anlaşmazlık çıkınca, ulema ve yeniçeriler, Padişah’tan daha güçlü oldukları dönemlerde, “şariat isteriz” haykırışları ile, Padişah’ı bile tahtından indirmişlerdir.

Genellikle çevresinden daha güçlü olan ve ancak bu gücü sürdüğü sürece tahtında oturabilen Padişah, otoritesinin yani egemenliğinin kaynağını, dedelerinden ve dolayısıyla gelenekten olduğu kadar, kuramsal olarak Allah’tan ve dinden de almaktadır.

Bu kuramsal gücü, pratikteki ittifakları ile fiilen kullanabildiği sürece tahtta

kalıyor, çevresindeki güç odaklarının somut çıkarları ile ters düştüğü zaman, ittifaklarını yeterince akıllı bir biçimde oluşturmamışsa tahtından indirilebiliyordu.

İşte “Aydınlanma Hareketi” ile “Sanayi Devrimi”nin ürünü olan “ulus-devlet” olgusu, bu tür bir imparatorluk anlayışını ortadan kaldırıp, Birinci Dünya Savaşı sonrasında tüm dünyaya egemen oldu.

Osmanlı İmparatorluğu, bu değişme ve gelişmeyi yakalayamadığı yani “Aydınlanmayı” da “Sanayi Devrimini” de yaşayamadığı için güçsüzleşmiş ve bir sömürge haline düşmüştü.

Bu süreç içinde, gelişmelerini tamamlamış “ulus-devletlere” yem olmak üzere olan İmparatorluğu, **Mustafa Kemal** ve arkadaşları kurtarmış ve kurtarmakla da yetinmeyip, O’nu 20. yüzyılın “ulus-devlet” olgusu içinde yeniden örgütleyerek, çağı yakalamaya çalışan bir toplum yaratmışlardı.

Bu oluşum, hiç kuşkusuz, İmparatorluğun ve İmparatorluğun dayandığı kuramsal ve uygulamalı egemenlik kaynaklarının da tasfiyesini gerektiriyordu.

Saltanat ve Hilafet bu çerçevede kaldırıldı.

Saltanatın kaldırılmasıyla, Osmanlı ailesinin egemenliğine, Hilafetin kaldırılmasıyla da bu egemenliğin kaynağı olan “siyasal İslama” yani “İslam dininin siyasal güç kaynağı olarak istismar edilmesine” son veriliyordu.

Nitekim, önce saltanat kaldırılmış, sonra, kendisine halifelik görevi verilen son Osmanlı, halifelliğini bir siyasal güç gösterisi haline getirme eğilimi sergileyince, hilafet de tasfiye edilmişti.

“Siyasal İslam” ile “İslam dininin siyasal olarak istismar edilmesi” 20. ve 21. yüzyıl gerçekleri açısından aynı anlama geliyordu.

İlk çıktığı zaman, hiç kuşkusuz, bütün semavî dinler gibi, siyasal bir işlev de yüklenen İslam dini, çok gecikmiş de olsa, çağına ayak uydurmuş, artık sadece “vicdan özgürlüğünün” bir parçası ve bir “inanç sorunu” olarak yeni işlevler kazanmıştı.

Çünkü, dinsel inançlara dayalı egemenlik anlayışı, feodalitenin ve feodal toplum yapısına bağlı kozmopolit merkezî imparatorlukların tasfiyesi ile, siyasal işlevselliğini yitirmişti.

İşte Batı’da, 16. yüzyıldan itibaren doğal gelişmeler sonucu ortaya çıkan ve normal değişimler sonunda ortaya çıkmasına karşın yine de çok kan ve gözyaşı dökülmesine yol açan ve adına “laikleşme” süreci dediğimiz bu toplumsal olayın son aşaması “Aydınlanma” devrimi idi.

Düşünsel düzeydeki “Aydınlanma Devrimini” teknolojik düzeyde “Sanayi Devrimi” izlemişti.

“Sanayi Devrimi” ise “ulus-devlet” anlayışı ile “ulus iradesi” ya da “halk egemenliği” denilen kavramları üretti.

İşte **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının yaptığı, bütün bu süreci kaçırmış olan Osmanlı toplumunda, sanki bu oluşumlar yaşanmışçasına, bunların ürünü olan toplumu ve devleti üretmekti.

Atatürk’ün deyişiyle “Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur” cümlesinde ifadesini bulan bu anlayış, ne yazık ki, ekonomik gelişmesi durdurulmuş, bu yüzden

de toplumsal ve kültürel olarak da, aydınlanmanın ve sanayileşmenin dışında kalmış olan Osmanlı İmparatorluğu’nda doğal yollarla, kendiliğinden gelişmemiştir.

Sonuç olarak, çağı yakalamak için yeni Cumhuriyeti kuranlar, egemenliğin kaynağını değiştirerek, sorunu toptan çözdüler.

ATATÜRK DEVRİMLERİ VE SİYASAL İSLAM

İlgili bölümde de anlatıldığı gibi, Atatürk’ü kendinden önceki yenilikçilerden ve özellikle İttihatçılardan ayıran en önemli öge, işte bu “egemenliğin kaynağı” konusundaki devrimciliğiydi.

Atatürk devrimleri denilen reformlara bakıldığında, bütün bunların aslında, sadece birer simge olmayıp, günlük yaşam açısından da, “çağdaşlaşmanın” yani, egemenliğin kaynağını dinden alıp, halka vermenin getirdiği sonuçlar olduğu görülür.

Kimi zaman “gardrop Atatürkçülüğü” diye küçümsenen kıyafet devrimi de, hiç kimsenin önemini yadsımadığı, ama son yıllarda iyice yıpratılarak rafa kaldırılmış olan “eğitim birliği” (tevhidi tedrisat) devrimi de, aslında hep, egemenlik kaynağının kuramsal planda, dinden (yani din adına hareket ettiğini öne süren “din adamları”ndan) alınıp halka verilmesinin yansımalarıydı.

Batı’da, doğal gelişme süreci içinde birer “sonuç” olarak ortaya çıkan bu görüntüler ve reformlar, Türkiye Cumhuriyeti’nde, egemenlik devrimi ile eş zamanlı yapıldığından, kimi zaman, asıl devrimin “nedenleri” bile sanılmış, bu yüzden de ağır saldırılara uğramışlardır.

Siyasal İslam, egemenliğin kaynağı konusundaki düşünsel devrime açıkça tavır almıştır. Bu açık tavır kimi zaman “Şeyh Sait İsyanı” ve “Kubilay Olayı”nda olduğu gibi, silahlı bir isyana dönüşmüş kimi zaman da daha “teorik planda” bir muhalefet sergilemiştir.

“Siyasal İslam”, egemenlik kaynağı konusundaki devrime doğrudan karşı çıkmadığı yani açıkça “isyan edemediği” zamanlarda da, saldırılarını “Atatürk Reformları” ya da “Atatürk Devrimleri” denilen “görüntüler” üzerinde odaklaştırmıştır. Örneğin, Atatürk ölür ölmez Latin alfabesinden geri dönüş ve kadınların siyasal haklarının kaldırılması konuları gündeme gelmiştir (Koçak, 1986:59).

İMAM-HATİP EĞİTİMİNİN ÖNEMİ

“Siyasal İslam” Cumhuriyet’in kuruluşundan beri sürekli olarak yılmadan ve usanmadan, bu çabalarını sistematik bir biçimde sürdürmüştür.

Böylece, egemenlik kaynağı bakımından “geriye dönüşü” hazırlayan bazı oluşumlar da ortaya çıkmıştır.

Örneğin, normal ve laik bir eğitimin yanında, imam-hatip eğitimi adı altında, bu mesleğin gereksinme duyduğundan çok daha fazla sayıda ve asla imam-hatip olamayacak kızları da kapsayan bir biçimde, normal eğitime alternatif oluşturan bir “dinsel eğitim” çizgisi üretilerek, sorunun özü, yani egemenlik kaynağı bakımından “ulus iradesi” ve “halk egemenliğinin” günümüzdeki yansıması olan “demokrasi”ye karşı çıkan ve yönetimin, kendilerini Allah’ın ya da Din’in temsilcisi olduğunu öne süren kişilerin elinde olması gerektiğini (yani şariat devletini) savunan görüşlerin beslenmesi sağlanmıştır.

Oysa İmam-Hatip okulları, çağdaş din adamlarının yetiştirilmesi için hiç kuşkusuz, vazgeçilmez eğitim kurumlarıdır.

Ama “siyasal İslamı” savunanlar, bu okulları da amacından saptırarak, dinsel eğitimi her türlü mesleğin ve yükseköğretimin temeli haline getirmeye çalışınca, insan gücünün eğitimi açısından çağın gereklerine uygun olmayan, üstelik, egemenliğin kaynağını da tartışan eğilimler güç kazanmıştır.

İşin ilginç yanı, İmam-Hatip okullarını, “meslek okulu” olmaktan çıkaran ve dinsel eğitimi bütün yükseköğretimin temeli yapan uygulama, 12 Eylül döneminde resmî ideolojilerini “Atatürkçülük” olarak ilan eden **Kenan Evren-Bülent Ulusu** ikilisi tarafından uygulamaya konulmuştur.

ATATÜRK, LAİKLİK İLKESİ İLE İSLAM DİNİNİ KORUMUŞTUR

Esas olarak, **Atatürk** ve arkadaşlarının “dinsizlikle” suçlanması, egemenlik kaynağı olarak Allah’ı kabul eden ve kendilerinin (nasıl oluyorsa, onları her kim görevlendirmişse) Allah’ın sözcüsü olduklarını öne süren, “siyasal İslam”cılar tarafından ortaya atılmış bir tezdır.

Oysa, halk ya da ulus egemenliğini yadsıyarak, yeniden dinsel kökenli Allah egemenliği kavramına dönmek, çağımızda hiçbir biçimde olanaklı değildir.

Çünkü, buradaki çelişki açıktır: Egemenlik kaynağı dinse, Allah ise, O’nun sözcülüğünü kim yapacaktı? Bu sözcü neden belli bir dinin, belli bir mezhebin ya da belli bir tarikatın temsilcisi olmak zorundadır?

Örneğin, “şeriat devleti” yanlıları, “Sünni bir şeriat devleti” yerine “Alevi bir şeriat devleti”ni kabul ederler mi? Ya da tersi olanaklı mıdır?

Bu, pratikte çözülmesi hemen hemen olanaksız sorular bir yana, “din ve vicdan özgürlüğünün” artık temel insan hak ve özgürlükleri arasında vazgeçilmez niteliğiyle yerini aldığı günümüzde, “devlet” nasıl, tek bir inancın temsilcisi ve yalnız onun uygulayıcısı olarak görülebilir?

İşte **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının yaptığı, bu ve bunun gibi pratik ve felsefi soruların tüm yanıtlarını, “ulus-devlet” kavramı içinde, “demokratik bir yapıyı hedefleyen” “laik ve cumhuriyetçi” bir sistemle vermeleridir.

Böyle yaparak, Atatürk ve arkadaşları, İslam dinini siyasetin dışına çıkarmış ve 20. yüzyılda bu dinin, çağdaş siyasal değişme ve gelişmeler karşısında hırpalanmasını da önlemişlerdir.

Sorun, bu “ulus-devlet” modelinin, Osmanlı toplumu tarafından “kendiliğinden” üretilmemiş olmasıdır.

Kitabın bundan önceki bölümlerinde anlatıldığı gibi, ekonomik gelişme ve değişimin dinamiğini elinden kaçırmış olan Osmanlı, ancak **Mustafa Kemal Atatürk** sayesinde Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden çağını yakalama fırsatına kavuşmuştur (Bu fırsatı bugüne dek çok mükemmel kullandığı da söylenebilir).

ATATÜRK VE İNÖNÜ’YE YÖNELTİLEN HAKSIZ SUÇLAMALAR

Cumhuriyet, demokrasiyi hedeflediği için, iki tür diktatörlüğe de kapalıdır: Komünist devlet ve şeriat devleti bu rejim tarafından en baştan beri yasaklanan

iki yönetim biçimidir. Daha sonra, Hitler ve Mussolini Faşizmleri ortaya çıkınca, ırkçı diktatörlük de açıkça yadsınmıştır.

Böylece, Batı türü demokrasiyi amaçlayan **Atatürk** ve arkadaşları, sınıf diktatörlüğünü de, ırkçı (milliyetçi) diktatörlüğü de, dinci diktatörlüğü de açıkça yasa dışı ilan etmişlerdir.

Bu çerçevede, ırkçı, dinci ve milliyetçiler, Atatürkçü çizgiyi solculukla ya da bolşeviklikle, komünistler ise, ırkçı ya da milliyetçi faşistlikle suçlamakta hiçbir sakınca görmemişlerdir.

“Siyasal İslam” elinden kaçırdığı egemenliğin hırsı ile, “bolşeviklik” ve “dinsizlik” suçlamasını, birbirini pekiştiren bir biçimde işlemekte oldukça başarılı olmuştur.

Toplumun, “Müslüman” olması, dine dayalı siyasal propagandayı her zaman etkili (ve bu yüzden de çok tehlikeli) kılmıştır.

Türkiye, laiklik sürecini yüzyıllardır özümlemediği, tam tersine laiklik süreci, **Atatürk** ile başladığı ve görece olarak çok yeni olduğu için, dinsel duyguların siyasal amaçlı sömürüsü, toplumumuzda henüz etkisini yitirmemiş bir politik eylemdir.

Öte yandan 12 Mart ve özellikle 12 Eylül dönemlerindeki baskıcı uygulamaların, yöneticiler tarafından “**Atatürk** adına” yapıldığının öne sürülmesi, yaptıklarının **Atatürk** ile uzak yakın bir ilişkisi olmamasına karşın, çağdaş demokrasiyi amaçlayan Atatürkçülüğün Faşizm ile suçlanmasındaki haksızlığa taban hazırlamıştır.

Benzer bir haksızlık II. Dünya Savaşı döneminde, tarafsızlığın korunması sırasında her türlü faşist ve komünist eğilimleri bastıran **İnönü** için de yapılmış ve kendi diktatörlük dönemi sırasında çok partili demokrasiye geçmek gibi gerçekten **Atatürk**’ü aşarak tamamlayan bir devrimi yapan **İsmet Paşa**’nın sanki faşizme kaymış gibi suçlanmasına yol açmıştır.

Oysa **İnönü**’nün tüm yaptığı, Savaş sırasındaki tarafsızlık çizgisini uluslararası planda gerçekleştirip, ülkeyi savaşın dışında tutarken, içteki dengelerin de bu çizgiye uygun bir biçimde sürmesini sağlamaktır.

Nitekim, Savaş sonrası oluşan dünyada, ülkeyi mutlak bir güçle yönetmesine karşın, çok partili düzene geçerek, bu konuda dünyadaki ilk ve hâlâ tek örneği oluşturmuştur.

Bir başka deyişle **İsmet İnönü**, kendi diktatörlük döneminde, mutlak yetkilerin tümü elindeyken, kendi iradesiyle, çok partili demokrasiye geçen ve bu yolla iktidarı devreden ilk ve hâlâ tek politikacıdır.

Kitabın ilgili bölümlerinde de anlatıldığı üzere, dönem, “Demokrasilerin egemenliği” dönemidir. Bu nedenle, “dış konjonktür,” çok partili düzene geçilmesi için uygundur.

Türkiye “Sovyet tehdidini” hissetmekte ve buna karşı “Batı’nın yardımını” istemektedir.

Bu iki öge bir arada, **İsmet Paşa**’nın üzerinde bir baskı oluşturmuştur.

Ama her ne olursa olsun, “Batı ittifakı içinde” **Franko** ve **Salazar**, Batı ittifakı dışında ise **Stalin**, dönemin, gücünü koruyan diktatörlerdir.

İsmet Paşa gibi, II. Dünya Savaşı süresince tarafsız kalabilme başarısını gösterebilmiş bir politikacının, böyle bir dünyada yerini ve gücünü koruyarak, ömrünün sonuna kadar iktidarını sürdürmesi çok kolaydır.

Fakat **İsmet İnönü**, Cumhuriyetin Kurucu İdeolojisi'ne yani Atatürkçülüğe (Kemalizme) uygun olarak “çağdaş uygarlık” çizgisini ve bu çizginin gerektirdiği, “demokratikleşme” sürecini izler: Çok Partili Demokrasiye geçer.

Çünkü o devirde “ulus-devlet” kavramı artık bu noktaya ulaşmıştır. O'nun gerisinde kalmak (şeriat devleti ve sınıf diktatörlüğü yani komünizm dışlandığına göre) ancak ırkçı ya da milliyetçi faşizme kaymakla olanaklı olacaktır. Bu ise, **İsmet Paşa'nın Atatürk** ile birlikte kurduğu Cumhuriyet'in, çağdaşlığa dayalı olan temel ideolojisine aykırıdır.

Çok Partili Düzen'e geçiş, dıştan desteklenen “sınıf diktatörlüğüne dayalı komünist model” savunucuları ile, hem içerden hem dışardan önemli destek alan “dine dayalı şeriat devleti modeli” savunucuları açısından önemli bir fırsattır.

Şimdi “demokratik hak ve özgürlüklerin” kullanılması yoluyla, demokratik düzenin yıkılması ve yerine dine ya da sınıf egemenliğine dayalı bir diktatörlüğün kurulması şansı daha artmıştır.

ÇOK PARTİLİ DÜZENE GEÇİŞ VE SİYASAL İSLAM

Aslında “çok partili düzene” geçildiği sırada mevcut yapı, “bolşevik tehlikesi-ne”, “komünizm tehdidine karşı” yeterince duyarlı ve silahlıdır.

Hem tarihten gelen öğeler, hem de Sovyetler'in savaş sonrasında Türkiye'ye yönelik yeni talepleri, “sınıf diktatörlüğü” taraftarlarının herhangi bir ciddi taban oluşturma şanslarını yok etmiştir.

Zaten mevcut yasalar da “sınıf diktatörlüğünü” yasakladığından, bu tür etkinlikler hep “marjinal düzeyde” kalır.

Öte yandan, din ögesi, çok partili düzen'e geçildiğinden beri ön plana çıkmıştır.

Her ne kadar, **İsmet Paşa**, Demokrat Parti'nin kurucularından “irtica ögesini kullanmayacaklarına ilişkin” söz almış idiyse de, iktidarın değiştiği, 14 Mayıs 1950 gününden başlayarak “Atatürk Devrimleri” üzerinde yeni bir tartışma başlar: “Halka mal olmuş devrimler” ve “halka mal olmamış devrimler”.

Tekeli, bu ayrımı, siyasal iktidarın “modernite projesinden ödün vermesi” olarak niteler.

Ne yazık ki, “çok partili dönem”, bu teşhise uygun olarak, “modernite projesinden geri dönüşü” simgeleyen eylemlerle gelişir.

Türkçe ezan okunması “halka mal olmamış devrimler” arasında sayılarak, ezan yeniden Arapça okunmaya başlanır.

Halkın bıkkınlığına ve Tek Parti yönetiminin yanlışlarına dayalı olarak iktidara gelmiş bulunan Demokrat Parti, yılların birikimini, “siyasal İslam”a ödünler vererek, kendi tabanında “kurumlaştırmak” ister.

Böylece **Menderes**, siyasal bir gösteriye dönüşen bir biçimde (kendisine **Said-i Kürdi** de denilen) **Said-i Nursi'nin** elini öper.

Yine **Menderes** çok sıkıştırıldığı bir Meclis Grubu toplantısında, Demokrat Parti milletvekillerine “Siz isterseniz Hilafeti bile geri getirirsiniz” der ve böylece Cumhuriyet’in en önemli temeli olan, egemenlik anlayışını bile tartışmaya açar.

Bu arada, iktidardan destek alan “siyasal İslam” tarafından **Atatürk’e** simge olarak yapılan saldırılar artmıştır.

Demokrat Parti Hükümeti, “**Atatürk’ü** koruma” yasası çıkarır.

Bu eylem sonunda Atatürkçülük, yasalarla korunmuş olur, ama bir anlamda, “şekilci” bir yapıya da sokularak, içeriğinden boşaltılmaya doğru da yönlendirilir.

DEMOKRAT PARTİ’NİN KAÇIRDIĞI FIRSAT

Demokrat Parti’nin bir ölçüde, “siyasal İslamı” da kapsaması, Cumhuriyet’in kuruluş aşamasını izleyen dönem için, diyalektik açıdan, işlevsel bile sayılabilir: Bu yolla, egemenliğin kaynağına ilişkin reddiye, bir ölçüde de olsa, sistemin yani “ulus-devletin halk egemenliği kavramının” içine çekilebilecektir.

Aslında, egemenliğin kaynağını tartışan “radikal İslamcı öğelerin” Cumhuriyet’in kurucularının liderlik yaptığı bir parti içinde kapsanması, ulus-devlet anlayışının ve halk egemenliği kavramının benimsenmesi ve sistem açısından bu devrimlerin sindirilmesi bakımından oldukça olumlu görülebilir.

Fakat “siyasal İslam” bu tür kazanımlarla yetinecek gibi değildir.

Demokrat Parti yöneticilerinin, başta **Menderes** olmak üzere, “siyasal İslama” ödün veren tutum ve davranışları, bu çevrelerin yeniden güçlenmesine yol açar.

Din çevreleri egemenliğin kaynağına ilişkin taleplerini gittikçe yükseltirler.

*Aslında **Menderes’in** önemli bir biçimde yozlaştırmakta olduğu, yani temel hak ve özgürlüklerden uzaklaştırıp, sayısal çoğunluk ilkesini ön plana çıkardığı çok partili düzen, “siyasal İslam”a, sahip olduğu “sayısal desteği”, “siyasal desteğe” çevirmenin yollarını öğretmektedir.*

Siyasal gücünü gittikçe yitiren Demokrat Parti, güçsüzleştiği oranda, “siyasal İslama” yaklaşır, “demokratik ve laik devlet” kavramından ve uygulamasından ödün verir.

Menderes, sahip olduğu sayısal desteği, muhalefetin haklarını yani demokratik rejimi askıya almakta kullanmak ister.

Sayısal çoğunluğun, siyasal baskı aracı olarak kullanılması yani, “demokratik hak ve özgürlüklerin” “demokrasiyi tahrip etmek için kullanılması”, Demokrat Parti yönetiminin, askerî bir darbe ile düşürülmesi sonucunu getirir.

Demokrat Parti, iktidardan düşürülmeden önce, “siyasal İslama” önemli bir ders vermiş, sayısal büyüklüklerin, demokrasinin özünü zedelemek pahasına bile olsa, sisteme egemen olma yolunda nasıl kullanılacağını öğretmiştir.

Bu çabanın sonunun “hüsran” olduğu da, yani, demokrasinin özünü yok etmeye yönelik çoğunluk baskılarının Türkiye’de işlemediği ve çok kötü sonuçlar verdiği de **Menderes** deneyinin bir sonucudur, ama “siyasal İslam” bu sonucu da **Şeyh Sait** ve Menemen olaylarının acı sonları gibi, görmezden gelir.

1961 ANAYASASI VE SİYASAL İSLAM'IN SERPİLMESİ

1961 Anayasası, Türkiye'ye yeni özgürlükler getirmiş, yeni ufuklar açmıştır.

Özerk radyo, özerk üniversiteler, özgür basın, her türlü düşüncenin serbestçe tartışılmasını sağlar.

Bu çerçevede, Cumhuriyet'in geleneksel olarak yasakladığı, "komünizm" ve "şeriat devleti" yandaşları, yani sınıf diktatörlüğünü ve din diktatörlüğünü savunanlar da, birdenbire müthiş bir serpilme ve gelişme platformu bulur.

Ülkenin aydınları, bir yandan her türlü sol, öte yandan her türlü sağ düşüncenin alabildiğine tartışılmasından yanadır.

Böylece, baskı altında netleşme ve dolayısıyla, birbirinden farklılaşma fırsatı bulamamış olan pek çok düşünce, ilk başta hep bir arada, birbirine destek vererek gelişir. Şeriatçılar ile Marksistler "düşünce özgürlüğü" açısından ittifak içindedir.

Liberal sağ ve demokratik sol da bunlarla aynı çerçevede hareket etmekte, her türlü baskıya ve "resmi ideoloji dayatmasına" karşı çıkmaktadır.

Bir süre sonra, "balayı" biter.

Demokratik solcularla, ihtilalci solcular ve anarşist solcular, birbirlerinden ayrılır.

Sağda da, liberal sağcılar, demokratik bir platform oluşturmaya çalışırken, dinci ve milliyetçi sağ hem birbirinden, hem de liberal sağdan ayrışır.

Fakat ilginç bir biçimde, sınıf diktatörlüğünden ve din diktatörlüğünden yana olanlar, birbirlerine destek vermeyi sürdürürler.

Bu çerçevede, sağdaki yelpaze içinde artık iyice farklılaşan, ayrıca kendisine Anadolu sermayesi içinde ve esnaf-zenaatkâr kesimi arasında sınıfsal taban da bulmuş olan "siyasal İslam" Milli Nizam Partisi adı altında ve **Erbakan**'ın liderliğinde partileşir.

Yeni Anayasa'nın getirdiği özerk kurumlar ve temel özgürlükler, **Menderes** ekolünün devamı olan, yani demokrasinin temel hak ve özgürlüklerini içine iyice sindirmemiş olan **Demirel**'i zorlamaktadır.

Fakat, önünde örnek olarak **Menderes**'in acı sonu duran **Demirel**, sistemi zorlamak yerine, yüksek sesle yakınmayı sürdürür:

1961 Anayasası ile ülkenin yönetilemeyeceği teması artık, Başbakanın ağzından, iktidarın ana sloganı haline gelmiştir.

Biraz da temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasına ortam hazırlamak için gevşetilen ipler ve hükümetin, sol gelişmeleri sağdaki mukaddesatçı ve milliyetçi gruplarla dengelemek istemesi, ülkedeki gerginlikleri ve çatışmaları gittikçe tırmandırmaktadır.

Fransa'da başlayan 1968 Üniversite olayları hızla Türkiye'yi de etkisi altına alır: Üniversite kampüsleri, önce ihtilalci solun, sonra da bütün siyasal grupların gösteri ve çatışma alanı haline gelir.

Mecliste de, Türkiye İşçi Partisi sol bir ideoloji içinde, Parlamenter Demokrasinin kurallarına uygun olarak şiddetli bir muhalefet sergilemektedir.

Hükümet, bu çerçevede "Komünizmle Mücadele Dernekleri"nin kuruluşuna destek verir.

Dönemin Cumhurbaşkanı **Cevdet Sunay**, İmam-Hatip okulları mezunlarını “dine saygılı vatansever gençler” olarak niteler ve siyasal görevler yüklenmelerine olumlu bakar.

Komünizme karşı “toplu namazlar” devletin de desteği ile, “siyasal İslamı” güçlendiren bir eylem olarak gündemin başına yerleşir.

“Ülkü Ocakları” da bu süreçte Hükümetin desteği ve müsamahası ile gittikçe güçlenir.

Artık, siyasal literatürümüze “iti kurda kırdırmak” biçiminde geçen ve “sokağı sokakla dengelemek” adına kardeş kavgasının tüm ülke çapında yaygınlaştırılması sonucunu veren süreç başlamıştır.

Bu süreç bir yandan “siyasal İslam”ın, öte yandan “ırkçı-milliyetçi sağ”ın resmî örgütler ve makamlar eliyle de desteklenerek güçlenmesi sonucunu doğurur.

1960’lı yılların sonuna dek süren bu dönemde “siyasal İslam”, yani “mukadderatçı sağ”, terörden ve cinayetlerden uzak durur.

Siyasal İslam, henüz ne uluslararası bağlantılar kurabilmiş ne de cinayet işleyebilecek ölçüde pervasızlaşabilmiştir.

“Milliyetçi sağ” ise “Ülkü Ocakları” örgütlenmesi içinde, uçları, 2000’li yılların Türkiye’sinde, “uyuşturucu kaçakçılığına” ve “çek senet mafyasına” dönüşecek olan cinayet filizlenmelerini başlatmıştır.

Bütün bu oluşumlar içinde ipleri elinde tutamayan ve sürekli olarak ülkenin 1961 Ayasası ile yönetilemeyeceğini savunan **Demirel**’in propagandası, sonunda, sivil politikacılar yerine askerleri harekete geçirir ve 12 Mart 1971 askerî müdahalesi gerçekleşir.

12 MART’TAN SONRA SİYASAL İSLAMIN GELİŞMESİ:

CHP-MSP ORTAK HÜKÜMETİ

Türkiye’de “siyasal İslamın” iktidarı, siyaseten, **Ecevit** ile **Erbakan**’ın kurduğu ortaklıkla, düşünsel olarak da, “Türk-İslam Sentezi” ile başladı.

Aslında CHP-MSP ortak hükümeti kurulduğunda “Türk-İslam Sentezi” düşünsel olarak çoktan sağın gündemine egemen olmuştu bile.

Tekeli, 1960’lı yıllardan başlayarak, 1970’li yıllarda “Milliyetçi Cephe Hükümetleri”nin kuruluşuna zemin hazırlayan “ideolojik oluşumu” yani “siyasal İslamın tutarlılık ve taban kazanmasını” şöyle anlatıyor:

“Türkiye’de sağdaki partilerin dinle ilişkilerinde 1960’lı yılların ikinci yarısından sonra niteliksel bir değişme başlamıştır. 1961 Anayasası’nın siyasetin sola açılmasına olanak vermesinden sonra, soldaki siyasal akımların güçlenmesi, sağ partilerin dine bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Türkiye’deki muhafazakâr kesim, özellikle de muhafazakâr gençler ‘Komünizmle Mücadele Dernekleri’ içinde örgütlenmişlerdir. Bu dernekler içinde komünizmi tehlike olarak gören Türkçü ve İslamcı çevreler bir araya geldiler. İki kesim arasındaki uzaklık azaldı. İslamcı çevreler dinsizlik tehlikesini artık devlette değil, komünizmde görmeye başladılar. Sağ partilerin içinde yer alan, liberaller dışındaki muhafazakâr kesimler İslamı komünizmin yayılmasına karşı bir kalkan olarak gördükleri için özellikle sahip çıktılar. Laikliği de bu kalkanın kullanılmasının bir engeli olarak düşün-

dükleri için, bu konuda kolayca ödün verebildiler. Laikliğin aile ve cemaat bağlarının gevşemesi ile gençliğin moral olarak dejenere olmasına neden olduğunu, bundan dolayı komünizmin yayıldığını ileri sürmüşlerdir. Bunun çaresini ise dinin canlandırılmasında görmeye başladılar.

“Bu bakış açısının savunulması özellikle 1970’li yılların başında muhafazakâr elitlerce oluşturulan Aydınlar Ocağı’nca yapıldı. Bu etkili çevre, Türk-İslam sentezini bir ideolojik çözüm olarak savunuyordu.” (Tekeli, 1997:426-427).

İşte, 1971 askerî müdahalesinden sonra kurulan ve Ecevit ile Erbakan’ın liderlik yaptığı, CHP-MSP koalisyonu, bu çerçeve içinde, iktidar ortağı olan “siyasal İslamın” devlet içindeki örgütlenmesine olanak hazırladı.

Bir anlamda, “ortanın solu” ile ortak hükümet içinde iktidara gelen “siyasal İslam”, pek çok kişi açısından bir “barışmayı”, sol ile İslam arasındaki karışıklığın ortadan kaldırılması açısından bir “tarihi yanılmanın” düzeltilmesini simgeliyordu.

Bu yaklaşımın benimsenmesinde, hiç kuşkusuz, “siyasal İslamın” bu döneme kadar şiddet ve terörden uzak kalabilmiş olması önemli bir öge idi.

CHP-MSP ortak hükümeti, kamuoyu açısından da “devlet kurumları” açısından da, “siyasal İslamın” rejim açısından “korkulacak” bir eylem ve eğilim olup olmadığının ve “demokrasi içinde” iktidarı paylaşıp paylaşamayacağını irdelenmesiyle ilgili bir “deney” niteliği taşıyordu.

Böylece Cumhuriyet tarihinde ilk kez, “İslamcı” bir parti, iktidara ortak oluyordu.

Bir süre sonra bu modelin yürümeyeceği anlaşıldı.

Örneğin, CHP-MSP Hükümetinin “yaraları sarmak” için üzerinde anlaştığı, sağda ve solda “siyasal af” konusunda MSP, sağ kesimdeki suçluların affına Meclis’te el kaldırarak onay vermiş, fakat aynı durumda olan sol kesimdeki suçluların affına Meclis oylamasında karşı çıkarak, hem verdiği söze uymayacağını, hem de “siyasal suçlar” konusunda “çifte standartlı” olduğunu göstermişti.

Bir süre sonra, devlet yönetimiyle ilgili “ciddiyet” sorunları gündeme gelmişti.

MSP, ortağı CHP’ye karşın, kendi ideolojisine uygun atama ve ihaleler konusunda hiçbir kurala ve geleneğe uymayacağını gösteren bir tutum içine girmişti.

Bütün bu sorunlara karşın, CHP-MSP ortak hükümeti “Kıbrıs Çıkarması” gibi bir savaş kararı alabildi ve bunu başarıyla uygulayabildi.

Fakat özellikle “Kıbrıs Bunalımı” sırasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, iki partinin ortak hükümetine dayalı modelin artık yürüyemeyeceğini açıkça ortaya koymuştu.

Modelin yürümeyeceği anlaşıldığında ise artık çok geç olmuş ve “siyasal İslam” devlete nüfuz etmeye başlamıştı.

Aslında iyi kullanılabilseydi, “siyasal İslamın” CHP ile iktidar ortaklığı, demokratik ve laik rejimin temelleri üzerindeki uzlaşmaya “İslamcılar” da dahil etme konusunda çok başarılı bir deneyim oluşturabilirdi.

Ne yazık ki, CHP-MSP ortak hükümetinin uzun sürmemesi ve onun ardından gelen “Milliyetçi Cephe” hükümetlerinin, bir ayağı milliyetçi terörde, öteki ayağı şeriatçı örgütlenmede olan yapısı, Türkiye’nin önündeki bu şans yok etti.

BİRİNCİ MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETİ: TÜRK-İSLAM SENTEZİ RESMİ İDEOLOJİ OLUYOR

Ecevit’in CHP-MSP ortak hükümetini bozması ve iktidarı bırakmakta ısrarlı davranması, yeni bir hükümet oluşumunda “Türk-İslam sentezi” anlayışını ve bu anlayışı savunan Aydınlar Ocağı’nı yeniden gündeme getirdi.

Ecevit’in iktidarı bırakmasından sonra kurulan “geçici” Sadi Irmak Hükümeti güvenoyu alamayınca, hükümet arayışları tekrar gündemin birinci maddesi oldu.

Aydınlar Ocağı’nın etkili isimleri *Ortadoğu* gazetesinde bütün milliyetçi partileri birleşmeye çağıran yazılar yazmaya ve siyasetin “Türk-İslam Sentezi” temelinde oluşmasını önermeye başlamışlardı.

Nitekim, yeni hükümet “Milliyetçi Cephe” adı altında “liberal sağ” temsil eden Demirel liderliğindeki AP ile milliyetçi ve mukaddesatçı öğeleri temsil eden yani “faşizme” ve “şeriata” açık olan ideolojilerin temsilcileri olarak MHP ve MSP’yi iktidara taşıdı.

Bu iktidarın oluşumunda, Aydınlar Ocağı, “milliyetçiler” ile “mukaddesatçılar” arasındaki uzlaşmanın sağlanmasında önemli bir rol oynamışlardı.

Milliyetçi Cephe hükümetinin kuruluşu ile Türk siyasetinde “siyasal İslam” için yeni ufuklar açılmıştı.

Milliyetçi Cephe hükümetinin ideolojik temelini oluşturan “Türk-İslam Sentezi”ni Tekeli şöyle irdeliyor:

“Bu ideoloji ilk bakışta ulusçuluğu ön plana alıyordu. Ulusun bekası için ‘millî kültüre’ sahip çıkılması gerektiğini söylüyordu. Türkiye’nin içinde bulunduğu krizin nedeni ‘millî kültürün’ yabancı etkilerle zayıflatılmış olmasıydı. Türkiye’nin Batı’ya ulaşabilmesi için onun teknolojisini ve bilgisini alması yeterli olacaktı. Millî kültürün ise korunması gerekiyordu. Gelişme de ancak bu halde hızlandırılabilirdi. Bu nedenle devlet millî kültürü planlı olarak yaygınlaştırmalıydı. Millî kültürün ne olduğu ise, Selçukluların Türk öğelerle İslam öğeleri kullanarak yaptığı sentezde aranıyordu. Ama bu sentezin ne olduğu sorgulanmaya başlandığında bununla kastedilenin daha çok İslam olduğu ortaya çıkıyordu. Türk -İslam sentezi özellikle 1980 sonrasında devleti önemli düzeyde etkilemiştir. Bu başarısına karşın Türkiye’de muhafazakâr düşüncenin iki kaynağı olan, Türkçülük ve İslamcılık arasındaki uzaklığı ortadan kaldıramamış, sağ siyasetin parçalanmasını engelleyememiştir. Muhafazakâr düşüncenin iki kaynağından Türkçüler CKMP/MHP olarak, İslamcılar ise MNP/MSP halinde partileşmişlerdir. Cumhuriyet döneminde, ilk kez açıkça, İslamcı bir partinin kurulmuş olması laikliğe karşı üstü kapalı ya da açık olarak, şariat taleplerinin dile getirilmesine neden olmuştur. Bu, İslam’ın özel alanda kalmaya razı olmaması, kamu alanını da düzenleme talebini yerine getirmeye başlaması demektir. Bu, İslamın siyasallaşmasında, üçüncü bir düzeye tırmanılması demek olmaktadır. Bu düzeyde modernite projesinin iddialı bir alternatifi olarak ortaya çıkış söz konusudur. Bu aşamanın gelişmesi, 1980 sonrasında da İslam’ın siyasallaşmasındaki derinleşmeyle sürecektir.” (Tekeli, 1997:427).

Aslında Milliyetçi Cephe Hükümetleri sırasında İslamcılar ile Türkçüler arasındaki uzaklık sadece ideolojide değil, eylemde de büyük bir farklılık gösterdi.

Türkçüler, siyasal cinayetler işlemeye ve böylece terörü ülke çapında yaygınlaş-

tırmaya başladıklarında, İslamcılar, 1980'e kadar cinayetlerden ve terörden uzak durmayı başardılar.

İslamcıların siyasal cinayetleri, 12 Eylül 1980 yönetiminin, "siyasal İslam"a, hem anayasal hem de uluslararası destek sağlamasından sonra ortaya çıktı.

İKİNCİ MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETİ

1977 seçimlerinden sonra kurulan **Ecevit**'in azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca, yine Adalet Partisi Genel Başkanı **Demirel**'in Başkanlığında İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti kuruldu.

İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti zamanında siyasal şiddet tırmanmayı sürdürdü.

Hükümetin Başkanı **Demirel**, öncülüğünü "milliyetçi" adı altındaki katillerin yaptığı bu cinayet dalgası sırasında 25 Aralık 1978 tarihinde "Bana sağcılar ve milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezseniz" diye beyanat veriyordu (**Aslandaş ve Bıçakçı**, 1995:157).

Bu dönemde "siyasal İslam" iktidarı paylaşmakta olduğunun bilinci ile, şiddet ve terörden olanaklı olduğunca uzak durdu.

Böylece pek çok aydının ve genel kamuoyunun gözünde, siyasal cinayetlerin sorumlusu olan "milliyetçi" ideoloji karşısında görelî olarak bir saygınlık ve güven kazandı.

Erbakan, 1970'ten sonra başlayan dönemde, "Ağır Sanayi Hamlesi" adı altında bir ekonomik programı da siyasal İslamın bir parçası olarak topluma sunuyordu.

Özellikle, attığı temellerin zaman içinde gelişmemesi dolayısıyla fiyaskoyla sonuçlanan bu "hamle", daha sonra yerini "Adil Düzen" adı altındaki programa bırakacaktı.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri sırasında toplumda oluşan siyasal gerginlik, kuttuplaşma ve yaygınlaşan cinayetler sonunda **Ecevit**'in, Adalet Partisi'nden yaptığı transferlerle yeni hükümeti kurması ve siyasal İslamı da iktidardan mahrum bırakması, **Erbakan** ve arkadaşlarını yeniden hırçınlaştırdı.

Zaten artık devlet yapısı içinde yeterince yandaş da edinmişlerdi.

Bu çerçeve içinde, gerek **Ecevit** iktidarı, gerekse **Ecevit**'in ara seçim yenilgisinden sonra kurulan **Demirel**'in azınlık hükümeti sırasında artık "sayısal güçlerini" "siyasal güce" dönüştürmenin zamanı geldiğini düşünüyorlardı.

Bu çerçeve içinde ünlü Konya mitingi bütün Türkiye'nin dikkatini yeniden "şeriat devleti" özelemlerine çekiyordu.

Fakat artık ortalık çok karışmıştı.

Askerler yeniden rejime müdahale ettiler ve "siyasal İslam" bu sayede, hiç beklenmedik bir anda ve hiç beklenmedik bir biçimde inanılmaz bir gelişme ortamına kavuştu.

12 EYLÜL: SİYASAL İSLAMIN ULUSLARARASI DESTEĞE VE DEVLET DESTEĞİNE KAVUŞMASI

12 Eylül askerî darbesi bütün siyasal partileri kapatınca, muhtaç olduğu toplumsal desteği stratejik olarak, "din ögesi"nde aradı.

Örneğin, devletin din eğitimi yapması Anayasal bir zorunluluk haline getirildi. Böylece, “siyasal İslam” “Millî Eğitim Faaliyetleri” çerçevesinde önemli bir ilerleme kaydetme olanağına kavuştu.

12 Eylül Yönetimi’nin toplumsal desteği din bağlamında araması stratejisi, kaçınılmaz olarak “siyasal İslam”ın güçlenmesinin önünü açıyordu.

Özellikle, yurtdışı etkinliklerde imamların maaşlarının ödenmesi için “Rabıta” örgütü ile kurulan malî bağlar, Türkiye Cumhuriyeti’nin “siyasal İslam” konusunda “uluslararası örgütlerle işbirliğini” gerçekleştirmişti (Mumcu, 1996a:138).

Bu durum, Suudi Arabistan, İran gibi, birbirlerinden farklı açılardan da olsa, “siyasal İslam” ideolojisini ve şeriat devleti biçimini ihraç etmek isteyen ülkelerde ki örgütlerin Türkiye’deki etkinlik alanlarını artırmıştı.

12 Eylül yönetimi, **Bülent Ulusu**’nun başbakanlığı zamanında çok önemli bir karar daha aldı: İmam-Hatip okulu mezunlarının, mesleklerinin gerektirdiği İlahiyat Fakülteleri dışındaki öteki yükseköğrenim kuruluşlarına da girmelerine olanak sağladı.

Bu kararla Cumhuriyet tarihinde ilk kez din öğrenimi bir meslek eğitimi olmaktan çıkarılıyor ve artık normal eğitime alternatif, ikinci bir eğitim biçimi olarak meşrulaştırılıyor ve yaygınlaştırılıyordu.

Böylece, Cumhuriyet’in en önemli reformlarından biri olan “eğitimin birliği” reformu, yani şeriat eğitimine son veren ve çocukların çağa uygun bir eğitim almasını sağlayan “eğitim devrimi” de rafa kaldırılmış oluyordu.

ÖZAL DÖNEMİNDE DEVLETİN SİYASAL İSLAMLA BÜTÜNLEŞMESİ

Özal 12 Eylül Yönetimi’nin izniyle katıldığı ve son dakikada **Evren**’in açık karşı çıkmasına karşın kazandığı 1983 seçimleri sırasında, “siyasal İslam”ın hemen hemen tüm desteğini yanına aldı.

Seçime katılmasına izin verilen partiler arasında, “siyasal İslamın” oylarının gidebileceği başka bir parti yoktu. Ne askerlerin partisi olan MDP, ne de yine askerlerin kurdurduğu ve sol oyları toplama görevini üstlenmiş olan HP siyasal İslam için kabul edilebilirdi.

1984 yılındaki yerel seçimlerde de, aynı destek sürdü.

Artık “siyasal İslam” **Özal**’ın kimliğinde ve Anavatan Partisi’nin içinde tam anlamıyla “devletle bütünleşmişti”.

Özal, partisinin kadrolarını oluştururken de, siyasal İslamın eğilimlerini dikate almış, bu çevreler tarafından lider olarak görülen politikacıları da etrafına toplamıştı.

Kendisi ve kardeşleri de zaten siyasal İslam tarafından kabul gören kişilerdi.

Özal tüm yönetim dönemi boyunca, gerek Başbakanken, gerekse Cumhurbaşkanı olduktan sonra, bu ilişkiyi sürekli olarak özenle korudu.

Hem siyasal İslam içindeki tarikat şeyhleri ve cemaat liderleriyle kişisel ilişkilerini hem de toplumdaki “İslamî lider” imgesini pekiştirdi.

Bütün bu çabaların hukuk düzenindeki doruk noktası, ceza yasasında siyasal İslamın rejimi tehdit edici etkinliklerini önleyen 163. maddenin kaldırılması oldu.

Zaten, **Özal**, o zamana kadar, toplumu siyasal İslama göre yönlendirmek için yapılan çalışmaları yetersiz görüyor ve çok yakınındaki bir politikacının deyimiyle “asıl devleti İslamlaştırmak gerekir” diyordu.

Bu çerçevede Cumhurbaşkanlığı dönemi dahil, 1991 seçimlerine dek sekiz yıl içinde çok yol almıştı.

DYP-SHP HÜKÜMETİ VE SİVAS KATLIAMI

1991 seçimleri sonunda kurulan **Demirel-İnönü** ortak hükümeti, **Özal** döneminde siyasal İslamın gerçekleştirdiği kazanımları tehdit eder bir yapı oluşturmuştu.

Siyasal İslamın kadrolarının büyük ölçüde ANAP içinde devletle bütünleşmiş olması, hükümet değişikliği ile birlikte gündeme gelen atamalarda, bu kadroların görevden uzaklaştırılması olasılığını ön plana çıkarmıştı.

Buna karşılık, Refah Partisi’nin 1991 seçimlerinde bir “milliyetçi-mukad-desatçı” seçim ittifakı gerçekleştirerek Meclise girmiş olması, siyasal İslama yeniden kendi kimliği ile Mecliste temsil edilebilme olanağı sağlamıştı.

Böylece siyasal İslam, hem de bu kez devletle bütünleşmiş ve güçlenmiş olarak, kendi siyasal partisine ve kendi siyasal kimliğine kavuşmuş biçimde tüm çıplaklığı ile siyaset sahnesinde yeniden boy gösteriyordu.

İşte bir yandan, nesnel olarak devletin içinde sağlamış olduğu büyük kazanımlar, öte yandan bu kazanımların bir bölümünü yitirme kaygısı, siyasal İslamı, kendi bağımsız parti kimliği ile varlığını kanıtlama çabasına ve belli bir sinirliliğe itmişti.

Bu ise, gereksiz bir “gövde gösterisi zihniyeti” doğurmuştu. (Nitekim aynı “gövde gösterisi zihniyeti”, **Erbakan-Çiller** hükümetinin yanlışlarının da, yani iş yapmak yerine, söz üretmek ve etrafa boş yere korku salmak stratejisinin de temelini oluşturmuş ve siyasal İslamın demokratikleşmesi açısından bir başka “fırsatın” daha yitirilmesine yol açmıştır.)

Hiç kuşkusuz, siyasal İslamın bu “gösterişçi tavrının” altında, sert ideolojiye sahip olan bir partinin radikal öğelerinin, demokrasiye ve laik rejime yönelik öfkesi ve karşıtlığı da yatıyordu.

İşte “Sivas Katliamı” bu genel çerçeve içinde patlak verdi.

Aslında katliam, Türkiye’de siyasal İslamın gelişmesi, genel stratejileri ve toplumsal davranış biçimi açısından önemli bir örnek olay niteliği taşıyordu.

SİVAS KATLIAMININ ARDINDA YATAN NEDENLER

Sivas katliamı bütün toplumsal olaylar gibi, bir yandan, toplumun genel niteliklerinin, öte yandan sadece kendine özgü karakteristiklerin izlerini taşımaktadır.

Bu nedenle titiz ve genel bir çözümlemeye konu edilmesi gerekmektedir.

1. Genel Olarak “Ortak Düşman” Kavramı: Özel Olarak Din Düşmanları Kavramının Kullanılması

Her düşünce ya da ideoloji, eyleme geçmek için destekleyici bir gruba gereksinime duyar.

Her destekleyici grup da, sahip olduğu düşünce ya da ideolojiyi eyleme aktarmak için bir plana, bir hedefe sahip olmak zorundadır.

Bütün bu süreç içinde, bir düşünceyi ya da ideolojiyi eyleme aktarmada en işlevsel araç, bir “ortak düşman”ın varlığıdır. Böylece ortak düşman tehdidi karşısında, hem grup üyeleri kişisel kimlikleri ve güvenlikleri için birbirlerine daha yakınlaşır, hem de grup, “kendini korumak için” “en iyi savunma saldırıdır” anlayışı içinde eyleme geçer.

“Ortak düşman” kavramı, sosyal psikolojinin en iyi bilinen ve uygulamada da en çok kullanılan kurallarından biridir.

Aslında gizilgücü (potansiyeli) gerçekte çok düşük olan pek çok kişi ve grup, sırf güçlenmek için kimi zaman hayali bir düşman da yaratır.

Kimi zor dostluklar ve ittifaklar ancak böyle ortak bir düşmana karşı kurulabilir ve düşman varlığını yani tehdidini sürdürdüğü sürece devam ettirilebilir.

Kimi siyasal hareketler de, ancak böyle bir ortak düşmana karşı insanları birleştirir ve toplumsal güç kazanır.

Siyasal İslam, ne yazık ki, önce (kendisinden her zaman özgürlük konusunda destek istediği ve ittifak önerdiği) solcuları, daha sonra, laik ve demokratik grupları sürekli olarak “düşman” kategorisinde göstermiş ve “kullanmıştır”.

Geleneksel düşman olduklarını öne sürdükleri, “Batı kulübü üyeleri”, “Siyonistler” ve “Masonlar”, taraftarlarını sürekli bir canlılık içinde tutmak için kullandıkları, çoğunlukla soyut, kimi zaman da günün koşullarına göre somutlaştırılan hedefler olarak sürekli biçimde gündemde tutulmaktadır.

Özellikle “kin, nefret ve zulüm edebiyatı”, “düşman” kavramını ve hareketin siyasal eylemini canlı tutumak için kullanılan klasik araçlar olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Genel Olarak “Kamplaşma” Olayı: Özel Olarak Sünni-Alevi Karşıtlığı ile Laikler-Müslümanlar Karşıtlığı Aldatmacaları

İşte yukarda anlatılan bütün bu süreç, toplumu “karşıt kamplara” böler.

Karşıt kamplardaki taraflar, düşmanları güçlendiği oranda kuvvetlenir.

Böylece, her kamplaşma sürecindeki karşıt gruplar, bir anlamda varlıklarını ve güçlerini düşman ilan ettikleri grubun varlığına ve gücüne dayalı olarak sürdürebilir.

Bu çerçeve içinde yaşanan “tırmanma” olayı, her iki karşıt grup tarafından da desteklenir.

Tırmanma sırasında asıl karşıt olan gruplar, bir başka ortak düşmana karşı da yönelirler: Tırmanmayı durdurmak isteyenler, uzlaşmadan yana olanlar, her iki grup için de, bu grupların işlevlerini ve varlıklarını tehdit eden hedefler haline gelir.

Böylece, kamplaşma süreci içinde olan ve bir “eylem programı” uygulayan gruplar, bir yandan karşıt grupları besler ve büyütürken (kim zaman da düşmanın gücünü ve oluşturduğu tehlikeyi abartırken), öte yandan diyalogdan yana olanları ve kamplaşma sürecini yavaşlatmak ya da durdurmak isteyenleri yok etmeye çalışırlar.

Bu son süreç, Türkçedeki ifadesini, “bitaraf olan bertaraf olur” (tarafsız olan ortadan kaldırılır) özdeyişinde bulur.

Türkiye, tarih boyunca bu kamplaşmaların her türlüşünün her aşamasını bol miktarda yaşamıştır.

Kamplaşma, temelinde, bir “iktidar mücadelesidir”.

Farklı görüşlere ya da inançlara sahip gruplar, bu farklılıklarını vurgulamak için birbirlerinin varlığından ve düşmanlığından yararlanır. “Karşı grubun” yaratıldığı tehlikeye karşı, kendisinin desteklenmesini ister.

İslam dininin ilk zamanlarında Ali ile Muaviye arasındaki çatışma, (ki aslında bir siyasal iktidar mücadelesidir) Müslümanları, Sünni, Şii ve Harici olarak üç büyük gruba bölmüştür.

Daha sonra bu gruplar da kendi içlerinde pek çok mezhebe ve düzinelerce tarikata bölünmüştür.

Bütün bu oluşumlar sırasında, her grup ya da mezhep veya tarikat, kendisini, “ötekilerden” farklılaştırmak ve daha önemlisi, iktidarını sürdürmek ya da iktidara gelebilmek için, kimi zaman yumuşak, kimi zaman sert önlemler almıştır.

Tarih boyunca süregelen bu çatışmalar, en sonunda, ülkemizde, 1980 öncesinde Kahramanmaraş ve Çorum kentlerinde birer kitlesel katliama dönüşmüştür.

Sivas katliamı da bu sürecin talihsiz sonuçlarından biridir.

Bu olaylara dikkatle bakıldığında, temelde, “siyasal İslamın” hazırlıklarını ve toplumdaki ayrımcı tavrını görmemek olanaksızdır.

Bu üç olayda da, (aynen öteki mezhep ya da din kökenli katliamlarda olduğu gibi) aslında bir iktidar çatışması ve bu iktidar çatışmasına Allah gibi, din gibi mukaddes kavramların alet edilmesi görülmektedir.

Siyasal İslam, kendisine kalkan olarak kullandığı mezhebin dışındaki inanç sahiplerini düşman saymakta ve kendi siyasal saflarını eylem açısından sıkılaştırmak için, kalkan olarak kullandığı mezhepten bile olsa, bağnaz olmayan dindarlara, dini kendisi gibi algılayıp, kendisi gibi siyasal militanlık yapmayanlara saldırmaktadır.

Bu çerçevede, bir yandan siyasal eylemlerine kalkan yaptıkları mezhebe mensup olmayanlar, öte yandan, o mezhebe mensup olsalar bile, kendileri gibi bağnaz ve militan olmayan laikler, dinin siyasete alet edilmesine karşı çıkanlar ve hatta tüm demokratlar (onların diktatörlüğüne boyun eğmedikleri için) düşmanları arasında sayılarak, toplumun karşı kamplara bölünmesinde son derece işlevsel gruplar olarak ortaya çıkarlar.

Siyasal İslam bu bağlamda, kendileri gibi düşünmeyen herkesi, kendilerine karşı bir eylem içinde göstererek, kin ve nefret duygularını canlı tutmaya çalışır.

Bu çerçevede ilk hedefleri, Şii inancını çok değişik ve çok demokrat olarak yorumlayan Anadolu Alevileri, hangi din ve mezhepten olursa olsun, laikliğe inanmış demokratlar gibi gruplardır.

3. Evrensel Olarak Dogmatizm: Siyasal İslamın Katılığı

İnsanoğlu, doğa ile ilişkisinde teknolojiyi, birbiri ile olan ilişkisinde ise ideolojiyi üretir. Her ideoloji ise, kendisine inananları birleştirirken, dışarda kalanları “farklı” görür ve onlara “ayrımcı” bir yaklaşımla bakar.

Bu çerçevede, bütün inançlar ve bu arada semavî dinler de kimi daha barışçı, kimi daha savaşçı, ama mutlaka “Allahın kelamını yaymak” amacıyla ortaya çıkan “kurtarıcı ideolojilerdir”.

Her büyük ideolojide olduğu gibi, bütün semavî dinlerde de peygamberlerin hemen ardından çeşitli mezhepler oluşmuştur.

Tarihteki en kanlı savaşlar, dinlerin yayılması sırasında ve hem farklı dinler, hem de aynı dinin içindeki farklı mezhepler arasında olmuştur.

Derken, kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan milliyetçilik ve ırkçılık ideolojileri de bir eylem odağı oluşturmuş, kanlı savaşlar milliyetçilik ve ırkçılık ideolojisi eksenine kaymıştır.

Endüstrileşmenin gelişmesiyle ortaya çıkan demokratikleşme, siyasal partileri oluşturmuştur.

Siyasal partiler demokrasi, yani laiklik, hoşgörü, temel insan hak ve özgürlükleri bağlamında oluştuğundan, yol açtıkları kamplaşma (içinde bulundukları toplumun gelişmişlik düzeyine göre) daha kansız ve zararsız olmuştur.

Siyasal partilerin, yani çoğulcu demokrasilerin oluşmasından sonra, din, sadece bireyin mukaddes değerleri bağlamında, tartışılmadan inanılan ve “inanç özgürlüğü” olarak, herkesin farklılığını kabul eden bir çerçevede görülmeye başlanmıştır.

Bir başka deyişle, günümüzde din, kamu alanında, başkalarını zorlayıcı bir ideoloji değil, bireyin kişisel yaşamında Allah ile kendi arasında bir özel olay haline gelmiştir.

Çünkü, dine dayalı siyaset, dine dayalı devlet, yerini demokratik devlete bırakmış, dinler ve mezhepler de toplumu yönetme işlevlerini, siyasal partilere devretmişlerdir.

Böylece, insanın kendi iradesiyle seçmediği, sadece tesadüfen içine doğduğu aile ve toplum dolayısıyla benimsediği, din, ırk, milliyet gibi kavramlar, ancak siyasal partiler tarafından kullanıldığı yani “siyasallaştırıldıkları” oranda, yönetim kavgasının bir parçası haline alır olmuşlardır.

Bu kavramlar, bireyin özgür iradesiyle yaptığı seçime dayanmadığından, genellikle duygusal bağlamda mukaddes kabul edilen, bu nedenle de tartışmaya açık kavramlar değildir.

Hele hele, kamu alanının düzenlenmesinde, bu mukaddes kavramların kullanılması, aynı inançta olmayan kişiler üzerinde müthiş bir baskı oluşturacağından, demokratik ülkelerde, din, ırk milliyet gibi kavramlar “siyaset dışı” tutulmaya başlamışlardır.

Pek doğal olarak, inasının doğasından gelen “aidiyet” duygusu, bu mukaddes kavramların tümüyle siyaset dışı bırakılmalarına pek de izin vermez.

Ama demokratik ülkelerde bu kavramlar, özellikle temel hak ve özgürlükler açısından, farklı inançta, ırkta ve milliyette olan insanların bir arada yaşamasını engelleyici işlev sahibi olarak kullanılmazlar.

Dogmatizm, yani kendi inandığı değerlerin mutlak doğruluğuna inanmak, bunları mukaddes saymak, ne denli insan doğasından gelirse gelsin, birlikte yaşamının gereği olan “kendine istediği özgürlüğün başkasına da tanınması” ilkesi çerçevesinde, demokratik yapılarda aşılmış bir davranış niteliği taşımaktadır.

Fakat yine de toplumda süren dogmatik davranışlar, en çok din alanında kendini göstermekte, insanlar kendilerinden farklı biçimde düşünen ve inanan kişileri kabul etmekte zorlanmakta ve onları baskı altına almaya doğru bir eğilim göstermektedirler.

Dogmatik davranış biçimi, en çok din alanında göze çarptığı için, zaten dogmatizmin henüz tümüyle aşılamadığı toplumumuzda, din tartışmaları, siyasete alet edilince, sonuç ne yazık ki, kendi doğrularını ve inançlarını tartışmaya alışık olmayan bazı grupların kan dökmesine yol açmaktadır.

4. Türkiye'nin Tarihinden Gelen Özel Nedenler

İşte Türkiye Cumhuriyeti'nin, ırk, din, dil, mezhep, milliyet farkı gözetmeksizin "vatandaşlık bağı" ile tüm yurttaşlarını eşit ve özgür bir yapıda bütünleştirdiği 1990'lı yıllarda yaşanan sorunlar, tarihte insanlığın ve toplumumuzun geçirmiş olduğu bütün bu aşamaların bir tortusudur.

Tüm dünyayı etkileyen Haçlı Seferleri dinler arası çatışmaların, Paris'teki Saint Barthelemy Katliamı Hristiyanlar arasındaki mezhep savaşlarının, Osmanlı döneminde **II. Murad** ve **Fatih Sultan Mehmed** zamanında yakılarak yok edilen Hurufiler ise Müslümanlıktaki mezhep kavgalarının sadece bazı örnekleridir.

Aslında İslamdaki büyük bölünmeyi izleyen yıllarda Anadolu'daki Türk egemenliği, bir ölçüde, devlet başkanı ile din başkanı arasındaki ayrımı, Selçuklulardan itibaren uygulamaya koyduğu için, bu çatışmalar bir ölçüde azalmış gibi göründü.

Emevi ve Abbasi İmparatorlukları'ndan sonra kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, devlet başkanının aynı zamanda din lideri de olmadığı ilk Cihanşumul İmparatorluk örneği idi ve Türkler tarafından kurulmuştu.

Bu anlamda, İslamda laikliğin ilk adımının Türkler tarafından atıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Fakat sonradan, özellikle **Yavuz Sultan Selim** döneminden başlayarak, Halifelik ile Sultanlığın birleştirilmesi, Osmanlı sarayını da yeniden bu kavgaların içine soktu.

Derken, Osmanlı topraklarında merkezdeki saray ile çevredeki beylerin savaşı, iktidar üzerinde yeni bir mücadele eksenini oluşturdu.

İmparatorluk yapısı bu eksen üzerinde Sened-i İttifak ile bir noktaya ulaşırken, Islahat Fermanı ve Gülhane Hattı Hümayunu yani Tanzimat, bir Batılı-Doğulu çatışmasını gündeme getirdi. (Aslında Batılılaşma süreci pek çok kişinin öne sürdüğü gibi, Tanzimat Fermanı ile değil, **Fatih Sultan Mehmed**'in İstanbul'u fethi ile başlamıştı.)

Meşrutiyet ile ortaya çıkan siyasal gelişmeler ise, bu çatışmayı artık "cepheler" ve "partiler" düzeyinde kurumlaştırdı.

"Gelenekçi-Liberal cephe" ile "Devletçi-Seçkinici Cephe", siyasal ifadelerini İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Partisinin simgelediği "İttihatçı-İtilafçı" çatışmasında buldu.

Kurtuluş Savaşı sırasında Halifeciler-Anadolucular çatışması, bir süre sonra Cumhuriyetçiler-Hilafetçiler (ve bir ölçüde şeriatçılar) karşıtlığına dönüştü.

Çok partili düzene geçilmesi ile birlikte CHP-DP çatışması ülkeye egemen oldu ve halkın kahvehanelerini ve mezarlıklarını bile ayırmasına yol açan bu karşıtlık sonunda, askerî darbeler geleneği başladı.

1960’ların ortalarından sonra, kapitalizmin de gelişmesiyle çekirdeğini emek-sermaye çatışmasının oluşturması gereken, ama çok daha geniş ve yaygın bir cepheleşme içinde “Devletçi-Seçkinciler” ile “Gelenekçi-Liberaller” çizgisinde gelişen bir sol-sağ bölünmesi ortaya çıktı.

Toplumsal olayların 1970’li ve 1980’li yıllarda kazandığı ivme sonunda solcular karşı tarafı faşistlikle, sağcılar da karşı tarafı komünistlikle suçlayan bir kamplaşmayı ürettiler.

Bu kamplaşma cinayetlere, cinayetler ise yeni askerî darbelere yol açtı.

İşin ilginç yanı, sağ-sol ya da faşist-komünist çatışmasının, bazı hassas yerlerde Sünni-Alevi bazı yerlerde ise Türk-Kürt ekseninde geliştirilmeye çalışılmasıydı.

Nitekim Kahramanmaraş’ta ve Çorum’da Sünnilerle Aleviler arasında ciddi çatışmalar çıktı.

Böylece siyasal bir bölünme, ırk, din ve milliyet ekseninde, toplu katliamlara dönüşme eğilimi gösteriyordu.

Ne yazık ki, Osmanlı-Türk siyasal gelişmesinde, düşman yaratma, kamplaşma ve karşıt grupların arasındaki kin ve nefretin gelişmesine yol açan dogmatik oluşumlar, hiç de önemsiz ve basit değildir.

5. Siyasal İslam’ın, Dini Siyasete Alet Etmesi

1980 askerî darbesi tüm siyasal partileri kapatıp, ülkedeki her türlü kamplaşmayı “din” temelinde sağlayacağı bütünlük içinde eritmek isteyince bu kez, günümüzde kışkırtılan bölünme ivme kazandı:

Şeriatçılar ile laikler.

Aslında bölünme demokratlar ile, demokrasiyi askıya almak isteyen ve İslamî bir diktatörlük kurmak isteyenler arasındaydı ve bu niteliği ile çok önemli değildi. Çünkü demokrasi, kendini mutlaka koruyacaktı.

Fakat bölünme, “Müslümanlar ve laikler,” veya “Müslümanlar ve Atatürkçüler” veya “şeriatçılar ve laikler” gibi, gerçek olmayan eksenlerde keskinleştirilmeye çalışılınca, oldukça tatsız ve garip durumlar ortaya çıktı.

Bir grup eylemci, şeriat isteği çerçevesinde demokrasiye alternatif olarak geliştirdiği İslam diktatörlüğü modelini tüm Müslümanlara mal etme çabası içine girdi. Bu amaçla da “laikler” düşman ilan ederek toplumdan soyutlamak, kendi rejim değişikliği modelini ise, insanların dinî inançlarını sömürerek yaymak ya da yaygın göstermek istediler (Kongar, 1997:48-55).

İşte 37 kişinin diri diri yakılarak öldürüldüğü Sivas olayı, buraya dek anlatılan kuramsal bilgilerin uygulamaya dönük bir örneğidir.

Özellikle Aziz Nesin’in İslamî yaşam biçimine karşı yapmış olduğu açıklamalar, onu birey olarak da bir “düşman” konumuna getirmiştir.

Bir grup yazar ve düşünürün Aziz Nesin ile birlikte Sivas’a gitmesi, zaten Alevi-Sünni ekseninde geliştirilmiş olan bir kamplaşmayı, birdenbire şeriatçıların, ortak düşman ilan ettikleri “laiklere” karşı bir saldırı eylemine dönüştürdü.

Bu saldırıların ortak tabanı ise, eylemden azami yararı sağlamak için, “Müslüman-laik” bölünmesine oturtulmak istemesiydi.

Soğukkanlı olarak bakıldığında eylemin temelinde yattığı iddia edilen “Müslüman-laik” bölünmesinin gerçek olmadığı, asıl çatışmanın, demokratik rejimi değiştirmek ve yerine İslama dayalı bir diktatörya, yani şeriat devleti kurmak amacıyla çıkartıldığı görülmektedir.

Burada İslam en katı biçimiyle ele alınmakta, “Müslümanım diyen herkes, şeriat (şeriat devletinden) yana olmak zorundadır” mantığı öne sürülmektedir.

Bu görüş, bir anlamda “teorik İslam” a uygun da olsa, tarihsel gelişme ve değişim sonunda, artık şeriat devleti anlayışının çağdaş pek çok Müslümanın kafasında ve kalbinde yer tutmadığı açıktır.

Örneğin, **Erbakan**’ın Refah Partisi’nin birinci parti olarak seçimleri bitirdiği 1995 seçimlerinden sonra, 1996 yılında, yani insanların hem büyük bir özgürlükle şeriat devleti yanlısı olduklarını açıkladıkları, hem de bazı kişilerin “modaya uyarak” şeriat devletini destekledikleri dönemde yapılan bir güvenilir araştırma, seçmenler arasında şeriat yanlılarının kabaca yüzde 25, şeriata karşı olanların kabaca yüzde 60, bu konuda fikri olmayanların ise kabaca yüzde 15 dolaylarında olduğunu göstermektedir (Erder, N., 1996:68).

Bu durumda sorun İslamı, siyasal eylemlerinin “kaldırıcı” yapmak isteyenlerin, tüm inananları kendi çizgilerinde seferber etmek amacıyla “din elden gitmiş, onu şeriat devleti ile geri getireceğiz” anlayışını pekiştirmek için laikleri hiç de hak etmedikleri bir biçimde din düşmanı ya da dinsiz düşmanlar olarak göstermek yönündeki çabalarıdır.

Eza, cefa, ezilme, baskı altında tutulma, terörize olma ve benzeri terimler, hep “ılımlı inananları” şeriat savaşçıları yapmak için kullanılan ajitasyon kavramlarıdır.

İşte Sivas olayları demokratik rejime karşı savaş stratejisinin ürettiği “düşman” kavramının ortaya koyduğu bir trajedidir.

6. Uluslararası Nedenler

Sivas katliamı her ne kadar, ulusal ya da yerel bir olay gibi görünürse de, özellikle “siyasal İslam” açısından sorunun uluslararası boyutları da büyük önem taşımaktadır.

Uluslararası nedenlerin birinci bölümü küreselleşme ile yakından ilgili, ideolojik bir boyuttur.

Uluslararası planda ülkeler arasında gelir ve servet eşitsizliği arttıkça ve bu eşitsizlik, gelişen elektronik medya aracılığı ile insanların daha fazla dikkatlerine çarptıkça, rasyonel olsun olmasın, radikal ideolojiler güç kazanmaktadır.

Artık herkesin yatak odasına kadar girmiş ve tüm dünyayı bir küçük mahalle boyutlarına indirgemiş olan medyanın vurguladığı, insanı umutsuzluğa sevk eden gelir ve servet dağılımı farklılıklarına karşı sarılacak radikal ideoloji olarak Sovyetler Birliği de dağıldıktan sonra, İslamcılık ya da şeriat düzeni yeni bir kimlikle ve “şiddete” de dönük olarak bir kez daha uluslararası sahneye çıkmış ya da çıkarılmıştır.

“Çıkmış ya da çıkarılmış” demekteki amaç, “siyasal İslamın” bir yandan kendi iradesi ile yüklediği rol açısından, mevcut yeni dünya düzenine yeni bir seçenek kimliği ile ortaya çıkmış olması, buna karşılık yeni dünya düzeninin de kendini korumak ve saflarını sıkılaştırmak için muhtaç olduğu “düşman” arayışı içinde, “siyasal İslama” bu işlevi yakıştırmış olmasıdır.

Uluslararası nedenlerin ikinci boyutu, Türkiye’ye kendi rejimlerini ihraç etmek isteyen ve özellikle 12 Eylül yönetimi sırasında güç kazanan yabancı devletlerin etkileridir.

Yeni dünya düzeni çerçevesinde bu düzene seçenek aranırken, kendi diktatörlüklerini “İslam ideolojisi” olarak halka sunan bazı devletlerin, rejimlerini Türkiye’ye ihraç etmek istemelerinin de Sivas katliamı açısından özel bir etkisi olduğunu hatırlamak gerekir.

Bir başka deyişle, özellikle 12 Eylül’den sonra, Türkiye’deki radikal siyasal İslamcı gruplar, dış destek de almaya başlamışlar, örneğin, **Çetin Emeç, Bahriye Üçok, Muammer Aksoy, Turan Dursun** bu çerçevede öldürülmüşlerdir.

İşte, uluslararası platformun bu iki ayrı boyuttaki etkileri, Türkiye’deki demokrasiyi, onun temelinde yatan laiklik ilkesini “İslam düşmanı” ilan ederek sarsmaya çalışmaktadır.

Ülkemizin tarihsel olarak kamplaşmalardan çektiği ızdıraplar, herkesin bildiği ve yakın tarihimizde de tanık olduğu trajedilerdir.

İşte bu geçmiş, ulusal ve uluslararası radikalizmin oyunlarına sahne olan bir ortamı yeniden gündeme getirmektedir.

Uluslararası bir dayanışma çerçevesinde Türkiye’de sahnelenen ve bireysel terörden, toplu katliamlara kadar uzanan bu oyunun amacı, rejime elkoymak ve demokrasiyi rafa kaldırmaktır.

Böylece, bir Müslüman ülkenin dünyada tek olan “demokratik” ve “demokratik olduğu için de laik” deneyimi, tarihe örnek niteliği ile, ortadan kaldırılmak istenmektedir.

Oysa, İslam, yüzyılların birikimi ile, Türkiye’de, “çağdaşlaşma” ve “laikleşme” sürecini yaşamaktadır.

Hiç kuşkusuz, ülkelerini diktatörlük ile yöneten öteki İslam ülkelerindeki politikacıları tedirgin eden bir deneyimdir bu.

Bu nedenle de Türkiye’deki “demokratik rejim” bu ülkelerin de hedefi haline gelmiştir.

7. Yerel Nedenler

Olayın bir de Sivas’a özgü, yerel boyutları vardır.

Sivas’taki dinsel yapı, mezhep ayrılıkları ve bu kentimizin gelişmişlik endeksinde ortaya çıkan geri kalmışlığı, toplumu bu tür kamplaşmalara uygun duruma getirmiştir.

Bu uygunluk, hiç kuşkusuz yerel, ulusal ve uluslararası provokasyonlarla stabilize edildiğinde, trajik olayların yaşanması kaçınılmaz olacaktı. Nitekim kaçınılmaz da oldu.

Bütün bu ortama ilişkin öğelere ek olarak, hiç kuşkusuz “Sivas katliamı” sıra-

sında görevde bulunan ve güvenlikle ilgili sorumluluk yüklenmiş olan tüm yerel ve merkezî memurların da, en hafif deyişle tedbirsizlik ya da basiretsizlikleri söz konusudur.

Gerek sivil gerek askerî güvenlik güçlerinin tek bir otele sığınmış olan insanların güvenliklerini sağlayamaması, devletin gücü göz önüne alındığında, kabul edilebilir bir zayıflık değildir.

8. Sivas Trajedisine Benzer Olayların Bir Kez Daha Yaşanması Nasıl Önlenebilir?

Sivas katliamının ardında yatan nedenlerin karmaşık yapısı, bu sorunun yanıtı açısından da karmaşık ve uzun erimli, yani toplumsal, siyasal ve kültürel yapıya ilişkin bazı önlemlerin alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Aslında Sivas olayını iki farklı çerçevede görmek olanaklıdır.

Birinci olarak, olay bir güvenlik (asayiş) sorunu olarak ele alınabilir. Bu açıdan güvenlikle ilgili tüm yerel ve merkezî yöneticilerin, Sivas olaylarını bir "ders" niteliğiyle akılda tutmaları böyle bir trajedinin bir kez daha yinelenmemesinde en önemli palyatif tedbiri oluşturacaktır.

Bu çerçevede valilerin tek ve biricik sorumlu oldukları, askerî güçlerden yardım isteme konusunda tereddüt ettikleri zaman ise büyük felaketlerin doğabileceği hiçbir zaman akıldan çıkarılmamalıdır.

İkinci olarak, konuyu bir kamplaşma sorunu olarak görebiliriz. Bu durumda da laikliği kampın bir tarafı olarak görme ve gösterme eğilimlerine karşı bilimsel, kültürel tarihsel, idarî ve dinî her türlü çaba gösterilmelidir. Anlatılmalıdır ki, laiklik din karşıtlığı değil, tam tersine din ve vicdan özgürlüğünün bir güvencesidir.

Bu çerçevede, yani olayın bir kamplaşma sorunu olarak görülmesi çerçevesinde, İslam dininin yani Müslümanlığın da bölücü ve ayrımcı bir ideoloji olarak kullanılması engellenmelidir.

Müslümanlığın, çağdaşlığı ve hoşgörüyü savunan bir din olarak bölücü değil, birleştirici; baskıcı değil, hoşgörülü bir ideolojik yapıya sahip olduğu vurgulanmalıdır.

Yine bu bağlamda demokrasi ile Müslümanlığın karşı karşıya iki rakip uygulama ya da iki zıt kavram olmadığı iyice anlatılmalıdır.

Türkiye'nin kültürel ve dinsel bir gerçeği olarak, pek çok kişinin hem Müslüman hem de laik anlayışta olduğu, bunu bir yaşam biçimi olarak da benimsediği gerçeği her zaman göz önünde tutulmalıdır.

İslam adına şeriat devletini savunanların, aslında dinsel değil, siyasal faaliyet içinde bulundukları ve bunun demokrasi karşıtlığı olduğu iyice anlatılmalı, demokrasinin her türlü dinsel inancın güvencesi olduğu vurgulanmalıdır.

Üçüncü olarak, konu uluslararası boyutuyla ele alınmalı, Türkiye'nin rejimine yönelik her türlü saldırı, özellikle komşular bazında önlenmelidir.

Türkiye, demokratik rejimine karşı saldırılara, komşularından gelen ister din isterse ırk kökenli olsun, tüm destekleri önlemeyi dış politikasının temel öğelerinden biri yapmalıdır.

İlk adım olarak özellikle dış politika ve komşularımızla ilişkiler konusunda bü-

tün siyasal partiler arasında mutabakat aranmalıdır. Bu mutabakat sağlandıktan sonra, aynı görüş birliği kamplaşma sürecinin önlenmesi ve bu süreçte İslam dini ile laiklik ilkesinin ve demokrasi rejiminin karşı kutuplar olarak kullanılmaması için de yaygınlaştırılmalıdır.

15. ÖZAL’IN MİRASI: YENİ LİDERLER VE YENİ BUNALIMLAR

Özal bir kalp krizi sonucu 17 Nisan 1993’te öldü.

DYP Genel Başkanı ve Başbakan **Süleyman Demirel**, **Özal**’ın yerine, **Erdal İnönü**’nün desteğiyle, 16 Mayıs 1993’te, TBMM’deki üçüncü tur oylama sonucu olarak Çankaya’ya çıktı. Türkiye’nin 9. Cumhurbaşkanı oldu.

Boşalan Doğru Yol Partisi Genel Başkanlığı sandalyesi için **Hüsamettin Cindoruk** (1933) en güçlü adaydı. Fakat, daha önce bir kez, **Demirel** yasaklı iken (kamuyunda “emanetçi” adıyla anılarak) geçici Genel Başkanlık yaptığı için, Çankaya’ya çıkan **Demirel**’in Cumhurbaşkanlığı makamından partiyi yönetmek isteyeceğinden çekinerek bu göreve talip olmadı.

DYP içinde durum gerçekten karışık. **Demirel**, daha önce, **Özal**’ı, ANAP’ı Çankaya’dan yönetmekle suçladığı için, kendisi bu konuda pek müdahaleci olmıyordu. Oysa, **Demirel**’in DYP içindeki karizması çok etkiliydi. Hemen hemen herkes onun kararını bekliyordu.

ÇİLLER SAHNEYE ÇIKIYOR

İşte bu kargaşalık sırasında, **Tansu Çiller**, **Demirel** kabinesinde atanmış olduğu Devlet Bakanlığı makamından istifa etti ve ilk DYP Genel Başkan adayı olarak ortaya çıktı. **Çiller**’in ardından, **İsmet Sezgin** (1928), **Köksal Toptan** (1943) ve **Bedrettin Dalan** (1941) da adaylıklarını açıkladılar. **Dalan** daha sonra, adaylıktan **İsmet Sezgin** lehine çekildi.

Sonunda, DYP olağanüstü kongresinde, **Çiller** 574, **Sezgin**, 320 ve **Toptan** 212 oy aldı. **Sezgin**’le **Toptan**’ın adaylıktan çekilmesi üzerine, **Çiller** ikinci turda 933 oy ile DYP Genel Başkanlığına seçildi.

Çiller, Genel Başkanlığa seçildikten sonra, SHP Genel Başkanı **İnönü** ile 49. Hükümetin protokolüne uygun olan yeni bir protokol daha imzaladı ve kurulan yeni DYP-SHP hükümeti, 50. hükümet olarak 5 Temmuz 1993’te 432 milletvekilinden 247’sinin desteği ile güvenoyu aldı.

Özal’ın ölümü, Cumhuriyet tarihinde ilk defa, bir kadın politikacıya önce parti liderliğinin sonra da başbakanlığın yolunu açmıştı.

Çiller’in DYP’ye genel başkan seçilmesinin altında, tarihsel olarak kırsal kesime dayalı olan bu partinin, çağdaşlaşma ve kentleşme özlemi yatıyordu.

Nitekim, **Çiller**’in Başbakanlığı da Türkiye’nin dış ülkelerdeki “imajı” açısından çok olumlu etkiler yaptı.

Henüz ne Türkiye ne de Dünya, nasıl bir liderle karşı karşıya olduğunun farkındaydı.

ERDAL İNÖNÜ SİYASETİ BIRAKIYOR

Özal'ın ölümünün önemli sonuçlarından biri de, **Erdal İnönü**'nün siyaseti bırakma kararı idi.

Erdal İnönü, **Demirel**'in Çankaya'ya çıkmasından sonra, **Çiller**'in DYP Genel Başkanı seçilmesinden önce, gelecek Parti Kurultayında Genel Başkanlığa aday olmayacağını açıkladı.

Böylece, SHP'de de yeni bir lider dönemi açılıyordu.

Siyasette kendisine rejimi askeri darbelere karşı koruyup, sivil ilkelere göre işleterek özgürleştirme ve normalleştirme ile, solu birleştirme ve ekonomik konularda da becerikli bir Parti (iktidar) oluşturma görevlerini biçmiş olan **İnönü**, bu hedeflere doğru önemli mesafeler aldığı inancıyla, (**İnönü**, 1995:237-241) siyaset sahnesinden çekiliyordu.

SHP'deki Genel Başkanlık yarışı, İçel Milletvekili ve Halkçı Parti'nin eski Genel Başkanı **Aydın Güven Gürkan** ile Ankara Belediye Başkanı **Murat Karayalçın** (1943) arasında geçti.

11 Eylül 1993'te, **Gürkan**'ın 403 oyuna karşılık, 559 oy alan **Karayalçın**, SHP'nin yeni Genel Başkanı oldu ve seçimin ertesi günü kabineden istifa eden **Erdal İnönü**'nün yerine DYP-SHP koalisyon hükümetinin Başbakan Yardımcılığı görevine atandı.

Böylece, 12 Eylül sonrasında, SODEP ile başlayıp, Halkçı Parti ile birleştikten sonra, SHP ile devam eden Türk siyasetindeki "İkinci **İnönü**" dönemi kapanmış oluyordu.

Nitekim 18 Şubat 1995'te, SHP ile CHP'nin, CHP çatısı altında birleşme kararı, SHP'nin de **İnönü** ile birlikte siyaset sahnesinden çekilmesi sonucunu doğuruyordu.

ÇİLLER-KARAYALÇIN KOALİSYONU

Özal'ın ölümünden sonra, **Demirel**'in Çankaya'ya çıkması ve **İnönü**'nün de siyaseti bırakmasıyla, bu ikilinin kurdukları DYP-SHP ortak hükümeti, yoluna artık, iki yeni Genel Başkan ile devam ediyordu.

Ankara Belediye Başkanlığından Başbakan Yardımcılığına geçen **Karayalçın**, hemen hemen tüm enerjisini ve zamanını "devlet yönetimine" ayırdığı için, parti üzerindeki (zaten pek de kurulmuş olmayan) denetimini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştı.

Başbakan Yardımcılığı görevi, **Karayalçın**'ın SHP Genel Başkanı olarak partiye egemen olmasını sağlayacak girişimlerde bulunmasını önleyince, SHP içinde huzursuzluk başlamıştı.

Öte yandan, **Çiller**, hem yeni bir isim hem de kadın olmasının kendisine sağladığı büyük avantajlar sonunda, gerek yurtiçinde, gerekse yurtdışında kendisine açılmış olan büyük krediyi kullanarak Partisi içinde de, hükümet üzerinde de son derece rahat bir egemenlik kurmuştu.

DYP, yeni Genel Başkanının önderliğinde yeni bir atılım ruhu kazanmış gözüküyordu.

Cumhurbaşkanlığı koltuğunda oturan eski Genel Başkan **Süleyman Demirel**

ile zaman zaman kamuoyuna yansıyacak kadar büyüyen bazı sürtüşmeler yaşanmakla birlikte Parti, **Çiller**’in Genel Başkanlığından memnun gözüküyordu.

Çiller, sahip olduğu prestiji, parlamenter rejim açısından pek de alışık olunmayan yöntemler kullanmakta da işlevsel kılıyordu. Örneğin, Meclis’teki öteki sağ partilerle işbirliği yaparak, PKK ile mücadelenin bir parçası olduğu gerekçesi ile, Kürt kökenli DEP milletvekillerinin yasal dokunulmazlıklarını Meclis oylaması ile kaldırttı ve onları tutuklattı.

1994 YEREL SEÇİMLERİ: REFAH PARTİSİNİN YÜKSELİŞİ

Parti Genel Kurulları tarafından Genel Başkanlığa seçilerek DYP-SHP ortak hükümetinin yönetimini devir alan **Çiller-Karayalçın** ikilisinin seçmen önündeki ilk siyasal sınavı, 27 Mart 1994’te yapılan yerel seçimlerle yaşandı.

DYP, yeni Genel Başkanının da getirdiği rüzgârla, seçimlerden yüzde 21.4 ile birinci parti olarak çıktı. Onu, hemen arkasından yüzde 21.0 ile ANAP izliyordu. Refah Partisi yüzde 19.1 ile üçüncü parti olmuştu. Koalisyonun küçük ortağı SHP, yeni Genel Başkanının liderliğinde ancak yüzde 13.6 oy ile dördüncülüğü yakalayabilmişti. DSP, yüzde 8.8 ile beşinci, MHP yüzde 8.0 ile altıncı, **Baykal**’ın Genel Başkanlığındaki CHP ise yüzde 4.6 ile yedinci parti olmuştu (D.İ.E., 1994d:2-3).

Her ne kadar, üçüncü sırada görünüyorsa da, seçimlerin esas galibi Refah Partisi idi. Yüzde 10 dolayındaki oy potansiyelini, hemen hemen ikiye katlayan **Erbakan**, İstanbul ve Ankara Belediye Başkanlıklarını da kazanarak, Refah Partisi’nin ilk genel seçimlerde başa güreşceğinin işaretini vermişti.

Aslında Refah Partisi’nin özellikle, yaklaşık 400.000 oy aldığı ve sadece 6.471 oy farkı ile kazandığı Ankara zaferi (D.İ.E., 1994d:245), SHP’deki geçici bir bölünmenin sonucu idi:

DYP-SHP koalisyonu, rejimin normalleştirilmesi bağlamında, 12 Eylül yönetimi tarafından kapatılmış olan partilerin yeniden açılmasını sağlamıştı.

Eski partilerin yeniden açılması, SHP dışındaki partiler için bir sorun oluşturmuyordu. Çünkü, DYP ve Refah gibi partiler, daha doğrusu bu partilerin liderleri sonradan oluşturmuş bulundukları örgütlenmeye bütünüyle egemendiler.

Oysa, gerek **Ecevit**’in kurduğu yeni partide kendisinden başka hiçbir eski CHP’li ile işbirliği yapmak istememesi, gerek askerlerin 12 Eylül’den sonra **Necdet Calp**’ın başkanlığında bir “sol” parti kurdurmuş olmaları, gerekse **Deniz Baykal**’ın SHP’nin Genel Sekreterliğinden ayrılarak başlattığı “Genel Başkanlık savaşı”, eski CHP’nin yeniden açılmasını, SHP açısından da, **Erdal İnönü**’nün bu partideki liderliği açısından da önemli bir risk haline getirmişti.

Konuya güncel manevralar yerine, “temel demokratik ilkeler” açısından yaklaşan **İnönü**, CHP’nin yeniden açılmasını sağlamıştı (**İnönü**, 1995:399).

Bu çerçevede 9 Eylül 1992’de yeniden faaliyete geçen CHP’nin Genel Başkanlığına, SHP içinde, Genel Başkan **Erdal İnönü** ile sürekli kurultaylar aracılığı ile Genel Başkanlık için çekişen **Deniz Baykal** seçilmişti.

Baykal, Genel Başkan seçilince, Genel Sekreterliğini de yaptığı eski partisi SHP ile birleşmek yerine, CHP’yi, soldaki SHP ve DSP karşısında üçüncü bir seçenek olarak örgütlemeyi uygun bulmuştu.

İşte bu süreç içinde, 1994 Yerel Seçimleri, **Deniz Baykal**'ın liderliğindeki CHP için de, seçmen karşısındaki ilk sınav niteliği taşıyordu.

CHP bu sınavdan büyük bir yenilgi alarak çıktı. Seçmen, **Baykal**'ın eski partisi SHP'ye 13.6 destek verirken, CHP sadece, 4.6 oy alabilmişti.

Ama **Baykal**'ın Ankara'da aldığı yüzde 2.1 oranındaki ihmal edilebilir 30.082 oy, Belediye Başkanlığını, yüzde 26.9'a karşılık 387.152 oy alan eski partisi SHP'ye kaybettirmeye ya da bir başka deyişle yüzde 27.3'e karşılık 393.623 oy alan Refah'a, binde 4 gibi küçük bir farkla kazandırmaya yetmişti (D.İ.E., 1994d:244).

İşin ilginç yanı, kısa bir süre önce, SHP'den istifa ederek CHP liderliğini sürdüren **Baykal**'ın yine çok kısa bir süre sonra, SHP-CHP birleşmesi sonunda, eski partisine, bu kez Genel Başkan olarak dönmesiydi.

İstanbul'da ise durum biraz daha farklıydı. Refah'ın oyları, yüzde 25.2'yi bulmuştu. Bu kentte SHP, ancak yüzde 20.3 ile, yüzde 22.1 oy alan ANAP'ın arkasından, üçüncü parti olabilmişti.

Bu durumda, İstanbul'da da ancak yüzde 1.4 oy alabilen CHP'nin oyları, SHP'nin oylarına eklense de anlamlı bir sonuç çıkmıyordu.

Ancak yüzde 12.4'e karşılık 478.612 oy alan DSP'nin oylarının SHP'ye eklenmesi, sonucu değiştirebilirdi. Oysa, böyle bir ekleme, aynen DYP-ANAP ayrılığı gibi, SHP-DSP ayrılığı da 12 Eylül sonrası Türk siyasetine egemen olan "orta sağdaki" ve "orta soldaki" bölünmeler gerçeğini yansıttığı için doğru bir beklenti ya da uygun bir hesap yöntemi değildi. Bu nedenle İstanbul'da, Refah'ın "geçici bir durumdan" yararlandığını söylemek olanağı yoktur.

Aslında, 1994 seçimleri sonuçları, 12 Eylül yönetiminin, "orta sağ" ve "orta solu" bölüp, bu ayrımı, 12 Eylül sonrası siyasetin ana değişkenlerinden biri yaparak "siyasal İslama" iktidar yolunu açığının ilk işaretini vermişti.

Nitekim, 12 Eylül'ün bu bölme işlevi sonunda, İslam dinini, politikasının ana teması yapan ve böylece "siyasal İslamı" Türk siyasetinde bir temel belirleyici haline getiren Refah Partisi 1995 Genel Seçimlerinden, az bir farkla da olsa, birinci parti olarak çıktı.

5 NİSAN KARARLARININ SİYASAL YÖNÜ

Bu arada ekonomik zorluklar Hükümetin yeni istikrar kararları almasını zorunlu kılıyordu.

1980 yılının ünlü 24 Ocak kararları gibi bir dizi "istikrar tedbirinin" alınması gündemdeydi.

5 Nisan 1994 tarihinde açıklanan "istikrar paketi" hem çalışanların üzerine getirdiği yeni yüklerle hem de koalisyon protokolündeki uygulamaların DYP lehine bozulmasıyla, DYP-SHP ortak hükümetini önemli ölçüde yıprattı.

5 Nisan kararlarıyla, zaten Başbakanlığın ve DYP'de olan Maliye Bakanlığının iznine bağlı olan tüm kamu harcamaları, yeni bir kademe ile, ayrıca Başbakanlık Müsteşarlığının ek iznine bağlanmıştı. Bu ise, koalisyon ortakları arasındaki Bakanlık dağılımı dikkate alındığında, SHP'li bakanlıkların bütçelerinin de fiilen, DYP'nin denetimine verilmesi anlamını taşıyordu (Kongar, 1996a:197-213).

SHP-CHP BİRLEŞMESİ VE DYP-CHP KOALİSYONU

12 Eylül sonrası orta sağ ve orta sol’un kendi içlerinde ikiye partiye bölünmüşlüğü, Türkiye’deki siyasetin normal akışını engelleyici bir öge idi.

CHP’nin orta sol’da üçüncü bir parti olarak ortaya çıkışı ise, durumu daha karmaşıllaştırmış ve ayrıca orta sol’u iyice zayıflatmıştı.

Özellikle 1994 Yerel Yönetim Seçimlerinde, CHP’nin herhangi bir güç göstere-memesine karşın, SHP’nin Ankara Belediye Başkanlığını kazanmasını önlemesi, özellikle bu iki partinin tabanı ve parti örgütleri arasındaki birleşme eğiliminin iyice güçlenmesine yol açmıştı.

Tabandan gelen ve örgütlerce de desteklenen birleşme çabaları, **Karayalçın** ve **Baykal** arasında 1994 yılının sonlarında gerçekleşen görüşmeler sonunda, 1995 yılında bir sonuca varılmak üzere bir takvime bağlandı.

Karayalçın’ın parti içindeki liderliğini güçlendirememesi, SHP’nin, CHP’ye karşı “Siz bizden ayrılmış arkadaşlarca yönetilen bir partisiniz. Gelin bize katılın” tezini savunmasını olanaksızlaştırdı ve yüzde 13’lük SHP ile yüzde 4’lük CHP “eşit koşullarla” birleşme müzakerelerine başladı.

Görüşmeler çok sancılı geçti. 1995 yılı başında planlanan birleşme kurultayı zamanında yapılamadı. Sonunda taraflar **Hikmet Çetin**’in (1937) geçici Genel Başkanlığında (ve tabii koalisyon sürdüğü için, hükümette de geçici Başbakan Yardımcılığında) 9 Eylül 1995 tarihinde son birleşme adımını atmak üzere anlaştılar.

Bu arada, birleşmenin SHP’nin mi, CHP’nin mi çatısı altında olması gerektiği konusundaki tartışma, SHP’nin eski ve Onursal Genel Başkanı **Erdal İnönü**’nün, çatıyı CHP olarak işaret eden bildirisinden sonra (**İnönü**, 1995:298-307), CHP lehine karara bağlandı.

Hikmet Çetin yönetiminde yaşanan altı aylık geçiş döneminden sonra, 9 Eylül 1995’te başlayan kurultayda, **Baykal** 681 delegenin oyu ile, 309 oyda kalan **Karayalçın**’ın karşısında, Genel Başkanlığı kazandı.

Baykal, Genel Başkan seçilir seçilmez, DYP lideri **Çiller**’in karşısına, demokratik ve ekonomik yeni taleplerle oturdu.

Baykal’ın taleplerini kabul etmeyen **Çiller**, hükümetin istifasını Çankaya’ya sundu ve Parlamento’da en büyük gruba sahip partinin Genel Başkanı olarak hükümet oluşturma görevi yeniden kendisine verildi.

Çiller bu aşamada geniş tabanlı hükümet, ANAP ve CHP ile yeni koalisyon gibi seçenekleri fazla zorlamayarak, DYP’nin azınlık hükümetini kurdu.

Demirel tarafından onaylanan **Çiller**’in DYP azınlık hükümeti, işçilere ücret artışı isteği kabul edilmeyen DSP’nin de son anda desteğini çekmesiyle TBMM’den güvenoyu alamadı.

Bunun üzerine yeniden CHP’ye dönen **Çiller**, **Baykal**’ın Terörle Mücadele Yasası’nın sekizinci maddesinin değiştirilmesi, işçi ve memurlara zam yapılması ve hemen seçime gidilmesi koşullarını kabul ederek, son DYP-CHP hükümetini kurdu.

CHP Genel Başkanlığını yeni kazanmış olan **Baykal**, birlikte uzun yıllar parti içi savaşımı birlikte sürdürdüğü hizip arkadaşlarını parlamentoya taşımak için,

erken seçim koşulu ile, yolsuzluk iddiaları ile yıpranmış olan **Çiller**'e yeniden başbakanlık yolunu açmıştı.

1995 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ

Her ne kadar, 1991 seçimlerinde özellikle DYP ve SHP, mevcut Anayasa'nın değiştirileceğini, kampanyalarının ana teması yapmış idiyse de, Meclis'teki üçte iki çoğunluğu sağlayamadıkları için, önerilen değişiklikler bir türlü gündeme gelmiyordu.

Özellikle ANAP ve Refah, DYP ile SHP'nin önerdikleri değişikliklere sıcak bakmıyordu. DYP içindeki muhafazakârların da katılımıyla, önerilere karşı adeta bir red cephesi oluşturulmuştu.

Herhangi bir Anayasa değişikliğine gidildiği takdirde, DYP ve ANAP içindeki muhafazakâr milletvekilleri ile işbirliği yapan Refahlılar, Anayasa'nın, "devletin dini kurallara dayandırılmayacağını" belirten 24. maddesinin de değiştirilmesini istiyorlardı.

1995 yılında **Hikmet Çetin**'in Başbakan Yardımcısı olmasıyla, bu konuda yeni uzlaşmalar aranmaya başlandı ve ANAP ile DYP arasında bazı maddeler üstünde bir anlaşma sağlandı.

Her ne kadar, görüşmeler sırasında bazı bunalımlar yaşandıysa da, sonunda, Meclis, 22 Temmuz 1995 günü Anayasa'nın on altı maddesinde değişiklik yapan tasarıyı, referanduma gerek bırakmayacak biçimde, 360 kişilik bir çoğunluk ile kabul etti.

Böylece 12 Eylül Anayasası'nın bazı maddeleri, "demokratikleşme yönünde" değiştirildi.

Seçmen yaşının 18'e indirilmesi, sendikalar ve üniversite mensuplarına siyaset yapma yasağının kaldırılması gibi hükümler, 1982 Anayasası'nın anti-demokratik niteliğinde az da olsa bir yumuşama meydana getirdi.

Fakat, Anayasa'nın demokratikleşmesi için yapılacak daha çok değişiklik, alınacak daha çok yol var gibi görünmekteydi.

Örneğin, yürütme ve yasama etkinliklerinin birbirlerinden net bir biçimde ayrılması, yargının siyasal denetimden kurtarılması ve tam bağımsızlığının sağlanması, siyasal partilerin kapatılma nedenlerinin daraltılması, 1980-1983 arası çıkarılan yasaların da Anayasa denetimine tabi tutulması, idarenin hiçbir eyleminin yargı denetimi dışında bırakılmaması gibi hususlar, demokratik bir Anayasa'ya kavuşmanın ön koşulları olarak gözükmekteydi (**Özden**, 1995:11).

ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNİN VE YENİ SEÇİM YASASININ GETİRDİĞİ BELİRSİZLİKLER

Temmuz ayında yapılan Anayasa değişikliği sendikaların ve üniversite öğretim üyelerinin siyaset yapmasına olanak tanımakla birlikte, bu alanların daha sonra yasalarla düzenlenmesini öngörüyordu.

"Anayasa'ya uyum yasalarının" çıkması iki yıl kadar bir zaman alacak ve ancak 1997 yılının Temmuz ayında, ilgili yasalar TBMM'ce kabul edilecekti.

Yapılan bir başka değişiklik de, seçme yaşının 18’e indirilmesinin yanında, 450 kişilik Meclis’in 550 kişiye çıkartılmış olmasıydı.

DYP, CHP ile erken seçim konusunda anlaştıktan sonra, seçim tarihi olarak saptanan 24 Aralık 1995’te seçim yapılması için çıkarılan yasada, ilave edilen bu 100 milletvekilinin “Türkiye Milletvekili” olarak, seçim bölgelerinden bağımsız bir biçimde, partilere, aldıkları oy oranlarında dağıtılmasını öngörüyordu.

Yasa, ayrıca, bölge barajını da yüzde 25 gibi son derece yüksek bir oranda belirlemişti.

DSP milletvekilleri, CHP’li Anayasa Profesörü **Mümtaz Soysal** (1929) ile birlikte bu hükümleri başta olmak kaydı ile, yasanın pek çok düzenlemesinin iptali için Anayasa Mahkemesine dava açtılar.

Seçimlerin yapılıp yapılmayacağı, yapılacaksa da ne biçimde yapılacağı Anayasa Mahkemesinin kararına kadar karanlık kaldı.

Anayasa Mahkemesine yapılan başvuru, gerekli imzaların toplanması zaman aldığından, ancak 4 Kasım tarihinde yapılabildi. Oysa, örneğin, seçimde aday olacak memurların son istifa tarihleri 1 Kasım’dı.

Sonunda Anayasa Mahkemesi 18 Kasım’da kararını açıkladı ve seçimlerin 24 Aralık’ta yapılacağı kesinleşti.

Mahkeme, bu arada, “Türkiye Milletvekilliği” denilen uygulamayı ve bölgelerde yüzde 25 olan barajı da iptal etmişti.

Seçim yasasındaki “Türkiye Milletvekilliği” uygulaması iptal edildi ama, milletvekili sayısının 550 olması, Temmuz’da yapılan Anayasa değişikliği hükmü olduğundan, aynen kaldı.

Böylece hiçbir mantıksal nedeni yokken, 100 kişi daha, milletvekili maaşı ile parlamentoda görev yapmaya başladı.

16. 1995 SEÇİMLERİ: SİYASAL İSLAM’IN İKTİDARI VE YOL AÇTIĞI BUNALIMLAR

Erken seçim koşulu üzerine kurulan **Çiller-Baykal** koalisyonu, 24 Aralık 1995’te Genel Seçimlere gitti.

Seçim sonuçları gerek iktidardaki koalisyon partileri gerekse ana muhalefet partisi açısından tam bir yenilgiyi yansıtıyordu.

Orta sağ paylaşmakta birbirleri ile amansız bir savaşıma giren DYP ile ANAP, birlikte oy yitirmişlerdi.

Aslında seçimlere Büyük Birlik Partisi (BBP) ile ittifak halinde giren ve iktidardaki DYP’den biraz daha az oy yitiren ANAP, 1991 seçimlerinde orta sağdaki rakibinden daha geride olduğu için, her iki parti de yüzde 19 dolayında, hemen hemen birbirlerine eşit oy almışlardı.

İlginç olan nokta, DYP’nin iktidarda yıpranırken, ANAP’ın da muhalefette oy yitirmiş olmasıydı.

Oysa, ANAP, DYP’yi geçerek, orta sağdaki liderliği alabilmek için, Milliyetçi Hareket Partisi’nden ayrılmış olanların kurduğu BBP ile seçim ittifakı yapmıştı.

Daha sonra, **Mesut Yılmaz**’ın “en büyük hatam” dediği bu ittifak da, ANAP’a

bir miktar ilave oy getirmişti. ANAP, BBP'ye sekiz kişilik kontenjan tanıyarak bu ittifakı gerçekleştirmişti. Seçimlerden sonra, ANAP'ın Refah ile koalisyon kurmayacağı ve DYP ile ortaklık yapacağı belli olunca, bu milletvekillerinin yedi'si ANAP'tan istifa ederek, BBP'ye geri döndü.

Bu arada, DYP ile MHP arasında aranılan seçim ittifakı da, her iki partinin de çok yararlanacağı bir anlaşma olacağı halde, gerçekleşmedi. Sonuçta her iki parti de zarar etti: MHP yüzde on barajına takılarak, Meclis'e giremedi. DYP de, orta sağda açık farkla koruyacağı birinciliği kaçırdı.

Durum CHP açısından ise tam bir felaket olmuştu.

Bir önceki seçimde aldığı oyların ancak yarısını toplayabilen CHP, ülke barajı olan yüzde 10 oranını zar zor aşabilmişti.

Yıllardır tek başına direnen Ecevit ise nihayet, Baykal'ın CHP'sinin önünde, hem de 4 puan farkla "solun birinci partisi" olmuştu.

PROPAGANDA DÖNEMİ: ÇİLLER HAKKINDAKİ YOLSUZLUK İDDİALARI VE REFAH'A KARŞI YARIŞMA

Genel olarak, 1995 seçimlerini belirleyici olan iki propaganda konusu vardı. Hemen hemen bütün partiler şu ya da bu biçimde bu konular üzerinde odaklaştı.

Birinci konu, Başbakan Çiller ve ailesi hakkında uzun bir süreden beri kamuoyunun gündemini işgal eden yolsuzluk iddialarıydı.

İkinci konu, ise seçimlerden birinci parti olarak çıkabileceği anlaşılan Refah Partisinin "siyasal İslam"a dayalı tutumuna ve bu tutumun rejime karşı oluşturduğu tehdide karşı takınılan tavrıydı.

DYP dışındaki tüm partiler, seçimlere birinci parti olarak giden DYP'nin başındaki liderin yolsuzlukları üzerinde odaklaşırken, bir yandan da Refah'ın, sisteme karşı tutumunu bir "rejim sorunu" olarak ele aldılar.

Çiller ailesinin özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki mülklerinin kökenleri, hesabı verilemeyen bir konu olarak tüm kampanya sırasında derinliğine işlendi.

Kamuoyu yoklamalarının birinci parti olma olasılığını vurguladığı Refah Partisi'ne karşı ise, "siyasal İslamın" demokrasiyi tahrip edeceğine ilişkin öngörüler dile getirildi.

Çiller'in bu iki konu karşısındaki tutumu ilginçti: Bir taşla iki kuş vurarak, bir yandan hakkındaki tüm iddiaları tümüyle yadsıyor, öte yandan, büyük kitlelerin desteğini alabilmek ve orta sağdaki rakibi Yılmaz'ı geçebilmek için, kendisini "Türkiye'de laikliğin güvencesi" olarak, Refah'ı önleyecek tek güç biçiminde sunuyordu.

Çiller'in bu propagandası, "siyasal İslama" yakın isimleri milletvekili aday listesine almış bulunan ANAP'a karşı başarılı bir taktik olarak ön plana çıkmıştı.

Bir başka deyişle, Çiller, seçim propagandasını, hem Refah Partisi'ne hem de ANAP'a karşı "laiklik" ilkesi üzerine oturarak yürütüyordu.

Öte yandan Çiller ve ailesi hakkında artık çok büyük boyutlara ulaşmış bulunan yolsuzluk iddiaları (Erel, Bilge, 1994; Doğan, 1995), seçim propagandasının ikinci temel ögesi olarak çok etkiliydi.

Özellikle, DYP’nin orta sağdaki amansız rakibi ANAP, hemen hemen tüm propagandasını, **Çiller**’den “hesap sormak” üzerine dayandırdı.

ANAP, 12 Eylül’ün ortaya çıkardığı “orta sağın mirası” kavgasında, rakibi DYP’yi, **Çiller** hakkındaki yolsuzluklarla vurarak, orta sağda birinci parti olmak istiyordu.

Bu çerçevede, mevcut servetini nereden bulduğunu, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki gayri menkulleri nasıl edindiği, bazı özelleştirme ihalelerinde Başbakan olarak müdahale edip etmediği, eşinin devlet ihalelerinde komisyon alıp almadığı gibi konular, ANAP tarafından da, öteki partiler tarafından da sürekli olarak kampanya malzemesi olarak kullanıldı.

Çiller bu iddialara karşı, hesap verme ve aklanma yolunu seçmek yerine, iktidardayken yaptığı gibi, siyasal gücünü kullanarak, bir yandan soruşturma yollarını kapattı, öte yandan, tartışmayı “siyasal İslam” tehdidinde kaydırarak, sağdaki rakiplerine karşı tek laik seçeneğin kendisi ve kendi partisi olduğunu vurgulayarak kampanyayı sürdürdü.

Ecevit, bütün bu kargaşa içinde “milliyetçi sol” diye açıkladığı bir çizgiyi savunarak, ANAP’a yakın bir “sol” propaganda sürdürdü.

Amacı, kendisine Genel Başkanlığı kazandıran arkadaşlarını bir an önce parlamentoya taşımak olan **Baykal** ise, kamuoyunun önüne “Yeni Sol” sloganı altında, neresinin yeni ve neresinin sol olduğu halka çok iyi anlatılamayan bir program ile çıktı.

Böylece, gerek sağdaki gerekse soldaki partiler, seçmene proje ve program bazında umut vaat etmek yerine, birbirlerinin olumsuzluklarına dayalı propaganda yaptıklarından, 1995 seçim kampanyası, “negatif siyaset” üzerine inşa edildi.

Aslında üzerinde Refah hariç, bütün partilerin anlaşmış bulunduğu “Milletvekillerinin dokunulmazlıklarının daraltılması” konusu kampanyanın olumlu bir yönüydü.

Milletvekillerinin siyasal alan dışındaki dokunulmazlıklarının kaldırılması hemen hemen bütün partiler tarafından öneriliyordu.

Kamuoyunda büyük kabul gören bu öneri, Refah Partisi’nin benimsememesi sonunda, seçim sonrasında uzun bir süre için, **Mesut Yılmaz** Başbakanlığında kurulan ANAP, DSP, DTP ortaklığına kadar rafa kaldırıldı.

Aslında 24 Aralık, seçim zamanı olarak ülkenin çok alışık olduğu bir mevsim değildi.

Bu tarihin saptanmasında, DYP’nin ve CHP’nin yani iktidarı oluşturan iki partinin parti içi sıkıntılarının, ülke siyasetine yansımaları büyük rol oynamıştı.

Böylece, 1991 seçimlerinden sonra, **Demirel** ve **İnönü** tarafından merkez sağ ile merkez sol arasında başlatılan “tarihsel uzlaşma” her iki liderin de partilerinin başından ayrılmasıyla artık işlevini tamamlamış görünüyordu.

REFAH, BİRİNCİ PARTİ OLUYOR

Sonuçta, sistem dışı kalıp, “negatif siyaseti” sadece öteki partilere değil, sistemin tümüne de yönelten Refah, az bir farkla da olsa, bütün rakiplerini geride bırakarak, seçimlerden birinci parti olarak çıktı.

Refah Partisi, hem iktidarı, hem de “sistemi” temelinden eleştiriyordu.

Söyleminin temelini “siyasal İslam” yani “şariat devleti” oluşturmakla birlikte, Anayasa’ya göre devletin temel ilkelerini din esaslarına dayamaya çalışmak ve bunu savunmak yasak olduğundan, bu programını, gelir adaleti, fırsat eşitliği gibi bazı sosyal demokrat sloganlarla ifade etmekle birlikte, önerilerini, “adil düzen” adını verdiği ve çok net olarak tanımlamadığı bir eksene oturtmuştu.

Bir yandan serbest piyasa ekonomisini yani kapitalizmi savunuyor, öte yandan bu ekonominin en temel öğelerinden biri olan faize karşı çıkıyordu.

Refah Partisi, faiz yerine, “kâr payı” adını verdiği bir sistem öneriyordu ama, belli sınırlar içinde işletilebilse bile, bunun, serbest piyasa ekonomisinde, faizin yerini alması, yani paranın bedelini belirlemesi ekonomik ve mali olarak olanaksızdı.

Nitekim, bizzat Parti’nin kendisi, banka hesaplarında tahakkuk eden faizi tahsil etmekte ve kullanmakta bir sakınca görmüyordu (Poyraz, 1996:151-152).

Programındaki bütün belirsizliklere karşın, Refah’ın tüm sistemi eleştiren tavrı, sürekli olarak birbirini olumsuzlayan iktidar ve muhalefet partilerinin de bu tutumlarıyla pekişti, seçmenin gözünde bir anlam kazandı.

Refah Partisi artık bu “yozlaşmış sistemin” bir alternatifi olarak ortaya çıkmıştı.

Parti, sadece kendini sisteme bir seçenek olarak sunmakla kalmıyor, kapıdan kapağı, yüz yüze bir propaganda yöntemi ile, çağdaş demokrasilerdeki seçim kampanyasının da gerekleri açısından büyük bir başarı sağlıyordu.

Bütün bu uğraşlar sırasında, Refah Partisi’nin en büyük desteği, hem kadınlardan hem de “diplomalı partililerden” geliyordu (Serter, 1997:47-58). Genel Başkan **Erbakan**’ın daha sonra, bir Parti Genel Kongresinde ifade ettiği gibi, “İmam Hatip Okulları Mezunları”, Partinin “doğal müttelikleri” ve “oy tabanı” olarak görülüyordu.

Bu arada, Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra, dünyada, 1990’lı yıllarda, liberal-kapitalist düzene radikal bir seçenek olarak yükselen “siyasal İslam”, hiç kuşkusuz, uluslararası konjonktür bakımından da Refah Partisi’nin işine yaramıştı.

Bütün bu öğelerin birleşmesi sonunda, Parti, özellikle, büyük kentlerin gecekondu bölgelerinde yaşayan ve gerçekten de sistemle bütünleşmekte zorluk çeken yoksul kesimler için bir umut oldu.

Kent hukuku dışında yani “kanunsuz” olarak oluşturulan yerleşim bölgelerinde halkın, özellikle siyasal İslamı toplumsallaştıran cemaatler yoluyla sorunlarını çözmeye çalışmaları (Erder, S., 1997:187), Refah Partisi’nin oy tabanını artırıcı etkiler arasındaki önemli öğelerden biriydi.

REFAH’SIZ KOALİSYON ARAYIŞLARI

Refah lideri **Erbakan**, partisinin birinci sıraya oturması sonunda, seçimlerden sonra, Cumhurbaşkanı **Demirel** tarafından, hükümeti oluşturmakla görevlendirildi.

Tam bu sırada, ANAP lideri **Yılmaz** ile DYP lideri **Çiller** arasında bir koalisyona yönelik temaslara başlandı. İki lider de kamuoyu önündeki beyanlarıyla, Refah yerine, birbirleri ile koalisyona kurmak istediklerini açıkladılar.

Böylece **Erbakan**’ın önü kapanıyor, Parlamentoda çoğunluğa sahip bir ortaklık kurma şansı kalmıyordu.

Bu gelişmeler sonunda, Refah Partisi Genel Başkanı **Erbakan** Meclis’te çoğunluğa sahip bir ortak hükümetin tabanını oluşturamadığı gerekçesiyle, görevi Cumhurbaşkanına iade etti.

Sıra, “ikinci büyük partinin” genel başkanına gelmişti.

Hükümeti kurma görevi alacak olan genel başkanın, DYP-ANAP koalisyonunda başbakanlığı da yüklenmesi gibi bir avantaj söz konusu olduğundan, iki parti arasında kimin “ikinci parti” olduğu konusunda bir tartışma başladı. Çünkü seçim sonuçlarında, ANAP, DYP’den binde 4 puan daha fazla oy almış, ama buna karşılık DYP de, Meclis’e, ANAP’tan üç milletvekili daha fazla sokmuştu.

Tam bu sırada, sol yelpazedeki DSP’nin Iğdır’dan milletvekili seçilen **Adil Aşırım** (1964) adında bir politikacısı, sağ kesimdeki ANAP’a geçti.

Kabine kurma görevinin verilmesindeki parti sıralamasının, alınan oydan çok (iş, sonunda güvenoylaması ile biteceğinden) Meclis’te sahip olunan sandalye sayısına göre yapılması hem mantığa, hem de geleneklere daha uygun olduğundan, Cumhurbaşkanı **Demirel** görevi, DYP’nin Genel Başkanı olduğu için, **Tansu Çiller**’e verdi.

Çiller, seçim kampanyası dönemindeki propagandasına yani, Refah iktidarını ancak kendisinin önleyebileceği söylemine uygun olarak, **Erbakan** ile hiç görüşmedi. Doğrudan doğruya, orta sağdaki rakibi ANAP’a ilk sıra kendisinde olmak koşuluyla, “dönüşümlü başbakanlık” formülü ile ortaklık önerdi.

Bu arada DYP, bir iyi niyet gösterisi olarak ANAP’lı **Mustafa Kalemli**’nin (1943) Meclis Başkanlığı’na seçilmesine destek verdi.

Bütün seçim kampanyasını **Çiller**’in yolsuzlukları üzerine dayamış olan ANAP, DYP ile ortaklığa “evet” demekte zorlanıyordu.

Meclis başkanlığı seçiminin hemen ardından, ANAP, DYP ilk sıranın **Çiller**’de olmasını istediğinden, kendisine yapılan “dönüşümlü başbakanlık” önerisine dayalı ortaklığı reddetti.

Bu gelişmeler sonunda, **Çiller** de hükümeti kuramadığı gerekçesiyle, görevi iade etti.

ANAYOL HÜKÜMETİ: BİRBİRİNİN KUYUSUNU KAZAN ORTAKLAR

Cumhurbaşkanı bu kez, yeni hükümeti kurmakla **Mesut Yılmaz**’ı görevlendirdi.

Yılmaz ilk temasını **Çiller** ile yaptı ve reddedildi.

Bunun üzerine ANAP Refah Partisi ile temaslara başladı. Görüşmeler yoğun bir biçimde sürdü. Tam anlaşmaya varılmak üzereyken, gerek ANAP’ın tabanından gelen tepkiler, gerekse Refah’ın bazı istekleriyüzünden bu temaslarda kesildi.

Araya giren politikacılar yoluyla, **Yılmaz-Çiller** diyalogu yeniden başladı ve sonunda dönüşümlü başbakanlık formülü ile ve ilk sıra **Yılmaz**’da olmak kaydıyla, basında “Anayol” adıyla tanımlanan, 53. hükümetin protokolü imzalandı.

Yılmaz’ın Başbakanlığında kurulan hükümet 12 Mart 1996 günü, 207’ye karşı 257 oy ile güvenoyu aldı. 4 milletvekili oylamaya katılmadı, 80 üye çekimser kaldı.

Bülent Ecevit'in Başkanlığındaki DSP grubu, hem oylamaya katılmış hem de çekimser oy vermişti.

Bu durum, derhal bir Anayasa tartışması yarattı: Güvenoyunun hesabı, katılanların salt çoğunluğuna dayalı olarak yapılıyordu. Oysa, çekimserlerin varlığından dolayı, güvenoyu, katılanların salt çoğunluğuyla değil, "evet" oylarının "hayır" oylarından fazla olmasıyla alınmıştı.

Bütün bu oluşumlar sırasında Refah ile DYP arasında ipler iyice gerildi. **Erbakan**, kendisini eroin kaçakçılığı ile suçlayan **Çiller** aleyhine 10 milyar liralık bir tazminat davası açtı.

Hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra, Meclis, Refah partisinin verdiği, TEDAŞ ihalesindeki yolsuzluklarla ilgili olarak **Çiller** aleyhindeki bir soruşturma önermesini gündeme almaya karar verdi.

ANAP bu konuda, ortağı DYP'nin Genel Başkanına destek vermedi. **Yılmaz**, yolsuzlukların üstüne gitmeye kararlı olduklarını belirtiyordu.

Arkadan, çok kısa bir süre sonra, bu kez TOFAŞ ihalesi ile ilgili olarak soruşturma açılması kararı alındı.

Böylece, DYP'nin desteği ile Başbakan olan **Yılmaz**, ortağının genel başkanını Yüce Divana götürecektir olan yolu açıyordu.

Kamuoyunda, Yüce Divana gittiği takdirde, **Çiller**'in ANAYOL hükümetinin protokolündeki dönüşümlü başbakanlık ilkesi gereği, zamanı geldiğinde başlaması gereken Başbakanlık görevine atanamayacağı tartışılmaya başlanmıştı.

Bu durum, **Çiller**'i ortaklığı bozmaya yöneltti.

Aslında bu koalisyon, baştan beri "garip bir ortaklık" niteliği taşıyordu. Örneğin, doğrudan başbakanların tasarrufunda olan "örtülü ödenek" harcamaları konusunda, **Yılmaz**, **Çiller**'i eleştiren bir tutum içindeydi.

Esas olarak, **Yılmaz**, **Çiller**'in desteği ile kurduğu ortaklığı, **Çiller**'i yıpratmak için kullanıyordu.

Siyasetin mantığına aykırı olan bu modelin uzun ömürlü olması beklenemezdi.

Tam bu sıralarda, Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi'nin başvurusu üzerine, ANAYOL hükümetinin aldığı güvenoyunu iptal etti. Anayasa Mahkemesi'nin bu iptalinden önce, DYP zaten koalisyondan çekilme kararı almıştı.

Bu gelişmeler üzerine, **Yılmaz**'ın Başbakanlığındaki ANAYOL Hükümeti 6 Haziran günü istifa etti. Yeni hükümeti kurma görevi yeniden **Erbakan**'a verildi.

Bu arada Refah ile DYP arasında temas başlamıştı bile. Daha ortaklık kurulmadan, **Çiller** aleyhindeki "örtülü ödenek soruşturması" Refah desteği ile reddedildi.

REFAHYOL HÜKÜMETİ: SİYASAL İSLAM, ÇİLLER'İN DESTEĞİYLE İKTİDAR OLUYOR

Sonunda, yine "dönüşümlü başbakanlık" formülü ile ve ilk sıra **Erbakan**'da olmak üzere kurulan Refah-DYP koalisyonu, 8 Temmuz günü TBMM'de, 265 ve bir çekimsere karşı, 278 ile güvenoyu aldı.

Yeni kabinede, **Erbakan** Başbakan, **Çiller** ise Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olmuştu.

Böylece, **Erbakan**, Cumhuriyet tarihinde ilk kez, şeriat özlemlerini de içinde barındıran “siyasal İslam” adına, demokratik rejimin kurallarına uygun olarak normal yollarla Başbakanlık koltuğuna oturmuş oldu.

İşin ilginç yanı, O’na bu koltuğu ikram eden, kendisine en yakın kadroya ve ideolojiye sahip olan ANAP değil, tüm seçim kampanyasını “Refah düşmanlığı” üzerine dayamış olan **Çiller**’di.

Basında REFAHYOL adıyla tanımlanan bu hükümet, aslında, hakkındaki yolsuzluk iddialarıyla köşeye sıkışan **Çiller** ile, tarihte ilk kez Başbakanlık şansını yalamış olan siyasal İslamın, bunu bir an önce, tüm engelleri aşarak gerçekleştirme özleminin bulunduğu noktada kurulmuştu.

DYP’DE ÇÖZÜLME: DTP’NİN TEMELLERİ REFAHYOL İLE ATILYOR

Çiller hakkındaki yolsuzluk iddiaları ve 1995 seçimlerinde kimlerin Parlamento’ya gireceğinin bizzat **Çiller** tarafından belirlenmiş, yani adayların tespitinde parti içi demokrasiye yer verilmemiş olması, Parti örgütünde ve Meclis grubunda ciddi bir muhalefet yaratmıştı.

Bu muhalefetin başını, daha önce **Çiller**’e karşı olduğu için Partiden ihraç edilen, DYP’nin kurucularından 1991-1995 dönemi Meclis Başkanı olan **Hüsamettin Cindoruk** (1933) çekiyordu.

Cindoruk ve arkadaşları, DYP’nin Refah Partisi ile koalisyon kurmasına da karşıydılar.

Cindoruk milletvekili seçimlerinde aday olmadığı için, Parlamento’da değildi. Fakat başta **İsmet Sezgin** (1928) olmak kaydı ile, bir grup milletvekili arkadaşı ile birlikte Refahyol hükümetinin kurulmasına karşı ciddi bir muhalefet yürütüyordu.

Nitekim **Çiller**, hem hakkındaki iddialardan siyaseten aklanarak kurtulmak istediği, hem de iktidarını sürdürmeyi amaçladığı için, her ne pahasına olursa olsun başbakanlığı isteyen **Erbakan** ile koalisyona yanaşınca, bu muhalif grup tutumunu iyice sertleştirdi.

Son aşamada, DYP’nin Meclisi Grubunda **Çiller**’e muhalif on milletvekili, Refahyol hükümetinin güvenoylamasında “red” oyu kullandı.

Böylece, DYP’den fiilen ilk kopma gerçekleşmiş oluyordu.

Bu milletvekilleri daha sonra, **Hüsamettin Cindoruk**’un Genel Başkanlığında Demokrat Türkiye Partisi (DTP) adıyla yeni bir parti kurdular.

Demokrat Türkiye Partisi, **Çiller**’in ve DYP’nin yazgısını önemli ölçüde etkiledi. Refahyol hükümetinin iktidardan uzaklaştırılması sırasında aranan yeni hükümet kombinezonlarında, ANAP ve DSP ile koalisyon ortağı olarak, Refahyol’un tarihe gömülmesine önemli bir katkıda bulundu.

TAKSİM CAMİİ VE TÜR BAN TARTIŞMALARI İLE TARİKAT SKANDALLARI

Refahyol hükümetinin iktidara gelmesiyle, özellikle Refah Partisinin belediye başkanları ve milletvekilleri, “siyasal İslamın” daha çok “şeriat”a ilişkin söylemlerini kamuoyunda tartışmaya açtılar.

İstanbul Belediye Başkanı, “demokrasinin bir amaç değil, bir araç” olduğunu söylerken, Ankara, Sincan Belediye Başkanı, İran’ın Ankara Başkonsolosu ile birlikte “şeriat” özlemini dile getiren bir gece düzenleyerek ve “şeriatı gerekirse enjeksiyonla aşılayacağız” türünde açıklamalar yaparak gündeme oturdular.

Bu arada Başbakan **Necmettin Erbakan** özellikle üniversitelerdeki “türban” olayına değinerek, “rektörlerin türbanlı öğrenciler önünde selam duracağını” belirten açıklamalarıyla, yükseköğrenim kurumlarında aslında fiilen kalkmış olan türban yasağını gereksiz yere bir kez daha tartışmaya açtı.

Erbakan’ın Başbakanlığı ile Türkiye’nin siyasal kamuoyuna egemen olan bütün bu “siyasal İslamın ideolojik gövde gösterisine yönelik” tartışmalara ek olarak, Refahiyol iktidarı, birdenbire, Taksim Meydanı’na görkemli bir cami yapılması projesini de yeniden gündeme getirdi (**Ekinci**, 1997).

Oysa, gerek Türkiye’de okullardan daha çok olan camiler ve gerekse Taksim Meydanı çevresindeki cami sayısı bakımından bu tartışma, dinî bir gereksinmeden çok, “siyasal İslamın ideolojik ve simgesel bir atağı”nı yansıtıyordu.

Bütün bu gelişmeler sonunda Refahiyol iktidarının, demokratik hak ve özgürlüklerden yararlanarak, demokrasiyi “şeriat devleti” yönünde ortadan kaldırmak isteyip istemediği sorusu gündeme geldi.

Refahiyol iktidarının, “siyasal İslamı” gündemin başına oturtması, özellikle de “insanların inançlarını yaşayabilmesi” sloganı ile, giyim kuşamdan, aile ve miras hukukuna kadar “İslam ilkelerinin” kendi yorumladıkları biçimde günlük yaşama geçirilmesini önermesi, başta medya olmak üzere tüm kamuoyunun dikkatlerini, tarikatların ve cemaatlerin üzerine çekti.

Bu çerçevede, İslam dininin en radikal görünümlü tarikatlarından olan Acz-mendiler ve Türkiye’deki en yaygın cemaatlerden olan Nurcular, yaşam biçimleri, toplumsal ve dinsel önerileri ile yazılı ve elektronik medyanın gündeminin birinci sırasına oturdular.

Tam bu arada, bazı tarikat şeyhleri ile müritleri arasındaki bir takım seks skandalları ve yasadışı malî ilişkiler, televizyon ekranlarına ve mahkemelere yansıdı (**Kaleli**, 1997:272-274; **Kongar**, 1997:113-117).

Tarikat şeyhlerinin, İslam dinini, her türlü cinsel ilişkileri ve malî yolsuzlukları adına kullanmakta oluşları ve bu olayların hem mahkeme duruşmaları hem de kitaplaşan belge ve anılarla (**Şahin**, 1997) kamuoyuna mal olmaları, tüm toplumu sarstı.

Bu olaylar, Cumhuriyet’in kuruluşundan 74 yıl sonra, İslam dininin tarikatlar aracılığıyla hâlâ, malî, ekonomik, toplumsal ve bireysel sömürü aracı olarak kullanılabildiği hakkında somut göstergeler olarak değerlendirildi.

REFAHYOL ÇİLLER’İ AKLIYOR

Refahiyol hükümeti kurulduktan sonra, bir yandan “şeriat devleti” tartışmaları gündemin ana maddesi olurken, öte yandan **Çiller** ve ailesi hakkındaki iddialar giderek daha da büyüdü.

Çiller ailesinin mal varlığı, siyasete girmeden önceki ilişkileri ve siyasete girdikten sonra, Amerika Birleşik Devletleri’nde ortaya çıkan mal varlıkları ve bunla-

rın kökeni, TEDAŞ’a ek olarak TOFAŞ ihalesindeki iddialara, bir de kullanımı doğrudan başbakanın tasarrufunda olan “örtülü ödenek” skandalı eklendi.

Zaten daha önce, Anayol döneminde Başbakan **Yılmaz** tarafından dile getirilen, “örtülü ödenekten” yapılan bazı harcamaların amacının bilinmediği konusundaki iddialara, bir dolandırıcının, DYP’ye seçimler sırasında Atatürkçü generallerin desteğini sağlayacağı vaadi ile, zamanın Başbakanı **Çiller**’i aldatarak, örtülü ödenekten para aldığı iddiası ilave oldu (**Özkan**, 1966). Daha sonra mahkemeye de sabit görülen bu iddia, kamuoyunu günlerce işgal etti ve **Çiller**’in siyasal yıpranmasının temel nedenlerinden biri haline geldi (**Birgit**, 1997).

İşin ilginç yanı, Turban’daki yolsuzluk konusu gibi (**Ayten**, tarihsiz) Meclis’in bir bölümüne el koyduğu ve araştırma komisyonu kurduğu, bir bölümünü ise “araştırılmaya değer görmeyerek” reddettiği bütün iddialardan, **Çiller**’in sürekli olarak aklanmasıydı.

Refahiyol hükümeti, Meclis’teki çoğunluğuna dayanarak, gerek kurulan komisyonlarda, gerekse, Genel Kurul oylamalarında, sürekli olarak **Çiller**’in hakkında soruşturma açılmasına gerek olmadığına ilişkin kararlar alıyordu.

Oysa, örneğin, **Parsadan**’ın “örtülü ödenek” ile ilgili davasında, mahkeme, olayın bir dolandırıcılık olduğunu saptayarak, **Parsadan**’ı, “Başbakanlığı dolandırmaktan” mahkûm etmişti.

SUSURLUK SKANDALI: DEVLET-MAFYA-POLİTİKACI İLİŞKİLERİ

Özal’ın yönetim döneminde devletin içinde iki çok önemli yozlaşmanın tohumları atılmıştı.

Bunlardan biri, devletin ve devlette çok üst düzeyde görev yapan bazı politikacıların ve bürokratların kısaca “mafya” adı ile tanımlanan yeraltı dünyası ile ilişkilerinin kurulmasıydı. Öteki ise, yine devletin içinde, klasik emniyet ve asayiş güçleri dışında, görünüşte, sadece “istihbarat toplamak amacıyla” yeni ve gizli güvenlik örgütlenmelerine gidilmesi idi.

Bütün bu gelişmelerin ardında, bir yandan **Özal**’ın “benim memurum işini bilir” biçimindeki resmi beyanları, öte yandan, bizzat Başbakan ve Cumhurbaşkanı olarak yaptığı tasarruflarla bu düşünceye uygun örgütlenmeler yatıyordu.

Bu oluşumların sonunda, artık güvenlik güçleri içinde, ailelerin soyadlarıyla anılan rüşvetçi ve gaspçı çeteler, İstanbul’da ve Güneydoğu’da her türlü yasadışı olaya karışmaya ve türlü cinayetler işlemeye başlamışlardı.

12 Eylül’den sonra siyasal faaliyetlerine son verilen “ülkücü” militanlar, bir yandan “çek senet tahsilatı” işine girerek, “çek-senet mafyası” adı ile anılmaya başlamışlar, öte yandan, devlet içindeki rüşvet ve gasp olaylarına, birtakım resmi görevlilerle birlikte ve onlarla işbirliği halinde karışmışlardı (**Kongar**, 1997:144-146).

Özal ailesinin de adının karıştığı ve kamuoyunda “Civangate” adıyla anılan Emlak Bankası yolsuzluğunda, bu eski “ülkücü militanlar” arasındaki hesaplaşmalar, artık İstanbul’da halkın güvenliğini de tehdit etmeye başlamış ve yeraltı dünyasının kendi arasındaki hesaplaşmalara, bir yandan devletin güvenlik güçlerinde görevli kişiler de hesaplaşan taraflar olarak karışırken, öte yandan, masum

vatandaşlar kaza kurşunlarıyla yaşamlarını yitirmeye başlamışlardı (**Akar, Özgen-türk**, 1995).

İşte böyle bir hesaplaşmada, **Özal** ailesinin de adının karıştığı yolsuzluklardan birinin cinayetle sonuçlanan olayında, bu kez **Çiller**'in koruma polislerinden biri de taraf olarak yer aldı.

Böylece, simgesel olarak, eski Başbakanın ve Cumhurbaşkanı'nın soyadının çağrıştırdığı devlet-mafya-politikacı ilişkileri, Türkiye'nin ilk kadın Başbakanının soyadına da sıçramış bulunuyordu (**Talu**, 1996).

Bütün bu olayların, toplumda bir değer yozlaşmasına yol açtığı, kuralsızlık ve umutsuzluk demek olan "anomi" yarattığı çözümlemeleri yapılırken (**Kongar**, 1997:38-40), Susurluk ilçesinde ortaya çıkan bir trafik kazası, 21. yüzyıla giderken, Türkiye'nin içinde bulunduğu vahim hukuk ve değer bunalımını; bunların sonucu olarak beliren siyasal rejim sorununu iyice vurguladı.

3 Kasım 1996 gecesi, Susurluk ilçesi yakınlarında, Mercedes marka bir otomobil, önüne çıkan bir kamyonun altına girdi ve bu kazada aracı kullanan, eski emniyet müdür yardımcısı **Hüseyin Kocadağ** ile "**Mehmet Özbay**" sahte kimlikli, **Abdullah Çatlı** adlı, emniyetçe aranan bir "ülkücü" öldü ve DYP'nin Güneydoğu kökenli milletvekillerinden **Sedat Bucak** yaralandı.

Olay, devletin bazı güvenlik örgütleri ve görevlileriyle, "çek senet mafyası" olarak bilinen ve ülkücü hareketin eski militanları tarafından yürütülen birtakım gasp, cinayet gibi olaylara, kimi siyasetçilerin de katıldığını ortaya koydu.

TBMM olaya elkoydu ve bir "araştırma komisyonu" kurdu.

Kamuoyunda "Susurluk Komisyonu" adıyla tanınan araştırma komisyonunun yaptığı tahkikat sonunda dehşet verici bir tablo ortaya çıktı.

Devletin bazı görevlilerinin, PKK terörü ile mücadele ederken, PKK'ya mali destek veren bazı kişileri bertaraf etmek için cinayet dahil çeşitli yollara başvurduğu, bu arada, uyuşturucu madde kaçakçılığı dahil, pek çok yasadışı işin de içine girdiği anlaşıyordu.

Böyle bir "gizli" ve "yasadışı" örgütlenme, pek doğal olarak kaçınılmaz sonucu da beraberinde getirmiş ve bu örgüt içinde yer alan kişiler, devletin çok üst düzey bazı görevlilerinden aldıkları desteğe güvenerek, bir süre sonra bu kirli ilişkileri, doğrudan doğruya kendi çıkarları için kullanmaya başlamışlardı (**Özdemir**, 1997:12-13).

Böylece, vatandaşların can ve mal güvenliğini korumakla yükümlü olan emniyet görevlilerinin de içinde bulunduğu bir grup, büyük bir siyasal destek de alarak, zaten kaçak yaşamakta olan birtakım katillerle birlikte, vatandaşların canına ve malına kastetmeye başlamışlardı (**Hekimoğlu**, tarihsiz:141-155).

İşin ilginç yanı, devletin güvenlik ve istihbarat örgütlerinin bütün bu ilişkiler sırasında birbirlerine rakip çalışmalar yaptıklarından dolayı, MİT, JİTEM ve Emniyet Genel Müdürlüğü kadrolarının birbirlerini suçlayıcı beyanlarla, bu acı ve çirkin gerçeğin aydınlanmasına çeşitli katkılar yapmış olmalarıydı.

Adam öldürmekten adam kaçırmaya, işkence yapmaktan fidye istemeye, para aklamaktan uyuşturucu ticaretine kadar pek çok eylem hakkında, bu eylemlere karışmış ya da onlar hakkında bilgi sahibi olmuş kişilerin Türkiye Büyük Millet

Meclisi Susurluk Araştırma Komisyonu önünde verdikleri ifadeler ve basında bu konuda çıkan haberler, kamuoyunda bütün bu olayların dönemin İçişleri Bakanı-na ve Başbakanına kadar uzandığı kanısını uyandırıyordu.

Nitekim, Susurluk Komisyonu üyelerinden biri, dönemin Başbakanının eşi hakkında savcılığa da resmen suç duyurusunda bulundu.

Bütün bu gelişmeler sonunda, tetikçi emniyet görevlileri tutuklu olarak yargılanmaya başlanırken, MİT ve Emniyet Genel Müdürlüğü elemanları da, mahkemelerde birbirleri aleyhine tazminat davaları açtıklarından, olayın pek çok ayrın-tısı, kamuoyunun gözü önüne iyice serildi.

Bu arada ortaya çıkan bir başka gerçek de, “polisçe aranan kişilere” dayalı ör-gütlenmenin ilk tohumlarının **Özal** döneminde atılmış olmasıydı.

Kazada ölen, eski ülkücü ve polisçe aranan **Abdullah Çatlı**’nın eşinin ifadesine göre, politikacı-mafya-devlet ilişkilerini içeren bu örgütlenme, **Özal**’ın kendilerini Türkiye’ye çağırması ile başlamıştı (*Hürriyet*, 1997d).

Böylece **Çiller**’in yönetim döneminde gelişen “kirli ilişkilerin” temellerinin **Özal** döneminde atılmış olduğu anlaşıyordu.

Çete’nin lideri konumundaki **Abdullah Çatlı**’nın ise, yurtdışında pek çok ya-sadışı işe, yabancı ülkelerin gizli örgütleri ile işbirliği halinde karışmış olduğu bel-gelerle saptandı.

Bu durum, “çete” işinin, Türkiye’nin ulusal güvenliği açısından da önemli sa-kıncalar taşıdığının bir göstergesi olarak algılandı (**Yalçın, Yurdakul**, 1997).

ÜLKE ÇAPINDA “SÜREKLİ AYDINLIK İÇİN BİR DAKİKA KARANLIK” EYLEMİ

Susurluk ile ilgili gelişmelerin kamuoyu tarafından ayrıntılı olarak öğrenilme-sinden sonra halkta, yasama, yürütme ve yargı mekanizmalarının bu konudaki gerçekleri açığa çıkarmak ve sorumluları cezalandırmak için yeterince hızlı hare-kete geçmediği biçiminde bir kanı oluştu.

Erbakan-Çiller ortak hükümeti iktidarda olduğu için, kamuoyu, Susurluk olayının çözümünü bu hükümetten bekliyordu.

Bir süre sonra kamuoyunda siyasal iktidarın, yasadışlıkların üzerine yeterince gitmediği gibi bir izlenim doğdu. Kamuoyunda, olayın uzantılarının kendisine kadar eriştiği **Çiller**’in iktidarda olması bu aksaklığın nedeni olarak görülüyordu.

Susurluk olayının doğurduğu tek tepki, açığa çıkan yasadışı ilişkiler sırasında Emniyet Genel Müdürü olan ve çeşitli yasadışı izinlerde imzası bulunduğu öne sürülen **Mehmet Ağar**’ın (1951), kamuoyunun baskısı ile o sırada oturduğu Ba-kanlık koltuğundan istifa etmesiydi.

Fakat, kamuoyu bu istifa ile yeterince tatmin olmamıştı. Halk, **Ağar**’ın istifası-nın fazla anlamlı olmadığını ve araştırmaların yeterince titiz ve gerçekleri ortaya çıkaracak bir etkinlikte yapılmadığını düşünüyordu.

Bu nedenle, sivil toplum örgütleri tarafından, her gece saat 9’da ışıkların bir dakika söndürülmesi yoluyla, Susurluk olayında ortaya dökülen kirli işlerin temizlenmesi ve kirli ilişkilerin cezalandırılması için “sürekli aydınlık için bir daki-ka karanlık” diye bir eylem başlatıldı.

Halk bir süre sonra, ışıkları söndürmekle yetinmeyip, tencere-tava ile ses çıkararak da protestoya katılmaya başladı.

1997 Şubatı'nda tüm Türkiye'de özellikle büyük kentlerde çok yaygın bir kamuoyu protestosu yaşandı.

Bu protesto eyleminde iki ilginç nokta ortaya çıktı.

Birinci olarak, hareketin bir lideri, ya da bir örgütün yönlendirmesi yoktu. Buna karşın, belki de bundan dolayı, yani hiçbir siyasal grubun bu protestodan özel bir çıkar sağlamak peşinde olmamasından dolayı, halkın katılımı çok etkin ve çok yaygın oldu.

İkinci ilginç nokta, olayın Refah Partisi ile uzak yakın bir ilişkisi görünmemesine karşın, belki de ortağını yalnız bırakmamak kaygısı ile, Refah Partisi yetkililerinin, bu eyleme karşı olumsuz tavır koymalarıydı.

Özellikle, zaten Sivas katliamı sanıklarının savunduğu ve “şeriat gecesi” düzenlediği gerekçesiyle cezaevine yollanan Sincan Belediye Başkanını bakan olarak ziyaret ettiği için, tartışma yaratan Adalet Bakanı **Kazan**'ın (1933) “Mum söndü oynuyorlar” yorumu çok geniş protestolara neden oldu.

TBMM Susurluk Komisyonu, sonunda çalışmalarını tamamladı ve yayınladığı rapor, sadece tetikçilerin yargıya sevk edilmesi dışında, ciddi bir hukukî sonuç doğurmadı.

Ama raporun ve tutanakların açıklanarak, kitap biçiminde yayınlanması, kamuoyunda, “devlet-mafya-politikacı” üçgeni konusunda kesin kanıların uyanmasına yol açtı.

Kamuoyunda zaten önemli ölçüde itibar yitirmiş görünen siyaset ve parlamento bu olay ile büyük bir yara daha aldı.

17. ORDU, İRTİCAYA KARŞI “ANAYASAL SINIRLAR İÇİNDE” CUMHURBAŞKANI İLE BİRLİKTE MÜDAHALE EDİYOR

“Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık” eylemi her ne kadar, Susurluk olayı ile simgelenen “devlet-siyaset-mafya” üçgenine karşı “temiz toplum özlemlerini” dile getiren bir eylem olarak başladıysa da, bir süre sonra, Refah Partisi'nin birtakım yöneticilerinin de basiretsiz tutumları ile, Refahyol iktidarına karşı bir nitelik kazandı.

31 Ocak 1997 günü Ankara'nın Sincan ilçesinde, Belediye Başkanı, “Kudüs Gecesi” adıyla bir anma gecesi düzenledi.

Bulut bu gece için, “Sincan'daki Kudüs Gecesi: Dönüm Noktası” diyor.

İran Büyükelçisinin de katıldığı gecede, başta Refah Partili Belediye Başkanı olmak kaydıyla, pek çok konuşmacı **Humeyni** rejimini öven ve laik-demokratik rejimi değiştirme özlemlerini dile getiren konuşmalar yaptı. Medyada yer alan bu gece ile ilgili görüntüler Türkiye'yi karıştırdı.

Ordu birlikleri Sincan'da bir gösteri düzenledi. Sivil ve askerî makamlardan pek çok sert tepki geldi (**Bulut**, 1997a:157-160).

1997 yılının Şubat ayında, ülkenin görüntüsü şöyleydi:

Bir yandan yolsuzluk iddiaları, öte yandan, sokak ortasında vatandaşların kaza

kurşunlarıyla ölümlerine yol açan, milyonlarca dolarlık rüşvet ve rant paralarının paylaşılmasına yönelik cinayetler, Güneydoğu’da PKK’ya karşı süren sıcak savaş, güvenlik güçleriyle, mafyanın ve politikacıların işbirliği halindeki çetelerin egemenliği ve sanki bunlar yetmiyormuş gibi, hepsinin üzerine, “demokrasi amaç değil, araçtır” diyen bir söylemle, “şeriat özlemlerini” açıkça dile getiren “siyasal İslam”ın sözcüsü bir Başbakan.

MİLLÎ GÜVENLİK KURULUNUN 28 ŞUBAT TOPLANTISI

İşte bu “manzara” çerçevesinde, Millî Güvenlik Kurulu’nun 28 Şubat 1997 tarihli toplantısında, özellikle asker üyelerin önerileriyle, ülkenin gündemine, “irtica” ve “sekiz yıllık eğitim” gibi maddeler girdi.

Ordunun komuta kademesi ile hükümeti, Cumhurbaşkanı’nın başkanlığında bir araya getiren Millî Güvenlik Kurulu, 1961 Anayasası ile kurulmuş bir “Anayasal Kurum”du.

Bu kurumun amacı sivil ve asker bürokrasi arasındaki diyalogun gerçekleştirilmesi ve hatta bunun da ötesinde, siyasal iktidar ile ordu arasında bir kopukluğun olmasını önleyerek, bir kez daha 27 Mayıs 1960’taki gibi bir müdahaleye meydan vermemekti.

Ne yazık ki, kısaca MGK adıyla anılan Millî Güvenlik Kurulu’nun varlığı ne 12 Mart 1971 ne de 12 Eylül 1980 askerî darbelerini önleyebilmişti.

Bu çerçevede MGK genellikle, iç ve dış güvenlik sorunlarında sivil ve asker yöneticiler arasında bilgi alış-verişini sağlayan, ülke güvenliği ile ilgili, terör ve dış tehlike gibi konularda eşgüdümeye yönelik bir “koordinasyon kurulu” işlevi ile yetinmekteydi.

Siyasal iktidar ile Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) arasındaki bürokratik eşgüdümü sağlayan ama, bunu bir rejim ya da iktidar sorunu ortaya çıktığı zaman diyaloga dönüştüremeyen MGK, bu anlamda, kurulma amaçlarından birini gerçekleştiren, ama ötekini yerine getirmekte başarısız olan bir “Anayasal Kurum” niteliğindeydi.

İşte MGK’nın 28 Şubat 1997 toplantısı bu açıdan bir dönüm noktası oluşturdu: Kurulda, ilk kez, TSK ile Hükümet arasında bir “rejim sorunu diyalogu” başladı.

Refah Partisi’nin son zamanlarda iktidardaki kadrolaşmasından ve demokrasiyi bir araç saydığını belirterek, şeriat devletine yönelik özlemleri dile getirmesinden, kamuoyunun büyük bölümü gibi, TSK’nın da rahatsız olduğu anlaşılıyor.

Pek doğal olarak, “Şeriat tehlikesi” birdenbire, Refahyol hükümetinin iktidara gelmesiyle ortaya çıkmış bir “demokrasi tehdidi” değildi.

Türkiye’de “din kurallarına dayalı” devlet kurma özlemlerinin gelişmesinin tarihsel temelleri, 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti’nin, Türkçe okunan ezanı yeniden Arapçalaştırması, İmam-Hatip okullarının açılışını hızlandırması, Nurcuların siyasal güçlerini, kendi tabanının genişletilmesi için kullanması gibi olaylara dayanıyordu (Sayarı, 1994:139-140).

Bir başka deyişle, 1997 yılında Refah Partisinin “Siyasal İslam” adına “demok-

rasiyi rafa kaldırmak” niyeti ve daha da önemlisi gücü, 1950’den beri Türkiye’yi yöneten iktidarların sağladığı olanaklarla gelişmişti.

Halkın din duygularını sürekli olarak kendi oy potansiyellerini artırmak için kötüye kullanmış olan, yani Müslümanların din duygularını sömürerek, kendi iktidarlarını sürdürmek için istismar etmiş olan sağ partiler ve kurdukları hükümetler, bir siyasal süreç içinde “siyasal İslam” adına hatırı sayılır bir taban yaratmışlardı.

1990’lı yılların sonuna doğru gelinmiş olan noktada, seçmen kitlesinin yüzde 20 dolayında bir bölümünün “şeriat istediği” saptanmıştı (**Erder, Necat**, 1996:16). Bu rakamın, “siyasal İslam”ın sözcüsü durumundaki Refah Partisi’nin 1995 seçimlerinde aldığı yüzde 20 dolayındaki oy ile koşutluk gösterdiği düşünülse oldukça gerçekçi bir saptama olduğu görülmüyordu.

İşte Millî Güvenlik Kurulu’nun asker üyelerinin 28 Şubat toplantısında dikkati çektikleri ve durdurmak istedikleri oluşum bu idi.

28 Şubat toplantısı kararlarının en önemlisi hiç kuşkusuz, sekiz yıllık kesintisiz temel eğitim konusunda alınmış olandı. Çünkü bu karar, ilkokullardan hemen sonra başlayan “İmam-Hatip eğitimi”, ortaokul sonrasına, yani lise düzeyine erteliyordu.

Millî Güvenlik Kurulu kararları Kurul Başkanı olan Cumhurbaşkanı **Demirel**’in tam desteğini aldı. **Demirel**, açılmasına ve yaygınlaşmasına kendisinin de büyük katkıda bulunduğu İmam Hatip okullarının sınırlandırılması dahil, asker üyelerin uyarılarını bütünüyle benimsemiş gözüküyordu.

İlginç olan nokta, gerek **Erbakan**’ın Başbakan olarak, gerekse **Çiller**’in Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak bu kararları imzaladıktan sonra, **Erbakan**’ın ve Refah Partisi’nin kamuoyunda, özellikle sekiz yıllık eğitim aleyhine bir kampanya başlatmış olmalarıydı.

28 ŞUBAT BELGESİ

28 Şubat tarihinde yapılan MGK toplantısından çıkan belge şöyleydi:

“1) Toplantıda bilhassa Anayasa ile Atatürk milliyetçiliğine bağlı demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olarak belirlenen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne karşı çağdışı bir kisve altında zemin oluşturmaya yönelik rejim aleyhtarı faaliyetler de gözden geçirilmiş,

“2) Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığını, **Atatürk** ilke ve inkılapları doğrultusunda çağdaş medeniyet yolunda demokratik sistem içerisinde ilerlemesini teminat altına alan Anayasa ve Cumhuriyet yasalarının uygulanmasından asla taviz verilmemesi gerektiği,

“3) Anayasa’nın tanımladığı Cumhuriyet’in demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ilkelerinin sağlıklı bir şekilde düzenlenmesine imkân sağlayacak güvenlik, huzur ve toplumsal barışın önem ve öncelik taşıdığı,

“4) Cumhuriyet ve rejim aleyhtarı yıkıcı ve bölücü grupların laik ve anti laik ayrımı ile demokratik ve sosyal hukuk devletini güçsüzleştirmeye yeltendikleri,

“5) Türkiye’de laikliğin sadece rejimin değil, aynı zamanda demokrasi- nin ve toplum huzurunun da teminatı ve bir yaşam tarzı olduğu,

“6) Devletin yapısal özünü oluşturan sosyal hukuk devleti ve adalet ilke- leri anlayışından vazgeçilemeyeceği, yasalarla belirlenmiş kurulların gözar- dı edilerek yapılan çağdışı uygulamaların da hukukun üstünlüğü ilkesi ile bağdaşmayacağı,

“7) Türkiye’nin 1997 yılı içinde AB’ye tam üye olacak ülkeler listesine girmeyi öncelikli bir hedef olarak sürdürdüğü, böyle bir dönemde resmî ve sivil kurum ve kuruluşların bu sürece katkıda bulunmasının gerekli oldu- ğu, bu sebeple demokrasimiz hakkında kuşklara yol açacak, Türkiye’nin yurtdışındaki imajını ve itibarını zedeleyecek her türlü spekülasyona son vermek gerektiği, Türkiye Cumhuriyeti’nin laik, demokratik, insan hakları- na saygılı, sosyal bir hukuk devleti olduğu yönündeki temel ilkelerinin Anayasamızın ve devletimizin teminatı altında olduğu, rejimin, kendisine ve geleceğine yönelik tartışmaların, içinde bulunduğumuz ortamda Türki- ye’ye yarardan çok zarar verdiği,

“8) Açıklanan bu esaslar aksine davranışların, toplumumuzda huzur ve güveni bozarak yeni gerginliklere ve yaptırımlara neden olacağı değerlendirilmiştir,

“9) Bu konularda alınacak ve alınması gereken tedbirler uygun buluna- rak bu tedbirlerin Bakanlar Kurulu’na bildirilmesine karar verilmiştir.”

Millî Güvenlik Kurulu’nun bu metni hakkında dört genel spekülasyon yapıldı: Birinci olarak, **Erbakan**’ın bu metni imzalamayacağı söylendi. Fakat sonunda bu söylenti asılsız çıktı.

Her ne kadar, hem o sırada, hem de sonradan, **Erbakan**’ın bu metni imzala- madığı dedikodu biçiminde öne sürüldüyse de, **Erbakan**’ın ve **Çiller**’in çekince koyma hakları olduğu halde, hiçbir kayıt koymadan, belgeyi imzaladıkları tanık- lar tarafından açıklanıyor (**Çekirge**, 1997).

İkinci olarak, Avrupa Birliği hakkındaki paragrafı metne **Çiller**’in sokturduğu öne sürüldü. Metne bakıldığında, her kim tarafından konulmuş olursa olsun, AB konusunun bildiride önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Üçüncü olarak, sekizinci paragraftaki “yaptırım” sözcüğü uzun uzun tartışıldı. Bilindiği gibi “yaptırım”, eski Türkçe’deki “müeyyide” karşılığı kullanılır ve yasa- lara ya da kurallara aykırı bir tutum veya davranışa karşı verilecek bir “ceza”yı ön- görür. Bu nedenle, bildirideki “yaptırım”ın siyasal iktidara yönelik bir cezayı ön- görüp öngörmediği, MGK’nın böyle bir yaptırım gücü olup olmadığı tartışma ko- nusu yapıldı.

Tartışmalar, bu bildirinin “üstü örtülü bir askerî muhtıra” olup olmadığı ko- nusuna dek uzandı.

Aslında “yaptırım” sözcüğü olmasaydı da, MGK’nın 28 Şubat kararlarının, si- yasal iktidara yani hükümete yönelik bir “uyarı” ve bu “uyarıya” dayalı bir “yön- lendirme” olduğu açıktı.

Bu kararların, MGK’nın asker kanadı tarafından önerilmiş olması, bazı çevre-

lerin 28 Şubat MGK toplantısını, “örtülü bir askerî müdahale” olarak nitelemesine yol açtı.

Dördüncü bir tartışma noktası, MGK’nın bu tedbirleri hükümete “bildirme” yetkisi üzerinde yapıldı. Refah Partisi mensuplarının da içinde bulunduğu kimi çevreler, MGK’nın ancak tavsiye yani “öneri” niteliğinde karar alabileceğini ve bu nedenle de, bu kararların ne kadarının ne ölçüde uygulanabileceğinin, Hükümetin değerlendirmesine bağlı olduğunu öne sürüyordu.

Aralarında Refah Partisi yöneticilerinin de bulunduğu bazı çevreler de bu kararların muhatabının hükümet değil doğrudan doğruya TBMM olduğunu öne sürüyorlardı. Bu yolla, MGK’nın sadece kararları değil, varlığı ve yetkileri de yeniden siyasal tartışmaya açılmış olacaktı. Refahlılar, MGK’nın varlığını ve işlevlerini de tartışmaya hazırlanıyorlardı. Öneriler MGK’nın asker kanadından gelmiş olduğu için, TSK ile TBMM karşılıklı bir güç çekişmesine sokulmuş olacaktı.

Sonunda, Cumhurbaşkanı’nın da etkisiyle, Anayasa’nın MGK’ya ilişkin 118’inci maddesinin ruhuna ve sözcüklerine uygun bir çözüm üretilerek muhatabın “Bakanlar Kurulu” yani hükümet olduğuna ve yapılan eylemin de “bildirme” olduğuna karar verildi.

“Sivil politikacılar” böylece, Meclis ile TSK arasındaki bir “güç denemesinin” kimseye hayır getirmeyeceği konusunda anlaşmaya varmışlar ve Refah Partisi bu çerçevede yalnız kaldığı için geri çekilmişti.

Konunun çözümünde egemen olan Anayasa’nın 118’inci maddesi şöyle diyor-du:

“Millî Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur.

“Gündemin özelliğine göre kurul toplantılarına ilgili bakan ve kişiler çağrılıp görüşleri alınabilir.

“Millî Güvenlik Kurulu; Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konularındaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlerle ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır.

“Millî Güvenlik Kurulunun gündemi; Başbakan ve Genelkurmay Başkanının önerileri dikkate alınarak Cumhurbaşkanınca düzenlenir.

“Cumhurbaşkanı katılamadığı zamanlar Millî Güvenlik Kurulu Başbakanın başkanlığında toplanır.

“Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğinin teşkilatı ve görevleri kanunla düzenlenir.”

Anayasa’nın bu maddesine dayalı olarak yapılan yorumlar, bu kez ordunun “Anayasa sınırları içinde kalan”, bir başka deyişle, “Anayasal bir müdahale yaptığı” biçimindeydi.

Aslında toplantı sonrası gelişmeler izlendiğinde, TSK’nın, Cumhurbaşkanı’nın da desteğiyle, bir “Anayasal müdahale” yapmış olduğu açıkça anlaşılıyordu.

ORDUNUN 28 ŞUBAT 1997 MGK TOPLANTISINDAN YANSIYAN İSTEKLERİ

28 Şubat toplantısında oldukça genel ilkeler biçiminde formüle edilmiş olan istekler bir süre sonra, daha kesin maddeler halinde açıklandı.

TSK’dan yapılan açıklamalara göre bu istekler şu maddeler halinde sıralanmıştır:

“1) Demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti’ni hedef alan rejim aleyhtarı faaliyetler karşısında ödün verilmemelidir.

2) Anayasa’nın 174. maddesinde koruma altına alınan Devrim Kanunları’nın ödün verilmeden uygulanması esastır. Hükümet, icraatında Devrim Yasaları’na uygunluğu sağlamakta görevlidir.

3) Savcılar, Devrim Yasaları’nın ihlalini oluşturan davranışlar karşısında harekete geçmelidirler. Yasaları ihlal eden dergâhlar kapatılmalıdır.

4) Sarık ve cüppeli giyim şeklinin özendirildiği görülmektedir. Kılık ve kıyafetleri bu yasaya ters düşen kişilerin onurlandırılmamaları gerekir.

5) Anayasa’nın 163. maddesinin kaldırılmasının yarattığı hukukî boşluklar, irticaî akımların ve laikliğe aykırı tutumların güçlenmesine yol açmıştır. Bu boşlukları telafi edecek yasal düzenlemeler getirilmelidir.

6) Eğitim politikalarında yeniden Tevhidi Tedrisat Kanunu ruhuna uygun bir çizgiye gelmelidir.

7) Temel eğitim 8 yıla çıkartılmalıdır.

8) İmam-Hatip okulları toplumdaki bir ihtiyacı karşılamak üzere kurulmuşlardır. Bu ihtiyacın fazlası olan İmam-Hatip okulları, meslek okullarına dönüştürülmelidir.

9) Ayrıca köktendincilerin kontrolünde olan Kuran kursları kapatılarak Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda düzenlenmelidir.

10) Devlet dairelerinde ve belediyelerde köktendinci bir kadrolaşma hareketi sürdürülmektedir. Hükümet, bu kadrolaşmanın önüne geçmelidir.

11) Cami yapımı gibi dinî konuları siyasî amaçlar için istismar etmeye dönük olan her türlü davranışlara son verilmelidir.

12) Pompalı tüfekler kontrol altına alınmalı ve gerekirse pompalı tüfek satışları yasaklanmalıdır. Ayrıca, pompalı tüfek sahiplerinin dökümü çıkarılmalıdır.

13) İran’ın Türkiye’deki rejimi istikrarsızlığa itmeyi amaçlayan çabaları yakın takibe alınmalıdır. İran’ın Türkiye’nin içişlerine karışmasını önleyici politikalar uygulanmalıdır.

14) Yargı mekanizmasının daha etkin çalışmasını sağlayacak ve yargı bağımsızlığını güvence altına alacak, hükümetin tasarruflarından koruyacak düzenlemeler bir an önce getirilmelidir.

15) Son dönemde Türk Silahlı Kuvvetler mensuplarını hedef alan tahriklerde büyük artış gözlenmektedir. Bu sataşmalar TSK içinde rahatsızlığa yol açmaktadır.

16) İrticaî faaliyetlere karıştıkları için TSK'daki görevlerine son verilen subay ve astsubayların belediyelerde istihdam edilmelerinin önüne geçilmelidir.

17) Partilerin belediye başkanları ve il, ilçe yöneticilerinin konuşma ve davranışları da Siyasî Partiler Yasası'nın sorumluluk alanına sokulmalıdır.

18) Tarikatların, denetimlerindeki finans kuruluşları ve vakıflar aracılığıyla ekonomik güç haline gelmeleri dikkatle izlenmelidir.

19) Laiklik aleyhtarı yayın çizgisi olan TV kanalları ve özellikle radyo kanallarının verdikleri mesajlar dikkatle izlenmeli ve bu yayınların Anayasa'ya uygunluğu sağlanmalıdır.

20) Millî Görüş Teşkilatı'nın bazı belediyelere yaptığı usulsüz para transferleri durdurulmalıdır.”

Aslında bu maddeler bir yandan yılların birikimi ile ortaya çıkan “irtica tehdidi” ile birlikte, Refahiyol iktidarı sırasında, **Erbakan**'ın, Başbakan ve Refah'ın da hükümet olarak yaptığı bazı belli uygulamaları da hedefliyordu.

Örneğin, **Erbakan**'ın Başbakanlık konutunda tarikat liderlerine verdiği yemek, İran gezisi sırasında İran'ın PKK'ya yardımı konusunda, MİT'in tersine bilgi veren İran makamlarına, Millî İstihbarat Teşkilatından daha fazla itibar etmesi gibi olaylar bunlar arasındaydı.

Refahiyol iktidarı, bu maddeler karşısında, “isteklerin bir bölümünün kısa, bir bölümünün orta, bir bölümünün ise uzun vadeli önlemler gerektirdiği, hükümetin bunlar üzerinde çalışmalara başladığı” biçiminde yuvarlak açıklamalar yapmaktan başka ciddi bir girişim içinde görünmüyordu.

Cumhurbaşkanı **Demirel** ise, bu kararları sahiplenmiş görünüyor ve sorunları sistem içinde çözme kaygısını taşıdığını kamuoyuna aktarıyordu.

GENELKURMAY BRİFİNGLERİ: ORDU

KAMUOYU OLUŞTURUYOR

Millî Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat toplantısının üzerinden üç aya yakın bir süre geçtikten sonra, hükümetin, verilen kararlar çerçevesinde sonuç alıcı ciddi bir çalışma yapmadığını gören Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) Haziran ayında Genelkurmay'ın düzenlediği bir dizi “brifing” başlattı.

Bu “brifingler” savcı ve yargıçlar, üniversite öğretim üyeleri, basın mensupları gibi, kamuoyu liderlerinden oluşan kesimlere verildi.

Brifinglerde, artık “irtica”nın da PKK gibi, “millî güvenliği tehdit edici unsurlar arasında birinci önceliğe yükseltildiği” vurgulanarak, irticaî örgütlenmenin boyutları hakkında bilgi veriliyordu.

Yargıç ve savcılarla başlayan brifingler, basına da verilince, tüm metin, gazeteler aracılığı ile kamuoyuna yansıdı.

Brifinglerde verilen bilgiler şöyleydi:

“İrticaî hareketler iç ayaklanma noktasına gelmiştir. 30 radikal örgüt teröre başlayabilir.

“Siyasî İslam adı altındaki irtica, Türkiye Cumhuriyeti'ni açıkça yıkma-

ya çalışıyor. Önemli birçok devlet kadrosu irticanın eline geçti. Mülki idare, Maliye, Yargı ve Emniyet’teki kadrolaşma tehlikeli bir boyuta ulaştı.

“Laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti’ni yıkmaya yönelik faaliyetlerle kimse ilgilenmeyince, Türk Silahlı Kuvvetleri, olaya el koymaya mecbur kalmıştır.

“Siyasî İslamî kesim, Millî Güvenlik Kurulu kararlarını uygulatmamak için cephe oluşturdu. MGK kararları uygulanmadı ve bunlar askerlerin dayatması olarak sunuldu. Böylece Türk Silahlı Kuvvetleri hedef gösterildi.

“Siyasî İslam, propaganda araçlarıyla Türk Silahlı Kuvvetleri’nin emir komuta zincirini çöktürmeye çalışmaktadır. Ordu dine karşı imiş gibi gösterilerek, halkla karşı karşıya getirilmek istendi.

“Siyasî İslam, amacına ulaşmak için bölücü terör örgütü PKK ile de işbirliği yapmaktadır. Kurulan şeyhler ordusu PKK ile fikir birliğindedir.

“İrtica ile mücadele, anayasal rejimin korunması için mücadele haline gelmiştir. Bu sinsi bir mücadele değildir. Tehdit büyük boyuttadır. Bununla mücadelede memleketini seven kimse tarafsız kalamaz. Anayasa ve Türk Silahlı Kuvvetler Kanunu ile Yönetmeliği, bize anayasal rejimi koruma ve kollama görevi vermektedir. Bu çerçevede, Türk Silahlı Kuvvetleri belirtilen durumdan vazife çıkarmaktadır.

“Bu vazife de şudur: İç Hizmet Yönetmeliğinin 85’inci maddesi gereğince, Türk yurdu ve cumhuriyetine yönelik iç tehdide karşı gerektiğinde silahlı koruma görevi de yerine getirilecektir.

“Özelleştirmede irticaya destek veren şirketlere öncelik tanınmaktadır. Kombassan, YIMPAŞ, Ülker ve İttifak Holding’e bir yılda dağıtılan teşviklerin tutarı 10 trilyonu aşarken, İslamcı holdinglerin özelleştirmeden de aslan payını aldıkları görülüyor. Özelleştirilen PETLAS’ın, Refahyol’un koruması altındaki Kombassan’a yarı fiyatına satılması en somut örnektir.

“Faizsiz sistemde çalışan özel finans kuruluşlarına 6 ay içinde hem aracı kurum kurma, hem de altın alım-satım ve ithali konusunda izin sağlandı. Refahyol, şeriatı besleyen İslamî sermayeye, özellikle finans piyasasında yeni düzen oluşturabilmesi ve gelişmesi için arka arkaya yeni kapılar açtı.

“Hazine Müsteşarlığı’nın önceki gün yayımlanan tebliğiyle, yurtdışındaki kişi ve kurumlara, altın alım-satım yapma yetkisi verildi. Tebliğ, özellikle Türkmenistan ve Kazakistan’da birçok şirket açan İhlas ve Nur cemaatinin önde gelen ismi **Fethullah Gülen**’in şirketi Asya Holding’e kazandıracaktır.

“Diyanet İşleri Başkanlığı, bilgisiz, hantal, dağınık ve umursamaz bir yapıdadır.

“Diyanetin bu boşluğunu tarikatlar ve Millî Görüş doldurmuştur.

“Kayıtlı Kuran kurslarındaki öğrenci sayısı 1.685.000’dir. Bu sayı her beş yılda bir iki katına çıkmaktadır. 2001 yılında kaydı tutulan Kuran kurslarındaki öğrenci sayısı 7 milyona ulaşacaktır.

“561 İmam-Hatip Lisesi’nde 492.809 öğrenci vardır. Bu okullardan yılda 53.553 öğrenci mezun olmaktadır. Oysa yıllık imam ihtiyacı sadece

2.288 kişidir. Mezunların 51.265 kişisi ihtiyaç fazlasıdır. Bunlar, siyasal bilgiler ve hukuk fakülteleriyle, polis akademilerine yönlendiriliyor. Amaç, siyasal İslamın kadrolarını yaratmak.

“Siyasal İslam’a destek veren sermaye sahibi ilk yüz patron, serveti 100 trilyonu aşan 6 kişi, 20-50 trilyon arasında 5 kişi, 10-20 trilyonluk 15 kişi, 1-10 trilyon arasında 13 kişi, 1 trilyonun altında ise 61 kişi olarak dağılım göstermektedir.

“Siyasal İslam’a destek veren medya ise, 19 gazete, 110 dergi, 51 radyo, 20 TV kanalından oluşmaktadır.

“Siyasal İslamcı kuruluşlar ise, 2.500 dernek, 500 vakıf, 1.000 şirket, 1.200 yurt, 800 okul ve kurs, 5.000 tarikat biçiminde bir dağılım göstermektedir.

“Dış politika zaafı dışardan da desteklenen irtica tehdidini beslemektedir.

“Siyasal İslam’a destek veren ülkeler, İran, Libya, Suudi Arabistan ve Sudan’dır.

“Türk Silahlı Kuvvetleri, irtica tehlikesinin izlenmesi ve önlenmesi için, bünyesinde ‘Batı Çalışma Grubu’ adı altında bir birim oluşturmuştur.

“Ordu, irtica tehlikesinin önlenmesinde yargının da katkısını beklemektedir.” (Hürriyet, 1997a, 1997b; Cumhuriyet, 1997a, 1997b).

Aslında Genelkurmay’ın işaret ettiği, “irtica tehlikesi”, ne yeni bir oluşumdu, ne de Türkiye’nin siyasal gündemine ilk kez geliyordu.

Tarikat sermayesinin yükselişi ise, uzun bir süreç sonunda varılan bir ekonomik gücü simgeliyordu (Bulut, 1997b:188-376).

Tarikat sermayesinin güçlenmesini de kapsayan İslamın “siyasallaşması” süreci, Demokrat Parti iktidarı ile, yabancı büyükelçilerin bile dikkatlerini çekecek ve gizli raporlarında yer alacak derecede etkin bir biçimde başlamıştı (Şahinler, 1996:275-277).

Daha sonra, Demokrat Parti’nin devamı olan Adalet Partisi’nin irticaya ödün ve destek veren uygulamaları o denli tehlikeli boyutlara ulaşmıştı ki, zamanın muhalefet lideri **İsmet İnönü**, **Demirel** iktidarını ve o sırada Dışişleri Bakanı olan **Çağlayangil**’i, Konya Müftüsüne de atıf yaparak, son derece sert bir biçimde, neredeyse vatan hainliğine kadar giden bir suçlama ile kınamıştı.

Bütün bu oluşumlar sırasında, Türk Silahlı Kuvvetleri, önce demokrasi adına, 27 Mayıs müdahalesini gerçekleştirmiş, fakat sonradan, siyasal ve ideolojik anlamda iyice sağa kayarak ya 12 Mart’taki gibi “sosyal uyanış, ekonomik kalkınmanın önüne geçti, durdurulması gerekir” gibi gerekçelerle ya da 12 Eylül’deki gibi bölücülük ve terör olaylarını sol ile özdeşleştirip, panzehiri, din eğitiminde arayarak, bu oluşumları sadece görmezlikten gelmekle kalmamış, onlara ayrıca ideolojik, siyasal ve fiili destek de vermişti (Coşkun, Alev, 1997:32).

Geçmişte, “irtica tehlikesi” denilen olayı besleyip destekleyerek bu günlere getirmiş olan Türk Silahlı Kuvvetleri ve (o zamanlar Adalet Partisi Genel Başkanı ve Başbakan olan) Cumhurbaşkanı **Demirel**, 28 Şubat 1997 tarihinden itibaren, bu

tehlikenin demokratik rejimi tehdit eder duruma gelmesinden ürkererek, yeni bir “müdahale” ile “demokrasi” adına tavır koyuyorlardı.

Öyle anlaşıyordu ki, İran, Libya, Suudi Arabistan ve Cezayir örnekleri ve özellikle İran’ın “şeriat rejimini” Türkiye’ye de ihraç etmek istemesi, daha da önemlisi, Kürt ırkçılığı üzerine dayalı bölücü terör yapan PKK örgütünün “siyasal İslamla” ittifak yapması, ordunun “öncelikli düşman” sıralamasını etkilemiş ve “irticayı” birinci sıraya yükseltmişti.

İki kez doğrudan ordu müdahalesine muhatap olmuş olan **Demirel** ise, bu kez, TSK’nın karşısında kalmaktansa, yanında olmayı daha doğru bir tutum saymış ve tartışmasız bir biçimde yerini, ordunun yanında belirlemişti.

Genelkurmay brifinglerinin pek çok sonucu oldu.

Genelkurmay’ın brifingler aracılığı ile kamuoyu oluşturma çabaları sırasında, hükümete mensup partilerden DYP’li bazı parlamenterlerin de içinde bulunduğu bir grup politikacı, Refahyol hükümeti istifa etmediği takdirde, askerlerin fiilen darbe yaparak, yönetime doğrudan el koyacağı konusunda kamuoyunu uyarmaya başladılar.

Söylentiler o denli yoğundu ki, Ankara’daki gazeteciler 13 Haziran Cuma gecesini askerlerin darbe yapıp yapmadıklarını denetleyerek, uykusuz geçirdiler.

Aslında **Çiller**’in özellikle seçim kampanyasında seçmene verdiği “Refah iktidarını biz önleriz” sözüne ters olarak Refah ile kurduğu koalisyon ve Refahyol hükümeti sırasında yapılan bazı uygulamalar, DYP’li kimi bakanları ve parlamenterleri çok tedirgin etmişti.

Güvenoyu sırasında Refahyol’a karşı çıkarak aleyhte oy veren ve bu nedenle DYP’den ayrılarak Demokrat Türkiye Partisi’ni (DTP) kuran ünlü ve eski DYP’lilerin ardından partide kalarak bir yandan “iktidarın nimetlerinden uzaklaşmak istemeyen” ama öte yandan da, partilerini genel yanlışlardan korumaya yönelik politikacılar, sürekli bir biçimde, **Çiller**’e çeşitli düzeylerde muhalefet gösteriyorlardı.

Bunlar son zamanlarda DYP içinde Refahyol hükümetine ve hatta **Çiller**’in genel başkanlığına karşı bir seçenek oluşturma gayreti içine girmişlerdi.

Örneğin, **Demirel**’in Çankaya’ya çıkmasından sonra, **Çiller**’in Genel Başkan seçilmesinde en büyük rolü oynayan, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Eski Başkanı **Yalım Erez**, Refahyol Hükümetinde atanmış olduğu Sanayi Bakanlığından istifa ederek, başta yeniden Anayol adıyla anılan ANAP-DYP koalisyonu olmak şartıyla yeni hükümet seçenekleri aramaya başlamış ve bu etkinliklerinden dolayı DYP’den ihraç edilmişti.

Erez, bütün bu olayların sonunda ve özellikle 28 Şubat MGK toplantısından sonraki gelişmeler karşısında artık Refahyol hükümetinin bittiği ve **Çiller**’in bir daha Başbakan olamayacağı görüşündeydi (**Erez**,1997).

İşte Genelkurmay brifingleri, bu tür siyasal oluşumların üzerine gelince, kamuoyunda Refahyol hükümetine karşı oluşan tepki, DYP’nin de içini iyice karıştırmış, Parti içinde Refah ile kurulan koalisyonla karşı oluşan “muhalif cephe” **Çiller**’in genel başkanlığını tartışmaya açmıştı.

Demirel sadece Cumhurbaşkanı sıfatıyla Genelkurmay brifinglerinde aktarı-

lan noktaları onaylamakla kalmıyor, aynı zamanda DYP'nin eski Genel Başkanı ve geleneksel lideri olarak da bu noktalara karşı tavır almış gözükten **Çiller**'den desteğini Parti içinde de esirger gözüküyordu.

Bütün bu oluşumlar sırasında, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, Refah Partisi'nin şeriat özlemlerini ifade ederek, mevcut demokratik düzene karşı çıktığı gerekçesi ile, siyasal partiler yasasına göre kapatılması için Anayasa Mahkemesine dava açtı.

ERBAKAN İSTİFA EDİYOR

Bu yoğun kamuoyu baskısı sonunda, Refahyol hükümeti, çözümü, erken seçim önermekte buldu.

Ortaklar erken seçim kararı alınca, **Çiller** başbakanlığın kendine devrini istedi.

Daha önce Refah Partisi ile DYP arasında imzalanan protokole göre, iki genel başkan, Refahyol hükümeti döneminde eşit sürelerle Başbakanlık yapacaklarından, erken seçime gidileceğine göre, Başbakanlık sırasının **Çiller**'e gelmesi gerekiyordu.

Ortaklar ayrıca, Başbakanlığın **Erbakan**'dan **Çiller**'e aktarılması ile, toplumda ki tansiyonu da düşürmeyi ve seçime öyle gitmeyi tasarlıyorlardı.

Kamuoyundaki yaygın kanı, yeni bir seçimde, Refah'ın bir iki puan daha yüksek oy alabileceği ya da en azından birinci parti konumunu az bir farkla da olsa koruyabileceği biçimindeydi.

Bu nedenle, Refah Partisi, Refahyol hükümetine karşı girişilen kampanyaya, erken seçim kararı ile meydan okuyordu.

Çiller'in bu stratejiye destek vermesi için, seçimlere yönelik akılcı bir beklentisinin olması olanaksızdı. Çünkü, DYP gerek kamuoyunda, gerek kendi seçmeninin gözünde, gerekse parti örgütünde önemli bir kan kaybına uğramış görünüyordu.

Fakat yine de hiç olmazsa parti içindeki gücünü, seçim sırasında adayları belirleme yetkisini elinde tutarak korumak isteyen **Çiller**, erken seçim stratejine destek verdi. Böylece, küçülmekte de olsa, DYP'nin liderliğini elinde tutabilmeyi, bu bunalımdan çıkışta, önemli bir kazanım saydığı anlaşıyordu.

Refahyol'un koalisyon protokolündeki "dönüşümlü Başbakanlık" ilkesine göre belirlenmiş olan Başbakan değişikliğinin, erken seçim dolayısıyla öne alınması, özellikle **Erbakan**'ın Başbakanlığı ile simgelenen şeriat tehlikesi üzerine yoğunlaşmış görünen kamuoyunun ve özellikle de Silahlı Kuvvetler'in tepkilerini de hafifletecekti.

Üstelik, böylece, Başbakanlık koltuğuna yeniden oturacak olan **Çiller**, Partisi içinde de kendisine yönelmiş olan muhalefete karşı da güç kazanmış olacaktı.

Bütün bu düşüncelerle ve de **Çiller**'in baskısıyla, **Erbakan**, istemeyerek de olsa Cumhurbaşkanı'na istifasını verdi.

SARMUSAK OLAYI: BİR İSTİHBARAT SKANDALI

MGK'nın bildirisi sonrası, özellikle, ordunun kamuoyu oluşturma çabaları sırasında, darbe söylentileri yaygınlaşınca, **Erbakan-Çiller** ikilisinin DYP'de olan İçişleri Bakanlığı aracılığı ile, polisi kullanarak, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasal

rejimle ilgili niyetleri hakkında istihbarat etkinliklerine giriştikleri, **Erbakan**’ın Cumhurbaşkanı’na verdiği bir belge ile ortaya çıktı.

Erbakan’ın Cumhurbaşkanı’na verdiği belge, Genelkurmay’ın açıklamalarının adı geçen Batı Çalışma Grubu (BÇG) için hazırlanmış olan bir emir müsveddesinin kopyası idi. Ülke çapında, sivil makamlardan, irticaî faaliyetler hakkında bilgi toplanmasına ilişkindi. Alındığı yer Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâhı, alan kişi ise askerliğini onbaşı olarak bu karargâhta yapan, polis memuru **Kadir Sarmusak** idi.

Kadir Sarmusak, imha edilmek üzere atılan belgeyi almış, Emniyet Genel Müdürlüğü İstihbarat Daire Başkan Vekili **Bülent Orakoğlu**’na vermiş, **Orakoğlu** ise, onu İçişleri Bakanı **Meral Akşener**’e (1956) iletmışti. **Akşener**’den **Çiller**’e ve **Erbakan**’a giden belge, sonunda, Cumhurbaşkanı’na ulaşınca, olay açığa çıkmıştı.

Akşener, Susurluk skandalı üzerine görevinden istifa eden **Mehmet Ağar**’ın yerine İçişleri Bakanlığına atanmıştı. **Çiller** ailesine yakınlığı ile bilinen **Akşener**, daha önce, **Çiller** aleyhine yayın yapan gazetelere yolladığı faks mesajı ile, bu yayının organlarına karşı eyleme geçmek isteyen DYP’li gençliğe hâkim olamayacağını bildiren parti yöneticisi idi.

Akşener, Bakan olduktan sonra, Emniyet Genel Müdürü’nü değiştirmek istemiş, atama işlemi yetersiz olduğu için, idare mahkemesinden yürütmeyi durdurma kararı alan Genel Müdür, görevine geri dönmüştü. Bunun üzerine atama kararnamesini yeniden hazırlayan ve bu kez işlemleri tamamlayan **Akşener**, bir gece sabaha karşı, Emniyet Genel Müdürlüğüne baskın yaparak, yeni Genel Müdürü makam koltuğuna oturtmuştu.

Gerek parti yöneticisi iken basına karşı tutumu ile, gerekse bakan olduktan sonra, “Emniyet Genel Müdürü Operasyonu” ile çok eleştiri alan **Akşener**, İstihbarat Dairesi Başkanlığına yine tartışmalı bir atama yapmış ve İçişleri Müsteşarı’nın karşı çıkmasına karşın, **Bülent Orakoğlu** adında bir emniyet müdürünü bu daireye başkan vekili olarak atamıştı.

İşte İmam Hatip kökenli bir polis memuru olan **Sarmusak**, **Orakoğlu**’nun emrinde, bu zincirin son halkası olarak, “sivil istihbaratçı” kimliğiyle “sızmış olduğu” Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâhında, “askerlerin müdahale niyetleri” hakkında istihbarat topluyordu.

Olay açığa çıktığında, **Sarmusak** askerler tarafından hapse atıldı, **Orakoğlu**, **Akşener** tarafından yurtdışı göreve yollandı.

Sonradan ayrıntıların kamuoyuna yansımalarıyla, olay büyüdü, **Orakoğlu**, **Mesut Yılmaz** Hükümeti’nin İçişleri Bakanı tarafından Amerika’dan geri çağrıldı ve tevkif edildi.

Çiller ve **Akşener**’in belgenin Cumhurbaşkanı’na gidiş süreci sırasında olaydan haberdar oldukları anlaşıncı, Cumhurbaşkanı’nın konuyu tartışmaya açtığı MGK toplantısında **Çiller**’in ve **Akşener**’in olaydan haberdar olmadıklarına ilişkin sözleri, kamuoyuna açıklandı.

Böylece, **Çiller**’in ve **Akşener**’in doğru söylemedikleri MGK tarafından vurgulanmış oluyordu.

Tam bu tartışmalar yapılırken, İşçi Partisi Genel Başkanı **Doğu Perinçek** tara-

findan **Çiller**'in Amerikan haber alma örgütü'nün maaşlı elemanı olduğuna ilişkin iddialar öne sürüldü. Gazeteci **Emin Çölaşan** da bu konuda *Hürriyet* gazetesindeki sütununda iki belge yayınladı (*Hürriyet*, 1997c).

Aynı sıralarda gazeteci **Nazlı Ilıcak**, *Akşam* gazetesindeki köşesinde, **Çiller**'in, **Sarmusak** aracılığı ile kendisine iletilen belgeyi, Amerika Birleşik Devletleri'nin Adana Başkonsolosuna faksладыğını ve Birleşik Amerika Devletleri'nin Dışişleri Bakanı'nın ve Dışişleri Sözcüsü'nün, bunun üzerine, Türkiye'de bir ordu darbesi istemediklerini belirttiklerini ve yapılmak üzere olan bir darbenin bu sayede önleildiğini yazıyordu (*Akşam*, 1997).

Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanlığını yapmış bir kişi hakkındaki bu tür iddiaların kanıtlanma şansı hemen hemen sıfırdı.

Bütün bu iddiaların kamuoyunca bilinen tek kanıtı, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı'nın ve Dışişleri Sözcüsü'nün, Türkiye'de bir askerî darbe istemediklerine ilişkin olarak yaptıkları açıklamaydı.

Nitekim, **Perinçek**'in, **Çiller**'in Amerikan Haber Alma Örgütü CIA'in maaşlı ajanı olduğu hakkındaki dilekçesi, görev alanı itibarıyla, sivil ve askerî mahkemeler arasında bir süre gidip geldikten sonra, takipsizlik kararı ile sonuçlandı.

Bu olaydaki ilginç olan nokta, iddialar değildi. Olayın ilginç tarafı, bir başbakan hakkında ileri sürülen bu tür iddiaların çok partili düzene geçildikten bu yana kamuoyunda ilk kez ciddiye alınmasıydı. Bu ciddiye alınma, **Çiller**'in 1993 yılında başlayan Başbakanlık ve Başbakan Yardımcılığı döneminde uğramış olduğu prestij kaybının önemli bir göstergesiydi.

Aslında olay, **Özal-Çiller** geleneğinin etkilerini açıklamak bakımından son derece ilginç bir örnek oluştuyordu.

Gerek Susurluk, gerekse **Sarmusak** olayları, Başbakanların, artık ellerindeki yetkileri, hukuk ve yasa dinlemeden, doğrudan kendi istekleri doğrultusunda ve "gizli" bir biçimde kullandıklarının en güzel örnekleriydi.

Özal'ın kendi gücünü pekiştirmek için polis içinde başlattığı "özel istihbarat örgütü" modelinin (**Gökmen**, 1997), **Çiller** yönetimi tarafından çok daha yaygın ve etkin olarak kullanılmış olduğu anlaşıyordu (**Özdemir**, 1997, 430-432).

Pek doğal olarak her iki olayda da yapılanlar, üst düzey politikacılar tarafından verilen emirlere uygun olduğu için, yasadışı iş ve işlem yapan devlet görevlileri ve kanun kaçakları, hiçbir denetime tabi olmuyor, tam tersine, yine bu politikacılar aracılığı ile devlet tarafından korunuyorlardı.

Bu "denetimsiz, yasadışı destek" insanları, uyuşturucu ticaretine, adam kaçırıp fidye istemeye, cinayet işlemeye ve sivil istihbaratçı olarak, ordu aleyhinde bilgi toplamaya kadar her türlü eyleme itiyordu.

1998 yılı başında **Mesut Yılmaz**'ın Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanı'na hazırlattığı "Susurluk Raporu", devletin içindeki bu tür ilişkilerin varlığının resmî ağızlardan da onaylandığını gösteriyordu.

12 Eylül müdahalesinin ürettiği, "mukaddes devlet" ya da "kapalı devlet" karanlığının, sivil politikacılar tarafından üretilen sonuçları olan bu skandallar, "şeffaf devlet" kavramını 21. yüzyılın bir ideali olarak Türkiye'nin gündemine yerleştiriyordu.

CHP DESTEKLİ ANAP-DSP-DTP KOALİSYONU

RP-DYP koalisyonunun ortakları arasındaki nöbet değişikliğinin tartışılma süreci sırasında kamuoyunda, “dönüşümlü başbakanlık” formülü gündeme gelmiş ve Cumhurbaşkanı bu tartışmalara, Başbakan istifa ettiği takdirde bu konuda, sadece “Anayasanın gereklerini yapacağını” söyleyerek yanıt vermişti.

Bir başka deyişle, **Demirel**, “dönüşümlü başbakanlık” diye bir koşulu kabul etmeyeceğini ve **Erbakan**’ın istifası üzerine, hükümeti kurma görevini otomatik olarak Meclis’teki sandalye sayısına göre üçüncü sırada olan **Çiller**’e vermeyebileceğini hissettirmişti.

Bu nedenle **Erbakan**, istifası ile birlikte, **Demirel**’e bir de, Refah’lı ve DYP’li 278 milletvekili tarafından imzalanmış olan ve **Çiller**’in başbakanlığındaki Refah-yol hükümetinin desteklendiğini belirten bir de belge vermişti.

Meclis’te bir hükümetin güvenoyu alabilmesi için, sadece oylamaya katılanların salt çoğunluğu arandığı halde, 550 sandalyede 278 imza, Meclis’in tam kadrosunun salt çoğunluğu olarak, herhangi bir hükümetin güvenoyunu garantileyen bir rakamdı.

Dosyanın **Demirel**’e verilmesiyle birlikte basında, bu imzaların bir bölümünün baskı ile, bir bölümünün ise yanlışlıkla atıldığına ilişkin dedikodular da yer aldı.

Demirel, hükümet kurma görevini, Anayasa hükümlerine ve siyasi geleneklere göre, Meclis’teki ikinci büyük partinin lideri olan **Mesut Yılmaz**’a verdi.

Bu arada, DYP’deki çözülme büyük bir ivme kazanmıştı. Milletvekilleri, art arda ya partilerinden istifa ediyorlar ya da **Yılmaz**’ın kuracağı hükümete güvenoyu vereceklerini açıklıyorlardı.

Erbakan ve **Çiller** ise, kendisine sunulan 278 imzalı dilekçeye karşın **Demirel**’in hükümet kurma görevini **Çiller**’e vermeyişini, bir “gasp” olarak niteliyorlardı.

Çiller ve **Erbakan**, yakın tarihten örnekler vererek, **Ecevit**’in on bir bağımsız ile “Güneş Motel’de” buluşarak yaptığı anlaşma sonunda kurduğu hükümeti kasdederek, **Yılmaz**’ın kuracağı hükümete “Güneş Motel” hükümeti, diyorlardı.

Erbakan ise, bir zamanlar, **Süleyman Demirel**’in beğenmediği hükümet modellerini eleştirirken kullandığı “Çankaya Hükümeti” adını vermişti **Yılmaz**’ın hükümetine.

Ayrıca her iki lider de, Türk siyasetinde gelenekselleşmiş bir eleştiri ifadesi olan “milletvekili pazarları” kavramının yeniden gündeme geldiğinden şikâyet ediyorlardı.

Yılmaz sonunda, **Ecevit**, **Cindoruk** ve **Baykal** ile anlaştı. **Ecevit** ve **Cindoruk**, doğrudan katılarak, **Baykal** ise dışardan yeni bir hükümet oluşumuna destek vermeyi kabul ettiler.

Bu arada, DYP’den hemen her gün yeni bir istifa yaşanıyordu.

Çiller’i, bizzat kendisinin Meclis’e soktuğu en yakın arkadaşları bile terk ediyordu.

Yılmaz’ın hükümetinde, **Ecevit** ve **İsmet Sezgin**, Başbakan Yardımcıları olarak görev aldılar. DTP’nin Genel Başkanı **Cindoruk**, hem milletvekili olmadığı, hem de Partisinin kuruluş çalışmalarını yürütmek istediği gerekçeleri ile kabinede yer almadı.

Dışişleri, Maliye, Millî Eğitim, Çalışma ve Sosyal Güvenlik, Kültür gibi bakanlıklar DSP'ye verilmişti. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı da DSP'li bir devlet bakanının sorumluluğuna verilecekti.

DTP zaten Çiller yüzünden DYP'den kopan kişilerce kurulmuş olduğu için, bu oluşumun içinde doğal olarak yer alıyordu.

Ecevit ise, ülkeyi "Refah tehlikesinden kurtarmak" için böyle bir hükümete gireceklerini açıklamıştı.

Deniz Baykal ise, "sekiz yıllık kesintisiz temel eğitimin" yasalaştırılması ve alt yapısı hazır olur olmaz, derhal erken seçime gidilmesi kaydı ile bu hükümete dışardan destek vermeyi taahhüt etmişti.

Yılmaz'ın kurduğu hükümet, 12 Temmuz 1997 tarihinde yapılan oylamada, 281 kabul ve 256 red ile güvenoyu aldı. 2 kişi çekimser kalmış, 9 kişi ise oylamaya katılmamıştı.

Böylece, hem Demirel'e verilen 278 imzanın geçerli olmadığı anlaşılmış, hem de Cumhurbaşkanı'nın Yılmaz'ı görevlendirmekle sadece Anayasal açıdan değil, Meclis'teki sayısal dengeler bakımından da doğru bir karar vermiş olduğu onaylanmış oluyordu.

YILMAZ HÜKÜMETİ: SONU BELİRSİZ DERTLİ ORTAKLIK

Basının "Anasol-D" adını taktığı bu hükümet başta Türk Silahlı Kuvvetleri olmak kaydıyla, kamuoyunun desteğiyle, "şeriat tehlikesine karşı" kurulmuş gözüküyordu.

Yılmaz hükümetinin önünde dört ana hedef vardı:

Birinci olarak, Refahiyol hükümeti sırasında devlet içinde dal budak sarmış "şeriatçı" atamaları düzeltmek ve devleti, "dine dayalı kurallara göre" yönetmek isteyen kadroları tasfiye etmek.

İkinci olarak, "sekiz yıllık eğitim" gibi, "şeriatçı gelişmeleri uzun dönemde durduracak" ciddi yapısal önlemleri almak.

Üçüncü olarak, ayyuka çıkmış olan yolsuzluk iddiaları ve "devlet-mafya-politikacı" üçgeni hakkındaki soruşturmaları derinleştirmek ve "temiz toplum özlemine" uygun yasal, idari ve siyasi süreçleri başlatmak.

Dördüncü olarak, ülkeyi bir erken seçime götürmek için gerekli hazırlıkları yapmak, yani, nüfus sayımı, seçmen kütüklerinin yeniden düzenlenmesi, siyasi partiler ve seçim yasalarındaki değişikliklerin gerçekleştirilmesi gibi işleri sonuca bağlamak.

Yılmaz'ın ve ANAP'ın bu hükümet kurulana kadar, Refah Partisi'ne yakınlık gösteren politikaları ve kadroları, bu amaçlara varmaktaki en önemli engellerinden birini oluşturmaktaydı. Nitekim, bazı ANAP'lı "muhafazakâr" milletvekilleri, bu hükümete "kerhen" oy vereceklerini ilan ettiler.

Bizzat Yılmaz'ın, Refah iktidarının uyguladığı politikalara karşı demokratik ve laik rejimi savunmak için düzenlenen "Şeriat Karşı Kadın Yürüyüşü" sırasında, bu yürüyüşe, "Şeriat İslamdır" anlayışı ile karşı çıkması, henüz çok yakın geçmişte yaşanmış olaylar arasındaydı.

Ayrıca gerek ekonomi, gerek devlet yapısı yani bürokrasi, özellikle güvenlik

güçleri ve yargı o denli yaralanmıştı ki, geçici bir hükümetin artık “yapısal nitelik” kazanmış olan bu tür sorunlarla başa çıkacak önlemler alması pek kolay görünmüyordu.

Sekiz yıllık temel eğitim ise, kendi içinde ve kendi başına bir sorundu. Gerek, İmam Hatip okullarını kendi oy depolarını oluşturacak seçmenlerin eğitildiği kurumlar olarak gören Refah Partisi, gerek ANAP içindeki muhafazakârlar, sekiz yıllık eğitimin gereği olarak, bu okulların sadece orta bölümlerinin kapatılmasına bile şiddetle karşı çıkıyorlardı.

Çiller’in, iktidardayken destek verdiği sekiz yıllık eğitime, muhalefete düşünce Refah Partisi paralelinde karşı çıkması ile daha da güçlenen “siyasal İslam”, ciddi bir “toplumsal muhalefet” görünümünde, siyasete tüm ağırlığını koyuyordu.

Kapatılma tehdidi ile yargılanmakta olan Refah Partisi, sekiz yıllık temel eğitim projesini, bir “eğitim sorunu” olarak değil, “şeriat devletine doğru gidişi durduracak laik bir proje” olarak görüyor ve buna karşı çıkıyordu (**Coşkun**, 1997).

ANAP içindeki muhafazakâr kadroların, Refah Partisi’nden gelen bu baskılara ne kadar dayanabileceği belli değildi.

Anasol-D hükümetine CHP’nin “dışardan desteği” de doğrudan doğruya bir sorundu.

Nitekim hükümetin işe başlar başlamaz yaptığı zamlar, derhal CHP’den tepki aldı.

CHP ayrıca, sekiz yıllık eğitim yasa tasarısı içinde, din eğitimini, Millî Eğitim Bakanlığının denetiminde olmak kaydı ile, Diyanet İşleri Başkanlığının yapmasına ilişkin maddeye de karşı çıkıyordu. CHP, bu maddenin ilerde laiklikten sapmalar gösterecek bir temel eğitime yol açacağı görüşündeydi.

Yılmaz, bütün bu pürüzleri, karşılıklı müzakereler yoluyla çözmeye çalışıyordu.

Asıl sorun, “erken seçim” koşulu ile kurulmasına karşın, hükümetin seçimi gerçekleştirmek için yapacağı düzenlemelerin bile çok uzun zaman alacağı gerçeği idi.

Ayrıca, seçim dışında kalan öteki amaçların gerçekleştirilmesinde de hem ortaklar arasında, hem de ortaklarla, hükümete dışardan destek veren CHP arasında pek çok düşünce ayrılığı vardı.

Yılmaz hükümetinin, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin, “Anayasal sınırlar içinde kalan” 28 Şubat müdahalesinden sonra, “rejimi kurtaracak ivedi önlemler alması” dışında başka bir görevi yok gibi görünse de, yalnızca bu “ivedi önlemler” bile uzun bir zaman iktidarda kalmayı gerektiriyordu.

Hiç kuşkusuz, 21. yüzyıl Türkiye’sinde siyaset, hızla değişen ve gelişen ekonomik ve toplumsal yapıya uyum sağlamak için köklü birtakım oluşumlara gebeydi.

18. GÜNEYDOĞU’DA KARMAŞIK SORUNLAR YUMAĞI

Türkiye uzun bir süredir Güneydoğu Anadolu bölgesinde, zaman zaman ülkenin öteki bölge ve kentlerini de etkileyen bir sıcak çatışma yaşıyor. Bir yabancı gözlemci bu olay için, “Türkiye’nin bugün karşı karşıya olduğu en büyük politik sorun” tanımlamasını kullanıyor (**Mango**, 1995:48).

Bu çatışma, alışlagelmiş anlamıyla bir savaş değil. Eskiden “çete harbi” ya da “gerilla savaşı” denilen, günümüzde **M. A. Kışlalı**’nın deyişiyle “DYÇ”, “Düşük Yoğunluklu Çatışma” diye adlandırılan bir olay (**Kışlalı, M. A., 1996**).

Bu çatışmanın da etkisiyle pek çok sorun aynı anda ülkenin gündemine oturdu. Hiç kuşku yok ki, Güneydoğu bölgemizde yaşanan olayların oluşturduğu girift sorunlar yumağı, 21. yüzyıl Türkiye’sini büyük ölçüde etkisi altında tutacak.

Aslında soruna çeşitli çevrelerin koyduğu farklı isimleri şöyle bir anımsarsak, hem olaylar yelpazesinin genişliği hem de farklı bakış açılarının çeşitliliği hemen ortaya çıkacaktır:

Kimilerine göre sorun bir terör sorunudur ve adı da bellidir: “PKK sorunu”.

Kimilerine göre sorun, Türkiye’nin bölünmesi sorunudur. Bu görüşü benimseyenlerin soruna koyduğu isim, “bölücülük”tür.

Kimilerine göre, sorun Türkiye’nin bir bölgesel dengesizlik sorunudur. Bu görüşü benimseyenlerin kullandığı isim “Güneydoğu sorunu”dur.

Konuya ırkçı ya da milliyetçi açıdan bakanlar, (ister Türkçü, isterse Kürtçü olsunlar) olaya “Kürt sorunu” demektedirler.

Kimileri, konuyu emperyalizmin bir saldırısı olarak algılamaktadır. Bunlara göre de sorunun ismi “Emperyalizmin oyunu”dur.

Bu beş genel yaklaşıma ek olarak, olaya “üniter devlet sorunu”, “uluslararası terör sorunu”, “Türkiye’nin destabilizasyonu sorunu”, “Ortadoğu sorunu”, “insan hakları sorunu” “su sorunu” açılarından da bakan ve olayların bu yönlerine ağırlık verilmesini isteyen çeşitli kişiler ve gruplar da vardır.

Aslında bu yaklaşımların hepsi, Güneydoğu’da yaşanan olayların büyük ya da küçük bir bölümünü vurgulamak açısından haklı görünmektedir.

Bu bölgede yaşanan olaylar, bütün bu yaklaşımları kapsayan ve hatta bunları da aşan ulusal ve uluslararası platformlarda ortaya çıkan, askerî, siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik ve hukukî bir sorunlar yumağıdır.

OLAYIN BOYUTLARI: BAZI RAKAMLAR

Konu hakkında zaman zaman resmî ağızların yaptığı açıklamaların dışında, sürekli ve sağlıklı istatistikler düzenli yayınlanmadığı için, zaman serilerine dayalı olarak, eğilimleri net ve kesin biçimde saptamak olanağı pek yok. Ama yine de gerek basın organlarında yer alan haberler, gerekse bazı resmî açıklamalar sonunda, sadece bir-iki yıl arasında karşılaştırmalı bir manzara da yansıtırsa, olayın boyutları hakkında bazı rakamlar vermek olanaklı.

Bölgede, idari olarak (zaman zaman, sayıda resmen azaltma yapılmış olsa da) 10 esas, 3 çevre il ve bunların 96 ilçesi olaylardan etkilenmekte.

Bölgede yaşayan, dolayısıyla, olaylardan doğrudan etkilenen nüfus 6 milyon dolayında.

1992 sonuna kadar PKK terörü 5.000’den fazla can alıyor. Bunun 2.000 kadarı 1992’de meydana gelen olaylarda kaybediliyor (**Mango, 1995:61**).

Olayların tırmanışının devam ettiği kabul edilen 1993 yılının Ekim ayında, sadece 15 günlük bir dönemde 117 vatandaş öldürülüyor. 115 kişi yaralanıyor. Bunlardan 19’u kadın 29’u çocuk. Güvenlik güçlerinin kaybı, 20’si geçici köy korucu-

su, 2'si polis, 25'i er olmak kaydı ile 47. Bu on beş gün içinde 126'sı ölü, 165 teröristin ele geçirildiği ifade ediliyor.

Olayların daha çok denetim altına alınmaya başlandığı bildirilen 1994 yılında bölgede toplam 3.179 olay oluyor. Buna karşılık, 1995'in ilk beş ayındaki olay sayısı 459.

1994'te öldürülen vatandaş sayısı 915, yaralananlar 1.196. 1995'in ilk beş ayında bu rakamlar 91 ölüye, 120 yaralıya iniyor.

1994 yılında güvenlik güçlerinin toplam 900 şehit verdiği, 3.913 teröristin öldürüldüğü ifade ediliyor. Aynı rakamlar 1995'in ilk beş ayı için 136 ve 897 (**Kışlalı, M.A.**, 1996:266).

Bölgede, 62 bini devletten silah ve maaş alan, 30 bini de gönüllü olan, yaklaşık 92 bin, "korucu" adı altında PKK'ya karşı savaşan köylü olduğu ifade ediliyor. Koruculuk kurumu pek çok soruna yol açarken (**Ünsal**, 1996:491-505), resmî rakamlara göre, her altı korucudan biri en az bir kez, cinayet, uyuşturucu kaçakçılığı, adam kaçırmaya, tecavüz, hırsızlık ya da soygun türünde suç işlemiş bulunuyor (**Akyol**, 1997).

Olayın toplumsal boyutunu içeren ve 1997 itibarıyla son 12 yıllık dönemi yansıtan rakamlar da şöyle:

1984 yılı ile 1997 yılı arasında, 4.239 güvenlik görevlisi, 4.276 vatandaş ve 20.822 PPK'lı öldü.

3.223 okul kapalı, 156 öğretmen öldürüldü.

753 köy ve 1.535 mezra tamamen, 235 köy ve 141 mezra kısmen boşaltılmış durumda (**Dörtkardeş**, 1997).

Toplam 370.000 kişi köyünden ayrılıp kente göçtü. Bunlardan sadece 11.000'i geri döndü.

Okul çağında olup, okula gitmeyen çocuk sayısı 117.000.

Öğretmen açığı 7.760.

Yarım bırakılmış, kısa sürede tamamlanacak tesis sayısı 134.

İşsizlik oranı yüzde 40.

Topraksız köylü oranı yüzde 60 (**Balbay**, 1997).

Yapılan bir araştırmaya göre bölgede yaşayanların yüzde 16.5'inin hiç geliri bulunmamakta, yüzde 32'si ise asgari ücretin altında bir gelir sahibi gözükmektedir (**Güllülü, Öner, Kaçmazoğlu**, 1997:9).

Aynı araştırmaya göre halkın yüzde 53.4'ü bölgeden göç etmek istiyor.

Daha önce akrabaları başka yerlere göç etmiş olanların yüzde 45'i İstanbul'a, yüzde 18.5'i İzmir'e, yüzde 12'si Bursa'ya, yüzde 8.5'i Ankara'ya gitmek istiyor (**Güllülü, Öner, Kaçmazoğlu**, 1997:16).

Konunun bir de malî ve ekonomik yönü var. Bu alanda da veriler çok net ve güvenilir değil. 1984'ten beri sadece terörle mücadele için harcanan fonların miktarının 20 milyar dolara erişmiş olduğu basına yansıyan rakamlar arasında. Ayrıca, çeşitli kaynakların çeşitli zamanlarda yaptıkları açıklamalara dayanarak, sıcak savaşın (bölgedeki toplumsal ve ekonomik projeler için yapılan harcamalara ek olarak) 1990'lı yılların sonu itibarıyla bütçeye 500 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında yıllık bir ilave yük getirdiği söylenebilir.

UZAK TARİHÇE: EMPERYALİZMİN OYUNLARI

Anadolu yarımadasının Doğu ve Güneydoğu bölgeleri, engebeli arazi ve sert iklimi ile Osmanlı dönemi dahil, sürekli olarak merkezî yönetimin denetimi açısından sorun yaratmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye Cumhuriyeti'nden bambaşka bir yönetim biçimine sahip olan Osmanlı döneminde de başkent olarak İstanbul'un bölge üzerindeki egemenliği sürekli sorunlarla karşılaşmıştır.

İmparatorluğun batış süreci başladığında, ülkeyi paylaşmak isteyen Batılı güçler (ya da "emperyalist" devletler) Birinci Dünya Savaşı sonrası, Anadolu'da kendi denetimlerinde Ermeni, Kürt ve Laz devletleri kurulmasını kararlaştırmışlardı (Mumcu 1996c:15). Osmanlı ile imzalanan Sevr antlaşması bu emelleri yazıya döken bir belge idi.

Türkiye'deki sorunun, adı ister "Kürt Sorunu" olsun, ister "Güneydoğu Sorunu", temelinde Ortadoğu petrolleri yatar.

Batılı büyük devletlerin Ortadoğu'yu denetleme politikaları, giderek, hem zamanında Musul'da hak iddia etmiş, hem de bölgede bir "güç" olarak ortaya çıkmış olan Türkiye üzerinde oynanan çeşitli oyunları sahneye koymaktadır.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Kürt örgütü yasal olarak 1908 yılında, "Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak kurulmuştu. Aynı yıl, İstanbul'da da "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" kurulmuş ve başkanlığına ölene kadar, **Seyit Abdülkadir** seçilmişti.

Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurucularından ve Şura-yı Devlet (Danıştay) Başkanı olarak **Damat Ferit** Kabinesinin üyelerinden olan **Seyit Abdülkadir**, 1879'da İran'da bağımsız bir Kürt devleti kurmak için başarısız bir ayaklanma başlatan, Peygamber soyundan geldiği iddia edilen, Nakşibendî Şeyhi Şemdinlili **Ubeydullah**'ın oğluydu (Mumcu, 1996c:2).

Savaş sonrasında, 1918'de yine İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti ile Kürdistan Cemiyeti, 1919 yılında Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, Kürt Talebe Heyvi Cemiyeti, Kürt Kadınlar Teali Cemiyeti ve Kürt Millî Fırkası kurulmuştu. 1921'de ise Kürdistan Teşriki Mesai Cemiyeti kurulmuştu (Mumcu, 1996c:2).

İşte Güneydoğu bölgesindeki olayların önemli bir cephesini oluşturan "Kürt sorunu"nun başlangıç noktası da buydu: Çöken, dinsel temelli, pek çok etnik grubu bağrında barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki mirasının paylaşılması sorunu (Kirişçi; Winrow, 1997, 69-79).

1918 ve 1919 yıllarında yoğunlaşan Kürt örgütlenmeleri, aslında, arkasında ciddi bir "Batı" desteği olan siyasal paylaşım kavgasının, sonradan bütün oluşumları ve beklentileri bozacak güce kavuşan **Mustafa Kemal**'i dengelemeye yönelik olarak da kullanılacak olan bir yansımasıydı.

Anadolu'yu paylaşmak isteyen Batılı ülkelerin oyunu **Mustafa Kemal**'in gücü ile bozulunca, emperyalizm de, **Mustafa Kemal**'in karşısında olan tüm siyasal, ekonomik, etnik, ideolojik ve askerî oluşumlara destek verdi.

Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt ve Ermeni ögeleri, Batılı ülkelerle savaş sonrası derhal ilişkiye geçerek, özerk yönetim ve toprak isteklerini onaylatmışlardı.

Her ne kadar, **Mustafa Kemal Atatürk**’ün gücü, başta Anadolu pastasından, tarihi Bizans’ı canlandırmak için en büyük payı isteyen Yunanlılar olmak kaydıyla, tüm Batılı ülkeleri yenip, içindeki isyanları da bastırarak yeni bir Cumhuriyet’i kurmaya yettiyse de, Anadolu toprağı üzerindeki toplumsal, siyasal ve ideolojik oluşumlar da, emperyalistlerin oyunları da bitmedi.

Böylece, “ulus-devlet” olgusu ile simgelenen 20. yüzyıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihi, bir anlamda, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya ve Akdeniz üzerinde cereyan eden ve hatta zaman zaman Orta Asya’ya dek uzanan, “uluslararası çıkar çatışmalarının” da tarihi oldu.

23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılması, **Mustafa Kemal** hareketinin gelip geçici bir başkaldırı olmadığı ve Anadolu’daki bağımsızlık direnişinin ciddi askerî ve siyasal boyutları bulunduğu konusunda Batılı devletleri uyarmıştı.

Bağımsızlık Savaşı’nın dönüm noktası olan Sakarya muharebesinden hemen önce, **Mustafa Kemal**’in orduları yeterince güçlenmeden, 1921 yılının Mart ayında Koçgiri ayaklanması başladı. 17 Haziran’da bastırılan bu ayaklanmada, Kürdistan Teali Cemiyeti yöneticilerinin Musul petrollerini ele geçirmeye çalışan İngilizler ile işbirliği yaptıkları, yıllar sonra yayınlanan yabancı ülkelerin büyükelçiliklerinin yazışmalarına ilişkin belgelerle saptanmıştı (**Mumcu**, 1996c:21-27).

Dönem, Osmanlı’nın mirasının paylaşılması dönemiydi ve Musul petrollerinin en güçlü mirasçısı, Ankara’daki TBMM Hükümeti gözüküyordu.

Nitekim Lozan’da, **İsmet Paşa**, “Musul’u almadan dönmem” anlayışı içinde direniyordu.

LOZAN’DA TEKRARLANAN İNGİLİZ EMELLERİ VE AMERİKALILAR

Lozan barış müzakerelerinde **İsmet Paşa** ile İngiliz Delegasyonu başkanı **Lord Curzon** arasında son derece ilginç tartışmalar yaşandı:

Bunların en önemlilerinden, günümüzdeki olayları da etkileyen en uzun erimlilerinden biri Musul sorunu, bu soruna bağlı olarak da petrol konusu ve Kürt halkının Türkiye ile ilişkisi idi.

İsmet Paşa Musul bölgesinin Türkiye’ye verilmesini isterken, yörede bir plebisit yapılmasını öneriyor ve ilke olarak “kime bağlanmak istediklerini halka sorarak karar verelim” diyordu.

Buna karşılık, yöre halkının yarısının Kürt olduğunu iddia eden **Lord Curzon** plebisite yanaşmamakta ve sorunu, Dünya Savaşı’nı galip bitiren devletlerin gücünün etkili olacağı müzakereler yoluyla, hiç olmazsa, yine bu devletlerin egemen olduğu Milletler Cemiyeti aracılığıyla çözmek istiyordu (**Lozan**, 1993:368-372).

İşte bu tartışmalar sırasında, **İsmet Paşa**, yeni kurulan Türk Hükümeti’nin Kürtlere bakış açısını da son derece net bir biçimde ifade etmektedir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de Hükümetidir; çünkü, Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisine girmiştir ve Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin Hükümetine ve Yönetimine katılmaktadırlar.” (**Lozan**, 1993:349)

İsmet Paşa, Türk-Kürt birlikteliğini sadece Meclise ve yönetime katılmaya dayamakla da kalmamakta, tarihsel olarak bu birlikteliğin vatandaşlık açısından sonuçlarına da değinmektedir:

“Kürtler, Türkiye’de her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır, siyasal ve sosyal bakımlardan, her zaman işbirliği yaptıkları Türk Hükümetini hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymamışlardır. Büyük Millet Meclisi’nde milletvekilleri vardır, hükümet ve yönetim işlerine etkili olarak katılmaktadırlar.”

Ve **Lord Curzon**’un “özerk bir yapı” vaat ederek, Türkiye’den ayırmaya çalıştığı Musul için, böyle bir yapının “sömürge” olacağını ve Kürtlerin bu tür bir sömürgeciliği kabul etmeyeceklerini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Kullanılan ad ne olursa olsun, gerçekte bir sömürge olacak bir ülkede, yabancı bir Devletin uyruğu durumuna geçmek üzere, şimdiki durumunu değiştirmek isteyen tek bir Kürt bile yoktur.

“Böyle bir durumda, kendilerini temsil etmeyecek bir hükümet ve Parlamentosu uzaktan yönetilecek olan ülkelerinin kaderi üzerinde hiçbir gerçek etkileri olmayacağını Kürtler bilmektedirler.

“Yurttaşlık haklarını ve yetkilerini kapsamayacak olan ve sözde özerk bölgelerin halklarına tanınacağı söylenen haklar, Kürt soyu gibi üstün bir soyu hiç tatmin etmeyecektir.”

İsmet Paşa, bugünkü Güneydoğu sorununa da ışık tutan sözlerini, sanki bugünkü emperyalist oyunlarını görmüş gibi şöyle sürdürmektedir:

“Musul Kürtleri için olduğu kadar, Anadolu’nun öteki yerlerindeki Kürtler için de geçerli olan bu düşünceler, Musul Vilayetinin doğu kesiminde oturanlara dört yıldan beri söz verilen yalancı özerkliğin, kendilerine neden hiç çekici görünmediğini ve gerçekte sömürge yönetimi altına alınmış bir halk durumuna düşürülmüş insanların kaderine ortak olmayı kabul etmeye onları neden inandıramadığını açıklamaktadır.” (Lozan, 1993:350)

Bütün tartışmalarda ortaya çıkan nokta, İsmet Paşa’nın Anadolu’yu ve Musul’u hem Türklerin hem de Kürtlerin anavatanı olarak gördüğü ve Kürtlerin de böyle gördüklerine inandığıdır.

Bu nedenle plebisit istemekte, Kürtlerin de Türklerin de yeni Türk Devleti ile bütünleşmek isteyeceklerine güvenmektedir.

Aslında bu görüşünde ne denli haklı olduğu, önerisinin kabul edilmeyişiyile de ortaya çıkmaktadır.

Daha da ilginç olan nokta, Amerikan heyetinin, Musul konusunda verdiği bir muhtırayı tutanaklara geçirterek, bu bölgedeki petrol kaynakları konusunda kendisinin de taraf olduğunu belirtmiş bulunmasıdır (Lozan, 1993:377-378).

BÖLGEDEKİ İNGİLİZ VARLIĞI

Sonunda, Batılı Devletler, yani Batı Emperyalizmi, Musul konusunda galip geldi ve konu Cemiyet-i Akvam’a bırakıldı. Milletler Cemiyeti’nin konuyu görüştüğü sıralarda ise, 1924 yılının Eylül ayında, Nasturî ayaklanması başladı.

İngilizler, Hristiyan halkın bu ayaklanmasına fiilen destek veriyorlardı. İngiliz

hava ve kara kuvvetleri, doğrudan âsilerle birlikte TBMM kuvvetlerine karşı savaş-
tılar (Öke, 1992:136-140; Kışlalı, M. A., 1996:104; Mumcu, 1996c:20).

1925 yılı başında Musul sorunu Cemiyet-i Akvam’da görüşülme halinde iken, İngilizlere **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının Musul üzerine bir askerî hareket düzenleyebilecekleri konusunda raporlar yollanmıştı (Öke, 1992:158).

İşte **Şeyh Said** ayaklanması tam bu sıraya rast geldi.

Ayaklanmanın bastırılması sırasında yumuşak tutumundan dolayı **Fethi Bey** Başbakanlıktan alındı, yerine **İsmet Paşa** yeniden Başbakan olarak atandı ve ayaklanma Mayıs sonunda bastırılarak, sorumlular cezalandırıldı.

Bu arada, Hükümet, ülke içinde de sertleşti ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu’na şu madde eklendi:

“Dini ve mukaddesatı diniyeyi siyasî gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadıyla cemiyetler teşkili yasaktır. Bu gibi cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar vatan haini sayılırlar. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek devlet şeklinin değiştirilmesi veya devlet güvenliğinin bozulması veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasında kargaşalık ve bölücülük için gerek tek başına ve gerek toplu olarak sözlü veya yazılı veya fiili şekilde veya konuşarak veyahut yayın yapmak suretiyle harekette bulunanlar vatan haini sayılır...”(Kışlalı, M. A., 1996:108).

Aslında, **Şeyh Said** isyanı bastırıldıktan sonraki mahkeme safhasında, olayın ardında İngilizlerin somut desteğine ilişkin kesin kanıtlar bulunamadı. Bugün yapılan araştırmalar, İngiltere çıkışı olduğu sanılan bazı cephane kutularının üzerinde Kürdistan yazılı olduğunu ve İngiltere’nin Fransa’ya baskı yaparak, Türk askerî kuvvetlerinin Suriye sınırları içindeki demiryollarından yararlanmalarını önlediğini saptamıştır.

Bütün olasılıkları ve yapılan araştırmaları değerlendiren Öke, şu yargıya varıyor: “...Ayaklanmanın çıkmasından çok, sınırlı kalması İngiltere’yi daha çok ilgilendirmiştir. Hatta İngiltere’ye yukarda saydığımız yararları sağlayabilecek bir ayaklanma için, İngiltere’nin – en azından Kurtuluş Savaşı’nın başındaki tutumuyla – Kürtlere ‘umut verdiği’ de düşünülebilir. Fakat daha kesin olan nokta, İngiltere’nin ayaklanma bir kere patlak verdikten sonra, bunun bir bağımsızlığa kadar gitmesine yardımcı olmaktan kaçınmasıdır.” (Öke, 1992:159)

Öke’nin bu çözümlemesi doğru ise, İngiltere’nin “bağımsızlığı desteklememesinin” en önemli nedeninin yeni kurulmuş olan T.C. devletin gücü olduğu söylenebilir.

Şeyh Said ayaklanması, esas olarak, Kürt milliyetçiliğinden çok, “şeriat” anlayışına dayalı bir nitelik taşıyordu. Bir yabancı gözlemcinin de belirttiği gibi, olayın temelinde “eski İslamî geleneklerine bağlı Türkiye ile, yeni laik ve ilerici Türkiye arasındaki çelişki” yatıyordu (Kışlalı, M. A., 1996:105).

Yine de, liderlerin Kürt olması ve İngilizlerle yakın ilişkiler, bu isyanın da Anadolu’da hemen hemen her zaman adeta “doğal olarak”, kendiliğinden oluşan, “emperyalizmin çıkarları” ile, “Kürt milliyetçiliği” ve “siyasal İslam” ittifakına oturduğu konusunda önemli ipuçları veriyordu.

Aslında bölge İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına kadar, sürekli bir "ayaklanma" ve "harekât" alanı olma niteliğini sürdürmüştür.

M. A. Kışlalı, bölgedeki olayların Fransız ve İngiliz kaynaklarına göre yorumlarıyla birlikte verdiği envanterde şunları sayıyor:

1) Raçkotan-Raman harekâtı, 9-12 Ağustos 1925. 2) Sason harekâtı, 1925-1937. 3) Birinci Ağrı ayaklanması, 16 Mayıs-17 Haziran 1926. 4) Koçuşağı harekâtı, 7 Ekim-30 Kasım 1926. 5) Mutki harekâtı, 26 Mayıs-25 Ağustos 1927. 6) İkinci Ağrı ayaklanması, 13-30 Eylül 1927. 7) Bicar ayaklanması, 7 Ekim-17 Kasım 1927. 8) Âsi Resul ayaklanması, 22 Mayıs-3 Haziran 1929. 9) Tendürük harekâtı, 14-27 Eylül 1929. 10) Savur harekâtı, 20 Mayıs-9 Haziran 1930. 11) Zeylan ayaklanması, 20 Haziran-Eylül 1930. 12) Oramar ayaklanması, 16 Temmuz-10 Ekim 1930. 13) Üçüncü Ağrı harekâtı, 7-14 Eylül 1930. 14) Pülümür harekâtı, 8 Ekim-14 Kasım 1930. 15) Dersim (Tunceli) ayaklanması, 1937-1938. 16) İkinci Tunceli harekâtı, birinci aşama, 2 Ocak-7 Ağustos 1938; ikinci aşama, 6-16 Eylül 1938 (**Kışlalı, M. A.**, 1996:103-149). Bir de tabii bunlara, 17) olay olarak 15 Ağustos 1984 tarihinde başlamış olan PKK saldırısını eklemeliyiz.

YAKIN TARİHÇE

Olayların yakın tarihinde, uluslararası kamuoyunun Türkiye'yi büyüteç altına almasına yol açan üç dönüm noktası vardır.

Birinci dönüm noktası, İran-Irak savaşı sırasındaki Halepçe katliamı sonrası Türkiye'nin sınırına yığılan Kuzey Iraklı peşmergelere, çok hazırlıksız olduğu halde, sığınma hakkı tanınmış olmasıdır. Bir süre çok kötü koşullarda konuk edilen bu mültecilerin günlük yaşam sıkıntıları dünya basınında, "Türkiye'deki Kürt Sorunu" biçiminde ele alınmıştır.

Yakın tarihteki *ikinci dönüm noktası* **Danielle Mitterand**'ın Güneydoğu ziyaretidir.

Üçüncü dönüm noktası da Paris'te toplanan Kürt konferansının yol açtığı gelişmelerdir.

Pek çok kişi ise, son olayların yakın tarihini, 15 Ağustos 1984 yılında PKK'nın yaptığı Şemdinli ve Eruh baskınlarıyla başlatma eğilimindedir.

Oysa, bırakın Cumhuriyet öncesine kadar giden olayları, son olayların yakın tarihi bile daha geridedir.

M. A. Kışlalı bu yakın tarihi şöyle özetliyor:

"1984 Ağustosunda tüm güvenlik güçlerini tam anlamıyla 'gaflet' halinde yalayan PKK hareketi, daha 1981 başından itibaren kendini açıkça gösteriyordu.

"'Politik Rapor' adıyla yayımlanmış, herkesin elde edebileceği bir yayınında PKK, 'Devrimci Şiddet' adını verdiği faaliyetinin gelecekteki sınırlarını çiziyordu.

"Nasıl 1970'li yılların başında Ermeni tedhişi ABD'deki yayınlarıyla ilerde neler yapacağını işaretlerini vermiş, bunun karşısında Türkiye'nin ilgili servisleri seyirci kalmışlarsa, 1980'li yılların başında da PKK'ya karşı seyirci kaldılar.

"PKK 27 Kasım 1978'de kurulmuş, 1979 Temmuzunda varlığını Milletvekili **Mehmet Celal Bucak**'ı öldürmek isteyerek açıkça ilan etmişti. **Bucak** yaralı kuruldu.

“Celal Bucak hem milletvekiliydi, hem de saygın bir aşiretin reisiydi. Kendisine saldırılması çevrede saldıranların itibarını birden artırdı. Bölgede insan psikolojisi daima güçlüden yanadır...”

“PKK faaliyetleri de kırsal ve kent eylemleri olarak ikiye ayrılıp sürdü. Devrimci şiddet, savunmasız insanlara karşı başlatıldı. Devlet ne olduğundan habersizken tek tek kimi olaylar sürdü.

“12 Eylül askerî müdahalesinden sonra sinme oldu. Bir kısım militan yurtdışına kaçtı. Sonra bölgede hazırlıklar devam etti. Ancak hareketin temel ilkelerinden, felsefesinden henüz açıkça söz edilmiyordu. Bunun için 1981 yılını beklemek gerekti.

“1981’deki yayınlarında, o yılın Temmuz’unda yapılan toplantılarında PKK, devrimci şiddetin gerilla savaşına, oradan da halk ayaklanmasına gideceğini söylüyordu.

“Gerilla savaşına gitmeden siyasi amaçlara ulaşamayacaklarını vurgulayanlar, aradan 15 yıla yakın zaman geçtikten sonra hâlâ aynı şeyleri yineliyorlar.” (Kışla-ı, M. A., 1996:166)

Siyasal açıdan Güneydoğu’yu, “Kürt Sorunu” biçiminde uluslararası kamuoyunun gündemine sokan asıl olay, Türkiye’nin iradesi dışında ortaya çıkan “Halepçe katliamı” ve insancıl yaklaşımı ile kendi aleyhine gelişen, bu katliamdan kaçanlara verilen sığınma hakkıdır.

İran-Irak savaşı sırasında, Halepçe’de kimyasal silahların kullanıldığı söylentisi ve sonra da Kürt Peşmergelere karşı Irak ordusunun saldırısı, binlerce Kürt Peşmerge’nin Türkiye’den sığınma istemesine yol açmıştı.

Türkiye’nin bu sığınma isteklerini karşılayacak hiçbir maddî hazırlığı yoktu. Buna karşın, insancıl amaçlarla sayıları yetmiş bine yaklaşan Kürt mülteci, alelacele kurulan yetersiz kamplarda gereksinimleri devlet tarafından karşılanmak üzere misafir edildi.

Türkiye bu eylemi ile, “Güneydoğu’daki Sorunlar Yumağını” kendi elleriyle uluslararası platformda nasıl bir “Kürt Sorunu”na dönüştürdüğünün farkında değildi.

Siyasal olarak, Güneydoğudaki Sorunlar Yumağı’nın yeniden Kürt Sorunu olarak biçimlenmesindeki en önemli uluslararası adım ise, bölgedeki Kürt liderlerin de söylediği gibi, Fransa Cumhurbaşkanı’nın eşi Danielle Mitterand’ın Diyarbakır’a 1989’da yaptığı ziyaretle atılmış gözüküyor.

Tarafsız gözlemcilere göre **Bayan Mitterand**, bu ziyareti ile, “Türkiye’deki Kürt sorununun Avrupa’da uzlaşmaz bir milliyetçilik (Kürt milliyetçiliği) anlayışıyla formüle edilmesinde kilit bir rol oynamış ve (Kürtler için) sağlam bir müttefik olduğunu kanıtlamıştı.” (Pope ve Pope, 1997:263) (Parantez içindeki açıklamalar benim. E.K.).

Mülteci peşmergeleri ziyaret maksadıyla yapılmış olan bu seyahat, tüm dünyanın ilgisini birdenbire “Kürt sorunu” adı altında Güneydoğu’ya yöneltti.

Bölgedeki ayrılıkçı harekete büyük bir moral olan bu ziyaretten sonra, Paris’te toplanan Kürt konferansı, Fransa’nın katkısıyla, sorunun iyice ırkçı bir siyasal çizgiye oturmasına yol açıyordu. Çünkü bu konferans dolayısıyla ortaya çıkan geliş-

meler, sonunda, Kürt kökenli politikacıların, kendi kökenleri doğrultusunda, yani milliyetçi bir yaklaşımla, yeni bir siyasal parti kurmalarına neden olacaktı.

Bir anlamda, siyasal olarak 21. yüzyıl Türkiye'si'nde, Türk-Kürt ayrımını siyasal parti çizgisine taşımak ve burada sürdürmek gibi çağ gerisi bir uygulamanın tohumları bu konferans dolayısıyla atıldığı için, olayı iyice irdelemek gerekmektedir.

Yabancı gazetecilerin gözlemlerine göre, bu konferans, "Kürt milliyetçiliği dinamitini ateşlemişti" (Pope ve Pope, 1997:264).

DIŞ DESTEK SHP'Yİ BÖLÜYOR

Konferans, 14-15 Ekim 1989 tarihlerinde Paris'teki Kürt Enstitüsü ve **Danielle Mitterand**'ın Başkanı olduğu Özgürlükler Vakfı tarafından birlikte düzenlenmiştir.

Bundan sonrasını, o zamanlar SHP Genel Başkanı olan **Erdal İnönü**'nün anılarından izleyelim:

"Konferansın ilan edilen amacı Kürt kültürünü tanıtmaktı. Bu maksatla **Bayan Mitterand** ile Enstitü Başkanı **Nizan**, ortaklaşa imzaladıkları mektuplarla, Ortadoğu'daki birçok ülkeden Kürt kökenli olan ya da Kürtlerin yaşamına ilgi duyan siyasetçi ve yazarları bu konferansa katılmaya çağırdılar. Bizim Parlamento'dan birçok milletvekiline, bu arada bana da davet mektupları geldi.

"Mektupta, konferanstaki oturumlarda çeşitli konuların sadece kültür açısından ele alınacağı, siyasal mesajlar verilmeyeceği belirtiliyordu. **Bayan Mitterand**'la daha önce tanışmıştım. Halepçe olayından sonra Türkiye'yi ziyaret etmiş, Güneydoğu'ya gidip sığınmacılara karşı nasıl davrandığımızı incelemişti. O zaman Ankara'da Fransız Büyükelçiliğinde kısa bir görüşmemiz olmuştu. Bana özgürlükler vakfının amacının, dünyanın neresinde olursa olsun, baskı altında sıkıntı çeken güçsüz insanlara yardım etmek olduğunu, bu çerçeve içinde vakıf başkanı olarak Ortadoğu'da Kürtlerin durumu ile yakından ilgilendiğini anlatmıştı. Ben de kendisine, Türkiye'de herkesin, etnik kökenlere ya da dinine mezhebine bakılmaksızın bütün vatandaşlarımızın, demokrasi içinde tüm haklara ve nimetlere ulaşması için uğraştığımızı açıklamıştım ve özlediğimiz reformları yapabilmek için, olmayacak şeyler istemeden, yöresinde geçerli olan yaklaşımlara ağırlık verilmenin şart olduğunu söylemiştim. Cumhurbaşkanı **Mitterand**'ın siyasetteki idealist ama gerçekçi tutumunu da örnek diye göstermiştim.

"Paris'teki konferansa çağrılan milletvekillerimizden birisi davet mektubunu bana gösterip ne düşündüğümü sorduğunda ilk tepkim olumlu oldu. Birkaç arkadaşımızın oraya gidip Türkiye'deki kültür zenginliğini ve uzaktan belki fark edilmeyen, ama geçmişten gelen kararlı bir uyum içinde hep birlikte demokrasimizi geliştirmekte olduğumuzu anlatmaları faydalı olur diye düşündüm. Ama konu üzerinde biraz daha durup arkadaşlarımla tartışınca, böyle geniş kapsamlı bir uluslararası konferansın yalnız kültür konusu ile sınırlı kalamayacağı sonucuna vardım. Böyle olunca da gidecek milletvekillerimizin Türkiye'deki kamuoyu önünde çok müşkül durumda kalacaklarını fark ettim. Genel Merkez'deki ve grup yönetimindeki arkadaşlarla yaptığımız görüşmeler sonunda hiçbir milletve-

kilimizin Konferansa gitmemesini istemeye karar verdik. Meclis’teki öteki parti yönetimlerinin de aynı karara vardıklarını öğrendik. Tahminimiz şu idi ki, toplantılarda başka ülkelerden ya da Avrupa’dan katılan kişilerden bazılarının yapacakları tahrik edici konuşmalarla konferans ister istemez siyasal bir havaya bürünecek ve siyasal içerikli bazı temenni kararları alınacaktı. Eğer bu esnada orada iseler, milletvekillerimiz, bu hava ve kararlar karşısında ne yapsalar, ne söyleseler, Türkiye’de savunulması zor bir duruma düşeceklerdi. Bu olasılıkları düşünerek Merkez Yürütme Kurulu’muzun, Konferansa gidilmemesi kararını, milletvekillerimize bildirdik. Ben de **Bayan Mitterand’a** katılamayacağımı bildiren bir mektup yazdım.” (İnönü, 1995:271-273)

Halepçe katliamı, Kürt Peşmergelere sığınma hakkı tanınması, Bayan Mitterand’ın ziyareti, Paris’teki Kürt Konferansı, birbirini izleyen olaylar zinciridir.

Türkiye, bu anlamda, bir ucu dışarda, öteki ucu içerde, üçüncü ucu ise, kimse denetiminde gözükmeyen dış olaylara bağlı olan bir oluşumun içine sıkışmış gözükmektedir.

Gerisini yine İnönü’den dinleyelim:

“Çağrılan milletvekillerimizden konuşabildiklerim kaygılarımızı anlamış göründüler ve ‘Peki, gitmeyiz!’ dediler. Ancak nasıl olduysa, son anlarda bir karar değişikliği oldu. Merkez Yürütme Kurulu’nun toplantısında iken bir telefon konuşması bize, bazı milletvekillerimizin İstanbul’dan son dakikada Paris uçağına bindikleri haberini getirdi. O anda ne kadar üzüldüğümü anlatamam. Bizim açımızdan, partimiz açısından, arkadaşlarımızın yaptığı, o kadar yanlış, o kadar ters bir hareket ki, bundan sonra ne yapsak, nasıl davransak bu hatanın açtığı deliği onaramazdık. Böyle bir konferansa izinsiz katılmalarının önemi yok deyip görmezlikten de gelsek, disiplin suçu üzerinde durarak en ağır cezayı da versek, her iki halde de partinin uyumlu havasında açılan yarayı kapatamazdık. Bu duygularımı ve üzüntümü Merkez Yürütme Kurulu’ndaki arkadaşlarıma da açtım. Söyleyemediğim bir şey daha vardı. Paris’teki konferansa giden milletvekillerimizin bu hareketleriyle bir anlamda partimizden bağımsızlıklarını ilan etmiş olduklarını, kendilerini tam bir yol ayırmasına götürecek bir adım atmış bulunduklarını seziyordum. Bu yol ayırmasına girildikten sonra nereye kadar gideceklerini o dakikada bilmiyordum ama seçtikleri yol, bana, *geçmişten gelen etnik sorunları demokrasi içinde uyum içinde çözmek için yıllardır verdiğimiz uğraşı sonuçsuz bırakacak bir yol gibi görünüyordu*. Büyük üzüntümün nedeni de bu idi.” (İnönü, 1995:273) (Vurgulamalar benim. E.K.)

Ne yazık ki sonuç, İnönü’nün korktuğu gibi olur.

SHP, bu konferansa katılan Kürt kökenli milletvekillerini, partiden izin almadıkları gerekçesiyle ihraç edince, yeni bir siyasal oluşumun daha yolu açılıyor ve ırkçı temele dayalı olan HEP (Halkın Emek Partisi) kuruluyordu.

Bu sırada Körfez savaşı patlıyor ve Körfez savaşı sırasında, Irak’tan kaçan Kürt mültecilerin Türkiye sınırına yığılması, tüm dünyaya, Türkiye’de bir “Kürt sorunu” olduğu mesajını bir kez daha anımsatıyordu.

Bu arada, 1991 genel seçimleri kapıya dayanmıştı. SHP’den ayrılmış olan HEP’liler, eski partilerinden aday olmak istiyorlardı.

SHP, yeni seçim yasası ile seçimlere katılma şansı bulunmayan, katılabilse bile, yüzde 10 barajını aşması olanaklı olmayan Kürt ırkçılığına dayalı partinin üyelerine, demokratik yapı içinde söz hakkı ve çalışma şansı tanımak, yani Güneydoğu sorununun bazı yönlerinin Meclis'te tartışılmasını ve mümkünse çözüme kavuşturulmasını sağlamak gerekçesiyle, HEP'lilerin eski partileri SHP'ye dönmek istediklerini belirten bir bölümünün kendi listelerinden aday olmasını kabul etti.

İnönü bu olayı anılarında şöyle anlatıyor:

“Genel Sekreterimizin yaptığı ilk görüşme sonunda anlaşıldı ki, bize getirdikleri öneri, HEP'ten ayrılıp SHP'ye girmek ve seçime bizim adaylarımız olarak katılmaktır. Bunun üzerine kendilerine sorduk: 'SHP'ye geçici olarak mı geliyorsunuz, kalıcı olarak mı? Bizim adayımız olarak seçilirseniz, sonra tekrar bizden ayrılıp HEP milletvekili olacak mısınız?...’ ‘Hayır’ dediler, ‘kesinlikle hayır! Biz bu fırsattan yararlanarak partimize dönmek istiyoruz. HEP, bizim için artık bitiyor. Biz ayrıldıktan sonra HEP'in kapatılmasını önereceğiz. Kalan arkadaşlar bunu yaparlar mı ya da ne zaman yaparlar bilemeyiz. Ama bizim HEP'e dönmemiz söz konusu değildir.’

“Bu öneri benim de, Genel Merkez'deki birçok arkadaşımın da hoşuna gitti. Çünkü iki yıldır arayıp da bulamadığımız çözüm kendiliğinden gelmiş oluyordu. Kürt kökenli vatandaşlarımızın SHP'ce dışlandığı suçlamasından kurtulacaktık. Ayrıca benim çok önemli gördüğüm bir nokta da şu idi: *Kürt kökenli vatandaşlarımızın temsilcileri olarak görünmeye başlayan insanların ayrı bir partide değil de bütün etnik yapılara açık bir büyük parti içinde seçilme olanağını korumuş olacaktık. Bence bu, ülkenin bütünlüğünü tehdit edebilecek ayrılıkları demokrasi içinde önlemenin bir yolu idi.*” (İnönü, 1995:282) (Vurgulamalar benim. E.K.).

Böylece 22 Kürt kökenli milletvekili, 1991 seçimlerinde, SHP'li olarak TBMM'ye girdi.

HEP'TEN, DEP VE HADEP'E

Parlamento'ya girdikten sonra, bu milletvekilleri 1992'de SHP'den istifa ederek, Demokrasi Partisi (DEP) adı ile ırk kökenli yeni bir parti kurdular.

2 Mart 1994'te **Tansu Çiller**'in Başbakanlığı döneminde, bu milletvekillerinin bir bölümü, dokunulmazlıkları kaldırılarak, tevkif edildi. **Erdal İnönü** bu karara gerek ifade özgürlüğü açısından ilke olarak, gerekse Türkiye'ye kısa ve uzun dönemde yarar değil zarar getireceğini düşünerek pratik açıdan muhalif kaldı (İnönü, 1995:285-286).

Bir süre sonra da DEP, Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

Bu oluşumlar sırasında, yurtdışına kaçan milletvekilleri tarafından “sürgünde Kürt Parlamentosu” kuruldu ve Avrupa ülkeleri tarafından tanınma aramaya başlandı.

Böylece, bir köşesinde Halepçe katliamı ve Körfez savaşı, öteki köşesinde **Bayan Mitterand** ve Paris'teki Kürt konferansı, üçüncü köşesinde ise, PKK yatan “şeytan üçgeni”, Güneydoğu'daki Sorunlar Yumağı'nın “yakın geçmişini” ve 21. yüzyılda alacağı biçimi önemli ölçüde ipotek altına almış görünüyordu.

Kapatılan DEP'in yerine kurulan HADEP (Halkın Demokrasi Partisi), 1995 ge-

nel seçimlerine katıldı ve çoğunluğu Güneydoğu bölgesinden olmak üzere yüzde 4.2 oy aldı. Böylece, yüzde 10 barajının bulunduğu sistemde Parlamento’ya giremedi.

Hiç kuşkusuz bu durum, toplumun önemli bir sorununun TBMM’ne yansımalarını engellemesi bakımından pek de olumlu olmayan bir sonucu belirliyordu.

ULUSLARARASI BOYUT: EMPERYALİZMİN PARMAĞI

Türkiye tüm komşularıyla çeşitli sorunlar yaşamaktadır.

Kıbrıs sorunu, Yunanistan’ın bin yıllık, “Anadoluyu geri alma” emellerine dayalı düşmanlığını daha da şiddetlendirmiş ve güçlendirmiştir. İki ülke arasında çözümü çok zor görülen bir “Batı Trakya” sorunu vardır (Oran, 1991). Ayrıca Ege kıta sahanlığı ve hava sahası sorunları, Yunanlı komşularımızın, okul eğitiminde çocuklarına okuttukları tarih ve politikacılarının Türkiye konusunda izlediği stratejiler, bu ülkenin, “geleneksel düşmanlığını” 21. yüzyılda da şu ya da bu biçimde sürdüreceğini göstermektedir. Çünkü ne yazık ki bu ülke, tarihi bin yıl geriye götürmeye ve Anadolu’yu yeniden “Bizans sınırları” ile kendine bağlamayı düşlemektedir. Böylece, Yunanistan PKK için sadece bir barınma, örgütlenme ve gelişme yeri değil, militanların eğitiminin yapıldığı ve maddî, manevî her türlü stratejik desteğin verildiği bir “komşumuz” niteliğinde gözükmektedir.

Bulgaristan ile en “sorunsuz” dönemde bile, “soydaş” sorunu yaşanmıştır. Yine de 21. yüzyılda, komşularımızla ilişkilerimiz açısından en sorunsuz ülkelerden birinin Bulgaristan olduğu söylenebilir.

Ermenistan, iyi ekonomik ilişkilerin geliştirilmekte olduğu bir ülkedir. Ama ne yazık ki Ermenilerin Türkiye’ye karşı geliştirdikleri tarihsel düşmanlık ve uluslararası konjonktür bu ülke ile aramızdaki ilişkilerin yeterince olumlu olarak gelişmesini engellemektedir.

Sovyetler Birliği çöktükten sonra, pek çok dar görüşlü kişi, Türk-Rus ilişkilerinin de bambaşka bir döneme gireceğini sanmış, ama bu sanının yanlış olduğu hemen ortaya çıkmıştır. Sovyet döneminin tam tersine, Orta Asya’da ve bütün eski Sovyetler Birliği’nde ortaya çıkmış olan, bağımsız ya da özerk nitelikli, “Türk kökenli” devletler ve yönetimler, Ortodoks kilisesi ve Slav ırkçılığı, çeşitli sorunlar açısından Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri belki de daha gerginleştirici sonuçlar doğuracak eğilimleri belirlemektedir. Nitekim, Rusya, kimi zaman üstü örtülü, kimi zaman açık bir biçimde PKK’ya destek vermeyi sürdürmektedir.

Aslında Türkiye’nin komşularıyla ilişkileri bakımından en olumlu beklentiler yine de Rusya Federasyonu ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. İki ülke arasındaki ekonomik ve stratejik işbirliği, Türkiye’nin komşularıyla geliştirebileceği verimli ilişkilerin başında gelmektedir.

Gürcistan ile hemen hemen hiçbir sorunumuz yok gibi gözükmektedir.

İran ise, Humeyni rejimi kurulduktan sonra, kendisinin “şeriat rejimini” dünyanın öteki ülkelerine ve bu arada komşusu Türkiye’ye de ihraç etmek için ciddi bir çaba içinde görünmektedir. Kendi topraklarında da Türk ve Kürt unsurları barındırmakta olan İran, PKK’ya ciddi sığınma olanağı ve başka destekler de veren komşularımızdandır.

Suriye, Türkiye'deki akarsuların üzerindeki barajlar açısından ciddi bir "su sorununu" uluslararası arenada dile getirerek, Türkiye'ye karşı olumsuz tutumunu açıkça sergilemektedir (Çandar, 1993:449). Bu tutumu sonunda, PKK'nın üst yönetimi bu ülkede yaşamaktadır (Evrensel, 1997:25).

Irak, kendi başına Kürt sorunu'na sahip bir ülkedir. Ayrıca aynen Suriye gibi, su konusunda Türkiye ile sorun yaşamaktadır (Mango, 1995:137-138). İran ile girmiş olduğu savaş sonrası, 1989'da Türkiye'ye komşu olan Kuzey Irak bölgesindeki Kürtlere karşı bir harekât başlatınca, yüz bini aşkın Kürt mülteci, Türkiye'ye sığındı ve böylece, Kuzey Irak bölgesi boşalınca, denetimsiz kaldı ve PKK'nın barınağı oldu. Bu bölgede uluslararası denetim sağlayan "Çekiç Güç"ün göreve başlaması ise, Türkiye ve PKK açısından çok belirleyici bir sonuç vermedi. Türk Silahlı Kuvvetleri oldukça sık aralıklarla, "sınır ötesi harekât" yaparak, burada sürekli olarak yerleşen PKK kamplarına karşı "temizlik" işlemine girişmek zorunda kaldı.

Görüldüğü gibi, komşuları açısından Türkiye, bütünüyle, PKK eylemine aktif destek veren bir çember içinde bulunuyor.

Ayrıca tarihsel olarak İngilizlerin Anadolu'da yerine getirdiği müdahale ve denetim işlevini, Ortadoğu petrollerine bağımlılığı nedeniyle artık önemli ölçüde Amerika Birleşik Devletleri yüklenmiş gözüküyor. Doğrudan Saddam'ı devirmeye yönelik operasyonları için işlevsel gördükleri "Kürt kozunu" oynarken, Türkiye'nin çıkarlarından çok, pek doğal olarak, kendi politikasını ve kendi çıkarlarını kolluyor.

Böyle bir çemberi üretmiş ve Türkiye'yi çepeçevre sarmış bulunan "uluslararası konjonktür" açısından, herhangi bir terör olayının veya düşük yoğunluklu çatışmanın ya da başka herhangi bir siyasal, sosyal ya da askeri bir oluşumun bitmesini beklemek herhalde safillikten de öte bir nitelik gerektirir.

ULUSÇULUK (MİLLİYETÇİLİK), TERÖR VE EKONOMİ

Güneydoğu bölgesinde ortaya çıkan olayların ardındaki ideolojik güçlerin etkili olanlarından biri hiç kuşkusuz ulusçuluk akımlarıdır.

Ulusçuluğun bütün toplumlardaki oluşumu esas olarak aynı süreci belirler; toplumsal bir olgu olarak ulusçuluk dünyanın her yerinde birbirine benzer gelişmeler sonunda ortaya çıkar.

Bu çerçevede, "ulusçuluk akımlarının" "ulus-devletler yüzyılı" olan 20. yüzyılı biçimlendiren en önemli siyasal ve ideolojik öğelerden biri olduğu hatırlanmalıdır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün yarattığı Türk ulusçuluğu kadar, Anadolu'da hep birlikte iç içe yaşayan, Batılı devletlerin işgal ordularına karşı birlikte savaşarak topraklarını kurtaran halkın içinde, öteki ulusçuluk akımlarının ve bu arada Kürt ulusçuluğu'nun (en azından öznel koşullar yani, bilinç ve ideoloji açısından) yerşermesi de doğal ve normal bir siyasal ve ideolojik oluşumdur. Pek doğal olarak, bu öznel oluşum, "ekonomik kendine yeterlilik" ve buna bağlı olarak, "bağımsız bir siyasal birlik", yani bir bağımsız devletin varlığı gibi, nesnel koşullarla desteklenmedikçe, gerçek bir ulusçuluktan söz edilmesi biraz zordur. Fakat yine de, git-

gide bir etkileşim, iletişim ve hatta bilişim çağına dönüşen günümüzde, aynı topraklar üzerinde yaşayan ve aynı yazgıyı paylaşan insanların “sosyal psikolojik öğeleri” yansıtan “grup dinamiği” ve “grup kültürü” açısından da birbirinden etkilennememesi olanaksız bir durumdu.

Böyle bir oluşum, önce Anadolu’yu işgal eden sonra da Ortadoğu’yu denetlemek isteyen, “emperyalist ülkeler” yani Batılı devletler tarafından tahrik ve teşvik edilmeseydi dahi, zaman içinde kendiliğinden ortaya çıkacaktı: Anadolu toprağı üzerinde yan yana yaşayan insanlar mutlak surette birbirlerinden etkileneceklerdi. Türk ulusçuluğu, şu ya da bu biçimde, nesnel koşullar hazır olmasa bile, en azından öznel koşullar açısından Kürt ulusçuluğunu etkileyecekti.

ŞOVENİZME DAYANMAYAN ATATÜRK ULUSÇULUĞU

Nitekim, bu gerçeği, hiç kuşkusuz, herkesten önce **Mustafa Kemal Atatürk** de görmüştü. “Türk ulusçuluğu” kavramını, bu nedenle, ırkçı ve şoven bir anlayış üzerine değil, bizim politikacıların ancak 21. yüzyılda ulaşabildiği “Anayasal vatandaşlık” ve “Anayasal vatanseverlik” gibi, aynı siyasal sınırlar içinde ve aynı topraklar üzerinde yaşayan insanların kader birliği ve iradesi anlayışı üzerine geliştirmişti.

Mustafa Kemal Atatürk, “kozmpolit imparatorlukların” döneminin kapandığı ve “ulus-devletlerin” tarih sahnesine egemen olacağı 20. yüzyılı, çağına uygun bir biçimde algıladığı ve karşıladığı için “şariat devleti” ve “çok uluslu imparatorluk” modellerini yadsıyarak, Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuş ve tarihin akışını yakalayabildiği için başarılı olmuştur.

Gerek hemen hemen hiçbir altyapısal olanağın bulunmadığı kuruluş döneminde, gerekse, 21. yüzyıla girerken, artık bir “ulus-devlet” olmanın alt yapısal koşullarının bir ölçüde tamamlanmış olduğu olgunluk yıllarında, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel niteliklerini değiştirmek amacıyla, dine ya da ırka dayalı olarak bu Cumhuriyete karşı bir çıkış, aslında **Mustafa Kemal Atatürk**’ün yakaladığı “tarihsel oluşumun gücü”nü yadsımak anlamını taşıyordu.

İlginç olan nokta, **Atatürk**’ün yeni bir “ulus-devlet” yaratırken, kullandığı “ulus” kavramının, ırkçı ve şoven anlayışları içermeyen, daha çok toprağa, siyasal sınırlara ve dolayısıyla “ortak irade” olgusuna dayalı bir yaklaşımı benimsemiş olmasıdır. **A. T. Kışlalı**’nın bu konudaki teşhisi şöyle:

“Kemalist milliyetçiliğin içe yönelik hedefi ise, çağdaş bir ulus yaratmaktır. Bu ulus, ne ‘ırkçı’ ne de ‘ümmetçi’ bir anlayışı yansıtmaktadır. **Atatürk**’e göre ulus, ne din ne de ırk temeline dayanır; ulusu yaratan temel öge, ortak tarih, o ortak tarihin ürünü ortak dil ve sonuç olarak ortak kültürdür. **Atatürk** ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir konuşmada, Türk, Kürt, Laz, Çerkes birlikte bir bütün oluşturduğunu vurgulamış, Kurtuluş Savaşı sırasında hep ‘Türkiye Milleti’ deyimini kullanmıştır. Daha sonraları karmaşık bir etnik yapıdan kendine güvenen çağdaş bir ulus yaratmak için çaba gösterdiğinde de, örneğin ‘Ne mutlu Türk olana’ dememiş, ‘Ne mutlu Türküm diyene’ demiştir. O’nun için ‘Türk’, Anadolu toprakları üzerinde ‘kederde’, kıvançta’ dayanışma içinde olan insanların adıdır. Orta Asya’daki Türk, o milliyetçilik çerçevesinde yer almazken, Anadolu’nun bü-

tün insanları, etnik kökenine bakılmaksızın ulusun bir parçası sayılmaktadır” (Kışlalı, 1994a:51-52).

Atatürk’ün bu yaklaşımıdır ki, yeni bir Cumhuriyet’in şemsiyesi altında yeni bir ulus yaratma sürecini, ırkçılığa dayanan Alman Nazizmi ve İtalyan Faşizmi dönemlerinde bile “çağdaş” çizgide tutabilmiştir.

Nitekim yine bizim politikacılarımızın ancak 21. yüzyılda kamuoyu önünde tanıdıklarını ifade ettikleri “Kürt gerçeği”ni **Atatürk** daha o zaman yakalamış ve Bağımsızlık savaşını, hem işgalci Batılı devletlere hem de isyan edenlere karşı, kendisi ile ittifak eden Kürt aşiretler ve liderlerle birlikte götürmüştü.

Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun kozmopolit niteliğinden dolayı, hiçbir “ulusçuluk akımı” doğru dürüst gelişme fırsatı bulamamıştı.

“Türk ulusçuluğu” da ancak **Mustafa Kemal** gibi bir liderin uzun ve özenli çabaları ile Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra geliştirilebilmişti.

Bu çerçevede, gerek Cumhuriyet’in kuruluş aşamasında Batılı devletlerin verdiği destekle, gerekse, kuruluştan sonra, Türk milliyetçiliğinin gelişme sürecinde, Kürt milliyetçiliğinin de oluşması kaçınılmazdı.

Bu süreci **Selçuk**, sorunların nasıl çözüleceğine de işaret ederek, şöyle anlatıyor:

“18. yüzyılda demokrasi ve ‘Aydınlanma’ ile birlikte anılan milliyetçilik, sanayi toplumlarının ürünüdür. O sanayi toplumları ki; kapitalist gelişme aşamasında, yalnız kendi emekçilerini değil dünya halklarını da sömürmek yolunda emperyalizmin bayrağını ellerine aldıkları gibi yoksul ülkelere doğru sefere çıktılar; milliyetçilik şövenleşti, kimi zaman ırkçı bir içerik kazandı.

“Batı, dünyayı sömürmek için mazlum halkları kendisinden aşağı görmek zorundaydı.

“Mazlum halklar da emperyalizme karşı anti-emperyalist direniş sürecine ulaşırlar.

“Atatürk milliyetçiliği böyle bir süreçte ortaya çıkmıştır. Türklerin üstünlüğünü değil, halkların eşitliğini savunan bir içeriğe sahiptir.

“1923 Devrimi’nin ‘Aydınlanma’ sürecinde laiklikle milliyetçiliğin eşzamanlılığı bir rastlantı değildir.

Fransız, Alman, İtalyan aydınlanır da yeryüzünde yaşayan öteki toplumlar karanlıkta yaşayabilirler mi?

Türk aydınlanır da Kürt seyrine mi bakar?...

Ümmet olmaktan sıyrılan her toplumda ulusal kimlik arayışı doğaldır, bilim-seldir; marifet, bu doğal uyanışı şöven ve ırkçı sapmadan koruyarak barış içinde yaşamanın yol ve yordamlarını bulmaktır.” (Selçuk, 1996:57)

Çağdaş bilim, yukardaki satırları destekleyen bir saptama yapmaktadır: Tarih-sel süreç içinde önce birtakım uluslar ortaya çıkmış ve sonra “ulusçuluk akımları” doğmuş değildir. Tam tersine, sanayi devrimi ile birlikte ortaya çıkan, toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasal ve ideolojik oluşumlar “ulusçuluk” ideolojisini doğurmuş, bu ideolojinin etkisi sonunda, “ulus-devletler” oluşmuştur.

Gellner, şöyle diyor: “Ulusçuluk, ulusların bir ürünü değil, tam tersine ulusları meydana çıkaran, ulusçuluğun kendisidir.” (Gellner, 1992:105)

SIYASAL İSLAMIN ROLÜ

Bu saptamanın sonuçları arasında, “ulus olmayan”, yani ulus nitelikleri taşımayan bir “topluluğun”, ulusçuluk akımları çerçevesinde “uluslaşabileceği” ya da “uluslaştırılabileceği” gerçeği açıkça öne çıkmaktadır.

Bağımsızlık Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, henüz Türk ulusçuluğu yerince gelişmemişken, Kürt ulusçuluğu da ortada yoktur. Örneğin, bir “Kürt İsyanı” sayılan **Şeyh Sait** ayaklanmasının temel ideolojik niteliği Kürt ulusçuluğu değil, Osmanlılarda da alışılmış söylemle “din elden gidiyor” sloganına dayalı olarak, “siyasal İslam” idi.

Nitekim, çağımızdaki “az gelişmiş ülke milliyetçiliği” açısından “ulusçuluk” ile “ümmetçiliğin” ve “dinsel söylemlerin” birbirine karıştırılması ve bu anlamda, sanayi devrimi sonrası bir oluşum olan “ulusçuluğun saptırılması” gelişmekte olan ülkelerde görülen bir genel durumdu (Oran, 1977:14).

Çağımızda kökleri **John Stuart Mill**, **Ernest Renan**, **Otto Bauer**, **Edmund Burke**, **Benjamin Disraeli** ve **E. H. Carr** gibi düşünürlere kadar giden klasik ulusçuluk kuramı, ortak dil, din, coğrafya öğeleriyle, tarihsel süreçlere ve bunların sonucu olarak “ortak kültür” ve bu ortak kültürün ürettiği “grup iradesi” kavramlarına dayalıdır (Deutsch, 1967:17-28).

“Ortak kültür” ve “grup iradesi”, özellikle geçmişte, kederde ve kıvançta ortak olmayı, yani ortak bir tarihi, birlikte yaşanmış zaferleri, yenilgileri, sevinçleri ve üzüntüleri, yani bu tarihe karşı ortak bir tavır ve bütün bunların sonunda, ortak bir tutum ve davranış oluşturan, psikolojik ve sosyal psikolojik bir durumu yansıtır.

“Ortak kültür”ün ve “grup iradesi”nin en önemli ifadesi ise, “özgür bireyin iradesi” kavramında ortaya çıkar. Yani insan, birey olarak, tarihsel, toplumsal, ekonomik ve siyasal öğelerin yarattığı “ortak kültür” sonunda, kendini “bir milletin ferdi sayar”. Bu noktada, (pek doğal olarak, referans grubunun da etkisiyle) “bireysel irade”nin dışı vuruluşu önem kazanmaktadır.

Ulus ve ulusçuluk konusundaki son çalışmalar bir ulusun (milletin) “ortak kültür” ve “irade” kavramlarının, birlikte, “bir siyasal birimle birleşmesi” yani bir “devlet yapısı içinde” buluşması sonunda ulusçuluğun söz konusu olduğunu belirtiyor (Gellner, 1992:105).

Burada söz konusu olan kavramlar, “tarihsel bir süreç” sonunda ortaya çıkan, “ortak kültür”, “grup iradesi” ve bunların bir “siyasal birlik” içinde bütünleşmesi olmakla birlikte, çağımızdaki gelişmeler, bireysel iradeyi de işin içine katmak ve bütün bu oluşumları, “bireyin temel hak ve özgürlükleri” anlayışında somutlaştırmaktadır.

Sonuç olarak, her birey kendini hangi ulustan sayıyorsa, o ulusun bir ferdi olarak algılanır.

Bu çerçevede, bir bireye, kendisini üyesi saydığı ulustan başka bir ulusa ait olduğunu söylemek ya da bir parçası olduğunu düşündüğü ulusun yokluğunu (örneğin o ulusun bağımsız bir devlet altında örgütlenmemiş olduğu gerekçesi ile) öne sürmek veya böyle bir ulusun tarihsel ve güncel varlığını (yine aynı gerekçe ile) yadsımak için çaba sarfetmek, (nesnel öğelerin yokluğuna karşın) olsa olsa,

“baskı ve zulüm” kavramlarını işin içine sokarak, o “ulusçu akımı” en azından öznel öğeler açısından güçlendirir.

Tam bu noktada, “ulusçuluk hareketlerinin” ortaya çıkması, gelişmesi ve güçlenmesi açısından önemli bir “psikolojik”, “sosyal psikolojik” ve “siyasal-ideolojik” öğeye yakından bakmak gerekmektedir: “Baskı ve zulüm” yani ekonomik içeriği ile “sömürü” ögesi.

TERÖRÜN İŞLEVİ

Gerek tarih, gerek teori, gerekse güncel olayların gelişmesi göstermiştir ki, bir ulusçu akımın ortaya çıkmasındaki ve güçlenmesindeki en önemli öge, yukarda hatırlatılan “ortak” unsurlara ek olarak, “bir başka ulusun” baskısı ve zulmüdür. Böylece, hem “ortak düşman” kavramı çerçevesinde, “ortak ulusal kimlik” kavramı geliştirilmiş, hem de “baskıya ve zulme” karşı ortaya çıkan tepkilerin kanalize edilmesi yoluyla, “ulusçuluk doğrultusunda bir toplumsal seferberlik” başlatılmış olur.

Ulusçuluk akımlarıyla, “baskı ve zulüm” ögesinin, yani “psikolojik ve sosyal psikolojik” nitelik taşıyan bir “siyasal tutum” ilişkisinin altında, çok daha gerçek çıkarlara dayanan, ekonomik bir öge, “sömürü” ögesi yatar.

Batı Avrupa’daki ulusçuluk akımları, kendi “ulus-devletlerini” ürettikten sonra, bu “ulus-devletler” dünyanın başka yerlerindeki, Asya’daki, Afrika’daki halkları sömürmeye başlamıştır.

Böylece, kökeni aydınlanma ve sanayi devrimi olan “ulusçuluk akımları” anti-emperyalist bir nitelik kazanmış ve Avrupa dışına da kaymıştır

Hobsbawm, ulusçuluk akımlarının, başlangıçta nasıl bir liberal ekonomik oluşumla ortaya çıktıklarını, ama sonradan, bir “kamplaşma” süreci içinde, 20. yüzyılın ikinci yarısında nasıl az gelişmiş ülkelerin “bağımsızlık savaşlarına” dönüştüğünü açıkça ortaya koyar (**Hobsbawm**, 1993:157-191).

Aslında sanayileşmenin ürünü olan Batı Avrupa ulusçuluğunun, “kurtuluş savaşları ulusçuluğuna” dönüşmesi zincirindeki en önemli halka, **Mustafa Kemal** hareketi ve Türk Devrimi, yani Türkiye’nin “Ulusal Kurtuluş Savaşı”dır (**Kongar**, 1994:33-94).

Bu anlamda, “bir başka ulusun baskısı ve zulmü”, yani sömürüsü, ulusçuluğun hem doğmasındaki, hem de bir birleştirici ideoloji niteliğiyle seferber edilerek, askerî, siyasal ve kültürel bir güç haline gelmesindeki en önemli öğelerden biridir.

İşte bu tarihsel, toplumsal ve sosyal psikolojik gerçek, PKK’nın “vahşi ve kör terörünün” ardındaki temel nedendir: PKK, kimi zaman kadınları ve çocukları öldürerek, kimi zaman bir köyün tüm halkını kurşuna dizerek veya otobüste seyahat eden bir zavallı genç kızın kucağına el bombası bırakarak ya da bir tren istasyonuna koyduğu bombayı patlatarak uyguladığı kör vahşet ile, *yıllardır birlikte ve kardeşçe yaşayan Türk ve Kürt kökenli vatandaşların arasına nefret ve kin tohumları ekmeye çalışmaktadır*.

Çünkü, Türkiye Cumhuriyeti’nde ne coğrafi bölge olarak Güneydoğu bölgesinin, ne toplum olarak Güneydoğu’da yaşayan halkın sömürüsü söz konusudur: Bunun en önemli nesnel nedeni de bölgenin sömürülemeyecek kadar yoksul olmasıdır.

Batı Avrupa ulusçuluğunun çoktan çağgerisi kaldığı günümüzde, “azgelişmiş ülke milliyetçiliğini” ayrılıkçı siyasal stratejisinin ve sürdürdüğü insanlık dışı savaşın temeli yapmak isteyen PKK, Türkiye Cumhuriyeti’nin “sömürüsü” ya da “Kürtlere karşı baskı ve zulmü” kavramlarını, ekonomik, tarihsel ve hukusal gerçekler olarak kullanamayacağı için, bu “zulmü ve baskıyı” bizzat kendi uyguladığı yöntemlerle üretmeye çalışmaktadır.

PKK’nın inancına ve uyguladığı stratejiye göre, “kör ve vahşi siddet ve terör” yoluyla oluşturulan kin ve nefret önce “ayrımcılığa”, sonra da “baskı ve zulme” dönüşecek, böylece PKK’ya Kürt kökenli vatandaşlar arasında aradığı desteği ve istediği ideolojik tabanı sağlayacaktır.

PKK’ya göre, bunun da en kestirme yolu ise, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları arasında, Türk kökenli olanların, Kürt kökenli olanlara, kin ve nefretle yaklaşmasının sağlanması, baskının ve zulmün, yalnız toplumsal değil, hukuksal ve siyasal bir devlet politikası olarak da uygulamasının gerçekleştirilmesidir.

Bu amaca varılabilmesi için, Türklerin Kürtlerden, Kürtlerin de Türklerden nefret etmesinin sağlanması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kürt vatandaşlara baskı ve zulüm uygulamasının gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Oysa bu kolay ulaşılabilir bir hedef değildir. Çünkü Anadolu toprağı üzerinde, değişik kültürler, değişik ırk ve milletler, değişik dinler ve mezhepler, zaman zaman çatışarak da olsa, yüzyıllardır birlikte yaşamaktadır. Yani, artık Anadolu halkının bir “ortak kültürü” oluşmuştur: Bu ortak kültür, “çoğulcu bir yapıyı” bağrında barındıran hoşgörölü bir niteliğe sahip gözükmemektedir.

Selçuk’un belirttiği gibi “Anadolu halkı, ne Türkçülüğün ardından koşacaktır, ne Kürtçülüğün! Çünkü bu toprakları mezbahaya çevirmek için, şövenlik üstüne yükselen bir etnik çatışmanın tohumlarını ekmek isteyenlerin ardına yuvalanmış emperyalizmi yakın tarihinde tanımıştır.” (**Selçuk**, 1995:62)

İşte PKK “vahşetinin” amacı ve anlamı, Anadolu halkının binlerce yıllık tarihine karşın, Türkleri ve Kürtleri birbirine düşman etmek ve sonuç olarak da Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, Kürtlere ayrımcılık ve zulüm yapmasını sağlamaktır.

Oysa **Atatürk**’ün kurduğu Cumhuriyet ırka ve dine dayalı bir şövenizmi yansıtmadığı için, yıllardır böyle bir ayrımcılık yapılmamıştır.

Yukarı doğru toplumsal hareketlilik kanalları, genç Cumhuriyet’in gereksinme duyduğu kadroları yetiştirmek için, Osmanlı’dan devir alınan hoşgörü ve eğitime dayalı liyakat sisteminin de etkisiyle, sürekli açık tutulmuştur.

Kürt kökenli vatandaşlar Türkiye Cumhuriyeti Devletinde, general, yargıç, vali, milletvekili, bakan ve devlet başkanı olmuşlardır. Hiç kimse de onların kökenlerini araştırmak ya da bu öge üzerinde durmak gereğini hissetmemiştir.

Bölgenin ya da bölgede oturan halkın sömürüsü de söz konusu olmadığından, hatta, tersine, bölgeye Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından, bölgeden alınan daha büyük kaynaklar aktarıldığından, yani, Kürt kökenli vatandaşlara karşı sistematik ve tarihsel bir sömürü de ortada olmadığından, PKK’nın “kin ve nefrete dayalı ayrımcılık ve baskı” üretme stratejisi, kendi uyguladığı vahşetin dışında, maddi temellerinden yoksun kalmıştır.

Bu durum, PKK’nın “kör ve vahşi” terörü açısından ilginç bir sonuç doğur-

muş, bu terör Türk ve Kürt vatandaşlar arasında kin ve nefret tohumlarının yeşermesi sağlayamamış ama, gerek ulusal gerekse uluslararası platformlarda PKK'ya karşı olumsuz bir tavrın yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Uluslaşma sürecindeki “baskı ve zulüm” ögesinin ayrılıkçı amaçla kullanılabilmesi açısından uygulanan terör, ayrıca, PKK'nın yürüttüğü savaş bakımından “gücünü kanıtlama” ve “kimliğini kabul ettirme” yönünden de anlamlıdır.

PKK, “duruma egemen olduğu” izlenimi yaratmak için, acımasız davranmakta, acımasız davrandıkça, taban yitirmektedir.

Fakat, savaş ve terör sürdüğü sürece, “Güneydoğu sorunu” ne yazık ki öncelikli bir “PKK sorunu” ya da bir “ayrılıkçı terör sorunu” olarak algılanmaya devam edecektir.

Hiçbir toplum, can güvenliğini tehdit eden bir tehlike ile karşı karşıya olduğunda, bu tehlikenin ardındaki uzun erimli, yapısal sorunları kolay kolay algılayamaz, algılayabilse bile, bunlara çözüm üretmek için kolay kolay seferber olamaz. Onun artık tek bir hedefi vardır: Canını korumak, yani savaşı kazanmak.

Oysa, “Güneydoğu bölgesindeki olaylar” bakımından, “savaşın kesin olarak sonuçlandırılması” diye bir hedef konulamaz. Çünkü olayın “uluslararası boyutları”, daha önce de anlatıldığı gibi, konumu Türkiye gibi olan bir ülkede, böyle bir örgütsel ve askeri harekâtı, komşularla tam bir anlaşmaya varmadan durdurmayı olanaksız kılmaktadır. Türkiye'nin ise, yakın gelecekte, tüm komşularıyla bu konuda uzlaşması bütünüyle olasılık dışıdır.

İşte bu çıkmaz, olayın ekonomik, toplumsal ve kültürel yönlerine yeterince dikkat, zaman ve kaynak tahsisinin önündeki en büyük engel olarak gözükmektedir.

PKK terörünün gündeme getirmeye ve işlevsel kılmaya çalıştığı “baskı ve zulüm” ögesinin “sömürü” anlamında, ekonomik içerikten yoksun olması bir başka gerçeğin altını çizmektedir:

SORUNUN EKONOMİK YÖNÜ

Bölge, bugün de gelecekte de, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğu sürece ekonomik olarak yaşama şansına sahiptir, çünkü ancak, bölge dışından oraya aktarılabilecek olan fonlarla yapılan yatırımlar sayesinde bir “kalkınma” söz konusu olabilir. Nitekim, kısaca GAP denilen Güneydoğu Anadolu Projesi, böyle muazzam bir yatırımdır.

Bir başka deyişle, Türkiye'nin Güneydoğu bölgesi, bütün yabancı gözlemcilerin kabul ettiği bir biçimde doğal kaynaklar açısından yoksuldur (Mango, 1995:55) ve ayrıca, tarım dışı ciddi bir üretim olanağı da yoktur.

Bölgenin tek zenginliği, Türkiye'nin büyük bir özveri ile finanse ettiği, muhteşem bir GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) yatırımdır.

Maliye Bakanlığı'nın rakamlarına göre, 1996 yılında, illerin ödedikleri vergiler ve illere yapılan yatırımlar açısından PKK sorununun ön planda gözüktüğü Olağanüstü Hal Bölgesi sayılan illerin durumu bu gerçeği açıkça göstermektedir.

Bu iller devlete toplam 15 trilyon 904 milyar vergi ödemişler, buna karşılık 101 trilyon 604 milyar harcama payı almışlardır.

Bir başka deyişle, Güneydoğu ve Doğu bölgesi, bütçeye yaptığı katkıdan altı misli daha fazla pay almaktadır.

Oysa örneğin İstanbul, 849 trilyon 939 milyar gelir getirirken, devletin harcamalarından alabildiği pay ancak, 190 trilyon 176 milyar liradır. Yani İstanbul, devletten, bütçeye yaptığı katkının ancak dörtte biri kadar pay alabilmektedir (Müderrişoğlu, O., 1997).

PKK’nın “vahşi terörü”, Kürt ulusçuluğunun öznel koşullarına yukarda açıklanan nedenlerle aslında hiç de yardımcı olamazken, nesnel koşullar, yani, ekonomik üretim, ekonomik verimlilik ve ekonomik kendine yeterlilik açısından da, tam bir çıkmazı sergilemektedir.

Çünkü, hem bölgenin ekonomik potansiyeli zaten çok düşüktür, hem de PKK’nın sürdürdüğü savaş, olaya ekonomik açıdan yaklaşılmasını önemli ölçüde engellemektedir.

Bütün bunlara karşın bölgenin tek ekonomik şansı, yine GAP projesidir.

Bu proje sayesinde, bölge yoksulluktan kurtulacak, tarım üretimi gerçek bir patlama yapacak ve o yöredeki tüm vatandaşlarımız ister Türk olsun, ister Kürt, bu büyük serpilmeden paylarını alacaklardır.

“Ayrılkçı terörün” ve “ayrılıkçı stratejinin” açmazı da zaten burada yatmaktadır: Sadece İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlere yerleşmiş ve ekonomik olarak tam bir refah içinde olan Kürt kökenli vatandaşlar açısından değil, aynı zamanda Güneydoğu bölgesinde yaşayan Kürt kökenli vatandaşlar açısından da, ne coğrafi, ne ekonomik, ne de siyasal bir “bölünme” olanaklı gözükmemektedir. Bölgede yaşasın yaşamasın, tüm Kürt kökenli vatandaşların yazgıları, ekonomik olarak ayrılmaz bir biçimde Türk kökenli vatandaşların yazgılarıyla iç içe geçmiştir; aynen bölgenin ekonomik yazgısının Anadolu’nun öteki yörelerine bağlı olduğu gibi.

21. YÜZYILDA GÜNEYDOĞU OLAYLARI

Buraya dek yapılan çözümlemeler ve verilen bilgiler doğrultusunda, Güneydoğu bölgemizdeki “sorunlar yumağı”nın 21. yüzyıldaki görüntüsü pek iç açıcı değildir. Çünkü bu “sorunlar yumağı”nın belirleyici ögesi, “iç dinamik”ten çok, “dış dinamik” olarak gözükmemektedir ve Türkiye, pek doğal olarak “dış dinamik” öğelerine pek de egemen değildir.

Yine de 21. yüzyılda bu sorunların, Türkiye’nin gündemini önemli ölçüde belirleyeceğinden hiç kimsenin kuşku olmamalıdır.

İleriye dönük kestirimler bize şu konularda ipuçları vermektedir:

PKK terörü, komşulardan destek almayı sürdürdüğü sürece, tümüyle hiçbir zaman durdurulamaz.

PKK’nın savunduğu anlaşılan Anadolu’da “Bağımsız Kürt Devleti” ya da “Türk-Kürt Federasyonu” kurulması önerileri, ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısı açısından gerçekçi modeller olarak kabul edilebilir görülmemektedir (Eryıldız, 1993:154).

Sorunun askerî yönü devam ettiği sürece, öteki alanlar gölgede kalmaya mahkûmdur. Çünkü askerî bir çatışmanın olduğu yerde, son çözüm hiç kuşkusuz, askerî savaşın galibi tarafından dikte ettirilecektir.

Askerî açıdan, olayın tümüyle “kazınması” olanaklı olmadığına göre, Düşük Yoğunluklu Çatışma (DYÇ) çerçevesinde, terör kabul edilebilir düzeye indirilerek olayların denetim altına alınmasına çalışılacaktır.

Bir başka deyişle, Türkiye 21. yüzyılda, iyimser bir görüşle terörün “kabul edilebilir” ya da kötümser bir görüşle “kabul edilemez” düzeyleriyle, ama mutlaka terörle birlikte yaşamayı öğrenmek zorunda kalacaktır.

Bu gerçeklere karşın, gerek insan hakları, gerek bölgesel kalkınma sorunları, Güneydoğu bölgesindeki sorunlar yumağı içindeki önemini koruyacaktır.

Güneydoğu bölgesindeki sorunlar yumağına Türk ya da Kürt ulusçuluğunun şovenist yorumlarıyla yaklaşmak, tüm halkın çok daha acı çekmesine ve sorunların çok daha şiddetlenmesine yol açacaktır.

Bu açıdan Cumhurbaşkanı **Demirel**’in tartışmaya açtığı, her türlü ırkçılığı, milliyetçiliği ve dinciliği yadsıyan, “anayasal vatandaşlık” ve “anayasal vatanseverlik” kavramları, hem 21. yüzyıl dünyası hem de 21. yüzyıl Türkiye’si açısından “en optimal çözümler” olarak gözükmektedir.

Özal’ın uyguladığı politikaların sorunu iyice içinden çıkılmaz hale getirdiğini söyleyen **Bölügiray**, önümüzdeki yıllar için “Demokratik Çözüm Senaryoları” ve “Askerî Çözüm Senaryoları” olarak iki grup halinde çeşitli olasılıklara göre, bazı öngörülerde bulunmaktadır (**Bölügiray**, 1993:168-194). Bir bölümü iyimser, bir bölümü kötümser sonuçlarla biten bu senaryoların hepsinin ortak tarafı tek başına Türkiye Cumhuriyeti’nin serbest iradesine ve kararına bağlı olan bir belirleyicilikten uzak olmalarıdır.

Bir başka deyişle, Güneydoğu bölgesindeki sorunlar yumağının 21. yüzyıldaki gelişmesi, sadece Türkiye’nin resmî makamlarının kararlarına bağlı değildir. Önce, terörü sürdüren örgüt olarak PKK’nın, sonra yöre halkının, en sonunda ve en belirleyici olarak da, başta komşularımız olmak üzere, dış dünyanın etkisi büyüktür.

19. 21. YÜZYILDA SİYASETİN GÜNCEL GÜNDEMİ

21. yüzyılda, Türkiye’nin gündemini, hem iç hem dış dinamikler açısından iki temel sorun belirleyecek gibi görünmektedir.

Bunlardan birincisi “globalleşme” ile daha da önem kazanan “Türkiye’nin dünya üzerindeki yeri” sorunudur.

Bu sorun bir yandan ülkenin “Avrupa Birliği” ile ilişkilerini, öte yandan, Orta-doğu, Akdeniz, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde, bir “bölgesel güç” olarak konumunu kapsamaktadır.

İkinci temel sorun ise, yine dış dünya ile bağlantılı olarak, “siyasal İslam” ve “Güneydoğu” sorunları çerçevesinde bir “rejim tartışması” gibi görünmektedir.

Bu iki “temel sorun” yani, Türkiye’nin dünyadaki yeri ile rejim tartışmaları, 21. yüzyıl Türkiye’sinde yedi “güncel tartışma” üzerinde odaklaşacak gibi görünmektedir.

Birinci olarak, “insan hakları” sorunu siyasal gündemin en başındadır.

Genel olarak vatandaşlık hakları bağlamında önem kazandığı kadar, basın özgürlüğü, yargısız infazlar, devlet içindeki çetelerle iç içe geçmiş olan bu sorun, ülkenin siyasal gündemindeki tüm maddelerle de çok yakından bağlantılıdır. Zaten bu nedenle, 21. yüzyıla egemen olacak sorunların başında yer almaktadır.

İnsan hakları sorunu bir yandan “Avrupa Birliği ile bütünleşme” konusundaki sorunlarla iç içe geçerken, öte yandan “Güneydoğu” tartışmalarının da önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

“İnsan hakları” konusu, yukarda açıklanan bağlamda kendi başına, ülke çapında bir sorun olmakla birlikte, “Güneydoğu sorunu” ve “Avrupa Birliği” konuları ayrıca, insan hakları sorununun daha da güncel ve evrensel olması sonucunu doğuruyor.

İkinci olarak, birinci sorundan hiç de daha önemsiz ve de ondan bağımsız olmayan “Güneydoğu” sorunu 21. yüzyıl Türkiye’sini belirleyecek en önemli konulardan biridir.

“Güneydoğu sorunu” aslında kendi içinde beş ayaklı bir “sorunlar yumağı”dır.

Bu sorunun Türkiye açısından birinci ayağı, yukarda 21. yüzyıl gündeminin birinci maddesi olarak belirtilen “insan hakları” konusudur.

Güneydoğu sorununun ikinci ayağı “Güneydoğu’daki bölgesel kalkınma” konusudur.

Üçüncü ayak, “ayrılıkçı terör” eylemleri yani PKK’nın sürdürdüğü savaştır.

Dördüncü ayak, ideolojik olarak “şoven milliyetçilik” akımlarıdır. Gerek şoven Türkçülük, gerekse şoven Kürtçülük, “Güneydoğu sorunu” adı altında önümüze gelen olayın en önemli ayaklarından biridir.

Güneydoğu adıyla önümüzde görülen sorunun en önemli öğelerinden biri de, beşinci ayak olarak “Türkiye’nin komşularıyla olan ilişkileri” ve tabii bu bağlamda, dünya üzerindeki yeridir.

Üçüncü olarak “Avrupa Birliği ile bütünleşme” sorunu gündeme egemendir.

Bu sorun da bir yandan Türkiye’nin dünya üzerindeki yeri ve bir bölgesel güç olarak çeşitli rolleri ile ilişkili olmakla birlikte, öte yandan, yeni ekonomik ve siyasal düzenlemeleri gerektirmesi açısından doğrudan doğruya ekonomik yapı ve siyasal rejim sorunlarıyla bağlantılıdır.

Dış Dünya bölümünde ayrıca üzerinde durulacak olan bu sorunun, siyasal yönü kadar, ekonomik sonuçları da çok önemlidir. Gümrük Birliği’ne girmiş olan Türkiye, 21. yüzyılda, önce, tümüyle olumsuz sonuçlarını yaşadığı AB ile bütünleşmenin getireceği avantajların peşinde koşarak bir hayli zaman yitirecek gibi gözükmektedir.

AB ile bütünleşme olayının bir de hukuksal yönü vardır ki, bu başlıbaşına ayrı bir konu, ayrı bir sorunlar grubudur.

Dördüncü olarak, çok partili döneme geçildikten sonra, Demokrat Parti’nin işlediği hatanın aynı, yani, “çoğunluk baskısının” demokrasi olarak sunulması ve bu çarpıklığın getirdiği sorunlar, bu kez “şeriat devleti”ne ilişkin bir bağlamda, “siyasal İslam” çerçevesinde Refah Partisi’nin söylemleriyle, gündemin önemli maddelerinden birini oluşturmaktadır.

Üstelik, “yüzde 99’u Müslüman olan seçmen” söylemine dayanan bu “çoğunluğun diktatörlüğü özlemi” gerçekçi de değildir. Çünkü ne halkın yüzde 99’u aynı tür Müslümandı, ne de, Refah’ın kastettiği “sünni Müslümanların” hepsi **Erbakan**’ı destekliyordu.

Yani durum, Refah açısından, çok daha vahimdi: Çoğunluk baskısı özlemini “şeriat devleti” ekseninde, siyasal söyleminin temeli yapan bu parti, çoğunluğun desteğine ve dolayısıyla gücüne sahip değildi.

Esas olarak Refah Partisi’nin temel çelişkisi, (demokrasiye inanmadığı halde, demokratik rejim içinde varlığını sürdürmenin yanında) çoğunluğun desteğine sahip olmadığı halde, çoğunluğun gücüne dayanıyormuşçasına, kendisinden farklı düşünenlerin temel hak ve özgürlüklerini yok edici bir tutum içinde gözükme-kti.

Nitekim, 28 Şubat MGK toplantısı da bu çerçevede gündeme egemen oldu: Askerler, Refah’ın, demokrasi ile ters düşen hedeflerini gerçekleştirmek için, demokratik hak ve özgürlüklerden yararlanarak, şeriat devleti özelemlerini genişletme ve çoğunluğa sahip olarak rejimi değiştirme planlarına müdahale etti.

Refah Partisi, iktidarda, ne yazık ki, ülke sorunlarına çözümler üretmek yerine, rejim tartışmasını ön plana çıkararak eline geçen altın bir fırsatı boşa harcamıştı.

Oysa biraz akıllı ve biraz becerikli davranabilseydi, enflasyon, terör, işsizlik, çarpık kentleşme gibi ivedi ülke sorunlarına akılcı ve etkin çözümler üreterek, hem kendi tabanını genişletir, hem halkın mutluluğunu artırır, hem de “siyasal İslam”ın demokrasi içinde de fonksiyonel olacağını göstererek dünyaya ders vermiş olurdu.

Erbakan ve arkadaşları, bu fırsatı ne yazık ki, “demokrasi amaç değil, araçtır” gibi anlamsız rejim tartışmaları ile, “Taksim Camii” gibi simgesel bazı saldırılarla ve daha da kötüsü ortağı olan **Çiller**’in açıklarını kapatmak için, “adil, dürüst ve açık bir yönetim” ilkesinden geri çekilerek, harcadılar.

Beşinci olarak, dördüncü gündem maddesinin tarihsel ve diyalektik açıdan derhal ürettiği tepki, “ordu müdahalesi” biçiminde 21. yüzyılın eşliğindeki Türkiye’de siyasetin bir başka ana maddesi olarak ortaya çıktı.

Çok partili rejime geçildikten bu yana hemen hemen her on yılda bir ortaya çıkan ordu müdahalesi bu kez, yirmi yıla yakın bir süreden sonra yeniden gündeme gelmişti.

İşin ilginç yanı, bu müdahaleyi gerektiren oluşumların, bir önceki müdahale tarafından hızlandırılmış ve pekiştirilmiş olmasıydı.

Bir başka deyişle, “siyasal İslam” hem 12 Eylül, hem de onun uzantısı olan **Özal** yönetimi tarafından desteklenerek ivme kazandırılmış bir oluşumdur. Bazı yazarlara göre, “...irtica, Cumhuriyet tarihimiz boyunca 12 Eylül döneminde kazandığı mevzileri hiçbir zaman elde edememiştir.” (**Yetkin**, 1994:16)

İşte şimdi askerler, önceki müdahaleleriyle palazlanmış olan “şeriat özelemlerine” dur demek için yeni bir girişimde bulunuyorlardı.

1997 müdahalesi, Anayasal çerçeve içinde gerçekleştirilmiş bir olaydı. Dolayısıyla, buna, klasik anlamda bir “darbe” demenin olanağı yoktu.

Yine de, askerî müdahalelerin getirdiği sorunların ve siyasal sonuçların bir bölümü, az da olsa, 1997 müdahalesinde de görüldü.

Örneğin, **Erbakan** ve **Çiller**, iktidardan ayrılır ayrılmaz, “mağdur” edilmiş “demokratlar” kimliğini kullanmaya başladılar.

Oysa, bunlardan biri demokratik hak ve özgürlüklerden yararlanarak, demokrasi yerine şeriat devletini savunanların sözcülüğüyle, öteki ise, hem iktidarda 1995 seçimlerindeki temel sloganının tam tersini uygulayıp, kendine oy veren tüm seçmenlerini aldatmış olarak, hem hakkındaki yolsuzluk iddialarıyla, hem de Susurluk’ta ortaya çıkan, “devlet-mafya-politikacı” üçgeni döneminin sorumlularından biri olarak, “demokrat” sıfatına en az layık politikacılarıdır.

Her ne olursa olsun, 21. yüzyılın eşiğindeki rejim sorunları, “ordunun Türk siyasetindeki yerini” bir kez daha gündemin başına oturtmuştu.

Altıncı olarak, “temiz toplum özlemi” 21. yüzyılın en önemli siyasal projelerinden birini oluşturuyor. **Özal** döneminden devralınan ve **Çiller** döneminde gelişen, “devlet-mafya-politikacı” üçgeni ve bu çerçevede, rüşvet, yolsuzluk, adam kaçırma, gasp ve cinayet olaylarının açığa kavuşturulması ve sorumlularının cezalandırılması, yeni yüzyılın siyasal gündeminin başta gelen güncel maddelerinden biri olarak görünüyor.

Pek doğal olarak bu konuda, yargı, idare ve yasama güçlerinin ortak çalışması ve en önemlisi, “siyasal irade” gerekiyor.

Türkiye’nin yaklaşık seksen yaşındaki Cumhuriyeti’nin, yeni yüzyılda demokrasi sorunları gibi, politikacıların dürüstlük sorunlarıyla da daha uzun bir süre uğraşacağı anlaşılıyor.

Yedinci olarak, 21. yüzyıla egemen olan sorunları çözmek için siyasal sistemde gerekli düzenlemelerin yapılması da yine bu yüzyılın gündeminde. Seçim sistemi, siyasal partiler yasası, partilerin iç örgütlenmeleri yani parti içi demokrasi sorunları ve hatta “Başkanlık sistemi” tartışmaları, ülkeyi 21. yüzyıl boyunca kovalayacak konular olarak görünüyor.

Bütün bu sorunların gerek ön plana çıkması, gerekse çözüm önerilerinin oluşturulması sırasında, 21. yüzyıl dünyasında, siyasal olarak “katılım” ögesinin, kültürel olarak “evrensel kültürün tekdüzeleştirici etkisiyle”, “mikro milliyetçiliğin parçalayıcı” olan ters etkilerinin egemen olacağını akıldan çıkarmamak gerekir.

Türkiye’nin kendine özgü koşulları açısından da, toplumsal olarak “kentleşme”nin ve “yükselen beklentiler devriminin” bütün bu siyasal sorunları etkileyeceğini bilmek gerekmektedir.

20. ÖZET VE SONUÇLAR

Türk toplumsal ve ekonomik yapısını biçimlendiren “devletçi-seçkinci” yaklaşımın kökü Osmanlılara kadar gider. **Mustafa Kemal Atatürk**’ün ortaya çıkışıyla “devletçi-seçkinci” eylem, hukuksal ve felsefi temelini bulmuştur. Bu, Sultan-Halife’nin (Padişahın) egemenliğine karşı, halk desteğine dayanan ulusal egemenlik kavramıydı. Halk desteği kavramı Cumhuriyet’in ilk yıllarında kuramsal bir nitelik taşımaktan öteye geçmiyordu. Toplumun gelişmesi siyasal bir akım yarata-

cak kadar güçlü olmadığı için, ihtilalciler, halk desteğini, tepeden inme “devrimlerle” yaratmaya karar vermişlerdi. Sınıflı bir toplumun oluşturulmasının ilk adımı, burjuvazinin desteklenmesi ile atıldı.

Bağımsızlık savaşının başında “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri” bu kuramsal halk desteğinin hem soyut hem somut kaynağı olarak kullanılıyordu. Daha sonraları, Cumhuriyet Halk Partisi kuruldu. Cumhuriyet Halk Partisi, siyasal bir parti olmanın yanında, ideolojik eğitim yapmak için de kurulmuş bir örgüttü. Bir başka deyişle, parti, aşağıdan yukarı bir iletişimi değil, yukardan aşağı bir eğitimi gerçekleştirmek için kurulmuştu. Geliştirilmek istenen sermaye sınıfının, ekonomik açıdan desteklenmesi için ortaya atılan “devletçilik” ilkesi ile, toplumsal ve siyasal açıdan desteklenmesi için belirlenen “halkçılık” ilkesi, Cumhuriyet Halk Partisi’nin bu eğitim süreci içinde kullandığı yaklaşımlardı (Yetkin, 1974:292-293).

Cumhuriyet Halk Partisi’nin burjuvazi yaratma çabaları, 1950 yılında siyasal olarak da ürün verdi. İktidar, o yıl Demokrat Parti’ye devredildi. 1950’den sonraki gelişmelerle güçlenen burjuvazi, “gelenekçi-liberal” cephenin içinde önemli bir öge durumuna geldi. Büyük toprak sahipleri (toprak ağaları), gelişen burjuvazi, gericiler ve dinci gruplar ve tek parti döneminden bıkmış olan halk, hep birlikte, Demokrat Parti için yaygın bir destek oluşturdular. Böylece, “devletçi-seçkinciler” tarafından topluma zorla kabul ettirilmek istenen devrimlerin özümleme süreci 1950’den sonra “gelenekçi-liberal” cephenin uygulamalarıyla gerçekleşti. Hiç kuşkusuz, 1950-1960 arasındaki bu “benimseme dönemi” sırasında Atatürkçülük’ten kimi sapmalar da ortaya çıktı.

Askerlerin 1960 eylemi, toplumu çağdaş toplum modeline uygun olarak değiştirmek isteyen “devletçi-seçkinciler” adına yapılan bir başka çabadır. Çağdaş toplum modeli kavramı 1930’lardan beri oldukça değişmişti. Batı’nın gelişmiş kapitalist sınıflarının kimi ayrıcalıklarından vazgeçmeye zorlanması sonunda ortaya “sosyal refah devleti” ilkesi çıkmıştı. Bu model, birtakım önemli demokratik araçlarla birlikte, devletin ekonomik ve toplumsal yaşamı denetleyici kurumlarını içeriyordu. İşte 1960 eylemi ve bu yeni modele uygun bir yapı getirmeyi amaçlıyordu.

Bütün bu gelişmeler sırasında, “gelenekçi-liberal” cephe ile “devletçi-seçkinci” cephe arasındaki ve cephelerin kendi içlerindeki ayrılıklar da büyüyordu. Büyük kapitalistler, Adalet Partisi’ne yönelirken, dinciler ve küçük Anadolu sermayesinin bazı kesimleri de değişik ekonomik tabanlar oluşturarak Millî Selamet Partisi altında örgütlenmişlerdi. Öte yandan, “devletçi-seçkinci” grup da, kendi içinde ikiye bölünmüştü. Cumhuriyet Halk Partisi’nin liderliğindeki bir grup, “halkçı” yaklaşımı benimsemişti. Bu grup gittikçe güçlenen işçi sınıfının ve toplumsal-ekonomik gelişmelerin yarattığı yeni kesimlerin (gecekondulu halkı gibi) temsilciliğini yapmaya yöneliyordu. Bu yüzden de tepeden inmecili olan “devletçi-seçkinci” yaklaşımları artık bırakmışlardı. “Devletçi-seçkinci” cephenin içindeki öteki grup ise, ya baskıcı sola (Yön-Devrim grubu) ya da Atatürkçülük perdesi altında baskıcı sağa (Cumhuriyetçi Güven Partisi) kayıyordu. “Devletçi-seçkinci” yaklaşımlarını koruyan bu iki grubun (ki bunlar da kendi içlerinde sol ve sağ olarak ikiye ayrılmışlardı) ortak niteliği, halk desteğinden yoksun olmaktı. Bu yüzden, baskıcı sol

ÇİZELGE (IV) – (2) 1950-1960 ARASI SEÇİM SONUÇLARI

PARTİLER	1950				1954				1957			
	Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Demokrat Parti	4.241.393	52.6	420	86.3	5.151.550	57.6	504	93.2	4.372.621	47.9	424	69.5
Cumhuriyet Halk Partisi	3.176.561	39.5	63	12.9	3.161.696	35.4	31	5.7	3.753.136	41.1	178	29.1
Millet Partisi	250.414	3.1	1	0.2	—	—	—	—	—	—	—	—
Cumhuriyetçi Millet Partisi	—	—	—	—	434.085	4.9	5	0.9	652.064	7.1	4	0.7
Köylü Partisi	—	—	—	—	57.011	0.6	—	—	—	—	—	—
Hürriyet Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	350.597	3.8	4	0.7
Bağımsızlar	383.282	4.8	3	0.6	137.318	1.5	1	0.2	4.994	0.1	—	—

KAYNAK: D.İ.E., 1974: 145 ve *Cumhuriyet*, 1977: 315'ten hesaplanmıştır.

grup çözülerek yok olmaya başladı. Baskıcı sağ grup ise, “gelenekçi-liberal” cephe içinde yeni birlikler aramaya girişti. Bu gelişmeler, çok partili düzen başlayalı ortaya çıkan seçim sonuçları yoluyla yakından gözlenebilir.

ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE SEÇİM SONUÇLARI

Çizelge (IV) - (2), 1950-1960 arasındaki seçim sonuçlarını göstermektedir. Bu çizelgenin ilk niteliği, alınan oylarla Meclis’te kazanılan milletvekilliği sayısı arasındaki oransızlıktır. Bu durum, çoğunluk sisteminin bir sonucuydu. Aslında çoğunluğa dayalı seçim yasası Demokrat Parti iktidarının baskıya yönelmesinin ve 1960 askeri eyleminin de nedenleri arasında önemli bir yer tutar. Çünkü bu yasa, seçim sonuçlarını sürekli olarak en çok oy alan parti yararına abartmış ve iktidarın, olduğundan daha güçlüymüş duygusuna kapılmasına yol açmıştır. Çizelgeden anlaşıldığına göre, Demokrat Parti’nin 1950 ve 1954 başarıları, yandaşlarının öne sürdükleri denli “ezici” değildir. Demokrat Parti en büyük başarısını 1954 seçimlerinde kazandı. Bu seçimde Meclis’teki iskemlelerin yüzde 90’ını elde etmişse de aldığı oy oranı yalnızca yüzde 57’dir. Öte yandan, 1957 seçim sonuçlarına göre, “nispi temsil sistemi” geçerli bulunsaydı, Demokrat Parti belki de iktidardan düşmüş olabilir.

Çizelgeden çıkarabileceğimiz ikinci sonuç, 1950-1960 dönemindeki oyların gösterdiği genel değişme eğilimidir. Görüldüğü gibi, seçmenin davranışı 1954 yılında başlayarak Cumhuriyet Halk Partisi yararına değişmektedir. Gerek her iki partinin eğilimleri, gerekse toplumun genel siyasal, toplumsal ve ekonomik durumu, 1954 yılından sonra seçmenlerin oy verme davranışlarını tersine çevirecek biçimde değişmeler göstermediği için, 1960 eylemi yapılmıyorsa, 1960 ya da 1961 yılında olacak bir genel seçimi Cumhuriyet Halk Partisi’nin kazanacağı ileri sürülebilir. Bu gerçek, Demokrat Parti’nin seçime gitme yerine neden karşıt partiyi bastırmak yolunu yeğ tuttuğunu açıklayan en temel öğelerden biridir. İşin ilginç yönü, 1950-1960 döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nin zararına çalışan çoğunluk sistemi yasası, 1950’den önceki İsmet Paşa iktidarının ürünüdür.

“Nispi temsil” sisteminin etkileri Çizelge (IV) - (3)’te açıkça görülmektedir. Alınan oylarla Meclis’te kazanılan iskemle sayısı oranları oldukça eşitlenmiştir. Çizelgenin verileri, Çizelge (IV) - (2) ile karşılaştırıldığı zaman, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1961 yılında, 1957 yılına göre oy yitirdiği anlaşılmaktadır. Bu aslında, seçmenin baskıya yönelik askeri eylemden hoşlanmadığını göstermektedir. 1960 eylemi ve sonra Millî Birlik Komitesi’nin uygulamaları, Cumhuriyet Halk Partisi ile özdeşleştirildiği için, seçmen, desteğini çekerek bu partiyi cezalandırmıştır. Aynı çözümleme 1973 seçimleri için de geçerlidir. 1973 seçimlerinde Adalet Partisi’nin oy yitirme nedeni (başka öğeler yanında) 12 Mart “Muhtıra”sı ile hükümetten ayrılması değil, 12 Mart’tan sonraki “anti-demokratik” uygulamalarla partinin özdeş tutulmasıydı. Her iki örnekte de seçmen, demokratik değerleri, her türlü baskıcı eyleme karşı çıkacak ölçüde benimsemiş olduğunu göstermiştir. Seçmenin bu eğilimi, 1983 seçimlerinde MDP ile ANAP arasında yaptığı seçim ile de kanıtlanmıştır.

Eski Demokratik Parti’nin oyları 1961 seçimlerinde yüzde 48.5’e varmıştır

ÇİZELGE (IV) - (3) 1960-1977 ARASI SEÇİM SONUÇLARI

PARTİLER	1961				1965				1969				1973				1977			
	Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle		Alınan Oy		Kazanılan İskemle	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Adalet Partisi	3.527.435	34.8	158	35.1	4.921.235	52.9	240	53.4	4.229.712	46.5	256	56.9	3.197.897	29.8	149	33.1	5.468.202	36.9	189	42.0
Cumhuriyet Halk Partisi	3.724.752	36.7	173	38.4	2.675.785	28.6	134	29.8	2.487.006	27.4	143	31.8	3.570.583	33.3	185	41.1	6.136.171	41.4	213	47.3
Cumhuriyetçi Güven Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	564.343	5.3	13	2.9	277.713	1.9	3	0.7
Cumhuriyetçi Köylü Millet P.	1.415.390	14.0	54	12.0	208.696	2.3	11	2.4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Güven Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	597.818	6.6	15	3.3	—	—	—	—	—	—	—	—
Demokratik P.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.275.502	11.9	5	10.0	274.484	1.8	1	0.2
Millet Partisi	—	—	—	—	582.704	6.3	31	6.9	292.961	3.2	6	1.3	62.377	0.6	—	—	—	—	—	—
Milliyetçi Hareket P.	—	—	—	—	—	—	—	—	275.091	3.0	1	0.2	362.208	3.4	3	0.7	951.544	6.4	16	3.6
Millî Selamet P.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.265.771	11.8	48	10.7	1.269.918	8.6	24	5.3
Türkiye İşçi P.	—	—	—	—	276.101	3.0	14	3.1	243.631	2.7	2	0.5	—	—	—	—	20.565	0.1	—	—
Türkiye Birlik P.	—	—	—	—	—	—	—	—	254.695	2.8	8	1.8	121.759	1.1	1	0.2	58.540	0.4	—	—
Yeni Türkiye P.	1.391.934	13.7	65	14.5	346.514	3.7	19	4.2	197.929	2.2	6	1.3	—	—	—	—	—	—	—	—
Bağımsızlar	81.732	0.8	—	—	296.523	3.2	1	0.2	511.023	5.6	—	2.9	303.218	2.8	6	1.3	370.035	2.5	4	0.9

KAYNAK: D.İ.E., 1976: 123 ve Cumhuriyet, 1977: 315'ten hesaplanmıştır.

ÇİZELGE (IV) – (4) 1983-1995 ARASI SEÇİM SONUÇLARI

PARTİLER	1983				1987				1991				1995			
	Alınan Oy		K. İskemle		Alınan Oy		K. İskemle		Alınan Oy		K. İskemle		Alınan Oy		K. İskemle	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Anavatan Partisi	7.823.827	45.1	211	57.9	8.704.335	36.4	292	64.9	5.862.623	24.0	115	25.6	5.527.288	19.6	132	24.0
Halkçı Parti	5.277.698	30.5	117	29.3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Milliyetçi Demokrasi P.	4.032.046	23.3	71	17.8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Demokratik Sol Parti	—	—	—	—	2.044.576	8.6	—	—	2.624.301	10.7	7	1.6	4.118.025	14.6	76	13.8
Doğru Yol Partisi	—	—	—	—	4.587.062	19.2	59	13.1	6.600.726	27.0	178	39.6	5.396.009	19.2	135	24.5
İslahatçı Demokrasi P.	—	—	—	—	196.272	0.8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Milliyetçi Çalışma Partisi	—	—	—	—	701.538	2.9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Refah Partisi	—	—	—	—	1.717.425	7.2	—	—	4.121.355	16.9	62	13.8	6.012.450	21.4	158	28.7
Sosyal Demokrat Halkçı P.	—	—	—	—	5.931.000	24.8	99	22.0	5.066.571	20.8	88	19.6	—	—	—	—
Sosyalist Parti	—	—	—	—	—	—	—	—	108.369	0.4	—	—	—	—	—	—
Yeniden Doğuş Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	95.484	0.3	—	—
Millet Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	127.630	0.4	—	—
İşçi Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	61.428	0.2	—	—
Halkın Demokrasi Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.171.623	4.2	—	—
Yeni Demokrasi Hareketi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	133.889	0.5	—	—
Cumhuriyet Halk Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.011.076	10.7	49	8.9
Milliyetçi Hareket Partisi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.301.343	8.2	—	—
Yeni Parti	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36.853	0.1	—	—
Bağımsızlar	195.164	1.1	—	—	89.421	0.4	—	—	32.721	0.1	—	—	133.895	0.5	—	—

KAYNAK: D.İ.E., 1994a: 206 ve T.C. Resmi Gazete, 3 Ocak 1996, Sayı 22512, s.3'ten hesaplanmıştır.

(Adalet Partisi’nin ve Yeni Türkiye Partisi’nin oy oranlarının toplamı). 1957 seçimlerine göre Demokrat Parti oylarının artmış olması da aynı nedene dayanmaktadır: Askerlerin işe karışmasından sonra, çünkü “diktatörler”, bugünkü haksızlığa uğramış zavallılar durumuna gelmişlerdir.

Eski Demokratların oyları, **Demirel**’in liderliği altında 1965 seçimlerinde daha iyi örgütlendi. Oysa, Cumhuriyet Halk Partisi, düzenin askerlerin etkilerinden arındırılması için harcadığı çabalarla durmadan destek yitiriyordu. Her ne kadar, iki askerî eylem tehlikesi **İsmet İnönü**’nün başbakanlıkları sırasında savuşturulduysa da, orduyu siyaset dışı tutabilmek için Silahlı Kuvvetler’in genel eğilimlerine uygun davranışlar içinde olması, Cumhuriyet Halk Partisi’nin seçmen gözünde sürekli zayıflamasına yol açıyordu. Öte yandan, Adalet Partisi, orduya, CHP’ye ve bütün “devletçi-seçkinciler”e karşı olmanın olanaklarından yararlanıyordu. **İnönü**’nün, “devletçi-seçkinci” yaklaşımın pek çok ilkesini bir yana bırakması bile (**Selçuk**, tarihsiz:241), Adalet Partisi’nin bu güçlenişini önleyemedi.

1969 seçimlerini belirleyen en önemli öğelerden biri, “ulusal artık” sisteminin değiştirilmiş olmasıydı. Küçük partilerin pek çoğu, milletvekillerini 1965’te bu sistemle kazanmış olduklarından (**Abadan**, 1966:363), seçimlerden sonra, Meclis’teki güçleri çok azaldı. 1969 seçimlerinin bir başka özelliği de, seçime katılma oranlarının, Çizelge (IV) - (5)’te gösterildiği gibi, düşmüş olmasıydı. Siyasal partiler, gelecek için yeni umutlar vermekte pek de başarılı olmadıkları için, seçmenler, seçime katılma konusundaki ilgilerini yitirmişlerdi. Adalet Partisi’nin bu seçimlerdeki eylemi Anayasa’yı değiştirmek için üçte iki çoğunluk istemek üzerine kurulmuştu. Seçmenin buna verdiği yanıt, Adalet Partisi’ni 1965 seçimlerine göre daha az desteklemek oldu.

1973 SEÇİMLERİ: TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA YENİ İTTİFAKLAR

1973 seçimleri, Türk siyasal yaşamında bir dönüm noktasını belirler. Bu seçimlerin ilk özelliği, seçime katılma oranında görülen artıştır. Aslında bu artış, ordunun siyasete karışmasını benimsemeyen seçmenlerin tutumundan doğmaktadır. Aynı biçimde, katılma oranında bir artış da 1960 askerî eyleminden sonra yapılan 1961 seçimlerinde görülmektedir. Her iki seçime katılma oranı da seçmenlerin, ordunun siyasal yaşama karışmasına karşı olumsuz bir tutum takındığını belirtmektedir.

Cumhuriyet Halk Partisi seçimlere, büyük önderi **İnönü**’den yoksun olarak girmişti. Yeni önder ve yeni solcu tutumu ile parti, toplumdaki yeni umutları belirlemiş ve yeni oylar toplamıştır. Partinin “devletçi-seçkinci” yaklaşımı, örgütün **Ecevit**’i, **İsmet Paşa**’ya karşı genel sekreter seçmesinden sonra, **İsmet Paşa**’nın partiden ayrılışıyla artık bırakılmıştı.

Öte yandan dinci-gerici gruplar da, kendi siyasal örgütleriyle katılmışlardı 1973 seçimlerine. Her ne kadar Millî Nizam Partisi, Anayasa mahkemesi tarafından kapatılmışsa da, onun uzantısı olan Millî Selâmet Partisi bu kez hiçbir kısıtlama ile karşılaşmamıştı. Hiç kuşkusuz, bu durum Türk demokrasisi için sağlıklı bir göstergedydi. Aslında, din, 1970’ler Türkiye’inde siyasal olarak önemli işlev değişikliklerine uğramıştı. Ülkenin birtakım yerlerinde hızlı kapitalist gelişmelere ve

kapitalistlere karşı, ekonomik ve siyasal bir tepki aracı olma niteliğini kazanmıştı (Yücekök, 1971:175-191). Bu süreç içinde Millî Selamet Partisi, İstanbul ve İzmir'in büyük kapitalistlerine karşı, Anadolu'daki küçük imalatçı ve tüccarı kendi örgütünde topluyordu (Sencer, 1974:364-372).

ÇİZELGE (IV) - (5)
YÜZDE OLARAK SEÇİME KATILMA ORANLARI
(1950-1995)

Yıllar	Katılma Oranları (Yüzde Olarak)
1950	89.3
1954	88.6
1957	76.6
1961	81.0
1965	71.3
1969	64.3
1973	66.8
1977	72.4
1983	92.3
1987	93.3
1991	83.9
1995	85.2

KAYNAK: D.İ.E., 1974: 1945; T.C. Resmi Gazete, 31 Ekim 1973, no. 14698; Cumhuriyet, 1977:37; T.C. Resmi Gazete, 14 Kasım 1983, no. 18221; T.C. Resmi Gazete, 26 Mayıs 1984, no. 18412; D.İ.E., 1994a:206, T.C. Resmi Gazete, 3 Ocak 1996, no. 22512.

Türk toplumsal yapısındaki önemli değişiklikleri yansıtan 1973 seçimlerinin üçüncü önemli niteliği, sınıfsal ayrılıkların seçim uğraşındaki görüntüleriydi. Seçim öncesi, Adalet Partisi, burjuvazinin denetiminde olan o günkü toplumsal ve ekonomik yapının savunuculuğunu yapıyordu. Buna karşılık, solcular, egemen olan toplumsal ve ekonomik yapıya, köylü ve işçi sınıflarıyla, gecekonduarda yaşayan gruplar adına, şiddetle saldırıyorlardı. “Devletçi-seçkinci” yaklaşımıyla, kendi ideolojik modeline göre yarattığı toplumsal yapıya, artık Cumhuriyet Halk Partisi de karşı çıkıyordu. Solcu bir nitelik kazanan Halk Partisi, kendi eseri olan toplumsal ve ekonomik yapıyı değiştirmek için seçmenden oy istiyordu. İlginç olan nokta, bu yeni yaklaşımın demokrasi adına geliştirilmiş olmasıydı. Düzen değişikliği istekleri, 12 Mart “Muhtıra”sından sonra ana sorunlardan biri duruma gelen demokratik hak ve özgürlükler çerçevesinde savunuluyordu.

1923'ten beri oluşan toplumsal ve ekonomik değişimler sonucu, “devletçi-seçkinciler” ile “gelenekçi-liberaller” arasındaki yapay karşıtlık artık bitmişti. Bu karşıtlık, toplumun içindeki belli sınıflar tarafından desteklenen, anlamlı bir sağ kanat - sol kanat ayrımına dönüşmüştü. Bu çalışmada 1973 seçimlerinin Türk siyasal yaşamında yeni bir dönemi belirlediğinin savunulma nedeni budur: Sadece burjuvazi

değil, onun kaçınılmaz karşısı olan işçi sınıfı da Türk toplumunda önemli bir siyasal, ekonomik ve toplumsal güç niteliği kazanmış ve bu gelişme, 1973 seçimleri sonuçlarında gözlenebilmiştir (Özbudun, 1974; Altuğ, 1974).

1973 seçimlerinin yukarda açıklanan özellikleri, Batı tipi bir toplumun niteliklerinin siyasal görünümleridir. Atatürk İhtilalinin (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri) yaratmayı amaçladığı toplum tipi de işte böyle bir toplumdur. Böyle bir toplumun yaratılmasında, siyaset, yalnızca bir araç değildir. “Devletçi-seçkinciler”le, “gelenekçi-liberaller” arasındaki iktidar değişikliğini de düzenleyen siyaset, bu oluşum içinde aynı zamanda bir temel belirleyici öge olmuştur. “Devletçi-seçkinciler”in iktidar dönemleri, toplumun Batı modeline uygun güdümlenmesini ve yoğurulmasını simgeler. Buna karşılık, “gelenekçi-liberal” iktidar dönemleri, bu güdümlenmelerin ve düzenlemelerin topluma “mal olduğu” ve “toplum tarafından emildiği” aşamalarıdır.

İçinde sınıf rekabetinin belirgin bir nitelik taşıdığı “sınıflı toplum”un, Atatürk İhtilalinin (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri) yaratmayı amaçladığı çağdaş toplum “modeli”nin kaçınılmaz bir sonucu olduğunda hiç kuşku yoktur. Bu anlamda 1973 sonrası Türkiye doğrudan doğruya Atatürk İhtilali’nin bir ürünüdür. Bu nedenle, Atatürk İhtilali’nin bir yönünün, sınıflı toplum yaratma amacının, tamamlandığı öne sürülebilir. Artık Atatürk İhtilali’nin ikinci yönü, “bugünkü toplumsal ve ekonomik yapının gözden geçirilerek, temel hak ve özgürlükler ve adil ulusal gelir dağılımı çerçevesinde yeniden düzenlenmesi” aşaması başlamış gözükmektedir.

1973’ten sonra halkın siyasal katılımı, toplumun toplumsal ve ekonomik düzenini değiştirmekte üzerine düşen görevi yapar duruma gelmiştir (Baykal, 1970:154). “Devletçi-seçkinciler”in topluma zorla kabul ettirdikleri devrimlerle (Atatürk Devrimleriyle) sözde “doğal” toplumsal ve ekonomik gelişmeler arasında uzun ve karmaşık etkileşimler sonucu, artık halk kültürü ile Batılılaşma yolundaki güdümlenmeler arasında görülen ikilik ve zıtlıklar (Hotham, 1973:94-100), yok olmaya başlamıştır. Buna karşılık, sınıfsal çıkarların egemen olduğu çatışmalar “siyasal İslam” dahil, her türlü siyasal ve ideolojik yapılanmanın belirleyicisi haline gelmiştir. Bu çerçevede “siyasal İslam”ın bu tarihsel zıtlığı, sınıfsal tabana da oturarak kullanması 21. yüzyılın gündemindeki maddelerden biri olacaktır. (“Sonuç” bölümünde, bu konu üzerinde yine durulacaktır.)

1977 SEÇİMLERİ: YAPAY PARTİLERİN TASFIYESİ

Nitekim, 1977 seçim sonuçları, Demokratik Parti ve Cumhuriyetçi Güven Partisi gibi anlamlı sınıfsal taban oluşturmamış partilerin siyaset sahnesinden silinecek ölçüde güçsüzleşmesine yol açtı.

1977 seçimlerinin gösterdiği bir başka gerçek de, 1980’lere giderken, Türkiye’nin gündemindeki ivedi konunun çağdaş kapitalizmin işler duruma getirilmesi olduğuydu. Bu gerçeğin kanıtları, bir aylık Ecevit hükümeti sırasında gözlemlendi. Aslında, Milliyetçi Cephe seçimleri kazanmıştı. Bir başka deyişle, AP, MSP ve MHP’nin iskemle sayısı, Meclis’teki çoğunluğu oluşturuyordu. Bu cephenin karşısındaki tek güç olan Cumhuriyet Halk Partisi azınlıkta kalmıştı. Bu gerçeğe kar-

şın, Cumhurbaşkanı, **Ecevit**'in oluşturduğu azınlık hükümetini onayladı. Böylece, güven oylaması yapıp, yeni hükümet kurulana dek CHP Genel Başkanı Başbakanlık koltuğuna oturdu. Üstelik de bu oturuş, açık bir biçimde Meclis aritmetiğine karşıydı.

Pek çok kişi için anlaşılması güç olan bu durum, aslında son derece yalın bir takım gerçeklerin, siyasal olaylar sahnesine yansması sonunda ortaya çıkmıştı. Her şeyden önce, CHP azınlık hükümetinin güvenoyu alamamasına değinelim: **Ecevit**, kabine listesini, Cumhurbaşkanı'na sunmuş bir Başbakan olarak elbette "güvenoyundan umutluyum" diyecekti. Şaşırtıcı olan bu değildi. Aslında şaşırtıcı olan, henüz birkaç hafta önce, seçmenin karşısında açıkça yadsıdığı partiye güvenoyu verecek MC milletvekillerinin olabileceğini düşünmekti.

Bu açık gerçek, toplumun çeşitli kesimleri tarafından nasıl görülmedi? Niçin başta büyük basın olmak üzere, hem iş çevreleri, hem işçi örgütleri hem de bürokrasinin büyük bir bölümü yanıldı ve **Ecevit**'in azınlık hükümetinin güvenoyu alacağını bekledi? Bu sorunların yanıtları çok açıktır: Çünkü, bütün bu kesimler, Milliyetçi Cephe hükümetinin 1980'ler Türkiye'sinde işlevini yitirdiğini ve çağdaş kapitalizmin işletilme görevinin CHP'ye düştüğünü düşünüyorlardı. Ayrıca, siyasal şiddet olaylarından da bunalmışlardı. Bu da çok açık bir toplumsal, ekonomik ve siyasal gerçektir. Kimse, Meclis'i oluşturan bireylerin, bu toplumsal gerçeği göremeyeceğini düşünmedi. Oysa, toplumsal olaylarla bireysel olayların nitelikleri ayrıdır. Her zaman sermayenin simgesi **Vehbi Koç** (1901-1996) demeç verdi diye, büyük sermayeye dayalı partinin milletvekilleri bu demece koşut davranışlarda bulunmazlar. Arada pek çok psikolojik, toplumsal-psikolojik ve örgütsel öge vardır. (Unutmayalım ki, altyapı-üstyapı etkileşimi bile ancak uzun dönemde birbirini belirler ve uyuşum genellikle söz konusu değildir.)

Toplumsal bir gereklilik olarak görülen CHP iktidarı, bütün örgütlerce dile getirildiği halde, gerçekleşemedi. Milletvekillerinin bireysel bilinç mekanizması buna izin vermedi.

Bu arada, bir aylık CHP azınlık hükümetinin hem işverenler, hem de işçiler gibi, karşıt çıkar grupları ve karşıt sınıflar tarafından desteklendiğine tanık olundu. Kanımca, olayların özüne inmeyenleri asıl şaşırtan olgu, güvenoylaması sorunundan çok, buydu. Oysa durum son derece açıktı. Kapitalizmin temsilcisi gibi görülen Milliyetçi Cephe, çağdaş kapitalizmin çok gerisinde kalmıştı. Ne işçinin ne de işverenin çağdaş kapitalizmin koşulları altında yaşamasına izin veriyordu. Oysa, toplumun çeşitli sınıf ve grupları, çağdaş toplumların bugün eriştikleri "çoğulcu demokrasi" ya da "sosyal refah devleti" aşamasında sağlanan savaşım araçlarından yararlanmak istiyorlardı.

Ayrıca çok daha önemli bir neden, piyasa mekanizmasının işleyebilmesi için yeni önlemlere gerek duyulmasıydı. Bu önlemlerin Milliyetçi Cephe'nin az gelişmiş kapitalizm anlayışı içinde alınabileceği pek umulmuyordu.

Umutlar niçin **Ecevit**'e bağlandı? Çünkü, "düzen değişikliği" sloganı ile ortaya çıkan bu lider, yeni kabul edilen parti programı ile bu düzenin işler duruma getirilerek değiştirileceğini belirtiyordu. Türkiye'de işçi de, işveren de gerçekçidir. Düş peşinde koşmak tarihte kalmıştır. Bu çevreler, uzak geleceğe ilişkin "düzen

değişikliği” yerine, yakın geleceğe ilişkin, “düzene işlerlik kazandırılması” işlevi üzerinde odaklaştılar. Nitekim, bir aylık Ecevit hükümeti, hazırladığı program ile, kendi ivedi işlevini böyle gördüğünü de kanıtladı. Ayrıca, yeni hükümet, şiddet eylemlerinin durdurabilmesi konusunda da yeni bir umudu simgeliyordu.

Türkiye’nin 1977’deki toplumsal, ekonomik ve siyasal gerçekleri, güvenoyu alamayan Ecevit hükümetinin yerine kurulan Milliyetçi Cephe hükümetinin değişeceğini ve yerine içinde CHP olan bir hükümetin yakın gelecekte kurulacağını gösteriyordu. Çünkü, Türkiye’nin ivedi sorunu, “kapitalizme dönük karma ekonomi düzeni”ni işler duruma getirmek olarak algılanmaktaydı. Bu algılama, farklı nedenlere dayanmakla birlikte, hemen hemen bütün örgütlü çıkar grupları ve sınıflarca paylaşılmaktaydı. Örneğin, oy toplama gücü, yirmi binin çok çok üstünde bir sosyalist parti niteliği taşıyan Türkiye İşçi Partisi’nin 1977 seçimlerinde aldığı sonucun ardında da, Türk toplumuna ve CHP’ye ilişkin olarak bu algılama vardı.

Öte yandan, Milliyetçi Cephe hükümetinden umut kesenler, bunu yalnızca bu hükümeti oluşturan partilerin tek tek sahip oldukları niteliklerden dolayı yapmış değildiler. Tam tersine, belki de tek tek, AP’yi, MSP’yi ya da MHP’yi destekleyenler, bu üç partinin oluşturduğu uyumsuz ortaklıktan dolayı MC’nin karşısına geçmişlerdi. (Hükümetin bir kanadının “ayarlama” adı altında yaptığı para değerinin düşürülmesi işlemine, öteki iki kanadın karşı çıktığı nerede görülmüştür?) Aslında, Milliyetçi Cephe hükümeti, kendisini oluşturan partilerin çıkarları açısından da çok sağlıklı değildi. Çünkü, birbirinden oy almak durumunda olan bu partiler (sol oyları alamayacaklarına göre), ancak, birbirlerinin aleyhine güçlenebilirlerdi. Bu durumda ise yapılacak iş, iktidarı hep birlikte paylaşmak değil, ötekileri atlatıp başka bir ortakla, tek sağ parti olarak iktidarda bulunmaktı. Nitekim, birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin CGP ve MSP aleyhine, AP ve MHP’ye yaradığı açıktır.

ÖNCESİ VE SONRASI İLE 12 EYLÜL: İŞLEMİYEN DEMOKRASİ

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik çıkmaz ve siyasal cinayet salgını çerçevesinde yeni arayışların parlamentoyu etkilemesi de hiç şaşırtıcı değildi. Bu açıdan, AP’den istifa eden milletvekillerinin katılmasıyla, CHP’nin yeni bir hükümet kurması, aslında “beklenen” bir gelişmeydi.

Şaşırtıcı olan, “Demokratik Sol” adına oluşturulan bir iktidarın, bu kadar kısa zamanda uğradığı başarısızlıktı. Bir yandan, ittifak edilen bağımsız milletvekillerinin yasadışı yollarla servet yapma çabaları, öte yandan uluslararası kuruluşlarla ivedi sorunların çözümü için gerekli olan diyalogun bir türlü kurulamaması, tırmanan cinayetlere eklenince, “umutlar” çok kısa sürede söndü. Bu başarısızlıkta, hiç kuşkusuz, işveren çevrelerinin CHP’ye karşı, **Birand**’ın deyişiyle, “görülmemiş” bir mücadele açmış olmasının da etkisi vardı (**Birand**, 1984:71).

Ecevit hükümetinden sonra, AP’nin “dışardan destekli azınlık hükümeti”, bu ortamda “Türk demokrasisinin” ortaya koyabildiği son seçenek olarak algılandı.

Daha önce “sağda ittifak” ve “demokratik sol hükümet” denenmişti. İkisi de sonuç vermeyince, artık bu seçenek tek kalmış gibi görünüyordu.

Oysa, Türk siyasal partileri, basiretsiz tutumları ve birbirleriyle uzlaşmaz davranışlarıyla, kendi kuyularını kazmaktaydılar.

1980 sonbaharındaki tablo korkutucuydu: Günde on kişinin ölümüne yol açan ve sürekli tırmanan bir cinayet salgını, iflas etmiş bir ekonomi ve Cumhurbaşkanlığı sandalyesini bile doldurmaktan aciz bir Meclis.

Demokratik ülkelerde askerî darbeler, iktidardaki bir güce karşı değil, tam tersine, iktidar boşluğunu doldurmak için yapılır. (Aslında bu sözümün Türkiye’den başka, geçerli olduğu bir başka ülke daha bilmiyorum. Çünkü, Türkiye’den başka hiçbir ülkede askerler üç kez iktidara elkoyup, üçünde de bunu demokrasi adına yaptıklarını ilan ederek, işleri bitince kışlarına çekilmemişlerdir.)

İşte Türk Silahlı Kuvvetleri’nin iktidara elkoyacağını kestirmek için “kâhin olmaya”, bu nedenle gerek yoktu: Tüm koşullar askerleri iktidara davet ediyordu.

Aslında denenmemiş tek bir “sivil hükümet seçeneği” daha kalmıştı: AP-CHP koalisyonu. Fakat ne yazık ki, Adalet Partisi’nin yöneticileri de zaman içinde bu “seçeneği” gerçekleştirebilir olmaktan çıkarmışlardı (**Birand**, 1983:122-129). Bunun bedelini de tüm politikacılar oldukça ağır bir biçimde ödediler.

1983 genel seçimleri, veto edilen parti kurucularından dolayı seçime giremeyen partiler yüzünden, “denetimli” ve “sınırlı” bir “demokrasiye-geçiş denemesi” niteliğiyle ön plana çıktı.

Bu genel seçimlerde halkın, kendisini, 12 Eylül yönetiminin devamı ilan eden MDP yerine, Anavatan Partisi’ni tercih etmesi de, her askerî dönemi izleyen seçimin genel özelliğine uygundu: Seçmen, askerî yönetimleri izleyen dönemlerde “yenilik” ve “değişiklik” istiyordu. Bu nedenle de, daha önce yüzde 90’ın üzerinde oy vererek seçmiş olduğu Cumhurbaşkanı’nın açıkça olumsuz tutum takınmasına karşılık, oyunu “**Özal**’ın Partisi”ne verdi.

Mart 1984’te yapılan yerel seçimler ise, ANAP’ın iktidarını onaylarken, muhalefet açısından daha önce veto edilmiş yöneticilerinden dolayı seçime girememiş olan partilerin başarılarıyla son buldu. Böylece, Parlamento’da olan muhalefet partilerinin, “seçmen tabanını” yitirdikleri, buna karşılık seçmen desteğine sahip olan muhalefet partilerinin, Parlamento’ya giremedikleri “garip” bir siyasal yapı oluştu. Seçmenin iktidar partisine olan desteği sürdükçe ciddi bir istikrarsızlık ögesi olmayacak gibi görülen bu “garip” durumun, yakın bir gelecekte düzeleceğine ise hiç kuşku yoktu. Çünkü bu durum 12 Eylül yönetiminin, demokrasinin işleyişine aykırı olarak yaptığı müdahalelerin sonucuydu.

12 Eylül yönetimin mirası ise anti-demokratik bir Anayasa ile, önce Başbakan, sonra da Cumhurbaşkanı olarak, **Özal** oldu.

ÖZAL’IN MİRASI

12 Eylül yönetiminde sadece ekonomiden sorumlu olan **Özal**, yine 12 Eylül yönetiminin doğrudan denetlediği ve hiçbir biçimde özgür olmayan 1983 seçimleri sonunda iktidar olunca, ülkede ciddi dönüşümler yarattı ve önemli bir miras bıraktı.

Özal, daha önce Devlet Planlama Teşkilatı ve doğrudan Başbakanlık Müsteşarlıkları yapmış olarak, bürokrasiyi en iyi bilen politikacılardan biri belki de birincisiydi. Bu niteliği ile, aldığı kararları büyük bir hız ve etkinlikle uygulamaya geçirebiliyordu.

Örneğin, gerekli hukusal denetimlere tabi olmadan rahat harcama yapabilmek için, bütçe dışı “fonlar” kurdu. Neredeyse bütçenin üçte birine yaklaşan bu kaynakları, her türlü denetimden uzak bir biçimde son derece rahat kullandı. Bu yolla hiç kuşkusuz çok önemli bazı projeler hızla gerçekleştirildi ama, devlet parasının, özel işlerde ve siyasal amaçlı olarak kullanılması da toplumun ödediği maliyet oldu.

“Siyasal İslama” yakındı. Bu çerçevede yaptığı düzenlemelerin ve laiklikten verdiği ödünlerin karşısına çıkabilecek güçler olan aydın kamuoyunu ve orduyu, bizzat ordu tarafından 12 Eylül’de desteklenen bir politikacı olarak susturmuştu.

Çağın gereklerini yerine getirmek için, ekonomiye rekabetçi nitelik kazandırmak istediğini ve dışa açıldığını vurgulayarak, hem bu modelin aksayan taraflarını eleştirenleri, hem de bununla hiç ilgisi olmayan, örneğin hukuka aykırılık ya da yolsuzluk gibi eleştirilerde bulunanları dahi, “çağdışı” olmakla, “dinozor” sıfatıyla suçluyordu.

Yaptığı değişim ve açılımları “İkinci Cumhuriyet” adı altında kavramlaştırmış ve gerek Atatürkçü ideoloji karşıtlarından, gerek “siyasal İslam” taraftarlarından, gerekse “kapalı ekonomi ve kapalı toplum modelini sert biçimde eleştirenlerden” büyük bir destek sağlamıştı.

Kendisine destek verenler, hukukun üstünlüğü, kamu yararı ve çıkarı, laiklik, temel insan hak ve özgürlükleri, yani demokrasi gibi kavramlardan ödün verilmesini önemli bulmuyorlardı.

Daha da önemlisi, ailesine sağladığı çıkarlar ve devlet aygıtının bazı bölümlerini ve mafya denilen yasadışı işler yapan bazı kişileri özel işleri için kullanması gibi kötü uygulamalar ve en önemlisi vahşi bir kapitalist gelişme uğruna (ve tabii kendisine destek sağlayacak özel bir zenginler grubu yaratmak için) toplumsal değerlerin tümüyle yozlaştırılması, bu kesimlerin önemseydiği hatalar değildi.

İşin ilginç yanı, hiç de demokrat olmadığı ve gerek Parti içinde, gerekse Türkiye çapında, demokrasiyi geliştirecek değil, tam tersine demokratik hak ve özgürlükleri sürekli olarak yozlaştıracak biçimde onu, (temel hak ve özgürlükleri ihmal ederek) sadece çoğunluğun yönetimi olarak sunmasına karşın, bazı kesimler tarafından “demokrat” olarak alkışlanıyordu.

Özal’ın en önemli özelliklerinden biri işine gelen sonuçları doğuracak her türlü aracı meşru saymasıydı.

Örneğin, eski siyasetçilerin 12 Eylül Anayasası ile kısıtlanan haklarının yeniden verilmesi gündeme gelince, hem buna taraftar olduğunu söylemiş, hem de konuyu Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde derhal çözebilecekken, en uzun ve en belirsiz yolu seçerek referanduma gitmişti.

Örneğin, seçim sistemi güya “nispî temsil” diye adlandırılmakla birlikte, düzenlemeleri kendi lehine o denli yozlaştırmıştı ki, Çizelge (IV)-(4)’te görüldüğü gibi, ancak mutlak çoğunluk sistemlerinde rastlanabilecek biçimde, yüzde 36.4 oy alarak, yüzde 64.9 oranında sandalye kazanmıştı. Yani kısacası seçmenin yalnız üçte birinden oy alarak, parlamentoda üçte ikilik bir çoğunluk elde etmişti. Üstelik de bunu, adı “nispî temsil” olan bir sistem içinde yapmıştı.

Ekonomiyi “dışa açarken” kendisinin ve ailesinin çıkarlarını kollamayı da sürdürdü.

Kitle iletişim araçlarını devlet tekeline kurtarıırken, hem Anayasa'ya aykırı davrandı, hem de yine ailesinin ekonomik çıkarlarını gözettiler.

Siyasal özgürleşme adına, 141,142 ve 163'üncü maddelerin kaldırılmasında girişkenliğini kullanırken, devleti komünizme karşı koruyan 141 ve 142'nin etkilerini (dünyada komünizmin çökmüş olmasına karşın) sürdürecektir başka yasal düzenlemeler yapılmasını sağladı, ama şeriat devleti kurma çalışmalarını denetlemeyi amaçlayan, 163'ü (üstelik komşularımız arasında İslamî diktatörlük rejimini bize ihraç etmeyi devlet politikası haline getirmiş ülkeler varken) tümüyle hukuk sistemi dışına çıkararak, "siyasal İslamın" önünü açtı.

Özal'ın mirası dört ana başlık altında toplanabilir:

Birinci olarak bıraktığı ekonomik miras, 1) dışarıya görece olarak kapalı ithal ikameci bir ekonomiden, dışarıya açık, olanaklı olduğu ölçüde uluslararası rekabete dönük bir ekonomiye geçiş, 2) gelir dağılımının çok adaletsiz olduğu ve sürekli olarak düşük gelirli aleyhine bozulmaya devam ettiği, yüksek enflasyonun egemen olduğu bir piyasa yapısı olarak görülebilir.

İkinci olarak bıraktığı siyasal miras, 1) "laik ve demokratik sosyal hukuk devletin" hem "laiklik" hem "demokratiklik" hem "sosyallik" hem de "hukuksallık" özelliklerinin zayıflatılması, buna karşılık, 2) "siyasal İslam"ın güçlendirilmesi ile, 3) "otoriter ve kapalı devlet" anlayışının yaygınlaştırılması, ve bu çerçevede 4) "kapalı devlet"in gizlilik ilkesinden de yararlanarak, hukuk kurallarına pek de uymayan bir biçimde tüm devlet aygıtını kendi kişisel istekleri ve çıkarları doğrultusunda kullanmak biçiminde, dört ana başlık altında görülebilir.

Üçüncü olarak bıraktığı toplumsal miras, 1) sivil toplum örgütlenmelerinin etkisine kapalı bir kamu alanı, 2) emekçi örgütlenmelerinin zayıflatıldığı bir iş dünyası, bunlara karşılık, 3) tarikatların geniş cemaatler biçiminde örgütlenerek mali ve siyasal nüfuz kazandığı bir ilişkiler ağı, ayrıca, 4) yöneticilerin bireysel ve keyfi karar ve uygulamalarının, olanaklı olduğu ölçüde hukukun ve kamuoyunun denetimi dışına çıkarıldığı bir bürokrasi ve siyaset, başlıkları altında incelenebilir.

Dördüncü olarak bıraktığı kültürel miras, 1) feodal değerler sisteminin, vefa, dürüstlük gibi olumlu yönlerinin terk edildiği ama otoriterlik ve sömürü gibi olumsuz yönlerinin korunduğu, 2) endüstriyel değerler sisteminde ise, yine dürüstlük, özgürlük, ortak yaşamın gerektirdiği güvenilirlik, verimlilik gibi olumlu yönlerin ihmal edilerek, sadece ve yalnızca fırsatçılığın ve bireyci çıkarıcılığın desteklendiği, vahşi kapitalist sömürü anlayışına yönelik, melez bir değerler sistemidir.

ÖZAL GENÇLİĞİ

12 Eylül yönetiminin "depolitize" etmek istediği ve bunun için büyük çaba harcadığı gençlik, **Özal** döneminde de sürdürülen bilinçli eğitim ve toplumsallaştırma politikalarıyla, "kendine karşı, yakınlarına karşı, topluma karşı ve dünyaya karşı hiçbir sorumluluk duymayan, tersine onları kendine karşı sorumlu sayan" bir nitelikte yetiştirilmek istenmiştir.

Bu gençlik, "hiçbir şeyi bilmeye meraklı değildir, bilenleri önemsemez, bilgiye yalnız kendi çıkarı için ilgi duyar. Esas olan bencil ve çıkarıcı ilgi eksenidir."

Özal’ın gençlik modelinin en önemli özelliklerinden biri, “elde etmek istedikleriyle haklı olmak arasında hiçbir ilişki kurmamak, elde etmek istediklerinde kendini haklı saymak” olarak ortaya çıkıyor.

Atabek, Avrupa’nın da üzerine eğildiği bu gençlik sorunu ile ilgili olarak “ka-yıp kuşak” özelliklerinin şunlar olduğunu söylüyor:

1) Hiçbir değer yargısına sahip olmamak. Her şeye “olabilir” ya da “olamaz” diyebilmek. “Fark etmez” sözcüğünün anahtar olması.

2) Hiçbir kuruma, kişiye, kavrama, ideye karşı sorumluluk duymamak. Sorumluluk ve yükümlülük duygusuyla alay etmek.

3) Her şeye sahip olma hakkını kendinde görmek. “Buna hakkım var mı?” gibi bir soruyu hiçbir zaman ve hiçbir şey için sormamak.

4) Hiçbir şeye gerçekte sahip olmadığı için, her şeyi bir anda kaybetmeye hazır olmak. Böyle olduğu için de sahip olduğu şeylerin değerini bilmemek ve umursamamak.

5) Ne istediğini, ne istemediğini, neden isteyip, neden istemediğini bilmemek, düşünmemek, umursamamak.

6) Güdülerıyla ve dürtülerıyla yaşamak. Bunları kontrol etmeye çalışmayı kü-çümsemek ve alaycılıkla karşılamak.

7) Uyuşturucuya ve bağımlılığa yatkın olmak. Bunları meşru ve doğru bulma-ya da yatkın olmak.

8) Sınırsız bir tüketici ve kullanıcı özelliği sergilemek.

9) Birlikte yaşadıklarını kendine “mecbur” saymak kendini ise kimseye karşı “mecbur” saymamak.

10) Hayatı intihar ve intikam çizgisinde yaşamak.

11) Günlük ve anlık yaşamak. Hiçbir hedefe yönelik plan yapmamak ve bunu bir yaşam biçimi haline getirmek (**Atabek**, 1997).

Özal gençliği modeli, aynen, **Çiller** döneminde de sürdürülmüştü.

Demirel-İnönü ikilisinin ortak hükümeti zamanında, bu konuda hemen he-men hiçbir düzeltme de yapılmamıştı.

Bu “depolitize” ve “aşırı bireyci” model, pek doğal olarak, gençliğin toplum-sallaştırılma sürecini, “siyasal İslam” gibi, “milliyetçilik” gibi “sert ideolojik mo-dellerin” değerler sisteminin denetimine bırakmıştı.

Genel yaklaşım, özellikle örgün ve yaygın eğitim modeli yoluyla depolitizas-yon hedefine yönelik olarak etkin bir biçimde işlevsel kılınırken, bir yandan da, “siyasal İslam” a verilen destek çerçevesinde, “alternatif gençlik” ya da “alternatif birey” yaklaşımı, “imam-hatip eğitiminin” genel bir model olarak yaygınlaştırıl-masıyla, uygulamaya konulmuştu.

Böylece 1950’den beri gözlemlenen, “siyasal İslamın” yükselişine “devlet eliyle verilen destek”, 12 Eylül yönetimiyle ve onun devamı olan **Özal** dönemi ile doru-ğa ulaşmış, **Özal**’dan sonra da bilinçsiz bir biçimde sürdürülerek, 28 Şubat 1997’ye gelinmişti.

Gerek Milli Güvenlik Kurulu’nun gerekse, **Yılmaz** Başkanlığındaki Anasol-D hükümetinin sekiz yıllık temel eğitim konusundaki duyarlılığı ve kararlılığı, de-mokrasinin temel kurum ve kurallarına karşı, şeriatçı bir yapılanmayı savunan

gençler yetiştiren bu genel ve temel yükselişi denetleyebilmek arzusundan doğmaktaydı.

21. yüzyılda bu konuda Türkiye'ye egemen olacak gündem üzerinde "Sonuç" bölümünde ayrıca durulacaktır.

ÇİLLER'İN MİRASI

21. yüzyıl Türkiye'sini biçimlendiren en önemli liderlerden biri de hiç kuşkusuz **Çiller**'dir.

Esas olarak yaşlıların ve erkeklerin egemen olduğu bir "feodal kültür yapısından", hem genç hem de kadın olmasıyla farklılaşan ve bu nitelikleriyle, endüstriyel toplumu ve "çağdaş değerleri" simgeleyen **Çiller**, **Özal**'ın ölümü üzerine Çankaya'ya çıkan **Demirel**'in yerine, Parti Genel Kongresinde DYP'ye Genel Başkan seçilerek, doğrudan doğruya Başbakanlık koltuğuna oturmuştu.

Çok partili düzene geçildiğinden beri, ilk çıkışlarında **Menderes**'e, **Demirel**'e, **Ecevit**'e ve **Özal**'a gösterilen ilgi ve bağlanan umutlar düzeyinde, hatta kadınlığı ve gençliği ile onlardan farklı değerleri simgelediği oranda onlardan da fazla, umut bağlanmıştı kendisine.

Aslında **Çiller**, **Demirel**'in Çankaya'ya çıkmasından sonra, başına geçtiği DYP aracılığı ile hem **Demirel**'in hem de **Özal**'ın mirasçısı biçiminde bir görünüm-sergiledi. Bir yandan "köylü ve muhafakâr çevrelerden gelen geleneksel oyları" korumaya, öte yandan "kentli ve çağdaş çevrelerin yeni oylarını" arkasına almaya çalıştı.

Bir süre bunu başardı da. Fakat daha sonra "Partiyi ağzı çorba kokan köylülerden temizleyeceğim" sloganı ile, Başbakanlığı döneminde birlikte çalıştığı bürokratlardan oluşan kişileri Parlamento'ya sokarak, parti örgütünün geleneksel ilişkilerini değiştirmek istedi. Böylece "orta sağdaki" büyük rakibi, ANAP lideri **Mesut Yılmaz**'ın önünü kesmeyi planlıyordu.

Aslında belki de doğru olan bu yaklaşım, Susurluk ile "Devlet-politikacı-mafya" ilişkilerinin açığa çıkmasıyla, kendisinin ve ailesinin Türkiye'deki ve Amerika'daki servetinin hesabını verememesiyle ve karıştığı yolsuzluk iddialarının üstünü siyaseten örtterek, yargısal aklanmanın önününü kapatmasıyla, halkın güvenini büyük ölçüde yitirdi.

Aslında belki bütün bunlarla başa çıkabilirdi. Çünkü Türkiye'de özellikle parti örgütlerini ve milletvekillerini doğrudan doğruya belirleme yetkisini elinde tutan parti genel başkanları kolay kolay güçlerini yitirmezler.

Fakat 1995 seçimlerinde Refah Partisi'ne karşı yürüttüğü bütünüyle laiklik ek-senine dayalı kampanya ertesinde, sırf TBMM'de aleyhinde verilen önermeleri reddettirmek için **Erbakan**'ı Başbakan yapan Refahyol modeline sığınınca, kendi milletvekillerinin de, seçmenin de gözünde tüm güvenilirliğini ve itibarını yitirdi.

Artık ülke yönetiminde sergilediği yönetim biçimi, "laik ve demokratik sosyal hukuk devletinin" hiç olmazsa, görünüşte sürdürülmesini bile dikkate almayan, yasalara özen göstermeyen, kişisel iktidarının güçlendirilmesine ve kişisel-ailesel çıkarlarının korunmasına yönelik bir tarz olarak belirginleşti.

Çiller'i zaman zaman **Demirel**'den ayıran ve **Özal**'a yaklaştıran üslup, 27 Ma-

yıs müdahalesini ve **Menderes** ve arkadaşlarının asılmasını yaşamış olan **Demi-rel**’in “ihtiyatlı siyasetini” dikkate almadan ve meşru zeminlere çok da dikkat etmeden, daha çok **Menderes**’in kurumlar yerine kişilere dönük politikasını uygulamıyordu.

Örneğin, ordu ile ilişkilerini, Silahlı Kuvvetler’in genel eğilimlerini dikkate almadan, Genelkurmay Başkanı **Doğan Güreş**’e güvenerek götürmeye çalışmıştı. Fakat sonradan milletvekili de yaptığı **Doğan Güreş**’e karşın, 28 Şubat müdahalesinin muhatabı olmaktan kurtulamamıştı.

Üstelik, bu müdahaleden sonra yaptığı manevralarda da başarısızlığa uğramış, iktidardan uzaklaşmak zorunda kalmıştı. Çünkü partisinin milletvekilleri arasında da güvenilirliğini yitirmiş ve 135 kişi ile girdiği Meclis’te 95 kişiye kadar düşmüştü.

Kendisine büyük umutlar bağlanan 1993’ün “geleceği parlak kadın lideri”, gerek Türkiye’deki ve Birleşik Amerika’daki servetinin hesabını veremeyişi ve karıştığı yolsuzluk iddiaları, gerekse bir gün söylediğini ertesi gün inkâr etmesi ya da değiştirmesi, hele hele, 1995 seçimlerinde Refah Partisi’ne karşı sürdürdüğü kampanyaya karşın **Erbakan** ile koalisyon kurup, karşı çıktığını söylediği “siyasal İslamı” iktidar yapması sonunda halkın ve kendi milletvekillerinin gözündeki tüm güvenilirliğini yitirmişti.

Öte yandan iktisat profesörü olmasına karşın, ülkenin genel ekonomik dengelerini de elinden kaçırmış, klasik, enflasyon-devalüasyon sarmalına teslim olmuştu.

Büyük bir propaganda kampanyası ile pazarlamasını yaptığı Avrupa Topluluğu’nun Gümrük Birliği’ne girişi ise tam bir fiyaskoya dönüşmüştü. Çünkü, Türkiye hem Topluluğun herhangi bir karar organında temsil edilme olanağı bulamamış, hem de Gümrük Birliği’ne girmekten dolayı Topluluğun yapması gereken yardımlardan bir kuruş bile alamamıştı. Böylece, 1960’ların yarı şaka yarı ciddi sloganı olan “onlar ortak, biz pazar” söylemi önemli ölçüde gerçek bir tehdide dönüşmüştü.

Çiller, **Özal**’a göre çok daha çapsız, nitelsiz, hazırlıksız ve dolayısıyla, etkisiz bir liderdi.

Bu nedenle, arkasında bıraktığı miras da çok daha az yapısal, daha çok bireysel davranış biçimlerini ön plana çıkaran ve etkileri (devlet içindeki çeteler hariç) çok uzun dönemli olmayan bir birikimdi.

Bu bağlamda, **Çiller**’in mirasını şu biçimde özetlemek olanaklıdır:

Örgütsel açıdan siyasal miras: 1) Parti liderliğinde tam bir diktatörlük. 2) Sık sık çevre değiştirme ve etrafındakilere, değersizliklerini vurgulayan, küçümser muamele yapma. 3) Siyaseti, uzun erimli, ilkeli bir süreç olarak değil, günü kurtarmaya ve o an gerekeni en çarpıcı biçimde söylemeye yönelik bir eylem olarak görme. Kendini asla, daha önce söyledikleri ya da ilkeleriyle bağımlı saymama. 4) Bütün bunların sonucu olarak, ciddi bir parti olarak devraldığı ve 1995 seçimlerinde 135 sandalye ile Meclis’e girdiği Doğru Yol Partisi’ni sonunda 95 sandalyeye düşürmek ve bu ciddi ve köklü örgütü eritmek.

Kültürel açıdan siyasal miras: 1) Siyasal liderliğin ancak kişisel çıkarlar için an-

lam taşıdığına ilişkin bir izlenim yaratmak. 2) Siyasal gücün ancak, yolsuzluk ve çetecilik dedikodularını önlemekte işlevsel olduğuna ilişkin bir inancı yaygınlaştırmak. 3) Amaçlarına ulaşmak için yasadışı kişi ve örgütlerle devlet memurlarını ortak çalışmaya itmenin meşruiyeti hakkında yaygın bir kanı oluşturmak. 4) Yasadışı çetelerin kullanılmasını, devletin ve siyasal gücün normal mekanizmaları arasında görmek ve göstermek.

Ekonomik miras: 1) Enflasyon-devalüasyon sarmalına teslim olmak ve hemen hemen hiçbir yapısal başarı gösterememek. 2) Avrupa Topluluğu'na giriyoruz sloganı ile, sadece Gümrük Birliği'ne dahil olmak ve ne Topluluğun karar organlarında temsil edilebilmek ne de geleneksel malî yardımlardan yararlanabilmek, böylece "kapitülasyonlardan" bile daha kötü bir anlaşmanın altına imza koymuş olmak.

Çiller, Türkiye'nin siyasal tarihine hiç kuşkusuz, kendisine en büyük kredinin açıldığı ve bu krediyi en kısa zamanda tüketebilme yeteneğine sahip bir lider olarak geçecek.

Çiller de **Özal** da toplumun ve kişilerin zayıflıklarından, kötü alışkanlıklarından ve çıkarıcılıklarından büyük ölçüde yararlandılar.

Fakat aralarında önemli bir fark ortaya çıkıyor: **Özal** bunu başarıyla yaptı, çünkü sınırlarını koyabildi. **Çiller** ise bunu başarıyla uygulayamadı, çünkü sınırlarını bilmiyordu.

Bu çerçevede **Ulagay**'ın şu teşhisi oldukça doğru gözüküyor:

"**Tansu** Bacı olayı aslında üzerinde durulması gereken bir olay. **Çiller** olayı, toplumumuzun özelliklerini keşfetmek isteyenlere ilginç ipuçları sağlayabilir gibi geliyor bana. Hemen aklıma geliverenler şunlar:

"Bu ülkede gerekli niteliklerden hiçbirine sahip olmadan, çok kısa sürede ülkenin kaderiyle oynayacak konuma gelinebiliyor, başbakan olunabiliyor.

"Bu ülkede topluma hiç yoktan ağır faturalar ödeten birine uzun süre hesap sorulmayabiliyor, o kişi ülkenin yönetiminde söz sahibi kalabiliyor.

"Bu ülkede kişiliğini kanıtlamış görünen, sivil ve asker bürokraside, iş hayatında adını duyurmuş kişiler, bütün değer ölçülerini hiçe sayarak kendilerine siyasi (ve belki de maddi) ikbal kapısı açan birinin kulu kölesi haline gelebiliyor.

"Bu ülkede birçok insan, adeta aldatılmaya hazır bir halde, neredeyse, her söyleyle ve davranışıyla kendisini aldatan birine uzunca bir süre umut bağlayabiliyor.

"Bu gibi ipuçlarını keşfeden ve kullanan birinin 'Tansu Bacı' olayını yaratması aslında çok da zor olmadı. Göz göre göre ağır faturalar ödedik. Gerekli ders alındı mı bundan dersiniz hiç emin değilim. Toplumun zaafalarını ve eğilimlerini doğru okuyanların milletin başına yeni çoraplar örmesi hiç de olmayacak bir şey gibi görünmüyor bana." (**Ulagay**, 1997)

Bölüm V

EKONOMİ

*Ulusal Bir Burjuvazi Yaratma Çabası.
Çağdaş Kapitalizme Varmak İçin Kısa Yol:
Devletçilik ve Karma Ekonomi. Ekonomik Büyüme,
Dış Dünyaya Bağımlılığın Artması.*

*Mal sahibi
Mülk sahibi,
Hani bunun
İlk sahibi.
Mal da yalan
Mülk de yalan
Var biraz da
Sen oyalan.*

Türk halk deyişî

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı ekonomisi, “kapitülasyon”lar ve dış borçlar gibi uzun tarihsel süreçler sonunda, Avrupa ülkelerinin denetimi altına girmişti. “Kapitülasyon”lar, gümrüklerde koruma önlemleri alınmasını engellerken, dış borçlar da ekonominin tam bir batışa yönelmesine yol açmıştı.

“KAPİTÜLASYON”LAR VE DIŞ BORÇLAR

Aslında “kapitülasyon”lar, Haçlı Seferlerinden beri, Akdeniz ticaretinin ayrılmaz bir parçasıydı. Haçlı ordularından arta kalan serüvenciler, Doğu Akdeniz’de yerleşmişler ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardı. Bunlara, çeşitli vergi indirim ve bağışıklıkları ve kendi mahkemelerini kurma gibi türlü ayrıcalıklar tanınmıştı (Çavdar, 1970:12). Osmanlılar, Akdeniz çevresine yayılan İmparatorluklarını kurmadan önce, “kapitülasyon”lar bu bölgenin kurumsal nitelikleri arasına girmişti. Bu nedenle İmparatorluğun oluşması sırasında, çöküşü hazırlayacak öğelerden biri olan “kapitülasyon”lar da, bölgenin öteki nitelikleriyle birlikte Osmanlılar tarafından devralındı.

Osmanlılar tarafından ilk “kapitülasyon”lar, **Fatih Sultan Mehmed** eliyle Venediklilere verilmişti.

Osmanlılar, “kapitülasyon”ları, önceleri, Avrupa’da izledikleri dış siyasetin bir aracı olarak kullandılar. Örneğin, **Kanuni Sultan Süleyman**, Osmanlılara saldırmak için oluşturulacak bir Hristiyan birliğini önlemek amacıyla, Almanlara karşı Fransızları desteklemiş ve onlara birtakım ayrıcalıklar vermişti. Akdeniz ticaretine ilişkin bu ayrıcalıklar, daha sonra, Yeni Dünya bulununca, bölgedeki ekonomik etkinlikleri canlı tutmak amacıyla genişletilmiş ve yaygınlaştırılmıştı.

Bu arada, askerî bakımdan güçlenen Avrupa ülkeleri, askerî güçleriyle orantılı olarak artan siyasal etkilerini, ekonomik, ticarî ve hukuksal ayrıcalıklarını çoğaltmak için kullanmaya başlamışlardı.

Sonuç olarak, Batı’nın gerçekleştirdiği sanayi devriminin dışında kalan Osmanlılar, yarı-sömürge durumuna düştüler. **Pamuk**’un “çevreleşme” dediği bu süreç sonunda İmparatorluk, gümrük duvarları ve vergi organları üzerinde bile denetimini yitirdi (**Pamuk**, 1994:1-15).

OSMANLI BORÇLARININ KÖKENİ: SAVAŞLAR VE REFORMLAR İÇİN KAYNAK GEREKSİNİMİ

Bu ayrıcalıklara ek olarak dış borçlar da Osmanlı ekonomisini büyük bir baskı altında tutuyordu. Bu baskı, sonunda ekonomik ve malî yıkıma kadar gitti. 19. yüzyılın ortalarına doğru, Osmanlılar kendi İmparatorlukları üzerindeki denetimlerini bütünüyle yitirmişlerdi. İngiliz Elçisi **Sir Stratford Cuning**, İmparatorluğa kendisinin önerdiği yenilik atılımlarının (reformların), malî olarak desteklenmesi için dış borçlanmaya gidilmesini öğütüyordu (Çavdar, 1970:39). Padişah ve vezirleri, ilk başta, malî bağımlılığın, siyasal bağımlılığa yol açacağı kay-

gısı içinde bu öğüde uymak istemediler. Fakat sonradan, 1852 yılında, ilk dış borç anlaşması yapıldı. Kırım Savaşı'ndan sonra da, 1854'ten başlayarak tahvil karşılığı borçlanmalar sürekli bir yükselme gösterdi (Minibaş, 1994:42). Osmanlı ekonomisinin yapısı ve kötü yönetilen hazine, bu yükselmenin ardında yatan nedenler arasındaydı. Osmanlılar için bir başka kısır döngü başlamıştı. Her kez, daha pahalı koşullarla alınan dış borçlar, ekonominin üzerine ek bir baskı yapıyordu. Ekonomi, dış borçların ana para ve faiz ödemeleriyle, daha da güçsüzleştikçe, İmparatorluk yeni borçlanmalara gidiyordu. Dış borçlanma yoluyla elde edilen kaynaklar, verimli alanlara yatırılmadığından, ekonomik durum gün geçtikçe kötüleşiyordu. Ekonominin ve borçlanmanın koşulları o derece kötüleşmişti ki, Osmanlılar kimi zaman kâğıt üzerinde borçlandıkları paranın ancak yarısını alabiliyorlardı (Eldem, 1970:60-261).

ÇİZELGE (V) - (1)
OSMANLI BORÇLARININ DAĞILIMI
1881-1914
(Milyon İngiliz Sterlini Olarak)

	1881	%	1890	%	1898	%	1914	%
Fransa	45.0	34.3	44.6	37.6	53.4	42.2	75.3	53.0
İngiltere	43.5	33.2	27.4	23.1	22.6	17.9	19.9	14.0
Almanya	8.3	7.5	13.8	11.7	19.0	15.0	29.9	21.0
Belçika	6.6	5.0	10.3	8.7	14.4	11.4	12.0	8.4
Avusturya	7.9	6.0	7.7	6.5	7.5	5.9		
Hollanda	7.0	5.3	5.3	4.5	3.5	2.8	5.1	3.6
İtalya	5.4	4.1	3.2	2.7	1.0	0.8		
İmp. içinde tutulan	7.3	5.6	6.2	5.2	5.0	4.0		
Toplam	131.0	100.0	118.5	100.0	126.4	100.0	142.2	100.0

KAYNAK: Pamuk, 1994:84.

Sonuç pek doğal olarak, yıkıma gitti. *Muharrem Kararnamesi* adı verilen bir yönetmelikle, Osmanlı borçları birleştirildi ve "Düyun-u Umumiye" yönetimi denilen bir örgüt ile, 1881 yılında, bu borçların ödenmesi için İmparatorluğun mali kaynaklarına elkondu. "Düyun-u Umumiye" yönetiminin kuruluşu, Osmanlıların bütünüyle, yabancı denetimi altına girmesi demekti. Örgüt, alacaklılar adına yedi temsilciden oluşuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başında, Osmanlı borçlarının durumu Çizelge (V) - (1)'de gösterilmiştir. 1909 yılında, alacaklılara ödenen para, tüm devlet giderlerinin yüzde 31.2'sine kadar yükselmişti (Eldem, 1970:244).

Başlangıçta, yalnızca, devlet tekellerinden ve gümrük vergilerinden gelen paralar "Düyun-u Umumiye" yönetimine verilmişti. Fakat, bir süre sonra, bu kaynaklar, dış borçları ödemekte yetersiz kaldı. Bunun üzerine, doğrudan ve dolaylı başka vergiler de, Yönetim'in denetimi altına kondu. Böylece, "Düyun-u Umumiye"

Yönetimi, İmparatorluğun gelirlerinin üçte birine elkoymuş bulunan dev bir örgüt niteliği kazandı (Eldem, 1970:265).

Pamuk, Düyun-u Umumiye İdaresi’nin kuruluşundan sonra, Osmanlı borçlarında ikinci dönemin başladığını söyler. Bu dönemin önemli özelliği, Batı ülkelerinin İmparatorluk üzerinde kurdukları güçlü denetim sayesinde net fon akımlarının yönünün değişmiş olmasıdır.

“Bu dönemde yeni dış borçlanma yoluyla giren miktarın iki katından fazlası dışarıya aktarılmıştır. Yeni borçlanmalar yoluyla hazineye giren miktar yılda ortalama 1.8 milyon sterlinde kalırken, toplam borç ödemeleri yılda ortalama 3.7 milyon sterline ulaşmıştır.” (Pamuk, 1994:69)

TİCARET: BAĞIMLILIĞIN TARİHSEL KÖKENİ

Türkler, Anadolu’ya geldikleri zaman ticaret Bizanslıların denetimindeydi. Selçuklular, Anadolu’yu aldıklarında, Müslüman tüccarlar, Venedikliler gibi Hristiyanlarla doğrudan ticaret ilişkileri kurduklarından, Bizans ve Anadolu, ekonomik olarak zayıflamaktaydı (Akdağ, 1974a:431-432).

11. yüzyıl sonlarında Haçlılar, Suriye ve Antakya’yı alınca, Doğu Akdeniz ile Avrupa arasındaki ticaret, Bizans’ı dışarda bırakan bir biçimde gelişti ve İmparatorluğun ekonomik olarak çökmesine yol açtı (Goitein, 1970:55). Doğu Akdeniz’de küçük devletler biçiminde örgütlenen Haçlı kalıntıları, Batı’ya, Doğu ile doğrudan ticaret yapma olanakları sağlamıştı. Bu olanak 13. yüzyıl dolaylarında, Avrupa’da önemli ölçüde bir sermaye birikimine yol açtı.

Doğu’nun (Anadolu’nun) örgütlenmemiş tüccarları, “kredi mektubu” gibi yeni yöntemler kullanan Batılı tüccarlar tarafından sömürülüyorlardı.

13. yüzyılda Doğu ve Batı arasında ekonomik ilişkilerin ardında yatan belirleyici temel ögeler şöyle özetlenebilir: Papa, Mısır’a ve öteki Müslüman ekonomilere karşı, Doğu Akdeniz ticareti üzerinde birtakım kısıtlamalar yapmıştı. İtalyan tüccarları sürekli olarak Doğu’dan (Bizans’ı da içeren bir biçimde) Batı’ya sermaye aktarıyorlardı. Ekonomik sömürü düzeni son derece özenle, sağlam bir biçimde kurulmuştu. Bu arada, Batı’da ortaya çıkmakta olan ulusal devletler, ticareti devlet eliyle de desteklemeye başladılar. Batı’nın sanayi merkezleri bakımından yoğun etkileşim, mamul maddeler ticareti bakımından Doğu’yu dışarda bıraktı ve onu, bir hammadde üreticisi olarak, Avrupa’ya bağımlı kıldı (Akdağ, 1974a:439). Bütün bu ögelere ek olarak, Anadolu’nun Moğolların saldırısına uğraması, “Müslüman dünya”nın ekonomik kargaşalığını artırdı.

Osmanlılar, Anadolu’yu ellerine geçirdikleri zaman, yüksek göç oranı ve Türklerle Bizanslılar arasındaki yeni işbirliği, yarımada’nın ekonomisini geçici olarak yeniden canlandırdı. Bu canlanma, savaş sonucu ele geçirilen malların Rumeliden Anadolu’ya aktarılması ile de bir süre için pekiştirildi.

Fakat, tarih içinde yerini şaşırmış denilebilecek bu canlanma bir süre sonra, zorunlu olarak sona erecekti. Çünkü bu canlanma Türklerin üstün yönetim yeteneklerinin bir ürünü olarak yapay bir biçimde gerçekleştirilmişti. Oysa, Doğu Akdeniz, çoktan, “kapitülasyon”lar denilen ayrıcalıklar biçiminde kurumlaşmış ilişkilerle, Batı’ya bağımlı duruma gelmişti. Böylece, İmparatorluğun her türlü ser-

maye birikimini engelleyici toplumsal ve siyasal yapısına ek olarak Akdeniz’de ve Anadolu’da çok önceden belirlenmiş olan ekonomik koşullar da, Batı’ya sermaye aktaran ticarî ilişkiler yoluyla, Osmanlı ekonomisinin kuyusunu kazıyordu. Ekonomiye zayıflatan bu süreç, Batı, yeni ticaret yollarını bulduktan, Yeni Dünya’ya ulaştıktan, oralarından altın ve gümüş getirdikten ve “merkantilist” bir siyaset izlemeye başladıktan sonra daha da hızlandı.

ULUSLARARASI ANTLAŞMALAR: EKONOMİK BAĞIMLILIĞIN ONAYLANMASI

Bütün bu olumsuz ve köstekleyici koşulların varlığına karşın, Osmanlılar, Selçukluların ve Bizanslıların çöküşünün bıraktığı boşluğu, Anadolu ve Balkanlar üzerinde bir İmparatorluk kurarak doldurdular. Aslında, sonradan İmparatorluğun çöküşüne yol açan ekonomik koşullar, başlangıçta oldukça olumlu ve yardımcı bir rol oynadı. Fakat Osmanlıların tımar düzenine dayalı yapısı dış dünyanın ekonomik baskılarına sonsuza kadar karşı koyamazdı. İmparatorluk, hem iç hem de dış ögelerin etkisiyle siyasal gücünü yitirmeye başladı. Siyasal gücü zayıfladığı oranda ekonomik baskılar arttı. Örneğin, 1774’teki Küçük Kaynarca Antlaşması’yla, Osmanlılar, Karadeniz’deki ticaret tekellerini Ruslara verdiler. İmparatorluğun ekonomisi üzerindeki dolaylı Batı denetimi, uluslararası antlaşmalarla doğrudan doğruya somut bir nitelik kazanıyordu.

1838’de İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması, ekonomik ilişkilerde, Venediklilerin, Hollandalıların ve Portekizlilerin oynadıkları rolü, İngilizlere verdi. Bu antlaşma, İmparatorluk üzerinde uzun yıllar sürdürülen ekonomik sömürüyü, uluslararası alanda hukuksallaştırıyordu (Hourani, 1957). Antlaşmanın birinci maddesi şöyle diyordu: “Mevcut Kapitülasyonlar ve Antlaşmalarla Büyük Britanya’nın teb’asına veya gemilerine tanınan ve işbu sözleşmede özellikle değiştirilenler dışındaki bütün hak, imtiyaz ve muafiyetlerin şimdi ve sonsuza dek süresiz tahhüt olunur ki, Bab-ı Âli tarafından herhangi bir diğer yabancı gücün gemilerine ve teb’asına şimdi bahşolunmuş veya ileride bahşolunacak bütün hak, imtiyaz ve muafiyetler veya diğer herhangi bir yabancı Güç’ün gemilerinin ve teb’asının yararlanmasına sunulan müsamaha, aynen Büyük Britanya’nın teb’asına ve gemilerine de eşit biçimde bahşolunacak, uygulanacak, yararlandırılacaktır.” (Ürnlü, 1975:15)

Antlaşma, yalnızca eski “kapitülasyon”ları onaylamakla yetinmiyor, yeni ayrıcalıklar da tanıyordu. Madde 4, şöyle diyordu: “Eğer herhangi bir Türk üretim, imalat ve mamulü Britanyalı tacir veya onun mümessili tarafından ihraç edilmek üzere satın alınırsa, bu emtia herhangi bir gemiye yükleme yerine götürülecek ve emtia yüklendiğinde bütün iç vergiler yerine yüzde 9 oranında sabit bir *ad valorem* vergi ödemekle yükümlü olacaktır.

“Sonradan ihraç edildiğinde, şimdi mevcut olan yüzde 3 vergi ödenecektir. Fakat limanlarda ihraç için satın alınmış ve halihazırda dahili vergisini limana girerken ödemiş bulunan bütün mallar sadece yüzde 3 ihracat resmi ödeyeceklerdir.” (Ürnlü, 1975:16)

Böylece bütün İmparatorlukta geçerli olmak üzere gümrük vergileri pek dü-

şük bir düzeyde donduruluyor, bütün tekeller kaldırılıyor ve tüm Osmanlı ekonomisi İngiliz tüccarlarının denetimine veriliyordu (Bailey, 1970:119-128). Bekleneceği gibi, öteki Avrupa ülkeleri de çok geçmeden, bu antlaşmanın hükümlerinden yararlanmaya başladılar.

Aslında, 1838 Balta Limanı Anlaşması’nın etkileri, gerçekten çok derin yapısal sonuçlar doğuruyordu.

Örneğin, **Pamuk** şu sözleriyle, sonradan Düyun-u Umumiye’ye kadar gidecek olan bir dış borç sürecinin başlamasını da 1838 Balta Limanı Anlaşması’na bağlar:

“Ayrıca Osmanlı Devleti özellikle mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını da kaybetmekteydi. Nitekim bir sonraki savaş döneminde, Kırım Savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alınamayacak ve bunun da etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açılacaktır.” (Pamuk, 1994:18)

OSMANLILARDA SANAYİ: DIŞA BAĞIMLILIĞIN YÜKSELİŞİ

Aslında bu antlaşma, uygulamada Osmanlı ekonomisine yeni boyutlar kazandı- rıyordu. Bütün yaptığı, ticarî ve ekonomik etkinliklere karşı geleneksel Osmanlı tutumunun doğurduğu, yüzyıllar süren uygulamalar sonunda ortaya çıkmış bulunan durumu, hukuksal güvence altına almaktı. Fakat yine de, İmparatorluğun çöküşü- nü hızlandırdığına hiç kuşku yoktur. 1856’da **Ubicini** şöyle yazıyordu: “...Osmanlı İmparatorluğu’ndaki imalat sanayii, eskisine oranla çok gerilemişti. Bugün, Türki- ye’nin dışarı sattığı malların büyük bir kısmı, Avrupa’ya verdiği hammadde. Av- rupa, bu hammaddeyi daha sonra mamul madde olarak Türkiye’ye geri satmakta- dır. Eskiden, yalnızca İmparatorluğun tüketimini karşılamakla kalmayan, aynı za- manda Doğu Akdeniz’in bütün bölgelerine ve Avrupa’daki kimi ülkelere de mal yollayan çok sayıdaki çeşitli imalatçılar artık ya çökmüş ya da bütünüyle yok ol- muşlardı.” (Issawi, 1966:43)

Osmanlılarla, İngilizler arasındaki anlaşma, böylece, yeni doğmakta olan Os- manlı sanayiini de öldürmüştü. Emekleme döneminde olan sanayi, bu sıralarda, Batılılaşma akımı çerçevesinde girilen çabalarla geliştirilmeye çalışılıyordu (Sarc, 1940). Fakat “merkantilist” hükümet yaklaşımını bilmeyen geleneksel Osmanlı Devleti karşısında, Batı’daki “sanayi devrimi” ve Batı’nın Osmanlılar üzerindeki ekonomik denetimi, İmparatorluğun ekonomisine gelişme olanağı tanımadı. Os- manlı hükümetleri, başlangıçta “merkantilist” bir siyaset izlemeye istekli değillerdi. Son zamanlarda da böyle bir siyaseti izleyecek güçleri kalmamıştı. Böylece, Osmanlı pazarlarına mamul madde sürmek için baskı yapan ve buradan yün, pamuk ve tü- tün alan Avrupa, Osmanlı sanayisinin ortadan kalkmasına yol açtı*.

Aslında, İmparatorluğun sanayisi 16. yüzyıldan beri, Avrupa’nın başa çıkılmaz baskılarıyla karşı karşıyaydı. Türk-İngiliz ticaret antlaşmasından sonra, Batı’ya açılan bölgelerde etkinlik gösteren Osmanlı küçük üreticileri, bu baskılara daya-

* Konunun merkez-çevre ilişkileri açısından ele alınması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yılları- ndaki çözümleme için bkz. **Keyder**, 1982.

namayarak işlerini bıraktılar. Güçlü bir sanayi yokluğu, Avrupa'nın sert baskısıyla da pekişince, Osmanlı İmparatorluğu bütünüyle Batı'nın denetimi altına girdi. Osmanlılar ile Batı arasındaki ekonomik ilişkiler, **Ubicini**'nin belirttiği gibi, Batı'ya hammadde satmak ve oradan işlenmiş ürün almak biçiminde belirlenmişti. **Pamuk**, olayın pamuklu tekstil dalındaki ayrıntılı çözümlenmesinde, yıkılışı tüm çıplaklığı ile ortaya koyar (**Pamuk**, 1994:124-150).

SANAYİNİN YAPISI

Osmanlı sanayiinin genel nitelikleri şöyle özetlenebilir: İmparatorlukta temel imalat etkinlikleri yoktu. Örneğin bir maden sanayii kurulamamıştı. İmalat etkinlikleri daha çok iç pazarlara tüketim maddeleri sağlamaya yönelmişti. Gıda üretimi ve ilgili etkinlikler, sanayinin önemli bir kesimini oluşturuyordu. Ayrıca, sanayi ile maden çıkarma ve tarım etkinlikleri arasında bir uyum yoktu. Bir başka deyişle, tarım ve maden çıkarma etkinlikleri Avrupa ekonomisi bakımından gerekli olan işlevleri yerine getiriyordu. Bu nedenle de Osmanlı ekonomisine pek yararlı olmuyordu (**Ökçün**, 1970, IX-XI).

Yabancı sermaye kullanılması yoluyla kurulmak istenen imalat sanayii çabaları da yukarda kısaca değinilen nedenler sonunda başarıya ulaşamamıştı (**Ökçün**, 1972).

ÇİZELGE (V) - (2)
OSMANLI SANAYİNİN GENEL DURUMU
(1915)

<i>Sanayi Dalı</i>	<i>Kuruluş Sayısı</i>	<i>Çalışan İşçi Sayısı (10.000 Kişi)</i>	<i>İmalat Değeri (Milyon Osmanlı Kuruşu Olarak)</i>	<i>İmalat Değeri (Tümün Yüzdesi Olarak)</i>
Gıda Sanayii	239	8.1	1055	50
Toprak Sanayii	32	1.0	14	0.6
Debağat	21	2.0	87	4.0
Tahta Sanayii	29	1.0	14	0.6
Tekstil Sanayii	131	9.2	124	6
Matbaacılık, Kırtasiye	61	1.5	51	2
Kimya Sanayii	18	0.2	22	1
Madeni Eşya Sanayii	34	1.5	112	5
Deniz Tezgâhları, Demiryolu Atelyeleri	17	6.8	120	6
Suriye'de en az 10 işçi çalıştıran kuruluşlar	250	9.0	500	24
Toplam	835	40.3	2099	99.2

KAYNAK: **Eldem**, 1970:125'ten hesaplanmıştır.

Osmanlı sanayiinin genel durumu Çizelge (V) - (2)'de özetlenmiştir. Gıda sanayiinin egemenliği çizelgeden açıkça görülmektedir. Öte yandan, Trakya bölgesindeki 264 işletmeden yalnızca 22'si devletindi (**Ökçün**, 1970:13). Devlet işletme-

lerinin üretim içinde ancak yüzde 2 payı olduğu bir mülkiyet dağılımı, Osmanlı sanayiinde devletin sahip olduğu yerin, etkisiz ve önemsiz niteliğini belirler.

İmalat etkinliklerinde bulunan işletmelerin sahipleri, genellikle gerçek anlamda şirketler değil, daha çok özel kişilerdi.

Sanayi işletmelerinin sahipleri ile bu işletmelerde çalışan işçilerin etnik kökenleri Çizelge (V) - (3)’te gösterilmiştir. Çizelge, açıkça, Türklerin elinde sermaye birikiminin bulunmadığını ortaya koyuyor. Bu durum, yabancı denetimi altındaki Osmanlı ekonomisinin doğal bir sonucuydu. Özellikle “kapitülasyon”lar, İmparatorluğun Müslüman-Türk uyruklarına karşı olan son derece etkili bir silah olarak kullanılmıştı. Örneğin, Müslüman olmayan pek çok tüccar, Osmanlı İmparatorluğu’nda doğduğu halde, bir yabancı konsolosluk yoluyla İngiliz ya da Fransız uyruğuna geçerek, “kapitülasyon”lardan yararlanıyordu (Karpas, 1973a:97; Bağış, 1983:16).

Aşağıdaki sözler Osmanlı ekonomisinin birtakım niteliklerini büyük bir açıklıkla ortaya koymaktadır. “Osmanlı yönetimi sırasında, Yunan ticaretinin gelişmesine yardımcı olan başka ögeler de vardı: Venediklilerin ticarî bakımdan Akdeniz’de egemen olmasıyla sonuçlanan Türk-Venedik çekişmesi, Karadeniz’in Osmanlı İmparatorluğu dışındaki bütün gemilere kapatılması (1592-1774), Napolyon savaşları sırasındaki ekonomik abargo, vb. bunların örnekleridir. Bu ögelerden kimisi, yalnızca Yunanlılara değil, aynı zamanda Sırlar ve Bulgarlar gibi, başka uluslara da yardımcı olmuştur.” (Mouzelis ve Attalides, 1971:166) “Kapitülasyon”lardan dolayı, İmparatorluğun Müslüman halkı, yukardaki olanaklardan, öteki etnik grupların yararlandıkları oranda yararlanamıyordu.

ÇİZELGE (V) - (3)
OSMANLI SANAYİ KESİMİNDE KAPİTALİSTLERİN
VE İŞÇİLERİN KÖKENİ
(1915)
(Yüzdelere Olarak)

<i>Etnik Gruplar</i>	<i>Kapitalistler</i>	<i>İşçiler</i>
Türkler	15	15
Rumlar	50	60
Ermeniler	20	15
Yahudiler	5	10
Yabancı uyruklular	10	—

KAYNAK: Çavdar, 1970:115.

EKONOMİK ETKİNLİKLERE KARŞI TÜRKLERİN TUTUMU: DEVLETİN ENGELLEMESİ

Öte yandan, hiç kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal ve ekonomik yapısı da, Türklerin ekonomik etkinliklerde girişkenliği ellerine almasını engelleyici etkiler yapmıştı. “Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadar, Osmanlı

Türkü Türkiye'deki tüccarlar arasında yer almaz." (Issawi, 1966:122) sözü bu açıdan, önemli bir gerçeği yansıtıyordu. Fakat Issawi'nin şu sözleri hiç de gerçeğe uygun değildi: "Hemen ve doğrudan doğruya amacına yönelik olan basit ve açık Türk kafası, uygulamalı gözlem yönetimine dayanan ve ince kâr hesaplarını içinde taşıyan kapitalist anlayıştan oldukça uzaktı." (Issawi, 1966:123) Aslında Türklerin ticarete karşı tutumları onların kişisel ya da doğuştan gelen kalıtsal niteliklerinin bir sonucu değildir. Bu nedenle durumu kişilik özellikleriyle açıklamaya çalışmak yanlış olur.

Türklerin ekonomik tutum ve davranışları, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve siyasal yapısı tarafından biçimlendirilmişti. İnalçık bu konuda şöyle der: "Osmanlıların ekonomik anlayışı, Ortadoğu'daki devlet ve toplum hakkındaki temel kavramlarla yakından ilişkilidir. Bu kavram, devletin son amacı olarak yöneticinin gücünün tümücü ve yaygın bir nitelik kazanmasına, bunun için de zengin gelir kaynaklarının ele geçirilmesine bağlıdır. Bu anlayış ise, üretici sınıfların zengin edilmesine dayalıdır. Böylece devletin esas işlevi, bu koşulların sürdürülmesini sağlamaktır.

"Toplum, devlet felsefesi olarak, üretimle uğraşmayan ve dolayısıyla vergi ödemeyen yönetici sınıfla, üretici olan ve dolayısıyla vergi ödeyen halk arasında bölünmüştü. Halk ise, ticaret ve sanayi ile uğraşan kentliler ve tarımla uğraşan köylüler olarak ikiye bölünmüştü. Ortadoğu devletlerindeki inanç, devletin barış ve zenginliğinin, her yurttaşın toplum içinde sahip olduğu yerde tutulmasına dayalı olduğuydu. Ortadoğu devletlerinde, alınacak bütün önlemleri belirleyen gerçek yönetici *küttab*'ın kafasında egemen olan devlet ve toplum kavramı işte buydu. Bu kavram, toplumun geleneksel örgütlenme biçimini değişmeden alıkoyacak ve halkın refahını bozmayacak biçimde, devlet gelirlerini olanaklı olduğu ölçüde artıran bir ekonomi ve bir ekonomik örgütlenme gerektiriyordu.

"Devlet, ticarî merkezleri ve yolları geliştirecek, ülke içinde ekim yapılan alanın genişletilmesi için halka yardım ederek ve sömürgeleri yoluyla uluslararası ticareti destekleyerek, İmparatorluktaki temel ekonomik işlevlerini yerine getiriyordu. Fakat bütün bu çabalar, yöneticinin içinde yaşadığı siyasal ve toplumsal düzen çerçevesinde, çağdaş bir kapitalist ekonomi ilkelerine göre gerçekleştirilecek malî ve siyasal çıkarları ortaya koymıyordu. Oysaki böyle bir düzenin bilgi ve örgütlenmesine sahip olan Avrupa, Osmanlıların Ortadoğu İmparatorluklarına karşı büyük bir tehdit oluşturmuştu." (İnalçık, 1970b:217-218)

İnalçık'ın sözlerinden de görüldüğü gibi, Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı, kapitalist ekonomik gelişmenin sağlanmasına uygun değildi. Bu nedenle, İmparatorluğun ekonomisi cılız kaldı ve dışa bağımlı duruma geldi.

Özet olarak, Türkiye Cumhuriyeti, bölgede egemen olan tarihsel koşulların ve İmparatorluğun toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısının ürünü olan güçsüz ve dışa bağımlı bir ekonomi devraldı*.

* Hemen Cumhuriyet öncesinde İmparatorluğun malî durumu için Engin D. Akarlı'nın çalışmasına bakılabilir (1982). Akarlı'nın bütçeye baktığı dönemi de kapsayan ve ücretler üzerinde odaklaşan bir çalışma da Issawi'ninkidir (1980).

2. 1950 YILINA DEĞİN İZLENEN EKONOMİK UYGULAMA VE EKONOMİK KOŞULLAR

Bağımsızlık Savaşı kazanıldıktan sonra, ülkenin ekonomik görünümü son derece yoksuldu. Her ne kadar, “kapitülasyon”lar, Lozan’da kaldırılmışsa da, barış antlaşmasının hükümlerine göre, yeni Cumhuriyet, gümrük duvarlarını, 1928 yılına kadar yükseltmeyecekti. Buna ek olarak, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlarının, yeni devletin topraklarıyla orantılı olan bir kesimini ödemeyi de kabullenmişti. Bu borç ödemeleri, devlet bütçesinin yüzde 7.56’sından (1924 yılında), yüzde 17.8’ine kadar (1930 yılında) yükselen bir orandaydı. Aynı dönemde, örneğin Millî Eğitim Bakanlığı bütçesi, bütçenin ancak yüzde 3 ya da 4’ü oranındaydı (Aydemir, 1968b:357).

Böylece, süren Batı sömürüsü, genç Cumhuriyet’in sırtında önemli bir ekonomik yükü. Dış ticaret, 1938 yılında yüzde 58.8 açık vermişti (Aydemir, 1968b; 458). Tarımsal üretim son derece düşüktü. Daha önce belirttiğim gibi, sanayi de hemen hemen yok denecek kadar güçsüzdü. Aslında, Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomisi, güçsüz oluşunun yanında, bütünüyle bir kargaşalık içindeydi.

Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları, işte böyle bir ortamda ulusal ekonomik etkinlikler için bir bilinç yaratmaya çalışıyorlardı. “Yeni Türk Devleti cihan-gir bir devlet değil, iktisadî bir devlet olacaktır”. “Türk tarihi incelendiği zaman, bütün yükseliş ve çöküş nedenlerinin ekonomik sorunlardan başka bir şey olmadığı anlaşılır,” sözleri hep **Atatürk** tarafından söylenmişti. Böylece, askerî ve siyasal başarısını, ekonomik kalkınma ile pekiştirmeyi amaçlıyordu.

Fakat sorun aslında çok önemliydi: Sağlıklı bir ekonomi, hangi ilkelere göre yaratılacaktı? Ulusal sermaye birikimi hangi yollardan sağlanacaktı? Yeni devletin ekonomik düzeni ne olacaktı? Hızlı bir ekonomik kalkınma için “liberalizmin” geliştirdiği çözümler mi kullanılacaktı, yoksa, “kolektivist” yöntemler mi uygulanacaktı?

Ekonomik Siyasetin Belirleyicileri: Osmanlı Birikimi ve Kemalist İdeoloji (Atatürkçülük)

Hiç kuşkusuz, bütün bu sorulara verilen yanıtları, Kemalist ideoloji ile birlikte, Osmanlılardan devralınan, toplumsal ve ekonomik öğeler saptayacaktı. Her ne kadar, **Mustafa Kemal Atatürk**, siyasal yapıyı değiştirmişse de, toplumsal ve ekonomik yapı, Bağımsızlık Savaşı’ndan sonra bile, hemen hemen aynı kalmıştı. Osmanlıların toplumsal ve ekonomik yapısının temel öğelerinin Cumhuriyet döneminde de değişmemiş olmasının nedenleri şöyle özetlenebilir:

Birinci olarak, Mustafa Kemal’in, toplumun temel toplumsal-ekonomik yapısı ile uğraşmaya zamanı yoktu. Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nı örgütlemek için Sam-sun’a vardığı tarihten dört gün önce, Yunanlılar, İzmir’e çıkmıştı. Bu yüzden, askerî etkinlikler ve siyasal yapı üzerinde odaklaşmak zorundaydı.

İkinci olarak Mustafa Kemal Atatürk, yabancıların sömürüsünü durdurmanın dışında, toplumsal ve ekonomik yapının değiştirilmesini amaçlamıyordu. Onun üzerinde odaklaştığı alanlar, daha çok siyasal ve kültürel düzendi. Bu yaklaşımı

kişisel düşüncelerinin biçimlenme sürecinin bir sonucu olduğu kadar 1830'dan beri, Osmanlı toplumunun tanık olduğu deneylerin de bir ürünüydü.

Üçüncü olarak, Mustafa Kemal Atatürk, Bağımsızlık Savaşı'nı, o gün geçerli olan toplumsal ve ekonomik güçlere dayalı olarak başarmıştı. Bu nedenle başarısını, bir ölçüde ülkenin 1923 yılında sahip olduğu yapının önemli bir kesimini oluşturan "eşraf" ve "âyân"a borçluydu.

Dördüncü olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarihsel süreçlerin belirlediği toplumsal ve ekonomik birikim, o günkü toplumsal ve ekonomik yapının temelden değiştirilmesi yönünde baskılar ortaya koymuyordu. *Rustow*'un dedikleri bu konuya bir ölçüde de olsa, açıklık getirebilir: "Kemalist ihtilâl, *Selim III* ve *Mahmut II* zamanında başlayan, 'Tanzimat Reformcuları' ve *Şinasi* ile süren çağdaşlaşma çabalarının doruk noktasıdır. 1865'teki 'Genç Osmanlılar' ve 1889 ile 1908'deki 'Genç Türkler' gibi *Kemal* ve 1919'da onun çevresinde toplananlar da, Avrupa yöntemleriyle eğitim görmüş yeni Osmanlı yüksek sınıfının üyeleri idi." (*Rustow*, 1973:118).

Yukardaki sözler, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran devrimci kadroların niteliğini çok iyi belirler. Fakat *Rustow*, *Atatürk*'ün Batılılaşma eylemlerini, Türkiye üzerindeki Batı emperyalizmini sona erdirmek üzere kullandığına değinmemiştir. Çelişkili bir anlam taşıdığı izlenimi veriyorsa da, *Atatürk* zamanında, Türkiye'deki Batılılaşma çabalarının "Batı'ya karşı" olduğu sözü, geçerli bir gerçeği ortaya koyar.

Ekonomik kalkınma sorunu da bu yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. *Mustafa Kemal*, İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında, siyasal egemenlik, ancak ekonomik egemenlikle desteklenirse, tam bağımsızlığın kazanılacağını söylemiştir (*Ökçün*, 1971a:251). Bu nedendir ki Türkiye'nin izleyeceği ekonomik yaklaşımı ilk kez tartışma çabası olan bu Kongre, yabancılar ve azınlıklar tarafından, kendi ekonomik çıkarlarına karşı girişilmiş bir eylem olarak değerlendirilmiştir (*Ökçün*, 1971a:6-7).

İZMİR İKTİSAT KONGRESİ: LİBERALİZMİN TOHURLARI

Türk İktisat Kongresi 17 Şubat 1923'te İzmir'te toplandı. "Kongre" izlenecek ekonomik siyasetin saptanması için, Ekonomi Bakanlığı tarafından örgütlenmişti. Bakanlık çalışmalarına ışık tutmak için bir belge hazırladı. Tüccarların, sanayicilerin, çiftçilerin, işçilerin, bankacıların ve hemen her tür meslek kuruluşunun temsilcisi bu "Kongre"ye çağırılmıştı.

Kongre, o günkü toplumsal ve ekonomik yapı içinde işlev ve güç sahibi olan kişileri bir araya getirmişti. Böylece, "eşraf", "âyân", tüccarlar ve özellikle İstanbul ticaret çevreleri, güçlerini bir kez daha kanıtladılar. Kongre, hükümete, bu grupların çıkarlarına uygun öneriler yaptı.

Toplantılarda toprak reformu ve grev hakkı gibi konular tartışılmazken, özel girişimci çabalarıyla sermaye biriktirilmesini sağlayıcı önlemler ögütlendi.

İlginç olan nokta, o günkü kötü ekonomik koşullardan sorumlu tutulmasına karşın, yabancı sermayenin Türkiye'ye çağırılmasıydı. Şu görüşler, Ekonomi Bakanlığı'nın Kongre'yi açış konuşmasında ileri sürülmüştü: "Bizde tüccar da, çiftçi de,

sanayi erbabı da, amele de hülasa bütün iktisat amillerimiz doğrudan doğruya yabancı sermayenin esir ve hizmetkârıdır... Fakat memleketimizde meşru bir surette kazanmak ve yaşamak isteyen yabancı sermayesine kanun ve nizamlarımıza tabi olmak üzere, Türkiyelilerden fazla bir imtiyaz, bir hile ardında koşmamak şartıyla memleketimizde her türlü teshilatı, hatta milletlerin gösterdiği teshilattan fazla kolaylıkları irae etmeye her zaman hazırız.” (Ökçün, 1971a:263)

Bir açıdan, İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, Osmanlılardan devralınan toplumsal ve ekonomik yapının onaylanması anlamını taşıyordu. Öte yandan, yabancı sermayenin ülkeye çağrılmış olmasına karşın, “Kongre”, Türk ekonomisinin yabancılar tarafından sömürülmesine de kesin bir biçimde karşı çıkmıştı.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, Türkiye’deki işçi sınıfının kolektivist bir ekonomiyi destekleyecek ölçüde gelişmediği gerekçesi ile, bilinçli olarak sosyalist olmayan bir kalkınma yöntemi seçmişlerdi (Aralov, 1967:92). Bu durumda elde tek bir seçenek kalıyordu: Girişimci bir sınıfın ortaya çıkmasına yardımcı olmak. Bu yol, **Atatürk**’ün genel eğilimlerine de uygun bir seçenektir (İpekçi, 1968:36).

Bu arada, ulusal bir özel kesim yaratılması için gerekli önlemler alınmaya başlanmıştı. Örneğin, daha 1924’te Türk girişimcilerinin borç gereksinmelerini karşılamak ve yeni sanayi kuruluşlarının yönetimlerine yardımcı olmak amacıyla ulusal bir banka (Türkiye İş Bankası) kurulmuştu. İş Bankası, yarı resmî bir banka olarak Türkiye’deki özel kesimin gelişme merkezî biçiminde düşünülüyordu. Aynı amaçla, “Sanayi ve Maadin Bankası” adıyla bir başka banka daha kurulmuştu. Dışarı satılacak mal üreten işletmelerde kullanılacak hammaddelerin yurda girişi için uygulanan gümrük vergileri indirilmişti. Böylece hükümetin ekonomik koruma siyaseti başlamıştı.

Bu önlemlere ek olarak, yalnızca koruma değil, özendirme de öngörülmüştü. “Sanayii Teşvik Kanunu” adı altında, 1927 yılında bir yasa çıkarıldı. Bu yasa, sanayiciler için çok önemli vergi bağışıklıkları, gümrük vergisi indirimleri, hükümet yardımları, pazarlama kolaylıkları ve yeni kurulacak işletmeler için arsa olanakları sağlıyordu (Tayanç, 1973:58-159).

DEVLETÇİLİK: KALKINMA İÇİN KISA YOL

Özendirme ve destekleme dönemi, 1930’lara kadar sürdü. 1930’lu yıllarda yalnızca dünya ekonomik bunalımı değil, aynı zamanda Kemalist ideolojinin biçimlenmekte oluşu da hükümetin ekonomik olaylar bakımından daha etkin bir rol oynamasına yol açtı.

Türkiye’de 1930’lardan başlayıp 1950’lere kadar süren döneme, “Devletçi” dönem adı verilmiştir. Aslında, yeni Cumhuriyet’in ekonomik siyaseti baştan beri bir ölçüde devletçidir. Çünkü, kuruluş sırasında, ekonomik olarak hemen hemen hiçbir kaynak yoktu (Avcıoğlu, 1973:290). Bu nedenle, devlet işe karışmak gerekliliğini duymuştur. Devletçilik, 1930’larda yalnızca dünya ekonomik bunalımının zorlamalarıyla değil, aynı zamanda hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için anlamlı bir yöntem olarak da kabul edilmişti. Fakat, Türk biçimi devletçilik oldukça ilginçti. Temel yaklaşım, özel kesimi yaratmak ve korumak olduğu için,

devletçiliği de kapsayan bir biçimde, bütün ekonomik etkinlikler, temelde özel girişimcileri desteklemeye yönelmişti (Küçük, 1971:204-205). Aşağıdaki sözler, bu noktayı oldukça aydınlatmaktadır: “Devletçilik Türkiye’de, daha ziyade bir siyasî edebiyat konusu olarak kaldı. Bir iktisadî sistem olarak devrin önde politikacıları tarafından tamamen benimsenmedi.” (Aydemir, 1968a:411). Bu yüzden sorunu anlamaktan son derece uzak yabancı araştırmacıların bilgisizce belirttikleri şu görüşlerin gerçekte bir ilgisi yoktur: “Türkler için Cumhuriyet’in ilk yıllarında, özel girişimin denendiğini ve bu sınavın özel kesim için başarısızlıkla sonuçlandığını söylemek bir alışkanlık niteliği kazanmıştır. Oysa, özel kesime gerçekten denenme olanakları tanınmamış, adil bir yargılama uygulanmamıştır... Özel kesim, başarısız olmamıştır, bilinçli olarak engellenmiştir.” (Thornburg, Spry, Soule, 1968:33-34). Bu satırlar, o dönemdeki gerçeklerin farkında olmayan kişilerce yazılmıştır. Thornburg ve arkadaşlarının öne sürdüğünün tersine, Türk özel kesimi ne engellenmiştir, ne de devletçi uygulamaların temel mantığı, devlet kesimini özel kesimin yerine getirmek olmuştur. Devletçiliğin ardında yatan amaç, içinde özel kesimin egemen rol oynayacağı bir ekonominin gelişmesine yardımcı olmaktır. Osmanlı İmparatorluğu’ndan devralınmış olan toplumsal ve ekonomik yapı, Türkiye Cumhuriyeti’ni bu yöne doğru zorluyordu. Batı liberalizmi, ekonomik uygulamaların temel çizgisiydi (Okyar, 1973).

Devletin ekonomik yaşama karışması kaçınılmazdı. Bu karışmayı, yalnızca ekonomik nedenler gerektirmiyordu. Aynı zamanda, Osmanlılardan, Cumhuriyet’e devrolunmuş olan bürokrat-aydınların rolü de böyle bir karışmayı zorluyordu. “Devletçi-seçkinci” cepheyi oluşturan bu bürokrat-aydınların, Batı biçimi topluma olan büyük inançları, devlet eliyle, özel girişimci yaratılmasının temel nedenleri arasındaydı (Boran, 1968:11-12).

Devletçi yaklaşım, ilk kez, Afet Hanım’ın *Yurtbilgisi* kitabında, daha sonra da Başbakan İsmet Paşa’nın ağzından, 1930 Ağustos’unda bir konuşma ile açıklandı. 1931 yılında da Halk Partisi’nin altı ilkesinden biri olarak kabul edildi.

Cumhuriyet Halk Partisi tarafından benimsenen devletçilik yaklaşımı şöyle biçimlendirilmişti. “Halk Partisi, *hususî ve ferdî çalışmaları esas almakla* beraber, umumu ve yüksek menfaatlerin icabettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada, devletin faal bir hale getirilmesi esasını kabul eder... Devletin ekonomi işleri ile ilgisi fiilî surette yapıcılık olduğu kadar, *özel girişimlere yön vermek* ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol da etmektir. Devletin fiilî olarak hangi ekonomik işleri yapacağını belirtmesi, ulusun genel ve yüksek asgılarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine devletin, fiilî olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişim elinde bulunuyorsa onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmaya bağlıdır. Bu kanunda özel girişimin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödeme şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz.” (Dikkati çekmek için kimi sözcüklerin altını ben çizdim. E.K.)

Parti programı her ne kadar, özel kesimin elindeki işletmelerin devlet tarafından alınmasından söz ediyorduydu da, o sıralarda, devletin elindeki işletmelerin de, genç Cumhuriyet’in genel ekonomi siyasetinin gereği olarak, özel kesime devredilmesi ortaya atılan öneriler arasındaydı (Boratav, 1974:87). Devletçilik uygu-

lmasının bu özel girişimci yaklaşımı, Osmanlılarda yüzyıllar süren Batılılaşma çabalarının getirdiği birikimin bir sonucuydu. Bu çerçeve satırlar oldukça açıklayıcı bir nitelik kazanmaktadır: “Türk devletçiliği, sosyalizme karşı bir önlem olarak öne sürüldü. Bu anlamda, kapitalizmin bunalımlarına karşı alınan kaba bir Keynesyen önlem niteliği taşıyordu. Çünkü, zayıf bir özel girişim kesimi, sosyalizm tehlikesine karşı güçlü bir güvence sağlamıyordu. Bu nedenle de toplumsal temel sermaye yatırımları ve firmalar için dış ekonomiler yaratılması yoluyla desteklenmek zorundaydı.” (Günçe, 1967:12)

İLK KALKINMA PLANLARI

Sözde devletçi ekonomik siyaset sonucu, Cumhuriyet tarihinin ilk kalkınma planı 1933 yılında uygulamaya konuldu. Bu, planlı ekonomilerdeki kalkınma planlarına benzemiyordu. Daha çok hükümetin yapacağı ekonomik etkinliklerin bir programı niteliğini taşıyordu. Plan, yeni kurulacak işletmeler ve bunların kuruluş yerleri hakkında hükümete verilen bir rapora dayanılarak geliştirilmişti (Aydemir, 1968a:425).

Bu arada bir grup bürokrat-aydın, planlı bir ekonominin savunuculuğunu yapıyordu (Aydemir, 1968c). Fakat plan, özel kesimi denetimsiz bırakmıştı. Doküma, maden, kâğıt, seramik ve kimya sanayilerinin devlet tarafından kurulması öngörülmüştü. Ayrıca, elektrik şebekeleri, altın ve petrol arama işleri ve örgütleri, yerbilimleri eğitimi ve teknik eğitim sorunları da Plan tarafından ele alınan konular arasındaydı (Afet İnan, 1972).

Ne yazık ki o dönemde dünyanın içinde bulunduğu ekonomik bunalım ve Türkiye’nin de bu bunalım dışında kalmayı başaramayışı sonunda (Plan da geniş kapsamlı emredici bir nitelik taşımadığından), öngörülen atılımların hepsi gerçekleştirilemedi. Öngörülen amaçların bütünüyle gerçekleştirilememesine karşın, Plan döneminde, yabancı işletmelerin ulusallaştırılması işlemi hız kazandı ve bu hız artarak sürdürüldü. 1938 ile 1944 arasında bedelleri ödenerek, yirmi kadar yabancı işletme ulusallaştırıldı (Avcıoğlu, 1973:296-297).

Bütün bu gelişmeler açısından değerlendirilme yapıldığında Birinci Planın, özel kesime dayalı bir ulusal ekonominin temellerini atmakta oldukça başarı kazandığı söylenebilir. Emperyalizme karşı olan çabaların ilk sonuçları, yirmi yıl sonra, Türk ekonomisinde görülmeye başlamıştı.

Bu arada, 1936 yılında, “İkinci Beş Yıllık Sanayi Programı” da hazırlanmış, fakat özellikle, kaynak sağlanmasındaki zorluklardan dolayı uygulamaya konulamamıştı (Afet İnan, 1973).

1938 yılında sanayileşme için bir başka dört yıllık program kabul edildi. 1939 yılında önemli ölçüde değiştirilen bu program da, gerek İkinci Dünya Savaşı’nın zor ekonomik koşullarından, gerekse sorunlara düzenli ve geniş kapsamlı bir biçimde yaklaşamamasından dolayı, pek başarılı olamadı.

Bütün bu gelişmeler sonunda, 1939 yılında, doküma, maden, kimya, çimento ve şeker işletmeleri ya tamamlanmış ya da kurulmaya başlanmıştı. Bu arada, madencilik konusunda da önemli ilerlemeler sağlanmıştı.

BANKACILIĞIN GELİŞMESİ

Ulusal bir ekonomi yaratılması çabaları çerçevesinde ulusal kredi örgütlerinin de geliştirilmesine çalışılıyordu. Bir ulusal banka düzenine duyulan gereksinme daha, "İttihat ve Terakki Partisi" zamanında ortaya çıkmıştı. "İttihat ve Terakki" ciler, izledikleri ulusçu ideolojiye koşut olarak, bankacılık alanında da Müslüman-Türk grupları, destekliyorlardı (Ökçün, 1973:158-163). 1930 dünya ekonomik bunalımı, Türk bankacılığına yardımcı olan etkiler yaptı (Silier, 1973:56-57). 11 Haziran 1930 tarihinde, Türkiye Merkez Bankası'nın kurulması da, ulusal bir ekonominin yaratılmasında önemli işlevleri olan bankacılık sisteminin gelişmesinde ileri bir adımdı. "Merkez Bankası, hem Batı'ya karşı ekonomik bağımsızlığın geliştirilmesinde, hem de Batı tipi bir ekonomi yaratılmasında bir araç olarak kullanıldı." (İlkin, 1973:76)

"DEVLETÇİ" DENİLEN DÖNEMDE EKONOMİDEKİ GELİŞMELER

Bu dönemde, demiryolları, ekonomik kalkınma bakımından anlamlı bir uzunluğa erişmişti. Çizelge (V) - (4)'te görüldüğü gibi, Türkiye'deki demiryollarının büyük bir bölümü 1940 yılında döşenmişti bile.

İlerde göreceğimiz gibi, bu arada karayollarının yapılması da unutulmamıştı. 1923 ile 1940 yılları arasında, karayollarının uzunluğu yüzde 100'den fazla artmıştı.

Çizelge (V) - (5), sanayi işletmeleri sayısı bakımından 1932 ile 1939 yılları arasında izlenen devletçi siyasetin sonuçlarını göstermektedir. Bu yaklaşım sonucu devlet eliyle, büyük işletmeler kurulmuş ve dolayısıyla, tüm sanayi içinde, devletin üretim payı artmıştır. Fakat devlet işletmelerinin sayısı doruk noktasında bile, tam İkinci Dünya Savaşı öncesinde, tüm işletmelerin ancak yüzde 10'una varmıştı.

ÇİZELGE (V) - (4)
DEMİRYOLLARININ GELİŞMESİ
(Kilometre Olarak)
(1923-1996)

Yıllar	Demiryolu Uzunluğu	Geçen Döneme Göre Km. Olarak Artış
1923	3.756	—
1930	5.639	1.883
1940	7.381	1.742
1950	7.671	290
1960	7.895	224
1973	8.466	571
1996	8.607	141

KAYNAK: D.İ.E. 1973a:407; Bayındırlık Bakanlığı, 1973:26; D.İ.E., 1997b:84.

Bu da, ülkenin genel ekonomik kalkınmasına, yeni işletmelerin kurulması yoluyla yardımcı olan devletçi yaklaşımın, temelde, özel girişime dayalı bir anlayış taşıdığının bir başka kanıtı olarak alınabilir. Bu anlayış, tutarlı bir ekonomik siyaset izleme olanağının bulunduğu, 1939 yılına kadar sürmüştür.

Burada bir uyarı yapmak gerekmektedir. İlerde de göreceğimiz gibi, devlet işletmelerinin sayısı az olmakla birlikte, tüm yatırım ve üretim içinde sahip oldukları pay yüzde 50’ye kadar yükselmiştir. Bu nedenle, Çizelge (V)-(5) yalnızca, 1932-1939 dönemindeki genel eğilimi belirten bir gösterge olarak düşünülmelidir.

ÇİZELGE (V) - (5)
“TEŞVİK-İ SANAYİ” YASASI KAPSAMINA GİREN
TÜM SANAYİ KURULUŞLARI VE DEVLET KURULUŞLARININ YÜZDESİ
(1932-1939)

Yıllar	“Teşvik-i Sanayi” Yasası Kapsamına Giren Kuruluş Sayısı	“Teşvik-i Sanayi” Yasası Kapsamına Giren Devlet Kuruluşlarının Sayısı	Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi
1932	1473	31	2.1
1933	1397	36	2.5
1934	1310	38	2.7
1935	1161	56	4.8
1936	1101	86	7.8
1937	1116	89	7.9
1938	1103	104	9.4
1939	1144	111	9.7

KAYNAK: D.İ.E., 1973a:167 ve İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941:133’ten hesaplanmıştır.

Özel girişimcilerin sahip oldukları işletmelerin sayısının yüksekliğinin bir nedeni de, bunların genellikle küçük çapta üretim yapmalarıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, Türkiye’de sanayi etkinlikleri bakımından anlamlı bir özel girişim kesiminden söz etmek olanağı yoktur.

1925 ile 1940 arasındaki dönemin, tüm bir değerlendirilmesi, Çizelge (V)-(6)’da gösterilmiştir. Sanayi kesiminin Kaba Ulusal Ürün (GSMH) içindeki görelî payı o günkü fiyatlarla hemen hemen iki katına çıkmıştır.

Öte yandan tarım kesiminin görelî payı, yine o günkü fiyatlarla yüzde 10 azalmıştır. Bu rakamlar, İkinci Dünya Savaşı öncesine dek izlenen ekonomi siyasetinin sonuçlarının oldukça olumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI’NIN ETKİLERİ

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Birinci Dünya Savaşı’nda olduğu gibi (Günday, 1960:184), karaborsa ve öteki “olağanüstü” yolların kullanılması sonunda “araç”ların elindeki sermaye önemli ve anlamlı bir düzeye erişti. Bu düzey, sanayi ya-

tırımları için gerekli sermaye gereksinmesini karşılamaya yetecek bir niteliği belirliyordu. Savaş sırasında elde edilen “olağanüstü” kârlar öyle bir düzeye çıkmıştı ki, hükümet hemen hemen bir gece içinde milyoner olanlardan “Varlık Vergisi” adı altında bir sermaye vergisi almaya karar verdi (Ökte, tarihsiz 28-39). Kendilerine vergi salınanlar, bundan kaçınmanın çeşitli yollarını buldukları için, alınabilen vergi tutarı hükümetin beklediğinin çok altında oldu. Böylece, savaş sırasında bireylerin elinde toplanmış olan paraların ve servetin önemli bir kısmı, daha sonraki yatırımlarda kullanılabilecek kaynaklar olarak piyasada kaldı.

ÇİZELGE (V) - (6)
KESİMLERE GÖRE “KABA ULUSAL ÜRÜN” (GSMH)
(1925-1940)
(“Cari” Üretici Fiyatlarıyla)

Yıllar	Tarımın KUÜ'deki Payı	Sanayinin KUÜ'deki Payı
1925	48.0	9.6
1930	45.7	11.4
1935	35.4	18.0
1940	38.6	18.8

KAYNAK: D.İ.E. 1973a:479'dan hesaplanmıştır.

SAVAŞ SONRASI DÖNEM: ÖZEL GİRİŞİMİN GELİŞMESİ

Bu arada, dünyanın savaş sonrası gelişmeleri Türkiye'yi de etkilemeye başladı. Bu gelişmelerin en önemlilerinden biri, Amerikan dış yardımlarıydı. 1949 yılında, Türk Başbakanı, Türkiye'nin de ekonomik kalkınma için Amerikan yardımı kullanacağını Meclis'te resmen bildirmişti (Arar, 1968:207).

1947 yılında yapılan bir başka kalkınma planı da, dış yardım alınacağı ilkesi üzerine hazırlanmıştı (Tekeli ve İlkin, 1974:9-17, 56). Türkiye Cumhuriyeti'nin, ekonomik kalkınmasını özel girişim kesimi yoluyla gerçekleştirme yaklaşımı da bu Plan tarafından açıkça belirtilmişti. Plan her ne kadar Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti tarafından uygulamaya konulmamışsa da, genel ilkeleri, 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti tarafından benimsenmiş ve bu yıldan sonra izlenen ekonomik siyaseti önemli ölçüde etkilemiştir (Günçe, 1967:22).

1947 Planı, tarım, haberleşme, sulama, enerji, demir ve çelik, çimento, maden ve sanayi alanlarını, temel etkinlik noktaları olarak kabul ediyor ve özellikle tarımsal gelişme üzerinde odaklaşıyordu.

Demokrat Parti hükümetlerinin ekonomik uygulamasına ışık tuttuğu için oldukça büyük bir önem taşıyan 1947 İktisadi Kalkınma Planı'nın temel yaklaşımı şu sözlerde açıklanmıştır: “Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın dayandığı ana fikirlerden biri de, yurdumuzda hususî teşebbüslerin faaliyet göstermek istedikleri veya isteyecekleri sahalarda tam bir serbesti ve emniyet içinde inkişaf etmelerini sağla-

mak ve fertler tarafından başarılabilecek her türlü iktisadî faaliyetlerin hususî müteşebbisler ve sermayelere hasredilmesi prensibidir.” (Tekeli ve İlkin, 1974:51).

Yukarda belirtilen bu yaklaşım, 1950’den sonraki dönemde çok daha kesin bir biçimde ortaya çıkmıştır. 1950’de iktidara gelen Demokrat Parti’nin programının 43’üncü maddesi, özel sermaye etkinliklerinin, ekonomik yaşamın temelini oluşturduğunu söylemektedir. Fakat, yeni iktidarın ekonomi siyaseti kendinden önceki dönemde izlenenden pek de değişik değildi. Bunun iki nedeni vardı: Birinci neden, 1950’den önceki dönemde izlenen ekonomik siyasetin “devletçi” diye nitelenmesine karşın, aslında kapitalizme dönük olmasıydı. İkinci neden ise, 1950 yılı dolaylarında bile, bir kapitalist sınıfın, ekonomik kalkınmanın tüm kaynaklarını sağlayacak ölçüde gelişmemiş olmasıydı. Kalkınmayı bütünüyle gerçekleştirecek ölçüde gelişmiş bir kapitalist sınıftan yoksun olan bir toplumda, Demokrat Parti hükümetleri de, devletin ekonomik etkinliklerinin egemen olduğu bir siyaset izlemek zorundaydı.

3. MENDERES DÖNEMİ EKONOMİ SİYASETİ

Hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmenin yanında, yapısal bir erek olarak özel girişim kesimini geliştirmeyi amaçlayan devletçi siyaset, 1940’larda sonuç vermeye başlamıştı. Bu gelişmelerle birlikte, yardım programlarıyla desteklenen dış etkiler de (ki bunlar, ilerde “Dış Dünya” bölümünde ayrıca incelenecektir), Türkiye üzerinde baskı yapmaya başlamıştı. Sonuç, Demokrat Parti’nin Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının yerine geçmesi oldu. Çünkü Demokrat Parti, toplumda oluşan yeni toplumsal ve ekonomik güçleri temsil ediyordu. Güçlenen Türk burjuvazisi, uluslararası gelişmelerin de yardımıyla iktidara gelmişti. **Hershlag**, bu durumu şöyle çözümler: “... iç memnuniyetsizlik ve dış yardım umutları, Türkiye’nin ekonomik düzenini Batı’ya, daha liberal ilkelere uydurmak isteyen bir ekonomik ve siyasal akım yaratmıştı.” (Hershlag, 1968:135)

Yeni hükümetin ekonomi siyaseti, devletin ekonomideki etkinliklerini sınırlamak, özel kesimin gelişmesi için özel girişimleri desteklemek ilkelerine dayanıyordu (Arar, 1968:214-215). Bu uygulama ilkelerinin ardında yatan temel amaç, yabancı sermaye ve dış yardım olanaklarını hazırlamak ve ekonomiyi devletin “zararlı” etkinliklerinden korumaktı.

1950’DEN SONRA İZLENEN EKONOMİ SİYASETİNİN NİTELİKLERİ

Bütün bu belirtilen amaçlara karşın, 1950’den sonra ekonomi alanında görülen uygulamalar, hiç de yapılacağı söylenenlere uygun olmadı. Ekonomik siyasetteki değişimlerin hiçbiri anlamlı ve önemli değildi. **Hershlag** bile, yeni bir ekonomik siyaset konusunda yargılarda bulunmuş olmasına karşın bu gerçeği kabullenmiştir (Hershlag, 1968:135).

1950’den sonra, “liberal” diye nitelenen siyaset iki nedenle 1930-1946 döneminde “devletçi” diye nitelenen uygulamalarla temelde aynıydı: İlk olarak 1930’dan sonra uygulanan “devletçi” siyaset, kapsamlı bir planlama ile yönetile-

cek “kolektivist” bir ekonomiyi öngörmemişti. Tam tersine, bu “devletçiliğin” ar-
dında yatan temel fikir, özel girişimcilerin yatırım yapmadıkları alanlara yatırım
yaparak özel kesimin eksikliklerini tamamlamak amacına yönelikti.

İkinci olarak, 1950’den sonra uygulanan “liberal” siyaset öne sürüldüğü kadar
“liberal” değildi. “Liberal” olmaktan çok “müdahaleci” bir nitelik taşıyordu.
“...her ne kadar resmen yadsınılmışsa da, devletçilik, Demokrat Parti hükümeti za-
manında da sürdürüldü. Bu sürdürme, seçim zamanlarında devletçiliğin suçlan-
masına ve özel girişimciliğin, resmen, devletçilik yerine konmasına karşın gerçek-
leşti.” (Hershlag, 1968:142)

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız gerçekler, her iki dönemi de yaşayarak
gözleme olanağı bulmuş bir Türk yazarı tarafından da belirtilmiştir: “**Menderes**’in
kendinden evvelki devrin iktisadî vasfıyla, Demokrat Parti devrinin iktisadî yapısı
arasında da, aslında bir fark yoktur. Her iki devir de temel yapı bakımından, *kapita-
lizme dönük karma ekonomi nizamı’dır.*” (Aydemir, 1969:216).

İki dönem arasında yalnız temel uygulamalar değil, aynı zamanda, bu uygula-
malardan sorumlu olan kişiler de aynı kalmıştır. Örneğin, devletçilik döneminde,
özel girişim kesimine kimi kısıtlamalar getiren “sürprodüksiyon nizamname-
si”nden sorumlu olan **Celâl Bayar**, Demokrat Parti’nin kurucuları arasındaydı ve
1950-1960 yılları arasında Türkiye’nin üçüncü Cumhurbaşkanı olarak görev yap-
tı.

ÇİZELGE (V) - (7)
ÖRGÜTLÜ İMALAT SANAYİİNDE KURULUŞLARIN YÜZDESİ
(1950-1960)
(1000 TL.)

Yıllar	Katma Değer	Kamu Kuruluşlarının Yarattığı Katma Değerin Tüm İçindeki Yüzdesi	Sabit Sermaye Yatırımları	Kamu Kuruluşları Sabit Sermaye Yatırımlarının Tüm İçindeki Yüzdesi
1950	733.721	58.3	79.019	53.9
1951	866.094	59.2	122.512	55.8
1952	1.111.575	61.3	124.507	46.8
1953	1.366.530	55.7	235.896	44.7
1954	1.510.595	50.5	290.985	61.5
1955	1.868.108	50.1	373.282	59.1
1956	2.172.129	47.3	516.438	61.1
1957	2.924.874	44.4	376.662	54.3
1958	3.868.322	43.9	427.811	57.8
1959	5.388.582	54.4	449.369	36.5
1960	5.930.380	59.1	537.004	48.3

KAYNAK: D.İ.E., 1973a:206-207’den hesaplanmıştır.

Çizelge (V) - (7) üretim ve yatırım alanlarındaki durumu göstermektedir. Ka-
mu kesiminin imalat sanayiindeki katma değer payı 1955 sonuna kadar yüzde
50’nin üzerindedir. Aynı dönem içinde, sabit sermaye yatırımları içinde kamu-

nun payı, 1951’den sonra biraz azalarak, 1954’e kadar yüzde 50’nin altında kalmış, sonra yeni ekonomik kararların alındığı ve bu arada Türk parasının değerinin düşürüldüğü 1958 yılına kadar yüzde 50’nin üzerindeki durumunu sürdürmüştür.

Yeni hükümetin yönetimi altında, devletin ekonomik etkinlikleri içindeki rolünün fazla bir değişiklik göstermediği açıktır. Demokrat Parti’nin Parti ve Hükümet programlarında tersini öne sürmesine karşın, kamu kesimi, üretimde öncü ve egemen durumunu korumuştur. Robinson da aynı gerçeği gözlemiş ve bu durumu “görülmemiş kamu yatırımları” diye nitelemiştir (Robinson, 1965:147). Aslında, özel kesimin “kendi kendine yeterli” bir ekonomik düzeye erişmediği Türk ekonomisi bakımından devletin bu ekonomik etkinlikleri hiç de “görülmemiş” değildi.

PLANLAMANIN YADSINMASI: EKONOMİK KARGAŞALIĞA GİDEN YOL

Temel ekonomik anlayış ve uygulama değişmemiş olmakla birlikte, hiç kuşkusuz, Demokrat Parti yönetimi altında kimi yeni gelişmeler gerçekleştirilmişti. İlk değişikliklerden biri, planlama anlayışının bütünüyle yadsınması oldu. Demokrat Parti hükümetinin ilk yıllarında, 1947 Planı’nın genel ilkelerine göre uygulamalar yapılmakla birlikte, artık “plansız” dönem başlamıştı.

Devletin büyük ölçüdeki ekonomik etkinlikleri sürdürülürken, Batılı kapitalist ekonomilerde uygulanan “liberal” planlama anlayışı bile kabul edilmiyordu. Bu durumda, ekonomi, hükümetin aldığı günlük ekonomik kararlarla, özel girişimin “doğal” eğilimlerine göre biçimleniyordu. Ekonomi üzerinde önemli etkileri olan bu iki öge ise, her zaman tam bir uyum içinde değildi.

Sonuç, iki yönlü bir “enflasyon” biçiminde ortaya çıktı. Bir yandan “talep enflasyonu”, öte yandan “maliyet enflasyonu”, hükümeti, 1958 yılında önemli kararlar almaya zorladı. Ekonomi tarihimizde “Ağustos Kararları” diye bilinen bu önlemler, Türk Lirasının değerinin düşürülmesini de kapsıyordu. Fakat, gerekli olan bütün yapısal önlemlere başvurulmadığı için, ekonomik bunalımın getirdiği sorunlar çözülemedi.

Ekonomik zorluklar, siyasal ve toplumsal tedirginliklerle de pekişti. “Siyaset” bölümünde de üzerinde durulduğu gibi, hükümetin siyasal alandaki uygulamaları demokrasiyi askıya alan nitelikteydi. Toplumsal ve ekonomik zorluklara koşut olarak, gittikçe artan siyasal baskı, sonunda, 27 Mayıs 1960 askeri eylemine yol açtı.

Ekonomide Temel Eğilimler

Çizelge (V) - (8), sanayi ve tarım kesimlerinin 1945-1960 yılları arasında, Kaba Ulusal Ürün (GSMH) içindeki paylarının değişmelerini göstermektedir. Sanayi kesimindeki yüzde 3’lük artış, ancak, bu kesimin Kaba Ulusal Ürün içindeki eski yerine kavuştuğunu belirler. Çünkü sanayi, İkinci Dünya Savaşı’ndan önce, Kaba Ulusal Ürün içinde yüzde 19’a yükselmiş, sonradan, 1945 yılında yüzde 16’ya düşmüştür.

Çizelgede gösterilen, tarım kesiminin görelî payının azalması olgusu, başka veriler tarafından da desteklenmektedir. Örneğin, tarım kesiminin, Kaba Ulusal Ürün içindeki payı, 1968 yılı “faktör fiyatlarıyla” da 1950-1960 arasında yüzde 4'lük bir azalış göstermiştir. Aynı dönem içinde, sanayinin payı 1968 yılı “faktör fiyatlarıyla” yüzde 3 yükselmiştir (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973b:93).

ÇİZELGE (V) - (8)
KESİMLERE GÖRE KABA ULUSAL ÜRÜN (GSMH)
(1945-1960)
(Cari Üretici Fiyatlarıyla)
KUÜ'nün Yüzdeleri Olarak

Yıllar	Tarımın Payı	Sanayinin Payı
1945	38.4	16.3
1950	41.9	14.6
1955	39.4	16.0
1960	38.2	17.4

KAYNAK: D.İ.E. verilerinden hesaplanmıştır.

Ekonominin temel yapısında 1923'te başlayan değişmelerin, Demokrat Parti döneminde de sürdüğü görülmektedir. Fakat, Demokrat Parti dönemindeki yapısal değişme hızı, 1950'den önce gerçekleştirilmiş olan değişmeden daha düşüktür. Bir başka deyişle, tarım kesiminin payının 1950'den önceki azalışı 1950'den sonraki azalıştan daha çok, sanayinin Kaba Ulusal Ürün içindeki payının 1925-1950 dönemindeki artışı ise, 1950-1960 dönemindeki artıştan daha yüksektir.

ÇİZELGE (V) - (9)
KARAYOLLARININ GELİŞMESİ
(Kilometre Olarak)
(1923-1996)

Yıllar	Kilometre	Bir Önceki Döneme Göre Km. Olarak Artış
1923	18.335	—
1930	29.636	11.301
1940	41.582	11.946
1950	47.080	5.498
1960	61.542	14.462

KAYNAK: Bayındırlık Bakanlığı, 1973:89 (Kaynağa göre 1960'tan sonra artış yoktur. D.İ.E.'ne göre 1973'te karayolu uzunluğu 59.279 km.'dir. D.P.T. rakamlarına göre, 1973'ten sonra uzunlukta bir değişme olmamış, yolların nitelikleri geliştirilmiştir. D.İ.E.'nin son verdiği rakam 1996'da 60.225 km.'dir. (1997b:78).

1950-1960 dönemi içindeki yapısal değişimler çok çarpıcı olmamakla birlikte, aynı dönem içinde başka gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Örneğin, bu dönemde karayolları yapımı, toplumdaki fiziksel devinimi hızlandırmıştır. Çizelge (V) - (9), karayollarının uzunluklarını zaman içinde göstermektedir. Çizelgeden görüldüğü gibi, karayollarının uzunluğundaki en yüksek artış, 1950-1960 döneminde gerçekleştirilmiştir.

Türk ekonomisini etkileyen bir başka öge, tarımda traktörün kullanılmaya başlanmasıdır. 1950 ile 1960 yılları arasında, traktör sayısı üç kat artmıştır. Hiç kuşkusuz, bu dönemde, tarımın makineleşmesi ve tarımda gerçekleştirilen verimlilik artışı, Kaba Ulusal Ürün içinde, tarım kesiminin payının azalışının düşük olma nedenleri arasındadır.

27 Mayıs eylemi gerçekleştirildiği zaman, bütün ekonomik sorunlar ve sıkıntılar, bir ekonomik planın olmayışına bağlanmıştı. Bu nedenle, “Millî Birlik Komitesi”nin ilk uygulamalarından biri, hızlı ve dengeli kalkınma için hemen bir merkezî planlama örgütü kurmak oldu.

1950-1960 döneminde, Türk ekonomisi sanayileştirilmek istenmişti. Fakat, tarım kesiminden sanayi kesimine yeterli kaynak aktarılması gerçekleştirilememiştir (Berksoy, 1969). Çünkü, tutarsız vergi ve fiyat siyaseti yanında, ticaret ve “aracı” tipi ekonomik etkinlikler, kaynaklara elkoyarak, bunları, “gösteriş için tüketim”, “taşınmaz mal spekülasyonu” gibi ekonomik bakımdan verimsiz alanlarda harcamıştır. Yine de bu dönem içinde gerçekleştirilen genel yatırımların, tarımdaki makineleşmenin, kapalı köy ekonomilerinin pazarlarla bütünleşmesinin, gelecek için yeni ekonomik olanaklar hazırladığına hiç kuşku yoktur.

4. 1960’TAN SONRAKİ EKONOMİ SİYASETİ: PLANLI DÖNEM

Yeni kurulan “Devlet Planlama Teşkilatı” tarafından hazırlanan “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” 1963 yılında uygulamaya konuldu. O dönemde yine Başbakan olan İsmet İnönü’nün şu sözleri Türkiye’deki planlama anlayışını oldukça güzel yansıtır:

“İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak bir demokratik düzeni kesin olarak seçmiş olan Türk Milletinin, Anayasamızda açık ifadesini bulan iktisadî ve sosyal hayatı, keyfi ve plansız davranış tecrübelerine son verip adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlaması amacına göre düzenleme arzusu ve azmine uygun olarak:

“Millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek üzere,

“Birinci Beş Yıllık (1963-1967) Kalkınma Planı hazırlanmıştır.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1964:3)

Başbakanın yazısındaki ögeler, yeni dönemin yaklaşımını da belirliyordu. İlk

olarak, demokrasiye inanç belirtilmişti. İkinci olarak, plansız ekonomik etkinliklerin sona erdiği açıklanıyordu. Üçüncü olarak belirtilen nokta, amacın “tam istihdam” olduğuydu. Dördüncü olarak da, “insan haysiyetinin” ve “sosyal adaletin” hızlı kalkınma uğruna gözden çıkarılmadığı söyleniyordu.

BİRİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANININ (1963-1967) NİTELİĞİ: KARMA EKONOMİ İNANCI

Kalkınma Planı, kamu kesimi için bağlayıcı nitelik taşıyordu. Özel kesim ise özendirme yoluyla yönetilecekti. Türk ekonomisinin karma niteliği yalnız bir veri değil, aynı zamanda bir amaç olarak da alınmıştı. Bir başka deyişle, plan, özel girişimi geliştirecek biçimde hazırlanmıştı. Özel kesimin hem ekonomik kalkınmaya katkıda bulunması, hem de ekonomik kalkınma yoluyla güçlenmesi bekleniyordu.

Aşağıda Plan’dan aktardığım sözler, yukarda belirtmeye çalıştığım gerçeği, 1930’larda, Cumhuriyet Halk Partisi programında yer alan “devletçilik” açıklamalarından çok daha güzel ortaya koymaktadır. “Devletçilik” döneminin açıklamalarıyla, Plan’ın yaptığı açıklamalar arasındaki benzerliği ve temel yaklaşımlar arasındaki özdeşliği gözlemek, bizi son derece ilginç gerçeklere götürmektedir. Pek doğal olarak Plan’da yapılan açıklamalar, 1930’lardakine göre çok daha bilimsel ve mantıklıdır. Çünkü, hem ekonomi bilimi, hem de ekonomi uzmanlarının nitelikleri, o zamandan bugüne çok gelişmiştir.

“Gelişen bir ekonomide Devlete düşen görevleri geleneksel bir görüşle sınırlandırmaya imkân yoktur. İktisadî kalkınma, yurdun sosyal ve ekonomik düzende değişimleri gerektiren sosyal bir olaydır. Bunun gerçekleşmesi ve huzur ve istikrarın sağlanması adil bir gelir dağılımı ve dengeli bir üretim bünyesi gibi, ancak Devlet otoritesinin müdahalesiyle gerçekleşecek bazı şartlara bağlıdır.

“Özel sektörün iktisadî kalkınmanın bütün şartlarını yalnız başına yerine getirmesi mümkün değildir. İktisadî kalkınmanın gerçekleşmesi için yatırımların hızlandırılması, üretimin yapısında ve metodlarında bazı temel değişikliklerin meydana getirilmesi gerekir. Faaliyetlerini piyasa şartlarına göre ayarlayan teşebbisin bunları gerçekleştirmesi mümkün değildir. Az gelişmiş ve durgun bir iktisadî düzenden ileri ve dinamik bir bünyeye geçiş için merkezî otoritenin sistematik ve rasyonel tedbirler alması gerekmektedir. Nitekim Türkiye’nin ilkel bir ekonomik düzenden daha ileri bir üretim sistemine geçmesi Devlet yatırımları ve Kamu İktisadî Teşebbüsleri’nin faaliyetleri ile mümkün olmuştur.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1964:59-60).

Yukardaki sözler, devletin ekonomik işlere karışması için kullanılan ekonomik ve toplumsal gerekçeler olarak düşünülebilir. Bir başka deyişle, özel kesimin varlığı bir veri olarak alınmakta ve Devlet Planlama Teşkilatı, “liberal” bir ekonomi çerçevesinde, planlama işlevinin görülebilmesi için, ana nedenleri sıralamaktadır. Fakat, temelde, 1960’tan sonraki dönem, 1950-1960 döneminden pek de değişik değildir.

Hükümet tarafından, tüm planlı döneme ışık tutmak amacı ile kabul edilen “Plan Stratejisi” de aynı yaklaşımı yansıtmaktadır. “Strateji”nin üçüncü maddesi,

açıkça, özel kesimin “doğrudan doğruya kontrollerden kaçınılarak”, ancak “teşvik edileceğini” söylemektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1964:525). Aynı ilkeler, “İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” için yayınlanan “strateji”de de savunulmuştur. “Strateji” açıkça, “kamu ve özel teşebbüs birbirine rakip ve diğerini köstekleyici değil, birbirini tamamlayan iki unsur olacaktır” demektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1967:629).

TEMEL İLKE: DEMOKRATİK PLANLAMA

Türkiye’de Planlı Dönem, ekonomik düzende bir değişmeyi simgelemez. Bu dönem, aslında, iktidardan düşürülen Demokrat Parti iktidarının “plansız” ve dengesiz ekonomik uygulamalarına karşı geliştirilen bir tepki sonucu ortaya atılan “liberal” bir planlama anlayışı ile belirlenir. Kalkınma planı kavramı, kamuoyuna, Batı tipi demokratik düzenin bir önkoşulu olarak sunulmuştur. Demokrat Parti iktidarının düşürülme nedenlerinden biri, bu demokratik ilkeyi uygulamamış olmasıdır. Bu inanç şu sözlerde görülür: “Halk idaresine dayanan devlet idaresinde demokratik planlama esastır.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1962:12) Özel girişim de aynı yaklaşımla güvenceye kavuşturulmaktadır: “Planlı kalkınma özel sektör için bir emniyettir. Plan yapan memleketlerde özel teşebbüsün gelişmesi bunun en iyi delilidir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1962:14)

Plancıların kendilerine göre de planlama “bütün sorunları çözen sihirli bir formül değildir.” “Planlı kalkınma uzun ve zor bir süreçtir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1961:2).

Yukarıdaki ilkelerle belirlenmiş olan planlı dönem, 1962 yılında, bir “geçiş programı” ile başladı. Bir yıl sonra da 1963-1967 yıllarını kapsayan “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” uygulamaya konuldu. Planlama örgütü iki ayrı düzeyde düşünülmüştü. Üst düzeyde karar organı olarak “Yüksek Planlama Kurulu” vardı. Kurul, başbakanın ya da başbakan yardımcısının başkanlığı altında, hükümet tarafından atanan üç bakan, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı ve örgütün üç daire başkanından (iktisadi planlama, sosyal planlama ve koordinasyon daireleri) oluşuyordu. Örgütün kendisi ise, bu üç daire çerçevesinde işliyordu. Sonra, 1971 yılında, ülkenin az gelişmiş bölgeleri üzerinde odaklaşmak üzere, “Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi” adı altında dördüncü bir “daire” daha kuruldu.

BİRİNCİ PLANIN EREKLERİ

Birinci Beş Yıllık Plan, on beş yıllık bir görüş ile hazırlanmıştı. On beş yıllık dönem sonunda erişilecek erekler şöyle belirlenmişti: “Türkiye’nin kalkınması için gerekli olan her sahada yeter sayıda üstün ilim adamı ve teknik mütehasssın yetiştirilmiş olması, yüzde 7’lik bir gelişme hızının sağlanması, istihdam meselesinin çözülmesi, dış ödeme dengesine ulaşılması ve bu hedeflerin sosyal adalet ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1964: 33)

On beş yıllık dönem sonunda varılmak istenen amaçlara ulaşabilmek için Birinci Kalkınma Planı’nın saptadığı beş yıllık gelişme erekları ve kaynakları şunlardır:

“Beş yıllık kalkınma planının iktisadî hedefi Türk ekonomisinde yüzde 7 nispetinde bir gelişme sağlamaktır. Bu gelişme hızı kalkınma maksatlarına tahsis edebileceğimiz kaynaklar hakkında yapılan gerçekçi tahminlere dayanmaktadır. Yapılan ön çalışmalar, Türk ekonomisinin yüzde 7 nispetinde büyümesi için gerekli iç kaynakları yaratma imkânlarının var olduğunu göstermiş, beş yıllık planda bu kaynakları harekete geçirmek ve gelişme hedeflerine yöneltmek için gerekli dış finansmanın sağlanacağı farzedilmiştir. Geçmiş beş yılda Türkiye, gayri safi millî hâsılasının ortalama yüzde 14.8’ini yatırımlara tahsis etmiş, bunun yüzde 2’si dış kaynaklarla, yüzde 12.8’i iç tasarrufla karşılanmıştır. Önümüzdeki beş yıl içinde yatırımların gayri safi millî hâsılaya oranı ortalama yüzde 18.3’e yükselecek, bunun yüzde 3.5’i dış kaynaklarla, yüzde 14.84’i iç tasarrufla finanse edilecektir. Plan döneminde dış kaynaklar 1957-1961 ortalamasına nazaran gayri safi millî hâsılanın oranı olarak yüzde 1.5 artacak, aynı dönemde iç tasarruf oranı yüzde 2.0 yükselecektir.

“İç tasarrufların gayri safi millî hâsılaya oranının yüzde 2.0 artması Türkiye gibi yüksek nüfus artış hızına ve düşük gelire sahip bir ülke için küçümsenmeyecek bir hedeftir. Öte yandan plan stratejisi çerçevesi içinde alınacak iktisadî ve sosyal tedbirle bu hedefin büyük kitleleri ağır bir yük altında bırakmadan gerçekleştirilmesi mümkündür.

“Plan döneminde yüzde 7 bir gelişme sağlamak için gayri safi millî hâsılanın ortalama yüzde 18.3’ünü yatırımlara ayırmamız gerekmektedir.

“Başka bir deyişle, yatırımlarla gelir artışı arasındaki ilgiyi gösteren katsayının değeri 2.6’dır. Bu değer beş yıllık plan döneminde çeşitli kesimlerde yapılacak yatırımların o kesimlerde sağlayacağı gelir artışına oranlarının ortalamasıdır. Sektör çalışmaları sonucunda elde edilen bu katsayılar geçmiş yıllardaki yatırım hâsıla oranları ile de karşılaştırılmıştır.

“Beş yıllık plan dönemi içinde yapılacak harcamalar ile bu harcamaların gerektirdiği kaynaklar arasındaki denge basit bir gelişme modeli çerçevesinde kurulmuştur. Bu model, çeşitli makro ekonomik değerler ile gayri safi millî hâsıla arasındaki ilgileri göstermektedir. Bazı dengeler, geçmiş eğilimlere göre hesaplanmıştır. Diğerleri, plan stratejisine uygun politika araçlarıyla gerçekleştirilmesi gereken hedefler niteliğindedir. Kurulan dengelerde beş yıllık dönem içinde makro iktisadî değerlerde meydana gelecek değişiklikler tahmin edilmiştir. Yıllık programlarda bu dengeler tekrar gözden geçirilecek ve gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra kesin şekillerini alacaktır.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1964:117-119)

Yukardaki sözlerden de açıkça anlaşıldığı gibi, plan, Türk ekonomisinin geçmişteki işleyiş ilkelerini, gelecek için saptadığı ereklerin esasları olarak almıştır. Bu yaklaşım, planın gerçekçi olma niteliğini güvence altına alırken, onu, önemli değişimlere ve anlamlı büyümelere yönelmekten alıkoymuştur. Üstelik, planda belirtilen amaçların erişilebilirliği, son derece tutucu bir biçimde saptanmıştır. Öngörülen büyüme ve artılar, ekonominin “doğal” denilebilecek büyüme ve artışlarıdır. Bu özelliği ile Birinci Yıllık Plan, “olması gereken”i değil, “olan”ı ortaya koyan bir belge niteliğindedir.

Ayrıca Plan, dış borçlanma olanaklarının da gelecekte çoğalacağı beklentisi

üzerine kurulmuştur. Bu beklenti, hiç kuşkusuz, ekonominin dışa bağımlılığını artırıcı bir yaklaşımdır.

Bütün bu niteliklerine ek olarak Plan, büyük bir kurumsal ve uygulamalı yan-lışı da vurgulamaktadır: Ekonominin temel işleyiş ilkeleri aynıyla korunmuş, bu-na karşın yeni toplumsal amaçlar belirlenmiştir. Geniş bir nüfus planlaması prog-ramı, kapsamlı bir toplum kalkınması yaklaşımı, insan gücünde, eğitimde ve araştırmada yeni ve ileri erekler, kamu yönetiminin ve kamu iktisadî kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi, bu arada üzerinde durulan amaçlar arasındadır. Plan ayrı-ca, Türkiye’nin değişik düzeyindeki bölgeleri arasında dengeli bir kalkınmanın sağlanması için özel bir “bölge planlaması” ve “bölge kalkınması” yaklaşımı da geliştirmiştir.

Toplumsal, yönetsel ve örgütsel hedeflerin hemen hemen hiçbirini gerçekleşt-irilmemiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın mantığı içinde gerçekleştiril-melerine de olanak yoktur. Çünkü plan, ekonominin temel yapısal niteliklerini değişmez tutmuş, yalnızca bunların belirti ve sonuçları üzerinde durarak, onları değiştirmeyi amaçlamıştır.

İKİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1968-1972): ÖZEL KESİMİN DESTEKLENMESİ

Birinci Plan, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı **İsmet İnönü**’nün Baş-kanlığı altındaki bir ortak hükümet zamanında hazırlanmış ve yürürlüğe kon-muştu. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Adalet Partisi, iktidarı zamanında ha-zırlandı ve uygulamaya konuldu. Adalet Partisi “planlama” kavramına karşı gü-vensizliğini, “plan değil, pilav istiyoruz” sloganı ile açıkça belirtmiş olan bir par-tiydi.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, bir planlama belgesi olarak, Birinci Plan’dan daha başarılıydı. Aradan geçen zaman sırasında, hem planlama bilgisinde, hem de plancılarının niteliklerinde bir ilerleme olmuştu. Fakat Birinci Plan ile İkinci Plan arasındaki temel ayrılık, uygulamada ortaya çıktı. İki plan arasındaki uygulama ayrılıklarına bakmadan önce, İkinci Beş Yıllık Plan’ın amaçlarına göz atmak ge-reklidir.

İkinci Beş Yıllık Plan’ın önsözünde, devrin Başbakanı **Süleyman Demirel** şö-y-le diyordu: “İkinci Beş Yıllık Planın memleketimizin gerçeklerine, milletimizin ar-zu ve ihtiyaçlarına azamî derecede uygun olmasına büyük itina gösterilmiştir. Zi-ra, inancımız odur ki, memleketin gerçeklerini ve milletin arzu ve temayülünü göz önünde tutmayan bir plan hayatiyetten mahrumdur.” (Devlet Planlama Teş-kilatı, 1967:III)

Yukarıda sözleri bütünüyle değerlendirebilmek için Başbakanın, “memleketi-mizin gerçekleri” ve “milletimizin arzu ve ihtiyaçları” deyimleriyle ne söylemek istediğini anlamak gereklidir. Bu sözlerin ardındaki gizli anlam, ulusun arzularına ve gerçek koşullara karşı olduğu gerekçesi ile, planlama kavramının yadsınması-dır. Demokrat Parti’nin uzantısı olmaktan başka bir nitelik taşımadığını ısrarla ileri süren Adalet Partisi, Demokrat Parti iktidarına son veren Millî Birlik Kom-i-tesi’nin getirdiği planlama kavramını kabul etmiyordu.

Adalet Partisi, “Planlama” düşüncesine, demokrat olmayan sosyalist bir kavram niteliği taşıdığı gerekçesiyle de saldırıyordu. Oysa, Türkiye’deki uygulama tam tersineydi. Planlı dönemin ilk yıllarında, hükümete kimi temel ilke kararlarını kabul ettiremeyen Planlama Teşkilatı Müsteşarı ve Daire Başkanları, bunun üzerine görevlerinden ayrılmışlardı. Böylece, teknik adamların ve bürokratların, siyaset adamları üzerinde bir denetim istek ve emeli olmuşsa bile, bu hemen ilk yıllarda kesinlikle engellenmişti (Plancılar ile hükümet arasındaki tartışma tarım kesiminin vergilendirilmesi üzerindeydi. Plancılar, tarım kesiminin de anlamlı bir biçimde vergilendirilmesini savunmuşlar, hükümet bunu kabul etmemiştir).

Adalet Partisi’nin planlama hakkındaki kuşkularının bir başka nedeni daha vardı. Devlet Planlama Teşkilatı’nın ilk yöneticileri sol eğilimli kişilerdi. Fakat, Adalet Partisi’nin kuşkuları hiç de haklı ve gerçekçi değildi. Çünkü nitelikleri ne olursa olsun, bu kişilerin hazırladıkları plan, belki de gereğinden fazla “gerçekçi” ve son derece “liberal” özellikler taşıyordu. Plan o denli gerçekçiydi ki, hükümetin özel kesimi destekleyici önlemleri bakımından, 1950-1960 dönemindeki temel toplumsal ve ekonomik uygulamaların sürdürülmesinden başka bir işlev göremedi.

İşte, Adalet Partisi bir yandan, “planlama” hakkındaki kuşkularını dile getirirken, öte yandan, kendisinin temel eğitimlerini yansıtan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı onayladı ve yürürlüğe koydu.

İKİNCİ BEŞ YILLIK PLAN’IN EREKLERİ

İkinci Plan’da erekler şöyle saptanmıştı:

“...İkinci Beş Yıllık Plan’ın temel gelişme hedefi, gayri safi millî hâsılayı 1967-1972 yılları arasında yüzde 40.3 artırmaktır.

“...İkinci Plan, ekonominin yılda ortalama yüzde 7 oranında gelişmesini öngörürken, bu gelişmenin sağlanabilmesi ve devam ettirilebilmesi için köklü bir yapısal değişimin meydana getirilmesini de hedef olarak almıştır.

“...Bu amaçla İkinci Plan döneminde sürükleyici bir nitelik kazanacak olan sanayi sektörünün üretimi yılda ortalama yüzde 12.0 artırılacak ve gayri safi millî hâsıla içindeki payı 1967 yılında 16.3’ten 1972 yılında 20.5’e çıkarılacaktır.

“...1967-1972 döneminde, bir yandan daha uzun vadede hayat standardını hızla yükseltebilmek amacıyla iç tasarrufların yüzde 77.6 yükseltilmesi öngörüldükten, öte yandan özel tüketimin beş yılda yüzde 28.0 veya yılda ortalama yüzde 5.6 artırılması hedef alınmıştır. Ancak, aynı dönemde nüfusun yılda yüzde 2.6 çevresinde artacağı tahmin edildiğinden, yaklaşık olarak nüfus başına gayri safi millî hâsıladaki yüzde 4.4 artışa karşılık tüketim veya yaşayan kuşakların hayat standardı yüzde 2.5 oranında yükseltilecek ve fert başına gayri safi millî hâsıla 2.580 liradan 3.200 liraya, fert başına özel tüketim, 1.755 liradan 1.980 liraya yükseltilecektir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1967:3-4)

Toplumsal amaçlar yönünden de İkinci Plan kimi değişiklikler yapmıştı. Örneğin, Birinci Plan dönemindeki “nüfus planlaması” programı, İkinci Plan’da “aile planlaması”na dönüştürülmüş ve geniş kapsamlı toplumsal bir yaklaşım yerine, dar kapsamlı, aile çerçevesinde ele alınan bir uygulama durumuna getirilmişti.

“Toplumsal Kalkınma” programları da “Küçük Toplum Birimlerinde Teşebbüs Gücünün Geliştirilmesi” anlayışına dönüştürülmüştü. “Bölgesel Kalkınma” programları da kısıtlanmış kentleşme ve yeniden yerleştirme anlayışı biçiminde belirlenmişti.

Aslında bu değişimler, gerçekte olanlarla karşılaştırıldığında, iki Plan arasındaki ayrılıkları yansıtmaktan uzaktır. Adalet Partisi iktidarı, özel girişime olan büyük inancı sonunda, Devlet Planlama Teşkilatı’nı bütünüyle özel kesimi desteklemekte kullandı. Birinci ve İkinci Kalkınma Planları arasındaki temel ayrılık, plan belgelerinin sözlerinde değil, uygulamada ortaya çıktı.

1968 yılından sonra, özel kesimi “Teşvik ve Uygulama Dairesi” kuruldu. Bu yeni birimin görevi, özel kesim için “teşvik belgesi” vermektir. “Teşvik belgesi” alan özel girişimci ise türlü borç alma olanaklarından ve pek çok vergi bağışıklıklarından yararlanıyordu.

Bu gelişmelere ek olarak bir de “Araştırma” bölümü kurulmuştu. Bu bölüm, kendisi araştırma yapmakla değil, yeni kuruluşların araştırmalarını özel araştırma şirketlerine “ihale etmek”le görevliydi.

Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye’de özel girişim kesimini desteklemekte en önemli ve önde gelen bir örgüt ve araç niteliği kazandı. “Kalkınma Planı” belgelerinin incelenmesi yoluyla anlaşılması güç olan bu gelişme, aslında, 1923’ten beri izlenen genel toplumsal ve ekonomik siyasetin, Adalet Partisi tarafından abartılarak uygulanmasının bir sonucuuydu.

ÜÇÜNCÜ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1973-1977):

EGEMEN İLİŞKİLERİN SÜRDÜRÜLMESİ

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı da bir başka hükümet tarafından uygulanmaya konuldu. 1973-1995 yılları için “yeni on beş yıllık strateji”yi kabul eden hükümet, Türkiye’deki en küçük partilerden birinin (Güven Partisi’nin) bir üyesinin Başbakanlığı altında Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi ve bağımsız teknisyenlerden oluşmuştu. Bu hükümet, 12 Mart 1971 “Muhtıra”sı ile **Demirel** hükümetini iktidardan uzaklaştıran Silahlı Kuvvetler’in “önerileri” ile kurulmuştu. Aslında, Üçüncü Beş Yıllık Plan’ın hazırlıkları, birinci ve ikinci “muhtıra” hükümetleri zamanında başlamış, fakat bunlar görevden ayrıldıkları için, “yeni strateji” üçüncü “muhtıra” hükümeti tarafından kabul edilmişti.

“Yeni strateji” aslında yenilik getirmiyordu. Birinci ve İkinci Plan’ların belirttiği kimi ilke ve yaklaşımları yineliyordu. Şu satırlar, durumu oldukça iyi belirtir:

“Uzun dönem için öngörülen gelir seviyesini ve ekonomik yapıyı sağlamada kamu ve özel teşebbüse birlikte yer veren karma ekonomi sistemi esas olacaktır. Planlar, kamu kesimi için emredici, özel kesim için yol gösterici nitelik taşıyacaktır.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:973)

“Yeni strateji”, Birinci ve İkinci Plan’ları da değerlendiriyordu:

“...Birinci Plan ‘en geniş anlamda temel yapı’ yatırımlarına ağırlık verirken, İkinci Plan özellikle sanayi sektörünün ekonomide sürükleyici sektör niteliği kazanması ve şehirleşmeden itici bir güç olarak yararlanılması ilkelerini benimsemiştir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:987)

Ayrıca, Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın "yeni stratejisi", ulaşılmak istenen genel amaçları da şöyle belirliyordu:

"Bu perspektifte, Birinci ve İkinci Plan'ların perspektifinden farklı olarak, 1955'te ulaşılmak istenen: (i) gelir seviyesi ve (ii) üretim yapısı esas alınarak; gelişme potansiyellerinin darboğazlar giderilerek daha iyi kullanımı ile yetinilmeyecek; bu potansiyellerin en yüksek seviyede değerlendirilmesi sağlanacaktır." (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:988)

Yukarıdaki örneklerden de açıkça görüldüğü gibi, temelde değişen bir durum yoktu. "Karma bir ekonomi", kamu kesimi için "emredici", özel kesim için "özendirici" bir planlama, egemenliğini sürdüren kavramlardı. Amaç olarak da "sanayileşme" yine varılmak istenen nokta niteliğiyle belirlenmişti.

Bütün bu nedenler çerçevesinde, ayrı hükümetler zamanında hazırlanmış olmakla birlikte, bu üç Plan'ın da temelde farklı olmadığı öne sürülebilir. Bu durum, Kalkınma Planları'nın son derece genel ve esnek oluşundan doğuyordu. Her hükümet, kalkınma planlarını kendi eğilim ve amaçlarına göre, istediği biçimde kullanabiliyordu. Aslında, bir planda belirtilmiş olan ilkelerin dışına çıkmamanın hemen hemen hiçbir yaptırımı da yoktu. Üstelik, planlar, genel ilkeler olarak, ancak toplumda son derece yaygın olan değerleri kullanmıştı. Böylece, kalkınma planları hiçbir zaman, eldeki kaynaklar ile, yapılması düşünülen işlerin (o da yalnızca kamu kesimi için) bir genel sayımından öteye geçemedi. Aslında bu "sayım" bile bağlayıcı değildi. İstenildiği gibi yorumlanıp istenildiği gibi değiştirilebiliyordu.

Türkiye'deki planlı dönemin genel değerlendirilmesine geçmeden önce, Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın ekonomik amaçlarına daha yakından bakmak yararlı olur.

"...Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yılda ortalama olarak GSMH yüzde 7.9, GSYİH ise yüzde 8 oranında bir hızla artırılabacaktır. GSYİH'daki bu artış, faktör fiyatları ile tarımsal hasılda yılda ortalama yüzde 3.7, sanayide yüzde 11.2 ve hizmetlerde yüzde 7.7 dolayında artışla sağlanacaktır.

"...1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Plan döneminde 291 milyar TL.'lık yatırım yapılacaktır. Bu tutara ulaşabilmek için yatırımlar yılda ortalama yüzde 12.7 dolayında bir hızla artırılabacaktır. Sektörlerin istenen yönlerde ve hızlarda gelişmelerinin sağlanması için bu dönemde gerçekleştirilecek sabit yatırımların yüzde 12'si tarım sektörüne, yüzde 45'i sanayie, yüzde 43'ü ise hizmetler sektörüne yapılacaktır. Sanayie yapılan yatırımlar, yılda ortalama yüzde 19'luk bir hızla artacaktır.

"Öngörülen yatırım seviyesinin gerçekleştirilmesi için iç tasarruflar, 1972'de GSMH'nın yüzde 19.6'si iken, 1977'de yüzde 25.5'ine yükseltilecektir. Bu, iç tasarrufların yılda ortalama yüzde 13.6 dolayında bir hızla artırılmasını, yani artan gelirin yüzde 38'inin tasarruflara ayrılmasını gerektirmektedir." (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:989, 1007-1008)

DÖRDÜNCÜ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1979-1983): BUNALIM DÖNEMİNDE BİR "İYİ NİYET BELGESİ"

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik bunalım, siyasal istikrarsızlık ile de birleşince, 1978 yılında kabul edilmesi gereken Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, ancak 1979-1983 yılları için hazırlanabildi.

Yeni bir yapı oluşturma iddiası ile iktidara gelen CHP, Kalkınma Planı’nı bu yapının hem bir aracı, hem de bir belgesi olarak kullanmaya niyetliydi. Fakat iktidarın ömrü yetmediği için, bu Plan ancak bir “iyi niyet belgesi” olarak kaldı. Ayrıca, hedeflerin gerçekçiliği de tartışma konusu idi (Küçük, 1981:235-236). Plan’ın kabulünden bir yıl sonra uygulamaya konulan “24 Ocak Kararları” bambaşka bir iktidarın, bambaşka bir felsefesini, kendine taban tabana zıt bir çerçevede gerçekleştireyordu. Aslında bu durum Türkiye’deki “Planlama” olayının tarihsel evrimi açısından çok anlamlıydı. “Kalkınma Planı” denilen belgenin artık tarihsel ve kuramsal bir değer taşımaktan öte pek bir anlamı olmadığını çok güzel vurguluyordu. Nitekim 1980 yılı bütçe tasarısını ve programını değerlendiren Demirel şöyle diyordu: “Hükümet, programı şeklen çıkarmış, Bakanlar Kurulu şeklen imzalamıştır. Bundan sonra yapacağımız bazı işler programa uymayacaktır.” (Çölaşan, 1983:53)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı için hazırlanan “Temel Hedefler ve Strateji” çalışması aslında Plan’ın hemen hemen tüm özelliklerini yansıtmaktadır.

Strateji’nin girişi, “Durum ve Sorunlar” başlığı altında, Türkiye’nin 1970’li yılların sonunda, içinde bulunduğu bunalımın iç ve dış nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır:

Strateji’de dış nedenler şöyle sıralanmıştır:

“Beş yıldır dünyada petrol fiyatlarındaki olağanüstü yükseliş ve buna koşut olarak ara mallar ile yatırım malları fiyatlarındaki hızlı ve sürekli artış, Türkiye gibi, gerek petrolü, gerek ara ve yatırım mallarını büyük ölçüde dıştan alan ülkelerin ekonomilerini gitgide sıkışan bir kıskaç içine sokmuştur.

“Bazı Avrupa ülkelerinin enflasyonu kısma ve büyüme hızlarını sınırlama politikaları Türkiye’yi de etkilemiştir ve bu ülkeler Türkiye’den işçi akımını durdurmuştur. Bu nedenle, bir yandan Türkiye’deki işsizlik artmış, öte yandan da işçi döviz girişi düşmüştür.

“Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklık ilişkilerimizde Türkiye’ye tanınan ayrıcalıkların yıpranması ve ortaklık ilişkilerindeki başka aksaklıkların da düzeltilememiş olması, ekonomik gelişmemizin güçlenmesinde ve dış ödemeler açığımızın büyümesinde bir ölçüde etken olmuştur.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:653)

Strateji, Türkiye’yi bunalıma sürükleyen iç nedenleri geliştirilmemiş olması;

“Ara mallar ve yatırım malları sanayiinin gereğince geliştirilememiş olması;

“Doğal kaynak ve olanakların gereğince değerlendirilmemesi;

Sanayiin hammadde, ara ve yatırım malı bakımından aşırı ölçüde dışa bağımlı olması;

“Dışalılarda savurganlığın önlenememiş olması;

“Sanayi, dışsatımdan çok, iç tüketime yönelik nitelikte oluşu;

“Enerji üretiminin aşırı ölçüde dıştan alınan ve giderek pahalılaştan akaryakıtı dayandırılmış olması;

“Enerji başta olmak üzere, altyapıların yatırım, üretim veya dışsatım artışını sınırlayacak kadar yetersiz düzeyde kalması;

“Tarım ve kırsal alanda gerekli ölçüde gelişme sağlanmamış olması, bölgeler ve yörelerarası adaletsizliğin sürmesi, büyük kentlerde aşırı yığılma olması ve ge-

rek kentleşme giderlerinin, gerek işsizlik oranının hızla yükselmesi; ayrıca arsa, konut ve imar politikalarının yetersizliği nedeniyle de kentleşme sorunlarının giderek ağırlaşması;

“Enflasyonun olağanüstü boyutlara varması ve bunun bir yandan gelir dağılımındaki dengesizliği daha da artırarak, gelişmenin yükünü gelişmeden en az yararlanan kitlelerin sırtına yüklenmesi; bir yandan da kaynak savurganlığını ve tüketimi artırıp yatırımları ve dışsatımı yavaşlatması;

“Ulusal ekonomiyle ulusal savunma yapısı arasında, gelişmeyi hızlandırıcı ve savunmayı etkinleştirici bir ilişkinin ve uyumun kurulmamış olması;

“Köylünün temel üretim aracı olan toprağın dağılımının ve kullanımının bazı bölgelerde ve yörelerde dengesiz ve haksız olduğu kadar verimi de düşürücü bir durum göstermesi;

“Tarımsal üretimin planlanmamış ve hayvancılığın gereğince örgütlenip desteklenmemiş olması;

“Dağıtımda aşırı fiyat yükselişlerini önleyici ve sağlıklı bir sunu-istem dengesini gerçekleştireci düzenlemelerin yapılmamış olması;

“Dışsatımı yönlendirip özendirici etkin önlemlerin, politikaların ve kurumlaşmaların oluşturulmamış bulunması;

“Gelişme gereksinmelerini karşılamaya yönelik, ekonomide özyeterliliği artırıcı bir araştırma ve teknoloji oluşturma ve özümseme politikasının gerektirdiği düzenlemelere gidilememiş olması;

“Vergi düzeninin ekonomik yapıdaki gelişmeleri ve para değeri değişmelerini yeterli esneklikte izleyememesi, tasarrufta ve kamu gelirlerinde yeterli artış sağlamaması, üretken yatırımları özendirici, işsizliği azaltıcı, toplumsal adaleti yaygınlaştırıcı görevini gereğince yerine getirebilecek nitelikte olmaması;

“Kredi düzeninin tasarrufu, üretken yatırımları ve dışsatımı özendirici nitelikte olmaması ve gelir dağılımındaki adaletsizliği artırması;

“Ekonominin demokratik plan disiplini içine yeterince alınamaması;

“Ekonomide etkin bir yönetimin kurulamamış olması;

“Hızlı ve hakça gelişmenin ve sınılaşmanın gereği olan bir eğitim düzeninin ve personel politikasının gerçekleştirilmemiş olması;

“Yatırımcılıkta, teknoloji seçiminde ve iş ve işçi bulma alanında işsizliği azaltıcı önlemlerin ve kurumlaşmaların yetersizliği;

“Toplusözleşme düzeniyle ekonomik gerekler arasında bağlantı kurulmaması;

“Gelir ve fiyat politikalarını gelişmeye hız katıcı ve toplumsal adaleti yaygınlaştırıp etkinleştirici biçimde düzenleyip uygulayacak kurumlaşmalara gidilmemiş olması;

“Plan hedeflerinin gerçekleştirilmesinde etkin bir araç olması gereken kamu iktisadî kuruluşlarının bir yandan kendi sorunlarının ağırlaşması, öte yandan ekonominin yapısal sorunlarından ve yönetimden doğan tüm yükleri büyük ölçüde taşımak zorunda bırakılmış bulunmaları;

Kamu yönetiminde, özellikle son yıllarda artan kopukluk ve aksaklıklar ve kamu yönetiminin ekonomik gereklerle ve gelişme gereksinmelerine uygun duruma getirilmemiş olması.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:653-654)

Daha sonra “Kurallar”, “Amaçlar” bölümleri ile süren Strateji, “Araçlar” bölümünde, ekonomik ve toplumsal amaçları gerçekleştirmeye yönelik araçları, ayrı ayrı saymaktadır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın asıl yapısını oluşturan bu bölüm “ekonomide büyümeyi hızlandırmak, işsizliği azaltmak ve gelir dağılımını iyileştirmek” genel amaçlarına yönelik olarak hazırlanmıştır. Genel havası itibarıyla “Sosyal Demokrat” bir nitelik taşımaktadır.

Strateji, son olarak “Sayısal Hedefleri” de saptamıştır. Günün koşulları çerçevesinde oldukça muhteris nitelik taşıyan yüzde 8’lik bir kalkınma hızının öngörüldüğü ekonomik hedefler, sayısal olarak şöyledir:

“Dördüncü Plan döneminde gayri safi millî hâsılada 1978 piyasa fiyatlarıyla yılda ortalama yüzde 8 dolaylarında artış sağlanacaktır. Bu ortalama hızla ekonominin bunalımdan çıkış ve toparlanma yılları olan Plan döneminin ilk iki yılında daha düşük, sonraki yıllarda daha yüksek düzeylerde gerçekleştirilecek büyüme hızları ile ulaşılabilecektir. Gayrisafi üretim, tarım sektöründe yılda ortalama yüzde 5, sanayi sektöründe yılda ortalama yüzde 12 çevresinde bir hızla artırılabilecektir. Böylece, gayrisafi millî hasıladaki artışın yaklaşık olarak yüzde 14’ü tarım, yüzde 37’si sanayi, yüzde 49’u hizmetler sektörü hasılasındaki artışlardan sağlanmış olacaktır.

“Sanayi içinde imalat sanayiinin üretimi yılda ortalama yüzde 11 hızla gelişecektir. İmalat sanayiinde yapısal bir değişim sağlanması amacı ile bu dönemde üretimin, tüketim malları sanayilerinde yılda ortalama yüzde 8 hızla artmasına karşılık, ara malları sanayilerinde yüzde 13, yatırım malları sanayilerinde yüzde 15 hızları ile artması gerçekleştirilecektir.

“Madencilik ve enerji üretimi yılda ortalama yüzde 15 çevresinde bir hızla artırılabilecektir.

“Sanayi sektörünün gayri safi yurtiçi hasıladaki payının 1978’de yüzde 29 dolayında iken, 1983’te yüzde 32 dolayına yükselmesi sağlanacak, tarım sektörünün payı ise yüzde 22’den yüzde 19’a düşecektir. Bu hedeflere ulaşmayı sağlamak için Dördüncü Plan döneminde 1978 fiyatları ile 1,5 trilyon TL. dolayında sabit sermaye yatırımı yapılacaktır. Sabit sermaye yatırımları yılda ortalama yüzde 12 dolayında bir hızla artırılabilecektir. Sektörlerin, hedef alınan yönlerde ve hızlarda gelişmelerinin sağlanması için bu dönemde gerçekleştirilecek sabit sermaye yatırımlarının yaklaşık olarak yüzde 12’si tarıma, yüzde 44’ü sanayiye, yüzde 44’ü ise hizmetler sektörüne yapılacaktır.

“Öngörülen yatırım düzeyinin gerçekleşmesi için iç tasarruflar, 1978’de gayri-safi millî hasılanın yüzde 16’sı dolayında iken, yüzde 21’ine yükseltilecektir. Bu, iç tasarrufların yılda ortalama yüzde 14 dolayında bir hızla artırılmasını, bir başka deyişle, artan gelirin yaklaşık yüzde 35’inin tasarruflara ayrılmasını gerektirmektedir. Bu tasarruf oranı, Plan dönemi için sağlanabilir görülmektedir. Bu amaçla gereksiz ve gösterişçi tüketimi önleyici ve caydırıcı önlemler alınacaktır.

“Tasarrufların artırılmasında en büyük katkının kamu kesiminden gelmesi zorunludur. Bu nedenle kamu tasarrufları yılda ortalama yüzde 20 dolayında artırılarak 1983’te 1978 düzeyinin yaklaşık 2,5 katına yükseltilecektir. Kamu tasarruflarında bu oranda bir artış, kamu cari harcamalarında yıllık artış oranının yüzde 9

dolayında tutulmasına karşılık, kamu gelirlerinde yılda yüzde 13 dolayında bir artış sağlamakla gerçekleştirilecektir.

“Mal dışsatımının en az yılda ortalama yüzde 18 çevresinde bir hızla artması hedef alınmıştır. Dışsatımın bileşiminde sanayi ürünleri lehine bir değişme sağlanarak, bu ürünlerin toplam dışsatım içindeki payı yüzde 60 dolayına yükseltilecek, özellikle gıda, dokuma-giyim, deri, metaller, kimsayal maddeler ve elektriksiz makineler dışsatımındaki gelişmelerle toplam mal dışsatımı 1983 yılında 5,4 milyar dolar dolayına ulaşacaktır. Bu hedefi gerçekleştirmek üzere kurumsal önlemler alınacaktır. Mal dışsatımı yanında turizm, mühendislik hizmetleri ve diğer hizmetler ile taşımacılık alanında yapılacak atılımlarla, görünmeyen işlemler gelirleri sürekli olarak artırılabilecektir.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:672-673)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın en güzel değerlendirilmesi, yine kendisi tarafından yapılmıştır:

“IV. Plan, Türkiye’nin karşılaştığı sorunlara cesaret ve umutla yaklaşmıştır. Hızlı büyüme ve demokratik gelişme ile eşzamanlı olarak karşılaşılan sorunlar IV. Plan’da bir karamsarlık kaynağı değil, tam tersine, çağdaş ve sağlıklı çözümlerin gerekçesi, güçlü, zengin ve saygın bir Türkiye’nin çıkış noktası olarak ele alınmıştır.

“Özyeterlik, dış dünyaya sağlıklı açılım, toplumsal adalet ve yüksek gelir düzeyi IV. Plan dönemini, önceki dönemlerden ayıran temel nitelik farklılıkları olmaktadır.” (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:4)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı hazırlayan “bağımsız destekli” CHP hükümeti kısa bir süre sonra iktidardan ayrıldı.

Yeni hükümet **Demirel** tarafından kurulmuştu. **Demirel**’in gerek ekonomik politikası, gerekse “plan anlayışı” bir önceki iktidardan tümüyle farklıydı. Nitekim iktidara gelişinden kısa bir süre sonra iktisat tarihimize “24 Ocak Kararları” adı ile geçecek olan bir dizi yeni ekonomik karar aldı. Bu kararların bürokratik-teknokrat kanattaki mimarı **Turgut Özal** idi (**Çölaşan**, 1983:71-96).

“24 Ocak Kararları”ndan sekiz ay sonra gerçekleştirilen 12 Eylül müdahalesi, **Turgut Özal**’ı, ekonomi politikasının sorumlu mevkiine oturttu. Böylece, “24 Ocak Kararları”, askerî bir yönetim tarafından desteklenme şansına erişti.

Nitekim, bu şansı iyi değerlendiren **Özal**, “24 Ocak Kararları”nı kendi mantığı içinde iyice genişletti.

Yeni yaklaşım, Türk ekonomisinin olanaklı olduğu ölçüde, “serbestleşmesi”, yani devlet denetiminden kurtulması ve “dış dünya ile bütünleşmesi” amaçlarına yönelikti.

Askerî yönetimin getirdiği denetim olanaklarına ve siyasal istikrara karşın, bu yeni model, yine de büyük sıkıntılar yarattı. Örneğin, çok ciddi bir “bankerler olayı” yaşandı. Serbest bırakılan faizlere dayalı olarak piyasadan büyük paralar toplayan “bankerler”, bir süre sonra hükümetin getirdiği kısıtlamaların etkisiyle finansman sıkıntısına düştüler ve art arda ya kaçtılar ya da tasfiye istediler* (**Çölaşan**, 1984b:165-175; 301-376).

* Bankerler olayını hem makro açıdan, hem de hukuksal yönleriyle ele alan bir çözümleme için **Kenan Bulutoğlu**’nun *Para ve İnsan* adlı kitabına bakılabilir (1984).

Bu büyük çalkantı sonrası, **Özal** istifa ederek, 12 Eylül hükümetinde atanmış bulunduğu “Maliye’den sorumlu” Başbakan yardımcılığı görevinden ayrıldı. Kendisi ile birlikte, “Bankerler Olayı” sırasında Maliye Bakanı olan **Kaya Erdem** de (1928) istifa ediyordu. Aslında, ilk olarak **Erdem**’in istifası istenmiş, bunun üzerine **Özal** da görevden ayrılmıştı (Çölaşan, 1984b:413-421).

Maliye bakanının istifası ve özellikle **Özal**’ın görevden ayrılması, her ne kadar bir “değişiklik havası” taşıyor idiyse de, ekonominin genel yönetiminde radikal bir dönüş beklenmiyordu. Zaten, “24 Ocak Kararları”ndan sonra, **Özal** daha Başbakanlık Müsteşarı iken, dış borç aradığı sırada Dünya Bankası’na imzaladığı mektupla da belirlendiği gibi, Türk ekonomisi artık tümüyle uluslararası örgütlerin denetimine verilmişti (Çölaşan, 1983:161-164).

Türkiye 1983 Kasım ayında genel seçimlerini yaptı ve bu kez kendi partisini kurmuş olan **Turgut Özal** Başbakan olarak iktidara döndü.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı yapma görevi de böylece, bir dönem önce, Dördüncü Plan’a tümüyle ters, fakat ekonomiye bütünüyle egemen olan uygulamaların sahibine düştü. **Özal** zaten iki kez Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yapmış biri olarak bu işin tekniğini ve püf noktalarını çok iyi biliyordu.

BEŞİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1985-1989): İTHAL İKAMECİLİĞİNDEN REKABETE AÇIK EKONOMİYE

Kalkınma Planlarını özel kesimin güçlendirilmesi için kullanma geleneğini en iyi uygulayan kişi eski Müsteşar **Turgut Özal** idi. Şimdi, kendisinin inşa ettiği bir ekonomi politikasının ardından, bu politikanın üzerine bir Kalkınma Planı hazırlamak görevi de onun iktidarına düşmüştü.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, “24 Ocak Kararları”nın uzantısı olarak hazırlandı.

Nitekim, “Strateji”nin sekizinci maddesi 24 Ocak 1980’den itibaren ortaya çıkan gelişmeleri şu sözlerle değerlendiriyordu:

“1980’den itibaren ekonomik politikalardan, enflasyon oranının azaltılmasına, ihracata, kaynak kullanımında etkinliğe ve iç tasarruf oranının artırılmasına ağırlık veren temel değişiklikler yapılmıştır. 12 Eylül 1980’den sonra, üretim faaliyetini büyük çapta aksatan kanunsuz eylemler önlenmiş, iş barışı sağlanmış, vergi kanunlarında kamu gelirlerini artırıcı ve vergi adaletini sağlayıcı yönde düzenlemeler gerçekleştirilmiş, kamu yatırım harcamalarında verimliliği artıracak bazı adımlar atılmış, bütçe açıklarının 1977, 1978 ve 1979’da GSMH içinde sırasıyla yüzde 6,1, 3,2 ve 4,0 olan payı 1982’de yüzde 2,0’ye düşürülmüş, yatırımlar yeniden harekete geçirilmiş, 1977’den itibaren yavaşlayan ve daha sonra gerileyen GSMH’da 1981’de yüzde 4,1 ve 1982’de yüzde 4,6 oranında artış sağlanmış, 1980’de yüzde 107,2 olan fiyat atışları 1982’de 25,2’ye düşürülmüş, ithal malı darlıkları giderilmiş, ihracat sınai malların ağırlık kazandığı bir yapı içinde çok büyük oranda (1980’de yüzde 28,7, 1981’de yüzde 61,6 ve 1982’de yüzde 22,2) artırılmış, diğer döviz gelirleri geliştirilmiş, böylece 1980’de 3,2 milyar dolar olan ödemeler dengesi cari işlemler açığı 1982’de 1,2 milyar dolara indirilmiş ve ülkenin dış kredi itibarı yükseltilmiştir.” (T.C. Resmi Gazete, No. 18433:3)

Buna karşılık, 1980 öncesi durum "Strateji"de şöyle yer almıştır:

"1. 1970'li yılların başında, kısmen 1970 stabilizasyon tedbirlerinin kısmen de dünya ticaretinde ortaya çıkan genişlemenin etkisi ile Türk ekonomisi kalkınma gayretlerinde kritik darboğazı teşkil eden döviz kıtlığını bir süre için aşmış, 1970 sonunda 0,4 milyar dolar olan döviz rezervleri 1972 sonunda 2,0 milyar dolara çıkmıştır.

"2. Bu gelişme gelecekle ilgili bekleyişleri olumlu şekilde etkilemiş ve III. Plan (1973-1977) döneminde gayri safi millî hâsılanın yüzde 7,9, sınaî üretiminin yüzde 11,9, sabit sermaye yatırımlarının yüzde 12,8 ve istihdamın da yüzde 2,1 artması öngörülmüştür.

"3. 1973-1974'te petrol ithal fiyatının dört misline yakın artması ve 1974'te Kıbrıs Harekâtı'nı takiben Türkiye'ye karşı ambargo konulması döviz imkânlarını daraltmıştır.

"Diğer taraftan; petrol fiyatına bağlı olarak dış ticaret hadlerinde oluşan ve Türk ekonomisinde büyük kaynak kayıplarına yol açan bu değişiklikleri telafi edici tedbirlerin yeterince alınamaması, hem ithal talebini, hem de kamu kesiminin finansman açığını artırmıştır.

"Bu durumda, 1971 yılından itibaren hızlanmaya başlamış olan fiyat artışları, 1974'te yüzde 29,9'a, 1973-1977 döneminde de ortalama yüzde 19,8'e kadar yükselmiştir.

"İthalatı cazip kılan, ihracatı desteklemeyen bu ortam içinde ihracat-tarım ağırlıklı olmaya devam etmiş, 1973'ten sonra sınaî ihracatın payı hemen hemen sabit kalmıştır.

"4. Gerek döviz arz ve talebindeki bu ters gelişmeler, gerekse iç tasarrufları aşan harcama eğilimleri dış kaynakların artırılmasını gerektirmiştir.

"Dış para piyasalarından yapılan borçlanmalar, miktar olarak ülkenin potansiyel ödeme gücünü aşmamakla beraber kısa vadeli oluşları yönünden problem yaratmış, toplam dış borçlar içinde kısa vadeli borçların payı 1973'te yüzde 3 civarında iken 1977'de yüzde 56,3'e çıkmıştır.

"5. Bu dış kaynak sağlanabildiği sürece ithalat darlığı çekilmemiş, enflasyonun daha büyük boyutlara ulaşması önlenmiş ve GSMH'da yüksek artışlar sağlanmıştır.

"1973-1977 döneminde, ortalama olarak tarımsal gelirde yüzde 3,2, sanayide yüzde 9,7 ve GSMH'da yüzde 6,5 oranında reel artış gerçekleşmiştir.

"Ancak dış kaynağın artırılmadığı 1977 yılından itibaren kalkınma hızı yavaşlamış, fiyat artışları hızlanmış ve ithalat transferlerinde güçlükler başgöstermiştir.

"6. 1977 yılındaki gelişmeler, ekonomide istikrar sağlanması gereğini ön plana çıkarmış, bu maksatla bazı tedbirler alınmıştır.

"7. Bir yıllık bir erteleme ile 1979'da uygulanmaya başlanan IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda gelişme hedefi açısından III. Plan'a göre fazla değişiklik öngörülmemiş, GSMH'nın yüzde 8, yatırımların yüzde 11,4 artırılması hedef alınmıştır.

"Diğer taraftan, 1978-1979 yıllarında 1977'dekinden daha kapsamlı bazı istikrar tedbirlerine başvurulması zorunlu olmuş, ayrıca ödemeler dengesini zorlayan kısa vadeli dış borç yükünü azaltacak erteleme anlaşmaları yapılmıştır.

“Ancak, 1978’de bazı tarımsal malların ihracı ile arızı olarak artmış olan ihracatın 1979’da yeniden gerilemesi, artması öngörülen ithalatın finansmanı için yeterli kaynak sağlanamaması ve harcamaların kontrol edilememesi sebebiyle ithal mallarında darlık başgöstermiş, enflasyon hızlanmış, fiyatlar 1978’de yüzde 52,6 1979’da yüzde 63,9 oranında artmıştır. İthal zorlukları hem üretim inputlarında, hem de bazı zaruri ihtiyaç mallarında kısıtlara yol açmıştır.

GSMH artış hızı yavaşlamaya devam ederek 1978’de yüzde 2,9’a inmiş, 1979 ve 1980’de millî gelirden reel olarak gerileme olmuştur. 1973-1977 döneminde hızlı bir artış göstermiş olan kamu sektörü ve özel sektör yatırımları da bu dönemde zorunlu olarak azalmıştır.” (T.C. Resmî Gazete, No. 18433:2-3)

Bu değerlendirmeler arasında, “Bankerler Olayı” dolayısıyla Özal’ın istifa ederek iktidardan ayrıldığı 1983 yılı şöyle görülmüştür:

“1983 yılında ise enflasyonla mücadele ve ödemeler dengesi alanında sağlanan gelişme, beklenen ölçüde olmamıştır. İhracat cari dolar fiyatları ile 1982 seviyesinde kalmış, ödemeler dengesi cari işlemler açığı 2,1 milyar dolara yükselmiş ve ortalama olarak yüzde 30,6 oranında artan fiyatlar özellikle yıl sonuna doğru hızlanmıştır.” (T.C. Resmî Gazete, No.18433:3)*

Strateji, tüm bu gözlemlerden sonra, Beşinci Plan’da önceki on yıllık dönem için şu değerlendirmeyi yapmaktadır.

“1973-1983 döneminde (1972=100) ortalama olarak GSMH yüzde 4,1, toplam sabit sermaye yatırımları yüzde 4,4, kamu yatırımları yüzde 7,9, özel yatırımlar yüzde 0,9, özel tüketim yüzde 2,9 oranında artmıştır.

“1973-1983 döneminde (1972=100) cari dolar fiyatları ile ortalama olarak ithalatta yüzde 17,5, ihracatta ise yüzde 18,5 oranında artış sağlanmıştır.

“İhracat içinde sınai malların 1972’de yüzde 27,8 olan payı, 1983’te yüzde 63,9’a çıkmıştır.

“1972’de 11,2, milyar Kwh olan elektrik üretimi, yılda ortalama yüzde 8,4 oranında artarak 1983’te 27,3 milyar Kwh’a ulaşmıştır.

“Aynı dönemde, gübre üretimi 1,4 milyon tondan (eşdeğer) 7,1 milyon tona (eşdeğer), çimento üretimi de 8,4 milyon tondan 13,6 tona çıkmıştır.

“1972’de 942 bin Dwt olan deniz ticaret filosunun tonajı 1983’te 4,4 milyon Dwt’a yükselmiştir.

“Hektar başına gübre kullanımı yüzde 100’den fazla artarak 35,4 Kg.’dan 81,5 (1982) Kg.’a. kamu sulamaları da toplam sulanabilir tarım arazisinin yüzde 11,5’inden yüzde 24,1’ine ulaşmıştır.

Elektriği olan köylerin sayısı 3.863’ten (1972), 24.436’ya (1983) çıkmıştır.

“1972’de 37,4 milyon olan nüfus 1983’te 47,8 milyona, sivil işgücü arzı 15 milyondan 17,8 milyona, istihdam 14 milyondan 15,6 milyona yükselmiştir. Bu dönemde istihdam ortalama olarak yüzde 1 civarında artmıştır.

* Strateji’de, geçmiş yıllara ilişkin olarak verilen rakamların bazıları ile, bizim çizelgelerimizde verdiğimiz bazı rakamlar arasında, küçük de olsa, uyumsuzluklar gözlenmektedir. Bizim rakamlarımız, birimleri belli (sabit faktör fiyatları) D.I.E. hesaplarına dayanmaktadır. Strateji’de ise hesaplamaların çoğunun “cari fiyatlarla” yapıldığı anlaşılmaktadır.

“Sosyal güvenlik sistemi kapsamındaki nüfus (bağımlıları dahil) 1972’de yüzde 23,5’ten 48,5’e, ilköğretimdeki okullaşma oranı başarısızlık oranları düşüldükten sonra yüzde 90,0’dan 95,9’a, sağlık sektöründe yatak sayısı 93.603’ten 116 bine çıkmıştır.” (T.C. Resmi Gazete, No. 18433:3)

V. Plan’ın ekonomik hedefleri de sayısal olarak aşağıdaki biçimde saptanmıştır:

“V. Plan döneminde gayri safi yurtiçi hâsılaya yüzde 6,3 ve fert başına GSMH’da yaklaşık yüzde 4 oranında artış sağlanması hedef alınmıştır. Gayri safi millî hâsıla artış hızı 1985’te yüzde 5,3’ten başlayarak dönem boyunca tedricen yükselecektir.

“Sektörel olarak üretim tarımda yüzde 3,6, sanayide yüzde 7,5 ve hizmetlerde yüzde 6,4 civarında artacaktır.

“İmalat sanayiinin toplam üretimi yüzde 7,3, yatırım malları üretimi yüzde 9,7 civarında, tüketim malları ve ara mallar üretimi de yaklaşık yüzde 6,4 ve yüzde 7,3 kadar artacaktır.

“Elektrik enerjisi üretimi yüzde 11 ve madencilik üretimi de yüzde 7,3 civarında artırılacaktır.

“Sanayi sektörünün piyasa fiyatları ile GSYİH’da 1984’te yüzde 31,9 civarında olan payının plan dönemi sonunda yüzde 33,7 civarına yükselmesi, tarım sektörünün payının da yüzde 17,7’den yüzde 15,5 civarına inmesi öngörülmektedir.

“Gelir artışlarının sağlanması için 5 yılda yapılması öngörülen yatırım miktarı 14.400 milyar lira kadardır. Toplam sabit sermaye yatırımlarının ortalama yüzde 8,5 oranında, özel sektör yatırımlarının yüzde 11, kamu sektörü yatırımlarının da yüzde 6,8 kadar artırılması öngörülmüştür.

“Yatırımların yaklaşık olarak yüzde 11,4’ü tarım, yüzde 41,9’u sanayi ve yüzde 46,7’si de hizmetler sektöründe yapılacaktır.

“V. Plan dönemi boyunca ortalama yüzde 9,9 oranında artması öngörülen iç tasarrufların GSMH içinde 1984’te yüzde 17,4 olan payı 1989’da yüzde 20,5’e yükselecektir. Böylece artan gelirin yaklaşık yüzde 29’u tasarruf edilmiş olacaktır.

“Kamu tüketiminde yüzde 5,3 civarında bir artış öngörülmüştür.

“Kamu tasarruflarında ortalama yüzde 8,2, özel tasarruflarda ise yüzde 10,7 civarında gelişme beklenmektedir.

“Mal ve hizmet ihracatının ortalama yüzde 9,8, mal ihracatının da yüzde 10,6 oranında artırılması öngörülmektedir.

“Genellikle yatırım malları üreten sanayilerde ve orman ürünleri, kâğıt, deri, kimya, gıda ve dokuma sektöründe önemli ihracat artışları gerçekleştirilecektir.

“V. Plan döneminde mal ithalatı sabit dolar fiyatları ile ortalama yüzde 8,2 civarında artacak, cari işlemler açığı da 1250 milyon dolardan 1 milyar dolara inecektir.” (T.C. Resmi Gazete, No. 18433:23)

“Günün koşulları çerçevesinde ‘gerçekçi’ gibi görünen bu sayısal hedeflerin genel niteliği, özel kesimin desteklenmesine ve ekonominin dış dünya ile bütünleşmesine yönelik olmalıdır.

IMF’nin “reçeteler”ine* koştur bir “ekonomi politikası”na dayalı olarak oluşturu-

* IMF reçeteleri hakkında derli toplu ve ciddi bir çalışma için Cevdet Erdost’un *IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye* adlı kitabına bakılabilir.

ruhan Beşinci Plan, bir anlamda uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye için belirledikleri genel eğilimleri de yansıtmaktaydı.

ALTINCI BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1990-1994):

ÖZAL EKONOMİSİNE ÖVGÜ

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı da **Özal** yaptı. Her ne kadar bu planın uygulama dönemi, kendi başbakanlığını aştıysa da **Özal**, hazırlanış sırasındaki mutlak otoritesi ile bu belgeye de damgasını vurmuştu.

Böylece, her planın girişindeki geleneksel, “bir önceki dönemin değerlendirilmesi” bölümünde kendi övgüsünü yapma olanağı buldu.

Aslında eskiden hem Planlama hem de Başbakanlık Müsteşarlığı yapmış bir politikacı olarak, elindeki bürokrasi aracını kullanmasını çok iyi biliyordu.

Altıncı Beş Yıllık Planı’nı hazırlamadan önce, DPT’ye, “VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler, 1984-1988” başlıklı bir çalışma yaptırdı.

Bu çalışmada, “Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler” ve “Genel Ekonomik Durum” başlıkları altında yazılanlar, doğrudan doğruya **Özal**’ın ekonomik yaklaşımını yansıtmayı açısından ilginç bir belgedir:

“Dünya Ekonomisinde Gelişmeler

“Dünya ekonomisinde, 1973 ve 1979 yıllarında ortaya çıkan petrol şoklarını izleyen dönemde, çeşitli ülkelerde önemli yapısal değişmeler meydana geldiği, ekonomiler arasında bağımlılığın arttığı, yeni dengelerin oluştuğu ve özellikle döviz kuru hareketlerinde belirsizliklerin çoğaldığı görülmektedir. Bu ortamda, ülke ekonomilerinin yönetim ve uluslararası gelişmelere uyum sorunları ön plana çıkmış ve piyasa düzeni ağırlıklı yaklaşımlar önem kazanmıştır. Yeni uluslararası koşulların getirdiği genel eğilimler; marjinal gelir vergisi oranlarının düşürülmesi, vergilerin tüketim üzerine kaydırılması, mal ve hizmet piyasalarında faaliyet gösteren kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, uluslararası sermaye hareketlerinin kolaylaştırılmasıdır.

Dünya ekonomisinde çeşitli ülkelerde ikinci petrol krizi sonrası görülen durgunluk, 1983’ten itibaren yerini canlanmaya bırakmıştır. Sanayileşmiş ülkelerin büyüme hızı 1980-1985 döneminde yılda ortalama yüzde 2,4 iken, bu oran 1987’de yüzde 2,9 ve 1988’de yüzde 4,1 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızı, ülke grupları itibarıyla önemli farklılıklar göstermekle birlikte, 1980-1985 döneminde yıllık ortalama yüzde 3,2 iken 1987 ve 1988’de sırasıyla yüzde 3,9 ve yüzde 4,3 olmuştur. Petrol ihracatçısı gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızı, 1982-1987 döneminde düşen petrol fiyatlarından olumsuz yönde etkilenmiş ve gelişmekte olan ülkeler ortalamasının altında gerçekleşmiştir. Öte yandan, borç yükü fazla olan ülkelerin büyümeleri, karşı karşıya kaldıkları ödeme güçlükleri nedeniyle nispeten yavaş bir seyir göstermiştir. 1980-1985 döneminde yıllık ortalama yüzde 0,1 olan bu ülke grubunun büyüme hızı,

1986 ve 1987 yıllarında sırasıyla yüzde 3,5 ve yüzde 1,7 olarak gerçekleşmiştir.

“Sanayileşmiş ülkelerde, 1980-1985 döneminde yılda ortalama yüzde 6,2 oranında artan tüketici fiyatları, 1980’lerin başından bu yana uygulanan anti-enflasyonist politikalar ile petrol ve petrol dışı temel mal fiyatlarındaki düşmeler sonucunda, 1986 ve 1987’de sırasıyla yüzde 2,4 ve yüzde 2,9 düzeylerine inmiştir. Söz konusu oranın 1988 yılında ortalama yüzde 3,2 civarında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. 1980’li yılların başında, dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve sanayileşmiş ülke ekonomilerindeki yapısal değişimler birçok temel mala olan talebi düşürmüştür. Bunun sonucu, petrol ve petrol dışı temel mallar fiyat endeksi, 1987’ye kadar düşme trendi göstermiştir. 1987 yılından itibaren yeniden yükselme eğilimine giren fiyatların orta vadede önemli artış göstermeyeceği ve dünya talep seviyesindeki gelişmeler tarafından belirleneceği tahmin edilmektedir.

“İşsizlik, 1980’li yıllarda genel olarak kayda değer bir gelişmenin sağlanmadığı bir sorun olarak devam etmektedir. Sanayileşmiş ülkelere ABD ve Kanada’da sağlanan iyileşmeler dışında, başlıca Avrupa ülkelerindeki işsizlik oranında bir gelişme kaydedilememiş ve bu ülkelerin çoğunda işsizlik oranları yüzde 10’lar düzeyinde kalmıştır.

“Sanayileşmiş ülkeler, enflasyonun yeniden canlanacağı endişesi ve parasal genişlemenin hedeflenen oranın üzerine çıkması konusundaki kaygıları nedeni ile ihtiyatlı tutumlarını sürdürmektedir. Bu da pek çok ülkede faiz hadlerinin yükselmesine neden olmaktadır.

“1983’ten itibaren, sanayileşmiş ülkelerde uygulanan maliye politikaları sonucunda, bütçe açıklarını azaltma yönünde sınırlı da olsa bir iyileşme sağlanmıştır. ABD’de bütçe açığının GSMH içindeki payı 1986 yılına kadar yüzde 5,0 civarında seyrederken, 1987 ve 1988 yıllarında sırasıyla, yüzde 3,6 ve yüzde 2,9’a gerilemiştir.

“1985 yılından itibaren ABD doları başlıca paralar karşısında büyük ölçüde değer kaybederken, bu süreç 1988 yılı başlarında tersine dönmüştür. Söz konusu kur dalgalanmalarında sermaye hareketlerinin önemli oranda rolü olmuştur.

“1985 yılı hariç tutulursa, dünya dış ticareti 1984 yılından itibaren hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Bununla birlikte, ülkelerin cari işlemler dengelerinde olumsuz gelişmeler sürmektedir. Üç büyük sanayileşmiş ülke arasındaki cari işlemler dengesizlikleri beklenenin aksine önemli düzeylerde devam etmektedir. 1983 yılında 46,3 milyar dolar olan ABD dış açığı yıllar itibariyle artış göstermiş ve 1988’de 139,3 milyar dolar olmuştur. Federal Almanya ve Japonya’nın dış fazlaları da artışını sürdürmüştür. Federal Almanya’nın 1983’te 5,3 milyar dolar olan dış fazlası 1988’de 48,5 milyar dolara, Japonya’nın 1983’te 20,8 milyar dolar olan dış fazlası ise 1988’de 79,5 milyar dolara yükselmiştir.

"Petrol ve petrol dışı temel mal fiyatlarının düşmesi dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesine yol açmıştır. Bu gelişme ve sanayileşmiş ülkelerin uyguladığı korumacı politikalar kalkınmakta olan ülkelerin satın alma gücünü olumsuz yönde etkilemiş ve uyum çabalarına ek yük getirmiştir.

"1950-1970 döneminde ticaret ve para sistemlerinde gerçekleştirilen nispi istikrar, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabalarının makul bir borçlanma ile desteklenmesine imkân vermiştir. Ancak, 1970'li yıllarda ortaya çıkan dış şoklar, bu ülkelerin ödemeler dengesi ve dolayısıyla büyüme süreçlerini olumsuz etkilemiştir. Gelişen ülkeler, söz konusu olumsuz etkileri telafi etmek için 1974-1979 döneminde düşük reel faizleri de dikkate alarak dış borçlanmalarını artırma yoluna gitmişler ve yüksek büyüme hızlarını idame ettirmeye çalışmışlardır. Ancak 1980'li yılların başında reel kredi faizi oranlarındaki artışlar, dış borçlanmanın belirli bir büyüklüğe ulaşmış olması, dış ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesi ve sanayileşmiş ülkelerdeki durgunluk şeklinde ortaya çıkan yeni dış şartlar, gelişen ülkelerin yapısal uyum politikaları uygulamalarını gerekli kılmıştır.

"Birinci petrol şokunda olduğu gibi, ikinci petrol şoku sonrasında da gösterilen yapısal uyum çabaları, ülkelerin uyguladıkları politikalara ve ekonomik yapılarına bağlı olarak farklı sonuçlara yol açmıştır. Dışa dönük ve ihracata öncelik veren ticaret politikaları uygulayan ülkeler, içe dönük politikalar uygulayan ülkelere nazaran ekonomilerini değişen şartlara daha rahat şekilde intibak ettirmişlerdir. İçe dönük makroekonomik politikaların uygulandığı ülkelere, yurtiçi tasarruf ve ihracatın yeterince artırılması, buna ilaveten kredi değerliğinin de düşük olması nedeniyle uluslararası piyasalardan kaynak temin edilememesi, yapısal uyum çabalarını olumsuz yönde etkilemiş, söz konusu ülkeler dış borç krizine girmiştir. 1983 yılında, çoğunluğunu Latin Amerika ülkelerinin oluşturduğu ağır dış borç yükü altındaki ülkelerin ödeme güçlükleri içerisine girmesiyle dünya finans sisteminde de kriz baş göstermiştir. Gelişmiş ülkelerin aldıkları tedbirlerle bu krizin finans sisteminde yaygınlaşması önlenmiş olmakla birlikte gelişmekte olan ülkelerin dış borç servisi problemleri henüz çözümlenmemiştir ('çözülmemiştir' olması gerek. E.K.) Ancak bu sorunun çözümü kavuşturulması yönünde uluslararası bir kamuoyu oluşmuştur. Gelişmiş ülkelerin katkıları yanında gelişmekte olan ülkelerin de, yurtiçi tasarruflarını artırarak, kaynak kullanımındaki etkinliği yükselterek, enflasyonu kontrol altında tutarak ve yurtdışındaki kaynakların ülke içine yönlendirilmesini teşvik ederek uyum çabalarını sürdürmeleri mevcut dış koşullar göz önünde tutulduğunda gerekli görülmektedir.

"1980'lerin ikinci yarısında giderek artan oranlarda gerçekleştirilen büyümenin sürdürülmesi, 1988 yılında tekrar artma eğilimi gösteren enflasyon ve faiz oranlarının daha aşağı seviyelere çekilmesi, belli başlı ülkeler arasındaki mevcut cari işlemler dengesizliklerinin giderilmesi ve daha açık ve korumacı uygulamaların olmadığı uluslararası ticaret ortamının oluş-

ması, gelişmiş ülkelerin orta vadede karşı karşıya bulundukları en önemli sorunlardır.” (D.P.T., 1990:3-5)

Yukarıdaki satırlar, açıkça **Özal**’ın kaleminden çıkan 24 Ocak kararlarının ve daha sonra ANAP iktidarı sırasında izlenen malî ve ekonomik politikanın gerekçelerini açıklamaya yöneliktir.

Bu satırlarda iki ilginç yaklaşım dikkati çekmektedir. Bunlardan biri, gelişmekte olan ülkelerin dış borç yüklerinin eriştiği düzey ve bu ülkelerin ekonomilerinin yapısal darboğazları, “gelişmiş ülkelerin orta vadede karşı karşıya bulundukları en önemli sorun” diye nitelendirilerek, azgelişmiş ülkelerin bu sorunlarından doğrudan doğruya dünyanın gelişmiş ülkelerinin ve bu ülkelerin denetlediği uluslararası ekonomik ve malî sistemin sorumlu olduğu vurgulanmaktadır.

İkinci ilginç nokta ise, **Özal** döneminin bir “zorunlu tasarruf aracı” olarak kullandığı enflasyonun, dünya konjonktürünün yarattığı bunalım ile başa çıkılmasında uygulanması önerilen politikalar bakımından “kontrol altında tutulması” gerektiğinin söylenmesidir. Böylece, **Özal**’ın kuramsal olarak Planlama metnlerinde savunduğu ilkeler ile, pratikte uyguladığı politikaların açıkça çeliştiği görülmektedir.

Türkiye ekonomisinin irdelendiği “Genel Durum” başlıklı bölüm ise, yukarıda çözümlemesi yapılan dünya konjonktürü çerçevesinde **Özal**’ın yurtiçinde yaptıklarını anlatmaktadır:

“Genel Ekonomik Durum

“Türk Ekonomisi, ithal ikamesine dayalı içe dönük sanayileşme politikaları ile artan petrol fiyatlarına uyum sağlanamaması sonucu 1970’li yılların sonuna doğru krize girmiştir. 1980 yılında başlatılan ve 1983-1984 yıllarında alınan kararlarla güçlendirilen politikalarla Türk Ekonomisinin uluslararası rekabet ortamına uygun dinamik bir yapıya kavuşturulmasına önem verilmiştir. Bu politikalar çerçevesinde enflasyon oranının azaltılmasına, ihracata, kaynak kullanımında etkinliğe ve iç tasarrufların artırılmasına ağırlık verilmiş, büyümenin, ihracatın öncülük ettiği bir sanayileşme politikası ile gerçekleştirilmesi tercih edilmiştir. Bunun için kambiyo rejimini önemli ölçüde serbestleştiren, ithalatta liberasyonu artıran ve ihracatı desteklemeye öncelik veren politikalar uygulamaya konmuş, fiyatların belirlenmesinde piyasa güçlerini dikkate alan daha serbest bir sisteme geçilmiştir.

“Yatırımlarda, kamunun ekonomide altyapı yetersizliğini gidermede önemli rol oynaması sağlanmış, özel kesimin döviz kazanma potansiyeli yüksek sektörlerde yoğunlaşabilmesi için gerekli teşvikler getirilmiş, konut ihtiyacını karşılamak için toplu konut uygulamasına geçilmiştir.

“Çağdaş vergilendirme açısından belirli kolaylıklar sağlayan, vergi denetiminin etkinliğini artıran, genel bir vergi olması nedeniyle kaynak tahsislerinde etkinliği bozmayan ve vergi sistemini sadeleştiren Katma Değer Vergisi uygulamaya konmuştur. Vergi yapısı dolaylı vergilere kaydırılmış, gelir

üzerinden alınan vergilerde vergi oranı düşürülerek tasarrufun teşvikine önem verilmiştir. Ayrıca gelir vergisinde dar gelirliiler üzerindeki vergi yükünü azaltan düzenlemeler yapılmıştır.

“Kamu kaynaklarının kullanımında etkinliği artırmak ve vatandaşların yöresel ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayabilmek için mahallî idarelerin yetkileri artırılmış ve fonksiyonlarını ifa edebilecekleri kaynaklara kavuşturulmuşlardır.

“Malî sistemde kurumların ve araçların çeşitlendirilmesi yoluna gidilmiş, gerçekçi faiz uygulamasına özen gösterilmiş, önce kredi faizlerini, 1988 yılı sonlarında da mevduat faizlerini tespitite belirli serbestisi olan bir sisteme geçilmiştir. 1985 yılı sonunda İstanbul Menkul Kıymetler Borsası faaliyete geçmiş, 1986 yılında Bankalararası Para Piyasası, 1988’de Döviz Piyasası ve 1989 yılında da Altın Piyasası Merkez Bankası öncülüğünde hizmete sokulmuştur.

“Ana hatları özetlenen bu kararların da etkisiyle temel ekonomik büyüklüklerin önemli bir kısmında oldukça olumlu neticeler elde edilmiştir. 1985-1988 döneminde hızlı bir ekonomik büyüme gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yıllık ortalama yüzde 6,0 oranındaki Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) büyümesine imalat sanayii katma değerindeki artışların önemli katkısı olmuştur.

“İhracata öncelik veren ekonomik politikalar neticesinde ihracat değer ve miktar olarak, sınıî ürünlerin ağırlık kazandığı bir yapıda önemli ölçüde artırılmıştır. Sınıî ürünler ihracatı, 1983’teki 3,7 milyar dolar düzeyinden 1988’de 8,9 milyar dolara çıkmıştır. Buna paralel olarak da bu ürünlerin toplam ihracat içindeki payı yüzde 80,0’lere yaklaşmıştır. Ayrıca ihracat mal ve ülke bazında önemli ölçüde çeşitlenmiştir. İhracat yanında, turizm ve diğer döviz gelirlerinin hızla genişlemesi, ithalatın liberalleşmesine, dış borç ana para ve faiz ödemelerinin artmasına rağmen ödemeler dengesi finansmanının hiçbir güçlüklerle karşılaşmadan teminine imkân vermiştir. Bunun da ötesinde cari işlemler hesabı, 1973 yılından bu tarafa ilk kez 1988 yılında fazla vermiş ve bu fazla 1,5 milyar dolar gibi önemli bir rakama ulaşmıştır.

“İhracatın liberalleştirilmesinde önemli adımlar atılmış, ithali müsaadeye tabi mal sayısı 1988 yılında 33’e kadar indirilmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı, 1983’te yüzde 62,0 iken, 1988’de yüzde 81,3’e yükselmiştir. Böylece dış ticaret açığının GSMH’ya oranı da düşme eğilimine girmiştir. Ayrıca bu dönemde insangücü ve bilgi birikimi olarak dış ticaret alt yapısında önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

“Yıllık yabancı sermaye girişleri, uzun süre 100,0 milyon dolar düzeyinde kaldıktan sonra, 1988’de 352,0 milyon dolara ulaşmıştır.

“Dolar bazında ifade edilen dış borçlar, özellikle altyapı yatırımlarının finansmanında kullanılan dış proje kredilerinden kaynaklanan ilave borçlanmanın yanında Plan döneminin başlarında ABD dolarının diğer paralar karşısında değer kaybetmesinin de etkisiyle artmış, dönem sonunda ise

ABD dolarının yeniden değer kazanması ve ödemeler dengesi cari işlemler hesabının fazla vermesi sonucunda belirli ölçüde azalma kaydetmiştir.

“Türkiye-Avrupa Topluluğu (AT) ilişkileri, V. Plan döneminde giderek hızlanan bir canlanma süresine girmiştir. Türkiye, 14 Nisan 1987 tarihinde AT’ye tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. 1977 yılından itibaren sürekli olarak ertelenen gümrük birliği yükümlülüklerimizin 1988 ve 1989 yıllarında yerine getirilmesine tekrar başlanmıştır. Topluluk, Türk tarım ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini 1 Ocak 1987’de tamamen kaldırmıştır. Topluluğun yeni üyeleri İspanya, Portekiz ve Yunanistan ile uyum anlaşmalarının imzalanması suretiyle, AT ile aramızda yürürlükte bulunan gümrük birliğine ve diğer ekonomik konulara ilişkin hükümler bu üç ülke için de geçerlilik kazanmıştır. Ortaklık Konseyi ve Topluluk Komisyonu ile daha sıkı işbirliği ve ilişki içine girilmiş, 1980 yılında dondurulmuş bulunan Karma Parlamento Komisyonu faaliyetleri 1989 yılında yeniden başlatılmıştır.

“V. Plan döneminde büyüme ve fiyat artışları arasında optimal bir denge kurulması ihtiyacı önemini korumuştur.

“Plan döneminde genel olarak fiyat artışlarının nedenleri incelendiğinde, kamu açıkları ve bunun finansmanının etkileri yanında, ihracatı ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetleri olumlu yönde etkileyen döviz kuru politikasının ithal maliyetleri ve yurtiçi faizler üzerinde yarattığı baskıyı ve başta mali sektör olmak üzere ekonomide önemini koruyan bazı yapısal sorunlarla rekabet ortamındaki eksiklikleri saymak mümkündür.

“Plan döneminin ilk yarısında petrol fiyatlarındaki gelişmelerin de etkisiyle düşme eğilimine giren enflasyon oranı, özellikle 1987 yılında kamu kesimi borçlanma gereğinin 1986 yılına göre önemli ölçüde artması ve bunun finansmanının gecikmeli etkisiyle 1987 yılı sonuna doğru tekrar artış eğilimine girmiştir. 1987 yılı sonunda yapılan KİT fiyatlarındaki ayarlamalar spekülasyon bekleyişleri de canlandırarak fiyat artışlarının hız kazanmasına yol açmıştır. 1988 yılı içinde alınan bir dizi kararla piyasadaki likidite fazlası azaltılmaya çalışılmış ve spekülasyon hareketleri yıl sonuna doğru büyük ölçüde önlenmiştir. 1988 yılında izlenen daraltıcı maliye politikaları etkilerini beklediği gibi belirli bir süre sonra göstermeye başlamış, 1988 yılı sonuna doğru TEFİ bazında yüzde 80 civarına yükselen enflasyon oranı 1989 yılının ilk aylarında önemli ölçüde gerileyerek yüzde 60’lara düşmüştür.

“Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın ilk dört yıllık uygulama dönemi olan 1984-1988 yılları arasında GSMH’da yüzde 6,1 oranında artış öngörülmüş, gerçekleşme yüzde 6,0 olmuştur. V. Plan’ın sabit sermaye yatırımlarına ilişkin hedefleri önemli ölçüde aşılmıştır. 1984-1988 döneminde 1983 yılı fiyatlarıyla 10.996 milyar lira olarak öngörülen sabit sermaye yatırımları 11.792 milyar lira olarak gerçekleşmiştir. Kamu yatırımlarının gerçekleşmesi özellikle 1987 ve 1988 yıllarındaki daralmanın da etkisiyle Plan

hedeflerinin altında kalırken, özel yatırımlarda Plan hedefleri önemli ölçüde aşılmıştır. Nitekim kamu sabit sermaye yatırımlarına ilişkin Plan hedefleri yüzde 95,3 oranında gerçekleşirken, söz konusu oran özel sabit sermaye yatırımları için yüzde 123,8 olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda özel kesimin toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı önemli ölçüde yükselmiş, yüzde 42,0 olarak planlanan söz konusu pay yüzde 48,4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde toplam -tüketim talebindeki ortalama artış Plan hedefinden önemli bir sapma göstermemiş, toplam iç talebe ilişkin gerçekleştirmeler Plan hedefleri ile tutarlılık göstermiştir.

“İhracatın ekonominin ulaştığı gelişme seviyesi ve imkânları ile uyumlu bir yapıya kavuşturulması, ithalatta koruma oranlarının kademeli olarak azaltılması ve yabancı sermayeden giderek artan oranda yararlanılması, V. Plan’ın temel hedeflerindendir. V. Plan döneminin ilk dört yılına ilişkin gerçekleştirmeler, söz konusu hedeflerin önemli ölçüde realize edildiğini göstermektedir. Plan, sabit fiyatlarla ihracatın ilk dört yılda yıllık ortalama yüzde 10,3, ithalatın ise yüzde 8,0 oranında artırılmasını öngörmüştür. 1984-1988 döneminde ihracattaki yıllık ortalama artış yüzde 11,6, ithalat-taki artış da yüzde 9,9 olarak gerçekleşmiştir.

“V. Plan’ın diğer döviz gelirlerine ilişkin hedefleri de turizm gelirleri başta olmak üzere önemli ölçüde aşılmıştır.

“Bu değerlendirmelerin ışığı altında, V. Beş Yıllık Plan hedeflerinden büyük sapmalar olmadığını ve plan hedeflerinin önemli ölçüde realize edildiğini söylemek mümkündür.” (D.P.T., 1990:1-3)

Yukarıdaki satırlar, **Özal** dönemi ekonomisinin 1984-1988 yılları arasındaki performansına düzülen övgüleri yansıtmaktadır.

Gerçekten de Çizelge (V)-(10)-(3), bu yıllardaki büyüme trendinin, daha önce de, daha sonra da, dört, hatta beş yılı kapsayan bir süre için yakalanamadığını göstermektedir.

Nitekim, tarımın büyük desteğine karşın, 1988’de bu trend hızını yitirmiş gözükmektedir.

ALTINCI BEŞ YILLIK KALKINMA PLANININ EREKLERİ

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın “Plan Öncesi Durum” başlıklı bölümüne, yukarıda alıntılıdığımız değerlendirme, hemen hemen aynen alınmıştır.

İşte bu değerlendirmeler üzerine dayalı olan Altıncı Beş Yıllık Plan, yine **Özal**’ın damgasını yansıtan bir biçimde şu erekleri belirlemiştir:

“VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde GSMH’nın sabit fiyatlarla yılda ortalama yüzde 7,0 oranında artması hedef alınmıştır. Böylece 1989 yılında 103.692,0 milyar TL. düzeyinde olan GSMH 1994 yılında 145.547,2 milyar TL.’ye ulaşacaktır. Plan dönemi içerisinde GSMH’da 1988 fiyatlarıyla 41.855,2 milyar TL.’lık bir artış sağlanmış olacaktır. GSYİH ise sabit fiyatlarla yılda ortalama yüzde 6,8 oranında artarak 1989’da 104.545,6 milyar TL.’den 1994’te 145.317,0 milyar

TL.'ye çıkacaktır. Net dış âlem faktör gelirlerinin Plan döneminin son yıllarında pozitifte geçerek, 1994 yılında sabit fiyatlarla 230,2 milyar TL.'ye ulaşması beklenmektedir.

"Plan döneminde 1988 fiyatlarıyla kişi başına GSMH yıllık ortalama yüzde 4,6 oranında artarak 1989 yılındaki 1.877 bin TL. seviyesinden 1994 yılında 2.354 bin TL. seviyesine yükselecektir.

"Plan döneminde, tarım sektörü katma değerinin sabit fiyatlarla yıllık ortalama yüzde 4,1, sanayi sektörünün yüzde 8,1 hizmetler sektörünün ise yüzde 6,7'lik hızla artması öngörülmüştür. Böylece 1989-1994 yılları arasında GSYİH içinde tarım sektörünün payı yüzde 15,8'den yüzde 13,9'a düşecek, sanayi sektörünün payı yüzde 36,7'den yüzde 39,0'a yükselecek, hizmetler sektörünün payı ise yüzde 47,5'ten yüzde 47,1'e düşecektir.

"Plan döneminde sabit fiyatlarla yıllık ortalama üretim artış hızı hedefi tarım sektöründe yüzde 4,2; sanayi sektöründe yüzde 8,4; hizmetler sektöründe ise yüzde 6,9 olarak alınmıştır. Bu hedeflere bağlı olarak, Plan döneminde tarım sektörünün toplam üretim içindeki payının yüzde 13,2'den yüzde 11,4'e düşmesi, sanayi sektörünün payının yüzde 46,7'den yüzde 49,2'ye yükselmesi, hizmetler sektörünün payının ise yüzde 40,1'den yüzde 39,4'e düşmesi beklenmektedir.

"Plan döneminde GSMH'nın sabit fiyatlarla yılda ortalama yüzde 7,0 artış göstermesinin hedef alınmasına karşılık; 1989 yılında 1.911,6 milyar TL., 1994 yılında ise 5.847,5 milyar TL. dış fazla verilmesine bağlı olarak ekonomide kullanılan toplam kaynakların yılda ortalama yüzde 6,5 oranında artması beklenmektedir.

"Dış fazlanın 1989 yılında yüzde 1,8 olan GSMH'ya oranının 1994 yılında yüzde 4,0 olması öngörülmüştür.

"Plan döneminde toplam yatırımların yılda ortalama yüzde 9,2 artırılarak 1989'daki 25.091,2 milyar TL.'lik düzeyinden 1994'te 38.905,6 milyar TL. düzeyine çıkarılması hedef alınmıştır. Bu dönemde yapılacak sabit fiyatlarla 161.310,2 milyar TL. tutarındaki toplam yatırımın 155.388,4 milyar TL.'lik bölümü sabit sermaye yatırımı olup, geri kalan 5.921,8 milyar TL.'lik bölümü stoklardaki artıştan kaynaklanmaktadır.

"Plan döneminde toplam tüketim harcamalarının yılda ortalama yüzde 5,6 oranında artması öngörülmüştür. Toplam tüketimin GSMH içindeki payı 1989'da yılda ortalama yüzde 5,8, buna karşılık kamu tüketiminin yüzde 4,5 artması sonucunda GSMH içinde özel tüketim payının yüzde 65,2'den yüzde 61,5'e; kamu tüketim payının ise yüzde 8,8'den yüzde 7,8'e düşmesi öngörülmektedir.

"Büyüme ve refah artışına paralel olarak fert başına özel tüketim, 1989 yılında sabit fiyatlarla 1.223 bin TL. iken, 1994 yılında 1.447 bin TL.'ye çıkacaktır.

"Planlanan büyümeyi ve yapısal değişmeyi gerçekleştirebilmek için Plan döneminde 155.388,4 milyar TL. tutarında sabit sermaye yatırımı yapılması hedef alınmıştır. 1990-1994 döneminde özel kesimin 94.391,9 milyar TL.; kamu kesiminin ise 60.996,5 milyar TL. tutarında yatırım yapması hedef alınmıştır. Toplam sabit sermaye yatırımları yıllık ortalama yüzde 8,8 artarken, özel kesim yatırımlarının artış hızı yüzde 11,3, kamu kesimi yatırımları artış hızı ise yüzde 5,0 olacaktır.

“Bu gelişmeler sonucunda, 1989 yılında toplam sabit sermaye yatırımlarının GSMH içinde yüzde 23,7 olan payı, Plan dönemi sonunda yüzde 25,7’ye yükselecektir.

“Özel kesim yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı Plan döneminde tedricen artarak, 1989’daki yüzde 56,8 oranından 1994’te yüzde 63,8’e çıkacaktır.

“Plan döneminde gerçekleştirilmesi hedef alınan toplam sabit sermaye yatırımları içinde başta gelen sektörler sırasıyla yüzde 21,5’lik payla konut, yüzde 20,0’lik payla imalat sanayii ve yüzde 19,2’lik payla ulaştırma ve haberleşmedir. Enerji sektörünün payı yüzde 10,9, tarım sektörünün payı ise yüzde 7,9 olacaktır.

“VI. Plan döneminde kamu kesimi yatırımlarında V. Plan dönemine göre eğitim, sağlık ve tarım sektörü yatırımlarına daha fazla ağırlık verilmektedir. Özel kesim yatırımlarında ise imalat sanayii yatırımlarının payının artması öngörülmektedir.

“Plan döneminde hedef alınan yatırım büyüklüklerinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli tasarruf yurtiçi kaynaklardan karşılanacaktır. Bu dönemde yurtiçi toplam tasarrufların yıllık ortalama yüzde 10,6, kamu tasarruflarının yüzde 9,6 ve özel tasarrufların yüzde 11,1 oranında artması öngörülmüştür.

“1989 yılında yurtiçi tasarrufların GSMH içindeki payı yüzde 26,0 iken, bu oran Plan dönemi sonunda yüzde 30,7’ye yükselecektir.

“Plan döneminde yurtiçi marjinal tasarruf oranının yüzde 42,4 olması gerekmektedir.

“İhracatı ve diğer döviz kazandırıcı işlemleri teşvik eden politikaların uygulanması sonucunda ödemeler dengesi giderek daha sağlıklı bir yapıya kavuşmaktadır. Bu ise ekonominin daha istikrarlı gelişmesine uygun bir ortam hazırlamaktadır.

“Plan döneminde ekonominin dışa açılması süreci devam ettirilecek ve dış ticaret hacminin GSMH içindeki payı yüzde 36,7’den yüzde 39,8’e yükselecektir.

“1988 yılında fazla veren ödemeler dengesi cari işlemler hesabının 1989 yılında da fazla vermesi beklenmekte ve bu eğilimin Plan döneminde devam etmesi öngörülmektedir. Böylece yakın yıllara kadar büyüme önünde en önemli darboğazı teşkil eden ödemeler dengesi, Plan döneminde büyümeyi olumlu yönde etkileyen bir faktör olacaktır.

“Plan döneminde, cari fiyatlarla toplam ithalat (CIF) için öngörülen yıllık ortalama artış oranı yüzde 12,4’tür. Böylece toplam ithalat büyüklüğü 15.650.0 milyon dolardan dönem sonunda 28.072,0 milyon dolara yükselecektir.

“Sabit fiyatlarla toplam ithalatın (CIF) Plan döneminde yılda ortalama yüzde 9,1 oranında artarak 1989’daki 15.235,0 milyon dolar düzeyinden 1994’te 23.570,0 milyon dolara çıkması öngörülmüştür. Sektörler itibariyle

ithalatın yıllık ortalama artış hızları, tarım sektörü için yüzde 4,6, sanayi sektörü için ise yüzde 9,4'tür.

"Plan döneminde ihracatın artış eğilimini sürdürmesi öngörülmüştür. Cari fiyatlarla yıllık ortalama yüzde 13,2 oranında artması hedef alınan ihracat, 1989 yılındaki 12.090,0 milyon dolar seviyesinden 1994 yılında 22.477,0 milyon dolara ulaşacaktır.

"Plan döneminde ihracatın sabit fiyatlarla yıllık ortalama yüzde 11,0 oranında artması ve 1989'daki 12.142,6 milyon dolarlık düzeyinden 1994'te 20.452,0 milyon dolara ulaşması hedef alınmıştır. Bu dönemde sektörel ihracatın yıllık ortalama artış hızları; tarımda yüzde 4,4, madencilikte yüzde 7,2'dir.

"İmalat sanayii ürünleri ihracatının sabit fiyatlarla yıllık ortalama yüzde 11,7 oranında artması öngörülmüştür. 1989 yılında yüzde 15,7 olarak tahmin edilen tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının 1994 yılında yüzde 14,9 olarak gerçekleşmesi hedef alınmıştır. Tarıma dayalı sanayi ürünleri ihracatının yıllık ortalama yüzde 9,8 oranında artması öngörülmektedir. 1989 yılında yüzde 71,9 olacağı tahmin edilen diğer sanayi ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının 1994 yılında yüzde 75,6'ya yükseleceği tahmin edilmektedir. Diğer sanayi ürünleri ihracatı Plan döneminde yıllık ortalama yüzde 12,1 oranında artacaktır.

Dış ticaret açığı 1989 yılında 2.578,0 milyon dolar iken, 1994 yılında 3.823,0 milyon dolara çıkacaktır. Aynı dönemde dış ticaret açığının, dış ticaret hacmi içindeki payı yüzde 9,2'den yüzde 7,5'e düşecektir." (D.P.T., 1989:3-13)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, makro düzeyde de 13 sorun alanı belirlemiştir:

"Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine girerken, Türk ekonomisinin karşılaştığı sorunların önemli bir kısmı kalkınmakta olan ekonomilere mahsus yapısal problemlerdir. Bunların çözümünde belirli mesafeler kaydedilmiş olmakla birlikte gelişme süreci içinde daha olumlu noktalara gitme ihtiyacı devam etmektedir.

1) Hızlı Nüfus Artışı

Türkiye'de nüfus artış hızı 1960 yılından beri yılda yüzde 2,5'ten yüzde 2,2'ye doğru azalmış olup 2000 yılında yüzde 2,0'ye ineceği tahmin edilmektedir. Ancak VI. Plan dönemi için beklenen yüzde 2,2'lik nüfus artış hızı dahi oldukça yüksek olup, ekonomik ve sosyal gelişmeyi arzu edilen hızlarda gerçekleştirmeyi geciktirici faktörlerden biri olma özelliğini koruyacaktır.

2) İşsizlik

İşsizlik oranında belirli ölçüde düşme sağlanmasına rağmen, genç nüfus içindeki işsizlik nispi ağırlığını sürdürmektedir.

3) Enflasyon

Kitlelerin refahında olumlu gelişme sağlanabilmesi, yatırımcılar açısından da ekonomideki belirsizliğin ve nispi fiyat yapısındaki sapmaların giderilebilmesi için enflasyon oranının düşürülmesine yönelik politikaların kararlılıkla izlenmesi önemini korumaktadır.

4) Gelir Dağılımı

Dar gelirli lehine izlenen vergi ve transfer politikalarına rağmen gelir dağılımında amaçlanan ölçüde iyileşme sağlanamamıştır.

5) Kaynakların Etkin Kullanımı

Ekonominin dış rekabete açılması, korumanın rasyonellik ilkeleri çerçevesinde önemli ölçüde azaltılması, ekonomik tercihlerde piyasa sinyallerine ağırlık verilmesi sonucunda fiyatların arz ve talebe bağlı olarak belirlenmesi yönünde önemli mesafeler kaydedilmiş, haksız kazançlar ve tekelcilik önemli ölçüde azalmış, kaynak kullanımında etkinlik belirli ölçüde artırılmıştır. Ancak serbest piyasa mekanizmasının tüm unsurlarıyla işler hale getirilmesi süreci devam etmektedir.

6) Kamu Finansmanı

Plan döneminde vergi sisteminde gelir dağılımını, iktisadi etkinliği, basitliği dikkate alan önemli düzenlemeler yapılmış, kamunun kaynak tahsisinde etkinliğini artırmak amacıyla âdemi merkezîyetçilik ilkesine önem verilmiştir. Ancak yapısal değişme sürecinde eksikliği önemli ölçüde hissedilen altyapı ihtiyacının karşılanması ve ertelenen kamu borçlarının merkezî hükümet tarafından bu dönemde ödenmeye başlanması yarattığı baskı nedeniyle kamu açıkları ve finansmanı bir sorun olma özelliğini korumuştur.

7) Çevre

Plan döneminde belediyelerin artırılan imkân ve yetkileri sonucunda, çevreye yönelik belediyeçilik hizmetlerinde nispi gelişmeler kaydedilmiş, içme suyu, kanalizasyon, arıtım tesisleri gibi önemli yatırımlar yapılmıştır. Ancak çevre sorunları dünyada olduğu gibi Türkiye'de de artmakta ve bütün gayretlere rağmen atık ve artıklar sorunu önemini devam ettirmektedir. Çevre sorunlarının meydana geldikten sonra çözümü daha pahalı olduğu için, ekonomik uygulamaların bir unsuru olarak sorunların önceden tahmin edilmesi ve çözümler getirilmesi ihtiyacı devam etmektedir.

8) Toplumda Kadının Yeri

Kadının eğitimi, sağlığı ve istihdamı konularındaki sorunlar kısmen devam etmektedir.

9) Sağlık

Koruyucu sağlık hizmetlerinin verilmesinde etkinlik sağlanamayışı ve

birinci basamak sağlık hizmet birimlerinin yetersizliği tedavi hizmetlerine olan talebi artırmıştır.

Tedavi kurumları arasındaki koordinasyonun yetersizliği yanı sıra, etkin bir iletişim ve hasta sevk sisteminin kurulmamış olması neticesinde, tedavi hizmetleri arzu edilen rasyonellığe kavuşamamıştır.

Çevre şartlarındaki olumsuzlukların yeterince giderilemeyişi sağlık üzerindeki etkilerini sürdürmüştür.

10) Eğitim

Son yıllarda eğitime sağlanan kaynakların artırılması ve çeşitlendirilmesine yönelik çabalara rağmen bazı yörelerde nitelik ve nicelik bakımından istenilen seviyeye ulaşamaması ve eğitim yönetiminin etkinleştirilmesindeki yetersizlikler, eğitim teknolojileri ve programlarının günün ihtiyaçları doğrultusunda yenilenmesindeki gecikmeler, imkân ve fırsat eşitliği yanında, eğitimin temel sorunu olan kaliteyi olumsuz yönde etkilemiştir.

Genel, meslekî-teknik ve yaygın eğitimde fizikî altyapı ve insangücü kaynaklarının rasyonel kullanımındaki yetersizlikler devam etmiştir.

Yükseköğretimde, altyapı yetersizlikleri ve yönetim sorunlarına ilaveten öğretim üyeliğinin cazibesi de artırılmamıştır.

11) Bilim ve Teknoloji

Bilimsel ve teknolojik gelişmeye ayrılan kaynaklar az ve bu kaynakların kullanım etkinliği zayıftır. Bilgi ve teknoloji üretimi ve yayımı için kurulmuş merkezler yetersiz kalmıştır.

Bilim ve teknoloji alanında yeni teknolojilerin geliştirilmesi veya transfer edilmesinde küçük teşebbüye yeterli destek sağlanamayışı dolayısıyla bu gelişme potansiyelinden gerektiği gibi yararlanılamamıştır.

12) Bölgesel Gelişmişlik Farkları

Kalkınmada Öncelikli Yörelere götürülen altyapı hizmetlerinde önemli iyileşmeler sağlanmış ve özel kesim yatırımlarını harekete geçirmek maksadıyla ilave teşvikler verilmiştir.

Buna rağmen özel kesim yatırımlarında beklenen canlanma bu Plan döneminde sağlanamamış, Kalkınmada Öncelikli Yörelerin gelişme potansiyelinden yeterince yararlanılamamıştır.

13) Adalet Hizmetleri

Sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı ve teknolojik gelişmelere paralel olarak ihtilafların sayısı ve türlerinin artmasına rağmen; kurumlar, hukuk kuralları, yan hizmetler ve altyapıdaki yetersizlikler ile adli ve idarî yargıdaki kadro açığı yargı sisteminin hızlı ve nitelikli bir şekilde işlemlerini engellemektedir.” (D.P.T., 1989:340-342)

Görüldüğü gibi, Altıncı Plan, bu genel sorun alanlarına ciddi çözümler önermek yerine, sadece bunlara işaret etmekle yetinmiştir.

Toplumun temel yapısal sorunlarına yalnız işaret etmekle yetinilmesi, bu Plan’ın, Özal’ın genel yaklaşımını yansıtmamasının bir başka sonucu olarak gözük-mektedir.

Nitekim, “Temel İlkeler” başlıklı bölümde sayılan politika ilkeleri, (enflasyon ve çevre hakkındaki göstermelik ilkeler dışında) hemen tümüyle Özal’ın toplum-sal ve ekonomik görüşlerini yansıtmaktadır:

“VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın temel amaçlarına ulaşmada uygula-nacak politikaların ekonomideki enflasyonist baskıları ortadan kaldırması temel ilkedir.

Büyümenin serbest rekabet şartları içinde gerçekleştirilmesi, iktisadî fa-aliyetlerde kamunun düzenleyici ve yönlendirici olması, hür teşebbüs ru-hunun teşvik edilmesi esastır.

“Büyümenin, uluslararası entegrasyonda rasyonelleşmeyi dikkate alan, rekabete açık ve dış talebe ağırlık veren bir yapı içinde gerçekleştirilmesi te-mel ilkedir.

“Toplam yatırımlar içinde özel kesimin payının artırılmasına özen gös-terilecektir.

“Ekonomik, sosyal ve kültürel politikaların birbirini destekleyici bir bü-tünlük içinde uygulanması esastır.

“Sanayileşme, şehirleşme ve tarımda modernleşme politikaları, sosyal, kültürel ve ekolojik yapıyı koruyucu, çevre kirlenmesini önleyici ve sektör-lerarası ekonomik dengeyi sağlayıcı yönde uygulanacaktır.

“Ekonomik gelişme sürecinde AT ile entegrasyonun gerektirdiği şartlar dikkate alınacaktır.

“Yatırımların ve üretimin yapısı, verimlilik ve rasyonellik ilkeleri dikka-te alınarak istihdam artışını sağlayacak şekilde yönlendirilecektir.

“Kamu kesimini yatırımlarının, bölgelerarası gelişmişlik farklarını azalt-mak amacıyla Kalkınmada Öncelikli Yöreler’de yapılacak yatırımlar dışın-da, ekonomik, sosyal ve kültürel altyapıya dönük olması esas alınacaktır.

“Tasarrufların artırılması ve etkin kullanımının gerçekleştirilmesi esas-tır.

“Teşvik sistemi, sanayinin optimal ölçekte, ağırlıklı ihracata dönük ve dış pazarlarda rekabet edebilecek bir yapı içinde gelişmesini sağlayacak şe-kilde yeniden düzenlenecektir.

“Araştırma ve geliştirme harcamalarının giderek artan ölçüde destek-lenmesi esas alınacaktır.

“Yerel yönetimlerin görevi, yetki ve sorumluluklarının gelirleriyle oran-lı olarak artırılmasına özen gösterilecektir.” (D.P.T., 1989:343-344)

Görüldüğü gibi, özel kesimin desteklenmesi ve ekonominin dış rekabete açıl-ması ilkeleri, bu metnin en önemli özelliğidir.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi Türkiye’de hem önemli siyasal de-ğişmelerin hem de birikmiş ekonomik sıkıntıların sonuçlarının topluma egemen olduğu bir dönem oldu.

Özal artık Cumhurbaşkanlığı makamına çıkmış olduğu için, ekonomi ve politika üzerindeki denetimini oldukça yitirmişti.

Demirel-İnönü ikilisinin koalisyonu da, **Özal**'ın ölümü ile son buldu.

Artık **Çiller** dönemi başlamıştı.

Böylece, 5 Nisan 1994 "İstikrar tedbirleri" Altıncı Beş Yıllık Plan'ın son yılına rastladı.

YEDİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANI (1996-2000):

KÂĞIT ÜSTÜNDE KALAN BELGE

Yedinci Beş Yıllık Plan, **Tansu Çiller**, **Murat Karayalçın** ikilisinin liderliğindeki DYP-SHP ortak hükümeti sırasında ve **Karayalçın**'ın özel ilgisi ile hazırlandı.

Aslında Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Planlardan sonra, Yedinci Beş Yıllık Plan, **Özal** dönemini aşacak bir iddia ile hazırlanmıştı ve yeni bir yaklaşım, yeni yapısal düzenleme atılımları içeren bir belge olarak kamuoyuna sunuldu.

Bu iddia "Temel Amaç ve İlkeler" başlığı altında şöyle ifade ediliyordu:

"Türkiye 21'inci yüzyıla çağdaş, üreten, gelirini adaletle paylaşan, insan haklarını ve demokratik özgürlüklerini tam olarak kullanan, barış içinde bir ülke olarak girmelidir. Türkiye olanakları ve toplumsal dokusu ile bu atılımı gerçekleştirecek güce sahiptir.

"Türkiye'yi 21'inci yüzyıla taşıyacak VII'nci Plan, küreselleşmenin avantajlarından en üst düzeyde yararlanarak çağı yakalamayı ve ülkemizin gelişmiş dünya ülkeleri arasında seçkin yerini almasını hedeflemektedir. Bu amaçla, özgür ve demokratik bir ortamın sağlanmasına, bireyin ön plana çıkarılmasına, sürdürülebilir hızlı bir büyümenin gerçekleştirilmesine, toplumun yaşam seviyesinin yükseltilmesi ve gelir dağılımının iyileştirilmesine, üretken istihdamın artırılmasına, sanayileşmenin hızlandırılmasına, teknolojiye atılım yapılmasına, dünya refahından daha yüksek pay alabilmek için eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve toplumun tüm bireylerine yeteneklerine uygun eğitimin verilmesine, kültürel gelişmenin sağlanmasına, toplumun tümünün sosyal güvenlik ve temel sağlık hizmetlerine kavuşturulmasına ve sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına, çevrenin korunmasına ve geliştirilmesine çalışılacaktır.

"Gelişen haberleşme ve enformasyon teknolojileri bireylerin hızlı bir şekilde çağdaş siyasal, ekonomik ve sosyal normları tanımalarına ve buna paralel olarak hayat standartlarında hızlı bir değişimin özlemini duymalarına yol açmaktadır. İnsanların bu özlemlerini zaman içinde gerçekleştirebilecekleri yönündeki umutlarını canlı tutacak bir ortamın muhafazası ve özlemler ile gerçek dünya arasında bir mutsuzluk uçurumu oluşmamasına azami özenin gösterilmesi, sağlıklı bir gelişmenin vazgeçilmez şartı olarak görülmektedir. Bu çerçevede, her alanda uygulanacak politikalar bu özlemlere cevap verebilecek, üretkenliği artırıcı bir yapısal dönüşümü sağlayacak şekilde ve ekonomik gerçekçilikten uzaklaşmadan orta vadede sürdürülebilir bir yapıda geliştirilecektir.

“AT ile gümrük birliğinin gerçekleştiriliyor olması, Türkiye’ye bir yandan yeni fırsatlar yaratırken diğer yandan yeni sorumluluklar yüklemektedir. Bu gelişme ülkemizin yapması gereken değişimin ve yenileşmenin önemini daha da artırmıştır. Yapısal nitelikli kararların hızla alınması ve uygulanmasına geçilmesi gerekmektedir.

“Gümrük birliğinden beklenen faydaların sağlanabilmesi için, tüm kurumlar ve hukukî çerçeve gözden geçirilerek yeniden yapılandırılacak ve rekabet ortamının güçlendirilmesini sağlayacak reformlar gerçekleştirilecektir.

“Türkiye’nin AB ülkeleri ile olan gelir ve verimlilik farklarını süratle kapatması için, yerli ve yabancı yatırımların hızla artırılması gerekmektedir. Bu amaçla yaratılacak uygun ekonomik ve sosyal ortam için, insangücünün niteliği yükseltilecektir, bilim ve teknoloji politikaları ile ekonomik ve sosyal yapıda köklü değişiklikler yapılacaktır.

“Ülke refahının artırılması, insangücünün düşük katma değerli faaliyetlerden ileri teknoloji kullanımını gerektiren yüksek katma değerli faaliyetlere kaydırılmasına ve verimliliğin süratle artırılmasına bağlı bulunmaktadır. Bu çerçevede eğitim-öğretim, bilim ve teknoloji altyapısının geliştirilmesi ve sanayileşmeye yeni bir ivme kazandırılması önem taşımaktadır.

“İyi eğitilmiş genç nüfus 2000’li yıllarda Türkiye’nin en büyük avantajı olacaktır. Bu nedenle milli değerleri özümseyebilen ve evrensel değerlere açık, bilgi üretimine katkıda bulunabilen ve bilgiyi yaratıcı biçimde kullanabilen insangücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. Böylece verimliliği ve refahı artırmak mümkün olacaktır.

“Kurumsal yapının, kamu ve özel kesimdeki örgütlenmenin, toplumun yenilenme ve uyum gücünü artıracak şekilde yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi ekonomik ve sosyal alanda başarının temel şartıdır.

“Kurumsal düzenlemelerde; kamu finansmanının iyileştirilmesi, malî sistemin rasyonelleştirilmesi ve ekonomide rekabet ortamının geliştirilmesi esas olacaktır.

“Sosyal sorunları çözebilecek kurumsal düzenlemelerde, insan kaynaklarının geliştirilmesi, devletin sosyal görevlerinin yeniden tanımlanması, bölüşümün ekonomik ve sosyal dengeleri de dikkate alacak bir yapıda iyileştirilmesi, emek piyasasının etkinliğinin artırılması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi önem taşımaktadır.

“Sosyal devlet anlayışı toplumsal yararın yüksek olduğu eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik konularında yoğunlaştırılacak, sübvansiyonlar bütçeleştirilecek, uygulamada fırsat eşitliği, objektiflik, etkinlik ve yararlananların ödeme gücü dikkate alınacaktır.

“Fizikî altyapı, insangücü altyapısı ve kurumsal altyapıyla ilgili politikalar sürdürülebilir büyüme ortamını geliştirecek şekilde uygulanacaktır.

“Devletin aslı görevlerini tam olarak yapabilmesi için, özelleştirme yoluyla üretim alanından çekilmesi hızlandırılarak küçülmesi sağlanırken, rekabetçi piyasa koşullarının hâkim olmasını sağlamak üzere devletin kural

koyma ve konulan kurallara uyulmasını sağlama işlevleri ağırlık kazanacaktır.

“Devletin fiyatı piyasada oluşan mal ve hizmetlerle ilgili faaliyetleri düzenleyici müdahalesi sınırlı tutulacak, sistemin rekabet kuralları içinde etkin bir şekilde işlemesi sağlanacaktır. Bu çerçevede çiftçi, işçi, esnaf, tüccar, işadami, müteahhit gibi kesimler devlet kapısına bakmaktan kurtulacaktır.

“Kamu hizmetlerinden yararlananların sağladıkları bireysel faydanın karşılığını ödemeleri esas olacaktır.

“VII’nci Plan döneminde makroekonomik ve yapısal uyum politikaları uygun bir zamanlama ve bütünlük içinde uygulanarak istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme ortamı yaratılacaktır.

“VII’nci Beş Yıllık Kalkınma Planı yeni bir stratejik yaklaşımla ele alınmaktadır. Yeni Plan, ülkemizin kalkınma hedefleri yanında, demokratikleşme sürecine de yön veren temel bir belge olacaktır.

“VII’nci Plan; orta ve uzun vadeli ekonomik, sosyal ve kültürel politika uygulamalarının genel ilkelerini ve önceliklerini belirleyecek, ekonominin piyasa mekanizması çerçevesinde öngörülen muhtemel gelişme istikametlerini tahmin edecek ve ekonomik birimlerin karar alma süreçlerine yardımcı olacak genel bir çerçeveyi sağlayacaktır.

“Türkiye ekonomisi esas itibariyle dışa açık, rekabetçi piyasa mekanizmasına dayandığından, Kalkınma Planlarının ekonomik ve sosyal hayatın tamamını ayrıntılı olarak belirlemesi ve öngörülerinin gerçekleşmesi için zorlayıcı olması beklenmemelidir.

“Plan döneminde yurtdışı ve yurtiçinde değişen koşullar karşısında Planların başlangıçta öngördükleri gelişme çerçevesi Yıllık Programlarla gözden geçirilerek, Planların piyasalardaki gelişmelere karşı esnekliği sağlanacaktır.” (*T.C. Resmî Gazete*, 1995:16-17)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, gerçekten de, yazılışı ve düzenlenişi bakımından da, kendinden önceki planlardan değişik bir nitelik taşımaktaydı.

Türkiye’yi 21. yüzyıla erdirmeye savını taşıyan bu Plan, “Temel Yapısal Değişim Projeleri” başlığı altında, birtakım reform projelerinin açılımlarını Devletin emredici dokümanı olarak belirlemiştir.

Bu bölüm şöyle başlamaktadır:

“Sürdürülebilir bir büyüme ortamını korumak ve üretim normlarındaki köklü değişim-dönüşüm süreciyle ortaya çıkan bilgi toplumuna ulaşabilmek için, Türkiye’nin ekonomik ve sosyal yaşamında ciddi Yapısal Değişim Projelerini hayata geçirmesi gerekmektedir. VII’nci Plan döneminde öncelikle gerçekleştirilecek Yapısal Değişim Projeleri ile insan kaynaklarının geliştirilmesi sağlanacak, demokratikleşmeyi sağlayıcı dönüşüm projelerine önem verilecek, sanayileşmeye yeni bir ivme kazandırılacak, teknoloji yeteneği artırılacak, vergi alanında, sosyal güvenlik, tarımsal politikalarda, kamu hizmetlerinde, mahalli idarelerde ve altyapı hizmetlerinde çok önemli yapısal değişiklikler gerçekleştirilecektir.

“Bu yapısal düzenlemeler sonucunda devletin düzenleyici ve gözetici işlevleri ağırlık kazanacaktır.” (T.C. Resmi Gazete, 1995:18)

Bu girişin ardından, “*insan kaynaklarının geliştirilmesi*” adı altında eğitim reformu, nüfus ve aile planlaması, sağlık reformu, istihdam ve işgücü piyasasında etkinliğin artırılması projesi olarak, *dört* proje; “*tarım, sanayileşme ve dünya ile bütünleşme*” başlığı altında, tarımsal politikalar ile ilgili yapısal değişim projesi, sanayileşme yaklaşımı, bilim ve teknolojiye atılım projesi, dışa açılma ve dünyaya entegrasyon (Avrupa Birliği’ne uyum) projesi, devletin düzenleyici ve gözetici fonksiyonlarını geliştirme projesi, finans reformu (malî piyasalarda etkinliğin artırılması, dünya ile entegrasyon ve mülkiyetin tabana yayılması) olarak *altı* proje; “*ekonomide etkinliğin artırılmasına yönelik yapısal değişim projeleri*” başlığı altında, vergi ile ilgili yapısal düzenlemeler, sosyal güvenlik reformu, kamu hizmetlerinde etkinliğin artırılması projesi ve kamu kesiminde ücret adaletinin sağlanması, mahallî idarelerin güçlendirilmesi reformu, altyapı hizmetlerinde yapısal değişim projesi, özelleştirme, devlet işletmeciliğinde yapısal değişim projesi olarak *yedi* proje; “*bölgesel dengelerin sağlanması*” başlığı altında, bölgesel gelişme ve fiziki planlama ve metropollerle ilgili düzenlemeler olarak *iki* proje; “*çevrenin korunması ve geliştirilmesi*” başlığı altında, çevre ile ilgili kurumsal düzenlemeler projesi olarak bir reforma yer verilmiştir.

Böylece Yedinci Beş Yıllık Plan, genel yaklaşım olarak toplam *yirmi* projeye dayalı bir reform metni niteliği taşımaktadır.

Bu özelliği ile Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, hem dünya görüşü hem de “projeci yaklaşımı” açısından, **Murat Karayalçın**’ın damgasını taşımaktadır.

Özal’ın damgasını taşıyan planlarla, **Karayalçın**’ın damgasını taşıyan plan arasındaki en önemli fark **Özal**’ın hem tek başına muktedir olarak hem de uzun süre iktidarını sürdürebilmiş, yani planları uygulama şansını yaşayabilmiş olması, buna karşılık **Karayalçın**’ın, Plan’ın uygulamasının başladığı ilk yıl olan 1996’da da hi iktidarı yitirmiş bulunmasıdır.

Zaten bu nedenle de Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ancak “iyi niyetli bir reform belgesi” olmanın ötesine geçememiş, **Erbakan-Çiller** ikilisinin yönetimi ile başlayan ekonomik uygulamalar, onu “rafa kaldırıvermiştir”.

YEDİNCİ BEŞ YILLIK KALKINMA PLANININ YAKLAŞIMI VE EREKLERİ

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, kendi kendisini ve genel amaçlarını şöyle tanımlamaktadır:

“VII’nci Plan Modeli, reel sektör ile kamu finansmanı değişkenleri ve parasal büyüklükler arasındaki ilişkileri, Türkiye ekonomisindeki kurumsal yapı değişimini de dikkate alacak şekilde kapsayan bir makroekonometrik modeldir. Modelde, sabit fiyatlarla özel sektör tüketim harcamaları ve sabit sermaye yatırımları ile tarım ve sanayi ihracatı, yatırım, tüketim, aramalı ve ham petrol ithalatı ve fiyatlar genel düzeyi (GSMH zımni deflatörü) davranışsal olarak tahmin edilmektedir.

"GSYİH'nın talep yönlü belirlendiği modelde, sabit ikame esnekliği taşıyan üretim fonksiyonu (CES) vasıtasıyla hesaplanan mal piyasalarındaki dengesizliğin, fiyatlar genel düzeyi üzerindeki etkisi dikkate alınmaktadır.

"VII'nci Plan Modelinde kamu kesimi açıkları ve finansmanı üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Bu çerçevede kamu açıkları ile malî piyasalar ve ödemeler dengesi sermaye hareketleri arasındaki ilişkilerin temel makroekonomik büyüklüklere etkisi göz önünde bulundurulmuştur.

"Plan Modelinden elde edilen makro projeksiyonlar, Planda yer alan politikalarla tutarlı olarak aşağıdaki temel varsayımlara dayandırılmıştır.

"Avrupa Topluluğu ile gümrük birliğine 1996 yılı başında gidilecek ve bu çerçevede koruma oranında gerekli indirimler yapılacaktır. Gümrük birliğinden doğacak vergi kaybı telafi edilecek ve vergi gelirlerinin GSMH içindeki payı Plan dönemi sonunda yüzde 20'ye çıkarılacaktır.

"Plan dönemi boyunca özelleştirme faaliyetleri hızlandırılacaktır. Kamu sabit sermaye yatırımları, fiziki ve sosyal altyapının büyüme önünde darboğaz oluşturmaması yaklaşımı ile Plan döneminde de sürdürülecek ve GSMH içindeki payı yüzde 7'lere çıkarılacaktır.

"Plan döneminde kamu açıklarındaki (özelleştirme hariç) gerileme sürdürülecek, gümrük birliği sürecinde ekonominin rekabet gücünün ve arz yönünün geliştirilmesi için sabit sermaye yatırımları artırılacak, dış dengeyi sağlayıcı gerçekçi bir kur uygulaması ile emek piyasalarında istihdamı artırıcı ve rekabet gücünü koruyucu reel ücret politikaları uygulanacaktır.

"1995-2004 döneminde dünya hasılasının yıllık ortalama yüzde 3,3 ve OECD ekonomilerinin yüzde 2,8 oranlarında büyüyeceği tahmin edilmektedir. Aynı dönemde, dünya ticaretinde yüzde 6'nın üzerinde artış bekleniyor olması, genelde gelişmekte olan ülkelerin dünya ile bütünleşmesi için uygun bir ortam yaratacaktır. Türkiye ile AT arasında gerçekleştirilecek gümrük birliği ve ekonomimizde sağlanacak istikrar ortamı yabancı sermaye yatırımlarını hızlandıracaktır.

"Türkiye GSMH'sının Plan dönemi sonunda 223,6-235,9 milyar dolar seviyesine yükselmesi beklenmektedir. Böylece ülkemiz GSMH'sının toplam dünya GSMH'sı içinde 1992'de yüzde 0,69 olan payının, Plan dönemi sonunda yüzde 0,75-0,79'a yükseleceği tahmin edilmektedir.

"Türkiye'nin dış ticaret hacminin, AT ile gerçekleştirilecek gümrük birliğinin de olumlu katkısıyla Plan dönemi sonunda 109,4-114,6 milyar dolar seviyesine yükselmesi beklenmektedir. Dünya ticareti içinde Türkiye'nin payının ise 1992'de yüzde 0,51 iken, Plan dönemi sonunda yüzde 0,85-0,89 düzeyine yükseleceği tahmin edilmektedir." (T.C. Resmi Gazete, 1995: 165-167)

Yedinci Beş Yıllık Plan, ereklərini de şöyle bēlirlemiştir:

"VII'nci Plan döneminde GSYİH'nın yılda ortalama yüzde 5,0-6,6 oranında artacağı tahmin edilmektedir. Aynı dönemde GSMH ise yılda ortalama yüzde 5,5-7,1 arasında artacaktır.

“VII’nci Plan döneminde Türkiye nüfusunun yılda yüzde 1,6 oranında artacağı tahmin edildiğinden, dönem içerisinde fert başına GSMH artışının da yılda ortalama yüzde 3,8-5,3 arasında gerçekleşmesi ve 1995 yılında 1994 fiyatlarıyla 65,5 milyon TL. olan kişi başına GSMH’nın 2000 yılında 79,1-85,0 milyon TL. düzeyine ulaşması beklenmektedir.

“Plan döneminde ana sektörler itibariyle yıllık ortalama katma değer artış hızının tarım sektöründe yüzde 2,9-3,7, sanayi sektöründe yüzde 6,0-7,7 ve hizmetler sektöründe yüzde 5,1-6,8 olacağı tahmin edilmektedir. Böylece Plan dönemi sonunda tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının yüzde 15’ten yüzde 13’ler civarına inmesi, buna karşılık sanayi sektörünün payının yüzde 25,8’den yüzde 27’lere yükselmesi ve hizmetler sektörünün payının ise yüzde 59 civarında kalması beklenmektedir.

“Plan döneminde sabit fiyatlarla üretimin tarım sektöründe yüzde 2,9-3,7, sanayi sektöründe yüzde 6,0-7,8, hizmetler sektöründe yüzde 4,9-6,8 oranında artması ve toplam üretim artışının ise yüzde 5,2-6,9 olarak gerçekleşmesi beklenmektedir.

“Tarım sektöründeki büyümenin daha çok iç talep genişlemesine bağlı kalacağı, buna karşılık sanayi sektöründeki gelişmenin tüketimin yanı sıra özellikle ihracat ve yatırımlar tarafından belirleneceği tahmin edilmektedir. Hizmetler sektöründeki büyümede ise sanayideki canlanmanın yaratacağı iç talep ve özellikle turizm sektöründe öngörülen olumlu gelişmenin etkili olması beklenmektedir.

“Öngörülen sektörel gelişmelerin sonucu olarak, Plan dönemi sonunda tarımın payı 1995 yılındaki yüzde 12,4’lük düzeyinden yüzde 11’lere gerilerken, sanayi sektörünün payı yüzde 41,8’lik düzeyinden yüzde 43’lere yükselecek, yüzde 45,8 olan hizmetler sektörünün payı ise yüzde 45’ler düzeyinde oluşacaktır.

“Plan döneminde GSYİH’daki reel artışın yılda ortalama yüzde 5,0-6,6 aralığında gerçekleşmesi öngörülmesine karşılık, net dış âlem faktör gelirlerinde beklenen olumlu gelişmelerin de etkisiyle GSMH’nın yılda ortalama yüzde 5,5-7,1 civarında büyüyeceği tahmin edilmektedir. Dış kaynağın GSMH içindeki payının, Plan döneminde tedrici bir şekilde artarak 2000 yılında yüzde 4,2-3,2 aralığında gerçekleşmesi beklenmektedir. Böylece, toplam talebin VII’nci Plan döneminde yılda ortalama yüzde 6,3-7,6 oranında artacağı tahmin edilmektedir.

“VII’nci Plan döneminde büyüme tahminleriyle tutarlı olarak toplam yatırımların yılda ortalama yüzde 8,8-12,3 civarında artması ve GSMH içindeki payının da 1995 yılındaki yüzde 22,1 seviyesinden, 2000 yılında yüzde 25,8-28,1 aralığına yükselmesi beklenmektedir.

“VII’nci Plan döneminde toplam tüketim harcamalarının yılda ortalama yüzde 5,5-6,1 civarında artacağı tahmin edilmektedir. Aynı dönemde özel tüketimin yılda ortalama yüzde 5,9-6,6, kamu tüketiminin yüzde 2,7-2,6 artması beklenmektedir.

“VII’nci Plan döneminde kamu gelirlerinde sağlanacak gelişme ve faiz

giderlerindeki azalmaya bağlı olarak, sabit fiyatlarla kamu harcanabilir gelirinin GSMH içindeki payının 1995 yılındaki yüzde 7,6 seviyesinden 2000 yılında yüzde 12 civarına yükselmesi öngörülmektedir.

“Öngörülen büyümenin gerçekleştirilebilmesi için, Plan döneminde 1994 fiyatlarıyla 5.604,6-6.439,3 trilyon TL.’lik sabit sermaye yatırımı yapılması gerekmektedir. Toplam sabit sermaye yatırımlarının 4.280,9-4.918,5 trilyon TL.’sinin özel kesim, 1.323,7-1.520,8 trilyon TL.’sinin ise kamu kesimi tarafından gerçekleştirilmesi beklenmektedir.

“Kamunun temel fonksiyonlarını en etkin şekilde yerine getirebilmesini sağlayabilecek nitelikte yeniden düzenlenmesi ve özelleştirme çerçevesinde dönem boyunca yapılacak kamu yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payının bir önceki Plan dönemine göre yüzde 28,4’ten yüzde 23,6’ya düşeceği tahmin edilmektedir.

“Kamu yatırımlarında, insan kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla eğitim ve sağlık sektörlerine ağırlık verilecektir. Altyapı yetersizliklerinin büyüme önünde darboğaz oluşturmaması için sulama, enerji, liman, havaalanı yatırımları ve bunları karayolu ve demiryolu ana eksenine bağlayacak yolları ile içme suyu, kanalizasyon ve arıtma yatırımları öncelik taşıyacaktır. Böylece Plan döneminde kamu yatırım reel endeksinin VII’nci Plan dönemine göre, eğitim sektöründe 100’den 172,8-184,5’e, sağlık sektöründe 155,3-167,4’e, kentsel altyapı yatırımlarını da kapsayan diğer hizmetler sektöründe 123,4-145,3’e, enerji sektöründe 119,4-141,1’e ve tarım sektöründe 107,1-120,7’ye yükselmesi beklenmektedir.

“Plan döneminde sabit sermaye yatırımlarının yılda ortalama yüzde 8,7-12,2 oranında artması beklenmektedir. Özel kesim sabit sermaye yatırımlarının, reel faizlerdeki düşüş, enflasyonist ortamın neden olduğu belirsizliğin azalması ve talepte beklenen canlılık sonucu ivme kazanarak yılda ortalama yüzde 7,6-10,8 arasında artacağı tahmin edilmektedir. Kamu sabit sermaye yatırımlarının artış hızı ise yüzde 12,4-16,8 olarak hedeflenmiştir.

“Altyapı yatırımlarında özel kesimin de devreye sokulması ve bu kapsamda ileri teknoloji ve yüksek kaynak gerektiren yatırım ve hizmetlerin finansmanında Yap-İşlet-Devret Modeline ağırlık verilmesi politikasına uygun olarak, dönem boyunca yapılacak toplam sabit sermaye yatırımları içinde özel kesimin payı artırılacaktır. Böylece VI’nci Plan döneminde 1994 fiyatlarıyla 3.383,3 trilyon TL.’lik (toplam yatırımların yüzde 71,5’i) yatırım gerçekleştiren özel kesimin, VII’nci Plan döneminde 1994 fiyatlarıyla 4.280,9-4.918,5 trilyon TL.’lik (toplam yatırımların yüzde 76,4’ü) yatırım büyüklüğüne ulaşacağı tahmin edilmektedir.

“Bir önceki Plan dönemine göre VII’nci Plan döneminde başta enerji, ulaştırma ve turizm olmak üzere tüm sektörlerde özel kesimin payının artması beklenmektedir. Bunun sonucu olarak, VI’nci Plan döneminde 100 olan özel sabit sermaye yatırım reel endeksinin enerjide 833,9-971,6’ya, eğitimde 296,6-328,7’ye, sağlıkta 176,1-199,4’e, tarımda 170,3-174,5’e, tu-

rizimde 165,9-178,3’e, ulaştırma-haberleşmede 156,4-176,1’e, diğer hizmetlerde 155,4-176,2’ye ve imalat sanayiinde 136,4-157’ye yükseleceği tahmin edilmektedir.

“1995 yılında yüzde 21,9 olan sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payının 2000 yılında yüzde 25,4-27,6 civarına yükselmesi beklenmektedir.

“VII’nci Plan döneminde eğitim, sağlık, enerji, tarım, imalat sanayii ve kentsel altyapı yatırımlarına öncelik verilecektir. Bu kapsamda bir önceki Plan dönemine göre toplam sabit sermaye yatırımları içinde tarımın payı yüzde 5,1’den yüzde 5,9-5,5’e, imalat sanayiinin yüzde 19,8’den yüzde 22,2-22,1’e, enerjinin yüzde 5,5’ten yüzde 8,5-8,7’ye eğitimin yüzden 2,6’dan yüzde 4,5-4,2’ye, sağlığın yüzde 1,8’den yüzde 2,5-2,4’e ve kentsel altyapı yatırımlarını kapsayan diğer hizmetlerin payının yüzde 6,7’den yüzde 7,9’a yükselmesi hedeflenmektedir.

“VII’nci Plan döneminde yatırımların gerçekleştirilebilmesi için yurtiçi tasarrufların yılda ortalama yüzde 5,6-10,2 aralığında artması gerekmektedir. Böylece, 1995 yılında yurtiçi tasarrufların GSMH’ya oranı yüzde 21,6 iken, bu oranın 2000 yılında yüzde 21,6-24,9 düzeyinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir.

“VII’nci Plan döneminde kamu harcanabilir gelirinde sağlanacak gelişmeler ve kamu tüketimindeki artışın sınırlandırılması sonucu 1995 yılında negatif olan kamu tasarrufunun, 2000 yılında GSMH’nın yüzde 2,9 ile 3,2’sine ulaşması, böylece kamu tasarruf açığının GSMH’ya oranının 1995’teki yüzde 7,6 düzeyinden, 2000 yılında yüzde 3,7-4,2 düzeyine düşürülmesi planlanmaktadır. VII’nci Plan döneminde toplam olarak özel kesimin 1994 fiyatlarıyla 483,8-579,8 trilyon TL.’lik tasarruf fazlası, kamu kesiminin ise 1.086,2-1.201,1 trilyon TL.’lik tasarruf açığı vermesi beklenmektedir. Aradaki 602,4-621,3 trilyon TL.’lik fark ise dış tasarruflarca karşılanacaktır.

“Plan döneminde mal ve hizmet ihracatının yılda ortalama yüzde 15,9-17,5 oranında artarak 2000 yılında cari fiyatlarla 69,0-73,9 milyar dolara ulaşması beklenmektedir.

“VII’nci Plan döneminde mal ve hizmet ithalatının, ekonominin büyüme ihtiyacına, AT ile gümrük birliği sürecine ve gerçekçi kur uygulamasına bağlı olarak yılda ortalama yüzde 17,5-19,0 oranında artarak 2000 yılında cari fiyatlarla 79,4-84,4 milyar dolara ulaşması beklenmektedir. Böylece 1995 yılında yüzde 93,2 olan mal ve hizmet ihracatının mal ve hizmet ithalatını karşılama oranının Plan dönemi sonunda yüzde 86,9-87,6’ya düşeceği tahmin edilmektedir.

“Mal ve hizmet ticaret açığının cari fiyatlarla 1995 yılındaki 2,3 milyar dolarlık seviyesinden, 2000 yılında 10,4-10,5 milyar dolar seviyesine yükseleceği tahmin edilmektedir.

“VII’nci Plan dönemi sonunda işçi gelirlerinin 5,2-5,3 milyar dolara; faiz gelirlerinin 1,2-1,3 milyar dolara; girişimci hizmet gelirlerinin 3,2-3,3

milyar dolara ve turizm gelirlerinin 10,3-13,8 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir.

“Dış borç stokundaki azalmaya paralel olarak, dış borç faiz ödemesinin 2000 yılında 3,8-3,7 milyar dolara düşeceği tahmin edilmektedir.

“Bu gelişmeler sonucunda 1995 yılında 1,5 milyar dolar fazla vermesi beklenen cari işlemler hesabının, 2000 yılında 3,9 milyar dolar açık vermesi beklenmektedir.

“1995 yılında 1,2 milyar dolar düzeyinde beklenen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, tedricen artarak 2000 yılında 1,9-3,0 milyar dolara yükseleceği tahmin edilmektedir. Portföy yatırımlarının giderek artması ve dönem sonunda 1,7-2,5 milyar dolara ulaşması beklenmektedir.

“Bu gelişmeler çerçevesinde net dış kredi kullanımında önemli bir artış olmayacaktır. Böylece dış borç stokunun GSMH’ya oranının Plan dönemi boyunca tedricen azalacağı ve 1995 yılındaki yüzde 41,3 düzeyinden 2000 yılında yüzde 27,1 ila 23,6 oranına düşeceği tahmin edilmektedir.

“1995 yılında yüzde 19,3 olan toplam kamu gelirlerinin GSMH içindeki payının 2000 yılında yüzde 20,7-20,9’a yükselmesi hedef alınmıştır. Bu gelişmede, 1995 yılında toplam kamu gelirlerinin yüzde 93,5’ini oluşturan vergi gelirlerinin, 2000 yılında, gümrük birliğinden doğacak vergi kayıplarına rağmen toplam kamu gelirlerinin yüzde 96,4-97,3’üne yükselmesi etkili olacaktır.

“Kamu kesimi gelir tahminlerinde, AT ile gümrük birliğinden doğacak vergi kaybının telafi edileceği dikkate alınmıştır. Bunun yanı sıra, Vergi ile İlgili Yapısal Değişim Projesinin uygulamaya konması sonucunda vergi idaresinin etkinliğinin artması ve kayıtdışı faaliyetlerin vergi kapsamına alınmasına bağlı olarak, vergi yükünün dağılımındaki bozukluğun giderilmesi ve 1995 yılında yüzde 18,1 olan vergi gelirlerinin GSMH içindeki payının 2000 yılında yüzde 20 civarına yükselmesi hedeflenmiştir.

“Sosyal güvenlik kurumlarının artma eğilimi gösteren kaynak açıklarının, Sosyal Güvenlik Reformu Projesinin ve kuruluşların mali yapılarının güçlendirilmesine yönelik tedbirlerinin öngörülen takvime uygun olarak alınması sonucunda, VII’nci Plan döneminde sabit tutulması hedef alınmıştır.

“VI’ncı Plan döneminde yüzde 30’lar seviyesinde olan ve 5 Nisan Ekonomik İstikrar Tedbirlerinin de etkisiyle 1995 yılında yüzde 24,8’e düşen toplam kamu harcamalarının GSMH içindeki payının, 2000 yılında yüzde 23,7-24,1 seviyesinde gerçekleşmesi hedeflenmiştir. Ancak, harcamaların dağılımında önemli bir değişme öngörülmektedir.

“Bu çerçevede, mali disiplinin sağlanması sonucunda cari harcamaların GSMH içindeki payı sabit tutulurken, ekonomik ve sosyal altyapının geliştirilmesi ve bölgesel gelişmişlik farklarının giderilmesi açısından toplam kamu harcamaları içinde yatırımlara ayrılan pay artırılacaktır. Kamu sabit sermaye yatırımlarının 1995 yılında yüzde 4,6 olan GSMH içindeki payı 2000 yılında yüzde 7’lere çıkarılacaktır.

"Enflasyonda ve özelleştirme gelirlerinde sağlanacak olumlu gelişmelere bağlı olarak iç ve dış borçlanmanın azalmasıyla, 2000 yılında, iç borç faiz ödemelerinin GSMH içindeki payının 1995 yılındaki yüzde 7,5'lik seviyesinden yüzde 2,4-2,6'ya, dış borç faiz ödemelerinin GSMH içindeki payının da 1995 yılındaki yüzde 1,5'lik seviyesinden yüzde 1,1-1,0'e gerileyeceği tahmin edilmektedir. Bu gelişmelerin de etkisiyle, 1995'te yüzde 11,8 olan cari transferlerin GSMH içindeki payının 2000 yılında yüzde 7,2-7,0'ye düşmesi beklenmektedir.

"Harcamalarda sağlanan bu tasarruf, Plan döneminde kamu çalışanlarının sayısı sabit tutulurken gelirlerinde reel olarak artış sağlanmasına imkân verecektir.

"Öngörülen kamu gelir ve harcama hedefleriyle tutarlı olarak, 1995 yılında yüzde 5,5 olan kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH içindeki payının, Plan dönemi sonunda yüzde 3,0-3,2'ye düşeceği tahmin edilmektedir.

"Plan döneminde faiz yükündeki azalmanın etkisiyle kamu kesimi finansman dengesinde faiz dışı fazla verilmesi ihtiyacı ortadan kalkacak, harcamalar için gerekli kaynaklar ayrılacaktır. Bu nedenle, faiz ödemeleri hariç tutulduğunda, 1995 yılında GSMH'nın yüzde 3,6'sı düzeyinde olan kamu kesimi finansman dengesi fazlasının 2000 yılında yüzde 0,6-0,5'e gerilemesi beklenmektedir.

"VII'nci Plan döneminde kamu açıklarında sağlanacak daralma, verimlilik artışı ile uyumlu gelirler politikası, kamunun Merkez Bankası ve mali piyasalar üzerindeki baskısının hafiflemesi sonucunda para politikasının etkinliğinin artması ve yapısal reformlarda sağlanacak gelişmelere bağlı olarak enflasyonun tedricen düşmesi beklenmektedir. Bu çerçevede 1995 yılında yüzde 71,2 olması beklenen GSMH deflatoründeki değişimin, Plan dönemi sonunda yüzde 6,0-8,1 aralığına gerileyeceği tahmin edilmektedir.

"VI'ncı Plan döneminde toplam kamu kesimi tasarruf-yatırım açığı, özel kesim tasarruflarının sabit fiyatlarla yüzde 31,5'i iken, VII'nci Plan döneminde bu oranın yüzde 22,5-21,6'ya düşmesi beklenmektedir.

"Kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH'ya oranının Plan dönemi boyunca azalması kamunun mali piyasalardaki kullanılabilir fon talebini azaltacak, bu da reel faiz oranlarında düşmeye neden olacaktır. Ayrıca, özel kesimin kullandığı fonların maliyeti mali tasarrufların artırılması ve mali sistemin etkinleştirilmesi suretiyle düşürülecektir. Böylece, enflasyonun aşağı çekilmesinde artan üretim kapasitesinin de katkısıyla üretim genişlemesi önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

"AT ile gümrük birliğinin getireceği rekabet ortamının özellikle imalat sanayiinde gözlenen ve rekabetçi yapıdan uzak endüstriyel organizasyonun belirlediği subjektif fiyatlandırma uygulamalarını engellemesi beklenmektedir. Dışa açılma ve koruma oranlarındaki önemli ölçüde düşüş ve devletin gerek rekabet ortamını sağlamak gerekse kendi içinde etkinliği artırma yönünde yeniden yapılandırılması, piyasaya giriş-çıkış engellerinin azalma-

sına yol açarak enflasyonun düşmesine, ekonomide kaynak tahsislerinin etkinliğine ve tüketici refahının artışına neden olacaktır.

“Özelleştirmede sağlanacak gelişmeyle ekonomide kaynak tahsisi etkinleşecek, işletmelerin rekabet ortamında faaliyet göstermeleri temin edilerek verimlilik artışı ve fiyatların uluslararası düzeyde oluşması sağlanacaktır.” (T.C. Resmi Gazete, 1995:168-178)

Yedinci Kalkınma Planı, toplumsal refah konusunda da oldukça iddialı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu alanda Plan'ın öngördüğü hedefler şunlardır:

“1995 yılında cari fiyatlarla 2.423 dolar olan kişi başına milli gelirin VII'nci Plan dönemi sonunda 3.346-3.530 dolara ulaşması beklenmektedir.

“Refah artışının bir diğer önemli göstergesi olan fert başına tüketimin ise Plan döneminde sabit fiyatlarla yılda ortalama yüzde 4,2-4,9 oranında artacağı tahmin edilmektedir.

“Kamu harcamalarının Plan dönemi içerisinde sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasıyla maaş ve ücretlerde önemli iyileşmeler sağlanacaktır.

“VII'nci Plan dönemi sonunda yıllık nüfus artış hızının yüzde 1,5'e ve bebek ölüm hızının binde 35,3'e düşmesi, doğuşta hayatta kalma ümidinin 69,1 yıla yükselmesi beklenmektedir.

“Tüm eğitim kademelerinde okullaşma oranları ve eğitimin niteliği yükselecek, nüfusun ve işgücünün eğitim düzeyi gelişecektir. Bu çerçevede okulöncesi eğitimde okullaşma oranı yüzde 16'ya, 8 yıllık zorunlu eğitimin gerçekleştirilmesi suretiyle bu kademedeki okullaşma oranı ise yüzde 100'e çıkacaktır. Ortaöğretim okullaşma oranında yüzde 75 ve yükseköğretim okullaşma oranında yüzde 31 seviyesine ulaşılacaktır.

“Sağlık alanında yatak başına düşen nüfus 374'e, bir hekime düşen nüfus ise 806'ya inecektir.

“Yüzde 92,6'sı sigorta kapsamında olmak üzere nüfusun tamamı sosyal güvenlik kapsamına alınacak ve sağlık açısından sosyal güvenceye kavuşturulacaktır.

“Toplam istihdamın 20,7 milyon kişiye ulaşması ve işsizlik oranının yüzde 7,7'ye düşmesi beklenmektedir.” (T.C. Resmi Gazete, 1995:178-179)

5. KALKINMA PLANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRK EKONOMİSİNİN GENEL DURUMU

Hemen hemen tüm Kalkınma Planları ekonomik amaç olarak, Kaba Ulusal Ürün'ün (GSMH) yılda ortalama yüzde 7 dolayında (kim zaman biraz yüksek, kim zaman biraz düşük) artırılmasını belirlemiştir. Çizelge (V) - (10), (V)-(11) ve (V)-(12)'de görüldüğü gibi, Kaba Ulusal Ürün'ün artışı genel olarak oldukça düzensizdir. Düzenli olmayan bu yıllık Kaba Ulusal Ürün artışının ardındaki temel nedenlerden biri tarım kesiminin ekonomideki egemenliğidir. Çizelgeden de açıkça görüldüğü gibi, tarım tesimindeki artışlar, Kaba Ulusal Ürün artışını çok büyük ölçüde etkilemektedir.

ÇİZELGE (V) - (10)
KABA ULUSAL ÜRÜNÜN (GSMH) VE ÜÇ KESİMİN YILLIK ARTIŞ HIZLARI
(Yüzdelere Olarak)
(1948 Yılı Üretici Fiyatlarıyla)
(1924-1948)

Yıllar	KUÜ	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1924	14.8	27.2	-7.1	8.4
1925	12.9	5.6	17.9	19.7
1926	18.2	31.8	14.8	5.7
1927	-12.8	-30.9	19.4	2.2
1928	11.0	19.2	-0.6	7.3
1929	21.6	42.6	3.8	6.6
1930	2.2	-3.9	12.7	7.2
1931	8.7	14.3	14.2	1.4
1932	-10.7	-28.8	17.8	3.9
1933	15.8	22.1	19.0	9.6
1934	6.0	2.7	13.8	6.6
1935	-3.0	-6.1	-0.1	-1.3
1936	23.2	54.1	-3.4	6.0
1937	1.5	-3.5	10.3	5.1
1938	9.5	5.4	15.7	12.1
1939	6.9	3.8	16.7	6.9
1940	-4.9	-1.2	-10.2	-6.8
1941	-10.3	-16.5	-2.4	-6.4
1942	5.6	19.4	-2.5	-5.0
1943	-9.8	-12.5	-1.4	-9.6
1944	-5.1	-10.7	-6.1	2.2
1945	-15.3	-23.4	-16.6	-6.3
1946	31.9	54.2	26.1	14.8
1947	4.2	-11.7	5.8	21.8
1948	15.9	35.6	7.0	2.3

KAYNAK: D.İ.E., 1996:428; 433.

1950’li yıllarda, tarımsal ürün oldukça boldu. Bu nedenle, gerek tarım kesiminin, gerekse Kaba Ulusal Ürün’ün büyüme hızı, oldukça yüksekti.

Aynı çözümleme, bütün planlı dönem için de geçerlidir. 1963, 1966, 1976 ve 1990 yıllarındaki Kaba Ulusal Ürün’ün büyüme hızının yüksekliğinin nedeni, bütün bu yıllarda tarımsal ürün artışının öteki kesimlerle birlikte, yüksek oluşudur.

İkinci Plan döneminden başlayarak, tarım kesiminin Kaba Ulusal Ürün içindeki payı yüzde 30’ların altına düştüğünden dolayı, yıllık büyüme hızı daha kararlı bir gelişme göstermiştir.

Yıllar geçtikçe, tarım kesiminin ekonomi içindeki ağırlığı küçülerek, teknolojik gelişmelerle desteklenmesi artmış, bu ise, ekonomik büyümenin doğal koşullardan etkilenmesini nispeten azaltmıştır. 1983, 1987 ve 1993 yılları, KUÜ’nün tarıma karşın gerçekleştirdiği büyüme oranlarına örnektir. Yine de, tarım kesiminin büyük etkisini 1981 yılında görmek olanaklıdır.

ÇİZELGE (V) - (11)
KABA ULUSAL ÜRÜNÜN (GSMH) VE ÜÇ KESİMİN YILLIK ARTIŞ HIZLARI
(Yüzdelere Olarak)
(1968 Yılı "Faktör" Fiyatlarıyla)
(1949-1968)

Yıllar	KUÜ	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1949	-5	-13.5	-2.7	3.1
1950	9.4	10.9	9.3	8.1
1951	12.8	19.8	2.6	9.6
1952	11.9	9.5	10.9	14.5
1953	11.2	8.7	19.2	11.6
1954	-3.0	-13.9	9.2	3.6
1955	7.9	9.8	11.3	5.5
1956	3.2	5.0	9.6	-0.3
1957	7.8	6.5	10.7	7.9
1958	4.5	9.2	5.6	0.4
1959	4.1	0.3	3.6	7.6
1960	3.4	2.3	0.4	5.4
1961	2.0	-4.9	11.7	4.2
1962	6.2	5.0	3.5	8.0
1963	9.7	9.6	12.0	8.9
1964	4.1	-0.4	11.2	4.8
1965	3.1	-3.9	9.5	5.6
1966	12.0	10.7	15.2	11.5
1967	4.2	0.1	8.2	5.2
1968	6.7	1.5	11.1	7.9

KAYNAK: D.İ.E., 1996:428-429; 433

İlginç olan nokta, Kaba Ulusal Ürün artışı bakımından, 60'lı 70'li yıllardaki planlı dönem ile, 1950-1960 dönemi arasında önemli bir farkın görülmeyiştir. Bu anlamda, "Planlı Kalkınma"nın, Türkiye'de Kaba Ulusal Ürün artışını ani olarak etkilemediği söylenebilir.

Çizelge (V) - (13) bize, Türk ekonomisinin genel gelişme eğiliminin gittikçe büyüyen ve ekonominin yarından çoğunu egemenliği altına alan bir hizmet kesimine doğru yöneldiğini göstermektedir. Bu eğilim, aslında iktidarda bulunan hükümetlerin bilinçli olarak yaptıkları birtakım seçimlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Hizmet kesiminin yıllık ortalama artış hızı sürekli olarak Kaba Ulusal Ürün artışını aşan bir biçimde gerçekleşmiştir. 1950'den beri, hizmet kesimi, sanayi kesimi ile birlikte Kaba Ulusal Ürün'den daha hızlı büyümektedir.

Çizelge (V) - (13)'ten de görüldüğü gibi, Kaba Ulusal Ürün'ün bileşimi, 1950'li yıllardan beri oldukça anlamlı bir biçimde değişmiştir. Tarım kesiminin payı 1996'da yüzde 14.1'e düşmüş, buna karşılık, sanayi kesiminin payı yüzde 27.6'ya ulaşmıştır. Bu arada, hizmet kesiminin payı da yüzde 58.3'e erişmiş ve bu kesim, ekonomi içinde iyice egemen duruma gelmiştir. Hizmet kesimi, büyümesini sürdürmektedir.

ÇİZELGE (V) - (12)
KABA ULUSAL ÜRÜNÜN (GSMH) VE ÜÇ KESİMİN YILLIK ARTIŞ HIZLARI
(Yüzdelere Olarak)
(1987 Yılı Üretici Fiyatlarıyla)
(1969-1996)

Yıllar	KUÜ	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1969	4.3	-1.4	12.0	5.4
1970	4.4	2.8	-0.5	7.3
1971	7.0	5.1	8.9	11.0
1972	9.2	1.0	10.6	9.9
1973	4.9	-8.1	12.0	9.2
1974	3.3	6.2	7.1	0.7
1975	6.1	3.0	9.1	6.4
1976	9.0	6.9	8.9	10.0
1977	3.0	-2.1	6.6	3.9
1978	1.2	2.7	3.1	-0.1
1979	-0.5	-0.2	-5.0	1.1
1980	0.0	1.3	-3.6	-4.1
1981	1.9	-1.8	9.9	5.8
1982	3.1	3.3	5.1	2.3
1983	4.2	-0.8	6.7	5.3
1984	7.1	0.6	10.5	8.2
1985	4.3	-0.3	6.5	5.0
1986	6.8	3.6	13.1	5.2
1987	9.8	0.4	9.2	13.2
1988	1.5	8.0	2.1	-0.8
1989	1.6	-7.7	4.9	3.2
1990	9.4	7.0	9.3	10.1
1991	0.3	-0.3	2.9	-0.6
1992	6.4	4.0	6.3	7.2
1993	8.1	-0.8	8.3	10.5
1994	-6.1	-0.6	-5.7	-7.6
1995	8.0	1.3	12.5	7.6
1996	7.4	5.6	6.7	8.3

KAYNAK: D.İ.E., 1996:428-429; 433; D.İ.E., 1997b:38-39.

Hükümetler, “sanayileşmiş toplum” görüşünü sürekli savunmuşlarsa da, hizmet kesiminin bu büyümesi, aynı hükümetlerin bilinçli kararlarının bir sonucudur. Sanayileşme hakkında söylenen güzel sözlerin ardında, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın modeli bile bir “hizmet toplumu” yaratmaya yöneliktir (Öner, 1972). Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Planlar da aynı anlayışla hazırlanmıştır.

Bu arada birey başına düşen Kaba Ulusal Ürün de, Çizelge (V) - (14)’te gösterildiği gibi, Cumhuriyetin kuruluşundan 21. yüzyıla yaklaşık 60 kat artmıştır. Fakat birey başına düşen gelir artışı, Kaba Ulusal Ürün artışından daha düşük hızla gerçekleşmiştir. Çünkü, nüfus artışı, Kaba Ulusal Ürün artışının önemli bir bölü-

ÇİZELGE (V) - (13)
KABA ULUSAL ÜRÜN İÇİNDE KESİMLERİN PAYLARI
(1923-1996)
(Sabit Fiyatlarla)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1923	43.1	10.6	46.3	1960	37.5	15.7	46.8
1924	47.8	8.5	43.7	1961	35.0	17.2	47.8
1925	44.7	8.9	46.4	1962	34.6	16.7	48.7
1926	49.9	8.7	41.5	1963	34.6	17.1	48.3
1927	39.5	11.9	48.6	1964	33.1	18.2	48.6
1928	42.4	10.6	46.9	1965	30.9	19.4	49.8
1929	49.8	9.1	41.2	1966	30.5	19.9	49.6
1930	46.8	10.0	43.2	1967	29.3	20.7	50.0
1931	49.2	10.5	40.3	1968	33.0	17.1	49.8
1932	39.3	13.9	46.9	1969	31.2	18.4	50.4
1933	41.4	14.2	44.4	1970	30.7	17.5	51.7
1934	40.1	15.3	44.6	1971	30.2	17.8	52.0
1935	38.8	15.7	45.4	1972	27.9	18.1	54.0
1936	48.6	12.3	39.1	1973	24.5	19.3	56.2
1937	46.2	13.4	40.4	1974	25.2	20.0	54.8
1938	44.4	14.2	41.4	1975	24.5	20.6	55.0
1939	43.2	15.5	41.4	1976	24.0	20.5	55.5
1940	44.8	14.6	40.6	1977	22.8	21.3	56.0
1941	41.8	15.9	42.3	1978	23.1	21.7	55.2
1942	47.2	14.7	38.1	1979	23.2	20.7	56.1
1943	45.8	16.0	38.2	1980	24.2	20.5	55.4
1944	43.1	15.9	41.1	1981	22.6	21.5	55.9
1945	39.0	15.6	45.4	1982	22.7	21.9	55.4
1946	45.5	14.9	39.5	1983	21.6	22.4	56.0
1947	38.6	15.2	46.2	1984	20.3	23.1	56.6
1948	44.3	12.8	42.8	1985	19.4	23.6	57.0
1949	40.4	13.1	46.5	1986	18.8	25.0	56.2
1950	40.9	13.1	45.9	1987	17.2	24.9	57.9
1951	43.4	11.9	44.6	1988	18.3	25.1	56.7
1952	42.5	11.8	45.7	1989	16.6	25.9	57.5
1953	41.5	12.7	45.8	1990	16.3	25.9	57.9
1954	36.8	14.3	48.9	1991	16.1	26.5	57.4
1955	37.5	14.7	47.8	1992	15.8	26.5	57.8
1956	38.2	15.6	46.2	1993	14.5	26.5	59.0
1957	37.7	16.0	46.3	1994	15.3	26.6	58.1
1958	39.3	16.2	44.4	1995	14.4	27.7	57.9
1959	37.9	16.1	45.9	1996	14.1	27.6	58.3

KAYNAK: D.İ.E., 1996:431; D.İ.E., 1997b:38-39.

ÇİZELGE (V) - (14)
BİREY BAŞINA KABA ULUSAL ÜRÜN (GSMH)
(Üretici Fiyatlarıyla)
(1923-1996)

Yıl	Cari fiyatlarla yüzde olarak (+)	Sabit fiyatlarla yüzde olarak artış	Cari fiyatlarla ABD doları olarak	Yıl	Cari fiyatlarla yüzde olarak (+)	Sabit fiyatlarla yüzde olarak artış	Cari fiyatlarla ABD doları olarak
1923	—	—	45.3	1960	3.9	0.5	358.6
1924	23.9	12.5	56.2	1961	3.4	-0.6	194.1
1925	24.1	10.5	69.7	1962	13.5	3.6	220.2
1926	6.0	15.8	73.9	1963	13.2	7.0	249.2
1927	-12.6	-14.6	64.6	1964	4.2	1.5	258.4
1928	8.6	8.7	59.4	1965	5.0	0.6	271.3
1929	24.3	19.2	73.9	1966	16.2	9.2	315.3
1930	-25.3	0.0	55.2	1967	7.9	1.6	341.3
1931	-13.8	6.7	47.6	1968	8.1	4.0	537.4
1932	-17.6	-12.8	39.2	1969	9.1	1.7	586.3
1933	-4.5	13.5	44.7	1970	10.5	1.8	538.8
1934	4.3	3.8	46.6	1971	22.5	4.4	476.2
1935	5.5	-5.1	49.2	1972	17.4	6.5	591.6
1936	27.1	21.1	62.5	1973	23.9	2.3	734.1
1937	4.8	-0.2	65.5	1974	31.4	0.7	979.7
1938	3.1	7.7	88.4	1975	25.2	3.3	1.184.0
1939	5.7	4.2	90.6	1976	23.1	6.8	1.312.1
1940	14.5	-6.8	103.8	1977	25.1	0.9	1.466.8
1941	23.1	-11.6	127.8	1978	45.5	-0.8	1.567.3
1942	104.9	4.6	261.8	1979	71.2	-2.5	1.876.8
1943	47.4	-10.8	386.0	1980	80.6	-4.8	1.539.0
1944	-28.4	-5.9	276.5	1981	47.6	2.3	1.570.1
1945	-19.0	-16.1	223.9	1982	29.0	0.6	1.375.3
1946	22.7	29.2	191.0	1983	28.1	1.7	1.263.8
1947	7.6	1.9	137.3	1984	55.2	4.5	1.204.4
1948	24.0	14.1	170.2	1985	55.5	1.7	1.329.7
1949	-6.7	-7.0	158.8	1986	41.6	4.4	1.461.6
1950	4.8	6.9	166.4	1987	43.4	7.5	1.635.8
1951	17.0	10.0	194.8	1988	68.5	-0.7	1.684.1
1952	11.8	8.8	217.8	1989	74.5	-0.6	1.959.2
1953	13.4	8.2	247.0	1990	68.4	6.8	2.682.4
1954	-0.8	-5.6	244.9	1991	56.7	-1.6	2.620.5
1955	16.8	5.0	286.2	1992	70.7	4.4	2.707.5
1956	12.6	0.7	322.1	1993	77.7	6.2	3.004.1
1957	28.7	4.4	414.5	1994	91.2	-7.8	2.184.1
1958	16.1	1.6	481.1	1995	98.5	6.1	2.759.0
1959	21.3	1.1	583.4	1996	88.6	5.6	2.916.0

1923-1947 dönemi, 1948, 1948-1967 dönemi 1968, 1968-1995 dönemi 1987 fiyatlarıyla.

KAYNAK: D.İ.E., 1996:426-427; 428-429; D.İ.E., 1997b:41.

münü emmektedir. Birey başına düşen gelir ile Kaba Ulusal Ürün artışı arasındaki fark, nüfus artış oranına eşittir. Aslında, Türkiye’de birey başına düşen Kaba Yurtiçi Ürün, OECD ülkelerine göre son derece düşüktür. Örneğin, 1970’li yılların başında Birleşik Amerika’da, birey başına düşen Kaba Yurtiçi Ürün, Türkiye’dekinin 14 katıdır. Öte yandan, OECD içindeki en geri ülke olan Portekiz’de bile bu rakam Türkiye’dekinin iki katıdır. Türkiye 1970’li yıllar itibarıyla ancak, üyesi olduğu OECD örgütü üyelerinin ortalamasının dokuzda birine erişebilmiştir (Uluatam, 1975:150).

21. yüzyıla girerken Türkiye’de kişi başına düşen Kaba Yurtiçi Ürün (gayri safi yurtiçi hasıla) hâlâ 3.000 Amerikan doları dolayındadır (1993’te 3.034, 1994’te 2.184, 1995’te 2.759, 1996’da 2.916 dolar).

Oysa bu rakam Amerika Birleşik Devletleri’nde, Türkiye’dekinin yaklaşık on katı, Japonya ve İsviçre gibi ülkelerde ise 15-16 katıdır.

OECD ülkeleri arasındaki en yoksul devletler olan Portekiz’de ve komşumuz Yunanistan’da bile, birey başına Kaba Yurtiçi Ürün Türkiye’dekinin yaklaşık dört katıdır (D.İ.E.,1997:653).

ÇİZELGE (V) - (15)
SEÇİLMİŞ KİMİ YILLARDA KAMUNUN VE ÖZEL
KURULUŞLARIN YATIRIM YÜZDELERİ
("Cari" Fiyatlarla)
(1948-1994)

Yıllar	Kamu Yatırımları	Özel Yatırımlar
1948	41.1	58.9
1950	35.7	64.3
1960	54.6	45.3
1963	49.1	50.9
1967	53.4	46.6
1973	46.9	53.1
1975	50.4	49.6
1979	57.3	42.7
1981*	61.8	38.2
1983*	60.4	39.6
1987	53.5	46.5
1990-1994*	28.5	71.5

D.P.T., 1973b:8; D.P.T., 1979:168-169 ve D.P.T., 1981:43-55’ten hesaplanmıştır. *T.C. Maliye Bakanlığı, 1983:7. **T. C. Resmi Gazete, 1995:173.

KAMU YATIRIMLARININ YERİ

Çizelge (V) - (15) bize, kamu yatırımları ile özel kesim yatırımlarının Türk ekonomisi içindeki yerlerini göstermektedir. Çizelgeden de görüldüğü gibi, kamu yatırımları, 1950’den bu yana izlenen yoğun kamu yatırımı yapma siyasetinin bir

sonucu olarak, 1960’tan beri, ekonominin yarısından çoğunu egemenliği altında bulundurmaktadır. Birinci Beş Yıllık Plan, kamu yatırımlarının, toplam yatırımların yüzde 59.9’u oranında gerçekleştirilmesini öngörmüştü. Fakat, toplam yatırımların ancak yüzde 52.4’ü kamu kuruluşları tarafından yapılabildi. Buna karşılık, İkinci Plan döneminde kamu yatırımlarının, toplam yatırımlar içindeki oranı, Plan’da öngörülenden yüzde 0.5 daha yüksek olarak gerçekleştirildi (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:29). Çizelgede belirtilen öteki yıllara ilişkin rakamların da açıkça ortaya koyduğu gibi, kamu kesimi, Türk ekonomisi içindeki önemli yerini korumaktadır.

ÇİZELGE (V) - (16)
PLANLI DÖNEMDE ÇEŞİTLİ KESİMLERDE YATIRIMLAR
(Yüzde Olarak)

<i>Kesim</i>	<i>Birinci Plan 1963-1967</i>		<i>İkinci Plan 1968-1972</i>		<i>Üçüncü Plan 1973-1977</i>		<i>Dördüncü Plan 1979-1983</i>	
	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>
Tarım	17.7	15.3	15.2	11.8	11.7	11.6	12.2	10.0
Madencilik	5.4	5.6	3.7	3.5	5.8	3.6	6.1	5.3
İmalat	16.9	19.6	22.4	25.7	31.1	26.3	27.4	25.6
Enerji	8.6	6.1	8.0	8.5	8.5	6.8	10.6	15.2
Ulaştırma	13.7	15.6	16.1	16.4	14.5	21.6	16.3	17.9
Turizm	1.4	1.3	2.3	2.1	1.6	1.1	1.2	0.6
Konut	20.3	22.3	17.9	20.2	15.7	17.9	14.6	15.8
Eğitim	7.1	6.5	6.7	4.7	5.0	3.4	4.8	2.4
Sağlık	2.3	1.7	1.8	1.5	1.4	1.2	1.4	1.1
Öteki hizmetler	6.6	6.0	5.5	5.5	4.7	6.5	5.5	6.0

<i>Kesim</i>	<i>Beşinci Plan 1985-1989</i>		<i>Altıncı Plan 1990-1994</i>		<i>Yedinci Plan 1996-2000</i>	
	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>	<i>Erek</i>	<i>Gerçekleşme</i>
Tarım	11.4	7.24	7.93	5.1	5.9	5.5
Madencilik	6.1	3.88	3.40	1.7	1.2	1.1
İmalat	20.9	17.50	20.00	19.8	22.2	22.1
Enerji	14.9	13.37	10.85	5.5	8.5	8.7
Ulaştırma	18.5	21.99	19.24	21.6	20.4	20.3
Turizm	0.9	2.82	4.44	2.9	3.8	3.6
Konut	15.2	20.75	21.52	32.3	23.1	24.0
Eğitim	2.4	2.82	3.58	2.6	4.5	4.2
Sağlık	1.0	1.02	1.57	1.8	2.5	2.4
Öteki hizmetler	8.7	8.61	7.47	6.7	7.9	7.9

Özel kesim ağırlıklı olarak hazırlanan Beşinci Plan, özel yatırımların oranını artırmayı amaçlamaktaydı. Fakat 1989 yılı için öngörülen yüzde bile ancak 44.5 idi. Buna karşılık, bu plan dönemindeki oran yüzde 47.1'e kadar yükseldi. Altıncı Plan döneminde ise, artık sabit sermaye yatırımları açısından ekonomi yüzde 71.5 ile özel kesimin egemenliğine girmişti (*T.C Resmî Gazete*, 1995:173).

Türkiye'yi 21. yüzyıla taşıyacak olan Yedinci Plan, ekonomideki sabit sermaye yatırımlarının yüzde 76.4'ünün özel kesim tarafından yapılmasını öngörüyordu.

Böylece özellikle istikrar önlemleri çerçevesinde kamu yatırımlarının kısılması sonunda 1990'dan başlayarak ortaya çıkan özel teşebbüs yatırımlarının egemenliği, 21. yüzyıla girerken, ekonominin temel niteliği olacak.

Çizelge (V)-(16) 1963'ten 2000'e, alt kesimler (sektörler) itibarıyla, hedeflenen ve gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarını göstermektedir.

Çizelgeden de anlaşılacağı gibi, toplam sabit sermaye yatırımlarında, konut, ulaşım-haberleşme, imalat sanayii ve son yıllarda yerini bir ölçüde yitirmiş olmakla birlikte enerji, önde gelen yatırım alanlarıdır. Çeşitli yıllara göre aralarındaki sıralama değişen bu alt kesimler ekonominin üçte ikisini denetleyen sürükleyici alanlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Buna karşılık, eğitim ve sağlık alanlarındaki sabit sermaye yatırımlarının düşüklüğü, Türkiye'nin en önemli sorunlarından birini, "fırsat eşitliği" ya da "sosyal adalet" açısından yetersiz bir eğitim ve sağlık altyapısını yansıtmaktadır.

ÇİZELGE (V) - (17)
SEÇİLMİŞ YILLARDA DIŞ TİCARET
(1000 Dolar Olarak)
(Cari Fiyatlarla)
(1923-1996)

Yıllar	Dıştan Alınan	Dışa Satılan	Fark
1923	86.872	50.790	-36.082
1930	69.540	71.380	+1.840
1940	50.035	80.904	+30.869
1950	285.664	263.424	-22.240
1963	687.616	368.087	-319.529
1968	763.659	496.419	-267.240
1975	4.738.558	1.401.075	-3.337.483
1980	7.909.443	2.910.122	-4.999.321
1987	14.157.805	10.190.047	-3.967.758
1990	22.302.126	12.959.288	-9.342.838
1991	21.047.014	13.593.462	-7.453.552
1992	22.871.055	14.714.629	-8.156.426
1993	29.428.370	15.345.067	-14.083.303
1994	23.270.019	18.106.872	-5.163.147
1995	35.709.011	21.637.041	-14.071.970
1996	42.453.586	23.082.143	-19.371.443

KAYNAK: D.P.T., 1973b:11; D.İ.E., 1983:355, 1983 rakamı, T.C. Maliye Bakanlığı, 1984:16; ve D.İ.E. 1994c:280; D.İ.E., 1994:501; D.İ.E., 1997b:95.

DIŞ TİCARET

Ekonominin sanayileşme süreci, gerek hammadde, gerekse yatırım malları gereksinmesini artırdığı için, dış ticaret dengesi üzerindeki baskıları daha da yoğunlaştırıcı bir etki yapmıştır. Çizelge (V) - (17) seçilmiş kimi yıllar için dış ticaret dengesini göstermektedir. Görüldüğü gibi, dış ticaret açığı sürekli olarak büyümektedir. Planlı dönemin ilk yıllarında bu açık, ekonomi için bir darboğaz olma niteliği taşıyordu. Fakat sonradan dış dünyadan gelen öteki gelirler, özellikle yabancı ülkelerde çalışan işçilerin yolladıkları paralar dış ticaret açığının yol açtığı yabancı para sıkıntısını geçici bir süre için bile olsa giderdi (Bu konuda “Dış Dünya” bölümüne bakınız). Bütün bu gelişmelere karşın, dış ticaret açığı Türk ekonomisinin yapısal bir sorunudur ve “24 Ocak Kararları” ile “Gümrük Birliği”ne katılmayla simgelenen “dışarı ile bütünleşme” politikasına rağmen yakın gelecekte de bu niteliği sürdürecektir. Görüldüğü gibi, son yıllardaki açık, çok ciddi sonuçlar doğuracak bir düzeye erişmiştir.

Çizelge (V) - (18), Planlı dönemde dışa satılan malların bileşimini göstermektedir. Çizelgede belirtildiği gibi, dışa satılan mallar içinde tarım ürünlerinin görelî payı azalırken, sanayi ürünlerinin görelî payı da artmaktadır. Bu durum sanayi ürünlerinin sürekli ve tutarlı bir biçimde dış dünyaya satılabilmesi için yapılan desteklemelerin bir sonucudur. Bu tür ürünlerin dışarıya satılmasını sağlamak üzere, vergi bağışıklıkları, dışardan hammadde satın alma kolaylıkları, borçlanma olanakları ve bunlara benzer pek çok önlemler uygulamaya konulmuştur.

Ekonomide, sanayi kesiminin görelî payının artmasıyla birlikte, dışa satılan mallar içinde de sanayi ürünlerinin görelî olarak önem kazanması, belli değişme eğilimlerini yansıtmaktadır. 1981’den itibaren dışsatımda egemen oranın sanayi ürünlerine geçmesi, devletçe verilen destekler kadar, yapısal eğilimlerin yansıması sonunda ortaya çıkmış bir gelişme olarak da görülebilir.

Buna karşılık “hayali ihracat” skandallarının patlak vermesine bile yol açan bir devlet desteği, dışa satılan mallarda sanayi ürünlerinin egemenliğini sağlamış olmakla birlikte, dışsatımın, dışalımın çok altında kalması, bu konudaki yapısal sorunun yansıması olarak düşünülebilir.

Dıştan alınan malların bileşimi Çizelge (V) - (19)’da gösterilmiştir. Çizelgeden de görüldüğü gibi, hammaddeler, 1970’lerden beri dıştan satın alınan mallar içinde en önemli yeri tutmaktadır. Yatırım malları, hammaddeleri izlemekte ve tüketim malları da küçük bir oran oluşturmaktadır. Çok yakın geçmişte, Özal ekonomisinin etkisiyle tüketim mallarının oranında 1985’ten bu yana bir sıçrama başlamıştır. Öte yandan hammaddelerin, dıştan alınan mallar içindeki payı da 1980’lerden beri azalmaktadır. Her ne kadar henüz çok tutarlı ve çok sürekli değilse de, bu değişmeler, ekonomide filizlenen yapısal dönüşüm eğilimlerinin belirtileri olarak düşünülebilir (Ekonominin çok önemli bir kesimini oluşturan dış ilişkiler üzerine “Dış Dünya” bölümünde ayrıca durulacaktır).

ÇİZELGE (V) - (18)
PLANLI DÖNEMDE YÜZDELER OLARAK
DIŞA SATILAN ÜRÜNLERİN BİLEŞİMİ

<i>Yıllar</i>	<i>Tarımsal Ürünler</i>	<i>Madencilik ve Taşocakçılığı Ürünleri</i>	<i>Sanayi Ürünleri</i>
1963	77.2	3.0	19.8
1964	75.9	3.6	20.4
1965	75.9	4.5	19.6
1966	77.2	4.7	17.9
1967	80.5	4.0	15.5
1968	81.9	5.2	12.9
1969	75.4	6.5	18.1
1970	75.3	7.7	17.0
1971	72.5	7.2	20.2
1972	68.6	5.6	25.8
1973	63.2	4.3	32.6
1974	55.6	5.7	38.6
1975	56.6	7.6	35.8
1976	64.0	5.6	30.4
1977	59.4	7.2	33.4
1978	67.4	5.4	27.1
1979	59.4	5.8	34.7
1980	57.5	6.6	36.0
1981	47.2	4.1	48.7
1982	37.3	3.0	59.7
1983	32.8	3.3	63.9
1984	24.5	3.4	72.1
1985	21.6	3.1	75.3
1986	25.3	3.3	71.4
1987	18.2	2.7	79.1
1988	20.1	3.2	76.7
1989	18.3	3.6	78.2
1990	18.4	0.0	79.0
1991	20.1	2.1	77.8
1992	15.4	1.8	82.9
1993	15.5	1.6	82.9
1994	13.6	1.5	84.9
1995	10.7	1.9	87.4

KAYNAK: D.İ.E. 1996:264.

ÇİZELGE (V) - (19)
PLANLI DÖNEMDE YÜZDELER OLARAK
DIŞTAN ALINAN ÜRÜNLERİN BİLEŞİMİ

Yıllar	Yatırım Malları	Hammadde	Tüketim Malları	Yıllar	Yatırım Malları	Hammadde	Tüketim Malları
1938	40.8	33.3	25.8	1971	43.6	51.3	5.0
1947	32.2	38.8	29.0	1972	50.1	45.2	4.7
1948	39.3	36.0	24.7	1973	48.1	47.6	4.3
1949	42.4	37.2	20.3	1974	34.1	61.7	4.2
1950	45.8	33.2	20.6	1975	41.4	54.3	4.3
1951	43.0	32.3	24.9	1976	43.7	53.3	3.0
1952	50.5	27.5	22.1	1977	38.9	58.0	3.1
1953	52.0	28.1	19.7	1978	34.6	62.5	2.9
1954	53.1	27.4	19.7	1979	31.5	66.6	1.9
1955	54.2	31.1	14.7	1980	20.0	77.9	2.1
1956	58.2	30.7	11.1	1981	24.7	73.3	2.0
1957	43.6	44.3	12.3	1982	26.3	71.7	2.1
1958	43.2	44.4	12.4	1983	25.1	72.3	2.6
1959	45.5	44.3	10.2	1984	24.7	70.9	4.4
1960	52.1	38.2	9.6	1985	22.9	69.1	8.0
1961	44.8	45.2	9.9	1986	31.3	60.1	8.6
1962	45.1	47.8	7.3	1987	27.0	64.8	8.2
1963	45.8	48.8	5.4	1988	27.8	64.4	7.7
1964	45.6	49.5	4.8	1989	24.3	66.9	8.8
1965	42.1	53.5	4.4	1990	26.6	60.5	12.9
1966	47.5	47.5	5.0	1991	28.8	57.4	13.8
1967	47.3	47.9	5.0	1992	29.6	57.4	13.0
1968	48.0	47.3	4.7	1993	32.5	53.5	14.0
1969	43.8	49.3	6.9	1994	29.6	58.4	11.9
1970	47.0	48.0	5.0	1995	29.4	58.3	12.4

KAYNAK: D.İ.E., 1996:265.

6. ÖZAL DÖNEMİNİN EKONOMİK BİLANÇOŞU

Özal, eski Müsteşar olarak Devlet Planlama Teşkilatı’nı (DPT) kendi amaçları ve ideolojisi doğrultusunda çok iyi kullanabilen bir politikacıydı.

Nitekim, DPT’nin, “Teşvik ve Uygulama Dairesi” (TUD) aracılığı ile, özel teşebbüse doğrudan destek vermesi dönemi de, hem “özel teşebbüsü yaratmaya yönelik devletçiliğin” hem de Özal’ın bürokratik uygulamalarının bir yansımasıydı.

Özal, gerek 12 Eylül dönemindeki Başbakan Yardımcılığı, gerekse Başbakanlığı sırasında, DPT’yi hep, kendi uygulamalarının ana araçlarından biri olarak kullandı.

Bu nedenle, ekonomik siyaset olarak “Özal Dönemi”ni, kendisinin de uzun süre Müsteşar olarak hizmet ettiği “Planlı Dönem”den ayırmak çok doğru değildir.

Fakat bazı yazarlar, “Özal Dönemi”ni, “Planlı Dönemin” tümüyle bitmesi biçiminde algılamakta ve o şekilde değerlendirmektedirler.

Örneğin, 12 Eylül ile bütünüleşen 24 Ocak kararlarından sonra, “Planlı dönemin üzerine bir sünger çekildi” diyenler vardı (**Toprak, M.**, 1996:3).

Bu kitapta, Cumhuriyet dönemi ekonomi politikası, kökleri Meşrutiyet yıllarına dayanan “çağdaş toplum modeline uygun, özel girişimi esas alan, onu yaratmaya ve desteklemeye yönelik bir devlet politikası” olarak ele alındığı için, Özal’ın, kimilerince “devrim” olduğu öne sürülen uygulamaları dahil, bu çizgide 1923’ten günümüze kadar önemli bir değişme olmadığı görüşünü koruduğumu, dikkatli bir okuyucu hemen fark etmiştir.

Çünkü tarihe dikkatle bakıldığında, Cumhuriyet dönemi uygulamalarını da önemli ölçüde biçimlendiren Jön Türk ideolojisinin bile aslında modernleşme yönünde, liberalizm ile müdahalecilik arasında bir uzlaşmayı, bir sentezi yansıttığı kolayca görülebilir:

“Osmanlı devlet geleneğine karşı tavır alan Jön Türkler, devrim ertesi iki seçenikle karşı karşıya kalmışlardı: **Prens Sabahattin** gibi, toplumbilim ışığında sorununa çözüm arayanlar **Le Play**’i izleyerek ‘teşebbüs-ü şahsî ve âdem-i merkeziyet’ görüşünü benimsemiş, **Cavit Bey** ve yandaşları ise, klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadî yaşamının dışında kalmasını, her türlü kayıt ve engelin ortadan kaldırılmasını savunmuşlardı. Aslında her iki görüş de, değişik disiplinlerden kaynaklanmalarına karşın, liberal çağın bireyciliğini gündeme getirmişlerdi.” (**Toprak, Z.**, 1982:18)

Aslında, Meşrutiyet’in ideolojik ve siyasal yapısının zorunlu bir sonucu niteliği taşımadan, ama bu yapı ile etkileşim halinde, Birinci Dünya Savaşı’nın getirdiği sıkıntılar ve ekonomik sorunlar, Osmanlılar’ın son döneminde, günümüze dek gelen bir ekonomik politikanın temellerini atmıştı:

“Meşrutiyet halkçılığı, uluslaşma sürecinde liberal iktisat politikasına karşı devlet müdahaleciliğini savunmuş, ‘ferdi kapitalizm’in yol açtığı sınıflaşma sorununa eğilmiş, jandarma devlet ilkesini yatsıyarak izlenecek sosyal politikayla sınıfsal çelişkilerin, toplumsal çarpıklıkların giderilebileceğini ileri sürmüştü (sic).

“Bu nedenle ‘devlet kapitalizmi’ benimsenerek devletin fiilen iktisadî yaşama girmesi, girişimde bulunması gündeme alınmış, ancak tüm bu uğraşlar sırasında ‘teşebbüs-ü şahsî’nin sınırlandırılmamasına aşırı özen gösterilmesi gerektiği kaydedilmişti.” (**Toprak, Z.**, 1982:350)

Görüldüğü gibi, Cumhuriyet’in ekonomik siyasetinin temelleri, Jön Türkler tarafından atılmış ve günümüze dek pek bir değişikliğe uğramamıştır: Devlet eliyle, özel girişimi yaratmak ve desteklemek.

Bu politika, sadece, bir yandan dünya konjonktürüne, öte yandan özel girişimin güçlenmesine bağlı olarak çeşitli aşamalardan geçmiş, nihayet 21. yüzyılda, özel kesimin yeterince güçlendiği anlayışı ile, kamu kesimi yatırımlarının da özel kesime devri gündeme gelmiştir.

Tam bu noktada, ekonominin ve dolayısıyla, özel kesimin gelişmesinde ulaşılan bir aşama ve “burjuvazinin yeterince güçlenmiş olması” gerekçesine dayalı gibi gözükten “özelleştirme” programının, bundan daha yüz yıl önce, Osmanlılar

döneminde **Âli Paşa** tarafından Padişaha önerildiğini belirtmekte de yarar vardır (**Çavdar**, 1992:22-29).

Bu nedenle, Türkiye ekonomisinin değerlendirildiği bölümü bitirirken, **Özal** Dönemi’ni, Planlı Dönem’den ayrı olarak ele almak, kitabın genel yaklaşımına pek uygun gibi görülmesi de, gerek başka yazarların, gerek kamuoyunun, bu dönemi **Özal**’ın adı ile bütünleştirmiş olmaları, en azından kitabın okunabilirliği ve izlenebilirliği açısından bir gereklilik olarak ortaya çıktı.

Ayrıca bu dönemin, gerçekten de 1950-1960 dönemi gibi, uluslararası konjoktüre ve kendinden önceki ulusal gelişmelere dayalı olmakla birlikte, yine Menderes Dönemi gibi, kendine özgü uygulama ve sloganları ile, ekonomiye ek olarak, bir ölçüde “toplumsal, kültürel ve siyasal” özgünlük taşıdığı da yadsınmaz.

ÖZAL EKONOMİSİNİN ULUSLARARASI DAYANAKLARI

24 Ocak kararlarının mimarı, 12 Eylül yönetiminin ekonomi konularındaki akıl hocası ve uygulayıcısı **Özal**, 1983 seçimlerini kazanınca artık ekonominin tek yöneticisi oldu ve Cumhurbaşkanlığına çıktığı 1989 yılına dek Meclis çoğunluğuna da sahip olan bir Başbakan sıfatıyla, ülke yönetimine tam anlamıyla damgasını vurdu. Ekonomi üzerindeki mutlak denetimi, Cumhurbaşkanlığı döneminde biraz azalmış da olsa, 1991 seçimleriyle iktidara gelen DYP-SHP ortak hükümeti kurlana dek sürdü.

Özal, özellikle Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra dünyaya rakipsiz biçimde egemen olan liberal ekonomik görüşü Türkiye’nin ekonomik yapısını biçimlendirme konusunda sonuna kadar, tutarlı bir ideoloji ve uygulama biçiminde kullandı.

Bu görüş aslında Türkiye için ne bir yenilikti, ne de bir devrim: Eski tanıdık IMF reçetelerinin yeni koşullar altında daha “toptancı” bir görüş ve daha sert bir felsefe ile dayatılması idi.

Monetarist yaklaşımı öne çıkaran Chicago ekolü temsilcisi **Friedman**’ın politikalarına (**Friedman**, 1982) dayalı olan **Özal**’ın uygulamalarını “devrim” sayan yazarların da benimsedikleri ve benim bu kitapta uzun uzun üzerinde durduğum “küreselleşme” kavramının tek yönlü açıklaması olarak görülebilecek “globalleşme” adı altında sundukları bu görüşe göre, kapitalizmin üç evresi vardır:

“Birinci evre, ‘devlete karşı kapitalizm’ evresi olup, 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlamış ve bir asır sürmüştür. İkinci evre ‘devlet denetimindeki kapitalizm’ evresi olup, 19. yüzyılın sonlarından başlamış ve yaklaşık bir asır sürmüştür. Üçüncü evre ise, ‘devletin yerine kapitalizm’ evresi olup 20. yüzyılın sonlarından itibaren kendisini derinden hissettirmeye başlamıştır. Üçüncü evredeki ideolojinin hem felsefik arkaplanı hem de araçları o denli güçlüdür ki, bugün bu ideolojiye karşı çıkmak adeta çağdışı olmayı peşinen kabul etmek anlamına gelmektedir. Artık kimse gelirler politikasına, sosyal yardım programlarına, güçlülere karşı zayıfların korunmasına ve bunun gibi ‘eşitlikçi’ görüşlere rağbet etmemekte ve genelde herkes ‘malum güç haktır’ deyişine inanmaktadır. Fırsatları değerlendirebilen onlardan yararlanır; değerlendiremeyen ise kendi ortalama yeteneğinin karşı-

lığını alır; çünkü, ‘fertler optimize eder’ ve bu nedenle hükümet müdahaleleri ancak optimizasyondan sapmaya neden olur.” (Toprak, M., 1996:1’den Albert, 1992)

Bu felsefenin, gelişmiş ülkeler tarafından hiçbir ayırım gözetmeden, toptancı bir yaklaşımla gelişmekte olan ülkelere empoze edilmesi şu gerekçeye dayandırılıyordu:

“Devletin varlığını gerekli kılan, sermaye dışında bir güce az da olsa dayanan bütün teoriler tarih mezarlığına gömülmüştür. Bunlar ister **Marx**’ın komünist devletsiz toplumuna götürecek teoriler olsun, isterse **Keynes**’in sınırlı devlet müdahaleciliğini savunan teoriler olsun fark etmez; çünkü, ulusal devletlerin uluslararası sermayeye sınırlayıcı bağlamda müdahalesi her bakımdan üçüncü evre kapitalizminin ruhuna aykırıdır. İktisadi ekoller bağlamında bu iddia daha bir doğrulanmaktadır. Geleneksel müdahaleci görüşlerde, hükümet müdahaleleri temellendirilirken, nadir olarak firma ve hanehalkı (birey) düzleminde gerekçeler aranırdı. Oysa günümüzde yeni Keynezyenler de temelde rasyonel beklentileri kabul etmekte, piyasadaki düzensizlikleri açıklamada ise firma bazında mikro ekonomik yetersizliklere dayanmaya çalışmakta ve uzun dönemde yeni klasiklerle hemen hemen aynı düşüncelere sahip olmaktadırlar. İktisat okulları politika önerilerinde büyük bir yakınlaşma içine girmişlerdi. Bu gelişme temelde günümüz kapitalizminin bir gerektirmesi olarak yorumlanabilir.” (Toprak, M., 1996:2)

Aslında “globalleşme” adı altında tüm dünyaya egemen olduğu öne sürülen bu görüş, felsefi ve ideolojik temellerini, Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra, “tarihin de, ideolojik farklılıklar açısından son bulduğu” düşüncesinden alır (Fukuyama, tarihsiz).

“Küreselleşme” (globalleşme) sürecinin sadece liberal ekonominin ve kapitalist düzenin rakipsiz egemenliği ve mükemmel işleyişi olduğu biçimindeki görüşün kısırlığı ve hatta yanlışlığı bir yana (bu konu kitabın “Giriş”, “Siyaset” ve “Sonuç” bölümlerinde ayrıca tartışılmıştır), yukarda alıntılıdığım sürecin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler açısından pek çok ekonomik sorunu da birlikte getirdiği açıktır.

ÖZAL EKONOMİSİNİN İKİLİ YAPISI: REKABETE DAYALI İDEOLOJİ VE REKABETİ ZEDELEYEN UYGULAMA

Özal’ın “ekonomiyi serbestleştiriyorum” adı altında, “ekonomiye müthiş bir biçimde müdahale ettiği” ve yaptığı bazı müdahalelerin, bütünüyle, adam ve firma kayırmaya yönelik olduğu bütün kamuoyuna mal olmuş bir gerçektir.

Bu çerçevede, “adam kayırma”, “iltimas” ve “rüşvet”, ekonomik işleyişin bir parçası haline gelmişti.

Özal döneminde kamuoyunda “mafya” diye tanımlanan yeraltı dünyası, gerek politikacılar, gerekse bürokratlar ile iç içe geçmiş bir biçimde, iş dünyasına da egemen olmuş, yasadışı ilişkiler ve “kara para” muameleleri, toplumun ve piyasanın tüm değer yargılarını alt-üst etmişti.

Bu arada özellikle devlet teşviklerinden yararlanmak için kullanılan “hayalî ihracat yöntemi” genel olarak hem piyasanın hem de toplumun ahlakına aykırı uy-

gulamaları yaygınlaştırmış, devlet “ihracat teşviki” adı altında, trilyonlarca lira dolandırılırken, çok daha büyük paralar da aklanmıştır (Özkan, 1993).

“Rekabetçi piyasanın” mantığına aykırı bu tür müdahalelerin olumsuz etkileri bir yana, **Özal**’ın genel ekonomik politika çerçevesinde getirdiği değişiklikler de, bazı sorunların ön plana çıkmasına yol açmıştı.

Özal’ın uygulamalarının “devrim” olduğunu savunanlar dahi, şu sorunlara işaret etmekten kendilerini alamamışlardır:

“80’li yıllarda ticaret ve sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıyla birçok gelişmekte olan ülkenin (GOÜ) finansal ve reel kesiminde önemli darboğazlara girmiştir (sic). Serbestleşme uygulamalarından önce, döviz darboğazlarını ancak uluslararası camiadan borçlanabildiği ölçüde atatabilen ülkeler, serbestleşmeden sonra, borçlanma araçları yönünden daha bir rahatlamış; ancak bunun maliyeti yükselmiştir. Genelde kısa vadeli ve yüksek faizli sermaye girişlerini canlı tutmak gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) için bir zorunluluk olmaktadır. Bu gelişmelerle, hükümetlerin politika araçları ancak kısa dönemler için etkili olabilmekte; yatırım, üretim, büyüme, çeşitli alanlarda stratejik planlama gibi en azından orta vade gerektiren tercihler bir yana bırakılmak zorunda kalınmaktadır.” (Toprak, M., 1996:2-3)

Bu sorunları aşmak için bile önerilen çözüm, hükümetlerin, ekonominin yönetimini uluslararası kuruluşlara devredip, sahayı terk etmeleridir:

Böylece, **Özal** döneminin “ekonomik politikası” da ortaya çıkmaktadır: Uluslararası camianın politikalarını zamanında, hatta zamanından önce algılayıp onlara uygun ekonomik, politik ve kültürel altyapıyı hazırlamak ve ekonominin yönetimini uluslararası kuruluşlara terk ederek, hükümeti bu alandan olabildiğince az zayıflatmak (Toprak, M., 1996:3).

*İşte **Özal**’ın ekonomik politika alanındaki ideolojik mirası budur: Devleti ekonomiden çekmek ve alanı uluslararası güçlere terk etmek.*

Ama uygulama, bu ideolojiye göre olmamış, tam tersine **Özal**, yönetimdeki gücünü, yani devleti ve hükümeti kullanarak, bireyleri ya da kuruluşları rekabetçi ekonominin kurallarını hiçe sayarak zengin etmiştir.

Kimi zaman, sabah yayınlanan bir hükümet tebliği ile mevcut gümrük resimleri değiştirilmiş, birkaç saat içinde istenen sonuçlar alındıktan sonra, aynı konuda öğleden sonra ters yönde bir tebliğ yayınlanarak, durum eski haline getirilmiştir.

*Bu açıdan, **Özal**’ın ekonomik mirası uygulamalı olarak, devlet gücünün rekabetçi ekonominin kuralları hiçe sayılarak, bireylerin zengin edilmesinde kullanılmasıdır diyebiliriz.*

“Hayali ihracat” gibi yolsuzlukları da kapsayan bu tür hukuk dışı, ahlak dışı, ve rekabet dışı uygulamalar da, pek doğal olarak yukarda belirlenen felsefi ve ideolojik çerçeveye oturtulmuş, “devleti küçültüyoruz” sloganının koruyucu şemsiyesi altında, bir yandan ekonomik politikada dışa açılma ve özelleştirme süreçleri başlatılırken, öte yandan devlet gücü, yeni sermayedarların yaratılmasında ve desteklenmesinde, bütün rekabet kurallarını alt üst eden bir cüretle kullanılmıştır.

Gerek ekonominin dış rekabete açılması, gerek Türk parasının “konvertibl” hale getirilmesi, gerek özelleştirme atılımı, gerek **Çiller** dönemindeki 5 Nisan 1994 kararları ve gerekse **Çiller-Baykal** döneminde imzalanan “Gümrük Birliği” anlaşması, hep yukardaki “ikili” model çerçevesinde, belli bireylerin haksız kazanç sağlamasında veya ekonominin rekabet ilkesinin zedelenmesinde de etkili olarak kullanılmış “ekonomik politika” kararlarıdır.

ÖZAL DÖNEMİ’NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kendisini “hiçbir politik partiye angaje olmayan bir öğretim üyesi” olarak tanımlayan ve ekonomi yönetiminde de uzun yıllar emeği geçmiş bir yazar, 1993 yılı sonu itibarıyla yaptığı bir çözümlemeye **Özal** sonrası Türkiye ekonomisinin artılarını ve eksilerini şöyle değerlendiriyor:

“Türkiye ekonomisinin aktifinde gördüğüm en önemli unsurları şöyle sıralayabilirim. Ülkemiz, dış ticaret rejiminin ve mali sistemin serbestleşmesi ve dış ortamla bütünleşmesi yönünde önemli mesafeler almış ve değerli deneyimler kazanmıştır. Serbestleşme süreçleri, yeni ve dinamik girişimcilerin çoğalmasına ve rekabet koşullarının benimsenmesine yol açmıştır. 1980-88 döneminde aşırı ölçüde baskı altında tutulan reel ücretlerin 1989 sonrası dönemde artışı sağlanmış ve bölüşüm cephesindeki gerilimler azaltılmıştır. Son yıllardaki millî gelir artışları, ülkenin refah düzeyinin yükselmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, ülkenin üretken kesimlerinin özgüveni ve dinamizmi artmış görünüyor.” (Celasun, 1995:129)

Görüldüğü gibi, **Celasun**’a göre, **Özal** döneminin olumlu mirası, serbestleşme ve dış dünya ile bütünleşme süreçleri sonunda rekabet koşullarının benimsenmesi ve dinamik girişimcilerin çoğalmasıdır.

Celasun’un olumlu bir gelişme olarak kaydettiği, “reel ücretlerin artışı” ise, 1989 sonrası, yani **Özal** sonrası bir gelişmedir.

Akbulut’un Başbakanlığı sırasında gerçekleştirilen bu gelişme, **Özal**’ın karşı çıkmasına karşın uygulamaya konulmuştur.

Celasun’un da belirttiği gibi bu gelişme toplumsal gerginliklerin azaltılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Akbulut dönemindeki bu gelişme, bir anlamda, **Özal** dönemi ekonomi politikasının çok yüksek bir toplumsal bedeli olarak ortaya çıkmış olan ücretli kesimin ezilmesi olayının aşılmasıdır.

Celasun 1993 yılı sonu itibarıyla, “ülke ekonomisinin olumsuz öğeleri” dediği, **Özal** döneminin getirdiği olumsuzlukları da şöyle özetliyor:

“Bu unsurların en başında, 1989 sonrası dönemde görev alan ekonomi yönetimlerinin, bir yönden ekonomideki serbestleşmeye sahip çıkarken, diğer yönden ekonomideki dengeleri bozucu ölçülerde bir popülist uygulamaya yönelmelerini görüyorum. Son yılların ucuz popülizmi sonucunda, iç denge ve dış denge bozulmuş, dış borçlar artmış, kamu finansman açığı büyümüş ve enflasyon yükselmiştir.” (Celasun, 1995:129)

Aslında **Celasun**, yine 1989 yılı sonrasına, yani **Özal** sonrasına işaret ederek, ekonominin bu tarihten sonra kötü yönetildiğini de belirtiyor.

Değerlendirmenin 1993 yılı sonunda yapıldığı düşünülürse, “kötü yönetimin” **Demirel** döneminin tümünü ve **Çiller** döneminin başını kapsadığı görülebilir.

Bir anlamda, 5 Nisan 1994 istikrar tedbirlerinin habercisi sayılan çözümlemesinde **Celasun**, 1989-1993 dönemini şöyle değerlendiriyor:

“Ekonomide piyasa düzeninin etkin sonuçlar ortaya çıkarabilmesi için yönetimlerin bazı genel ilke ve kurallara uyması gerektiğini çeşitli araştırmalar ortaya koymaktadır. Bu kuralların başında kamu finansmanında denge, gerçekçi döviz kuru ve verimlilik kazanımları ile bağlantılı ücret politikaları gelmektedir.

“1989-93 döneminde bu kurallara uymak için ciddi bir çaba gösterilmediği çok açıktır. Bu dönemde kamu harcamalarının kamu gelirlerinden çok daha hızlı artmasına seyirci kalınmış, TL yabancı paralar karşısında değer kazanmış ve işgücü maliyetleri – özellikle kamu sektöründe – finansman dengelerini alt-üst eden ölçülerde artırılmıştır. Bu uygulamalar karşısında, ekonominin dış kaynak kullanımına bağımlılığı çok hassas ve kritik bir noktaya gelmiştir.” (**Celasun**, 1995: 129-130)

Nitekim, bu değerlendirmenin yapılmasından dört ay sonra, **Çiller**, ünlü 5 Nisan 1994 istikrar tedbirlerini uygulamaya koymuştur.

Özal’ın anlayışının ekonomiye egemen olduğu 1980’li yılların bir olumsuz değerlendirilmesi de **Boratav** tarafından sanayici-rantiye ayrımına dayalı olan şu çizgide yapılmıştır:

“Türkiye’de özel sektörün uzun vadeli düşünme yeteneklerinin bir hayli zayıf olduğuna ilişkin kuşkuvarım var. Kamu bunu gidermek zorundadır. Kamu, özel sektörün uzun vadeli perspektiften yoksunluğunu gidermek ya kendisi yatırarak yahut da ona uzun dönemli perspektifi zorla enjekte ederek gidermek zorundadır. Ama dediğim gibi sadece kamunun yatırım yapması tek çözüm yolu değildir. Özel sektöre o perspektif aşılanabildiği ölçüde iyi olur. Bu bakımdan Türkiye’de özel sektör denen kategorinin de alt bölümlerinin gözetilmesi gerektiğini düşünüyorum. Sanayici uzun vadeli perspektife daha yatkın olan gruptur. Rantiye ise bu perspektiften en yoksun olan gruptur.

“Bütün iktisat politikası, birincinin harcanıp ikincinin kayırıldığı bir platforma kayarsa, yatırım eğilimleri zayıflar. 1980’li yıllar böyle olmuştur. Yatırım eğiliminin, yatırım tutkusunun zayıflamasının ardındaki sosyoekonomik faktörlerden biri budur. Türkiye’nin 1980’li yıllarının bana göre en olumsuz boyutlarından biri de odur. Kaynak tahsisleri bakımından sermaye sınıfı içindeki önceliklerde önce rantıye, sonra finans, sonra ticaret, sonra sanayi (aşağı yukarı bu sırayla) gözetilmiştir. 1960’lı yıllarda ve 1975’e kadar olan dönemde tam tersineydi. Sanayi, ticaret, finans, rantiyeler sıralaması geçerliydi. Birinci dönem sanayicilerin altın çağı, yahut sanayicilerin imparatorluğu olmuştur. İkinci dönem, ise rantiyelerin imparatorluğu olmuştur. Bu bakımdan sanayici-rantiye karşıtlığında ben şahsen **Keynes**’i izliyorum ve ikinci dönemi kötü, birinci dönemi iyi görme eğilimindeyim.” (**Boratav**, 1991:92-93)

Aslında **Özal** dönemini simgeleyen bir öge de çok yüksek düzeydeki sürekli enflasyondur.

Her ne kadar enflasyonun asıl nedeni kamu açıkları ve bu yüzden de siyasal iradenin tercihi olarak düşünülebilirse de, **Bulutay**, olayın köklerini 1970'li yıllarda arıyor ve **Özal** döneminde en azından, gerekli önlemlerin alınmamış olduğunu belirtiyor:

“Enflasyonun çeşitli çözümleri var. Güçlüklerin bir kısmı çözülebilecek şeyler. O kadar önemli değil. Ama bir kısmı da yapısal durumdan kaynaklanıyor. Yapısal durum dediğim çok basit, aşırı istem var, sunum yok. Çeşitli istem kaynakları var, bastırılmış istemler var, özellikle 1980'den sonra. Bu istemlerin karşısında sunum yok. Başka bir deyişle ekonominin sunum gücü istemi karşılamaya yetmiyor. Biraz önce işçi dövizleri ekonominin tüketim kalıplarını yukarı itti dediğimde kastettiğim bu. O tüketim kalıplarını çok yukarı itti, petrol krizi ise üretim gücünü aşağı çekti. 1970'lerden sonra yaşanan enflasyon olayının bence temel nedeni budur. 1980 sonrası politikalar bu sorunu çözmeyi daha da güçleştirmiştir; hem erteleyerek, hem de borçlanma yoluna başvurarak daha zorlaştırmıştır. Böylece temeldeki sorun 1970'lerin ortalarından beri devam etmektedir.” (**Bulutay**, 1991:133).

Böylece **Bulutay**, **Özal** ekonomisinin bazı sorunlarının daha önceki döneme kadar uzandığına işaret ederek, değerlendirmelerde ekonomideki süreklilik boyutunun da ihmal edilmemesi gerektiğini anımsatıyor.

Ecevit'in 1978-1979 yıllarındaki iktidarı sırasında Devlet Planlama Müsteşarlığı da yapmış olan Profesör **Kuruç**, **Özal** dönemi için, şöyle diyor:

“Dolayısıyla, sihirli bir büyüme modelimiz yoktur. Böyle bir şey olamaz. Fakat büyümeyen bir ekonomi nasıl olur dersiniz veya büyüme taklidi yapan bir ekonomi nasıl olur dersiniz, bu 1980'lerde oldu. 1984'te anlaşıldı ve teslim edildi ki bu ekonomiyi bu yeni yapısal uyumlarla filan büyütmek imkânı yoktur. Nasıl büyüteceğiz? Eski usul ile, kamu sektörünü pompalayacağız. Kamu sektörünü pompalamazsak, bu ekonomi büyüyemez... ve pompalandı. 1985-86-87 eski usul gidildi. Bütçe açıkları büyüdü, iç borçlanmaya yükleneceğiz, özel sektörün vergilerini indireceğiz, muafiyetler getireceğiz dediler. Daha doğrusu vergiyi çalışanlardan alacağız da öteki kesimlerden almayacağız dediler. Enflasyonu da kullanacağız ve kamu sektörünü pompalayacağız. Dış çevreler, bunu finanse ettiler. Bizi 1978'de finanse etmeyen dış çevreler, bu enflasyonlu, kamu pompalamalı mekanizmayı finanse ettiler. Niye? Çünkü Türkiye'de siyasal yapı dış çevrelerin de isteği yönünde değişme şansına sahip olmuştu. ANAP diye bir parti yoktu, finanse edersen, böyle bir parti kurulabilir. Finanse edilmeyen bir yepyeni iktidar olamaz. (Vurgulamalar benim. E.K.) Sürekli fiyatları yükselt, sürekli kemeri sık şeklinde iktidar olunmaz. Tam tersine, sürekli pompalayıp, nimet dağıtacak.” (**Kuruç**, 1991: 164)

Kuruç, yukardaki satırlarıyla, **Özal** dönemindeki ekonomik politikaların özünde yatan öğeyi büyük bir açıklıkla belirtiyor: Dış dünyanın siyasal tercihe dayalı olan malî desteği.

Böylece **Özal**'ın ekonomik politikasının, ülke ekonomisini uluslararası kuruluşlara teslim etme ve devleti bu alandan çekme kararının, dış dünyadan aldığı destekle yürütülebildiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

KONVERTİBİLİTE OLAYININ OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ

Özal ekonomisinin simgesi haline gelen uygulama, özellikle basında çok eleştirilen “Türk Parasını Koruma Kanunu”nun kaldırılması ve Türk Lirası’nın, hem yasal hem de ekonomik olarak, dünya borsalarında yabancı paralar karşısında oluşmuş bulunan fiyatlara göre serbestçe, dövizle değiştirilebilir kılınmasıdır.

Kısaca “konvertibilite” denilen bu olay, **Özal** dönemindeki ekonomik yapı değişikliğinin yani “ithal ikamesine dayalı korumacı ekonomiden”, “dışa açık rekabetçi ekonomiye” geçişin temelidir.

Sadece Avrupa Birliği ile bütünleşme açısından değil, aynı zamanda verimli bir sanayi yaratma açısından da işlevsel görünen bu dönüşümün altında yatan “konvertibilite” olayı acaba ekonomiye ne getirmiş, ekonomiden ne götürmüştür?

Konvertibilite olayı her şeyden önce, ülke ekonomisini düzenleme, yani ithalat ve ihracat üzerinde olduğu kadar, bütün sanayi girdileri ve faiz hadleri ile de oynama gücünü devlete veren, ülke parası değerinin saptanması yetkisini sınırlandırarak, hükümetin manevra alanını daraltmıştır.

Bu konuda **Kepenek** ve **Yentürk**’ün değerlendirmesi şöyledir:

“Serbestleşme ile birlikte faiz oranı ve döviz kurunun ülkenin ekonomik dengelerinden ya da büyüklüklerinden kopması, ekonomi politikalarının etkinliğini azaltmış ve ulusal ekonomide kararsızlığı artırmıştır. Özellikle Türkiye gibi üretken kapasitenin yıllardır güçlenemediği, uluslararası rekabete açık olan sektörlerin artmadığı ve çeşitlenmediği, emek verimliliğinin düşük kaldığı bir ülkede ulusal düzeyde ekonomi politikalarının etkinliklerini kaybetmeleri, önemli ekonomik sorunlara yol açmıştır.

“Ayrıca faizlerin yükselmesinin ülkenin üretim olanakları üzerinde oldukça olumsuz etkileri vardır. Öncelikle yeni sabit sermaye yatırımlarından kaçınılması, yeni teknolojilerin izlenememesine yol açmıştır. Böylece uluslararası rekabet gücünün artırılmasında yalnızca ucuz emek kullanarak üretim yapan sektörler dayanılmaktadır.” (**Kepenek, Yentürk**, 1996:475)

Özellikle, kamu finansman açığının sürekli artması ile önemli bir darboğaza girmiş görünen Türkiye ekonomisi bakımından, bu serbestleşmenin ne getirdiği ve ne götürdüğü konusunda, **Celasun** şunları söylemektedir:

“Konvertibilite’ye geçiş ve dış sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, kısa vadeli dış kaynak kullanımına büyük bir hareketlilik getirmiştir. Kamu sektörünün borçlanma gereğindeki büyüme sonucunda yurtiçi faizlerin yükselmesi, TL.’nin değer kazanma eğilimi ile birleşince, Türkiye dış tasarruflar için cazip bir ülke olmuş ve kısa vadeli dış borç stoğu hızla büyümüştür. Dış borç artışı bir taraftan ithalatın finansmanını kolaylaştırır ve döviz rezervlerinin artmasına olanak sağlar-ken, diğer yünden 1988 sonrası ücret şokunun çok yüksek enflasyona yol açmasını önlemiştir. Ancak, net dış kaynak girişindeki bu artış reel döviz kurunu ihracat için cazip olmaktan da çıkarmıştır.

“Konvertibilite uygulamasının diğer önemli etkileri, iktisat politikası araçlarına getirdiği sınırlamalar ile ilgilidir. İhracatı özendirmek ve ithalatı frenlemek için göze alınabilecek bir devalüasyon tedbiri, kısa vadeli dış kaynağın hızla dışarı kaç-

masına neden olabilir. Böyle bir gelişme, açık pozisyon tutan malî kurumlar için tam bir bozgun olabilir ve tüm sistemi sarsabilir.

“Konvertibilitenin getirdiği diğer bir etki, para talebi ve para politikası ile ilgilidir. Bu olgu, para ikamesine yol açmış, ekonomi dolarlaşmış ve dolar TL’nin belirsizliği karşısında yaygın bir tasarruf aracı olmuştur. Bu durumda, kamu kesimine kaynak sağlamak için yeni para basmanın enflasyonist sonuçları çok hızlı ve ağır bir biçimde gerçekleşebilir. Bu eğilimlerin farkında olan ekonomi yönetimleri, döviz kuru ayarlamalarını azaltmak için çok yüksek faize dayalı bir politikayı tercih edebilirler. Böyle bir politika, kısa zamanda bütçenin borç servisini yükseltebileceği gibi, üretim ve ticaret hayatını da sekteye uğratabilir.” (Celasun, 1995: 134-135)

İşin ilginç yanı, Celasun’un öngörülleri tümüyle haklı çıkmış ve Türkiye ekonomisi, 1990’lı yıllarda konvertibilitenin getirdiği tüm sorunları bütün ağırlığı ile yaşamıştır.

21. yüzyıl boyunca da, Türkiye ekonomisinin aynı darboğazları yaşayacağına hiç kuşku yoktur. Bu darboğazlar ülkeyi, yeni yüzyılda da, biraz aşağıda irdelenecek olan, “enflasyon-restorasyon sarmalı”na götürecektir.

ÇİLLER NE GETİRDİ NE GÖTÜRDÜ?

Özal döneminin ekonomik bilançosu ancak, Çiller’in, 1997 ortasına dek şu ya da bu biçimde başında ya da yönetiminde bulunduğu ekonominin değerlendirilmesi ile kapatılabilir.

Çiller Başbakan olduğu 1993 yılı ortalarından, koalisyon ortaklığını bıraktığı 1997 ortalarına dek yaklaşık dört yıl ekonominin yönetiminde söz sahibi olmuştur.

Son yıl, daha çok Başbakan Erbakan’ın damgasını yemiştir de, gerek ekonomik yapıdaki sürekliliğin, gerekse Çiller’in Başbakan Yardımcısı olarak sahip bulunduğu yetkilerin etkisiyle, bu son yıl da, kendi yönetim döneminin bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Aslında Çiller’in ekonominin yönetimi ile ilişkisi, 1991 yılında kurulan DYP-SHP ortak hükümetinde Devlet Bakanlığı’na atanması ile başlamıştı.

Daha önceleri, Özal’ın ekonomik uygulamalarını şiddetle eleştiren Çiller, Devlet Bakanlığı sırasında bu muhalif tutumunu sürdürmekle birlikte, Başbakan olarak ekonominin yönetimini eline alınca, tümüyle bu uygulamalara uygun bir politika izledi.

5 Nisan 1994’te altına imza attığı “istikrar tedbirleri”, Özal’ın mimarı olduğu 24 Ocak 1980 kararlarının aynısıydı.

Aslında, Özal ekonomisinin, yukarıda çözümlemesi yapılan niteliklerinin, daha doğrusu, Türkiye ekonomisinin temel darboğazlarının kaçınılmaz bir sonucu bu tedbirler.

Çünkü ekonomik politika ne denli değişmiş gözükmüşse gözüksün ve hatta ne kadar değişirse değişsin, iki özellik hep sabit kalıyordu:

1) Dış borçlanma gereği ve hem bu gereği doğuran hem de bu gereği bağlı olarak artan borç yükü.

2) Enflasyon ve enflasyon yoluyla, kalkınmanın ya da dönüşümün bedelinin sabit ve dar gelirli vatandaşa yüklenmesi.

24 Ocak 1980’de “ihracata ve fiyat istikrarına yönelik bir çok program kaçınılmaz hale gelmişti” diyen **Celasun**’un teşhisini 5 Nisan 1994 için de tekrarlamak olanaklıdır. (**Celasun**, 1991:284)

Çiller döneminde, malî piyasa operasyonları **Özal** dönemindeki aynı hızla sürdüğü gibi, bireysel çıkarlar uğruna “şeffaflığın” ve “serbest rekabet” kurallarının çiğnenmesi de aynı pervasızlıkla devam ettirildi.

Çiller, ayrıca **Özal**’ın politikalarına, iki konuda çok önemli bir ivme kazandırdı: Bunlardan birincisi sabit sermaye yatırımlarında devletin payının anlamlı bir biçimde küçültülmesi, ikincisi de Gümrük Birliği’ne giriş oldu.

Birinci olay, yani, sabit sermaye yatırımlarında devletin payının anlamlı bir biçimde azaltılması, 5 Nisan 1994 istikrar tedbirlerinin zorunlu sonuçlarından biri olarak ortaya çıktı.

Bütçe açığını denetlemek ve “kamu açığı finansman gereğini” azaltmak için, kamu yatırımlarını kısıtlayan **Çiller**, sonuç olarak, ideolojik planda savunduğu “devletin küçültülmesi” olayına da büyük ölçüde destek vermiş oldu.

Ayrıca, 1995 seçimleri öncesinde CHP Genel Başkanlığı’nı devir almış olan ortağı **Deniz Baykal**’ın da büyük desteğiyle, Türkiye’yi Gümrük Birliği’ne soktu.

Gümrük Birliği’ne giriş, Türkiye için tek taraflı bir teslim oluş ve karşılıklılık ilkesini zedeleyen bir biçimde gerçekleşti. Çünkü, Türkiye ne ortaklığın karar organı olan Avrupa Birliği’nin herhangi bir resmî organına oy hakkı olarak katılabiliyor, ne de Gümrük Birliği’ne giren ülkelere yapılan yardımdan yararlanabiliyor-du.

Birinci kısıtlama, Türkiye’nin Avrupa Birliği üyesi olmamasından kaynaklanıyordu. Tüm öteki ülkeler, AB üyesi olduklarından onlar için böyle “garip bir durum” söz konusu değildi. Hepsi, Avrupa Birliği’nin bir sonucu olan Gümrük Birliği’ndeki uygulamaların saptanmasında tam yetki ile söz sahibi idi.

İkinci kısıtlama ise doğrudan doğruya, Yunanistan’ın vetosuna bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Tüm uluslararası platformlarda, Türkiye’yi engellemeyi, ulusal dış politikasının temeli yapmış olan Yunanistan, bu konuda da yetkilerini ve gücünü sonuna kadar kullanarak Türkiye’yi milyonlarca dolar karşılığı olan destek yardımından yoksun bıraktırıyordu.

24 Ocak 1980 yılında **Demirel-Özal** ikilisi ile başlayan, daha sonra 12 Eylül askeri yönetimi-**Özal** ikilisi ile süren, **Özal**’ın Başbakan olmasıyla doruk noktasına erişen ve **Demirel-İnönü** ikilisi döneminde duraklayarak, **Çiller** ile yeniden hız kazanan bu ekonomi politikası şöyle özetlenebilir:

Dışa açılma, Avrupa ile bütünleşme ve özelleştirme yoluyla devletin ekonomideki rolünün küçültülmesi, ekonominin rekabet gücünün yükseltilmesi politikaları, aile ya-kınlarının ve siyasal destekçilerin rekabet dışı yöntemler kullanılarak zengin edilmesi ile birlikte, dışardan büyük bir destek alınarak sürdürülmüş ve Türkiye ekonomisi, toplumsal ve kültürel yapısı ile birlikte yeni bir yapılanmaya doğru yöneltilmiştir.

Bu yeni yöneliş, Türk ekonomisini, 21. yüzyıla taşıdığı yapısal sorunlarla birlikte, çok ciddi darboğazlarla karşı karşıya bırakacaktır.

21. yüzyılda bu darboğazların aşılması, Türkiye'nin dış dünya ile olan ilişkileri kadar, ekonomi yönetiminde göstereceği beceriye de büyük ölçüde bağlı gözük-mektedir.

7. ÖZET VE SONUÇLAR

Osmanlılardan son derece güçsüz, yabancı denetimi altında olan ve dış borç-larla yıkılmış bir ekonomi devir alınmıştı. Türkiye Cumhuriyeti böyle bir yapı üzerinde ulusal bir ekonomi kurma çabasına girişti.

İzlenen genel ekonomik siyaset, Batı tipi toplum modeline olan inançtan dola-yı, liberalizmin genel çizgilerine uygundu.

Akdeniz'in ekonomik yapısı ve Avrupa ile ticaret ilişkileri, Haçlılar döneminde belirlenmişti. Bu nedenle, Osmanlılar, bu bölgede İmparatorluklarını kurarken, çevrenin ayrılmaz parçaları durumuna gelmiş olan "kapitülasyon"ları da ekono-mik yapılarının bir niteliği olarak kabullenmek zorunda kalmışlardı.

Mali ve ekonomik güçlükler, İmparatorluğun siyasal olarak zayıflamasına yol açtı. Siyasal güçsüzlük ise, Osmanlıların mali ve ekonomik bakımdan Batı'ya daha da bağımlı duruma gelmesi sonucunu doğurdu. Bu bağımlılık, Osmanlıların çok yüksek oranlarda ve her alanda Batı tarafından sömürülmesini sağladı.

ULUSAL BİR EKONOMİNİN TEMELLERİ: BURJUVAZİNİN YARATILMASI

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal bağımsızlığını, ekonomik bağımsızlığın izle-mesi gerekiyordu. Fakat, Osmanlılardan devir alınan ekonominin olumsuz yönle-ri, varlıklarını, dış borçlar, gümrük duvarları üzerindeki sınırlamalar ve güçsüz bir sanayi biçiminde Cumhuriyet döneminde de sürdürüyordu.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi siyaseti, dış denetimden arınmış bir ulusal burjuvazi yaratmaktı. Bu siyasetin temelleri, 1923 yılında Cumhuriyet'in sahip olduğu toplumsal ve ekonomik yapı ile, Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı'nı yaparken, kurmuş olduğu birlik ve ilişkilere dayanıyordu. Anadolu'daki "âyân" ve "eşraf", Bağımsızlık Savaşı sırasında etkin bir biçimde Mustafa Kemal'i des-teklemişti. Böylece, oluşan yeni siyasal düzen içinde bu gruplar belli bir güç sahi-bi olarak ortaya çıktı. Bu oluşuma ek olarak, güçlenen bu grupların sınıf çıkarları ile, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kafalarındaki "Batı tipi toplum" modeli, ideolojik yönden uyuşum içindeydi. İşte bütün bu gelişme ve çakışmaların so-nunda, temel çizgisi "liberal" olan bir ekonomi siyasetinin uygulamasına başlan-dı.

Bu ekonomik siyasetin ana ilkeleri ayrıca, 1923 "İzmir İktisat Kongresi"nde saptandı.

Fakat, 1920 yılı dolaylarında, Türkiye'de burjuvazi, bir ekonomik kalkınmanın itici gücü olacak düzeyde gelişmemişti. "Eşraf" ve "âyân" hem ekonomik, hem de toplumsal ve kültürel olarak toprağa bağımlılığını sürdürüyordu. Ulusal bir bur-juvazinin yaratılması, yeni Cumhuriyet'in izin verebileceğinden daha uzun bir sü-re gerektirmekteydi.

DEVLETÇİ YAKLAŞIMIN ARDINDAKİ NEDENLER

1930’lardan başlayan devletçilik yaklaşımının ardında yatan birinci neden, Türk burjuvazisinin o dönemdeki gelişmemişliğidir.

İkinci neden, Padişahı yenilgiye uğratmış olan aydın-bürokratların eskiden beri sürdürdükleri “devletçi-seçkinci” yaklaşımıdır. Her yenilik eylemi, Osmanlıların ideolojik ve toplumsal-ekonomik niteliklerinin sonucu olarak, toplumdaki temel siyasal gücü temsil eden bu gruplar tarafından kararlaştırılıyor ve uygulanıyordu. Aslında, toplumda başka bir siyasal güç olmadığı için, aydın-bürokratların kendilerini toplumun tek egemen gücü olarak görmeleri ve böyle davranmaları, o dönem için çok da yanlış değildi. Bu yüzden, bu grubun aldığı bir kararın uygulanması da, ancak kendi denetimleri altında bulunan devlet eliyle güvence altına alınıyordu. İşte bütün bu nedenlerle, “liberal” bir ekonomik siyaset çerçevesinde, ulusal bir burjuvazi yaratılması çabası bile, devlet eliyle sürdürülecekti.

Devletçilik yaklaşımının ardındaki üçüncü neden, 1930 dolaylarındaki dünya ekonomik bunalımının etkileridir. Bu genel bunalımın etkilerine karşı korunmak için, devletin ekonomik işlere karışması gerekiyordu.

Dördüncü bir neden, o dönemde Türkiye’de yeni bir atılım gerekliliğinin doğmuş olmasıydı. Cumhuriyet’in kuruluşundan yedi yıl sonra, toplumsal ve ekonomik gelişmeler yeterli gözüküyordu. “Serbest Fırka” deneyi büyük kitlelerin durumdan pek de hoşnut olmadıklarını göstermişti. Halkçılık gibi devletçilik de Cumhuriyet’in toplumsal ve ekonomik sorunlarına yaklaşırken kullanılan yeni bir görüş olarak, yeni bir atılım yaratmakta araç oldu.

Devletçilik yaklaşımı sonucu, 1930-1939 döneminde, oldukça yoğun bir biçimde kamu yatırımları yapıldı. 1939’dan sonra savaş ekonomisi başladı. Savaş ekonomisi sırasında, karaborsacılık başta olmak üzere, ekonomik ve mali kapkaççılığın her türlü burjuvazinin, elindeki sermayeyi çoğaltmasını ve sonunda siyasal gücü de denetim altına almasını kolaylaştırdı.

ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE GELİŞMELER

1950 yılında, Demokrat Parti, gelişen burjuvazinin ya da burjuvazi benzeri sınıfın temsilcisi olarak iktidara geldi. Burjuvazi benzeri diyorum, çünkü, bu sınıfın içinde pek çok toprak ağası ve “gelenekçi-liberal” eğilimli bürokratlar gibi, toplumsal ve ekonomik bakımdan değişik gruplar vardı. Parti programının bir önceki döneme göre çok daha “liberal” ilkelerle dolu olmasına karşın, Demokrat Parti iktidarı, oldukça yoğun bir kamu yatırımları uygulamasına girişti. Aslında, ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısı bir gece içinde, Demokrat Parti’nin tümüyle “liberal” bir program uygulamasına izin verecek ölçüde değişmediği için, 1950’den sonra, Halk Partisi iktidarının izlediği siyasetin tümüyle bir yana bırakılması olanaklı değildi. Demokrat Parti iktidarının tersini öne sürmesine karşın, ekonomik alandaki değişimler pek anlamlı olmadı.

İzlenen ekonomik politikalar zorunlu olarak 1958 istikrar önlemlerinin alınmasına ve bu tarihten sonra, sıkıntıların daha da artmasına yol açtı.

1960 askerî eyleminden sonra, Planlı dönem başladı. Fakat bütün sorunlara çözüm getirecek bir araç niteliğiyle topluma sunulan planlama kavramı ve uygu-

laması, temel ekonomik değişimler açısından pek de önemli sonuçlar yaratamadı. Ortaya konulan planlar, hükümetlerin ekonomik, toplumsal ve mali programlarının açık ve ayrıntılı bir dökümüydü. Bu nedenle bir önceki dönemden çok değişik uygulamalar getirememişlerdi.

KAMU KESİMİNİN GÖREVİ: ÖZEL KESİMİN DESTEKLENMESİ

Kamu kesiminin Türk ekonomisi içinde oynadığı rol, özellikle özel kesim üzerindeki etkileri bakımından çok ilginçtir. Türkiye’de kamu kesimi tarihsel açıdan en azından üç ayrı biçimde özel kesime destek ve yardımcı olmuştur. İlk olarak, kamu kesimi, özel kesimin de üretebileceği kimi mallar için yüksek fiyatlar saptamıştır. Fiyat yüksekliğinin doğal sonucu olan büyük kâr, özel girişimcilerin de hemen bu alanlara kaymasına yol açmıştır. Devletin bu biçimdeki destek ve yardımına en iyi örnek, tarihsel süreç içinde, dokuma sanayiidir.

İkinci olarak, devletin ürettiği bir mala karşı gereksinme yüksekse, özel kesim, bu malı doğrudan üretmektense, pazarlamasını örgütlemeyi daha kârlı bulmuştur. Böylece, üretici, yani devlet ile, tüketici arasında “aracı” görevini yüklenen özel girişimciler kısa zamanda yüksek gelirler sağlamıştır. Özellikle, üretimi kısıt, gereksinmesi yüksek olan demir, çelik, çimento gibi malların pazarlanmasında, geçmiş dönemlerde karaborsacılık gibi yasadışı yollar da kullanılmış olduğundan, devletin özel girişimcilere verdiği destek, son derece etkili olmuştur.

Üçüncü olarak, büyük yatırımlar gerektirdiği için, özel kesimin giremediği alanlarda, yatırım mallarının üretimini yapan devlet, bu mallara dayalı tüketim malları sanayilerinin özel girişimciler tarafından geliştirilmesine yol açmıştır.

Ekonomik yardımın dışında kalan bir başka konu, uzman ve bilgi yardımı, az ilerde belirlenecektir.

Bugün, bütün bu tarihsel desteğe ek olarak “özelleştirme” uygulamaları ile kamunun oluşturduğu tüm sermaye birikimi özel teşebbüse devredilerek Cumhuriyet döneminin ekonomi siyasetine son nokta konmaktadır.

TÜRK EKONOMİSİNİN GENEL EĞİLİMLERİ: KAPİTALİZME DÖNÜK KARMA EKONOMİ

Türk ekonomisinin tarihsel gelişme süreci, değişik dönemler için kullanılan adlarla belli zaman aralıklarına bölünebilir. 1923-1930 arası “liberal” dönem, 1930-1939 arası “devletçi” dönem, 1939-1947 arası “savaş” dönemi, 1948-1960 arası “liberal” dönem, 1960-1980 arası “planlı dönem” ve 1980’den bu yana geçen zaman da yine “liberal” dönem diye adlandırılabilir. Her ne kadar bu dönemlere değişik adlar verilebilirse de, bütün dönemlerde izlenen ekonomi siyasetinin ana çizgileri hep aynı kalmıştır: *İlk olarak*, karayolları, demiryolları, limanlar, barajlar gibi temel yatırım alanlarında ve dokuma, çimento, şeker, demir-çelik gibi üretim konularında, yoğun kamu yatırımları bütün dönemlerde sürdürüldü. *İkinci olarak*, özel girişim her dönemde, vergi bağıksılıkları, gümrük kolaylıkları, borçlanma olanakları yoluyla güçlendirildi. *Üçüncü ve son olarak* da, kamu kesimi her zaman özel kesimin destekçisi sayıldı.

24 OCAK DÖNEMEÇİ

24 Ocak 1980 tarihinde belirlenen ve 12 Eylül 1980 Harekâtı ile desteklenerek genişletilen (Çölaşan, 1984a:74-75, 196-198) program da bu çerçeve içinde “önemli” bir değişme sayılmaz. Her ne kadar bu program “radikal bir liberalleşme ve dışla bütünleşme” görünümü taşıyorsa da, daha önce genel hatlarını belirttiğimiz “Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikası”nın ancak bir uzantısı niteliğindedir.

Toplumbilimsel açıdan, biraz zorlama ile, bu kararların, iktidarın “ulusal burjuvazinin” yeterince güçlendiği konusunda yaptığı bir gözleme dayandığı da söylenebilir: Türkiye’de sermaye sınıfı ve Türk sanayii, artık Batı ile rekabet edecek ölçüde güçlenmiştir. O halde, dış ekonomik dünya ile bütünleşilebilir.

Oysa, “24 Ocak Kararları”na ve o sıradaki Türk ekonomisinin durumuna dikkatle bakıldığında, görülen husus, “korkunç” bir “döviz darboğazıdır”. Sorun, **Boratav**’ın teşhisi ile, “kronikleşen” dış açıklardan kaynaklanmaktadır (**Boratav**, 1984:258). Bir yandan 1973’ten beri artan petrol fiyatları, öte yandan artamayan ihracat gelirleri (**Bulutoğlu**, 1980:19), yabancı ülkelerde yaşayan işçilerin yolladıkları paralardaki düşmelerle de çakışınca, Türk ekonomisi, dış ödemeler açısından tam anlamıyla “iflas” etmişti (Çölaşan, 1983:23-26). Bu duruma çare arandığında, yapısal çözümler kısa vadede bir anlam ifade etmediğinden pek çok kişi için sorunu çözmenin tek yolu “yabancı kredi” sağlamaktı. Yabancı kredilerin anahtarı ise, IMF’in elindeydi. Bu nedenle, monetarist açıdan, yapılacak tek iş, IMF’nin “istikrar programı” adı altında önerdiği “ekonomik ve mali” önlemlerin tümünü almak ve kredi musluklarını açmak gibi görünüyordu.

Kuruç’un “büyümeye kapalı stagflasyon”, yani, “enflasyonlu durgunluk” dediği (**Kuruç**, 1982:199) ve **Özal**’ın mimarı olduğu bu program, en etkin bir biçimde uygulamaya konuldu. Devalüasyon bile IMF’nin beklediğinden yüksek yapılmıştı. Yine de “kredi muslukları” çok zor açıldı. Sonunda Türkiye, dış ödemelerdeki iflas durumuna dayalı bunalımı geçici olarak atlattı.

Bundan sonrası, **Taner Berksoy**’un aşağıdaki satırlarında yeterince açıklanmıştır:

“Azgelişmiş ülkelerin sınai ürün ihracatını uyaran ve hızla gelişmesini sağlayan dinamik çerçeveyi ele aldığımız bu çalışmada ulaşılabilecek genel sonuç, son on beş yılda ortaya çıkan bu gelişmenin doğal bir gelişme aşaması olmadığı ve azgelişmiş ülkelerin iç değişimleri sonucu ortaya çıkmış olmaktan çok, üretimin uluslararasılaşması olarak bilinen bir sürecin ürünü olduğudur. Bu gelişme sürdüğü ölçüde, diğer azgelişmiş ülkeler de bu çerçevenin içine girecek ve sınai ürün ihraç edeceklerdir. Ancak bu, azgelişmiş ülkelerin söz konusu sürecin bütünüyle pasif, edilgen bir parçası olduğu anlamına gelmemektedir. Çizdiğimiz gelişme dinamiğinde azgelişmiş ülkelerin önemli sınai ürün ihraatçısı sıfatı kazanmaları, ülke içinde bazı düzenlemeleri yapmalarına, kısaca, oyunu kurallarına göre oynamalarına bağlıdır. Sözü edilen düzenlemeler, ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısının elverdiği ölçüde yapılabilir. Bu düzenlemeler bazı ülkelerde köklü değişimlere ve toplumsal bunalımlara yol açacak niteliktedir. Böylesi bir bunalım sürecinde önemli ekonomik ve toplumsal maliyetler ortaya çıkabilir. Önemli bir sınai ürün

ihracatçısı olmanın yararlarıyla söz konusu maliyetler arasındaki ilişki ülkenin izleyeceği yolu belirleyecektir.” (Berksoy, 1982:246).

Aslında yukardaki satırlar bir anlamda ilerdeki seçenekleri belirlediği gibi, 14 Ocak 1980’i izleyen 12 Eylül 1980’i de bir anlamda açıklamaktadır. İlginç olan nokta, Türkiye’nin yeni bir demokrasi dönemine de “24 Ocak Kararları”nın mimarı olan kişi ile girmiş olmasıdır. Bu noktada Oktar Türel’in şu yargısı önem kazanmaktadır: “Yarı sanayileşmiş azgelişmiş ülkelerin istikrarsızlık dönemlerinde otoriter rejimlerin yükselişi tarihsel bir zorunluluk, bir *kader* biçiminde yorumlanmamalıdır.” (Türel, 1984:213)

ÖZAL EKONOMİSİNİN DEVAMI: 5 NİSAN 1994

Ancak asker gücüyle uzun süre uygulanabilen 24 Ocak kararlarının sonunda, ekonomi yine 5 Nisan 1994 istikrar tedbirlerine gereksinme duyacak bir biçimde tıkandı.

Ekonominin dış rekabete açılması ve devletin ekonomik varlığının küçültülmesi gibi temel yönlendirmelere karşın yeniden böyle bir darboğaza girilmesinin en önemli nedeni, Türkiye ekonomisinin tarihsel ve temel darboğazlarının 21. yüzyıla doğru da devam etmesidir.

Türkiye ekonomisinin dış kaynak bağımlılığı, enflasyonist niteliği ve ekonomik büyümede imalat sektörünün öncülüğü elinden kaçırması henüz aşılamamış olan sorunlardır.

RÜŞVETİN GÜNLÜK YAŞAMDA KURUMLAŞMASI

Devlet katında yaygınlaşan komisyon ve rüşvet olayları, Osmanlıdan devir alınan ve Cumhuriyet döneminde de kökü kazınamayan bir hastalık halinde 21. yüzyılda Türkiye ekonomisini pençesine almış görünüyor.

Devlet bankalarının kullanılmasından, hükümetin denetiminde olan çeşitli tahsislerin yapılmasına dek, büyük fonların yasadışı uygulamalara izin verilmesi yoluyla el değiştirdiği rüşvet, sadece ekonomiyi kemiren bir olay değil, aynı zamanda vatandaşın günlük yaşamında da, Özal’ın “benim memurum işini bilir” sözlerinde ifadesini bulduğu gibi, genel bir gerçek halini almış durumda.

Türkiye’nin en hızlı gelişen bölgelerinden biri olan Kocaeli’nde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, halkın hemen hemen yarısı (konuşulanların yüzde 47.1’i) günlük yaşamı sırasında en azından bir kez rüşvet vermiş olduğunu belirtiyor.

En çok rüşvet verilen yer, yüzde 24.5 ile tapu daireleri. Onu, yüzde 14.0 ile gümrükler, gümrükleri de, yüzde 12.0 ile belediyeler izliyor. Millî Eğitim kurumları yüzde 11.6 ile dördüncü, emniyet birimleri ise yüzde 10.1 ile beşinci sırada (Kılıç, Y., 1997).

Üstelik, Özal-Çiller ekonomisinin her türlü rekabet ve şeffaflık ilkelerini zedeleyen “adam kayırma”, “kara para aklama”, “devlet kaynaklarını yasa dışı yollarla özel kişilere aktarma” gibi özellikleri, zaten bozuk olan gelir dağılımını daha da bozarak, büyümenin enflasyonla finansmanı politikasının da pekiştirici etkileriyle, ciddi toplumsal rahatsızlıklar yaratmaya gebe gözükmektedir.

EKONOMİDE RESTORASYON GEREĞİ: KISIRDÖNGÜNÜN SÜREKLİLİĞİ

Ekonomik sorunların, toplumsal yapıda yaratmaya başladığı rahatsızlıklar yüzünden, **Celasun** gibi ekonomistler 21. yüzyıla doğru ekonomi yönetiminin, daha çok istikrarı sağlamaya yönelik önlemler üzerinde odaklaşacağı beklentisini belirtmişlerdir (**Celasun**, 1995:137).

Aslında Türkiye ekonomisinin 21. yüzyıldaki en önemli sorunu “kamu açığı borçlanma gereği”ni düşürmek olarak görülmektedir.

Çünkü, bu açık bir yandan iç borç stokunun artmasını ve yüksek orandaki enflasyonun devamını, öte yandan dış kaynak bağımlılığını ve sürekli devalüasyonu getirmekte, bu ise, (bu koşullarda sağlanabildiği ölçüde) ekonomik büyümenin tüm yükünü geniş halk kitlelerinin üzerine yıkmaktadır.

Aslında Türkiye, “büyüme” kavramını adeta bir “fetiş” biçiminde algılamakta, hem bu nedenle, hem de siyasal istikrarsızlık ve IMF gibi uluslararası kuruluşların dayattıkları ekonomik politikaların “büyüme” kavramı ile çelişmesi yüzünden, ekonomi sürekli bir biçimde “yüksek dalgalanmalarla” karşı karşıya kalmaktadır.

Demirel-Özal-Çiller çizgisinde 24 Ocak 1980’den, 2000 yılına doğru, 4 Nisan 1994 dönemecini de yaşayarak gittikçe hızlanan “istikrarsızlığın”, yeni bir “istikrar tedbirleri paketini” gerektirdiğini görmek için kâhin olmaya gerek yok.

Asıl sorun, 1958 yılından beri Türkiye ekonomisinin gündeminde olan “istikrar tedbirlerini” doğuran yapısal nedenlerin ortadan kaldırılamamasıdır.

Berksoy, bu mirası, 21. yüzyılı da belirleyecek bir biçimde şöyle irdeliyor:

“Tüketim harcamalarının sürüklediği büyüme performansı kuşkusuz gelirlerdeki gelişmelerle bağlantılı bir süreç olmak durumunda. 1994 kriz çıkışını hızlandıran üretim genişlemesini uyarayan tüketim harcamalarının da bu tür gelir genişlemesinden türediğini düşünmek zorundayız.

“Esas can alıcı etkileşim de zaten bu noktada ortaya çıkıyor. 1994 krizinden, daha dengeleri tam anlamıyla onarma fırsatı bulamadan adeta sıçrayarak çıkıvermenin hikmeti de bu noktada yatıyor.

“1994 krizi sürecinde ekonomide bir üretim, istihdam ve gelir kaybı olduğu biliniyor. Bunun genele yayılan ortalama ölçeği ulusal gelirden yüzde 6.1 boyutunda bir daralma olarak ortaya çıkıyor. Gelirlerin daraldığı bir süreçten hızla yeniden tüketim harcamalarının arttığı bir büyüme sürecine geçiş, gelirlerdeki daralmanın tekdüze olmadığını ve belirli gelirlerin çabucak toparlanarak bu talep genişlemesini uyardığını düşündürüyor.

“1994 yılında ücret, maaş gibi gelir kategorilerinde yüzde 20 oranında reel gerileme olduğu ve bunun 1995 yılı boyunca bütünüyle telafi edilemediği biliniyor. Bu durumda 1995 talep genişlemesini sürükleyen gelir artışını öteki gelir kategorilerinde aramak gerekiyor. Tarımsal gelirin sınırlı bir gelişme kaydettiği, kârların ise ancak krizin etkisini telafi edecek belirli bir gecikme ardından arttığı düşünülecek olursa, 1995 yılında büyümeyi uyarıp hızlandıran gelir artışının kaynağını faiz ve rant kazançlarında aramanın doğru olacağı görülmüyor.

“Son yıllarda ekonomide gelir, talep, üretim etkileşiminde ilginç gelişmeler ol-

duğu ve bazı gelir kategorilerinde dizginlenemeyen gelişmelerin talebe yansarak büyümeyi uyarıp, sürüklediği gözleniyor. Ücret, maaş gibi gelir kategorilerinin görece yerleşik ve istikrarlı olacağı ve talep yönetimine kolayca cevap vereceği düşünülebilir. Buna karşılık faiz, rant gibi gelir türlerinin yerleşik ve istikrarlı olması güçtür. Bu tür gelirlerden türeyen talep parçasının istikrarsız olacağını öngörmek gerekir. Faiz, rant türü gelirlerden türeyen talep hacminin iktisadî büyümeyi sürükleyen temel etken haline gelmesi durumunda büyüme performansının da dalgalı ve istikrarsız olması kaçınılmaz olur.

“Öte yandan, gelir, talep ve büyüme performansı arasında varlığı gözlenen etkişimin sağlıklı bir döngüye yol açtığı da söylenebilir. Faiz ve rant türü gelirlerin son yıllarda hızla tırmanması ve gelir dağılımında konumlarını önemli ölçüde büyütmelemlerinin kökenini ekonomi yönetimine egemen olan çarpık liberalleşme tutkusunda aramamız gerekiyor. Bu tutku bağlamında meydana gelen devletin küçültülmesi ideolojisinin uygulamada aciz bir devlet aygıtına yol açmış olması yükselen rant gelirlerini besleyen temel etkidir. Aynı şekilde kamu dengesini yeniden kurulması güç biçimde bozan kamu maliyesi anlayışını, büyük hacimli ve yüksek faizli kamu borçlanmasını zorunlu hale getirmiştir. Tırmanan faiz gelirlerinin gerisinde yatan etken de budur.

“Ekonomik ve toplumsal dengelerin onarılmasına yanaşmadığı için ortaya çıkan ve dizginlenemez bir gelişme seyrine oturan faiz ve rant kazançlarının ulusal talebi konjonktür gereğinin tersi yönünde beslemesi ve ekonominin reel kaynak olanaklarının ötesinde bir büyüme sürecini uyarmasının, üretim alanındaki kararlarını da bütünüyle kısa vadeye sıkıştırıp kendisini talep koşullarına uydurmayaya çalışması sonucunu doğurduğu anlaşılıyor. Firma kazançlarının kaynağının dahi faiz yönüne kaymış olmasının bu süreci pekiştiren bir gelişme olarak algılanması gerekiyor.

“Bu koşullarda, hızlanan büyümenin dengesizlikleri daha da büyüttüğü, büyüyen dengesizliklerin kısa vadede borçlanmayla finanse edilmesinin faiz ve rant gelirlerini beslediği ve bunun da yeniden dönüp talebin sürüklediği bir istikrarsız büyüme sürecini uyardığı bir döngünün içine sürüklenmiş olduğumuzu söylemek mümkün görünüyor. Mevcut veriler bu döngünün 1996 yılında da hızla devam ettiğini gösteriyor.

“Reel üretimden kopuk gelirlerin şişmesi ile sürüklenen büyümenin sağlıklı ve sürdürülebilir olmadığı açık. 1996 yılını, sürdürülebilir olmama sınırına hangi tarihte ulaşacağımızı ve yeniden hacimli bir ekonomik daralmaya ne zaman zorlanacağımızı kestirmeye çalışarak tamamlayacağımız anlaşılıyor.” (Berksoy, 1996: 25-27)

Berksoy’un gerek **Çiller** ekonomisini, gerekse **Erbakan** hükümetinin genel ekonomi yönetimini eleştirdiği bu satırlar, 500 büyük sanayi firması hakkında, İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan verilerle de destekleniyor.

Bu verilere göre, şirketlerin toplam kârı içindeki faaliyet dışı gelirlerin oranı, 1996 yılında yüzde 52.9’a çıkmış.

Bu veriye işaret eden **İlkorur**, **Berksoy**’un analizlerine koşut olan şu çözümlemeyi yapıyor:

“Türkiye’nin en büyük 500 şirketi, kârlarının yarısından fazlasını üretim yeri-ne, faizcilikten elde etmişler. Neyin faizinden? Devlet borçlanma faizlerinden... Devlete borç veren net ve reel yüzde 30 gelir elde ediyor. Üretim nasıl cazip hale gelsin?...

“Devlet bu kafayı değiştirmez, finansal piyasaları işgale son vermez ise, Türkiye’de kimse ne teknoloji, ne verimliliğe kafa yormaz. Onlar, ABD’ye mahsus, bizim için lüzumsuz kafa karıştırıcı rakamlardan öteye geçmez.

“Bugünkü devlet zihniyeti, Türkiye’nin geleceğine ipotek koymuş gidiyor.” (İlkorur, 1997)

Pek doğal olarak bu satırların yazılıp okunduğu bir ekonomide, eleştirilen ekonomik gidişin sonsuza kadar devam etmesi olanaklı değildir.

Türkiye’nin önündeki model açıktır: Geçmişte ne olduysa gelecekte de o olacaktır: Enflasyon dönemlerini istikrar dönemleri, istikrar dönemlerini de enflasyonist dönemler izleyecektir.

Bu dalgalanma, dışardan “güçlü bir müdahale” olmadığı ya da içerde “politika ciddiyet kazanmadığı” takdirde, 21. yüzyıl boyunca da böylece sürüp gidecek gibi görünmektedir.

YÜKSELEN BEKLENTİLER VE GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM

21. yüzyılın en önemli toplumsal ve kültürel belirleyicilerinden birinin “yükselen beklentiler devrimi” olduğu pek çok yazar tarafından kabul edilmiş bir gerçektir (Kongar, 1992, 18-19, 34).

“Küreselleşme” olayının gerek ekonomik gerekse (tüketime dönük, birörnekleştirici etki yapan) kültürel ayağı, hem “yükselen beklentileri” hem de “tüketim toplumu normlarını”, 21. yüzyıl için Türkiye’nin de temel belirleyicilerinden biri yapıyor.

Bu açıdan, Türkiye ekonomisinin genel çözümlemesi sırasında, bu toplumsal ve kültürel olaylara da yeterince dikkat etmek gerekiyor.

21. yüzyılda ekonomimizin sorunlarını, esas mesleği ve yaklaşımı iktisatçı olan bir yazar, **Öztin Akgüç**, toplumsal yapı ile ilişkili olarak şöyle özetliyor:

“Gösterişe, makyaja, şekle, olduğumuzdan farklı görünmeye düşkünlüğümüz her alanda, her davranışımızda kendini gösteriyor. Öze uğraşmayıp makyaja, gösterişe yönelik tutumumuz, hemen her alanda gereken ölçüde başarıya ulaşmamızı engelliyor. Ekonomik altyapıya, kentlerin altyapısına hatta kişisel bilgi altyapımıza gereken özeni göstermiyor, önemi vermiyoruz. Bu nedenle ulaşım, iletişim olanaklarımız yetersiz; eğitim, sağlık tesislerimiz yetersiz olarak bile nitelemenin ötesinde az, kanalizasyon, su dağıtım ağı gibi kentsel altyapımız yeterlilik bir yana sağlığa dahi zararlı, HABİTAT zoruyla İstanbul’un bazı yerleşim yörelerinde yapılan kaldırım makyajı dışında yayaların yararlanabileceği kaldırımımız bile yok. Aşırı ilgi gösterdiğimiz spor alanında ise tesis yoksuluyuz.

“Tüm bu eksikliklerimize, yetersizliklerimize hatta yoksulluğumuza karşın, lüks villalarımız, beş yıldızlı otellerimiz, gökdelenlerimiz var. Standartlara uygun

tek bir yolumuz yok, ama pahalı arabalarımız var; iletişim yatırımlarımız sınırlı, buna karşın cep telefonlarımız, belki gereğinden fazla TV kanallarımız var.

“Bilgi, görgü, eğitim altyapısı olmayan kişilerde makyaj, gösteriş düşkünlüğü daha fazla. Bunu politikacılarımızda, işadamlarımızda hatta sporcularımızda, spor kulübü başkanlarımızda gözlüyoruz. Türkiye’de bazı politikacılarımız, bakanlarımız, göstermelik bazı belge ve dosyalarla TV kanallarında görünüp, Türkiye’de makro dengelerin korunduğunu, alınan tüm önlemlerin makro dengeler üstündeki etkilerinin hesaplandığını, bu hesapları yapan bir uzman ordusunun bulunduğunu ciddi bir şekilde söyleyebiliyorlar.

“Hangi makro dengeler? Bir ekonomide fiyat artış hızı yüzde 80.0’in üstünde geliyorsa, bütçe açığı en iyi beklenti ile 2.000 trilyon TL’nin altına inmeyecekse, dış ticaret açığı yıllık bazda 18 milyar USD, cari işlemler açığı 3-4 milyar USD dolayında ise, işsizlik oranı, gizli işsizler dahil yüzde 15.0’in altına inmiyorsa, böyle bir ekonomide hangi dengelerden nasıl söz edilebilir? Türkiye’de bu konularda alınan önlemler, palyatif, basmakalıp, el yordamı ile alınmış önlemler. Alınan önlemlerde ne bir yenilik, ne yaratıcılık ne de temeldeki bozukluğu düzeltmeye dönük bir yön var.

“Dindarlığımız bile gösteriş... Garip giysilere bürünerek, sakal bırakarak, kendimizi dindar diye tanıtıyor, yaftalıyor ya da geçiniyoruz. İşin özünde değil, görüntüsünde, makyajındayız.

“Harcamalarımızın bile büyük bir bölümü gösterişe yönelik ya da törensel; harcamalarımızda bile akılcı, ihtiyaca uygun davranamıyoruz. Bu tür davranışlar, aşırı gösteriş, aşırı makyaj, aşırı yüksekte atma, bir doyumsuzluğun, başarısızlık duygusunun dışı vurumu. Gerçekten başarılı olan bir kişi, ne rakam ne bilanço makyajlar ne de böyle bir görüntü vermeye çaba harcar.

“Bazı doyumsuzluklarımızı, komplekslerimizi yenebilirsek, gösteriş ile başarının farklı, hatta zıt şeyler olduğunu kavrayabilirsek, biraz alçakgönüllü olabilirsek, işin makyajına değil de özüne yönelebilirsek, kişisel, toplumsal alt yapımızı tamamlayabilir, başarıya ulaşabiliriz. Gösteriş ile makyajla kendimizi, çevremizi aldatmaya çalışıyoruz.

“Eğitim reformu ile davranışlarımızı değiştirebilirsek, gösterişçilikten, makyaj tutkusundan kurtulabilirsek, başarıya doğru, altyapımızı tamamlamaya doğru sağlıklı bir adım atmış olabileceğiz.” (Akgüç, 1997)

Gelişmekte olan ülkelerin başbelası olan “gösterişçi tüketim” gibi, “rüşvet” ve “komisyon” gibi insan tabiatından kaynaklanan ama ekonominin toplumsal verimliliğini ve akılcılığını bozan benzeri tutum ve davranışlar, Türkiye’de ekonomi yönetimini son derece zorlaştırmaktadır.

BOZUK GELİR DAĞILIMI

Türkiye’nin bir başka sorunu yine nazik bir ifade ile “gelişmekte” denilen ama aslında “azgelişmiş ülke” konumunda olan ülkelerde genellikle görülen “gelir dağılımı adaletsizliğidir”.

Çizelge (V)-(20)’de çeşitli yıllarda, farklı araştırmalar tarafından saptanan gelir dağılımı dilimleri gösterilmiştir.

ÇİZELGE (V) - (20)
ÇEŞİTLİ ARAŞTIRMALARA GÖRE
GELİR DAĞILIMI

	DPT ¹ 1963	DPT ¹ 1968	DPT ¹ 1973	Celasun ² 1978	Celasun ² 1983	TÜSTAD ³ 1986	KAMAR ⁴ Türkiye 1988	DİE ⁵ 1994
En düşük %20	4.5	3.0	3.5	2.8	2.6	3.9	3.1	4.9
İkinci % 20	8.5	7.0	8.0	7.3	6.9	8.4	9.0	8.6
Üçüncü %20	11.5	10.0	12.5	13.0	12.6	12.6	12.2	12.6
Dördüncü % 20	18.5	20.0	19.5	22.1	21.4	19.2	16.6	19.0
En yüksek % 20	57.0	60.0	56.5	54.7	55.9	55.9	59.1	54.9

KAYNAK: ¹D.P.T., 1976; ²Celasun, 1986:193-216; ³Esmer, Fişek, Kalaycıoğlu, 1986; ⁴Kongar, 1989; ⁵D.İ.E., 1997a:629.

Aslında çizelgede bir arada gösterilen bazı rakamların birbirleriyle karşılaştırılması olanaksızdır. Çünkü tümüyle birbirine farklı yöntemler kullanılarak elde edilmişlerdir. Örneğin, Celasun’un rakamları matematiksel hesaplar sonunda, KAMAR’ın rakamları ise, saha araştırmaları yöntemiyle elde edilmiş rakamlardır.

Ama yine de ben, istatistik verilerin çok güvenilir olmadığı ülkemizde, farklı yöntemler kullanılarak da olsa, elde edilen tüm rakamları birlikte sunmayı ve irdelemeyi, sonuçların güvenilirliği bakımından gerekli bulduğum için bu çizelgeyi oluşturdum.

Çizelge incelendiğinde Türkiye’deki gelir dağılımı ile ilgili olarak şu gerçekler ortaya çıkmaktadır:

1) Nüfusun en düşük gelir sahibi olan beşte biri, millî gelirin yüzde 3’ü ile 5’i arasında bir pay almaktadır.

2) Nüfusun ikinci yüzde yirmisi, millî gelirden yüzde 7 ile yüzde 9 arası bir pay almaktadır.

3) Nüfusun üçüncü beşte biri, millî gelirden yüzde 10 ile 13 arası bir pay almaktadır.

4) Nüfusun dördüncü yüzde yirmisi, millî gelirden yüzde 17 ile yüzde 22 arasında bir pay almaktadır.

5) Nüfusun en zengin beşte biri ise millî gelirden, yüzde 55 ile yüzde 60 arası bir pay almaktadır.

6) Gelir rakamları, ister resmî, isterse resmî olmayan araştırmalarla saptanırsa, genellikle, “düşük gelir bildirme” olayı evrensel bir olgu olduğundan, en zengin grubun millî gelirden çizelgede gösterilenden daha yüksek bir pay aldığı varsayılabilir.

7) Böyle bir varsayım yapılmasa bile, Türkiye’deki gelir dağılımının “çok bozuk” olduğu açıkça görülmektedir.

8) Çizelgeden çıkan en korkutucu sonuç ise, bu “çok bozuk” olan gelir dağılımının, yıllar içinde düzelmeye doğru bir eğilim taşımadığıdır.

Devlet İstatistik Enstitüsü’nün 1994 rakamlarına göre, millî gelirin yüzde

68.9'u kentlerde çalışan yüzde 41.2 tarafından alınmakta, geri kalan yüzde 31.1 de köylerde çalışan yüzde 58.8'e gitmektedir.

Bir başka deyişle, Türkiye'de kentler, çalışanlar açısından, kırlardan daha verimlidir. Hiç kuşkusuz, bu gerçek, kırlardan kentlere doğru olan büyük akının temelinde yatan asıl nedenlerden biridir.

Öte yandan, nüfusun en zengin beşte birinin kentlerdeki payı, ülke ortalamasının 2.3 puan üzerinde, kırlarda ise, 7.2 puan altındadır. Bir başka deyişle, kentlerden daha yoksul olan köyler, göreceli olarak, kentlerden daha adil bir gelir dağılımına sahiptir (D.İ.E., 1997a:628-629).

Yine D.İ.E.'nin rakamlarına göre, Türkiye'de çalışanların yüzde 57.2'sini oluşturan, ücretli, maaşlı ve yevmiyeliler, millî gelirin yüzde 40.1'ini almakta, kendi hesabına çalışan yüzde 37.0, millî gelirden yüzde 38.9 pay almakta, çalışanların sadece yüzde 5.8'i olan işveren kesimi ise millî gelirden yüzde 21.5 pay almaktadır (D.İ.E., 1997a:629).

Bu rakamların işaret ettiği gerçekler de, yukarda açıklanan, "gelir dağılımı" tablosunun "adaletsiz" sonuçlarını pekiştirmektedir.

Öte yandan, vergi konusundaki durum da oldukça adaletsiz bir yapıyı sergilemektedir. Bu yapıyı, **Kepenek**, şöyle açıklıyor:

"Asgari ücretten bile yüzde 25 oranında vergi alınırken, sermaye kazançları, örneğin faiz gelirleri yüzde 10 dolayında vergilendiriliyor; kurumlar da net kârlarının yüzde 10'u dolayında vergi veriyor." (**Kepenek**, 1995:32)

Üstelik, gelir dağılımındaki adaletsiz yapı gibi, vergi konusundaki adaletsizlik de, azalacağına, zaman içinde artma eğilimi gösteriyor.

Maliye Bakanlığı'nın açıkladığı rakamlara göre, işçi ve memurlar, 1987 yılında gelir vergisinin yüzde 35'ini öderken, 1996 yılında yüzde 51.4'ünü ödemeye başlamışlar.

Buna karşılık, mevduat ile tahvil ve hazine bonusu faizleri ile gelir ortaklığı gelirlerinden kesilen stopaj, 1987'de gelir vergisinin yüzde 4.2'si iken, 1996'da da ancak yüzde 5.8'e yükselmiş (*Milliyet*, 1997).

Bu sonuçların, bir süre sonra, ülkede izlenen "maliye ve ekonomi politikalarını" sadece ekonominin değil, aynı zamanda toplumsal yapının ve bu yapının yansıdığı siyasetin de gerekleri açısından gözden geçirme zorunluğunu doğuracağına rahatlıkla işaret edebiliriz.

Bu nedenle de, 21. yüzyıl Türkiye'si'nde, ekonomi politikasının temel belirleyicilerinin toplumsal sorunlarda aranacağını şimdiden söyleyebiliriz.

YÖNETİCİ SEÇKİNLERİN ROLÜ

Cumhuriyet'in kuruluşundan, 1050 yılına kadar süren dönem içinde, bürokrat-aydınlar, yönetici seçkinlerin, yani kendilerinin rolü bakımından çeşitli biçimlerde bölündüler. Bir kesim, özel girişimcilerle yasal ve yasadışı yollarla bütünleşirken, bir başka kesim de devletin koruyuculuğu görevini yükledi. Bu ikinci gruba göre, özel kesimle yapılan işbirliği, devlet kaynaklarının ve kamu olanaklarının belli bir ölçüde sömürülmesine yol açıyordu. Bu nedenle de engellenmesi gereken bir olaydı.

Demokrat Parti, birinci grup tarafından kuruldu. Bu grup, özel girişimin erdemlerine inandığı için de, Demokrat Parti’nin iktidar dönemi, “liberal” diye nitelendi. Bu nitelendirme, bürokratlar ile özel girişimcilerin bütünleşmesi bakımından doğru, fakat genel ekonomik siyasetin ana çizgileri bakımından gerçeği tam anlamıyla yansıtmaktan uzak bir yargıydı. 1950 yıllarında, pek çok bürokrat ve siyaset adamı, özel şirketlerin temsilcisi durumundaydı. Buna ek olarak, “Kamu İktisadî Teşebbüsleri” de özel kesime yetenekli uzman yetiştiren bir eğitim alanı niteliğine bürünmüştü (Koç, 1973:136). Bu kuruluşlar tarafından eğitim için yurtdışına yollanan kişiler, dönüşlerinde, bir süre daha kendi örgütlerinde çalışıp yeterli deney ve bilgi edindikten sonra büyük ücretlerle özel kesime geçiyorlardı (1960’tan sonra özel girişim kesimi için yüksek düzeyde yönetici üretme işlevini, Devlet Planlama Teşkilatı yüklenmiş gözükmetedir).

Öte yandan, daha çok Cumhuriyet Halk Partisi içinde kalmış olan ikinci grup, şiddetle, bürokratlar ile özel girişimciler arasındaki bütünleşmeyi eleştiriyordu. Gerekçe, bu bütünleşmenin, toplumsal adalet ilkeleri çerçevesinde başarılması gereken bir ekonomik kalkınma süreci içinde, toplumun gelir dağılımını ve genel dengesini bozacağıydı. Aslında, Demokrat Parti, kalkınmayı, “enflasyon” ile desteklemek istemişti. Bu çabasında başarıya ulaşamadı. Bu yöntem, özellikle aydın-bürokratlar arasında büyük tedirginlik yarattı. Çünkü, “enflasyoncu” yöntemlerden en çok etkilenen kesim, bu gruptu. Silahlı Kuvvetler’in tümünü de içine alan bu grubun karşıtlığı, iktidarın uyguladığı baskı yöntemlerine karşı geliştirilen tepkilerle birleşince, ortaya 27 Mayıs Eylemi çıktı.

1965 seçimlerini Adalet Partisi’nin tek başına kazanmasıyla, “plan değil pilav isteriz” sloganı ekonomiye de egemen oldu.

Böylece, amacı zaten “özel teşebbüse dayalı kalkınmayı sağlamak olan planlama anlayışı” tümüyle, bireylerin desteklenmesinde araç olarak kullanılmaya başlandı.

Demirel’in Başbakanlığı dönemi de, eş, dost ve akraba ile, “dostların” kayırılmasına dayalı bir ekonomi siyasetinin sürmesine tanık oldu.

1971 askerî müdahalesinin altında biraz da bu “yağma düzeninin” sürmesini aramak gerekir.

1971 askerî müdahalesinin ekonomiye pek de yaradığı söylenemez.

Bu müdahalenin ardından gelen CHP-MSP hükümeti de hem dış hem iç konjktür dolayısıyla, pek parlak bir uygulamanın altına imza atamamıştır.

1975’lerden itibaren ülke kaderine egemen olan “sağ teröre dayalı ekonomi” ise ancak, 1980’lerin ve 1990’ların “çek senet mafyasına” adam yetiştirdi.

12 Eylül müdahalesinin, 24 Ocak kararlarını izlemesi, aslında, “devlet eliyle desteklenen özel kesim” politikasını, IMF reçeteleriyle bütünleştiren ve Sovyetler Birliği’nin çökmesiyle de buluşan bir politikanın yine “yönetici seçkinler eliyle” uygulanmasından başka bir şey değildi.

Bu dönemde “devletçi-seçkinciler” ile “gelenekçi-liberaller” arasındaki ayrım iyice kalkmış, Evren-Özal ikilisi “Gelenekçi-Liberal-Devletçi-Seçkinci” bir uygulama ile her iki cepheyi birleştiren bir uygulamaya geçerek, tüm ülkenin yazgısını belirlemiştir.

Nitekim, 28 Şubat 1997 müdahalesi de, bu ikilinin geliştirdikleri “siyasal İslama dayalı” siyasetin, iç ve dış konjonktür açısından yarattığı tehlikeye karşı yapıldı.

Fakat 28 Şubat müdahalesi, o güne dek uygulanan “dışa açılma” ve “rekabetçi bir ekonomi yaratma” ilkelerinden sapmadı. Tam tersine, yayınlanan bildiride Avrupa Birliği ile birleşme, Türkiye’nin önündeki temel hedeflerden biri olarak yer almıştı.

21. YÜZYILDA SORUNLAR

21. yüzyılda Türkiye ekonomisinin en önemli belirleyicisi hiç kuşkusuz dış dünya olacaktır. Bu açıdan dış dünyanın, Türk ekonomisine yaptığı ve yapacağı etkiler dikkatle çözümlenmelidir (Bu konu ayrıntılarıyla, “Dış Dünya” bölümünde de tartışılacaktır). Dış yardımlar ve dış borçlar, Türk ekonomisinde özel girişim kesiminin gelişmesine destek olmuş ve bu arada, ekonominin tüm olarak dışa bağımlı bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Bu bağımlılığın son aşaması, Avrupa Topluluğu (AT) ile bütünleşme olarak gözükmektedir.

Nitekim, 21.yüzyıla giderken Türkiye’nin attığı en önemli adımlardan biri Gümrük Birliği’ne üye olmaktır.

Avrupa Birliği hayali ile kayıtsız koşulsuz girilen Gümrük Birliği de bir başka “Devletçi-Seçkinci-Gelenekçi-Liberal” ikilinin, **Çiller-Baykal** ikilisinin eseri olarak görülebilir.

Hem ekonomiyi rekabete açmak, hem de Türkiye’yi siyaseten Batı dünyası ile bütünleştirmek amaçlarını güden bu hareket, 21. yüzyıl Türkiye’sinin en önemli sorunlarından birini vurgulamaktadır: Batı ile bütünleşme ve ekonomik büyümenin dışa açık olarak sürdürülebilmesi.

Gümrük Birliği anlaşması, anlaşma dönemindeki özel koşullardan dolayı, Türkiye’ye hiçbir karar hakkı tanımadığı gibi, hak edilen yardımın yapılması da Yunan vetosu ile engellendiğinden, sadece, iç pazarın Avrupa Birliği ülkelerine açılması anlamını taşıyan garip bir gelişme olmuştur.

Bu çerçevede ekonominin bir yandan “dışa açılması” öte yandan “büyümenin sürdürülmesi” birbirini destekleyen değil, birbirine zıt etkileri olan iki süreç haline gelmiştir.

“24 Ocak Kararları”, bu açıdan bakıldığında bir “rekabete hazırlık” olarak da algılanabilir. Bu kararlar her ne kadar IMF reçetelerinin doğrudan uygulanması özelliği taşıyorsa da dış ekonomik dünya ile bütünleşmeye yönelik özellikleri, Türkiye’yi AT konusunda uyarabilirdi.

1970’lerde, ekonominin bir başka niteliği, Batı Avrupa’da çalışan Türk işçilerinin yurda yolladıkları yabancı paraların, dış ticaret açığı üzerinde olumlu etkiler yapmakta oluşuydu. Fakat bu etkiler, içerden ve yapısal değişimler yoluyla sağlanmadığı için, aldattıcı ve geçiciydi. Çünkü, Türk ekonomisi henüz kararlı bir niteliğe kavuşamamıştı. Nitekim, bu dövizler 1978-1979 bunalımını aşmaya yetmemişti.

1980’li ve 1990’lı yıllarda bu dış finansman olanağı önemli ölçüde hız kesince, ekonominin dış kaynak gereksinmesi daha keskin bir biçimde ortaya çıktı.

Özal ekonomisinin 1980’de yaklaşık 15 milyar dolar olan dış borç stokunu, 1990’larda yaklaşık 80 milyar dolara yükseltmiş olması, bir yandan ekonominin dışa bağımlılığının, öte yandan dış dünyanın **Özal**’a verdiği desteğin bir göstergesi olarak algılanabilir.

Dış dünya açısından olumlu olabilecek bir başka etki, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerdir.

Fakat, gerek bu ülkelerdeki ekonomik yapının istikrar kazanmamış olması, gerekse Türkiye’nin bu ülkelerle olan ilişkilerindeki belirsizlikler, henüz bu ögenin 21. yüzyıl Türkiye’sini nasıl etkileyeceği hakkında kesin ipuçları vermemektedir.

Ama yine de Sovyetler Birliği’nin çökmesinden sonra, Rusya, Belarusya ve Ukrayna ile gelişen ilişkiler çerçevesinde, Türk Cumhuriyetleri ile sıkılaştan temasların da, ekonomiyi olumlu yönde etkileyeceğine ilişkin beklentiler çok da gerçek dışı sayılmaz.

Sonuç olarak, Türk ekonomisinin, belli aşamaları gerçekleştirmiş olmakla birlikte, henüz sağlam ve sağlıklı bir yapıya kavuşmadığı ve 21. yüzyılda, büyük ölçüde dış dünyaya bağımlı bir nitelik taşıyacağı söylenebilir.

Üçüncü Kesim

DIŞ ÖGELERİN ETKİLERİ

VI. DIŞ DÜNYA

Bölüm VI

DIŞ DÜNYA

*Türk Toplumunda İç ve Dış Öğelerin Etkileşimi.
Batı ile Bütünleşme.*

*Hey sevgilim hürriyet'e dua et
hürriyetsiz yaşayamaz memleket
hür yaşamak için gelmiştir insan
hürriyet eşitlik sulh ve saadet
ölelim yaşamak için marianne.*

Attilâ İlhan, “marianne”den

1. DIŞ DÜNYA VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Uzun bir süre, “dış dünya”, Osmanlılar için “gâvur” dışında pek bir anlam taşımamıştır. Bu yabancı, düşman ve “gâvur” dünyaya karşı Osmanlı tutumu, İmparatorluğun askerî (siyasal ve ekonomik) gücüne bağlı olarak biçimlenmiştir. Tartışılmaz üstünlük dönemlerinde, Batı’ya karşı davranış büyük bir kendine güven ve kendini beğenmişlik yansıtır.

İmparatorluk, gücünü yitirmeye başlayınca, Batı’ya karşı tutum da değişti. İlk gösterilen tepkiler şaşkınlık ve ürküntü doluydu. Sonradan, Batı’nın askerî, siyasal ve ekonomik üstünlüğünün benimsenmesi, İmparatorluğun dış dünyaya karşı olan genel tutumunu egemenliği altına aldı. Osmanlı aydınlarının gözünde, “barbar gâvurlar”, “uygar Hristiyanlar” biçimine dönüşmüştü.

Öte yandan, Osmanlılar da, Batı’ya göre “barbar gâvurlar”dı. Üstelik bu “barbarlar” yüzyıllarca Batı’yı korku içinde tutmuşlardı. Sonradan, eski “korkunç barbarlar”, pazarları ve toprakları geniş sömürü olanakları sunan “zavallı barbarlara” dönüştüler. Sonunda, sorun, Batı için, İmparatorluğun topraklarının nasıl paylaşılacağı, Osmanlılar için ise, nasıl Batılılaşılacağı biçiminde oluştu. Osmanlı İmparatorluğu, varlığını kurtarabilmek için “Batılılaşma” görüşüne bel bağlamıştı. Buna karşılık, Batılı ülkeler, kendi aralarında Osmanlıları nasıl bölüşeceklerini kararlaştıramadıkları için, İmparatorluk, varlığını sürdürebiliyordu.

Dış dünyanın Osmanlılar üzerindeki etkileri, ekonomik alanda, “kapitülasyon”lar ve “Düyun-u Umumiye” yönetimi biçiminde somutlaşmıştı. Osmanlı’nın borçlanma serüveni, alınan borçların çok yüksek faizli olmasından ve paraların bütçe açığını kapatmak veya ekonomik olmayan projeleri finanse etmek için harcanmasından dolayı, 6 Ekim 1875’te iflas ile sonuçlandı ve 20 Aralık 1881 fermanı ile vergi gelirlerini doğrudan alacaklı ülkelere tahsis eden Düyun-u Umumiye İdaresi’nin kurulmasına yol açtı (Lewis, 1996:233).

Aslında Düyun-u Umumiye İdaresi’nin kurulmasıyla sonuçlanan süreç, sanayi devriminin dışında kalan İmparatorluğun gerilemesiyle çok yakından ilgiliydi: Dünyadaki temel değişme ve gelişme süreçleri dışında kalan ve bu süreçler tarafından etkilenmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu güçsüzleştikçe, dış ülkelere ödünler veriyor, borç arıyor, ödün verdikçe ve borçlandıkça güçsüzleşiyordu.

Pamuk, genelde, “çevreleşme” adını verdiği bu sürecin sonunda Osmanlı’nın düştüğü dış borç açmazını şöyle anlatıyor:

“Osmanlı maliyesinin durumu bozuldukça, Osmanlı Hazinesine giren miktarların yeni tahvillerin itibarî değerine oranı, yüzde 50’nin de altına düşmüştür. Bir başka deyişle, 1860’tan sonra, Hazine’ye giren bir İngiliz lirası için, iki İngiliz lirasından fazla borç yaratılıyordu. Bu nedenle, Avrupa devletlerinin garantisi altında piyasaya sürülen birkaç istikrazdan sonra, Osmanlı dış borçlanmasında gerçek faiz oranları, pek seyrek olarak yüzde 10’un altına inmiştir. Bazı istikrazlarda ise bu oran yüzde 12’yi aşmaktaydı.” (Pamuk, 1994:64)

Siyasal alanda ise, sürekli toprak yitirilmesi, Ermeni sorununun çıban başı du-

rumuna gelmesi ve iç siyasetteki yabancı denetimi, İmparatorluk ile dış dünya arasındaki ilişkilerin ürünleriydi.

Askerî güçsüzleşmeye koşut olarak Osmanlı Devleti'nin dışarıya yolladığı elçilerdeki yetersizlik de, dış politikadaki iplerin yurtiçindeki azınlıkların eline geçmesine yol açmıştı (Tuncer, 1995:56). Bu durum, Osmanlıların bütünüyle dış dünyaya boyun eğmesine yol açtı.

İngiltere, Rusya, Almanya ve Fransa, ülke üzerinde etki sahibi olan devletlerdi (Alman nüfuzu için bkz. Ortaylı, 1983b). İmparatorluğun varlığını sürdürebilmesi, ülkelerin aralarındaki çatışmalara bağlıydı. Her bir devlet, öteki devletlerden birinin tek başına ileri sürdüğü isteklere karşı Osmanlıları destekliyordu. Toprak yitirilmesi ve yeni ayrıcalıkların verilmesi, ancak bu ülkelerin birbiriyle anlaşmalarını sonunda çıkan olaylardı.

DIŞ DÜNYANIN İDEOLOJİK ETKİSİ: ULUŞÇULUK

İmparatorluk üzerinde yabancı denetiminin somut varlığı arttıkça, dış dünyanın ideolojik etkisi de ortaya çıkmaya başladı. Bir ideoloji olarak "ulusçuluk", Osmanlıları iki ayrı biçimde etkiliyordu. Bir yandan, İmparatorluğun içinde Hristiyan topluluklar, yeni ulus-devletler olarak, bağımsız siyasal birlikler oluşturmuyordu. Öte yandan, ulusçuluk, gecikmiş bir akım olarak yalnız Osmanlılarda değil, tüm dünya Türkleri arasında da yaygınlaşıyordu. Hatta Rusya Türkleri arasındaki akımların **Gaspıralı İsmail Bey** tarafından Osmanlıya taşınması ulusçuluk açısından önemli bir katkıdır. (Oba, 1995:141-174). Bu çerçevede, Türkler dış dünyadan etkilendikleri oranda, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki öğeleri de Türklerden etkilenmiş, sonuç olarak 20. yüzyıla damgasını vuran ulusçuluk felsefesi, İmparatorluğu da çökertmiştir. Örneğin, **Kürkçüoğlu**, Türk ulusçuluğu ile Arap ulusçuluğunu eşzamanlı sayar ve Türk ulusçuluğunun, Arap ulusçuluğunu etkilediğini söyler (**Kürkçüoğlu**, 1982:15-20). Türk ulusçuluğunu geliştiren isimlere yakından bakıldığında, bunların **Gökalt** dışında, **Yusuf Akçura** örneğindeki gibi hem dış kökenli hem de büyük ölçüde Avrupa'dan etkilenmiş oldukları görülür (**Georgon**, 1986).

Ulusçuluğa ek olarak, anayasacılık da, İmparatorluğun bütün sorunlarını çözecek bir yaklaşım niteliğiyle, Batı'dan alınan ve kendisine bel bağlanan bir görüş biçiminde ortaya çıkmıştı.

Batı dünyasına karşı Osmanlılar karmaşık ve birbirine ters olan duygular besliyorlardı. Batı ülkelerinin teknik ve askerî gücü hayranlık, bu gücün İmparatorluğu sömürmesi ise kızgınlık uyandırıyor. Batı'nın sömürü denetimi sürerken, onun askerî, siyasal ve üretimsel gücüne erişmeye çalışmak umutsuz bir uğraşı. Çünkü, hem bu çabalar (Batılılaşma) salt öykünmeye dayandığı için tutarlı olamıyordu, hem de sömürü, ekonomik bakımdan gelişmeyi engelliyordu. Ruhsalimsel terimlerle söylenirse, Osmanlıların Batılılaşma çabaları, saldırganla özdeşleşme, ya da saldırganla öykünme sürecinden başka bir özelliğe sahip değildi.

Osmanlılar ile dış dünya arasındaki etkileşim o denli yoğun bir nitelik taşıyordu ki, dış dünyada ortaya çıkan bir bunalım, altı yüzyıllık İmparatorluğun da sonunu belirledi. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlıların toprak bütünlüğünü güvence

altında tutan, Batı ülkeleri arasındaki dengeyi bozdu. Savaş çıkmadan önce İngilizler ve Fransızlarla birlik olma çabaları suya düşen İmparatorluk, önünde kalan tek seçeneğe sarılmış ve Almanlara yanaşmıştı (Bilsel, 1933:139; Cemal Paşa, 1959:118-119). “İttihat ve Terakki” liderleri Almanlara yakınlık duyan kişilerdi. İleriye gören Almanlar, **Enver Paşa** Almanya’da askerî ataşelik yaparken, onun beynini yıkamışlardı (Sâbis, 1943:66). İş, Osmanlı İmparatorluğu’na “**Enver’in Ülkesi**” diyecek ölçüde ileri götüren Almanlar, sonunda, Osmanlı-Alman birliğini gerçekleştirmişler ve İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı’na girmeye zorlamışlardı. Osmanlıların Almanların yanında savaşa girmesinde en önemli rolü **Enver Paşa** oynamıştı.

Birinci Dünya Savaşı sonuna dek, dış dünya, Osmanlı İmparatorluğu’nu şu üç biçimde etkilemiştir: *Birinci olarak*, İmparatorluk, dış dünya tarafından kapitülasyonlar ve Düyun-u Umumiye gibi yollarla ekonomik ve siyasal alanlarda sömürlülmüştür. *İkinci olarak*, “ulusçuluk” ve “anayasacılık” gibi akımlar, dış dünyanın etkileriyle İmparatorluğa sızmıştır. *Üçüncü olarak* da, özellikle Birinci Dünya Savaşı, İmparatorluğun toprak bütünlüğüne son vermiştir.

2. DIŞ DÜNYA VE BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Bağımsızlık Savaşı sırasında dış dünyanın etkileri **Mustafa Kemal** ve arkadaşları ile, düşman devletler arasındaki ilişkiler çerçevesinde belirlenmişti. Fakat yine de durum sanıldığı ölçüde açık seçik değildir. En azından iki ek öge, dış dünya ile Bağımsızlık Savaşı arasındaki etkileşimde egemen olmuştur. Bunlardan birincisi, **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının yalnızca dış dünyaya karşı değil, aynı zamanda Padişaha da yönelen bir savaş içinde olmalarıdır. İkinci öge ise, savaşılan Batı’nın, aynı zamanda, **Mustafa Kemal**’in Türk toplumunu biçimlendirmek için esinlendiği kaynak olmasıdır.

İşte bu iki nedenden dolayı, Türklerin dış dünyaya karşı tutumları beklenildiği ölçüde sert ve karşıt olmamıştı. Tam tersine, Bağımsızlık Savaşı sırasında Türkiye’nin dış siyaset bakımından Batı’ya karşı davranışı çatışmadan çok uyuşma ilkesi çerçevesinde biçimlenmiştir. Gerçekten de, **Mustafa Kemal**’in ortaya çıkışından beri, Türkiye, değişmekte olan toplumsal, siyasal ve örgütsel yapısına uygun olarak, dış siyasette de yeni bir yaklaşım geliştirmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu’nun yerini alan yeni Türk devleti, toprak gereksinmesi bakımından, elindeki ile yetinecek bir görüş ve anlayışa sahipti. “Ulusal ant” ile (çok kesin olmamakla birlikte), belirlenen sınırlar içinde Ulusal Bağımsızlık ve ulusal bütünlük de yeni devletin ilkeleri arasındaydı. Öteki ilişkilerin yanında, dış siyaset ilişkileri de **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının Osmanlılardan devralmayı yadsıdıkları alanlardan biriydi. “Yurtta Barış, Cihanda Barış” düşüncesi, yeni Türkiye ile dış dünya arasındaki ilişkilerin niteliğini belirliyordu.

Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın liderleri, ülkelerini, düşmana karşı savunmakta haklı oldukları kanısındaydılar. Bu yüzden, bütün güçleriyle “haklı davaları”nı dış dünyaya yansıtmaya çalışıyorlardı. Batı uygarlığına inançları büyüktü. “Ulusal Bağımsızlık” ve “Ulusal Egemenlik” gibi, bu uygarlığın ürünü olan kavramlar için

çarpıştıklarından, onlarca bütün sorun, dış dünya ile iletişim sağlanmasıydı. Batılılara bir kez, kendi amaçlarının, Osmanlı İmparatorluğu ile hiçbir ilişkisi olmayan bir devlet kurmak olduğunu iletebilirlerse bütün sorunlarının çözüleceğini sanıyorlardı.

ULUSAL BAĞIMSIZLIĞA KARŞI ENGELLER: MANDACILAR

Yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığım bu yaklaşım, Ulusal Bağımsızlığın tam anlamıyla gerçekleştirilmesi amacından kimi sapmaların ortaya çıkmasına yol açtı. **Mustafa Kemal**, dış dünyaya ilişkin olarak en az üç öneri ile savaşmak zorunda kaldı. Çeşitli kişiler, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması için bir yabancı ülke desteğinin zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Kimi gruplar İngiliz, kimi gruplar Amerikan, kimi gruplar da Sovyet desteğinden yanaydılar.

"Kendi kendini yönetim" anlayışına dayalı olan "**Wilson**'un on dört ilkesi" Ulusal Kurtuluş Savaşı için de pek çok kişiye son derece çekici geliyordu. Bu çekicilik o denli güçlüydü ki, "Sivas Kongresi", Birleşik Amerika Senatosu'na bir telgraf yolladı. Telgrafta, Osmanlılar ile Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan ülkeler arasında bir barış antlaşması imzalanmadan önce, Amerika'nın, Anadolu'daki toplumsal ve siyasal durumu incelemesi isteniyordu (Selek, 1973:287-288). Özellikle İstanbul'daki aydınlar büyük bir güçle, Amerikan "mandası"nın Türkiye için tek kurtuluş olduğunu savunuyorlardı. Aslında, **Mustafa Kemal**, "Sivas Kongresi"nin, Amerikan "mandası" istemesini, "kongre" kararları içine sokturmamak için, böyle bir telgrafın çekilmesini kabul etmişti (İğdemir, 1969:47-75). Yoksa, "Amerikancılar", Türkiye'yi ancak Birleşik Amerika'nın kurtaracağı düşüncesini, Sivas Kongresi'nin kararları arasında bütün dünyaya bildireceklerdi.

Aslında Amerikalılarla bu temas, **General Harbord** başkanlığındaki Amerikalılar ile Ulusal Kurtuluş Savaşı liderleri arasında ciddi bir yakınlaşmaya da yol açmış, ABD **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarına artık olumlu bakmaya başlamıştır. (Sonyel, 1987:162).

Öte yandan, Osmanlıların geleneksel İngiliz dostluğu, İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması için yeniden öne çıkmıştı. İstanbul'da "İngilizleri Sevenler Derneği" kurulmuş ve Padişah da bu derneğin üyesi olmuştu. "Sadrâzam" **Damat Ferit** ve başka yüksek düzeyde görevli Osmanlılar da derneğe katılmışlardı. Dernek, bir İngiliz gizli görevlisi olan (ajan) **Frow** adlı bir papazın başkanlığında idi. Derneğin iki amacı vardı. Birinci amaç, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak için İngiliz "manda"sını sağlamaktı. İkinci amaç ise, Anadolu'daki kurtuluş eylemini bastırmaktı. Bu İngiliz dostluğu derneği, Padişahın bir İngiliz savaş gemisi ile ülkeden kaçıışı ile bitti. Fakat, İngilizlere karşı duyulan sevgi pek çok aydının kafasında egemenliğini sürdürdü.

Yabancı ülke desteği isteyenler arasında Sovyet yanlısı olanların sayısı da hiç az değildi. Ankara hükümeti, Batılı ülkelere karşı savaştığı için, Batı'da bir dost bulmak olanağı yoktu. Bu durumda, Sovyetler tek doğal seçenek olarak ortaya çıkıyordu. Bu gerçek, Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı tarafından da açıkça ortaya konulmuştu (Selek, 1973:417). Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın başlarında, Sovyet desteğini sağlamak için komünist düzenin benimsenmesinin bile düşünüldü-

ğü anlaşılmaktadır. Fakat, sonradan, Sovyetler'in "emperyalizm"e karşı olan bütün savaşları destekledikleri anlaşılınca, Rusya'dan yardım almak için komünist olmak gerekmediği ortaya çıktı. Ayrıca, **Mustafa Kemal** dışında kalan komutanlar da, Bolşeviklerle ilişkilerde çok dikkatli davranılmasını isteyen çekingen bir tutum sergiliyorlardı (**Sonyel**, 1987:172-179). Sonuç olarak, Ankara Hükümeti Kurtuluş Savaşı'nda Sovyetler'den önemli yardımlar aldı ve Türk-Sovyet ilişkileri İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar karşılıklı saygı içinde gelişti.

ANKARA HÜKÜMETİNİN YALNIZLIĞI

Her türlü yabancı ülke "korunması" isteklerine karşı, **Mustafa Kemal** sürekli olarak, tam bağımsızlığı savunuyordu. Fakat yeni hükümet ve Ulusal Bağımsızlık Savaşı, şu ya da bu biçimde, dış destek gereksinmesini karşılamak zorundaydı. Ankara hükümeti, dış ilişkiler bakımından yalnız kalmıştı. Sovyet Rusya ancak bir süre sonra **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarını desteklemeye karar verdi.

Bu yalnızlıktan kurtulmak için Ankara hükümeti, uluslararası birlikler kurma yönünde elinden gelen her çabayı harcadı. Amaç, sonunda, Batı dünyası içinde bir yer sahibi olabilmektir. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı yönetenler Türkiye'nin yerinin "Batı Dünyası" içinde olduğuna inanıyorlardı. Fakat, Anadolu toprağı bu "Batı Dünyası"nın temsilcilerinin çizimleri altında çiğneniyordu. Öte yandan Türkiye ile Rusya yüzyıllardan beri düşmandılar. Türk-Rus düşmanlığı geleneksel bir nitelik kazanmıştı. İşte böyle zor koşullar altında Ankara hükümeti, dış dünyaya karşı tutumunu iki genel ilke çerçevesinde biçimlendirdi. *Birinci genel ilke*, tam ulusal bağımsızlığın elde edilmesi; *ikinci ilke*, bütün ülkelerle, özellikle komşu olanlarla dostluk kurmaktır.

SOVYET RUSYA'NIN DESTEĞİ

Ulusal Bağımsızlık Savaşı, Sevr Antlaşması imzalanmadan önce başlamıştı. Yunanlıların İzmir'e çıkışları da Sevr'den önceydi. Olaylar, hemen Mondros ateşkesi'nden sonra başlamıştı. **Mustafa Kemal** ve arkadaşları, olayların başlamasıyla birlikte, uluslararası alanda etkinliklere giriştiler. **Mustafa Kemal Paşa**, daha Meclis açılışından önce, hemen Bolşeviklerle temasa geçilmesini istiyordu (**Sonyel**, 1987:179). Büyük Millet Meclisi'nin açılışını izleyen günlerde, **Atatürk**'ün **Lenin**'e (1870-1924), yazdığı mektubu yanıtlayan Sovyetler, Dışişleri Bakanı **Chicherin**'in (1872-1936) mektubuyla, 3 Haziran 1920'de yeni Türk Devleti'ni tanıdı. O tarihlerde Bolşevikler, Türkler tarafından bir kurtarıcı gibi görülüyorlardı. Çünkü, Osmanlıların iki geleneksel düşmanını, Rus Çarlığı ve Ortodoks kilisesini ortadan kaldırmışlardı. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayan gizli anlaşmaları da yadsımışlardı (**Avcıoğlu**, 1974:436). Fakat Türklerle Sovyetler arasındaki dostluk anlaşması yine de, 16 Mart 1921 tarihine dek imzalanamadı. Sonunda yapılan antlaşma ile Sovyetler, Sevr'i yadsıyor ve "Ulusal Ant"ı kabul ediyordu. Ayrıca, Boğazlar üzerindeki Türk egemenliği de Sovyetler tarafından tanınmıştı. Buna karşılık, Türkler de Boğazların durumunda yapılacak bir değişikliğe ilişkin olarak alınacak bir karara Sovyetler'in katılma hakkını kabul ettiler. Aynı anlaşma, Rusya'ya "kapitülasyon"larla verilmiş olan ayrıcalıkları da kaldırıyor-

du (**Gönlübol**, 1974:30-31). Bağımsızlık Savaşı'nın, Rusya'daki ihtilalden sonra başlamış olması, Türkler için gerçekten bir şanstı.

Bağımsızlık Savaşı'nın başlarında Türkiye'ye karşı Sovyet davranışı iki ögeye göre biçimleniyordu. Birinci öge, Boğazların denetimi, ikinci öge de, Türk Bağımsızlık Savaşı'nın "emperyalizm"e karşı olmasıydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Boğazlar üzerinde gerçekleşen İngiliz denetimi Sovyetler'e karşı doğrudan bir tehlikeydi. Bu nedenle, Sovyet Rusya, Türkleri İngilizlere karşı "III. Komünist Enternasyonal"de kabul edilen ilkeler çerçevesinde destekledi (**Armaoğlu**, 1973:624). Fakat zaman geçtikçe, Rusya, Anadolu üzerinde Ermeniler adına kimi isteklerde bulunmaya başladı (**Cebesoy**, 1955:78-81). Bu baskılar karşısında, Türk dış siyaseti, tutarlı çizgisini sürdürdü. "Ulusal Ant" ile saptanan sınırlarda ve tam bağımsızlıkta direndi. Aslında bu sırada Sovyet isteklerine karşı direnmek, Türkiye için beklenmedik bir davranıştı. Çünkü, eski "İttihatçı" lider **Enver Paşa**, Sovyet Rusya'da Türkiye'ye gelmek için uygun bir zaman kolluyordu. Onun Anadolu'ya gelmesi **Mustafa Kemal** eylemini önemli ölçüde aksatabilirdi. Ayrıca, o günlerde, Türk Bağımsızlık Savaşı'nı destekleyen tek büyük ülke Sovyet Rusya'ydı. Fakat, Türkiye için "Ulusal Ant" ile çizilmiş sınırlar ve tam bağımsızlık ilkeleri, özverinin son noktasını belirliyordu. Bunların ötesinde, **Mustafa Kemal**'in söylediği gibi, ancak "ölüm" vardı.

Bu arada İngiliz hükümeti, Moskova ile görüşmeler yaparak Sovyetler'in Ankara hükümetine yardımını engellemeye çalışıyordu. Ankara hükümeti ile Sovyetler arasındaki bütün anlaşmazlıklara ve İngilizlerin bütün çabalarına karşın, Sovyetler'in askerî yardımı 1920 yılı yaz aylarında başladı ve 1921 yılından sonra da para yardımıyla sürdü (**Armaoğlu**, 1973:930). Fakat Ankara hükümeti, kendi yerini Batı dünyası içinde gördüğünden, Türk-Sovyet ilişkileri bu noktanın ötesinde gelişmedi.

Öte yandan **Mustafa Kemal** eylemine karşı İngiliz tutumu, son derece olumsuzdu. İstanbul'daki askerî varlıkları ve hükümete yaptıkları baskılar, İngilizlerin açık saldırganlıklarıydı. İngilizlerin bu tutumunu **Mustafa Kemal**, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni toplayarak yanıtladı.

Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin asıl gücü, askerî zaferlerden sonra ortaya çıktı.

ASKERİ BAŞARILAR: DIŞ SİYASETTE TEMEL ÖGE

Doğu'da Ermenilere, Batı'da da Yunanlılara karşı kazanılan başarılar Batılı ülkeleri, Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmeye zorladı. 23 Şubat 1921'de Londra'da görüşmeler başladı ve 12 Mart'a kadar sürdü. Sevr Antlaşması'nın genel ilkeleri Ankara hükümetine de kabul ettirilmek istendiğinden, toplantılar bir sonuca varmadan dağıldı. Londra görüşmeleri bakımından, Ankara hükümetinin tek başarısı, kendi temsilcilerinin de bu toplantılara katılmasının sağlanmış olmasıydı. Sovyet Rusya'dan kötümser izlenimlerle dönmüş olan Dışişleri Bakanı **Bekir Sami** (1865-1933), görüşmelere katılmak için resmen çağrılmayı beklemişti. Londra'ya giderken, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın amaçlarını Batılı ülkelere anlatabileceği umudunu taşıyordu. Londra'da Ankara hükümeti ile İstanbul hüküme-

ti temsilcileri anlaştılar ve Ankara'nın Dışişleri Bakanı olan **Bekir Sami**, her iki temsilci grup adına da davranarak, **Mustafa Kemal** ve arkadaşlarının gücünü, Batılı ülkelere göstermeye çalıştı (**Gönlübol**, 1974:33-34).

Londra görüşmeleri olumlu bir sonuca ulaşmadan bitince, Yunanlılar, Türkleri anlaşılmaya zorlamak için yeni bir saldırıya geçtiler; fakat İkinci İnönü Savaşı'nda yenildiler.

Birbiri ardına gelen Türk askerî başarıları, sonunda Batılı ülkeleri Mudanya ateşkesi'ni imzalamaya zorladı. Bu ateşkes ile, Türkiye'nin sınırları, "Ulusal Ant" ile belirlendiği biçimde kabul ediliyordu. Mudanya ateşkesi'ne uygun olarak imzalanan Lozan, yeni Türk Devleti'nin doğduğunu simgeliyordu.

MUSTAFA KEMAL DOĞU'NUN UMUDU OLUYOR

İmparatorlukların dağıldığı, ulus-devletlerin kurulduğu ve Almanya, Fransa, İngiltere gibi ulus-devletlerin, yeni-sömürgecilik (yeni-emperyalizm) peşinde olduğu bir dönemde, Anadolu'da **Mustafa Kemal**'in kazandığı askerî başarı bütün İslam dünyasını çok etkilemişti.

Daha sonra, "Kadrocular" tarafından, evrensel düzeyde teorisi de yapılacak olan "emperyalizme karşı bağımsızlık hareketleri", **Mustafa Kemal**'in bu başarısı ile dünya gündemine girmişti (**Kongar**, 1994:89-94).

Bu konuda değerli araştırmacı **Şimşir** şöyle yazıyor:

"Büyük Zafer, **Atatürk**'le yazışmaları birdenbire hızlandırır. Muzaffer Başkomutan **Mustafa Kemal Paşa**'ya dünyanın dört bucağından telgraf yağmaya başlar. Ezilen Asya ve Afrika sanki birden elektriklenmiştir. Coşku içinde Türk'ün Büyük Zaferini alkışlar. Türk askerinin kesin zaferi için Allah'a dua eder. Alanlarda miting yapar. Coşar. Türk askerinin yanı başında ölmek isteyenler de görülür. **Atatürk**, bağımsızlık lideri, 'Adalet şampiyonu', 'İslamın kurtarıcısı', 'Doğu'nun kahramanı' olarak yüceltilir. Hindistan'dan gelen kısa bir telgrafın belirttiği gibi, 'bütün gözler Mustafa'ya bakar'.

"Fas'tan, Tunus'tan Cezayir'den, Mısır'dan, Filistin'den, Hindistan'ın her köşesinden, Seylan adasından, Afganistan'dan, bütün Rusya Türklerinden, Sibirya'dan, Mançurya'dan, Japonya'dan, Güney Afrika'dan telgraflar, mektuplar gelir **Atatürk**'e. Büyük Zafer, Asya ve Afrika'nın kurtuluş umutlarını alevlendirmiştir. Kitleleri sarsıp uyandırmıştır. Gerçekten tarihte çığır açan bir zafer olmuştur. **Mustafa Kemal Atatürk**, gerçekten sömürgecilğe ve emperyalizme karşı ilk savaşın öncüsü ve muzaffer öncüsü olmuştur." (**Şimşir**, 1992:12)

Aslında **Mustafa Kemal** de, kendi eylemini, evrensel olarak hemen hemen aynı çerçevede görüyordu:

"Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarfediyor. Çünkü *müdafaa ettiği, bütün mazlum milletlerin, bütün Şark'ın davasıdır* ve bunu nihayete getirinceye kadar, Türkiye, kendisiyle beraber olan Şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir." (**Karal**, 1969:17). (Vurgulama benim. E.K.)

İlginç olan nokta, **Mustafa Kemal Atatürk**'ün "Batılılaşma" hedefini "karşı-

emperyalist” bir eyleme dayanmış olmakla yetinmeyip, bu eyleminin kuramsal çerçevesini de çizmeye çalışmış olmasıdır.

Örneğin, yukarda alıntılanan ve Bağımsızlık Savaşı sırasında söylenmiş olan sözlerden çok sonra, 1933 yılında, bu çerçeveyi şöyle çiziyor:

“Şarktan şimdi doğacak olan güneşe bakınız.

“Bugün günün ağardığını nasıl görüyorsam, uzaktan bütün Şark milletlerinin de uyanışlarını öyle görüyorum. İstiklal ve hürriyetine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşu, şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih vukuu bulacaktır. Bu milletler bütün güçlüklerle ve bütün manilere rağmen muzafer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbale kavuşacaklardır.

“Müstemlekecilik ve emperyalizm yeryüzünden yok olacak ve yerlerine milletler arasında hiçbir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve işbirliği çağı hâkim olacaktır.” (Kara, 1969:17)

Atatürk’le yazışmaları, belge belge yayınlayan Şimşir, olayın Batı tarafından algılanışını da şöyle özetliyor:

“Büyük zafer, Doğu’yu coştururken, Batı’yı kaygılara gömmüştür. Batılılar, Mustafa Kemal’in açtığı çığır yüzünden sömürge imparatorluklarının sarsılacağını ve ilerde yıkılacağını görür gibidirler. Çare düşünürler, İngiliz, bir kez daha Türk’ün karşısına dikilir. Lloyd George Hükümeti, Kemalist Türklere karşı bir genel savaş hazırlığına kalkışır. Öteki müttefiklere, Balkan ülkelerine ve İngiliz dominyonlarına çağrıda bulunur. İlerleyen Türk ordusunu durdurmak için asker ister. Çanakkale’ye asker yığar. İzmir açıklarında bekleyen İngiliz ‘Iron Duke’ zırhlısının Amiral B. Brock, Atatürk’e mektup yazar. Üç gün önce İzmir’i kurtarmış ve henüz çizmesinin tozunu silmemiş olan Muzaffer Türk Başkomutanına resmen sorar ‘Büyük Britanya ile savaş halinde misiniz?’ der. Atatürk diplomatça kendisine gereken karşılığı verir.” (Şimşir, 1992:12-13).

Sonunda Türk ve İngiliz orduları karşı karşıya gelir. Fakat, artık, tarihin seyri belli olmuştur: Mustafa Kemal istediği toprakları geri alır.

Mudanya ateşkesi imzalanır. Sıra artık kalıcı bir barışa gelmiştir. Lozan süreci başlar.

BATI’NIN UYARISI: “EMPERYALİZM”İN TEHDİDİ

Lozan görüşmelerine, Batılılar tarafından İstanbul hükümetinin de çağrılması, Türkiye üzerinde, dış dünyanın yaptığı bir başka baskıydı. Mustafa Kemal bu baskıyı da, Sultanlığı kaldırarak yanıtladı.

Lozan barış görüşmeleri, 21 Ekim 1922’den 24 Temmuz 1923’e kadar, yaklaşık sekiz ay sürdü. Görüşmelerin uzaması, Türklerle Batılılar arasındaki temel görüş ayrılıklarından doğmuştu. Türkler kendilerini, Yunanlılarla yaptıkları savaşı kazanmış bir ülke olarak görürlerken, Batılılar, onlara, Birinci Dünya Savaşı’nda yenilmiş bir devlet olarak davranıyorlardı. Sonunda Türk görüşü egemen oldu ve Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Fakat tartışmalar sırasında Lord Curzon’un İsmet Paşa’ya söylediği şu sözler, uzun süre Türkiye’nin Batı’ya kuşku ile bakmasına yol açtı: “Aylardan beri müzakere ediyoruz. Arzu ettiklerimizin hiçbirini ala-

miyoruz. Vermiyorsunuz. Anlayış göstermiyorsunuz. Memnun değiliz sizden. Ama, ne reddederseniz cebimize atıyoruz. Cebimize saklıyoruz.

“Memleketiniz haraptır. Yarın geleceksiniz. Bunları tamir etmek için, kalkınmak için yardım isteyeceksiniz. O zaman, bu cebime koyduklarımın her birini birer birer çıkarıp size vereceğim.” (Aydemir, 1968a:247-248)

Yukardaki bu sözler, Lozan’dan sonra Batı ile yapılacak işbirliğinde çok önemli bir uyarı niteliği taşıyordu.

3. ULUSAL BAĞIMSIZLIĞI TANITMA UĞRAŞI VE İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Lozan’dan sonra çözülmemiş üç sorun kalmıştı. Birinci sorun, Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değiştirilmesi idi. Batı Trakya’da yerleşmiş olan Türkler ve İstanbul’da yerleşmiş olan Yunanlılar dışında kalanlar, 30 Ocak 1923’te imzalanan bir “protokol” gereğince, kendi ülkelerine gönderilecekti. Ekim 1923’te kurulan bir “komisyon”, değiştirme sorunu üzerinde çalışmaya başladı. Fakat, “yerleşmiş” terimi tartışmalara yol açtı. İstanbul’u almayı düşleyen Yunanlılar (ne yazık ki, bugün de bu düşlerini sürdürmektedirler), İstanbul’da yerleşmiş olan Yunanlıların sayısının, Türklerin kabul ettiğinden daha çok olduğunu savunuyorlardı. Anlaşmazlık “Milletler Cemiyeti”ne götürüldü, fakat bir sonuç alınamadı.

1926 yılında sorun iyice şiddetlendi ve bir bunalıma dönüştü. 1 Aralık 1926’da bir dostluk antlaşması imzalanmış olmasına karşın, iki ülke de sorunu çözmek için güç kullanmaktan söz etmeye başlamıştı. Sonradan, Türk-Yunan dostluğuna inanan Yunan Başbakanı Venizelos (1864-1936) ile Atatürk, yeniden iki ülke arasında yakınlaşmayı sağladılar ve 10 Haziran 1930’da yeni bir antlaşma imzalandı. Böylece, nüfus değiştirilmesi sorunu çözülüyor ve iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlıyordu.

MUSUL: ZENGİN PETROL KAYNAKLARININ YİTİRİLMESİ VE KÜRT SORUNUNUN TEŞVİKİ

Lozan’dan sonra çözülmemiş olan ikinci sorun Musul’un durumuydu. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Musul, 1919 yılında Fransa’ya bırakılmıştı. 1920 yılında, Fransa Musul’u, Ortadoğu’daki desteğe karşılık İngilizlere bıraktı. Lozan’da Türkiye, nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Türk olduğu gerekçesiyle, Musul bölgesini geri istedi. Fakat İngiltere bu isteği kabul etmedi. Bunun üzerine, sorunun çözümü, dokuz ay içinde bir sonuca vardırılmak koşuluyla, Türkiye ve İngiltere arasındaki görüşmelere bırakıldı. Görüşmeler, 19 Mayıs 1924’te İstanbul’da başladı. Fakat her iki yan da kendi görüşlerinde direndiği için, bir anlaşmaya ulaşılamadı. Lozan’a göre, sorun bu aşamada “Milletler Cemiyeti”ne götürüldü. Türkiye bölgede halkoyuna başvurulmasını önerdi, fakat öneri kabul edilmedi. Kurulan bir “inceleme komitesi”, Musul’un Irak’a verilmesini öğütledi. Birinci Dünya Savaşı’nı kazanan güçlü İngiltere, “Milletler Cemiyeti”ni istediği biçimde, kendi ulusal çıkarlarına uygun olarak etkiliyordu. Ayrıca, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin Nesturî ve Kürt vatandaşları ile yaşadığı sorunlarda parmağı olduğuna ilişkin çe-

şitli ipuçları vardı (Öke, 1992:158-165). Böylece, Ortadoğu'daki en zengin petrol alanlarından biri olan Musul, İngiliz denetimi altında olan Irak'a verildi. Türkler bu olaya şiddetle tepki gösterdiler. Savaş çılgınlıkları bile kulaklara geliyordu. Fakat, Türkiye için, Avrupa'nın en güçlü ülkelerinden biriyle savaşa tutuşmak kolay bir girişim değildi. Ayrıca Türkiye, bu arada içerde önemli sorunlarla karşı karşıyaydı. Bir yandan toplumsal ve siyasal devrimlerini tamamlıyor, öte yandan Kürt ayaklanması ile uğraşıyordu (Kürkçüoğlu, 1978:305-315). Böylece, Türkiye ile İngiltere arasında 5 Haziran 1926 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Antlaşma, "Milletler Cemiyeti"nin belirlediği ülkeleri kabul ediyordu. Bugünkü Türk-Irak sınırı, bu antlaşma ile çizilmişti oldu.

1920'ler boyunca süren Musul bunalımının etkileri dört yönlü oldu. İlk sonuç, Türklerin İngiliz dış siyasetine karşı duyduğu kuşku ve şüphelerin pekişmesiydi. İkinci olarak, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmaya yol açtı. Üçüncü sonuç yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin çok zengin bir petrol alanından yoksun kalması oldu. Dördüncü ve çok önemli bir sonuç, bölgedeki petrol zenginliğini denetlemek isteyen İngiltere ve sonradan ABD gibi devletlerin Kürt halkı üzerindeki kışkırtıcı etkilerinin Türkiye'ye karşı kurumlaşması oldu.

Lozan'dan geriye kalan bir sorun da, Osmanlı borçlarıydı. Lozan, sorunun Türkiye ile alacaklı ülkeler arasında çözülmesini öngörmüştü. Alacaklılar arasında Fransız uyruklular önemli bir yer tuttuğundan, borç sorunu, Türk-Fransız ilişkilerini önemli ölçüde etkiledi.

TÜRK-FRANSIZ İLİŞKİLERİ: HATAY SORUNU

Fransızlarla çözülmesi gereken ilk sorun, Suriye sınırının saptanmasıydı. Ankara Antlaşması uyarınca kurulan ortak "komisyon", soruna bir çözüm yolu bulamamıştı. Hükümetler arası doğrudan ilişkiler yoluyla, 30 Şubat 1926'da bir antlaşmaya ulaşılabildi. Bu arada Türkiye'deki Fransız "misyoner" okulları da iki ülke arasındaki anlaşmazlık konularından biri durumuna gelmişti. Türk hükümeti, tarih ve coğrafya gibi konuların Türk öğretmenler tarafından okutulmasına karar vermişti. Fransız hükümeti, Papalığı bile araya sokup, Türkiye üzerinde baskı yaparak bu kararı değiştirmeyi denedi. Fakat, Türk hükümeti bu girişimlere önem vermedi.

Türkiye ile Fransa arasında başka anlaşmazlık konuları da vardı. Ekonomik, siyasal ve mali alanlarda önemli sürtüşmeler ortaya çıkmıştı. Türkiye'nin, Fransa'nın sahip olduğu Adana-Mersin demiryolunu satın almak istemesi de iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti.

Aslında Fransızlar, yeni ve bağımsız bir Türkiye ile karşı karşıya olduklarını kabul edemiyorlardı. "Kapitülasyon"lar yürürlükteymişçesine bir davranış içindeydiler. İşte Hatay, bu hava içinde, uluslararası bir sorun niteliği ile ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye sınırları içinde kalmış olan Hatay, 20 Ekim 1921 antlaşması uyarınca özel bir yönetim biçimine kavuşturulmuştu. 1936 yılında, Fransa, Suriye'ye bağımsızlık verirken, Hatay için özel bir işlem belirlenmemişti. Bu, Hatay'ın Suriye'ye devredilmesi demekti. Türkiye bu oldubitti biçimindeki devri kabul etmedi. Hatay için bağımsız bir yönetim biçimi önerdi.

Uzun görüşme ve tartışmalardan sonra, “Milletler Cemiyeti”, Hatay’ı içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye’ye bağımlı bir “ayrı varlık” olarak tanıdı. Türkiye ve Fransa bu “ayrı varlığın” toprak bütünlüğünü güvence altına alıyorlardı. Bu çözüm, Hatay bunalımını ortadan kaldırmadı. Bölge, Türkiye ile Fransa arasında anlaşmazlık konusu olma niteliğini sürdürdü. Bu dönemde dış dünyada oluşan gelişmeler Türkiye’ye yardım etti. Almanya’nın Avusturya’yı sınırlar içine katmış olması, Avrupa’da “eksen” tehlikesini somutlaştırmıştı. Fransa, Boğazlar üzerindeki denetiminden ve Ortadoğu’daki etkili yerinden dolayı Türkiye’nin desteğine gereksinme duyuyordu. Bağımsız Hatay, sonunda, resmen Türkiye’ye katılmak istedi. Türkiye de bu isteği kabul etti. 23 Haziran 1939 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzalanan bir anlaşma ile Hatay, Türkiye ile birleşti ve Türk-Fransız ilişkileri de yumuşadı.

DIŞ SİYASETTE SÖVYET DESTEĞİ

Mustafa Kemal Atatürk’ün dış siyasetteki bütün çabası, öteki ülkelerle eşitlik ilkesine dayalı ilişkiler kurarak, yeni Türkiye Cumhuriyeti’ni, Avrupa Uluslar Topluluğu’nun bir üyesi yapabilmektir. Bu çabanın başlangıç döneminde, Sovyetler Birliği, Türkiye’ye çok önemli yardımlarda bulundu. İlk olarak 1928 Martı’nda yapılan “silahsızlanma” görüşmelerine Türkiye’yi de çağırttı. Daha sonra, 1928 yılının Eylülü’nde, “Briand-Kellogg Paktı”nın hazırlık çalışmalarına Türkiye’nin de katılmasını sağladı. Sovyetler’in bütün bu yakınlığı, hiç kuşkusuz, Türkiye’nin Ortadoğu ve Balkanlar’da sahip olduğu konumdan geliyordu. Tek başına Boğazların denetimi bile bu çerçevede içinde Türkiye’nin önemini belirten bir ögeydi. Sovyetler Birliği, Türkiye’yi uluslararası siyasette destekleyerek, onu kendi yanına almaya çalışıyordu. Çünkü Türkiye, Sovyetler’in ideolojik düşmanı olan Batı’nın “emperyalist” güçlerine karşı savaşıyor, bağımsızlığını kazanmıştı.

Sovyetler’in önemli ölçüdeki yardımlarıyla, Türkiye uluslararası siyaset alanında oldukça başarılı bir başlangıç yapmıştı. 1930’da, “Birleşik Avrupa” düşüncesi-nin tartışıldığı görüşmelere çağrıldı. 1933’te de “Milletler Cemiyeti” ne üye oldu.

YUNANLILARLA İLİŞKİLER: SÜREKLİ BİR BARİŞ GİRİŞİMİ

Lozan’dan sonra Türk dış siyasetinin temel ilkelerinden biri, Balkanlar’da sürekli bir barışın sağlanması için Yunanlılarla sağlam bir dostluğun kurulması olmuştu. Almanya’da “Nazi” eyleminin güç kazanması ve Balkanlar’ı tehdide başlaması, Yunanistan ile Türkiye arasındaki eski sorunların artık çözülmüş bulunması, Türkiye’nin bu bölgede çeşitli anlaşmalar için girişimlerini destekleyen gelişmelerdi. Birçok ikili antlaşmanın gerçekleştirilmesinden sonra, 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan, aralarında “Balkan Antantı”nı imzaladılar. Fakat bu antlaşma uzun ömürlü olmadı. Yugoslavya, Bulgaristan’la antlaşma imzaladı. Oysa, “Balkan Antantı”, aslında Bulgaristan’a karşı kurulmuştu. Ortaya çıkan yeni gelişmelerin sonunda, “Balkan Antantı” İkinci Dünya Savaşı öncesinde dağıldı.

BOĞAZLARIN DURUMU: TÜRKİYE'NİN DÜNYADAKİ ÖNEMİ

Lozan'da ele alınan önemli konulardan biri de Boğazlar sorunu idi. Lozan Antlaşması, Boğazlar bölgesini askerden arındırmış ve yönetimini de uluslararası bir "komisyon"a vermişti. Bu durumun Türkiye'nin egemenlik haklarıyla uzlaşması olanaklı değildi. Bu nedenle, Boğazlar üzerinde, Türk egemenliğinin yeniden kurulması, Türk dış siyasetinin temel ilkelerinden birini oluşturuyordu. "Milletler Cemiyeti"nin barışı korumadaki yetersizliği ve Almanların yeniden çevrelerine korku salması, Türkiye'yi bu konuda destekleyen ögelerdi. Türk hükümeti, görüşünü ilk kez, 1933'te toplanan "Silahsızlanma Konferansı"nda öne sürdü. Fakat, konunun, toplantı ile ilgisi olmadığı gerekçesi ortaya atılarak, bu görüşlerin kabul edilmesi önlenildi. Bunun üzerine başarısızlığa uğradı. Türk hükümeti kararlıydı. "Milletler Cemiyeti"ne ve "Balkan Antantı"na başvurmalarını sürdürdü. Sonunda, Sovyetler Birliği ve İngiltere, konuyu tartışmayı kabul ettiler. Aslında, Sovyetler baştan beri Türkiye'yi destekliyordu. Çünkü, kendi çıkarları da Türk isteklerine uygundu.

Boğazların durumunu yeniden düzenlemek üzere, 22 Haziran 1936'da Montrö'de görüşmeler başladı. Asıl tartışmalar Sovyetler Birliği ile İngiltere arasında geçiyordu. Sovyetler Birliği, Karadeniz'de kıyısı olan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmesini, buna karşılık öteki ülkelerin gemilerinin geçişlerinin kısıtlanmasını öneriyordu (Dışişleri Bakanlığı, 1973:60-130).

20 Temmuz 1936'da, Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, İngiltere, Japonya ve Sovyetler Birliği arasında Montrö Antlaşması imzalandı. İtalya da sonradan 2 Mayıs 1938'de antlaşmaya katıldı. Antlaşmaya göre, Boğazlar bölgesinde, Türkiye'nin egemenlik hakları tanınıyor ve silahtan arınmış bölge kaldırılıyordu. Türkiye ve Karadeniz'de kıyısı olan öteki ülkeler, eski duruma göre kimi ayrıcalıklar elde ediyorlardı. Montrö, Türkiye bakımından son derece önemli bir antlaşmaydı. Boğazlar üzerinde tam egemenliğini kuran Türkiye artık, uluslararası alanda hesaba katılması gereken bir güç olarak ortaya çıkmıştı. O dönemde Başbakan olan **İsmet İnönü**, antlaşmayı "Atatürk Türkiye'sinin uluslararası alanda sahip olduğu güç ve saygınlığın bir belirtisi" olarak nitelemişti (Gönlübol, 1974:136-137). İlginç olan nokta, antlaşmanın yirmi yıl süreyle imzalanmış olmasına karşın, bugün bile, hemen hemen kırk yıl sonra, yürürlükte bulunmasıdır. Bu durum, **Atatürk** dönemindeki dış siyasetin gerçekçi ve sağlam niteliğinin bir simgesidir. **Atatürk**'ün dünya barışına olan inancı ve yalnızca Türkiye'nin ulusal bağımsızlığı için gerekli olan en az koşulları istemiş olması, ülkenin çok uzun dönemli antlaşmalar yapmasını sağlamıştır.

SAADABAT ANTLAŞMASI

Atatürk döneminde Türkiye, Doğu ve Güneydoğu sınırlarını da güvenlik altına almaya çalışıyordu. 2 Ekim 1935'te Türkiye, İran ve Irak, Ortadoğu'daki İtalyan tehlikesine karşı kendilerini korumak için bir antlaşma yapmaya karar verdiler. Fakat İran ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlıkları ve Türkiye ile Irak arasındaki kimi sorunlar, imzayı geciktirdi. Sonunda, 8 Temmuz 1937 tarihinde, Türkiye,

Irak, İran ve Afganistan beş yıl için Saadabat Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma ile, ülkeler, Ortadoğu'da kendilerine yöneltilecek bir saldırıya karşı birlik kurmuşlardı.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Montrö, Türkiye ile İngiltere arasında yeni bir yakınlaşma doğurmuştu. Hatay sorunu çözüldükten sonra, aynı biçimde bir gelişme Türk-Fransız ilişkilerinde de gözlemlendi. Bu dönem içinde (1930'larda) Türkiye, Nazi Almanyası ile de güçlü ekonomik ilişkiler kurmuştu. Türkiye'nin uygulamaya koyduğu, Birinci Sanayi Planı için duyulan kaynak gereksinmesi ile Hitler'in Balkanlar üzerinde ekonomik denetim kurma isteği bu ilişkilerin temel nedenleriydi. Fakat, İtalya'nın Arnavutluk'a saldırısı ve Balkanlar'daki Nazi etkinlikleri Türkiye'yi tedirgin etti. Bu gelişmeler çerçevesinde İngiltere, Türkiye'ye bir güvenlik antlaşması önerdi. Türkiye, bu öneriyi benimsedi. Fakat, Türk-İngiliz görüşleri, Almanya'yı ve Sovyetler Birliği'ni kuşkulandırdı. Almanya eski başbakanlarından Von Papen'i (1879-1969), Türkiye'ye elçi olarak atadı. Amaç, Türkleri, "Eksen" ülkelerine yakınlaştırmaktı. Öte yandan, Sovyetler Birliği de bir Alman saldırısına karşı Türkiye'nin desteğini sağlamak için, Potemkin'i (1878-1946), görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya yolladı (Armaoğlu, 1973:674-676).

12 Mayıs 1939'da Türkiye ve İngiltere, Akdeniz'de ortaya çıkacak bir saldırıya karşı birbirlerini destekleyeceklerini bildirdiler. Aynı biçimde bir bildiri Türkiye ile Fransa arasında imzalandı.

TÜRKİYE ÜZERİNDE BASKILAR

İkinci Dünya Savaşı başladığı zaman, Türkiye çeşitli baskılar altındaydı. Almanlar, Fransa'yı aldıktan sonra, İngiltere ve yandaşları, Türkiye'yi kendi yanlarında savaşa sokmak istiyorlardı. Fakat Türkiye, savaşa girmemeye kararlıydı. İtalyanların Yunanistan'a saldırısından sonra, İngiltere, Türkiye'nin savaşa girmesi için yeniden baskılarını artırdı. Bu arada Sovyetler Birliği, Boğazlarda askerî üsler istiyor ve savaş gemilerinin Boğazlardan sınırsız olarak geçebilmesini sağlamaya çalışıyordu. Fakat, Alman-Sovyet işbirliği gücünü yitirmeye başlayınca, Sovyetler Birliği, Alman isteklerine karşı çıkabilmek için Türkiye'ye yanaşmaya başladı. Sonuç, 1925'te imzalanmış olan Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması'nın yenilenmesi oldu.

Bu sırada, Sovyetler'e saldırmak ve Irak'a askerî yardım yollamak isteyen Almanlar, yeniden Türkiye'yi sıkıştırmaya başladılar. Türk hükümeti, kendi toprakları üzerinden Irak'a yardım yollanmasını kabul etmedi. Fakat Almanya ile bir saldırmazlık antlaşması imzaladı. Almanlar, Sovyetler Birliği'ne saldırdıktan sonra, Türkiye üzerindeki baskılarını artırdılar. Bu çabalar sırasında, Sovyetler'in, 1940 yılında yapılan Sovyet-Alman görüşmesi sırasında Almanlara belirttikleri, Türkiye'ye ilişkin isteklerini de açıkladılar.

1943 yılında, etkisini yitiren Alman baskılarının yerini İngilizlerin ve özellikle Sovyetler'in baskıları aldı. İngiltere Başbakanı Churchill (1874-1965) Türkiye'ye geldi ve Adana'da Türk Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Saraçoğlu

(1887-1953) ile görüştü. Türk hükümeti büyük ölçüde askeri yardım ve Sovyetler'e karşı da güvence istiyordu. Bu gerekçelerle, Türkler savaşa girmekten kaçındılar. Fakat Sovyetler, Türkiye'nin mutlaka savaşa katılmasını istiyordu. Bu nedenle Türkiye üzerindeki İngiliz baskıları bütün gücünü sürdürdü. Türkiye çok büyük oranda askeri yardıma gereksinme duyduğu gerekçesini kullanarak bu baskıların hiçbirine boyun eğmedi.

Savaşın sonuna doğru, İngiltere ve Birleşik Amerika, Türkiye'ye, savaş sonrası yapılacak barış görüşmelerinde, öteki ülkelerle aynı haklara sahip olacağını bildirdiler. Bunun üzerine Türkiye, 1 Ağustos 1944'te Almanya ile bütün siyasal ilişkilerini kesti. Sovyetler Birliği, Yalta ve Potsdam görüşmelerinde Türkiye'den Kars ve Ardahan illeriyle, Boğazlar bölgesinde askeri üsler isterken, Türk hükümetine, ancak Almanya'ya karşı savaşa girmiş olan ülkelerin, San Fransisko'da "Birleşmiş Milletler" konusunda yapılacak olan görüşmelere çağrılacağı bildirildi. Böylece Türkiye 24 Şubat 1945'te "Birleşmiş Milletler" bildirisine imza koydu ve simgesel olarak Almanya ile savaşa girdi. 5 Şubat 1945'te Türk hükümeti resmen San Fransisko görüşmelerine çağrıldı ve "Birleşmiş Milletler"i kuran ülkeler arasına katıldı.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNA DEK, TÜRK DIŞ SİYASETİNİN TEMEL ÖGELERİ

İkinci Dünya Savaşı sonuna dek Türk dış siyasetinin temel ögeleri şöyle özetlenebilir: Birinci olarak Osmanlılardan gelen geleneksel bir "dünya güç dengesi" kavramı dış siyasetteki tutum ve davranışların belirleyici öğelerinden olmuştur. Bu kavram, hiç kuşkusuz, Türkiye'nin kıtalar arasındaki önemli konumundan doğmaktadır. İkinci öge, ulusal bağımsızlık kavramının, ulusal ve askeri güç ile yakından ilişkili olduğu konusundaki inançtır. Üçüncü bir öge de, o günkü durumun sürdürülmesinin en iyi çözüm olduğuna ilişkin bir inançtır. Bu inanç, Cumhuriyet dönemindeki durumun çok zor koşullar altında gerçekleştirilmiş olması düşüncesine dayalıdır (Eren, 1963:230).

Bu öğelerin *birincisi*, çürümüş bir dış siyaset anlayışının, yeni bir biçimde sürdürülmesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı, topraklarının bölüşülmesi konusunda Rusya ile Avrupa ülkeleri arasındaki anlaşmazlıklara bağlı olduğu için, "dünya dengesi" düşüncesi, Osmanlı dış siyasetinin temel ilkelerinden biri olmuştu. Avrupa ülkelerinin kendi aralarında görülen ve Sovyetler ile Avrupa arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, Türkiye'nin çıkarlarına uygun olarak kullanabileceğinden, aynı ilke Türkiye Cumhuriyeti tarafından da bir ölçüde kullanılmıştır. Aslında, Cumhuriyet Türkiye'si, kendi yerini Batı dünyasının içinde görüyordu. Fakat Batı, Türkiye'yi eşit koşullarla içine almadı. Bu yüzden "dış dünya", Türkiye'yi "dünya dengesi"ne dayanan bir siyaset izlemeye zorladı. Dış dünyaya karşı bu tutum, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna değin sürdü. Fakat, savaştan sonra, Sovyet istekleri ortaya çıkınca, Türkiye, Batı dünyasına katılma konusundaki çabalarını artırarak sürdürdü.

İkinci öge olan, ulusal bağımsızlığın, ulusal bir askeri güce dayandığı düşüncesi, aslında, birinci ögeye bir tepki olarak gelişmişti. "Dünya dengesi"ne dayalı olarak geliştirilen Osmanlı dış siyaseti, aslında güçsüz bir ulusal ve askeri yapının ka-

çınılmaz sonucuydu. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca ancak “dış dünya”daki gelişmelerin akıntısıyla sürüklenip gidiyordu. Çünkü, uluslararası siyasette etkin bir rol oynayabilecek ulusal ve askerî gücü yoktu. İşte dış siyasetin yukarıda belirttiğimiz ilk ögesi bu durumunun bir sonucuydu. İkinci öge de, Cumhuriyet’i kuranların kafasında, buna karşı bir tepki olarak biçimlenmişti.

Üçüncü öge olan “o günkü durumun sürdürülmesi” ya da “egemen durumun korunması”, hem Osmanlılardan alınan, hem de Cumhuriyet ilkelerine uygun olarak geliştirilen bir kavramdı. Osmanlılar, varlıklarını, ancak “egemen durumu koruyarak” sürdürebildikleri için, bu ögenin ardında İmparatorluğun etkisini sezmemek olanağı yoktur. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti’nin “Yurtta Barış, Cihanda Barış” ilkesi de hiç kuşkusuz bu inancı doğuran etkenlerden biridir. Yeni Türk Devleti, ‘egemen durumun’ sürdürülmesinden yanadır. Çünkü, “Ulusal Ant” ilkelerine göre çizilmiş sınırları içinde ulusal bağımsızlık ve egemenliğini ancak uzun uğraşlardan sonra kazanabilmiştir.

Ulusal egemenliğin ve bağımsızlığın güçlendirilerek sürdürülmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Dünya Savaşı sonuna dek, dış siyasette uyguladığı en önemli ve kimi zaman da tek ilke olmuştur diyebilirim.

4. TÜRKİYE, BATI DÜNYASINDA

Savaştan sonra “dış dünya”, Türkiye için dostça eğilimler yansıtmıyordu. Türkiye, savaş sırasında yan tutmayışını ödeyecek gibi görünüyordu. Uluslararası anlamda yalnızlık, yakın geleceğin sorunu olarak belirlenmişti. Her ne kadar, “Birleşmiş Milletler” örgütünün kurucuları arasına katılmışsa da, Birleşik Amerika da, onu Sovyet isteklerine karşı desteklemek eğiliminde değildi. Sovyet Birliği, Kars ve Ardahan ile, Boğazlar bölgesindeki askerî üs isteklerini resmen 7 Haziran 1945’te Türk hükümetine ilettiler (Gönlübol, 1974:207). Moskova’daki Türk Büyükelçisi **Selim Sarper** (1899-1968), bu istekleri öğrenir öğrenmez, o anda olumsuz yanıt vermişti bile (Toker, 1971a:25). İlginç olan nokta, Sovyet istekleriyle karşılaştığı zaman, Türkiye’nin bütünüyle yalnız olmasıdır. **Churchill** ve **Roosevelt** (1882-1945), **Stalin**’e (1879-1953) güveniyor ve her uluslararası anlaşmazlığın “Birleşmiş Milletler” örgütü tarafından etkin bir biçimde çözülebileceğine inanıyorlardı. Ayrıca, ne İngiltere ne de Birleşik Amerika, Türkiye ve onun sorunlarıyla ilgileniyordu (Kılıç, A., 1956:161). Sovyetler Birliği, Türkiye üzerinde isteklerde bulunmak için en uygun zamanı seçmişti.

TÜRK HÜKÜMETİ TEK BAŞINA SOVYETLER BİRLİĞİ’NE KAFA TUTUYOR

Yeni Türkiye Cumhuriyeti, 1919’dan bu yana, devlet kurma çabaları sırasında geçirdiği deneylerle kendi kaynaklarına dayanmayı öğrenmişti. Ayrıca, bu konuda haklı olduğuna da güveniyordu. Pek doğal olarak, “haklı olmak” ve “kendi kaynaklarına dayanmak” gibi sözler, Türkiye’nin Sovyet istekleri karşısındaki güçsüzlüğünün belirtileriydi. Bu gerçeği çok iyi bilen Batı ülkelerinin Moskova’daki

temsilcileri, Türkiye, Sovyetler'e olumsuz yanıt verdikten sonra, her an Sovyetler'in Türkiye'ye saldırmasını bekliyorlardı (Aydemir, 1968b:282). Fakat Türkiye'nin yirmi üç tümeniyle birlikte kararlı tutumu Sovyetler'i durdurdu. Stalin'in de belirttiği gibi, "...Türkler, yirmi üç tümenleriyle, Ruslardan korkmazlar"dı (Truman, 1965:414)

"Dış dünya", Türkiye'yi Batı ile bütünleşmeye doğru itiyordu. Batı ise, Türkiye'nin sorunlarına karşı duyarlı değildi. Türk hükümeti, İngiltere ve Birleşik Amerika'ya, Sovyetler'le olan sorunlarını anlatmaya çalıştı. Fakat her iki ülke de ilgisizliklerini sürdürdü (Gönlübol, 1974:208-209). Böylece Türkiye, destek için Batı'ya başvurduktan sonra bile yalnız bırakılmıştı.

"Dış dünya"daki durum kısa bir süre sonra değişti. Birleşik Amerika, Sovyetler'e karşı yeni bir yaklaşım uygulamaya başladı ve dış siyasetini temelden değiştirdi. Böylece Türkiye de, "Truman Doktrini" çerçevesinde desteklendi. Buna karşın, 1946 yılının Ağustos ayında bile, Türkiye Cumhurbaşkanı, Birleşik Amerika'nın tutumu hakkında kuşklar besliyordu (Toker, 1971a:105).

"TRUMAN DOKTRİNİ": TÜRKİYE BATI'YA KATILIYOR

"Truman Doktrini"nin uygulamaya konulmasından sonra, Birleşik Amerika'dan bir grup uzman, ülkenin gereksinmelerini saptamak üzere, Türkiye'ye geldi. 12 Temmuz 1947'de Türkiye ile Birleşik Amerika arasında askeri yardım antlaşması imzalandı. Antlaşma, Sovyetler'e karşı Türkiye'nin askeri gücünü artırmak amacını güdüyordu. Amerika, Türkiye ve Yunanistan'ı desteklemek konusunda kesin kararını vermişti.

1947 yılı Türkiye için gerek siyasal, gerek ekonomik olarak yeni bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Bu tarihten sonra, artık Türkiye ile Batı arasındaki ilişkiler sürekli olarak pekişti. Fakat, Türkiye'nin Batı dünyasına girmesi eşitlik ilkesi korunarak sağlanamamıştı. Batı, çökmekte olan İmparatorluğun karşısında takındığı tutumu andırır biçimde, Türkiye'ye tepeden bakarak yardım elini uzatıyordu. Türkiye'deki kamuoyu, Birleşik Amerika ile yapılan antlaşmayı sevinçle karşıladı. Amerikan yardımının, "Düyun-u Umumiye" gibi gelişmelere yol açabileceği hakkında ancak bir-iki yazı yayınlanmıştı (Boran, 1968:42; Ülman, 1961:101). Türk kamuoyu iki nedenle Amerika hakkında olumlu eğilimlere sahipti. Birinci olarak, Amerikan yardımı, Sovyet tehdidine karşı bir güvence biçiminde görülüyordu. İkinci olarak da, savaş sonrası ortaya çıkan ekonomik sıkıntılarının gelecekteki Amerikan ekonomik yardımı ile çözülebilmesi umut ediliyordu.

MARSHALL YARDIMI: EKONOMİK BAĞIMLILIĞIN BAŞLAMASI

Siyasal alandaki "Truman Doktrini"nin ekonomik alanlardaki uzantısı, "Marshall yardımı" biçiminde ortaya çıktı. Amerika, "Truman Doktrini" ile saptanan ilkeler çerçevesinde savaş sonrası Avrupa'ya yardım etmek istiyordu.

Bu amaçla, 1948 yılında "Ekonomik İşbirliği Örgütü" (OEEC, sonradan 1960'ta OECD oldu) kuruldu ve Türkiye, bunun dışında bırakıldı. İleri sürülen gerekçe, Türk ekonomisinin savaştan çok zarar görmediği ve kendi kendine yeter-

li niteliklere sahip olduğuydu (Gönlübol, 1974:236). Fakat Türk hükümeti durumu böyle görmüyordu. Amerikan yardımı, Sovyetler'e karşı bir güvence olduğu gibi, hazırlanmış bulunan ekonomik kalkınma planının gerçekleştirilmesinde de kullanılacaktı (Aydemir, 1968b:415-416). Bu yüzden Türkiye, Birleşik Amerika'ya başvurarak, kendisinin de "Marshall Planı" içine alınmasını istedi. Sonunda Birleşik Amerika, Türkiye'yi de ekonomik yardım programının kapsamına aldı.

DIŞ DÜNYANIN ETKİSİ: DÜZENİN DEMOKRATİKLEŞMESİ

Bütün bu gelişmeler sırasında Türkiye, siyasal düzenini demokratikleştirmek konusunda ağır bir baskı altındaydı. "Birleşmiş Milletler" anayasasına imza koymuş olması ve Batı dünyasına katılma çabaları, onu, siyasal düzende değişiklik yapmaya zorluyordu. Birleşik Amerika kamuoyu da Türkiye'yi bu konuda etkiliyordu. "Marshall Yardımı" tartışmaları sırasında, Türkiye, demokratik olmayan uygulamalarından dolayı şiddetle eleştirilmisti. Bütün bunlara ek olarak, Türkiye'nin iç gelişmeleri de aynı doğrultuydu. Bu nedenle, dış dünyanın bu konudaki etkisi büyük oldu ("Siyaset" bölümüne bakınız).

ATATÜRKÇÜLÜĞÜN (KEMALİST İDEOLOJİNİN) "BATILILAŞMA" İLKESİ YANLIŞ YORUMLANIYOR

4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) kuruldu. Türkiye için en başından beri örgüte katılmak istemiş, fakat Kuzey Atlantik bölgesiyle doğrudan ilişkisi olmadığı gerekçesi ile geri çevrilmişti. Bu arada, "Avrupa Konseyi" Antlaşması da 5 Mayıs 1949'da imzalanmıştı. Türkiye bu örgütlenmeye de alınmamıştı. Bütün bu gelişmeler karşısında, Türk hükümeti ve Türk kamuoyu son derece kızdı. Özellikle basın, "Avrupa Konseyi"ne çağrılmamış olmamıza ateş püskürüyordu. Atatürkçülüğün yanlışı yorumu başlamıştı. 1940'ların sonuna doğru "Batılılaşma" ilkesi, karşılığında ne ödenirse ödensin, mutlak olarak Batı'ya katılmak biçiminde anlaşıyordu.

8 Ağustos 1949'da "Avrupa Konseyi", Türkiye'yi örgüte katılmaya çağırırdı. Türkiye bu çağrıdan sevinç duymuştu. Fakat yine de "NATO"ya katılamadığı için tedirginliği sürüyordu. 1950 yılında Türkiye'de iktidar değişti ve hemen hemen aynı zamanda Kore Savaşı başladı. Seçimlerden önce, Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti, "NATO"ya girmek için başvurmuş, fakat kabul edilmemişti. Seçimleri kazanarak başa geçen Demokrat Parti iktidarı, Meclis'ten izin bile almadan, Kore'ye asker yollamaya karar verdi. Aşağıdaki satırlar, konunun o dönemde nasıl ele alındığını çok güzel bir biçimde ortaya koymaktadır:

"Yeni hükümetin (Demokrat Parti hükümetinin) liderleri, Türkiye'nin geleceksel dış siyaset ilkelerine karşı değillerdi. Rusya'ya karşı kararlı bir tutum, Batı ile dostluk, eski Osmanlı toprakları üzerinde hak istememek, uluslararası serüvenlere girmemek gibi konularda eski iktidarla aynı görüşteydiler. Fakat yine de, savaş sonrası durum ve bu durumun ortaya çıkardığı gerçeklerin, 19. yüzyıl siyasetinden çok farklı olan yeni yöntemleri ve yeni bir yaklaşımı gerektirdiğinin bilincindeydiler. Türkiye, kendisini göstermeli ve coğrafyadan gelen önemini, temel gücünü, güvenilirliğini ileri sürerek, istediği güvenceleri elde etmeliydi.

“Kore savaşı, Türkiye’nin kendisini dünyaya göstermesi için bir olanaktı. Kore’de Türk askeri kahramanca ve iyi dövüştü. Ayrıca, savaş tutsağı kamplarında uygulanan beyin yıkama işlemlerine de karşı koymasını bildi. Türk askerlerinin ölüm oranı, ‘Birleşmiş Milletler’ birlikleri içinde en yüksek orana sahip olan Birleşik Amerika askerlerinden sonra ikinci sıradaydı.” (Kılıç, A., 1956:150)

Bu sözler en azından üç gerçeği belirlemektedir. İlk olarak, Türk hükümeti, Kore savaşını, kendisinin “NATO”ya girmesini engelleyen Batılı ülkelere karşı, korkusuzluğunu, güvenilirliğini ve önemini göstermek için bir olanak olarak görmüştür. İkinci olarak, Kore savaşı, Demokrat Parti hükümetini övmek için de kullanılmış ve iç siyasette önemli bir öge niteliği kazanmıştır. Üçüncü olarak ortaya çıkan gerçek, Türkiye’nin Batı dünyasına katılabilmek için çok yüksek bir fiyat ödemiş olduğudur.

“NATO”: TÜRKİYE İLE BATI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ONAYLANMASI

Türk birlikleri Kore’ye gönderilir gönderilmez, hükümet “NATO”ya girme isteğini yineledi. Fakat sonuç, bir üye olarak kabul edilmek yerine, yalnız askerî planlama etkinliklerine çağrılmak oldu. Bu arada, Birleşik Amerika, Türkiye’de askerî üslere gereksinme duymaya başlamıştı. Hükümet, “NATO” üyesi olmadıkça, Birleşik Amerika’ya üs vermeyi kabul etmedi (Gönlübol, 1974:246). Sonunda, Türkiye 17 Ekim 1951’de “NATO”ya üye olarak çağrıldı ve hükümet, 18 Şubat 1952’de, Meclis’in de onayını almış olarak “Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü”ne katıldı.

BÖLGESEL BİRLİKLER

“NATO”ya katıldıktan sonra, Türkiye bölgesel birlikler aramaya başladı. Türkiye’nin bu çabalarının ardında iki temel neden vardı. Birinci neden, Sovyetler, Türkiye üzerindeki isteklerini geri aldıktan sonra bile süren bir korkuydu. Aslında bu korkunun sürdürülmesi, Türk hükümetinin işine de geliyordu. “Stalin’in ölümünden sonra başa geçen yöneticilerin Mayıs 1953’te Türkiye üzerindeki istekleri geri aldıkları gerçeğini görmezlikten gelen Menderes hükümeti, NATO ilişkilerini bütünleştirmek amacıyla bölgesel birlikler kurmak için yoğun çabalara girişti.” (Harris, 1972:62) İkinci neden, Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de liderlik görevi yapmak istemesiydi.

28 Şubat 1953’te Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya, Ankara’da bir “Dostluk ve İşbirliği Antlaşması” imzaladılar. Fakat, Kıbrıs bunalımı ve Sovyet-Yugoslav yakınlaşması, bir süre sonra antlaşmayı anlamsızlaştırdı. Aslında Türkiye, Atatürk zamanından beri, Balkanlar’da çeşitli birlikler kurmak için uğraşmaktaydı. Fakat Yunanlıların “Megalo İdea”sı (İstanbul’u ve Bizans İmparatorluğu’nun önceki topraklarını bir gün Yunanistan’a katmak amacı) Balkanlar’da kurulması düşünülen her türlü birliği engelliyordu. Bu nedenle, Balkan birliğini kurmaya yönelik bütün Türk çabaları, sonunda düş kırıklığıyla bitti. 1953 Antlaşması da kural dışı kalmadı. Kıbrıs üzerindeki Yunan tutkusu, antlaşmanın uygulanmasını olanaksızlaştırdı.

BAĞDAT ANTLAŞMASI: ORTADOĞU'DA SERÜVEN

Ortadoğu'daki durum, Balkanlar'dakinden değişti. Türkiye burada "NATO" üyesi olarak, Batı'nın bir uzantısı rolündeydi. Ayrıca, Birleşik Amerika, Ortadoğu'da güvenilir bir birlik arıyordu. Demokrat Parti hükümeti ise Batı'ya ve özellikle Birleşik Amerika'ya Türkiye'nin ne ölçüde güvenilir olduğunu kanıtlamak için bölgedeki her tür girişimin içine girmeye hazırdı.

12 Haziran 1954'te Türkiye ile Pakistan bir antlaşma imzaladı. Daha sonra, 24 Şubat 1955 yılında Türkiye ve Irak arasında da bir anlaşmaya varıldı ve Bağdat Antlaşması'nın çekirdeği ortaya çıktı. Ortadoğu'daki varlığını korumak ve sürdürmek isteyen İngiltere, hiç gecikmeden 4 Nisan 1955'te Antlaşmaya katıldı. İlginç olan nokta, başlangıçta bir Amerikan girişimi olan Antlaşmanın liderliğini İngiltere'nin ele geçirmiş olmasıydı. 23 Eylül'de, Türkiye ve Irak'ın çağrıları üzerine, Pakistan da katılma kararı alınca, Antlaşmanın örgütü tamamlanmış oldu. Antlaşmanın dışında kalan ülkeleri gücendirmek istemeyen Amerika, tam üye olmayı kabul etmedi ve gözlemcilikle yetindi.

Bağdat Antlaşması'nın sonuçları, Türkiye bakımından pek olumlu olmadı. Her şeyden önce, Türk-Sovyet ilişkileri gerginleşti. İkinci olarak, Antlaşmanın dışında kalan Arap ülkeleri, Türkiye'ye, Batı "emperyalizmi"nin bölgedeki temsilcisi rolünü yüklediği için, kuşku ile bakmaya başladılar. Bütün bunların karşılığında elde edilen bir kazanç da yoktu. Çünkü Türkiye, bütün silahlı kuvvetlerini "NATO"nun emrine vermiş ve Birleşik Amerika da Antlaşmaya tam üye olarak katılmamıştı. Bu durumda, Antlaşmanın bir askerî güç oluşturabilmesi olanağı kalmamıştı.

1958 yılının yaz aylarında Irak'ta Nuri Said düzenine karşı bir "darbe" yapıldı ve "meşrutî krallık" sona erdi. "Darbe"den sonra, Irak'ın dış ilişkileri de değişmişti. Türk hükümetinin Irak'taki devrik iktidara yardım etmek için eyleme geçmesini Birleşik Amerika önledi (Avcıoğlu, 1974:1644-1648). Sonuç olarak, Irak, Antlaşmadan çekildi. Bundan sonra Antlaşmanın adı da "Merkezî Antlaşma Örgütü" (CENTO) olarak değiştirildi.

TÜRKİYE, BATI'NIN SÖZCÜSÜ ROLÜNDE

"NATO" üyesi olarak Türkiye, 18 Nisan 1955'te Bandung'ta yapılan toplantıda Batı'nın sözcüsü rolünü oynadı. Böylece de, "emperyalist" güçlere karşı ilk bağımsızlık savaşı veren ülke olarak, "Üçüncü Dünya" ülkeleri arasında sahip olduğu "önemli ülke" niteliğini bütünüyle yitirdi.

1950-1960 döneminde iktidarda olan Demokrat Parti hükümeti, dış siyasette, hiçbir koşul öne sürmeden ve her fiyatı ödemeye hazır olarak Batı ile bütünleşme çabalarını sürdürdü. Türkiye'nin uluslararası alandaki bütün ilişkileri "NATO" açısından görülüyordu. 27 Mayıs 1960'tan sonra, dış siyaset alanında da kimi küçük değişimler gözlemlendi. Üçüncü Dünya ülkelerine karşı daha saygılı bir siyaset izlenmeye başlanmıştı. Örneğin, Fransa'ya karşı Cezayir'in desteklenmesi düşünüldü. Fakat, "Millî Birlik Hükümeti" temelde, 1950-1960 dönemindeki dış siyasetin genel çizgilerine uygun davranıyordu (Çelik, 1969:202). 1964'te Kıbrıs bunalımı yeniden ortaya çıkana değin, Batı ile birlik, dış siyasetin temel çizgisini

oluşturuyordu. Aslında bu yaklaşım, iç siyaset alanındaki ideolojik öğelerin bir ürünüydü. 1950'lerde, kapitalist sınıf, toplumsal, ekonomik ve siyasal bir güç olarak ortaya çıktıktan sonra, dış siyaset de, bu sınıfın ideolojik yaklaşımlarına göre biçimlendi. 1945'lerde ortaya çıkan Sovyet tehdidi de bu ideolojik etkiyi pekiştiren bir rol oynamıştı.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ÇÖKÜŞÜ: TÜRKİYE BÖLGESEL GÜÇ OLMA YOLUNDA

20. yüzyılın bitişi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile noktalandı.

Bu olaydan en çok etkilenen ülkelerden biri hiç kuşkusuz Türkiye oldu. Çünkü Türkiye hem Sovyetler Birliği'nin komşusu, hem de bu kimliği ile, Doğu-Batı bloklaşması içinde, Batı blokunun önemli bir müttefiki idi.

İki kutuplu "soğuk savaş dönemi" dünyasının yerini alan ve tek kutuplu nitelek taşıyan Yeni Dünya Düzeni (YDD) bir süre sonra çok kutuplu niteliğe dönüşecek de olsa, en azından 21. yüzyılın ilk yarısında Birleşik Amerika'nın siyasal ve askerî denetiminde görünüyor.

Uluslararası sermayenin, Uzakdoğu'da ya da Avrupa'daki konsantrasyonu, bu tek kutuplu siyasal ve askerî güç denetimini uzun dönemde bir ölçüde de olsa, çok kutuplu biçimde dengeleyebilir. Fakat böyle bir gelişme ancak 21. yüzyılın ikinci yarısından sonra değişebilecek olan dengeler çerçevesinde olanaklı gözüküyor.

Bu arada, iki kutuplu dünyanın yıkılmış olması, hiç kuşkusuz, bölgesel çatışma olasılıklarını büyük ölçüde artırmıştır.

Bu durumun nedenleri arasında sadece, kendi nüfuz alanlarını denetleyen ve böylece "dehşet dengesi" sayesinde yerel çatışmaları önleyen liderlerin yokluğu değil, aynı zamanda, ABD'nin dünyanın her yerinde aynı etkinlik ve yeterlilikle müdahale olanağının bulunmayışı da dikkate alınmalıdır.

Ayrıca bölgesel güçler arası dengelerin korunmasında silah ticaretinin tatlı kârları, kitabın başında anlattığımız "küreselleşmenin kültürel ayağının etkilerinden biri olarak ortaya çıkan ve gittikçe büyüyen etnik, dinsel ve kültürel ayrımlar çerçevesinde, bölgesel çatışma olasılıklarının ekonomik temellerini de oluşturmaktadır." (Sander, 1992:25)

Türkiye'nin hem ABD'nin büyük ölçüde bağımlı olduğu Ortadoğu petrolleri, hem de Yakındoğu, Kafkasya ve Balkanlar gibi çatışma alanlarının tam göbeğinde yer aldığı düşünülürse, çevresindeki ateş çemberinden kendini soyutlamasının olanaksız olduğu görülecektir.

Bu yörelerdeki değişme ve gelişmelerin belirsizliği, doğrudan doğruya Türkiye'nin dış politikasına yansyarak, 21. yüzyılda ülkenin dış dünya ile ilişkilerinde önemli riskleri vurgulamaktadır.

Öte yandan, soğuk savaşın bitmiş olması, Türkiye'yi askerî açıdan bir "ileri karakol" durumundan çıkarmış ve uluslararası ilişkilerine Batı blokuna "bağımlılık" ilkesi yerine, "eşitlik" ilkesi çerçevesinde yaklaşması olanağını tanımıştır. (Sander, 1992:26)

Bir yabancı gözlemcinin belirttiği gibi, soğuk savaş döneminde, Amerika ile

Türkiye'yi bir araya getiren NATO, üsler, askeri yardım gibi konular artık önemlerini yitirmekte, böylece Birleşik Amerika Devletleri'nin, Türkiye'ye olan ilgisi gittikçe zayıflamaktadır. Ayrıca, Türkiye'ye yardım konusu, her zaman Ermeni, Rum ve hatta Kürt lobilerinden dolayı, Amerikan yönetimi için zorluklarla doludur. Nitekim, 1997 yılında, 49 milyon dolar olan askeri yardım, Türk ordusunun Kürtlere karşı olduğu gerekçesiyle Amerikan Yasama Meclisi tarafından 25 milyon dolara indirilmiş, sonra Ermeni lobicileri bundan üç milyon dolar daha kestirmiş, bu durum karşısında Türk hükümeti bu yardımı reddetmiştir. (Pope ve Pope, 1997:243)

Türkiye, Kongre'nin 1998 yılı dış yardımını da koşullara bağlaması sonunda, bunu da reddetmiş ve böylece, 1998'den itibaren A.B.D. dış yardımı bitmiştir.

Aslında Türkiye'nin siyasal perspektif olarak, kendisini Avrupalı görmesi ve bu çerçevede AT'ye önem vermesi, Amerika ile olan ilişkilerinin bir ölçüde zayıflamasının, Türkiye açısından olumsuz değil, olumlu görülebilecek bir gelişme sayılmasına yol açmaktadır.

Bu çerçevede, Birleşik Amerika'nın, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğinde, ona destek vermesi, "Batı Bloku" kavramının, en azından Amerikalıların gözünde, bir ölçüde de olsa sürdüğünün bir işareti olarak da algılanabilir.

Hedefini Batı ile siyasal ve ekonomik bütünleşme olarak belirlemiş olan Türkiye'nin elinde hiç kuşkusuz, pek çok başka seçenek de bulunmaktadır.

Örneğin, "Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türk kökenli ve Müslüman cumhuriyetleri dünya politik sahnesine çekerken, Türkiye'yi de dünya politikasında ön plana doğru itmiştir." (Elekdağ, 1992:59)

Dünya dengeleri, "Doğu-Batı bloklaşması"nın yerini "Kuzey-Güney" çelişkisinin almakta olduğunu işaret ediyor.

21. yüzyılda, dünyanın temel çelişkisi, kapitalizm-sosyalizm savaşı yerine, zengin-yoksul karşıtlığına kayacak gibi görünüyor.

Türkiye Cumhuriyeti bu yeni "karşıtlık" içinde, hem coğrafi yeri, hem de ulusal geliri ve gelişmişlik düzeyi açısından "tam sınırdan" gözüküyor.

Bu çerçevede 21. yüzyılda Dış Dünya'nın Türkiye üzerindeki etkileri, sadece Yeni Dünya Düzeni'nin egemen yönlendirmesine değil, kendi bölgesinde ortaya çıkan sorunların ve olanakların değerlendirilmesine de bağlı olacak gibi görünmektedir.

5. KIBRIS: 1964'TEN SONRA TÜRK DIŞ SİYASETİNİN BELİRLEYİCİSİ

Akdeniz'de üçüncü büyük ada olan Kıbrıs'ı, Osmanlılar 1571'de Venediklilerden almışlardı. Rusları dengelemek isteyen İngilizler, Ada'ya 1878'de el koydular. Osmanlılara bir "ülmatom" veren İngilizler, olayı bir oldubittiye getirmişlerdi. Ruslar, Ardahan ve Batum'dan çekilirlerse, Ada'yı Osmanlılara geri vereceğini bildiren İngiltere, bu noktayı, Osmanlı-İngiliz antlaşması içinde belirtmemişti. Aslında, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarını (ve bu arada Süveyş Kanalı'nı) düşünen İngilizler, Ada'yı denetimlerinde tutmak istiyorlardı. İngiltere, duruma el koyduktan

sonra, Türk yöneticileri, Yunanlı yöneticilerle değiştirerek, Ada'yı Osmanlı etkisinden çıkarmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na girince, İngiltere de Kıbrıs'ı resmen kendi toprakları arasına kattı. Türkiye, Lozan'da bu katılmayı onayladı.

MAKARIOS'UN ORTAYA ÇIKIŞI: ŞİDDET BAŞLIYOR

1950 yılında **Makarios** (1913-1977) "Başpiskopos"luğa seçildi. **Makarios**'un etkinlikleri sonunda Yunanistan ile birleşme (ENOSİS) eğilimi gittikçe güçlendi. Yunan hükümeti de eğilimi olumlu karşıladı ve Kıbrıs'ın kendisine verilmesi için İngiltere'ye başvurdu. İngiltere bu isteği geri çevirdi. 1954 yılında Yunan hükümeti konuyu "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu"na götürmek istedi (**Gönlübol**, 1960:35-36). "Birleşmiş Milletler" konuyu görüşmeyi kabul etmedi. Ada'da bunalım sürüyordu. Kıbrıslı Rumlar şiddet eylemleriyle, İngiltere'yi soruna bir çözüm bulmak üzere zorluyordu.

Aslında, "ENOSİS" düşüncesinin ortaya çıkmasından bir ölçüde de İngilizler sorumluydu. Kıbrıs, 1912 ve 1915 yıllarında iki kez, kendi yanlarında yer almasını sağlamak için Yunanistan'a verilmek istenmişti. Almanlara karşı, İngilizlerin yanında yer almak istemeyen Yunan hükümeti, öneriyi geri çevirince, İngilizler de konuyu kapatmışlardı. Fakat, bu tarihsel gelişim, hiç kuşkusuz "ENOSİS" düşüncesinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştı.

29 Ağustos 1955'te Londra'da Kıbrıs sorununa bir çözüm bulmak için uluslararası görüşmeler başladı. Toplantı, bir sonuca ulaşmadan, 7 Eylül'de bitti. Bu arada Kıbrıslı Rumlar, Yunanistan'a katılma amaçlarını gerçekleştirmek için "EO-KA" adı ile gizli bir örgüt kurmuşlardı.

Türkiye'den yalnız kırk mil uzakta olan Ada'nın durumu hakkında, Türklerin benimsemeyecekleri bir çözüme ulaşmanın olanaklı olmadığını bilen İngilizler, kendi kendini yönetim ilkesine dayalı bir öneri geliştirdiler. Fakat Yunanistan bu çözümü kabul etmedi. Yunan hükümeti, 1957 yılında, sorunu yeniden "Birleşmiş Milletler"e götürmek istedi. "Birleşmiş Milletler", konunun ilgili ülkeler arasında yapılacak görüşmeler yoluyla çözülmesini öğütledi. Yunanistan bu öğüde, Türkiye'nin "ilgili ülke" olmadığı gerekçesi ile karşı çıktı. 1958 yılında, İngiliz hükümeti, "**Macmillan Planı**" diye bilinen yeni bir öneri ortaya attı. Türk, Yunan, İngiliz ve Kıbrıslı temsilcilerin ortak yönetimi altında yedi yıllık bir geçiş dönemi öngören bu "plan" **Makarios** ve Yunan hükümeti tarafından bütünüyle geri çevrildi.

KIBRIS CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Sonunda Kıbrıs sorunu, "NATO" içinde ve ayrıca "Avrupa Konseyi" ile "Birleşmiş Milletler" tarafından da ele alındı. Bütün bu gelişmelerden sonra 5 Şubat 1959'da Türk ve Yunan Başbakanları, Zürih'te buluştular ve bir anlaşmaya vardılar. Bu antlaşma, Londra'da Türkiye, Yunanistan, İngiltere, Kıbrıs Türkleri ve Kıbrıslı Rumlar arasında da tartışılarak onaylandı. 19 Şubat'ta, imzalanan antlaşmaya göre, Kıbrıs bağımsız bir Cumhuriyet oluyordu. Türk ve Rum toplumları, işlerini, kendi toplum meclisleri ile yöneteceklerdi. Ortak işlemler, başkanlık sistemi çerçevesinde kurulan bir yürütme organı emiyle yapılacaktı. Başkan Rum,

Başkan Yardımcısı Türk olacaktı. Anayasa, Türklerin, İngilizlerin ve Yunanlıların güvencesi altına konuyordu. Aynı anlaşma, güvence veren ülkelere, Ada'daki Anayasa düzenini korumak ya da bozulmuşsa, eski durumuna döndürmek için askerî eyleme geçme hakkı tanıyordu. Aslında Türkiye ile Yunanistan arasında bir uzlaşmaya varılmıştı. Çünkü bu noktaya kadar, Yunanlıların "ENOSIS" isteğine karşı, Türkiye de, Ada'nın iki ülke arasında paylaşılması önerisinde direnmisti. Antlaşma, İngiltere'ye de, Kıbrıs'taki üslerini koruma olanağı veriyordu.

KIBRIS ANAYASASI'NIN SERÜVENİ: UYGULANMAYAN BELGE

Antlaşma imzalanır imzalanmaz, Rumların saptanan kurallara aykırı davranışları da başladı. Anayasa'nın kimi ilkeleri uygulamaya hiç konulmadı. Kıbrıslı Rumların, Anayasa'ya aykırı davranışları sonunda, Kıbrıs Anayasa Mahkemesi Başkanı olan Alman Profesör **Forsthoff**, görevinden ayrıldı. 30 Kasım 1963'te Başpiskopos **Makarios**, Anayasa'da kimi değişiklikler yapılmasını önerdi. Bu değişiklik önerilerinin genel amacı, Türkleri, Rumlarla eşit haklara sahip bir toplum olmaktan çıkarıp, Rumların denetiminde bir azınlık durumuna getirmekti. Türk toplumuna, Zürih ve Londra anlaşmalarıyla verilen hakların hepsi, **Makarios**'un önerdiği Anayasa değişiklikleriyle ortadan kaldırılmak isteniyordu. Türk hükümeti, değişiklik önerilerini, kendisine bildirilmesinden bir hafta sonra geri çevirdi.

Bu önerilerin kabul edilmemesi üzerine, Aralık 1963'te Rumların toptan öldürme eylemi başladı. Türkiye, Zürih ve Londra antlaşmalarına uygun olarak, Türk kırımının durdurulması için, Yunanistan ve İngiltere'ye başvurdu. Kıbrıs Anayasası'nı güvence altına alan üç ülke olarak, ortak eyleme geçilmezse, kendi başına işe karışacağını bildirdi. 27 Aralık'ta, Ada'da, bir İngiliz generalinin komutası altında, ortak bir güç kuruldu ve ilgili ülkeler arasında görüşmeler 15 Ocak 1964'te Londra'da başladı. Fakat **Makarios** her türlü öneriyi geri çevirdiği için, toplantı, bir sonuca varamadan, 31 Ocak'ta sona erdi.

"BİRLEŞMİŞ MİLLETLER" İŞE KARIŞIYOR: YETERSİZ BİR ÖNLEM

Sorun, yine "Birleşmiş Milletler"e götürüldü. "Güvenlik Konseyi", 1964 yılının Mart ayında bir karar alarak, Kıbrıs'ta görev yapmak üzere "Birleşmiş Milletler Barış Gücü"nü kurdu. Ayrıca, ilgili ülkeler arasındaki ilişkileri sürdürmek ve sorunu çözmeye yardımcı olmak üzere bir de "arabulucu" atadı. Fakat, "Birleşmiş Milletler"in bu kararlarının uygulanması zaman alıyordu ve bu arada Rumlar, Ada'daki Türkler üzerindeki baskılarını çok artırmışlardı. Bunun üzerine Türk hükümeti, askerî eyleme geçme kararı aldı.

JOHNSON'UN MEKTUBU: TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI

Türklerin askerî eyleme geçmelerini önlemek amacıyla, Birleşik Amerika Başkanı **Johnson**, 5 Haziran 1964'de Türk Başbakanı **İsmet İnönü**'ye bir mektup yazdı. Sonradan Türk dış siyaset tarihinde "**Johnson Mektubu**" olarak ün kazanan

bu mektup, şöyle diyordu: "...Türkiye, NATO içindeki ülkelerin tam bir onayına ve anlayışına sahip olmadan, Sovyetlerin işe karışmasına yol açacak bir adım atarsa, NATO ülkeleri, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne karşı korumak konusunda bir zorunluluk olup olmadığını düşünme olanağı bulamamışlardı... Size bütün içtenliğimle belirtmeliyim ki, Birleşik Amerika, bugünkü koşullar altında Kıbrıs'a yapılacak bir Türk askerî eyleminde Amerika'nın verdiği askerî araç ve gereçlerin kullanılmasına izin veremez." (Harris, 1972:115). Johnson'un bu mektubu, 1960'dan sonra ortaya çıkan sol düşüncelerin etkisiyle gelişen Amerikan karşıtı tutumun daha belirginleşmesine yol açtı.

KIBRIS BUNALIMININ TÜRK DIŞ SİYASETİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Kıbrıs bunalımı, Türkiye'ye, Batı uygarlığının tarihsel dostu Yunanistan karşısında Batı dünyasında yalnız kaldığını göstermiştir. Bu bunalımın, 1990'lı yılların sonunda Türkiye'nin Avrupa Birliği ile yaşadığı sorunlara kadar yansıyan sonuçları 1964-1965 yıllarında, Türkiye'yi, dış siyasetini yeniden gözden geçirmeye ve dünya üzerindeki yeri ile birlikte, komşularıyla olan ilişkilerini de Kıbrıs açısından irdelemeye zorlamaktaydı. Batı ile dostluk, Birleşik Amerika ile karşılıklı ilişkiler ve "NATO" bağlantıları, kamuoyu, siyasal partiler ve hükümet tarafından eleştirilmeye başlanmıştı. Başbakan İnönü, bu çerçeve içinde, "Yeni bir dünya kurulur, Türkiye bu dünyada yerini alır." dedi. Johnson'un mektubuna verdiği yanıtta da, "NATO"nun rolü bakımından, Türkiye ile Birleşik Amerika arasında önemli görüş ayrılıkları olduğunu bildiriyordu (Gönlübol, 1974: 539-540).

Kıbrıs bunalımı, 1947 tarihinde Birleşik Amerika ile imzalanmış olan yardım antlaşması sorununu da ortaya çıkardı. Bu antlaşmaya göre, "...Türk hükümeti, Birleşik Amerika hükümetinin onayı olmadan, kendisine verilen malzeme ve bilgiyi Türk hükümetinin memur ve temsilcilerinden başka kimseye devretmeyecek ve bu onay olmadan, veriliş amacının dışında kullanamayacaktır." (Harris, 1972:215; Tunçkanat, 1975:174). Bu koşulun, Türkiye'nin ulusal egemenliği ile bağdaşmadığı açıktı. İlginç olan nokta, bu bağdaşmazlığın, anlaşmanın yapılmasından on yedi yıl sonra farkına varılmış olmasıdır.

Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi bir başka gerçeğin daha ortaya çıkmasına yol açtı. Türkiye ile Birleşik Amerika arasında çoğu gizli olan yüz kadar ikili antlaşma vardı. Bunların kimileri yazılı değildi. Zaman zaman, Amerikan yetkilileri, Türk yetkilileri ile telefonda bile antlaşmalara varmışlardı (Gönlübol, 1974:549).

Bütün bu gelişmelerle birlikte, Türkiye'deki Amerikan üsleri de kamuoyu için önemli bir sorun niteliği kazanmıştı. Artık, Birleşik Amerika'nın, Türkiye'de "kapitülasyon"lar benzeri ayrıcalıklara sahip olması sert bir biçimde eleştiriliyordu. Sonunda, Türkiye, dış siyasetini yeniden gözden geçirmeye karar verdi. Genel eğilim, Batı ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi ve özellikle Birleşik Amerika'dan daha bağımsız bir dış siyaset izlenmesi doğrultusundaydı.

BİR SİYASAL BASKI ARACI OLARAK KIBRIS'TA TÜRK KIRIMI

Bu arada, Ağustos 1964'te Kıbrıs'ta Türklerin kırımı yeniden başlamıştı. Birleşik Amerika'nın ağır baskısı altında bulunan Türk hükümeti, Kıbrıs'a ancak uçaklarını yollayabildi ve Rum askerî üslerini bombaladı. Türk hükümetinin koyduğu adla, bu "sınırlı polis eylemi", Türk toplumu üzerine düzenlenen Rum saldırılarını durduramadı. Ancak bunların etkisini azalttı.

Kasım 1967'de Rumlar, halkı göç etmeye zorlamak için iki Türk köyüne saldırdılar. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türklerin topluca öldürülmelerini önlemek amacıyla, bir askerî eyleme girişmesi için hükümete yetki verdi. Fakat, Birleşik Amerika, bir kez daha işe karışarak, Türk hükümetinin eyleme geçmesini engelledi. Bu arada, Yunanistan'da "darbe" olmuş ve "Albaylar Cuntası" başa geçmişti. Bu nedenle "ENOSİS" düşüncesi artık **Makarios**'a çok uygun gelmiyordu. Yunan hükümeti ile Makarios'un arası açılmıştı.

MAKARIOS'UN DÜŞÜRÜLMESİ: TÜRKİYE'NİN ASKERİ EYLEME GEÇME NEDENİ

15 Temmuz 1974 tarihinde Yunan hükümeti, **Makarios**'a karşı bir "darbe" düzenledi. **Makarios** düşürüldü ve yerine, geçmiş yıllarda Türklerin kırımı konusunda aşırı tutumuyla tanınmış olan gazeteci, **Nikos Sampson** Başkan yapıldı. "Darbe"nin amacı, Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılmasını sağlamaktı (**Oberling**, 1982:147-160). Bu eylem, Kıbrıs Anayasası'nın açıkça yürürlükten kaldırılması anlamını taşıyordu. Bu nedenle, Türkiye, Anayasa için güvence veren ülkelerden biri olarak ortak eylem önerisiyle İngiltere'ye başvurdu. İngiltere bu başvurmayı geri çevirince, Türkiye, Zürih ve Londra antlaşmalarından doğan haklarına dayanarak, Türklerin öldürülmesini ve Ada'nın Yunanistan'a katılmasını önlemek amacıyla tek başına askerî eyleme geçti. Girne'de bir "köprü başı" tutulunca, Türk hükümeti, "Birleşmiş Milletler"in ateşkes çağırısına uyarak askerî eylemi durdurdu ve Cenevre'de Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasındaki barış görüşmeleri başladı. Fakat Yunanistan uzun dönemli bir çözüme yanaşmayınca, Türkiye, Kıbrıslı Türklerin kırımını önlemek ve askerî bakımdan güçlenmek için Ada'da tırmanma eylemine girişti. Bu arada, "darbe"yi hazırlayan Yunan "Cunta"sı, Türkiye, Kıbrıs'a çıkartma yapınca, görevden çekilmişti. Böylece, "Cunta"nın devrilmesi, doğrudan doğruya Türkiye'nin giriştiği askerî eylemin bir sonucu oluyordu.

Türkiye'de, "Kıbrıs Çıkartması" kararını veren hükümet, askeri harekât sonrası aynı cesareti ve uyumu gösteremedi. MSP kanadının barış dönemi stratejisini engellemesi, sorunun Türk ve Rum kesimleri arasındaki ikili müzakerelerle çözülme olasılığını ortadan kaldırdı (**Birand**, 1979:74-83).

Olayın başında Sovyetler Birliği, Türkiye'yi destekler bir tutum takındı, fakat sonradan desteğini geri çekti. Çünkü, Birleşik Amerika, Türk hükümetinin karşısına çıkmamıştı. Birleşik Amerika hükümetinin bu "çekimser" tutumuna karşılık, "Kongre" daha kesin bir davranış gösterdi ve Türkiye'ye "silah ambargosu" uygulama kararı aldı. Uzun süren ambargo, Türk ekonomisini olumsuz bir baskı altı-

na aldı. Türkiye, Kıbrıs'taki askeri başarısını, siyasal başarıya dönüştürememiş olmasının bedelini ağır ödedi.

Türk hükümeti, Kıbrıs için uzun dönemde çözümün, coğrafya temeline dayalı bir "konfederasyon" kurulmasıyla sağlanacağı görüşündedir. Sorunun önemi, Ada'nın sahip bulunduğu yerden doğmaktadır. Kıbrıs, Doğu Akdeniz'i denetlediği için, Türkiye'nin Güney sınırlarının güvenliği ile yakından ilişkilidir. Yunanistan'a katılmış bir Kıbrıs (bir de Yunanlıların "Megalo İdea"ları düşünülürse) Türkiye için büyük bir tehlike olabilir.

BAĞIMSIZ CUMHURİYET AŞAMASI

Kıbrıs Rum kesiminin ve Yunanlıların uzlaşmaz tutumları, sonunda, olayı "Bağımsız Cumhuriyet" aşamasına götürdü.

Özellikle Kıbrıslı Rumların, "Toplumlarası Görüşmelerdeki" uzlaşmaz tutumundan dolayı, **Denktaş** ve arkadaşları, "Federe Devlet" aşamasından "Bağımsız Devlet" aşamasına geçmeyi bir zorunluluk saydılar.

14 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu, başta Yunanistan olmak üzere pek çok ülkeyi tedirgin etti. Uluslararası forumlarda Türkiye aleyhine yeni bir kampanyanın başlatılmasına yol açtı. Bu yeni Türk Devleti, dünya devletleri tarafından "Bağımsız Devlet" olarak tanınmadı.

Bütün bu acı gerçeklere karşın, tarihin bu aşamasında "Bağımsızlık" Kıbrıslı Türkler için bir zorunluluk olarak gözüküyordu.

AVRUPA BİRLİĞİ VE KIBRIS

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan ettikten sonra sorun, iyice "müzminleşmeye" bırakıldı. Çünkü ne Rum kesimi, Ada'da kalıcı bir barış için gerekli olan siyasal yapıyı müzakere ediyor, ne de Türk kesimi, şu anda üzerinde yaşadıkları topraklardan ciddi bir ödün verme olanağına sahip gözüküyordu.

Fiili durumun sürmesi, güvenlikleri Türkiye Cumhuriyeti tarafından güvenceye alınmış olan Türk kesiminin lehine bir öge olarak gözüküyordu. Çünkü zaman geçtikçe, Ada'daki fiili durum, yavaş yavaş herkesin alıştığı bir görünüm kazanıyordu.

Bu arada, 1991 yılı sonunda, 19 Aralık'ta, Genel Sekreter **Cuellar** tarafından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne sunulan rapor, bir ölçüde Türk tezinin desteklenmesi anlamını taşıyordu.

Bu raporda, **Cuellar**, "egemenliğin siyasal açıdan eşit iki toplum arasında eşit biçimde paylaşılması" gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca, **Cuellar**'ın raporunda, iki taraf arasında varılacak anlaşmanın toplumlar tarafından onaylanması gerektiğinin belirtilmesi de, Türkler tarafından ileri sürülen "self-determination" ilkesinin kabulü anlamını taşıyordu (**Gürel**, 1992:161).

Kıbrıs sorunu o denli uzun süren bir sorun ki, olayın başaktörleri bile zaman zaman değişiyor.

Birleşmiş Milletler, 1992 yılına yeni bir Genel Sekreter ile, Amerika'ya yakınlığı ile tanınan, Rum Ortodoks dinine mensup **Butros Gali** ile girdi.

1993 yılında, Rum kesiminin Başkanı **Vasiliu**, seçimleri yitirdi ve yerine **Klerides** geldi.

Aynı sıralarda, Cumhurbaşkanı **Denktas** ile Başbakan **Eroğlu** arasındaki sürüşmeler de su yüzüne çıktı.

Gürel'in deyişiyle, "Kıbrıs'ta öteden beri 'patronaj'a dayanan, iktidar için kollama ve 'ulufe' dağıtmanın esas olduğu bir siyasal yapı vardır. Üstelik, 1980'lere kadar kendini yönetmekte oldukça başarılı olan Kıbrıs Türk halkı, özellikle Türkiye'den esen 12 Eylül ve Özalcı rüzgârlarla, bu işte oldukça geriye düşmüştür." (**Gürel**, 1993:119)

Gerçekten de gerek **Özal**'in, gerekse **Çiller**'in Kıbrıs sorununu Türkiye'nin sırtında bir kambur olarak gördükleri ve bir an önce bu sorunu tasfiye etmek istedikleri artık bir sır olmaktan çıkmıştır (**Soysal**, 1995:165-167).

Sorunu tasfiye etmenin yolu da bu yöneticiler için, Kıbrıs'ı denetlemekten, yani O'nun iç işlerine karışmaktan geçmektedir.

Ayrıca, Yunan lobisinin etkisindeki Avrupa Birliği de, Türkiye'nin Batı ile bütünleşme yönündeki her çabasının önüne, Kıbrıs'ta ya da Güneydoğu'da, ulusal egemenlik ve ulusal savunma açısından sakıncalı olan istekler çıkarmaktadır.

Bir dönem Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan değerli araştırmacı **Soysal** bu konuda şöyle yazmaktadır: "Türklerin 'Avrupa zaafı'nı keşfetmiş olan Batı, bu zaafıtan yararlanıp Gümrük Birliği vesilesiyle iki amacı birden gerçekleştirmeye çalışıyor. Aslında, Gümrük Birliği gibi ekonomik ve ticarî bir konuyla hiç ilgisi olmayan iki amaç: Geleceğin bağımsız Kürt devletine doğru ilk adım olmak üzere Güneydoğu için özerklik statüsü koparmak ve Kıbrıs'taki bağımsız Türk devletinin varlığına son vermek.

"Birinci amacın gerçekleşmesindeki güçlüğü gördükçe, ikincinin gerçekleştirilmesi onlara gitgide daha kolay gözüküyor.

"Zaten, bu yolda en önemli engeli aşmışlar ve Gümrük Birliği konusundaki Yunan vetosunun kaldırılması karşılığında Kıbrıs Rum Yönetimi'nin 'Kıbrıs Cumhuriyeti olarak Ada'nın bütünü adına' tam üye oluşu için görüşmelerin takvime bağlanışına Türkiye'nin sessiz kalmasını sağlamışlardır.

"Oysa, Londra ve Zürih anlaşmaları ile Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960 tarihli Anayasası'na göre, hem tam üyelik başvurusunun iki toplumca birlikte yapılması gerekir, hem de Türkiye ile Yunanistan'ın birlikte üye olmadıkları bir birliğe Kıbrıs giremez." (**Soysal**, 1995:169-170)

Avrupa Birliği'nin Türkiye üzerindeki baskısı ve bu baskının Kıbrıs sorununu da kapsaması, Avrupa Birliği üyesi olan ve Türkiye'nin bu birliğe girmesini engelleyen Yunan Lobisi ile birlikte, Brüksel'in Türkiye'ye karşı tutumundaki nedenler olarak şu seçenekleri düşündürüyor:

"Kıbrıs bahane, Kıbrıs manivelası ile Türkiye üzerinde oyun oynanıyor veya Türkiye'yi sıkıştırmak bahane ve arayoldur, esas hedef, AB'nin Ada üzerindeki denetimidir gibi, iki farklı yorumun akla gelmesine neden oluyor. Bu iki farklı olasılık da aynı sonucu doğuruyor. Birinde doğrudan doğruya, ikincisinde ise dolaylı olarak Türkiye üzerindeki baskı ve yönlendirmeyi hedef alıyor.

"Ancak, AB'nin, Türkiye'yi bu kadar küçük görmesi, aşağılaması, işte bunun

açıklaması çok zor. Neden? AB'nin uzun vadede bölgede Türkiye'nin işbirliğine büyük gereksinimi var. AB bunu çok iyi hesaplayabilecek beyinlere ve politikacılarla sahip. Buna rağmen, neden üstümüze üstümüze geliyor ve bizi, 'marjinal bir ülke' gibi iteleyip kakalıyorlar.

"Birinci olasılık, 'Türkiye büyük iç sorunlar ve istikrarsızlıklarla uğraşırken istediklerimi dikte edebilirim' düşüncesi olabilir.

"İkincisi, Türkiye'yi bölgede 'kontrollü istikrarsızlık sınırları içinde tutma' eğilimi olabilir.

"Üçüncüsü ise, Türkiye'nin AB üyeliği taleplerini 'engellemek' için, bir araç olarak kullanmak olabilir.

"Bu olasılıklar, birbirlerinin alternatifi değildirler. Aynı zamanda, birbirlerini tamamlayan ve destekleyen olasılıklardır." (Manisalı, 1997a)

Gerek olayların akışı, gerekse uzmanların çözümlemeleri, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinde, Kıbrıs, AB, Gümrük Birliği ve hatta NATO gibi sorunların, birbirleri ile bağlantılı olarak, ülkeyi ve ülkenin dış ilişkilerini derinden etkilediği biçimindedir.

FÜZE KRİZİ VE AVRUPA BİRLİĞİ

Türkiye hep Batı ile birleşme ve bütünleşme uğruna ve özellikle mevcut iktidarların bu hedefi iç politika malzemesi yapmak istemesi sonunda, ağır ödünler vermiştir.

Bunların en tipik örneklerinden biri, Evren'in 12 Eylül askerî yönetimi döneminde NATO Başkomutanı General Rogers'in verdiği söze kanarak, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesini onaylamasıdır. Rogers, Ege'deki Yunan adalarının hava sahasının 6 mil olarak kabul edileceği, Yunanistan'ın sorun çıkarmayacağı, yeni askerî yönetime kolaylıklar sağlanacağı konusunda, kişisel güvence vererek, Türkiye'nin Yunanistan'ı veto etmesini engellemiştir (Güldemir, 1985:81-85). Güldemir'in iddiaları üzerine, Evren'in, anılarında yanıt verirken bizzat itiraf ettiği gibi, General Rogers mektubunda, "Yunanistan'ın re-entegrasyonuna, Türkiye'den prensip olarak hiçbir itiraz gelmemiş olduğu gerçekten doğrudur," diyordu (Evren, 1991b:313).

Ardından çok önemli bir başka ödün, Çiller'in Gümrük Birliği'ne girebilme uğruna, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyelik müzakerelerinin başlamasına sessiz kalması ile verilmiştir.

Bu ödünlerin sonunda Türkiye, Gümrük Birliği'ne, yönetimde hiçbir söz hakkı olmadan ve gerekli mali yardımı da Yunan vetosundan dolayı alamadan, adeta bir sömürge gibi dahil edilmiştir. Bunun karşılığında Avrupa Birliği, 1997 yılında, tam ortaklık müzakerelerine başlanacak ülkeler arasında, "Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin" Ada'nın tümünün temsilcisi olarak katılacağını açıklamış, Türkiye'yi ise bu listenin dışında tutarak, en azından yakın gelecek açısından ülkemize Avrupa'nın kapılarını kapatmıştır.

İşte sürekli olarak Türkiye'deki basiretsiz yöneticilerin verdiği ödünlerle, dış politikada ülkenin aleyhine gelişen olaylar, birdenbire patlak veren bir S-300 füze-leri sorunu ile doruk noktasına ulaştı.

Kıbrıs Rum Yönetimi, Rusya Federasyonu'ndan, Türkiye'nin tümünü menzili içinde tutan ve saldırı amaçlı kullanılabilecek S-300 füzeleri satın almıştı. 1997 yılında, tam AB kendisi ile tam ortaklık statüsünü görüşmeye başlayacağını ilan ettiği sırada, bu füzelerin, Ada'ya getirileceği ortaya çıktı.

Türkiye bir yandan Boğazlardan füze taşıyan gemilerin geçmesini fiili denetimlerle engellemeye çalışırken, öte yandan, uluslararası platformlarda da gerekli girişimlerde bulunmaya başladı.

Füze krizi Batı karşısında iç politikadaki durumlarını güçlendirici adımlar atmak için, sürekli ödün veren politikacıların Türkiye'yi getirdiği noktanın somut bir sonucu idi. Bu konuda **Manisalı'nın** gerçekçi değerlendirmesi şu biçimdeydi:

"Ankara birinci tuzağa, 6 Mart 1995'te Gümrük Birliği belgesi imzalanırken '*Yunan vetosunun kaldırılması karşılığında*' **Tansu Çiller** hükümetinin verdiği ödünle düşürülmüştü. Şimdi de S-300 füzelerinin Rumlar tarafından konuşlandırılmamasına karşılık ödün isteniyor. S-300 krizi 6 Mart'ta Ankara'nın düşürülmüş olduğu tuzağın ikinci perdesidir.

"Olaylar Türkiye'de çabuk unutuluyor ve hatalar tekrarlanabiliyor. Yunanistan ve Rumlar, AB'yi de kötü oyunlarına dahil ederek göz göre göre, 1995'te sergiledikleri tuzağı tekrarlıyorlar. Füze krizi bu nedenle, Mart 1995'te oynanan oyunun devamı, ikinci perdesidir. Bugünü görmek için iki üç yıl öncesinden başlamış olan olayları hatırlamamız çok önemli.

"1994'ün son aylarına girerken, Yunanistan, Türkiye-AB Gümrük Birliği belgesinin imzalanmasına karşı veto koymuştu. Bu aslında, AB içinde, Türkiye'yi köşeye sıkıştırıp 'Kıbrıs adasını, Rum yönetimi altında, AB potası içinde eritmek için' bir fırsattı ve zaten Anakara'da öyle bir hükümet vardı ki, '*Her ne pahasına olursa olsun, belge imzalanmalıdır*' diyordu. Yunanistan Şubat 1995'te vetosunu kaldırdı. Neyin karşılığı kaldırdı:

"Türkiye, 'AB'nin GKRY ile adanın tümünü temsilen ve **Kıbrıs Cumhuriyeti** olarak tam üyelik görüşme takvimini belirleyecek, bunu bağra bağra bütün dünyaya ilan edecek ve Türkiye, 1960 anlaşmalarına aykırı olan bu duruma, AB nezdinde sessiz kalarak, dolaylı yoldan onay verecekti.' Önce AB, 24 Şubat 1994'te, başkanlık olarak zehir zemberek bir açıklama yaptı ve açıklanan yazılı belgede: '*Ben AB olarak, adada sadece Rum yönetimini kabul ediyorum; Türkler bir cemaattir. Rum yönetimini, 'Kıbrıs Cumhuriyeti' adına ve adanın bütününe temsilen AB'ye alacağım. Bunun için de bir takvim belirtiyorum. AB hükümetler arası toplantıyı takiben altı ay içinde, Rumlarla tam üyelik görüşmelerine başlıyorum.*' Buna Ankara'dan Brüksel'e yönelik bir tepki çıkmadı. Çıkamazdı da. Çünkü Yunan vetosu '*Hükümetin, kullanabileceği yetkiyi kullanmaması ve sessiz kalması karşılığında*' kalkmıştı. Elindeki yetkiyi kullanmama ve haklarını karşı tarafa teslim etme, 6 Mart 1995 belgesinin içinde bulunan 16. maddenin ekinde de göstere göstere yer aldı. Hükümet, tanımadığı GKRY ile hem de 'Kıbrıs Cumhuriyeti' olarak 5 yıl içinde serbest ticaret yapısına girmeyi AB'ye taahhüt ediyordu.

"İşte Şubat ve Mart 1995'te, Türkiye'ye karşı oynanan '*Yunan vetosu oyunu*' karşılığında o zamanki hükümetin verdiği ödün buydu. 6 Mart belgesi, imza öncesinde, kamuoyundan ve 'ilgili çevrelerden' titizlikle saklanarak bu tezgâh yürü-

tüldü. Birkaç ay sonra durumun ‘vehameti’ bazı ilgili çevrelerde anlaşıldı ve Millî Güvenlik Kurulu işe elkoyamak zorunda kaldı. Bir ay içinde de işleri düzeltip hataları ortadan kaldırılabilmek için ünlü ‘**Demirel-Denktaş Deklarasyonu**’ 28 Aralık 1995’te, vakit geçirmeden yayınlandı. Bu deklarasyon ile Ankara, Kıbrıs’a ilişkin hak ve yetkilerinden vazgeçmediğini, ‘*Hükümetin dışındaki kurumlar aracılığı ile*’ ortaya koyuyordu.

“Bugün ise füze krizi ile tuzağın ikinci safhası gerçekleştirilmek isteniyor. Rumlar ve Yunanistan, birinci tuzak operasyonu ile elde ettiklerini 1997’ye kadar tepe tepe kullandılar. Görüşme sürecini belli bir noktaya getirdiler. Şimdi ‘*son kritik dönemeç, ilan edilen ve takvimi belirlenen görüşme sürecinin fiilen başlatılmasıdır*’. Fiilen başlama operasyonu için hazırlanan tuzak ise S-300 füze krizidir. Eğer Türkiye ve KKTC, ‘*Rumlar ile AB arasında görüşmelerin fiilen başlamasına karşılık, almayı öngördüğü önlemleri almaz ise füzeler de yerleştirilemez.*’ Bunun Türkçesi şudur: ‘*Rumları ‘Kıbrıs Cumhuriyeti’ olarak AB’ye alacaklar; Türkler azınlık olacak; KKTC ile Türkiye arasındaki bağlar hukuki ve siyasi olarak koparılmış olacak; 1960 anlaşması ortadan kalkmış olacak. Bütün bunların karşılığında da füzeler konmayacak.*’

“Bütün bunlardan sonra füzeler konsa ne olur, konmasa ne olur? Çünkü böyle bir formül, adanın dolaylı yoldan Yunanistan’a katılması anlamına gelir ve ada Türkleri de Batı Trakya’daki Türk azınlığının konumuna düşer.” (Manisalı, 1997b)

YUNANİSTAN’DAN KAYNAKLANAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM OLANAKLARI

Manisalı’nın satırlarından da açıkça görüldüğü gibi, Türkiye 21. yüzyıla girerken, bir yandan Kıbrıs, öte yandan AB konularında ciddi sorunlar yaşamaktadır.

İşin ilginç yanı Türkiye’ye karşı, Batı dünyasının sanki tek bir ülke imiş gibi davranmasıdır. Özellikle Yunan dış politikasından büyük ölçüde etkilenen Batı, ülkenin bütün dış sorunlarını adeta tek elden, tek bir perspektifle ele almakta ve bütün dış sorunları, birbiri ile yakından ilişkili bir biçimde, üstelik “demokratikleşme”, “Güneydoğu sorunu”, “tarihteki Ermeni sorunu” gibi iç sorunlarla da bağlantılı olarak önümüze koymaktadır.

Bunun en önemli nedeni, Türkiye’nin Batı dünyası ile bütünleşme arzusu içinde olması, bir “Batı Kulübü” olan Avrupa Birliği’ne katılmak istemesidir.

Bu istek karşısında Batı da, kendi normlarını Türkiye’ye uygulamakta ve O’ndan beklediği belli tutum ve davranışları açıkça ifade etmektedir.

Tam bu noktada “Yunanistan faktörü” işin içine girmekte, Yunanistan’ın Türkiye ile ilgili beklenti ve davranışları, üyesi olduğu Batı Dünyası’nı önemli ölçüde etkilemektedir.

Ege kıta sahanlığı, Batı Trakya’daki Türkler, Kıbrıs gibi iki ülke arasında müzminleşmiş sorunlarda ortaya atılmış olan Yunan tezleri, ne yazık ki, Türkiye’nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde de egemenlik kazanmakta, Türkiye’nin sorunları, Batı tarafından “Yunan Gözlüğü” ile görülmektedir.

Avrupa Birliği’nin üyesi olan ve gerek din gerek kültür olarak bu birliğin temellerinde yatan ana değerler açısından çok etkili bir konumda bulunan Yunanis-

tan'ın tüm gücüyle, Türkiye'yi, Avrupa'dan ve Anadolu'dan dışlamak istemesi, Türkiye'nin 21.yüzyıldaki en önemli sorunlarının başında yer alacaktır.

Avrupa ile olan ilişkilerde önemli olan, Batı'nın Türkiye'den beklentileri ile, Türkiye'nin ulusal çıkarlarının ne ölçüde uyduğuur.

Özellikle komşularımızla ve bunların en başında da Yunanistan ile olan uyumsuzluklarda Batı, açıkça Türkiye'ye karşı bir taraf olarak davranır ve bu davranışını ısrarla sürdürürse, "Batı ile bütünleşme" hedefinin Türkiye'nin gündeminden düşeceği açıktır.

Kıbrıs olayı, bu çerçevede, tarihsel sorunlar da dikkate alındığında, ancak iki ayrı egemen devletin konfederasyonu biçimindeki bir çözümle istikrara kavuşabilir.

Gerek Ada tarihinde bir utanç sayfası olarak yazılmış olan ve henüz unutulmayan kanlı Rum saldırıları, gerekse Yunanistan'ın Türkiye ile olan ilişkilerinde sürekli olarak saldırgan ve uzlaşmaz bir tutum içinde olması, Kıbrıs'ta başka türlü bir çözümün kalıcı olma şansını ortadan kaldırmıştır. Çünkü Türklerin kendi egemen devletlerini kurup, bir konfederasyon içinde Rumlarla birleşmeleri dışında, hangi çözüm dayatılırsa dayatılsın, sonunda, yine Türklerin malları ve canları tehdit altında kalacaktır.

Ada Türklerini, Kıbrıslı Rumların, dolayısıyla, Yunanistan'ın merhametine bırakacak, yani Türkleri azınlık durumuna indirgeyecek herhangi bir çözümün, tarihsel veriler çerçevesinde, siyasal ve insani kaygılarla kabul edilemeyeceği açıktır.

Ayrıca Ege'yi kendi iç denizi biçiminde gören ve her an, karasularını 12 mile çıkararak Türkiye'yi boğma planını uygulamaya koyma tehdidini kullanan Yunanistan'ın, Kıbrıs aracılığıyla, Anadolu'nun güneyini de tümüyle denetlemesi kabul edilebilir askeri ve stratejik bir durum değildir.

Aslında Kıbrıs sorununun da, Batı Trakya sorununun da, Ege sorununun da temelinde, Yunanistan'ın, bin yıldan beri Anadolu'da yaşayan Türkleri yarımadadan sürüp atma rüyası yatmaktadır.

Tüm Yunan eğitim sistemi vatandaşlarını bu rüya ile besleyerek büyütmekte, tüm Yunanistan dış politikası, bu rüyaya dayalı olarak Türkiye düşmanlığı üzerine biçimlenmektedir.

Türkiye'nin böyle bir temel yaklaşımın sonuçlarını, kendi başına çözmesi ve sorunları tek başına aşması olanaklı değildir.

Bir yabancı gözlemcinin de belirttiği gibi, "Adanın bölünmüşlüğü bir gerçektir. Bunun sona erdirilmesini isteyenler, önce yumuşatılmasına baksınlar." (Mango, 1997)

Kıbrıs konusu da dahil olmak üzere, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinde en akılcı davranış, ülkenin siyasal, hukuksal ve ekonomik yapısını çağdaş standartlara erişmek üzere yeniden düzenlerken, yani gelişmelerimizi "Avrupa'nın hatırı" için değil, "kendi insanımız" için planlarken, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı olumsuz tutumunu da bütün açıklığıyla, uluslararası platformlarda tartışmaya açmak gibi gözükmektedir.

Pek doğal olarak bir başka akılcı yol, bir ateş çemberi ile çevrilmiş bulunan sınırlarımızda, bazı komşularımızla sıcak dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi yoluyla, üzerimizdeki baskının azaltılmasıdır.

6. ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, Orta Asya'da ve Kafkaslar'da ortaya çıkan Bağımsız ve Özerk Devletlerin bir bölümü, hem kökenleri, hem de dilleri ve dinleri bakımından Türkiye ile yakın kültür bağları taşıyorlardı.

Özellikle, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan, Türkiye'nin kendisini yakın hissettiği ülkelerin başında geliyordu.

Tarihten gelen ırkçı ve şoven milliyetçi bir renk taşıyan "Pan-Türkist" yaklaşımların kalıntılarıyla da desteklenen bu "yakınlık", 1990'lı yıllarda Türkiye'nin önünde yeni ufukların açıldığı izlenimi yarattı.

"Adriyatik'ten Çin seddine kadar uzanan Türk kültürü" kavramı, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerindeki bu "yeni ufukları" simgeliyordu.

Büyük bir heyecan yaratan bu yaklaşım bir süre sonra, siyasal alanda güçlüklerle karşılaştığı ve ekonomik alanda da yeterince destek bulamadığı için yerini bir düş kırıklığına bıraktı.

Bir yandan Rusya Federasyonu'nun kendi nüfuz bölgesi saydığı alanlarda Türkiye'nin at oynatmasının yarattığı güçlükler, öte yanda, kapkaççı Türk işadamlarının söz konusu ülkelerde yarattığı sorunlar, Türkiye'nin bu bölgedeki en önemli engelleriydi.

Baştaki beklentilerin ve bugünkü ilişkilerin ne denli gerçekçi olduğunu saptamak, hiç kuşkusuz, bu yeni cumhuriyetleri yakından tanımakla ve küreselleşen dünyadaki yerlerini doğru belirlemekle olanaklıdır.

Aslında şu akademik değerlendirme, durumu oldukça gerçekçi boyutlarla ortaya koymaktadır:

"Bağımsızlıklarını elde etmelerinin ardından Orta Asya ve bir ölçüde Kafkasya cumhuriyetlerinin oluşturduğu coğrafyanın nüfuz alanlarına ayrılması yolundaki spekülasyon beklentiler, 19. yüzyılda aşağı yukarı aynı bölgeleri denetimleri altına almak için Rusya ve İngiltere'nin giriştikleri mücadeleye atfen bugün de başını İran ve Türkiye'nin çektiği bir 'Büyük Rekabet' varsayımının kaynağı oldu. Bu varsayımın malzemesini, Türkiye'nin aktif politikasının nereye varacağını kestirememesi ile dünya siyasetinden tecrit edilmek istenen İran'ın köktendinci ideolojisini ihraç etme güdüsünü Sovyetler sonrası dönemde kuzey komşularına yönelteceği beklentisi oluşturuyordu. Ancak 1992 sonu ve 1993 yılı içinde meydana gelen gelişmeler, herhangi bir rekabet varsa bunun Türkiye ile İran arasındaki nüfuz alanı çekişmesinden değil, bölgedeki eski Sovyet cumhuriyetlerinin uluslararası toplumun eşit birer üyesi olarak istikrar içerisinde gelişmelerini çıkarlarına uygun gören Türkiye ile iç siyasetindeki karışıklık ve belirsizlikler karşısında dış politikada kamuoyunu tatmin edecek girişimlerde bulunmak zorunda olan Rusya'nın çatışan çıkarlarından kaynaklandığını ortaya çıkardı." (Kut, G., 1994:19)

Bu ülkelerle Türkiye'nin ilişkileri, aslında, gerek tarihsel bağlar gerekse uluslararası ilişkiler açısından "kaçınılmaz" görülmektedir.

Bu kaçınılmazlığın nedenleri, yine bir akademisyen tarafından şöyle değerlendirilmektedir:

“Birincisi, tüm bu cumhuriyetlerin Türkiye’ye ne büyük beklentilerle yaklaştığı bilinirken, Türkiye’nin bu ülkeleri yok saymasını beklemek anlamlı değildir. İkincisi, Türkiye’nin tüm bu ülkelerle kurduğu çokyönlü ilişkilerin sürdürülmesi, Türkiye’nin ulusal çıkarlarına uygun olduğu sürece zaten doğrudur. Öte yandan Türkiye, bu ülkelerde ne kimilerince istenildiği (ya da kimilerince istenilmediği) kadar mevcuttur, ne de korkulduğu ya da tahmin edildiği kadar namevcuttur. Türkiye’nin bütün bu ülkeler için mutlaka önemli olmuş ve önemsenen bir ülke olmakla birlikte, hiçbirisinin dış politika öncelikleri arasında görece üst sıralarda yer almadığı yukarda belirtilmişti. Türkiye’nin bu ülkelerin dış politika öncelikleri arasında yukarılarda yer aldığı durumlarda da, belirleyici olanın retorik değil, olumlu pratik olmuş olduğu unutulmamalıdır. Kısacası Türkiye, aslında hiç de o kadar net görülemeyen bir ‘etnik, kültürel, tarihsel’ yakınlıktan ötürü değil, başta ekonomik yararlar ve güvenlik kaygıları olmak üzere, bu ülkelerin gayet realist bakış açılarıyla tanımlanmış kendi ulusal çıkarları açısından işlevsel olduğu ölçüde bu ülkelerin dış politika öncelikleri arasında yer almayı sürdürecektir.” (Kut, Ş., 1994:280)

Bölgedeki ülkelere yakından bakıldığında, yukardaki değerlendirmelerin ne denli gerçekçi oldukları daha yakından da görülecektir.

YENİ CUMHURİYETLERİN ETNİK YAPISI VE KÜLTÜREL KİMLİĞİ

Bağımsızlıklarını kazanan bu yeni Cumhuriyetlerdeki etnik yapının oldukça karmaşık olduğu göze çarpmaktadır.

Çizelge (VI)-(1) bu Cumhuriyetlerin etnik yapısını göstermektedir.

ÇİZELGE (VI) - (1)
AZERBAYCAN VE TÜRK CUMHURİYETLERİ’NDE ETNİK DAĞILIM

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Azeri	86.3	1.1	—	—	—
Kazak	—	2.3	42.3	2.7	4.1
Kırgız	—	—	1.4	—	61.1
Özbek	—	9.0	2.3	66.4	7.1
Türkmen	2.2	64.9	—	—	—
Rus	4.8	13.1	37.9	17.4	20.1
Tatar	0.7	3.8	5.5	3.8	2.7
Ukraynalı	—	—	3.3	—	1.7
Ermeni	—	2.2	—	—	0.0
Alman	—	—	1.4	—	1.2
Talış	3.7	—	—	—	—
Karakalpak	—	—	—	5.5	—
Diğer	2.3	3.6	5.9	4.2	2.0
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Çizelgeye göre, bölgedeki en büyük etnik grup, Ruslar olarak ortaya çıkmaktadır. Rus nüfus, kimi yerlerde yüzde 5 dolayına inmekle birlikte, kimi Cumhuriyetlerde, yüzde 40'a kadar çıkabilmektedir.

Öte yandan Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve Azeri grupların, öteki ülkelerin nüfusları içinde de görülmeleri, bu ülkelere dağılmış olan grupların hepsinin, bağımsızlıktan sonra, kendi ülkelerine geri dönmediği izlenimini vermektedir.

İşin ilginç yanı bütün bu ülkeler, sınırları içindeki etnik grupların şu ya da bu biçimde sorun doğurduğu kanısını paylaşmaktadır (T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:22).

Bir başka deyişle bu ülkeler, din, dil, ırk, milliyet, kültürel kimlik açısından tam bir birörnek yapı göstermemekte ve bu heterojenliğin, bir ölçüde de olsa, huzursuzluk kaynağı olabileceğini düşünmektedirler.

Yine de hemen belirtilmesi gerekir ki, bu ülkeler pek çok beklentinin tersine, oldukça istikrarlı bir yapıya kavuşmuş görünmektedirler.

Bu ülkelerin kendilerini hangi kültürel kimlikle gördükleri konusu ise, oldukça ilginç bir yapıya sahiptir.

Çizelge (VI)-(2) bu ülke halklarının kendilerini nasıl tanımladıklarını göstermektedir.

ÇİZELGE (VI) - (2)
AZERBAYCAN VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ
HALKLARININ KENDİLERİNİ NASIL TANIMLADIKLARI

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Azeri	73.6	1.4	0.5	0.2	0.7
Türkmen	0.2	56.8	0.3	0.6	0.2
Kazak	—	1.4	32.9	2.9	5.6
Özbek	—	5.6	1.4	52.9	6.9
Kırgız	—	—	0.8	0.6	48.5
Karakalpak	—	—	—	—	—
Talış	—	—	—	—	—
Rus	4.7	16.9	36.5	19.4	22.6
Müslüman	11.7	13.3	15.8	16.2	11.3
Asyalı	0.2	3.2	5.4	1.7	3.2
Türki	8.9	—	2.4	0.2	0.3
Diğer	0.7	1.4	4.0	5.3	0.7
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:29.

Çizelgede dikkati çeken en önemli nokta, bu ülke halklarının kendilerini etnik kökenlerini ön plana çıkararak tanımlamakta oluşlarıdır. Pek doğal olarak da bu etnik köken “Türk” olarak ifade edilmemiştir, çünkü bu halkların her birinin Türk soyu içinde ayrı bir kökeni vardır.

Çizelgede dikkati çeken bir başka nokta, etnik kökenden sonra gelen sırayı “Müslüman” nitelemesinin almış olmasıdır.

En yüksek oranı yüzde 16, en düşük oranı ise yüzde 11 olmak kaydıyla, bu ül-
ke halklarının önemli bir bölümü kendini “Müslüman” olarak nitelemektedir.

“Türk” sözcüğünü anımsatan “Türki” olarak kendilerini tanımlayanların en yüksek oranı Azerbaycan’dadır.

Gerçekten de Azerbaycan, kendisini Türkiye ile en çok özdeşleştirmiş olan ül-
kedir.

ÇİZELGE (VI) - (3)
AZERBAYCAN’DA VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ’NDE
EVLERDE EN ÇOK KONUŞULAN DİL

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Azerice	85.5	0.7	0.7	0.5	1.4
Kazakça	—	2.0	33.6	2.4	3.7
Özbekçe	—	8.4	2.1	56.1	5.1
Türkmence	—	62.8	—	0.4	3.4
Kırgızca	0.5	0.9	1.2	—	57.2
Karakalpakça	—	—	—	4.9	—
Rusça	10.4	23.7	59.0	24.8	26.0
Almanca	—	—	0.3	0.9	0.3
Türkçe	0.6	1.3	0.4	—	0.5
Tacikçe	—	—	—	6.6	—
Diğer	3.0	0.2	2.7	3.4	2.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:48.

ÇİZELGE (VI) – (4)
AZERBAYCAN’DA VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ’NDE
KAMUOYUNUN TÜRKÇEYİ ANLAMA ORANLARI

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Çok iyi	17.7	4.7	1.4	1.2	2.9
Şöyle böyle	45.5	13.1	4.4	7.2	11.3
Çok az	28.0	36.4	19.8	27.8	34.5
Hiç	8.8	45.8	74.4	63.8	51.3
BAZ	810	557	1000	984	592
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:40.

Çizelge (VI)-(3) ve (VI)-(4)'te, bu ülkelerde konuşulan dil ve Türkiye Türkçesini anlama oranları gösterilmiştir.

Çizelgelerden açıkça görülen gerçekler şunlardır: Her ülkede en yaygın olarak konuşulan dil doğal olarak, kendi ülkesinin dilidir ve bu dil, Türkçeden farklı bir dildir.

İkinci en yaygın dil ise Rusçadır.

Türkçe, bu ülkelerde binde oranlarıyla ifade edilebilecek kadar düşük düzeyde konuşulmakta ve çok az bilinmektedir.

ÇİZELGE (VI) – (5)
BAĞLI BULUNULAN DİNLER

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Dinim yok	11.9	13.3	41.6	11.0	16.9
Müslüman	83.9	71.5	33.3	74.5	63.4
Hristiyan	4.0	12.9	24.6	13.2	18.9
Musevi	0.2	0.5	—	0.8	0.5
Diğer	—	1.8	0.5	0.5	0.3
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:64.

Çizelge (VI)-(5)'te Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki ve Azerbaycan'daki din tercihleri gösterilmiştir.

Çizelgeden de görüldüğü gibi, bu ülkelerin hepsinde Müslümanlık egemen değildir.

Kazakistan'da ateistlerin oranı, yüzde 40'lar ile birinci sırayı almaktadır.

Ayrıca Kırgızistan gibi bazı ülkelerde Müslümanlık yüzde 60'lara kadar düşmektedir.

YENİ KURULAN DEVLETLER TÜRKİYE'Yİ NASIL GÖRÜYOR?

Yukardaki verilerden de anlaşıldığı gibi, yeni kurulan bağımsız devletlerle Türkiye arasındaki dil bağları çok zayıftır.

Açıkça belirtmek gerekirse, bu devletlerin halklarıyla, Anadolu Türkleri aynı dili konuşmamaktadır.

Din konusundaki benzerlikler biraz daha fazla olmakla birlikte, Türkiye Türkleri ile bu ülkelerdeki Türkler arasındaki mezhep farkları da dikkate alındığında, aradaki benzerliklerin genellikle sanıldığı kadar büyük olmadığı görülmektedir.

Çizelge (VI)-(6)'da, söz konusu ülkelerin Türkiye'yi nasıl gördükleri belirtilmiştir.

Görüldüğü gibi, bu ülkeler, Türkiye'yi genellikle "Müslüman" ve "Türk" Devletler topluluğu içinde düşünmektedirler.

ÇİZELGE (VI) - (6)
AZERBAYCAN VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ
HALKLARININ TÜRKİYE CUMHURİYETİNİ NASIL TANIMLADIKLARI

	<i>Azerbaycan</i> (%)	<i>Türkmenistan</i> (%)	<i>Kazakistan</i> (%)	<i>Özbekistan</i> (%)	<i>Kırgızistan</i> (%)
Avrupa ülkesi	17.4	11.8	4.1	11.0	4.1
Asya ülkesi	4.2	9.3	16.4	19.7	12.0
Ortadoğu ülkesi	5.7	8.3	9.5	10.2	7.4
Müslüman Devletler Topluluğunun bir parçası	32.0	22.1	29.1	29.2	34.8
Türk Devletleri topluluğunun bir parçası	37.4	41.5	28.9	20.1	37.1
Hiçbiri	3.3	7.0	12.0	9.8	4.6
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:35.

ÇİZELGE (VI) - (7)
AZERBAYCAN VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ HALKLARININ,
ÜLKELERİNİN KÜLTÜREL GELİŞİMİNİN SAĞLANMASI İÇİN ÖNCELİKLE
İLİŞKİYE GİRİLMESİNİ TERCİH ETTİKLERİ ÜLKELER

	<i>Azerbaycan</i> (%)	<i>Türkmenistan</i> (%)	<i>Kazakistan</i> (%)	<i>Özbekistan</i> (%)	<i>Kırgızistan</i> (%)
Rusya	36.8	48.3	46.5	61.2	47.6
Amerika	10.4	10.8	14.6	8.8	10.5
Batı Avrupa ülkeleri	15.6	10.2	11.9	7.6	10.1
Türkiye	28.1	12.2	8.9	9.9	13.0
Orta Asya ülkeleri	2.7	8.4	4.2	6.1	1.5
İran	0.4	0.2	0.2	0.7	0.3
Pakistan	0.4	—	0.1	—	—
Çin	0.1	3.4	0.9	0.6	1.0
Japonya	3.2	5.2	6.6	3.7	6.1
Diğer Türk Cum.	2.1	—	5.1	1.1	7.9
Diğer	0.2	1.3	1.0	0.3	2.0
Hepsi	—	—	—	—	—
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:55.

Fakat her iki konudaki oranların da genellikle yüzde 30'lar dolayında olduğu düşünülürse, "Türklük" ve "Müslümanlık" ölçütlerinin, Türkiye'de görüldüğü ve sanıldığı kadar yoğun olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu ülkelerle Türkiye'nin ilişkileri açısından en çok üzerinde durulan "kültürel bağlar" çerçevesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin tercih edilme oranları Çizelge (VI)-(7)'de gösterilmiştir.

Azerbaycan'ın ve Orta Asya Türk Devletleri'nin kültürel bakımdan ilişkilerini geliştirmek istedikleri ülkelerin başında Rusya gelmektedir.

Daha sonra, ikinci tercihte, kimi zaman sıralama biraz değişmekle birlikte, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa Ülkeleri birbirine benzer yüzdelere yer almaktadır.

ÇİZELGE (VI) - (8)
AZERBAYCAN VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ
HALKLARININ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE DUYDUKLARI GÜVEN

	Azerbaycan (%)	Türkmenistan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Çok güveniyorum	34.0	12.7	13.5	8.4	9.6
Oldukça güveniyorum	51.3	52.0	50.4	53.3	43.9
Pek güvenmiyorum	11.5	23.0	29.1	31.0	34.8
Hiç güvenmiyorum	3.1	7.5	5.1	5.3	11.0
Cevap yok	0.1	4.8	1.9	2.0	0.7
Toplam (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:58.

ÇİZELGE (VI) - (9)
AZERBAYCAN VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ HALKLARININ
ÜLKELERİNDEKİ SİYASİ REJİM DEĞİŞİKLİKLERİNDEN DUYDUKLARI
MEMNUNİYET

	Azerbaycan (%)	Kazakistan (%)	Özbekistan (%)	Kırgızistan (%)
Memnunum	39.7	31.2	41.0	19.1
Memnun değilim	39.8	40.0	31.5	46.6
Fikrim yok	20.5	28.8	27.5	34.3
Toplam (%)	100.0	100.0	100.0	100.0

KAYNAK: T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:52.

Bu ülkelerin Türkiye'ye karşı duydukları güven Çizelge (VI)-(8)'de gösterilmiştir.

Çizelgeden de anlaşılacağı gibi, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Devletleri'nde Türkiye'ye karşı güven oldukça yüksektir. Fakat yine de bazı ülkelerde nüfusun yaklaşık üçte birinin "pek güvenmiyorum" dediğine dikkat edilmelidir.

Buraya dek açıklanan rakamlardan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan ve Orta Asya Türk Devletleri ile Türkiye arasındaki "kültürel yakınlık" ve deyim yerindeyse, "duygusal bağlar," hiç de öyle sanıldığı gibi, çok yoğun bir nitelik taşımamaktadır.

Bu durum akla, bu ülke halklarının Sovyetler Birliği'nin çöküşü karşısındaki tutumlarını getirmektedir.

Çizelge (VI)-(9), bu ülkelerdeki halkların, yeni rejimlerinden pek de memnun olmadıklarını göstermektedir.

Bu çerçevede, Türkiye'nin, bu ülkeler için "ekonomik", "kültürel" ve "siyasal" bir model olmasını beklemek her zaman için çok gerçekçi olmayabilir.

EKONOMİK İLİŞKİLER

Bu ülkelerin Türkiye'den maddî yardım beklentileri oldukça yüksektir. Gerek maddî yardım, gerek insanî yardım, gerekse Türk işadamlarının yatırımlarını arttırmaları, bu ülkelerin beklentileri içinde neredeyse yüzde 50'yi geçen beklentiler olarak ortaya çıkmaktadır (T.C. Kültür Bakanlığı, 1995:56).

Nitekim Türkiye, bu ülkelerle teknik yardım ilişkilerini düzenlemek için Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bir de teknik yardım örgütü kurmuştur. Bu örgüt kurulur kurulmaz çeşitli kanallardan yardım programlarını başlatmış ve bu yardımlar hemen birkaç milyar dolara ulaşmıştır.

Ayrıca Türk işadamlarının bu ülkelerdeki bağımsız yatırımları ve uluslararası kuruluşlarla birlikte yaptıkları yatırımlar da hemen bir ivme kazanmıştır. Özellikle inşaat ve hizmet sektörleri, Türkiye'den bu ülkelere giden sermayenin temel alanları olmuştur.

Fakat bütün bu oluşumlar sırasında, özellikle kapkaççı işadamlarının güven sarsıcı etkinlikleri, gerekse, bu ülkelerin ve Türkiye'nin mevzuatından kaynaklanan bazı darboğazlar, bu ilişkilerin beklenen hızla gelişmesini engellemiştir.

Bunun sonunda, 1995 yılı itibarıyla, bu ülkelere Türkiye'nin ithalatı, 300 milyon dolara ulaşmış, ihracatı ise 600 milyon dolar dolayında kalmıştır. (D.İ.E.,1997:520).

Böylece, bu ülkelere ithalat, genel ithalat içinde yüzde 1'in, ihracat ise, genel ihracat içinde yüzde 3'ün altında kalmıştır.

Bir yabancı gözlemcinin şu satırları, Türkiye ile bu ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler açısından oldukça gerçekçi gözükmektedir:

"İlk bakışta iki tarafın ekonomileri birbirini tamamlar görünmektedir. Ancak Türk cumhuriyetleri sadece hukuk, ticaret ve finans kurumlarındaki becerilerden değil, daha önemlisi paradan da yoksundurlar. Önemli doğal kaynaklara sahiptirler; fakat bunların işletilmesi ve pazarlanması Türkiye'nin sağlayamadığı büyük yatırımlar gerektirmektedir..."

"Aslında Türkiye, Türk cumhuriyetleri ve Sovyetler Birliği'nden ayrılan diğer cumhuriyetlerle kuracağı bağlarda OECD ülkeleriyle bu cumhuriyetler arasında

aracılık rolü üstlenmeye çalışmaktadır. Bu konudaki en büyük dezavantajı coğrafi hemsınırlılık bulunmamasıdır. Avantajları ise, çoğu OECD ülkesinden ucuz olan işgücü maliyeti, dil ve kültür yakınlığı ve iyi niyet gibi bağlardır.” (Mango, 1995:121)

İLİŞKİLERİN GELECEKTE ALACAĞI YÖN

Türkiye’nin, 21. yüzyıldaki konumu açısından, Azerbaycan’ın ve Orta Asya Türk Devletleri’nin büyük bir önemi olduğu açıktır.

Bu önem, hiç kuşkusuz, kültürel bağlar üzerinde geliştirilecek olan ekonomik ilişkilerde ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’nin, Rusya Federasyonu ile de güven duygularına dayalı bir biçimde bölgede geliştireceği ticaret ve yatırım ilişkileri, önümüzdeki yüzyılda, Ortadoğu’da, Balkanlar’da ve Kafkaslar’da oynayacağı role büyük katkılarda bulunacaktır.

Bu çerçevede Türkiye’nin, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra ortaya çıkan bağımsız ve özerk devletlerde oynayacağı siyasal ve ideolojik rol de yakın gelecek için çok önemli gözükmemektedir.

Sovyetler Birliği’nin resmî ideolojisi olan Marksist-Leninist ideolojinin iflasından sonra, ortaya çıkan milliyetçilik ve dincilik eğilimlerinin Türk milliyetçiliği ve İslam dini ile doldurulması, ilk akla gelen seçeneklerden biridir.

*Yalnız tam bu noktada Türkiye’nin çok dikkat etmesi ve bu ülkelerde görülen Türkcülüğe dayalı milliyetçilik ideolojisini **demokrasi** ile, İslama dayalı dincilik ideolojisini de **laiklik** ile pekiştirerek savunması gerekmektedir.*

Yoksa, ideolojik boşluğu doldurmak üzere gelişen şovenist milliyetçilik ve siyasal İslam ideolojileri, eski Yugoslavya’da görülen bir biçimde kanlı çatışmaların temeli olma eğilimi taşıyabilir.

Bu ise, başta Türkiye olmak üzere, bölgedeki tüm ülkeleri çok zor durumda bırakabilir.

Örneğin Azerbaycan’daki iç çatışmalara Türkiye’nin karışmış olduğu dedikoduları, Türkiye’nin bu ülke ile ilişkilerini olduğu gibi Rusya Federasyonu ile olan dostluk bağlarını da zedeleme olasılığını gündeme getirmiştir. Oysa, Türkiye’nin bölgedeki ekonomik çıkarları, hem bu Devletler ile hem de Rusya ile uyumlu ilişkilerini geliştirmesine bağlıdır.

Hazar bölgesi petrolünün dünya pazarlarına aktarılmasında kullanılacak olan yol da doğrudan doğruya bu tür ilişkilerin sağlam ve uyumlu, karşılıklı güvene dayanan bir biçimde geliştirilmesiyle ilgilidir.

Boru hattının Türkiye üzerinden geçmesi, Türkiye’nin ekonomik çıkarlarına ne derece uygunsa, deniz yolunun kullanılmasının Boğazlar üzerine getireceği büyük baskı da o denli ülke zararına olacaktır.

Bölgedeki son gelişmeler, Amerika Birleşik Devletleri’nin buradaki nüfuzunu önemli ölçüde artırdığını ortaya koymaktadır.

Örneğin, Hazar petrollerini pazarlamak için kurulan konsorsiyumda Türkiye’nin ortaklık payı yüzde 6.75 iken Amerikalı şirketlerin yüzdesi 39.87 ile denetimi elinde tutacak bir düzeye erişmiştir (Sarıbrahimoğlu, 1997:126-135).

Öte yandan, Kazak petrolünün pazarlanması, Rusya Federasyonu üzerinden Karadeniz'e akıtılmak üzere, karara bağlanmıştır bile (Sarıbrahimoğlu, 1997: 141-142).

Sonuç olarak, akıllıca kullanıldığı takdirde, Türkiye ile bu ülkeler arasındaki kültürel yakınlığın, karşılıklı ekonomik çıkarlara uygun olarak geliştirilmesi, bütün taraflar için olumlu sonuçlar verecektir.

Bu ilişkilerin ise, Rusya Federasyonu'na rağmen gerçekleştirilmesi, hele hele bu ülkelerin içişlerine karışarak geliştirilmesi olanaklı gözükmemektedir.

Ayrıca bu ülkelerdeki siyasal ideolojik yapılanmanın laik ve demokratik bir çizgide oluşması, bölgedeki gerginliklerin azaltılmasında da önemli bir rol oynayacaktır.

7. DIŞ DÜNYA İLE EKONOMİK İLİŞKİLER

Dış dünyanın Türkiye üzerindeki en önemli etkileri, ekonomik alanda, dış yardımlar ve dış borçlar yoluyla görülür. Yeni Cumhuriyet'in lideri olarak **Mustafa Kemal** açıkça, yabancı sermayeye değil, yabancı sermayenin sömürüsüne karşı olduğunu belirtmişti. Her ne kadar, sonunda "Düyun-u Umumiye" yönetimi ile İmparatorluğun çöküşünü hazırlamış olan Osmanlı dış borçları, Cumhuriyet yöneticilerini, dış borçlanmaya karşı kuşkulu kılmışsa da, 1923'ten sonraki hükümetlerin dış borçlanmaya karşı bütünüyle kesin bir tutum takındıkları söylenemez. Aslında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yabancı sermaye ya yabancı şirketlerin şubelerinin kurulması ya da Türklerin kurdukları şirketlere ortak olunması yoluyla ekonomiye çoktan girmişti bile (Ökçün, 1971b:153). 1929 yılında, ülkedeki sermaye, kökenlerine göre Çizelge (VI) - (10)'da gösterilmiştir. Çizelgeden de anlaşılacağı gibi, yabancı sermaye ile yerli sermaye arasındaki oran yaklaşık olarak bire bir'dir. Bu durum, devletçilik siyaseti uygulanmaya başlandığı sırada, ekonominin yarısını, yabancı sermayenin denetim altında tuttuğunu ortaya koyar.

ÇİZELGE (VI) - (10)
1929'DA YERLİ VE YABANCI
KURULUŞLARIN DAĞILIMI

<i>Kuruluşlar</i>	<i>Ödenmiş Sermaye (1000 TL.)</i>	<i>1929'da Kâr (1000 TL.)</i>
Yerli kuruluşlar	78.239	11.673
Yabancı kuruluşlar	77.913	11.025
Toplam	156.152	22.698

KAYNAK: Bulutoğlu, 1970:101.

Çizelge (VI) - (11), 1920-1930 döneminde, yeni kurulan "anonim şirketler" in dağılımını göstermektedir. Yabancı sermayesi olmayan şirketlerin sayısı, yabancı

sermayeli şirketlerin sayısından daha çoktur. Buna karşılık, yabancı sermayeli şirketlerin ödenmiş sermayeleri, on yıl içinde kurulan şirketlerin tüm ödenmiş sermayeleri içinde yüzde 42 gibi çok yüksek bir orana ulaşmıştır. Böylece, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermayenin yalnız önemli bir varlığa sahip olduğunu değil, aynı zamanda, sürekli olarak bu varlığını artırdığını da görüyoruz.

ÇİZELGE (VI) - (11)
1920-1930 ARASI KURULAN ANONİM
ŞİRKETLERİN DAĞILIMI

	<i>Toplam</i>	<i>Yabancı Sermayeli Anonim Şirketler</i>	<i>Yabancı Sermayesiz Anonim Şirketler</i>
Kuruluş sayısı	201	66	135
Ödenmiş sermaye (1000 TL.)	73.310	31.477	41.833

KAYNAK: Ökçün, 1971b:Çizelge 8.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA YABANCI SERMAYENİN NİTELİKLERİ

Yabancı sermaye ile kurulan “anonim şirketler”in kendilerine özgü kimi nitelikleri vardı. Bunların önemli bir kısmı belediyeler ya da tekel haklarıyla, doğrudan hükümet tarafından desteklenmekteydi. Şirketlerin yönetimi de yabancıların denetimi altındaydı. Yüksek düzeydeki bürokratlar da, küçük oranda hisse senedi sahibi olarak, yönetim kurullarına giriyorlardı (Ökçün, 1971b:153-154). Böylece, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yabancı sermaye iki önemli sonuç doğurdu. Birinci sonuç, yüksek düzeydeki bürokratların özel girişimciliğe başlamaları oldu. İkinci sonuç ise, (sınırlı olmakla birlikte) tekel hakları yoluyla, ekonomi üzerinde yabancıların denetiminin kurulmasıydı. Bu her iki sonuç da hükümetin desteği ile gerçekleşmişti. Aslında, genç Cumhuriyet'in “emperyalizme karşı” tutumu ile “Batılı” anlayışı, yabancı sermaye konusunda tam bir çatışma içindeydi. Halk Partisi hükümeti, yerli sermaye yetersiz olduğu için, yabancı sermaye olanaklarından yararlanmak istiyor, fakat ekonomiyi yabancı denetimi altına sokmaktan da korkuyordu. Osmanlıların kötü örneği, bütün canlılığıyla ortadaydı.

Aslında yabancı sermayeli bu şirketler, dışarıya için hammadde satın alıyor ve ülkeye işlenmiş mal satıyordu. Bu anlamda, ekonomik kalkınmaya gerçek bir katkıda bulunmuyorlardı. Tam tersine, bu şirketlerin rolü Osmanlılar döneminde ortaya çıkmış olan ekonomik kısır döngünün sürdürülmesi oluyordu. Bütün bu gerçeklere karşın, yine de yabancı sermayeye gereksinme duyuluyordu. Çünkü, yerli sermaye eksikliği yanında, teknik bilgi ve beceri yetersizliği de vardı.

ÇİZELGE (VI) – (12)
OECD ÜLKELERİNDEN ALINAN NET DIŞ YARDIM*
(Milyon Dolar Olarak) (1960-1970)

ÜLKELER	YILLAR											Toplam	Toplam %
	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970		
ABD	108.0	162.0	209.9	178.0	123.0	129.8	117.0	99.0	89.0	79.0	95.0	1.388.8	71.3
Batı Almanya	31.3	22.3	23.1	28.8	16.5	23.3	17.1	16.3	32.2	37.6	34.2	282.7	14.4
İngiltere	-1.8	-0.6	0.3	7.7	9.2	19.8	19.3	16.4	12.4	5.5	10.2	98.4	5.0
İtalya	0.8	5.1	-2.0	6.9	-4.7	-6.3	4.4	11.7	12.3	20.8	1.4	50.4	2.5
Fransa	0.0	0.0	0.0	0.0	6.1	0.0	7.5	7.1	12.6	3.5	2.7	39.5	1.9
Belçika-Lüksemburg	0.0	0.0	-0.6	0.3	1.3	3.2	1.4	2.2	1.3	1.8	1.5	12.4	0.6
Hollanda	-0.6	-0.6	-0.6	0.1	0.3	2.3	1.0	1.8	5.8	0.8	1.2	11.5	0.6
İsviçre	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	1.1	3.9	1.4	1.9	1.0	0.4	9.8	0.5
Avusturya	-0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.5	1.0	0.6	1.6	1.0	0.2	6.1	0.3
İsveç	0.0	0.0	0.0	0.0	1.9	0.6	1.1	0.9	-0.1	0.5	1.0	5.9	0.2
Norveç	0.0	-0.1	-0.1	0.0	0.3	0.5	0.5	0.0	0.5	0.5	0.5	2.6	0.1
Danimarka	0.0	0.5	-0.1	-0.1	-0.3	0.4	0.3	0.3	0.1	0.0	0.3	1.4	0.07
Japonya	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	-0.1	0.4	0.2	0.2	0.3	0.01
Başka	0.0	0.0	-0.1	0.1	0.1	-0.1	-0.1	0.2	4.5	23.4	9.9	37.9	1.9
Toplam	137.5	188.6	229.0	221.9	154.0	176.2	174.5	158.0	173.7	175.6	158.7	1.947.7	99.4

*Rakamlar faiz ödemelerini kapsar, ana para ödemeleri dışarda bırakılır.

KAYNAK: Başak, 1972:79 (Çizelge OECD kaynaklarına dayanılarak hesaplanmıştır.)

ÇİZELGE

ULUSLARARASI KURULUŞLAR VE YABANCI ÜLKELERDEN

ÜLKELER	1963'e değin biriken	1963	1964	1965	1966	1967	1968
ABD	3.077.620	596.790	1.244.880	878.400	1.303.700	1.035.180	1.009.350
Almanya	1.451.008	267.225	229.500	142.830	297.950	99.450	187.650
Avusturya	13.682	8.100	9.000	9.000	9.000	9.000	7.200
Belçika	13.500	—	11.700	21.600	11.700	6.300	9.000
Çekoslovakya	17.010	—	—	—	—	—	—
Danimarka	6.750	—	4.590	4.590	—	—	—
Fransa	406.411	—	315.000	34.890	90.000	416.070	131.220
Hollanda	67.592	15.660	—	45.180	—	27.000	9.000
İngiltere	443.053	97.200	151.200	144.000	97.200	63.000	180.180
İtalya	—	90.000	—	84.600	153.000	135.000	153.000
İsveç	7.296	24.300	—	—	—	—	20.700
İsviçre	—	—	36.450	14.580	25.020	—	239.400
Japonya	—	—	—	—	—	141.300	—
Kanada	—	—	—	—	—	203.940	—
Macaristan	—	—	—	—	—	—	—
Norveç	—	—	4.410	4.410	4.410	—	4.410
Polonya	—	—	—	—	—	—	—
SSCB	—	—	—	—	—	823.680	24.300
ULUSLARARASI KURULUŞLAR							
AİD	2.085.930	30.150	560.880	240.660	278.100	375.300	609.390
EMA	643.500	765.000	180.000	635.000	—	452.000	679.000
EPU	170.561	—	—	—	—	—	—
EXIMBANK	381.220	—	—	—	—	75.542	—
EİB	—	—	—	45.000	555.000	334.710	121.050
ERF	14.551	4.500	—	11.804	—	—	—
İBRD	177.520	—	—	—	90.000	—	225.000
IDA	45.000	195.300	263.000	90.000	135.000	—	—
IFC	—	8.280	—	—	12.230	3.060	—
IMF	351.652	193.500	193.500	—	—	245.160	—
Toplam	9.373.856	2.296.035	3.204.110	2.406.544	3.062.340	4.445.692	3.609.850

1969	1970	1971	1972	1973	1974	Toplam	Toplam %
475.200	764.400	376.250	1.970.640	546.000	—	13.278.410	21.1
282.690	327.600	589.710	582.100	236.600	—	4.694.343	7.5
2.610	5.400	—	—	—	—	72.992	0.1
13.500	13.500	30.000	33.450	37.050	—	201.300	0.3
—	—	—	—	—	—	17.010	0.05
—	24.300	—	—	—	—	40.230	0.05
—	198.090	348.000	1.935	165.200	—	2.106.816	3.3
9.000	9.000	30.000	—	—	—	212.432	0.3
108.720	118.800	250.000	—	—	—	1.653.853	2.6
341.820	—	84.450	135.500	—	—	1.177.370	1.9
—	39.000	—	—	—	—	91.296	0.1
—	25.200	—	56.000	—	—	396.650	0.6
—	—	804.150	—	—	184.240	1.129.690	1.8
—	49.770	—	294.000	321.160	—	868.870	1.4
—	—	19.500	—	—	—	19.500	0.05
4.410	4.410	—	7.950	—	—	34.410	0.05
100.620	—	—	140.000	—	—	240.620	0.4
910.170	2.386.500	—	—	—	—	4.144.650	6.6
45.000	—	—	—	—	—	4.225.410	6.7
271.200	2.102.250	177.327	357.525	—	—	6.262.802	10.1
—	—	—	—	—	—	170.561	0.3
70.824	—	413.693	673.050	1.750.308	653.693	4.018.330	6.4
332.410	—	150.000	—	1.279.600	575.025	3.392.825	5.4
10.800	165.570	—	—	151.200	—	209.412	0.3
436.500	600.000	817.500	2.478.000	1.470.000	3.098.000	9.392.520	15.0
108.000	—	292.500	508.200	420.000	—	2.057.000	3.3
48.960	235.470	157.350	—	—	209.705	675.055	1.1
245.160	757.500	—	—	—	—	1.986.472	3.2
3.817.594	7.677.747	4.540.930	7.238.350	6.377.118	4.720.663	62.770.829	100.00

Duman ve Kongar: 1974'ten hesaplanmıştır.

Rakamlar, anlaşmalar gereğince alınan tüm yardımları kapsar.

ULUSLAŞTIRMA EYLEMİ: “EMPERYALİZME”E KARŞI BİR ÇABA

Öte yandan, ulusal bir ekonomi yaratmak için “emperyalizm”e karşı yürütülen uğraş, kimi yabancı şirketlerin ulusallaştırılmasında gözlenebiliyordu. Demiryolları, elektrik, havagazı gibi alanlarda etkinliklerini sürdüren yabancı kuruluşlar, satın alınma yoluyla ulusal ekonomiye katkıda bulunacak duruma getiriliyordu. Bu ulusallaştırma eylemi Türk ekonomisi üzerinde iki yönlü bir etki yaptı. *Birinci etki*, hükümetin yabancı kuruluşlara karşı takındığı olumsuz tutumun bir belirtisi olarak, yabancı sermayenin ülkeye gelme olasılığını düşürmek oldu. *İkinci etki* ise, yabancılara yapılan ödemelerin, ekonomiye ek bir yük getirmesi biçiminde ortaya çıktı. Fakat bu yük, ekonomi için yıkıcı bir nitelik taşımıyordu (Bulutoglu, 1970:107-108).

DIŞ BORÇLAR

İkinci Dünya Savaşı’nın sonuna değin, Türkiye uzun dönemli birkaç önemli dış borç almıştı. Birleşik Amerika’dan on milyon dolar, Sovyet Rusya’dan sekiz milyon dolar ve İngiltere’den on altı milyon sterlin, Türkiye’nin uzun dönemli olarak dış dünyadan aktardığı kaynaklardı. Bütün bu borçlanmalar, sanayi planları gibi yeni ekonomik atılımların desteklenmesi için kullanılmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonunda, altın ve yabancı para birikimleri bakımından, Türkiye dış borçlarını dengeliyordu. Bir başka deyişle, bu birikimler ile dış borçlar birbirine eşitti (Bulutoglu, 1970:115). Bu durumun bir nedeni dış ekonomik ilişkiler bakımından İsmet İnönü’nün son derece dikkatli davranmasıydı. Lord Curzon’un Lozan’da söylediklerini unutmamıştı.

Savaşın sonra, Türkiye’nin ekonomik siyaseti, dışa bağımlılığı artırıcı bir biçimde gelişti. Demokrat Parti hükümeti, dış borçlanmayı, ekonomik kalkınmasının temel geleneklerinden biri olarak görüyordu. “Truman Doktrini” ve “Marshall Planı”, dış yardımın ve dış borçlanmanın ilk kaynaklarıydı. Sonradan “Uluslararası Para Fonu” ve “Dünya Bankası” gibi başka kuruluşlardan da borçlanma olanakları ortaya çıktı ve Türkiye bütün bunları kullandı. Demokrat Parti dış siyasetini bile, Batı dünyasının sağladığı borçlanma olanaklarına göre düzenliyordu. Fakat dışardan sağlanan olanaklar, yeterince verimli alanlarda kullanılmadığından, dış ödemeler dengesi gittikçe bozuldu. Alacaklılarla Paris’te yapılan görüşmeler sonunda, 1958 yılında, Türk Lirası’nın değeri düşürüldü. 1960 askeri eyleminden sonra da, Türkiye’nin dış borçlanma gereksinmesi kalkınma planları yoluyla saptanmaya başlandı ve Türkiye’ye yardım için çeşitli ülkelerden oluşan bir “konsorsiyum” kuruldu.

1960-1970 dönemindeki dış borçların dağılımı Çizelge (VI) - (12)’de gösterilmiştir. Çizelgeden de anlaşıldığı gibi, Türkiye’nin on yıl içinde aldığı dış borçların net toplamı iki milyar dolar dolaylarındadır. Bu borçların yüzde 71.3’ü Birleşik Amerika tarafından sağlanmıştır.

Çizelge (VI) - (13), 1974 yılı sonuna kadar alınan tüm ekonomik dış yardımları göstermektedir. Çizelgeden de anlaşılabileceği gibi, Türkiye’nin almış bulunduğu tüm dış yardımlar 1974 sonunda 63 milyar TL. dolaylarına erişmiştir. Bunun yüz-

de 48.2'si çeşitli ülkelerden, yüzde 51.8'i de uluslararası kuruluşlardan sağlanmış-
tır. Yardım yapanlar arasında ABD birinci sırayı, Dünya Bankası ise ikinci sırayı
almıştır. Bu büyük para, bir yandan ekonomik büyüme için dışardan yapılan des-
teği belirlerken, öte yandan, ekonominin altına girdiği korkunç borç yükünü or-
taya koymaktadır. Bu rakamlar ancak ekonomik yardımları kapsamaktadır. Oysa,
Türkiye'nin yalnız ABD'den aldığı askerî yardımlar (bir kesimi karşılıksız olmak
üzere) 1948-1971 döneminde 3 milyar doları geçmiştir (Harris, 1972:155).

Çizelge (VI)-(14)'te, yıllar itibarıyla, milyon dolar olarak toplam dış borç yü-
kü, bu yükün yıllık artış ve Kaba Ulusal Ürün'e yüzde oranları gösterilmiştir.

ÇİZELGE (VI) - (14)
DIŞ BORÇ STOKU ARTIŞLARI VE KUÜ'E ORANLARI
1965-1996

<i>Yıllar</i>	<i>Toplam Dış Borç (Milyon dolar)</i>	<i>Yıllık Artış %</i>	<i>Dış Borç/ KUÜ %</i>
1965	1.051	9.10	12.44
1966	1.149	9.28	11.41
1967	1.286	11.92	11.51
1968	1.502	16.76	8.32
1969	1.678	11.78	8.31
1970	1.891	12.67	9.94
1971	2.177	15.12	12.62
1972	2.291	5.24	10.43
1973	2.654	15.83	9.49
1974	2.901	9.33	7.59
1975	3.256	12.22	6.87
1976	4.214	29.42	7.85
1977	4.819	14.37	7.87
1978	6.749	40.05	10.10
1979	9.883	46.43	12.10
1980	13.229	33.86	19.34
1981	14.448	9.21	20.21
1982	16.093	11.39	25.06
1983	19.238	5.37	31.80
1984	20.659	7.39	34.96
1985	25.476	23.32	38.09
1986	32.101	26.00	42.70
1987	40.228	25.32	46.79
1988	40.722	1.23	45.02
1989	41.751	2.53	38.82
1990	49.035	17.45	32.59
1991	50.489	2.97	33.61
1992	55.592	10.11	35.05
1993	67.356	21.16	37.45
1994	65.601	-3.83	48.29
1995	73.278	11.70	42.80
1996	79.267	8.20	43.10

Çizelgeden de açıkça görüldüğü gibi, dış borçlar bakımından Türkiye'nin, dört kırılma noktası yaşadığı anlaşılmaktadır:

Birinci kırılma noktası 1978 yılıdır. Bu yıl, yüzde 7-8 dolayında olan dış borçların Kaba Ulusal Ürün'e oranı birdenbire yüzde 10 sınırını aşmıştır.

Dönem ikinci dünya petrol krizinin yaşandığı ve Ecevit'in bağımsızlarla birlikte hükümet kurduğu dönemdir.

Anlaşılan, ekonominin içinde bulunduğu bunalımı aşmak için zorunlu olan büyük döviz gereksinmesi, dış borçlarla karşılanmaya çalışılmış, üstelik dünya, Türkiye'ye güvenerek kredi de açmış, ama bu durum, Ecevit hükümetini, ara seçimlerdeki 5-0'lık yenilgiden ve bu yenilgi sonunda gelen istifadan koruyamamıştır.

İkinci kırılma noktasını 1980 yılında görüyoruz. Bu yıl da, son iki yıldır yüzde 10'lar dolayında olan Dış Borç-Kaba Ulusal Ürün oranı birdenbire yüzde 20'ler düzeyine fırlamıştır.

Bu yıl, miktar olarak da 10 milyar dolar sınırının aşıldığını görüyoruz.

Öyle anlaşıyor ki, yabancı para odakları, 1979'da Ecevit'e verdikleri desteği, önce Demirel'in azınlık hükümetinden, sonra da Türkiye'deki askerî rejimden esirgememişlerdir.

Üçüncü kırılma noktası 1983 yılında yaşanıyor. Yüzde 20'lerde dolaşan Dış Borç-Kaba Ulusal Ürün oranı, yüzde 30'ları aşıyor.

Aslında trende dikkatle bakıldığında, 1983 ve 1984 yıllarında büyük bir artış olmadığını, dış borçlardaki yükselme trendinin 1980'den başlayarak sürdürdüğü aynı eğilimi yansıttığını görebiliriz.

Bir başka deyişle, 1983 kırılması sadece sayısal anlamda bir eşiğin aşılması olup, tam anlamıyla bir trend değişikliği göstermez. Hatta, yıllık artış oranları bakımından, 83-84 dış borçlarının oldukça düşük yüzdelerde dolaştığı bile söylenebilir.

Ama yine de **Özal** iktidarının başlangıç yılının dış borç bakımından oldukça verimli olduğunu belirtebiliriz.

Dördüncü kırılma noktası (ki, üçüncü kırılma noktasını, 1980'de başlayan trendin devamı sayarak çok önemsemez isek, aslında bu, üçüncü kırılma noktası olarak da nitelenebilir) 1987 yılında yaşanıyor.

Bu yıl dış borçlar, hem Kaba Ulusal Ürün'ün yaklaşık yarısına ulaşıyor, hem de miktar olarak 40 milyar doları geçiyor.

Aynı zamanda bu yıl ulaşılan Dış Borç-Kaba Ulusal Ürün oranı, tarihin en yüksek oranını yani bir anlamda doruk noktasını temsil ediyor.

Her ne kadar, bu oran daha sonra 1994 yılında yüzde 48.29 gibi bir rakama erişiyorsa da, aynı yıl, dış borç miktarının mutlak rakam olarak düşmesi, bu yüksek oranın korkutuculuğunu bir ölçüde dengeliyor.

Bu konuda ilginç olan bir nokta, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün rakamlarıyla, Maliye Bakanlığı'nın rakamlarının kimi zaman birbiriyle uyuşmadığıdır.

Örneğin, Maliye Bakanlığı'nın 1994 Malî Yılı Bütçesini sunarken hazırladığı dokümanda, Dış Borç-Kaba Ulusal Ürün oranları şöyle gösterilmiştir:

1987	58.9
1988	57.5
1989	52.0
1990	44.5
1991	46.5
1992	49.1
1993	49.7 (T.C. Maliye Bakanlığı, 1993:150).

Büyük bir olasılıkla, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün "Yeni Millî Gelir Dizisi"ni kullanmasından, Maliye'nin ise, eski diziye göre hesap yapmasından kaynaklanan ve bir yıl sonra, Maliye Bakanlığı'nın raporlarında da düzeltilen bu durum, yeni millî gelir dizisinin kullanılması sonunda ortaya çıkan değişik sonuçları işaret etmesi bakımından da ilginçtir.

Türkiye 21. yüzyıla giderken, 100 milyar dolara yaklaşan toplam bir dış borç yüküne sahiptir. Kaba ulusal gelirinin neredeyse yarısına yakın olan bu borç yüküne karşın, ülkenin dış kredi gereksinmesi hiç de azalmış görünmemektedir. Enflasyon-devalüasyon sarmalı serbest piyasa koşulları altında otomatige bağlanmış olarak yükselmesini sürdürmekle birlikte, yine de dış ödemeler dengesi açığı, ciddi bir sorun olma özelliğini korumaktadır.

YABANCI SERMAYE VE ÖZENDİRME ÖNLEMLERİ

Yabancı sermayeyi ülkeye getirmek için ilk destek önlemi 1 Mart 1950'de çıkarılan bir yasa ile alınmıştır. Bu yasanın yerine daha sonra 1 Ağustos 1951'de ikinci bir yasa çıkarıldı. Her iki yasa da yurtdışında kâr aktarabilmesi için yabancı sermayeye güvenceler getiriyordu. Bu iki yasanın yabancı sermayeye yeterince kolaylık sağlamadığı gerekçesi ile, 13 Ocak 1954'te yeni bir yasa daha çıkarıldı. Bu yeni yasa, yabancı sermayenin kâr aktarması konusundaki kısıtlamaları kaldırıyor ve çeşitli özendirme önlemleri getiriyordu. Fakat yeni önlemlere karşın, 1956-1959 döneminde Türkiye'ye gelen yabancı sermaye oranında önemli bir artış görülmedi. Çünkü, ekonomik koşullar, yabancı sermayenin aradığı ölçüde kararlı bir nitelik taşımıyordu. Burada, Demokrat Parti iktidardan düşürüldükten sonra ülkeye gelen yabancı sermayede artış görüldüğünü belirtmek ilginç olacaktır.

Türkiye'deki yabancı sermaye, daha çok ABD ve İsviçre gibi ülkelerin öncülüğünde gelişmiştir. 1970'li ve 1980'li yıllarda bu iki ülkenin önder olduğu yabancı sermaye yapısı (Uluatam, Aysun, 1975:62; Bozkurt, tarihsiz, şekil 4), 1990'lı yıllarda Fransa, Almanya, Hollanda ve Japonya gibi ülkelerin de öne çıkmasıyla (D.P.T., 1995:75), ülkeler arasındaki dağılımı daha dengeli bir niteliğe kavuşmuştur.

Öte yandan yabancı sermayenin geldiği sektörler itibarıyla konuya bakıldığında, imalat sektörünün bütün öteki sektörlerin önünde gözüktüğü, onu, hizmetler sektörünün izlediği görülmektedir (Uluatam, Aysun, 1975:63; Bozkurt, tarihsiz, Tablo 4; D.P.T., 1995:74).

Yabancı sermayenin ekonomi üzerinde, dış ödemeler dengesi açısından etkile-ri Çizelge (VI)-(15) ve (VI)-(16)'da gösterilmiştir.

ÇİZELGE (VI) – (15)
1950-1983 YILLARI ARASINDA YABANCI SERMAYE
(Milyon Dolar Olarak)

<i>Yıllar</i>	<i>Gelen Özel Yabancı Sermaye</i>	<i>Kâr Transferi</i>	<i>Fark</i>
1950	2		2
1951	7	—	7
1952	10	—	10
1953	8	—	8
1954	8	—	8
1955	3	—	3
1956	2	—	2
1957	17	—	17
1958	13	—	13
1959	7	—	7
1960	24	—	24
1961	34	—	34
1962	36	—	36
1963	21	1	20
1964	25	5	20
1965	22	15	7
1966	30	16	14
1967	17	25	–8
1968	13	32	–19
1969	24	32	–8
1970	58	33	25
1971	45	36	9
1972	43	35	8
1973	27	35	–8
1974	88	71	17
1975	153	71	82
1976	27	83	–56
1977	67	116	–19
1978	47	47	0
1979	86	42	44
1980	53	51	2
1981	60	53	7
1982	55	43	12
1983	131	57	74

KAYNAK: T.C. Maliye Bakanlığı, 1976:37; ve 1984:43.

ÇİZELGE (VI) – (16)
1984-1995 YILLARI ARASINDA YABANCI SERMAYE
(Milyon Dolar Olarak)

Yıllar	Net Girişler	Çıkışlar	Net Sonuç
1984	162	49	113
1985	158	59	99
1986	170	45	125
1987	171	65	106
1988	387	33	354
1989	738	75	663
1990	789	76	713
1991	910	127	783
1992	912	133	779
1993	797	175	622
1994	637	78	559
1995*	378	107	271

*Geçici rakamlar

KAYNAK: D.P.T., 1995:73

Devletin **Özal** döneminden beri sürekli değişme gösteren hesaplama ve tablolama yöntemlerinden dolayı, karşılaştırmalı olarak izlenmesi çok da kolay olmakla birlikte, çizelgelerden görülebildiği kadar, Türkiye'ye giren yabancı sermayenin dış ödemeler dengesi üzerindeki etkisi çok olumsuz görülmemektedir.

Ayrıca salt, sermaye hareketi olarak döviz girdi-çıkışı hesabına dayalı bir çözümlemenin, bu konuda yeterli olmadığı da açıktır.

Hiç kuşkusuz, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın rakamlarına göre 1997 sonunda yaklaşık 22 milyar dolar düzeyine erişen toplam yabancı sermayenin ekonomi üzerindeki etkilerinin tam anlaşılabilmesi için, üretim verimliliği, dış ticaret hareketleri ve benzeri alanlarda çok daha ayrıntılı ve derinliğine çözümlemelere gereksinme vardır.

DIŞ BORÇLARIN ETKİLERİ

Yabancı sermaye ve dış borçlar konusunda, kesin verimlilik hesapları yapmak çok zordur. Sermaye-ürün katsayısı üzerinde belli varsayımlara dayanılarak yapılan bir araştırma, bugünkü koşullar varlıklarını sürdürdükçe, dış borçlanmanın ekonomik anlamda verimli olduğu konusunda kimi sonuçlar ortaya koymuştur (Başak, 1972:117). Buna karşılık yabancı sermayenin ve dış borçların, ödemeler dengesi üzerindeki etkisi hiç de beklendiği gibi olmadı. Çizelge (VI) - (17) ve (VI) - (18) dış borçların ödemeler dengesi üzerindeki etkisini göstermektedir.

Çizelgelerden anlaşıldığı gibi, faiz, hizmet ve anapara ödemeleri, dış ticaret dengesinin üzerine büyük bir baskı yaparak, borçlanmadan umut edilen olumlu gelişmelerin bir kısmını engellemiştir.

ÇİZELGE (VI) - (17)
KABA VE NET OLARAK YABANCI KREDİLER
(1950-1983)
(Milyon Dolar Olarak)

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
1) Kaba Yabancı Krediler	105	116	93	92	122	142	117	121	172
2) Faiz	15	10	12	18	18	21	16	14	8
3) Amortisman	15	18	22	20	73	106	89	83	69
4) Hizmet	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5) 2 + 3 + 4	30	28	34	38	91	127	105	97	77
6) Net Yabancı Kredi (1-5)	75	88	59	54	30	15	12	24	95
	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
1) Kaba Yabancı Krediler	196	140	232	249	356	237	303	277	245
2) Faiz	22	29	30	30	31	34	32	32	34
3) Amortisman	60	65	84	97	119	131	184	146	72
4) Hizmet	—	—	—	—	—	4	7	7	9
5) 2 + 3 + 4	82	94	114	127	150	169	223	185	142
6) Net Yabancı Kredi (1-5)	114	46	118	122	206	68	80	92	103
	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1) Kaba Yabancı Krediler	272	321	495	345	348	411	269	386	811
2) Faiz	34	44	48	47	62	59	102	124	217
3) Amortisman	66	108	173	125	235	107	156	117	119
4) Hizmet	15	18	30	32	35	24	17	15	15
5) 2 + 3 + 4	121	170	251	204	332	190	275	256	351
6) Net Yabancı Kredi (1-5)	151	151	244	141	16	221	-6	130	460
	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983		
1) Kaba Yabancı Krediler	502	730	1.128	2.819	1.817	1.966	1.280		
2) Faiz	320	389	546	668	1.193	1.465	1.442		
3) Amortisman	214	256	485	576	551	852	1.093		
4) Hizmet	60	56	65	—	—	—	—		
5) 2 + 3 + 4	590	701	1.096	1.244	1.744	2.317	2.535		
6) Net Yabancı Kredi (1-5)	-82	29	32	1.575	73	-351	-1.255		

KAYNAK: Maliye Bakanlığı, 1984:43-44 (Kurucu Meclis'e sunulan rakamlar).

1977 yılından itibaren sayfa 43'ten hesaplanmıştır. Kaba Yabancı Krediler olarak yalnız proje kredileri, program kredileri ve IMF'deki özel çekiş haklarından kullanımlar gösterilmiştir.

1955, 1956, 1957, 1964, 1965 ve özellikle 1972, 1974, 1978, 1979, 1981 yılları bize, Osmanlı dönemindeki dış borçların durumunu anımsatmaktadır. Üstelik, 1974, 1977, 1982, 1983 yıllarında ve 1989-1995 yılları arasında ödenen ana para, faiz ve hizmet giderleri, alınan dış borç rakamını bile aşmıştır. Gerçekten de dış borçların durumu pek parlak değildir. Çünkü, her yıl alınan borçların yarısından çoğu faiz, hizmet ve ana para ödemelerine gitmektedir. Yapılan kimi ekonometrik çalışmalar Türkiye'nin 2026 yılında dış borçlardan kurtulacağını belirtmiştir (Bulutoglu, 1970:145-146). Bu çalışmalarda kullanılan varsayımlar tartışmalı olmakla birlikte, 1989-1995 yılları arasındaki eğilime bakıldığında da, Türkiye'nin daha uzun süre, dış borç yükünü taşıyacağı anlaşılmaktadır.

ÇİZELGE (VI) - (18)
KABA VE NET OLARAK YABANCI KREDİLER
(1989-1995)
(Milyon Dolar Olarak)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995 ²
1) Kaba Yabancı Krediler ¹	5.119	4.610	5.622	6.881	9.207	5.291	4.144
2) Faiz	2.907	3.264	3.430	3.217	3.574	3.923	3.139
3) Amortisman ³	4.263	3.986	4.095	4.871	4.653	6.070	5.619
4) 2 + 3	7.170	7.250	7.525	8.088	8.227	9.993	8.758
6) Net Transfer (1-4)	-2.051	-2.640	-1.903	-1.207	-980	-4.702	-4.614

¹Yıl içindeki kredi kullanımı, ²Geçici rakamlar, ³Anapara geri ödemesi.

KAYNAK: 1989-1992 için, T.C. Maliye Bakanlığı, 1993:150 ve 1993-1995 için, T. C. Maliye Bakanlığı, 1996:115

AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU (ORTAK PAZAR): BATI İLE BÜTÜNLEŞME

Türkiye'nin Batı ile tam bütünleşmesi, "Avrupa Ekonomik Topluluğu" içinde düşünülmektedir. 1963 yılında, Türkiye, "Ortak Pazar" ile bir "ortaklık" antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmanın ardında yatan temel amaç, ekonomik olmaktan çok, siyasaldır. Türk hükümeti, "Batılı" bir ülke olmasından dolayı, Avrupa Topluluğu içinde yer almak istemiştir. Fakat Türk ekonomisi, "Avrupa Ekonomik Topluluğu"nu oluşturan ülkelerin ekonomilerine göre geri olduğundan, Batı Almanya dışında kalan ülkeler, başta, Türkiye'nin "Topluluğa" katılmasına karşı çıktılar. Uzun süren uğraşlardan sonra Türkiye, ancak "ortak üye" durumuyla, "Avrupa Ekonomik Topluluğu"na katılmayı gerçekleştirebildi.

Türkiye ile "Ortak Pazar" arasındaki antlaşma, "hazırlık" dönemi için Türkiye'ye birtakım ayrıcalıklar tanıyordu. Bu ayrıcalıklar, Türk ekonomisini güçlendirmeye yönelik koruyucu önlemleri kapsıyordu. "Hazırlık dönemi" süresince, Türkiye, "Ortak Pazar"a karşı herhangi bir ekonomik sorumluluk altına girmiyor, buna karşılık, "Ortak Pazar" dış yardımlar ve birtakım mallar için düşük gümrük vergileri yoluyla Türk ekonomisine destek sağlıyordu. "Geçiş dönemi" diye adlan-

dırılan ikinci dönem başladığı zaman ise, Türkiye artık, “Ortak Pazar” içindeki başka ekonomilere tanınmış olan ayrıcalıkların hiçbirinden yararlanamayacaktı. Türkiye ile “Ortak Pazar” arasındaki ilişkilerin “geçiş dönemi”ndeki ilkeleri, 23 Ekim 1970 tarihinde imzalanan bir “katma protokol” ile düzenlenmişti. Bu belge, 1 Ocak 1973’te yürürlüğe kondu. Daha sonra, Ocak 1974’te ikinci bir ek belge imzalandı. “Geçiş dönemi”nde, Türkiye’nin kimi sanayi ürünleri 12 yıllık bir süre için özel koruma önlemlerinden yararlanacaktı. Bu 12 yıllık süre için düzenlenen liste içinde otomotiv sanayii, makineler, tarım araç ve gereçleri, elektronik ve elektrik gereçleri, petrokimya ürünleri vardı. Sınırlı olmakla birlikte, kimi sanayi ürünleri de 22 yıl için gümrük duvarlarıyla korunacaktı. Bu 22 yıllık liste, yalnızca kimya ve besin sanayiinin birtakım ürünlerini kapsıyordu. Türk ekonomisinin bütün temel ürünleri 12 yıllık liste içindeydi. Bu durumda, Türkiye’nin ürettiği bütün önemli malların gümrük vergileri, 12 yıl sonra, “Avrupa Ekonomik Topluluğu”na üye ülkeler için kaldırılacaktı. Bu süre içinde Türk ekonomisi Avrupa ülkelerinin ekonomileriyle başa çıkacak ölçüde gelişmezse, sonucun tam bir yıkım olacağı açıktır. Ne yazık ki, Türk ekonomisinin 12 yıl içinde bu düzeye erişme olanağı yoktu (Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Yönetim Kurulu, 1974:21; **Aytür**, 1970:154). Türkiye ile “Avrupa Ekonomik Topluluğu” arasındaki antlaşmalar değiştirilmedikçe, sonuç, 1838’de Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan ve Osmanlı ekonomisini yok eden ticaret antlaşmasının sonuçlarından pek de değişik olmayacaktı. Nitekim, son gelişmeleri de dikkate alan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı için hazırlanan Özel İhtisas Komisyonu Raporu da, AET ile birleşme konusunda “yeni esaslar”ın saptanmasını önermekteydi (D.P.T., 1983a:57).

Aslında, AET ile birleşmenin “ithal ikamesi” politikası sonunda “yanlış olarak” kurulmuş bazı firmaları tasfiye edeceği ve bu tasfiyenin çok kötü olmayacağı inancı içinde, “bütünleşme”ye olumlu bakan ekonomik görüşler de vardı (**Üstünel**, 1984). Aynı biçimde böyle bir bütünleşmenin Türk demokrasisi için de bir güvence niteliği taşıyacağı gerekçesiyle, birleşmeye siyasal yönden destek veren siyasal görüşler de öne sürülüyordu (**Ateş, T.**, 1984).

Bu görüşleri ileri sürenler, bazı tereddütlerini dile getiriyorlarsa da, AET ile bütünleşmek yönünde kamuoyunda ciddi eğilimlerin varlığından söz edilebilirdi.

Nitekim, bu eğilimlerin sonunda, **Özal**’ın Başbakanlığı zamanında, 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Topluluğu’na tam üyelik başvurusunda bulunuldu.

GÜMRÜK BİRLİĞİ’NE HANGİ UMUTLARLA GİRİLDİ?

Bundan sonraki gelişmeleri şöyle özetlemek olanaklıdır:

“AT komisyonu, Türkiye’nin talebini ekonomik ve sosyal açıların yanı sıra, geniş bir siyasî perspektif çerçevesinde değerlendirmiştir. Komisyon, Türkiye’nin Topluluğa tam üye olarak seçilebilirliğine gölge düşürmeksizin Topluluğun Türkiye’ye, Ankara Anlaşması’nın imzalanmasında gösterilen siyasî irade ile uyum içinde, iki tarafın karşılıklı bağımlılık ve bütünleşmesinin güçlendirilmesini sağlayacak bir dizi önlem alınmasını tavsiye etmiştir.

Bu çerçevede AT Komisyonunca hazırlanan "İşbirliği Programı" 6 Haziran 1990 tarihinde bir bildiri şeklinde konseye sunulmuştur.

Komisyonun bildirisinde, Türkiye'nin tam üyeliğini öngören 1963 Ortaklık Anlaşmasından hareketle, bu Anlaşmanın çerçevesinin de ötesinde, AT ve Türkiye arasında karşılıklı çıkarlara hizmet edecek, kapsamlı ve dinamik bir işbirliği kurulması gereği vurgulanmıştır.

Bu işbirliğinin en önemli maddesi gümrük birliğidir. Gümrük birliğinin 1995 sonuna kadar karşılıklı olarak gerçekleştirilmesi dahil olmak üzere sanayi ve teknoloji, hizmetler, tarım, sosyal konular, ulaştırma, telekomünikasyon, enerji, çevre, turizm ve meslekî eğitim gibi, Topluluğun hemen tüm faaliyet alanlarını içeren sektörler de öngörülmüştür.

Aslında AB'ye üye olmadan girilen Gümrük Birliği, AB-Türkiye ilişkilerinde, çok garip ve oldukça olumsuz bir dönemi vurgulamaktadır.

6 Mart 1995 tarihinde yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında alınan ve Gümrük Birliği kararı olarak bilinen 1/95 sayılı karar, Topluluk ile Türkiye ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu kararla, geçiş dönemi tamamlanarak nihaî dönemin başlangıcına ilişkin düzenlemeler getirilmiştir. Büyük bir bölümü Katma Protokol'deki hükümlerin hemen hemen aynen tekrarı niteliğinde olmakla birlikte, daha sonra ortaya çıkan gelişmeler de göz önüne alınmıştır.

Kararda yer alan başlıca hususlar şunlardır:

"İthalatta ve ihracatta uygulanan gümrük vergileri, eş etkili vergiler, miktar kısıtlamaları ve eş etkili tedbirlerin kararın yürürlüğe girdiği tarihte kaldırılması.

"Türkiye'nin ticarete teknik engellerin kaldırılmasına yönelik topluluk mevzuatını kararın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren beş yıl içinde benimsemesi.

"Türk ticaret politikası araçlarının 31.12.1995 tarihine kadar Topluluk düzenlemelerine yaklaştırılması."

30 Ekim 1995 tarihinde Lüksemburg'da yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında şu hususlar ele alınmıştır:

"Gümrük idareleri arasında işbirliği, Türk uzmanların komisyon komitelerine katılım şekilleri gibi konulara ilişkin kurumsal işbirliği.

"1996 yılından itibaren beş yıllık bir dönem için 375 milyon ECU'lük bütçe kaynaklarından istifade, Avrupa Yatırım Bankası'ndan 1992-96 dönemi için yenileştirilmiş Akdeniz Politikası fonlarından 300-400 milyon ECU'lük istifade, Avrupa Yatırım Bankası'nın kendi imkânlarından beş yıllık bir dönem için 750 milyon ECU'lük imkân ve 1996'dan itibaren yeni Akdeniz Fonu çerçevesinde getirilecek bütçe ve AYB imkânlarından ayrı ayrı yararlanma imkânı sağlayan malî işbirliği.

Gümrük Birliği kararını tamamlamak üzere, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu ürünleri için serbest bölge anlaşmasının imzalanması konusunda ortak bir iradenin mevcut olduğu vurgulanmıştır.

1/95 sayılı karar gereğince, 11 Aralık 1995 tarihinde AB Dış İlişkiler Komisyonu'nda yapılan oylama, 42 evet, 13 hayır, 4 çekimser oyla sonuçlanmış ve 13 Aralık 1995'te 528 milletvekilinin katılımıyla yapılan Avrupa Parlamentosu oylamasında ise, 149 hayır ve 36 çekimser oya karşılık 343 evet oyu ile Türkiye'nin gümrük birliği üyeliği kabul edilmiştir." (T.C. Maliye Bakanlığı, 1996:241-242).

AB'DE YUNAN LOBİSİNİN ETKİSİ: TÜRKİYE ZOR DURUMDA

Yukardaki satırlarda belirtilen “maddî yardım” olanakları umudu, ne yazık ki, çok kısa zamanda söndü.

Yunan vetosu, öngörülen bütün bu olanakları durdurdu.

Oysa Yunanistan, AT'ye girdiğinde 1 milyar 750 milyon ECU yardım almıştı. Ayrıca bu ülkeye AT transferleri 1981-1992 yılları arasında yaklaşık 22 milyar dolar dolayındadır ve bu miktar, cari işlemler açığının yüzde 31'ini karşılamıştır.

Portekiz'e ilk yıl 827 milyon ECU yardım yapılmış, ikinci yıl bu miktar, 1 milyar 194 milyon ECU'ye yükselmiştir. 1986-1991 yılları arasında bu ülkeye, Avrupa Yatırım Bankası'ndan ve doğrudan AB bütçesinden yapılan yardımların toplamı 10 milyar ECU'ye ulaşmıştır.

İspanya, topluluğun yapısal fonlarından kaba ulusal ürününün binde 5'i kadar yardım almış, ayrıca 2 milyar 250 milyon ECU'lük net bütçe geliri sağlamıştır. 1986-1991 yılları arasında, Avrupa Yatırım Bankası'ndan ve AB'den doğrudan yapılan yardımlar toplam olarak 30 milyar ECU'yü geçmiştir (Vakıfbank, tarih-siz:78-92; **Karluk**, 1995:324-325).

Aslında, Kıbrıs ile ilgili bölümde açıklandığı üzere, Türkiye, Gümrük Birliği'ne kabul edilmek uğruna, Kıbrıs Rum Kesimi'nin AB ile tam üyelik müzakerelerine çağrılmasına karşı sesini yükseltmemiştir.

Oysa Londra ve Zürih anlaşmalarına göre, garantör devlet statüsü taşıyan Türkiye'nin izni olmadan, Ada, hiçbir uluslararası anlaşmayı tek başına imzalayamazdı.

Fakat 1995 yılının iç politika konjonktürü, **Çiller**'i, Avrupa Birliği kozunu oynamaya zorlayınca, hükümet, “ne pahasına olursa olsun, AB ile bütünleşmeye” yöneldi.

AB ile bütünleşme olanaklı görülemeyince, Gümrük Birliği'ne katılmak için her türlü ödün verildi.

Sonuç olarak, AB Türkiye'yi Gümrük Birliği'ne kabul edince, ortaya son derece garip bir durum çıktı: İlk kez bir ülke, AB üyesi olmadan, Gümrük Birliği'ne katılıyordu.

Yani Gümrük Birliği konusundaki karar organlarında temsil edilmeden, hakkında alınacak her kararı önceden kabul eden bir ülke, kendisini ilgilendiren hiçbir karara katılma hakkı olmadan, pazarını, Avrupa Birliği ile birleştiriyordu.

Üstelik, sonradan, yukarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî beklentilerini yansıtan satırlarda da görülen maddî yardım olanaklarının hiçbirisi gerçekleştirilemedi. Çünkü AB üyesi olan Yunanistan, bu konuda vetosunu kullanıyordu.

Derken, ünlü 13 Aralık 1997 Lüksemburg zirvesi kararı, Türkiye'yi büsbütün zora soktu: AB, ilerde üyelik için belirlediği adaylar arasına Türkiye'yi almamıştı.

Üstelik, bağımsızlıklarını yeni kazanan bazı Doğu Avrupa ülkeleri ile birlikte Kıbrıs Rum Yönetimi de, tam üye olarak kabul edilecek adaylar arasında sayılıyor ve Avrupa Birliği, bunlarla, tam üyelik konusunda müzakerelere başlamak üzere, takvim belirliyordu.

Böylece AB, açıkça, hem Türkiye'ye karşı tutumu ile, hem de Kıbrıs Rum Yö-

netimi'ne karşı tavrı ile, Yunan lobisinin güdümünde bir topluluk izlenimi veriyordu.

Aslında Lüksemburg zirvesinde alınan kararlar açısından, Kıbrıs Rum Yönetimi'nin aday ülkeler arasında sayılması, Türkiye'nin sayılmamasından daha önemli sorunlara gebe gibi gözüküyordu.

Çünkü Türkiye, şu ya da bu biçimde, kendi iradesi ile çizdiği çağdaşlaşma yolunda, Batı Avrupa ile bütünleşerek ya da bütünleşmeden, gelişmesini sürdürebilir. Fakat Kıbrıs konusunda çıkacak sorunlar, hem Türkiye'yi hem de Kıbrıs'ı son derece zor durumda bırakacak olaylara yol açabilir.

Konunu uzmanlarından **Kabaalioğlu**'nun şu çözümlemesi, ortaya çıkacak sorunları işaret etmesi bakımından son derece gerçekçi gözükmektedir:

"Tekrar belirtmek gerekir ki, gevşek bir *federasyon* veya *konfederasyon* esası üzerinde taraflar mutabık kaldığında, Kıbrıs'ın AB üyeliği akla dahi gelmiyordu. Aksine, daha 1959 ve 1960 antlaşmalarında kurulan dengede, iki taraftan sadece birinin 'anavatanı'nın üyesi olduğu bir uluslararası teşkilata, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin katılmasının dengeyi bozacağı dikkate alınarak böyle bir üyelik tamamen yasaklanmıştı.

"Bugün Kıbrıs'ın AB üyeliği gündeme getirilmek istenirken, çözüm yine aynı federasyon temeline oturtulmak istenmektedir. Bağımsız bir Devlet olarak oluşturulması düşünülen 'Federal Kıbrıs Devleti'nin, AB gibi *uluslarüstü* yetkilerle donatılmış bir *supranational* teşkilata üyeliği söz konusu olduğunda tüm koşullar değişmektedir. AB üyeliği, anayasada oluşturulacak tüm güvenceleri ve dengeleri, Türk toplumunun çıkarlarını korumaya dönük olarak öngörülecek 'emniyet supaplarını', başka bir ifadeyle *safeguard* hükümlerini etkisizleştirecektir. Kıbrıs Türkleri, (kendisi de bizzatihi bir federal sisteme gitmekte olan) AB'de tamamen Kıbrıs Rumlarının ve Yunanistan'ın insafına bırakılmış olacaktır. Bu durumda iki bölge, iki toplumlu ve eşitlik ilkeleri üzerine bina edilmiş olacak bir federasyon, Avrupa Birliği üyesi olunca, Kıbrıs Türklerinin haklarını korumak amacıyla öngörülmüş hükümler, oluşturulan dengeler etkisizleşmiş veya fiilen ortadan kalkmış olacaktır." (**Kabaalioğlu**, 1997:389-390)

Birand, AB karşısında girişkenliği Yunanistan'a kaptırmış görünen Türkiye'nin, AB tam üyeliğini 22 yıl önce, Yunanistan tam üyelik başvurusu yaptığı anda kaçırdığı kanısında:

"1975 yılında, Yunanistan Kıbrıs olayı'nın şoku ve devrilen askeri Cunta'nın yaraları dolayısıyla, yeniden güç kazanmak için Avrupa Birliği'ne başvurduğunda, AB Türkiye'yi de uyarmış, Genel Sekreter **E. Noel**, Türkiye'nin Temsilcisi **Tevfik Saracoğlu**'na önce giren Yunanistan'ın sonradan vetosunu kullanarak, Türkiye ile Topululuğun ilişkilerini engelleyeceğini bildirmişti.

"Fakat dönem, **Demirel**'in Adalet Partisi ile **Erbakan**'ın Millî Selamet Partisi'nin ve **Türkeş**'in MHP'sinin kurduğu 'Milliyetçi Cephe' dönemi idi. **Çağlayan-gil**, Dışişleri bakanı olarak **Demirel**'den işareti almış ve tavrını koymuştu: **Erbakan**'lı hükümet Avrupa Topluluğuna girişi onaylamayacağı için, başvuru yapılmaması gereksizdi." (**Birand**, 1997)

İşte bu tür serüvenler sonunda, Yunanistan, AB'de Türkiye'nin yazgısına ege-

men olan bir konuma geliyor (**Tekeli, İlkin**, 1993:238-247) ve 1997'de, Lüksemburg zirvesinin kararı Türkiye'yi sarsıyordu.

Böylece Türkiye ile AB arasındaki ilişki, egemen ülkelerin eşitlik ilkesine dayanan bir karşılıklı çıkar ilişkisi olmaktan çıkıyor ve Osmanlı dönemindeki sömürge benzeri ilişkileri andıran bir nitelik kazanıyordu.

Aslında konuya soğukkanlı bir biçimde bakıldığında, Lüksemburg zirvesinden çıkan kararı, salt Yunanistan'ın tutumuna bağlamak da çok akılcı değildir.

Hiç kuşkusuz, kendi çıkarlarına uygun olmasa, AB bir biçimde Yunanistan'ı yola getirebilirdi.

Oysa AB'nin kolaylıkla Yunanistan'ın dümen suyuna girdiğini gözlemliyoruz.

Buradaki ana etken, Türkiye'nin 65 milyon dolayındaki nüfusu ile, nüfus oranlarının büyük önem taşıdığı AB yapısı içinde, yüksek enflasyon, yüksek faiz oranları, yüksek işsizlik oranı ve Müslüman kültürüyle lider ülke konumuna girmesinin istenmediğidir.

Tam üyelik, işsizlik oranının yüksek olduğu Türkiye'den bu ülkelere büyük bir işgücü akımına yol açabilir, bu durum da üye ülkelerde, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan büyük sorunlara neden olabilirdi.

Zaten, sonuç olarak siyasal bir birlik amaçlayan Avrupa Birliği'nde, üye ülkelerin ekonomik ve parasal farklılıkları bu siyasal birliğin oluşumunu büyük ölçüde engellerken (**Dedeoğlu**, 1996:258), bir de Türkiye faktörünün işin içine katılması, bu farklılıkları büyütürken, üstüne bir de kültür sorunu getirecekti.

Bu çerçevede, Türkiye'nin siyasal olarak demokrasisini Batı Avrupa ülkeleri standartlarına uygun olarak yeterince geliştirememiş olması da, üye adayı olarak bile kabul edilmemesindeki önemli öğelerden biriydi.

Üstelik bir yazarımızın belirttiği gibi, AB'nin Türkiye'den beklediği tüm avantajlar, Gümrük Birliği ile sağlanmışken, AB, Türkiye'yi niçin içine alsındı ki? (**Balcı**, 1997)

Lüksemburg kararları pek doğal olarak birçok sert tepkiyi birlikte getirdi.

Özellikle siyasal İslamı kullanan politikacılar, "Batının Türkiye'yi dışladığı" biçiminde yorumlar yaparak, ülkenin bundan sonraki açılımları İslam Dünyası'nda araması gerektiğini savunan demeçler verdiler.

Oysa Türkiye, **Mustafa Kemal Atatürk**'ün çizdiği çağdaşlaşma çizgisini izlemek için ne Avrupa'nın ne de Batı'nın onayına gereksinme duyar bir noktada idi.

21. yüzyıl Türkiye'si hiç kuşkusuz, yüzü çağdaş uygarlığa dönük bir Türkiye olacaktır.

Ülkenin Japonya, Rusya, İsrail ve Birleşik Amerika ile geliştirdiği siyasal ve ekonomik ilişkiler, O'na bu konuda yeterince manevra olanağı sağlıyordu zaten.

DIŞARDAKİ İŞÇİLER

Dış dünyanın Türkiye üzerindeki bir başka etkisi de Avrupa'nın yabancı işçilere olan gereksinmesi sonunda ortaya çıktı. Bu gereksinme, Türkiye'den Batı Avrupa'ya doğru bir işçi akımına yol açtı. Batı Avrupa ülkelerine, sonradan Avusturya en sonra da Arap ülkeleri katıldı. Yurtdışında çalışan işçilerin sayıları ve bu-lundukları ülkeler Çizelge (VI) - (19)'da gösterilmiştir. Aslında, yurtdışında gözü-

ken işçilere ilişkin resmî rakamlar gerçek durumu yansıtmaktan uzaktır. Çünkü, pek çok işçi, resmî olmayan yollardan yurtdışına çıkmış ve bu nedenle de kayıtlara geçmemiştir. Gerçek rakamın bir buçuk milyon dolayında olduğu ileri sürülebilir. Çizelgeden de görüldüğü gibi, bu işçilerin yarısından çoğu Almanya'da çalışmaktadır.

ÇİZELGE (VI) - (19)
YURTDIŞINDA ÇALIŞAN İŞÇİLERİN
ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI
(1973-1980-1991)

Ülkeler	1973		1980		1991	
	n	%	n	%	n	%
Almanya	615.827	78.8	590.623	66.50	694.502	55.5
Hollanda	30.091	3.8	45.141	5.08	89.000	7.1
Suudi Arabistan	—	—	45.000	5.07	130.000	10.4
Fransa	33.892	4.3	38.000	4.28	111.890	8.9
Libya	—	—	38.000	4.28	10.221	0.8
Avusturya	30.527	3.8	30.130	3.39	58.055	4.8
Belçika	14.029	1.7	23.000	2.59	23.715	1.9
İsviçre	19.710	2.5	20.119	2.26	36.027	2.9
Avustralya	20.329	2.5	16.000	1.80	29.000	2.3
Danimarka	6.250	0.7	8.149	0.92	12.418	1.0
Irak	—	—	8.000	0.90	3.330	0.2
İsveç	5.061	0.6	7.000	0.79	10.000	0.8
Ötekiler	10.755	1.3	19.000	2.14	42.806	3.4
Toplam	786.471	100.0	888.162	100.00	1.250.964	100.0

KAYNAK: Gülsün, 1974:19; T.C. Resmi Gazete, No. 16487:105; D.P.T., 1982:306; ve D.P.T., 1992:209'dan hesaplanmıştır

Yurtdışındaki işçilerin, eşleri ve çocukları ile birlikte 2000'li yıllara giderken, 3 milyonu geçmiş oldukları tahmin edilmektedir. Örneğin Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin verdiği rakama göre yurtdışındaki vatandaşlarımızın sayısı 1991 itibarıyla 3.043.687'dir (Şen, Öz, İyidirli, 1996:21). 1996 yılında ise yalnız Federal Almanya'da yaşayanlar 2 milyona ulaşmıştır (Şen, Öz, İyidirli, 1996:25).

Son yıllarda önce Arap dünyasında sonra da Orta Asya Cumhuriyetleri'nde ortaya çıkan yeni olanaklar, olayı tümüyle Avrupa'ya bağımlı olmaktan yavaş yavaş çıkarıyor gibi gözükmemekte, fakat yeni sorunları da birlikte getirmektedir.

Bugün için dış dünyanın sağladığı iş olanakları, Türk ekonomisi üzerinde hâlâ olumlu etkiler yapmaktadır denilebilir. İlk olarak ülkedeki işsizliğin getirdiği sorunların bir kısmını azaltmıştır. İkinci olarak, yurtdışındaki işçilerin Türkiye'ye gönderdikleri yabancı paralar, dış ödemeler dengesini olumlu yönde etkileyecek bir düzeye ulaşmıştır. Daha önce Türk ekonomisi üzerinde önemli baskılar yapan "dar boğazlar", bu paralar yoluyla biraz da olsa hafiflemiştir. Çizelge (VI) -

(20)'de görüldüğü gibi, işçilerin yolladıkları paralar 1976-1978, 1983-1986 dönemleri ve 1988, 1994 yılları dışında sürekli bir artış eğilimi belirlemektedir. Yurtdışı işçi dövizlerinin özellikle 1974 ve 1975 yıllarında neredeyse ihracata eşit bir düzeye geldiği görülmektedir.

ÇİZELGE (VI) - (20)
YILLARA GÖRE TOPLAM İŞÇİ DÖVİZLERİ
VE İHRACAT GELİRLERİ
(1970-1996)
(Milyon Dolar Olarak)

Yıllar	İşçi Dövizleri	İhracat Geliri	İşçi Dövizlerinin İhracat Gelirine Oran (%)
1970	273	588	46.4
1971	471	677	69.6
1972	740	885	83.6
1973	1.183	1.317	89.8
1974	1.426	1.532	93.1
1975	1.312	1.401	93.6
1976	982	1.960	50.1
1977	982	1.753	56.0
1978	983	2.288	43.0
1979	1.694	2.261	74.9
1980	2.071	2.910	71.2
1981	2.490	4.703	52.9
1982	2.140	5.746	37.2
1983	1.513	5.728	26.4
1984	1.807	7.134	25.3
1985	1.714	7.958	21.5
1986	1.634	7.457	21.9
1987	2.021	10.190	19.8
1988	1.776	11.662	15.2
1989	3.040	11.625	26.2
1990	3.246	12.959	25.0
1991	2.819	13.593	20.7
1992	3.008	14.715	20.4
1993	2.919	15.345	19.0
1994	2.627	18.106	14.5
1995	3.365	21.637	15.5
1996	3.590	23.082	15.5

KAYNAK: D.İ.E. 1994c:390-393, D.İ.E., 1995d-Eylül sayısı:26;
D.İ.E., 1997a:501, 573; D.İ.E., 1997b:111.

Yıllar geçtikçe ve ihracat arttıkça yurtdışı işçi dövizlerinin de ekonomi üzerindeki etkisi azalmaktadır. Cinsiyet bakımından, ilk zamanlarda yurtdışındaki işçilerin ancak beşte birinin kadın olduğunu görüyoruz. Nitelikleri bakımından da incelendiği zaman, ilk baştaki işçi rakamları ilginç gerçekler ortaya koymaktadır. İşin başında Türk hükümeti "nitelikli" işçilerin yurtdışına çıkmasını kısıtlamıştır.

Buna karşın, Çizelge (VI) - (21)'de de gösterildiği gibi, bu tip işçilerin oranı daha 1970'li yıllarda bile yüzde 30 gibi oldukça yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Üstelik bu rakam da güvenilir değildir. Pek çok "nitelikli" işçi, dışarıya gitme izni alabilmek için kendisini "düz işçi" olarak tanımlamıştır.

ÇİZELGE (VI) - (21)
YURTDIŞINA GİDEN İŞÇİLERİN NİTELİK DURUMU
(1964-1973)

Yıllar	Nitelikli İşçi		Niteliksiz İşçi		Toplam
	n	%	n	%	
1964	24.468	37.0	41.748	63.0	66.216
1965	20.558	40.1	30.962	59.9	66.216
1966	8.918	26.0	25.492	74.0	34.410
1967	2.728	30.5	6.219	69.5	8.947
1968	12.086	28.0	31.118	72.0	43.204
1969	25.401	24.5	78.574	75.5	103.975
1970	35.010	26.1	94.565	72.9	129.575
1971	31.357	35.5	57.085	64.5	88.442
1972	28.743	33.8	56.486	66.2	85.229
1973	47.105	34.7	88.715	65.3	135.820
Toplam	237.374	31.7	510.964	68.3	747.338

KAYNAK: Gülsün, 1974:13'ten hesaplanmıştır. Tuna'nın rakamları da benzer yüzdelere vermektedir (1981:216).

1960'lı yılların ortasında başlayan yurtdışı işçi olayı, oradaki çalışma olanakları ve dışardan yollanan paralar ile Türk ekonomisinin yapısal bir parçasını oluşturmuştur. Bu yüzden Avrupa ülkelerinde ve özellikle Almanya'daki ekonomik dalgalanma ya da bunalımlar, Türk ekonomisini de etkilemektedir. Özellikle iki Almanya'nın birleşmesi, Batı Almanya'nın işgücü gereksinmesini büyük ölçüde azaltmış, bu ise, "Almanyalı Türkler" açısından da, Türkiye Cumhuriyeti açısından da yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Nitekim, Almanya'da başlayan "Türk düşmanlığı" Türk-Alman ilişkilerini önemli ölçüde etkilemektedir.

İşçi dövizleri son yıllarda 3 milyar dolar dolaylarında bir dalgalanma göstermektedir. Geçmişteki yükselme eğilimlerinin gelecekte sürmesi de beklenseydi, bu durum, Türk ekonomisi için oldukça umutlu bir nokta oluşturabilirdi. Fakat, genel eğilim tam ters yönde gözükmektedir. Bir yandan Alman ekonomisindeki olumsuz gelişmeler, bir yandan da bu durumun yol açtığı "Türk düşmanı davranışlar" işçi dövizleri konusunda pek iyimser olunmasına elverişli değildir.

Batı Avrupa'daki ve özellikle Almanya'daki konjonktürün sonunda, yurda "kesin dönüş yapan işçiler" in sayıları son yıllarda önemli ölçüde artmıştır.

Bu artışın iki sonucu ortaya çıkmaktadır. Birinci olarak, yurda kesin dönüş yapan işçiler, beraberlerinde para ve mal getirerek ülkenin toplumsal-kültürel yaşamında “yenilikçi” davranışların gelişmesi için ortamı biraz daha hazırlamaktadırlar (Yasa, 1979:169-180). İkinci olarak da, özellikle “ikinci ve üçüncü kuşak”, yani yurda dönen işçilerin çocukları, son derece özel ve belirgin “uyum” sorunları sergilediklerinden, “yurtdışında çalışan işçiler sorunu” artık bir “kültürel değişme” sorunu haline gelmektedir.

Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta, yurtdışındaki vatandaşlarımızın artık birer “döviz makinesi” olarak görülmeğe çıkarılıp, “özel sorun sahibi” vatandaşlar muamelesine tabi tutulmaları gereğidir.

GÖÇMENİŞÇİLERDEN AVRUPALI TÜRLERE

1960’lı yıllarda başlayan işçi göçü, aradan neredeyse 40 yıl geçtikten sonra, önemli nitelik değişimleri göstermiştir.

Yurtdışındaki işçilerin yarısından fazlasının yaşadığı Almanya bu değişimlere bütünüyle tanık olmakta, Türk Hükümeti ise, ilk başlarda olduğu gibi, daha çok se-yirci kalarak bu sorunları izlemektedir.

Aradan geçen zaman süresince anlaşılmıştır ki, Avrupa’ya giden Türklerin önemli bir bölümü kendilerini bulundukları ülkede “geçici” görmemektedir.

Özellikle Almanya’daki işçi yurttaşlarımız, artık bu ülkenin de vatandaşı olmayı arzulamakta, Almanya’nın hem ekonomik olanaklarından, hem de demokratik hak ve özgürlüklerinden yararlanmayı istemektedirler.

Bu eğilim, Türk Hükümetinin nadiren gösterdiği bir duyarlılıkla ele alınmış ve “çifte vatandaşlık” sorunu, Türkiye’nin anlayışı ile çözülmüştür.

Almanya 1960’lı yıllardan beri, ülkesine gelen göçmen işçilere, “geçici misafir” muamelesi yapmış, onların, kendi dilleri ve dinleri başta olmak kaydıyla, öz kültürlerini korumaya ve böylece bir gün artık gereksinme kalmayınca kolayca ülkelere dönmelerini sağlamaya özen göstermiştir.

Bu nedenle, Türkiye’den dil ve din hocaları getirtilmiş, Almanya’daki okullarda bu işçilerin çocuklarına özel programlar uygulanmıştır.

Fakat bu politika, iki büyük sorun yaratmıştır.

Birinci olarak, oradaki Türklerin çocukları, ne Alman toplumuna uyum sağlayabilmiş ne de Türk toplumuna uygun olarak yetişebilmişlerdir. Çünkü, Almanya’daki birinci kuşak Türkler ile ikinci ve üçüncü kuşak Türklerin kültür gereksinimleri farklıdır ve ikinci ve üçüncü kuşaklar Türk kültürünü tanımamaktadırlar (Şen, Öz, İyidirli, 1996:77). Böylece her iki toplum açısından da uyumsuz, dolayısıyla, toplumsal başarıda zorlanan kuşaklar ortaya çıkmıştır.

Bu kuşak, ne Almandır, ne Türk. Kültürel açıdan melez bir nitelik taşır. Bu nedenle de her iki toplumda da uyum sorunları yaşanmaktadır.

İkinci olarak, özellikle Almanya’nın uyguladığı eğitim politikası ve bir anlamda toplumsal ve kültürel açıdan izlenen “ghetto politikası” sonunda, hem birinci hem de ikinci ve üçüncü kuşak Türklerin önemli bir bölümü, şoven milliyetçiliğe ve bağnaz dinciliğe kayan bir yapıya sarılmışlardır.

Bu gelişme, hem Almanları hem de Türkleri düşündüren ve Avrupa'da yaşayan Türk işçilerin ve ailelerinin toplumsal, kültürel ve siyasal uyumları açısından sorun yaratan bir durum olarak ortaya çıkmıştır.

1970'li yılların ekonomik krizi, kendini Almanya'daki Türkler üzerinde de hissettirdi. 1975 ve 1976 yıllarında Türkiye'ye dönenler, Almanya'ya gelenlerden fazla oldu.

Fakat aynı yıllarda Almanya, kamuoyunun baskısına dayanamayarak, 18 yaşını geçmemiş çocuklarla eşlere, "aile birleşimi yasası" gereğince Almanya'ya gelme hakkı tanıdı.

Bu gelişme Almanya'daki Türk nüfusunun yapısını ve niteliğini de etkiledi. Avrupa'daki Türkler birörnek bir işçi toplumundan, farklılaşmış bir azınlık grubuna dönüşüyorlardı (Akalin, 1997).

Almanya, bu kararı ile o zamana dek uyguladığı politikaya ters düştüğünü fark edince, çocukların gelme yaşını 16'ya düşürdü ve geri dönüşü özendiren bir dizi tedbir aldı. Ülkelerine dönmek isteyen işçiler için aile başına 10.500 mark ve her çocuk için de ayrıca 1.500 mark verdi. Böylece 1982-1985 yılları arasında, Almanya'dan dönenler, Almanya'ya gelenleri aştı. Yalnız 1984 yılında dönenler 200 bin kişiyi aşmıştı (Koçak ve Kılınç, 1997:20).

Bütün bu değişme ve gelişmeler sonunda 21. yüzyılda gelinecek nokta, Almanya'da 8.5 milyar mark yatırımı olan, cirosu 35.4 milyar marka ulaşan bir "Almanyalı Türkler" noktasıdır (Koçak ve Kılınç, 1997:11).

Bu insanlara artık "göçmen işçi" olarak bakmak da yanlıştır. Bu insanlarımız, hem nitelik bakımından "işçilerin" azınlıkta kaldığı bir grup özelliği kazanmış, hem de farklılaşan rolleriyle birlikte "Avrupalı Türkler" diye nitelenebilecek bir kimlikle ortaya çıkmış ve kendine özgü kültürü, kendine özgü sorunları olan bir "topluluk" oluşturmuş görünmektedir.

Almanya'da yıllar içinde meydana gelen değişme ve gelişmeleri konunun uzmanı Faruk Şen şöyle özetliyor:

"...İlk Türkler Federal Almanya'ya Ankara anlaşması çerçevesinde işgücü olarak geldikleri zaman, Almanya da, Türkiye de bu kitlenin kalıcı bir niteliğe dönüşebileceğini pek hesaplamamışlardı. 1972 yılına kadar Almanya'daki Türk kitlemiz, tam olarak homojen bir yapıyı yansıtıyordu. 1972 yılına kadar Almanya'da yaşayan insanlarımızın % 89'u işçi statüsündeydi ve % 91'i de erkeklerden oluşuyordu. 1992 yılı sonunda ise sayıları 1 milyon 856 bine varan Türk kitlesi, homojenlikten heterojenliğe geçişi büyük ölçüde gerçekleştirdi. Bugün Almanya'da yaşayan nüfusumuzun % 29'u işçi statüsünde çalışırken, kadınlarımızın oranı % 45'e vardı. Yalnız kadın erkek oranlarının dengelenmesi Almanya'daki Türklerin gelişmesini göstermeye yetmez. Bugün Federal Almanya'da her açıdan çeşitlilik gösteren Türk toplumu, 13 bin üniversite öğrencisine sahip bulunuyor. Üniversite öğrencilerimizin % 76'sını, aileleri Almanya'da yaşayan gençlerimiz oluşturuyor. Almanya'da liseye giden gençlerimizin sayısı da 30 bin sınırını aşmış bulunuyor. Bunu dışında artık sorunlarımızın yapısında da bir değişim görünüyor. 70'li yıllarda çocuk yuvaları, *Sonderschule*'ler veya meslek eğitime yönelik sorunlarımızın yerini, bugün artık Almanya'da kalıcı bir kitle haline gelen emeklilerimizin

sorunları almış bulunuyor. Almanya sınırları içinde 47 bin insanımız emeklilik statüsünde ve emekliliklerini Federal Almanya'da geçirecekler.

"Kalıcılığımızın bundan daha somut bir kanıtı olamaz. 1988 yılında Türkiye Araştırmalar Merkezi olarak yaptığımız bir araştırma çerçevesinde, burada yaşayan insanlarımızın % 83'ünün artık geri dönmeyi düşünmediği ortaya çıkmış bulunuyordu. Bunu Almanya'da yapılan yatırımlarda da gözlememiz mümkün. Federal Almanya'da yaşayan 400 bin Türk hanesinin 45 bini artık kendi evinde otururken, gene Almanya'da işçilikten işverenliğe geçişimizde de büyük gelişmeler oluyor." (Şen, 1994:9-10). Şen, 1998 yılında yaptığı bir açıklamada Türk girişimci sayısının 47 bine yükseldiğini, toplam gelirlerin 41.4 milyar marka çıktığını ve 202 bin kişiye istihdam olanağı sağlandığını belirtiyor. Almanya'da çalışan Türklerin bu ülkenin millî gelirine katkısını 69 milyar mark olarak belirlemiş bulunan Şen, (Şen, 1998) Almanya'da yaşayan Türkler hakkındaki yargılarına şöyle devam ediyor: "İnsanlarımız, kendi başlarına iş kurmakta devam ediyorlar... Gene Türkiye Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre, yılda 1200 insanımız kendi başlarına iş kuruyor ve bu insanlarımızın Almanya'da gerçekleştirdikleri yatırımlar yılda 250 milyon markı buluyor. Bunlar hiç de küçümsenecek gelişmeler değildir.

"Almanya'da yaşayan Türkler artık kendi medyalarını da içinde yaşadıkları ülkelerde oluşturuyorlar. *Merhaba* gibi, başarılı bir şekilde yayınlarını sürdüren yerel yayın organlarının dışında, şu anda Federal Almanya'da günlük olarak yayınlanan 9 Türk gazetesinin tirajı 300 bin sınırına varmış bulunuyor. Gene Almanya'da Türk haneleri % 54'lük bir oranda kablo üzerinden, % 28'lik bir oranla da satelit anteni üzerinden Türk televizyonlarını izlemeye devam ediyorlar. İşin ilginç yanı, Almanya'da uzun yıllar yayınını sürdüren Türkçe yayınlarına ilgi azalırken, gerek Türk televizyonlarına, gerek yazılı basına olan ilgi büyük ölçüde artıyor." (Şen, 1994:9-10).

Yukardaki satırlardan da açıkça anlaşıldığı gibi, artık, "göçmen işçi" gitmiş, yerine "Avrupalı Türk" gelmiştir. Avrupalı Türkler Almanya'da artık güçlü bir azınlık grubu oluşturmuşlardır.

Bu çerçevede özellikle iki Almanya'nın birleşmesi, işsizlik sorunlarını ön plana çıkarmış, bu sorunlar ise, Avrupa'daki, şoven milliyetçi ve ırkçı akımları ön plana çıkartarak bunları, bütün yabancıların ve özellikle dinleri de farklı olduğu için Türklerin üzerinde odaklamıştır.

Bir yandan, Türkiye'yi demokratik kurumları yeterince işlemediği için AB'ye üye almayan Avrupa, öte yandan, kendi vatandaşlarının ırkçı tutum ve eylemleriyle uğraşmak zorunda kalmaktadır.

Aslında bireysel patlamalar gibi görünen şoven tepkilerin altında çok daha derin bir ayrımcılık anlayışının yattığı kuşkusuzdur.

Nitekim yapılan bir araştırma, Almanya'da iş dünyasında Türklere karşı ciddi bir ayrımcılık eğiliminin bulunduğunu saptamıştır (Şen, Goldberg, Öz, 1996).

Avrupalı Türklerin kültürel uyum ve toplumsal başarı sorunları ülkeden ülkeye bazı küçük farklar göstermekle birlikte, çoğu toplumlarda, Almanya'daki genel çizgiler çerçevesinde gözlenmektedir.

Örneğin, Hollanda’da da Avrupalı ile Türk insanı arasındaki kültürel farklar Almanya’daki sorunlara benzer sorunları gündeme getirmektedir (Can ve Can-Engin, 1995: 105-110).

21. yüzyıl dünyasında Avrupalı Türklerin durumu aşağıdaki satırlarda oldukça iyi özetlenmiştir:

“Almanya’nın dışında Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan insanlarımız artık yaşadıkları ülkenin bir parçası oldular. Avrupalı Türkler şu anda 2 milyon 540 bin’e varan sayıları ile Avrupa Birliği ülkelerinden Danimarka nüfusunun yarısı ve Lüksemburg’un altı misli oranında bir sayıya sahipler. Yavaş yavaş Alman politikası da, istese de istemese de, Türklerin kalıcılığını kabul etmek zorunda kalıyor. Belirli haklarımızı hâlâ alamadık. Gerek yerel seçim hakkı, gerek çifte vatandaşlık gerekse yabancılara, özellikle de biz Türklerle yönelik aşırı sağın artan saldırılarına karşı düşünülen anti-diskriminasyon kanunları hâlâ çıkmadı. Fakat bütün bunlar bizi ümitsizliğe itmiyor. Hepimiz biliyoruz ki, artık sizin için bir göç ülkesi olan Federal Almanya’da bundan sonra daha da kurumlaşacağız. Üniversiteleri bitiren gençlerimiz bizim geldiğimiz yerlerden daha iyi yerlere gelecekler. Sayıları 2000 yılında 45 bine varacak olan Türk işadamları, Türkiye ile Almanya arasında ekonomik köprü görevini sürdürecekler. 55 ayrı branşta yatırım yapan, her geçen gün başarılarını daha da artıran, birçok branşta meslek eğitmenliği hakkını da kazanmış bulunan Türk girişimcilerin önemini artık Federal Alman Ekonomi Bakanlığı başta olmak üzere, eyaletler de kavramaya başladılar.” (Şen, 1994:10-11)

Yukardaki satırları fazla iyimser olarak kabul etme olanağı yok. Örneğin 1994 itibariyle, Almanya’daki Türklerin tasarruf miktarı yaklaşık 3 trilyon Mark’a ulaşmış görünmektedir (Şen, Öz, İyidirli, 1996:27).

Hiç kuşkusuz, AB üyesi olsa da olmasa da, Türkiye, sadece tercihleri ve yaşam biçimi bakımından değil, Avrupalı Türk nüfusu ile de Avrupa’nın bir parçası olmuş durumda.

8. ÖZET VE SONUÇLAR

Dış dünya, gerek Osmanlı İmparatorluğu, gerekse Türkiye Cumhuriyeti için sürekli bir olumsuzluk, sürekli bir tehdit kaynağı idi.

Zaman zaman, tarihteki “Haçlı Seferleri” ruhunun (Kula, 1992: 33-60) hiçbir zaman ölmediğini gösteren bir biçimde Osmanlıya ve Türkiye’ye yönelen saldırılar, Osmanlı ve Türk devlet adamlarını dış dünyaya karşı sürekli olarak “tetikte” bulunmaya yöneltmişti.

İşte dış dünyanın bu “sürekli tehdidi”, sonunda sıcak bir savaş biçiminde somutlaşarak, Birinci Dünya Savaşı ile Osmanlı İmparatorluğu’nu tümüyle ortadan kaldırmaya yönelmişti.

Birinci Dünya Savaşı, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nu yıktığı için değil, aynı zamanda **Mustafa Kemal Atatürk**’ün de kendini göstermesine ve liderliğe hazırlanmasına yardımcı olduğu için, yeni Türkiye Cumhuriyeti bakımından çok önemlidir.

Ayrıca, bu savaş sırasında **Mustafa Kemal**, efsanevi “Gelibolu Savunması” ile yalnız Anadolu tarihini değil, belki de tüm dünya tarihini etkiliyordu.

Atatürk’ün Gelibolu’da yaptığı inanılmaz savunma, “Müttefikler”i Çanakkale’de durdurmuş ve Rusya’nın yazgısını değiştirmişti. Çanakkale’yi geçemeyen dostları, Ruslar için planladıkları desteği sağlayamamışlar ve böylece Çarlık düzeninin yıkılması kolaylaşmıştı. Sovyetler Birliği, sanki bu tarihsel rastlantı sonunda doğan borçlarını ödermişçesine, **Mustafa Kemal** eylemini destekleyen tek büyük ülke oldu. Batı tipi bir toplum yaratma amacı, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin daha çok gelişmesini engelledi. Çünkü **Atatürk**, Batı ittifakı içinde yer almaya kararlıydı. Yine de hiç kuşkusuz, 1917 Sovyet Devrimi, Türk Bağımsızlık Savaşı bakımından olumlu sonuçlar doğuran bir tarihsel rastlantıydı. Bu arada, Sovyetler’in Türkiye’ye yardım etme nedenlerinden birinin, Boğazların denetimi olduğu da unutulmamalıdır.

Batılılaşma çabalarıyla birlikte, Batı ile kurulmak istenen iyi ilişkiler, **Atatürk** döneminde, “emperyalizm” olgusu akılda tutularak geliştiriliyordu. **Atatürk**’ten sonra başa geçen **İsmet İnönü**, Türkiye’yi İkinci Dünya Savaşı dışında tutarak büyük bir başarı gösterdi. Bu başarısını, her iki yandan da gelen ağır baskılara karşın gerçekleştirdi. Savaştan sonra, Sovyetler Birliği, Türkiye’den toprak ve Boğazlardan üs istedi. Bu arada Türkiye “Birleşmiş Milletler”e katılmıştı. Sovyetler, Doğu Anadolu’daki toprak isteklerini sürdürdüler. Türkiye bu isteklere karşı direndi. Üstelik de tek başına ve hiç kimseye güvenmeden direndi. “Truman Doktrini” ve “Marshall Planı” sonradan ortaya çıktı. Sovyetler’in bu tutumu, Türkiye’nin Batı dünyasına katılmasını çabuklaştırdı.

1950’den sonra, Demokrat Parti hükümetleri, Atatürkçülüğün “emperyalizm”e karşı olma ilkesine önem vermedi ve bütün ağırlığı Batı ile bütünleşmeye kaydırды. *Bir anlamda, Türkiye, kendisini Batı’ya zorla kabul ettirmiştir.* “NATO”ya pek çok çaba sonunda girilmiştir. 1950-1960 döneminde, Türkiye ile Batı arasındaki bağlar gittikçe güçlendirildi.

1960’tan sonra da aynı siyaset sürdürüldü. Türkiye, “Avrupa Ekonomik Topluluğu”na katılmak üzere antlaşmalar imzaladı ve uygulamalara geçti. Bütün bu büyük çabaların ardında yatan nedenler, daha çok dış yardım alabilmek ve 1953’ten beri Türkiye üzerindeki isteklerini geri almış olan Sovyetler Birliği’ne karşı güvenceler elde etmektir. Bu gelişmeler sırasında, Türkiye’de sermaye sınıfının da güçlenmekte oluşu, dış dünyaya karşı uygulanan bu siyaseti pekiştirdi.

İÇ VE DIŞ GELİŞMELER ARASINDAKİ ETKİLEŞİM: KARŞILIKLI PEKİŞTİRME

Gerçekten de dış dünyanın etkileriyle, iç gelişmeler sürekli olarak aynı doğrultuda buluştular. Örneğin, 1945’ten sonra siyasal düzenin değişmesi, dış dünyanın baskılarıyla, iç gelişmelerin ortak bir ürünüdür. Fakat yine de dış dünyanın bütün etkilerine karşın, Türkiye’nin Batı ile olan ilişkilerini, kendi isteğiyle ve bu konuda büyük çabalar harcayarak geliştirdiği ve güçlendirdiği, unutulmaması gereken bir gerçektir.

Dünyada ve ülkede ortaya çıkan siyasal ve ekonomik gelişmeler sonunda, Tür-

kiye ekonomisi, gittikçe Batı Avrupa ve Amerikan ekonomilerine daha bağımlı duruma gelmiştir. Bir noktadan sonra bu bağımlılık artık Türk hükümetini ve kamuoyunu tedirgin etmeye başlamış ve 1964'teki "Johnson mektubu"ndan ve 1974'teki Kıbrıs bunalımından sonra açık tepkilere yol açmıştır. "Emperyalizm" olgusunun tehlikeleri konusundaki bilinç yeniden yaygınlaşmıştır. Aslında bu durum, Türkiye'nin Batı ve Birleşik Amerika ile gelişen ilişkilerinin doğurduğu "dialektik" bir sonuçtur. Artık, Türkiye'nin düşük ulusal gelir ve benzeri sorunlarından, Amerikan "emperyalizmi" ya da daha geniş anlamda Batı "emperyalizmi" sorumlu görülmeye başlanmıştır. Uzun zamandır süren Kıbrıs bunalımı, bu bunalım sırasında "Johnson mektubu" ve Amerikan silah "ambargo"sı, yeni düşüncelerin daha açık seçik olarak biçimlenmesine yol açan olaylar arasındadır. Bu gelişmeler sonunda 1960'lı ve 1970'li yıllarda uluslararası ilişkilerde Batı'dan bir ölçüde bağımsızlaşmak ve ülke içinde de kapitalist ekonomi kurallarını yeniden gözden geçirmek, birlikte gelişen iki güçlü eğilim niteliği kazanmıştı. İdeolojik düzeyde, ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik bunalımdan "kapitalizme dayalı karma ekonomi düzeni" sorumlu tutulurken, Kıbrıs olayı da, konuya uluslararası boyutlar kazandırmış ve dikkatleri, dış dünyanın sömürüsü üzerine çekmiştir.

Türk dışişleri temsilcilerine karşı Ermeni katillerin giriştikleri eylemlerin yoğunlaşması da "Kıbrıs çıkartması" sonrasına rastlamaktadır. Yoğunlaşma tarihi ne olursa olsun, Ermenilerin işledikleri cinayetler, Türk kamuoyunda büyük tepkilere yol açmaktaydı. Hele Fransa ve Birleşik Amerika gibi ülkelerdeki Ermeni faaliyetleri, Türkiye'nin Batı dünyasına "dostça" bakmasını engelleyen bir neden olarak görülmekteydi.

Her Ermeni cinayetinden sonra, özellikle Batı Avrupa televizyon ve radyolarında Türk aleyhtarı Ermeni propagandası programlarının yer almasının yarattığı isyanlar, Batı'ya karşı geliştirilen duyguları temelden etkilemekteydi.

Dış dünya ile olan ekonomik ilişkiler, işçilerin yolladıkları paraların ve dış borçların etkileri ile ekonomik bakımdan olumlu görülebilecek kimi gelişmelere yol açmış olarak değerlendirilebilir. Fakat uzun dönemde, gelişmiş bir sanayi ile "Avrupa Topluluğu"na katılma eğilimi, dış borçların ana para, faiz hizmet ödemeleri ve yabancı sermayenin kâr aktarmaları, Türkiye'nin dış dünya ile gelecekteki ekonomik ilişkileri yönünden iyimser görüşlerin savunulmasına izin vermemektedir. Buna karşılık pek çok kişi, Batı ile bütünleşmenin siyasal açıdan Türk demokrasisi için bir güvence oluşturacağı görüşündedir.

Nitekim 1995 yılında bu görüşlere koşut olarak Avrupa Birliği'nin bir sonucu olan Gümrük Birliği'ne katılmış ve daha AB ile birleşmeden, bu birleşmenin ekonomik bedeli ödenmeye başlanmıştır.

Hiç kuşkusuz, dış dünya, hem Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda hem de toplumsal ekonomik ve siyasal yapısının biçimlenmesinde çok önemli roller oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı, Sovyet İhtilali, Anadolu'ya düşman askerlerinin çıkması, İkinci Dünya Savaşı, "Birleşmiş Milletler" in kurulması, Sovyetler'in Türkiye'den toprak ve üs istemeleri, "Truman Doktrini" ve "Marshall Planı", Kore Savaşı ve "NATO" nun kuruluşu, "Avrupa Ekonomik Topluluğu" nun oluşması,

Kıbrıs bunalımı, Batı ülkelerinin işgücü gereksinimleri, Sovyetler Birliği'nin dağılması, AB'nin büyüme kararları hep, dış dünyanın Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısını biçimlendiren görüntüleridir. Fakat bu arada, bütün bu etkilerin, sürekli olarak ülkenin iç gelişmeleri tarafından belli biçimlerde yorumlanarak topluma aktarıldığı akılda tutulmalıdır.

Ülkenin iç koşulları, 1940'ların sonuna değin, dış dünyayı, ulusal bağımsızlık ve "emperyalizm"e karşı olma ilkelerine göre yorumlamış ve kullanmıştır. 1940'lardan bu yana, ülkenin iç gelişmeleri, "her ne pahasına olursa olsun" Batı ile bütünleşme ilkesini daha önce kullanılan iki ilkenin yerine geçirmiştir. 1964'ten beri de, ulusal egemenlik ilkesi, dış dünyayı yorumlamakta yeniden ön plana geçer gibi görünmektedir. Kıbrıs bunalımının bir sonucu olan bu değişme, aslında dış siyaset alanındaki olayların bir ürünüdür. Buna karşılık toplumsal yapımız, ekonomik olarak gittikçe Batı ile bütünleşmektedir. "24 Ocak Kararları"nın oluşturduğu ivme, bu konudaki hızlanmayı belirlemektedir. Öte yandan, siyasal etkileşim, bazı kişilerce, Türk demokrasisi için bir güvence, bazı kişilerce ise, "Türkiye'nin içişlerine karışma" olarak görülmektedir. Gelecekte, dış dünyanın bu iki çelişik etkisi, Türkiye için oldukça ilginç ikilemler ortaya koymaktadır.

KÜRESELLEŞMENİN GETİRDİĞİ TEHDİTLER VE OLANAKLAR

Hiç kuşkusuz, Sovyetler Birliği'nin çökmesi, dünya bakımından olduğu kadar, Türkiye açısından da çok önemli bir değişmeydi.

Dış dinamik öğeleri bakımından, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerinin temel eksenini haline gelmiş olan "Sovyet tehdidi" anlayışının ortadan kalkmış olması, pek çok yazarı, Türkiye'nin yeni rolü üzerinde düşünmeye yöneltmişti.

Örneğin, **Huntington**, Türkiye'nin Batı için artık, "Kuzeyden gelen büyük tehlikeye karşı bir kale değil, güneyden gelecek daha küçük tehditler için başvurulacak bir müttefik olduğu" görüşündeydi (**Huntington**, 1996:145).

Gerçekten de Türkiye Batı için, eski stratejik değerini yitirmiş gözüküyordu.

Aslında bu görünüş sadece ilk bakışta, tarihten pek de kopamayan bir çözümlemenin sonucuydu. Gerçek, bu ilk bakışta sanılandan çok daha farklıydı.

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'yi Batı için de, tüm dünya için de daha önemli yapan öğeleri bağrında barındırıyordu.

Azerbaycan'ın ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin kazandığı önem, Türkiye'nin bölgedeki stratejik değerini artırıyordu.

İran'ın sadece Türkiye'ye değil, başta Azerbaycan olmak kaydıyla, tüm bölgeye rejimini ihraç etme çabaları, Ortadoğu petrollerine ek olarak ortaya çıkan su sorunu, Balkanlar'daki ve Kafkaslar'daki mikromilliyetçilik akımlarının getirdiği sorunlar, Türkiye'yi bütün bu bölgeler açısından stratejik bir "bölgesel güç" olarak ortaya çıkarmış bulunuyordu.

Bütün bu öğelere ek olarak, Türkiye'nin dünyadaki ve bölgedeki tek demokratik Müslüman ülke olması, O'nun sadece stratejik değil, insanlığın tarihsel ve ideolojik gelişme çizgisi bakımından da önemini vurguluyordu.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Türkiye'yi yalnız dış dinamik ögeleri bakımından etkilemedi.

İç dinamik ögeleri bakımından "komünist" umacısının birdenbire ortadan kalkmış olması, sadece düşünce özgürlükleri bakımından değil, yıllarca Türk iç siyaseti üzerindeki ambargolar açısından da önemli gelişmeleri belirliyordu.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, küreselleşme adı altında yapılan çözümlerler, kitabın giriş bölümünde de incelendiği gibi Türkiye'nin önünde yeni ufuklar açarken, yeni bazı tehlikeleri de beraberinde getiriyordu.

Türkiye'yi zor durumda bırakan gelişmelerin başında Avrupa'nın sınırları yeniden belirlenirken, Türkiye'nin dışarda kalması ve daha da önemlisi, Kıbrıs sorunu açısından, Kıbrıs Rum toplumunun AB'ye tam üye olarak kabul edilmesine ilişkin bir sürecin başlaması geliyordu.

Bir başka süreç, mikromilliyetçilik akımlarını, ülkenin bütünlüğüne ilişkin bir sorun haline getiren PKK eylemleri ve bu eylemleri destekleyen komşuların oluşturduğu tehditler idi.

Amerika'nın Ortadoğu petrolüne bağımlılığı ve Körfez bölgesindeki çıkarlarını korumak üzere sürekli olarak buraya müdahale stratejisi Türkiye açısından bir başka sorundur.

1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ve buna karşı Amerika'nın bölgeye 1991 yılında müdahalesinden sonra, Irak'a karşı uygulanan ekonomik ambargonun Türkiye'ye maliyeti 1998 yılı başına dek 35 milyar Amerikan dolarını bulmuştur (Balcı, 1998).

Bu tehditler karşısında Türkiye, 21. yüzyıla, ekonomik açıdan Amerika ve Avrupa Birliği'ne ek olarak Japonya'nın ve Rusya'nın, güvenlik açısından komşularına ek olarak İsrail'in, siyasal açıdan da Amerika ve Avrupa ile olan geleneksel ilişkilerine ek olarak Rusya-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağlamında, Kuzey'deki oluşumların desteğini arar bir durumda giriyordu.

Bu çerçevede, uluslararası sermayenin, ulusal sermaye ile bütünleştirilerek, uluslararası pazarlarda Türkiye'nin rekabet şansının artırılması, izlenen politikaların başında gözüküyor.

Hiç kuşkusuz bu bağlamda, Hazar petrollerinin dünya pazarlarına aktarılmasında bir seçenek olan Bakû-Ceyhan boru hattı gibi projelerin önemi büyük.

Sonuç olarak, Türkiye'nin 21. yüzyılda, küreselleşme süreci çerçevesinde bir "bölgesel güç" olarak dünya arenasına çıkması, hem bölgesinde komşularıyla iyi ilişkiler geliştirebilmesine, hem de dünya üzerinde Japonya'dan Birleşik Amerika'ya kadar, çeşitli ekonomik ve siyasal ittifaklar oluşturabilmesine bağlı görünüyor.

Bu ise çok kolay gerçekleştirilebilecek bir amaç değil. Türkiye'nin, güçsüz bir "çevre" ülkesi konumundan, "güçlü" bir merkez ülke konumuna doğru yol alması için, bir yandan içte Güneydoğu sorunu, demokratikleşmenin hızlandırılması, ekonomik kalkınmanın istikrar içinde başarılabilmesi gibi son derece zor hedeflere varması, öte yandan, küreselleşme bağlamında, dış ilişkilerinin, içteki bu hedefleri gerçekleştirme çabalarıyla ahenkli bir biçimde yürütülmesi gerekmektedir.

Böyle bir strateji ise 21. yüzyılda güçsüzleşmesi kaçınılmaz olan “ulus-devlet” olgusunun dikkatli bir biçimde korunarak, küreselleşme ile ters düşmeden, ekonomik gelişmenin ve siyasal istikrarın sağlanmasına bağlıdır.

Bu kitap zaten böyle bir stratejinin ipuçlarını aramak için yazıldı.

Sonuç olarak, çözümlemelerimiz açısından, “dış dünyanın” bir bağımsız değişken niteliği ile, 21. yüzyıl Türkiye’inde etkisini ve ağırlığını artıracaklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Dördüncü Kesim

**TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL YAPININ
VE DEĞİŞMENİN GÖRÜNÜMLERİ**

- VII. NÜFUS
VIII. KENTLEŞME
IX. AİLE

Bölüm VII

NÜFUS

*Tarıma Bağımlılık. Sanayileşme Süreci İçinde Sınıflaşma.
Meslek Yapısı. Yetersiz Kaynaklar ve
Nüfusun Gereksinimleri.*

onlar ki toprakta karınca,
suda balık,
havada kuş kadar
çokturlar,

korkak,
cesur,
cahil,
hakim
ve çocukturlar

ve kahreden
yaratan ki onlardır,
kitabımızda yalnız onların mâceraları vardır...

Nâzım Hikmet, “Kuvâyı Milliye”den.

1. TOPLUMSAL DEĞİŞMENİN BİR GÖSTERGESİ VE BELİRLEYİCİSİ OLARAK NÜFUS

Hiç kuşkusuz, Türkiye'deki toplumsal değişme sürecinin kimi somut etkileri nüfus üzerinde kolaylıkla gözlenebilir. Ayrıca, bir toplumun yapısını ve değişmesini, o toplumun nüfusunu incelemeyi anlamak olanağı da yoktur. Bu nedenle görünümün kısmına, Türkiye'deki nüfusun özelliklerini belirtmekle başladım.

Toplumsal değişme karmaşık bir süreçtir. Bu karmaşıklıktan dolayı, bağımlı ve bağımsız değişkenler çoğunlukla birbirine karıştırılır. Bu çalışmada, "siyaset" (ideoloji), "ekonomi" (sınıfsal gelişme) ve "dış dünya" bağımsız değişkenlerin göstergeleri olarak alınmıştır. (Pek doğal olarak bunların ardında tarihsel açıdan "Osmanlılar" ve "Atatürk" yatmaktadır.) Nüfus, kentleşme ve aile de bağımlı değişkenlerin belirtileri olarak kabul edilmiştir. Bu ayırımın eksikliği, yetersizliği ve öznelliği açıktır. Zaman zaman, "bağımlı değişken" dediğim ögeler, "bağımsız değişken" nitelikleri kazanmış, buna karşılık "bağımsız değişken" dediğim ögeler de, aralarında "bağımlı değişken" diye nitelediklerim de bulunan başka olay ve olgulardan büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Bu nedenle okuyucu, bütün bu "değişkenleri" bir etkileşim süreci içinde düşünmelidir.

Bağımsızlık Savaşı'nın başında, Türkiye nüfusu ve bu nüfusun özellikleri bir "bağımsız değişken" işlevi yapmışlardır. Buna karşılık, Atatürk devrimleri döneminde, nüfusun nitelikleri, bu devrimler tarafından belirlenen "bağımlı değişkenler" durumuna gelmiştir. Buna en güzel örnek, düşük eğitim düzeyidir.

Öte yandan ortalama ömür yükselince, nüfus artışı da önemli bir sorun olmuştur. "Aile" bölümünde inceleneceği gibi, nüfusu artırma siyaseti, yerini aile planlaması programlarına bıraktı. Bu arada, köylerden kentlere doğru ortaya çıkan büyük göç, bugünkü toplumsal yapıyı belirleyen ögelerden biri niteliği kazandı. Nüfusun coğrafi ve toplumsal devinimi (hareketliliği) genellikle bir bağımlı değişken olarak ele alındığından, kentleşme olgusu da, bu çalışmada, toplumsal değişimin sonuçları arasında incelenmiştir. Fakat, kentlere doğru büyük akımın ve göç eden nüfusun niteliklerinin, Türk toplumunun geleceğini belirleyen en önemli ögelerden biri olduğuna hiç kuşku yoktur.

Özellikle "kent hukuku dışında gelişen alanlar" olarak gecekonduarda ortaya çıkan yeni ve yırtıcı bir "arabesk yağma kültürü", 21. yüzyıla doğru tüm toplumsal ve siyasal sistemi etkileyici sonuçlar doğurmaya başladı.

Bu açıdan "kentleşme", değişimin, endüstrileşmenin ve demokratikleşme süreçlerinin bir sonucu olmakla birlikte, bir kez ortaya çıktıktan sonra nüfus artış hızının düşmesi gibi, başka sonuçlar doğuran bir "bağımsız değişken" olmaktadır.

Çalışan nüfusun gösterdiği yapısal değişiklikler de, toplumdaki sınıflaşma süreci açısından önemli ipuçları verir. Bu konu üzerinde, "Sonuç" bölümünde durulacaktır. Kısacası, ister "bağımlı", isterse "bağımsız" değişken olarak ele alınsın, nüfus, toplumsal değişme süreci içinde son derece önemli bir yere sahiptir.

2. NÜFUS VE NÜFUS ARTIŞI

Türkiye'deki ilk resmî nüfus sayımı, Cumhuriyet döneminde, 1927 yılında yapıldı. Fakat elimizde, daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılmış olan sayımlara ilişkin bilgiler de vardır. Osmanlıların nüfusuna ilişkin belgeler 1520-1530 tarihlerine dek geriye gitmektedir. **Kanunî Sultan Süleyman** zamanında tutulan defterlere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki nüfusu 11.5 milyon kadardı. Mısır, Irak ve Tuna nehrinin ötesindeki Rumeli toprakları bu rakamın dışındadır (**Barkan, 1940**).

Batılılaşma çabalarının gelişmesi sırasında, 1831 yılında, **II. Mahmud**, resmî bir nüfus sayımı da yaptırmıştı. Bu sayımda bütün topraklar kapsamamış ve yalnızca erkeklerin kaydı yapılmıştı. Sonuçlara göre, İmparatorluğun Asya kesimindeki toprakları üzerinde 3.753.643 erkeğin yaşadığı anlaşılmaktadır. O sırada Anadolu nüfusunun on milyon dolaylarında olduğu hesaplanmıştır (**Sarc, 1944**). 1844, 1874 ve 1884 yıllarında başka sayımlar da yapıldı. Fakat hiçbirinin sonuçları pek güvenilir değildir. 1884'te yapılan sayım sonuçlarına göre, Osmanlıların nüfusu 28.9 milyon olarak görülmektedir. Aynı dönem için Anadolu'nun nüfusunun 11.8 milyon dolaylarında olduğu hesaplanmıştır. Bu nüfus, Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra, 1923 yılında 12.582.000 olarak belirtilmiştir (**Türkay, 1960:6**).

CUMHURİYETİN NÜFUSU

Türkiye'nin nüfusu, sayım yıllarına göre, Çizelge (VII) - (1)'de gösterilmiştir. 1939 yılında Hatay'ın Türkiye'ye katılması, bu yılı içine alan sayım rakamlarında bir artışa yol açmıştır. Aslında, göçler Türkiye nüfusunun artışını 1940 yılına kadar etkilemiştir. 1940'tan sonra nüfus üç kattan fazla büyümüştür. Artma düzenli olarak sürmektedir.

Çizelge (VII)-(1)'den açıkça görüldüğü gibi, Türkiye'nin nüfus artış hızı yıllar içinde düzenli olarak düşmektedir. Hiç kuşkusuz, sanayileşmenin ve kentleşmenin sonucu olan bu azalan artış eğilimi, Türkiye'deki toplumsal ve ekonomik gelişmenin kesin bir göstergesidir.

1997 yılında insanların son kez evlerine kapatılarak yapıldığı öne sürülen sayımın geçici sonuçları, nüfus artış hızının 1990 yılından 1997 yılına dek, en azından Devlet İstatistik Enstitüsü'nün beklediğinden daha hızlı düştüğünü göstermiştir. D.İ.E.'nin ön hesaplama rakamlarına göre, 1997 yılı nüfusu, 65 300 000 olarak öngörülmüş, oysa sayımın geçici sonuçlarına göre 1997 yılında nüfus tahmin edilen rakamdan, 2 700 000 kişi daha eksik çıkmıştır.

Her ne kadar basında, bazı kişilerin sayılamadığı yönünde birtakım haberler yer almışsa da, bu denli büyük bir kesimin eksik bırakılabilmesi olanaklı olmadığı için, bu haberlerin söz ettiği münferit olaylar, her sayımdaki ihmal ortalamasına uygun olan ve dolayısıyla, artış hızının hesaplanmasında ihmal edilebilir bir sapma olarak kabul edilebilir.

1997 yılı sayımının gösterdiği sonuç odur ki, Türkiye 21. yüzyıla giderken, en azından nüfus artış hızı bakımından, gelişmemiş ülke kategorisinden, sanayileşmiş ülkeler grubuna doğru hızla yol almaya başlamıştır.

ÇİZELGE (VII) - (1)
SAYIM YILLARINA GÖRE NÜFUS VE YILLIK ARTIŞLAR
(1927-1997)

<i>Yıllar</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Sayımlar Arası Yıllık Artış (%)</i>
1927	13.648.270	—
1935	16.158.018	21.10
1940	17.820.950	19.59
1945	18.790.174	10.59
1950	20.947.188	21.73
1955	24.064.763	27.75
1960	27.754.820	28.53
1965	31.391.421	24.62
1970	35.605.176	25.19
1975	40.347.719	25.00
1980	44.736.957	20.65
1985	50.664.458	24.88
1990	56.473.035	21.71
1997*	62.606.157	14.73

KAYNAK: D.İ.E., 1993:24; *Hürriyet*, 1997*

*D.İ.E. tarafından yayınlanan geçici rakamlar.

3. NÜFUSUN BİLEŞİMİ

CİNSİYET

Nüfusun cinsiyet dağılımı Çizelge (VII) - (2)’de gösterilmiştir. Çizelgeden anlaşılabileceği gibi, 1945 yılına değin, kadınların sayısı erkeklerden çoktu. Uzun savaşların etkileri düşünüldüğünde, bu sonucun doğal karşılanması gerekir. 1945’ten sonra, kadın-erkek oranı tersine dönmüştür. Bunun nedeni, doğum oranlarıdır. Türkiye’de her yüz kız çocuğuna karşılık yüzden fazla erkek çocuk doğmaktadır (Cillov, 1974:59). Erkekler daha çok kentlerde, kadınlar ise kırsal alanlarda yoğunlaşmış gözükmektedir. Hiç kuşkusuz, bu durumun nedeni, kente göç olgusudur. Kimi zaman, erkekler tek başlarına kente inmekte ve bir süre çalıştıktan sonra eşlerini yanlarına almaktadırlar. Evli olmayan erkeklerin, aynı durumdaki kadınlara göre, kente göç etme olasılıkları da daha yüksektir. Ayrıca, son zamanlarda ortaya çıkan Avrupa’ya işçi olarak gitme olayı da köylerdeki kadın oranının artışında etkili olmuştur.

Toplum sanayileştikçe ve kentleştikçe bu farklılıkların ortadan kalkması, normal bir gelişme olacaktır.

ÇİZELGE (VII) - (2)
NÜFUSUN CİNSİYETE GÖRE DAĞILIMI
(1927-1990)

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek Nüfus Yüzdesi</i>	<i>Kadın Nüfus Yüzdesi</i>	<i>Yüz Kadına Düşen Erkek Sayısı</i>
1927	48.1	51.9	93
1935	49.1	50.9	97
1940	49.9	50.1	100
1945	50.3	49.7	101
1950	50.3	49.7	101
1955	50.8	49.2	103
1960	51.0	49.0	104
1965	51.0	49.0	104
1970	50.6	49.4	102
1975	51.4	48.6	106
1980	50.7	49.3	103
1985	50.7	49.3	103
1990	50.7	49.3	103

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:12-13'ten, H. Cem Doğan tarafından hesaplanmıştır.

YAŞ

Nüfusun yaş dağılımı Çizelge (VII) - (3)'te gösterilmiştir. Çizelge, Türkiye'de nüfusun "genç" denilebilecek bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır (aslında, biraz aşağıda da söyleneceği gibi, bu nüfus gelişmeyle birlikte yaşlanmaya başlamıştır). Nüfusun bu niteliği, topluma belli ölçüde bir değişme gücü ve eylemlilik getirmektedir. Öte yandan, bağımlılık oranını artırarak, çalışan nüfus üzerindeki ekonomik baskıyı ağırlaştırmaktadır.

ÇİZELGE (VII) - (3)
NÜFUSUN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI
(1935-1990)

<i>Yıllar</i>	<i>Yüzdelere Olarak Yaş Grupları</i>			<i>Bilinmeyen</i>
	<i>0-14</i>	<i>15-64</i>	<i>65+</i>	
1935	41.2	54.4	3.9	0.4
1940	42.1	54.3	3.5	0.1
1945	39.5	57.0	3.3	0.1
1950	38.3	58.3	3.3	0.1
1955	39.4	57.1	3.4	0.2
1960	41.2	55.1	3.5	0.2
1965	41.9	54.0	4.0	0.1
1970	41.8	53.8	4.4	0.0
1975	40.5	54.7	4.6	0.2
1980	39.0	55.9	4.7	0.4
1985	37.5	58.1	4.2	0.2
1990	35.0	60.7	4.3	0.1

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:12-13'ten, H. Cem Doğan tarafından hesaplanmıştır.

15-65 yaş grubu, Türkiye'de, öteki ülkelere oranla daha küçüktür. Gelişmiş ülkelere göre, tüm nüfus içindeki yeri yüzde 5 ya da 6 oranında daha düşüktür. Bindiği gibi, bu yaş grubu, ülkedeki işgücünü oluşturan nüfusu belirler. Türkiye'de çalışabilir nüfus, ne yazık ki, ülkenin yaratabileceği iş olanaklarından daha büyük bir hızla artmaktadır. 1962 yılında 15-65 yaş grubunun yüzde 78'i çalışırken, bu oran 1972'de yüzde 69'a düşmüştür (Devlet Planlama Teşkilatı, 1973a:76). 1995 yılı itibariyle 12-65 yaş arası nüfusun işgücüne katılma oranı yüzde 50.8, işsizlik oranı ise 6.6 olarak gözükmemektedir (D.İ.E., 1977:258). Gerçek işsizlik oranı D.İ.E. rakamlarının en az iki katı oranda tahmin edilmektedir. İşsizlik Türkiye için önde gelen sorunlardan biridir. Ayrıca, tarım kesimindeki ve devlet bürokrasisindeki gizli işsizlik de ülke ekonomisine önemli bir ağırlık yüklemektedir.

ÇİZELGE (VII) - (4)
NÜFUSUN DİNLERE GÖRE DAĞILIMI

	n	%
Müslüman	31.129.854	99.16
Katolik	25.833	0.08
Ortodoks	73.725	0.23
Protestan	22.984	0.07
Gregoryen	69.526	0.22
Öteki Hristiyanlar	14.758	0.04
Yahudi	38.267	0.12
Öteki Dinler	14.661	0.04
Dinsiz	1.212	0.003
Bilinmeyen	602	0.001

KAYNAK: 1969:227'den hesaplanmıştır.

Türkiye nüfusunun yaşlı kesimi, bugün de küçük bir gruptur. Bu grubun nüfus içindeki yeri yüzde 4 ya da daha aşağı ise, o ülkenin nüfusu "genç" diye nitelenmektedir. 65 yaşından yukarı olan grup 1990 yılında Türkiye'de yüzde 4.3'e erişmiştir. Bu durum hiç kuşkusuz, az da olsa, kaba doğum ve ölüm oranlarındaki düşüşü ve düşüş sonunda, nüfusun "yaşlanmaya" başladığını belirtir.

Nüfusun dinlere göre dağılımı Çizelge (VII) - (4)'te gösterilmiştir. Türkiye'de egemen olan din Müslümanlıktır. Hristiyanlık, Müslümanlıktan sonra gelen ikinci yaygın dindir. Hristiyanların dağılımı, bize Ortodoksların ve Gregoryenlerin, bu grup içinde en kalabalık mezhepler olduğunu göstermektedir.

Türkiye'de uzun bir süreden beri nüfus sayımlarında din ve anadil soruları sorulmadığı için, elimizdeki resmi rakamlar oldukça eskidir.

Çok fazla nesnel kaynaklara dayanmamakla birlikte, Türkiye'deki Müslüman nüfusun yüzde 30'unun Alevi olduğunu düşünmek ve söylemek bu konulardaki gözlemciler ve eylemciler için bir gelenek niteliği kazanmış görünmektedir.

Bu nüfusun önemli bir bölümünün kendilerini Alevi kimliği ile tanımlamaktan vazgeçtiği dikkate alınır, öne sürülen rakamın yüzde 20 dolaylarında olduğu söylenebilir.

Kökenleri ne olursa olsun, insanların kendilerini nasıl tanımladıkları sorusuna, “Aleviyim” diye yanıt verenlerin, yani, dinsel-mezhepsel kimliği öne çıkarak kendilerini tanımlayanların oranı ise, son yapılan bir araştırmaya göre, ancak yüzde 3.9’dur (Erder, N., 1996:41).

Oranın bu denli düşük olmasının nedeni, günümüzde bütün kışkırtmalara ve yapılan haksızlıklara karşın, Alevi vatandaşların yine de kendilerini “Alevi” kimliğini ön plana çıkartarak tanımlamak yerine, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı anlamında “Türk” kimliğini belirtmiş olmaları gibi görünmektedir.

Hiç kuşkusuz yukardaki rakam, Alevi vatandaşlar arasında, Alevi kimliğini öne çıkarma eğiliminde olanların oranını yansıtmamın dışında, çok fazla bir anlam taşımamaktadır.

İlginç olan nokta, özellikle 1980 öncesindeki Çorum ve Kahramanmaraş katliamlarında da, 1990 sonrasındaki Sivas katliamında da, İstanbul’da tarihe “Gazi olayları” olarak geçen olaylarda da, Alevi vatandaşlarımız hep siyasal kışkırtma ve saldırıların odağı yapılmış, bu kışkırtma ve saldırılara karşın, yine de son derece akılcı ve barışçı davranan bu kesim, bütün sayılan olaylarda bunalımın büyümesini, bu tutum ve davranışı ile önlemiştir.

Bu çerçevede Türkiye’deki Alevi geleneğinin, demokratik kurum ve kuralların yerleşmesinde bir anlamda güvence oluşturduğu söylenebilir.

DİL

Nüfusun anadiline göre dağılımı, Çizelge (VII) - (5)’te gösterilmiştir. Türkçe yaklaşık olarak yüzde 80 ile en çok konuşulan dildir. Türkçeyi izleyen en yaygın dil Kürtçedir. Konuşulan öteki diller, istatistiksel olarak anlamlı bir grup oluşturmamaktadır.

ÇİZELGE (VII) - (5)
NÜFUSUN ANADİLİNE GÖRE DAĞILIMI

	<i>n</i>	<i>Anadili</i> %
Türkçe	28.289.680	90.1
İslam Azınlıkları (Kürtçe dahil)	2.913.357	9.2
Öteki Azınlıklar (Ermenice, Yahudice, Rumca)	91.171	0.3
Anglo-Sakson Dilleri	33.108	0.1
Latin Dilleri	9.019	0.02
Slav Dilleri	12.796	0.04
Öteki Diller	42.290	0.1

KAYNAK: D.İ.E., 1969:166-167’den hesaplanmıştır.

ÇİZELGE (VII) - (6)
ANADİLLERİN ORANSAL DAĞILIMI
(On Binde Olarak)
(1927-1965)

	1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Abazaca	—	0.0006	—	0.0005	0.0008	0.0006	0.0002	0.0002
Arapça	0.0098	0.0095	—	0.0125	0.0128	0.0125	0.0125	0.0116
Arnavutça	0.0016	0.0014	—	0.0007	0.0008	0.0005	0.0005	0.0004
Boşnakça	—	0.0015	—	0.0007	0.0011	0.0005	0.0005	0.0006
Çerkesçe	0.0070	0.0057	—	0.0035	0.0036	0.0033	0.0023	0.0019
Çingenece	—	0.0005	—	0.0002	—	—	—	—
Ermenice	0.0047	0.0036	0.0021	0.0002	0.0025	0.0023	0.0019	0.0011
Gürcüce	—	0.0035	—	0.0021	0.0035	0.0022	0.0012	0.0011
Kürtçe	0.0868	0.0916	0.0572	0.0782	0.0885	0.0698	0.0666	0.0707
Lazca	—	0.0039	—	0.0025	0.0034	0.0013	0.0008	0.0008
Pomakça	—	0.0020	—	0.0007	0.0017	0.0007	0.0009	0.0007
Rumca	0.0088	0.0067	0.0045	0.0005	0.0043	0.0033	0.0023	0.0015
Tatarca	0.0088	0.0010	—	0.0006	—	—	—	—
Yahudice	0.0050	0.0026	0.0026	0.0000	0.0017	0.0014	0.0007	0.0003

KAYNAK: Tunçay, 1974.

Çizelge (VII) - (6), konuşulan önemli azınlık dillerinin, tüm nüfus içindeki oranlarının yıllara göre değişimini göstermektedir.

Prof. **Mete Tunçay** tarafından hesaplanan bu çizelge de oldukça eski verilere dayanmaktadır.

Güneydoğu’daki sorunlar yumağı ve özellikle PKK’nın eylemleri, bu konuda sağlıklı rakamlara erişilmesini engellemiş görünmektedir.

Çeşitli gözlemcilerin ve eylemcilerin öne sürdükleri savlar dikkate alındığında, Kürtçe konuşan, yani Kürt kökenli olan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının, bu çizelgede verilen rakamların iki katına yakın olduğu, yani yüzde 10 ile yüzde 15 arasında bulunduğu düşünülebilir.

Yukarda belirtilen araştırmaya göre, kendilerini Kürt kimliği ile tanımlayan vatandaşların oranı ise, yüzde 9.8’dir (**Erder, N., 1996:41**).

Kürt kimliği konusunun 21. yüzyıl Türkiye’sinde, siyasal gündemin sıcak maddelerinden biri olduğu anımsanırsa, Kürt kökenli vatandaşların, Alevi kökenli vatandaşlara oranla, daha belirgin olarak Kürt kimliklerini öne çıkarma eğilimi gösterdikleri ve **Erder** araştırmasında yaklaşık yüzde 10 olan rakamın gerçeğe oldukça yaklaşmış olduğu düşünülebilir.

Kitabın başında da belirtilmiş olan “küreselleşme sürecinin” kültürel etkileri arasında her türlü mikromilliyetçiliğin desteklenmesi, hiç kuşkusuz, Türkiye’deki Kürt kimliğini de önemli ölçüde öne çıkarmaktadır.

Bu çerçevede PKK’nın Güneydoğu’da sürdürdüğü ayrılıkçı terör, hiç kuşkusuz, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Türk kökenli ve Kürt kökenli vatandaşların barış içinde birlikte yaşaması için gerekli olan ortamı büyük ölçüde zedelemektedir.

4. ÇALIŞAN NÜFUS

Çizelge (VII) - (7), bağımsız nüfusun (15-65 yaş grubu) çalışma durumunu göstermektedir. 1990 yılında bu grubun ancak yüzde 63.6'sı çalışmaktadır. Yeni iş alanlarının ortaya çıkma hızı, 15-65 yaş grubunun büyüme hızından düşük olduğu için, işsizlik oranı gittikçe artmaktadır. Hiç kuşkusuz bu durum sağlıklı bir toplumsal ve ekonomik gelişme belirtisi değildir. Her ne kadar Batı Avrupa'nın sağladığı iş olanakları, işsizliği bir ölçüde azaltmışsa da, sorun gittikçe büyümekte ve önem kazanmaktadır. Üstelik de yakın gelecekte görülebilen bir çözüm yolu da ortada yoktur.

ÇİZELGE (VII) - (7)
SAYIMYILLARINA GÖRE İŞGÜCÜ
(Bin Kişi Olarak)
(1955-1990)

Yıllar	15 ve Üstü Yaş Grubundaki Nüfus	(İktisaden Faal) Çalışan Nüfus	15 ve Üstü Yaş Grubunun Yüzdesi Olarak Çalışan Nüfus
1955	14.590	12.205	83.7
1960	16.328	12.993	79.6
1965	18.243	13.558	74.3
1970	20.727	14.051	67.8
1975	24.018	16.050	66.8
1980*	27.187	17.842	65.6
1985*	31.578	20.177	63.9
1990*	36.702	23.345	63.6

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:10-11.

*İktisaden faal olma durumu bilinmeyenleri kapsamaz.

Açık işsiz olan büyük gruba ek olarak, nüfusun önemli bir kesimi de gizli işsizdir. Bunlar bir işte çalışır gözükmekte, fakat hiçbir iş yapmamaktadır. Tarım kesimi, gerek işgücünün çoğu bu bölümde çalıştığından, gerekse yapısı gereği, gizli işsizliğin en yaygın olduğu alandır. Bu nedenle Türkiye'de tarımsal verimlilik oldukça düşüktür. Verimliliğin düşük olduğu bir başka alan, devlet bürokrasisidir. Türkiye'deki bürokrasi, yetenek ilkesine ve kişinin nesnel ölçütlerle değerlendirilmesine göre gelişmediği için, adam kayırma, akılcı olmayan çalıştırma ilkeleri ve benzeri uygulamaların tümünü, yapısı içinde taşır. Bu nedenle de bürokraside çalışanlar arasındaki gizli işsizlik oranı yüksektir. Üstelik, hizmet kesiminin Kaba Ulusal Ürün içinde büyüyen payıyla orantılı olarak devlet bürokrasisi de genişlemektedir. Böylece sorun daha da yaygınlaşmakta, çözümü zorlaşmakta ve ülke ekonomisine yüklediği ağırlık günden güne artmaktadır.

Türkiye'de yönetim açısından biri devlette, biri ise özel kesimde olmak üzere iki ayrı dünya oluşmaktadır. Devlet bürokrasisi, yavaşlamış, karar üretmekte ba-

şarısız kalmış, değişen ve gelişen Türkiye’yi taşıyamaz bir noktaya gelmiştir (Kongar, 1997:96-98).

Buna karşılık, “sınırsız müşteri tatmini” gibi evrensel ilkelerin peşinde koşan özel teşebbüs, daha akılcı ve daha verimli bir bürokrasinin kaynaklığını etmektedir.

Türkiye artık, devlet bürokrasisinde gerçek bir reformun eşliğindedir. Bu reformu yapmadığı takdirde, hiç kuşkusuz, 21. yüzyılda, kamu hizmetlerinin etkin ve verimli bir biçimde yürütülmesi olanaksızlaşacaktır (Kongar, 1996a).

ÇİZELGE (VII) - (8)
KESİMLERE GÖRE İŞGÜCÜNÜN DAĞILIMI
(1955-1990)

15 ve Üstü Yaş Grubundaki Nüfusa Yüzde Oranı Olarak					
Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler	İyi Tanımlanmamış Faaliyetler
1955	77.4	6.6	1.6	8.4	6.0
1960	74.9	7.5	2.2	10.2	5.1
1965	71.9	7.9	2.6	11.2	6.4
1970	66.1	9.6	3.1	19.2	2.0
1975	65.2	9.5	3.3	20.7	1.4
1980	57.9	11.9	4.4	24.8	1.0
1985	57.0	11.7	3.9	26.8	0.5
1990	52.1	12.9	5.3	29.0	0.6

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:10-11’den, H. Cem Doğan tarafından hesaplanmıştır.

NÜFUSUN EKONOMİNİN KESİMLERİNE GÖRE DAĞILIMI

İşgücünün, çeşitli kesimlere göre dağılımı Çizelge (VII) - (8)’de gösterilmiştir. Çizelgeden de anlaşıldığı gibi, Türkiye bir tarım ülkesidir. Tarımda çalışan nüfus zaman içinde azalmakla birlikte, bugün de işgücünün çoğunluğu bu kesimdedir. Öte yandan Türk ekonomisindeki gelişmeler sonucu, gerek sanayide, gerekse hizmet kesiminde çalışan nüfusun oranı sürekli yükselmektedir.

İşgücü oranının artış hızı bakımından en çabuk büyüyen kesim, hizmet kesimidir. Bu kesimin son derece hızla büyümesinin temel nedeni, kalkınma planlarında öngörülen, çağımızda, hizmet sektörüne dayalı olan büyüme yaklaşımıdır. Planlar, bu kesimin büyümesini desteklemektedir. Doğal olarak bir başka neden, devlet memurlarının sayısının akılcı ölçülerin dışında artmasıdır. Türkiye’deki toplumsal ve siyasal koşullar, devleti, verimliliği sıfır olan kişileri işe almaya zorlamaktadır. Üniversiteyi bitirmiş kişilere iş bulma gibi toplumsal baskılar yanında, salt siyasal ya da kişisel nedenlerle adam kayırma işlemleri de devlet bürokrasisinin gereğinden çok büyümesine yol açmıştır.

ÇİZELGE (VII) - (9)
MESLEK GRUPLARINA GÖRE İŞGÜCÜ
(Yüzdelere Olarak)
(1970-1990)

<i>Meslekler</i>	<i>1970</i>	<i>1975</i>	<i>1980</i>	<i>1985</i>	<i>1990</i>
Bilimsel ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek Sahipleri	3.7	3.7	4.5	4.9	5.5
Girişimciler, Yöneticiler	0.6	0.4	0.9	0.8	1.0
Yönetim Personeli	2.3	3.1	3.5	3.6	4.1
Ticaret ve Satış Personeli	3.1	3.3	4.3	4.8	5.6
Kişisel Hizmetlerde Çalışanlar	3.7	3.4	4.9	5.4	6.1
Tarımda Çalışanlar, Hayvancılar, Ormancılar	66.8	65.2	59.7	58.7	53.6
Tarım Dışı Çalışanlar, Zanaatkarlar, İşçiler	19.9	21.0	22.0	21.8	24.1

KAYNAK: D.İ.E., 1993:16-17.

Çizelge (VII) - (9), sözde çağdaş meslekler denilen yöneticilik, satıcılık gibi alanların pek gelişmemiş olduğunu belirtmektedir. Fakat bu alanlardaki iş olanakları hızla artmaktadır. Öte yandan, beklendiği gibi, tarımsal meslekler büyük bir çoğunluk oluşturmaktadır. Fakat bunların oranı da düşme eğilimi gösteriyor. İlginç olan bir nokta serbest meslek sahiplerinin ve teknik adamların beş yıl içinde çok yüksek bir gelişme göstermiş olmasıdır. Bu grup, meslekler içinde en yüksek hızla artan kesimi belirlemektedir. Teknik niteliklere sahip meslek sahiplerinin sayılarının da hızla artması, sanayileşme süreci içinde teknik mesleklerin gelişmekte oluşunu belirliyor. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta, bunların çoğunun hizmet kesiminde çalışmakta oluşudur.

ÇİZELGE (VII) - (10)
ÇALIŞMA DURUMUNA GÖRE İŞGÜCÜ
(Yüzdelere Olarak)
(1970-1990)

<i>Çalışma Durumu</i>	<i>1970</i>	<i>1975</i>	<i>1980</i>	<i>1985</i>	<i>1990</i>
İşveren	0.7	0.8	1.0	0.9	1.3
Kendi İşinde Çalışan	26.7	24.0	23.1	22.7	22.3
Aile İşletmesinde Ücretsiz Çalışan	45.0	44.1	42.4	42.4	37.9
İşçi	27.6	31.0	33.3	33.9	38.5
Bilinmeyen	0.0	0.1	0.3	0.0	0.0

KAYNAK: D.İ.E., 1993:14-15.

ÇALIŞAN NÜFUSUN İŞ DURUMU

Çalışan nüfusun içinde bulunduğu iş durumları Çizelge (VII) - (10)'da gösterilmiştir. Ücretli ve aylıklı çalışanların oranındaki sürekli artış bu kesimi en kalabalık grup haline getirmiştir. Zaman içinde, tarım makineleştiği ve ülke sanayi-

leşme süreci içinde yol aldıkça, bu oranın daha da artacağına hiç kuşku yoktur. Ücretsiz aile işçileri, ikinci en büyük grubu oluşturmaktadır. Tarımda çalışanların çoğu, aile işçisi olduğundan ve nüfusun önemli bir kesimi tarımda çalıştığından, bu sonuç son derece doğaldır. Ücretsiz aile işçileri, aslında, ekonomik gelişme-mişliğin de bir göstergesidir. Türkiye’deki işgücü içindeki oranları, gelişmiş ülke-lere göre hemen hemen on kat daha fazladır.

ÇİZELGE (VII) - (11)
ÇALIŞAN NÜFUSUN SOSYAL GÜVENLİK DURUMU
(1993)
(Kişi Olarak)

Kuruluş	Prim Ödeyen (1)	Aylık Alan (2)	Toplam	Bağımlılık Oran 1/2
Emekli Sandığı	1.812.000	999.807	2.811.807	1.8
Sosyal Sigortalar Kurumu	4.592.190	1.999.007	6.591.197	2.3
Bağ-Kur	2.870.968	707.968	3.578.936	4.1
Özel Sandıklar	73.205	45.857	119.062	1.6
Toplam	9.348.363	3.752.639	13.101.002	2.5

KAYNAK: T.C. Resmi Gazete, 1995:94’ten hesaplanmıştır.

SOSYAL GÜVENLİK DURUMU

Gelişmekte olan pek çok ülke gibi, Türkiye’de de toplumsal güvenlik çok yaygın değildir. Örgütlü toplumsal güvenliğin eksikliğini geleneksel yollar kapatmaya çalışmaktadır. Örneğin, Türkiye’de aile, özellikle kırsal alanlarda en önemli toplumsal güvenlik kurumu olarak yaygın bir işlev yerine getirmektedir. Fakat, aile-nin de uğradığı değişiklik (“Aile” bölümünde üzerinde durulacaktır) sonunda, artık çalışan ya da çalışmayan bireylerin toplumsal güvenliği konusunda, bu kuru-mun işlevlerine dayanma olanağı azalmaktadır. Böylece, kendi işlerinde çalışanlar için kurulan “Bağ-Kur” örgütü ile toplumsal güvenlik kapsamının bir ölçüde ge-nişletilmiş olmasına karşın, Türkiye’deki çalışanların büyük çoğunluğu, toplum-sal güvenlikten yoksun kalmaktadır.

Çizelge (VII) - (11)’de nüfusun son toplumsal güvenlik durumu gösterilmiş-tir. Çizelgeden de görüldüğü gibi, Bağ-Kur yoluyla üç milyonu aşan esnaf ve ser-best meslek sahibi de toplumsal güvenliğe kavuşmuştur. Fakat yine de rakamların ortaya koyduğu gerçek, iktisaden faal nüfusun ancak yarısına yakın bir bölümü-nün toplumsal güvenlik sahibi olması gibi acınacak bir durum belirlemektedir.

Sosyal güvenlik konusundaki asıl sorun, özellikle Sosyal Sigortalar Kuru-mu’nun iflas halinde olmasıdır.

Türkiye’de sosyal güvenlik fonları yeterince iyi işletilememektedir. Bu fonlar siyasal amaçlı istismar edildiği için, Emekli Sandığı da dahil olmak kaydıyla, sos-yal güvenlik kurumlarının ellerindeki fonlar rantabl bir biçimde kullanılamamak-tadır.

Ayrıca, yine siyasal nedenlerle, devlet memurlarının sayısı aşırı şişirildiği için, bu konudaki yük oldukça artmaktadır.

Aslında ciddi bir aktüeryel hesaplama ile, aktif prim ödeyenlerle, emekli aylığı alanlar arasında gerçekçi bir denge kurulsa, bu sorunlar aşılabılır. Fakat ne yazık ki, Çizelge (VII)-(11)'de de görüldüğü gibi, emekli aylığı alanlarla, aktif prim ödeyenler arasındaki oran, son derece düşüktür.

21. yüzyıl Türkiye'si, hiç kuşkusuz, tüm sosyal sigorta kurumlarının tek çatı altında birleştirildiği, emekli ve öteki sigorta ödemeleri ile, primler arasında aktüeryel dengelerin kurulduğu ve korunduğu, böylece, sosyal güvenliğin yaygınlaştırılmasının ekonomiye ek maliyetler yüklemeyi, daha akılcı bir sisteme sahip olacaktır.

5. OKUR-YAZARLIK VE EĞİTİM

Okur-yazarlık, Çizelge (VII) -(12)'de gösterilmiştir. Çizelgeden anlaşılabacağı gibi, nüfusun 1965 yılında bile yarısından çoğu okur-yazar değildi. Aslında düşük okur-yazarlık, Cumhuriyetin kuruluşundan beri en önemli toplumsal sorunlardan biri olagelmıştır. Yazı devrimi, okur-yazarlık oranının artırılması için girişilmiş olan çabalardan biridir. Cumhuriyet kurulduğu anda, okur-yazarlık oranı son derece düşüktü. On iki yıl sonra ise, 1935 yılında, ancak yüzde 18.7'ye yükseltilebilmişti. Bu yüzden bugünkü okur-yazarlık oranının hâlâ düşük olduğu gözlenirken, bu orana erişmiş olmanın bile aslında önemli bir gelişmeyi belirlediği akıldan çıkarılmamalıdır. Pek doğal olarak son derece düşük bir düzeyden işe başlanmış olması, nüfusun okur-yazarlık bakımından içinde bulunduğu eksikliği hiçbir biçimde haklı gösteremez.

ÇİZELGE (VII) - (12)
SAYIM YILLARINA GÖRE OKUMA-YAZMA ORANLARI
(Yüzde Olarak)
(1935-1990)

<i>Yıllar</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
1935	29.4	9.8	19.3
1940	36.2	12.9	24.6
1945	43.7	16.8	30.2
1950	45.3	19.4	32.4
1955	55.8	25.5	40.9
1960	53.6	24.8	39.5
1965	64.0	32.8	48.7
1970	70.3	41.8	56.2
1975	76.0	50.5	63.6
1980	79.9	54.7	67.5
1985	86.4	68.0	77.3
1990	88.8	72.0	80.5

Kadınların okur-yazarlık durumu, erkeklerden daha düşüktür. Buna karşın, aradaki fark gün geçtikçe kapanmaktadır. Öte yandan bir başka sorun, bir süre, okur-yazarlık oranı yükselse bile, nüfus artışının yüksekliğinden dolayı, okuma-yazma bilmeyenlerin mutlak rakamının artmış olmasıdır. Örneğin, 1965'te sayısı 13.138.956 olan okuma-yazma bilmeyenler, 1970'te 13.346.317 olmuşlardır (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1974:40-41). Her ne kadar bu artış şimdilik düşmüş gözüküyorsa da (1990 sayımına göre okuma-yazma bilmeyenler 9.587.981 kişidir), yine de durum çok parlak değildir.

Çizelge (VII) - (13), okul çağındaki nüfusun okullaşma oranını göstermektedir. Bu oran, ilkokul çağındaki nüfus için en yüksek düzeydedir. Fakat burada unutulmaması gereken nokta, gerek yasal olarak, gerekse Kalkınma Planı ereklere göre, ilkokul çağındaki çocukların yüzde 100'ünün okula gitmesinin sağlanması gerektiğidir. Bugün yüzde 100'ün altında olan bu oran, çeşitli biçimlerde yükseltilmeye çalışılmaktadır. Hiç kuşkusuz, sorun yasal bir biçimde değil, toplumsal ve ekonomik önlemlerle çözülecektir.

İlkokul ve birlikte, öteki eğitim düzeylerinde görülen düşük oranlar yukarı doğru bir değişme eğilimini belirlemektedir. Ortaokul ve lise düzeylerindeki okullaşma oranları birbirine son derece yakındır. Her iki eğitim düzeyinin birbirine bağımlılığı düşünülürse, bu sonucu doğal karşılamak gerekir.

ÇİZELGE (VII) - (13)
SEÇİLMİŞ YILLARDA OKUL ÇAĞINDAKİ ÇOCUKLARIN
YÜZDESİ OLARAK ÖĞRENCİLER
(1960-1994)

Yıllar	İlkokul	Ortaokul	Lise	Yükseköğrenim
1960-1961	70.0	20.5	18.0	3.3
1965-1966	77.6	23.7	23.2	4.9
1970-1971	83.5	35.2	35.4	6.8
1985-1986	88.9	55.3	31.1	—
1993-1994	83.1	61.9	45.1	17.4

KAYNAK: D.P.T., 1973a:85-87; D.P.T., 1964:402; D.İ.E., 1974:38-117; D.P.T., 1984:262-269; D.İ.E., 1997a:175.

Öte yandan yükseköğrenim isteğinin sürekli artmasına karşın, bu düzeydeki okullaşma oranı son derece düşüktür. Yükseköğrenimdeki okullaşma oranının bütün olanaklar zorlanarak, on yıl içinde üç kata yakın artmış olması, Türkiye'de liseyi bitirenlerin, üniversiteye gitmekten başka yapacak işleri olmamasının bir sonucudur. Çünkü, lise öğrenimi hiçbir işlevsel yararı olmayan, son derece genel ilkelere göre düzenlenmiştir. Böylece, hızla sanayileşen bir toplumda gereksinilen teknik eğitimi alamayan lise mezunları, okulu bitirdikten sonra iş bulamamakta ve tek çıkar yol olarak üniversiteye girmeye çalışmaktadırlar. Bu süreç sonunda 1966 yılında üniversitelere 41.000 kişi kadar başvurmuşken, 1975 yılında üniversiteye giriş sınavına katılanların sayısı 271.000'e, 1980 yılında 443.359'a 1998 yı-

hında 1.313.120'ye yükseldi. Üniversiteye girebilenlerin sayısı ise 450.000 kişi do-
laylarındadır. Böylece, yeniden sınava girenler de dikkate alındığında, ortaöğreti-
mi bitirenlerin ancak yarısı kadarının üniversiteye girebildiği anlaşılmaktadır. Bu
durum hiç kuşkusuz, ortaöğretim düzeninin bozukluğu yanında, halkın yükse-
köğrenime verdiği değeri de (bir ölçüde de olsa) yansıtmaktadır. Aslında, eğitim
ve özellikle yükseköğrenim, bireylerin toplumsal tabakalaşmanın yukarı katlarına
doğru yükselmesi için kullanılan araçlardan biri olduğu için, Türkiye'de geleceğe
ilişkin beklentilerle birlikte, üniversite eğitimi isteğinin artması son derece doğa-
lıdır.

İLK VE ORTAÖĞRETİMİN SORUNLARI: KÖY ENSTİTÜLERİNDEN İMAM-HATİP OKULLARINA

Eğitim reformu genç Türkiye Cumhuriyeti'nin temel devrimlerinden birini
oluşturmaktaydı.

Sakaoğlu'nun saptamalarına göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitimin içler
acıısı durumu şöyledir:

"Saltanattan Cumhuriyet'e geçişte, kadınların ve kızların yüzde 98'i ümmî
(okuma-yazma bilmeyen) olmak üzere 12 milyon nüfusun ancak 1 milyonu
'okur-yazarım' diyebiliyor, 355 bin çocuk ve genç de imkânları, şartları birbirin-
den çok farklı ama ortak adları 'mektep' olan eğitim kurumlarına devam edebili-
yordu. Görevdeki 12 bin öğretmenin ise en iyimser tahminlerle ancak 3-4 bini
Muallim Mektebi, Sultanî, İdadî çıkışlı, diğerleri ise medreseden yetişmiş veya il-
kokul öğrenimliydi." (**Sakaoğlu**, 1992:22)

Bir yandan, dinsel eğitime son verilmesi, öte yandan, laik ve çağın gereklerine
uygun bir eğitimin uygulamaya konulması, hem de bu çabanın, yazı devrimi gibi
bir değişiklik ile birlikte gerçekleştirilmesi, gerçekten eğitimi, yeni devletin ve yeni
toplumun en önemli etkinlik alanı haline getirmişti.

Başgöz bu başarıyı şöyle değerlendiriyor:

"Türkiye Cumhuriyeti, ilk on yıl içinde eski eğitim sistemini tamamen yıkma-
yı ve yerine çağdaş eğitim ilkeleri koymayı başarmıştır. Din eğitimi veren okullar
kapatılmış, okul kitaplarından veya programlarından bu eğitimi besleyen bölümler
çıkarılmıştır. Laiklik okullara da uygulanmış, hiçbir dinî propagandanın okul
kanalı ile yapılmasına izin verilmemiştir. İki cinsin bir arada okuması Cumhuri-
yet'in eğitim anlayışı içinde yerleşmiş, Türk okullarının vazgeçilmez ilkelerinden
biri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, eğitimi ilkokullarda zorunlu kıl-
mış ve her derecedeki eğitimin de ücretsiz olması esasını getirmiştir.

"Böylece Türkiye, nüfusuna bakarak, dünyanın en büyük ücretsiz eğitim siste-
mini kuran memleketlerden biri olmuştur. Bütün okullar devletin denetimine
alınmış, memlekette hiçbir imtiyazlı eğitim kurumu bırakılmamıştır. Latin alfabe-
sinin kabulü ve onu izleyen yetişkinler eğitimi memlekette okuyup yazma öğren-
meyi pek güç bir iş sayan geleneği yıkmıştır." (**Başgöz**, 1995:146)

Daha sonra 1930'lu yıllarda, askerliğini çavuş olarak yapanların, yoğun ve kısa
bir eğitimden geçirilerek "eğitmen" adı altında, eğitim seferberliğinde kullanılma-
sı programına başlandı.

Millî Eğitim Bakanlığı ile Tarım Bakanlığı arasında yapılan işbirliği ile, eğitimlerin, köylerde tarım konusunda da önderlik yapması sağlandı.

Uygulamanın başarılı olmasından sonra, 1937 yılında Köy öğretmenleri yasası kabul edildi. 1937-1946 yılları arasında 8 bin öğretmen yetiştirildi ve proje Türk eğitimine büyük katkılar sağladı (Başgöz, 1995:178).

Eğitmenler projesinin başarısı, Saffet Arıkan’dan sonra Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel ile İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç’u, yeni bir deneye girişmeye, Köy Enstitüleri Projesi’ni uygulamaya koymaya yöneltti.

Köy Enstitüleri, dünya eğitim tarihine en özgün ve en verimli eğitim projelerinden biri olarak geçen bir denemidir (Kirby, 1962).

Başgöz’ün satırlarıyla, “Tonguç’un Türk eğitimine katkısı ve bu alandaki başarısı büyük ve kalıcı olmuştur. Tonguç’un Türk eğitimine, tarihine getirdiği yeni görüşler ve onun idaresinde gerçekleştirilen Köy Öğretmenleri ve Köy Enstitüleri çalışmaları Türkiye’nin hudutları dışında da büyük bir ilgi görmüştür. Çeşitli milletlerarası eğitim örgütleri ondan ve Köy Enstitüleri’nden söz etmiş, Columbia Üniversitesi’nde Köy Enstitüleri konusunda bir doktora çalışması yapılmıştır.” (Başgöz, 1995:166)

Aslında Kirby’nin Columbia Üniversitesi’ndeki çalışmasına konu olan Köy Enstitüleri, gerçekten de Tonguç’un, çağının en atılgan ve devrimci eğitimcileri olan, Pestalozzi, Kerschensteiner ve Dewey gibi eğitimbilimcilerden etkilenerek, Türkiye’nin gerçeklerini de göz önüne almak suretiyle gerçekleştirdiği bir devrimdir (Tonguç, 1970:104-111).

Ne yazık ki, bu proje 1946 yılında çok partili düzene geçilmesiyle birlikte, Türkiye’deki muhafazakâr siyasete kurban edilir.

Hasan Âli Yücel’in Bakanlıktan ayrılması ve Şemsettin Sirer’in Millî Eğitim Bakanı olmasıyla birlikte bir süre sonra Tonguç da görevden ayrılır ve proje artık etkisini yitirir.

Köy Enstitüleri, böylece, simgesel anlamda bir başka dönüm noktasını daha belirler:

1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle doruk noktasına çıkacak olan, “Atatürk Devrimlerinden ödün verme dönemi”, Köy Enstitüleri projesinin durdurulmasıyla başlamıştır.

Demokrat Parti döneminde, ders kitaplarında kullanılan dil yeniden, “eskiye” döndürülür: “Genelkurmay Başkanı”, “Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi” olur yeniden.

Daha sonra, ilk ve ortaöğretimdeki en önemli değişme, 1960’lı yılların sonuna doğru başlayan İmam-Hatip okullarının yaygınlaştırılması hareketidir.

1960’lı ve 1970’li yıllarda Demirel-Sunay yönetiminde ivme kazanan, 1980 darbesinden sonra da Ulusu-Evren ikilisinin iktidarı sırasında mezunlarına her türlü üniversiteye girme hakkı tanınarak, Türkiye’deki ilk ve ortaöğrenimin tam bir seçeneği haline getirilen din adamı eğitimi, uzun süre Türkiye’deki yozlaşan ilk ve ortaöğretimin gerçek alternatifi biçiminde görülmüştür.

Oysa, gerek ideolojik anlamda, “iyi insan-iyi vatandaş” yetiştirme, gerekse teknolojik anlamda “çağdaş genç” eğitime amaçlarından gittikçe uzaklaşan “normal”

ilk ve ortaöğretim, artık elinde kalan tek hedef haline gelmiş olan “üniversiteye adam yetiştirme” becerisini bile özel dershanelere kaptırırken, din adamı eğitimi-ne yönelik İmam-hatip okullarının yaygınlaştırılması ve mezunlarının, özellikle hukuk ve kamu yönetimi fakültelerini tercih etmesi yoluyla adalet ve yönetim mekanizmalarına “din eğitimi almış” gençlerin yerleştirilmesi projesinin başarıyla uygulanması, bir süre sonra, rejim sorunu olarak ortaya çıktı.

Aslında 1973 yılında bir yasal değişiklik yapılarak, çok önemli bir adım atılmıştı. Bu yıl kabul edilen Millî Eğitim Temel Yasası ile, 6-14 yaşındaki çocuklar için “kesintisiz ilköğretim” zorunlu hale getirilmişti.

Fakat “fizik olanaksızlıklar”, yani dersane yetersizliği bahane edilerek bu yasanın uygulanması durduruldu.

Ancak, 1995 seçimlerinde birbirlerine en ağır saldırıları yapan ve birbirlerinin iktidarını önlemek için seçmenlerinden yetki ve oy alan Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi, birlikte ortak hükümet kurup, hem seçmenlerine verdikleri söze tam ters düşen bir uygulamaya girdiklerinde, hem de son derece basiretsiz bir biçimde, iş üreteceklerine “siyasal İslam” konusunda sert sloganlar ile kamuoyuna “demokrasiyi amaç değil, araç olarak gördükleri” mesajını ve izlenimi verdiklerinde, eğitimdeki sorunlar da, öteki temel sorunlar gibi yeniden gündeme geldi.

Birdenbire, demokratik rejimin korunması ile eğitim arasındaki ilişki, devleti yönetenlerin dikkatine çarpmaya başladı.

Hiç kuşkusuz, bu “dikkate çarpmada”, pek çok toplumsal ve eğitimsel öge ile birlikte, Refah Partisi Genel Başkanı’nın, bir Parti Kongresinde, “İmam-Hatip okulları mezunları bizim doğal destekçilerimizdir” sözü de etkili oldu.

Bir başka deyişle, ilk ve ortaöğretimin başarısızlığı ile birlikte, din eğitiminin yaygınlaştırılarak genel örgün eğitimin bir seçeneği haline getirilmesi, yeniden dikkati çekti.

Silahlı Kuvvetler’in, MGK’nın 28 Şubat 1997 toplantısında, bu kez Anayasal sınırlar içinde ve meşru bir zeminde yaptıkları müdahale çerçevesinde eğitim sorununa da değinildi.

Böylece 1990’lı yılların sonunda, “kesintisiz ilköğretim” uygulaması başladı.

Aslında bu uygulama ne İmam-hatip okullarını kapatıyor ne de ilköğretimde büyük bir reform yapıyordu.

Yapılan sadece, ilkokullar ile ortaokulların birleştirilmesi ve bu nedenle İmam-hatip okullarının orta kısımlarının kapatılması idi.

Buna karşılık, özellikle Cuma namazı sonrası camilerin önünde ve kimi zaman da içinde “Okuluma dokunma” ve “İmam-hatipler kapatılamaz” eylemleri başladı. Uzun bir süre her Cuma günü süren bu eylemlere kamuoyunda “Cuma eylemleri” adı takıldı.

Böylece, eğitimin “siyasal İslam” tarafından nasıl bir araç olarak görüldüğü ve kullanıldığı açıkça ortaya çıktı.

Oysa, normal eğitimin seçeneği haline getirilen din eğitiminin asıl özelliği, İmam-hatip mezunlarının her istedikleri üniversiteye girebilmeleri idi ve bu kurala dokunulmamıştı.

Bu açıdan “Cuma eylemleri” kamuoyu tarafından gerçek bir protestodan çok,

bir “güç denemesi”, siyasal İslam tarafından yapılan bir “göz dağı verme” operasyonu olarak algılandı.

21. yüzyıla giren Türkiye’de İlköğretim, kesintisiz sekiz yıl, lise eğitimi de, eski gibi üç yıl olarak, İmam-hatipler de dahil olmak kaydıyla, “eski tas eski hamam”, yani eski müfredat programlarına göre herhangi ciddi bir atılım yapılmadığından, sorunlarla birlikte, gelecek için bir umut oluşturmada varlığını sürdürdü.

Bu eğitim düzeni ile, ülkenin 21. yüzyılı karşılaması ve dünya üzerindeki yerini geliştirmiş ileri teknoloji ülkelerinin yanına, yani merkeze doğru geliştirmesi pek olanaklı gözükmemektedir.

YÜKSEKÖĞRETİMİN SORUNLARI: DARÜLFÜNUN’DAN ÜNİVERSİTEYE; ÜNİVERSİTE’DEN YÖKE

Osmanlı döneminde, eğitim kurumu olan medreselerin yanında, çağdaş anlamda üniversiteye benzeyen “Darülfünun”un (fenler evi) açılması 1846’da kara-ra bağlanır ve bir binanın yapımına girilir. Bu arada hoca yetiştirmek için Paris’e öğrenci yolları.

Başgöz, ilk konferansları 1863’te başlayan Darülfünun’un **Victor Duruy** adındaki bir Fransız eğitim uzmanının önerisi ile kurulduğunu belirtir (**Başgöz**, 1995:180).

İlk deneme, bugünkü üniversiteden hayli farklıdır: Zamanın aydınları, halka açık konferanslar biçiminde dersler verir. Bunlar, *Takvim-i Vekayi* gazetesinde de yayınlanır.

Bir süre sonra, verilen derslere tutucu çevrelerden, medreseden ve ulemeden tepkiler gelir. Darülfünun’un Ayasofya’nın yanında yapılmış olan binasına Maliye Vekaleti taşınır. Darülfünun, Çemberlitaş’ta ahşap bir binaya gider ve bu binanın yanması üzerine de 1865’te faaliyetlerine ara verilir.

Darülfünun 1869’da Fransa’da eğitim görmüş olan **Hoca Tahsin Efendi**’nin müdürlüğünde yeniden açılır. Hikmet ve Edebiyat, Hukuk, Biyoloji ve Matematik olarak üç fakülteden oluşmaktadır.

Bu deneme de ulemanın tepkisi üzerine, Darülfünun’un 1871’de yeniden kapatılmasıyla son bulur.

1874’te yeniden örgütlenen ve 1875’te eğitime başlayan Darülfünun’un bu kez, Hukuk, Fen bilimleri ve Edebiyat konularında yine üç fakültesi vardır. Bir süre sonra Tıbbiye de buraya bağlanır. Fakat, sonradan Hukuk ile Fen bilimlerinin (mühendisliğin) ayrılması ve Edebiyat’ın da kapanması üzerine, Darülfünun 1882 tarihinde faaliyetlerine yine son verir.

1900 yılında, Din, Matematik-Biyoloji ve Edebiyat Fakülteleri ile yeniden açılır.

İkinci Meşrutiyet, Darülfünun’a da yarar. 1909 yılında, yeniden örgütlenir. Artık, Şeriye, Hukuk, Tıp, Fen ve Edebiyat olmak üzere beş fakültesi vardır. Eczacılık ve Dişçilik okulları da Tıp bölümüne bağlanır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya’dan ve Avusturya’dan hocalar getirilir.

1919’da yeni bir düzenleme ile Darülfünun’a özerklik verilir. Genel Müdür, artık hocalar (müderrisler) tarafından seçilecektir. 1921 yılından itibaren, kızlar

da öğrenci olarak kabul edilmeye başlanır. Hocalar arasında **Ziya Gökalp** gibi **İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu** gibi, **Fuat Köprülü** gibi değerli isimler vardır.

Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrası yabancı hocaların ülkelerine dönmeleri, ünlü Osmanlı hocaların bir bölümünün de İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya sür-
gün edilmesi sonucu, Darülfünun büyük bir darbe yer.

Genç Cumhuriyet, Maarif Vekaletine bağlamakla birlikte, esas olarak, iç işleri-
ne fazla müdahale etmez ve bir anlamda Darülfünun'un özerk yapısını sürdürür.

Fakat Darülfünun, hocaları ile birlikte, yeni Cumhuriyet'e ayak uydurmakta
zorlanır. Devrimlere destek vermek bir yana, pek çok yeniliğe ve bu arada dil ve
tarih tezlerine karşı çıkılır.

Üniversite bahçesinde fotoğraf çektiren öğrencilere günah işledikleri gerekçe-
siyle ceza verilmeye kalkışılır.

Sonunda, İsviçreli Profesör **Albert Malche** üniversite reformu konusunda bir
rapor hazırlamakla görevlendirilir ve Maarif Vekili **Reşit Galip**'in bu raporun
doğrultusunda oluşturduğu tasarı 1933 yılında yasalır.

Yeni yasa İstanbul Darülfünunu'nu kaldırır ve Maarif Vekaletini İstanbul Üni-
versitesi'nin kurulmasıyla görevlendirir.

Yeni kurulan Üniversitenin özerkliği yoktur. Atamalar Maarif Vekaleti tarafın-
dan yapılır. Pek çok hoca tasfiye edilmiştir.

Tam bu sıralarda Almanya'da **Hitler** iktidara gelmiştir. **Hitler**'in faşist rej-
minden kaçmak isteyen Alman profesörlere Türkiye kapısını açar. Böylece bir-
denbire İstanbul Üniversitesi dünya çapında bilimadamlarına sahip olur.

Hükümet 1946 yılında bir yasa ile, Üniversitelere özerklik verir. Fakat artık
olumlu hava değişmiştir. **Hasan Âli Yücel** ayrıldıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığı-
na gelen **Reşat Şemsettin Sirer**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakülte-
si'ndeki bazı hocaları, solcu oldukları gerekçesiyle 1947 yılında tasfiye eder. Arala-
rında **Niyazi Berkes**, **Pertev Naili Boratav** gibi dünya çapında ünlü bilimadamları-
nın da bulunduğu hocaların tasfiyesine üniversite çevreleri karşı çıkar. Bakan **Si-
rer**, bir yasa ile bu hocaların kürsülerini kaldırır ve işlerine bu yolla son verir.

1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti de, üniversite özerkliğini benimse-
mez. On yıllık iktidarı boyunca, hep üniversiteye olumsuz bakar ve özerkliğe karşı
çeşitli müdahalelerde bulunur.

Yine Demokrat Parti'nin son yıllarında, mevcut üniversite sisteminin dışında,
güvencesi olmayan öğretim üyelerine dayalı olarak Orta Doğu Teknik Üniversite-
si kurulur. Hükümetin umudu, bu yeni üniversite modeli ile, kendine taraftar bir
bilimadamları grubu oluşturmaktır. Fakat, bu Üniversite de, iktidarın "borazanı"
olmak yerine, akademik bakımdan özerk davranma yolunu seçer.

Aslında her siyasal iktidar ve her askerî darbe üniversiteyi denetim altına al-
mak ister.

27 Mayıs 1960 darbesini yapan askerler de, üniversitede bir tasfiye yaparlar.
147 öğretim üyesi ve yardımcısı, bir kararname ile görevden alınırlar.

Yine askerlerin sivillere hazırlattığı 1961 Anayasası ise, sonunda, Üniversite
özerkliğini kabul eden ve çeşitli güvencelere bağlayan yeni bir yapı oluşturur.

Zaman içinde 147'lerin bir bölümü görevlerine geri dönerler.

Fakat 1960'ların sonundaki özgürlük havasını kötüye kullanan sol ve sağ şiddet grupları, üniversiteyi, anlamsız terörün alanı haline getirirler. Boykotlar ve iş-galler, ülkenin siyasal gündemine egemen olur.

Üniversite, hocaları açısından demokrasi taraftarı bir yapı sergilemekle birlikte, öğrencileri maşa olarak kullanan eylemci grupların gösteri alanı ve dolayısıyla, demokrasi karşıtı eylemlerin kurbanı olur.

Bu hava içinde, 1971 muhtırası ile yeni bir darbe yapan ve 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükleri kısıtlamak isteyen askerler, yeniden üniversite özerkliğini zedeler. 1973'te çıkarılan bir yasa ile, hükümete, üniversitelere elkoyma yetkisi tanınır. Anayasa mahkemesi, daha sonra bu hükümleri iptal eder.

1980'li yıllara gelinirken, Türkiye'de tırmanan şiddet ve terör artık üniversitelere bütünüyle egemen olmuştur. Çeşitli üniversite kampüsleri, sol ve sağ olarak ayrılmış bulunan şiddet gruplarının denetimine girer. Terör gruplarının güçleri adeta denetim altına aldıkları üniversite kampüsleri sayısı ile ölçülür olmuştur. Cinayetler, öğretim üyelerinin canlarını almaya başlamıştır.

Bu dönemde, Prof. **Bedri Karafakioğlu**, Prof. **Cavit Orhan Tütengil**, Doç. **Bedrettin Cömert** gibi, bütün suçları yalnızca demokrasiyi savunmak olan öğretim üyeleri, siyasal cinayet işleyen katiller tarafından öldürülür.

Cinayetler ve boykotlar, üniversitelerde eğitimi tümüyle engellemiştir. Öğrenciler, birkaç yıl, sömestr başına bir-iki hafta ders yaparak mezun olmak zorunda kalırlar.

Türkiye'yi kurtarma sloganı altında üniversiteleri işgal eden gruplar, değerli bilimadamlarını öldürmenin yanında, toplumun en önemli beyin gücü olan gençliğin eğitimini de bloke ederek ülkeye en büyük kötülüğü yapmışlardır.

1980 askerî darbesi bu ortamda yapılır. Pek çok öğrencinin ve üniversite hocasının hayatı böylece kurtulur.

Fakat askerler, 1980 öncesi ortamdan dolayı üniversiteleri suçlu görmektedirler. Bu nedenle, zaten sağ ve sol terör grupları altında ezilen üniversitelere bir darbe de askerler tarafından vurulur.

"YÖK Yasası" adı ile anılan yeni bir yasa ile, 1982 Anayasası bile hazırlanmadan önce, üniversiteler yeniden düzenlenir.

4 Kasım 1981 tarihinde çıkarılan bu yasa bir Yüksek Öğretim Kurulu oluşturmuş ve bütün üniversiteleri bu kurula bağlayarak tek çatı altında toplamıştır.

Yasanın mimarı olan Prof. **İhsan Doğramacı** YÖK adı ile anılan Yüksek Öğretim Kurulu'nun da başkanı olarak atanır. Artık üniversite tarihinde YÖK dönemi başlamıştır.

YÖK, esas olarak tüm üniversiteleri, aynı gün hatta aynı saatte uygulanan bir-örnek programlara bağlar. Tüm derslerin içerikleri de YÖK tarafından belirlenir. Böylece üniversitelerin idarî özerklikleri de, bilimsel özerklikleri de kaldırılmış olur. Yükseköğretim kurumları artık ortaöğretim düzeyine indirgenmiştir.

Askerler, ülkeyi 1980 öncesi koşullara sürükleyen öğeler arasında, üniversite özerkliğinin ve üniversitelerin yönetim ve öğretim kadrolarının da bulunduğu inanırlar. Bu nedenle de üniversitelerin hem cezalandırılmasını, hem de bir daha aynı kötülüğü yapamamaları için, denetim altına alınmalarını isterler.

Oysa üniversiteler zaten sağ ve sol terör arasında pek çok da kurban vermiş ve son derece hırpalanmış haldedirler. .

Nitekim, daha sonra açılan davalarda, üniversitelerin öğretim üyeleri arasında teröre doğrudan karışan ya da destek veren hemen hemen hiç kimse bulunamamıştır.

Aslında bu hukuksal sonuç, gerçeği de büyük ölçüde yansıtmaktadır: Türkiye’de öğretim üyeleri ister sağda isterse solda olsunlar, genel olarak hemen hemen her zaman akademik özerkliğin ve bu özerkliğin, içinde sağlanabileceği rejim olarak demokrasinin savunucusu olmuşlardır. Pek doğal olarak bazı istisnaları olabilecek bu genel durum, 12 Eylül yönetiminin yargılamaları sırasında da açıkça ortaya çıkmıştır.

Böylece zaten cinayetler ve şiddet eylemleri ile sarsılmış, yıpranmış olan üniversiteler, YÖK yönetimine karşı sıkıyönetim uygulamaları altında seslerini çıkaramamışlardır. Aslında öğretim üyelerinin önemli bir bölümü, canlarını kurtardığı için haklı olarak, 12 Eylül’ün baskıcı yönetimine bile hoşgörü ile bakmışlardır.

1982 Anayasası, kendisinden önce çıkarılmış olan ve üniversiteleri ortaöğretim düzeyine indiren YÖK yasasının hükümlerini olduğu gibi benimser. YÖK, artık Anayasal bir kurum haline gelmiştir.

Üniversite dışındaki bütün yükseköğretim kurumları, örneğin Eğitim Enstitüleri ve Konservatuvarlar da üniversitelere bağlanır. Buralardaki öğretim elemanları, hizmet sürelerine göre doçent ve profesör olarak atanır.

YÖK bununla da yetinmez. Konularında uzman oldukları gerekçesi ile, birtakım sanatçıları doğrudan, bütün hukuksal hak ve yetkileriyle birlikte Profesör olarak atar. Bu arada akademik bekleme sürelerini tamamlamış ve tüm sınav ve tez aşamalarını geçerek profesörlüğe hak kazanmış olan öğretim üyelerinin atamaları yapılmaz. Artık üniversite yaşamı ve akademik unvanlar alt-üst olmuştur.

Üniversite özerkliği bütünüyle YÖK’ün denetimine verilmiştir. YÖK’te ise hükümet ve Cumhurbaşkanı tarafından atanmış üyeler çoğunluktadır.

Bütün üniversitelerin ders programları ve ders müfredatları eşitlenmiştir.

Üniversite hocalarının kendi yöneticilerini seçme hakları da ellerinden alınır. Rektörler ve Dekanlar tümüyle yukardan atanır, onlar da öteki yöneticileri atarlar. Böylece “yukardan aşağıya bir emir komuta zinciri oluşturulmuştur”.

Artık yükseköğretim, ortaöğretim ilkelerine göre biçimlendirilmeye başlamıştır.

1982 Anayasası YÖK ile ilgili olarak kimsenin çok dikkat etmediği bir gelişmeyi daha gerçekleştirmiştir: Yeni Anayasa çerçevesinde kurulan Devletin çeşitli yönetim ve denetim organ ve kurullarına YÖK temsilcileri atanmaya başlamıştır. Böylece YÖK, sadece üniversiteleri değil, tüm devleti denetim altına alır. Kimse bu gelişmenin farkında değildir ama YÖK, tüm yönetim aygıtına el atmıştır.

TARİHİN EN BÜYÜK ÜNİVERSİTE TASFİYESİ

YÖK’ün tüm üniversiteleri tek çatı altında toplaması ve tam bir ortaöğretim kurumuna dönüştürmesi, askerî yönetim ile ve YÖK Başkanını ve üyelerini tatmin etmez.

Ayrıca üniversite kadrolarında bir tasfiye de gerekmektedir. Tasfiye'nin aracı 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nın sıkıyönetim komutanlarına kamu görevlilerini işten uzaklaştırma ve il sınırları dışına çıkarma yetkisi veren maddesidir.

Bir bölümü üniversitelere atanan yeni yöneticiler, bir bölümü YÖK, bir bölümü de askerî yönetim tarafından hazırlanan listeler, 1983 yılının Şubat ayından itibaren uygulamaya konulur ve küçük gruplar halinde görevden almalar uzun bir süre devam eder.

Aralarında Anayasa Profesörü **Bahri Savcı** gibi, emekliliğe hazırlanan ve tüm yaşamını demokrasiye adanmış Anayasa profesörleri gibi bilimadamları da olan değerli pek çok hoca görevden alınır.

Hatipoğlu'nun çalışmasına göre, 1402 sayılı yasaya göre görevden alınanlar ile, görevden alınmadan önce görevden alınacağı beklentisi içinde veya bu uygulamaya tepki olarak istifa eden üniversite mensuplarının sayısı 1255'e ulaşır (**Hatipoğlu**, 1990:335-356).

Görevden alınanlar, sıkıyönetim yasasının ilgili maddesine göre bir daha kamu görevi de yapamayacaklardır.

Böylece YÖK ve 12 Eylül yönetimi, üniversite tarihinde görülen en büyük tasfiyeyi gerçekleştirmiş olur.

12 Eylül öncesi zaten sağ ve sol terörün kurbanı olan üniversite, bu kez de terörü önleyen askerlerin ve YÖK Başkanı **Doğramacı**'nın kırımına uğramıştır.

Türkiye'de artık yükseköğretimin belini doğrultması, yıllar alacaktır.

YÖK SONRASI GELİŞMELER

YÖK'ün gerçekleştirdiği değişiklikler bir yandan yükseköğretim kurumlarında araştırma ve eğitim etkinliklerinin kalitesini ve miktarını büyük ölçüde düşürürken, öte yandan YÖK Başkanı **Doğramacı** kendi vakıfları aracılığı ile ilk özel vakıf üniversitesini kurar.

YÖK emrine verilmiş olan bütün üniversitelerin bütçeleri YÖK tarafından **Doğramacı**'nın vakıf şirketleri aracılığı ile harcanır.

Elde edilen kâr, **Doğramacı**'nın yeni üniversitesinin kurulmasında ve işletilmesinde kullanılır.

Bütün bu oluşumlar sırasında **Doğramacı**'nın holdingi 22 şirketli dev bir kuruluş haline gelmiştir (**Hatipoğlu**, 1994:224-225).

Böylece sadece simgesel olarak değil, fiilen de, **Doğramacı**'nın vakıf üniversitesi, öteki üniversitelerin sırtından kurulmuş olur.

Aslında büyük maliyetler ödenmiş olmakla birlikte, ülkenin gelişmeye açık bir üniversite kazanmış olması yine de güzel bir olaydır.

Fakat bu gelişme tekil bir olay değildir. YÖK'ün öncülüğünde, vakıf üniversiteleri adı altında Türkiye'de özel ve paralı üniversite dönemi başlamıştır. 2000'li yıllara giden Türkiye'de paralı öğrenim yapan pek çok özel vakıf üniversitesi kurulur.

Bunların arasında **Koç** ve **Sabancı** gibi, finans kaynağı, sanayiden ve ticaretten gelen sağlam kurumlar olduğu gibi, doğrudan doğruya, öğrenciden aldığı ücretlerle yaşamak üzere kurulmuş olan yani, eğitim kurumundan çok, bir ticarethane özelliği ağır basan üniversiteler de vardır.

1987 seçimlerinden sonra YÖK'ün üniversiteler üzerindeki baskısı azalır.

Görevden alınan ve istifa eden öğretim üyelerine yeniden, istifa ettikleri kuruma dönüş hakkı verilir.

1991 seçimlerinden sonra, YÖK Başkanı **Doğramacı** görevinden ayrılır.

Üniversiteler, kendi yöneticileri ile ilgili olarak "eğilim seçimleri" yapmaya başlar. YÖK'ün ve Cumhurbaşkanlığı'nın atama yetkileri devam etmekle birlikte, artık, üniversite öğretim üyelerinin de tercihleri dikkate alınmaya başlanmıştır.

Aradan geçen zamanda, üniversiteler, öğretim kadrolarını da oluşturmakta, görece olarak biraz daha özgür davranabilme şansına kavuşurlar.

1990'lı yıllarda ortaya çıkan yeni bir gelişme ile, pek çok ilde yeni üniversiteler kurulur.

Seçmenler, illerine fabrika ister gibi üniversite istemekte, siyasal iktidarlar da buna uygun olarak, alt yapı ve öğretim üyesi olanaklarını dikkate almadan, durmadan üniversite açma kararı almaktadır.

Bu sürecin sonunda, YÖK kurulduğu sırada 29 olan üniversitelerin sayısı 21. yüzyıla doğru 100 dolayına ulaşmıştır.

Ne yazık ki, pek çok yeni kurulan üniversitede, ne laboratuvar olanakları, ne de öğretim üyesi sayısı yeterlidir.

Gerek hızla açılan özel vakıf üniversiteleri, gerekse sayıları çok artan devlet üniversiteleri, ülke düzeyinde bir "kalite sorununu" gündeme getirir.

21. yüzyılda, yükseköğrenimin kalitesini yükseltmek, gündemin en önemli maddelerinden biri olacaktır.

Özellikle ortaöğretimde odaklaşan tüm bir "eğitim devrimi" yapılmadıkça, Türkiye'deki yükseköğrenim sorununun çözülme olanağı yoktur. Ayrıca göze çarpan bir nokta da, yurdun değişik kentlerinden gelen öğrencilerin başarı oranlarındaki büyük farklardır. Üç büyük kent lehine olan bu farklar hiç kuşkusuz ortaöğretimin çarpıklığından kaynaklanmaktadır (Ateş, 1982:44).

Altyapı olanakları olmadan açılan yeni üniversitelerin, bu "bölgesel farklılık" olayını daha da vurgulayacağı ve farklılıkları, yükseköğretim kurumları düzeyinde artıracakı kuşkusuzdur.

6. ÖZET VE SONUÇLAR

Türkiye'nin nüfusu oldukça genç bir nitelik taşımakta ve sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin etkilerine ek olarak uygulanan aile planlaması programlarına karşın artmasını, azalan bir hızla da olsa sürdürmektedir. (Aile planlaması programları, "Aile" bölümünde incelenecektir.) Ülkenin sanayileşme süreci hızlandıkça, nüfus artış hızının da yavaşlaması görülmeye başlamıştır.

Toplumun iş olanakları, çalışabilir nüfusun artış hızına ayak uydurabilecek bir düzeyde yükseltilememektedir. Çalışabilir nüfus ile iş olanakları arasındaki dengelessnessin sonucu, açık ve gizli işsizlik biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bir başka sonuç da, yurtdışına önemli ölçüde işçi göçü olmuştur.

Halkın eğitim düzeyi de çok düşük ve toplumun eğitim olanakları son derece sınırlıdır. Buna karşılık, nüfusun eğitime ilişkin beklentileri oldukça yükselmiştir

ve bugün de hızla artmaktadır. Böylece, eldeki kaynaklarla karşılanması olanağı bulunmayan büyük bir eğitim isteği ortaya çıkmıştır. İstekler ile olanaklar arasındaki bu dengesizlik, önemli bir toplumsal sorun oluşturmıştır.

İlk ve ortaöğretimle birlikte, yükseköğretim de gerek nitelik gerekse nicelik bakımından 21. yüzyıldaki Türkiye'nin gereksinmelerine yanıt vermekten uzaktır.

Çalışan nüfusun toplumsal güvenlik olanakları da son derece sınırlıdır. Örgütlü toplumsal güvenlik, hızla sanayileşmekte olan bir ülke için yeterli düzeye erişmiş olmaktan çok uzaktır.

Ülke nüfusunun bu genel nitelikleri, Türkiye'nin daha uzun bir süre, gelişme ve kalkınmanın doğurduğu bütün sorunları en şiddetli bir biçimde yaşayacağını ortaya koymaktadır. Kırsal alanlardaki halkın büyük kitleler biçiminde kentsel alanlara göç etmesi, bu bölümde belirtilen sorunların çok daha büyümesine yol açacaktır. (Kente doğru olan göç olayı "Kentleşme" bölümünde ayrıca ele alınacaktır.)

Sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin, uzun dönemde okur-yazarlık sorununu çözeceği konusunda hiç kuşku yoktur. Fakat, çalışma çağına girmiş olan ve yüksek göç eğilimlerine sahip olan nüfusun yeterli ölçüde iş olanakları bulunmaması Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını büyük değişmelere zorlayacaktır. Bugünkü düzen, nüfusun artan beklentilerini karşılayacak olanakları yaratabilirse, toplumsal ve ekonomik gelişme oldukça sarsıntısız bir biçimde gerçekleşebilir. Yoksa, Türk toplumu büyük patlamalara tanık olacaktır.

Türkiye'nin 21. yüzyıldaki değişme görünümünün en net biçimde nüfusun genel nitelikleri aracılığı ile algılanacağı doğaldır.

Bu çerçevede, sadece demografik eğilimler, eğitim düzeyi ve niteliği, çalışma durumu ve sosyal güvenliği açılarından değil, aynı zamanda "vatandaşlık bilinci" bakımından da, göstergelerin çok büyük önem taşıdığı açıktır.

Sanayileşme ve kentleşme süreçleri, demografik özellikleri, gelişmiş ülke benzeri düzeylere taşırken, aynı süreçler, eğitimde, çalışmada ve sosyal güvenlikle, yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Örneğin, **Kâğıtçıbaşı**, ekonomik gelişme ile doğurganlık arasındaki ilişkinin, yani ekonomik gelişme hız kazandıkça, doğurganlık oranındaki düşüşlerin mekanizmasını açıkladığı araştırmasında, net olarak, gelişmenin, çocuğa aile içinde verilen ekonomik değeri düşürdüğünü, buna karşılık psikolojik olarak verilen değeri artırdığını göstermiştir (**Kâğıtçıbaşı**, 1982).

Böylece toplumsal yapıdaki ve ekonomik gelişmedeki değişmeler, yeni bir değerler sisteminin ortaya çıkmasına yol açmakta, bu yeni değerler sistemi de aile içi değerleri etkileyerek, doğurganlığı düşürmektedir. **Kâğıtçıbaşı**, bu sürecin Türkiye'de de geçerli olduğunu kanıtlamıştır.

Demografik özelliklerin en önemlilerinden biri olan doğurganlığı düşüren aynı süreçler, ne yazık ki, eğitimde, çalışma yaşamında ve sosyal güvenlikle yeni sorunlar doğurmaktadır. Çünkü, ülkenin kaynakları, sanayileşme ve kentleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı toplumsal, kültürel ve ekonomik gereksinimleri karşılayacak biçimde kullanılamamakta, bürokratik yapı ve yasalar bu gereksinimlere uygun biçimde düzenlenememektedir.

Bir yandan yeni iş olanaklarının yaratılması gibi, doğrudan yetersiz ekonomik kaynaklar ile ilgili darboğazlar ortaya çıkarken, öte yandan, siyasal yapının yozlaşması ve adam kayırmacılığın egemen olması dolayısıyla, devlet bürokrasisinde gizli işsizler çoğalmaktadır. Bu durum ise hem bütçede personel harcamaları yükünü artırmakta, hem de devletin sorunlara çözüm üretme kapasitesini büyük ölçüde kısıtlamaktadır.

Sosyal güvenlik fonları, ne aktüeryel hesaplara göre ne de verimli ekonomik alanlarda kullanılmakta, tam tersine siyasal iktidarlar, bu fonları konuyla ve amaçla ilgisiz yerlerde kullanarak, sosyal güvenlik sistemini sürekli zayıflatmaktadırlar.

Ortaöğretim konusundaki reform çabaları, yine siyasal sapmalar nedeniyle, 21. yüzyıla uygun bir sistemin üretilmesini engellemektedir.

Yükseköğretim kurumlarında görülen, resmî ve özel üniversite açılışındaki enflasyon, bu alandaki sorunları büyütmemektedir.

Bütün bu sorunlara ek olarak, şoven milliyetçilik ve ırkçılık, "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı" kavramını yıpratmakta, nüfus içinde, etnik ve dinsel kökenli düşmanlıkların kışkırtılmasına ortam hazırlamaktadır.

Bütün bu "nüfus ile ilgili sorunların" çözümü, hiç kuşkusuz, ekonomik ve toplumsal süreçler olarak, sanayileşme ve kentleşmenin, bir "çağdaşlaşma" modeli içinde algılanmasına ve 21. yüzyıl Türkiye'sinin, başta "vatandaşlık" kavramının güçlendirilmesi olmak kaydıyla yeniden kurulmasına bağlıdır.

Zaten bu kitabın yazılma amacı da böyle bir "yeniden yapılanmanın" ipuçlarını aramaktır.

Hiç kuşkusuz bu sorunların çözümünde siyaset ve bürokrasi çok önemli roller oynayacaktır. Fakat Türkiye'de bürokrasinin "çevredeki ekonomik sistemleri denetlemede ve bu sistemlerden kaynak aktarımında oldukça cılız" kaldığı (Oktay, 1983:187) dikkate alınırsa, merkezi yönetimin oluşturacağı çözümler konusunda fazla iyimser olma olanağı yoktur.

Temel önerileri kitabın sonuç bölümüne bırakarak şimdilik, yukardaki sorunların, demokratik hak ve özgürlüklerin birörnek bir biçimde yaygınlaştığı, gelir dağılımının daha adaletli bir yapıya kavuştuğu, devletin, vatandaşın hizmetinde daha akılcı ve verimli çözümler ürettiği bir ortam içinde çözülebileceğini söyleyebilirim.

Bölüm VIII

KENTLEŞME

*Kentlere Akın. Yapısal Değişme.
Yağma Kültürünün Gelişmesi*

kırkbin köyden birer kişi
göçüyor kırkbin kişi
kırkbin köyden onar kişi
göçüyor yarımı milyon
ya ellişer yüzzer kişi?
göçüyor milyon milyon
vatanda vatan
güzel beyler
hanımlar
kusuyor bütüin köyler insanlarını
kusuyor kasabalar
baştanbaşa bütün ülke
kusuyor insanını!
bu eziklik
bu hırçınlık
güzel beyler
hanımlar
bu sınırsız tedirginlik
acaba nerde biter
nasıl başlar acaba
şenlikli günleri bu toprakların?
bulacak birgün elbet
yatağını bu nehir
durulup dinginleşecek
birgün elbet bu nehir
ve çocuklar oynaşacak mutlu çocuklar
anacan sularında bu mutlu nehrin!

Hasan Hüseyin, “Koçero Vatan Şiiri”nden

1. KENTLEŞMENİN GENEL NİTELİKLERİ

Türkiye'deki kentleşme olgusu, ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısını biçimlendiren temel öğelerden biridir. Yalnız, tarımdaki değişmelerin ve sanayileşmenin bir sonucu değil, toplumsal değişme sürecinin de bir göstergesidir. Ayrıca siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı üzerinde kendisine özgü etkileri vardır.

Türkiye'deki kırsal ve kentsel nüfus artışı Çizelge (VIII) - (1)'de gösterilmiştir. Ülkenin kentsellik niteliği, Çizelgeden de anlaşılacağı gibi 1980'den sonra hızla artmaktadır. Yalnız bu konuda "belediyelerde" yaşayanların da kentli sayıldığı ve nüfusu 1000'i aşan yerleşim yerlerinin belediye kabul edildiği anımsanmalıdır.

Öte yandan Türkiye'nin kentleşme süreci de oldukça hızlıdır. Çizelge (VIII) - (2)'den de görüldüğü gibi, kentli nüfus, 100.000'den kalabalık yerlere kaymaktadır.

Son yapılan sayıma göre, 1997 yılında, nüfusun yarısından fazlası milyonluk kentlerde yaşamaktadır.

ÇİZELGE (VIII) - (1)
SAYIM YILLARINA GÖRE KENTSEL VE KIRSAL NÜFUSLAR
VE YILLIK ARTIŞ ORANLARI
(1927-1997)

Yıllar	Toplam (Bin)	KENTSEL			KIRSAL		
		Sayım Yılları Nüfusu (Bin)	%	Yıllık Artış Oranı (Binde)	Sayım Yılları Nüfusu (Bin)	%	Yıllık Artış Oranı (Binde)
1927	13.648	3.306	24.2	—	10.342	75.8	—
1935	16.158	3.803	23.5	17.50	12.355	76.5	22.23
1940	17.821	4.346	24.4	26.72	13.475	75.6	17.34
1945	18.790	4.687	24.9	15.10	14.103	75.1	9.12
1950	20.947	5.244	25.0	22.47	15.703	75.0	21.49
1955	24.065	6.927	28.8	55.67	17.138	71.2	17.48
1960	27.755	8.860	31.9	49.21	18.895	68.1	19.53
1965	31.391	10.806	34.4	39.71	20.585	65.6	17.14
1970	35.605	13.691	38.5	47.33	21.914	61.5	12.51
1975	40.348	16.869	41.8	41.75	23.479	58.2	13.79
1980	44.737	19.645	43.9	30.47	25.092	56.1	13.29
1985	50.664	26.866	53.0	62.61	23.799	47.0	-10.58
1990	56.473	33.326	59.0	43.10	23.147	41.0	-5.56
1997*	62.606	40.735	65.0	28.20	21.870	35.0	-7.40

KAYNAK: D.İ.E., 1993:8-9. *1997 geçici sonuçlar.

1975-1980 dönemi içinde kırsal alanlardaki yıllık nüfus artış hızı yalnızca yüzde 1.3, kentsel alanlardaki nüfus artışı ise yüzde 4.4'tür.

1985'ten başlayarak kırsal nüfusta büyüme hızının negatif olmaya başladığını yani bu nüfusun küçüldüğünü de gözlemliyoruz.

ÇİZELGE (VIII) - (2)
KENTSEL NÜFUSUN BÜYÜMESİ
(1960-1990)

<i>Kent Büyüklükleri</i>	<i>Kentsel Nüfus Yüzdesi Yıllar</i>		
	<i>1960</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>
10.000 – 20.000	15.8	10.8	8.0
20.000 – 50.000	21.9	15.2	12.7
50.000 – 100.000	17.0	10.7	11.9
100.000 – +	45.3	63.3	67.4

KAYNAK: Keleş, 1996: 43

21. yüzyıl Türkiye'sinin kentleşme oranı, 1997 sayımı rakamlarına göre artık gelişmiş ülkeler düzeyine gelmiş görünmektedir. Türkiye 2000'li yıllara nüfusunun üçte ikisi kentlerde yaşayarak girmektedir.

Bu rakamlar bize, Türkiye'deki kentleşme olayının ardında yatan temel ögenin kırsal alanlardan, kentlere yapılan göç olduğunu göstermektedir. Kentlerdeki “doğal” nüfus artışı, kentleşme sürecini etkileyecek ölçüde önemli bir öge değildir. “Doğal” nüfus artışı, ancak köylerdeki nüfus patlaması yoluyla, kentlere akına yol açmaktadır. Yüksek nüfus artış hızı böylece “itici ögeler”in (kırsal alanların yeterliliklerinin) ardında yatan nedenlerden birini oluşturmaktadır.

Kente göç edenlerin içinde 15-24 yaş grubu egemendir. Ayrıca, bekleneceği gibi, erkekler, kadınlardan daha çok göç etme eğilimine sahiptir (Yener, 1970:16). Fakat, girişkenlik kimde olursa olsun, sonunda, göç etme eyleminin aile çapında gerçekleştirildiğinde hiç kuşku yoktur.

KENTLEŞMENİN ARDINDA YATAN TEMEL NEDENLER: TARIMDAKİ DEĞİŞME

Bu konuda belirtilmesi gereken ilk nokta, Türkiye'deki kentleşmenin yalnız olarak sanayileşme süreci ile özdeşleştirilmeyeceği gerçeğidir. Kırsal alanlardaki yaşam koşullarının elverişsizliğinden doğan “itici ögeler”, Türkiye'deki kentleşme süreci açısından çok önemli bir etki sahibi olarak gözükmektedir.

Tarım kesiminin bugünkü durumu ve bu kesimde ortaya çıkmış olan değişiklikler, itici ögelerin ardında yatan temel nedenlerdir. *Birinci olarak* tarımsal etkinliklerin düşük ekonomik verimliliği, kırsal alanlardan dışarı doğru göçü ortaya çıkaran gerçeklerden biridir. Tarımdaki gelirin düşüklüğü ve toprağın çok eşitsiz dağılımı, köylüleri, köylerini bırakmaya zorlamaktadır. Tarımsal işletmelerin yüzde 88 kadarı, işlenebilir toprakların ancak yüzde 48'i üzerinde çalışabilmektedir. Öte yandan, işletmelerin yüzde 12'si toprağın yüzde 50'den çoğunu kullanmaktadır. Çizelge (VIII) - (3)'te gösterilen bu eşitsiz dağılıma ek olarak, toprağın, toprak sahibinin ölümünden sonra geride kalanlar arasında çok küçük parçalara bölünmesi de kırsal alanlardan dışarı doğru olan göçün temel nedenleri arasındadır. Tarımla uğraşanların yüzde 61'inin elindeki toprak dört ya da daha çok parçadan

oluşmaktadır (Keleş, 1973:35). Ayrıca, Varlier, topraksız işletme oranının 1963-1973 arasında yüzde 50 arttığına işaret etmektedir (Varlier, 1978:45).

ÇİZELGE (VIII) - (3)
TARIM KESİMİNDE TOPRAK MÜLKİYETİ DAĞILIMI

<i>Tarımsal İşletmeler</i>	<i>Sayı</i>	<i>%</i>	<i>Hektar Büyüklik Olarak</i>	<i>%</i>
Mülkiyetsiz İşletmeler	308.899	8.7	—	—
Tümü Kiralanan Küçük İşletmeler	104.347	2.9	—	—
1 Hektar ve Aşağısı	744.195	22.0	2.418.935	8.6
1-5 Hektar	1.358.093	38.8	5.375.884	19.2
10-15 Hektar	391.478	11.1	9.881.670	36.4
50 Hektar ve Daha Büyük	15.352	0.5	4.352.501	15.6
Ötekiler (Devlet Çiftlikleri vs.)	1.400	0.1*	276.807	0.1*

* Bu yüzdelere 0.1'den küçük olup, tarafımdan yuvarlanmıştır. D.İ.E. 1974:208-209'dan hesaplanmıştır.

Tarımda topraksızlaşma ve büyük çiftliklerin egemenliği, Türkiye'deki kapitalleşme sürecinin yapısal bir parçası haline gelmiş görülmektedir. Bu eğilim özellikle 1980'den sonra hız kazanmıştır.

ÇİZELGE (VIII) - (4)
TRAKTÖR SAYISI VE TRAKTÖRLE İŞLENEN
TOPRAK ORANLARI
(1940-1995)

<i>Yıllar</i>	<i>Traktör Sayısı</i>	<i>Traktörle İşlenen Alanın Tüm Tarımsal Alana Oranı*</i>	<i>Yıllar</i>	<i>Traktör Sayısı</i>	<i>Traktörle İşlenen Alanın Tüm Tarımsal Alana Oranı*</i>
1940	1.066	0.01	1982	491.001	—
1950	16.585	0.09	1983	513.516	—
1960	42.136	0.14	1984	556.781	—
1970	105.865	0.33	1985	583.974	—
1972	135.726	0.40	1986	612.731	—
1973	156.139	0.47	1987	637.449	—
1974	200.466	0.61	1988	654.636	—
1975	243.066	0.75	1989	672.845	—
1976	281.802	0.88	1990	692.454	—
1977	320.578	—	1991	704.373	—
1978	370.259	—	1992	725.933	—
1979	402.777	—	1993	746.283	—
1980	436.369	—	1994	757.505	—
1981	458.714	—	1995	776.863	—

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:133; D.İ.E., 1997a:313

*D.İ.E., 1974:188; D.İ.E., 1975b:84; D.İ.E., 1977:165.

Bu çerçevede *ikinci olarak* tarımsal üretimin makineleşmesi de kentlere göç etmenin ardında yatan bir başka önemli ögedir. Çizelge (VIII) - (4)'te görüldüğü gibi, traktör sayısı ve traktörle işlenen toprakların tüm topraklar içindeki oranı sürekli olarak artmaktadır. Bu eğilimin anlamı, gelecekte, daha çok tarım işçisinin tarım dışı alanlara itileceğidir.

Üçüncü olarak, Türkiye'deki ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmış olması, kentlere göçün ardındaki ögelerden biridir. Bu nedenle, tarımsal etkinlikler için yeni toprak kullanmak olanağı yoktur. Böylece, makineleşme sonunda işini yitiren işçiler için kente göç etmekten başka çözüm yolu kalmamaktadır.

Kentlere doğru ortaya çıkan büyük göçün ardında, yukarda kısaca değindiğim bu yapısal değişimlerin yattığında hiç kuşku yoktur. Cumhuriyetin kuruluşundan beri izlenen sanayileşme siyaseti, tarım kesimi üzerinde belli biçimlerde etkisini sürdürmektedir. Tarım kesiminin Türkiye'nin Kaba Ulusal Ürünü içindeki azalan payı Çizelge (VIII) - (5)'te gösterilmiştir. Aynı çizelgede gösterildiği gibi, tarım kesiminde, çalışan işgücü oranı da gittikçe azalmaktadır. Bu durum, kentsel alanlara göç eden ailelerin göç ediş nedeni olarak, çoğunlukla, köyde yaşamı sürdürmenin olanaksızlığını belirtmelerine yol açmaktadır (Kongar, 1973a:116; Yasa, 1966:73; Levine, 1973).

Bu bağlamda, *dördüncü ve son olarak*, Türkiye'de tarım kesiminin ulusal gelir içindeki payının küçülmesi ve işgücünün azalması, kentleşmenin ardındaki temel öge niteliğiyle belirtilebilir.

ÇİZELGE (VIII) - (5)
KABA YURTIÇI ÜRÜN İÇİNDE TARIM KESİMİNİN PAYI
VE TARIMDAKİ İŞGÜCÜ YÜZDELERİ
(1960-1990)

Yıllar	Tarımın Payı %	Tarımdaki İşgücünün Tüm İşgücüne Oranı %
1960	40.7	78.0
1962	38.1	77.1
1965	34.1	75.0
1967	32.5	71.3
1970	29.1	68.0
1972	27.7	65.0
1975	24.8	60.9
1982	24.0	60.3
1990	16.3	53.7

KAYNAK: D.İ.E., 1973b:92-93; D.P.T., 1973a:78; D.P.T., 1972b:19;
T.C. Resmi Gazete, No. 15485:12, 82; D.İ.E., 1983:432; D.P.T., 1984:
236; D.İ.E., 1997a:300, 613.

Köyden kente akının, daha çok, pazar ekonomisi ile bütünleşen köylerden başladığı da bu konudaki önemli gerçeklerden biridir. Keleş'in "iletici güçler" dediğı

artan iletişim ve ulaşım olanakları, özellikle göç etme sürecinin başlangıç aşamasında son derece etkili olmaktadır (Keleş, 1996:49-50).

KENTLERİN İŞLEVİ: ÇEKİCİ ÖGELER

Her ne kadar, Türkiye’deki kentleşme sürecinin ardındaki temel ögeler köylerin ve küçük kasabaların elverişsiz yaşam koşulları yani, “itici ögeler” olarak görünüyorsa da, kentlerin çekiciliği de, göç konusunda önemli bir işleve sahiptir. Hiç kuşkusuz, kentsel yaşam koşulları, özellikle büyük kentlerde, gün geçtikçe kötüleşmektedir. Bu gerçeğe karşın, hanehalkı geliri, kentlerde, kırsal alanların 4 katı dolayındadır (Bulutay, Timur, Ersel, 1971:69). Kentlerdeki iş olanakları, işgücü artış hızının çok altında gelişmekle birlikte, yine de sanayideki yüksek ücretler, çekicilik konusunda önemli bir yere sahiptir. Sanayi kesiminde birey başına gelir, tarım kesiminde birey başına gelirin 4.5 katına ulaşmaktadır (Keleş, 1973:38). Ayrıca, kentlerin “yeni iş olanakları” bakımından daima çekici olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. Örneğin, Çelebi, Aydın’daki küçük sanayicilerin yüzde 55’inin kent dışı doğumlu olduğunu saptamıştır (Çelebi, 1983:132).

Devlet İstatistik Enstitüsü’nün rakamlarına göre, kentlerde çalışan bir kişinin ortalama kazancı, kırlarda çalışan bir kişinin ortalama kazancının iki katından daha fazladır (D.İ.E., 1997:628).

Dolayısıyla, *birinci olarak*, kentlerdeki iş olanaklarının ve yüksek ücretlerin çekici ögelerin başında geldiğini söyleyebiliriz.

İkinci olarak, toplumun kültürel değerleri de, kente olan büyük göç dalgasını pekiştirmektedir. “İstanbul’un taşı toprağı altındır”, ya da “büyük kentlerde kerahet de keramet de boldur” gibi halk deyişleri, Türkiye’de büyük kentlerin çekiciliğini belirleyen sözlerdir. Halkın büyük kent yaşamına karşı duyduğu imrenmenin ardında, büyük bir olasılıkla, İmparatorluk döneminde İstanbul halkının sahip olduğu önemli ayrıcalıklar (örneğin, İstanbul halkı askerlik yapmazdı) yatar.

Çekici ögelerin *üçüncüsü olarak*, büyük kentlerin eğitim ve sağlık konularındaki olanakları belirtilebilir. Her ne kadar, gerek eğitim gerekse sağlık alanındaki olanaklar, henüz yeterli düzeye erişememişse de, yine de kentsel hizmetlerin kalitesi, kırsal alanlarla karşılaştırılamayacak ölçüde ileridir.

Bu açıdan, nicelik bakımından yetersiz de kalsa, maliyetleri kimi zaman erişilemeyecek boyutlara da çıksa, yine de eğitim ve sağlık olanakları bakımından kentlerin bir “cazibe merkezi” olduğu açıktır.

Yüksek ücretlerin, kültürel değerlerin ve hizmetlerin çekici kıldığı büyük kentlerde, özellikle birleşik kentsel alanlarda (ilerde de göreceğimiz gibi), yaşam koşulları yeterli olmaktan çok uzaktır. Fakat küçük kasaba ve köylerdeki yaşam koşulları kentlerdekinden daha iyi olmadığı için, kırsal alanlardan dışarı doğru göç bütün hızıyla sürmektedir.

Bu noktada kuramsal bir uyarı gerekmektedir. Türkiye’deki kentleşme sürecinde hem “itici”, hem de “çekici” ögeler birbiri ile de son derece yoğun bir etkileşim içindedir. Bir başka deyişle, bu ögeler birbirlerinden çok etkilenmektedir.

Son yıllarda, bütün bu yukardaki genel ögelere ek olarak, Türkiye’de Güneydoğu’da yaşanan sorunlar çerçevesinde, bir başka öge daha, kentleşme olgusuna

önemli katkılarda bulunmaktadır: Bu da, güvenlik gerekçeleriyle, kırsal alanların terk edilerek, kentlere göç edilmesi olayıdır.

Aslında güvenlik nedeniyle yaşanan bu göç, hem kırsal alanlardan Diyarbakır gibi kentlere, hem de Güneydoğu'dan Türkiye'nin öteki gelişmiş bölgelerine doğru gerçekleşmektedir.

Bu büyük göç, bir yandan, ülkenin Kürt ve Türk kökenli yurttaşlarının aynı kentsel çevrelerde zaten var olan bütünleşme ve barış içinde kardeşçe birlikte yaşama ortamını daha da geliştirirken, öte yandan, kentlerin üzerindeki aşırı nüfus baskısını büyük ölçüde artırmaktadır.

2. KENTLEŞMENİN ÖZEL NİTELİKLERİ

Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri, bölgeler arasındaki dengesizlikler Türk toplumsal yapısının temel niteliklerinden biri olagelmıştır. Çizelge (VIII) - (6), İmparatorluğun yıkılışı sırasındaki gelir dağılımı hakkında bir izlenim verir. İmparatorlukta gördüğümüz bu dengesiz gelir dağılımı, Cumhuriyet döneminde de egemenliğini sürdürmüştür.

ÇİZELGE (VIII) - (6)
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GELİR DAĞILIMI
(Birey Başına Kuruş)
(1907-1914)

Bölgeler	Yıllar		
	1907	1913	1914
Doğu Trakya	837	1.040	1.160
İstanbul ve Çatalca	1.790	2.085	1.934
Anadolu	765	911	1.018
Suriye ve Beyrut	840	1.030	1.130
Irak	576	656	745

KAYNAK: Eldem, 1970:305.

Gelir ve hizmet dağılımındaki dengesizliklerin sonucu olarak, kentleşme süreci de Türkiye'de ayrı bölgelerde son derece değişik yoğunluklar göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye'deki kentleşmenin birinci niteliğinin bölgeler arası dengesizlikleri artırmak olduğunu söyleyebiliriz.

Çizelge (VIII) - (7)'den de görüleceği gibi, Marmara Bölgesi bir Avrupa ülkesi düzeyinde kentleşmişken öteki bölgeler kentsellik oranı bakımından oldukça geri kalmıştır. Kentsellik yönünden, bölgeler arasında görülen bu dengesizlik hiç kuşkusuz, ülkenin dengesiz sanayileşmesinin bir sonucudur. Türkiye'de kentleşme, her ne kadar salt sanayileşmenin sonucu değilse de, sanayileşme ile kentleşme arasında yakın bir ilişki olduğunu görüyoruz. Sanayileşmiş bölgelerin kentleşme oranı ise yüksektir (Tokgöz, 1973:94 - 105).

ÇİZELGE (VIII) - (7)
BÖLGELERE GÖRE KENTSELLİK ORANI (YÜZDELER OLARAK)
(1940-1990)

Bölgeler	Yıllar					
	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Marmara	35.1	36.5	43.3	52.4	68.7	75.1
Güney Anadolu	20.1	21.7	31.6	39.8	49.8	54.3
Ege	23.3	24.1	30.3	34.1	48.6	53.0
Orta Anadolu	14.8	19.9	24.8	36.1	47.4	59.5
Güney Doğu Anadolu	15.8	15.1	16.1	23.0	36.5	53.5
Doğu Anadolu	9.3	8.5	13.4	22.2	27.2	37.5
Karadeniz	7.2	7.1	11.4	17.7	24.0	33.7
Türkiye	18.0	18.9	25.2	33.5	45.4	55.4

KAYNAK: D.İ.E., 1973a:70, Keleş, 1983:27; Keleş, 1994:232.

Kentleşme, çeşitli illerde de değişik biçimler göstermektedir. Büyük kentler, genellikle küçük kentlerden daha yüksek bir oranla gelişmektedir. 1990 sayımına göre kentli nüfusun yüzde 98’i, 100.000’den, yüzde 42’si 1.000.000’den kalabalık kentlerde yaşamaktadır. Buna karşılık, kimi orta büyüklükteki kentler, özel niteliklerinden dolayı büyük kentlerden de hızlı büyümektedir. Örneğin, Bursa, Gaziantep gibi merkezler, hızlı sanayileşmelerinden dolayı geniş ölçüde nüfus çekmektedir. Birtakım büyük kentler de çok büyük oldukları için, büyüme hızı oranı bakımından ötekilerin gerisinde kalmaktadır.

Çizelge (VIII)-(8) nüfusu 100.000’in üzerinde olan kentlerin 1940 ile 1990 yılları arasındaki gelişme durumunu göstermektedir. 1980’li yıllardan sonra Türkiye’de meydana gelen büyük değişimler, özellikle tarımdan sanayiye önemli ölçüde fon aktarılması, turizmin patlaması ve PKK terörü, büyük kentlerin nüfuslarındaki değişme ve gelişmeler tarafından rahatlıkla görülebilmektedir.

Çizelge’deki büyük kentler arasında yer almayan, ama nüfusları 1990 sayımına göre 1.000.000’u geçen dört kentimiz daha vardır. Antalya, Hatay, Manisa ve Zonguldak listede yer alan, Adana, Ankara, Bursa, Diyarbakır, Gaziantep, İçel, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Şanlıurfa’ya ek olarak, nüfusu 1.000.000’u aşan kentler arasında yer almışlar ve bu kentlerin sayısını 15’e çıkartmışlardır.

1985 ile 1990 arası gözlemlenen bir başka olgu, bazı kentlerin genel olarak nüfus yitirmekte oluşudur. Büyük kentler çizelgemizde de görülen Erzurum, Sivas ve Kırıkkale bu kentler arasındadır. Yalnız burada dikkatten kaçmaması gereken nokta, nüfusu küçülen bu kentlerde bile, Kırıkkale dışındaki iki kentimizde, kent nüfuslarının artmakta oluşudur.

Bu üç kentimize ek olarak nüfusu azalan illerimiz şunlardır: Amasya, Artvin, Erzincan, Giresun, Gümüşhane, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Rize, Sinop, Tunceli ve Bayburt. Böylece iki sayım arasında 15 ilimiz de nüfusu azalan birimler olarak ortaya çıkmıştır.

ÇİZELGE (VIII) - (8)
NÜFUSU 100.000'İN ÜZERİNDEKİ KENTLERİN BÜYÜME GÖSTERGELERİ
(1940 = 100)
(1950-1990)

Kentler	Yıllar			1985-1990 arası binde büyüme	
	1950	1960	1970	Genel	İl ve İlçe Merkezi
İstanbul	118	185	283	44.78	38.47
Ankara	183	413	769	21.28	24.31
İzmir	124	161	283	30.14	33.02
Adana	133	263	399	22.86	32.03
Bursa	134	198	356	38.26	47.82
Eskişehir	148	252	356	14.21	23.16
Gaziantep	126	217	395	33.04	46.21
Konya	114	212	355	22.97	28.37
Kayseri	125	195	319	17.59	26.02
Dişarbakır	106	188	316	31.70	44.44
Erzurum	112	189	282	- 1.87	16.16
Samsun	118	235	360	9.22	21.99
Sivas	125	224	317	- 1.06	29.82
Malatya	134	230	359	10.60	31.04
Kocaeli	124	252	422	46.42	47.09
İçel	121	228	380	40.63	52.91
Elazığ	115	237	425	5.91	18.26
Kahramanmaraş	124	196	379	12.22	22.94
Sakarya	138	308	393	22.46	27.42
Şanlıurfa	109	170	284	46.16	60.54
Kırıkkale	138	375	802	- 8.88	- 11.07

KAYNAK: D.İ.E., 1973a:71; 1985-1990 arası: D.İ.E., 1997a:71.

Aslında ilginç olan nokta, Kırıkkale hariç bu 15 ilimizin her birinde kentli nüfusun, yani il ve ilçe merkezlerinde oturan nüfusun artmakta oluşudur. Bir başka deyişle, dışarı göç veren illerimizde bile, bu göç, ayrıca kendi il sınırları içinde de kırlardan il ve ilçe merkezlerine doğru oluşmaktadır.

1985-1990 sayımlarında nüfusu genel olarak yüzde 4'ün üzerinde artan iller, Antalya, Hakkari, İçel, İstanbul, Kocaeli ve Şanlıurfa'dır.

Pek doğal olarak zaten çok büyük bir il olan İstanbul'un aynı zamanda nüfusu en yüksek oranda artan merkezler arasında yer alması, bu ilin sorunlarını baş edilemez boyutlara taşımaktadır.

Kentli nüfusu yüzde 5'in üzerinde artan iller ise, Adıyaman, Antalya, Hakkari, İçel, Şanlıurfa, Van ve Şırnak'tır.

Bu illerin arasında Şırnak, yüzde 10.7 ile birinci sırada yer almakta, onu, yüzde 8.5 ile Hakkari izlemekte, üçüncü sırada ise yüzde 7.3 ile Antalya gelmektedir.

Görüldüğü gibi, ilk iki sırayı, terörden etkilenen kentler, üçüncü sırayı ise, hem turizm ile hem de terör göçü ile beslenen Antalya almıştır.

İLLER ARASINDAKİ TOPLUMSAL VE EKONOMİK FARKLILIKLAR

Büyük kentler ile ülkenin geri kalan kesimi arasındaki büyük uçurum, D.İ.E., ve D.P.T. tarafından yapılan pek çok çalışma ile gözlenebilir. Bir çalışmaya göre yalnızca sekiz il, ölçü olarak kullanılan çeşitli hizmet ve olanaklar bakımından, Türkiye ortalamasının üzerindedir (Devlet İstatistik Enstitüsü, 1973a:73-74). Ortalama rakam, bütün illerin nitelikleri birlikte düşünülerek hesaplandığından, bu sonuç, bütün geri kalan illerin toplumsal ve ekonomik hizmet ve olanaklarının ancak bu sekiz il'e eşit olması demektir. Bir başka deyişle, Türkiye'deki hizmet ve olanakların hemen hemen yarısı, bu sekiz il'de toplanmıştır.

Bir başka çalışma, çok sayıda öge kullanılarak, Devlek Planlama Teşkilatı tarafından yapılmıştır. Yirmi iki değişken ile karmaşık bir "gelişme göstergesi" hesaplanmıştır. Devlet Planlama'nın hesaplarına göre, Türkiye ortalamasının üzerinde kalan on ilin gelişme hızları nüfus artışı olarak da Türkiye ortalamasının çok üstündedir. İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Kocaeli, Zonguldak, Eskişehir, Aydın, İçel, Bursa olarak sıralanan bu illerin içinde en hızlı gelişen Kocaeli, en yavaş gelişen ise Aydın'dır. (Yalnız burada dikkat edilmesi gereken nokta, değişik ögeler kullanıldığı zaman, iller arasındaki sıralamanın da değişebileceğidir.)

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün hesaplarına göre en az gelişmiş il Adıyaman'dır. Adıyaman, en gelişmiş il olarak gözüken İstanbul'dan on beş kat daha geridir. Öte yandan Devlet Planlama Teşkilatı'nın hesaplarına göre en az gelişmiş olan il Bingöl'dür. İstanbul, yine en gelişmiş il olarak ortaya çıkmıştır ve Bingöl'den on kat ileri gözükmektedir.

Gerek kamu, gerekse özel kesim yatırımları, bu gelişmiş on ilde yoğunlaşmaktadır. Bu illerdeki kamu yatırımları, bütün Türkiye'deki kamu yatırımlarının beşte ikisi dolaylarındadır. Aynı eğilim özel kesim yatırımları bakımından daha da belirgin olarak görülür. Çünkü, özel kesim, işletme yeri için uygun koşullar aradığından hizmet ve olanakların daha çok bulunduğu yerlerde daha yoğun yatırımlar yapmaktadır.

Özötün, 1990'lı yıllara giderken, Türkiye'nin Kaba Yurtiçi Ürünü'nün yaklaşık yarısını, İstanbul yüzde 22.02, İzmir yüzde 8.06, Ankara yüzde 7.28, Kocaeli yüzde 4.62, Bursa yüzde 3.56 ve Adana yüzde 3.21 (toplam yüzde 48.85) olarak, altı ilin oluşturduğunu saptamıştır.

İstanbul, tüm yurtiçi ürünün yüzde 22'si dolayında bir pay alarak, gelişmişlikte, kendinden sonra gelen İzmir'i neredeyse üçe katlamaktadır (**Özötün**, 1988:301).

Yurtiçi Kaba Ulusal Ürün'e en düşük katkıda bulunan beş il ise, Ağrı (yüzde 0.21), Bitlis (yüzde 0.16), Bingöl (yüzde 0.13), Tunceli (yüzde 0.12), ve Hakkari (yüzde 0.08) olarak sıralanmaktadır.

Yine **Özötün** çalışmasına göre, kişi başına düşen en yüksek Kaba Yurtiçi Ürün 100 olmak kaydıyla, iller en zenginden aşağı doğru, Kocaeli 100, İstanbul 59.84, İzmir 55.67, Tekirdağ 43.98, Bursa 43.25, Kırklareli 42.82, Bilecik 42.22, İçel 40.25 olarak sıralanmaktadır (**Özötün**, 1988:364).

Görüldüğü gibi, İstanbul nasıl toplam olarak öteki illerle karşılaştırılamayacak

kadar ilerde ise, Kocaeli de, birey başına düşen ürün bakımından öteki illerden o denli öndedir.

Birey başına düşen Kaba Yurtiçi Ürün bakımından en sonda olan beş il ise, Van (8.93), Bingöl (8.78), Bitlis (8.31), Ağrı (7.95), Hakkari (6.81) olarak sıralanmıştır.

D.İ.E.'nin 1994 hanehalkı gelir dağılımı araştırmasına dayalı olarak yapılan bir başka çalışmada ise, Sönmez, 19 kentin, ulusal gelirin yarısını aldığını belirlemiştir. Bu çalışmaya göre, İstanbul (yüzde 27.50), Ankara (yüzde 5.83), İzmir (yüzde 3.83), Adana (yüzde 2.29), Bursa (yüzde 1.76), Antalya (yüzde 1.22), İçel (yüzde 0.84), Konya (yüzde 0.83), Eskişehir (yüzde 0.82), Kayseri (yüzde 0.77), Gaziantep (yüzde 0.63), Samsun (yüzde 0.61), Kocaeli (yüzde 0.48), Denizli (yüzde 0.43), Malatya (yüzde 0.40), Erzurum (yüzde 0.39), Diyarbakır (yüzde 0.35), Trabzon (yüzde 0.30), Zonguldak (yüzde 0.18), (toplam, yüzde 49.46) Türkiye'nin ulusal gelirinin yarısını almaktadır (*Cumhuriyet*, 1997c).

Yöntemi farklı olduğu için yukardaki araştırma ile kıyaslanması zor olan bu çalışmada, İstanbul, hemen arkasından gelen Ankara'dan dört kattan daha fazla pay almaktadır. Ayrıca, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa ve Antalya dışındaki illerin ulusal gelirden aldığı paylar ancak binde ile ifade edilebilir derecede düşüktür.

Bu anlamda, 21. yüzyıla giderken, iller arasındaki gelir dağılımı açısından, İstanbul'un iyice arayı açtığı ve bu çerçevede adaletsiz dağılımın iyice belirginleştiği söylenebilir.

Ayrıca dikkati çeken bir nokta, İstanbul ili içindeki eşitliksiz gelir dağılımıdır: Sönmez araştırmasına göre İstanbul'daki ailelerin en üst gelir grubundaki yüzde 20'si, bu ildeki gelirin yüzde 64'ünü, yüzde 10'u, gelirin yüzde 52'sini, yüzde 5'i ise gelirin yüzde 42'si gibi, yarıya yakın bir bölümünü almaktadır.

Bir başka deyişle, gelir dağılımındaki adaletsizlik, sadece iller arasında görülmekle kalmıyor. Aynı ilin içindeki gelir grupları arasında da büyük gelir farklılıkları oluşmuş durumda.

Örneğin, yine Sönmez hesaplamasının bulgularına göre, İstanbul'da en zengin grubun geliri, en yoksul grubun 1.437 katına ulaşmıştır.

İlginç ve çelişkili olan nokta, büyük illerin sürekli olarak daha çok yatırıma gereksindiğidir. Çünkü, büyük nüfus baskısından dolayı, bu kentlerdeki yaşam koşulları gün geçtikçe kötüleşmektedir. Bu kentlerin pek çoğu, su, elektrik, havagazı, konut ve kanalizasyon gibi temel hizmetlerden yoksundur. Fakat, yine de bugünkü dağılımlarına bakıldığı zaman, bunların gelecekteki büyük birleşik kentsel yapıları oluşturacağı anlaşılmaktadır. Bu kentler bütün ötekilerden daha hızlı büyümektedir. Çünkü, buralara gelen nüfus, daha çok kamu ve özel kesim yatırımları yapılmasına yol açacak, bu ise, daha fazla nüfus çekecektir. Böylece iç göç ile yatırımlar arasında bir kısır döngü başlayacak ve bunun sonunda da, İstanbul, Ankara, İzmir, Eskişehir ve Adana gibi iller son derece hızla büyüyecektir.

Nitekim, zaman içinde gözlemlenen gelişmeler bu eğilimin gerçekleştiğini göstermektedir.

Bütün bu gelişmeler, kuzeybatıda İstanbul, Kocaeli ve Bursa'nın, batıda İzmir ve Aydın'ın, ortada Ankara, Eskişehir ve Konya'nın, güneyde ise Adana ve İçel ile

Antalya ve İskenderun'un bütünleşerek, gelecekte, "birleşik kentsel bölge"ler oluşturmaları sonucunu doğuracak gibi gözükmektedir. Hiç kuşkusuz, bu eğilim, etkili önlemler alınmazsa, gelecekteki dengesizlik sorunlarını çok daha büyütecektir.

Bu tür "dengesiz büyüme" sorunlarına dikkati çeken **Tekeli, Özötün**'ün çalışmasına'da (1980) gönderme yaparak şöyle diyor:

"Cumhuriyetin özellikle ilk yıllarında uyguladığı mekânsal politikaların sonucu olarak, Türkiye'de çokkutuplu bir merkez çevre modelinin oluştuğu söylenebilir. Bu merkezler içinde hâkim olan İstanbul'dur. Bu nüfus ve gelir yoğunlaşmasının cereyan ettiği iller arasında birincil yoğunlaşma İstanbul ve çevresindeki Kocaeli ve Bursa'da oluşmaktadır. Bu merkez, 1960 yılında ülke nüfusunun yüzde 9.35'ini barındırırken, 1980'de yüzde 14.67'sini barındırmaya başlamıştır. Nüfusun yüzde 14.67'sini barındıran bu üç il, ülke gelirinin de yüzde 27.49'unu yaratmaktadır (**Özötün**, 1980). Başka bir deyişle, bu merkezde gelir yoğunlaşması, nüfus yoğunlaşmasından iki kez fazladır." (**Tekeli**, 1984:238).

İlginç olan nokta 1990'lı yılların sonundaki durumun 1980'lerde tanımlanan bu yapıyla hemen hemen tam bir aynılık göstermesidir. Bir başka deyişle **Teke**li'nin öngörüsü 21. yüzyıldaki gelişmeleri de kapsamaktadır.

Türkiye'de "kentleşme" olayının, toplumsal ve ekonomik dengeleri önemli ölçüde etkilediğini görüyoruz. **Kıray**'ın "saçaklanma" (1982:437-438) dediği bir kent-köy-kent bütünleşmesi içinde oluşan "metropoliten" alanlar, Türkiye'de de "kendine özgü" bir nitelik taşımaktadır. Böylece, "dengesizlik" ekonomik alanda olduğu gibi, toplumsal alanda da varlığını korumuş olmaktadır.

BÜYÜK KENTLERİN YAPISI VE KONUT DURUMU

Türkiye'deki kentleşme, bir ölçüde de olsa, hükümet uygulamalarının bir sonucudur. Hükümetler, kalkınma planlarının sanayileşme yolunda önerdiği önlemleri alarak kentleşmeyi desteklemişlerdir. Ayrıca 1996-2000 yılları arasını kapsayan Yedinci Beş Yıllık Plana kadar, kentleşme kendi içinde bir olumlu olgu olarak da görülmüştür. Özellikle büyük kentlerin içine düştüğü kaos, ancak Yedinci Beş Yıllık Planda dikkati çekmiş ve büyük kentlere doğru olan göç eğiliminin yavaşlatılması gündeme gelmiştir.

Tarımdan sanayiye nüfus kayması, bir ülkede izlenen sanayileşme siyasetinin kaçınılmaz sonucudur. Fakat Türkiye'de kentsel alanlardaki kamu hizmetlerinin ve çeşitli olanaklarının yetersizliği, ana kent planlarının yapılmamış ya da yapılanların uygulanamamış olması kentleşmeyi, temel toplumsal sorunlardan biri durumuna getirmiştir.

Bu sorunlu kentleşmenin ardında yatan temel öge, Türkiye'de, sanayileşme ile kentleşme arasında bir uyum olmamasıdır. Tarihsel olarak büyük kentlerdeki nüfus, sanayide çalışan nüfustan daha hızlı büyümüştür (**Yücel**, 1969:18). Çünkü, kentlere gelen nüfus, sanayileşme süreci çerçevesinde yaratılan yeni iş alanlarının çok üstündedir. Bunun sonucu olarak kentsel nüfusun önemli bir bölümü hizmet kesimine kayıp bu kesimin beklenmedik ölçüde büyümesine yol açarken, kentlerdeki gizli ve açık işsiz oranı 2000'li yıllara girerken de sürekli artmaktadır.

Kentlere doğru olan büyük göçün doğurduğu sorunlardan biri de, konut yetersizliğidir. Yakın gelecekte, konut sorununun daha da önemli boyutlara ulaşacağı anlaşılmaktadır.

VII. Beş Yıllık Plan, 2000 yılına kadar Türkiye'deki konut gereksinmesini 2.540.000 olarak saptamıştır (T.C. Resmi Gazete, 1995:150).

İlginç olan nokta, konut alanının, özel kesim yatırımlarında da, kamu yatırımlarında birinci sırada yer almasıdır. Buna karşılık, 1960'lı ve 1970'li yıllarda ön sıralarda gelen kamunun konut yatırımları, 2000'li yıllara giderken önemini yitirmiş ve özel sektörün yüzde 30 dolayındakini önceliğine karşın, yüzde 3'ün altına düşmüştür (T.C. Resmi Gazete, 1995:174).

Konut üretimi konusunda, son yıllardaki en önemli gelişme, 1981 yılında çıkarılan toplu konut yasası yoluyla sağlanmıştır.

Aslında konut üretimi, genç Cumhuriyet'in en önemli sorunlarından biriydi.

Keleş'in "atılım dönemi" olarak nitelediği 1923-1945 yılları arasında bugünkü konut üretiminin temel kurumları olan konut kooperatifliğinin temelleri atılmış ve sorunun çözülmesi için altyapının hazırlanması bir ölçüde gerçekleştirilmişti (Keleş, 1996:314).

Bu dönemde gerçekleştirilmiş olan Bahçelievler Konut Kooperatifi, konusundaki ilk örnek olarak, kendinden sonra yapılacak atılımlara ışık tutmuştur (Teke- li, İlkin, 1984).

Örneğin 1980'li yıllardan beri Türkiye'nin konut gereksinmesinde önemli katkılarda bulunan konut kooperatifleri birliği Kent-Koop, bu modelden esinlenen uygulamaların sonunda ortaya çıkmıştır denilebilir.

Daha sonra, özellikle 1960'tan başlayan planlı dönemde, konut sorunu ve kent planlaması her Planda üzerinde önemle durulmuş konular olmasına karşın, siyasal iktidarların Planlama olgusuna karşı soğuk bakmalarından dolayı, uygulamada fazla bir mesafe alınamamıştır.

Sorun, konut kooperatiflerinin, Emlak Kredi Bankasının ve Sosyal Sigortalar Kurumu başta olmak kaydıyla sosyal güvenlik kurumlarının katkılarıyla çözülme-ye çalışılmıştır.

Bu arada, konut talebi, arzı çok aştığı için, konut alanı özel kesim yatırımcıları açısından da önemli bir yatırım konusu olarak algılanmış ve yüksek kâr oranları, müteşebbisleri de bu yöne sevk etmiştir.

Konut alanındaki en önemli kamu atılımı, 1981 yılında çıkarılan Toplu Konut Yasası'dır. 1984 yılında toplu konut fonlarının yönetimi için, özerk bir Toplu Konut İdaresi kurulmuştur.

Toplu Konut İdaresi, üç yıl kadar bir süre içinde, 1947 yılından 1980'li yıllara kadar yapılan konut sayısına eş bir üretim gerçekleştirmiştir (Keleş, 1996:368).

Toplu Konut İdaresi, hem doğrudan konut üretmiş, hem de kooperatiflere, toplu konut yapımcılarına ve bireylere kredi açarak, konut üretimine katkıda bulunmuştur.

Üretilen konutlar içinde Toplu Konut İdaresi'nin payı yüzde 90 dolayına varırken, Emlak Kredi Bankası ile SSK'nın payları yüzde 5 dolayında kalmıştır.

1984-1995 yılları arasında, Toplu Konut İdaresi tarafından üretilen konut sa-

yısı, yaklaşık olarak 1.000.000'a varmıştır (**Keleş** bu rakamı 983.117 olarak veriyor, 1996:372).

Bu rakamlar çerçevesinde, 1988'den itibaren fonları sınırlanan Toplu Konut İdaresi'nin etkisizleştiği de göz önüne alınarak, Devlet Planlama Teşkilatı'nın 2000 yılına kadar 2.540.000 konut üretilmesi hedefinin ne denli zor ulaşılabilir olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Aslında konut açığı, endüstrileşme sürecinden bağımsız olarak büyük bir hızla sürmekte olan kentleşme sürecinin sadece bir sonucudur.

Dengesiz kentsel büyümenin en önemli sorunlarından biri olan kaçak yapılaşma ve gecekondulaşma olayı, ayrı bir bölüm halinde incelenecektir.

Şimdilik burada, yetersiz kaynak tahsisinin sonuçları çerçevesinde, mevcut kentsel konutların genel niteliklerine şöyle bir bakmakla yetinilecektir.

Türkiye'de ailelerin yarıya yakın bölümü, (yüzde 44.4) 1-2 odalı konutlarda yaşamaktadır.

Bu noktada Türkiye'deki ortalama aile büyüklüğünün kentlerde yaklaşık 4.5, kırsal alanlarda ise yaklaşık 5 dolayında olduğu anımsanmalıdır.

Keleş, 1990'lı yıllarda 8.5 milyon kadarı kentsel, 3.5 milyon kadarı da kırsal alanlarda olmak üzere 13 milyon dolayında konut olduğunu varsayıyor (**Keleş**, 1996:302).

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1994 hanehalkı anketine göre ise, Türkiye'de 13.342.055 hanehalkı vardır. Bunların 7.487.766'sı kentlerde, 5.854.289'u da kırsal alanlarda yaşamaktadır.

Keleş'in, bağımsız konut birimlerini gösteren rakamının, İstatistik Enstitüsü'nün hanehalkı sayısı ile karşılaştırılabilir olması, oldukça güvenilir bir sonuç elde ettiğini göstermektedir. Her iki dağılım arasında, kır ve kent oranlarındaki farkların ise, 1997 sayımının geçici sonuçlarına göre yüzde 65 çıkan kentsel nüfus oranı dikkate alındığında, **Keleş**'in daha sağlıklı bir kestirmede bulunmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca, konut sayısı ile hanehalkı sayısının birbirine yakın çıkması, ülkede konut açığı bulunmadığı gibi yanlış bir izlenime de yol açmamalıdır.

Her aile, fiilen, fizik olarak bir konutta barınmak zorunda olduğundan ve Devlet İstatistik Enstitüsü, araştırmasını zaten konut bazında yaptığından bu iki rakamın birbirine eşit çıkması şaşırtıcı da değildir, konut açığı olmadığını da göstermez. Bu konutların bir bölümünün sağlıklı koşullardaki gecekondu tipi evler olduğu ve konut açığının en azından bir ölçüde sağlıklı konutların yenilenmesi gerekliliğinden de ortaya çıktığı düşünülürse durum daha net olarak anlaşılabilir.

Bu çerçevede, Türkiye'de ortalama olarak 4-5 kişilik ailelerin, genel olarak 1-2 odalı konutlarda yaşadığını belirten **Keleş**, bu durumun, konutlardaki yetersiz oda sayısı sorununu gündeme getirdiğini belirtmektedir (**Keleş**, 1996:301).

Konut sorununa yetersiz kaynak tahsisi, kullanılan konutların sağlık koşullarının da çok elverişli olmayan biçimlerde sürmesine yol açmaktadır.

Örneğin, **Keleş**'in verdiği rakamlar günümüze getirildiğinde, ülkedeki tüm konutların yüzde 30'u aşkın bölümünde bağımsız mutfak, yüzde 25'i dolayındaki

kısımında bağımsız tuvalet, yarısına yakınında ise bağımsız banyo olmadığı anlaşılmaktadır (Keleş, 1996:302).

Kentlerdeki ve özellikle büyük kentlerdeki konut mülkiyeti oranları da Türkiye ortalamasına göre oldukça düşüktür.

Türkiye’de ortalama yüzde 70 dolayında olan konut mülkiyeti, kentlerde yüzde 50’ye, büyük kentlerde ise yüzde 40’a düşmüştür görünmektedir.

Konut alanındaki kamusal kaynak kullanımının, konut gereksinmesini karşılamaması ve hem bu konuya eklenilen siyasal yapı, hem de bu konudan bağımsız olarak ortaya çıkan siyasal yozlaşma bir yandan toprak rantını çok büyük boyutlara taşımış, öte yandan sağlıksız ve izinsiz, yani plansız konut yapımını ülkenin temel sorunlarından biri haline getirmiştir.

Bütün bu oluşumlar sonunda, sadece konut açısından değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve kültürel bakımdan da önem taşıyan bir “Gecekondu” olgusu ortaya çıkmıştır.

Bu olgu zaman içinde büyüyüp güçlenerek, “Kent hukuku dışında gelişen alanların” Türkiye’nin toplumsal ve siyasal yapısını büyük ölçüde etkilemeye başlaması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

3. GECEKONDU OLGUSU: KENT HUKUKU DIŞINDA GELİŞEN BİR YAPI

Kentlere göç eden ve buradaki konut gereksinimleri, meşru olanaklarla karşılanamayan nüfus, yeni bir olgu yaratmıştır. Bilindiği gibi, nüfusu, olanaklarından çok daha hızla artan bir kentteki en güç işlerden biri, bir konut bulabilmektir. Konut arayan kişi, uygun bir yer tutabilmek için gerekli paraya sahip olmayan yeni gelen bir iç göçmense, bu sorun çok daha zor çözülen bir nitelik kazanır.

İşte kırsal alanlardan ve kasabalardan büyük kentlere gelen kişiler, belediyenin, devletin ve başka kişilerin arsaları üzerinde kendine konutlar yaparak bu sorunu çözmeye çalışmışlardır. Gecekondulaşma olayının ilk zamanlarında, bir konut bitmiş ise, izinsiz de yapılmış olsa, yıkılması için mahkemeden karar almak zorunluydu. Mahkemeden karar almak ise oldukça uzun bir süre gerektiriyordu. Bu yüzden, kendisinin olmayan arsa üzerinde konut yapan kişiler, polis işe karışmadan bunu bitirebilmek amacıyla, genellikle geceleri son derece hızlı bir biçimde çalışıyorlardı. Bir gecede bile çatısı kapatılan konutlar vardı. Sabah olduğu zaman, polis için, konutu hemen yıkmak artık olanaksızlaşıyordu. İşte bu süreç, ortaya çıkan yeni konut biçimine de adını verdi: Gecekondu.

Gecekondu sözcüğü zaman içinde yalnız resmî bir terim niteliği kazanmakla kalmamış, “gecekondu mahallesi”, “gecekondu halkı” gibi Türkiye’nin toplumsal gerçeğini biçimlendiren yeni kavramlar da yaratmıştır.

Yarım yüzyıldır Türkiye’nin gündeminde olan gecekondu olgusu bu süre içinde, ülkenin toplumsal ekonomik, kültürel ve siyasal süreçleri ile tam bir etkileşime girmiş, bir yandan bu süreçleri etkilerken, öte yandan kendisi de onlardan etkilenmiş, ama sonuç olarak bugünkü yapımızın temel belirleyicilerinden biri haline gelmiştir.

Esas olarak “hukuk dışı konut edinme” olayı biçiminde görülebilecek olan gecekondulaşma, kendisiyle eşzamanlı ortaya çıkan ve birlikte gelişen iki başka süreç ile tam bir etkileşime girmiş ve bu nedenle de “karşı konulamaz bir güç” olarak, içinde bulunduğu yapıyı etkilemiştir.

Gecekondulaşma ile birlikte gelişen ve hem onu güçlendiren, hem de ondan güç alan iki süreçten *birincisi* “*kentsel arsa spekülasyonu*” olgusudur.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hızlanan kentleşme olayı, Türkiye’de, kentsel arsa fiyatlarını birdenbire yukarı doğru sıçratmıştır.

Bu oluşum sadece, kentlerin “varoşları” diye nitelenen, “çevre alanlar” açısından değil, kent merkezi de dahil olmak üzere, tüm kentsel alanlarla ilgili olarak yaşanan bir süreçtir. Bir başka deyişle, yalnız gecekondulaşma bölgeleri değil, düzenli ve yerleşik nitelik taşıyan kentsel alanlar da bu baskıdan büyük ölçüde etkilenmişlerdir.

Gecekondulaşma ile birlikte gelişen *ikinci süreç*, yerel ve merkezi politikada ortaya çıkan yozlaşmadır. Bu yozlaşma her türlü rantın ve özellikle kentsel rantın, politikacılar ile ya mafya türü kişiler ya da örgütler veya üst gelir grupları ile birlikte paylaşılmasının yol açtığı “yasa dışı” ittifakları ortaya çıkarmıştır.

Aslında siyasal yozlaşma ve ekonominin her alanında, çeşitli tahsislerden ve fon transferlerinden kaynaklanan kayırmacılık, rüşvet ve yolsuzluk, kent arsalarının yağmasından bağımsız olarak kendi başına bir sorun olarak gelişmiştir.

Tüm yapıyı bir ahtapot gibi saran bu eğilim, özellikle 1980’den sonra o denli güç kazanmıştır ki, içinde bulunduğumuz sistemi tanımlama ve eleştirme açısından bazı yazarları, halk yönetimi anlamına gelen “demokrasi” yerine hırsız yönetimi anlamına gelen “kleptokrasi” teriminin kullanılmasına yöneltmiştir (Aktan, 1992).

Aktan’ın da belirttiği gibi, siyasal yozlaşma, bir anlamda, Türkiye’nin geleneksel yapıdan çıkmış ama çağdaş yapının değerler sistemini benimseyememiş olmasından kaynaklanmaktadır (Aktan, 1992:120).

Kleptokrasi’nin özel bir biçimi olan kent arsalarının yağmalanması, hem yerel hem de ulusal düzeydeki politika alanında görülmektedir.

Kentsel alanların çevrelerindeki “gecekondulaşma” alanlarının yağmalanması, yerel düzeyde politikacı-mafya ilişkisine dayalı olarak gelişirken, kent merkezlerindeki yağma, daha üst düzeyde, “parti-holding” veya “lider-holding” ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Yerel düzeydeki “mafya” terimini, yasadışı iş yapan her türlü kişi ve örgütler için kullanıyorum. Mafya, bu anlamda, kimi zaman kaba güç kullanan ihaleci “babalar”, kimi zaman ülkücü ya da devrimci adıyla anılan terör örgütleri, kimi zaman doğrudan yerel politikacıların hemşehrileri ya da akrabaları olabilir.

S. Erder bu konuda şöyle yazmaktadır: “Büyük kentlerdeki yerel yönetimler üzerinde yapılan araştırmalar, yerel yöneticilerin birinci nesil göçmen olduklarını ve ilgi alanlarının kentsel alanlardaki iş piyasasından çok, yasadışı gelişen konut alanları sorunlarının çözümü noktasında yoğunlaştığını ortaya çıkarmıştır... Bu durum bir taraftan kente göç eden grupların kent içindeki yerel iktidar odaklarına ulaşabildiklerini, diğer taraftan da yerel yöneticilerin kentsel alanların yeniden dağılımıyla yakından ilgili olduklarını göstermektedir.” (Erder, S., 1996:22)

Aslında “kent hukuku dışında gelişen alanlar” sistemi, tam bir “yağma” düzeni çerçevesinde işlemektedir: Çevre arsaları, kimi zaman doğrudan kaba güç, kimi zaman yerel siyasal güç, ama her zaman “mafyasal” ilişkilerle (çünkü pazarlamanın yasal dayanağı yoktur) kente göç edenlere pazarlanırken, kent içi arsalar siyasal güç kullanılarak ve doğrudan imar planlarına ya da inşaat izinlerine müdahale yoluyla yağmalanmaktadır.

Gecekondulaşma, arsa spekülasyonu ve siyasal yozlaşma, birbirini destekleyen ve güçlendiren üç süreç olarak, bugün artık ülkenin genel kentsel dokusunu, bu doku aracılığıyla da genel yapısını etkiler duruma gelmiştir.

Çünkü bir yandan bu bölgelerde garip ve yoz değerler sistemine sahip, “yeni kentli” bir nüfus ortaya çıkarken, öte yandan, siyasal düzlemde de bu yeni yağma kültürünün egemen olmaya başlaması, “kent hukuku dışı oluşan alanlar” sürecinin tüm ülkeye doğru yayıldığını göstermektedir.

GETTOLAŞAN BÜYÜK KENTLER

Sonuç olarak, özellikle büyük kentler tam anlamıyla “yaşanamaz” hale gelmiştir.

En başta, trafik işlememektedir. Kent içi ulaşım tam bir karabasana dönüşmüştür. Bir yandan çevre nüfusunun plansız ve programsız artması, öte yandan merkezdeki ticarî etkinliklerin, “göğe yükselen” inşaatlarla kabul edilemez bir nüfus yoğunluğu yaratması, büyük kentlerdeki ulaşımı neredeyse olanaksızlaştırmıştır.

Trafik sorununa ek olarak hava kirliliği, hem nüfus yoğunluğunun hem de yönetim yetersizliğinin ve siyasal yozlaşmanın bir sonucu olarak, herkesi etkileyen “kamusal sorunların” başına yerleşmiştir.

Su sorunu, doğalgaz yetersizliği, günlük olarak varlığı kabul edilen ve bireysel çözümler yoluyla aşılmaya çalışılan darboğazlar halindedir.

Ayrıca, pek doğal olarak, eğitim, sağlık gibi hizmetler de yetersiz kalmakta, kentli nüfus, ancak büyük maliyetler ödeyerek, kalitesi de tartışmalı olan bu hizmetlere erişmeye çalışmaktadır.

Büyük kentlerde güvenlik de, artık büyük sorun olmaya başlamıştır. Yankesicilik ve araba soygunculuğu, karakolların umursamazlıkla karşıladığı “adi ve önemsiz olaylar” arasına girmiştir.

Bu plansız ve programsız büyüme sonunda kentin yeni gelişme alanları o denli hızla genişlemiştir ki, lüks konutların inşa edildiği yeni arsalar, eski gecekonduların içinde kalmıştır.

Kamu hizmetlerinin yetersizliği ve farklı toplumsal tabakaların kimi zaman sırt sırta aynı mekânda yaşamak zorunda kalması pek çok üst gelir grubunu, mahalle düzeyinde bireysel önlemler almaya yöneltmiştir.

Bir yandan, yüksek gelir grupları için, etrafı duvarlarla çevrili “siteler” inşa edilirken, öte yandan, düşük gelir grupları, hemşehrilik, akrabalık ve köken bağlarının büyük ölçüde egemen olduğu yoksul mahallelerde yaşar hale gelmiştir.

Bu süreç sonunda, büyük kentlerde “gettolaşma” diye adlandırılabilen bir yapılaşma ortaya çıkmıştır.

Böylece büyük kentlerde “uçurum” sözcüğüyle tanımlanabilecek boyutlara ulaşmış olan gelir farklılaşması “çıplak gözle” de algılanabilir hale gelmiştir.

Gettolaşan büyük kentlerde, üst gelir gruplarıyla alt ve orta-alt gelir gruplarının, sorunlarını çözme yöntemlerinde de ciddi bir farklılaşma ortaya çıkmıştır:

Üst gelir grupları, para gücüyle oluşturdıkları bireysel çözümlerin arkasına sığınırken, alt ve orta-alt gelir grupları, özellikle “kent hukuku dışında gelişmiş alanlarda” yaşayan halk, çözümlerini, yerel ve ulusal siyaseti etkileyerek, kamu alanında elde etmeye çalışmaktadır.

Çevresi yüksek duvarlarla korunmuş sitelerde yaşayan üst gelir grupları, kendi özel güvenlik sistemlerini kurup, ısınma, aydınlanma, su ve park sorunlarını kendi olanaklarıyla çözerken, gecekondu mahallelerindeki orta halli ve yoksul halk, sorunlarını, hemşehrileri ve akrabalarıyla dayanışma ve yerel politikaya nüfuz etme yöntemiyle çözmektedir (Erder, S.,1996:154-159).

Böylece, üst gelir gruplarının çözümleri bireysel yaşam ile sınırlı kalırken, alt ve orta-alt gelir gruplarının ve özellikle “kent hukuku dışında gelişen alanlarda” yaşayanların çözümleri, kamu alanına egemen olmaktadır.

İşte benim “ülkenin yazgısını gecekondu bölgeleri belirleyecek” biçiminde dile getirdiğim gerçeğin altında yatan temel süreç budur.

GECEKONDU BÖLGELERİNİN TARİHSEL OLUŞUMU

Gecekondu resmen, “...imar ve yapı işlerini düzenleyen mevzuata ve genel hükümlere bağlı kalmaksızın, kendisine ait olmayan arazi ve arsalar üzerinde, sahibinin rızası olmadan yapılan izinsiz yapı” olarak tanımlanmıştır (Yörükkan, T. ve Yörükkan, A., 1966:13). Kimi resmi kaynaklarda ise gecekondu “kendisine ait olmayan yerde, imar yasalarına, sağlık ve fen kurallarına aykırı olarak, alalecele yapılmış bir barınak” olarak belirtilir (Keleş, 1996:385).

Gecekondu çok çabuk yapılan konutlardır ve bunlar başlangıçta çoğu konut hizmetlerinden yoksundur. Genellikle kullanılmış gereçlerle yapılır. Büyük kent verimsiz gecekonduyla sarılmış durumdadır. Her ne kadar, gerek gecekondu konutunun kendisi, gerekse mahalle, önceleri son derece düşük düzeydeyse de, sonradan onarım işi başlar ve hem konut hem de mahalle daha yaşanabilir duruma getirilir. Aslında, gecekondu bölgeleri başlangıçta bile hiç de geçici bir nitelik taşıyıcı gibi görünmemekte idi. Tam tersine, sürekli bir yerleşme yeri havasına sahiptiler. Çizelge (VIII) - (9)’da görüleceği gibi, kentlerde yaşayan gecekondu nüfusu son derece anlamlı bir düzeye erişmiştir. En yüksek gecekondu nüfusu yüzde 70 ile Ankara’da toplanmıştır (Keleş, 1996:375). Bunun anlamı, en yetersiz konut yatırımlarının başkentte yapılmakta oluşudur. Oysa, Ankara, kamu yatırımları bakımından başta gelen bir kenttir. Bu durumda sonuç açıktır: Kente gelen nüfusun konut gereksinmesi, bütün kaynak ve olanakları aşmıştır. Gecekondu, konut sorununa kamu hukuku dışı çözümü belirler: Gerek kamu fonları, gerekse özel kesim yatırımları, konut gereksinmesini karşılamakta yetersiz kaldıklarından, halkın kendisi bu sorunu kent hukuku dışında çözmektedir.

Bu büyük gereksinme karşısında, gecekondu yapımı ticarî kâr sağlayan bir etkinlik niteliği de kazanmıştı. Pek çok kişi, birden fazla gecekondu yaparak, bunla-

rı ya satmakta ya da kiraya vermekteydi. Böylece, 1950'li ve 1960'lı yıllarda kırsal alanlardaki "köy ağaları" nı andıran bir "gecekondu ağaları" tipi türemiştir.

Fakat bu "kendiliğinden oluşum" sırasında müthiş bir kaynak kaybı ortaya çıkmakta, ulusal ekonomi önemli ölçüde zarara uğramaktaydı (Kartal, 1983:213-226).

ÇİZELGE (VIII) - (9)
KENTLERDE GECEKONDU NÜFUSU
(1955-1995)

Yıllar	Gecekondu Sayısı	Gecekondu Nüfus	Gecekondu Nüfusunun Kentsel Nüfusa Yüzdesi
1955	50.000	250.000	4.7
1960	240.000	1.200.000	16.4
1965	430.000	2.150.000	22.9
1970	600.000	3.000.000	23.6
1980	1.150.000	5.750.000	26.1
1990	1.750.000	8.750.000	33.9
1995	2.000.000	10.000.000	35.0

KAYNAK: Keleş, 1996:386

Gecekondu olgusu ilk kez, resmen 1948'de dikkati çekmişti. Bu yıl gecekondu yapımını yasaklayan bir yasa çıkarılmıştı (Kaya, 1961:50). O sıralarda 30.000 kadar gecekondu yapılmış olduğu sanılmaktadır. Gecekonduların sayısı, bugün tüm Türkiye'de 2.000.000'a ulaşmıştır. Bu arada çıkarılan ve gecekondu yapımını durdurmayı amaçlayan yasalardan hiçbirisi işe yaramamıştır.

Gecekondu konusundaki durum, güçlü toplumsal ve ekonomik oluşumları durdurmaya çabalayan geçici hukuksal önlemlerin etkisizliği hakkındaki en güzel örneklerden biridir. Kırsal alanlardan kentlere doğru büyük göç sürdükçe, bu göçün yarattığı konut gereksinmesinin gecekondu yapımı ile karşılanmasını önlemek isteyen bütün yasalar başarısız kalmıştır. Konuya, ortaya çıkan gereksinmeyi başka biçimde karşılayacak bir çözüm bulunmadıkça da, yasaların varlığı ile yokluğu arasında bir fark olmayacaktır.

Gecekondu sorunu, 1950 yıllarından beri izlenen liberal ekonomik uygulamaların sonunda artan toplumsal ve fiziksel devinim nedeniyle iyice şiddetlenmiştir (Sencer, Muzaffer, 1971:63). İzlenen "enflasyonist" ekonomik siyaset, kalkınmanın yükünü değişmez gelirli yurttaşın üzerine yıkarken, bir yandan da kırsal alanların pazara açılmasını kolaylaştırmıştı. Böylece, makineleşme ile birlikte, pazarla bütünleşme süreci, kırsal alanlardaki toplumsal ve ekonomik yapıyı etkileyerek, dış göç oranını artırdı. Arı'nın bir çalışması, başka illere göç veren illerin bile merkezlerindeki kentlerin nüfusunun, ortalama nüfus artışının üzerinde olduğunu göstermektedir (Arı, 1982:10). Bu durum hiç kuşkusuz gecekondu olayının ardında yatan "kırların itimi" ögesinin bir belirtisidir.

Türkiye'deki temel ekonomik siyaset, sürekli olarak, kırdan kente bir akım ya-

ratacak yapısal değişimleri oluştururken, bunun sonucu olan gecekondu yapımının yasalar yoluyla engellenmesi hiç kuşkusuz, olanaklı değildi. Aslında, geniş kapsamlı bir planlama görüşünden yoksun olan başıboş ekonomik uygulamalar, doğal olarak, kimisi zaten beklenmeyen ve denetlenmesi son derece güç toplumsal ve ekonomik sonuçlar doğuruyordu. Üstelik bu sonuçlar, temel belirleyici değişken olan genel ekonomik ve toplumsal siyasetle birlikte düşünülmüyordu. San ki, “gökten zembille inmiş” olaylar gibi tek başlarına ele alınıyor ve dolayısıyla, bunlarla başa çıkmak için başvurulmuş önlemler etkisiz kalıyordu.

Bütün bu oluşum sırasında, siyasal etkenler de işe karışarak, temel ekonomik ve toplumsal siyasetin istenmeyen doğurgularını kurumsallaştırıyor ve bunları pekiştirerek durumu iyice karmaşıklştırıyordu. Örneğin, bir yandan gecekondu yapımını önleyici yasalar çıkartılırken, öte yandan, özellikle seçim zamanları yasadı-şı yapılan gecekonduların tapuları verilerek, bunlara yasal bir nitelik kazandırılıyordu. Böylece, sayıları gittikçe artan gecekondu nüfusunun oylarını toplamak için bir yandan tapu sorunu çözülürken, öte yandan da gecekondu bölgelerine su, elektrik vb. gibi hizmetler götürülüyordu.

Aslında, gecekondulara tapu vermek ve gecekondu bölgelerine hizmet götürmek, sorunun çözümü bakımından oldukça akılcı bir yaklaşımı yansıtır gibi görülmekle birlikte, planlamadan yoksun kentlerde, ancak halk-mafya-politikacı dayanışmasının bir sonucu olarak kalmaya mahkûmdur. “Kentsel yenileme” programlarına başvurulmadan yapılan bu uygulamalar temelli çözüm olmak yerine ancak “giderici” ve geçici bir nitelik taşıyordu.

Kent hukuku dışında gelişen gecekondu bölgelerindeki yapıların af yoluyla meşrulaştırılması, **Özal** döneminde çıkarılan üç yasa ile sağlanmış ve böylece kent yağması olayı tam anlamıyla, Türkiye’nin gündemine oturmıştır.

Özal döneminde, bir yandan büyük kentlerin bazı merkezî alanları nokta halinde merkezî hükümetin imar kararları kapsamına alınır ve inşaat için büyük sermayeye verilirken, öte yandan kent hukuku dışında gelişen gecekondu bölgeleri de meşrulaştırılmıştır.

1983 ve 1984 yıllarında çıkarılan iki yasa, gecekonduların meşrulaştırılmasını ve sadece 1981 tarihinden sonra yapılan gecekonduların yıkımını kararlaştırırken, 1986 yılında yapılan bir değişiklikle İstanbul ve Çanakkale Boğazları’nın kıyı şeridi ve öngörünüm alanları dışında kalan gecekondulara, 1985’e kadar ek bir meşrulaştırma daha getirilmiştir.

Bu yasalar, bütün yasa ve yönetmelikleri yok sayarak, gecekondu sahiplerinin, bölgede imar ve ıslah planları olup olmadığına bakılmaksızın tapu işlemlerinin yapılmasına izin vermiştir.

Keleş bu oluşum için, “Büyük ölçüde siyasal etmenlerle yapılan bu değişiklik, görülmektedir ki, gecekonducuya tapu verebilmek için, yerleşik tüze ve biçim kurallarının hiçe sayılabilmesine izin vermektedir,” demektedir (**Keleş**, 1996:411).

Aslında geline bu nokta, gecekondu tarihi bakımından ilginç bir gelişme çizgisini yansıtmaktadır.

Gecekondu tarihi açısından, kent hukuku dışı bölgelerin gelişmesi üç aşamada görülebilir (**Keleş**, 1996:393-394):

Birinci aşama 1960 öncesidir. Bu aşamada genellikle yoksul aileler kendi barınma olanaklarını sağlamak için gecekondulaşmaya başlamışlardır.

İkinci aşama, 1960-1970 dönemidir. Bu aşamada, kente göç edenler artık birden çok gecekondulaşmaya ve bunları kiraya vererek toprak rantı elde etmenin yanında ciddi bir gelir sahibi de olmaya başlamışlardır.

Üçüncü aşama, 1970 sonrasıdır. Bu aşama gecekondulaşmanın ticarileşmesi ve kent hukuku dışındaki alanların, organize örgütler tarafından kente gelen yoksul ailelere pazarlanması dönemidir.

Bu organize örgütler, kimi zaman siyasal ve ideolojik gruplar, kimi zaman yerel politikacılar, kimi zaman da genellikle “mafya” diye nitelenen yeraltı dünyasının müteahhit “baba”larıdır.

TÜRKİYE’Yİ ETKİLEYEN MEKANİZMA: HUKUK DIŞI ALANLAR İLE SİYASETİN EKLEMLENMESİ

İkinci Dünya Savaşı sonrası hemen hemen bütün gelişmekte olan çevre ülkelerinde görülen gecekondulaşma olayı, Türkiye’de de çok partili demokrasiye geçilmesiyle zamandaş olarak, planlama kavramını reddeden halk dalkavuşu politikacıların elinde, hem bir “servetin yeniden dağıtılması” aracı olmuş, hem de 21. yüzyıl Türkiye’sinde yozlaşan siyasal sistemin ana kaynaklarından biri rolünü oynamıştır.

Buradaki kilit söylem, “servetin yeniden dağıtılması” ifadesidir.

Artan talep karşısında büyük rant sağlayan kent arsaları spekülasyonu, bir yandan kente göç eden köylülerin, öte yandan mafyasal örgütlerin ve en sürekli ve etkin olarak da yerel ve ulusal düzeydeki politikacıların “yeniden servet dağıtım” aracı olmuştur.

Pek doğal olarak, rüşvet ve yolsuzluk, bu “yeniden dağıtım mekanizmasının” temel aracıdır, çünkü tüm olay, hem fiziksel hem de hukusal olarak zaten “hukuk dışı” alanlarda yaşanmaktadır.

Bu süreci **Keleş** şöyle anlatmaktadır: “Politikacı, bir yandan yapılmış gecekondulaşma yasallaştırma yolunu seçerken, bir yandan da yapılması yasaklanmış bulunan gecekonduların yapımına göz yummuştur. Bunun bir sonucu olarak, ister parlamento seçimleri, ister yerel seçimler olsun, bu seçimlerden hemen önce gelen aylar ve haftalar, ülkemizde gecekondulaşmanın en çok hızlandığı dönemler olmuştur. Politikacının, gecekondulaşma sorunlarının süregelenleşmesindeki rolü, yalnız gecekondulaşma yapımcısına yeşil ışık yakmaktan ibaret kalmış değildir. Bu bölgelerin, yol, su, elektrik, kanalizasyon, park, okul, otobüs gibi türlü kentsel hizmet gereksinimlerinin karşılanmasında, bunlar için ödenekler ayrılmasında da bu bölgelerde yaşayanlar arasında, siyasal eğilimlerine göre ayrımlar yapıldığı görülmüştür. Ödenek paylaştırmadaki partizanca tutumun gecekondulaşma fonlarının dağıtımında da görüldüğü bilinmektedir.” (Keleş, 1996:393).

Bütün bu yozlaşmanın, kentsel alan yağmasının ve sonunda kentlerin yaşanamaz hale gelmesinin altında yatan süreç, politikacının “planlama” kavramını reddetmiş olmasıdır.

Planlama kavramının reddedilmesinin altında da, yerel ve ulusal düzeyde siya-

set yapanların, toprak rantından doğan servetin paylaşılmasında konjonktürel olarak söz sahibi olma arzusunun yattığı açıktır.

Bir anlamda, bütün politikacılar, parti ve ideoloji farkı olmaksızın bu rantın paylaşılmasında söz sahibi olmak istemişler ve böylece büyük kentlerimiz yaşanamaz duruma gelmiştir.

İşin kötü yanı, bu gidişin 21. yüzyıl Türkiye’inde de aynıyla süreceğine ilişkin olan belirtilerdir. Gerek siyasal partilerin delege yozlaşması, gerekse tüm belediyelerde, siyasal parti farkı aranmaksızın belediye meclisi ve imar komisyonu üyelerinin çoğunluğunun emlak komisyoncusu ve müteahhitlerden oluşması bu belirtilerin başında gelenidir.

S. Erder, bu yağma düzeninin yerel düzeydeki oluşmasını yani köyden kente akın edenlerle, siyasetçilerin eklemelenmesini şöyle aktarıyor: “Dikkati çeken ilk nokta, farklı siyasal partilere mensup olsalar bile, buradaki yerel politikacıların ‘belediyecilik’ anlayışındaki benzerliktir. Yerel politik kadronun, belediyecilik anlayışı, sorunları tanımlayışları ve çözüm yolları konusunda tam bir uzlaşma içinde oldukları gözlenmektedir. ‘Kurucu belediyecilik’ anlayışına göre, belediye kurumu, buradaki ‘konut’ alanlarının sorunlarını çözen bir kurumdur...”

“Bu belediyecilik anlayışında ‘planlama’, ‘imar hakları’nın belirginleştirilmesi ve mevcut durumun konsolidasyonu anlamını taşımaktadır...”

“Meclis üyeleri, mensup oldukları siyasal partilerin ideolojileriyle, belediyecilik anlayışları arasında ilişki kurmakta güçlük çekmektedirler. Bu durum, radikal siyasal görüşe sahip olan – düzen dışı – kadroları bile, kısa sürede aynı çizgide birleştirebilmektedir.” (**Erder, S., 1996:156-157**).

Kent hukuku dışında oluşan bu gecekondular alanlarındaki ilişkiler de, **Kıray**’ın “patronaj ilişkisi” dediği bir biçimde oluşmaktadır (**Kıray, 1997**).

S. Erder de özellikle iktidarın gücünün kullanılması söz konusu olduğunda, gecekondularda oturanlar arasında ortaya çıkan egemen ilişki türünün “patron-yanaşma” ilişkisi olduğunu gözlemlemiştir (**Erder, S., 1996:291**).

Kentsel arsa rantı o denli yüksektir ki, bu yağma, bir yandan yerel düzeyde seçmen-yerel politikacı ilişkisini, öte yandan, siyasal parti içinde delege-genel başkan ilişkisini ve son olarak da ulusal iktidar-seçmen ilişkisini biçimlendiren temel öğelerden biri haline gelmiştir.

Daha günlük terimlerle ifade etmek gerekirse, bir yandan Belediye Başkanları-seçmen ilişkisi, öte yandan Başbakan-seçmen ilişkisi ve bütün bunlara ek olarak parti içinde delege-Genel Başkan ilişkisi, kent yağması rantının paylaşılması üzerine kurulmaktadır.

Nitekim 1990’lı yılların ikinci yarısında, sokak ortasında işlenen cinayetlere kadar toplumsal yaşamın bir parçası haline gelen mafya-bürokrat-politikacı he-saplaşmasının altında da tümüyle kentsel toprak yağması rantının paylaşılması yatmaktadır (**Akar, Özgentürk, 1995**).

Ayrıca tarihsel olarak anımsanması gereken bir başka gerçek, 1980 öncesi terör eylemlerinin yaygınlaştığı dönemlerde, gecekondular mahallelerinin de kendilerine ülkücü ve devrimci adlarını veren çeteler tarafından parsellenmiş olduğu ve buradaki rantları, bu çetelerin denetime almış olduğuydu.

Bütün bu gerçekler, “kent hukuku dışında oluşan alanların” ürettiği yasadışı rantın, hem halkın hem de politikacıların yağma arzularını sınırsız biçimde kamçıldığını ve ister düzen içi, isterse düzen dışı olsun, tüm siyasal grupların ve kişilerin bu rant yağmasına katılarak, kentlerin yaşanamaz duruma gelmesinde katkılarının bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim, bu bölümde açıkça ifade edilen, 21. yüzyıl Türkiye’sinde de bu yağma düzeninin süreceğine ilişkin kötümser görüşlerin kaynağı bu yapısal oluşumdur.

Yasa koyucuların, yani yerel ve ulusal düzeydeki siyasetçilerin kent yağması ile tümüyle bütünleşmiş olması, 21. yüzyıl Türkiye’sinde de “demokrasi” yerine “kleptokrasi”nin süreceğinin işareti olarak algılanabilir.

KENT HUKUKU DIŞINDA YAŞAYANLAR: GECEKONDU HALKININ GENEL NİTELİKLERİ

Gecekondu bölgeleri genellikle büyük kentlerin çevrelerinde yer almıştır. Bu niteliğiyle gelişmiş ülkelerin büyük kentlerinde görülen ve hemen hemen tam kent merkezinde bulunan “yoksul mahalle”lerden bütünüyle ayrılır. Bu bölümde, gecekondu halkının, kökenleri, işleri ve beklentileriyle ilgili özelliklerine değineceğim. Bu üç grup nitelik, gecekondu nüfusunun kentleşme süreci içinde sahip olduğu yeri belirlemekte oldukça önemli ipuçları verir.

Gecekondu nüfusunun kökenine baktığımızda, pek çok ailenin köy dışındaki merkezlerden kentlere geldiğini görüyoruz. Küçük kasabalardan ve başka kentlerden gelenlerin sayıları hiç de az değildir. Kimi gecekondu bölgelerinde köy kökenli olanların oranı, o bölgedeki tüm halkın yarısından bile azdır (Kongar, 1973a). Bu durum genellikle eski gecekondu bölgelerinde görülür. Örneğin S. Erder de aynı eğilimi belirlemiştir. Ümraniye’de oturanların ancak yarısı köy kökenlidir. Gecekondu mahalleleri, kentin içinde belli bir tabakalaşmayı belirlediği gibi, kendi aralarında da özel bir tabakalaşmaya sahiptir. Eski gecekondu mahalleleri, gecekondu arası tabakalaşmada üst sırada yer alır. Çünkü, yukarıda açıklamaya çalıştığım süreçler sonunda, hem mahalledeki hizmetler daha çoktur, hem de halkın önemli bir kesimi, konutların tapusuna sahiptir. Zaman içinde bu eğilimler de güçlenmektedir. Örneğin 1990’lı yılların sonuna doğru İstanbul’un eski gecekondu bölgelerinden Ümraniye’de, ilk yerleştikleri mahallede oturanların oranı sadece yüzde 20 olarak saptanmıştır (Erder, S., 1996:173).

Bu durumda, kente yeni gelenler, daha çok yeni gecekondu bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Yeni gelen kişi ya da aile, geçimini sağlayacak bir iş bulduktan sonra, kente daha iyi uyum yapabilmekte ve yaşam koşulları daha elverişli olan bir mahalleye, yani eski bir gecekondu bölgesine göç etmektedir. Gecekondu halkı arasında fiziksel devinim oldukça yüksek gözükmektedir (Kandiyoti, 1973; Erder, S., 1996). Bu devinim, gecekondu nüfusunun kent içindeki bütünleşme sürecinin önemli öğelerinden biridir. İrmak, kente ilk gelenlerin akrabalarının bulunduğu yerleri tercih ettiklerini, bir süre sonra ise işyerine yakın semtlere taşındıklarını saptamıştır (İrmak, Y., 1982:71-82). S. Erder de “zincirleme göç” dediği, bir gruba bağlı olarak kente gelme biçimiyle bölgeye yerleşenlerin iş ve konut piyasasına daha kolay uyum gösterdiğini belirtiyor (Erder, S., 1996:290).

Gecekondu bölgelerindeki nüfus arasındaki kiracılık oranı yüzde 43 kadar yüksektir (**Kongar**, 1973a; **Hart**, 1969:127). **Keleş**, aynı oranın İstanbul ve Ankara gibi kentlerde yüzde 40 ile 50 arasında olduğunu belirtiyor (**Keleş**, 1996:394). Böylece zaman içinde kiracılık oranının değişmediği anlaşıyor. Bunun anlamı, konut sahibi olan gecekondu sahiplerinin ya birden fazla gecekondu yaparak bunları kiraladığı, ya da bir süre sonra başka bir gecekondu bölgesine veya kentin merkezine göç ettiği. Her iki durumda da gecekondu nüfusunun bir kesiminin gecekonduarlarda yaşayanlar içinde zengin sayılacak bir düzeye eriştiğini görüyoruz.

Bu eğilim, gecekondu halkı içinde, yukarı tabakalara doğru devinim olayının çok da sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, gecekondu halkı, toplumsal tabakalaşma bakımından, kendi bulunduğu yerden, üst tabakalara doğru tırmanma olanağına sahip bir halk olarak gözükmektedir. Pek doğal olarak bu durum, köy, kasaba ve küçük kentlerden, büyük kentlerdeki gecekondu bölgelerine doğru olan büyük göçün ardında yatan temel nedenlerden biridir.

GECEKONDU HALKININ İŞ DURUMU

Gecekondu nüfusunun sahip olduğu mesleklerin dağılımı bakımından hizmet kesimi egemen gözükmektedir. Gecekonduarlarda yaşayanların üçte bir kadarı hizmet kesimine giren işlerde çalışmaktadır (**Yasa**, 1966:123; **Gökçe**, 1976:98; **Kongar**, 1973a). **S. Erder**'in bulguları da, hizmet sektörü, sanayi sektörü ayrımı açısından çözümlendiğinde, zaman içinde bu eğilimin güçlenerek devam ettiği anlaşılmaktadır (**Erder**, S., 1996:205-210). Devlet memurluğu ya da kapıcılık, odacılık gibi görevler, eğlence işleri ve özel hizmet etkinlikleri hep bu grup içindedir.

Büyük kentlerde egemen olan kesim, hizmet kesimi olduğuna göre, aynı eğilimi gecekondu bölgelerinde de görmek şaşırtıcı değildir. Gecekonduardaki işler bakımından ikinci sırada, sanayi işçiliği gelmektedir. Bu grup, gecekondu halkının "sanayileşmiş-kentleşmiş" kısmını oluşturmaktadır.

Sahip olunan işler yönünden üçüncü grup, küçük esnaf, küçük tüccar ve gezginci satıcıları kapsar. Bu gruptaki kişiler, işsizliğin sınırındadır. Yeni gelenler, gezginci satıcı olarak işe başlayıp küçük esnaflığa yönelirler. Her ne kadar, gecekondu sahipliği ve gezginci satıcılıktan küçük esnaflığa geçiş, bir ölçüde de olsa, toplumsal tabakalaşma içinde yukarı doğru bir devinim belirlese de, gecekondu nüfusunun birinci kuşağı bakımından, meslek açısından, önemli ve anlamlı sayılabilecek bir sınıf değiştirme olayı gözlemek zordur (**Kongar**, 1973a; **Şenyapılı**, 1978:118-119).

Dördüncü bir grup, niteliksiz işçilerden oluşmaktadır. Bunların çoğu kararlı ve düzenli bir işe sahip değildir. Bir kısmı, mevsimlik olarak "inşaat işleri"nde çalışmaktadır. Bir başka deyişle, bu grup, "nerde ne iş bulursa orda çalışır".

Yukarıdaki sınıflamadan da açıkça görüldüğü gibi, gecekondu halkı, kendi içinde de bir toplumsal tabakalaşma oluşturmuştur (**Kıray**, 1971). Ayrıca, bu nüfus, tüm olarak, büyük kent çevresinde, kentli nüfusun alt tabakasını temsil etmektedir.

Zaman içinde gecekondu bölgelerinin kent hukuku dışında gelişen alanlar biçiminde kurumlaşması, özellikle ikinci ve sonraki kuşaklar bakımından iş yaşamında önemli bir hareketliliği de birlikte getirmiş görünmektedir.

İlk zamanlar marjinal işlerden, yerleşik işlere doğru bir akım gözlenirken, daha sonraki yıllarda ve özellikle ikinci kuşakta, marjinal ya da yerleşik işlerden (işçilik ve memurluktan) kendi işini kurmaya doğru bir yöneliş gözlenmektedir.

Bu gelişmenin sonunda, örneğin Ümraniye’de hanehalkı reisleri arasındaki en büyük grup yüzde 34 ile “kendi işinde çalışanlar” olarak ortaya çıkmıştır (Erder, S., 1996:207). Hiç kuşkusuz bu bulgu, öteki yerleşik gecekondu bölgeleri açısından da geçerli bir toplumsal eğilimi yansıtmaktadır.

Böylece en azından, bazı yazarlarca gecekondu sürecinin başlarında öne sürülmüş olan iki varsayım artık bütünüyle ortadan kalkmıştır: Bunlardan birincisi, bu bölgelerin sanayi işçisi ağırlıklı bir emek arzı deposu olduğu idi. İkincisi de, gecekondu halkının kendi içinde tabakalaşması yokmuş ve homojen bir nitelik taşıyormuş gibi, kent nüfusunun, “gecekondulular” ve “gecekondu olmayanlar” biçiminde iki tabakaya ayrılmasıydı.

Bugün, gerek iş gerekse meslek sahipliği bakımından büyük kentlerdeki “kent hukuku dışında” yaşayan kesimlerin de, tabakalaşma açısından kentin öteki kesimleriyle pek büyük bir farklılık göstermediği söylenebilir.

Yalnız bu tabakalaşma sürecinde en azından iki değışkene dikkat etmek gerekmektedir: Bunlardan biri, tarım kökenli olanların, öteki kökenlerden gelenlere göre daha yetersiz kalmaları, dolayısıyla, tabakalaşma sürecinde alt katmanlarda kalma olasılıklarının daha yüksek göründüğüdür. İkinci olarak da doğu ve güneydoğudan gelen, teröre dayalı göç olayının, hem tarım kökenine dayanması, hem de gecekondu bölgelerinde daha önce göç etmiş akraba ya da hemşehri ilişkilerinin bulunmaması dolayısıyla daha büyük uyum sorunları yaşamalarıdır.

Aslında, bu kent hukuku dışında gelişen yörelerdeki toplumsal hareketlilik çözümlmeleri, klasik şemalara pek de uymayan, kendine özgü bazı nitelikler taşımaktadır.

S. Erder, bu yörelerdeki aileleri, Toplumsal hareketlilik bakımından üçe ayırıyor: 1) Yükselen Aileler, 2) İzole Küçük Orta Sınıflar, 3) Yerleşikleşen Yoksullar.

Yükselen haneler, genellikle iş ve konut piyasası olanaklarından yararlananlar ve siyasal ilişkiler kurmuş olanlardır. **Erder**, bunları, Ümraniye’nin köyden belediye dönüş süreci içinde aktif rol almış olanlar, kente servetleriyle gelerek burarlarda arsa satın almış olanlar, Almanya’dan yollanan paraları buralardaki arsalarla yatırmış olanlar, sermayesi olmadığı halde yasadışı arsa pazarlamasında aktif rol almış olanlar olarak belirliyor ve hepsinin siyasal ilişkileri olduğunu söylüyor.

Konut piyasasının dışında kalmakla birlikte, iş piyasasına sermayeleri ile birlikte giren aileler ile zincirleme göç ile gelen ve çok sayıda erkek çocuk sahibi ya da akrabaları aracılığıyla çok sayıda erkek işgücüne sahip aileler de bu grupta sayılıyor. **Erder**, bu gruptaki ailelerin, kökene dayalı ilişkilerden büyük ölçüde yararlandıklarını vurguluyor.

İzole küçük ve orta sınıflar **Erder’e** göre, güvence sorununu görelî olarak düzenli ve prestijli işlerde çalışarak, konut sorununu da oturtmak amacıyla edindiği konut ile çözmüş olan ailelerdir. Daha çok memur ailelerinden ve eski İstanbullular’dan oluşan bu grup, siyasal ilişkiler ağı dışında yaşamakta ve sosyal güvenlik ve sağlık hizmetleri bakımından ancak kendi dar çevrelerini ayakta tutmaktadırlar.

Almanya'da işçilik yapıp burada yerleşmiş olanlar, fakat bölgede hemşehrileri ya da sermayeleri olmayanlar da bu grupta yer alır.

Bunların en önemli özelliği "bağımsız" olmalarıdır. Bunlar siyasal ilişkileri de, eski aile içi ilişkileri de "patronaj ilişkisi" olarak reddetmişlerdir.

Bence bu grup, "kent hukuku dışında" yerleşmiş olmakla birlikte, "yasalara saygılı" ve "belli bir değerler sistemini koruyan" ailelerdir.

Yerleşikleşen yoksullar Erder'e göre, iş ve konut piyasaları dışında kalmış olan, günlük yaşamlarını da izole biçimde sürdürmekte olanlardır. Yaşlılar ve dullar bu grubun önde gelenleridir. Erkek çocuğu olmayan aileler de bu grupta yer alır.

Erkek çocukları olan, ama "hayırsız" çıkan, yani çok çalışma az yeme ilkesini erkek evlatlarına aktaramamış olan aileler de bu gruptadır.

Erder, yetişkin yaşta ve bir meslek sahibi olmadan kente göç eden, doğudan gelen ve zincirleme göç süreci içinde yer almayanları da bu grupta görüyor (**Erder, S.**, 1996:292-296).

Böylece, "kent hukuku dışındaki alanlarda" yaşayanların kendi aralarında da önemli bir tabakalaşma olduğu açıkça gözlenmektedir.

Bu tabakalaşma, geleneksel toplumbilim sınıflamalarında gözlemlenen iş türü ve meslek çizgileri dışında, daha çok, siyasal ilişkiler çerçevesinde ve "yağma"dan ya da iş piyasasından pay kapma süreçlerine bağlı görünmektedir.

Ümraniye bulguları bize, sadece gecekondu bölgelerinin kurumlaşmasının ya-pısallaşan sonuçlarını değil, ilerde üzerinde durulacak olan, "kent yağması" ile "siyasal yozlaşma" arasındaki nedensel ve yapısal ilişkileri de işaret etmektedir.

GECEKONDU NÜFUSUNUN BEKLENTİLERİ:

SİSTEMLE EKLEMLENME

Gecekondu halkının geleceğe ilişkin beklentileri oldukça yüksektir. Aslında bu beklentiler iki ayrı grupta odaklaşmıştır. Birinci grup, konut ve gelir konuları gibi günlük yaşama ilişkin beklentilerdir. İkinci grup ise, çocukların geleceğine ilişkin beklentilerden oluşur. Her iki gruptaki beklentiler de gecekondu nüfusunun oldukça umutlu olduğunu ortaya koymaktadır. Büyük bir çoğunluk, gelecekte, daha iyi bir konuta ve daha yüksek bir gelire kavuşacağını umut etmektedir. Üstelik, gerek konut, gerekse gelir konusundaki beklentiler gerçekçi sınırları pek aşmamaktadır. Bir başka deyişle, gecekondu halkı ancak gerçekleştirilmesi olanaklı olan erklere sahip görünüyor.

Bu durum, gecekondularda yaşayan kişilerin kendilerine güvenini ve yaşama karşı gerçekçi yaklaşımlara sahip olduğunu belirtmektedir. Günlük yaşam beklentilerine ek olarak, gecekondu halkı, çocukları hakkında da iyimserdir. Hemen hemen bütün aileler, çocuklarının yüksek bir eğitim alarak, daha iyi bir mahallede, daha iyi konut koşullarında ve daha üst gelir düzeyinde yaşayacaklarını düşünmektedir. Yükseköğrenimin erdemlerine inanmakta ve çocuklarını, okuyabildikleri düzeye kadar desteklemek istemektedirler (**Kongar, 1973a; Levine, 1973; Gökçe, 1976:91**).

Oskay, Zonguldak'ta yaptığı araştırmada, "iyimserliğin" endüstriyel yaşam biçiminin bir sonucu olduğunu gözlemiştir (**Oskay, 1983:230-241**). Böylece, gece-

konu halkının, endüstrileştikçe daha da iyimser ve atılımcı olacaklarını söylemek olanağı da doğmaktadır. Öte yandan, “ikinci kuşak” kentsel tüketim normlarına göre bazı beklentilere sahip olduğundan, gecekondulu nüfusunun “gerçekçiliği” önemli ölçüde zorlanmaktadır (Şenyapılı, 1981:90-91). Bu çerçevede Türkiye’de “tüketim toplumu”nun normları yaygınlaştıkça, “kent hukuku dışı alanlarda” yaşayanların da daha yırtıcı olacağı söylenebilir.

Nitekim, bu bölgelerde yaşayanların geçirdikleri deneyimler, onların bazıları, geleneksel kent halkının hiçbir zaman sahip olmadığı ve çevresinde de yadırgadığı bir atılımcı ve hatta yırtıcı ruh ile donatmıştır.

Geleneksel yapıdan kopmuş olan ve kentli değerleri de benimsememiş olan bu lider grup, hemen hemen hiçbir sistematik ve yerleşik değerler sistemine sahip görünmemektedir.

Erder’in “yükselen haneler” dediği bu kesim, gecekondulu halkının tümünü temsil etmemekle birlikte, “kent hukuku dışı alanların” “yükselen değerler” sisteminin temsilcisi sayılabilir.

Bu grubun önce yerel siyaseti, daha sonra da “delege sistemi” ile eklemlendiği ulusal siyaseti etkilemesi, sahip oldukları yoz değerler sisteminin tüm ülkeye egemen olmasına yol açmaktadır.

Son yıllarda, “yükselen değerler” terimiyle ifade edilen bu yoz değer sistemi içinde “en yüce değer para, tek amaç her ne pahasına olursa olsun iktidar”dır.

İşte bu “kent hukuku dışı alanlarda” filizlenmiş ve 1980 sonrası dönemde bizzat Turgut Özal tarafından, “Benim memurum işini bilir” ve “Ben müslümanın zenginini severim” sloganlarıyla özetlenerek, en üst düzeyde de desteklenmiş olan “yükselen değerler”, bir yandan arabesk kültürün, öte yandan yozlaşan siyasetin temelinde yatan ana neden olarak, 21. yüzyıl Türkiye’sini de etkisine alacak gibi görünmektedir.

Erder, bu oluşumun, sosyal psikolojik sürecini şöyle açıklıyor:

“...Gecekonduluların, konut edinme süreçlerindeki zorlu ve riskli yönler nedeniyle, kentin diğer alanlarında yaşayanlara göre farklı deneyimlere, farklı değerlere sahip gruplar olduğunu gözlemlemek mümkündür. Kentsel alanlarda gözlemlenen bu tür mücadelelerin siyasal sistemi de etkiliyor olması, bu bölünmenin siyasal sonuçlarının da çıplak gözle algılanmasını sağlamaktadır” (Erder, S., 1996:23).

Bir başka deyişle, gecekondulu halkı kentsel “sosyalizasyon” (yani toplumsal değerlerin ve kuralların öğrenilmesi) sürecini, yasadışı yollardan “söke söke kopardığı” konutunu ve her türlü ilişkiyi seferber ederek bulabildiği işini elde ederken yaşamıştır.

Yani gecekondulu yurttaşlarımız, kent yaşamında yasalara saygılı ve hakkına razı olmanın değil, tam tersine yasadışı davranmanın ve daima daha fazlasını istemenin primini almış, bu deneyimi bizzat kendi yaşamında edinmiş, ancak bu tür davranışlarla kentte tutunabilmiştir.

Bu nedenle de artık bu tür tutum ve davranışlar onun genel değerler sistemini oluşturmuştur.

İşin tüm toplumu ilgilendiren yanı, bu tür tutum ve davranışlar, yani yasa tanımazlık ve daima daha fazlasını istemek, siyasal açıdan da egemen değerler sistemi haline gelmektedir.

Gecekondu halkının “yükselen haneleri” tarafından ortaya konulan bu tutum ve davranışların, yine bu haneler aracılığıyla yerel ve ulusal siyasete eklemlenmesi, tüm siyasal sistemin yozlaşmasına yol açmaktadır.

Siyasal sistemle eklemlenme sadece yasadışı edinilmiş hakların meşrulaştırılması açısından değil, buralarda yaşayan insanların genel değerler sistemi içinde “devlet” kavramının, iktidarı ve dolayısıyla gücü temsil etmesinden de kaynaklanmaktadır.

Heper, İstanbul yöresinde yaptığı bir gecekondu araştırmasında, burada oturan halkın, belli hizmetlere ulaşmak için yaşadığı büyük zorlukları aktardıktan sonra ilginç bir gözlemde bulunuyor. **Heper**’in saptamalarına göre, gecekondu halkı yaşadığı bütün olumsuzlukları “birey olarak birkaç yöneticinin yolsuzluğuna ya da beceriksizliğine bağlamakta, ama devleti suçlamamaktadır” (**Heper**, 1982:263).

4. ÖZET VE SONUÇLAR

Kentleşme, kendisi toplumsal ve ekonomik değişmelerin bir sonucu olmasına karşın, Türkiye’nin gelecekteki siyasal ve toplumsal yapısını biçimlendirecek olaylardan biridir.

Türkiye’deki kentleşme yalnız olarak sanayileşme ile özdeşleştirilemez. Büyük kentlere doğru görülen korkunç akın, kırsal alanlarda toprak üzerindeki nüfus baskısı, tarımın makineleşmesi, toprağın çok küçük parçalara bölünmesi, küçük kasabalardaki düşük gelir düzeyi ve halkın gittikçe yükselen beklentileri gibi öğelerin bir sonucudur. Böylece büyük kentlerdeki iş olanakları, özellikle sanayi kesiminde, dışardan gelen nüfusun çok gerisinde kalmaktadır. Bunun sonucunda, niteliksiz işçiye de içinde barındıran hizmet kesimi, ülke koşullarına göre olağanüstü bir gelişme göstermektedir.

Türkiye’deki kentleşmenin ardında yatan temel öğeler olarak, sanayileşme ile birlikte, kırsal yaşamın ve kasabaların sağladığı olanakların yetersizliği de çok önemli bir yere sahiptir. Kentleşme olgusu, büyük kentlerde bir yığılma biçiminde kendisini göstermektedir. Büyük kentlerdeki yaşam koşulları, kasaba ve köylere oranla çok üstün görülmekle birlikte yeterli değildir. Bu nedenle, kentleşme, kentsel olanakların büyük nüfus kesimlerinin yararına sunulması sonucunu doğuracak bir yaygınlaşmayı değil, tam tersine, halkın kentsel merkezlerde birikerek, buradaki olanak ve hizmetleri daha da yetersizleştirmesi sürecini belirlemektedir. Ayrıca kentleşme, ülkenin çeşitli bölgelerinde de, bu bölgelerin toplumsal ve ekonomik gelişme düzeylerine göre değişik görünümeler kazanmaktadır. Bu değişik görünümelerin temel niteliği, bölgeler arası dengesizlikleri pekiştirmektedir. Bölgeler arası dengesizliklerin artması ile birlikte, büyük kentlerde, kaynaklar ile gereksinimler arasında görülen uyumsuzluk da gittikçe büyümektedir. Kaynakların dağılması yönünden planlı etkinlikler yapılmazsa ve gerekli önlemler alınmazsa, yakın bir gelecekte, büyük kentlerdeki yaşam olanakları dayanılmaz bir nitelik kazanacak ve bölgeler arası dengesizlikler, bütün toplumu sarsacak bir düzeye erişecektir.

Kentsel bölgelerdeki yaşam koşullarının zorluğu, bütünüyle, büyük kentlerin

çevrelerini sarmış olan gecekonduculara yansımaktadır. Önceleri yasadışı bir olgu olan gecekondu, sonradan yasallaşmış ve büyük kentlerin işlevsel bir parçasını oluşturmuştur. Gecekondu, böylece kentlerle bütünleşerek, konut sorununa getirilen hukuk dışı bir çözümü belirlemiştir.

Büyük kentlerde yaşayanların çoğunluğu gibi hizmet kesiminde çalışan gecekondu nüfusu, kentsel koşullara büyük bir uyum yeteneği göstermiştir. Üstelik kentsel halkın eylemli ve etkin bir kesimini oluşturmaktadır. Geleceğe ilişkin yüksek beklentilere sahip olan gecekonducular, bu beklentilerini gerçekleştirebilmek için büyük bir çaba harcamakta ve kişisel olarak büyük bir uğraşa girmiş gözükmektedirler. Üstelik, bu çabalarının sonucunu da almakta, salt "gecekondu sahibi" olarak kentte belli bir "varlık" oluşturmuş bulunmaktadır (Kartal, 1983:202-203).

Zaman içinde, kent hukuku dışındaki bu bölgelerdeki nüfus da kendi içinde farklılaşmış ve tabakalaşma süreci, hem farklı gecekondu bölgeleri hem de aynı bölge içinde farklı gelir gruplarının birlikte yaşadığı mahalleler yaratmıştır.

GELECEK: YENİ BİR TOPLUMSAL GÜCÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE YOZLAŞMA

Bütün bu çözümlemeler çerçevesinde, gelecek için birtakım yargılar verilebilir: *Birinci olarak* varacağımız sonuç, Türkiye'nin bugününün ve geleceğinin önemli ölçüde gecekondu nüfusu tarafından etkilendiği ve etkileneceğidir. Kentsel bölgelerde yaşayanlar, özellikle yeni gelenler, siyasal olaylarla son derece ilgilenmektedir. Bunlar, ülkenin toplumsal, kültürel, ekonomik ve özellikle siyasal olaylarına katılma yönünde büyük bir eğilim geliştirmiştir. Aslında, gecekondu bölgelerinde yaşayanlar, geleneksel ortamları olan "baba ocağı"nı geride bırakıp kente gelmekle ve yeni bir yaşam ortamında belli uğraşlara girmekle, kişisel bakımdan kimi önemli niteliklere sahip olduklarını kanıtlamışlardır. Buna ek olarak, geleceğe ilişkin yüksek beklentilerini gerçekleştirmek için de çok çalışmaktadırlar. Bir başka deyişle, bu nüfusun "başarı güdüsü" çok yüksektir. Bütün bunların bir sonucu olarak, Türk toplumunun bu kesimi, bütün etkinliklerde, özellikle siyasal yaşamda, hem kırsal nüfustan hem de yerleşik kentsel nüfustan çok daha etkin bir rol oynamaktadır. Yakın gelecek bakımından, kentsel bir azınlığın nüfusun çoğunluğunu yönlendirmesi ve güdümlenmesi beklenen bir gelişmedir.

İkinci bir sonuç, büyük kentlerin toplumsal ve siyasal patlamalara gebe olduğudur. Kaynaklar ile gereksinimler arasındaki dengenin kurulduğu bir kentleşme süreci sağlanamadığı için bütün ülkenin sarsıntılı bir döneme gireceği kuşkusuzdur. Bu dengenin kurulması, sanayileşme ile kentleşme arasındaki uyumun sağlanmasını zorunlu kılmaktadır. Oysa burada bir çelişki vardır. Nüfusun, büyük kamu ve özel kesim yatırımlarını toplayan kentlerde yığılması, buralara daha çok yatırım yapılmasını gerektirecektir. Bu gereklilik, toplumdaki yatırım dengesizliğinin sürmesi yönünde bir kısır döngü yaratmaktadır. Bu kısır döngü, büyük kentleri daha da çekici kılacak, buralara doğru olan göç bütün hızını, artan bir biçimde sürdürecektir.

İster belli önlemler alınsın, isterse alınmasın, Türkiye'nin yakın gelecekteki yazgısı, kentlerde çizilecektir. Kentleşmeyi etkilemek ve denetim altına almak ko-

nusunda yapılacak bütün çabalar, olsa olsa büyük patlamaları önler, fakat kentlerin etkisini hiçbir biçimde azaltamaz.

Bu yargımızı **Keleş** ve **Ünsal**’ın şu sözleri önemli ölçüde desteklemektedir: “Siyasal ve ekonomik bunalımın bir bakıma değişmez göstergesi olan sağlıklı kentleşmenin Türkiye’de şiddetin tek kaynağı olmasa bile, ülkenin şiddet fidanlığına dönüşmesini nasıl kolaylaştıracağıının, bu sınırlı çalışmamızda ortaya çıktığını sanıyoruz. *Kentlerimiz, gelecekteki Türk toplumunun kilit noktalarıdır.*” (İtalikler benim. –E.K.) (**Keleş, Ünsal**, 1982:90).

Tekeli, bu alanlardaki şiddet hareketlerinin çözülmesinde, “tutucu-liberal” yaklaşım ile “sol-radikal” yaklaşımın ayrı ayrı sonuçlar vereceğine işaret etmektedir.

Tekeli’ye göre, tutucu-liberal yaklaşım tümüyle çıkarlarına koşullanmış olan “otonom insan” modeli üzerine, sol-radikal yaklaşım ise, dayanışmacı “toplumsal insan” modeli üzerine dayalı öngörüler yapabilir (**Tekeli**, 1982:308-311).

Zaman içindeki gelişmeler, bütünüyle menfaate dayalı yaklaşımı vurgulayan, “çıkarıcı otonom insan” modelinin bu alanlardaki gelişmeleri biçimlendirdiğini ve en sonunda da, bu insanların bir “çıkarcı birliği içinde” sol-radikal modeldeki “toplumsal örgütlenmeler” giderek, cemaatler ya da etnik örgütlenmeler içinde bir araya geldiklerini göstermektedir.

Bir başka deyişle, **Tekeli**’nin kuramsal modellerindeki en etkin insan özellikleri, ayrı bir sentez oluşturarak, “kent hukuku dışındaki bu bölgelerdeki” gelişmeler tümüyle arabesk bir çizgide denetime almışlardır.

Nitekim, gecekondü bölgelerinde yapılan bir “kentsel gerilim” araştırması, şu gerçeği bütün çıplaklığıyla gözler önüne sermiştir:

“Kent’in çevresindeki kent hukuku dışında oluşan yeni yerleşme alanlarında yaşayanlar, kentle eklemlenme, meşrulaşma, yaşadıkları alanların yaşam kalitesini yükseltme ve hatta gündelik yaşamlarını sürdürebilme ile ilgili taleplerini ya gizil mekanizmalarla ya da gösterilerle ve hatta kitlesel eylemlerle talep etme yoluna başvurmaktadırlar.” (**Erder**, S.,1997:15).

Erder’in “gizil mekanizmalar” dediği mekanizmalar, akrabalık ve hemşehrilik ilişkilerine ek olarak geliştirilen, iş yaşamındaki âmirlerinden ve patronlarından destek alma ve yerel siyaset ile bütünleşmedir.

Türkiye’de demokrasi henüz bireysel değerler sistemi ile desteklenecek ölçüde özümlemediği için gecekondü halkının istemleri de demokratik kitle eylemleri haline dönüşmemekte, buna karşılık, protestolar Türkiye’deki tarihsel ve klasik gerilim eksenleri üzerinde dışa vurulmaktadır. 1 Mayıs’larda ortaya çıkan protesto gösterileri de, Gazi olayları ile kamuoyunun dikkatine gelen olaylar da, ya mezhpsel ya da ideolojik örgütsel boyutları ağırlıklı olan, ama gecekondü halkının gerilimlerini taşıdığı için, kolay alevlenen kitle olaylarıdır.

Aslında gecekondü bölgelerinin kendi içlerindeki sınıfsal farklılaşmalarının gelişmiş olması, doğrudan bu bölgelerden kaynaklanan sorunların ve bu sorunların dışavurumunda kullanılan yöntemlerin klasik “sınıf çatışması” kavramları çerçevesinde çözülmesine pek olanak tanımamaktadır.

Esas sorun, “kentlerimize enformel kanallarla yerleşmiş olan grupların kentle

eklemlenme istekleri karşısında kentsel kurumların yetersizliği ve kentteki kaynakların kıtlığı”dır (Erder, S., 1997:51).

Genellikle “gecekondu bölgeleri” diye tek bir kavramla açıklanan, ama temel özellikleri “kaçak yapılaşma” olan ve “kent hukuku dışında kalan” bu alanların yapılanmaları, S. Erder’in de ifade ettiği gibi, kimi zaman mafya denilen yasadışı örgütlerin, kimi zaman dinci, kimi zaman etnik, kimi zaman da ideolojik grupların öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Böylece yine Erder’in dediği gibi, “Türkiye’deki kentsel mekânın, kent hukuku ve açık piyasa koşulları dışında üretilmesi, bu alanlarda kendine özgü bir ortak yaşamın, ilişkiler sisteminin, yöneticilerin ve piyasa kurallarının da üretilmesi anlamına gelmektedir.” (Erder, S., 1997:53)

Bir başka terminoloji ile ifade edilirse, Türkiye’deki kentleşme, devletin ve resmi örgütlerin denetiminde ve belli kent planlarına göre değil, devletin boş bıraktığı alanlarda at oynatan yasadışı grupların devlet ve birbirleri karşısındaki göreceli güçlerine göre biçimlenmiştir.

Bu süreç sadece fiziksel planlama ve kent hukuku açısından yasa dışı kaçak yapılaşmayı değil, aynı zamanda toplumsal olarak bir değer yozlaşmasını da birlikte getirmiştir: Bu bölgelerde esas olan, meşruiyet ve yasalar değil, kaba kuvvet ve hemşehrilik ya da akrabalık ilişkileri gibi dayanışma örüntüleridir.

Kaçak yapılaşma, bir süre sonra, yerel ve ulusal düzeyde politika ile de bütünleşmiş, bu yağma düzenine, gecekondu bölgelerine göç edenler açısından yerel politikacılar, kent merkezlerindeki rantı paylaşan holdingler açısından da, ulusal düzeyde politika yapan liderler eklemlenmiştir.

Böylece iç göç ile açığa çıkan yasadışı yağma, bir süre sonra, tüm ülkeyi, siyasal eklemlenme yoluyla etkisine almıştır.

Bu arada, kent hukuku dışı alanlardaki, yani gecekondulardaki ilişkiler, meşruiyet üzerine değil de kaba kuvvet ilkesine göre biçimlendiğinden, her türlü yöresel, ideolojik, mezhepsel ve etnik ayrım, bu bölgelerin paylaşılmasında ve yağmalanmasında işlevsel olmuştur. Bu ayrımlar bir süre sonra da artık o mahalleler için bir “yaşam biçimi” halini almıştır. Çünkü insanlar bu bölgelerde sadece konut edinme eylemleri için değil, günlük yaşamlarını sürdürme açısından bile bu tür ilişkilere bağımlı kılınmışlardır.

Sadece konut edinme süreci değil, aynı zamanda edinilen konutların “meşrulaştırılması” süreci de, bütün bu yasadışı sistemi, siyaset ile bütünleştirmiştir. Bu eklemlenme, önce yerel siyasetin, daha sonra da yerel politikacılar ve delege sistemi aracılığı ile, ulusal siyasetin bu yağma düzeninin bir parçası olmasına yol açmıştır.

Böylece, bu bölgelerdeki ana gerilim konusu olan konut ve iş edinme ve “meşrulaştırma” alanında ortaya çıkan temel gerilimler, “yükselen haneler” ile siyasetin bütünleşmesi aracılığı ile bir ölçüde de olsa “çözüm”e kavuşmuş gözükmemektedir.

Zaten ülke çapındaki yozlaşmanın temeli de “çözüm” gibi görülen ama aslında tüm sistemi yozlaştıran bu bütünleşmeden kaynaklanmaktadır.

S. Erder bütün bu oluşumların sonunda, gecekondu bölgeleri diye adlandırılan kent hukuku dışı alanlardaki alt gerilimleri de üç ana eksen üzerinde sınıflandırmaktadır.

Birinci eksen, ortak yaşamın, eğitim, ibadet gibi pek çok sorun alanındaki çözümlerin cemaatlere bırakılmasından kaynaklanan ve mezhepsel boyutu daha belirgin olan gerilimlerdir.

Genellikle cami ve Kuran kursu çevrelerinde örgütlenen Sünnilerle, cemevi çevrelerinde örgütlenen Aleviler arasındaki gerilimler bu gruptaki sorunlara örnektir.

İkinci eksen, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dan gelen göçlerin zorunlu niteliğinden kaynaklanan ve etnik kökeni de öne çıkarma eğilimi gösteren gerilimlerdir.

Göçün 1990'lardan başlayarak, zorunlu nitelik kazanması, türdeş olmayan grupların hep birlikte kente gelmelerine yol açmış, bu ise gönüllü göç sırasındaki geleneksel uyum mekanizmaları olan hemşehrilik, akrabalık gibi mekanizmaların işlemlerini büyük ölçüde aksatmıştır. Böylece zorunlu olarak kente gelen gruplar, büyük zorluklarla karşılaşmaktadır.

Üçüncü eksen ise, kısaca kuşak çatışması diye adlandırılan ve birinci kuşak göçmenlerle, onların çocukları arasındaki değer farklılıklarından kaynaklanan gerilimleri belirlemektedir. Devletin eğitim sisteminin, gençleri yeterince toplumsallaştıramaması yani, toplumsal değer ve kuralları ailelerin istediği biçimde aktaramaması sonunda, anne-babalar, genç kuşakların tutum ve davranışlarından pek memnun değildir (Erder, S., 1997:175-180).

İşte, konutunu ve işini meşrulaştırma ve kentsel hizmetlerle bütünleşme savaşımı sırasında ortaya çıkan ve klasik gerilim eksenleri üzerinde odaklaşan çatışmalar, büyük kentlerin çevrelerindeki bu "kent hukuku dışı gelişen alanları" 21. yüzyıl Türkiye'sinin en hassas mahalleleri haline getirmiştir.

Buraya dek yaptığımız çözümlemelerden çıkan *üçüncü* bir sonuç, "gecekondu-lardaki yükselen haneler kültürünün" yani tüm değerler sistemi ile birlikte, günlük yaşam alışkanlıklarının da siyaset ile birlikte, toplumsal ve ekonomik yaşamın öteki alanlarını da tümüyle etki altına almakta oluşudur.

Kısaca "arabeskleşme" denilen bu süreç, feodal değerler sistemine dayalı tarım kültürünün kırsal alanlarda egemen olan geleneklerini reddeden, fakat sanayi toplumunun değerler sistemine sahip kentsel bir kültürü de benimsemeyen, geçici gibi görülen, melez (ve yoz) garip bir kültürü yansıtmaktadır.

Bu kültürde en yüce değer paradır. Bu kültürde esas olan her ne pahasına olursa olsun iktidara yakın olmak, olanaklı ise onu paylaşmaktır. Bu anlamda, iktidar ve para, birbirini doğuran ve birbiri için istenen amaçlardır.

Siyaset, hem iktidara hem de iktidar aracılığıyla paraya ulaşmanın meşru yolu olduğu için, bu kültür açısından esas etkinlik alanlarından biridir.

Günlük yaşamda, trafikte, otomobil kullanırken veya otobüste yolculuk ederken, eğlenirken, dinlenirken, müzik dinlerken, yemek yerken, içki içerken, kiracı olarak ya da apartmanda ortak mülkiyeti paylaşan kat maliklerinden biri sıfatıyla, sadece ve yalnızca "benim" gereksinimlerim, "benim" haklarım söz konusudur.

Müziği yüksek sesle dinler. Başkalarının rahatsız olması onun sorunu değildir.

Otomobili varsa, bütün yollar onunmuş gibi şoförlük yapar. Hiçbir kurala ve hiçbir hakka uymaz.

Karayollarındaki katliama varan büyük kazaların nedenleri arasında, bu kültürün, otobüs şoförü koltuğunu da işgal etmesi en önemli yeri tutar. Uzun yol şofö-

rü olarak, yola çıkmadan önce, “biraz kafayı bulması”, “bir-iki tek atması” yalnızca “onun sorunudur, kimseyi ilgilendirmez”.

Bu kültürde “öteki” pek yoktur. Varsa da olumsuz bir imaj sahibidir.

Trafikte araç sollamanın sonunda çıkan cinayetler ile, apartmanlardaki park yeri tartışmalarının yine cinayetle sonuçlanmasındaki temel neden budur.

Garip bir namus anlayışı vardır: Her türlü yolsuzluğu rüşveti, hırsızlığı, hileyi “yükselmek için” normal sayar, ama toplumu düzeltmek için, “adam asmaktan” söz eder.

Psikolojik yapı itibarıyla zalimdir ve bütün zalimler gibi korkaktır. Güce ve iktidarın her türlüüne saygı gösterir.

Akrabalık ve hemşehrilik bağları, işine yaradığı için önemlidir. Etnik ve mezhepsel ilişkiler, toplum içinde tutunabilmek ve yükselebilmek için, aynen akrabalık ve hemşehrilik ilişkileri gibi önemlidir.

Bu “arabeskleşme”, dili, dini, müziği, edebiyatı, yani her türlü toplumsal ve kültürel yaşam özelliğini bozar, deforme eder, sloganların içlerini boşaltır.

Cehaleti dolayısıyla, her türlü kalitenin düşmanıdır.

Ekonomik nedenlerle, tirajlar yoluyla basını, “reyting” yoluyla da televizyonu denetler.

Zaten siyasal eklemlenme daha önce de anlatıldığı gibi, düzenin normal gelişmesi haline gelmiştir.

Böylece, tüm toplum, siyaset ve medya aracılığı ile “arabeskleşmektedir”.

Kimileri bu oluşumu, “demokrasi” ve “popüler kültür” adına yüceltir.

Oysa, Türkiye gitgide çıkarıcılığın, rüşvetin, kalitesizliğin, çetelerin, yasadışılığın bataklığına gömülmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’nin yazgısını kentlerin, kentlerin yazgısını “kent hukuku dışı alanlarda yaşayanların” yani gecekonduluların, gecekonduluların yazgısını ise “yükselen hanelerin” belirleyeceğini, bu belirlemenin ise, yasadışılığı, yağmayı özendiren, kalitesizliği egemen kılan, giderek, bir “temsili demokrasi krizi yaratan” gelişmelerin zincirleme reaksiyonunu ateşleyeceğini söyleyebilirim.

Son yıllarda, arabeskleşmenin siyaset ile eklemlenmesi sonunda, mezhep esasına dayalı cemaatler ile, etnik kökene dayalı örgütlenmeler, “yükselen haneler” sistemine egemen olmaya başlamıştır.

İşte bu süreç tamamlandığında, yani, “kent hukuku dışındaki alanlar” mezhep ve ırk esasına dayalı bölünmelerin odakları olduğu zaman, buralardaki patlamalar tüm ülkeyi pençesine alan felaketler haline dönüşecektir.

Bu felaketleri bir ölçüde de olsa engelleyebilmenin tek yolu **Göymen**’in işaret ettiği, yerel yönetim reformunun gerçekleştirilmesidir (**Göymen**, 1997). Fakat yurtdışında açıklanan mekanizmalarla “yükselen ailelerin” denetimine girmiş olan siyasal konjonktürün böyle bir atılıma izin vereceği çok kuşkuludur.

21. yüzyıl Türkiye’sinin en önemli sorun alanları hem fiziksel, hem hukuksal, hem siyasal, hem de toplumsal olarak, “kent hukuku dışında gelişmiş olan alanlar”, yani eski gecekondu olacaktı.

Bölüm IX

AİLE

Değişen Aile. Ailenin Değişen Bir Toplumdaki İşlevi

Çıktım yükseğine baktım
Konup göçen ilin gördüm
Pazarın seyrana durdum
Antakya'nın şarın gördüm.
Yandı Çukurova yandı
Eli bazlı Beyler indi
İndi ak kuğular indi
Akçadeniz gölün gördüm.
Sevdiğimin adı Ayşe
Zülfüne sokar menevşe
Ugradım koca Maraş'a
Bedestanın şalın gördüm.
Göksünde yaylanın hası
Silindi gönlümün pası
Mor sümbülü menevşesi
Katarlanmış ilin gördüm.
Enginlerde gide gide
Ufacık meşeler buda
Keferdizle Börklü Dede
Onun acep sırrın gördüm.
Erciyeş'te yağın karlar
Seher ile göçen iller
Zamanında Elif derler
Bir küçücük gelin gördüm.
Çağır Karacaoğlan çağır
Taş düştüğü yerde ağır
Güzel sevmek günah değil
Ben kitapta yerin gördüm.

Karacaoğlan

1. DEĞİŞEN AİLE

Osmanlı toplumunun geleneksel, ataerkil geniş ailesi, **Atatürk** devrimlerinin değiştirmeyi amaçladığı kurumlardan biridir. Aslında **Atatürk**'ün kafasındaki düşünce, kadının özgürlüğe kavuşmasıydı. Bu ereği kendisi şöyle belirlemiştir: "Daha endişesiz ve korkusuzca, daha dürüst olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınına çalışmamızda ortak yapmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınına ilmi, ahlaki, sosyal, ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur." (Unan, 1959:150-151). Osmanlı aile hukuku da, *şeriat*'a dayalı *mecelle* tarafından düzenlenmişti. *Mecelle*, erkeğin çok eşli evliliğine izin veriyordu. Ayrıca, Osmanlı ailesi tam bir ekonomik ve toplumsal bir birlikti (Erdentuğ, 1972:20). Erkek bu birliğin başıydı ve buyruktusu tartışılmazdı. Bu niteliğiyle, Osmanlı ailesi kesin bir ataerkil yapıya sahipti.

Bugün ise, 1982 Anayasası, aileyi tanımlamamış olmakla birlikte, esas olarak anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileyi öngörmekte, fakat öteki aile tiplerine kapalı bir nitelik taşımamaktadır (Ansay, 1984:25).

AİLEDEKİ DEĞİŞMENİN HUKUKSAL TEMELLERİ: ATATÜRK DEVRİMLERİ

Türkiye'de ailenin yapısal değişmesi hukuksal güdümlerle desteklenmiştir (Erdeş, T., 1984). İsviçre Medenî Yasası'nın Türkiye'ye aktarılması Meclis tarafından 1926 yılında kabul edildi. Bu yasa, gerek aile mallarının yönetiminde, gerekse ölümden sonra servetin paylaşılmasında kadına, erkekle eşit haklar tanıyordu. Erkeğin çok eşli evliliği yasaklanmış ve evlilik anlaşması yasaların güvencesi altına alınmıştı. Medenî yasanın getirdiği haklara ek olarak başka önlemler de alınıyordu.

1930 yılında, kadınlara, yerel seçimlerde oy kullanma hakkı verildi. 1934'te Anayasa değiştirilerek, bu hak genel seçimleri de kapsayacak biçimde genişletildi. 1935'te ilk kadın milletvekili Meclis'e girdi. Bu anlamda kadınların öncülük ettiği bir toplumsal seferberlik ortaya çıktı (Kandiyoti, 1997).

Bütün bu değişimler sonunda, kadınlar, eğitimde ve ekonomik etkinliklerde de erkeklerle eşit haklardan yararlanmaya başladılar. Ülkenin sanayileşme ve kentleşme süreçleriyle birlikte bu yasal ve toplumsal-ekonomik değişiklikler, aile yapısını ve aile içindeki bireylerin durumlarını etkiledi. Sonuçta bugünkü toplum yapımızın bir ögesi olarak çağdaş çekirdek aile ortaya çıktı. Bu tip aile, anne, baba ve küçük çocuklardan oluşmaktadır.

Çekirdek aile, gerek kentsel, gerekse kırsal bölgelerde egemen aile yapısı olarak gözlenmektedir (Timur, 1972:31, Atalay, Kontaş, Beyazıt, Madenoğlu, 1992:50). Yasal ve toplumsal değişiklikler yalnızca kentsel aileyi değil, kırsal aileyi de etkilemiştir. Kadınların aile içinde ve toplumsal, ekonomik, siyasal yaşamda, erkeklerle eşit haklardan yararlanması sonucu, erkeğin çok eşli evliliği ortadan kalkmış, birden çok kuşağın birlikte yaşadığı ailelerin sayısı iyice azalmıştır. Sonuç olarak az

sayıda çok eşli evlilik olaylarına rastlansa da (Erdentuğ, 1956:33-35), tek eşli evlilik, Türk ailesinin temel niteliği durumuna gelmiştir. Erkeğin çok eşli evliliği yüzde üç oranını geçmemektedir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1970:114). Kırsal alanlarda görülen en yaygın çok eşli evlilik nedeni, kadının kısırlığıdır.

Çizelge (IX) - (1), nüfusun evlilik durumunu göstermektedir. Türkiye’de dul kadınların sayısı, dul erkeklerin sayısından çoktur. Bu durumun bir nedeni Türk toplumunda geleneksel olarak erkeklerin kendilerinden küçük yaştaki kadınlarla evlenmesidir. İkinci bir neden dul erkeklerin, ikinci kez evlenme olanaklarının genellikle, dul kadınlara oranla daha yüksek oluşudur.

Öte yandan, eşlerinden ayrılmış olanların nüfusa oranının oldukça düşük olduğunu görüyoruz. Bunun bir nedeni, ailenin hızla değişen bir toplumda bile tutucu niteliğini sürdürmesi, ikinci bir nedeni ise, Türkiye’de boşanmanın oldukça zor olması ve genellikle eşlerin ikisinin de onayını gerektiren uzun işlemlere bağlı bulunmasıdır.

Türk toplumundaki aile yapısını üç ayrı çevrede incelemek zorunluğu vardır. Birinci çevre köy, ikinci çevre gecekondü, üçüncü çevre ise kenttir. Birbirlerinden ayrı niteliklere sahip olan bu üç değişik çevre, ailenin biçimlenmesi bakımından da ayrı sonuçlar doğurmuştur.

2. KIRSAL AİLE

Hiç kuşkusuz, Türkiye’nin içinde bulunduğu hızlı değişme sürecinden, kırsal aile de payını almaktadır. Örneğin, Özbay, yaptığı zaman içindeki karşılaştırmalı çözümlemede kırsal ailenin “artık kapitalizm öncesi geleneksel köy ailesi ile benzeşmediğini” söylemektedir (Özbay, 1984:63).

Aslında, Türkiye’deki aile yapısının genel niteliklerine uygun olarak, kırsal alanlarda egemen olan aile yapısı da karı-koca ve küçük çocuklardan oluşan çekirdek aile biçimindedir (Timur, 1972:31). Köydeki ortalama çocuk sayısı, 1970’li yıllarda Türkiye ortalamasının üzerinde olduğundan, kırsal aile, 6.2 ortalama büyüklükle Türkiye’deki ortalama aileden biraz daha kalabalık idi (Kongar, 1972 a:68).

Oysa D.İ.E.’nin 1994 hanehalkı araştırması, Türkiye ortalaması ile kent ve köy ortalamaları arasındaki farkların kalktığını ve hepsinin 4-4.5 arasında olduğunu göstermektedir (D.İ.E., 1997:634).

Çekirdek aile yapısını, ikinci olarak geleneksel geniş aile izlemektedir. Aynı çatı altında birden çok evli çiftin yaşadığı bu aile yapısında, babanın egemenliği ve babanın soy çizgisinde genişleme görülür (Kongar, 1970:78-80). Bu nedenle aile ile birlikte yaşayanlar genellikle babanın akrabalarıdır.

KIRSAL ALANLARDAKİ ETKİLEŞİM: ÇEKİRDEK AİLELER ARASINDA ORTAKLIK

Kırsal alanlarda da çekirdek aile yapısının egemen olmasına karşın, aynı çatı altında yaşayan aileler, kaynaklarını bir araya getirerek birbirlerini destekleme eğilimine sahiptirler. Yeni evlenen gençler, genellikle, kocanın ana-babasına çok yakın

ÇİZELGE (IX) - (1)
MEDENİ DURUM VE CİNSİYETE GÖRE NÜFUS
(15 yaş ve yukarısı)
(Yüzdelere olarak)
(1935-1990)

Yıllar	Medenî Durum	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
1935	Toplam	18.3	68.1	12.2	0.5	0.9
	Erkek	25.2	71.1	2.5	0.3	0.9
	Kadın	12.2	65.5	20.8	0.7	0.9
1940	Toplam	21.3	66.4	11.7	0.5	0.1
	Erkek	28.0	68.7	2.9	0.3	0.1
	Kadın	15.2	64.3	19.7	0.6	0.1
1945	Toplam	23.1	65.8	10.3	0.4	0.4
	Erkek	30.1	66.8	2.5	0.3	0.3
	Kadın	16.5	64.9	17.7	0.6	0.4
1950	Toplam	22.3	67.4	8.8	0.8	0.8
	Erkek	28.8	67.5	2.3	0.6	0.8
	Kadın	15.9	67.3	15.1	0.9	0.8
1955	Toplam	20.0	70.6	7.8	0.8	0.7
	Erkek	26.6	70.0	2.2	0.7	0.5
	Kadın	13.5	71.2	13.4	1.0	0.9
1960	Toplam	18.2	73.1	7.3	0.8	0.5
	Erkek	24.1	72.5	2.2	0.7	0.5
	Kadın	12.3	73.8	12.4	1.0	0.6
1965	Toplam	20.5	71.5	7.0	0.8	0.1
	Erkek	26.5	70.4	2.3	0.7	0.1
	Kadın	14.5	72.7	11.7	0.9	0.1
1970	Toplam	22.2	68.6	6.0	0.7	2.5
	Erkek	28.0	66.9	2.2	0.6	2.4
	Kadın	16.4	70.3	9.9	0.8	2.7
1975	Toplam	25.8	66.3	5.3	0.7	1.9
	Erkek	30.7	64.5	2.0	0.5	2.3
	Kadın	20.7	68.2	8.8	0.9	1.4
1980	Toplam	25.8	68.1	5.5	0.7	—
	Erkek	31.3	66.2	1.9	0.6	—
	Kadın	20.2	70.0	9.0	0.8	—
1985	Toplam	27.0	67.2	5.2	0.7	—
	Erkek	32.1	65.5	1.8	0.5	—
	Kadın	21.8	68.8	8.6	0.8	—
1990	Toplam	27.4	67.1	4.9	0.8	—
	Erkek	32.1	65.7	1.5	0.6	—
	Kadın	22.3	68.4	8.1	0.9	—

KAYNAK: D.İ.E., 1994c:16-17.

bir yere taşınırlar. Böylece, ayrı çatılar altında yaşamakla birlikte, kırsal alanda, ak-rabalar ekonomik ve toplumsal bir birlik olma niteliğini sürdürürler. Kimi durum-larda gençler, yaşlandıkları için çalışamayacak duruma gelmiş büyüklerinin bakı-mını da üstlenirler (**Hinderink** ve **Kıray**, 1970:187-188; **Magnarella**, 1974:92). Ki-mi durumlarda ise, ana-baba ailesi, yeni evlenen gençlere yardım eder.

Babanın ölümünden sonra, toprağın geri kalanlar arasında bölünmesine yol açan yasal durum, yeni evlenen gençlerin geniş aileden kopma nedenlerinden bi-ridir. Babanın ölümünden sonra toprağın bölünmesi, kentlere doğru göç etmeye de yol açmaktadır (**Yücel**, 1970:13). Fakat, kente göç edilen durumlarda bile, köy-de kalanların işleyebilecekleri büyüklükte bir toprağın korunmasına çalışıldığı gö-rülüyor. Yasal etkilere ek olarak, yüksek nüfus artışı, tarımın çağdaşlaşması gibi ögeler de kırsal ailenin yapı değiştirmesinin ardında yatan nedenlerdir.

Özellikle kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve kırsal alanların da pazar ekonomisi ile bütünleşmesi, kırsal alanlardaki aile yapısını da büyük ölçüde etki-lemekte ve hem aile içi ilişkiler hem de tüketim normları açısından kentsel aileye doğru bir gelişmeye yol açmaktadır.

Bütün değişmelere karşın, köy ailesi, tarımsal üretim yapan bir birim olma ni-teliğini hâlâ, bir ölçüde korumaktadır. Her ne kadar, tarımsal üretim birlikleri ve büyük işletmeler gittikçe çoğalıyorsa da, aile işletmeleri yine de tarımdaki egemen üretim birimi niteliğini sürdürmektedir. Kırsal alanlarda yaşayan ailelerin üyeleri, tarımsal üretimi sürdürmek için ailenin birlik ve bütünlüğünü korumak gerekti-ğinin bilincine sahiptir. Bu nedenle, birbirleriyle çatışmalar bile, tarımsal verimlilik için gerekli olan ilişkileri bozmamaya özen gösterirler (**Stirling**, 1965:64). Hiç kuşkusuz tarımdaki üretim biçimi kırsal aileyi büyük ölçüde etkilemektedir. Top-rağın bölünmesi, makineleşme, pazar ekonomisi ile bütünleşme, kentlere göç gibi ögeler, köy ailesini büyük ölçüde etkilemektedir. Ülke çapındaki kentleşme, pazar ekonomisinin kırsal alanları da egemenliğine alması ve kitle iletişim araçlarındaki yaygınlaşma, bir yandan göç yoluyla kırsal alanların boşalmasına yol açarken öte yandan aile içi ilişkilerin de çözülmesi sonucunu doğurmaktadır.

EŞ SEÇİMİ: BABANIN KARARI

Kırsal aile içinde, çocukların eş seçimi konusunda, kararı genellikle baba verir. Erkekler için ortalama evlenme yaşı 20, kızlar için 17 dolaylarındadır. Geleneksel olarak gelin ve güvey, evlenmeden önce yalnız buluşma olanağına sahip değildirler. Oğlan tarafından bir akraba, genellikle yaşlı bir kadın, kızı, ailesinden isteme-ye gider. Kız tarafının yanıtı olumluysa, bu, belli bir gecikmeden sonra oğlan tara-fına bildirilir. Aileler arasında hediye alışverişi yapıldıktan sonra, nişanlanma res-mileşir. Evlenme sırasında "imam nikâhı" ile birlikte artık "medenî nikâh" da ya-pılmaktadır. Düğün, genellikle, erkekler ve kadınlar tarafından aynı zamanda fa-kat ayrı yerlerde kutlanır. Bu ayrılık kimi zaman ayrı oda, kimi zaman da ayrı çatı olur. Kızın at sırtında, ya da traktör üstünde oğlan evine gitmesi ile, tören biter. Tarımdaki makineleşmenin evlilik törenlerini bile etkilediği, traktörün işe karış-masından bellidir. Tarlada öküzün yerine geçen traktör, düğünde de atın görevini yapar.

BAŞLIK PARASI: KADINLAR İÇİN TOPLUMSAL GÜVENLİK

Evlenilecek kızın ailesine "başlık" olarak belli bir para, ya da mal ödenmesi geleneği, zamanla azalmakla birlikte köylerde bugün de egemendir (Timur, 1972:83; Atalay, Kondaş, Beyazıt, Madenoğlu, 1992:103). Kimi durumlarda, güvey adayı, başlık parasını kazanmak için kente gider ve bir daha geriye dönmez. Kimi durumlarda ise, kızı kaçırmak bir çözüm yolu olarak belirir (Yasa, 1962:15-16). Fakat, kızın ailesi kaçırmayı onaylamayıp, resmî makamlara başvurursa, güvey adayının cezası ağır olur. Bu yüzden başka yollar aramak yerine, oğlanın ailesi, baştan belli bir başlık parası ödemeyi yeğ tutar. Kimi yerlerde ise, simgesel olarak kız kaçırma, evlenme töreninin bir parçasıdır.

Başlık parası aslında kadının toplumsal güvenliği ile de ilgili bir işleve sahiptir (Örnek, 1971:39).

Köy ailesi ataeril olduğundan, kadın genellikle erkekle aynı haklara sahip değildir. Fakat, karısıyla evlenmek için, onun ailesine belli bir ödeme yapmış olan erkek, ona daha bir özenle davranmasa bile, hiç değilse, boşanmadan önce, bu işin maliyetini düşünecektir. Kırsal alanlardaki boşanma oranının düşük olmasının nedenlerinden biri de, büyük bir olasılıkla başlık geleneği olabilir (Levine, 1975).

YENİ BİR YAPI: YURTDIŞINA GİDEN İŞÇİLERİN ETKİSİ

Tarımdaki açık ve gizli işsizlik sonucu, erkeklerin kentlere ve yurtdışına gitmesi, kırsal aileyi de etkileyen bir olaydır. Kente giden erkek kimi zaman yeni bir işle birlikte, yeni bir eş de bulmaktadır. Eskiden, genellikle, birbirinden haberi olmayan iki ayrı eş ile ilişkiyi sürdürmek olanağı da vardı. On beş yirmi yıl önce kentlere göç yeni başladığı sıralarda, oldukça sık görülen bu uygulama, artık iletişim ve ulaşım olanaklarının artması sonunda oldukça azalmıştır.

Şimdi yeni bir uygulama ortaya çıkmaktadır. Yurtdışına çıkan işçi, geride kalan ailesine bakmak için belli bir parayı köyüne yollar. Fakat geleneksel ataeril aile yapısı içinde, kadın parayı yönetme hakkına sahip değildir. Bu nedenle, para, bir komşuya, ya da genellikle bir akrabaya yollanır. Böylece, işçinin köyde kalan ailesi, kendisine para yollanan kişinin evine taşınır. Kimi durumlarda, aynı köyden, birden çok işçi, ailesine bakılması için aynı kişiye para yollar. Hiç kuşkusuz bu durum ancak kadının çalışmasına ve parayı yönetmesine izin verilmeyen geleneksel köylerde daha çok görülür.

Bu noktada bir uyarı gereklidir: Köyden dışarı göç, tek başına, aile yapısını etkileyen öteki yapısal değişmelerin bir sonucudur. Ancak, bir kez ortaya çıktıktan sonra (bir ölçüde de olsa), aileyi de etkilemeye başlar.

Dışa göç yanında, kırsal aileyi etkileyen pek çok başka öge de vardır. Bunların en önemlilerinden biri, hiç kuşkusuz, televizyondur. Aysel Aziz, bu değişimin çok önemli boyutlara varabileceğini, Ankara köylerinde yaptığı bir araştırma ile göstermiştir (Aziz, 1984).

21. yüzyıl Türkiye’inde kırsal aile yapısının da büyük ölçüde değişime uğrayacağı kente göç olgusuyla birlikte, bazı geleneklerin de önemli ölçüde zayıflayacağı açıktır. Bu değişim kitle iletişiminin yaygınlaşması ile de büyük ölçüde desteklenmektedir.

3. GECEKONDU AİLESİ

Gecekondu bölgelerinde aynı çatı altında yaşayanların ortalama rakamı da 4.5’dir. Gecekondu ailesinin, içinde yaşadığı kentin sanayileşme düzeyinden etkilendiği açıktır.

Kırsal alanlarda bile ailenin çekirdek yapıya sahip olduğu düşünülürse, gecekondu bölgelerinde egemen olan aile yapısının da anne-baba ve küçük çocuklardan oluştuğunu görmek hiç şaşırtıcı değildir (Gökçe, 1976:72). Gecekondu ailesinin kimi nitelikleri kırsal aileyi andırır. Her ne kadar kadın ve çocuklar, geleneksel geniş aileye oranla, daha çok özgürlüğe sahipseler de, babanın aile içindeki denetimi gecekondu ailesinde de son derece güçlüdür. Örneğin, çocukların iş ve eş seçme özgürlükleri, kırsal aileye oranla daha yaygındır (Kongar, 1972b). Buna karşılık, hemen hemen bütün önemli ailesel konularda, örneğin kadının işe girmesinde karar erkek tarafından verilir (Kuyaş, 1982:193-203).

Gecekondu ailesindeki evlenme yaşı, kırsal ailedekinin az üstündedir. Başlık, önemini korumaktadır. Dinsel nikâhın yerini, medenî nikâh almış gözükmeyle birlikte, dinsel gerekler de yerine getirilmektedir.

Gecekondu ailesinin temel niteliklerinden biri, akrabalarından kopmuş görünmesidir. Genellikle, geniş ölçüde akrabalarına dayanan kırsal aile, gecekondu-larda oldukça yalnız bir niteliğe bürünmektedir. Akrabalarıyla para ve hizmet alışverişinde bulunmayan gecekondu ailesi, pek çok hizmet ve olanaktan yoksun olan gecekondu bölgelerinde yaşamını sürdürebilmek için gerçekten çok zor bir uğraş içine girmektedir. Bu “çevreye uyum” uğraşı, ailenin hem yapısını hem de işlevini geniş ölçüde etkilemektedir.

Gecekondu bölgelerinde yerleşen aile, gelecek için yeni umutlar taşımaktadır. Aile, başını sokacak bir yer bulur bulmaz, erkek hemen bir iş aramaya başlar. Kimi zaman da, kente önce gelen erkek iş bulduktan sonra, bir konut edinerek, ailesini de getirir. Ailenin giyim, kuşam, yemek gibi günlük yaşam alışkanlıklarının değişmeye başlaması, erkeğin kentsel nitelik taşıyan bir işe girmesinden sonra ortaya çıkar (Yasa, 1971).

ARABESKLEŞMENİN OLUŞUMU

Köyden kente göç, tarımdan sanayiye ve hizmetlere geçiş anlamını taşımaktadır. Dün çiftçi ya da tarım işçisi olan erkek, bugün sanayi işçisi ya da hizmetli duruma gelmiştir. Kimi durumlarda sendikaya üye olmuş ve siyasal bilinç bile geliştirmiştir (Kongar, 1973b). Kente göç, ailenin içinde bulunduğu tüm ilişkileri değiştirir. Gecekondu ailesi, artık kendisini köydeki komşularıyla değil, kentin en üst tabakalarında yaşayan gruplarla karşılaştırmaktadır. Gözlediği kentsel yaşamın olanaklarından yararlanmak istemektedir. Bütün bunların sonunda, gece-

kondu ailesi hızla kentsel değerleri benimser (Levine, 1973). Ayrıca oldukça yüksek beklentiler geliştirir. Hemen hemen bütün gecekondu aileleri, bir konut sahibi olmayı ve çocuklarını, eğitimin en üst basamaklarına kadar desteklemeyi istemektedir. Bu beklentilere uygun gerçekçi davranış biçimi de bu ailelerin bir niteliğidir. Çok çalışır, yeni beceriler öğrenir ve çocuklarını yükseköğrenime yöneltirler. Örneğin, Ankara gecekondualarında erkeklerin dörtte biri, kente geldikten sonra yeni beceriler öğrenmiştir (Yasa, 1966:130-131).

Gecekondu ailelerinin hemen hemen hiçbiri köyüne geri dönmeyi istemektedir. Bu isteksizliğin nedeni bir ölçüde, kent yaşamına sağlanan uyum ve ileriye dönük beklentilerse, bir ölçüde de, köydeki durumun gerçekten umutsuz oluşudur. Aslında, ailelerin pek çoğu, köylerinde günlük yaşamlarını sürdürmedikleri için kente göç etmişlerdir. Köyde bırakılan bir umut, ya da özlem yoktur. Bu anlamda aileler, göç etmeye zorlanmış, önlerinde başka bir seçenek bırakılmamıştır.

Hiç kuşkusuz bu durum, gecekondu ailesinin kentsel çevreye uyumunu kolaylaştırıcı bir etki yapar. Ailenin kente uyum sağlamaktan başka olanağı bulunmadığı için, bu konuda gerçekten büyük bir çaba harcanır ve sonuç genellikle olumludur. İşte bu durum tam bir değişmeyi belirler. Ailenin yalnızca günlük yaşam alışkanlıkları değil, yaşama bakış biçimi ve tutumu da değişir. Köyde yüz yüze ve “birincil tip” dostluk ve akrabalık ilişkilerine alışmış olan aile, kentte, örgütlerle karşı karşıya kalır ve her ne kadar akrabalık ve hemşehrilik ilişkilerini, olanaklı olduğu ölçüde sürdürmeye çalışırsa da, kendisini yazılı kurallara göre düzenlenmiş olan “ikincil tip” ilişkilere muhatap durumda bulur. Gecekondu halkı arasında, örgütlerde üyelik de artık yaygınlaşmaya başlamıştır. Sendikalarda üyelik yanında çoğu anne-baba, okul-aile birliklerinde etkin roller oynamaktadır. Hiç kuşkusuz, bunun bir nedeni, çocukların eğitimine verilen büyük değerdir. Ayrıca aile, gerek komşuları, gerekse erkeğin iş arkadaşları arasında yeni dostlar edinmeye başlar. Böylece, gecekondu ailesinin toplumsal çevresi de kırsal alanlardan tümüyle değişik bir niteliğe bürünür.

Bütün bu oluşum ve değişimler sırasında gecekondu ailesi, geride bıraktığı köyü ile birlikte geleneksel feodal değerlerini de önemli ölçüde terk etmiştir.

Buna karşılık geldiği çevrenin, sanayiye dayalı yeni kentsel değerler sistemini de özümleyecek durumu ve zamanı olmamıştır.

Böylece “kent hukuku dışı alanlarda” yaşayan aileler, “iki arada bir derede” kalır ve her iki tutarlı değerler sisteminin dışında da kalarak, kendilerine özgü bir değerler sistemi ve pek doğal olarak yepyeni bir kültür geliştirir.

Bu oluşum sırasında, bütün ailelerin tekdüze ve birörnek bir yapıya sahip olduğunu öne sürmek olanağı yoktur. Bir başka deyişle gecekondu bölgeleri kendi aralarında da, aynı gecekondu bölgesi kendi içinde de farklı tabakalaşma süreçlerini yaşadığından, “gecekondu ailesi” adı altında tek bir prototip’i derinliğine oluşturmak toplumbilimsel açıdan tehlikeli bir yaklaşım olur.

Bu nedenle burada, “gecekondu ailesi” terimi ancak bazı çok genel özelliklerin belirlenmesi için kullanılmıştır.

Bu genel niteliklerin dışında örneğin kültürün ve değerler sisteminin ayrıntıla-

rına inildiğinde, tabakalaşma süreci ile ortaya çıkan farklılıklara dikkat etmek gerekmektedir.

Bu çerçevede S. Erder'in yaptığı "yükselen aileler", "izole küçük orta sınıflar" ve "yerleşiklesen yoksullar" ayrımı, oldukça işlevseldir (Erder, S., 1996: 292-296).

Erder, yukarı doğru toplumsal hareketliliği başarmış ya da başarıma potansiyeline sahip ailelere "yükselenler" diyor. Mevcut durumlarını korumaya çalışanlar, "izole küçük orta sınıflar"dır. Yoksulluğa mahkûm olanları ise "yerleşiklesen yoksullar" diye adlandırır.

Benim burada yapacağım "gecekondu ailesi kültürü" tanımı daha çok "yükselenler" tarafından oluşturulan, temsil edilen ve yaygınlaştırılan kültürü kapsamaktadır.

Daha sonra, bu kültürün, "yerleşik yoksulların" cemaatlerle bütünleşen kültürü ile ittifakının sonuçlarına işaret edeceğim.

Kırsal alanlardan gelerek kent hukuku dışı alanlara yerleşen ve yasadışı yolları kullanarak konut edinen gruplar, bu süreç içinde kendilerine özgü bir değerler sistemi ve bu değerler sistemine dayalı bir kültür üretmişlerdir.

Genellikle "arabesk" adı altında genel biçimde nitelenen bu kültür bazı yönleri gecekondu bölgelerindeki öteki ailelerce de benimsenerek bu yörelerin ortak kültürü haline gelmiş, sonra da tüm Türkiye'yi etkilemeye başlamıştır.

"Arabesk" yaklaşım, genellikle bir müzik terimi olarak ortaya çıkmış ve batı müziğinin de Türk müziğinin de kuralları dışında gelişen bir müziği tanımlamak için kullanılmıştır.

Daha sonra, bu terim, köyde de kentte de görülmeyen, gecekondulardaki geçiş dönemini simgeleyen kendine özgü bir yaşam biçimini tanımlamak için kullanılmaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, "küreselleşme" ile birlikte, "post-modern" yaklaşımların da dünya üzerinde yaygınlaşmasıyla, bu kültür, evrensel destekler de bulmuş, en sonunda da siyasal kadrolar ve süreçlerle tam anlamıyla bir bütünleşme gerçekleştirerek, tüm ülkeyi pençesine almıştır.

Bu kültürün en önemli özelliği, bireyin çıkarlarını, tüm ilişkilerin ve değerlerin merkezi olarak görmesidir.

Daha önce "Kentleşme" bölümünde üzerinde durulduğu için, burada ayrıntılarına girilmeyecek olan *bu kültürde, kamu yaşamı, hukuk, dayanışma, başkalarının hak ve özgürlükleri gibi kavram ve değerler, ancak bireyin çıkarlarına doğrudan hizmet ettiği oranda vardır, yoksa, bütünüyle reddedilir.*

Bu nedenle de, zenginlik ve iktidar bu kültürün tek ve biricik hedefidir.

İşte gecekondu bölgelerinde de işlevsel olan, geleneksel nitelikli feodal kültürden gelen akrabalık ve hemşehricilik ilişkileri bile bu yeni kültür çerçevesinde ancak "bireysel çıkarlar açısından kullanılabildiği ölçüde anlam ifade eden" ilişkiler niteliği kazanmıştır.

Böylece, *geleneksel ilişkilerin, demokrasi gibi çağdaş bir kurumla eklenmesi ve giderek hem yerel hem de ulusal siyaseti, bu ilişkilerin çıkar odaklı kullanımı çerçevesinde yazlaştırması, "arabesk kültürün" en önemli yönü olmuştur.*

ARABESK İLE SİYASETİN EKLEMLENMESİ: BELİRLEYİCİ YAPISALLAŞMA

Kıray, bu oluşumu, kırsal yapıdan kentsel sanayi kültürüne, güdümlene yoluyla hızlı geçiş dönemlerinde ortaya çıkan “araformlar” olarak niteliyor ve kente gelen göçmenlerin mevcut yapı ile eklemlenme sürecindeki “patronaj” ilişkisi çerçevesinde değerlendiriyor (**Kıray**, 1991:3).

Hiç kuşkusuz doğru olan bu değerlendirme, bize, “siyaset-arabesk kültür” ilişkilerindeki eklemlenmenin yaygınlığı, derinliği ve işlevselliği doğrultusunda önemli ipuçları veriyor.

Nitekim, **S. Erder**, kentsel gerilim konulu araştırmasında, kent hukuku dışında oluşmuş alanlarda yani gecekondualarda yaşayan ailelerin, kamu hizmetleri açısından da, çağdaş “devlet-vatandaş” ilişkisi yerine, geleneksel “cemaat” ilişkilerini kullandığını saptamıştır (**Erder**, S., 1997:172-186).

Örneğin, eğitim gibi bir kamu hizmeti alanında, “Kuran kursları” ve benzeri eğitim etkinlikleri çerçevesinde ortaya çıkan cemaat ilişkilerinin egemenliğinin, ülkenin genel demokrasi ve vatandaşlık kültürü bakımından ne gibi kalıcı ve ciddi sorunları doğuracağı açıktır.

Bu tür, tüm “gecekondu aileleri” tarafından benimsendiği için, tipik ve genel nitelik taşıyan oluşumların dışında, kendi başına bağımsız olarak gelişmiş bulunan “yükselen” ailelerin yırtıcı çıkarıcılıkları da kent hukuku dışında gelişen alanların kültürü olarak, ülkeyi etkilemektedir.

Son yıllarda çok daha ilginç bir oluşum ortaya çıkmış, “yükselen ailelerin” çıkarıcı bir yırtıcılıkla simgelenen kültürü, cemaatlere dayalı çözümleri benimseyen çevrelerin kültürü ile bütünleşmiştir”.

Bu ittifak, Türkiye’nin siyasetinde “siyasal İslam” şemsiyesi altında örgütlenen siyasal kurumların birdenbire çok güçlenmesinin altında yatan temel süreçtir.

Nitekim, arabesk kültürün Türkiye’deki yaşamın tüm alanlarını işgal etmesinin altında bu “siyasallaşma” süreci yatmaktadır.

Özal’ın en önemli özelliği, bu sürecin dinamiğini yakalamış olması ve bu arabesk oluşumun siyasallaşmasını dengelemek ya da çağdaş bir yurttaş kültürüne yöneltmek yerine, onu kendi siyasal iktidarını güçlendirmek için beslemiş ve kullanmış olmasıdır.

Böylece zaman zaman bütün siyasetçilerin ve siyasal iktidarların hem destek aradığı hem de bu nedenle destek verdiği “gecekondulaşma” süreci, ürettiği yeni ve yoz bir arabesk kültürün cemaatlerle bütünleşmesi sonunda, tepeden de aldığı siyasal ve kültürel destekle, tüm ülkenin yazgısını belirleyici bir nitelik kazanmıştır.

Erder araştırması, bu oluşumun sadece cemaatlerle sınırlı kalmadığını ve kalımayacağını, işin içine mafya türü örgütlenmelerin, ideolojik yapılanmaların ve etnik yaklaşımların da girdiğini ve girmeye devam edeceğini göstermektedir.

Devletin, “kent hukuku dışında oluşmuş alanlarda” kamu alanını doğrudan doğruya burada yaşayan halkın girişkenliğine terk etmiş gözükmesi, bu konudaki eğilimlerin güçlenerek sürmesine yol açacaktır.

Yine de son yıllarda, 8 yıllık eğitim uygulamasına geçilme çabasının, bütün cılızlığına karşın, bu yörelere yönelik bir iyileştirme projesi niteliği taşıdığı söylenebilir.

Toplumsal alışkanlıkla “gecekondu bölgeleri” denilen, esas olarak, kaçak yapılaşmayı ve arabesk kültürü simgeleyen, “kent hukuku dışında oluşmuş alanların”, 21. yüzyıl Türkiye’inde, hem sorun bölgeleri hem de siyaseten etkili çevreler olarak, ülkenin yazgısını belirleyen en önemli öğelerden biri olacağını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ayrıca buraya, iyimser kestirimlerin kaynağı olarak son bir not daha koymak gerekmektedir: Bu bölgelerdeki dinamizm, doğru yönlendirildiği ve kullanıldığı takdirde, ülkenin 21. yüzyıldaki çıkış noktalarından biri olarak da işlevsel kılınabilir.

4. KENTSEL AİLE

Türkiye’deki kentsel aile de çekirdek yapıya sahiptir, fakat ileri derecede sanyileşmiş toplumlardaki çağdaş aileden değişik birtakım nitelikleri vardır. Babanın buyrultusu aile içinde hâlâ egemendir. Birden çok kişinin para kazandığı ailelerin çoğunluğunda, para, babanın elinde toplanır (Kongar, Berksoy, 1990:12-13). Sonradan bu para yine kendisi tarafından aile üyeleri arasında gereksinimleri karşılamak üzere bölüştürülür. Paranın karı-koca tarafından ortaklaşa yönetilme oranı az görülür. Son derece seyrek görülmekle birlikte, kadının parayı yönettiği aileler de vardır.

Parayı her kim yönetirse yönetsin, tüketim harcamalarındaki kararların alınmasında kadının daha etkin olduğu da bu konuda saptanan gerçekler arasındadır (Kongar, Berksoy, 1991:47, 156).

Büyük kentlerdeki ortalama evlenme yaşı erkek için 28, kadınlar için 24’tür. Bu kentlerde bir iş edinmek için genellikle gerekli olan uzun öğrenim yılları, evlenme yaşının yüksek oluşunun nedenlerinden biridir. Başlık geleneği, kentlerde (gecekondu dışı bölgelerde) pek görülmez. Buna karşılık, genç çift, evlerinin döşenmesinde desteklenir. Genellikle kız yanı yatak odasını ve mutfak gereçlerini alır, erkek yanı da oturma, ya da konuk odasını döşer. Nişan töreni kızın ailesinin, düğün töreni ise erkeğin ailesinin sorumluluğu altındadır.

KENTSEL AİLELER ARASINDA ORTAKLIK

Yeni evlenen gençler çeşitli biçimlerde yaşlı kuşaklar tarafından desteklenir. Kimi zaman tutulan evin kirasını, anne-babalardan biri öder. Kimi durumlarda da doğrudan doğruya mal yardımı yapılır. Genç çiftin çocuğu doğduğunda, genellikle, kadının annesi yardımcı olur. Her iki eşin de çalıştığı durumlarda, anne-babanın evine yakın bir konut seçilir. Yeni evli gençler için, özellikle çocuk doğduktan sonra, yaşlı kuşağın son derece yararlı ve yardımcı olmasına karşın, anne-babalarla birlikte oturma pek görülmemektedir (Kongar, 1970:78). İlginç olan nokta, kentsel yerleşme merkezlerinde, yaşlı kuşakların, çocukları tarafından bakılmaları gerekliliğinin yaygın olarak kabul edilen değerler arasında bulunmasıdır. Fakat bir değere inanmak ile ona uygun davranmak ayrı konulardır. Bu nedenle, kentsel nüfusun, genel olarak yaşlı anne-babanın genç kuşaklar tarafından bakılması gerektiğine inanmasına karşın, evli çiftlerin anne-baba ile oturma olayı

hiç de sık değildir. Genç çiftler ile yaşlı anne-babaların birlikte oturmama nedeni, iki kuşak arasında hızlı toplumsal değişimin yol açtığı çok büyük kültürel, toplumsal ve siyasal inanç ayrılıkları bulunmasıdır. Başka bir neden, kentlerde oturanların çoğunlukla, toplumsal güvenlik kapsamına girmesidir. Bu nedenle yaşlı kuşak, gençlerin malî desteğine gereksinme duymamaktadır. Böylece, sonuç olarak, kentsel ailenin ortalama büyüklüğü 4 kişi dolaylarında kalır (**Kongar, Berksoy**, 1990:14, 47).

Türkiye'de kentsel aile pazar ekonomisinin getirdiği kolaylıkların çoğundan yararlanmaktadır. Paranın bankaya yatırılması, evde saklanmasından daha yaygın bir uygulamadır. Taksitle alışveriş artık, dar ve değişmez gelirli olanların da, ekonomik bakımdan daha iyi durumda bulunanların da sık sık kullandıkları bir yoldur. Ailelerin, yaşam düzeyi hakkındaki beklentileri çok yüksektir. Bu nedenle, dayanıklı tüketim mallarına karşı istem son derece artmıştır. Yüksek beklentilerini gerçekleştirmek isteyen ailelerde genellikle birden çok üyenin çalıştığı görülmür.

Aslında, aile içi tutum ve davranışlar büyük kentler ile küçük kentler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Hatta aynı kent içinde bile farklı davranışlar aynı yaygınlıkta gözlenebilmektedir. Örneğin, **Tokgöz**, Eskişehir ve Yozgat'ta, kadınları, alışveriş yapanlar ve yapmayanlar olarak ikiye ayırma gereğini duymuştur (**Tokgöz**, 1984:253).

Gecekondu bölgelerinin kentlerde yaygınlaşması, gecekonduardaki aile ile kentlerin yerleşik bölgelerinde yaşayan ailelerin de birbirleriyle sıkı bir etkileşime girmelerine ve birbirlerinden etkilenmelerine yol açmıştır. Bu da kentsel ailelerin davranışlarında önemli ölçüde farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır.

AİLENİN ÜZERİNDE ÇEŞİTLİ BASKILAR: DIŞ GÖÇ İÇİN GEREKÇE

Türk toplumu henüz, çalışan eşler için gerekli hizmet ve olanakları sağlayacak biçimde örgütlenmemiş olduğu için, özellikle karı-kocanın çalıştığı aileler üzerinde büyük baskılar vardır. Çocuklar için gündüz bakımevlerinin yokluğu, yüksek kiralar, büyük kentlerin en zengin mahallelerinde bile sürekliliği sağlanamayan su, elektrik, havagazı vb. hizmetler, hazır ya da yarı hazır yemeklerin gıda sanayii tarafından ucuz ve bol olarak piyasaya sürülemeyişi, sahip olunan yüksek beklentileri gerçekleştirmek için çalışılan uzun saatler, baskıları ortaya çıkaran pek çok nedenden ancak hemen akla gelen birkaçıdır.

Böylece, Batı Almanya ve Birleşik Amerika gibi gelişmiş ülkelere doğru bir beyin göçü sürüp gitmektedir. İçinde, doktorların, mühendislerin ve genellikle yurtdışında geçerli serbest meslek sahiplerinin büyük bir çoğunlukta bulunduğu bu göç eylemi, Türkiye'nin hızlı sanayileşmesi sırasında gereksinme duyduğu insan gücü kaynaklarını önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Nitelikli işçilerin yanında, serbest meslek sahiplerinin de yurtdışına göç etmesinin en önemli nedeni, sahip olunan yüksek beklentilerle Türk toplumunun bugünkü koşullar çerçevesinde bu beklentileri karşılayacak olanakları yaygınlaştırabilecek ekonomik düzeye erişememiş olmasıdır.

AİLENİN EN ÖNEMLİ SORUNU:

KUŞAKLARARASI ÇATIŞMA

Kırsal ailede en az, gecekondlu ailesinde en çok, kentsel ailede de dikkati çekecek kadar çok görülen bir sorun "kuşaklararası çatışma" olgusudur.

Hızla değişen dünya çerçevesinde, ondan daha hızlı değişen Türkiye'de, teknolojik ilerleme ve toplumsal-kültürel çevre değişikliği başdöndürücü bir nitelik kazanmıştır.

Bu hızlı değişimin ilk sonuçlarından biri, "ana-baba" ile çocuklar arasındaki çatışmada ortaya çıkar.

Bir defa hemen belirtmek gerekir ki, "genç" salt genç olduğu için potansiyel bir çatışma, ya da en azından "ailede bir uzaklaşma" içindedir (Yavuzer, 1984:298-299).

Tezcan, gençlerin büyük bir bölümünün, toplumsal ve ekonomik değişmeden yana olduğunu gözlemiştir (Tezcan, 1984:176). Kışlalı ise, gençlik eylemlerinde "kuşaklar arası çatışmanın" çok önemli bir yeri olduğunu belirtir (Kışlalı, A.T., 1974:169-175, 199).

Köknel de, gençlerin sorunlarının önemli ölçüde aile içinde kuşaklararası anlama farklarından kaynaklandığını, gencin, anlayışsızlıktan şikâyet ettiğini belirtir (Köknel, 1970:43-48).

S. Erder de, gecekondlu bölgelerindeki alt gerilim alanlarından birini kuşak çatışması olarak belirtmektedir (Erder, S., 1997:178-179).

Tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de aslında aileyi tehdit eden en önemli öge, "kuşaklar arası çatışma" olarak görülmektedir.

Bu konuda en büyük görev herkesten önce "büyükler"e, yani "ana-babalar"a düşmektedir. Sorunun çözümü, Tezcan'ın önerdiği gibi, büyük ölçüde bir "ortak değerler sistemi" oluşturmaktan geçecektir (Tezcan, 1984:179-180).

5. AİLE PLANLAMASI

Nüfus patlaması, Türkiye'nin 1990'lara gelinceye kadar toplumsal ve ekonomik sorunlarının ardında yatan temel nedenlerden biriydi. Birinci Dünya Savaşı ve bunu izleyen Bağımsızlık Savaşı, Türkiye nüfusunun azalmasına yol açmıştı. Yeni Cumhuriyet'i güçlendirmek için hükümetler, nüfusun artırılmasını resmî görüş olarak benimsediler. 1930'larda çıkarılan Genel Sağlık Koruma Yasası, nüfus artışının sağlanmasını Sağlık ve Sosyal Bakanlığı'nın sorumluluğuna verdi. Gebeliği önleyici ve düşük yapıcı her türlü ilaç, araç ve gerecin dışardan getirilmesi, yurtiçinde yapılması, satılması ve kullanılması yasaklandı. Bu konuda her türlü bilgi verilmesi de engellenmiş ve isteyerek düşük yapma bir suç olarak ceza kapsamına alınmıştı.

Fakat zamanla nüfus arttı. Buna karşılık, sağlık, eğitim, konut ve benzeri konulardaki hizmetler toplumun gereksinimlerini karşılamaktan uzak niteliklerini sürdürdü. Öte yandan, ulusal gelirin bir kısmı, artan nüfus tarafından emiliyordu. Ayrıca, çocuk düşürmeye çalışırken ölenlerin sayısı özellikle kırsal alanlarda önemli bir sorun durumuna gelmişti. İsteyerek çocuk düşürme suç olduğu için,

düşük yapma sırasında işler kötüye giderse, kadınların hastanelere başvurma oranı da çok yüksek değildi. Bu nedenle, elimizde bu konuda güvenilir resmî rakamlar yoktur. Fakat, yılda yaklaşık olarak beş yüz bin kadar çocuk düşürüldüğü ve bu olaylardan on binden çoğunun ölümle sonuçlandığı sanılmaktadır. Bu durumda gerek gebeliği önleyici gereçlere, gerekse düşükler bakımından sağlık yardımına büyük bir gereksinme doğmuştu. İşin ilginç yönü, bir süre sonra, kentsel alanlarda bütün bu gereksinmelerin “kendiliğinden” karşılanabilmesiydi. Hemen her eczane, gebeliği önleyici ilaç satıyor, hemen her doktor düşük konusunda yardımcı oluyordu. Buna karşılık, kırsal alanlarda her iki konuda da hiçbir olanak yoktu. Böylece, anne-baba tarafından, doğumun kendi isteklerine göre denetlenmesi sorunu, kentsel bölgelerle kırsal alanlar arasında başka bir dengesizlik ve adaletsizlik nedeni olmuştu.

AİLE PLANLAMASI PROGRAMLARININ ARDINDAKİ GEREKÇELER

Türkiye’deki aile planlaması uygulamaları genel olarak üç gerekçeye dayandırılmaktadır. Birinci gerekçe, ekonomiktir. Kaba Ulusal Ürün’ün yılda yüzde 7 artırılma ereği bu oranın yüzde 3’ü artan nüfus tarafından emildiği için yüzde 4’e düşüyordu. Birey başına düşen geliri daha büyük bir oranda çoğaltmak için, nüfus artış hızını düşürmek gerekiyordu. İkinci gerekçe, sağlıkla ilgilidir. Gerek gebeliği önleyici gereçlerin yaygın bir biçimde satılması ve dağıtılması, gerekse düşüklere doktorun elkoyması, Türk kadınının, özellikle kırsal alanlardaki sağlık koşullarını iyileştirmek için başvurulacak önlemler olarak düşünülmüyordu. Aileye, istemediği çocukları yapmamak konusunda yardım edilmesi aynı zamanda, çok yüksek olan bebek ölüm oranını da düşürmeyi amaçlıyordu (Fişek ve Shorter, 1968:578). Her ne kadar, bütün bebek ölümleri bildirilmiyorsa ve bu nedenle, kayıtlar çok güvenilir bir nitelik taşımıyorsa da, her 1.000 canlı doğuma karşılık 200 dolaylarında bebeğin öldüğü sanılmaktadır (Fişek, 1969:10). Üçüncü gerekçe, toplumsaldı. Aile planlaması programlarının yaygınlaştırılmasıyla, bu konuda kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki adaletsizliklerin önlenileceği umut ediliyordu.

AİLE PLANLAMASINA KARŞI OLAN DÜŞÜNCELER

Gönüllülük ilkesine bağlı olarak bir aile planlaması programının Meclis’ten geçirilmesi çabası önemli ölçüde karşıtlık yarattı. Bu program ilk olarak, dinsel gerekçelerle benimsenmiyordu. Oysa, İslâm dininde aile planlamasına karşı bir yargı yoktu. Aslında, her türlü yeniliğe her zaman karşı çıkanlar, sürekli olarak din ögesinin ardında saklanmışlardı (Yavuz, 1969). Bu kez de, “tutucu” ve “gericiler” aile planlamasına karşı çıkarken, dinsel gerekçeler öne sürüyorlardı. İkinci olarak ırkçılığı andıran güçlü bir ulusçuluk gerekçesi ile aile planlamasına karşı çıkılıyordu. Kalabalık bir nüfusun güçlü bir Türkiye için gerekli ön koşul olduğu düşüncesi, bu grubun inandığı ana ilkeydi. Gereksinmeleri karşılanmayan kalabalık bir nüfusun, güç değil, güçsüzlük kaynağı olacağı kabul edilmiyordu. Nüfus planlamasına karşı çıkan üçüncü grup, görüşlerini yabancı korkusu ve düşmanlığı

üzerine dayandırmışlardı. Bir kesim bu işte bir “komünist parmağı” olduğunu öne sürerken, başka bir kesim de aile planlamasını “kapitalistlerin oyunu” olarak niteliyordu.

AİLE PLANLAMASI PROGRAMLARININ NİTELİKLERİ

Aile Planlaması Yasası için, ortam 1963 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı tarafından hazırlanmıştı. Buna karşın, yasa, ancak 1965 yılında kabul edilebildi. Yasanın mantığı, bütünüyle, gönüllülük ilkesine dayalıydı. Ancak, gebeliğin önlenmesi konusundaki bilgilerin yayılması ve öğretilmesi sorumluluğu, devlete verilmişti. Fakat, konu çeşitli gruplar tarafından siyasal amaçlarla sömürüldü. Sağcı partilerden gelen baskılar sonucunda, programların adı bile “aile planlaması”ndan “nüfus planlaması”na çevrildi. Çünkü, ailenin kutsal olduğu ve kimsenin, hele özellikle devletin onun işlerine karışamayacağı öne sürülüyordu. Aslında, bir süre sonra da programların kapsamını daraltmak amacıyla, “nüfus planlaması”, “aile planlaması”na dönüştürülecekti.

Yasa kabul edildikten sonra, “aile planlaması klinikleri”nin devlet tarafından açılması başladı. Bu etkinliklerin çok büyük ölçüde kırsal alanlara yönltilmesine karşın, bugün bile köylerde bu konudaki gereksinmelerin bütünüyle karşılandığı söylenemez. Üstelik kırsal alanlardaki ailelerin gebeliği önleyici yeni yöntemlere alışmaları zaman aldığından (Fişek, 1974), olanaklar eşitlense bile, bir süre kent-sel bölgelerdeki ailelerin gebeliği önleyici yöntemleri kullanma oranı, kırsal alanlardaki ailenin üzerinde kalacaktı.

Konunun önemi, Türkiye’deki pek çok gönüllü kuruluşu da aile planlaması üzerine eğilmeye yöneltti.

Ülke çapında etkinlik gösteren bu kuruluşlar arasına büyük holdinglerin sahiplerinin kuruculuk yaptığı örgütlenmeler de katıldı.

Sonuçta, gerek bu resmi ve gönüllü kuruluşların çabaları, gerekse, Türkiye’deki kentleşme ve sanayileşme olgusunun belli bir eşiği aşması sonunda, 1997 nüfus sayımı, yıllık nüfus artış oranının 1990-1997 arasında binde 14.73 gibi, kabul edilebilir bir hıza düştüğünü belirledi.

Pek doğal olarak bu sonucun alınmasında, asıl etken, Türkiye’nin gelişmişlik yönünde gösterdiği gelişmeydi.

Sanayileşme, kentleşme, resmi ve gönüllü kuruluşların hizmetleri, özellikle de kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, bütün dünya üzerinde gözlemlenen sonucu vermiş ve Türkiye’deki nüfus artış hızı biraz olsun yavaşlamıştı.

6. ÖZET VE SONUÇLAR

Aile, Türkiye’de değişmekte olan toplumsal kurumların en güzel örneklerinden biridir. Aşağıda, ailedeki değişme sürecinin birtakım önemli niteliklerini özetlemeye çalıştım. Bu niteliklerin bir kısmı Türkiye’deki pek çok kurum bakımından da geçerli olarak kabul edilebilir.

İlk olarak aile, topluma tepeden inme aşıl原因 yasal ve toplumsal devrimler-

den etkilenmiştir. Bir başka deyişle, Türkiye'de aile, özellikle kentsel alanlarda "doğal", toplumsal ve ekonomik gelişmelerden etkilendiği kadar, tepeden inme yasal güdümlerle biçimlenmiştir (Erder, T., 1984).

Yine de, halâ, değişmeye karşı daha tutucu bir tavır takınan erkeklerin davranışları başta olmak üzere, aile konusunda pek çok toplumsal ve psikolojik ögenin değişmesi gerekmektedir (Başaran, 1984:160).

İkinci olarak, ailenin yapısı ile işlevleri ayrı hızlarda değişmektedir. Bir başka deyişle, yapı işlevlerden daha hızlı olarak farklılaşmaktadır. En çok sanayileşmiş bölgelerde bile, çağdaş çekirdek aile yapısı, geleneksel geniş ailenin işlevlerinden bir kısmını korumaktadır. Babanın buyrultusunun egemenliği, ailenin öteki üyelerinin özgürlüklerini kısımakta ve buna benzer "geleneksel geniş aile kalıntıları", çekirdek aileyi denetim altında tutmaktadır.

Hiç kuşkusuz Türkiye'de gençler ve kadınlar, özellikle de genç kadınlar, toplumsal değişmenin ve gelişmenin öncülüğünü yapmaktadırlar. Aile içi değişimlerde de kadının rolü belirleyici olacaktır.

Nitekim, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da kadın, Türkiye'de hem ailedeki hem de toplumdaki genel değişimin önemli bir aracı olmuştur.

Kandiyoti'nin de belirttiği gibi, "...cumhuriyet kadroları ve meslek sahipleri arasında sayıları giderek artan üniversite eğitilmiş kadınların ilk kuşağı, şüphe götürmez bir öncülük duygusu taşıyordu. Başlangıçtaki bu seferberlik, sınıf temelli olsa da, kamusal alanda kadınların varlığının meşrulaşmasında uzun dönemli bir etki yarattığı da gerçektir." (Kandiyoti, 1997:216)

TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN AİLELERİN İŞLEVLERİ

Üçüncü olarak, Türkiye'de aile, gerek geleneksel, gerekse çağdaş (modern) toplum yapılarında görmediğimiz, kendine özgü bir yapı kazanmaktadır. Bir başka deyişle, toplumun değişme süreci, dönüşüm sırasında, özel bir aile yapısı yaratmıştır. Örneğin, hızlı değişen kimi bölgelerde, anne-baba, küçük çocuklar ve annenin anne-babasının biri, ya da ikisi tarafından oluşturulan bir aile yapısı gözlemekteyiz. **Kıray**, buna "kız evlâda dayanan genişlemiş aile" diyor. Hiç kuşkusuz, ailenin ataerkil ve atasoyuna bağlı nitelikler taşıdığı Türkiye'de böyle bir aile yapısı geleneksel özelliklerle bağdaşmaz. Öte yandan, çağdaş çekirdek aile de değildir. Bu, gerek kadının anne-babasının birinin ya da ikisinin birden toplumsal güvenliğini sağlayan, gerekse ev işlerinde kadına destek olan yeni bir aile yapısıdır (**Kıray**, 1964:119).

Kıray, Türkiye'de ailenin, hâlâ bireyin, kendisini, hızla değişen bir topluma uydurmasına yardımcı olan en önemli kurum niteliği taşıdığını ve bu işlevini kentlerde de sürdürdüğünü belirtir (**Kıray**, 1984:78). Örgütlü toplumsal güvenlik etkinlikleri, çocuk bakımevleri gibi hizmetlerin gelişmediği toplumda, bireye bir ölçüde de olsa güvenlik ve destek sağlar. Dikkat edilmesi gereken nokta, ailenin bu işlevinin korunmasıdır.

Türkiye'de ailenin işlevlerini etkileyen en önemli öğelerden biri, çevredir. Kırsal alanlardaki aile, babanın egemenliği, akrabalarla ilişkiler gibi konularda geleneksel işlevlerini sürdürürken, örneğin gecekondü bölgelerinde aile, çocuklar için yüksek beklentilerin kaynağı olmaktadır.

Türkiye'deki aile, özellikle gecekondü bölgelerinde anlamlı bir değişme işlevini yerine getirmektedir. Göç olayı sonunda, ailenin tüm toplumsal ilişkileri değiştiğinden, bireyleri için yeni ve yüksek beklentiler yarattığı gibi, yeni değerlerin de kaynağı olmaktadır.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ailenin toplum içinde yüklenmiş olduğu çeşitli işlevleri ve bu arada bireyin topluma uyum sağlamasına yardım işlevini de kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya olduğu gerçeğidir (**Kandiyoti**, 1984:29-30). Çok hızlı değişen bir toplumsal-kültürel yapı, bireyi her an korumasız bırakabilir. Bu da, *anomik* bir duruma yol açarak kentleşmenin getirdiği sorunları çok daha ağırlaştırır.

Nitekim, **Kâğıtçıbaşı**, batılı araştırmacıların önyargılı bulgularını sorguladığı ve yeni bir model geliştirdiği çalışmasında, ailenin, toplumsal değişme ile birey arasındaki en önemli köprü olduğunu göstermektedir.

Pek çok farklı toplumdaki “çocuğun aile içi değeri” çalışmasının bulgularını da yorumlayan **Kâğıtçıbaşı**, bireyin toplumsallaşması yani, bireye toplumsal değer ve kuralların aktarılması sürecinde, birey ve aile arasındaki ilişkinin “bağımsızlaşma” temelinde değil, “duygusal açıdan karşılıklı bağımlılık” yönünde geliştiğini açıklıyor.

Bireyin aileden gittikçe bağımsızlaşması üzerine kurulan modellerin yetersizliğine ve geçersizliğine işaret eden **Kâğıtçıbaşı**, aile içi ilişkilerde “duygusal karşılıklı bağımlılık” modelini birey-aile-toplum etkileşimi çerçevesinde daha gerçekçi ve toplumsal realiteye daha uygun bir model olarak sunmaktadır (**Kâğıtçıbaşı**, 1996:72-97).

Kâğıtçıbaşı, ailenin, bireyin kişiliğinin ve bilişsel (zihinsel) yeteneklerinin gelişmesinde aile düzeyindeki müdahalelerin çok etkin olduğunu, Türkiye'deki bir çocuk eğitimi modeline atf yaparak belirtiyor (**Kâğıtçıbaşı**, 1996:184).

Bu modeli anlattığı kitapta ise, erken yaşta başlanan anne-çocuk eğitiminin ne denli etkin olduğunu gösteriyor (**Kâğıtçıbaşı, Bekman, Sunar**, 1993).

Böylece Türkiye'de sadece “kent hukuku dışı alanlarda” yaşayan ailelerin değil, başta hizmetlere daha kolay erişebilen kentsel aileler olmak kaydıyla, tüm halkın eğitimi açısından, belki de 1990'ların sonunda gündeme gelen sekiz yıllık temel eğitimden daha önemli, çünkü daha etkin bir yöntemin, kamu hizmetleri alanına dahil edilmesi gerekliliği ortaya çıkıyor.

Pek doğal olarak örgün eğitimi bile doğru dürüst sağlayamayan ve böylece önemli bir kamu hizmeti alanını, cemaatlere ya da dershanelere veya özel girişimin başka örgütlenmelerine bırakan devletin, böyle bir radikal atılımı yapma olasılığının çok yüksek olmadığı düşünülürse, Türkiye'de aile aracılığı ile toplumsal değişimin sarsıntı ve çalkantılarının önlenme şansının da ne denli az olduğu da ortaya çıkar.

Yine de aile konusunun, birey-toplum ilişkilerinde anahtar olduğunu ve devletin gerek örgün eğitim, gerekse çocuğa ve aileye yönelik öteki hizmetler aracılığı ile 21. yüzyıl Türkiye'sinin oluşumuna önemli katkılarda bulunabileceğine işaret etmeden geçemiyorum.

Aslında belki de, eğitimin ve aile-çocuk hizmetlerinin, devletin toplumu bi-

çimlendirmesinde, yasalardan ve yaptırımlardan bile daha güçlü, en azından cemaatlara bırakılamayacak denli önemli bir araç olduğunu vurgulamak istiyorum.

Yarım yüzyılı aşkın bir süredir yerleştirmeye çalıştığımız ve kör total yürüttüğümüz çok partili demokrasinin temeli olan “seçmen” vatandaşımız ailede nasıl yetişiyor acaba?

Ailenin temel direği olan kadın, ne yazık ki günümüzde hâlâ özgürlükleri ve kişiliği toplumsal ve ekonomik baskı altında tutulan bir konumdadır. Gelişen kitlesel iletişim araçlarımız, kadının bu baskı altında tutulan kimliğine uygun bir “çeşitlilik” göstermektedirler. **Ümit Meriç Yazan**’ın deyimiyle, “Günümüz Türkiye’si’nde medyada kadın çeşit çeşit kılıflara sokulup üzerinde sayısız anlamlar üretilen kimliksiz bir varlık halindedir.” (Yazan, 1997:202)

İlgili bölümlerde anlatıldığı ve rakamlarla açıkça gösterildiği gibi, “çalışan kadın” aynı işi yapan erkeklere göre daha düşük ücret almaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’deki aile yapısında ne yazık ki, kadın, toplum içindeki “ikinci sınıf vatandaş” kimliğini henüz yırtamamıştır.

Türkiye çapındaki bir araştırmanın bulgularına göre halkın üçte ikisi çocuklarını dövüyor. Eşlerini döven erkeklerin bulunduğu aileler ise halkın yarısı. Yine ailelerin yarısının çocuğu, okulda öğretmenlerinden dayak yemiş. Halkın yarısı çocukların dövülmesini gerekli görüyor, dörtte biri de erkeklerin karılarını dövmesini olağan karşılıyor (Kongar, 1992:106-110).

Bir başka biçimde söylemek gerekirse, “seçmen vatandaşlarımız” dayakla büyüyor ve dayığı günlük yaşamın ve eğitimin bir parçası olarak görüyor.

Türkiye 21. yüzyıla, böyle bir aile yapısının yetiştirdiği seçmenlerle, demokrasiyi işletmek ve insan haklarını yaygınlaştırmak savıyla giriyor.

Beşinci Kesim

TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL YAPININ VE DEĞİŞMENİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bölüm X

SONUÇ

*Durgun Bir Baskı Düzeninden, Eylemli Toplumsal Yapıya Geçiş.
Altyapı ile Üstyapı Arasındaki Etkileşim.
Türk Toplumunun Kendine Özgü Nitelikleri. Sonuç.*

*İlim ilim bilmekdür ilim kendin bilmekdür
Sen kendüni bilmezsın yâ nice okumakdur
Okumakdan ma'ni ne kişi Hakk'ı bilmekdür
Çün okudın bilmezsın ha bir kuru ekmekdür
Okudım bildüm dime çok tâat kildum dime
Eri Hak bilmez isen abes yire yilmekdür
Dört kitabun ma'nisi bellüdür bir elifde
Sen elifi bilmezsın bu nice okumakdur
Yiğirmi dokuz hece okusan ucdan uca
Sen elif dırsın hoca ma'nisi dimekdür
Yunus Emre dir hoca gerekse bin var hacca
Hepisünden iyüce bir gönüle girmekdür*

Yunus Emre

1. ULUS-DEVLETİN KURULUŞU: KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ

Merkezi bir feodal imparatorluk olan kozmopolit Osmanlı Devleti kuramsal biçimiyle değişmeyi önleyici niteliklere sahipti. Bu yüzden toplumsal ve ekonomik gelişmeyi engelliyordu. Değişmenin sürekli olarak engellenmesi olanaklı olmadığı için, Osmanlı düzeni 16. yüzyıldan sonra özelliklerini yitirmeye başladı.

Toplumun içine girdiği değişme süreci sağlıklı bir toplumsal ve ekonomik evrimleşmeden çok, bir bozulmaydı. Çünkü devlet, güçlü toplumsal ve ekonomik grupların ortaya çıkmasını engellemek için sürekli bir çaba içindeydi. Bu yüzden Osmanlılardaki sınıfsal yapı, toplumsal ve ekonomik ölçütlere göre değil, siyasal ölçütlere göre belirlenen bir niteliğe sahipti (Mardin, 1969:95-106). Bir başka deyişle, Osmanlıların sınıfsal nitelikleri toplumsal ve ekonomik yapının bir sonucu değil, siyasal yapının bir ürünüydü.

Siyasal olarak üç temel sınıf vardı. Birincisi yönetici sınıfı. Bu sınıf Sultan-Halife ve onun, asker ve sivil bürokratlarından oluşuyordu. İkinci sınıf, yönetilenlerdi. Bunlar da tarımsal nüfus ile kentlerdeki tüccar ve zanaatkarlardan oluşuyordu. (Bunların bazıları sonradan “ara sınıflar” a katıldılar.) Üçüncü olarak “ara sınıflar” ı görüyoruz. Bunlar da “eşraf” ve “âyân” denilen yerel önderlerden oluşuyordu. Bu “ara sınıflar”, bozulan toprak düzeni ve bürokrasi sonunda güçlenmişlerdi. Tarımsal ürünü ve tarımsal nüfusu tam anlamıyla denetleyemedikleri için, yönetici sınıfla, sömürülen tarım kesimi arasında ancak “aracılık” görevini yerine getiriyorlardı. Bir kısmının küçük oranda ticaret ve mamul madde üretimiyle uğraşmasına karşın, anlamlı bir sermaye birikimi oluşturamamışlardı.

Öte yandan, merkezî güç, ideolojik bütünlüğe sahip bir bürokrasi biçiminde, “kendi içinde” ve “kendisi için” bir sınıf durumuna gelmişti. Bu merkezî iktidarın önemli bir kesimi, daha sonra, “ara sınıflar” la birleşerek, Atatürk İhtilali’nin (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimler) ardındaki temel toplumsal ve ekonomik güç kaynağını oluşturmuştu.

OSMANLILARIN ÇÖKÜŞÜ

Bu arada Batı toplumları başarılı bir biçimde gerçekleştirdikleri aydınlanma ve sanayi devrimleri ile kapitalistleşme süreci içinde hızla yol alıyorlardı.

Oysa, değişme yönündeki baskılarla, devletin kısıtlayıcı denetiminin çatıştığı Osmanlı toplumu, İmparatorluğun gittikçe büyüyen mali ve askerî gereksinmelerini karşılayamaz olmuştu. Bu çıkmazın ardında yatan temel neden, ilerleyen tekniğe bağlıydı. 15. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı ordusuna ateşli küçük silahların sokulmuş olması, piyadeyi askerî örgütlenmenin temel taşı durumuna getirmişti. Bunun sonucu olarak, süvari (sipahi ve adamları) önemini yitirmeye başladı. Bu değişme ise, orduya atlı asker veren toprak sisteminin işlevini ve önemini azalttı. Sonuç olarak, toprağa dayalı Osmanlı yapısı bozulmaya başladı (Karpas, 1973b:33-34). Batı’nın ekonomik bakımdan ilerlemesi, Batı ülkelerinin askerî üs-

tünlüğüyle sonuçlandı. Böylece, İmparatorluk gittikçe, Batı'nın denetimi altına girmeye başladı. Batı'nın ekonomik, mali ve askeri denetimi, çeşitli etnik gruplar arasında gelişen ulusçuluk akımlarıyla da birleşince, Osmanlıların çöküşü hızlandı.

Yabancı ekonomilere bağımlı bir kapitalist sınıfın doğmakta oluşu, yerli imalat çabalarını, daha bu çabalar emekleme dönemindeyken öldürdü. Yerli imalatçıların, Avrupa ekonomisi ile yarışması olanaksızdı. Çünkü, teknik geri, sermaye yetersizdi. Ayrıca, kapitülasyonlar yoluyla Batılılara tanınan hukuksal, ekonomik ve mali ayrıcalıklar da böyle bir yarışmayı iyice olanaksız kılıyordu.

“DEVLETÇİ-SEÇKİNCİLER”İN ORTAYA ÇIKIŞI: ULUS-DEVLET MODELİ

Bu gelişmelerin sonunda, Batı'dakinin tersine, yönetilen sınıf değil, yöneten sınıf kendi arasında farklılaşmaya başladı. Askeri ve sivil bürokrasi, Sultan-Halife'ye (Padişah'a) karşı güçlü bir grup niteliğiyle ortaya çıktı. Sultan-Halife'ye karşı bürokratların yürüttüğü uğraş, halk tarafından desteklenmiyordu. Çünkü, altında, halkı ilgilendiren toplumsal ve ekonomik gelişmeler yatmıyordu. Uğraşın temel niteliği, Padişah'a karşı ideolojik olarak koşullanmış bir bürokrasinin Batı'dan aktardığı ve toplumla ilişkisi olmayan anayasacılık düşüncelerini uygulamak istemesiydi (Soysal, 1974:22-24; 27-28). Padişahın eski köleleri, ideolojilerinin etkisiyle, İmparatorluğun kurtarıcıları rolünü benimsemişlerdi. Bu dönüşüm, yenilikler için devletin gücünü kullanan “devletçi-seçkinci” grupları ortaya çıkardı. “Devletçi-seçkinci” grupların oluşması, “diyalektik olarak”, Batılılaşma çabalarına karşı “gelenekçi-liberal” tepkileri yarattı. Tepkiler, Osmanlı geleneğinin temsilcisi olarak, dine dayanıyordu.

Devletçi-seçkinciler, “İttihat ve Terakki” kanalıyla İmparatorluğun denetimini ellerine geçirdiler. Bunların genel yaklaşımı Batı yanlısı olduğundan, Batı'nın ekonomik kalkınmasına koşut olmak üzere, ulusal bir burjuvazi yaratılmasını desteklemek istediler. Fakat, “İttihat ve Terakki” iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşı başladı. Bu yüzden de, ulusal bir burjuva sınıfı yaratılması için gerekli toplumsal ve ekonomik çabaların güdümlenmesi için yeterli zaman kalmadı.

Eski siyasal düzeni değiştirmeye yönelik Atatürk İhtilali de (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimler), Batılılaşma yolunda aynı çizgiyi izledi. Çağa uygun bir ulus-devlet kurmaya ve daha 1919'da Padişahı ortadan kaldırmaya karar vermiş olan **Mustafa Kemal (Erikan, 1971:10-11)**, ulusal ekonomik kalkınmayı da ulusal bir sermaye sınıfı yaratarak gerçekleştirmeyi öngörmüştü. Bağımsızlık Savaşı'nın emperyalizme karşı olan niteliği, Atatürk'e, Batı'nın ekonomik denetiminden de kurtularak ulusal bir ekonomi kurma konusunda büyük olanaklar hazırlamıştı. Öte yandan, gene Bağımsızlık Savaşı sırasında “devletçi-seçkinci” bürokratlar ile “ara sınıflar”ın gerçekleştirdikleri birlik, ulusal bir burjuvazi yaratılırken, desteklenecek grup ve sınıfları da belirlemişti.

Böylece, Osmanlı-Türk değişme ve gelişme çizgisi, sermaye birikimini gerçekleştirmek yolunda, Batı modelini yakalamak amacıyla, Batı'da gerçekleşmiş olan

sürecin tam tersini uygulamaya sokuyordu: Aydınlanma ve sanayi devrimleri sonunda belirginleşen kapitalistleşme sürecinin sonucu olan “ulus-devlet” ve onun altında yatan, Milliyetçilik, laiklik, cumhuriyet, halkçılık gibi kavramlar, tepeden inme reformlarla oluşturularak, sermaye birikimi sağlanmaya çalışılacaktı.

Bir başka biçimde söylemek gerekirse, Batı’da kendiliğinden oluşan ekonomik gelişmenin sonucu ortaya çıkan toplumsal ve siyasal kurumlar, yeni Türkiye’de bu gelişmenin desteği olmadan tepeden inme kararlarla kuruluyor ve bu yapının ekonomik değişme ve gelişmeyi üretmesi bekleniyordu.

Böylece Osmanlı’nın kaçırmış olduğu “aydınlanma ve sanayileşme treni” yeni “ulus-devlet” tarafından “kısa yoldan” yakalanmaya çalışılıyordu.

ULUSAL BURJUVAZİ YARATMA ÇABALARI

Birtakım bürokratlarla, ticaret ve küçük imalat yapan kimi “ara sınıf” üyeleri, (âyan, eşraf), daha 1922 yılında emperyalizme karşı ulusal bir ekonominin çekirdeğini oluşturmak için dış ticaret şirketleri kurmuşlardı (İlkin, 1971:221; 229-231). **Mustafa Kemal Atatürk**, Osmanlıların siyasal ve kültürel birikimine karşı devrimci bir yaklaşım uygularken, toplumsal ve ekonomik birikime evrimci bir anlayışla yönelmişti. Bir başka deyişle, siyasal ve kültürel yapılar zorla değiştirilirken, o günkü toplumsal ve ekonomik yapı zorunlu olarak, ulusal bir ekonominin başlangıç noktası olarak kabul edilmişti.

Ulusal bir ekonomi yaratmak için izlenen yol, ülkenin yabancı denetiminden kurtarılması ve devletin sermaye sınıfını desteklemesiydi.

O günkü toplumsal, ekonomik ve ideolojik koşullar altında bu amaçlara varmak için bulunabilen tek çözüm, siyasetçi bürokratlarla “eşraf” ve “âyan”ın bütünleşmesinin sağlanmasıydı. Böylece, “devletçi-seçkinciler”le, yerel önderler arasında bir birlik doğdu. Geniş halk kitleleri yine bu birliğin dışında kalmışlardı (Özek, 1968:148-150).

Aslında, **Mustafa Kemal Atatürk**, ülkenin kurtarıcısı olarak çeşitli sınıf ve gruplar arasında önemli uzlaşmalar sağlamıştı. Örneğin, “Terakkiperver Fırka” denemesinden önce ve sonra, “devletçi-seçkinciler”le “gelenekçi-liberaller”, onun liderliği altında yan yana yaşadılar. Öte yandan, “gelenekçi-liberal” cephe içindeki gerici-dinci gruplar bütünüyle bastırılmışlardı. Sosyalistlere gelince, devrimin ilk yıllarında bunlar da **Mustafa Kemal Atatürk**’ün destekçileri arasındaydı (Çavdar, 1974:157-158). Böylece, **Atatürk**’ün tartışmasız liderliği, bir ulusal bütünlük simgesi olmuştu.

Merkezî güç ile ekonomik ve siyasal birlik kuran “ara sınıflar”, bu başarılarından pek sevinçliyidiler. “Ara sınıflar” ile bürokrat siyasetçiler (o dönemde siyaset adamlarıyla bürokratlar arasında bir fark yoktu) arasındaki işbirliği, bir sermaye sınıfının yaratılmasına doğru geliştikçe “devletçi-seçkinciler” ile “gelenekçi-liberaller” arasındaki farklılaşma, **Atatürk** döneminde bile su üstüne çıkmaya başladı. “Devletçi-seçkinciler”, devletin, bütünüyle ekonomik yapıyı denetlemesini öngörürlerken, “gelenekçi-liberaller”, devletin özel girişimi yalnızca desteklemesini istiyorlardı. Ülkenin, toplumsal ve ekonomik değişmesinin daha önceden belirlenmiş ana çizgileri bu konuda “gelenekçi-liberaller”den yanaydı. Bu nedenle İs-

met İnönü tarafından temsil edilen “devletçi-seçkinci” görüşler yenilgiye uğradı. Gerçekten de kapitalist sınıfın çekirdeği oluşunca, Ekim 1937’de, Başbakanlığa, **İsmet İnönü**’nün yerine bürokratlar arasında “gelenekçi-liberal” yaklaşıma en yatkın kişi olan **Celâl Bayar** getirildi. Bu değişiklik aynı zamanda **İsmet İnönü** ile **Atatürk** arasında, ekonomik sorunlara ilişkin görüş ayrılıklarını da yansıtıyordu (Selek, 1975). Daha sonra 1946 yılında **Celâl Bayar**’ın Demokrat Parti eyleminin önderi olması rastlantı değildir. **Celâl Bayar**, **Atatürk** döneminden beri bürokrasiye “gelenekçi-liberal” düşüncelerin savunuculuğunu yapan kişiydi.

Sermaye sınıfının çekirdeği, **Atatürk**’ün ölümünden sonra, savaş ekonomisi koşulları altında daha büyük bir hızla gelişti. Her ne kadar, **Atatürk**’ün ölümünden sonra **İnönü** Cumhurbaşkanı olduysa da, artık toplumsal ve ekonomik yapı, özel girişime dayalı bir biçimde geliştiğinden, genel gidişte önemli değişimler yapmak olanağı kalmamıştı. Böylece, burjuvazinin gelişimi, devlet desteğine ek olarak sermaye toplanması için yasaici ve dışı bütün yolların da kullanılmasıyla, İkinci Dünya Savaşı sırasında iyice hızlandı.

Demokrat Parti’nin kurulması başka ögelerin yanında, artık bütünüyle ortaya çıkmış bir sermaye sınıfının da ürünüydü. Büyük toprak sahipleri (toprak ağaları), tüccarlar, işadamları, bu partiyi destekliyorlardı. Demokrat Parti, merkezi gücü temsil eden Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı kurulduğundan, “devletçi-seçkinciler”, çevreden gelen “gelenekçi-liberaler” tarafından yerlerinden edildiler (Mardin, 1973). Tek parti yönetiminden bıkmış olan halk da, içtenlikle Demokrat Parti’yi destekliyordu. Böylece sermaye sınıfına dönük bir parti, halkçı bir eylemin önderi rolünü oynadı.

Toplumsal kapitalizm çizgisinde gelişmesi Demokrat Parti tarafından dört biçimde hızlandırıldı. *İlk olarak*, kırsal kesimdeki kapitalistleşme, tarımın makineleşmesiyle gerçekleştirildi. *İkinci olarak*, hükümetin bütün etkinlikleri, özel girişimin desteklenmesine yöneltildi. Bürokratlar, siyaset adamları ve kapitalistler arasındaki işbirliği, özellikle devlet ihaleleri ve kredi olanakları ile çimento, demir vb. gibi kıt malların dağıtılmalarında son derece etkin bir biçimde kullanıldı. *Üçüncü olarak* kalkınmanın finansmanı “enflasyonist” yollarla sağlanarak, ulusal gelirin adil olmayan dağılımı gerçekleştirildi. Böylece sermayenin belli ellerde toplanması süreci hızlandırıldı. *Son olarak* da, yabancı sermayenin yurda girmesi desteklenerek ve geniş ölçüde yabancı krediler kullanılarak, gelişen burjuvazinin Batı kapitalizmi ile bütünleşme olanakları sağlandı. “Ulusal burjuvazi” denilen sınıf zaten yabancı firma temsilcilikleri ve ithalat-ihracat şirketleri biçiminde gelişmekte olduğundan bu bütünleşme kısa bir sürede gerçekleştirildi. Böylece kapitalist sınıf geliştikçe, Türk ekonomisinin dışa bağımlılığı da arttı.

Demokrat Parti iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra da, yukarıda açıklanan bu eğilimler bir kısım etkilerini, “karma ekonomi” anlayışı çerçevesinde sürdürdü. Kapitalist oluşum “planlı dönemde” de, hızlanan bir biçimde gelişti. Çünkü, ekonominin bu yönde daha hızlı ilerlemesi için gerekli nesnel koşullar 1960 darbesi ile sağlanmıştı (Rozaliyev, 1970:95-119). 1960 darbesinden sonra, kapitalizmin yapısı “sosyal refah devleti” ilkesi çerçevesinde güdümlenmişti. Bu, kapitalist sınıfın kârlarını, işçiler ve memurlar gibi, toplumun öteki kesim ve sınıflarıyla paylaş-

maya zorlanması demektir. Bu paylaşma, “özel girişim”in toplum içindeki varlığını sürdürebilmesi için tek yol olduğundan, kapitalist sınıfın en gelişmiş kesimleri, kendilerini, “sosyal refah devleti” anlayışının gerektirdiği koşullara çabucak uydurdular. Yoksa denetimsiz kapitalist sömürü, bir süre sonra toplumsal ve siyasal patlamalara yol açabilirdi. Aslında 1960 darbesinin kendisi de kapitalizmin denetimsiz bir biçimde gelişmesine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve ortamı “sosyal refah devleti” ilkelere uygun bir biçimde hazırlamıştı.

Fakat, toplum 1960 sonrasında da hâlâ, model alınan Batı’nın eriştiği demokratik olgunluk aşamasına gelememişti. 1961 Anayasası’nın getirdiği haklar ve özgürlükler, hem azınlıkta kalan radikal gruplar tarafından iyi kullanılamadı, hem de çoğunluğu kazanan politikacılar tarafından, “bu Anayasa ile ülke yönetilmez” biçimindeki bir propaganda ile sürekli yıpratıldı.

Aslında yıpranan, çağdaş demokratik yapı idi.

Sonuç, önce 12 Mart 1971 müdahalesi, daha sonra da 12 Eylül 1980 müdahalesi ile, askerî bürokrasinin, çağdaş kurumları törpülemesi ve gerek işçi örgütlenmelerinin gerekse temel insan hak ve özgürlüklerinin önünü kapayan Anayasal değişiklikleri uygulamaya koyması oldu.

12 Eylül müdahalesi, ayrıca, siyasal İslam’a da özel bir destek vererek, gerek yurt içindeki gerekse yurtdışındaki dine dayalı siyaset uygulamalarını güçlendirdi.

Özal dönemi, “sınırsız sömürü” ilkesini, dine dayalı politika ile bütünleştirerek, Türkiye’nin kapitalistleşme sürecini “vahşi sömürü” dönemlerini andıran bir biçimde yeniden yapılandırdı.

Bu dönemde gerek dış dünya ile ekonomik bütünleşme, gerekse içerde, bürokrasi ile burjuvazinin “rüşvet ve yolsuzluk” bazında da açık işbirliği yaşandı.

Böylece 21. yüzyılın eşiğinde, iki çelişik sonuç aynı anda topluma egemen oldu:

Bir yandan demokrasiye destek vermesi beklenen kapitalist gelişme ve sermaye birikimi hızlanırken, öte yandan, siyasal İslam’ın güçlenmesi ile demokratik rejimin şeriatı dayalı bir yapıya kaydırılması eğilimleri arttı.

Rejim bunalımının gündeme gelmesi, askerleri yeniden bir müdahaleye, ama bu kez anayasal sınırlar içinde yumuşak bir müdahaleye yöneltti. Sonuçta, sadece sekiz yıllık temel eğitim konusunda biçimsel bir program değişikliği dışında hiçbir önemli yapısal atılımı içermeyen bir hükümet değişikliği gündeme geldi.

Bu durumda, “kent hukuku dışı alanlarda” yaşayan yağmacı kültürün temsilcisi olarak kent halkıyla tabanda, rüşvetçi ve yağmacı bürokratlar ve mafya ile tavanda bütünleşen siyaset, sadece sermaye birikimini kurallarına göre oluşturma işlevi bakımından değil, aynı zamanda ülkenin genel yönetimi bakımından da tıkanmış bir görünüme girdi.

Bu nedenle de Türkiye’deki sermaye birikimi süreci, çağdaş bir “sosyal refah” anlayışı ile değil, 19. yüzyıldakini andıran bir “vahşi kapitalizm” çerçevesinde yeniden ivme kazandı.

Sovyetler Birliği’nin çöküşü sonrası dünyaya egemen olan “küreselleşme” anlayışı, bu oluşumun dış etmenleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Fakat ülkenin, geniş kitlelerin yoksullaşmasına ve üstelik kural ve hukuk dışı yağmaya da-

yanan bu sistemi uzun süre taşıyabilmesi olanaklı değildir. Hiç kuşkusuz bu gerçeği fark eden kapitalist çevreler de, hem laik-demokrasi, hem hukuk devleti ve hatta hem de sosyal devlet kavramları açısından olumlu tavır belirleyen bir konuma girmişlerdir.

Anayasal ve yasal önlemlerle önleri tıkanmış görülen işçi örgütleri de, bu engelleri yavaş yavaş aşmakta ve geçmişten aldıkları bazı derslerle, 21. yüzyıl Türkiye'sinin biçimlenmesinde yavaş yavaş yeniden güçlenmeye çalışmaktadırlar.

21. yüzyıl Türkiye'sinin en önemli ittifakının kapitalist sınıflar arasında demokrasi üzerinde olacağı ve gerek sermaye sınıfının, gerek işçi sınıfının çeşitli kesim ve gruplarının, demokrasinin doğrudan bir soygun düzeni olmadığı konusunda "temsili demokrasi"nin de tartışıldığı ortak bir platformda buluşacağı rahatlıkla söylenebilir.

2. TARIMDA GELİŞMELER

Tarım kesimindeki kapitalist gelişmeler ilk olarak, toprakların büyük işletmelerin elinde toplanmasına yol açtı. Örneğin, 1912 yılında 11-50 dönüm toprağa sahip işletmeler yüzde 40 ile işletmeler arasındaki en büyük yere sahipken, 1970'lerde bu oran yüzde 27'ye düşmüştür (D.İ.E., 1973a:83). Tarımda kapitalizmin gelişme sürecinin ardında yatan gerçekler şöyle sıralanabilir: 1940 ile 1995 yılları arasında, traktör sayısı 100 kattan fazla artmıştır. Traktörle işlenen toprak alanının artış oranı da çok yüksektir. Traktörle işlenen toprakların tüm işlenebilir topraklara oranı da 1970'lerde 40 kat büyümüştür. 1965 ile 1972 yılları arasında tarımda kullanılan yapay gübre dört kat artmıştır. Gübrelenen toprak alanı beş kat, bu alanın toplam tarım toprakları içindeki oranı ise altı kat çoğaltılmıştır. Öte yandan, tarım kredileri de 1965-1972 yılları arasında dört kat (D.İ.E., 1974:188-189; 201), 1975-1982 arasında ise altı-yedi kat yükselmiştir (D.İ.E., 1983:234). 1995'te tarımdaki toplam kredi miktarı 500 trilyon lirayı bulmuştur. Krediler, kapitalist gelişmeyi sağlamak amacıyla, genellikle büyük işletmelere verilmiştir. 1968 yılında tarım işletmelerinin yüzde 30'unu oluşturan kuruluşlar, tarım kredilerinin yüzde 82'sini kullanmaktaydı (Köksal, 1971). Doğu Anadolu'da ise tüm işletmelerin yüzde 2.4'ünü oluşturan büyük kuruluşlar, hemen hemen tüm tarım kredilerini denetimleri altında tutmaktaydılar (Beşikçi, 1970:486).

Yukarda kısaca açıklanan bu gelişmeler, ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısında önemli sonuçlar doğurdu. "Ara sınıflar"ı oluşturan dünün "âyân" ve "eşraf"ı, bugünün nüfuzlu toprak ağaları ve tarım işletmecileri durumuna geldi. Bunlar, yalnızca siyasal güç sahibi olmakla da kalmadılar. Tarımdan, ticarete, bankacılığa ve sanayi kesimine sermaye aktarmaya başladılar.

Aslında bu gelişme, 1930'lardan itibaren ivme kazanan sanayileşme politikalarının bir sonucu olarak da görülebilir. Yeni ulus-devleti kuranlar, ekonomik politika olarak, sermaye birikimini sağlamaya çalışırken, bunu bir yandan devletin desteği ve yönlendirmesinde özel kesimin güçlendirmesi hedefi üzerine oturtmuşlar, öte yandan tarımdan sanayiye önemli bir kaynak aktarımının ana çizgilerini de belirlemişlerdir.

1930'lu yıllarda, dünya konjonktürünün de etkisiyle, Türkiye'de tarım kesimi

de büyük maliyetler ödemiş, tarımsal üretim gerilemiş, mülkiyet yapısında, büyük çiftliklerden yana bir merkezileşme eğilimi iyice belirginleşmiştir.

Pamuk, bu oluşumun, 1930'ların ikinci yarısında tersine döndürüldüğünü ve tarımdaki asıl (yoksullaşmaya dayalı) değişimin İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen politikalar sonucunda ortaya çıktığını gösteriyor (**Pamuk**, 1988).

Hiç kuşkusuz, çok partili dönemin başladığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bu değişimin faturasını, durumu düzeltmek için gösterdiği bütün çabalara karşın yine de Cumhuriyet Halk Partisi ödemiştir (**Pamuk**, 1988:108).

Tarımdaki değişme ve gelişmelerin, Türkiye'deki siyaseti de büyük ölçüde etkilediği, pek çok yorumcunun işaret ettiği tarihsel bir gerçektir. Aslında "bir adam bir oy" ilkesine bağlı olan çok partili dönemin, 1950'li yıllarda nüfusun büyük çoğunluğunu barındıran tarımdan önemli ölçüde etkilenmiş olması doğal bir sonuçtur.

Toprak, İmparatorluk'tan "ulus-devlet"e geçişte tarımın sermaye birikimine olan katkısını şöyle anlatıyor:

"19. yüzyılın sonlarından itibaren yapısal değişim sürecini yaşayan Türkiye tarımı gerek dünyada, gerek Türkiye'de yaşanan siyasal ve ekonomik krizi aşmak durumundadır.

"20. yüzyılın ilk yarısı iki dünya savaşı görür. Bir büyük buhran atlatır. Türkiye on yılı aşkın savaşı. Ülke siyasal açıdan büyük değişikliklere uğrar: Meşrutiyet, ardından Cumhuriyet kurulur. Yitirilen topraklar nüfusu daraltır, iç pazar ölçeğini küçültür. Kalan nüfus askerî ve coğrafi anlamlarda sürekli seferberdir. Bir yandan beşerî sermaye tükenirken öte yandan insan-toprak ilişkisi bozulur.

"Yüzyılın ikinci çeyreğinde, ulus-devletle birlikte tekrar görelî istikrara kavuşulur. Çeyrek yüzyılda işgücü darboğazı aşılır. "Seferberlik" sona erer ve insan-doğa dengeleri yeniden kurulur.

"Yine yüzyılın ikinci çeyreğinde, buhran yılları olmasına ve II. Dünya Savaşı yaşanmasına karşın, daralan iç pazara bütünsellik kazandırılır. İzlenen neomerkantilist politikayla parasal iç dengeler kurulur..

"Yüzyılın ilk yarısının engebeli dönemi II. Dünya Savaşı ertesi dünya konjonktüründeki olumlu gelişmeler sonucu sona erer ve dünya ekonomisi düzlüğe çıkar. Türkiye ekonomisi (ve tarımı) da bu yeni düzenden payına düşeni alır ve yarım yüzyıllık yapısal birikim sayısal verilere yansır." (**Toprak**, 1988:34-35)

Böylece tarımdaki kapitalistleşme süreci, artık ülkenin sanayileşmesine de katkıda bulunacak birikime kavuşur.

TARIMDAKİ KAPİTALİST GELİŞMENİN SONUÇLARI

Tarımdaki kapitalist dönüşüm "devletçilik" yaklaşımına uygun olarak, devletin desteğinde başlamış ve gelişmiştir (**Tekeli, İlkin** 1988; **Ertürk, Recep**, 1997:69-75). Bu gelişmeler Türk toplumsal ve ekonomik yapısı bakımından en azından beş önemli sonuç doğurmuştur. *Birinci sonuç*, Osmanlılardan gelen "ara sınıflar"ın, yüksek bürokratlarla birleşerek ülkenin yönetimine elkoymasındır. Bu durum, tarım kesiminde büyük değişmelerin oluşmasını engellemiştir. Eski egemen güçlerin, daha da gelişerek ülke yönetimine katılmaları sonucu, tarım kesimi, toplumsal ve ekonomik olarak ancak yavaş yavaş ve Osmanlı geleneği çizgisine uygun bir ev-

rim göstermiştir. Örneğin, toprak reformu, devletçi-seçkinçi çevreler tarafından, en çok üzerinde durulan reform olmasına karşın, bir türlü uygulama alanına konulamamıştır (Özgür, 1972:166-168). Tarım kesiminin yavaş evrimleşmesi Atatürk İhtilali'nin siyasal ve kültürel yanlarına da ters düşmüştür. *Hiç kuşkusuz, tarım kesiminin bu yavaş değişme süreci, genç Cumhuriyet'in siyasal ve kültürel devrimlerinin halk tarafından geç ve güç benimsenmesinin en önemli nedenlerinden biridir.*

Kırsal alanların eski toplumsal ve ekonomik yapıyı sürdüren niteliği, eğitim yoluyla yapı değişikliğine gidilme çabalarını da önemli ölçüde engellemiştir. 1940 sıralarında, köylerdeki geleneksel güç dengesini ve kullanılan teknolojiyi değiştirmeye yönelik "köy enstitüleri" eylemi, bu nedenle başarısız kalacaktı. Köy enstitüleri programı uygulanmaya başlandığı zaman, kırsal alanlardaki güç dağılımı, yüzyıllar önceki geleneksel yapının temel niteliklerini yansıtıyordu. İşte bu yapı, köy enstitüleri çabasını da boğdu (Tonguç, 1970:35). 1960 darbesinden sonra girilen "toplum kalkınması" çabaları da, aynı nedenle, başarısızlıkla sonuçlandı (Geray, 1967:200-203).

Tarımdaki kapitalist gelişmelerin *ikinci bir sonucu* kırsal kesimde yaşayan büyük kitlelerin yoksullaşması oldu (Geray, 1974:48-54). Makineleşme ve toprakların büyük işletmeler elinde toplanması eski derebeylik düzenini bir ölçüde sarsmıştı. Bu yüzden eski düzenin sağladığı sınırlı toplumsal ve ekonomik güvenlik de ortadan kalkmıştı (Bozarslan, 1966:15-18). Böylece tarım kesiminde özgür işgücü ortaya çıktı ve kentsel alanlara göç başladı. Bu her iki gelişme de bugünkü toplumsal ve ekonomik yapımızın temel belirleyicileri arasındadır.

Üçüncü sonuç, tarımsal üretim etkinlikleri sonunda belli bir sermaye birikiminin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu sermaye, daha sonra ticaret, bankacılık ve sanayi için kullanılmaya başlandı. Böylece, kaynak aktarılmasının yetersizliğine karşın, yine de ülkenin sanayileşme sürecinde bir işlev sahibi oldu.

Dördüncü bir sonuç da, pek çok köylerin kendi kendine yeter ekonomik niteliklerinden kurtularak pazar ekonomisi ile birleşmesiydi. Bu birleşme pek çok köyün toplumsal yaşamının çağdaşlaşmasına (modernleşmesine) yol açtı (Tütengil, 1969:15-17; Balaman, 1969:287). Toplumsal yaşamın çağdaşlaşması da köylülerin siyasal bilinçlerinin gelişmesine neden oldu. Böylece, tarımdaki kapitalist gelişmeler, kırsal alanlarda yaşayan halkın daha geniş bir siyasal katılımına ortam hazırladı (Ozankaya, 1971:228-229).

Beşinci bir sonuç ise, tarımdaki derebeyi benzeri (yarı-feodal) ilişkilerin belirlediği toprak ağalığı olgusunun 21. yüzyılda varlığını yitirmek üzere oluşudur.

1980 sonrası yaşanan ekonomik gelişmeler 21. yüzyıl Türkiye'si açısından tarım kesiminin de artık sanayi ülkelerindeki yapıya yavaş yavaş yaklaştığını göstermektedir.

Bu konuda çok önemli bir dönüm noktası, Türkiye'nin 1995 yılında Gümrük Birliği'ne girmesidir. Özellikle tarım ürünleri konusundaki korumacı gümrük duvarlarının kaldırılması, Avrupa pazarları ile bütünleşen Türkiye'de, tarım kesimi açısından çok vahim sonuçlar doğuracak gibi gözükmektedir. 1998 yılından itibaren başlayan uygulama, Türkiye ekonomisini de Türkiye tarımını da derinden etkileyecek gibi gözükmektedir.

3. SANAYİDE GELİŞMELER

Osmanlıların güçsüz ve yabancı denetimindeki ekonomisi, Cumhuriyet döneminde, devlet tarafından, elli yıl boyunca geliştirilmeye çalışıldı. 1915 yılında sayıları ancak 264 olan sanayi işletmeleri 609 kat çoğalarak, 1968 yılında 160.772'ye ulaştı (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 1973:437). Öte yandan yatırımlar da 1948-1973 dönemi içinde sabit fiyatlarla 15 kat, piyasa fiyatlarıyla ise 60 kattan çok arttı. 1973-1974 yıllarında toplam yatırımların ancak yüzde 12'si tarıma yöneltildi. İmalat sanayii ise, bu yatırımların yüzde 32'sini kullanmıştı. Toplam sanayi yatırımları, tüm yatırımlar içinde yüzde 42'ye vardı. 1979-1983 arası, tüm sabit sermaye yatırımlarının dörtte biri imalat sanayiine yapılmıştı. Bunun yüzde 45'i özel kesim tarafından gerçekleştirilmişti (D.P.T., 1984:19).

Öte yandan, "Kaba Ulusal Ürün" içinde tarımın gittikçe düşen payı ile sanayinin gittikçe artan payı 1980'lerin başında önce eşitlendi, sonra sanayi lehine bozuldu. 1995'te tarımın payı yüzde 14.4'e düşmüş, sanayinin payı yüzde 27.7'ye yükselmışti (D.İ.E., 1997:613)

KAPİTALİST GELİŞMENİN ÖLÇÜTÜ OLARAK ŞİRKETLEŞME

Kapitalist gelişmelere koşturarak, yeni kurulan şirketlerin sayısı da yıldan yıla artmaktadır. 1965 yılında yeni kurulan şirketlerin sayısı 1950 iken 1972 yılında bu rakam 5.055'e yükselmiştir. 1965 yılında yeni kurulan anonim şirketlerin sayısı 84'tü. 1972'de yeni kurulan anonim şirketler 347'ye yükselmiştir. 1972'de kurulan anonim şirketler, yeni kurulan şirketler içinde sayı bakımından yalnızca yüzde 6.8 iken, sermayeleri, yeni kurulan tüm şirketlerin sermaye toplamı içinde yüzde 72.1 gibi son derece yüksek bir orana erişmiştir. 1972 yılında yapılan tüm sermaye artırımlarının yüzde 96.3'ü anonim şirketler tarafından gerçekleştirilmiştir. Net sermaye artırımını bakımından ise, anonim şirketler 5.6 milyar TL ile toplam içinde yüzde 88.2 oranına erişmişlerdir (D.İ.E., 1974:350). 1982'de yeni kurulan anonim şirket sayısı 2.746, yeni kurulan tüm şirketler içindeki anonim şirket oranı ise yüzde 41.7'dir. Bunların sermaye toplamı, tüm yeni kurulan şirket sermayeleri içinde yüzde 83.6 gibi bir orana erişmiştir. Sermaye artırımına giden 1.350 şirketin 1.109'u anonimdir. Oran yüzde 82.1'dir. 1.871 milyar ile, tüm sermaye artırımının yüzde 95'i anonim şirketlerindir (D.İ.E., 1983:346). Görüldüğü gibi, bu yıldaki "gelişme" çok önemlidir. Anonim şirketler çoğunlukla, Türkiye'de kapitalizmin merkezi olan İstanbul kentinde kurulmuştur. Her ne kadar, adları sermaye şirketi ise de, anonim şirketler içinde aileye dayalı mülkiyetin egemen olduğu da, gözlenen gerçekler arasındadır (Ansay, 1971:109, 134-135).

1995 yılında toplam sermayesi 75 trilyon TL'yi aşan 56 binin üzerinde şirket kurulmuştur. Anonim şirketlerin oranı yüzde 6.6'dır. Fakat anonim şirketler, bu yıl kurulan şirketlerin sermaye toplamı içinde yüzde 48'e sahiptir. 1990 yılına kadar, anonim şirketler, sermaye açısından her yıl kurulan şirketler içinde büyük bir yüzdeyi temsil ederken, 1990 yılından sonra, limited şirketlerin kuruluşunda büyük bir patlama yaşanmış ve bu patlama, yeni kurulan sermaye şirketleri arasında limited şirketlerin payını da yükseltmiştir.

SERMAYE SINIFININ ÖRGÜTLERİ

Türkiye’de sermaye sınıfı ortaya çıkmaya başladığı andan beri, “odalar” biçiminde örgütlenmeye de başlanmıştı. Bu örgütlenme, devlet tarafından da gerekli yasalar çıkartılarak ve “odalar”a belli yetkiler verilerek desteklenmiştir. “Odalar”, döviz ve kota tahsisleri gibi yetkilerle donatıldıklarından kısa zamanda çok güçlü kuruluşlar durumuna geldiler. Sonunda, ticaret odaları, sanayi odaları ve ticaret borsaları tek bir örgüt altında birleşti. Odalar Birliği adlı örgüte ek olarak kapitalist sınıf bir de, “İşveren Sendikaları Konfederasyonu”nu kurdu. Böylece, işçi sendikaları konfederasyonlarına karşı burjuvazinin çıkarılarını temsil edecek ayrı bir örgüt ortaya çıkmış oldu. Bu örgüt, kapitalist sınıfın çıkarılarını bütün siyasal ve ekonomik konularda korudu. Bu arada işi yaşamını düzenleyen kanunların çıkmasında da kendi sınıfının çıkarını gözeten katkılarda bulundu (Esin, 1974:177-210; 246-263).

Kapitalist sınıf bakımından en anlamlı ve en önemli örgütsel gelişme 12 Mart “Muhtırası”ndan sonra 1971 Ağustosunda ortaya çıktı. Bir grup büyük sanayici ve işadamı İstanbul’da “Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği”ni kurdular. Derneğin amacı şöyle belirtilmişti: “Derneğin amacı, Anayasamızın öngördüğü karma ekonomi esaslarına ve Atatürk ilkelerine uygun olarak, Türkiye’nin demokratik ve planlı bir düzen içinde kalkınıp, Batı uygarlık seviyesine ulaştırılmasına yardımcı olmaktır. Dernek amacını gerçekleştirmek için, kalkınmanın sürükleyici sektörü olarak sanayii kabul eder ve Türkiye’de kamu kesimi de dahil, bütün sanayici meslek, bilim ve işadamlarının, demokratik hukuk devletini ve hür teşebbüsü korumak ve güçlendirmek üzere Dernek içinde bir araya gelmelerini ve hür teşebbüsün ülke yararına uygun şekilde teşkilatlanmasını ve gelişmesi için gerekli çalışmaları teşvik eder...” (Türk Sanayiciler ve İşadamları Derneği, tarihsiz)

Derneğin kuruluşu, Türkiye’deki büyük burjuvazi ile sermaye sınıfının öteki kesimleri arasındaki farklılaşmanın bir belirtisiydi. Derneğin amacından da anlaşıldığı gibi, büyük burjuvazi kendisini “hür teşebbüsün” ve “demokratik hukuk devleti”nin koruyucusu ve geliştiricisi ilan etmiştir. “Demokratik hukuk devleti” bu anlayışa göre, “hür teşebbüs”ün bütünleyici bir parçasıdır. Böylece, “karma ekonomi”, Anayasa’nın da koruyuculuğu altında bulunan “hür teşebbüs”ün varlığının sürdürülmesi için bir güvence olarak kabul edilmektedir. Hiç kuşkusuz, bu yaklaşım, Batı’daki kapitalizmin “hukuk devleti” anlayışı altında gelişmesini son derece andırmaktadır. Bu tutum, kapitalist sınıfın Türkiye’deki durumu bakımından en azından üç ayrı sonuç doğurmuştur.

BÜYÜK SERMAYE (GELİŞMİŞ BURJUVAZİ) YAKLAŞIMININ GENEL ÇİZGİLERİ

Bu bildiri ile (derneğin amaçlar bildirisi) büyük burjuvazi, işgücü ve piyasa üzerinde sahip olduğu yüksek denetimsiz kapitalist sömürünün sınırlandırılmasını da kabul etmek zorunluğunu ortaya koymuştur. Bir başka deyişle, işçi sınıfının hakları, Türk demokrasisinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğuna göre, sermaye sınıfı ya da hiç olmazsa büyük burjuvazi, bu hakları benimser görünmektedir. Hiç kuşkusuz, bu haklar, denetimsiz kapitalist sömürünün sınırlandırılmasını da ka-

bul etmiş izlenimini veriyor. Bu yaklaşım, büyük burjuvazi açısından son derece akılcıdır. Çünkü, Türkiye'deki kapitalist gelişmeler sonunda artık güçlü bir işçi sınıfı Türk toplumsal yaşamının önde gelen gerçeklerinden biri olmuştur. Ayrıca, gelişmiş burjuvazi işgücüne daha yüksek ücret ödeyebilecek kaynaklara da sahiptir. Pek doğal olarak gelişmiş burjuvazinin bu görüntüsünün, onun gerçek tutumunu yansıtır yansıtmadığı tartışma konusudur.

Bildiriden anlaşılan ikinci nokta, gelişmiş burjuvazinin bugünkü toplumsal, ekonomik ve siyasal düzenin koruyuculuk görevini yüklenmiş olduğu izlenimini vermek istemesidir. "Karma ekonomi" yapısı, ekonomik kalkınmayı özel girişime dayalı bir biçimde gerçekleştirmeye yöneldiği için, büyük sermayenin bu tutumu da anlaşılır bir yaklaşımdır. Buna ek olarak, "Demokratik Hukuk Devleti" kavramı, Türk siyasal ve toplumsal-ekonomik gelişmesinde belli bir aşamayı belirlediği için, büyük burjuvazi "geçici" olarak da olsa, "çağdaş" bir görünüm sergilemektedir. Fakat bu çağdaş rol geçicidir ve ancak, öteki sermaye kesimleriyle karşılaştırmalı olarak anlamlıdır. "Geçicilik" niteliğinin belirleyici ögesi ise, Türkiye'nin, toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmesinin "Hukuk Devleti" aşamasında durdurulamayacağı gerçeğidir. "Hukuk Devleti" anlayışı, yerini önce "Sosyal Refah Devleti" anlayışına bırakmış fakat daha sonra 1980 askerî darbesi ve onu izleyen **Özal** döneminde bu anlayıştan önemli ölçüde bir geriye dönüş yaşanmıştır.

1991 seçimlerinden sonra, "Sosyal Refah Devleti" söylem olarak yeniden geri gelmiş, fakat uygulamalar bu söylemle koşut olarak gelişmemiştir. Büyük sermayenin demokratik hak ve özgürlükler konusunda ise ilgisiz kaldığı ve **Özal** dönemiyle tam bir bütünleşme yaşadığı gözlenmiştir. Büyük bir olasılıkla, gelecekte de gelişmiş burjuvazi "tutucu" bir rol benimseyebilir.

Bildirinin ortaya koyduğu üçüncü nokta, Türkiye'deki büyük sermayenin sınıf bilincinin son derece gelişmiş bir niteliğe kavuşmuş olduğudur. Kendilerini küçük sanayici ve küçük tüccardan ayırmışlardır. Ayrıca, büyük burjuvazinin çıkarlarını savunmak için bir örgüt de kurmuşlar ve uğraşa hazır duruma gelmişlerdir. Bu, onların ekonomideki kaynak dağılımını (sermaye, kredi, hammadde, döviz vb.), denetlemek ve Batı kapitalizmi ile olan ilişkilerini korumak için önemli çabalar harcadıklarını ve harcayacaklarını gösterir.

Çok uzun süre siyasal partiler arasında "tarafsız" bir görünüm sergileyen TUSİAD, 1979 yılının Mayıs ayında, Ecevit hükümeti aleyhine kesin bir tavır takındı. Hükümetin genel yaklaşımı hakkındaki olumsuz görüşlerini gazete ilanları ile kamuoyuna duyurdu. Zaten küçük esnafın da olumsuz tavrı ile "yoklar" ülkesi özelliğini pekiştiren Türkiye'de bu ilanlar önemli bir işlev gördü. Böylece, TUSİAD, Ecevit hükümetinin yıpratılmasında çok önemli bir rol oynadı.

1980 darbesinden sonra, askerî yönetime ve onu izleyen, **Özal** dönemine destek veren TUSİAD, TOBB gibi örgütlerin başarısı, bir süre sonra, siyasal İslamla koşut olarak güçlenen İslamî sermayenin de MÜSİAD adıyla (Müstakil İşadamları Derneği) örgütlenmesine ve toplumsal-ekonomik ve siyasal olaylara ağırlığını koymasına yol açtı.

Sonuç olarak, büyük sermayenin örgütleri, esas olarak askerî yönetim ve **Özal** dönemi ile bütünleşmekle birlikte kendi aralarındaki farklılaşmayı da sürdürdüler.

Zaten, 1983'ten sonra yeniden siyasal partilerin kurulmasına izin verilmesiyle, önce vitrin düzenleyerek siyasal arenaya tekrar çıkan sonra da iktidar ortağı olan DYP ile ANAP arasındaki bölünme, büyük sermayenin kendi arasındaki farklılaşma açısından da bir eksen rolü oynuyordu.

Bu arada gelişen İslamî sermaye de siyasal olarak Refah Partisi ile bütünleşmiş ve büyük sermaye kuruluşları arasındaki farklılaşma açısından kendi yerini almıştı.

Sonuçta, Refahyol koalisyonu, İslamî sermaye ile, DYP'yi destekleyen ve daha çok laik nitelik taşıyan sermaye arasında zorunlu bir ittifakı gündeme getirdi. Bu zorunlu ittifak yürümedi.

Büyük sermayenin laik kesimleri, büyük medya kuruluşları aracılığıyla, halkın "bir dakika karanlık" eylemi ve askerî bürokrasinin 28 Şubat müdahalesi ile yeni bir ittifakı gündeme getirdi.

Türkiye'de bir kere daha siyasal bölünme sınıfsal ittifakları zorladı. Büyük sermaye, geniş halk kitleleri, sendikaları da kapsayan demokratik sivil toplum örgütleri, askerî bürokrasi, Cumhurbaşkanı ve büyük medya aracılığı ile Meclis'i etkiledi ve Refahyol, kendi beceriksizliğinin de büyük payı olan bir operasyonla iktidardan uzaklaştırıldı.

Böylece, "şeriat tehlikesine" karşı, toplumda, "laik ve demokratik çizgide" sınıfları ve farklı kesimleri çapraz kesen büyük bir ideolojik ittifak oluşmuştu.

Bu durum, 21. yüzyılda bile, Türkiye'deki toplumsal sınıflar ile siyaset arasındaki ilişkilerin, bire bir ekonomik kökenli olmadığını, buna karşılık "ideolojik oluşumların" bu ilişkileri önemli ölçüde etkilediğini gösteriyordu.

4. TÜRKİYE'DEKİ SERMAYE SINIFLARININ KÖKENLERİ VE YAPISI

Türkiye'de sanayi burjuvazisi iki temel süreç ile ortaya çıkmıştır. Birinci süreç, ticaret etkinlikleri yoluyla sermaye birikiminin sağlanmasıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle devlet ihaleleri, tüccar için önemli bir destek niteliği taşıyordu. Bu destek, o zamandan beri aynıyla süregelmiştir. O dönemlerde sanayi henüz fazla gelişmiş olmadığından, ticaretin gelişmesi, Türk tüccarını yabancı şirketlerle işbirliğine yöneltmiştir. Bunun temel nedeni, Türk sanayiinin, gelişen ticareti besleyecek üretim düzeyinde olmayışydı. Bu yüzden dışardan mal almak etkinlikleri son derece kârlı bir iş olarak ortaya çıktı. Zengin tüccarlar da yabancı şirketlerin Türkiye temsilciliklerini yapmaya başladılar. Bu gelişme, bürokrasi tarafından, ya yabancı firmalara bağlı şirketler kurdurularak ya da doğrudan doğruya yüksek deceli bürokratların bu tip şirketlere katılması sağlanarak, desteklendi. Kimi kez bu kuruluşlar, tekel hakları verilerek bile beslendi. 1960 yılında yapılan bir araştırmaya göre, sanayicilerin yüzde 34'ünün babası tüccardır. Baba meslekleri bakımından tüccarı izleyen ikinci grup yüzde 17 ile bürokratlardır (Payashoğlu, 1961:9). Bu rakamlar, sanayici sınıfının yaratılması için tüccar ve bürokratlar tarafından harcanan çabaları belirlemektedir.

Ticaret etkinlikleri yoluyla yeterli bir sermaye birikimi sağlandıktan sonra kurgu (montaj) biçiminde sanayi başladı. Dünnün dışardan mal getiren tüccarı, bugü-

nün sanayicisi olmuştur. Yaptığı iş, önceden tüm olarak aldığı malı, bu kez parça parça getirip, Türkiye’de bir araya koymaktı. Bu etkinliklere yabancı sermayenin ortak edilmesi yalnızca kaynak yetersizliğinden değil, aynı zamanda teknik bilgi eksikliğinden dolayı da hükümet tarafından büyük ölçüde desteklendi. Bu yüzden dışa bağımlılık ve kurgu biçiminde üretim, Türk ekonomisinin temel niteliklerinden biri oldu.

Sanayi burjuvazisinin ortaya çıkışındaki ikinci süreç, tarımdan yapılan sermaye aktarmalarıdır. Toprak ağalığının sürmesi, tarım işçilerinin toplumsal güvenlikten yoksun olmaları, çeşitli vergi ayrıcalıkları ve bağımsızlıkları, üretimin maki-neleşmesiyle birlikte, tarım kesimindeki sermaye birikimini hızlandırdı. Böylece, ticarete ya da bankacılığa doğru bir sermaye aktarılması başgösterdi. Kimi özel durumlarda da kaynakların doğrudan doğruya sanayiye aktarılması genellikle ya ticaret ya da bankacılık yoluyla iki aşamalı bir süreç biçiminde oluşmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri, tarımsal ürünlerin pazarlanması zorunluğunun, tarım kapitalistlerini ticarete yöneltmiş bulunmasıdır.

Yukardaki süreçlerin sonucu, sanayi kapitalistleri, imalat, ticaret ve seyrek de olsa, bankacılık etkinliklerini kapsayan büyük “holdingler” biçiminde karmaşık örgütlenmelere gittiler. Aslında, bir maddenin dağıtım ve satışı kimi zaman üretiminden bile çok kâr bıraktığından, büyük kapitalistler genellikle, üretimle birlikte, mallarının dağıtımını da denetimleri altında tutuyorlardı. Her ne kadar, hükümet ihaleleri, satış olanakları bakımından önemli bir yere sahipse de, gittikçe gelişen iç pazar ve kimi çok özel durumlarda dış pazarlar, kurgu aşamasında olan Türk sanayii için bile belli bir satış güvencesi getirmiştir.

SERMAYE SINIFLARININ YAPISI

Çok kabaca, Türkiye’deki burjuvazi dört ana grupta toplanabilir. *Birinci grup*, tarım kapitalistlerinden oluşmaktadır. Bunlar genellikle çağdaş üretim yöntemleri kullanan toprak ağalarıdır. Büyük toprakları üzerinde çoğunlukla pamuk gibi sanayi ürünleri yetiştirirler. *İkinci grubu*, ticaret kesimi oluşturmaktadır. Bu gruptakiler, ülke içindeki etkinliklerine ek olarak genellikle dış ticaretle de uğraşırlar. Çoğunlukla, birçok yabancı şirketin temsilciliğini de yapmaktadırlar. *Üçüncü grup*, küçük imalatçılardan oluşmuştur. Bu grupta olan imalatçıların çoğu, çok kısa zamanda çok büyük kârlar peşinde koşmaktadır. Bu yüzden işten ayrılan ve yeni kurulan şirketlerin en çok görüldüğü grup budur. *Dördüncü ve son grup* ise büyük sanayicilerdir. Bunların örgütlenme biçimi son yıllarda “holding”leşmeye doğru gitmektedir. Ticaret, bankacılık ve hatta sigortacılık etkinlikleri bu “holding”lerin içinde kapsamaktadır. Bunun temel nedeni, bu gruptaki kapitalistlerin mali bakımdan da kendi kendilerine yeterli bir duruma gelme istekleridir. Ekonominin kredi kaynaklarının büyük kısmını bu grup kullandığı halde, sürekli bir para sıkıntısı, onları bu yola itmiştir. Bu grubun bir başka niteliği de, sermaye, teknik bilgi ve beceri ve yarı mamul maddeler bakımından büyük ölçüde yurtdışı kaynaklara bağımlı olmasıdır.

Bu konuda belirtilmesi gereken son bir nokta, bu dört ana grup içinde birbirinden birçok bakımlardan farklılaşmış pek çok büyük kesimin de bulunduğuudur.

SERMAYE SINIFLARI ARASINDAKİ ÇIKAR ÇATIŞMALARI

Yukarda kısaca ve kaba hatlarıyla belirlenen gruplar arasında önemli çıkar çatışmaları vardır (gruplar, yukarda, çözümleme amaçlarıyla kuramsal saf biçimler olarak tanımlanmışlardır. Gerçekte bu gruplar birbirlerinden bu kadar kesin çizgilerle ayıramazlar. Hemen hemen hepsi birbirleriyle çakışma ve girişim durumundadır). Son zamanlarda bu gruplar arasındaki çıkar çatışmaları, siyaset alanına da yansımıştır. Büyük sanayiciler, görünüşte de olsa, en azından bir süre için gittikçe artan ve adil olan bir vergi sistemi, toplumsal adalet vb. gibi “sosyal refah devleti” ilkelerinin savunucuları olarak ortaya çıkmışlardır. Buna karşılık öteki üç grup, gerek işgücünün, gerekse tüketicinin daha yüksek oranlarda sömürülebilmeleri için ekonomik etkinlikler üzerindeki denetimlerin kalkmasını istemektedir. Ayrıca, devletin özel kesime kredi, vergi bağışıklıkları vb. biçiminde daha çok olanaklar sağlamasını savunmaktadır. 12 Eylül’den sonra, sınırsız sömürü açısından bütün sermaye grupları askerî yönetim ve **Özal** iktidarı çevresinde bütünleşmişlerdir.

Bu arada küçük imalatçılar, ekonominin üzerindeki yabancı etkisine şiddetle karşı çıkmaktadır. Çünkü, yabancılarla işbirliği, küçük imalatçıların varlığını tehlikeye düşüren büyük sanayicilerin bir özelliğidir. Bütün bu karşı çıkmalara karşın, Batı işletmeleri ile zaten işbirliği içinde olan büyük burjuvazi, kendisini, Gümrük Birliği ile gerçekleşen son ve tam bütünleşmeye (beceriksizce de olsa) hazırlamıştır.

Aslında burada büyük sermaye ile küçük üretici arasında işaret edilen karşıtılık, büyük ölçüde ideolojik nedenlerden kaynaklanmaktadır. Çünkü ekonomik olarak küçük üreticinin büyük sermayeye ve dolayısıyla dışarı bağımlılığı açıktır. **Ayata** bu durumu şöyle belirtiyor: “Küçük üretim sermaye yoğun büyük şirketlerin ürettiği girdileri kullanır. Bunlar arasında yalnızca işlenen hammadde değil, aletler, makineler, enerji ve diğer yan girdiler de vardır. Günümüzde yalnızca aile emeği kullanan küçük bir bez atelyesi bile ithal dokuma tezgâhları, fabrika mamulü ip ve elektrik enerjisi kullanmaktadır. Bir ülkede, özellikle ara malları üreten sanayiın belirli bir büyüklüğe ulaşması küçük üretimin sanayiye bağımlılığının en önemli göstergesidir.” (**Ayata**, 1987:19)

Kapitalist sınıflar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan durum son derece ilginç ve düşündürücüdür. Yüksek sömürü oranlarını gerçekleştirmek isteyen gelişmiş burjuvazi bu amaçla devletin desteğini istemekte ve ayrıca emperyalizme karşı önemli çabalar harcamaktadır. Buna karşılık, büyük burjuvazi hem Batı ile bütünleşmeyi savunmakta hem de devlet desteği istemektedir.

Hükümetlerin ekonomi politikalarının değişmesi ile, büyük sermayenin çeşitli kesimleri arasındaki ilişkiler de nitelik değiştirmektedir. 1983 seçimlerinden sonra, hükümetin bazı büyük gruplarla “yakınlık” içinde olduğu izlenimi, sermayenin kendi içindeki çatışmaları büyük ölçüde su yüzüne çıkaran gelişmelerden biridir.

BÜYÜK SERMAYE VE SİYASAL İSLAM

1980 sonrası gelişmeler çerçevesinde Türkiye’de büyük sermaye, askerî darbenin tam bir destekçisi olarak, hem askerî dönemin, hem de toplumsal ve ekonomik olarak onun bir uzantısı olan **Özal** yönetiminin yanında yer aldı.

Bu dönemde, yasadışı yollar da dahil olmak kaydıyla, bütün olanaklar kullanılarak özel kesime verilen destek sonunda, hem holdingler düzeyindeki sermaye birikimi hem de reel üretim (beklenenin çok altında kalan küçük bir ölçüde de olsa) arttı (Sönmez, 1988, Ulagay, 1987).

Bu arada gerek askerî yönetimin gerekse Özal'ın siyasal tercihlerinden kaynaklanan bir başka gelişme daha ortaya çıktı: Siyasal İslam'ın güçlenmesine koşut olarak, "İslamî sermaye" de kuvvetlenmeye başladı.

Aslında İmparatorluk'tan ulus-devlete geçişteki "ulusal burjuvazi" yaratma çabası sırasında, yeni devletin kurucularının egemenlik açısından rakip gördükleri "siyasal İslam", elinde zaten önemli bir sermaye birikimi de olmadığı için, bu süreçten dışlanmıştı (Göçek, 1996:141). Bu açıdan, devlet desteğine sahip olmak, bu kesim için birdenbire büyük bir patlama olanağı sağlıyordu.

Bulut, Türkiye'de İslamî sermayenin gelişmesini beş evreye ayırıyor:

Birinci evre, 1923-1950 arasındır. Yeni Cumhuriyet'in yöneticileri, İslamî, siyasal açıdan bir rakip gördüklerinden, ekonomik olarak da onu denetlemektedirler. Bu dönemde İslamî sermaye ancak elindekini avucundakini korumaya çalışır.

İkinci evre, 1950-1973 arasındır. Bu evrede Demokrat Parti ve onun devamı olan Adalet Partisi, siyasal İslama sadece yumuşak bakmakla kalmamakta, aynı zamanda iktidar ile İslamî çevreler arasında bir bütünleşmeye de gitmektedirler. Fakat yine de İslamî partilerin sürekli olmasına izin verilmez. Bu nedenle bu evre, İslamî cemaatleşmenin geliştiği bir dönem olur. Devlete yakın duran İslamî çevreler, banka kredileri ve öteki ekonomik olanaklardan belli oranlarda yararlanırlar. Böylece, İslamî sermaye küçük ve orta ölçekli firmalar kurar ve bu firmalar aracılığı ile hizmet, yönetim, banka, ithalat ve ihracat sektörlerinde örgütlenmeye başlar. Anadolu'da tarım sektöründe bayilik bu dönemde gelişir.

İslamî sermaye artık, 1970'ten sonra, ekonominin içteki ve dıştaki öteki kesimleriyle de ilişki kurmaya başlamıştır. Devlet kredileriyle beslenen ve büyüyen kesimler artık burjuva kimliği ile, Adalet Partisi'ni desteklerler, görece olarak kendi yağlarıyla kavrulmak durumunda kalan öteki kesimler ise, Milli Selamet Partisi'ne yönelirler.

Üçüncü evre, 1973-1983 arasındır. İslamî sermaye küçük ve orta çaplı işletmelerden, büyük sermaye haline dönüşmektedir. Tekstil, metal, ağaç, gıda ve tarıma dayalı sanayilerdeki yatırımlara hız verirler. Dışa açılmanın, şirketler bazında ilişkiler kurularak güçlendirilmesi, perakendecilikten toptancılığa geçiş bu dönemin sonuçlarıdır. Müslüman kapitalistler, piyasa kurallarına göre rekabet etmeyi öğrenirken, tarikat ve cemaat ilişkileri de tüketiciyi yönlendirmekte kullanılıyordu. Banka sistemi ve faiz ile bütünleşme de bu döneme rastlamaktadır.

Dördüncü evre, 1983-1994 arasındır. Bu dönemin en önemli özelliği, devletin, Özal'ın önderliğinde Müslüman sermayenin önünü açmış olmasıdır. İslamî bankacılık ve petrol, artık tarikat ve cemaat sermayelerinin esas ilgi alanları arasına girmiştir. Turizm ve hizmet sektörlerindeki gelişmeler de bu evreye rastlar. Altın ve döviz ticareti ile faizsiz bankacılık denilen, kâr payı dağıtma sistemine göre çalışan bankacılık da bu evrede gelişmiştir. Bu dönem aynı zamanda "sermayesi yarıdımlardan, ortakları sembolik isimlerden oluşan cemaat şirketlerinin" de oluştu-

rulduğu dönemdi. Bu evrede Müslüman kapitalistleri bünyesinde toplayan MÜSİAD da gelişip serpilmiştir.

Beşinci evre, 1994'ten sonraki dönemdir. Belediyeleri ele geçiren İslamî sermaye, artık doğrudan yerel yönetimlerden yararlanmaya başlamıştır. Yeterince güçlendiği için, özelleştirmeden de pay isteyen İslamî sermaye Refahiyol hükümetinin kurulmasıyla daha da kuvvetlenmiş, **Erbakan**'ın hükümetten ayrılmasıyla, merkezî hükümetteki ittifaklarını kaybetmekle birlikte, belediyelerden yararlanmayı sürdürmüştür (**Bulut**, 1997b:256-263).

Bütün bu gelişmeler sonunda, büyük sermaye de kendi içinde, "İslamî sermaye" ve "laik sermaye" ekseninde bir bölünme daha yaşar hale geldi.

Bu ayrım, Avrupa ve Gümrük Birliği karşısındaki, daha çok montaja dayalı olan büyük grupların düşük rekabet gücünden kaynaklanan muhalefeti ile, daha çok uluslararası lisanslarla üretim yapanların yüksek rekabet özelliğinden kaynaklanan desteğinin belirlediği bölünmeye yeni bir boyut daha getirdi.

Her ne kadar, Gümrük Birliği'ne girilmiş olması bu bölünmeyi bir ölçüde ortadan kaldırmış gibi gözüküyorsa da, büyük holdingler arasındaki rekabet, Türkiye "çevre" konumundan "merkez"e doğru yaklaştıkça, daha da güçlenmekte ve ulusal düzeydeki politikayı yönlendirme açısından yeni boyutlar kazanmaktadır.

BÜYÜK SERMAYE SINIRSIZ GÜÇ KAZANIYOR: ÖZELLEŞEN MEDYA

1980 askerî darbesini izleyen **Özal** iktidarı, çok önemli bir gelişmeyi daha toplumsal yapının belirleyicileri arasına kattı: Radyo televizyon konusunda, anayasal güvencelere bağlanmış olan TRT tekeli, önce fiilen sonra da hukuken kırıldı.

Hiç kuşkusuz, devletin kitle iletişim araçları üzerindeki denetiminin kaldırılması anlamında, özünde demokratik bir gelişmeyi vurgulayan bu değişim, bir başka "güdümlenme" olayını gündeme getirdi:

Büyük sermaye artık kamuoyunun en güçlü oluşturucuları arasına girmişti. En az bir, kimi zaman birden çok ulusal televizyon kanalı, yine ulusal düzeyde en az bir, genellikle de birden çok gazete ve pek çok dergi ve radyo istasyonu sahibi olan holdingler, Türkiye'de kamuoyunu yönlendirme konusunda çok büyük bir güce kavuştular.

Holdingler, bu büyük gücü, kimi zaman açıkça kamuoyu yoklamalarını saptırarak, seçim öncesi, seçmenleri etkilemekte kullandılar.

Kimi zaman, özelleştirme uygulamalarından pay kapma kavgasında olduğu gibi, birbirlerine en acımasız ve kural dışı biçimde saldırdılar.

Bazan, "sürekli aydınlık için bir dakika karanlık" eyleminde olduğu gibi demokratik kitle örgütleriyle ve halkın büyük kesimleriyle bütünleşerek kamuoyunu ve siyasal yapılanmayı etkilediler.

Bu çerçevede İslamî sermaye de, aynı gelişmeye ayak uydurdu ve kendi ideolojilerine koşut bir şeriat devleti propagandası kimi zaman açık, kimi zaman örtülü bir biçimde tüm yayın organlarının esas çizgisi halinde toplumu yönlendirmeye başladı.

İşin ilginç yanı, kitle iletişim araçlarının denetimi için kurulan üst kurul

(RTÜK), siyasal partilerin temsili esasına göre oluşturulduğu için, bu denetime, kamu vicdanı ve meslek ilkeleri yerine, siyasal dengeler ve partiler arası pazarlıklar egemen oldu.

Böylece, hem siyasetteki yozlaşma, özel kitle iletişim araçları üzerinde ciddi bir denetimin oluşmasını engelledi, hem de büyük sermayenin toplumu sınırsız etkilme gücüne hiçbir yaptırım getirilemedi.

Ayrıca, hem büyük sermayenin medya gücünü, devletle olan ekonomik ilişkilerinde kullanması engellenemedi, hem de büyük bir tekelleşme eğilimi ortaya çıktı.

Kısaca medya terimi ile ifade edilen kitle iletişim araçları konusunda, büyük sermayenin gücünün sınırsız kullanımının önünün daha da açılması, 1997'de kurulan **Mesut Yılmaz** Başbakanlığındaki hükümet döneminde hız kazandı. Çünkü bu hükümetin kuruluşunda, medyanın büyük katkısı vardı.

21. yüzyıl Türkiye'si bu gelişmeden sonra artık tümüyle, genelde tüketim değerlerini kamçılayan ve büyük sermayenin (aslında kendi içindeki siyasal ve ekonomik bölünmelerden dolayı pek de birörneklik taşımayan) çıkarlarına göre koşullandırılan bir kamuoyu yaratmaya yönelik bir medya ile yaşamak durumunda kalacaktır.

Pek doğal olarak, denetimsiz medya gelişmesi, yukarda belirtilen sakıncalara ek olarak, bir yandan şiddetin, öte yandan zaten tüm referanslarını yitirmiş yoz bir değerler sisteminin topluma aktarılması gibi son derece tehlikeli eğilimleri bağrında barındıran bir sorundur.

Medyadaki bu gelişme, "kent hukuku dışındaki" gecekondu alanlarında filizlenen yurtıcı ve kural tanımaz yağmacılık ile birleştiği ve gittikçe yolsuzluklara batan siyaset ile bütünleştiği takdirde, Türkiye'nin 21. yüzyıldaki en büyük sorunu, bir "ahlak bunalımı" olacak gibi görünmektedir.

Kapitalist sınıfların bu çeşitli kesimlerinin durumlarının incelenmesine son verirken iki çok önemli uyarı notu koymak gerekmektedir. *Birinci olarak* belirtilmesi gereken nokta, yukarda kabaca sınıflandırılan grupların kuramsal ilkelere göre bu sınıflama içine yerleştirildikleridir. Aslında bu grupları tanımlamakta kullanılan değişik ekonomik etkinlikler (ticaret, sanayi, bankacılık vb.) birbirlerinden soyutlanamaz. Tam tersine bu etkinlikler arasında önemli bir çakışma vardır. *İkinci olarak* belirtilmesi gereken nokta, Türkiye'deki değişme sürecinin şu anda da bütün hızıyla sürmekte olduğudur. Bu nedenle, gelişmemiş burjuvazi de hızla büyümekte ve sermaye birikimi belli düzeylere ulaştıkça, büyük burjuvazi ile bütünleşmektedir. İşte bu iki nedenle, kapitalist sınıfların çeşitli kesimlerinin birbirleri karşısındaki yerleri ve aralarındaki çıkar çatışmaları geçicidir. Gelecekte, bütün sermaye sınıfları ekonomik ve siyasal yaklaşımları bakımından büyük burjuvazi ile birleşecektir. Fakat, yine de şu anda, bu kesimler arasındaki ayrılık, hepsi sağ kanatta yer almakla birlikte birbirlerinden değişik olan başka partilerin desteklenmesine ve bu partilerin de kapitalist sınıfların değişik kesimlerinin çıkarlarını temsil etmelerine yetmektedir.

Son olarak sermaye sınıfları açısından gözlemlenen değişme ve gelişmelerin, Türkiye'nin genel değişme eğilimleriyle bütünleşerek büyük bir güç kazandığı yine belirtilmelidir.

Kent hukuku dışı alanlardaki yağma kültürü, siyasetteki rüşvet ve yolsuzluk yapılanmas, medyanın denetimsizliği, hepsi birlikte, kitle iletişim araçlarına sahip olanların, tüm toplumu bu yönlerde biçimlendirmeleri için büyük bir "talep" ve "reytingler" ile belirlenen izleyici tercihleri bakımından büyük bir destek üretmiş durumdadır.

Bütün bu karamsar görüntüye karşın, kitle iletişim araçları açısından ortaya çıkan sorunların yine kitle iletişim araçlarının özgürlüğü yoluyla aşılabileceğine ve kamuoyunun bu konudaki duyarlılığına güvenmek gerekmektedir.

Tüm dünyada bu oluşumlar ve gelişimler nasıl denetlenmişse, uzun dönemde Türkiye’de de aynı uygulamalar gündeme gelecektir.

21. yüzyılda kitle iletişim araçlarının mülkiyeti ve denetimi, kamuoyunun gündeminde önemli bir yer tutacaktır.

5. İŞÇİ SINIFININ GELİŞMESİ

İşçi sınıfının ortaya çıkışı, 19. yüzyılda dışa bağımlı Osmanlı ekonomisinin gelişmesiyle başlar. Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısı içinde işçi sınıfı, güçsüz ve örgütlenmemiş bir nitelik taşıyordu. Buna karşın, yine de kimi toplu işçi eylemleri, bireysel işletme düzeyinde de olsa göze çarpmıştır (Sencer, O., 1969a:90). Öte yandan, İkinci Meşrutiyet’ten önce tek tek eylemler biçiminde oluşan grevlerin sayısı 1908 yılında 27’ye ulaştı ve böylece anlamlı bir sınıfsal nitelik kazandı (Sülker, 1973:12-17). Bu gelişme, "İttihat ve Terakki"nin tepkisine yol açtı: Bir yasa çıkarılarak bütün grevler yasaklandı (Ökçün, 1982).

Osmanlı İmparatorluğu’nda iş yaşamı *Mecelle* tarafından düzenlenirdi. Oysa, dinsel bir yasa olan *Mecelle*’de işçi ve işveren ilişkilerini kapsayan önlemler yoktu. Çalışma düzenini getirmek amacıyla çıkarılan ilk yasa 1865 tarihini taşır. 100 maddeden oluşan ve "Dilaver Paşa Nizamnamesi" adını taşıyan bu yasa, işçilere toplumsal sigorta sağlamaktan çok üretimin artırılmasına yönelmişti (Talas, 1961:83-84). Daha sonraları 1869’da bir başka yönetmelik, "Maadin Nizamnamesi" çıkarıldı. Bu "Nizamname", angaryayı yasaklıyor ve iş kazaları için sigorta getiriyordu.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÇALIŞMA YAŞAMININ DÜZENLENMESİ

Cumhuriyet döneminde, çalışma ile ilgili ilk önlem, 1921 yılında alındı. Bu yıllarda, Bağımsızlık Savaşı’nda kullanılan tek enerji kaynağı kömür olduğundan, kömür madenlerinin üretiminin sürekliliğinin sağlanması çok önemliydi. Bu sürekliliğin sağlanması için, çalışma gününün tanımlanması, en küçük çalışma yaşının ve en az ücretin saptanması, yaşlılık ve hastalık sigortalarının kurulması, Cumhuriyet dönemindeki ilk çalışma yasasının getirdiği yenilikler arasındaydı (Talas, 1960:12-17).

1923’ten sonra, genç Cumhuriyet, bir yandan ekonomik önlemlerle burjuvazinin gelişmesini sağlamaya çalışırken, öte yandan da işçilerin örgütlenmelerini ve eylem yapmalarını kesinlikle engelledi. 1936 yılında iş yasası çıkarıldı. Bu yasa işçi sınıfına "toplumsal güvenlik" getiriyor, fakat grevi yasaklıyordu. Bu dönemdeki

hükümetlerin genel yaklaşımı, burjuvazinin gelişmesini tehdit eden bir öge olarak, işçi sınıfının sınıf bilincine erişmesini önlemektir (Kongar, 1972c:163).

1945-1946 yılları, Türkiye'nin toplumsal siyaset tarihinde dönüm noktasını belirler. *İlk olarak*, bu yıllarda, Çalışma Bakanlığı kuruldu. *İkinci olarak*, demokrasinin kuruluş çabaları çerçevesinde sınıf ve çıkar ilkesine göre örgüt kurma yasağı kaldırıldı. Bunun üzerine sendikalar ve sosyalist partiler ortaya çıktı. Fakat, kısa bir süre sonra, Aralık 1946'da gerek sendikalar, gerekse sosyalist partiler sıkıyönetim tarafından kapatıldı. (İkinci Dünya Savaşı sırasında ilan edilmiş olan sıkıyönetim, halâ sürdürülüyordu.)

1947 yılında sendikalar yasası çıkarıldı. Cumhuriyet Halk Partisi, işçi sınıfının denetimini elinde tutabilmek için, sendikaların örgütlenmesine yardımcı olmaya başladı. Öte yandan, kimi sendikalar da Demokrat Parti'yle bütünleştiler. Çünkü, Demokrat Parti, demokrasi yolunda, işçi haklarının savunuculuğu görevini de benimsemişti.

1950 yılında Demokrat Parti iktidara gelince, çalışma yaşamı bakımından hemen hemen hiçbir değişiklik olmadı. Yalnızca iki ayrı partiyi destekleyen işçi kuruluşları birleşti. Temmuz 1952'de "Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu" (Türk-İş) kuruldu. Fakat Türk-İş de 1960 yılına değin anlamlı bir başarı gösteremedi. Çünkü, iki parti arasındaki kısır çekişmeler ve Demokrat Parti iktidarının kısıtlayıcı önlemleri, işçi eylemini hem amaçlarından saptırıyor, hem de baskı altında tutuyordu.

1960 EYLEMİNDEN SONRA DURUM: İŞÇİLERE ANAYASAL HAKLARIN VERİLMESİ

1960 eyleminden sonra Türk-İş, uluslararası işçi örgütleriyle ilişki kurabildi. Amerikan yardım programlarından büyük ölçüde mali destek de aldı. 1961 Anayasası, işçilere grev hakkı da getirmişti. Bütün bu gelişmelerin sonunda Türk-İş, işçi haklarını geliştirmek için, partilerüstü bir siyaset benimsedi. Bu siyasetin benimsenmesinde en büyük pay Amerikalılarındı.

Bu tutuma karşı bir tepki olarak, 13 Şubat 1967'de "Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu" (DİSK) adı altında yeni bir işçi sendikaları konfederasyonu kuruldu. DİSK, işçi haklarının geliştirilmesi için bir siyasal parti içinde eylem yapılması gerekliliğine inanıyordu. Böylece, işçi sınıfının bir kesimi ile Türkiye İşçi Partisi arasında organik bir bağ kuruldu.

Gerek ülkedeki kapitalist gelişmelerin, gerekse devletin desteği sonucu ortaya güçlü bir işçi sınıfının çıkmış olması gerçeği, Türk-İş'i, uzun süredir izlediği "partilerüstü siyaseti" irdelemeye yöneltti. Türk-İş içinde "sosyal demokratlar" denen grup, bu yaklaşımın destekçisi olarak ortaya çıkmıştır. Sonunda, 15 Ocak 1975 tarihinde Türk-İş Başkanı **Halil Tunç**, ilk kez, "Türk işçi eylemi içinde partilerüstü siyaset döneminin kapandığını" ve Türk-İş'in yakında hangi partiyi desteklediğinin açıklanacağını belirtti (Milliyet, 16 Ocak 1975). Bu yaklaşım, hiç kuşkusuz, Türk işçi sınıfının güçlenmesinin bir sonucuydu. Aslında, "partilerüstü sendikacılık" anlayışına karşı tepkiler, DİSK kurulduktan sonra, Türk-İş içinde güçlenmişti (Işıklı, 1974:515-537). Bu arada Batı Avrupa'da çalışan ve Avrupa tipi sendikacılı-

ğı görerek öğrenen işçiler, yurda döndükleri zaman Türk sendikacılık eylemlerini de bu yönde etkilemişlerdi (Abadan, N., 1964:161-162). Fakat, TÜRK-İŞ, yine de “partilerüstü sendikacılık” anlayışında ısrarlı oldu. Zaten siyasal açıdan çeşitli eğilimleri içinde barındırdığı için, tek bir siyasal partiyi desteklemesi de olanaklı değildi.

1960'TAN SONRA DEVLETİN ETKİSİ: İŞÇİ HAKLARININ DESTEKLENMESİ

İşçi sınıfının ortaya çıkışı ve bu ortaya çıkış içinde devletin rolü Ecevit'in şu sözleriyle açıklanmıştır: “Toplumsal ve ekonomik bilincin gelişerek, tedirginliğin ortaya çıkması ile, anayasal ve hukuksal yollarla gerekli doyumların sağlanması arasındaki süre, Türk işçi tarihinin en önemli anlarını oluşturmaktadır. Gerçekten de çalkantılı 1962 ve 1963 yıllarında, işçilerin siyasal ve kültürel tutumları, gelecekteki eylemlerinin yönünü belirlemişti. Başlangıçta işçiler, hiçbir seçkin grubun, hatta üniversite öğrencilerinin bile katılması ve girişkenliği olmadan, kendiliklerinden büyük toplantılar düzenlediler. Bu toplantılarda toplumsal ve ekonomik adaletsizlikleri yererek, yeni Anayasa'nın öngördüğü önlemlerin alınmasını istediler. Çıplak ayaklı işçiler, Türkiye'nin iş ve sanayi merkezleri olan İzmir ve İstanbul'da yürüyüşler yaptılar.

Başkentte ise, böyle bir yürüyüş, toplantıda olan Büyük Millet Meclisi'nin merdivenlerinde son buldu. “Açgözlü patron”a ve “pis kapitalistler”e saldırılan yazılar Türkiye’de ilk kez ortaya çıkmıştı.

“Meclis, toplu pazarlık, grev ve lokavt yasası ile yeni sendikalar yasasını çıkarır çıkarmaz, işçilerin tedirginliği, eleştirileri ve yürüyüşleri bitti. Bir meslek gururu duygusu, bütün bunların yerine geçmişti.

“Bu iki yasanın çıkarılışından altı ay sonra Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu), Bursa’da Genel Kurul toplantısı yaptı. Toplantı sırasında bir sendika lideri, rasgele bir biçimde “yalınayak Türk işçisi” deyimini kullandı. Bunun üzerine, yalınayak işçi yürüyüşlerini düzenleyenler de içlerinde olmak üzere, bütün delegeler ayağa fırladılar. “Bu bir iftiradır!” diye bağırdılar, ‘...Bu, Türk işçisine hakarettir, o yalınayak değildir!’ Şaşkına dönen konuşmacı, işçileri ‘yalınayak’ diye tanımlamak istemediğini, yalnızca bazı işçiler için ayakkabı almanın güç olduğunu söylemeye çalıştığını belirterek, özür diledi.” (Ecevit, 1973:153-154)

Yukardaki satırlar, Türkiye’deki işçi sınıfı bakımından en azından iki gerçeği belirlemektedir. *Birinci gerçek*, Türkiye’de işçi haklarının, işçiler bu haklar için savaştıktan sonra, Anayasa tarafından kendilerine verilmiş olmasıdır. *İkinci gerçek* ise, Türk işçisinin, kendisini, zincirlerinden başka yitirecek bir şeyi olmayan bir işçi olarak görmediğidir. İşçilerin “daimilik” ve “örgütlülük” düzeyi yükseldikçe, gelecek hakkındaki beklentilerinin yükselmesi de (Oskay, 1983:240) bu genellemeyi doğrulayan verilerden biridir. İşte bu gerçeklerden dolayı, siyasal güce de ortak olma uğraşı içinde bulunan Türk işçi sınıfı, genellikle düzenin yasal olarak kabul ettiği yolları kullanmaktadır.

1980 askerî darbesi, bütün sendikal etkinlikleri ve tüm işçi haklarını askıya aldı. Ayrıca DİSK ve MİSK yöneticileri tutuklandı ve Konfederasyonların mallarına elkondu.

Askerî dönemde hazırlanan 1982 Anayasası, işçi haklarına ve işçi örgütlerinin siyasal etkinliklerine önemli sınırlama ve kısıtlamalar getirdi.

Bu sınırlama ve kısıtlamalar, sendikaların ve konfederasyonların her türlü siyasal etkinliğini yasaklamıştı.

Askerî dönemi izleyen **Özal** iktidarı da, bu yaklaşımı tümüyle sürdürdü.

E. Ünsal, bu dönemi şöyle değerlendiriyor: “1980-1990 döneminde siyasal iktidar işçi-işveren ilişkilerinde kesinlikle uyulması gereken tarafsızlık ilkesine uymamış, endüstriyel ilişkiler sistemimize sürekli olarak işverenlerin yanında olmak tavrını sergileyerek çok sık grev ertelemeleri yoluna başvurmuştur. Hükümetin izlediği sosyal politikalar ülkeyi kısa zamanda ucuz emek cenneti yapmıştır. Bu dönemde kamu kesimi işverenleri üyesi oldukları Kamu İşverenleri Sendikası aracılığı ile düşük ücret politikası izlemişler ve özel sektör işverenlerini de aynı politikayı izlemeye zorlamışlardır. Bu dönemde işçiler düşük ücret-yüksek enflasyon kışkacında yaşamışlardır. Türk işadamlarının en üst örgütü olan TUSİAD bile 1980-90 döneminde işçi ücretlerinin işyeri maliyetleri içinde en düşük düzeyde olduğunu kabul etmiş ve işçilere özel tazminat verilmesini önerenler bile bulunmuştur.” (Ünsal, E., 1997:13-14)

Ünlü 24 Ocak kararlarının çalışan sınıflara ödetilen faturası, 1980’den, 1990’lı yılların başına kadar devam etti.

Özal iktidarının fiilen sona erdiği 1991 seçimlerinden sonra bir iyileşme umudu belirdi ise de, yine, önemli bir değişme gözlenmedi. Çünkü bu dönemde de, Körfez krizi’nin etkisi ile hem ekonomik bunalım, hem de sendikasılaştırma eğilimleri güçlenmişti.

1994 yılındaki yeni istikrar tedbirleri de işçi örgütlenmelerini olumsuz etkiledi.

Anayasa’daki bazı hükümlerin yumuşatılması ancak 1995 yılında gerçekleştirilebildi.

1997 yılında çıkan 4277 sayılı yeni sendikalar yasası ile de sendikalara yeniden siyasal etkinlik hakkı verildi.

Fakat aradan geçen zaman süresinde, yukarda anlatılan süreçler sonunda sendikalar önemli ölçüde güçsüzleşmişler ve işçiler de siyasete karşı ilgisizleştirilmişlerdi.

Ülkedeki genel hava, işçilerin sendikalara karşı uzak durmasına yol açmış, işveren baskıları, işçileri, sendikalardan fiilen uzak tutmaya başlamıştı.

Sendikaların kan kaybı 21. yüzyıla giderken devam ediyordu. Bu çerçevede zaten bir milyon sınırına gelmiş olan sendikalı işçi sayısı 1996 yılında bu rakamın da altına düştü.

Bu ortam içinde yeni yasanın çıkması sendikalar arasında ne bir heyecana ne de bir siyasal kıpırdanmaya yol açtı.

Siyasete karşı duyulan bu soğuklukta, hiç kuşkusuz, siyasal yapının da yapay bölünmüşlüğü ve siyasal partilerin (sosyal demokrat ya da demokratik sol olduklarını öne sürenler de dahil olmak üzere) işçi örgütlerine karşı ilgisizliği önemli bir rol oynadı.

Aslında 1960 askerî darbesi ile siyasal hakları verilen işçi sınıfı, 1980 askerî darbesi ile bu haklarından yoksun bırakılmıştı. Bir anlamda, hakların ne verilmesi ne de

bunların geri alınışı doğal ve normal toplumsal değişme ve gelişmelerin sonucuydu. Her iki olay da Cumhuriyet'in kuruluşundan beri devleti yönetenlerin güdümlmelerine bağlı olduğu için, işçi sınıfı arasında fazla bir tepki oluşmadı.

21. yüzyılda, hiç kuşkusuz, işçi ücretlerini düşürmeye yönelik dünya konjonktürünün "küreselleşme" çerçevesinde Türkiye'yi de etkilemesiyle, bu süreç daha bir süre böyle devam edecektir.

Fakat unutulmaması gereken nokta, sanayileşme ve dolayısıyla kapitalistleşme sürecinin zorunlu olarak sermaye sınıfı ile birlikte işçi sınıfını da güçlendireceğidir.

Her ne kadar 21. yüzyıl teknolojisi, emek-değer kuramını ve işçi ile üretim arasındaki ilişkileri önemli ölçüde zayıflatmış ise de, Türkiye gibi "çevreden" "merkeze" doğru yol alan bir ülkede bu sürecin tarihsel sonuçlarını yaşamak kaçınılmaz görünmektedir.

Bir başka deyişle 21. yüzyıl, Türkiye'de işçi sınıfının yeniden örgütlü ve demokratik bir güç olarak ortaya çıkmasına tamak olacaktır. Bu eğilim aynı zamanda, ileride üzerinde durulacak olan 21. yüzyıl Türkiye'sinin gündemini oluşturacak olan "temsili demokrasinin sorgulanması" ve "katılım" süreçlerine de uygun düşmektedir.

Bu konuda, Işıklı'nın şu yargısı geleceğe de önemli ölçüde ışık tutmaktadır: "Demokratikleşme ile işçi hareketi arasındaki ilişki iki yönlüdür. Bir yandan işçi hareketinin varlık kazanabilmesinin temel siyasal koşulunun demokratikleşme olduğunu söylemek ne kadar doğru ise, diğer yandan, demokratikleşmenin gerçeklik kazanabilmesinin geniş ölçüde işçi hareketinin oluşumuna ve etkinliğine bağlı olduğunu söylemek de aynı ölçüde doğrudur." (Işıklı, 1994:10)

İşte "demokratikleşme süreci" ile "işçi hareketi" arasındaki bu iki yönlü ilişki, 21. yüzyılda, işçi örgütlerinin de yeniden toplumsal ve siyasal yaşamımızda önemli roller oynayacağını işaretleri olarak alınabilir.

ÇİZELGE (X) - (1)
SENDİKALI İŞÇİ SAYISI
(1963-1980)

Yıllar	Ücretli Sayısı	Sendikali Sayısı	Sendikaların Ücretlilere Oranı
1963	2.745.000	296.000	10.8
1967	3.310.000	613.000	18.5
1971	4.055.000	1.200.000	29.6
1975*	4.200.000	1.800.000	42.8
1980**	4.500.000	1.300.000	28.8
1985***	4.500.000	1.400.000	31.1
1990	6.500.000	1.460.000	22.5
1995	6.500.000	1.080.000	16.6
1996	6.500.000	960.000	14.8

KAYNAK: T.C. Çalışma Bakanlığı, tarihsiz:117. *T.C. Resmi Gazete, No. 15485:82'den hesaplanmıştır. **D.P.T., 1984:245; D.İ.E., 1984:124'ten yaklaşık olarak hesaplanmıştır. ***Petrol-İş, 1997:519; D.İ.E., 1988:180; D.İ.E., 1997a:267'den, rakamlar yuvarlatılarak hesaplanmıştır.

İŞÇİ SINIFININ GELİŞMESİNE İLİŞKİN GÖSTERGELER

Türkiye’de işçi sınıfının gelişmesi, sendikalardaki üye sayısının artması ile gözlenebilir. Çizelge (X) - (1)’den de görüldüğü gibi 1960’lardan başlayarak sendika üyeliği çok kısa zamanda, çok büyük bir hızla yaygınlaşmıştır. 1980’den sonra ise sendikacılık yasaklandığı için bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. Daha sonra bir milyon dolayında seyreden sendikalı işçi sayısı 1996’da bir milyonun da altına düşmüştür.

Öte yandan, 1960’tan sonra işçi kesiminin örgütleri gelişir gelişmez, işçi sınıfının ulusal gelirden aldığı payı artırmak için girişilen işçi eylemlerinin de yoğunlaştığını görüyoruz. 1965 yılından 1980’e kadar yapılan grevler, Çizelge (X) - (2)’de gösterilmiştir. Çizelge, grevler hakkında bazı önemli gerçekleri açığa çıkarmaktadır. *Birinci gerçek*, özel kesimdeki grevlerin, kamu kesimindeki grevlerden daha çok olduğudur. Bunun anlamı, özel kesimdeki kapitalistlerin ve işletme yöneticilerinin, işçilerin isteklerini kabul etmekte, kamu kesimindekilere göre daha yavaş davrandıklarıdır. Özel kesim ile kamu kesimi arasındaki ayrım, ücretler konusunda daha çarpıcı olarak ortaya çıkar. Çizelge (X) - (4)’ten de anlaşılacağı gibi, kamu kesimindeki ücretler, özel kesimdeki ücretlerden daha yüksektir. İlginç olan nokta aynı eğilimin, Çizelge (X) - (5)’ten de görülebileceği gibi 1990’lı yıllarda da devam etmesidir. Oysa devlet, işçi ilişkileri bakımından, geleneksel olarak özel kesimdeki sermaye sahipleriyle birlikte davranmaktadır (Fişek, K., 1969:174-190; Ünsal, E., 1997:14).

ÇİZELGE (X) - (2)
GREVLER (1965-1980)

Yıllar	Kamu		Özel		Toplam	İmalat	
	n	%	n	%		n	%
1965	5	11.6	38	88.4	43	34	79.1
1966	5	12.8	34	87.4	39	27	69.2
1967	40	44.0	51	56.0	91	39	42.8
1968	9	15.3	50	84.7	59	36	61.0
1969	22	26.8	60	73.2	82	46	56.1
1970	50	45.1	61	54.9	111	66	59.5
1971	30	30.9	67	69.1	97	62	63.9
1972*	4	28.6	10	71.4	14	9	64.3
1973	7	31.8	15	68.2	22	14	63.6
1974	22	48.9	23	51.1	45	25	55.5
1975	13	14.4	77	85.6	90	59	65.5
1976	22	20.9	83	79.1	105	71	67.6
1977	29	17.3	138	82.7	167	106	63.5
1978	27	15.4	148	84.6	175	99	56.6
1979	46	24.2	144	75.8	190	78	41.0
1980	30	13.2	197	86.8	227	186	81.9

KAYNAK: D.İ.E., 1974:179 ve T.C. Resmi Gazete, No. 15485:83 ve D.İ.E., 1979:91-92; D.İ.E., 1983:170’ten hesaplanmıştır.

*Grevler, sıkıyönetiminin iznine bağlıdır.

Çizelge (X) - (2) tarafından ortaya konulan *ikinci* bir gerçek, imalat kesimindeki grevlerin yoğunluğudur. İmalat kesimi, sanayi etkinlikleri içinde en önde gelen alan olduğundan, kapitalist ilişkiler bakımından en ileri aşamayı temsil etmektedir. Bu yüzden, işçi-işveren arasındaki sorunların imalat kesiminde daha yoğun olarak gözlenmesi olağandır. Bu durum ayrıca, büyük işletmelerde, küçük işletmelerden daha sık grev olduğunu da belirtmektedir.

ÇİZELGE (X) - (3)
GREVLER (1985-1995)

Yıllar	Grev Sayısı	İşyeri Sayısı	Katılan İşçi
1985	21	21	2.410
1986	21	28	7.926
1987	307	346	29.734
1988	156	266	30.057
1989	171	325	39.435
1990	458	861	166.306
1991	398	686	164.968
1992	98	1.408	62.189
1993	49	178	6.908
1994	36	166	4.782
1995	120	3.369	199.867

KAYNAK: D.I.E., 1997a:291

Çizelge (X)-(3) 1980 sonrası grevlerin durumunu göstermektedir. Çizelgeden de anlaşılacağı üzere, Türkiye’de gerçek anlamıyla serbest seçimlerin yapıldığı, yani demokratikleşmenin yeniden gündeme geldiği 1987 yılı, işçi hareketi bakımından da özgürleşmenin ve hak aramanın yeniden başladığı yıldır.

Çizelgeden çıkan bir başka sonuç, 1987 yılının, daha önceki dönemde en yüksek greve tanık olmuş 1980 yılından bile daha çok sayıda greve sahne olduğudur.

Hiç kuşkusuz bu olgu, 1980 sonrasında, işçiler üzerinde yukarıda açıklanmış bulunan baskılara bir tepki olarak, genel durumu düzeltmek için ortaya çıkmıştır.

Çizelge (X) - (4), kadın işgücünün erkek işgücünden daha ucuz olduğunu da gösteriyor. **Ömer Zühtü Altan**’ın ayrıntılarıyla işaret ettiği kadın işçi ve erkek işçi eşitsizlikleri hiç kuşkusuz işgücü piyasasının bugün bile sanayi öncesi toplumsal değerler tarafından etkilendiğinin bir kanıtıdır (**Altan**, 1980).

Türk-İş’in saptamalarına göre, kadının iş yaşamındaki yeri de sürekli azalmaktadır. Kadınların işgücüne katılma oranı, 1955 yılında yüzde 70 iken, 1995 yılında yüzde 31.9’a düşmüştür.

Ayrıca kadın işçiler açısından daha da vahim olan durum, bu işçilerin ücretlerinin, erkek işçilere oranla yaklaşık yüzde 20-40 oranında daha düşük olmasıdır (Türk-İş, 1997:333).

ÇİZELGE (X) - (4)
ORTALAMA GÜNLÜK ÜCRETLER
(1965=100)
(1965-1983)
(TL. Olarak)

Yıllar	Kamu		Özel		Kadın		Erkek		Toplam	
	TL	Gösterge	TL	Gösterge	TL	Gösterge	TL	Gösterge	TL	Gösterge
1965	22.11	100	21.22	100	17.96	100	22.06	100	21.61	100
1966	24.89	113	22.58	106	19.29	107	24.05	109	23.53	109
1967	27.97	127	24.43	115	21.13	118	26.36	119	25.83	120
1968	31.14	141	26.23	124	23.49	131	28.74	130	28.22	131
1969	34.25	155	30.71	145	27.13	151	32.64	148	32.13	149
1970	38.73	175	32.98	155	32.68	182	35.38	161	35.32	163
1971	44.42	201	36.32	171	34.58	193	39.75	180	39.32	182
1972	48.72	220	41.36	195	37.90	211	44.47	202	43.87	203
1973	61.59	279	50.96	240	31.65	176	56.42	256	54.41	252
1974	76.88	348	65.52	299	52.38	292	70.11	318	68.26	316
1975	98.32	445	78.75	371	74.14	413	86.73	393	85.55	396
1976	132.19	598	105.35	496	106.06	591	116.23	527	115.30	534
1977	178.15	806	128.63	606	145.12	808	146.66	665	146.53	678
1978	244.46	1.105	185.56	874	177.15	986	211.08	957	207.93	962
1979	348.78	1.577	260.91	1.230	277.69	1.546	295.84	1.341	294.31	1.362
1980	525.30	2.376	367.35	1.731	412.18	2.295	428.28	1.941	426.96	1.976
1981	626.97	2.836	501.84	2.365	537.98	2.991	544.44	2.468	543.84	2.517
1982	806.53	3.648	634.60	2.991	700.67	3.901	690.10	3.128	691.03	3.198
1983	1.124.62	5.086	859.81	4.052	965.13	5.374	942.25	4.271	944.37	4.370

KAYNAK: Sosyal Sigortalar Kurumu, 1984:20.

ÇİZELGE (X) - (5)
ORTALAMA AYLIK ÇIPLAK ÜCRETLER
(1991 = 100)
(1991-1996)

Yıllar	Kamuda Aylık Ücret (TL)	Kamu Ücreti Endeksi	Özelde Aylık Ücreti (TL)	Özeldeki Ücret Endeksi
1991	2.445.052	100.0	2.034.368	100.0
1992	4.491.005	183.7	3.681.907	190.0
1993	7.793.392	318.7	6.108.701	300.3
1994	15.307.818	626.1	9.968.846	490.0
1995	23.665.392	967.9	17.028.020	837.0
1996	32.993.063	1.349.4	31.672.117	1.556.9

KAYNAK: Türk-İş, 1997:172.

Örgütlenmiş işgücünün ortaya çıkışının sonuçları Çizelge (X) - (6) ve Çizelge (X) - (7)'de gösterilmiştir. İşçi sınıfının sigortalı kesimi elindeki yasal yolları etkili kullanarak belli bir dönemde ücretleri fiyat artışlarının üzerinde tutabilmiştir. (Bu gerçeğin, ancak kayıtları izlenebilen sigortalı işçiler için geçerli olduğu ve bu işçiler için bile 1971-1972 ile, 1979-1983 yıllarında ücretlerin, fiyat artışlarının gerisinde kaldığı unutulmamalıdır.) Bu durum, Türkiye'deki işçi sınıfının, mevcut toplumsal, ekonomik ve siyasal düzenin anlamlı bir parçasını oluşturması ile yakından ilgilidir. Unutulmamalıdır ki, işçi sınıfının düzenle bütünleşmesi ya da bütünleşmemesi yukarda açıkladığım gerçeklerin kaçınılmaz bir sonucudur. Bu yüzden, işçinin gerçek gelirinin azalması, mevcut rejim açısından olumsuz bir gelişme olarak düşünülebilir.

ÇİZELGE (X) - (6)
REEL ORTALAMA ÜCRET
(1968-1983)
(1968 = 100)

Yıllar	Tüketici Fiyat Göstergesi	Reel Ücret Göstergesi
1968	100	100
1969	107.3	113.9
1970	115.2	125.2
1971	133.7	139.3
1972	150.2	155.5
1973	174.2	192.8
1974	204.2	241.8
1975	244.4	303.1
1976	284.2	408.6
1977	363.2	512.9
1978	535.5	736.8
1979	843.8	1.042.9
1980	1.801.5	1.513.0
1981	2.454.3	1.927.1
1982	3.163.3	2.448.7
1983	4.067.1	3.346.5

KAYNAK: Sosyal Sigortalar Kurumu, 1974:35; T.C. Resmi Gazete, No. 15485:83; ve Çizelge (X)-(3); D.İ.E., 1983:391; 1984:225 ve Sosyal Sigortalar Kurumu, 1984:20'den hesaplanmıştır.

*İstanbul ve Ankara Tüketici Fiyat Endeksi Ortalaması.

Çizelge (X)-(6) ve (X)-(7) bu çerçevede değerlendirildiği zaman ortaya çok vahim bir durum çıkmaktadır: İşçiler, gerek ortalama ücret, gerekse asgari ücret bazlarında bakıldığında, 1970'li yıllardaki reel gelirlerinin hâlâ çok gerisinde görülmektedirler.

Ayrıca bu her iki çizelgenin açıkladığı bir başka sonuç, askeri yönetimlerin ve **Özal** döneminin işçilerin reel gelirlerinde tam bir gerileme gerçekleştirmiş olduklarıdır.

Dikkat edilirse, DYP-SHP ortak hükümeti döneminde geçici bir düzelme yaşanmış, fakat sonradan bu da yerini eski konjonktüre bırakmıştır.

Bu bağlamda, Türkiye’de örgütlü işgücünün gelişmesinin, reel ücretlere doğrudan yansıdığını, askeri dönemlerde reel ücretin gerilediğini, Özal ve Çiller iktidarlarında aynı eğilimin açıkça görüldüğünü, genel olarak demokratik hak ve özgürlükler ile, işçi sınıfının reel gelirleri arasında net bir ilişki bulunduğunu belirtebiliriz.

Bu çerçevede gözlemlenen bir başka gerçek, işçi sınıfı hareketinin nasıl 1960’larda “yukardan aşağı” verilen destek ile geliştirilmiş ise aynı biçimde 1980’lerde de yine “yukardan aşağı” getirilen sınırlama ve kısıtlamalarla geriletilmiş olmasıdır.

Bütün bu olgular dikkate alındığında, işçi sınıfının gelişmesinin, Türkiye’nin demokratik değişme ve gelişmesiyle doğrudan ilişkili olduğu ve 21. yüzyılın gündeminde, demokratikleşme ile birlikte, işçi haklarının ve işçi örgütlerinin de “sivil toplum örgütlerinin” gelişmesi bağlamında güçleneceği söylenebilir.

ÇİZELGE (X) - (7)
REEL ASGARİ ÜCRET
(1979-1996)
(1979=100)

Yıllar	Ortalama Aylık Net Asgari Ücret	Geçinme Endeksi	Ortalama Reel Net Asgari Ücret
1979	100.0	100.0	100.1
1980	112.9	194.3	58.1
1981	158.6	267.3	59.3
1982	248.3	354.7	70.0
1983	372.4	466.0	79.9
1984	520.9	691.6	75.3
1985	686.4	1.001.4	68.5
1986	976.9	1.349.4	72.4
1987	1.343.8	1.873.7	71.7
1988	2.307.8	3.285.8	70.2
1989	3.736.8	5.572.7	67.1
1990	6.780.2	8.938.6	75.8
1991	12.717.0	15.293.9	83.2
1992	23.584.7	25.387.9	92.9
1993	41.455.4	43.438.7	94.5
1994	71.850.2	97.954.3	73.3
1995	130.267.11	175.240.2	74.3
1996	277.577.2	316.133.2	87.8

TARIM İŞÇİSİNİN DURUMU: YOKSULLUK

Sanayi işçisi, Türkiye'deki işgücünün en gelişmiş kesimidir. Fakat, bütün işçi sınıfını temsil etmekten uzaktır. 1990'lı yılların sonuna doğru işgücünün yüzde 48'lik kısmı hâlâ tarımsal alanlarda çalışmaktadır (D.İ.E., 1997:266). Tarım işçisi, sendikalarından ve toplumsal güvenlikten yoksundur. Bu yüzden de son derece düşük ücretlerle, son derece uygunsuz koşullar altında çalışmaktadır.

Tarımsal nüfusun en büyük kesimini oluşturan aile işletmeleri, tarımsal gelir bakımından kendilerini besleyebilecek düzeyin altındadır. 1970'li yıllarda tarım işletmelerinin yüzde 52.1'inde kazanılan tarımsal gelir, günlük yaşam giderlerini karşılayamamaktadır. Yüzde 43.7 en alt düzeyde bir yaşam sürdürebilmektedir. Geliri giderinden yüksek olan tarım işletmelerinin oranı ise, ancak yüzde 4.1'dir (D.P.T., 1970:34-36). Ayrıca, işçi başına en düşük katma değer de (bekleneceği gibi) bu sektördedir (D.P.T., 1984:237).

Tarım kesiminde gerek devlet işletmeleri ile özel kesim arasındaki eşitsizlikler, gerekse kadın işçilerin adaletsiz ücret durumu çok daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. 1996 yılında, mevsimlik tarım işçilerinde devlet kesiminde çalışanlar özelde çalışanlardan yüzde 29,3 oranında daha yüksek ücret almaktadır. Sürekli işçilerde bu oran yüzde 100'ü aşmaktadır.

Kadın işçilerin durumu daha da vahimdir. Mevsimlik işçilerde kadınlar, devlette, özel kesimden yüzde 43,5 daha fazla ücret almaktadır. Yani özel kesimdeki kadın işçiler, erkeklerden çok daha fazla eziliyorlar. Sürekli işçilerde ise, devlette çalışan kadınlar, özel kesimde çalışanlardan yüzde 186,5 daha çok kazanmakta, yani özel kesimdeki sürekli kadın işçiler bu oranda sömürülmektedir. (Kepenek, 1998).

Az ilerde, gelir dağılımı bölümünde gösterileceği gibi, 21. yüzyıl Türkiye'sinde tarım kesimi nüfusu, kentlere göre daha yoksuldur.

Türkiye'deki kapitalist gelişmeler, iş bulma sorununa da çözüm getirmekten çok uzaktır. Tutucu hesaplara göre bile, işsiz sayısı 1983 yılında, 2,5 milyonun üzerindedir (D.P.T., 1984:236). Buna ek olarak sürekli büyüyen hizmet kesimi, sürekli büyüyen bir gizli işsiz ordusunun belirtisidir. İşsiz sayısı, 1994 yılında, 2 milyondan fazlası açık, 2 milyona yakın bir bölümü de gizli işsiz olmak kaydıyla 4 milyon dolayına ulaşmıştır. (T.C. Resmi Gazete, 1995:180)

6. TOPLUMSAL SINIFLARIN GÖSTERGESİ OLARAK GELİR DAĞILIMI

Her toplumda gelir dağılımı araştırmaları gerçeğe en zor ulaşan araştırmalardır.

Hele Türkiye gibi araştırma geleneğinin pek bulunmadığı bir toplumda, halkın da gelirini gizleme gelenekleri dikkate alındığında, eldeki araştırmaların sonuçlarının güvenilirliği hakkında daima kuşku olacaktır.

Yine de, birbirinden çok farklı yöntemlerle ve çok farklı kuruluşlar tarafından yapılmış araştırma ve hesaplamalar zaman içinde birbirine yakın sonuçlar veriyorsa, o zaman, ülkedeki gelir dağılımının genel çizgileri hakkında kabaca da olsa bir fikir edinmek olanaklı hale gelir.

Daha önce “Ekonomi” bölümünde özet halinde verilmiş gelir dağılımı bilgileri bu kez ayrıntılı olarak Çizelge (X)-(8)’de gösterilmiştir.

ÇİZELGE (X) - (8)
FARKLI YILLARDA FARKLI ARAŞTIRMALARDA
YÜZDE 20’LİK GRUPLARA GÖRE GELİR DAĞILIMI
(1963-1994)

<i>Araştırma Hesaplama- Grup-Yıl</i>	<i>En Yoksul Yüzde 20’nin Payı</i>	<i>İkinci Yüzde 20 Payı</i>	<i>Üçüncü Yüzde 20’nin Payı</i>	<i>Dördüncü Yüzde 20’nin Payı</i>	<i>En Zengin Yüzde 20’nin Payı</i>
D.P.T.-1963					
Türkiye	4.5	8.5	11.5	18.5	57.0
Boratav-1963					
Türkiye	4.2	6.4	10.7	17.7	61.0
Boratav-1963					
Türkiye-Tarımsal	6.0	9.2	13.8	21.4	49.6
Boratav-1963					
Türkiye-Tarım Dışı	3.4	5.8	9.7	17.5	63.6
Boratav-1963					
Türkiye-Ücretli, Maaşlı	6.6	9.7	14.4	21.8	47.5
Bulutay, Timur, Ersel, 1968					
Türkiye (D.P.T.)	3.0	7.0	10.0	20.0	60.0
D.P.T.-1973					
Türkiye	3.5	8.0	12.5	19.5	56.5
Celasun-1978					
Türkiye	2.8	7.3	13.0	22.1	54.7
D.İ.E.-1978-1979					
Türkiye	4.7	8.9	14.6	25.3	46.5
Celasun-1983					
Türkiye	2.6	6.9	12.6	21.4	55.9
TÜSİAD-1986					
Türkiye	3.9	8.4	12.6	19.2	55.9
D.İ.E., 1987					
Türkiye	5.2	9.6	14.1	21.2	49.9
KAMAR-1988					
Türkiye	3.1	9.0	12.2	16.6	59.1
D.İ.E.,-1994					
Türkiye	4.9	8.6	12.6	19.0	54.9
D.İ.E.-1994 Türkiye					
Kent	4.8	8.2	11.9	17.9	57.2
D.İ.E.-1994 Türkiye					
Kır	5.6	10.1	14.8	21.8	47.7

KAYNAK: Bulutay, Timur, Ersel, 1971:16; Boratav, 1972:195-196; D.P.T. 1976:24; D.İ.E., 1983:187; Celasun, 1986; Esmer, Fişek, Kalaycıoğlu, 1986; Kongar, 1989; Türk-İş, 1997:208; D.İ.E., 1997a:629

Çizelgede 1963 yılından 1994 yılına kadar yapılan çeşitli araştırma ve hesaplamaların sonuçları aktarılmıştır.

Bu sonuçların bir bölümü, D.P.T., D.İ.E., KAMAR ve TÜSİAD araştırmaları gibi saha çalışmalarına dayalıdır. Bir bölümü ise, **Celasun**, **Boratav** ve **Bulutay** araştırmaları gibi, eldeki veriler üzerinde yapılan hesaplamalara dayalıdır.

Birbirinden bütünüyle değişik yöntemler kullanılmasına karşın, sonuçların yıllar içinde birbirlerini destekler nitelik taşıması, bize nüfusun beşte bir'lik bölümlerine göre düzenlenmiş olan elimizdeki dağılım verilerinin en azından üzerinde fikir yürütmeye degecek ölçüde güvenilir olduklarını göstermektedir.

Burada karşımıza çıkan en önemli sorun, yıllar içinde gelir dağılımında meydana gelen değişme eğilimleridir.

Karşılaştırmaların ancak benzer yöntemler kullanılarak yapılan araştırmalar arasında olanaklı olduğu varsayılarak, örneğin Devlet İstatistik Enstitüsü'nün rakamları 1987 ve 1994 yılları arasında bu açıdan bir anlam ifade edebilir.

Çizelge (X)-(8)'de de görüldüğü gibi, Türkiye'deki gelir dağılımının temel özelliği oldukça eşitsiz oluşudur.

En kaba biçimiyle söylemek gerekirse, nüfusun en yoksul beşte biri yani en düşük gelire sahip olan yüzde 20'si, ulusal gelirin yalnızca yüzde 3-5'i arasındaki bir bölümünü alabilirken, en zengin olan beşte biri yani en yüksek gelir elde eden yüzde 20'si, ulusal gelirin yüzde 50-60 kadarını, yani yarıdan fazlasını almaktadır.

Oldukça çarpık bir gelir dağılımını yansıtan bu bölüşüm, yıllar içinde de düzelme yerine, bozulma eğilimi göstermektedir.

Gerek vergi yasaları, gerek iç borçlanmalar ve faiz hadleri gibi göstergelerle zaten hissedilen, gelir dağılımını daha da bozucu politikaların sonuçları, karşılaştırmalı araştırmaların verileri bakımından da ortaya konulabilmektedir.

Örneğin, Gini katsayısı, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1987 araştırmasında 0.43 iken 1994 araştırmasında 0.49'a yükselmiştir (Türk-İş, 1997:208).

ÇEŞİTLİ KESİMLER ARASINDAKİ GELİR DAĞILIMI

Çizelge (X)-(8)'den alınan bir başka izlenim, kırsal kesimdeki gelir dağılımının, kentlere göre daha az farklılık gösterdiği, bir başka deyişle daha adaletli gözüktüğüdür.

Fakat bu durum tarım kesimindeki yoksulluk konusunda insanı aldatmamalıdır. Kendi içindeki gelir farklılaşması kentlere göre biraz daha az da olsa, tarım kesimindeki düşük gelirin yol açtığı yoksulluğun, adaletli ya da adaletsiz dağıtımı çok fazla fark etmemektedir. Çünkü Çizelge (X)-(9)'dan da görüldüğü gibi, *çalışan nüfusun yarısını barındıran tarım kesimi, ulusal gelirin ancak dörtte bir kadarını alabilmektedir.*

Çizelge (X)-(9)'dan anlaşılan bir başka gerçek, Türkiye'deki gelir dağılımının, sadece tarım açısından değil, iktisadî etkinliklere göre ortaya çıkan öteki kesimler açısından da önemli farklılıklar gösterdiği ve böylece, kesimler arası adaletsizlik eksenlerinin de ortaya çıktığıdır.

ÇİZELGE (X) - (9)
İKTİSADİ FAALİYETLERE GÖRE
KİŞİ SAYISI VE GELİR YÜZDESİ

İktisadi Faaliyet Kolu	Türkiye		Kent		Kır	
	Sayı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi	Sayı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi	Sayı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi
Tarım	50.3	23.3	9.3	3.2	79.0	59.8
Madencilik	0.6	0.9	0.4	0.4	0.7	1.7
İmalat Sanayi	13.9	17.8	27.1	23.6	4.6	7.4
Enerji	0.3	0.6	0.5	0.6	0.2	0.7
İnşaat	4.8	6.1	7.9	7.4	2.7	3.7
Ticaret	13.7	26.9	25.1	34.8	5.7	12.5
Ulaştırma ve Haberleşme	3.7	7.0	6.4	8.5	1.9	4.4
Banka, Sigorta, Emlak Hizmetleri	1.7	3.4	3.6	4.6	0.4	1.1
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler	11.0	14.0	19.7	16.9	4.8	8.7

KAYNAK: D.İ.E., 1997a:630.

Örneğin, rakamı küçük olduğu için enerji kesimini ihmal etsek bile, ticaret, ulaştırma-haberleşme ve banka-sigorta kesimleri, nüfus içindeki paylarının iki katı oranında gelir elde etmektedir.

Tarihi biraz eski olmakla birlikte oldukça ilginç bir çözümlemenin sonuçları, Çizelge (X)-(10)'da gösterilmiştir.

Daha güncel fakat sınıflaması değişik bir dağılım da Çizelge (X)-(11)'de verilmiştir.

ÇİZELGE (X) - (10)
ÇEŞİTLİ MESLEK GRUPLARININ NÜFUS VE
ULUSAL GELİR İÇİNDEKİ PAYLARI
1968

Gruplar	Nüfus İçindeki Pay %	Ulusal Gelirden Alınan Pay %
Büyük Tüccar ve Sanayici	0.55	3.51
Tüccar	2.27	11.09
Serbest Meslek	0.66	3.76
Yüksek Bürokratlar	1.06	2.59
Küçük Bürokratlar	7.64	9.20
Teknisyenler	0.59	0.77
Küçük Esnaf ve Zanaatkar	15.56	14.75
Nitelikli İşçi	6.44	7.60
Düz İşçi	11.35	7.23
Çiftçi	49.57	38.77
Tarım İşçisi	4.31	0.73

KAYNAK: Bulutay, Timur, Ersel, 1971:180.

Çizelge (X) - (10), çeşitli sınıf ve grupların nüfus içindeki yerleriyle, ulusal gelirden aldıkları payları göstermektedir. Ulusal gelirden alınan paylar Türkiye'deki sınıfların durumları bakımından temel verileri oluşturduklarından, çizelge, toplumumuzun sınıfsal yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Çizelgeden açıkça görüldüğü gibi, tarım işçileri, çiftçiler ve düz işçiler, ulusal gelir dağılımı bakımından en kötü durumda olan kesimlerdir. Öte yandan bürokratlar, ulusal gelirden, nüfus içindeki oranlarından çok pay alır gibi gözüküyorlarsa da, gerçek aslında böyle değildir. Gelirini olduğundan az bildirme eğilimi bütün gruplarda çok yaygındır. Oysa, bürokratlar için bu (gelirleri belli olduğundan) olanaklı değildir (Bulutay, Timur, Ersel, 1971:180).

Nitelikli işçiler de (imalat sanayiinde olanlar), ulusal gelirden, 1968 itibarıyla nüfus içindeki oranlarının biraz üzerinde pay almaktadır. Hiç kuşkusuz bu durum, 1963'ten sonra gelişen güçlü sendikacılık akımının bir sonucudur. Sendikacılığın bu çizgideki gelişimi, yakın gelecekte, düz işçileri de olumlu yönde etkileyebilirdi. Fakat, işçi haklarının sık sık askıya alınması, bu konudaki olumlu gelişmeleri engellemiştir.

Ticarette uğraşanların, nüfus içindeki oranlarının çok üstünde bir gelir elde ettikleri, bu çizelgeden de anlaşılmaktadır. Aynı durum bir ölçüde, sanayiciler ve serbest meslek sahipleri için de geçerlidir. Küçük esnaf ve zanaatkârlar ise, ulusal gelirden, nüfus içindeki paylarından daha düşük bir oranda yararlanmaktadır. Bunun bir nedeni kullandıkları teknolojinin çok düşük olmasıdır. Bir başka neden, bu grubun örgütlenme düzeyinin düşüklüğüdür (Uras, 1969:31).

ULUSAL GELİRİN, KESİMLERİN KENDİ İÇİNDE DAĞILIMI: DAHA BÜYÜK ADALETSİZLİKLER

Çizelge (X) - (10), Çizelge (X) - (9) ile beraber çözümlendiğinde bazı ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Çizelge (X) - (10)'da, yüksek gelir gruplarını oluşturan ilk dört kesim, toplam olarak nüfus içinde yüzde 4.5 oranına ulaşmaktadır. Buna karşılık, ulusal gelirden aldıkları pay toplam olarak yüzde 20.9'dur. Öte yandan, Çizelge (X) - (9)'un gösterdiğine göre, nüfusun en zengin yüzde 20'si, ulusal gelirin yüzde 55 kadarını almaktadır. Bu durumda, Çizelge (X) - (10)'da gösterilen ilk dört grup dışında öyle bir grup vardır ki, nüfus içindeki yeri yüzde 15'tir ve ulusal gelirden de yüzde 35 kadar pay almaktadır. Bu grubu saptamak amacıyla Çizelge (X) - (10)'a bir kez daha baktığımızda ancak, küçük esnaf ve zanaatkârlar grubuyla, çiftçilerin, nüfusun en zengin yüzde 20'sinin geri kalan kesimini içerebileceğini görmekteyiz. Çünkü, öteki grupların gelirleri üç aşağı beş yukarı, belli sınırlar içinde oynar. Fakat ilginç olan nokta, küçük esnaf ve zanaatkârlar grubuyla çiftçilerin ulusal gelirden aldıkları payların, nüfus içindeki paylarından küçük olmasıdır. Bu durumda, nüfusun en zengin kesimi olarak yüzde 15'lik bir grubun, bu iki sınıf içinde bulunması küçük çiftçiler ile esnaf ve zanaatkârlar arasındaki gelir farklarını çok büyötmektedir. Tarım kesimi, büyük işletmelerden dolayı, yüksek gelir gruplarını içermeye daha uygundur. Bu yüzden büyük bir olasılıkla en zengin grup bu kesim içinde yer almaktadır. Böylece, tarım kesimindeki gelir dağılımının en adaletsiz olduğu biçiminde bir yargıya ulaşmamız pek de yanlış olmaz.

ÇİZELGE (X) - (11)
ÇEŞİTLİ MESLEK GRUPLARININ ÇALIŞAN NÜFUS
VE GELİR İÇİNDEKİ PAYLARI
(1994)

Meslek Grupları	Türkiye		Kent		Kır	
	Çalışanlar İçindeki Oranı %	Gelirden Aldığı Pay %	Çalışanlar İçindeki Oranı %	Gelirden Aldığı Pay %	Çalışanlar İçindeki Oranı %	Gelirden Aldığı Pay %
Teknik Elemanlar	5.0	8.6	9.5	11.1	1.8	4.1
Müştebbisler ve Yöneticiler	2.2	8.5	4.4	11.8	0.8	2.4
İdari Personel	4.1	5.5	7.8	7.0	1.5	2.7
Ticaret ve Satış Personeli	8.4	21.7	15.8	28.8	3.2	8.7
Hizmette Çalışanlar	7.2	7.8	12.5	9.1	3.5	5.5
Tarımda Çalışanlar	50.2	23.3	9.4	3.3	78.8	59.7
Tarım Dışı İşçiler	22.2	23.6	39.2	27.6	10.2	16.6
Bilinmeyen	0.7	1.0	1.4	1.3	0.2	0.3

KAYNAK: D.İ.E., 1997a:630.

Çizelge (X)-(11)'in verilerine yakından bakıldığında, daha eski bir çalışma olan bir önceki çizelgedeki dağılımın oldukça gerçekçi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çizelgedeki dağılım da bize buraya dek yaptığımız çözümler açısından ortaya çıkan genel adaletsizlik eğilimlerinin günümüzde de hemen hemen aynen sürdüğünü göstermektedir.

Müştebbisler ve yöneticiler, nüfus içindeki paylarının yaklaşık dört katına yakın bir gelir elde ederken, tarımda çalışanlar, nüfustaki paylarının yarısına zor ulaşmaktadırlar. Bu arada, Türkiye'nin gelişen piyasa koşullarına koşut olarak, ticaret ve satış personelinin, gelir açısından nüfus içindeki paylarının yaklaşık iki buçuk katına ulaştığı görülmektedir.

ÇİZELGE (X) - (12)
BÖLGELERE GÖRE GELİR DAĞILIMI

Bölgeler	1987		1994	
	Hanehalkı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi	Hanehalkı Yüzdesi	Gelir Yüzdesi
Ege-Marmara	37.0	45.0	42.3	52.5
Akdeniz	13.4	10.7	12.5	11.0
İç Anadolu	24.3	21.5	17.9	15.4
Karadeniz	10.6	8.9	12.8	10.9
Doğu-Güneydoğu A.	14.7	13.9	14.5	10.2

KAYNAK: Türk-İş, 1997:209.

Gelir dağılımının bir başka boyutu, çeşitli coğrafi bölgeler açısından Çizelge (X)-(12)'de gösterilmiştir. Çizelgeden de açıkça anlaşılacağı gibi, Türkiye'deki gelir dağılımı, bölgeler bakımından da çok adaletli değildir. Marmara ve Ege bölgeleri, nüfus içindeki paylarından daha yüksek oranda bir gelir elde ederken, öteki bölgelerin hepsinin ulusal gelirdeki payı, nüfus içindeki oranlarından daha düşüktür.

Bu arada ilginç bir bulgu, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki nüfus ile gelir arasındaki oranın, Marmara ve Ege hariç, Türkiye'nin öteki bölgelerinden çok farklı olmadığıdır. Hiç kuşkusuz bu durumun nedenlerinden biri, bu bölgeye devletçe yapılan yatırımların, bölgeden elde edilen vergi gelirinin çok üstünde olması gerçeğidir. Yine de bu bölgelerdeki gelir ile nüfus arasındaki oranın, 1987'den 1994'e açılmakta olduğu gözden kaçırılmayacak bir bulgudur. Bu sürecin altında, bölgedeki PKK terörünün ve bu teröre karşı alınan önlemlerin yattığı düşünülebilir.

GELECEKTEKİ DEĞİŞME EĞİMLERİ

Yukarda yer alan çizelgedeki veriler, Türkiye'nin genel yapısal nitelikleriyle birlikte düşünülerek, çözümlemeler yapıldığında, gelecek için şu değişme eğilimlerini saptamak olanaklı gözükmemektedir: *Birinci olarak*, sanayicilerin ulusal gelirden alacakları payın gelecekte daha da büyüyeceğini söyleyebiliriz. Çünkü Türkiye, içine girmiş olduğu hızlı sanayileşme sürecini (dışa bağımlı da olsa) hızla sürdürecektir. Bu nedenle, sanayicilerin hem ulusal gelirden aldıkları pay büyüyecek, hem de bu sınıf, toplum içindeki önemini ve gücünü artırarak sürdürecektir. Gümrük Birliği'nin bu sürece olumsuz bir etki yapması, yine dış ilişkilerin geliştirilmiş olmasından dolayı pek beklenen bir sonuç değildir. Fakat, bir süre sonra, temel bir toplumsal ve ekonomik yapı değişikliği olsa da olmasa da, bu sınıf, bugünkü düzenin, küreselleşmenin etkilerine karşın gittiği yer olan "sosyal refah devleti" çerçevesinde ve demokratikleşme süreci içinde ulusal gelirden aldığı paydan, sanayi işçisine daha büyük ödemeler yapmak zorunda kalacaktır.

İkinci olarak, tüccar sınıfının ulusal gelirden aldığı payın da gelecekte artacağını söyleyebiliriz.

Toplumu gittikçe egemenliğine alan "tüketim toplumu değerleri" ve gelişen piyasa koşulları bu sınıfın da hem etkisini hem gelirini artıracaktır.

Üçüncü olarak, serbest meslek sahiplerinin de ulusal gelirden alacakları payın daha artması beklenir. Toplumun, teknik bilgi ve beceriye duyduğu büyük gereksinim ve gittikçe artan toplumsal farklılaşmanın sonuçları, bu eğilimin ardındaki temel nedenler arasındadır.

Dördüncü olarak, küçük ve büyük bürokratların, ulusal gelirden aldıkları payı korumaları beklenir. Katsayı sistemi, hükümetlerin, memur maaşlarını enflasyona göre ayarlayabilmeleri için geniş olanaklar tanımıştır. Hiç kuşkusuz bürokrasi, bu sistemi kendi çıkarları yönünde kullanmayı bilecektir. Ayrıca gittikçe gelişen "memur" sendikacılığı da, bu süreçte bürokrasinin gelirini artırıcı etkiler yapacaktır.

Beşinci olarak, teknisyenlerin ulusal gelirden aldıkları payın da artması bekle-

nir. Bu beklentinin ardındaki gerçekler, serbest meslek sahipleri için geçerli olan aynı gerçeklerdir.

Altıncı olarak, küçük esnaf ve zanaatkârların ulusal gelirden aldıkları pay azalacaktır. Bunun nedeni, toplumu gittikçe egemenliği altına alan sanayileşme sürecidir. Sanayileşmenin getirdiği büyük işletme anlayışı ve kullanılan teknoloji, bu sınıfın gittikçe yoksullaşmasına yol açacaktır.

Yedinci olarak, sanayileşmenin sürmesi, gelişen sendikacılık ile birlikte, hiç kuşkusuz düz ve nitelikli işçilerin, ulusal gelirden aldıkları payı artıracaktır.

Sekizinci olarak, çiftçilerin ve tarım işçilerinin bugün bile çok düşük olan payları ilerde daha da azalacaktır. Tarımda sendikacılık gelişmezse, tarım işçileri ve aile işletmeleri daha da yoksullaşırken, büyük işletmeler zenginleşecektir. Bu durum, tarım gelirleri arasında bugün de var olan büyük farkı iyice uçurum durumuna getirecektir. Fakat Gümrük Birliği'nin etkileri, tarımdaki büyük işletmelerin de gelirlerini düşüreceğinden, bu kesimin genel olarak yoksullaşacağını söyleyebiliriz. Bu arada, derebeyi benzeri ilişkilerin belirlediği toprak ağalığının güdümlü ya da güdümsüz değişimler sonucu olarak, yakın gelecekte ortadan kalkacağına dikkat edilmelidir.

ÇEŞİTLİ SINIFLARIN DEĞİŞMEYE KARŞI TUTUMLARI

Yukarıda geleceğe ilişkin olarak açıklamaya çalıştığım eğilimler çeşitli sınıfların değişmeye karşı tutumları hakkında da önemli ipuçları verir. Sınıfların toplumsal ve ekonomik değişmeye karşı tutumlarını belirleyen iki temel değişken vardır: *Birinci* temel değişken, bir sınıfın nüfus içindeki yüzdesi ile, ulusal gelirden aldığı pay arasındaki ilişkidir. Ulusal gelirden alınan yüzde, nüfus içindeki yüzdeden büyükse, o sınıf değişmeye karşı olacaktır. Çünkü, görelî olarak öteki sınıflardan daha zengindir ve değişmenin bu durumu olumsuz etkileyeceğinden çekinir. Öte yandan, bir sınıfın ulusal gelirden aldığı pay, nüfus içindeki payından düşükse, büyük bir olasılıkla değişmeden yana olacaktır. Çünkü, değişme, ulusal gelirden aldığı payı artırabilir. Bu çözümlemeden de anlaşılacağı gibi, *ikinci* temel değişken, geleceğe ilişkin beklentilerdir. Bir sınıf, ulusal gelirden aldığı payın, oransal olarak yükseleceğini umut ediyorsa, değişmeden yanadır. Yok, gelecekte, bir gelir düşüşü bekleniyorsa, o sınıf, değişmeye karşı tutucu ve hatta gerici bir tutum takınacaktır.

Çizelge (X) - (10) ve (X) - (11)'de gösterilen grup ve sınıfların durumlarını bu iki temel değişkene göre çözümlediğimizde şu eğilimler ortaya çıkmaktadır: Büyük tüccar ve büyük sanayiciler değişmeye karşı değildir: Sanayicilerin ve ticaret yapanların bu tutumları, ulusal gelirden aldıkları pay artışı (eğer "sosyal devlet" uygulaması hayata geçirilebilirse) en azından "sosyal refah devleti" ilkesi çerçevesinde durduruluncaya kadar sürecektir.

Serbest meslek sahipleri, bugün ulusal gelirden, nüfus içindeki yüzdelere göre daha çok pay almakla beraber, ilerde bu payların daha da artacağı beklendiğinden, değişmeden yanadırlar. Küçük ve büyük bürokratlar, enflasyon, bu sınıfın gelir artışlarını yok edici eğilimler göstermezse, değişmeye karşı ilgisiz bir tutum içinde olacaklardır. Teknisyenler de, gelecekte gelir artışı beklediklerinden, değişmeden yanadırlar. Küçük esnaf ve zanaatkâr sınıfı, ulusal gelirden aldıkları pay,

nüfus içindeki paylarından daha düşük olmakla beraber, değişmeye karşıdır. Çünkü, gelecekte bu payın bile azalması beklenmektedir. Düz ve nitelikli işçi sınıfı, pek doğal olarak değişmeden yanadır. Artan sanayileşme ve gelişme süreçleri geçici olarak durdurulmuş olsa bile gittikçe güçlenecek sendikalar, bu sınıfa, gelecekte daha yüksek oranlarda ulusal gelir payı düşmesini sağlayacaktır. Küçük çiftçiler ve tarım işçileri, değişmeye karşı kesin bir tutum alamayacaklardır. Kooperatifleşme ve tarım sendikacılığı gelişirse, değişmeden yana olmaları beklenir. Toprak ağaları ile büyük çiftlik işletmeleri doğal olarak değişmeye karşıdırlar.

Türk toplumunun gelecekteki değişme eğilimleri, işte bu sınıfların, yukardaki ilkeler çerçevesinde, siyasal gücü etkileme oranlarına göre saptanacaktır. Bir başka deyişle, değişmeden yana olan ve olmayan sınıfların siyasal iktidara ortak olma ve onu yöneltme şansları, toplumun gelecekteki çizgisini büyük ölçüde saptayan bir öge olacaktır.

Pek doğal olarak çeşitli sınıf ve grupların, değişmeye karşı tutumları sadece mekanik olarak ekonomik beklentileriyle bire bir ilişki içinde düşünülemez. İktidara yakın ya da ortak olma, bu sınıfların değişmeye karşı tutumlarını belirleyeceği gibi, örgütlü olmak ya da olmamak da önemli bir değişken olarak görülmektedir.

Daha ilerde sözü edilecek olan “katılım” sürecinin hızlandıracağı “demokratikleşme” eğilimleri, geniş kitlelerin siyaset üzerindeki etkisini artıracaktır. Bu ise doğrudan doğruya bazı grupların değişmeye karşı tutumlarını etkileyebilir.

Bu arada üzerinde önemle durulması gereken bir başka nokta, bütün bu sınıf ve grupları çapraz kesen “kent hukuku dışı alanlarda yaşayan” bir gecekondü nüfusunun kentlere ve dolayısıyla siyasete egemen olma eğilimidir. Bu nüfusun yırı-tıcı atılcılığı, 21. yüzyıl Türkiye’imizdeki pek çok olguyu etkileyecektir.

Ayrıca büyük sermayenin kitle iletişim araçları mülkiyeti yoluyla toplumu kendi ekonomik ve ideolojik çizgisinde biçimlendireceği de hatırlanmalıdır.

Büyük sermayenin bu “yönlendirme” gücü ile, “kent hukuku dışı alanlarda” yaşayanların yırı-tıcılıkları birleştiği zaman, Türkiye’nin önündeki değişme çizgisini 21. yüzyılda bu grupların belirleyeceğini söyleyebiliriz.

Siyaset, bu anlamda, bu gruplarla bütünleşerek ve kendi içinde bir kariyer ve zenginleşme aracı olarak, topluma egemen olan “tüketim kültürünün” yaygınlaşmasında işlevsel olacak gibi gözükmemektedir.

Bütün bu çözümlemelerden çıkan sonuç, geniş kitlelerin siyasete ve yönetime daha fazla ağırlıklarını koyacakları “demokratikleşme” sürecinin, gelecekte zorunlu olarak adil bir gelir dağılımına ve artan bir ekonomik verimliliğe doğru yönelmeyebileceğidir.

7. TÜRKİYE’DEKİ SINIFLI TOPLUMUN KENDİNE ÖZGÜ NİTELİKLERİ

Türkiye’deki sınıflı toplumu, Batı’daki benzerlerinden ayıran birtakım temel nitelikler vardır. *Birinci nitelik*, toplumun üstyapı kurumlarıyla altyapısal değişkenleri arasındaki ilişkidir. Devlet eliyle yapılan güdümler sonucunda, Türkiye’de üstyapı kurumları, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Tam tersine, medenî yasa, demokrasi, sendikacılık, ekonomik

planlama, yasama organı üzerindeki yargı denetimi ve benzerleri, toplumdaki kapitalist gelişmelere ortam hazırlayabilmek için Batı'dan aktarılmış kurumlardır. Bir başka deyişle, Batı'da gördüğümüz, altyapıyı belirleyicilerle, üstyapısal gelişmeler arasındaki ilişki, Türkiye'de tersine işlemiştir. *Türkiye, aslında kendileri kapitalist gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkmış kurumları Batı'dan alarak, kapitalist gelişmeleri bu kurumlar yoluyla sağlamak istemiştir.*

Türkiye'deki sınıflı toplumu, Batı'daki sınıflı toplumlardan ayıran *ikinci nitelik*, devletin toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamdaki egemen rolüdür. Devletin bu rolü, Osmanlılardan devir alınmış, Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimler) ile pekiştirilmiş ve 1960 darbesi ile kurumsallaştırılmıştır. 1960 eylemi, Anayasa Mahkemesi, Millî Güvenlik Kurulu, yeni nitelikteki Cumhurbaşkanlığı, özerk üniversite, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu gibi birtakım "devlet kurumları" yaratmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin "devletçi-seçkinci" yaklaşımı bırakmasından sonra, 1970'li yıllardan bu yana bu "devlet kurumlarının" düzeni koruyucu görevi daha da belirginleşmiştir.

"Devlet kurumlarının" görevi, Türkiye'deki sınıfların gelişmesi ile yakından ilişkilidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bunların rolü, güçlü bir kapitalist sınıf yaratmaktı. Sonraları, kapitalist sınıf, önemli bir toplumsal güç olarak ortaya çıktı ve 1950 yılında, iktidarı bürokratlardan devir aldı. Bunun üzerine, artık siyasal ve yönetsel yapı üzerindeki denetimlerini yitirmiş olan bürokratlar, 1960 darbesi ile yeni "devlet kurumları" yarattılar. Bu kurumların ilk amacı, "sosyal refah devleti" çerçevesinde işçi sınıfının örgütlenmesine yardımcı olmaktı. Böylece, denetimsiz gelişen kapitalist sömürüye karşı, temel hak ve özgürlüklerin yaygınlaştırılması yoluyla, toplumda bir denge yaratmaya yönelindi.

1982 Anayasası ile bu "devlet kurumlarının" ya güçsüzleştirildikleri ya da özerkliklerinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Bu, 1970-1980 arası Türkiye'yi pençesine alan "cinayet çılgınlığı" gerçeğinin bir sonucudur. "Mademki bu kurumlar, bu çılgınlığı önleyememişlerdir, o halde görevlerini yeterince yerine getirememişlerdir" anlayışı içinde 1982 Anayasası, bunların işlevlerini, bir başka devlet kurumunu, Cumhurbaşkanlığını güçlendirerek, değiştirmiştir.

Askerî dönemi izleyen **Özal** yönetimi, devlet eliyle büyük sermayenin desteklenmesini ana politika yaparak, Türkiye'deki kapitalistleşme sürecine büyük bir hız kazandırmıştır. "Sosyal Devlet" ilkesinin bir yana bırakılarak denetimsiz sömürünün özendirildiği bu dönem, hem ciddi bir "değerler sistemi" bunalımı yaratmış, hem de "hukuk devleti" kurallarının bile dışına çıkılmasının kurumlaştığı bir değişmeyi belirlemiştir.

Yukarda kısaca belirtmeye çalıştığımız bu iki nitelik bir arada, Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamının bazı özelliklerini biçimlendirmiştir. Bu özellikler şöyle özetlenebilir:

BİÇİM VE İÇERİK ÇELİŞKİLERİ

İlk özellik, Türkiye'deki üstyapı kurumlarının biçimleri ve içerikleri arasında görülen çelişkilerdir. Bu kurumlar, toplumsal ve ekonomik gelişmeler çerçevesinde ilgili sınıf ve gruplar arasındaki etkileşim ve çatışmalar sonucu ortaya çıkma-

dıkları için, biçimleriyle özleri arasındaki çelişkileri de birlikte getirmişlerdir. Demokrasi bunun en güzel örneklerinden biridir. Türkiye’de demokrasi, seçmenlere gerçek, toplumsal ve ekonomik seçenekler sunmadığı için, eleştirilmekte, “anlam- lı bir içerikten” yoksun bir “biçim” olduğu ileri sürülmektedir. Bu eleştirinin ardındaki gerekçe, çeşitli sol eğilimli grup ve örgütler üzerindeki baskıların varlığı ile, partiler yelpazesi içinde anlamlı sol partilerin yokluğudur. Hiç kuşkusuz sol eğilimli grup ve örgütler üzerindeki baskılar kalkmadıkça ve değişik grup ve sınıfların çıkarlarını temsil edecek yeni parti seçenekleri yaratılmadıkça bu eleştiriler haklı olarak sürecektir. Ne yazık ki, cinayet şebekeleri de 1980 öncesinde bu gerekçeleri kullanmışlardır. Oysa, asıl haklı eleştiri, demokrasinin kendini terörden koruyamamış olmasıdır.

21. yüzyıla giderken, demokrasinin önünde dört başka sorun daha gözük- mektedir. Bunlardan *birincisi*, genel olarak insan hakları sorunudur. Özellikle PKK te- rörünün de varlığı, demokratik rejimin, temel hak ve özgürlükleri geliştirerek bu saldırıyı aşmasını gerektirirken, tam ters yönde etkiler yapmaktadır.

Demokrasinin önündeki *ikinci sorun*, demokratik hak ve özgürlüklerin, yine bu hak ve özgürlükleri yok etmek için kullanılmasını engelleme gücünün zayıflı- ğıdır. Gerek şeriat devleti isteklerinin yoğunlaşmasına, gerek PKK terörünün söz- cülüğünü yaptığı başka seçeneklere karşı, hem demokratik hak ve özgürlüklerin korunması, hem de bunların kötüye kullanılmalarının engellenmesi, başarıyla uy- gulamaya aktarılamamaktadır. 1998’in başında Refah Partisi’nin kapatılması, bu çerçevede atılan, ama “arızı” nitelik taşıdığı için fazla anlam ifade etmeyen bir adım niteliğindedir.

Demokrasinin karşı karşıya kaldığı *üçüncü bir sorun*, siyasetteki yolsuzluk ve rüşvet yozlaşmasıdır. Hukuk devleti kuralları içinde kalarak sistemi yolsuzluklar- dan ve çetelerden arındırma işlevi, başarıyla uygulamaya konulamamıştır.

21. yüzyıldaki demokrasinin çözmek zorunda olduğu *dördüncü sorun*, “kent hukuku dışında gelişmiş alanlarda” yaşayanların “yükselen kesimlerinin” geliştirdikleri “yağma kültürünün” siyasetle eklemlenmesi sonucu, tüm ülkede, bir “temsili demorasi krizine” yol açılmış olmasıdır. Siyasal partilerin yapısındaki li- der-delege kısırdöngüsü ile hem yasama hem de yürütme organlarına egemen ol- muş görünen bu kültür, ülkenin 21. yüzyıldaki en önemli sorunu olacaktır.

Bir başka örnek, Türkiye’deki sendikacılıktır. Sendikacılık eyleminin genel yaklaşımının ne olması gerektiği konusundaki sert tartışmalar bugün de bütün hı- zı ile sürmektedir. Sorun, işçi sınıfının çıkarlarının bir parti içinde mi yoksa, par- tilerüstü bir yaklaşımla, bütün partilere baskılar yapılarak mı savunulacağıdır. Türkiye’de, sendikacılık, işçilerin uğraşları yerine, devleti ellerinde tutan “devlet- çi-seçkinci” bürokratların çabalarıyla gelişmiştir. Bu nedenle, böyle temel bir so- run bile henüz çözülememiştir. Bu sorunun çözümü, işçi sınıfının kendi içinde ve çeşitli etkileşimler sonunda ortaya çıkacaktır. İşçi sınıfının genel yaklaşımı zaman içinde belirlenince, başka sorunlarla birlikte, bu da anlamlı bir sonuca kavuşacak- tır.

Bu konuda son bir örnek, üniversiteler ve Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu gibi bir zamanlar özerk olan kuruluşlar yönünden verilebilir. Bu kuruluşlar, ken-

di özerklikleri için yeterince çaba göstermemiştir. Bu nedenle, özerkliklerini nasıl kullanacaklarını ve onu nasıl koruyacaklarını pek iyi bilmemektedirler. Nitekim, 1982 Anayasası bu tür özerkliklere kesin bir şekilde son vermiştir.

1990'larda ortaya çıkan ve artık kurumlaşan, özel televizyon ve özel üniversiteler, gerek devlet üniversitelerinin gerekse TRT'nin toplumsal yapı ve toplumsal değişme içindeki göreceli ağırlıklarını azaltmış olmakla birlikte yine de bu kurumların büyük bir etkisi vardır. Fakat, özellikle askerî dönemi izleyen **Özal** yönetimi sırasında topluma egemen olan "değer yozlaşması" çerçevesinde, bu kurumlar da, "denetimsiz kapitalist sömürü" dalgası içinde çaresiz bir görünüm sergilemektedir.

BİLİNÇ SORUNU

Türkiye'deki sınıflı toplumun kendine özgü bir ikinci özelliği, yine, altyapı ve üstyapı arasındaki çelişkilerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Üstyapı güdümlmeleri, altyapı gelişmelerinin önüne geçtiği ve kimi kurumlar tepeden inme bir biçimde yaratıldığı için, ilgili grup ve sınıfların "bilinç" sorunu büyük bir önem kazanmıştır. Pek çok örnekte, ilgili grup ve sınıflar, kendi çıkarlarını korumak ve geliştirmek için kurulmuş olan kurumları ne benimsemişler ne de savunmuşlardır. Çünkü bunlar (bu grup ve sınıflar) "doğal" toplumsal ve ekonomik gelişmeler içinde yeterli ölçüde deney kazanamamışlardır. Bu yüzden seçmenler, kendi "gerçek çıkarlarını" ve kime oy vereceklerini bilmemekle suçlanmışlardır. Aynı biçimde bir suçlama da "işçi sınıfının gerçek çıkarlarını" bilmeyen ve bu yüzden de sendikacılığı hangi doğrultuda kullanacağı hakkında kararsız olan işçilere yöneltilmiştir. Bu durumun iki somut sonucu ortaya çıkmıştır. *Birinci sonuç*, hemen herkesin bir sınıf ya da gruba bilinç aşılama kalkışmasıdır. Pek doğal olarak bu aşılama, o kişi, bir sınıfın "gerçek çıkarlarını" nasıl görüyorsa, o doğrultuda olmuştur. *İkinci sonuç*, pek çok kişinin, Türkiye'nin sorunlarını çözmek için, "bilinç" verici eğitime bel bağlaması olmuştur. Bu kişilere göre eğitim, ekonomik kalkınmayı da içeren bir biçimde bütün sorunlarını çözmek için tek ve en etkili yoldur. Türkiye'de devletin tarihsel olarak yüklenmiş olduğu "resmî ideoloji aşılama" görevi, bu her iki sonucu da pekiştirici etki yapmaktadır.

Bilinç ve eğitim konusunu, solun kendi içindeki ideoloji çatışmalarına ve devletin 1950'lerden sonra gittikçe etkisizleşen "normal" eğitimine karşı en iyi kullanan grup "siyasal İslam" olmuş, ve İmam-Hatip okulları aracılığı ile, 21. yüzyıla giderken Türkiye'de kendisine geniş bir taban yaratabilmiştir.

ÇATIŞMAYA KARŞI HOŞGÖRÜ YOKLUĞU

Türkiye'deki sınıflı toplumun üçüncü bir özelliği de, altyapı-üstyapı arasındaki aynı çelişkiden ve devletin yıllardır, toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşam üzerindeki sıkı denetiminden doğar. Bu özellik, çeşitli çıkar grupları ve sınıflar arası çekişmelerde görülen hoşgörüsüzlüktür. Bu hoşgörüsüzlük sonucu, çeşitli çıkar çatışmalarının çözümünde barışçı yolların kullanılması oldukça seyrek olarak başvurulan bir yöntem niteliği kazanmıştır. Bu durumun ardında iki temel neden yatmaktadır. *Birinci neden*, "devletçi-seçkin" bürokratların denetlediği devlet,

çok uzun zamandan beri her türlü çıkar çatışmasını engelleyerek bastırıldığı için, toplumun, değişik grup ve sınıflar arasındaki şiddetli çıkar çatışmalarına alışmamış olmasıdır. Bu yüzden kendi çıkarını savunmak için uğraşa giren grup ya da sınıflar, çok çıkarıcı olmakla ve daha da kötüsü, “ulusal bütünlüğü tehlikeye düşürmekle” suçlanmaktadır. Bu yorumun tehlikesi açıktır: Çıkar gruplarının ve sınıfların, çıkarlarını açıkça savunmaları önlenirse, sonunda, toplumsal, ekonomik ve siyasal patlamalar kaçınılmaz olur. Ayrıca, nasıl olsa “ulusal bütünlüğü tehlikeye düşürmekle” suçlanacaklarını bilen çeşitli çıkar grupları ve sınıflar, çıkarlarını savunurken, daha uzlaşmaz ve şiddetli yöntemlere başvurabilir. Bu durumu yaratan *ikinci bir neden*, çatışmaların çözümü için kullanılacak olan barışçı yöntemler (parlamentar demokrasi, toplu pazarlık vb.) topluma yukardan aşağı “aşılınmış” bulunduğundan bu yolların kullanılmasının da henüz yeterince benimsenmemiş ve gelişmemiş olmasıdır. İşte bu iki temel neden, birlikte, toplumda genel bir “hoşgörüsüzlük” davranışı yaratmıştır. Bu “hoşgörü yokluğu” kişisel niteliklerle, ya da Türk halkının genel ruhbilimsel özellikleriyle ilgili bir kavram değildir. Yalnızca, toplumun açık çıkar çatışmalarına alışmamış olmasının ve bu çatışmalar için barışçı yolların kullanılmasında yeterli deney sahibi bulunmamasının bir sonucudur.

Kanımcı bu “hoşgörü yokluğu” daha önce üzerinde durmuş olduğum “şiddet eylemlerinin nedenleri” arasında çok önemli bir yere sahiptir.

1980 öncesindeki şiddet eylemlerine kaynaklık eden hoşgörü yokluğu, 1980 sonrasında (dış dinamik öğelerinin desteğiyle gelişen) hem PKK terörüne hem de siyasal İslamın şiddete başvurmasına kaynaklık etmiştir. Böylece, demokratik kurumların yeterince gelişmiş ve yerleşmiş olmamasının yanında, birdenbire din gibi, ırk gibi, inanç konuları da siyasete girince zaten bunların birer “inanç” konusu olmasından kaynaklanan hoşgörü yokluğu, siyasal deneyimsizlik ile de birleşerek, toplumsal ve siyasal yaşamımızın yapısal öğelerinden biri haline gelmiştir.

DEVLETİN İDEOLOJİ AŞILAMA GELENEĞİ

Türk toplumunun dördüncü bir özelliği, devletin “ideoloji aşılacağı” görevi ile yakından ilişkilidir. Türkiye’nin toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmesi için, Batı modeli örnek alınmıştır. Oysa çeşitli kurumlar için Batı’da değişik modeller ve değişik gelişme aşamaları vardır (İlhan, 1972). Bu yüzden, herkes Batı’yı değişik yorumlamakta ve Türk toplumunu da kendi anladığı “Batı”ya göre biçimlendirmeye çalışmaktadır. Aynı eğilim sol akımlar için de geçerlidir. Genellikle yabancı ülkelerde ve yabancılar tarafından geliştirilen modeller üzerinde tartışmalar yapılır. Batı’da birbirinden farklı sol modellerin bulunuşu (İlhan, 1970), temel çatışmayı bu modellerden hangisinin seçilmesi gerektiği noktasına kaydırmıştır. Bu durum, bugün de bu tartışmaları sürdürmekte olan ve “devletçi-seçkin” yaklaşım kullanan siyasal gruplar bakımından çok tehlikeli sonuçlar getirebilir. Çünkü bu gruplar, yaklaşımları gereği, saf kapitalizm ya da Ortodoks Marksizm gibi klasik modeller çerçevesinde düşünmektedir. Böylece, herhangi bir klasik modelden yana ya da ona karşı belli koşulların içine düşme olasılığı artar. “Batı” modellerine öykünme eğiliminin sürüp gitmesi ise, “devletçi-seçkin-

ci” grupların toplumdan iyice yabancılaşmasına yol açar. Ayrıca, bu durum, Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısına uygun çözümlerin üretilmesini de engelleyici, olumsuz etkiler yapar.

Öte yandan, devletin, çeşitli kurumları dışardan aktaran ve topluma aşıl原因 geleneksel rolü, toplumdaki “devletçi-seçkinci” yaklaşımların sürmesine de yol açmaktadır. Birtakım gruplar, kendi kendilerine “devlet kurumlarının koruyuculuğu” ya da toplumu baskıcı güdümlmelerle biçimlendirmeye yönelik “toplumsal mühendislik” gibi görevler benimsemektedir.

1980 askerî darbesinin de, onu izleyen **Özal** döneminin de egemen nitelikleri, bu tür “tepeden yönlendirme” geleneğinin yansımalarıdır. Arkasına askerleri, büyük sermayeyi ve azımsanmayacak bir seçmen desteğini alan **Özal**, kişisel çıkarları için bile Anayasa’yı zedelemekte bir sakınca görmemiş ve gerçekten de 1990 yılına dek, tüm bir “sosyal hukuk devletinin” temellerini sarsabilmiştir.

Nitekim, Refah Partisi de bu “güdümlleme geleneğinden” etkilenecek aynı hataya düşmüştür. Özellikle yerel yönetimlerde iktidara geldikten sonra başladığı “İslamî modele göre” toplumu “güdümlleme arzularının” açığa vurulmasına, Refahyol Hükümeti zamanında **Erbakan**’ın Başbakanlığında devam etmiş ve yeterince gücü ve desteği olmadığı için, bu ona, 1998 yılının başında bir kapanma kararı daha getirmiştir.

Çiller’in çeteler ve yolsuzluklar konusunda kimsenin pek bir anlam veremediği direnişinin ardında da aynı “devlet geleneğinin kullanılması” yanlış yatmaktadır.

Bu konuda son bir nokta, yukarda, Türk toplumunun kendine özgü özellikleri konusundaki çözümlemelerimizin, geçmiş deneyler göz önünde tutularak yapıldığıdır. Bir başka deyişle, bu özellikler, tarihsel gerçeklerden ve Türk toplumunun geçmişteki gelişmelerinden doğmaktadır. Toplum, bugün de değişmesini hızla sürdürdüğünden, bu niteliklerin de değişmesi son derece doğaldır. Toplumsal ve ekonomik değişme ve gelişmeler, üstyapı kurumları yoluyla yapılan güdümlmelere yettikleri zaman, artık, yukarda açıklanmaya çalışılan özellikler de niteliklerini değiştirecektir. Toplumdaki sınıfsal yapıda oluşan anlamlı gelişmeler sonucu, bu eğilim başlamıştır bile. Her ne kadar, gelecek önemli ölçüde, geçmiş tarafından belirlenmekte ise de, hiç kuşkusuz, ileriye biçimlendiren en önemli öge, ortaya çıkmakta olan işçi sınıfı ile güçlü burjuvazi arasındaki etkileşimler olacaktır. Bir başka deyişle, Türk toplumunun bugünkü özel nitelikleri ile, sınıf çatışmaları, gelecek yıllarda gözlenecek olan değişmenin yönünü ve yapısını belirleyecektir. Aslında, Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana, toplumdaki gelişmeler, özellikle sınıfsal oluşumlar, devlet yapısındaki nitel değişimleri tomurcuklandırmışlardır (**Emrealp**, 1984:184).

Bu çerçevede, 21. yüzyılda toplumu biçimlendirecek en büyük gücün, kitle iletişim araçlarının mülkiyetine de elkoymuş olan büyük burjuvazi olacağını söyleyebiliriz. Pek doğal olarak, büyük burjuvazinin bu egemenliği “devlet” tarafından da paylaşılmaktadır. Türkiye’nin önündeki PKK terörü sorunu, “şariat devleti” özlemleri ve siyasetteki yozlaşma sürdükçe, bu paylaşımda askerî bürokrasinin de önemli bir rolü olacağı düşünülebilir.

8. TÜRK TOPLUMSAL DEĞİŞME SÜRECİNDE ASKERİ VE SİVİL BÜROKRASİNİN YERİ

Tarihsel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda girilen hemen hemen bütün çağdaşlaşma eylemleri ya ordu tarafından başlatılmıştır, ya da ordu içinde uygulamaya konulmuştur. Bunun iki nedeni vardı: *Birinci neden*, ordunun, güçlü bir yönetici sınıf olarak ortaya çıkmış olan merkezî bürokrasi içinde önemli bir yer tutmasıydı. *İkinci neden*, İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik çöküşünün, Avrupa'nın askerî gücü karşısında gittikçe gerileyen bir ordu çerçevesinde algılanmasıydı. Bu iki nedenin sonucu olarak, Batılılaşma akımlarının önderliği, siyasal bir anlayış içinde askerî bürokrasi tarafından üstlenildi. Bu eylemler 20. yüzyılın başlarında genellikle Padişaha karşı yürütülen uğraşlar biçiminde ortaya çıktı.

SİLAHLI KUVVETLER'İN İDEOLOJİK İLKELERİ

Her ne kadar, ordunun siyasal rolü Osmanlılarda uzun bir geçmişe dayalıysa da, bugünkü durumun biçimlenmesi, 1908'de başlayıp Atatürk İhtilali ile son bulan dönemdeki belirgin niteliklerin bir sonucudur. Bu nedenle, ordunun Türk siyasal yaşamında bugün oynadığı rolü anlayabilmek için, yukarıda belirtilen dönem içinde ortaya çıkan şu özellikleri akılda tutmak gerekmektedir:

İlk olarak, Batılılaşma çabalarının bir anayasal eylem çerçevesinde ortaya çıktığı ve geliştiği unutulmamalıdır. Bu anayasacılık yaklaşımı, askerî bürokrasi arasında bir "meşruiyet" duygusunun gelişmesine yol açmıştır. Bir başka deyişle, Padişahın baskısına karşı, anayasacılık adına siyasete karışan askerler, "meşruiyet" kavramını bu davranışlarının gerekçesi olarak geliştirmişlerdir.

İkinci olarak, akılda tutulması gereken nokta, askerlerin siyasete karışmasının ardında yatan temel düşüncenin "Batılılaşma" olduğudur. İdeolojik olarak Batı tipi bir toplum yaratma amacı, ordu için, siyasete karışmanın başka bir gerekçesi olmuştur. Bu nedenle de, askerî bürokrasi, siyasal ve toplumsal olarak "Batı modeline" inanmış ve bağlanmıştı.

Üçüncü bir nokta, ordunun, Padişahın baskısı ile birlikte, dinsel-geleneksel nitelik taşıyan Osmanlı toplum yapısını da değiştirmek arzusunda oluşudur. Bu nedenle, askerlerin siyasal yaşama karıştıkları eylemlerin önemli niteliklerinden biri de "laiklik" olmuştur.

Dördüncü bir sonuç, "anayasacılık", "Batılılık", "laiklik" gibi kavramlar halk desteğinden yoksun olduğu için, askerî bürokrasinin siyasal olarak "tepeden inme" devrimci bir yaklaşım uygulamasıdır. Bu "tepeden inmecili yaklaşım", halkın devletten daha da çok yabancılaşmasına yol açmıştı. Böylece, askerî eylemlerin bir başka niteliği de halk desteğinden yoksun, baskıcı uygulamalar biçiminde ortaya çıktı.

Atatürk İhtilali (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri), askerî bürokrasinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rolü ile, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki rolü arasında bir köprüdür. Bilindiği gibi, Atatürk İhtilali, Bağımsızlık Savaşı çerçevesinde, askerî bir eylem olarak başlamıştır. Daha sonra, Cumhuriyet kurulunca, **Atatürk**, siyasal düzeni askerî etkilerden arındırdı. Çünkü, kendisine karşı güçlü bir

karşı-eylem ancak ordudan gelebilirdi. Gerçekten de, eski asker dostlarından kimisi, ordudaki görevlerinden ayrılmaya zorlandıktan sonra, karşıt görüşleri savunmak amacıyla, “Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka”yı kurmuşlardı. **Atatürk**, bunları bastırmakta hiç duraksamadı.

Gerek **Atatürk**, gerekse **İsmet İnönü**, Bağımsızlık Savaşı’nın önderlerinden oldukları için, askerî bürokrasiyi, kendi temsil ettikleri sivil bürokrasinin denetimi altına almakta güçlüklerle karşılaşmadılar. Böylece, sivil bürokrasinin bütün siyasal olaylara egemen olması, Cumhuriyet Halk Partisi ile birlikte, “devletçi-seçkinci” cephenin anlamlı ve güçlü bir parçasını oluşturdu. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, askerî bürokrasi dört ilkenin savunucusu oldu. Batılılık, yenilikçilik (devrimcilik), laiklik ve meşruiyetçilik (anayasacılık) Silahlı Kuvvetler’in ideolojisini oluşturdu. (Bu noktada “Batı”nın seçici bir biçimde algılanarak, bir Batı ürünü olan Marksizmin dışarda bırakıldığına dikkat etmek gerekir.)

Demokrat Parti’yi iktidara getiren 1950 seçimleri, Silahlı Kuvvetler tarafından, “Batılılık” ve “meşruiyetçilik” ilkelerine göre olumlu, “laiklik” ve “yenilikçilik” (devrimcilik) ilkelerine göre olumsuz biçimde değerlendirildi. Çünkü Demokrat Parti, Batı ile daha yoğun işbirliğini savunarak yasal seçimlerle iktidara gelmekle birlikte, “gelenekçi-liberal” cephe çerçevesinde gelenekçi ve gerici gruplar tarafından da desteklenmişti.

Silahlı Kuvvetler, tarihsel olarak, “devletçi-seçkinci” cephenin içinde bulunduğu, Demokrat Parti, hükümeti kurar kurmaz, ordudaki geniş atama ve aktarmalarla, askerî bürokrasinin denetimini eline aldı. Böylece, sivil bürokrasinin egemenliği sürdürüldü.

Demokrat Parti iktidarı, demokrasinin temel ilkelerine (karşıt grup ve görüşlerin yaşaması ve gelişmesi, temel hak ve özgürlükler vb.) saygılı davranmadı. Ayrıca, gerek Türkiye’de, gerekse Batı’da, “sosyal refah devleti” yönünde gelişen toplumsal ve ekonomik oluşumları görmezlikten geldi. Böylece, hem “Batılılık”, hem de “meşruiyetçilik” ilkesine karşı gelerek, orduyu siyasete karışmaya sanki zorladı.

Askerleri harekete geçiren bir başka öge de Demokrat Parti’nin, dağılan İmparatorluğun yerine kurulan ulus-devletin işleyiş mekanizmalarına eski İmparatorluğun geleneksel yapılarından biri olan “siyasal İslamı” sokmakta oluşu idi.

Menderes döneminde, Cumhuriyet Halk Partisi’nin yayınlamış olduğu “ilk hedefler beyannamesi” demokrasiye dönüş için yapılacak işlerin genel çizgilerini ortaya koymuştu. Gerçekten de 1960 darbesinden sonra, Millî Birlik Komitesi’nin gerçekleştirdiği bütün “yenilikler”, Halk Partisi tarafından ortaya atılan önerileri kapsıyordu. Böylece, 1960 eylemi “sosyal refah devleti”nin üstyapı kurumlarını kurmayı amaçlayan bir “devletçi-seçkinci” cephe ürünü olarak ortaya çıktı.

“Devletçi-seçkinciler” **Atatürk**’ün kurduğu ulus-devleti Batı’daki gelişmelere uygun bir yapıya kavuşturmak için yeniden iktidara elkoymuşlardı.

“Meşruiyetçilik” ilkesi, 27 Mayıs’ta ordunun hem yönetime elkoymasında, hem de yeni Anayasa yapıp, halkoyu tarafından kabul edilir edilmez, kısa bir zaman içinde iktidardan ayrılmasında çok önemli bir rol oynadı. Öte yandan, **Talât Aydemir**’in iki darbe girişimi de, Silahlı Kuvvetler’in öteki kesimleri tarafından “meşru” olmadıkları gerekçesi ile desteklenmedi. **Aydemir**’in darbe girişimleri sı-

rasında “laiklik” ve “Batılılık” ilkeleri de tehlikede değildi. Bu nedenle, Silahlı Kuvvetler, kendi içinde bile tartışmalı olan yalnızca “yenilikçilik” (devrimcilik) ilkesi adına yönetime elkonmasını gerekli görmemişti.

Sınıfsal ilişkiler yönünden, 1960 darbesi, denetimsiz gelişen bir kapitalist sömürüye karşı yapılmıştı. Bu sömürüyü sürdüren burjuvazi, gerek topluma, gerekse Meclise egemen olduğundan, darbe, birtakım kurumlar ve yaygın demokratik hak ve özgürlükler biçiminde Meclis üzerine yeni denetimler getirdi. Bu denetimler, bir “sosyal refah devleti”nin yaratılmasına yönelmişti. Özel kesimin, içinde varlığını sürdürebileceği tek düzen “sosyal refah devleti” olduğundan, 1960 darbesi, kapitalizme dönük karma ekonomi sisteminin korunmasına yönelik bir eylem olarak değerlendirilebilir. Güçlü bir işçi sınıfı böyle bir düzenin vazgeçilmez parçası olduğundan, darbe sonrası, işçi kesiminin haklarını geliştirici önlemler de alındı. Böylece, darbe, “devletçi-seçkinci” cephenin, toplumu, Batı modeline uygun olarak biçimlendirdiği bir çaba niteliği kazandı.

1971 ve 1980 DARBELERİ

Silahlı Kuvvetler’in siyasal alanda oynadığı role ilişkin olarak, 1960-1970 döneminde iki önemli gelişme oldu. *Birinci gelişme* sınıf ayrılıklarının Türk siyasal yaşamında daha etkili olmaya başlamasıdır (Sencer, Muzaffer, 1974:93). *İkinci gelişme* ise, Silahlı Kuvvetler’in de anlamlı bir parçasını oluşturduğu “devletçi-seçkinci” cephenin dağılmasıdır. Bu cephenin temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi, “devletçi-seçkinci” yaklaşımını bırakarak, solcu ve halkçı bir tutum benimseyince (Ecevit, 1974a), cephe çözülmüştü.

Bu gelişmeler sonucunda, 1971 Mart’ındaki askerî eylem, “devletçi-seçkinci” cephe içindeki eski yerini bulamadı ve kapitalist sınıfın çıkarlarını savunur duruma düştü. 12 Mart “Muhtıra”sından sonra, “gelenekçi-liberaler”, durumu, kapitalist sınıf adına denetlemeye başladılar. Sonuç, şiddet eylemlerine girişenlerin yanında, bütün sol eğilimli grupların da baskı altına alınması ve birçok aydına işkence yapılması oldu (Selçuk, 1993). Aynı zamanda 1961 Anayasası da değiştirilerek temel hak ve özgürlüklerde sınırlama ve kısıtlamalara gidildi.

Hiç kuşkusuz, böyle bir sonuç, Silahlı Kuvvetler tarafından bütünüyle öngörülmemişti. Çünkü, Silahlı Kuvvetler’le kapitalist sınıf arasında organik bir bağ yoktu. Silahlı Kuvvetler’le burjuvazi arasındaki ilişki, Atatürk İhtilâli (Bağımsızlık Savaşı ve Atatürk Devrimleri) çerçevesinde, “Batılılık” ilkesine dayalı ideolojik bir nitelik taşıyordu. Bu nedenle askerler, 1973 genel seçimlerine karışmadılar. Seçimler, zamanında, serbestçe yapıldı. Silahlı Kuvvetler, seçim sonuçlarına da saygılı davrandılar. Böylece, sol eğilimli Cumhuriyet Halk Partisi, dinci eğilim sahibi Milli Selamet Partisi ile ortak hükümet kurarak iktidara geldi.

1980 yılında ülke hızla bir iç savaşa doğru yol alırken, Silahlı Kuvvetler yeniden darbe yaptı.

Bu kez, geçmişteki deneyim birikimlerinin de etkisiyle, siyasal, toplumsal, ekonomik ve hukuksal düzenlemeler daha geniş kapsamlı, daha kalıcı yapıldı. Gerek “doğrudan düzenleme” dönemi, gerekse “geçiş” dönemi, eskilere oranla daha “denetimli” ve daha “uzun” tutuldu.

Aslında, 12 Eylül, ciddi bir biçimde 12 Mart'ın devamı niteliğindeydi. Bizzat işkence görenlerden **İlhan Selçuk**'un kendisine daha 12 Mart döneminde ifade edildiğini yazdığı gibi, 12 Eylül'ün tohumları, 12 Mart'ta atılmıştı (**Selçuk**, 1993: 5). Aradan geçen zamanda darbeci kadrolar daha deneyimlenmiş ve daha acımasızlaşmışlardı. Örneğin **Çalışlar**, cezaevlerinde her iki dönemde tutuklu bulunanların yaşlarını karşılaştırdığında, 12 Mart'ta ortalamayı üniversite öğrencilerinin, 12 Eylülde ise lise öğrencilerinin oluşturduğunu belirtiyor (**Çalışlar**, 1989:80).

12 Mart'ta açığa çıkmış olan büyük sermaye grupları ile işbirliği, 12 Eylül'de yapısal bir nitelik kazandı.

Böylece, Silahlı Kuvvetler'in geleneksel ideolojisi içinde bulunmayan bir öge daha işin içine karışıyor ve **Atatürk**'ten gelen geleneği ciddi biçimde zedeliyordu.

Ayrıca Anayasa'nın oylanması sırasında da, hem **Evren**'i bu yolla Cumhurbaşkanı seçtirdikleri, hem de propaganda döneminde özgür tartışma olanağı vermedikleri için, "meşruiyetçilik" ilkesi ile iyice ters düşmüştü.

Anayasa oylaması o denli baskı altında yapılmıştı ki, "Bu taslağa hayır oyu vereceğim" diyen Atatürkçülüğü ile ünlü yazar **Oktay Akbal**, karşı propaganda yaptığı gerekçesiyle hapse bile atılmıştı.

Askerî dönem sırasında pek çok gazetenin kapatılması biçiminde görülen basın üzerindeki sınırlama ve kısıtlamalar da tam bir baskı rejimi halinde sürdürülüyordu. Örneğin, seçim sonuçları üzerine yapılmış bir araştırmanın *Hürriyet* gazetesindeki yayını son dakikada gelen bir emirle durdurulmuştu (**Sucu**, 1995:100-103).

Zaten 1980 darbesi kendinden önceki darbelerden oldukça farklıydı. Onu, öncekilerden, en azından belirginlik açısından ayıran iki önemli nitelik vardı. Bu iki nitelik, daha önceki darbelerde de var olan ama, bir ölçüde pek de açıkça vurgulanmamış olan özelliklerdi.

Birinci olarak, 1980 askerî yönetimi tümüyle dinsel bir söylem kullandı. Böylece, siyasal İslam'ın devlet desteğiyle güçlenmesine zemin hazırlandı. Bütün siyasal partileri ve işçi örgütlerini, demokratik kuruluşları kapatan ve Üniversitelerle aydınları karşısına alan askerler, toplumsal ve siyasal desteği, toplumu çapraz kesen din çizgisinde arıyorlardı.

1980 darbesinin *ikinci önemli özelliği*, öteki darbelerde görülmediği ölçüde açık seçik bir biçimde, büyük sermaye grupları ile ittifak halinde oluşu idi. Ekonomik politika bütünüyle bu grupların çıkarlarına uygun olarak belirlendi.

Bu çerçevede askerî yönetim, *üçüncü bir nitelik* olarak eski darbelerin bir geleceğini de sürdürüyor ve Amerika Birleşik Devletleri ile tam bir uyum içinde davranıyordu.

İlk ikisi kendinden önceki darbelerden biraz daha farklı olan, üçüncüsü ise, onların uzantısı niteliğini taşıyan bu üç özellik ise tek bir insanın kimliğinde bütünleşmişti:

Turgut Özal hem askerî dönemin güçlü adamı, hem de askerî dönemden sonraki yönetimin lideri olarak bu üç niteliği görülmemiş bir cesaretle Türk toplumunu yeniden biçimlendirmekte kullandı.

Böylece 12 Eylül yönetiminin bu üç niteliğinden biri olan "siyasal İslama da-

yanmak" ile askerî bürokrasinin geleneksel dört değeri arasında bulunan "laiklik" ilkesi arasındaki çelişkiler belirginleşti.

Ayrıca **Özal**'ın, askerî dönemin uzantısı olarak yaptığı için, bir anlamda askerleri de bağlayan hukuk ve Anayasa dışı eylemleri ve dönemin yolsuzluk ve rüşvet skandalları, askerlerin "meşruiyetçilik" ilkesini de zedeledi.

İşin ilginç yanı, **Özal**'ın askerlerin desteği ile gerçekleştirdiği büyük değişimler ve Anayasa dışı uygulamalar **Çiller**'e de örnek oldu.

Özal'ın ölümünden sonra, DYP Genel Başkanlığına ve Başbakanlığa gelen **Çiller**, yönetim stratejisini askerlerin desteğine dayadı. Dönemin Genelkurmay Başkanı'nın da büyük desteğini alan **Çiller**, böylece, bir ucu Kuşadası'ndaki çiftlik ve Amerika'daki gayri menkuller olan, öteki ucu da örtülü ödenek ve Susurluk skandallarına kadar giden pervasız uygulamalara girişti.

Aslında askerî bürokrasi bu uygulamalardan pek de rahatsız görünmüyordu.

Ne zaman ki **Çiller**, tüm seçim propagandalarına karşın, yüz seksen derece tavır değiştirip, en büyük tehlike ilan etmiş olduğu Refah Partisi ile koalisyon kurarak hem **Erbakan**'ı hem kendisini yeniden iktidara getirdi, ve Refah Partisi işi gücü bırakıp, rejimi nasıl değiştireceğini anlatmaya başladı, işte o zaman askerler, zaten bir süredir rahatsız oldukları "siyasal İslamın" demokrasiyi tehdit eden tutumunun ve "şeriat tehlikesinin" "yakın tehdit" haline geldiğini fark ettiler.

Askerlerin, **Özal** döneminden beri zedelenen "laiklik" ve "meşruiyetçilik" ilkelere ek olarak "Batılılık" ilkesi de artık "yakın tehlike" altına girmişti.

28 ŞUBAT 1997 VE SONRASI

28 Şubat müdahalesinin genellikle gözden kaçan çok önemli bir yönü, iki ay süreyle tüm Türkiye'yi etkileyen bir yurttaş eyleminin ardından gerçekleştirilmiş olmasıdır.

"Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık Eylemi" her ne kadar, meslek odalarının önderliğinde, Susurluk Skandalı'nın aydınlatılması için başlatılmış bir "Yurttaş Girişimi" idiye de, olay giderek, "Türkiye Laiktir Laik Kalacak" sloganları ile, Refahyol'un güçlendirdiği "şeriat özlemlerine" karşı bir protesto niteliğine bürünmüştü.

Neredeyse tüm kentsel alanlarda her gece saat dokuzda ışıklar yakılıp söndürülüyor, tavalar ve tencereler birbirine çarpılarak, düdük öttürülerek, insanlar "şeriat tehlikesine" karşı çıkıyorlardı.

İşte askerler kamuoyundaki bu potansiyeli değerlendirdiler.

Refahyol iktidarının işaret ettiği "yakın tehdit" karşısında bu kez iç ve dış konjonktürün de etkileriyle "tepeden inmecilik" ilkesi yerine "meşruiyetçilik" ilkesini ön plana çıkararak, bir Anayasal kurum olan ve 1961 Anayasası ile zaten askerlerle sivil iktidar arasındaki diyalogun işlevsel kılınması için kurulmuş olan Millî Güvenlik Kurulu aracılığı ile müdahale ettiler.

Bu müdahale, asker kanadın, Millî Güvenlik Kurulu'na bazı önerilerde bulunması ve bu önerilerin, Kurul'un tümü tarafından kabulü ile gerçekleşti. Bir başka deyişle, dönemin Başbakanı **Erbakan** ve Başbakan Yardımcısı **Çiller**, irticanın yakın tehdit oluşturduğuna ve sekiz yıllık temel eğitimin bir an önce uygulamaya

konulması üzerine dayalı olan bu kararlara katıldılar. Böylece Cumhurbaşkanı'nın başkanlığındaki Kurul, asker kanadın önerilerini benimseyerek, sorunların Anayasal sınırlar içinde çözülmesini gündeme getirdi.

Şubat'ta başlayan süreç, Silahlı Kuvvetler'in, yönetimin çeşitli kesimlerine bri-fingler vererek kamuoyu oluşturma çabalarıyla sürdü. Aralarında yargı organları, basın ve üst düzey bürokratlar olan gruplara verilen brifinglerde, "şeriat tehlikesi-nin" büyüklüğü ve yakınlığı anlatılıyordu.

Artık tümüyle büyük sermayenin denetimine geçmiş olan kitle iletişim araçları, radyo, televizyon ve yazılı basın olarak, bu kampanyaya tam bir destek verdi. Bu destek, halkın geniş kesimlerinin beklentileriyle de uyuyordu.

Yine de bütün bu baskıların sonunda, olayın meşru sınırlar içinde çözümü doğrudan doğruya Meclis'in tutumuna bağlıydı.

Bütün bu çabalar sonunda oluşan kamuoyu, Refahiyol ortakları arasında, Başbakanlık konusunda bir "nöbet değişimi" planının uygulamaya konulmasına yol açtı. Kamuoyundan çok tepki geldiği gerekçesiyle, **Çiller**, **Erbakan**'ın Başbakanlık'tan ayrılmasını, kendisinin başbakan olmasını ve bu yeni çehre ile seçimlere gidilmesini önerdi. **Erbakan** önce bu öneriye soğuk baktı. Fakat, ortağı **Çiller** bastırınca, bu senaryoya "peki" demeye mecbur oldu. Çankaya'ya giderek istifasını ve Meclis'in çoğunluğunu oluşturan sayıda milletvekilinin yeni kurulacak olan **Çiller** Başkanlığındaki Doğru Yol-Refah hükümetini destekleyeceklerine ilişkin imza dosyasını **Demirel**'e verdi.

Kitabın "Siyaset" bölümünde de anlatıldığı üzere, **Demirel**'in bu dosya ile kendine iletilen mesaja itibar etmeyip, işlemleri Anayasaya uygun bir biçimde yapması ile **Mesut Yılmaz** yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. **Yılmaz**'ın kurduğu hükümet, bazı DYP'li milletvekillerinin partilerinden ayrılması sonunda, güvenoyu aldı. Böylece **Demirel**'e verilen dosyadaki imzaların da geçersiz olduğu ortaya çıktı.

28 Şubat müdahalesinin bir darbeye dönüşmemiş olmasının altında sadece "Bir Dakika Karanlık Eylemi" ve askerlerin bri-fingleri ile kamuoyundan aldığı büyük destek değil, aynı zamanda **Erbakan-Çiller** ikilisinin basiretsizliği ve bazı milletvekillerinin Refahiyol hükümetinin düşürülmesine katkıda bulunmuş olması da yatar.

Hükümet değişikliğinin "normal yollarla" gerçekleştirilmiş olmasında, büyük sermayenin denetlediği medya ile, olayın anayasal sınırlar içinde tutulmasında ve milletvekillerinin ikna sürecinde Cumhurbaşkanı **Demirel**'in de büyük katkısı vardır.

Askerlerin 28 Şubat müdahalesi, kendinden önceki darbe nitelikli müdahalelerden, sorunun Meclis'te ve meşru kurallar çerçevesinde çözülmüş olması bakımından büyük bir farklılık taşır.

28 Şubat müdahalesi bu açıdan, hem çok daha az yaralayıcı hem de bu nedenle çok daha kalıcı etkiler yapmıştır.

Nitekim, İmam-Hatip eğitiminin yaygınlaşmasına karşı, sekiz yıllık temel eğitim uygulaması (eğitim sorununu çözmekten çok uzak bir ilk adım niteliğinde de olsa) vatandaştan ve sivil toplum örgütlerinden büyük bir moral ve malî destek aldı.

Ayrıca, 28 Şubat'tan sonra, fakat hükümet değişikliğinden yani Refah-Doğru

Yol koalisyonunun düşmesinden önce, Yargıtay Başsavcısının iktidardaki Refah Partisi'nin kapatılması için 21 Mayıs 1997'de Anayasa Mahkemesi'nde açtığı dava da, 16 Ocak 1998'de sonuçlandı ve **Erbakan**'ın Partisi, tarihinde üçüncü kez olarak kapatıldı. **Erbakan**'ın liderliğindeki siyasal İslam, daha önce de Millî Nizam ve Millî Selamet Partisi olarak iki kez kapatma yaşamıştı.

Türkiye'deki siyasetin geleceği bakımından 28 Şubat müdahalesi, bir başka çok önemli gelişmeyi işaret ediyordu:

21. yüzyıldaki Türkiye'nin siyasetini, kitle iletişim araçlarının mülkiyetine sahip olan büyük sermaye ile, PKK tehlikesine ve şeriat tehdidine karşı siyasette de aktif bir rol üstlenmiş olan askerî bürokrasi belirleyecekti.

28 Şubat, bu güçlü ittifakın, geniş halk kesimleri, sivil toplum örgütleri ve milletvekilleri tarafından da desteklenmesi ile Cumhurbaşkanı'nın orkestrasyonunda uygulanmış bir operasyon idi.

Erbakan-Çiller ikilisinin basiretsizliği ve **Çiller**'in iktidar hırsı, Refahyol koalisyonunun işlediği "istifa" hatasını yaptırmasaydı ne olurdu? Müdahale bir darbeye dönüşür müydü? Yoksa, nasıl olsa Meclis içinde ortaya çıkan oluşum, Refah-yol iktidarını yine meşru yollardan düşürür müydü?

Bunu bilmek olanaksız. Fakat görünen o ki, Silahlı Kuvvetler, büyük sermaye ve denetlediği kitle iletişim araçları, sivil toplum örgütleri ve geniş halk kitleleri, "şeriat devleti" özelemlerine karşı o denli güçlü bir ittifak oluşturmuşlardı ki, sonuca ulaşmak için, Anayasa dışı zorlamalar yerine, Meclis içi meşru operasyonlar çok daha kolay olacaktı.

PKK tehdidi ve "şeriat devleti" özelemleri sürdüğü sürece, askerlerin siyasetten uzaklaşacaklarını düşünmek bugün için pek olanaklı değil.

Büyük sermayenin medya, yani kitle iletişim araçları mülkiyeti de ekonomik oluşumlar sonunda ortaya çıkmış olan ve geri dönülmesi pek olanaklı görülmeyen bir süreç.

Bu nedenlerle, 21 yüzyıl Türkiye'sini büyük ölçüde bu iki gücün biçimlendireceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Siyasal partilerin, işçi örgütlerinin, meslek odaları ve barolar başta olmak kaydıyla sivil toplum kuruluşlarının, sivil bürokrasinin ve seçmen olarak geniş halk kesimlerinin bu oluşumdaki yerleri ve güçleri ilerdeki sayfalarda tartışılacaktır.

SİVİL BÜROKRASİNİN YERİ

Sivil bürokrasiye gelince, Osmanlı bürokrasisinin "devlet kurtarıcılığı" rolü, Cumhuriyet bürokrasisinin "ulus yaratma" rolü ile sürdürülmüştür (**Heper**, 1971). "Ulus yaratma" çabaları, Batı modeline uygun olarak sürdürüldüğünden, ulusal bir burjuvazi yaratılması, sivil bürokrasi için de bir amaç durumuna gelmişti. Bir ulusun ortaya çıkma süreci, Türkiye'de tersine çevrilmişti. Batı'da bürokrasi, burjuvazinin gelişmesi sonunda ortaya çıktığı halde, Türkiye'de, bir kapitalist sınıf yaratmak gibi son derece güç bir görev yüklenmişti. Bu yüzden, Türkiye'deki sivil bürokrasi, Batı'daki benzerlerinden değişik olarak, kapitalist bir toplumun değer yargılarını tam anlamıyla özümleyememiştir. Buna karşılık, değerler Batı'dan aktarıldığı için Cumhuriyet bürokrasisi, aynı zamanda, ulus-devletin ku-

ruluşu için gerekli olan laik ve merkezî bir hükümet yönünde eğilimler taşıyan siyasal bir varlık niteliği de kazandı (Heper, 1974:8-20). Aslında, bürokrasinin, Türk toplumsal değişmesinde sahip olduğu önemli rol, hükümetlerin her türlü değişmeye öncülük etmesinden doğmuştur (Chambers, 1970:327).

Atatürk İhtilali sırasında, bürokrasi, Cumhuriyet Halk Partisi yönetimi altında, ülkenin siyasal seçkinleri ile özdeşleşmişti. Böylece, Atatürk Devrimleri, topluma bu “devletçi-seçkinci” bürokratlar tarafından aşılandı. Daha sonraları, kapitalist sınıfın bir çekirdeği oluşunca, bürokrasinin kimi kesimleri, gelişen devlet kapitalizmi çerçevesinde, burjuvazi ile bütünleşmeye başladı. Bu noktada, bürokrasi içindeki, “gelenekçi-liberal” öğelerin, “devletçi-seçkinci” kesimden ayrılmaya başladığını görüyoruz.

Öte yandan, bürokrasi içindeki “devletçi-seçkinci” kesim, toplum içindeki rolünü başka sınıflardan bağımsız olarak görmeyi sürdürüyor ve bu nedenle de gelişen kapitalist sınıfla bütünleşmeyi kabullenemiyordu. Her ne kadar, temel kapitalist gelişmeler onun Başbakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı sırasında gerçekleştirilmiş de, “devletçi-seçkinci” yaklaşımını bir yönetici sınıf olarak koruyan bu kesimin liderliğini İsmet İnönü yapıyordu.

1950 yılından sonra Demokrat Parti iktidarı, sivil bürokrasinin de denetimini eline aldı, onu, kapitalizmi güçlendirmekte etkili bir araç olarak kullandı. Böylece, hem “devletçi-seçkinci” dönem, hem de “gelenekçi-liberal” dönem, kapitalizmin gelişmesine yardımcı olan bir bürokrasi ile simgelendi. Bu destek, başlangıçta ideolojik yönelimlere dayalıydı. Sonraları, burjuvazi ortaya çıkınca, ekonomik ve malî işbirliği olarak somut bir biçim aldı. Böylece, Demokrat Parti iktidarının denetimi altında, bürokrasinin “gelenekçi-liberal” öğeleri, kapitalist sınıfla bütünleşmelerini daha etkin olarak sürdürdüler.

Bu arada, gelişen burjuvaziye karşı bağımsızlıklarını koruyan “devletçi-seçkinci” bürokratların bir kısmı, burjuvazi ile bürokrasinin kimi kesimleri arasında gerçekleştirilen bu birleşmeyi sert biçimde eleştirmeye başladılar. Bu görüşler, 1950’den sonra, Demokrat Parti iktidarına karşı, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından siyasal karşıtlık biçiminde oluşturuldu. Aslında Cumhuriyet Halk Partisi’nin bu tutumu oldukça eleştiriye açıktı. Çünkü, tek parti döneminde, bürokrasi yoluyla ulusal burjuvazinin desteklenmesi kendi siyasetiydi. Yine de partinin bu karşıtlığı askerî bürokrasiyi etkileyerek, 1960 eylemine yol açtı.

Hiç kuşkusuz, Demokrat Parti iktidarı döneminde, hızı son derece artmış olan “enflasyon”, bürokrasinin ulusal gelirden aldığı payı azaltarak, 27 Mayıs eyleminin çabuklaştırıcı nedenleri arasına girmiştir. Bu yüzden 1961 Anayasası, bürokrasiyi, siyasal iktidara karşı gerek hukuksal, gerekse mali açıdan güçlendirici önlemler getirmişti. Bürokrasinin “sosyal refah devleti” yaklaşımı içindeki ideolojik inançlarıyla, grup çıkarları, 1960 darbesi içinde tam bir uyuşma halindeydi.

Türkiye’de bürokrasinin yönetici sınıf olarak oynadığı tarihsel rolden dolayı, zaman zaman, bu grubu, toplum içinde burjuvaziyi dengeleyecek bir güç olarak görme eğilimi doğmuştur. Bu yaklaşımın temel yanlışı, Osmanlı-Türk toplumlarındaki özel tarihsel gelişmeler sonucu bürokrasiye, toplumdaki sınıflar karşısında bağımsız bir rol vermektedir. Unutulan nokta, Osmanlı-Türk toplumlarının

gelişme çizgisi içinde, bürokrasinin ancak burjuvazinin yokluğunda yönetici sınıf niteliği kazandığıdır. Burjuvazi gelişir gelişmez, bürokrasinin kimi kesimleri hemen onunla birleşmiştir. Kendisi bir toplumsal ve ekonomik sınıf niteliği taşıdığı için, bürokrasinin, siyasal iktidarı denetleyen toplumdaki en güçlü sınıfla bütünleşmesi son derece doğaldır. Bunun en güzel örneği, Devlet Planlama Teşkilatı'dır. 1960 darbesinden sonra siyasal iktidarlar üzerinde, teknokratik ve bürokratik denetimleri artırmak için kurulan Devlet Planlama Teşkilatı, çok kısa bir süre geçince hemen hükümetlerin denetimi altına girivermiştir. Konu bu açıdan ele alındığında, bir araştırmanın sonuçlarına göre, Devlet Planlama Teşkilatı'nı, bürokratların olumsuz, özel girişimcilerin ise olumlu biçimde değerlendirmelerine şaşmamak gerekir (Şaylan, 1974:145).

Öte yandan, bürokrasiye, devleti denetlediği konusunda güçlü duygular ve izlenimler veren Osmanlı geleneği, birtakım "devletçi-seçkinci" kesimler arasında etkisini sürdürmektedir. "Devletçi-seçkinci" bürokratların pek çoğu, toplum içinde gittikçe önemini kaybeden rollerinden dolayı üzgün ve burjuvazinin denetimine girdiklerinden dolayı da tedirgindirler. Bu yüzden bunların pek çoğu, bürokrasinin en önemli güç olduğu tek parti döneminin özlemini çekmektedir (Şaylan, 1974:177-179).

Bürokrasinin, kendi eliyle gelişmesine yardımcı olduğu bir sınıfın, burjuvazinin, denetimi altına düşmüş olması bazı tepkileri de birlikte getirmiştir. Bu yüzden, 1960'lı ve 1970'li yıllarda, bürokrasinin kimi temel eğilimleri kapitalist sınıfın değerlerine göre biçimlenirken, bürokrasinin birtakım kesimleri de buna karşı tepki geliştirmiş ve sert bir devrimci rol benimsemiştir (Şaylan, 1974:215). Bürokrasi içinde önemli oranda bir grup, kendi çıkarları ile işçilerin çıkarlarını "uyum içinde" görmektedir (Bozkurt, Ö., 1980:181). Aslında, toplumdaki sınıfsal gelişmelere koşut olarak, bürokrasi de kendi içinde "gelenekçi-liberal" ve "devletçi-seçkinci" cephelere bölünmüştür.

Toplumsal ve siyasal gelişmeler sonunda "devletçi-seçkinci" ve "gelenekçi-liberal" cephelerin dağılması ile bürokrasideki bu bölünme de ortadan kalkmış ve bir süre genel anlamda "sağ-sol" eksenindeki farklılaşma ortaya çıkmıştır. Özellikle güvenlik güçlerinde etkin olarak gözlemlenen siyasal ve ideolojik bölünmeler, klasik ifadesini solcu Pol-Der ve sağcı Pol-Bir polis örgütlenmelerinde bulan bir kutuplaşmayı yansıtmıştır.

1980 askerî müdühesi ile en azından görünüşte son bulan bu bölünme 1980'lerden sonra o zamana dek bazı filizleri görülen iki ayrı eksen de yapılaşmaya başlamıştır.

Birinci eksen de görülen gelişme, 1970'li yıllarda kurulan CHP-MSP ortak hükümeti sırasında başlayan ve Milliyetçi Cephe hükümetleri zamanında güçlenerek süren, "Milliyetçi-Mukaddesatçı" militanların devlet kadrolarını ellerine geçirmeleri sürecidir. 1980'den sonra, sağda "Milliyetçilik-Mukaddesatçılıktan" doğrudan doğruya "siyasal İslama" doğru gözlenen kayış, bürokraside de egemen olmuş ve normal memurlar ile "siyasal İslama" bağlı memurlar ayrımı başlamıştır.

İkinci eksen de görülen gelişme ise, eskiden memurlar ile politikacılar arasında, siyasal partilerin egemenliği biçiminde ortaya çıkan ilişkilerin, özellikle Özal dö-

neminden sonra, yolsuzluk ve rüşvet bağlamında yaygınlaşmış ve giderek, “çeteleşme” aşamasına varmış olmasıdır. Bu süreçte, oluşumu hızlandıran **Özal** dönemi ek olarak **Çiller** döneminde de önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Hasan Pulur’un aktardığı aşağıdaki olay, bu dönemde rüşvet ve yolsuzluk üzerinde odaklaşan bürokrasi-politikacı ilişkilerini ve daha sonraki çeteleşmeyi belirleyen temel oluşumlardan birinin görüntüsü niteliğindedir:

“Bugünlerde pek ortalıkta gözükmeyen iktidara yakın bir holding sahibi, 1990 yılının Aralık ayında Ukrayna’da yapacağı 5 bin konut için 35 milyon mark, 122 milyar lira kredi ister.

“Emlak Bankası, Toplu Konut Başkanlığından gelen bir yazıyı da garanti kabul ederek, 122 milyar lirayı şirkete verir...

“Lafı uzatmadan sonucu verelim...

“Ukrayna’nın Odessa şehrinde bu şirketin inşa ettiği herhangi bir inşaat yoktur, inşaat olmadığı gibi, şimdi bu şirket de ortada yoktur ve tabii Emlak Bankası’nın 122 milyar lirası da uçup gitmiştir.

“Politikacının elini, ayağını KİT’lerin ve devlet bankalarının içinden çekmeden, ne özelleştirme olur, ne de iyileştirme...” (**Pulur**, 1994:266)

Pulur’un sözünü ettiği holding sahibi, ailecek **Özal**’ın yakınlarından biridir. Önce yargılanıp mahkûm olmuş, daha sonra yurtdışına kaçarak borcunu da ödemiştir.

Ayrıca gene, bu olaylarla bağlantılı olarak mafya babaları, Türkiye’nin en üst makamında görev yapmış insanların alilelerinin de katıldıkları “rüşveti paylaşma” kavgalarında İstanbul’da sokak ortalarında birbirlerini ve yanlışlıkla vatandaşları da öldürmüşlerdir.

Sivil bürokrasi ile politikacılar arasındaki bu yolsuzluk ve rüşvet bütünleşmesi, **Çiller** döneminde de artarak sürmüştür. Sonunda bu ilişkilerin bir bölümü Susurluk skandalı olarak, Meclis’in de gündemine gelmiş ve hazırlanan rapor sonunda (TBMM 1997), bazı politikacıların dokunulmazlıkları da kaldırılmıştır.

Sivil bürokraside görülen bu her iki eğilim de, yani hem “siyasal İslama” yöneliş, hem de politikacılarla rüşvet ve yolsuzluk bağlamında çeteleşme, bir anda ortaya çıkan oluşumlar değildir. Yapısallaşmaları, kitabın “Siyaset” bölümünde aktarılan siyasal süreçlerin sonunda ortaya çıkmışlardır. Dolayısıyla bunlarla başa çıkmak da çok kolay değildir.

Bu eğilimlere ek olarak, sivil bürokrasi büyük ölçüde hantallaşmış ve verimliliği iyice düşmüştür. Bir başka biçimde söylemek gerekirse, Türkiye’de sivil bürokrasi, sorun çözme yeteneğini önemli ölçüde yitirmiş, bunun yerine bizzat kendisi sorun üreten bir kurum haline gelmiştir (**Kongar**, 1996a).

21. yüzyıl Türkiye’sinin gündemindeki en önemli sorunlardan biri, yargı reformu da dahil olmak kaydıyla, sivil bürokrasinin yeniden düzenlenmesi olacaktır.

Pek doğal olarak, 21. yüzyılda, sivil bürokrasi artık tüm belirleyiciliğini yitirmiştir. Sadece, egemen güçlerin çizgisinde ve onlarla bütünleşerek ayakta kalmaya çalışmaktadır. Bu açıdan, kendi başına bir “toplumsal ve siyasal güç” olma özelliği de, toplumu yönlendirme niteliği de tarihe karışmıştır.

Sivil bürokrasi hakkındaki çözümlemelere son verilirken iki önemli nokta üzerinde daha durulması zorunludur. Birinci nokta, sivil ve askerî bürokrasi arasında çok yakın bir ilişkinin eskiden olduğu gibi, bugün de varlığını sürdürdüğüdür. Bu nedenle her iki grubun nitelikleri birbirlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu açıdan, 21. yüzyılda, sivil bürokrasinin, siyasette daha aktif rol oynayacağı anlaşılan askerî bürokrasiden önemli ölçüde etkileneceği söylenebilir. İkinci önemli nokta, toplumun sınıfsal yapısı değiştikçe, bürokrasinin temel yaklaşım ve davranışlarının da değişeceğidir. İşçi sınıfı, toplumsal ve ekonomik yapı üzerinde etkili olmaya ve siyasal olaylar içinde ağırlığını duyurmaya yeniden başlarsa, bürokrasinin de (hem asker, hem sivil) temel yaklaşımlarını değiştirmesi beklenebilir.

9. TÜRK TOPLUMSAL DEĞİŞMESİNİN KAVRAMLAŞTIRILMASI

Türk toplumsal değişmesinin ardında yatan ögeler, üç grupta toplanabilir. Bunlar dış dünya, iç gelişmeler (ideoloj ve sınıflaşma) ve (rolü çok küçük de olsa) kişilerin etkileridir.

DIŞ DÜNYA

Dış dünyadaki gelişmelerin Türk toplumsal değişme sürecine belirleyici etkileri iki aşamaya ayrılabilir. *Birinci aşama*, yabancı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasal ve ekonomik etkileri sonunda ortaya çıkan Alman dostluğu ile başlar. Almanya ile birlik, İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na sürüklemiştir. Savaştaki yenilgi sonucu, Anadolu'nun düşman tarafından alınması, düşmana karşı bir direnme yarattığı gibi, Padişaha ve onun temsil ettiği siyasal düzene karşı da bir tepki doğurdu. Yeni Türkiye Cumhuriyeti, düşmana ve Padişaha karşı yürütülen bir Bağımsızlık Savaşı sonunda kuruldu. Görüldüğü gibi, İmparatorluğun siyasal ve ekonomik olarak gittikçe artan bir yabancı denetimi altına girmesi ile, yeni Cumhuriyet'in kurulması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Cumhuriyet'in ilan edilmesi, İmparatorluktan ulus-devlete geçişte dış dünyanın Türk toplumsal değişmesi üzerindeki etkilerinin birinci aşamasının sona ermesini belirler.

Dış etkilerin belirleyici nitelik taşıyan *ikinci aşaması*, Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerinde, 1945 yılında açıkladığı istemlerle başlar. Sovyet istemleri, Türkiye'yi Batı'da, bunlara karşı güvenceler aramaya yöneltmiştir. Türk-Amerikan yakınlaşması, bu arayışın bir ürünüdür. Bu yakınlaşma ise, Marshall Planı, Kuzey Atlantik Antlaşması (NATO), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ve Avrupa Gümrük Birliği gibi antlaşma ve örgütler yoluyla, Türkiye'nin siyasal ve ekonomik olarak Batı'yla bütünleşmesine yol açmıştır. Böylece, bugün, Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısını belirleyen ögelerin en önemlilerinden biri olan Batı etkisi, bugün artık çökmüş bulunan Sovyetler Birliği'nin 1945'teki tehdidinin bir sonucu olmaktadır. İç değişmelerin de etkisiyle ortaya çıkan bu bütünleşme, dış dünyanın Türkiye üzerindeki rolünün ikinci aşamasını belirler.

Bu bütünleşmenin getirdiği sonuçlardan biri, aynen bütünleşmenin başlangıcında da görüldüğü gibi, iç dinamik öğelerinin etkisiyle, Avrupa'ya dahil olamadan, yani bu birliğin bir üyesi olmadan, yalvar yakar, üstelik de hem DYP hem de CHP liderlerinin çabalarıyla, Gümrük Birliği'ne girmiş olmamızdır.

Türkiye'nin bütün akılcı seçenekleri bir yana iterek, 1995 yılında, kendi ekonomisini, alınmasına katılmadığı kararlara teslim etmek anlamına gelen, Avrupa Birliği'nin yalnız Gümrük Birliği bölümüne katılması aynen 1950 yılındaki NATO üyeliğini anımsatmaktadır.

Aynen bundan yarım yüzyıl önce olduğu gibi, Batı, bu kez, AB kimliğiyle, Türkiye'yi içine almakta isteksiz davranmış ve bunun sonunda, inanılmaz bir biçimde, kitabın "Dış Dünya" bölümünde de anlatıldığı gibi, ödemesi gereken hiçbir maliyeti ödemedi, Türkiye'nin kendisine sağlayacağı bütün pazar olanaklarına sahip olmuştur.

Bu örneği vermemin nedeni, zaman zaman Türkiye'de dile getirilen "emperyalizmin sömürüsü" gibi iddiaların temelinde, aslında iç dinamik öğelerinin yattığı ve eğer gerçekten bir emperyalist sömürü söz konusu ise, bunun kökeninin dışardan çok içeride aranması gereğidir.

Ayrıca, 21. yüzyıl Türkiye'sinin bir "çevre" ülkesi konumundan "merkez" ülkeleri eksenine doğru kayacağı varsayılırsa (ki bugün elimizdeki tüm veriler böyle bir kaymanın söz konusu olduğunu göstermektedir), "emperyalist sömürü" ifadesi de içeriği boşaltılmış bir ifade halini alacaktır.

Bu çerçevede bile, Gümrük Birliği'ne, hiçbir karşılık almadan girmiş olmamız yine de bağışlanabilir bir hata değildir.

Fakat bu büyük hatanın bile, uzun dönemde, zaten kendi iradesiyle "Batı türü bir ulus-devlet" olma kararını vermiş bulunan Türkiye'nin genel siyasal ve ideolojik doğrultusunu çok fazla etkileyeceği düşünülemez.

Hatanın bağışlanamayacak yönü, işte tam bu noktada ortaya çıkmaktadır: Zaten Batı dünyasında yer almaya karar vermiş olan Türkiye, bir "merkez" ülkesi olma konumuna ancak ekonomik göstergelerinin "merkez" ülkeleri ortalamalarına yakınlaşması ile gelebilir. Gümrük Birliği'ne hiçbir karşılık alınmadan girilmiş olması, ekonomisi, Avrupa Birliği ülkelerinin ekonomilerinden bir hayli geri olan Türkiye'ye, uyum sürecinde büyük maliyetler ödebilir.

Yeterince hazırlık yapılmadan kaldırılan gümrük duvarları pek çok sektörü zor durumda bırakabilir ve "merkeze yaklaşıyorum" hayali içindeki Türkiye, kendini yine "çevre"nin eteklerinde bulabilir.

Ayrıca Türkiye'nin dış dünya ile olan ilişkilerinde iki çaban başı vardır: Bunlardan biri Kıbrıs, öteki PKK sorunudur.

Gerek Birleşik Amerika ile gerekse Batı Avrupa ile olan ilişkilerde, Türkiye bu her iki sorunda da, özellikle komşusu Yunanistan karşısında yalnız bırakılmış görünümündedir.

Bu her iki "ulusal" sorunun, yani hem PKK'nın hem Kıbrıs'ın, Türkiye'nin 21. yüzyıldaki dış ilişkilerini hayli etkileyeceği, ama, sürecin asıl etkileşiminin ters yönde olacağı ve "dış dünyanın" dönerek, bu sorunlar açısından Türkiye'ye çok zor günler yaşatacağı söylenebilir.

İÇ DİNAMİK VE DEMOKRASİNİN GELİŞMESİ

Türk toplumunun iç gelişmeleri de iki aşamaya ayrılabilir. *Birinci aşama*, İmparatorluk dönemini, *ikinci aşama ise*, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana, ulus-devlet dönemini kapsar. İç ögelerin gelişimi, "diyalektik" bir yol izlemiştir. Bir başka deyişle, zıtların etkileşimi, Türkiye'deki iç gelişmeler yönünden değişme sürecine egemen olan biçimdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardında yatan iç ögeler, genellikle ideolojiktir. İmparatorluğun teknik ve askeri geri kalmışlığı, hem Batılı hem de bu nedenle Batı emperyalizmine karşıt olan tepkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu tepkiler, "Batılıydı", çünkü, Batı'nın üstünlüğü kabul edilerek, "Batı modeli", gelişme çizgisinin genel doğrultusu olarak benimsenmişti. Aynı zamanda bunlar, "emperyalizme karşıydı", çünkü, Batı'nın siyasal denetimi ve ekonomik sömürüsü, İmparatorluğun genel çöküş nedenleri olarak görülüyordu.

Türk toplumsal değişmesinin Cumhuriyet döneminde oluşan ikinci aşaması, karşıt sınıflar arasındaki etkileşimler biçiminde algılanabilir. Ulusal sermaye sınıfı bürokratların yönetim döneminde gelişmiştir. Daha sonra, gelişen burjuvazi iktidara gelmiş ve temel çatışma burjuvazi ile bürokrasi arasındaki ilişkilerde belirlenmiştir. Burada "bürokrasi" terimini, bürokratların yalnız "devletçi-seçkinci" cephe ile birleşmiş olan kesimini belirtmek için kullanıyorum. Bu kesim, Cumhuriyet Halk Partisi'ni de kapsar. Öte yandan, "burjuvazi", Demokrat Parti tarafından temsil ediliyordu. Bürokrasi, 1960 darbesi ile yeniden iktidara geldi, fakat 1965 seçimlerinden sonra, yerini yine burjuvaziye bıraktı. İşçi sınıfının gelişmesi, burjuvazinin yönetimi altında hız kazandı. Bu sınıf, siyasal ağırlığını 1973 seçimlerinde duyurdu. Seçimlerden sonra, hükümet, işçi sınıfına yönelik olduğunu belirten bir partinin önderliğinde kuruldu.

1950-1960 döneminde, işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açan toplumsal ve ekonomik koşullar, 1960-1965 döneminde, bürokrasinin getirdiği hukuksal önlemlerle pekiştirilmiştir. Bu anlamda, 1965'ten sonra siyasal gelişmeleri sınırlı bir ölçüde de olsa etkileyen işçi sınıfı, hem burjuvazinin, hem de bürokrasinin ortak ürünüdür. Öte yandan burjuvazi, 1923-1950 dönemindeki bürokrat iktidar tarafından yaratılmıştır.

Bu noktada, bürokrasinin ikili rolü iyice belirginleşmektedir. Bürokrasinin bir kesimi, gelişen kapitalizm çerçevesinde burjuvazi ile bütünleşirken, öteki kesimi, burjuvaziye karşı bağımsız bir yönetici sınıf olma niteliğini korumaya çalışmıştır. Bir başka deyişle, bürokrasi içindeki "gelenekçi-liberal" ögeler, kapitalist sınıf ile birleşirken, "devletçi-seçkinci"ler, varlıklarını ayrı bir cephe durumunda sürdürmüşlerdir.

Bürokrasinin bu ikili ve çelişkili niteliği, Osmanlı-Türk toplumsal yapısının kendine özgü niteliklerinden doğmaktadır. Osmanlı-Türk toplumunun kendine özgü tarihsel koşullarının bağımsız bir sınıf benzeri olarak yarattığı bürokrasi, gerçek bir sınıf olmadığı için, sınıfsal gelişme açısından çelişkili işlevler yapmış ve sonunda, belirginleşen sınıflar içinde erimeye başlamıştır.

Türkiye'de "devletçi-seçkinci" bürokrasi, tarihsel olarak yalnızca burjuvazinin

yaratıcısı ve işçi sınıfının destekçisi değil, demokrasinin de sunucusu ve koruyucusu görevini de yüklenmiş görünmektedir.

“Devletçi-seçkinci” cephe ile “gelenekçi-liberal” cephe arasındaki çatışmalar, daha doğrusu bu cephelerin yapay oluşumu, sınıflaşma olgusunun gelişmesi üzerine sona erince, bu kez, gelişen çağdaş sınıflara yani sermaye sınıfına ve işçi sınıfına ek olarak iki güç, yeniden dikkatleri üzerine topladı. Bunlar esas olarak bir sınıf niteliğinde olmamakla birlikte, kendilerine özgü nitelikleriyle Türk siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmesini doğrudan etkileyecek güç odakları olarak gözüktüyorlardı.

Bunlardan *birincisi* kendine özgü ideolojisi ile “devletçi-seçkinci” cephenin içindeki belirleyici güç rolünü oynamış olan, Türk Silahlı Kuvvetleri, yani askerî bürokrasi idi. Gerek siyasal partilerin sınıfsal ilişkilerinin gelişmesi, gerekse sivil bürokrasinin gücünü yitirmesi ve doğrudan siyasal iktidarla bütünleşmesi sonunda, askerî bürokrasi, zaten sivil bürokrasiden ve siyasal partilerden ayrı olan kimliğiyle, artık tek başına, kendi adına hareket eden bir güç niteliği ile bağımsız bir odak olarak belirmişti.

Öteki güç odağı, yine tarihsel olarak İmparatorluktan gelen ve geleneksel kültür ile geleneksel ilişkileri temsil eden “siyasal İslam” idi.

Askerî bürokrasi, 1980 darbesi ile dışta Batı dünyasının lideri Amerika Birleşik Devletleri, içte de hem artık gelişmiş bulunan sermaye sınıfı, hem de henüz gelişmekte olan siyasal İslam ile ittifak içine girdi.

Bu ittifak, **Özal** döneminde, büyük bir hızla ve ulus-devletin temel kurumları olan demokrasiyle, onun ayrılmaz bir parçası olan sosyal hukuk devletini ve bunların vazgeçilmez önkoşulu olan laiklik ilkesini tehdit etmeye başlayan bir yapıda gelişti.

Siyasal yapıdaki rüşvet ve yolsuzluk yozlaşması, bir süre sonra, “kent hukuku dışı alanlarda” gelişmiş bulunan yağmacı kültür ile bütünleşerek “delege sistemi” aracılığıyla tüm partileri ve böylece tüm yönetim sistemini pençesine aldı.

Aynı süreç çerçevesinde gelişen ve güçlenerek, sermaye sınıfı içinde kendine özgü ideolojisi ile ayrı bir rekabet eksenini oluşturan “siyasal İslam” bir süre sonra, yine büyük sermayenin 1980 sonrasında parçalanmış olan partilerinden DYP ile ittifak içinde iktidara geldi.

Böylece büyük sermaye kendi içinde, “demokratik” rejimi (ve dolayısıyla laikliği) korumak isteyen ve liberal nitelik taşıyan kesim ile, demokratik rejimi “şeriat devleti” çizgisinde değiştirmek isteyen kesim olarak bölündü.

Bu bölünme, sınıfsal ve ekonomik gelişmelerin değil, bu kitapta bir bağımsız değişken olarak ele alınmış olan “ideoloji” eksenindeki oluşumların sonunda ortaya çıkan ve tabii ki ekonomik boyutları da olan bir bölünme idi.

Bu noktada Türkiye’de o zamana kadar görülmemiş bir kitle-sınıfsal-ideolojik ittifak ortaya çıktı:

Geniş halk kitleleri, sivil toplum örgütleri, büyük sermaye, büyük sermayenin denetiminde olan ve olmayan kitle iletişim araçları, askerî bürokrasi, Cumhurbaşkanlığı, iktidarın dışındaki siyasal partiler ve DYP’nin bazı milletvekilleri, demokrasiyi (ve onun ayrılmaz parçası olan laikliği) korumak için harekete geçtiler.

Bu geniş ittifak pek doğal olarak kısa bir sürede sonuca da ulaştı ve büyük sermayenin bir temsilcisi olan ve rüşvet ve yolsuzlukları örttüğü öne sürülen DYP ile, “siyasal İslamın” temsilcisi olan ve demokratik rejimi değiştirmek istediğini açıkça beyan eden Refah Partisi’nin ortak hükümeti iktidardan düşürüldü.

Böylece pek çok düşünürü yanıltan, “ordu artı sermaye eşittir baskıcı rejim” formülünün Türkiye’nin kendine özgü yapısında ve değişme sürecinde her zaman geçerli olmadığı bir kez daha yaşanarak öğrenilmiş oldu.

Bundan önce de Kurtuluş Savaşı sırasında, 1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelişinde, 27 Mayıs 1960 askerî darbesinde ve hatta 12 Eylül askerî darbesinde de aynı genişlikte büyük ittifaklar yaşanmış ve hemen hemen hepsinin sonuçları birbirinden farklı olmuştur. Zaten bu saydığım siyasal dönüşüm noktalarının nitelikleri de aynı olmadığı gibi, bir bölümü, birbiri ile taban tabana zıt idi.

Bu gözlem bizi 21. yüzyıl Türkiye’si açısından nereye götürür?

Birinci sonuç, Türkiye’nin yapısını ve değişme sürecini çözümlerken, klasik sınıfsal modellerin her zaman geçerli olmadığı gerçeğidir. Hemen hemen her dönüşümde, farklı ittifaklar ortaya çıkmış, aynı sınıfın içindeki farklı kesimler birbirlerine rakip olabildikleri gibi, karşıt gibi görünen sınıflar ve gruplar, belli amaçlar ya da ideolojiler çerçevesinde birleşebilmişlerdir.

İkinci sonuç, 21. yüzyıl Türkiye’sinin, çağdaş anlamda gelişmiş sınıflarla birlikte tarihten gelen özelliklerden dolayı, askerî bürokrasi ve siyasal İslam gibi, kendine özgü nitelikler taşıyan ve klasik sınıfsal çözümlemelerde yerleri ve ittifakları zor belirlenen grupların varlığına ve etkinliğine aynı anda tanık olacağıdır.

Üçüncü sonuç, klasik sınıfsal bağlantıların her zaman zorunlu olarak, o sınıfın desteğini almak ya da o sınıfın çıkarlarını korumak sonucunu vermediği biçiminde ortaya çıkmıştır. Bunun en güzel örneği, hem büyük sermaye ile hem de sivil ve askerî bürokrasi ile ittifak halinde görülen DYP’nin, **Çiller**’in liderliğinde **Erbakan** ile koalisyon yaparak ortağının şeriat özelemlerine ivme kazandığında, bütün ittifak içinde gözüktüğü ve temsilciliğini yaptığı sınıf ve gruplar tarafından yalnız bırakılmış olmasıdır.

Dördüncü bir sonuç, İmparatorluktan ulus-devlete geçişin göstergesi olan demokratik ve laik sosyal hukuk devletinin temelleri tehlikede görüldüğü zaman bütün sınıfları ve grupları çapraz kesen kitlesel ve ideolojik bir ittifakın oluşturulabilmesi olmasıdır.

Bütün bu sonuçların 21. yüzyıl Türkiye’si açısından ifade ettiği çok önemli bir anlam vardır: Geleceği yönlendirecek güçler olarak ortaya çıkan büyük sermaye ile askerî bürokrasi, rejimin demokratik niteliğinin korunması ve geliştirilmesi açısından gelecekte de olumlu roller oynayabilirler.

Tabii, dış ve iç konjonktürün bugünden görülemeyen etkileri ile, oynamayabilirler de. Ama, 1997 yılının başında başlayan ve sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde gelişerek, geniş kitlelerin desteğini kazanan “Sürekli Aydınlik için Bir Dakika Karanlık” eylemi ile hem büyük sermayenin hem de askerî bürokrasinin bütünleşerek demokratik rejime sahip çıkması, 21. yüzyıl Türkiye’si için umut verici bir örnek oluşturmaktadır.

Nitekim Türkiye’de demokrasinin gelişmesi de diyalektik bir süreç içinde bi-

çimlenmiştir. Siyasal yaşam içindeki her temel karar ve eylem, karşıtını da birlikte getirmiş ve sonunda bir bireşime ulaşılmıştır. Bu süreç içinde karşıt sınıfların gelişimi en önemli rolü oynamıştır. Bir partinin gelişmesi, toplumdaki bir sınıf tarafından desteklendiğinde, o parti iktidara gelebilmiş, böyle bir destekten yoksun olan parti ise, başarısızlığa uğramıştır. Kendiliğinden ortaya çıkan Terakkiperver Fırka ile güdümlenen Serbest Fırka deneylerinin Atatürk zamanında başarısızlığa uğramasının önemli nedeni (başka ögelerle birlikte) anlamlı bir sınıfsal destekten yoksun olmasıdır. Aynı ilke, 1950'deki Demokrat Parti ve 1965'teki Adalet Partisi başarılarını da açıklar. Bu iki olayda da, burjuvazi, desteğini bu partilere açıkça vermişti. Bu nedenledir ki CHP, 1973 ve 1978'de, ancak işçi sınıfının desteği ile iktidara gelebilmişti. Öte yandan, 1960 darbesi, tarihsel yönetici sınıf niteliklerini o sırada bile korumakta olan bürokrasi tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir. Türkiye'deki demokrasi oluşumları birbirine karşıt olan "devletçi-seçkinci" cephe ile "gelenekçi-liberal" cephenin evrimleri incelendiği zaman daha iyi anlaşılabilir. Bu iki cephenin gelişimi Çizelge (X) - (13) ve (X) - (14)'te gösterilmiştir.

ÇİZELGE (X) - (13)
"DEVLETÇİ-SEÇKİNCİ" CEPHENİN GELİŞİMİ

DÖNEMİ	CEPHENİN TEMSİLCİSİ	SİNİFSAL DESTEK	TEMEL YAKLAŞIM
1 1865-1872	Genç Osmanlılar	Bürokrasinin kimi kesimleri	Anayasacılık
2 1908-1918	İttihat ve Terakki	Bürokrasinin kimi kesimleri ve sermayenin filizleri	Anayasacılık, merkezîyetçilik Batılılık, ulusçuluk
3 1918-1923	Müdafaa-i Hukuk Örügütleri	Ara sınıflar (âyân, eşraf) bürokrasinin kimi kesimleri ve sermayenin filizleri	Düşmana karşı savaş, emperyalizm karşıtlığı
4 1920-1923	Büyük Millet Meclisi'ndeki ilk grup	Ara sınıflar, bürokrasinin kimi kesimleri ve sermayenin filizleri	Cumhuriyetçilik, Batılılık emperyalizm karşıtlığı
5 1923-1950	Cumhuriyet Halk Partisi	Bürokrasi, ara sınıflar ve sermayenin filizleri	Altı ok ile belirlenen ilkeler, Batılılık ve burjuvazinin desteklenmesi
6 1950-1960	Cumhuriyet Halk Partisi	Bürokrasi, ara sınıfların kimi kesimleri, işçi sınıfının kimi kesimleri	Sosyal Refah Devleti anlayışı içinde demokrasi
7 1960-1969	Cumhuriyet Halk Partisi	Bürokrasi, ara sınıfların kimi kesimleri, sanayi işçisinin kimi kesimleri	Toplumsal ve ekonomik devrimler

ÇİZELGE (X) - (14)
“GELENEKÇİ-LİBERAL” CEPHENİN GELİŞİMİ

DÖNEMİ	CEPHENİN TEMSİLCİSİ	SINIFSAK DESTEK	TEMEL YAKLAŞIM
1 1865-1872	Padişah (Sultan-Halife)	Bürokrasinin kimi kesimleri	Dinci, gelenekçi baskı kesimleri
2 1908-1918	Padişah ve Hürriyet ve İtilaf	Bürokrasinin kimi kesimleri ve sermayenin filizleri	Dinci, gelenekçi baskı kesimleri
3 1918-1923	Padişah ve İstanbul hükümeti	Bürokrasinin kimi kesimleri ve sermayenin filizleri	Düşmanın acımasına sığınma
4 1920-1923	Büyük Millet Meclisi'ndeki İkinci grup	Ara sınıflar, bürokrasinin kimi kesimleri	Gelenekçilik, Sultanlığın ve Halifelüğün korunması
5 1923-1950	Terakkiperver Fırka Serbest Fırka	Ara sınıflar, halk yığınları ve sermayenin filizleri	Ekonomide ve siyasette liberalizm
6 1950-1960	Demokrat Parti	Burjuvazi, ara sınıflar, küçük esnaf ve köylü	Denetimsiz kapitalist sömürü
7 1960-1969	Adalet Partisi	Burjuvazi, bürokrasinin kimi kesimleri, köylülerin kimi kesimleri	Denetimsiz kapitalist sömürünün sürdürülmesi

Çizelgelerde gösterildiği gibi, Osmanlılar dönemindeki siyasal yaşam, anlamlı sınıf ayrılıklarından yoksundu. Çatışmalar, genellikle ideolojik yaklaşımlar üzerinde oluyordu. Bağımsızlık Savaşı sırasında **Mustafa Kemal**, “ara sınıflar”la (eşraf ve âyan), Padişah ve onun bürokrasisine karşı birleşti. Bu ara sınıflar (toprak ağaları da dahil olmak üzere) **Mustafa Kemal** ile birlik olmaktan çok memnundular. Çünkü, **Mustafa Kemal** onlar için merkezî bürokrasinin gücünü temsil ediyordu. Böylece ulusal bir burjuvazinin gelişmesine yönelmiş olan “devletçi-seçkinci” cephe, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, Cumhuriyetçi bürokrasi ile “ara sınıflar” arasında kurulmuştu. Bu anlamda Türkiye ölçeğinde “çevre” ilk kez “merkez” ile bir ittifak içinde bütünleşme fırsatını yakalamıştı.

Anlamlı sınıf ayrılıkları, 1950 yıllarından itibaren siyaset sahnesine çıktı. 1960 yılından sonra da “devletçi-seçkinci” cephe dağılmaya başladı. Çünkü, halk desteği olmaksızın kurulabilecek üstyapı kurumları örüntüsü tamamlanmış ve Batı tipi toplum yaratma çabası sona ermişti. 1965 yılından başlayarak, Batı’dakine benzer sınıfsal yapı, Türkiye’ye özgü geleneksel niteliklerin bir kısmını henüz içinde taşıyan siyaseti egemenliği altına aldı. “Devletçi-seçkinci” cephenin çözülmesinin ardında yatan bir başka temel neden, toplumdaki sınıfsal gelişmelerin bir sonucu olarak, bürokrasinin yapısının da değişmeye başlamış olmasıydı. 1965’ten sonra,

“devletçi-seçkinci” bürokrasi (“devletçi-seçkinci” cephe içindeki bütün gruplar) yönetici sınıf olarak oynamış olduğu role bağlı olan sınıf niteliklerini yitirmişti.

Böylece, Cumhuriyet Halk Partisi, “seçkinci” bir yaklaşım yerine, “halkçı” bir görüş uygulamaya başlayınca, “devletçi-seçkinci” cephe ile “gelenekçi-liberal” cephe arasındaki çatışma sona erdi. Çizelge (X) - (13) ile Çizelge (X) - (14)’ün 1969 yılında sona erdirilmesinin nedeni budur. 1923’ten bu yana toplumda oluşan bütün gelişmeler sonucu artık toplumdaki temel çıkar çatışması, işçi sınıfına yönelik gruplar ile, burjuvaziye yönelik gruplar arasındaki ilişkilere kaymıştı. Burjuvazi ile bütünleşmiş gruplar genel olarak duruma egemen görünüyor idiyse de işçi sınıfı ile birlikte olan gruplar da hızla gelişmekteydi. Bu arada, amacına vardığı için dağılan “devletçi-seçkinci” cephe yerine güçsüz bir “halkçı-sol” cephe oluşurken “gelenekçi-liberal”ın buna verdiği yanıt, “milliyetçi cephe” uygulamasıyla, yitirdikleri gücü yeniden kazanmak için saflarını sıklaştırmak olmuştur (Kongar, 1975b).

12 Eylül 1980 eylemi bu süreç içinde, sınıfsal değişme ve gelişmelerden bağımsız bir biçimde ortaya çıkan, şiddet ve teröre dayalı eylemlerin ve siyasal parti liderlerinin basiretsizlikleri sonucunda belirginleşen “rejim anlaşmazlığı” üzerine ortaya çıktı.

Askerî bürokrasi zaten, daha önce de belirttiğim gibi, “siviller arasında bir rejim anlaşmazlığı ortaya çıktığı” zaman müdahale etme eğilimindeydi.

Kendilerine “devrimci” diyen sol cinayet şebekeleri ile kendilerine “ülkücü” diyen sağ cinayet şebekeleri, ortamı, önceki bölümlerde açıklandığı biçimde, tam anlamıyla bir askerî müdahale için olgun hale getirmişlerdi.

12 Eylül müdahalesi, “devletçi-seçkinci” cephenin dağılmış ve “gelenekçi-liberal cephenin” de nitelik değiştirmiş olmasından dolayı artık ülkedeki sınıflaşma ekseninde bir taraf olmak durumundaydı.

Siyasal partileri ve işçi örgütlerini kapatan, üniversiteleri ve sivil toplum kuruluşlarını denetim altına alan askerî yönetim, dışta Amerika, içte de büyük sermaye ile ittifak edip, geniş halk kitlelerine de “dinî ideoloji” şemsiyesi altında uzanmaya çalıştı.

Aslında, sınıfsal gelişme tamamlanmış ve demokratik kurumlar yerleşmiş olsaydı, Türkiye’yi istikrara kavuşturma şansı olan bu model üç nedenle yeni sorunlar yaratarak, yeni bunalımlara yol açtı.

Birinci olarak demokratik hak ve özgürlükler iyice kısıtlanarak, demokrasinin tarihsel ve toplumsal-ekonomik çizgisinde olgunlaşması durduruldu. Bu sonuç başlı başına bir bunalım nedeniydi.

İkinci olarak siyasal İslam’a verilen destek ile bu kesimlerin “şariat devleti” özelemleri güçlendirildi, bu çizgide özel olarak yeni bir rejim bunalımının yolu açıldı.

Üçüncü olarak, Özal dönemine kapı açılarak, bu dönemde rejimin hem anti-demokratik niteliğinin devamı sağlandı, hem de rüşvet ve yolsuzlukların tüm hukuk düzenini ve toplumun değerler sistemini yozlaştırmasına ortam hazırlandı.

Bu sonuçlar, kendilerine karşı gelişen diyalektik tepkiler aracılığı ile 1991 seçimlerinde sosyal demokrat sloganları kullanan DYP’nin ve sosyal demokrat nitelikli bir parti olan SHP’nin ortak bir hükümet kurmasına yol açtı.

Bu arada hem siyasal İslam'ın gelişmesi sürdü, hem de **Özal**'ın ölümünden sonra **Demirel**'in Çankaya'ya çıkmasıyla boşalan DYP Genel Başkanlığına ve Başbakanlığa **Tansu Çiller**'in gelmesiyle toplum yeniden **Özal** dönemindeki bunalım nedenlerine geri döndü.

Artık yeni bir bunalım için tüm yapısal nedenler hazırды.

Bu ortam içinde, **Erbakan** ve **Çiller**'in, hem 1995 seçimlerindeki propaganda-larına tümüyle zıt bir tutum sergileyerek, yani bir anlamda seçmenlerine verdikle-ri sözleri yadsıyarak, ortak hükümet kurmaları, hem de hükümette iş yapmak ye-rine, siyasal İslam'ın demokrasi karşıtlığını "şeriat devleti" bağlamında dile getir-meleri ve **Çiller** dönemine ilişkin yolsuzluk dosyalarını kapatmaları, bu "rejim bunalımını" açığa çıkardı.

Bu arada, kitle iletişim araçlarının da mülkiyetini ve böylece kamuoyu oluşturma-nın gücünü de elde etmiş olan büyük sermaye, gerek şeriat devleti özlemlerin-den, gerekse yolsuzluk ve rüşvet yozlaşmasından rahatsızdı.

Türkiye'nin demokrasi tarihinde, sivil politikacılar bir kez daha, askerî müda-halelere zemin hazırlayan "rejim anlaşmazlığına" düşmüştü.

Üstelik bu kez, hem şeriat devleti özlemleri hem de yolsuzluk ve rüşvet yozlaş-ması bu anlaşmazlığın altında yatan iki büyük temel neden olarak demokrasi tari-himizde pek de alışık olunmayan büyük boyutlarda kamuoyunun gündemine yerleşmişti.

İşte 28 Şubat 1997 müdahalesi ile başlayan sürecin Haziran ayında sonuç ver-mesi ile **Mesut Yılmaz** Başbakanlığında kurulan ANAP-DSP-DTP ortak hüküme-tinin işe başlaması ve bir süre sonra da Anayasa Mahkemesi tarafından Refah Par-tisi'nin kapatılması böyle bir ortam içinde gerçekleşti.

21. yüzyıl Türkiye'sinde de, bu diyalektik süreçlerin birbirini etkileyerek sür-mesi beklenen bir gelişmedir.

Bu çerçevede, beklenmedik bir uluslararası bunalım ya da sürpriz bir ulusal olay ortaya ortaya çıkmadığı takdirde gelecekteki demokratik gelişme çizgisi hak-kında şu beklentiler dile getirilebilir:

İlke olarak 21. yüzyılda, (daha ilerde başka nedenlere bağlı olarak da açıklana-cağı üzere) demokratikleşme sürecinin süreceği, demokratik kurum ve kuralların çağdaş modellere uygun bir biçimde gelişeceği söylenebilir.

Bu süreç içinde büyük sermaye, sadece sahip olduğu ekonomik güç aracılığı ile değil, aynı zamanda ele geçirdiği kitle iletişim araçları (medya) mülkiyeti yoluyla da etkili bir rol oynayacaktır.

PKK terörü ve şeriat devleti tehdidi sürdüğü sürece ülke siyasetindeki ağırlığını hissettirecek olan askerî bürokrasi de bu süreç içinde etkili bir yere sahip olacaktır.

Gerek meslek odaları gerek işçi örgütleri gerekse öteki sivil toplum örgütleri, bu süreç içinde gittikçe güçlenerek, demokratik sosyal-hukuk devletinin oluşumu içinde kendilerine düşen görevleri yerine getireceklerdir.

Bu oluşumların karşısındaki güçler ise, özellikle komşular ve emperyalist odaklar tarafından desteklendiği sürece kesin olarak bitirilmesi olanağı bulunma-yan bir PKK terörü ve bu terörün dile getirdiği istekler ile demokratik rejimi siya-

sal İslam veya bir başka ideoloji adına değiştirmek isteyen özlemlerin temsilcileri olacaktır.

Bu çerçevede, kent hukuku dışı alanlarda gelişmiş yağma kültürü tarafından, delege-genel başkan ilişkisi aracılığıyla teslim alınmış olan siyasal partiler, bir süre sonra ya kendilerini mevcut yozlaşmadan arındıracak ya da bütün yönlendirici güçlerini yitirerek yukarda belirtilen “belirleyici kuvvetlerin” emrinde etkisiz birer maşa olarak kalacaklardır.

Yine de bütün bu sorunlara ve engellere karşın, gerek genel tarihsel gelişme çizgilerinin, gerekse Türkiye’nin kendine özgü niteliklerinin 21. yüzyılda demokrasinin ülkemizde mutlaka kurumlaşacağına işaret ettiğini güvenle söyleyebiliriz.

BİREYLERİN ROLÜ: DEĞİŞMEYE KATKI

Hiç kuşkusuz, **Mustafa Kemal Atatürk**’ün kişilik nitelikleri ve genel eğilimleri, Türk toplumunu biçimlendiren temel bireysel öğeler arasındadır. Batı dünyasına olan inancı ve atılgan önderliği, Türkiye’deki değişme sürecini etkileyen iki belirleyicidir. **Mustafa Kemal** olmasaydı, Anadolu toprağı acaba bir başka **Atatürk** yaratabilir miydi? Bağımsızlık Savaşı, Batı’ya inanmış bir **Mustafa Kemal** yerine sosyalist bir **Mustafa Kemal** tarafından yönetilseydi sonuç ne olurdu? Osmanlı toplumu için, çevresinde ulusal bağımsızlık savaşını örgütleyecek bir sosyalist önder yaratma olanağı var mıydı? Bu sorulara kesin yanıtlar vermek olanağı yoktur. Fakat, bu konularda düşünmeye başladığımız zaman, gerek **Mustafa Kemal**’in kişiliğinin önemi, gerekse onun ideolojik yaklaşımını belirleyen çevresel koşulların rolü ortaya çıkar. Osmanlı toplumu ideolojik olarak, Fransız Devrimi aşamasında kalmıştı. İmparatorluktaki Batılılık, sosyalist akımlardan bağımsız geliştiği için Sovyet Devrimi, Osmanlılar üzerinde etki yapmaktan uzaktı.

Atatürk’ün askerî yetenekleri, siyaset adamı nitelikleriyle bütünleşmişti. Daha sonra büyük devlet adamı rolü belirginleşti. Bütün bu nitelikleri, onun, hem Pağışaha, hem de Anadolu’ya çıkan düşmana karşı başarılı eylemleri örgütleyebilmesini olanaklı kılmıştı. **Atatürk**’ün bir önder olarak ortaya çıkışı, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına yol açan iç ve dış öğelerin yarattığı koşullarla çakışma, hem **Mustafa Kemal**’i **Atatürk** yaptı, hem de İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e yani “ulus-devlete” geçişı sağladı.

Türk toplumsal değişmesini etkileyen bir başka kişi, **İsmet İnönü**’dür. **İnönü**’nün temel yaklaşımı, toplumu, çatışan güçlerin bir dengesi olarak görmesidir. Bu yaklaşımı, ona, Türkiye’ye demokrasiyi getirme olanağı sağlamıştır. Hiç kuşkusuz en temel tutkusu, **Atatürk** İhtilali’ni (Bağımsızlık Savaşı ve Devrimler), büyük bir katkı yaparak tamamlamaktı. Bu yüzden, hemen **Atatürk**’ün ölümünün ardından, İstanbul Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşma ile, demokrasiye geçme düşüncesini açıklamıştı. Türkiye’nin Birleşik Amerika’ya yanaşmasına yol açan Sovyet tehditleri, demokrasinin Türkiye’ye getirilmesinde temel dış öğedir. Fakat bu öğe, **İnönü**, kararını açıkladıktan oldukça uzun bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Gelişen burjuvazinin baskıları ve toprak reformu yasası üzerindeki çatışmalar, demokrasinin Türkiye’de uygulanmasını gerektiren iç öğeler arasındadır. Demokra-

siye geçişte oldukça etkili olan bu öğeler de, **İsmet Paşa** niyetini açıkladıktan sonra önem kazanmıştır. Ayrıca, unutmamak gerekir ki, “millî şef” ve “ebedî önder” ilan edilmiş bir diktatör için, bu gelişmeleri engellemek ya da hiç olmazsa kendi yaşamı boyunca geciktirmek çok zor bir iş değildi. **İnönü**, toplumdaki bütün siyasal, bürokratik ve askerî güçleri denetimi altında tutuyordu.

İsmet İnönü de, **Mustafa Kemal Atatürk**’ü yaratan aynı çevrenin ve genel koşulların ürünüydü. O da Batı modeline inanmıştı. Buna ek olarak genel nitelikleri **Atatürk** İhtilali ile belirlenmiş olan toplum yapısı ile de bağımlıydı. Bu bağımlılık, onun pek çok adımı atmasını olanaksız kılmıştır. Örneğin, merkezi bürokrasi ile toprak ağaları ve “ara sınıflar” arasındaki birlik daha Bağımsızlık Savaşı sırasında gerçekleştirilmiş olduğu için, 1940’larda geniş kapsamlı bir toprak reformunun yapılması olanaklı değildi. Toprak ağaları o günkü toplumsal ve ekonomik yapı içinde önemli bir siyasal ve ekonomik güç durumuna gelmişlerdi.

İnönü, 1946’da demokrasiye geçişi gerçekleştirmeseydi ne olurdu? Tek parti yönetimi altında daha hızlı bir ekonomik gelişme olanağı bulunabilir miydi? Yoksa, toplumsal ve ekonomik gelişme uzun bir süre için durur muydu? Bu sorulara da kesin yanıtlar verebilme olanağı yoktur.

Bayar ve **Menderes**, Türkiye’deki toplumsal değişmeyi iki yönde etkilemişlerdir. *İlk olarak*, 1945’te Sovyet tehditleriyle başlayan eğilimi sonuna kadar götürmüş ve Türkiye’yi bütünüyle Batı dünyasına bağımlı kılmışlardır. Böylece, “Batılılık” yaklaşımı adına, “emperyalizme karşı olma” ilkesi yok edilmiştir. *İkinci olarak*, yeni uygulanan demokrasi deneyi içinde kapitalist sınıfın çıkarlarını korumak amacıyla baskıcı bir eğilim göstermişler ve bunun sonunda da “devletçi-seçkinci” bürokrasinin bir kez daha siyasete karışmasına yol açmışlardır. Her ne kadar, 1960 eylemi sonunda, “sosyal refah devleti”nin üstyapı kurumları topluma mal edilmişse de, olayın Türk siyasal yaşamı bakımından iki olumsuz etkisi olmuştur. *Birinci olumsuz etki*, askerî bürokrasinin yeniden siyasete karışmasıdır. Eylem, **Atatürk** adına yapılmıştı. Gerçekten de Atatürk ilkelerini pekiştirici etkileri oldu. Fakat temelde **Atatürk**’ün bir ilkesinin önemli ölçüde yaralanmasına yol açtı. Bu da, askerlerin siyaset dışı kalması ilkesiydi. **Atatürk** bütün yaşamı boyunca (gerek İttihat ve Terakki, gerekse Cumhuriyet dönemlerinde) bunun uğraşını vermişti. 1960 eylemi bu ilkeye karşıydı. Ayrıca amacı ne olursa olsun, bir askerî eylem her zaman, sağlıklı bir demokrasinin düşmanıdır ve rejim bakımından önemli bir tehlike niteliği taşır. İşte **Bayar** ve **Menderes** böyle bir darbeye yol açmakla, Türk demokrasisini önemli ölçüde yaralamışlardır.

İkinci olarak, 1950-1960 arasındaki seçmen davranışı, bir askerî eylem olmasaydı, 1960 ya da 1961’de yapılacak bir seçimi Cumhuriyet Halk Partisi’nin kazanacağını ortaya koymaktadır. Ordunun, 27 Mayıs’tan sonra yaptığı üstyapısal düzenlemelerin hemen hepsi önceden CHP’nin belirlediği amaçlar olduğuna göre, bu değişiklikler, bir seçim olsaydı, askerî eylemin olumsuz etkileri yaratılmadan gerçekleştirilebilirdi. (Pek doğal olarak, **Menderes- Bayar** ikilisinin yeni bir serbest seçim yapıp yapmayacakları hiçbir zaman bilinmeyecektir.) Seçim yapılabilseydi, hiç kuşkusuz, CHP’deki “devletçi-seçkinci” yaklaşım da (oy mekanizması yoluyla iktidara geldiği için), sona erecekti. Halktan kopukluk anlamına gelen

bu yaklaşımın, Türk siyasal yaşamından bir an önce yok olması, demokrasi bakımından olumlu bir adım olabilirdi.

Bu nedenlerden dolayı, **Bayar-Menderes** ikilisinin Türk siyasal yaşamındaki rolleri oldukça olumsuzdur. Öte yandan, Demokrat Parti akımının siyasal yaşama katılmaya özendirdiği büyük halk kitlelerinin siyasal olarak hareketlendirilmiş olması ve giderek bu kitlelerin siyasal bilinçlerinin güçlenmesi, belki bu olumsuz rolü bir ölçüde dengeleyebilir.

Siyasal rollerin yanında **Bayar-Menderes**, hızlı kapitalist gelişmeye olan inançlarıyla, burjuvazinin de çok kısa bir süre içinde gelişmesini sağladılar. Bu çerçevede, **Menderes** ve **Bayar**'ın Batı ile bütünleşme konusundaki rolleri ve önlerindeki seçenekler çok açık değildir. Türkiye'nin Sovyet istemlerine karşı tek başına direnmesi olanaklı mıydı? Sovyetler'e karşı destek sağlayabilmek için, Batı'ya bütünüyle boyun eğmek ne ölçüde gerekliydi? Hızlı kapitalist ekonomik gelişme, 1950'ye kadar sürdürülen ekonomik siyasetin zorunlu bir sonucu muydu? **Bayar** ve **Menderes**'in önünde başka seçenek var mıydı? Demokratik ilkelere saygılı davranışlardı ne olurdu? Bu sorulara verilebilecek yanıtlar, **Bayar-Menderes** ikilisinin Türk toplumu üzerindeki kişisel etkilerini daha belirgin bir biçimde ortaya koyabilir.

Türk toplumsal değişmesi üzerinde önemli bir rol oynayan bir başka kişi, **Cemal Gürsel**'dir. **Cemal Gürsel**, Milli Birlik Komitesi'nin "Demokratik Müdahaleci" grubu yerine, "Otoriter İhtilalciler" grubunu destekleyen ve ideolojik eğilimleri onlardan yana bir önder niteliği taşıyaydı, hiç kuşkusuz ülkenin siyasal görünümü bugün çok değişik olurdu. Böyle bir durumda pek büyük bir olasılıkla, ülkedeki demokratik güçler, henüz halkı, "kurtarıcıları"ndan kurtarmaya çalışıyor olacaktı.

Gürsel'in yerine Cumhurbaşkanlığına seçilen, dönemin Genelkurmay Başkanı **Cevdet Sunay**, 1966-1973 yılları arasında görev yaptı. **Sunay**, hem 12 Mart 1971 muhtırasını izleyen "ara rejim" dönemindeki rolü hem de milliyetçi-mukaddesatçı örgütlenmelere, sağ şiddet eylemcilerine ve İmam-Hatip okullarının yaygınlaştırılmasına verdiği destek ile Türkiye'nin demokrasi tarihine çok olumsuz bir bireysel rolün sahibi olarak geçti.

Nitekim sırf bu nedenle, **İsmet Paşa** bile, **Sunay**'ın Cumhurbaşkanlığı süresinin uzatılmasına karşı çıkmış, "Süresi uzatılırsa ne yapacak, şimdiye kadar ne yaptıysa onu yapacak" diye kendi üslubu içinde olabildiği kadar sert bir eleştiri getirmişti.

Bu dönemin Genel Kurmay Başkanı **Memduh Tağmaç** da, 12 Mart harekâtının tüm demokratik kurum ve kuruluşlara karşı bir tutum almasında, pek çok aydın ve yazarın tutuklanıp işkence görmesinde olumsuz rol oynayan bir yöneticiydi.

12 Mart muhtırası ile görevinden istifa eden Başbakan **Süleyman Demirel** de Türkiye'deki siyasetin uzun yıllar baş aktörü olmuş bir politikacıdır. Demokrat Parti'nin devamı olarak kurulan Adalet Partisi'nin Genel Başkanı olarak, **Menderes** ve arkadaşlarının akıbetine uğramamak için toplumsal huzursuzluklar karşısında doğrudan anti-demokratik baskı uygulamalarına gitmek yerine, 1961 Anayasası'ndan şikâyet etme ve **Sunay** ile ittifak halinde "milliyetçi-mukaddesatçı"

örgütlenmeler ile İmam-Hatip okullarının yaygınlaştırılmasını destekleme politikasına bel bağlamıştı. Böylece kendilerine “devrimci” diyen goşist öğrenci örgütlenmelerine, bunların yarattığı sorunlara karşı demokrasiyi geliştirerek önlem aramak yerine, “karşı grupları” örgütlemeyi genel bir strateji olarak benimsemişti. Gerek o zamanki basında “iti kurda kırdırmak politikası” adıyla anılan bu stratejisi, gerekse sürekli olarak hem de iktidarın başı sıfatıyla, 1961 Anayasası’ndan yankınması, sonunda askerleri harekete geçirdi ve bir darbe ile hükümetten uzaklaştırılmasına yol açtı.

Fakat, kendisinin iktidardan uzaklaştırılmasına karşın, uyguladığı genel strateji, askerler tarafından da benimsendi ve sonuç olarak hem 1961 Anayasası belli budamalarla geriye doğru bir revizyona tâbi tutuldu, hem de siyasal İslam’ın güçlendirilmesine de yol açan “milliyetçi-mukaddesatçı” örgütlenmelerin ve İmam-Hatiplerin desteklenmesi sürdürüldü.

Bu anlamda, **Demirel**’in 1965-1971 arasında uyguladığı genel politikalar, hem kendi başını yedi, hem de Türkiye’ye egemen olarak yeni bunalımlara ortam hazırladı.

*Bu nedenle, 1990’lı yılların sonunda “şeriat devleti” özlemlerinin yarattığı rejim bunalımının 1950’li yıllarda atılan tohumlarını 1960’lı yıllardaki politikaları ile **Demirel**’in filizlendirdiği söylenebilir.*

12 Mart’tan sonra partisinin bir kısım milletvekilleri ile düştüğü anlaşmazlık, **Celâl Bayar** tarafından da sahiplenilip, kendisine karşı Demokratik Parti kurulunca, 1973 seçimlerinde birinci parti olma ve hükümeti kurma şansını yitirdi. Yolu CHP-MSP ortak hükümetine açtı.

Daha sonra, 1970’li yılların ortasında milliyetçi sağ ve siyasal İslam ile birleşerek, “Milliyetçi Cephe” adındaki büyük sağ koalisyonu gerçekleştirdi. Bu koalisyon döneminde de şiddet hareketlerinin tırmanmasında hükümetin baş sorumlu olmasına yol açan politikalar izledi.

Bu dönemde kendilerine “ülkücü” adını veren çete örgütlenmeleri, kendilerine “devrimci” adı veren sol çetelerle birlikte, tam bir cinayet makinesi gibi çalıştılar ve bu arada pek çok suçsuz ve bütün nitelikleri demokrasiyi savunmak olan aydını katlettiler. Bu cinayet örgütlenmeleri o denli güçlü ve devlet ile o denli içli dışlıydılar ki, zaman içindeki uzantıları, 1990’lı yılların sonunda bile Türkiye’yi etkileyen “Susurluk Skandalı” gibi olayları oluşturabildiler.

*Bu süreç içinde **Demirel** yine, hem İmam-Hatip okullarının yaygınlaştırılması, hem de siyasal İslam’ın devlete ortak edilmesi yoluyla, Türkiye’nin 1997-1998 yıllarında yaşayacağı rejim bunalımının temellerini sağlamlaştırıyordu.*

Sonuç olarak bu strateji de, Türkiye’nin sorunlarını çözmek yerine bu sorunları derinleştirdiği için, askerler bir kez daha **Demirel**’i iktidardan uzaklaştıran 12 Eylül müdahalesini yaptılar. Üstelik bu kez kendisine, öteki siyasal liderlerle birlikte politika yapma yasağı da getirdiler.

1980 darbesine kadar **Demirel**’in Türkiye’de demokrasinin gelişmesindeki rolü çok olumsuzdu. Hem temel kurum ve kuralları yozlaştırmış, hem gelecekteki bunalımların tohumlarını atmış, hem de iki kez askerlerin darbe yapmasına yol açmıştı.

1987 yılına kadar yasaklı kalan **Demirel**, yeniden politikaya döndüğünde kendini yenilemiş bir imaj veriyordu. “*Biz şimdiye kadar aydınları ihmal ederek sadece kasketlilerle politika yapılacağını samıyorduk. Aldanmışız,*” diyordu. Siyasal yasaklı bulunduğu dönemde aydınların ve demokratik güçlerin kendisine sahip çıkmasından ve sonunda siyasal yasakların kaldırılmasını sağlamalarından etkilenmiş görünüyordu.

Bu imajını, 1991 seçimlerine girerken DYP’ye de yansıttı. Birçok aydını politikaya soktu ve partisinden aday yaptı. **Tansu Çiller** de bu “imaj yenileme” operasyonu sırasında politikaya ve partiye giren yeni isimlerdendi.

1991 seçimlerindeki propagandasını da, “*karakollar şeffaf olacak, ev kadımlarına da sosyal güvence*” gibi sosyal demokrat sloganlara dayadı.

1994 yılında, **Özal**’ın ölümü üzerine, iktidar ortağı SHP’nin Genel Başkanı **Erdal İnönü**’nün desteği ile Cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, aydınlara, sanatçılara, edebiyatçılara özel bir özen gösterdi. Sanat ve edebiyat dallarında, Cumhurbaşkanlığı ödülleri koydu. Konserlere gitmeye ve klasik batı müziği konserlerini, “çok sesliliğin ve çağdaşlaşmanın göstergesi” olarak yorumlamaya başladı. Gelişen “siyasal İslam”ın dile getirdiği “şeriat devleti özlemleri” karşısında, sanki yıllar boyunca bu akımın gelişmesi için her türlü desteği veren kendisi değilmiş gibi, demokratik (ve dolayısıyla laik) rejimin yanında tavrı koydu.

28 Şubat Millî Güvenlik Kurulu bildirisi ile başlayan rejim-bunalımı sırasında, askerler, sivil toplum örgütleri, kitle iletişim araçları ve DYP’li birtakım milletvekilleri ile yakın teması koruyarak, bunalımdan meşru yollarla, Meclis kararı ile elde edilen bir hükümet değişikliği ile çıkılmasını sağladı.

21. yüzyılın eşiğindeki Cumhurbaşkanı **Demirel**, 1960’lı ve 1970’li yılların Başbakanı **Demirel**’in tohumlarını attığı sorunların yarattığı bunalımları, demokrasiyi güçlendirerek aşmakta, oldukça başarılı görünüyordu.

Ayrıca **Atatürk**’ün kurduğu “ulus-devletin” en tepesinde, çobanlıktan gelmiş bir mühendis politikacının oturması, 21. yüzyıl Türkiye’sindeki “yukarı doğru toplumsal hareketlilik kanallarının” işlevselliği konusunda, yaşayan bir kanıt olarak demokrasi adına umut veriyordu.

Son dönemde Türkiye’yi etkileyen en önemli kişilerden biri de **Turgut Özal**’dır.

1977 seçimlerinde Millî Selamet Partisi’nin İzmir’den adayı olan **Turgut Özal**, seçimi kaybederek, 1980 döneminde yasaklı duruma düşmekten kurtulmuştu.

Üstelik askerlerin darbe sonrası kurduğu hükümette, ekonomik işlerden sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak bu dönemde büyük bir güce de erişmişti.

Bu durumunu ise, **Demirel**’in azınlık hükümeti tarafından 1980 yılında alınan ünlü 24 Ocak kararlarının mimarı olmasına borçluydu. Ekonomik politikayı aynıyla yürütmek isteyen askerî yönetim, ekonomik işlerin başına **Özal**’ın geçmesini istemiş, o da pazarlığını iyi yaparak bu konuda tam yetkiyi almıştı.

Özal, hem Devlet Planlama Müsteşarlığı, hem Başbakanlık Müsteşarlığı yapmış, bürokrasiyi çok iyi tanıyan bir politikacı idi. Nitekim, **Demirel**’in 1980 önce-sindeki son hükümeti döneminde bu her iki görevi de üstüne alarak icranın başı-

na geçmişti. Bu birikimi ona, Başbakan olduktan sonra, son derece hızlı ve etkin bir uygulama yapabilme olanağı sağladı.

Arkasına hem Amerika Birleşik Devletleri'ni, hem askerleri hem de büyük sermayeyi aldığı ve üstelik iktidara, baskı altında yapılmış da olsa, seçimler yoluyla geldiği için son derece cesur, hatta pervasız idi.

Bürokrasi deneyimi ve becerikliliği ile siyasal pervasızlığı birleşince, çok kısa bir zamanda, devletin ve toplumun yapısında çok önemli değişimler gerçekleştirdi.

Tam bir sol karşıtı, inanmış bir siyasal İslamcı idi. Yakınlarına ifade ettiği gibi, *"Şimdiye kadar herkes İslamı, toplumda yaygınlaştırmak istiyordu. Oysa asıl sorun, devleti İslamlaştırmak idi".*

Bu çerçevede, gerçekten de hem olumlu hem de olumsuz anlamda Türkiye'nin çehresini değiştirdi. Başta Anayasa olmak kaydıyla tüm hukuk sistemini zedelemek pahasına, radyo televizyon tekelini kırdı, Türk Parasını Koruma Kanunu'nu kaldırdı, hayali ihracat skandalları yaratsa da ihracatı geliştirdi, ülkenin parasını "konvertibl" kıldı. Telekomünikasyonda yaptığı yatırımlarla, Türkiye'yi dış dünya ile bütünleştirdi. Tüccarı, sanayicileri ve müteahhitleri dış pazarlara doğru yönlendirdi.

Bu arada, askerlerden devir aldığı anti-demokratik sistemi aynıyla ve hatta daha da baskıcı kılarak sürdürdü. Sadece siyasal İslam'ın önünü açmak için, devleti, komünizme ve şeriat özlemlerine karşı koruyan ceza maddelerinin kaldırılmasını sağladı. Fakat sonradan terörle mücadele yasası ile siyasal İslam dışında kalan alanları yine baskı altına aldırdı.

Ekonomik atılımlar sırasında, kendi yakınlarına açıkça iş bağlamaktan kaçınmadı. Denetimindeki devlet bankalarını yine yakınları için kullandı. Büyük çaplı yolsuzluk olayları ve küçük çaplı aile skandalları, yönetimi döneminde kitle iletişim araçlarının manşetlerinden eksik olmadı. Yapılan yolsuzlukların rüşvetini paylaşma cinayetleri, sokak ortalarına kadar taşı ve rüşvetçilerin tetikçileri birbirlerini öldürürlerken, masum vatandaşlar bile hayatlarını kaybetti.

Toplumun tüm ahlakî değerlerini, "çağdaş insanın ilkeleri ve ahlakı sabit değildir, bu ahlak ekmeğini kazandığı yere göre değişir" anlayışı içinde yozlaştırdı. "Benim memurum işini bilir" diyerek rüşveti özendirdi. "Ben Müslümanın zengini severim" diyerek, din gibi ulvî bir duyguyu bile paraya bağladı.

Dar ve sabit gelirliileri daha yoksullaştırdı, zenginleri daha zenginleştirdi, gelir dağılımının daha da bozulmasına yol açtı.

Bu stratejisinin açtığı yaraları telafi etmek için, arabesk kültürün temsilciliğini yaparak, kent hukuku dışında gelişmiş gecekondu alanlarında yaşayan nüfusun yağmaya dönük değerlerini yaygınlaştırdı. Gecekondu affı getirerek, hukuk dışı uygulamaların prim yaptığı bir sistemi meşrulaştırdı. Böylece bugünkü siyasetin ve siyasal partilerin en büyük sorunlarından biri olan "yağmacı kültürün" tüm sisteme egemen olmasına çok yardım etti.

Bütün bu uygulamaları sırasında siyasal İslam'ı son derece etkin olarak kullandı. Hem ondan destek aldı, hem de ona destek vererek büyük ölçüde güçlenmesini sağladı.

Askerî bürokrasiye de belli operasyonlarla müdahale ederek, ordunun kendisinden bağımsız bir güç olarak gelişmesini engelledi.

Devletin güvenlik güçlerini, kendine bağlı bir yapıya dönüştürdü ve kendi kişisel ilişkileri çerçevesinde de kullandı.

Sonunda, Evren'den sonra Cumhurbaşkanı olunca, icra gücünü büyük ölçüde yitirdi. Zaten sağlıklı olan bedenini, iç ve dış seyahatlerde çok zorladı ve kalp sektesinden 1993 yılında öldü.

Geride bıraktığı mirası kitabın ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak tartıştığım için burada yinelemeyeceğim. Fakat en azından, ölümü ile, Başbakan koltuğuna oturttuğu Çiller'e, örnek alacağı bir "siyaset üslubunu" miras olarak bıraktığını söylemekle yetineceğim.

Atatürk, İnönü, Bayar, Menderes, Gürsel, Sunay, Demirel, Özal. Bütün bu önderler ve politikacılar, Türk toplumunun biçimlenmesinde önemli roller oynayan kişilerdir. Bu insanlar, önemli toplumsal değişmeler sırasında ortaya çıktıkları için toplum üzerindeki etkileri olağan siyaset adamlarından çok daha fazladır. Öte yandan akılda tutulması gereken bir önemli nokta bütün bu önderleri yaratan süreçlerin, aslında toplumun temel nitelikleriyle bağımlı olduğudur.

TÜRK TOPLUMSAL DEĞİŞME MODELİNİN, KURAMSAL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türk toplumsal değişme modeli, iç ve dış ögeler ile kişilerin etkileşimleri sonunda biçimlenmiştir. Başlangıçta bu, ideolojik ögelerin ağır bastığı bir modeldi. Güçlü bir yönetici seçkinler grubu (Osmanlı bürokrasisi) bir ideolojik model ortaya atmıştı. Sonra, Batı tipi sınıfsal gelişmeyi amaçlayan bu ideolojik güdümlenmenin kendisi toplumsal ve ekonomik gelişmelerden etkilenmeye başladı. Böylece, güdümlü olarak topluma aşılanan üstyapı kurumlarıyla altyapısal gelişmeler arasında bir etkileşim başladı. Bu diyalektik sürecin sonunda, bürokrasi kendi içinde farklılaştı. Bürokrasinin "gelenekçi-liberal" kesimleri, gelişen burjuvazi ile bütünleşti. "Devletçi-seçkinci" kesimleri ise, karşıt grup görevini yüklenerek, denetimsiz kapitalist gelişmeyi dengelemeye çalıştılar. İdeolojik değişme modelinin başlatıcısı ve sahibi olan bürokrasinin bu iki kesimi de Batı'nın toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişme çizgisine büyük bir inançla bağlı olduğundan, aralarındaki etkileşim *ilk olarak* kapitalizmin, *ikinci olarak* demokrasinin *üçüncü olarak* da, hâlâ yeterince güçlenememiş bir işçi sınıfının ortaya çıkması ile sonuçlandı. Başta, yalnızca ideolojik güdümlenmeye dayanan bu gelişmeler, sonradan, toplumsal ve ekonomik değişmelerle, yani altyapısal ögelerle de desteklendi. Burjuvazinin gelişmesi zorunlu olarak Batı ekonomileriyle birleşme gerektirdiğinden, Batı ile bütünleşme kaçınılmazdı. İç gelişmelerin getirdiği bu zorunluluk Sovyet tehdidi biçiminde beliren dış gelişmeler tarafından da desteklenince Türkiye, bugün içinde bulunduğu yere oturdu.

Daha sonraki bütün iç ve dış gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından Gümrük Birliği'ne girişe, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül'den 28 Şubat'a, siyasal haklar referandumundan Refah'ın kapatılmasına kadar hep, Türkiye'nin bu geldiği yerdeki konumunun sağlamlaşmasına yol açmıştır.

Türkiye'nin bundan sonraki yolu, bulunduğu Kuzey-Güney ve Doğu-Batı eksenlerinin kesişme noktasındaki "çevreden", "merkeze" doğru olacaktır.

Bu yoldaki başarısı ise, ekonomisini ve demokrasisini güçlendirme hızına bağlıdır.

Özet olarak, Türk toplumsal değişmesinde iki diyalektik süreç görülmektedir. *Birinci süreç*, iç gelişme ögeleri, dış ögeler ve önderlikle ilgili kişisel ögeler arasındaki etkileşimlerdir. *İkinci süreç* ise, ideolojik güdümler ile toplumsal ve ekonomik değişmeler arasındaki etkileşimlerdir. Bu ikinci süreç, aynı zamanda, üst-yapısal gelişmeler ile, altyapısal değişkenler arasındaki etkileşim biçiminde de belirlenebilir (Kongar, 1972d:228-235).

EKONOMİK OLARAK GERİ KALMIŞ ÜLKELER İÇİN BİR SİYASAL DEĞİŞME MODELİ: YALNIZCA BİRTAKIM İPUÇLARI

Türk siyasal değişme süreci dört aşama çerçevesinde kavramlaştırılabilir. *Birinci aşama*, tepki biçimlenmesi aşamasıdır. Bu aşamada, o günkü toplumsal ve ekonomik düzene karşı olan bir ideoloji ortaya çıkar. Toplumsal ve ekonomik düzen, yabancıların etkisi altındaysa, bu ideoloji, büyük bir olasılıkla, emperyalizme karşı bir nitelik taşır. İdeolojinin temel kaynakları, o toplumun tarihsel nitelikleri ve dış dünyada en gelişmiş olan toplumlardır. Toplumun geçmişi (tarihsel nitelikleri) kaçınılmaz ya da ortadan kaldırılması gereken yanlışları belirler. Çünkü, kendisine karşı tepki biçimlendirilen toplumsal ve ekonomik yapı, bu tarihsel niteliklerin bir ürünü, bir sonucudur. Öte yandan, dış dünyanın en ileri toplumları, toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişme için kullanılacak yöntemler konusunda örnek niteliği taşır. Bu aşama sırasında, böyle bir ideolojiyi geliştiren ve onu savunan grup da içinde yaşadığı toplumun öteki kesimlerinden farklılaşır. Böyle toplumlarda sınıfsal gelişmeler emekleme düzeyinde olduğundan, yeni ideolojiyi geliştiren grup ya yönetici seçkinlerin bir parçasıdır ya da onlara çok yakındır. Türk deneyinde, geliştirilen ideoloji, Padişahın egemenliğine ve emperyalizme karşı, halk egemenliğine dayalı, Batılı bir nitelik taşıyordu. Bu ideolojiyi geliştiren ve savunan grup da, askeri bürokrasi biçiminde yönetici seçkinlerin bir kesimini oluştuyordu.

İkinci aşama, *iktidarı ele geçirme*'dir. Bu aşamada, yeni ideoloji sahibi olan grup iktidara gelir. Bu tip toplumlarda sınıfsal gelişme geri olduğu için, toplumsal, ekonomik ve siyasal olayları denetleyebilmek ve değişme yaratabilmek için siyasal iktidarı ele geçirmek bir zorunluktur. İktidarı ele geçirme aşaması ancak ya bir devrim ya da bir kurtuluş savaşı yoluyla gerçekleştirilebilir. Bu aşamada devrimciler ile toplumun öteki kesimleri arasındaki birlikler de kurulur. Ülke, başka bir yabancı ülkenin denetiminde değilse, iktidarı ele geçirme aşaması, devrim yerine bir darbe ile başlatılabilir. Çünkü, teknolojik olarak geri kalmış ülkelerde, o günkü düzene karşı devrim yapılmasına yol açacak ölçüde gelişmiş bir sınıf farklılaşması yoktur. Bu nedenle, kimi durumlarda iktidarı ele geçirmeden önce, gerekli toplumsal ittifakları kuracak zaman bulunmayabilir. Türkiye örneğinde, düşmanın Anadolu'ya çıkması, siyasal düzene karşı da yönelen bir Bağımsızlık Savaşı'nın başlaması için ortam yaratmıştır. Devrimciler, bu çerçeve içinde, "eşraf" ve "âyân" ile birlik olmuşlardı.

Üçüncü aşama, uygulama'dır. Bu aşamada, iktidarı eline geçiren grup, toplumu, kendi ideolojisine göre biçimlendirmeye başlar. Eski düzeni ortadan kaldırarak yeni uygulamaya geçişte iki temel araç kullanılır. Bunlardan biri, yeni kurumların kurulması, ikincisi ise yeni ideolojinin topluma aşılmasıdır. Benimsenen modele göre, hızlı toplumsal ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için bu iki araç yoluyla yeni uygulamalar yapılır. Toplumsal ve ekonomik uygulamalar, kullanılan dış modeldeki örneklerle bütünüyle benzemeyebilir. Genellikle, aynı sonuçları, daha az zamanda sağlayacak kısa yollar denenir. Bu aşamada, iktidarı elinde bulunduran grubun genel yaklaşımlarına göre sınıfsal gelişmeler de başlar. Sınıfsal gelişmelerle birlikte iktidar grubunun arasında bölünmeler ortaya çıkar. Kimi kesimler, toplumda ortaya çıkan sınıfların en güçlüsü ile birleşirken, öteki kesimler, bir ölçüde yansız kalır. Yeni ideolojinin ve bu ideolojiye uygun olarak yapılan yeniliklerin toplum tarafından benimsenme süreci, toplumdaki sınıfsal gelişme ile birlikte ortaya çıkan, yönetici sınıfın değişik grupları arasındaki etkileşimlerle gerçekleşir. Böylece, topluma aşılana yeni modelin benimsenme süresi içinde, bir ölçüde de olsa, demokratik etkileşim anlamlı olmaktadır. Bu benimsenme süreci sırasında o toplumun kendine özgü nitelikleri, ideolojik modeli etkilemeye başlar. Böylece, uygulanmak istenen model, saf kuramsal niteliklerinin bir kısmını yitirir. Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı ok ile belirlenen altı ilkesi, topluma aşılana istenen ideolojik modelin öğeleridir. Bu ilkelerin temsil ettiği **Atatürk** Devrimleri, toplumu, Batı modeline uygun olarak biçimlendirmek için yapılan kurumsal güdümlmeleri oluşturur. "Devletçilik" ve "halkçılık" gibi uygulamalar, kapitalist gelişmeyi hızlandırmak için bulunan kısa yollardır. Demokrat Parti'nin ortaya çıkışı, sınıfsal gelişmelere uygun olarak, yönetici seçkinler arasındaki bölünmeyi belirler. 1946 yılından sonraki Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı ve Demokrat Parti hükümetleri, Atatürk devrimlerinin toplum tarafından benimsenmesi için değişik gruplar arasındaki etkileşimlere izin verildiği dönemleri simgeler. Emperyalizm karşıtlığından vazgeçilmesi, laiklik ilkesinin yumuşatılması, dil devriminden geri dönülmesi, bu etkileşim sırasında ortaya çıkan sapmaların örnekleridir.

Dördüncü ve son aşama, kurumlaşma'dır. Bu aşamada, yeni modele uygun olarak ortaya çıkan değişimler artık topluma mal edilerek kurumlaştırılır. Yönetici seçkinler içinde bölünen kesimlerin toplumdaki karşıt sınıflarla kurdukları birlikler bu aşamada artık iyice kesinleşir. Sınıf çatışmaları ya da toplum içindeki çeşitli çıkar grupları arasındaki çatışmalar, iki ana gelişme sonunda artık demokrasi, sendikacılık gibi barışçı yöntemlerle yönlendirilirler: Bu iki ana gelişmenin biri yaygın demokratik hak ve özgürlüklerin topluma mal edilmesidir. İkinci ana gelişme ise, toplumun değişme eğilimlerini ve temel hak ve özgürlükleri bastırma eğilimi gösterebilecek bir siyasal iktidarı dengelemek amacıyla kurulan, güçlü, özerk, hukuksal, toplumsal ve kültürel kurumlardır. Geniş demokratik hak ve özgürlüklerin verilmesi ile, özerk kurumların varlığı, belli sınıfların çıkarlarını korumak amacıyla belirecek baskıcı eğilimleri önleyebilmek için gereklidir. 1960 eylemini izleyen beş yıl, Türkiye'de işte bu dönemi belirler.

Yukarıda çok kaba hatlarıyla ve kısaca açıklanan siyasal model, yönetici seç-

kinler ile toplum içindeki sınıflar arasında, iki önemli noktada ortaya çıkan *diyalektik etkileşimler*'e dayandırılmıştır. Birinci nokta, *iktidarı ele geçirme* aşamasının başlangıcıdır. Bu noktada, toplum belli bir sınıfsal gelişme aşamasına, yani, toplumdaki sınıfsal yapı siyaseti etkiler duruma gelmişse, o zaman yönetici seçkinler, toplumdaki çeşitli sınıfların birbirleri karşısındaki güçlerini dikkate almak zorundadırlar. Gerek ideolojileri, gerekse programları toplumsal sınıflardan etkilenir. Bu, iktidarı ele geçirmek isteyen grubun yalnızca iktidara geliş yöntemlerini değil, ideolojisini de bir ölçüde biçimlendirir. Böyle bir durum ise, hiç kuşkusuz yönetici seçkinlerin önünde bulunan seçenekleri sınırlamaktadır. Fakat, gene de devrimci ya da darbeci grup, iktidarı ele geçirdikten sonra çeşitli güdümlerle, toplumun sınıfsal yapısını da etkileme gücüne sahip olur.

İkinci önemli nokta ise, yönetici seçkinler arasındaki bölünmenin ortaya çıkmaya başladığı zaman belirir. Yönetici seçkinler arasındaki bölünme, bu olayı destekleyecek bir sınıfsal yapıdan yoksun olursa, yeni kurulmakta olan etkileşimleri yaratamaz. Tam tersine, değişik görüş ve düşünceler arasındaki etkileşim engellenir ve gruplardan biri, bütün ötekileri egemenliği altına alarak her türlü karşıt görüşü bastırır. Yönetici seçkinler arasındaki farklılaşma, ancak anlamlı bir sınıfsal desteğe sahipse, yaşayabilir.

Ayrıca burada üzerinde önemle durulması gereken bir başka gerçek, dış ögelelerin etkisidir. Yukarda kısaca açıklanan model, ancak ve ancak dış dünya ters yönde bir etki yapmazsa geçerli olabilir ve anlamlı bir biçimde uygulanabilir. Uluslararası siyaset ve ekonomi, toplumu bütünüyle ters yönde etkiliyorsa, burada belirtilen model, bütün geçerliliğini yitirebilir.

Burada yalnızca birtakım ipuçları araştırılan siyasal model çerçevesinde bireylerin (önderlerin) rolü, belirleyici olmaktan çok, hızlandırıcı ya da geciktirici bir nitelik taşıyabilir.

TÜRK SİYASAL DEĞİŞME DENEYİ HAKKINDA BAZI YANILGILAR

Çözümlemelerimizin bu aşamasında bir uyarı yapmak gerekmektedir. Türk toplumsal değişme deneyi şimdiye kadar başka bir örneğini gözleme olanağı bulamadığımız özgün niteliklere sahip bir olaydır. Bu nedenle, Türkiye'nin geçirmiş olduğu aşamalara dayanarak bunlardan, başka toplumlar için genellemelere gitmek çok zordur. İnsan kolaylıkla, genellemelere uygun olmayan kimi çok özel niteliklerin tuzağına düşebilir. Bu konuda bir örnek, siyasal bilimlerin alanından verilebilir. Türk deneyine dayalı evrensel bir siyasal gelişme modeli, **Frederick Frey** tarafından ortaya atılmıştır. Bu modele göre, düzen, "önce karşıt siyasal grubun örgütlenmesine izin verir; ikinci olarak, genellikle seçim yasalarında değişiklikler yapma yoluyla toplumdaki siyasal güç yapısını yeniden düzenleyerek, karşıt gruba iktidarı ele geçirme olanağı tanır ve üçüncü olarak da, örgütlenmiş olan karşıt grup, meşru yollardan (seçim) iktidarı kazanınca, siyasal iktidarı ona devreder." (Frey, 1965:416) Her ne kadar inanılmayacak ölçüde kuramsal nitelikler taşıyatsa da, bu model, Türk toplumunun Cumhuriyet'ten sonra geçirdiği siyasal gelişme sürecini yansıtmaktadır. Fakat Frey, modelini, toplumsal bir içeriğe dayalı

mamıştır. Bu nedenle, modelin başka toplumların siyasal gelişme süreçlerini açıklamakta kullanılabilmesi olanaksızdır. Nitekim, bu modelin geçerli olarak kullanılabileceği Türkiye’den başka bir ülke yoktur. Ancak, bir toplumdaki sınıfsal gelişmeler, yukarda açıklamaya çalıştığım biçimde ortaya çıkarsa, bu model de anlamlı bir niteliğe kavuşabilir ve sınıfsal gelişmeleri açıklamakta başka ülkelerde de kullanılabilir.

Toplumsal değişkenlere daha çok dayalı olan bir çağdaşlaşma (modernleşme) modeli, **Daniel Lerner** tarafından geliştirilmiştir. **Lerner**, evrensellik savı taşıyan modelini, Türk toplumsal değişme sürecini de açıklamakta kullanmaya çalışır. Buna göre, “Batı’nın çağdaşlaşma modeli, bütün dünya için geçerli olan belli öğelere ve düzene sahiptir. Örneğin, her yerde, artan kentleşme, okuryazarlığın yükselmesine, yükselen okuryazarlık, insanların kitle haberleşme araçlarının etki alanına daha çok girmesine, kitle haberleşme araçlarının etkisinin artması daha yüksek ekonomik katılmaya (birey başına gelir bakımından) ve daha etkin siyasal katılmaya (oy verme) yol açar. Bu model Batı’da tarihsel bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır. Aynı temel modelin, ırk, renk, inanç değişikliklerinden bağımsız olarak dünyanın bütün kıtalarında çağdaşlaşmakta olan toplumlarda geçerli olduğu bu bölümde gösterilecektir.” (**Lerner**, 1964:46) **Lerner**’in yaptığı, tipik bir yanıltır. Batı’nın gelişme modelini evrensel kabul etmiş ve Türk toplumunun Batı türü toplum yaratmaya yönelik son derece özgün olan değişmesini de bu model uyarınca açıklamaya çalışmıştır. **Lerner**’in geliştirdiği modelde en azından iki gerçeğin, aslından saptırılmış olduğu göze çarpmaktadır. *Birinci olarak*, siyasal katılım oranının yükselmesi, Türkiye’de **Lerner**’in açıkladığı uzun süreçler sonucu değil, bu çalışmada açıklanan ilkeler çerçevesinde, çok partili düzene geçilmesiyle gerçekleşmiştir. Öte yandan 1950 yılında gerçekleştirilen yüksek siyasal katılmaya ek olarak, 1970’lerde ortaya çıkan olay ise, yalnızca bir kentleşmenin ürünü değil, toplumun artık sınıflı bir nitelik taşımasının da sonucudur. Burada **Lerner**’in *ikinci* yanılgısı ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de kentleşme ile okuma yazma oranı arasında bir ilişki saptamak olanaklı değildir. Bugün bile görece olarak düşük olan okuma yazma oranı, en yüksek artış hızını, Atatürk devrimlerinin etkisiyle, 1923-1950 yılları arasında göstermiştir. Buna karşılık kentleşme, 1950’lerden sonra hız kazanmıştır.

Yukardaki örnekler, Türk toplumsal değişmesini açıklamakta genel modeller kullanılmasının ya da Türk deneyinden, genellemelere gidilmesinin ne kadar büyük yanılgılara yol açtığını göstermek bakımından oldukça önemlidir. Aslında, Türkiye’deki toplumsal değişme sürecinin son derece kendine özgü olan nitelikleri birtakım Türk araştırmacılarını bile yanıltmıştır. Örneğin, bir Türk siyasal bilimcisi olan **Doğan Avcıoğlu**, 1945’te, çok partili düzenin başlamasıyla, Cumhuriyet’in ilerici döneminin kapandığını öne sürer (**Avcıoğlu**, 1973:331). Böylece, sanki 1945’te geline nokta, 1923’ten beri yapılan bilinçli güdümlemelerin zorunlu bir ürünü değilmiş gibi düşünür. Oysa, 1945’teki Türk toplumsal ve ekonomik yapısı, 1923’ten de önceye dayanan ve üstelik de yönetici seçkinler tarafından yönlendirilen gelişmelerin kaçınılmaz bir sonucudur. **Avcıoğlu**’nun görmediği olgu, Türk devriminin iki temel ilkesi olan emperyalizm karşıtlığı ile Batılılık ara-

sında, ekonomik bakımdan geri bir ülkede uzun dönemde kaçınılmaz olarak ortaya çıkacak uzlaşmaz çelişkidir. Burjuvazinin itici gücüne dayalı olan Batı tipi gelişme modeli, sonunda, kaçınılmaz ve zorunlu olarak Batı ile bütünleşmeye yol açacağından ya Batılılığın ya da emperyalizm karşıtlığının bırakılması gerekmektedir. Ayrıca, 1923-1939 arası benim önerdiğim modeldeki *uygulama* döneminde, kapitalist gelişme hızını artırmak için kullanılan kısa yollar da (devletçilik vb. gibi) yazarı yanıltmış görünmektedir. **Avcıoğlu**, Türkiye’de 1970’lerden sonra bile, Amerikan ve komünist modellerinden farklı bir “milli-devrimci” kalkınma modelinin yönetici seçkinler tarafından uygulanabileceğini öne sürmektedir (**Avcıoğlu**, 1973:670-676). (**Avcıoğlu**, aslında İngiltere’nin geliştirmiş olduğu kapitalist modele, Amerikan modeli demektir.) Böyle bir modelin savunulmasındaki temel yanılgı, Türk toplumunun tarih içinde geçirdiği aşamaların birbirine karıştırılmasından doğmaktadır.

Avcıoğlu’nun oldukça ayrıntılı bir biçimde geliştirerek önerdiği model, yönetici seçkinlere dayalıdır ve ancak sınıfsal gelişmenin ve farklılaşmanın görülmediği toplumlarda uygulanabilir. Oysa, 1970’ler Türkiye’si artık karşıt sınıfların belirlendiği ve güçlendiği bir toplum niteliği kazanmıştır. Bu çalışmada önerdiğim siyasal model çerçevesinde **Avcıoğlu**, ancak *iktidarı ele geçirme* ya da *uygulama* aşamaları sırasında geçerli olan işlemleri savunmaktadır. Bu uygulamalar, *kurumlaşma* aşamasında geçerli olmaz. Çünkü bu aşamada, **Avcıoğlu**’nun ekonomik gelişmenin düzenleyicisi rolünü verdiği bürokrasi, “yönetici-seçkinler” olarak görevini tamamlamış ve toplumdaki sınıfsal farklılaşmanın etkisi ve denetimi altına girmiştir. Pek doğal olarak son aşama olan *kurumlaşma* aşamasında da hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için birtakım kısa yollar izlenebilir. Üstelik bunlar, Batı’da geliştirilmiş olan klasik modellere (yani, kapitalist ve kolektivist modellere) uygun olmayabilir. Fakat, hangi “kısa yol”ların ne biçimlerde uygulanacağı artık toplumdaki görevlerini tamamlamış ve işlevlerini yitirmiş olan “bürokrasi” (asker ve sivil) tarafından değil, sınıfsal bağlantıları ortaya çıkmış ve pekişmiş olan siyasal iktidarlar tarafından saptanacaktır. Bürokrasi olsa olsa bunların uygulayıcılığını yüklenecektir. Toplumdaki anlamlı sınıfsal gelişmeleri doğurmuş olan *kurumlaşma* aşamasında artık bir “yönetici-seçkinler” grubunun, siyasal iktidarı denetimi altına alması ve kendi ideolojik inançlarına uygun yenilikleri gerçekleştirmesi pek olanaklı gözükmemektedir. Toplumsal ve ekonomik yenilikler, *kurumlaşma* aşamasında, ancak toplumdaki güçlü sınıflardan birinin desteği ile ortaya konulabilir.

Sonuç olarak, İmparatorluktan ulus-devlete geçişte ve sonradan, çevreden merkeze doğru hareket etmekte özgün bir örnek oluşturan Türk toplumsal ve siyasal değişim sürecinin kavramlaştırılmasında düşülen üç genel yanılgı şöyle özetlenebilir: Bir, Türk deneyini, evrensel modeller kurmakta kullanmak. İki, evrensel modelleri, Türk deneyini açıklamakta kullanmak. Üç, tarihsel olarak geçip gitmiş aşamaları, gelecek için geçerli sanmak. Bu üç genel yanılgı, aslında, okuyucuyu, bu çalışmada kullandığım genel toplumbilimsel modelle, son olarak kaba çizgilerle önerdiğim siyasal modelin eksik ve yanılgıları hakkında uyarmak için belirttim. Çünkü, aynı tuzaklar benim için de söz konusu.

10. ÖZET VE SONUÇLAR

Bu yapıtta Türkiye'nin toplumsal yapısını ve değişmesini üç temel ögesi genel bir model çerçevesinde çözümlemeye çalıştım (Ayrıca bir de küçük siyasal model denemesi yaptım.) Bu temel ögeler: *Dış dünya, ideoloji ve sınıfsal gelişme*'dir. Kanımca bu üç temel ögesi toplumbilimsel model, kuramsal olarak evrenselidir. Bir başka deyişle, *dünyadaki bütün toplumların yapı ve değişme çizgileri bu üç temel öge çerçevesinde çözümlenebilir*. Modelin işleyişi, bu ögeler arasında son derece yoğun bir etkileşime bağlıdır. Her bir öge, ötekileri büyük ölçüde etkilediği gibi, aynı ölçüde onlar tarafından da biçimlenir. Örneğin, sınıfsal gelişme, önemli ölçüde, ideoloji tarafından etkilenir, fakat bir kez hız kazandıktan sonra, artık ortaya çıkan güçlü bir sınıf ya da sınıflar, ideolojiyi yeniden biçimlendirmeye başlar. Bu Rusya'da da böyledir, Çin'de de, Amerika'da da, İngiltere'de de, Fransa'da da. Pek doğal olarak, Türkiye'de de aynı süreç egemen olmuştur. Bütün bu ülkeler arasındaki tek ayrılık, ideoloji ile sınıfsal gelişmenin birbirlerini destekleyici ya da köstekleyici olmasıdır. Bir başka deyişle, kimi ülkelerde ideolojik alanda filizlenen değişme, aynı doğrultuda bir sınıfsal gelişmeye yol açmış, kimi ülkelerde ise tersi görülmüştür. Fakat, sonuç; işleyiş olarak aynıdır. İdeolojisiz sınıfsal gelişme, sınıfsal gelişmesiz ideolojik değişme olmaz.

Öte yandan, modelin dış dünya ögesi, etkisini zaman içinde en kararlı ve sürekli bir biçimde sürdüren bir bağımsız değişkendir. Fakat bütün bağımsız niteliğine karşın, kesinlikle öteki iki değişkenin etkisi altındadır. Bir başka deyişle, dış dünyadaki siyasal, ekonomik ve ideolojik oluşumların herhangi bir toplumun iç yapısını etkilediğinde hiç kuşku yoktur. Fakat bütün bu etkiler, iç yapının değişme doğrultusundadır.

Ögeler (ya da daha bilimsel bir deyişle, "bağımsız değişkenler") arasındaki yoğun etkileşim konusunda gözden kaçmaması gereken bir başka nokta, etkileşimin niteliğidir. Bu etkileşim, "diyalektik" bir nitelik taşır. Bir başka deyişle, ögelerden biri ötekini ya da ötekileri, sürekli olarak kendi doğrultusunda değil, kimi zaman ters sonuçlar verecek bir biçimde etkiler. Kimi zaman da, ters yönlerde gelişen iki ögenin etkileşimi, hiç beklenmedik yeni bir doğrultuya yönelir. Buna en güzel örneklerden biri, sömürgecilik ve buna karşı görülen tepkilerdir. Sömürgecilik kimi zaman bir "ulusal kurtuluş savaşı"nın kıvılcımı olmuş, kimi zaman ise "emperyalizm" in sarsıntısız bir biçimde sürdürüldüğü ilişkilere dönüşmüştür. Bu nedenle, modelin işleyişi sırasında, hangi ögenin hangi ögeyi ne ölçüde etkilediği kadar, bu etkileşimin yönü de önemlidir. Kimi zaman ayrı yönlerdeki zıtların etkileşimi, aynı yöndeki pekiştirme kadar güçlü sonuçlar doğurabilir.

Her toplum yapısını ve gelişmesini incelemekte kullanılabileceğini öne sürdüğüm bu model hakkındaki son bir açıklama, genel çerçeve açısından gereklidir. Bu ögeler arasındaki etkileşim, kesinlikle bir tarihsel çerçeve içine oturtulmalıdır. Her toplumun oluşumu, uzun ve karmaşık süreçlerin bir sonucudur. Bu nedenle modelimiz, ancak tarihsel açıdan ele alındığında bir anlam kazanır. Her ögenin tarihsel gelişimi ve öteki ögelerle olan diyalektik etkileşimin tarihsel niteliği dikkate alınmazsa, model bütün geçerliliğini yitirir.

Bütün bu kuramsal açıklamaları, birkaç örnek ile somuta indirgemeye çalışacağım:

Değişik öğelerin aynı doğrultudaki etkilerinin tek bir noktada keşşerek yaptığı baskı, Türkiye'nin çok partili düzene geçmesine yol açmıştır. **İsmet Paşa'nın Atatürk'ü** tamamlama ve aşma tutkusu, toplumda burjuvazinin gelişmesi, Batı dünyasında faşist düzenlerin yenilmiş olması, Birleşik Amerika'nın çok partili demok-rasi için verdiği öğütler, Batı'ya benzeme konusunda sahip olunan ideolojik değer, hep aynı noktada yoğunlaşmış ve sonunda Türkiye bütün güçlüklerle karşı, kapalı düzenden açık düzene geçişin biçimsel koşullarını 1945-1950 döneminde gerçekleştirmiştir. Bu geçişin kaçınılmazlığı, modelimizdeki her üç öğenin etkisinin de aynı doğrultuda buluşmasında belirlenir.

Öte yandan, sınıfsal gelişmenin, ideolojiyi ters yönde biçimlendirdiği bir örnek, Türkiye'nin 1950-1960 döneminde, Batı ile iyice pekişen ilişkilerinde görü-lür. Atatürkçülüğün, yani Kemalist ideolojinin bir ürünü olan burjuvazi (özel girişim), bir ölçüde geliştikten sonra, daha da güçlenmek için Batı ile bütünleşmeye gitmiş ve böylece, kendisini yaratan ideolojinin "emperyalizme karşı olmak" ilkesini değiştirmiştir. Emperyalizme karşı yöneltilen her eleştiri, bu etkileme sonun-da, Sovyetler Birliği çökene kadar komünistlikle ve dolayısıyla, Atatürkçülükten sapmakla suçlanmıştır.

Modelimizin Türkiye'deki işleyişiyle ilgili son bir nokta, bu üç öğeden her birinin değişik zamanlarda, değişik ağırlıkta etkiler yaptığıdır. Örneğin, sınıfsal gelişmenin hız kazanmadığı dönemlerde, siyaset, toplumu o günkü ideolojiye göre biçimlendirmenin bir aracıydı. Böylece, en önemli öge ideoloji, siyaset de onun aracı oluyordu. Oysa, sınıfsal gelişme ortaya çıkınca, artık, yeni sınıflar, ideoloji üzerinde etki yapmaya başladı. Böylece, siyaset, toplumu belirleyen bir araç olmaktan çıktı, toplumdaki gelişmeleri yansıtan bir olay durumuna geldi. Bir başka deyişle, önceleri, toplumsal sınıflar siyaset yoluyla biçimlendirilirken, artık toplumsal sınıflar siyaseti egemenlikleri altına aldı. Dün topluma egemen olan siyaset adamı, bugün toplumun egemenliği altına girdi. (Bu gerçeği anlayan siyaset adamı ve siyasal parti Türkiye'de yaşamını sürdürecektir, bunu anlamayan yok olup gidecektir.)

Aynı çözümleme, ekonomi için yapılabilir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, ekonomik yapı, kolektivist ya da kapitalist bir düzene doğru güdümlenebilecek ölçüde güçsüzdü. Bu durumda, yönetici sınıfın ideolojisi egemen oldu ve ekonomi, ideolojinin denetimi altında gelişti. (Aslında kapitalizme yönelmek, Osmanlı birikiminin etkisinden dolayı daha kolaydı.) Fakat, artık, güçlenen ekonomik yapı, ideolojiyi egemenliği altına almıştır. *Bugün sorun, toplumsal yapının, aydın geçinenlerin kafalarındaki ideolojik modellere göre biçimlendirilmesi değil, toplumda somut bir biçimde varlıklarını kanıtlamış olan sınıfların ve grupların kendi ideolojileri doğrultusunda nasıl bir yapı amaçladıkları ve bu amaca varmak için ne ölçüde güçlü oldukları sorunudur.*

Sonuç olarak diyebilirim ki, Türk toplumu hakkında yargılara varmak için yalnızca doğru modeli ve doğru öğeleri kullanmak yetmez. Bunların kendi aralarındaki etkileşimlerin doğrultusunu, niteliğini ve tarihsel gelişim içinde sahip oldukları göreceli ağırlıkları da bilmek gerekir.

Bu nedenle geleceğe ilişkin yargılarda bulunurken, artık sınıflaşmanın sahip olduğu büyük etki akıldan çıkarılmamalıdır. Bugünkü gelişme eğilimleri, Türk toplumundaki değişmelerin, daha adaletli bir gelir dağılımına yönelen, demokratik hak ve özgürlüklerin yaygınlaşması doğrultusunda olduğunu belirlemektedir. Bu konuda, geleceğe ilişkin ipuçlarını “Siyaset”, “Ekonomi”, “Kentleşme”, “Aile” bölümlerinde ve gelir dağılımı ile ilgili çözümlemelerin sonunda belirtmeye çalıştım. Özellikle, “Sonuç” bölümündeki bütün incelemeleri, aslında, geleceği kestirebilmek amacıyla yaptım. Bütün bu ipuçları, açıkça, Türkiye’nin daha etkin halk katılımına dayanan bir toplumsal ve ekonomik düzene doğru geliştiğini ortaya koyuyor. Fakat, toplumun genel değişme doğrultusunun nasıl bir etkileşim içinde ne biçimde gelişmelere yol açacağını da kestirmek gerekir. Temel öğelerimizin geleceği nasıl biçimlendireceği konusunda bu çalışmada ortaya koyduğum ipuçları ve eğilimler, ancak bu öğeler arasındaki etkileşimin yönü ile anlam kazanacaktır.

GELECEKTEKİ YENİ BİREŞİMLERİN YÖNÜ

Türkiye’de gelecekte neler olacak?

Daha doğrusu bizi nasıl bir Türkiye bekliyor?

Buraya dek yaptığımız çözümlemelerin somut sonuçları nedir?

Ülkenin geleceğinde nasıl bireşimler beklenebilir?

Bu soruların yanıtları, ülkemizi etkileyecek olan *temel süreçlerin* ve yönetime ağırlık koyacak olan *belirleyici güçlerin* saptanmasına bağlıdır.

Buraya kadar yaptığımız çözümlemeler bize Türkiye’nin gelecekte üç temel sürecin etkisinde kalacağını göstermektedir.

Birinci süreç, dış dünya’dan gelen, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda farklı etkileri olan *küreselleşmedir*.

İkinci süreç, kaçak yapılaşma ile simgelenen ve tüm siyasal ahlakı da pençesine alan bir yağma kültürünü temsil eden *kentleşmedir*.

Üçüncü süreç, hem Cumhuriyet’in tarihinden gelen, hem de evrensel oluşumların desteklediği, katılım ilkesinin yaygınlaşmasına ve etkinleşmesine dayalı olan *demokratikleşmedir*.

İç ve dış dinamik öğelerinin etkileşimi ile gelişmiş olan ve artık 21. yüzyılda, Türkiye’yi yönlendirecek düzeye gelmiş olan *belirleyici güçler de üç merkezli görünmektedir*.

Birinci güç, dış dünyanın belirleyiciliği açısından tarihsel olarak da Türkiye’nin biçimlenmesinde önemli roller oynamış olan ve küreselleşme süreci ile bu konumu iyice kurumlaşan *Amerika Birleşik Devletleri’dir*.

İkinci güç, gelişmesi için tüm bir Cumhuriyet dönemi kendisine destek verilmiş olan ve sonunda kitle iletişim araçlarının mülkiyetine de sahip olarak bu gücünün doruğuna ulaşmış bulunan *büyük sermayedir*.

Üçüncü güç, Türkiye’nin çöken bir İmparatorluk’tan çağdaş bir ulus-devlete geçişinde tarihsel açıdan belirleyici rol oynamış olan ve PKK terörü ile “şariat devleti tehdidi” karşısında yeniden ön plana çıkan iç politikadaki rolünün de etkisiyle, *askerî bürokrasidir*.

Şimdi çok kısaca, bu üç sürece ve üç güce yakından bakalım.

21. yüzyılda Türkiye'yi yönlendirecek olan süreçlerin birincisi olan küreselleşme esas olarak önce, "teknolojik devrime" sonra da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla simgelenen "sosyalizmin alternatif sistem olma özelliğini yitirmesine" dayalı olarak ortaya çıkmış bir evrensel süreçtir (Şaylan, 1994:113-141; 150-163).

Küreselleşmenin ardındaki asıl güç, elektronik alandaki ve buna bağlı olarak da iletişim alanındaki büyük teknolojik sıçramadır.

Karşı konulamaz biçimde bütün insanları, hem tek tek hem de ulusal, dinsel ya da kültürel gruplar olarak etkilemekte olan bu büyük "iletişim gücü" (medyanın kuvveti), Sovyetler'in dağılmasından sonra, tek merkezli hale gelince iyice güdümlenici olmuştur.

Bu son derece karmaşık olan ve karşı konulmaz bir güçle tüm dünyayı etkilemekte olan küreselleşme sürecinin üç ayrı alanda dört ayrı belirgin niteliği ortaya çıkmıştır.

Küreselleşmenin birinci niteliği, siyasal ve askerî alanda Amerika Birleşik Devletleri'nin egemenliği ve "dünya jandarmalığı" rolüne soyunmuş olmasıdır. Doğrudan kendi güvenliğini ilgilendiren, "Körfez Savaşı" gibi alanlar dışında, örneğin eski Yugoslavya'daki savaşa da müdahale eden Amerika, 21. yüzyılda bir "Pax Amerika" peşindedir. Rakipsiz askerî ve teknolojik gücü ona bu olanağı sağlamaktadır. Çok beklenmedik gelişmeler olmazsa, 21. yüzyıl dünyasının, Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal ve askerî gücünden çok etkileneyeceği söylenebilir.

Küreselleşmenin ikinci niteliği, ekonomik alanda uluslararası sermayenin egemenliği olarak ortaya çıkmıştır. Uluslararası sermaye kendi mantığı içinde, ülkelelerin ve bölgelerin hem yatırım hem tüketim kararlarını biçimlendirmekte, ayrıca çok hızlı bir hareketliliğe sahip olan büyük miktardaki sıcak para ile, neredeyse günlük konjonktürü bile büyük ölçüde etkilemektedir.

Uluslararası sermaye ile Amerika Birleşik Devletleri tam olarak, bire bir, bir çakışma halinde değildir. Bir başka deyişle, küreselleşme sürecinin siyasal niteliği ile ekonomik niteliği, aralarında tam bir özdeşlik gerçekleştirilememiştir. Her ne kadar, ekonomik güç, bir ölçüde de olsa, siyasal güç tarafından yönlendirilmekte ise de, yine de, kimi zaman uluslararası sermaye kendini doğrudan denetleyen siyasal güçten görece olarak bağımsız davranışlar sergileme olanakları aramakta, kendi manevra alanını genişletme çabasını sürekli olarak korumaktadır.

Küreselleşmenin üçüncü alanı kültürelidir. Fakat kültürel alandaki etkileri açısından küreselleşme, iki farklı ve birbirine zıt nitelik taşımaktadır.

Küreselleşmenin kültürel alandaki ilk etkisi, yani üçüncü niteliği, tüm dünyada bir örnek bir tüketim kültürü oluşturmaya yöneliktir. Tüm dünya, artık din, dil, ırk, inanç ayrımı gözetilmeksizin aynı marka pantolonları giymeye, aynı marka spor ayakkabıları kullanmaya, aynı tür köfte yemeye ve aynı tür gazoz içmeye koşullandırılmaktadır.

Bu oluşumun ardında hem uluslararası sermayenin büyük gücü, hem de kitle iletişim araçlarının karşı konulmaz etkinliği vardır.

Küreselleşmenin bu etkisi, tüm dünyayı aynı yaşam biçimini paylaşan, aynı beklentilere sahip olan ve aynı tüketim kalıpları sergileyen tek bir pazar haline getirmeye yöneliktir.

Film endüstrisi, kitap yayını ve benzeri tüm sanat ve edebiyat etkinlikleri de bu oluşumun ayrılmaz bir parçası olarak bu “birörnek kültür” yaratma oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Yalnız burada hemen bir uyarı notu koyarak, sanat ve edebiyat üretiminin, birazdan anlatacağım, küreselleşmenin kültürel alandaki birinci etkisine tamamen ters olan ikinci etkisi açısından da etkin olduğunu belirtmeliyim.

Küreselleşmenin kültürel alandaki ikinci etkisi, yani dördüncü niteliği, farklı kimlik savlarını ve oluşumlarını sonuna kadar destekleyerek, mikromilliyetçilik akımlarını büyük ölçüde güçlendirmesidir. Küçülen dünyamızda her değişik grubun, din, dil, ırk, ulus, mezhep, aşiret, bölge ve benzeri eksenlerdeki geleneksel ayrımlara ek olarak, uzaylılara tapma da dahil olmak üzere, her türlü inancı kabul görmekte ve bu “farklı kimlikler” bir anlamda, korunarak geliştirilmektedir.

Arkasında, hem insan haklarına ilişkin evrensel gelişmelerin, hem de farklı kimliklerin kabul edilmesi sonunda, insanların tüketim değerleri konusunda daha kolay ikna edilmeleri olgusunun yattığı bu oluşum, hiç kuşkusuz, siyasal olarak ulus-devletlerin de gücünü sınırlayarak, dünyanın tek merkezden yönetilmesini daha da kolaylaştıracığı için, küreselleşmenin siyasal ve ekonomik nitelikleriyle de uyumludur.

Sanat ve edebiyat alanlarındaki üretimler, nasıl tek boyutlu bir tüketim toplumunun oluşmasına katkıda bulunuyorlarsa, aynı biçimde, bu taban tabana zıt etkiye de destek vermekte ve farklı kimliklerin vurgulanmasında da işlevsel olmaktadır.

Güzel sanatlar ve edebiyat alanlarındaki sanatsal ve kültürel etkinliklerin temel niteliklerinden de kaynaklanan bu ikili etki, küreselleşmenin siyasal ve ekonomik boyutları çerçevesinde, olanaklı olduğu ölçüde Amerika Birleşik Devletleri’nin ve uluslararası sermayenin denetiminde tutulmaya çalışılmaktadır.

Küreselleşme ile ilgili yargılarıma son verirken çok önemli bir noktanın altını çizmek isterim: Küreselleşme süreci sadece Türkiye’ye yönelik ya da yalnızca Türkiye’ye özgü bir süreç değildir. Bu süreç evrenseldir ve Türkiye’yi de, bütün dünya ile birlikte etkileyecektir. Bu nedenle, süreci ksenofobik bir yaklaşımla algılamak ve yabancı düşmanlığı ya da dış dünya korkusu ekseninde geliştirilecek bir şovenizmin girdaplarında çözümler aramak, insanı garip çıkmazlara götürebilir.

Bu konuda uygulanabilecek en akılcı strateji, ülkeyi “çevre” konumundan “merkez” konumuna yükseltecek olan politikaların uygulanmasına hız vermek olacaktır.

Türkiye’yi 21. yüzyılda etkileyecek olan ikinci süreç, evrensel olarak “kentleşme”dir. Genel olarak “kentleşme” denilen bu süreç, öteki azgelişmiş ülkelerle birlikte Türkiye’de de kendine özgü farklı nitelikler kazanmıştır. Bu nitelikler şöyle sıralanabilir:

Birinci olarak, kentleşme süreci Türkiye’de “kent hukuku dışında gelişen alanlar” yaratmıştır. Bir başka deyişle, Türkiye’de “gecekondulaşma” adıyla anılan kentleşme süreci, tüm hukuk sistemi dışında gelişmiş, böylece Cumhuriyet’in kurduğu ulus-devletin en önemli özelliklerinden bir olan “Hukuk Devleti” ilkesi ortadan kaldırmıştır.

İkinci olarak, gecekondulaşma alanlarında hukuka karşı kaba kuvvetin başarısı ve egemenliği yeni bir kültür oluşturmuştur. Zaten, geleneksel feodal kültürden kopmuş, ama kentsel sanayi kültürünün de benimsememiş, bu nedenle de her türlü yozlaşmaya açık olan gruplar arasında yepyeni bir kültürün, “yağma kültürünün” oluşmasına yol açmıştır.

Üçüncü olarak, kentsel arsa yağmasının ve kaçak yapılaşmanın yaygınlaşması, yerel ve merkezî siyasal güçleri de sistemden pay almak üzere müdahaleye zorlamış fakat bu müdahale plansız-programsız, sadece yağmadan pay almak amacıyla gerçekleştirildiğinden, kentlerin yağmalanmasında kamu otoritelerini de suç ortağı yapmıştır.

Dördüncü olarak, Türkiye’deki kentleşme süreci, büyük toprak rantlarının kaba kuvvet aracılığı ile elde edilmesine yol açtığından ve kamu otoriteleri de bu sürece ortak olduğundan, her türlü kentsel planlama etkinliğini engellemiştir. Böylece, gerek trafik işlemediği gerekse hiçbir kamu hizmeti yeterince yerine getirilemediği için kentlerde yaşamak olanaksız hale gelmiştir.

Beşinci bir sonuç, bütün bu gelişmeler sonunda yaşanamaz hale gelen kentlerde, farklı gelir gruplarına dayalı bir gettolaşmanın ortaya çıkması olmuştur. Üst gelir grupları, yetersiz kamu hizmetlerine karşın yaşamlarını sürdürebilmek için, çevresi duvarlarla ve özel güvenlik önlemleriyle çevrili, kendi hizmetlerini kendileri gören sitelere sığınmışlardır. Buna karşılık kent hukuku dışında gelişen mahalleler, hemşehrilik ve akrabalık ilişkileriyle biçimlenmiş, küçük sanayi kuruluşları ve konutların içi içe bulunduğu sağlıklı alanlar oluşturmuşlardır.

Altıncı bir sonuç, daha da vahimdir: Bu bölgelerde gelişen “yağmacı kültür”, bu kültürün kaba kuvvet ve yasadışı işlemlerle zenginleştirdiği “yükselen aileler” aracılığı ile, önce yerel politika ile bütünleşmiş, daha sonra da siyasal partilerdeki delege sistemi yoluyla ulusal düzeyde, bütün siyasal partileri pençesine almıştır. Böylece Türkiye’yi biçimlendiren siyasal sistem, bütünüyle yağmacıların denetimine geçmiştir.

Hiç kuşkusuz, Türkiye’deki demokratik rejimin yeterince olgunlaşmamış olmasından kaynaklanan bu yozlaşma, kamuoyunda “temsili demokrasinin” bir çeşitler rejimi ve yağma düzeni mi olduğu konusunda soru işaretleri oluşturmuştur.

Fakat politikacıların da bu sistemin bir parçası olması sonunda, kimse çareyi hukuk devletini işletmekte ve demokrasiyi geliştirmekte aramamış, herkes, politikacıların da desteğiyle, demokrasi adı altında gerçekleştirilen bu kitlesel yağmadan pay kapma sevdasına kapılmıştır.

Böylece, sonuç olarak, yağmacıların zenginleşir gibi görüldüğü ama, ortak yaşamın yoksullaşmasından dolayı herkesin zarar ettiği bir düzen ortaya çıkmıştır.

İşin korkunç yanı, bu bölgelerdeki yağmacı kültürün delege-genel başkan etkileşimi aracılığı ile tüm siyasal sistemi egemenliğine alması sonunda, bu sorunları çözmesi beklenen siyasal kurumların ve mekanizmaların da sorun çözmek yerine, bizzat sorun üretir hale gelmiş olmasıdır.

1998 yılında patlak veren Meclis’in onarım yolsuzluğu iddiaları da, daha öncekileri, hemen hemen her parti açısından kamuoyuna yansıyan, yerel ya da ulusal düzeydeki rüşvet ve yolsuzluk skandalları da bu sürecin bir sonucudur.

Türkiye'yi 21. yüzyılda da etkileyecek olan bu yoz kentleşme sürecinin gelecekte de "temsili demokrasi" tartışmalarını ülke gündeminde tutacağına hiç kuşku yoktur.

Hem hukuk devletinin işleyişini, hem de başta siyasal partilerin delege sistemleri olmak kaydıyla tüm siyasal yapıyı yenilemedikçe, bu sürecin olumsuz etkilerinden toplumu arındırmanın bir yolu yok gibi görünmektedir.

Türkiye'yi 21. yüzyılda etkileyecek olan üçüncü süreç hem iç dinamik hem de dış dinamik öğeleri tarafından desteklenen demokratikleşmedir.

Demokratikleşme, hem İmparatorluktan ulus-devlete dönüşümün vazgeçilmez sonucu olduğu için, hem de, artık Türkiye'deki toplumsal ve ekonomik gelişmeler, demokrasinin doğal işleyişi için gerekli olan sınıfsal yapıyı önemli ölçüde tamamlamış olduğundan dolayı gelecekteki en önemli ve etkili süreç olarak ortaya çıkmaktadır.

Buradaki ilginç nokta, Türkiye'nin 20. yüzyılın son yıllarında hâlâ demokratik hak ve özgürlüklerin, gerek azınlıktaki gerekse çoğunluktaki gruplar ve partiler tarafından, demokrasiyi yok etmek için kullanılamamasını, geleneksel bir demokratik refleksle bağlayamamış olmasıdır.

İlk örneği 1950'li yıllarda görülen, demokratik mekanizmalarla iktidara gelenlerin, demokrasinin temel kurum ve kurallarını ortadan kaldırması ve aldıkları oyları, kendi çıkarları adına ve iktidارlarını sürdürmek doğrultusunda kötüye kullanmaları, üstelik de bunun demokrasiye uygun olduğunu öne sürmeleri ne yazık ki 1990'lı yılların sonunda da Türkiye'nin siyasal gündemine egemen olmuştur.

İşin daha da ilginç yanı, gerek 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin demokrasiyi rafa kaldırmasına, gerekse bunun bir başka biçimini Refah Partisi'nin 1990'ların sonunda tekrarlamaya kalkışmasına, demokrasi adına askerî bürokrasinin müdahale etmiş olmasıdır. Demokrat Parti'nin seçimlerde kazandığı gücü, başta muhalefet ve basın özgürlüğü olmak kaydıyla tüm demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlamak ve sınırlamak için kullanmasına da, Refah Partisi'nin 1997'de paylaştığı iktidarı kendisine armağan eden demokratik rejimi, şeriat devleti kurmak için kullanacağını ilan etmesi ve bu konuda uygulamalara geçmesi olayına da, birinde doğrudan birinde de dolaylı olarak askerî bürokrasi müdahale etmiştir.

Daha önce de ilgili bölümlerde anlatıldığı gibi birinci müdahale ne yazık ki, bir darbeyle ve üç idamla sonuçlanmış, buna karşılık son müdahale, demokratik güçler ve kurumlar ile gerçekleştirilen ittifaklar ve kullanılan demokratik yöntemler sayesinde Meclis içinde ve meşru yollarla sonuç vermiştir.

Birinci müdahale sırasında askerî bürokrasi, toplumun geniş kitleleri adına sadece üniversite gençliği, basın ve muhalefet partileri ile ittifak halinde iken, son müdahalede, kullandığı yöntemler sayesinde toplumun çok daha geniş kesimleri, sivil toplum kuruluşları, yine büyük basın, televizyonlar, muhalefet partileri ve bu kez Cumhurbaşkanı ve iktidar partilerinin bir kısım milletvekilleri ile de dayanışma içine girebilmiştir.

27 Mayıs 1960 müdahalesinden sonra geçen yaklaşık 40 yıl içinde, iktidar partilerine mensup milletvekilleri, iktidardaki bir ya da iki partinin, elindeki gücü de-

mokراسiyi tahrip etmek için kullanmasına karşı çıkma gücüne kavuşabilmişlerse de, bu özelliklerini kullanabilmeleri için, askerî bürokrasinin ve Cumhurbaşkanı'nın müdahalesi gerekmiştir.

Oysa Cumhuriyet'in kuruluşundan 70 küsur ve çok partili döneme geçilmesinden 50 yıl sonra, aslında hiçbir siyasal partinin ve hiçbir iktidarın ya da muhalefet örgütünün, elindeki oy gücünü, demokrasiyi ortadan kaldırmayı yani temel hak ve özgürlükleri her ne amaçla olursa olsun kısıtlamayı düşünmemesi gerekirdi.

Bunun en büyük güvencesi de hem yeterince gelişmiş olan büyük sermaye sınıfları, hem de yeterince güçlenmiş olan işçi örgütlenmeleri ve sivil toplum kuruluşları olmalıydı. Daha da önemlisi hiçbir siyasal kadro ister iktidarda, isterse muhalefette olsun, artık böyle özelemler içinde bulunmamalıydı.

Türkiye'nin bu sorunları 21. yüzyılın eşğinde bile yaşamasının en önemli nedenlerinden birinin, ulus-devleti Batı'da görülen tarihsel süreçlerden daha hızlı oluşturma çabaları olduğu unutulmamalıdır. Demokrasiden yarar sağlayacak sınıf ve grupların demokratik rejimi yeterince özümleyememiş olması yanında, "düzenleyici" rol yapmaya alışmış kurumların da yanlışları, bu süreci geciktirmektedir. Örneğin askerî bürokrasinin, siviller arası rejim anlaşmazlıklarıyla, yaygınlaşan terör ve anarşiden yararlanarak iktidara elkoydukları 1971 ve 1980 dönemlerinde, hem demokrasiyi sınırlamış ve kısıtlamış olmaları, hem de bu çerçevede işçi örgütlenmeleriyle, sivil toplum kuruluşlarını güçsüzleştirmeleri, bu demokratik olgunluğa erişilmesini önleyen önemli öğeler arasındadır.

Bu çerçevede Türkiye'de demokratikleşme süreci, askerî bürokrasinin sahip olduğu bir görev olmaktan çıkmalı ve çağdaş sınıfların, grupların ve örgütlerin, özellikle de bütün bunların temsilcisi olan tüm politikacıların benimsedikleri ve özümledikleri bir oluşum niteliği taşımalıydı.

Nitekim, 21. yüzyılda Türkiye'yi etkileyecek olan demokratikleşme süreci işte bu ilkeler çerçevesinde gelişecektir. Bir başka deyişle, demokratikleşme süreci, bireysel ve örgütlü yağmanın panzehiri olarak, her türlü dikta heveslerinin, rüşvet ve yolsuzluğun çaresi niteliğiyle hem geniş halk kitleleri tarafından hem de toplumun gelişmesi sonucu artık güçlenen çağdaş sınıfların bilinçlenmesiyle olgunlaşacaktır.

Bu süreç, sadece İmparatorluktan ulus-devlete geçişte Atatürk'ün çağdaşlaşma modeline uygun olduğu için değil, aynı zamanda hem içteki altyapısal gelişmelerle hem de dış dünyanın etkileriyle ivme kazanacaktır. Türkiye'nin önündeki iki büyük sorun olan PKK terörü ve siyasal İslamın demokratik rejimin yerine şeriat devletini geçirme özelemleri, ancak demokrasinin tabanda ve çağdaş sınıflar arasında yaygınlaşmasıyla ve siyasal kadroların tümü tarafından özümlemesiyle önlenilebilecektir.

Bir başka deyişle, demokratik rejim dışı özelemler, ancak eldeki demokrasinin daha geliştirilmesi ve savunulabilir nitelikler kazandırılmasıyla durdurulabilecektir.

Demokratikleşme sürecinin gerekliliği, bir başka bağlamda, adaletsiz bir biçimde gelişmekte olan gelir dağılımı tarafından da vurgulanmaktadır.

Aynen temel demokratik hak ve özgürlüklerin din, dil, ırk, sınıf, bölge ve kültür farkı aranmaksızın, insanlara sadece vatandaş oldukları için tanınması gibi, ekonomik fırsat eşitliğinin yaygınlaşması da, Türkiye Cumhuriyeti'nin 21. yüzyıldaki ana işlevlerinden biri haline gelmiştir.

Küreselleşme, kentleşme ve demokratikleşme süreçleri, önümüzdeki yüzyılı biçimlendiren süreçler olarak, kimi zaman birbirlerini engelleyici etkiler de yapacaklardır. Örneğin, kentleşmenin yasadışı gelişen alanlarda yoğunlaşması ve yağma kültürünü üretmiş olması, doğrudan demokratikleşmeyi engelleyen bir oluşumdur.

Öte yandan kentsel yağma kültürünün gelişerek tüm siyasal sistemi de yozlaştırmaması, diyalektik olarak, bu konudaki çözümlerin oluşturulması için, demokratikleşme sürecinin gerekliliğini vurgulayacaktır.

Küreselleşme çerçevesinde, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Avrupa Birliği'nin Türkiye'deki temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesini istemeleri ise, küreselleşme sürecinin demokratikleşme sürecini destekleyici etkisidir.

Bu açıdan hangi sürecin, toplumu ne ölçüde etkileyeceği, bizi bir başka alana, Türkiye'yi 21. yüzyılda yönetecek güçler alanına götürmektedir.

Birinci güç olan Birleşik Amerika, hiç kuşkusuz kendi ulusal çıkarlarını ön planda tutacaktır. Fakat bununla birlikte, soyunmuş olduğu dünya jandarmalığı rolünde, insan hakları konusunda yüklendiği sorumluluk dolayısıyla Türkiye'deki demokratikleşme sürecinin oluşumuna hiç olmazsa görünüşte destek vermesi beklenir.

Üstelik Avrupa Birliği de, küreselleşme sürecinde Türkiye üzerinde etki yapacak olan güçlerden biri olarak aynı yönde ağırlığını duyuracaktır.

İkinci güç olan büyük sermaye, hem uzun dönemli çıkarlarını savunmak, hem de kısa dönemde iş yapabilme gücünü korumak amacıyla rejime istikrar kazandırmak için, demokratikleşme sürecini destekleyecektir.

Yağma kültürünün kuralısızlığı, büyük sermayenin de işine gelmemektedir. Çünkü hava kirlenmesi, trafiğin işlememesi gibi, ortak yaşam alanlarının sınırlandırılması ve kısıtlanması ile hukuk devletin tahrip edilmesi, en çok, iyi yaşamak isteyen ve sistemin işlemesinden kazanç sağlayacak olan bu kesimi rahatsız etmektedir.

Ayrıca zaten kendisi de ulus-devlet oluşumu çerçevesinde geliştirilmiş olduğu için, bu kavramın vazgeçilmez ortamı olan demokrasiden yana çıkmasının kendi yararına olduğunun da bilincindedir.

21. yüzyılda büyük sermayenin yönetim gücünü pekiştiren bir başka olgu, kitle iletişim araçlarının mülkiyetidir. Bu mülkiyet bir yandan onun gücünü neredeyse sınırsız artırırken, öte yandan kendisine çok büyük de bir sorumluluk da yüklemektedir:

Toplumsal ahlakının biçimlendirilmesi, tüketim kalıplarının oluşturulması, kısacası, bireyin sosyalizasyonu açısından, "toplumun yeniden üretilmesi", aile ve okul ile birlikte kitle iletişim araçlarının da sorumluluğu olduğundan, artık büyük sermaye de kamusal denetim alanına girmiş olmaktadır.

Bu bağlamda, ister istemez, demokratikleşme sürecine destek vermek zorunda kalacaktır. Yoksa sistemle birlikte kendisinin de zarar göreceğinin bilincindedir.

Üçüncü güç olarak askerî bürokrasi, kendi içinde bir sınıf değildir. Askerî bürokrasi, kendisini **Atatürk** ilkeleri çerçevesinde ve tarihsel geleneğine uygun olarak, yasalarda da belirtildiği gibi, temelinde çağdaşlık yatan “Türkiye Cumhuriyeti”ni korumak ve kollamakla” görevli görmektedir.

Bu görevi çerçevesinde PKK terörü ile mücadelede ve demokratik (dolayısıyla laik) rejimi korumada, hem **Atatürk**’ten devir aldığı ideolojik ilkeler öyle gerektirdiği için hem de gerçekten başka çıkar yol olmadığından dolayı, demokratik sürecin geliştirilmesinden yana tavır koyacak, hatta belki de 20. yüzyılın son yıllarında olduğu gibi rejimin meşruiyeti içinde müdahalelerde bile bulunabilecektir.

Bu konuda, 12 Mart ve 12 Eylül müdahalelerinin, ülkeyi “anarşi ve terörden kurtarıken”, demokratikleşme süreci açısından yaptığı hatalar ve insan hakları ihlalleri, 27 Mayıs müdahalesinin demokrasiyi yeniden kurarken üç politikacıyı asmış olması, yakın tarih açısından, askerî bürokrasi tarafından da ders alınması gereken yanlışlardır.

Pek doğal olarak, askerî bürokrasinin, kendisinden başka Türkiye’yi etkileyecek öteki iki büyük güç olan Amerika Birleşik Devletleri ve büyük sermaye ile ilişkileri hem kendi tavırlarını biçimlendirecek, hem de onların tutumlarının oluşmasına katkılarda bulunacaktır.

Türkiye’nin 21. yüzyılın eşğinde, hâlâ faili meçhul cinayetlerle, işkence davalarıyla ve devletin içinde yuvalanmış çetelerle uğraşıyor olması ve partilerin kapatılmasına yol açan olaylara tanıklık etmesi demokratikleşme süreci açısından pek de umut verici değildir.

Üstelik demokrasi konusundaki asıl sorun, bütün partilere egemen olan bir “yağma kültürünün” topluma “demokrasi” diye yutturulmaya çalışılması ve yağma olasılıkları ile gözleri dönmüş olan hem bireylerin hem de kamu ve özel teşebbüs kurumlarının buna seslerini çıkarmamasıdır.

Bu çerçevede 21. yüzyılın en belirleyici sürecinin demokratikleşme olacağını söylemek ve sadece temel hak ve özgürlüklerin yaygınlaşması açısından değil, aynı zamanda sosyal hukuk devletinin de yeniden güçlendirilmesi bakımından “temsilî demokrasi” kavramının da yeniden tartışmaya açılması beklenen bir gelişmedir.

SEÇMENİN GENEL EĞİLİMLERİ

Buraya dek kısaca çözümlemeye çalıştığım üç süreç ve üç güç arasındaki etkileşimler bir “ortamda” oluşacak. Bu ortam da, “seçmen” dediğimiz ve “kamuyu” diye ifade ettiğimiz bir kitle tarafından oluşturuluyor.

Yukarda bu kitlenin hangi oluşumlar ve güçler tarafından yönlendirileceğine ilişkin yargılarımı aktardım. Şimdi bu “ortamın” bizzat kendisine, yani seçmenin 21. yüzyıl içindeki eğilimlerine de kısaca bir göz atmakta yarar var. Çünkü ülkenin geleceği önemli ölçüde şu anda nerede bulunduğumuzla ve gelecekte beklediğimizle, yani halkın genel özellikleriyle de büyük ölçüde bağımlı görünüyor.

Esmer ve Kalaycıoğlu, 1990-1991 ve 1996-1997 yıllarında dünya nüfusunun yüzde 70’ini kapsayan 40’ı aşkın toplumda yapılan bir araştırmayı Türkiye’de de uyguladı.

“Dünya Değerler Araştırması” olarak bilinen bu araştırma Türkiye’de de “Türk Toplumunun Değerleri” adıyla yapıldı.

Bu araştırmanın sonuçlarına göre, Türk halkının dörtte biri kendisini on puanlık bir cetvel üzerinde 5 puan dolayında, yani ortalama düzeyde mutlu buluyor (Esmer, 1997). Kendini ortalamadan daha mutlu görenlerin oranı da toplam seçmenin yarısı kadar. Üstelik, bu oran 1991 ve 1997 yıllarında hemen hemen aynı. Esmer, bu rakamları Batı ile karşılaştırdığında, mutsuzların oranının Türkiye’de biraz daha fazla olduğunu ama, ülkede yaygın bir mutsuzluk görülmediğini de belirtiyor.

Mutluluk kavramından, umut kavramına geçildiğinde çıkan sonuçlar da şöyle:

Dünyanın geleceğinden umutlu olmayanlar yüzde 59. Ama bu oran Batı’da da genellikle böyle.

Buna karşılık ülkemizin bugününü geçmişle ve gelecekle karşılaştıran halkımız en kötü olarak bugünü görüyor. En olumlu değerlendirdiği zaman, geçmiş. Ama geleceğin de bugünden daha iyi olacağını düşünüyor. “İşler bugün kötü” diyenler yüzde 60. On yıl önce, “Geçmişte kötüydü” diyenler yüzde 38. On yıl sonra, “Gelecekte kötü olacak” diyenler yüzde 51.

Ülkenin bugünkü halini iyi bulanlar sadece yüzde 12. Yine on yıllık dönemler içinde “Geçmişte daha iyiydi” diyenler yüzde 38. “Gelecekte daha iyi olacak” diyenler yüzde 28. Böylece seçmenin yarısının gelecekte de pek umutlu olmadığı, ama halkımızın, en azından geleceği bugünden daha iyi gördüğü anlaşılıyor.

Bu konuda bir başka güvenilir araştırma “Türkiye’nin durumu son yıllarda genel olarak nasıl gidiyor” sorusuna yüzde 77.8 oranında “kötüye gidiyor”, yüzde 9.3 oranında “iyiye gidiyor”, yüzde 4.5 oranında “kısmen iyiye kısmen kötüye gidiyor”, ve yüzde 8.4 oranında “fikrim yok” yanıtlarını almış (Erder, N., 1996:122). Bu sonuçlar, hiç kuşkusuz, gelecek beklentilerinden çok, mevcut durumun “gidişini” değerlendirdiği için, “bugün” konusundaki yargılar olarak düşünülebilir. Aynı araştırma, bu sonuçları, 1993 yılında yapılan benzer araştırmanın verileriyle karşılaştırdığında, kötümserliğin, 1993’ten 1996’ya arttığını vurguluyor.

Toplumun en önemli öğelerinden biri de hiç kuşkusuz insanların birbirlerine karşı duydukları güven duygusudur. Araştırmanın bu konudaki bulguları çok ilginç. Esmer şöyle diyor: “1990 Dünya Değerler Araştırması sonuçlarına göre, Türkiye birbirine güven açısından en dipteki iki ülkeden biri olarak ortaya çıkmıştı. 1997 sonuçlarına göre durum daha da vahimleşti.” Araştırmanın sonuçlarına göre, 1991’de Türkiye’de insanları güvenilir bulanların oranı yüzde 10 iken, bu oran 1997’de yüzde 6.6’ya düşüyor. Aynı oran ABD’de yüzde 36, İsveç’te yüzde 60, Japonya’da yüzde 42, Çin’de yüzde 52. Sadece Filipinler yüzde 6 ile Türkiye düzeyinde.

İşte daha önce üzerinde durduğum “yağma” kültürünün yaygınlaşmasının bir sonucu bu bulgu: Türkiye’de hukuk devletinin ortadan kaldırılmasından sonra, geleneksel bağlar da zaten güçsüzleşmiş olduğundan, insanların birbirlerine güveni artık hiç kalmamış.

Kurumlara duyulan güven duygusu konusundaki sonuçlar da çok ilginç: En fazla güvenilen kurum, yüzde 71 ile ordu. Buna karşılık en az güven duyulan kurum yüzde 6 ile siyasal partiler. Esmer bu konuda da şöyle diyor:

“1991’den 1997’ye partilerin, politikacıların ve parlamentonun güven puanı daha da düştü. O kadar ki, Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler gibi kuruluşlara bile, kendi siyasal partilerimizden daha fazla güveniyoruz. Nasıl bakarsak bakalım, güvensizlik rekoru partilerimizde. Ancak unutmamak gerekir ki, politikacılara ve partilere güven Batı demokrasileri dahil dünyanın her tarafında çok düşük düzeylerde.” (Esmer, 1997)

Bu konuda basının durumu da çok parlak değil, basına güven duyanlar sadece yüzde 16. Televizyonlara güvenenler ise daha da düşük, sadece yüzde 11.

Bu konuda **Piar-Gallup** tarafından yapılan ve 1993 ile 1997 yıllarını karşılaştıran bir başka araştırmanın sonuçları da aynı eğilimleri vurguluyor: Orduya duyulan güven 1993’te yüzde 70, 1997’de yüzde 68.8 (**Piar-Gallup**, 1997:103). Arada anlamlı bir fark yok ve halk en çok orduya güveniyor. Buna karşılık Meclis’e duyulan güven 1993’te 44.9, 1997’de yüzde 37.7 (**Piar-Gallup**, 1997:97). Hem oranlar düşük, hem de geçen zaman içinde güven duygusu azalmış.

Siyasal eğilimler bakımından da 1991 ve 1997 yılları arasındaki karşılaştırmalı durum **Esmer**’e göre şöyle:

	1991	1997
Sol uç	5	7
Orta sol	20	14
Orta	50	35
Orta sağ	18	23
Sağ uç	8	20

Aynı konuda 1996 yılında yapılan bir başka güvenilir araştırma olan **Necat Erder** çalışmasının sonuçları da şöyle (**Erder**, N., 1996:46):

Solcu	15.5
Sağcı	41.2
Diğer	28.2
Yanıtsız	15.1

Görüldüğü gibi her iki araştırmanın sonuçları, birbirini oldukça destekler, dolayısıyla gerçeği yansıtır niteliktedir.

SÜREÇLER, GÜÇLER VE SEÇMEN İLİŞKİSİ:

21. YÜZYILDA TÜRKİYE

Yukarda yüzdelerle verilen eğilimleri, daha önce yaptığımız çözümlemelerle karşılaştırdığımız zaman, 21. yüzyıl Türkiye’sini biçimlendirecek süreç ve güçlerin, bu seçmen tabanında etkileşim göstereceğini anımsayarak, geleceğin senaryo-

sunun temel belirleyicilerini herkes kendine göre oluşturabilir ve değişik senaryolar yazabilir.

Örneğin **Şahin Alpay** “Bir toplumun siyasi, iktisadi ve kültürel yaşamına yön veren kişilerin beklentileri bize o toplumun geleceğine ilişkin önemli ipuçları sağlayabilir” varsayımına dayandırdığı bir çalışmasının (**Alpay**, 1991:9) sonuçlarını, “2020 Yılında Türkiye” açısından şöyle özetliyor:

“Ekonomide bugün olduğundan çok daha müreffeh, uluslararası ekonomik gelişmişlik sıralamasında yukarılara doğru tırmanmış, fakat gelişmiş ülkeleri henüz yakalayamamış bir Türkiye.

Demokratik rejimi Batı demokrasilerinin standartlarına uydurma yolunda hayli yol almış, fakat tam anlamıyla açık toplum kimliğini kazanamamış bir Türkiye. Batı’ya tarihsel yöneliminden ayrılmayan, ‘Atlantik’ten Urallar’a Avrupa’ bütünselmesi içinde yer alan, fakat AT üyesi olmayıp bölgesinde önemli bir siyasi-iktisadi rol üstlenen Türkiye.” (**Alpay**, 1991:180-181)

Türkiye’deki seçkinlerin bu senaryosu, hiç kuşkusuz sadece “olabiliri” değil, aynı zamanda “olacağı” da önemli ölçüde belirlemektedir.

Benim çalışmamda belirlediğim üç süreç, ulus devleti güçsüzleştiren *küreselleşme*, arabesk bir yağma kültürü oluşturan *kentleşme* ve halk katılımını yaygınlaştıran *demokratikleşme*, işte seçkinlerin bu beklentileri çerçevesinde ve az yukarıda genel niteliklerini betimlemeye çalıştığım seçmen kitlesi bağlamında etkili olacak.

Yine bu çalışmada ortaya çıkan üç büyük güç olarak *ABD*, *büyük sermaye* ve *askeri bürokrasi*, toplumu yönlendirme etkinliklerini, bu seçmen kitlesini yöğurarak ve siyasal partileri biçimlendirerek sürdürecekler.

Bu üç süreç ve üç büyük güç, geniş halk kitleleri ve siyasal partiler başta olmak kaydıyla toplumun örgütlü kesimleriyle nasıl bir etkileşim yapısı oluşturacaklar ve bu etkileşim yapısı ne denli etkin olacak, hep birlikte yaşayarak göreceğiz.

Bu kitabın amacı senaryo yazmak değil, herkes için kullanılabilecek temel verileri sağlamaktır.

Çünkü geleceğimizi ne denli sağlam ve doğru veriler üzerinde oluşturmaya çalışırsak o denli sarsıntısız, kavgasız ve dövüşsüz bir değişmeyi ve gelişmeyi gerçekleştirebiliriz diye düşünüyorum.

Bu nedenle de, “geleceğin belirleyicisi bugün, bugünün belirleyicisi de geçmiştir” anlayışı ile geçmişten bugüne pek çok veriyi topladım, çözümlemeye ve yorumlamaya çalıştım.

21. yüzyıl Türkiye’sinin senaryo yazarlarına, yönetmenlerine, oyuncularına, eleştirmenlerine ve izleyicilerine bir katkı olursa sevinirim.

Bu arada demokratikleşme sürecinin, hepimiz için, “izlenen” değil, içine biz-zat girilerek “oyunan”, yani herkesin katılımıyla oluşturulan bir oyun olduğunu da anımsatmak isterim.

KAYNAKÇA

- Abadan, Nermin, 1964, **Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları**, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı.
- 1966, **1965 Seçimleri Tahlili**, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Abadan, Yavuz, 1964, **Mustafa Kemal ve Çetecilik**, İstanbul, Varlık Yayınevi.
- Ağaoğlu, Ahmet, tarihsiz, **Serbest Fırka Hatıraları**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi.
- Ağaoğlu, Samet, 1944, **Kuvayı Milliye Ruhu**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi.
- 1967, **Arkadaşım Menderes**, İstanbul, Baha Matbaası.
- 1972, **Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri**, İstanbul, Baha Matbaası.
- Ahmad, Feroz, 1969, **The Young Turks**, Oxford, Clerandon Press.
- Akalın, Cüneyt, 1997, "En Alttakilerin Önlenemez Yükselişi", **Cumhuriyet**, 19 Kasım 1997.
- Akar, Rıdvan; Özgentürk, Jale, 1995, **Bir Prens Hisseli Hikâyesi**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Akarlı, Engin, D., 1982, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı 1.
- Akat, Asaf Savaş, 1983, **Alternatif Büyüme Stratejisi**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Akçura, Yusuf, 1940, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri** (XVIII. ve XIX. Asırlarda), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VIII. seri, no. 1. İstanbul, Maarif Matbaası.
- Akdağ, Mustafa, 1963, **Celali İsyanları**, Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- 1974a, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I, 1243-1453**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- 1974b, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi II, 1453-1559**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Akgüç, Öztin, 1997, "Gösteriş Düşkünlüğü", **Cumhuriyet**, 14 Eylül, 1997.
- Akın, Doğan, 1995, **Uçuran Holding, Çiller'in Can Sıkıcı Belgeseli**, (3. basım), Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Suat, 1969, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Akşam**, 4 Temmuz, 1997.
- Aktan, Coşkun Can, 1992, **Politik Yozlaşma ve Kleptokrasi**, İstanbul, AFA Yayınları.
- Akyol, Kürşat, 1997, "Koruculara iş aranıyor", **Radikal**, 12 Ağustos, 1997.
- Akyol, Taha, 1996, **Medine'den Lozan'a**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Albert, Michel, 1992, **Kapitalizme Karşı Kapitalizm**, (çev.) Cemil Oktay, Hüsnü Dilli, İstanbul, AFA Yayınları.
- Alemdar, Korkmaz; Erdoğan, İrfan, 1994, **Popüler Kültür ve İletişim**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Ali, Kılıç, 1955a, **Atatürk'ün Hususiyetleri**, İstanbul, Sel Yayınları.
- 1955b, **Kılıç Ali Haturalarını Anlatıyor**, İstanbul, Sel Yayınları.
- Alkan, Türker, 1983, **Saldırganlık, Önyargı ve Yabancı Düşmanlığı**, İstanbul, Hil Yayınevi.
- Allen, Henry, E., 1968, **The Turkish Transformation**, New York, Greenwood Press.
- Alpay, Şahin, 1991, **2020 Yılında Türkiye**, İstanbul, AFA Yayınları.
- Altan, Ömer Zühtü, 1980, **Kadın İşçiler ve Türkiye'de Kadın İşçilerin 1475 Sayılı İş Kanunu ile Korunması**, Eskişehir, Eskişehir İktisadi Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Altuğ, Kurtul, 1972, "12 Mart ve Nihat Erim Olayı", **7 Gün**, no. 3.
- Altuğ, Tacettin, 1974, "14 Ekim Seçimleri ve Kent Oyları", **7. Gün**, no. 110.

- Ansay, Tuğrul, 1971, **Çağdaş Anonim Şirketlerin Sorunları ve Türk Anonim Şirketleri**, Ankara, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- 1984, "Çağdaş Anayasalar ve Türk Anayasalarında Aile Kavramı", **Türkiye'de Ailenin Değişimi, Yasal Açından İncelemeler**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Aralov, S., 1967, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları**, İstanbul, Burçak Yayınevi.
- Arar, İsmail, 1968, **Hükümet Programları, 1920-1965**, İstanbul, Burçak Yayınevi.
- 1969, **Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı**, İstanbul, Burçak Yayınevi.
- Arı, Oğuz, 1972, **İzmir'de Kitle Haberleşmesi**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği.
- 1982, "Türkiye'de Nüfus Hareketleri ve Gecekondular", **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı 1.
- Armaoğlu, Fahir, 1973, **Siyasi Tarih**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Aslandaş, Alper Sedat; Bıçakçı, Baskın, 1995, **Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Atabek, Erdal, 1997, "Kayıp Kuşak (Generation X)...", **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1997.
- Atalay, Beşir; Konaş, Mehmet; Beyazıt, Sema; Madenoğlu, Kemal, 1992, **Türk Aile Yapısı Araştırması**, Ankara, D.P.T.
- Atatürk, Mustafa Kemal, tarihsiz, **Nutuk**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- 1955, **Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar**, İstanbul, Sel Yayınları.
- Atay, Falih Rıfkı, 1969, **Çankaya**, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaası.
- Ateş, Nevin Yurdsever, 1994, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, Sarmal Yayınevi.
- Ateş, Toktamış, 1982, "Milli Eğitimimize Genel Bir Bakış", **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı 1.
- 1984, "AET'ye Girmenin Siyasal Sonuçları İyi Değerlendirilmeli", **Ekonomide Diyalog**, Yıl 2, Sayı 16, Eylül, 1984, s. 33-34.
- 1994, **Dünyada ve Türkiye'de Laiklik**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Avcıoğlu, Doğan, 1966, "T.I.P.'e Dair", **Yön**, no. 168.
- 1969, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1973, **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1974, **Milli Kurtuluş Tarihi**, İstanbul, İstanbul Matbaası.
- Ayata, Sencer, 1987, **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik, Türkiye'de Halı Dokumacılığı**, Ankara, Yurt Yayınları.
- Aybar, Mehmet Ali, 1968, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Aybars, Ergun, 1975, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Aybay, Rona, 1963, **Karşılaştırmalı 1961 Anayasası**.
- Aydemir, Şevket S., 1963, **Tek Adam: Mustafa Kemal I**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1964, **Tek Adam: Mustafa Kemal II**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1966, **Tek Adam: Mustafa Kemal III**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1968a, **İkinci Adam: İsmet İnönü I**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1968b, **İkinci Adam: İsmet İnönü II**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1968c, **İnkılap ve Kadro**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1969, **Menderes'in Dramı**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1970, **Enver Paşa I**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1971, **Enver Paşa II**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1972, **Enver Paşa III**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Talât, 1968, **Talât Aydemir'in Hatıraları**, İstanbul, Akşam Kitap Kulübü Servisi.

- Ayten, Muzafer, tarihsiz, T.C. **Başbakanlık, Turban** (2. basım), Ankara, MSM Yayıncılık.
- Aytul, T.; Türeñ, T.; Sertoğlu, S., 1973, "1973 Milletvekili ve İl Genel Meclisi Seçimleri Sonuçları", **Milliyet**, 22 Aralık 1973.
- Aytür, Memduh, 1970, **Kalkınma Yarışı ve Türkiye**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Aziz, Aysel, 1984, "Kırsal Kesimde Kitle İletişim Araçlarının Aile Yapısına Etkisi", **Türkiye'de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Bağdadioglu, Enis; Küpeli, Bülent, 1997, "Asgari Ücret", **Türk-İş**, Sayı, 324, Mayıs 1997, s.29-32.
- Bağış, Ali İhsan, 1983, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Bailey, Frank Edgar, 1970, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, New York, Howard Fertig.
- Balaman, Ali Rıza, 1969, **Ankara Köylerinden Örencik'de Meydana Gelen Kültür Değişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Balbay, Mustafa, 1997, "Güneydoğu Gerçeği", **Cumhuriyet**, 25 Temmuz, 1997.
- Balcı, Ergun, 1997, "AB Konusunda Gerçekçi Olmalıyız", **Cumhuriyet**, 20 Ekim, 1997.
- 1998, "ABD'nin Irak Çıkılmazı", **Cumhuriyet**, 4 Şubat, 1998.
- Baransal, Ali K., (Derleyen), 1981, **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981.
- Barkan, Ömer Lütfi, 1937, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, no. 53.
- 1940, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt II, no. 1-2.
- 1964, "The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey", **Social Aspects of Economic Development**, İstanbul, Economic and Social Studies Conference Board.
- 1973, **Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı** (Feudal Structure and the Ottoman Tımar), Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Başak, Zafer, 1972, **Dış Yardım ve Ekonomik Etkileri, Türkiye, 1960-1970**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Başaran, Fatma, 1984, "Ailede Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutum Değişimleri", **Türkiye'de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Başgöz, İlhan, 1995, **Türkiye'nin Eğitim Çıkılmazı ve Atatürk**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Bayar, Celâl, tarihsiz, **Başvekilim Adnan Menderes** (Derleyen: İsmet Bozdağ), İstanbul, Baha Matbaası.
- 1966, **Ben de Yazdım**, cilt III, Baha Matbaası.
- Baydar, Mustafa, 1967, **Atatürk'le Konuşmalar**, İstanbul, Varlık Yayınevi.
- 1973, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayındırlık Bakanlığı, 1973, **Bayındırlıkta 50 Yıl**, Ankara, Gürsoy Matbaacılık Sanayii.
- Baykal, Bekir Sıtkı, 1974, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Baykal, Deniz, 1970, **Siyasal Katılma**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Bayur, Yusuf Hikmet, 1952, **Türk İnkılabı Tarihi**, cilt II, Kısım 4, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 1967, **Türk İnkılabı Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Belli, Mihri, 1968, "Ya Güçbirliği Ya Faşizm", **Türk Solu**, no. 24.
- Berkes, Niyazi, 1969, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1970, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1973, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, Bilgi Yayınevi.

- Berksoy, Taner, 1969, "Tarım Kesiminden Sermaye Aktarımı", **Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, cilt 1, no. 2.
- 1982, **Azgelmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme**, İstanbul, Belge Yayınları.
- 1996, "1996'da Ekonomik Sorun: İstikrarsızlık ve Dizginlenemeyen Büyüme", **Ekonomide Durum**, Kitap 1, Türk-İş Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Berktaş, Halil, 1983, **Kabileden Feodalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Beşikçi, İsmail, 1970, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, İstanbul, E Yayınevi.
- Beyaz Kitap, 1973, **Türkiye Gerçekleri ve Terörizm**, Ankara, Ahmet İhsan Matbaası.
- Bilsel, Cemil, 1933, **Lozan**, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası.
- Birand, Mehmet Ali, 1979, **Diyet**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1984, **12 Eylül, Saat 04.00**, İstanbul, Karacan Yayınları.
- 1997, "AB üyeliğini 22 yıl önce kaçırdık", **Milliyet**, 28 Haziran, 1997.
- Birand, M. Ali; Dündar, Can; Çaplı Bülent; 1995, **Demirkırat, Bir Demokrasinin Doğuşu**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Birgit, Orhan, 1997, "Şimdi Ne Olacak?", **Cumhuriyet**, 11 Temmuz, 1997.
- Borak, Sadi, 1962, **İktidar Koltuğundan İdam Sehпасına**, İstanbul, İstanbul Kitabevi.
- Boran, Behice, 1968, **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, İstanbul, Gün Yayınları.
- Boratav, Korkut, 1972, **100 Soruda Gelir Dağılımı**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1974, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1984, "Dünya Ekonomisi, Türkiye ve İktisat Politikaları", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınları.
- 1991, **İktisat Söyleşileri, Görüşler, Sorunlar, Çözümler**, (der.) Ercan Uygur, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Bozarslan, Mehmet Emin, 1969, **Doğunun Sorunları**, Diyarbakır, Şafak Kitabevi.
- Bozkurt, Ömer, 1980, **Memurlar, Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin Sosyolojik Görünümü**, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Bozkurt, Ünal, tarihsiz, **Ekonomik Yabancı Sermaye**, İstanbul, YASED.
- Bölüğüray, Nevzat, 1993, **Özal Döneminde Bölücü Terör**, (2. basım), İstanbul, Tekin Yayınevi.
- 1996, **Anarşi ve Terör Nasıl Önlenir**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Braudel, Fernand, 1994, **II Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, cilt 2, (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi.
- Bulut, Faik, 1997a, **Ordu ve Din**, (2. Basım), İstanbul, Doruk Yayıncılık.
- 1997b, **Tarikat Sermayesinin Yükselişi**, (2. Basım), İstanbul, Doruk Yayıncılık.
- Bulutay, Tuncer, 1991, **İktisat Söyleşileri, Görüşler, Sorunlar, Çözümler**, (der.) Ercan Uygur, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Bulutay, T.; Timur, S.; Ersel, H., 1971, **Türkiye'de Gelir Dağılımı**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Bulutoğlu, Kenan, 1970, **100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1980, **Bunalım ve Çıkış**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- 1984, **Para ve İnsan**, İstanbul, Altın Kitaplar.
- Can, Murat; Can-Engin, Hatice, 1995, **Siyah Lale, Göçün Otuzuncu Yılında Hollanda'da Türkler**, Yön Matbaası.
- Cebesoy, Ali Fuat, 1953, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Vatan Matbaası.
- 1955, **Moskova Hatıraları**, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık T.A.Ş.
- 1957, **Siyasi Hatıralar I**, İstanbul, Vatan Neşriyatı.
- 1960, **Siyasi Hatıralar II**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları.

- Celasun, Merih, 1986, "Income Distribution and Domestic Terms of Trade in Turkey, 1978-1983", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt 13, sayı 1-2.
- 1991, **İktisat Söyleşileri, Görüşler, Sorunlar, Çözümler**, (der.) Ercan Uygur, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1995, "1995-2000 Döneminde Türkiye Ekonomisinin Gündemi", **Türkiye Sorunlarına Çözüm Arayışları**, (der.) Mehmet Kabasakal, İstanbul, Boyut Kitapları.
- Cem, İsmail, 1970, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- 1973, **12 Mart**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Cemal, Hasan, 1989, **Özal Hikâyesi**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Cemal Paşa, 1959, **Hatıralar**, İstanbul, Selek Yayınları.
- Chambers, Richard, L., 1970, "The Civil Bureaucracy-Turkey", **Political Modernization in Japan and Turkey**, (der.) Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, Princeton, Princeton University Press.
- Cillov, Haluk, 1974, "The Structure of the Turkish Population", **The Population in Turkey**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etütleri Enstitüsü.
- Coles, Paul, 1968, **The Ottoman Impact on Europe**, London, Thames and Hudson.
- Coşar, Nevin, 1995, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Coşkun, Alev, 1996, **En Uzun 15 Gün, Ödemiş Direnişi, Kuvay-ı Milliye'nin Kuruluşu**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- 1997, **Sepetteki Laleler, Siyasal ve Toplumsal Yazılar**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Coşkun, Atilla, 1994, **Uğur Mumcu Cinayeti**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Coşkun, Bekir, 1997, "Rejimin Başına Gelenler", **Hürriyet**, 1 Ağustos, 1997.
- Cumhuriyet**, 1977, **Seçim 1977**, İstanbul, Altın Kitaplar Matbaası.
- 1997a, 11 Temmuz.
- 1997b, 12 Temmuz.
- 1997c, 23 Aralık.
- Çakır, Ruşen, 1991, **Ayet ve Slogan** (4. basım), İstanbul, Metis Yayınları.
- 1994, **Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak**, İstanbul, Metis Yayınları.
- Çalışlar, Oral, 1989, **12 Mart'tan 12 Eylül'e Mamak**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1995, **R.P., Nereden Nereye**, İstanbul, Pencere Yayınları.
- Çandar, Cengiz, 1993, "Türkiye İçin Bir 'Supolitik' Olabilir mi?", **Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu**, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Çavdar, Tevfik, 1970, **Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları.
- 1974, **Milli Mücadele'nin Ekonomik Kökenleri**, İstanbul, Köz Yayınları.
- 1992, **Türkiye'de Liberalizm, (1860-1990)**, Ankara İmge Kitabevi.
- Çekirge, Fatih, "Ankara'yı Karıştıran İmza Tartışması", **Sabah**, 12 Ekim, 1997.
- Çelebi, Nilgün, 1983, **Aydın'daki Küçük Sanayilerin Sosyolojik Açidan İncelenmesi**, İzmir, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Çelik, Edip, 1969, **100 Soruda Türkiye'nin Dış Politika Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Çetinkaya, Hikmet, 1996a, **Kuzu Postunda Kurt**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- 1996b, **Zambak Sana da Bulaştı Kan**, İstanbul Çağdaş Yayınları.
- 1996c, **Din Baronunun Kazıları**, İstanbul Çağdaş Yayınları.
- Çölaşan, Emin, 1983, **24 Ocak, Bir Dönemin Perde Arkası**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1984a, **12 Eylül, Özal Ekonomisinin Perde Arkası**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1984b, **Banker Skandalının Perde Arkası**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1993, **Turgut'un Serüveni**, İstanbul, Tekin Yayınevi.

- Davison, Roderic, H., 1968, *Turkey*, New Jersey, Prentice, Hall.
- Dedeoğlu, Beril, 1996, *Adım Adım Avrupa Birliği*, İstanbul, Çınar Yayınları.
- Deny, Jean, 1960, *Yeni Türkiye* (çev. Sencer Kodalbaş), Ankara, İş Bankası Yayınları.
- Deutsch, Karl W., 1967, *Nationalism And Social Communication* (second paperback printing), - Cambridge, Massachusetts, M.I.T. Press.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969, *Nüfus Sayımı*, Ankara, D.İ.E.
- 1971, *Tarım İstatistikleri Özeti*, Ankara, D.İ.E.
- 1973a, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara, D.İ.E.
- 1973b, *Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları, 1948-1972*, Ankara, D.İ.E.
- 1974, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1973*, Ankara, D.İ.E.
- 1975a, *Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, D.İ.E.
- 1975b, *İstatistik Cep Yıllığı, 1974*, Ankara, D.İ.E.
- 1977, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977*, Ankara, D.İ.E.
- 1978, *Türkiye Milli Geliri, 1962-1972*, Ankara, D.İ.E.
- 1979, *Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, 1978*, Ankara, D.İ.E.
- 1980a, *1979 Yılı Oniki Aylık Verilere Dayanılarak Hazırlanan Gayri Safi Milli Hasıla Tahmini*, Teksir, Ankara, D.İ.E.
- 1980b, *Türkiye İstatistik Cep Yıllığı, 1980*, Ankara, D.İ.E.
- 1980c, *12 Ekim 1980, Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, D.İ.E.
- 1981, *1980 Yılı Oniki Aylık Verilere Göre Yapılan Gayri Safi Milli Hasıla Geçici İkinci Tahmini*, Ankara, D.İ.E.
- 1981b, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1981*, Ankara, D.İ.E.
- 1983, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1983*, Ankara, D.İ.E.
- 1984, *Genel Nüfus Sayımı, Sosyal ve Ekonomik Nitelikler*, Ankara, D.İ.E.
- 1988, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1987*, Ankara, D.İ.E.
- 1993, *Genel Nüfus Sayımı-Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara, D.İ.E.
- 1994a, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Ankara, D.İ.E.
- 1994b, *Gayri Safi Milli Hasıla-Kavram, Yöntem ve Kaynaklar*, Ankara, D.İ.E.
- 1994c, *İstatistik Göstergeler (1923-1992)*, Ankara, D.İ.E.
- 1994d, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları, 27.3.1994*, Ankara, D.İ.E.
- 1995, *Türkiye Ekonomisi: İstatistik ve Yorumlar*, Ankara, D.İ.E.
- 1996, *İstatistik Göstergeler (1923-1995)*, Ankara, D.İ.E.
- 1997a, *Türkiye İstatistik Yıllığı, 1996*, Ankara, D.İ.E.
- 1997b, *İstatistiklerle Türkiye, 1997*, Ankara, D.İ.E.
- Devlet Planlama Teşkilatı, 1961, *1962 Yılı Programı*, Ankara, D.P.T.
- 1962, *Planlama*, Ankara, D.P.T.
- 1964, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, D.P.T.
- 1967, *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, D.P.T.
- 1968, *Kalkınan Türkiye*, Ankara, D.P.T.
- 1969, *Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi*, Ankara, D.P.T.
- 1970, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, Ankara, D.P.T.
- 1972a, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Konut Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, D.P.T.
- 1972b, *1973 Programı*, Ankara, D.P.T.
- 1973a, *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, D.P.T.

- 1973b, **Türkiye Cumhuriyetinin Ekonomik Sosyal ve Kültürel Gelişmesinin 50. Yılı**, Ankara, D.P.T.
- 1973c, **Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tesbiti ve Bu Yörelerdeki Teşvik Tedbirleri**, Ankara, D.P.T.
- 1974a, **1974 Yılı Programı**, Ankara, D.P.T.
- 1974b, **Ekonomik Rapor**, Ankara, D.P.T.
- 1974c, **1975 Yılı Programı**, Ankara, D.P.T.
- 1975a, **Ekonomik Rapor (Şubat)**, Ankara, D.P.T.
- 1975b, **Ekonomik Rapor (Ağustos)**, Ankara, D.P.T.
- 1976, **Gelir Dağılımı, 1973**, Ankara, D.P.T.
- 1979, **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara, D.P.T.
- 1980, **1980 Programı**, Ankara, D.P.T.
- 1981, **Temel Ekonomik Göstergeler**, Ankara, D.P.T.
- 1982, **1982 Yılı Programı**, Ankara, D.P.T.
- 1983a, **AET, Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, D.P.T.
- 1983b, **Gençlik ve Spor, Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, Ankara, D.P.T.
- 1984, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989**, Ankara, D.P.T.
- 1989, **VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994**, Ankara, D.P.T.
- 1990, **VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler, 1984-1988**, Ankara, D.P.T.
- 1992, **Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler**, Ankara, D.P.T.
- 1995, **Türkiye, Temel Ekonomik Göstergeler**, Ankara, D.P.T.
- Dışişleri Bakanlığı, tarihsiz, **Kurtuluş Savaşımız**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı.
- 1973, **Montreux ve Savaş Öncesi Yılları**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı.
- Divitçioğlu, Sencer, 1971, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Köz Yayınları.
- Dodd, C. H., 1969, **Politics and Government in Turkey**, Manchester, Manchester University Press.
- Doğan, Yalçın, 1980, **IMF Kıskaçında Türkiye**, Ankara, Toplum Yayınevi.
- Donat, Yavuz, 1993, **Demirel'in Yokluk Yılları**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1997, **Özalizmin Son Yılları**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Dörtkardeş, İhsan, 1997, "Teröre Kanlı Bilanço", **Hürriyet**, 13 Ağustos, 1997.
- Duman, Şenay, Kongar, Bilgi, 1974, **Uluslararası Kuruluşlar ve Ülkelerden Sağlanan Dış Krediler**, Ankara, D.P.T.
- Ecevit, Bülent, 1972, "Özgür İnsan", **Özgür İnsan**, no. 1.
- 1973, "Labour in Turkey As a New Social and Political Force", In **Social Change and Politics in Turkey**, (der.) Kemal H. Karpat, Leiden, E. J. Brill.
- 1974a, **Ortanın Solu**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- 1974b, **Atatürk ve Devrimcilik**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Edebiyatçılar Derneği, 1994, **Sivas Kitabı, Bir Topluöldürümün Öyküsü** (Yayına Hazırlayan: Atilla Aşut), Ankara, Kurtuluş Basımevi.
- Ekinci, Oktay, 1997, **Bütün Yönleriyle Taksim Camisi Belgeseli**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Ekşi, Aysel, 1982, **Gençlerimiz ve Sorunları**, İstanbul, İ.Ü. Yayınları, no. 2790.
- Eldem, Vedat, 1970, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türkiye İş Bankası.
- Elekdağ, Şükrü, 1992, "Jeo Stratejiden Eko Stratejiye", **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye** (2. Basım), Yayına Hazırlayan, Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları.

- Eliçin, Emin Türk, 1970, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, İstanbul, Ant Yayınları Emek, 1970, no. 7.
- Emecen, Feridun, 1994, "Kuruluşun Küçük Kaynarca'ya", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, (der.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA.
- Emrealp, Sadun, 1984, **Az gelişmişlik ve Siyasal Yapılar (Türkiye, Mısır, Peru)**, Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Erdentuğ, Nermin, 1956, **Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki**, Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- 1972, **Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojik (Etnolojik) İncelemeler**, Ankara, Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Erder, Necat, 1996, **Türkiye'de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri**, İstanbul, TÜSES.
- Erder, Sema, 1996, **İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- 1997, **Kentsel Gerilim**, Ankara, umag Vakfı Yayınları.
- Erder, Türköz, 1982, **Kentsel Bütünleşme**, Ankara, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı.
- 1984, (der.), **Türkiye'de Ailenin Değişimi, Yasal Açısından İncelemeler**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Erdost, Cevdet, 1982, **İMF İstikrar Politikaları ve Türkiye**, Ankara, Savaş Yayınları.
- Erel, Nursun; Bilge, Ali, 1994, **Tansu Çiller'in Siyaset Romanı**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Eren, Nuri, 1963, **Turkey, Today and Tomorrow**, New York, Preager.
- Erez, Yalım, 1997, "Çiller Artık Başbakan Olamaz", **Milliyet**, 8 Haziran, 1997.
- Ergil, Doğu, 1980, **Türkiye'de Terör ve Şiddet**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Ergin, Sedat, 1997, "Çiller CIA ajanı mı?", **Hürriyet**, 20 Temmuz, 1997.
- Ergun, Doğan, 1973, **100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Erikan, Celâl, 1971, **100 Soruda Kurtuluş Savaşımızın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Erkanlı, Orhan, 1972, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, İstanbul, Baha Matbaası.
- Eroğul, Cem, 1970, **Demokrat Parti**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Ertürk, Recep, 1997, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ertürk, Selâhattin, 1978, **Diktacı Tutum ve Demokrasi**, Ankara, Yelkenitepe Yayınları.
- Eryıldız, Semih, 1975, **Demokratik Sol**, Ankara, CHP Gençlik Kolları.
- 1993, **Yöre ve Bölge Araştırmasında Türkiye ve İspanya, Terör**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Esin, Pars, 1974, **Türkiye'de İşveren Sendikacılığı**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Esmer, Yılmaz, 1997, "Mutsuzluk Yaygın Değil", "Birbirimize Güvenmiyoruz", "Dini Değerler Yükselişte", **Milliyet**, 7-8-9 Nisan, 1997.
- Esmer, Yılmaz; Fişek, Hamit; Kalaycıoğlu, Ersin, 1986, **Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Öncelikler, Hane Gelirleri, Harcamaları ve Sosyo-Ekonomik İhtiyaçlar Üzerine Araştırma Dizisi**, İstanbul, TÜSİAD.
- Eversley, 1969, **The Turkish Empire**, New York, Howard Fertig.
- Evren, Kenan, 1991a, **Kenan Evren'in Anıları, IV**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- 1991b, **Kenan Evren'in Anıları, V**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Evensel, Hakan, 1997, **Güneydoğudan Öyküler (4. basım)**, Ankara, Dağpaş Matbaacılık Ltd. Şirketi.
- Fişek, Kurthan, 1969, **Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Fişek, Nusret H., 1969, "Demographic Surveys in Turkey", **Turkish Demography** (der.), Frederic C. Shorter and Bozkurt Güvenç, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- 1974, "An Integrated Health/Family Planning Program in Etimesgut District, Turkey", **Studies in Family Planning**, vol. 5, no. 7

- Fişek, Nusret H.; and Shorter, Frederic C., 1968, "Fertility Control in Turkey", *Demography*, vol. 5, no. 2.
- Frey, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, Massachusetts, The M.I.T. Press.
- Friedman, M., 1982, *Capitalism and Freedom*, Chicago, University of Chicago Press.
- Fukuyama, Francis, tarihsiz, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, (çev.) Zülfü Dicleli, İstanbul, Simavi Yayınları.
- Gellner, Ernest, 1992, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev.) Büşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Gencer, A. İsmet, 1960. *Hürriyet Yolunda*, Ankara, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası.
- Genç, Süleyman, *12 Mart'a Nasıl Gelindi?*, 1971, Ankara, İleri Yayınları.
- Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, 1965, *Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi, 1919-1921*, cilt III, Genelkurmay Basımevi.
- 1968, *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi*, II. cilt, 6. kısım, 2. kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- 1969, *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi*, II. cilt, 6. kısım, III. kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- 1972, *Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi*, II. Cilt, 5. kısım, 1. kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi.
- Georgeon, François, 1986, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri (1876-1935)*, Yusuf Akçura, Ankara, Yurt Yayınları.
- Geray, Cevat, 1967, *Toplum Kalkınması Deneme Çalışmaları*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1970, "Urbanization in Turkey", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt XXIV, no. 4
- 1974, *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Gevgilili, Ali, 1973a, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü.
- 1973b, *Türkiye'de 1971 Rejimi*, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Gibb, Hamilton; Bowen, Harold, 1967, *Islamic Society and the West*, cilt I-II, London, Oxford University Press.
- Goitein, S., 1970, "Mediterranean Trade in the Eleventh Century: Some Facts and Problems", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (der.) M. A. Cook, London, Oxford University Press.
- Goloğlu, Mahmut, 1968, *Erzurum Kongresi*, Ankara, Nüve Matbaası.
- 1969, *Sivas Kongresi*, Ankara, Başnur Matbaası.
- Göçek, Fatma Müge, 1996, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire, Ottoman Westernization and Social Change*, New York, Oxford University Press.
- Gökalt, Ziya, 1939, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak". *Ziya Gökalp*, Hilmi Ziya Ülken, İstanbul, Kanaat Kitabevi.
- Gökbilgin, M. Tayyib, 1959, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gökçe, Birsen, 1976, *Gecekondu Gençliği*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Gökçen, Ahmet M., 1971, *Köyden Şehre İşgücü Göçleri*, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Gökmen, Yavuz, 1992, *Özal Sendromu*, Ankara, Verso Yayıncılık.
- 1997, "Üniforma, Mutlaka Politikadan Arınmalı", *Hürriyet*, 1 Ağustos, 1997.
- Gönlübol, Mehmet; Ataöv, Türkkaya, 1960, *Turkey in the United Nations*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Gönlübol, Mehmet, et. al., 1974, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Göymen, Korel, 1997, *Türkiye'de Kent Yönetimi*, İstanbul Boyut Kitapları.

- Göyünç, Nejat, 1972, "Arşivlerimizin Türk Kültür Tarihi Bakımından Önemi", Ankara, Milli Kütüphane'de verilen konferans.
- 1983, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları.
- Gülalp, Haldun, 1983, **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara, Yurt Yayınları.
- Güldemir, Ufuk, 1985, **Kanat Operasyonu**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Güllülü, Sabahattin; Öner, Sevil; Kaçmazoğlu, H. Bayram, 1997, **Doğu Anadolu'da Göç Eğilimi, Nedenler ve Çözümler**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gülsün, İlhan, 1974, **Sayılarla Yurt Dışındaki İşçilerimiz ve Sorunlarına Ait İstatistikler**, Ankara, İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Günçe, Ergin, 1967, "Early Planning Experiences in Turkey", **Planning in Turkey**, (der.) S. İlkin and E. İnanç, Ankara, Middle East Technical University.
- Günday, A. Faik Hurşit, 1960, **Hayat ve Hatıralarım**, İstanbul, Çelikcilt Matbaası.
- Gündüz, Asım, 1973, **Hatıralarım**, İstanbul, Kervan Yayınları.
- Gürel, Şükrü S., 1992, "Değişmekte Olan Dünyada Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs Sorunu", **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye**, (2. Basım) Yayına Hazırlayan, Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- 1993, **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri, (1821-1993)**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Güray, Tark, 1971, **Bir İktidar Yargılanıyor**, İstanbul, Cem Yayınevi
- Güvenç, Bozkurt, 1994, **Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları**, (2. baskı) Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Harris, George, S., 1972, **Troubled Alliance**, Washington, AEI - Hoover Policy Studies.
- Hart, Charles, W. M., 1969, **Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası.
- Hatipoğlu, Tahir, 1990, **Eylül Üniversitesi**, Ankara, Selvi Yayınları.
- 1994, **Doğranan Üniversite**, Ankara, Selvi Yayınları.
- Hekimoğlu, İnci, tarihsiz, **Vatan Yahut Susurluk, Siyasi Cinayetler**, İstanbul, Papirüs Yayınları.
- Hekimoğlu, Müşerref, 1975, **27 Mayıs'ın Romanı**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Heper, Metin, 1971, "Some Notes on the Assumptions of the Theory of Administrative Reform in the Ottoman-Turkish State", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, no. 3.
- 1974, **Bürokratik Yönetim Geleneği**, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- 1982, **The Plight of Urban Migrants: Dynamics of Service Procurement In A Squatter Area**, in, **Sex Roles, Family and Community in Turkey**, (ed.) Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Bloomington, Indiana University, Turkish Studies.
- 1997, **İsmet İnönü, The Making of a Turkish Stateperson**, Bilgisayar çıktısı müsvedde.
- Hershlag, Z. Y., 1968, **Turkey, The Challenge of Growth**, Leiden, E. J. Brill.
- Heyd, U.; Kuran, E., 1954, "İlmîyye", **The Encyclopedia of Islam**, Leyden-London.
- Hinderink, Jan; Kray, Mübcecel, B., 1970, **Social Stratification as an Obstacle to Development. A Study of Four Turkish Villages**, New York, Praeger.
- Hobsbawm, Eric J., 1993, **1780'den Günümüze, Milletler ve Milliyetçilik**, "Program, Mit, Gerçeklik", (çev.) Osman Akinhay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- Hotham, David, 1973, **Türkler** (çev.) M. A. Kayabal, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Hourani, A. H., 1957, "The Fertile Crescent in the Eighteenth Century", **Studia Islamica**, Paris, no. 8.
- Huntington, Samuel P., 1996, **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, New York, Simon and Schuster.
- Hükümet Programı**, 15 Kasım 1991, Ankara.
- Hürriyet**, 1997a, 11 Temmuz.
- 1997b, 12 Temmuz.
- 1997c, 13 Temmuz.
- 1997d, 26 Temmuz.

- İlıcak, Nazlı, 1997, "Silahlı Kuvvetler mi Silahsız Kuvvetler mi?", **Akşam**, 4 Temmuz, 1997.
- Irmak, Yakut, 1982, "Kendileşme", **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, özel Sayı 1.
- Issawi, Charles, 1966, **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Chicago, University of Chicago Press.
- 1980, "Wages in Turkey: 1850-1914", Osman Okyar ve Halil İnalçık, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- İşıklı, Alpaslan, 1974, **Sendikacılık ve Siyaset**, Ankara, Odak Yayınları.
- 1994, "Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları", **Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, (der.) Alpaslan İşıklı, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- İğdemir, Ulug, 1963, **Atatürk**, (çev.), Andrew J. Mango, Ankara, Turkish National Commission for UNESCO.
- 1969, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İlhan, Attilâ, 1970, **Hangi Sol**, İstanbul, Varlık Yayınevi.
- 1972, **Hangi Batı**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- İlkin, Selim, 1971, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", **ODTÜ, Gelişme Dergisi**, no. 2.
- 1973, **Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- İlkorur, Korkmaz, 1997, "Üzerimizdeki İpotek", **Milliyet**, 3 Eylül, 1997.
- İmar ve İskân Bakanlığı, 1973, **50 Yılda İmar ve Yerleşme**, Ankara, İmar ve İskân Bakanlığı.
- İnalçık, Halil, 1958, "Osmanlı Hukukuna Giriş", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt XII, no. 2.
- 1964, "The Place of the Ottoman-Turkish Empire in History", **Cultura Turcica**, cilt I, no. 1.
- 1966, "Capital Formation in the Ottoman Empire", **The Journal of Economic History**, vol. XXIX, no. 1.
- 1970a, "The Nature of Traditional Society - Turkey" **Political Modernization in Japan and Turkey**, (der.) Robert F. Ward and Dankwart O. Rustow, Princeton, Princeton University Press.
- 1970b, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", **Studies in the Economic History of the Middle East**, (der.) M. A. Cook, London, Oxford University Press.
- 1993a, **The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society**, Bloomington, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, Volume 9.
- 1993b, **Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti.
- 1994, "State, Land and Peasant", in, Halil İnalçık and Donald Quataert, 1994, **An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914**, Cambridge, Cambridge University Press.
- İnan, Afet, 1969, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 1972, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 1973, **Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı**, 1936, Ankara Türk Tarih Kurumu.
- İnönü, Erdal, 1995, **Anılar ve Düşünceler**, İstanbul, İdea İletişim Hizmetleri A.Ş.
- İpekçi, Abdi, 1968, **İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- 1969, **Liderler Diyor ki**, İstanbul, Ant Yayınları.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, 1941, **Küçük İstatistik Yıllığı, 1939-1940**, Ankara, İstatistik Genel Müdürlüğü.
- 1951, **Statistical Abstract**, Ankara, İstatistik Umum Müdürlüğü.

- Jaeschke, Gotthard, 1971, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (çev.) Cemal Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 1972, **Yeni Türkiye’de İslamlık**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Kabaalioglu, Haluk, 1997, **Avrupa Birliği ve Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, 1995, **27 Mayıs’tan 12 Mart’a, Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri**, Erzurum, Birey Yayıncılık.
- Kâğıtçıbaşı, Çiğdem, 1982, “Sex Roles, Value of Children and Fertility”, **Sex Roles, Family and Community in Turkey**, (ed.) Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Bloomington, Indiana University Turkish Studies.
- 1996, **Family and Human Development Across Cultures, A View from the Other Side**, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Kâğıtçıbaşı, Çiğdem; Bekman, Sevdâ; Sunar, Diane, **Başarı Ailede Başlar, Çok Amaçlı Eğitim Modeli**, İstanbul, YA-PA Yayınları.
- Kahraman, Ahmet, tarihsiz, **Hanedan’ın Önlene Meyen Çıkışı ve Saltanatı**, İstanbul, Boyut Yayınevi.
- Kaleli, Lütfi, 1997, **Tarikat-Ticaret-Mafya-Siyaset**, İstanbul, Can Yayınları.
- Kandemir, Feridun, 1964, **İstiklâl Savaşında Bozguncular ve Casuslar**, İstanbul, Ercan Matbaası.
- Kandiyoti, Deniz, 1973, “Mobility Among the Industrial Workers of Istanbul, A Working Report”, Marmaris, Sosyal Bilimler Derneği.
- 1984, “Aile Yapısında Değişme ve Süreklilik, Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”. **Türkiye’de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- 1997, **Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Yayınları.
- Kansu, Mazhar Müfit, 1968, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Karabekir, Kâzım, 1969, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- Karacan, Ali Naci, 1971, **Lozan**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Karadayı, Figen, 1974, “Population Growth in Turkey”, **The Population in Turkey**, Ankara Nüfus Etüdleri Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi.
- Karal, Enver Ziya, 1969, **Atatürk’ten Düşünceler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- 1970, **Osmanlı Tarihi**, cilt V, Ankara Türk Tarih Kurumu.
- 1976, **Osmanlı Tarihi**, cilt VI. Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Karan, Muzaffer, 1975, “Karşı Devrim Cephesi mi?”, **Cumhuriyet**, 22 Haziran, 1975.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 1968, **Politikada 45 Yıl**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Karluk, Rıdvan S., 1995, **Avrupa Birliği ve Türkiye** (3. Basım), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Karpat Kemal H., 1959. **Turkey’s Politics**, Princeton University Press.
- 1968, “The Land Regime Social Structure, and Modernization the Ottoman Empire”, **Beginning of Modernization in the Middle East**, (der.) W.R. Polk and R. L. Chambers. Chicago, University of Chicago Press.
- 1972, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, no. 3.
- 1973a, **An Inquiry Into Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, From Millets to Nations**, Princeton, Princeton University.
- 1973b, “Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Role of Social Groups in Turkish Politics”, **Social Change and Politics in Turkey**, (der.) Kemal H. Karpat, Leiden, E. J. Brill.
- Kartal, S. Kemal, 1983, **Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye’de Kentleşme**, Ankara, Yurt Yayınları.

- Kaya, Ali Özcan, 1961, **Cumhuriyet Devrinde Mesken Meselesi**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Keleş, Ruşen, 1970, "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, vol. XXV, no. 4.
- 1972a, **Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1972b, **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1973, "Şehirleşme Süreci", **Şehircilik**, (der.) Fehmi Yavuz, et. al., Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1983, **Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, 3. basım.
- 1994, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, (2. basım), İstanbul, Cem Yayınevi.
- 1996, **Kentleşme Politikası**, (3. baskı), Ankara, İmge Kitabevi.
- Keleş, Ruşen; Ünsal, Artun, 1982, **Kent ve Siyasal Şiddet**, Ankara, S.B.F. Yayınları: 507.
- Kemal, Mehmet, 1974, **12 Mart, Öfkeli Generaller ve İşkence**, İstanbul, Soyut Yayınevi.
- Kepenek, Yakup, 1995, **Değişme Doğrultusu**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1998, "Satılmış", **Cumhuriyet**, 19 Ocak, 1998.
- Kepenek, Yakup, Yentürk, Nurhan, 1996, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Keyder, Çağlar, 1982, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, Ankara, Yurt Yayınları.
- Kılıç, Altemur, 1956, **Turkey And the World**, Washington, Public Affairs Press.
- Kılıç, Yavuz, 1997, "Rüşvet Toplumun Başbelası", **Milliyet**, 13 Eylül, 1997.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, 1982, **Feodolite ve Klâsik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara Gazi Üniversitesi.
- Kıray, Mübeccel B., 1964, **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Ankara, D.P.T.
- 1969, "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi", **Mimarlar Odası, Mimarlık Semineri**, Bildiri 4, Ankara.
- 1971, "Modern Şehircilik Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler", İstanbul, Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Kürsüsü Yayınları.
- 1972, **Örgütlemeyen Kent**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği.
- 1982, "Az Gelişmiş Ülkelerde Metropolenleşme Süreçleri", Kıray, **Toplumbilim Yazıları**, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- 1984, "Büyük Kent ve Değişen Aile", **Türkiye'de Değişen Aile**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- 1991, "Introduction-A Perspective", in, **Structural Change In Turkish Society**, (Ed.), Mübeccel Kıray, Bloomington, Indiana University, Turkish Studies.
- 1997, **Türkiye ve Toplumsal Değişme (Kendiliğinden-Müdahale ile)**, İstanbul, basılmamış müsvedde.
- Kışlalı, Ahmet Taner, 1973, "Ordu ve Siyaset", **Yankı**, no. 134.
- 1974, **Öğrenci Ayaklanmaları**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1994a, **Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği** (7. baskı), Ankara, İmge Kitabevi.
- 1994b, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Kışlalı, Mehmet Ali, 1996, **Güneydoğu, Düşük Yoğunluklu Çatışma**, Ankara, Ümit Yayınları.
- Kıvılcımlı, Hikmet, 1970, **27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi**, İstanbul, Ant Yayınları.
- Kili, Suna, 1968, **Turkey, A Case Study of Political Development**, İstanbul, School of Business Administration and Economics, Robert College.
- 1969, **Kemalism**, İstanbul, School of Business Administration and Economics, Robert College.
- 1972, **Assembly Debates on the Constitutions of 1924 and 1961**, İstanbul, Robert College Research Center.
- Kinross, 1964, **Atatürk, The Rebirth of a Nation**, London, Weindenfeid and Nicholson.

- Kirby, Fay, 1962, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, Ankara, İmece yayınları.
- Kirişçi, Kemal; Winrow, M. Gareth, 1997, **Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi**, (Çeviren, Ahmet Fethi) İstanbul, Tarih Vakfı, Yurt Yayınları.
- Koç, Vehbi, 1973, **Hayat Hikâyem**, İstanbul, Apa Ofset Basımevi.
- Koçak, Bilâl; Kılınç, Kâzım, 1997, **En Üsttekiler, Avrupa’nın Türk Patronları**, İstanbul, Ekonomi Vitriini.
- Koçak, Cemil, 1986, **Türkiye’de Millî Şef Dönemi, 1938-1945**, Ankara, Yurt Yayıncılık.
- Kongar, Emre, 1970, “Türkiye’de Aile Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkiler”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt III, no. 2.
- 1972a, **İzmir’de Kentsel Aile**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği.
- 1972b, “Some Comparative Characteristics of *Gecekondu* Families in İzmir”, **ODTÜ, Gelişme Dergisi**, no. 4.
- 1972c, **Sosyal Çalışmaya Giriş**, Ankara, Sosyal Bilimler Derneği.
- 1972d, **Toplumsal Değişme: Kuramlar, İlkeler**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1973a, “Altındağ Gecekondu Bölgesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt VI. no. 3.
- 1973b, “Altındağ’da Kentle Bütünleşme”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt VI. no. 4.
- 1975a, “1975 Ara Seçimi Sonuçları: İki Partili Düzene Dönüş Yok”, **Özgür İnsan**, no. 26.
- 1975b, “Türk Siyasal Yaşamında Cepheler ve Sosyal Devlet Kavramı”, **Barolar Birliği Ekonomi-Hukuk Kongresinde Sunulan Tebliğler**, Ankara, Barolar Birliği Yayınları, no. 20.
- 1982, “Toprak ve Fabrika İşgalleri ile Öğrenci Eylemlerine Karşı Gecekondu Halkının Bakışı”, **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil’in Anısına Armağan**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı 1, s. 91-126.
- 1984, “Ortaöğretimimiz Anarşist Yetiştiriyor”, **Milliyet Sanat Dergisi**, Yeni Dizi 104, Eylül, 1984, s. 5-6.
- 1989, **Kamuoyu Araştırmalarına Göre, Türkiye Gelir Dağılımı, 1988**, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik, Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- 1992, **Yirmini Birinci Yüzyılda, Dünya, Türkiye ve Kamuoyu**, İstanbul, Simavi yayınları.
- 1994, **Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk (2. basım)**, İstanbul Remzi Kitabevi.
- 1996a, **Ben Müsteşarken**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1996b, **Türk Toplum Bilimcileri**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- 1997, **Demokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Kongar, Emre; Berksoy, Taner, 1990, **İstanbul Halkının Günlük Yaşam Biçimi ve Tüketim Davranışları Araştırması**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası.
- 1991, **İstanbul Tüketicisinin Perakende Alışveriş Alışkanlıkları**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası.
- Köknel, Özcan, 1970, **Türk Toplumunda Bugünün Gençliği**, İstanbul, Bozak Matbaası.
- 1979, **Cumhuriyet Gençliği ve Sorunları**, İstanbul, Cem Yayınları.
- Köksal, Erhan, 1971, “Türkiye’de Tarımsal Kredi Sorunu”, **METU, Studies in Development**, no. 3.
- Köprülü, Fuat M., 1931, “Bizans’ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, no. 2.
- 1972, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu**, Ankara, Başnur Matbaası.
- Kula, Onur Bilge, 1992, **Alman Kültüründe Türk İmgesi, I**, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Kurmuş, Orhan, 1974, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, İstanbul, Bilim Yayınları.
- Kuruç, Bilsay, 1982, “Bunalımdan Büyümeye Geçişte Türkiye Ekonomisi”, (der.) Cevdet Erdost, **IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye**, Ankara, Savaş Yayınları.
- 1991, **İktisat Söyleşileri, Görüşler, Sorunlar, Çözümler**, (der.) Ercan Uygur, Ankara, Bilgi Yayınevi.

- Kut, Gün, 1994, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam", **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Yayına Hazırlayan: Büşra Ersanlı Behar, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Kut, Şule, 1994, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları", **Bağımsızlığın İlk Yılları**, Yayına Hazırlayan: Büşra Ersanlı Behar, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- Kutal, Metin, 1982, "İşçi Sendikası Üyeliği, Yöneticiliği ve Temsilciliğinin Güvencesi", **Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Özel Sayı 1.
- Kuyuş, Nilüfer F., 1982, "The Effects of Female Labor On Power Relations in the Urban Turkish Family", in **Sex Roles, Family and Community in Turkey**, (ed.) Çiğdem Kâğıtçıbaşı, Bloomington, Indiana University Turkish Studies.
- Küçük, Yalçın, 1971, **100 Soruda Planlama, Kalkınma ve Türkiye**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1981, **Seçme Teknik Çalışmalar**, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Küçükömer, İdris, 1969, **Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma**, İstanbul, Ant Yayınları.
- Kürkçüoğlu, Ömer, 1978, **Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1982, **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Lerner, Daniel, 1964, **The Passing of Traditional Society**, New York, The Free Press.
- Levine, Ned, 1973, "Value Orientation Among Migrants in Ankara, Turkey: A Case Study", **Journal of Asian and African Studies**, VIII, 1-2.
- 1975, "Divorce in Turkey", Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etüdları Enstitüsü.
- Lewis, Bernard, 1958, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", **Studia Islamica**, 9, 1958.
- 1968, **The Emergence of Modern Turkey**, London, Oxford University Press.
- 1996, **Ortadoğu**, (çev.) Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Yayınları.
- Lewis, Geoffrey, 1965, **Turkey**, New York, Frederick A. Preager.
- Lozan Barış Konferansı, **Tutanaklar-Belgeler**, 1993, (çev.) Seha L. Meray, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Magnarella, Paul, J., 1974, **Tradition and Change in A Turkish Town**, New York, John Wiley and Sons.
- Mango, Andrew, 1968, **Turkey**, New York, Walker and Company.
- 1995, **Türkiye'nin Yeni Rolü**, (çev.) Erhan Yükselci, Şükrü Demircan, Ankara, Ümit Yayınları.
- 1997, "Federasyon ve Çözumsuzlük", **Cumhuriyet**, 27 Kasım, 1997.
- Manisalı, Erol, 1997a, "Kıbrıs Uyuşmazlığı 'Sonuca Kitlenmiş' Durumda", **Cumhuriyet**, 29 Ağustos, 1997.
- 1997b, "Türkiye S-300 Tuzağına Düşecek mi?", **Cumhuriyet**, 20 Eylül, 1997.
- Mardin, Şerif, 1962a, **The Genesis of the Young Ottoman Thought**, Princeton, Princeton University Press.
- 1962b, **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi 1838-1918**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1964, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları,
- 1968, "Historical Determinants of Social Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt XXII, no. 4.
- 1969, **Din ve İdeoloji**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1971, "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılaşma", **Türkiye, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar**, E. Tümerterkin; F. Mansur; P. Benedict, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

- 1973, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *DAEDALUS*, vol, 102, no. 1.
- 1992, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, (çev.) Metin Çulhaoğlu İstanbul, İletişim Yayınları.
- Maruflı, Selçuk, Z., 1975, **Sosyal Refah, Sosyal Güvenlik ve Planlı Dönemde Uygulamalar**, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı.
- Milliyet**, 1997, "Ücretli % 52, rantıye % 6 ödedi", *Milliyet*, 30 Eylül, 1997.
- Minibaş, Türkel, 1994, **Çağ Atlama Serüveni**, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Moralı, Nail, 1973, **Mütarekede İzmir Olayları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Mouzelis, Nikos, and Attalides, Michael, 1971, "Greece", in **Contemporary Europe: Class, Status and Power**, (der.) Margaret Scotford Archer and Salvador Giner, London. Weidenfeld and Nicholson.
- Mumcu, Ahmet, 1963, **Osmanlı Devletinde Siyasetten Katl**, Ankara, Hukuk Fakültesi.
- 1971, **Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, Hukuk Fakültesi.
- 1986, **Divan-ı Hümayun**, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları.
- Mumcu, Uğur, 1975a, **Suçlular ve Güçlüler**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- 1975b, "Bir Anayasa Koruyucusunun Öyküsü ve Düşünceleri", **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1975,
- 1984, **Papa, Mafya, Ağca**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- 1996a, **Rabıta** (20. baskı), Ankara, um:ag Vakfı Yayınları.
- 1996b, **Tarikat, Siyaset, Ticaret** (21. baskı), Ankara, um:ag Vakfı Yayınları.
- 1996c, **Kürt İslam Ayaklanması** (21. baskı), Ankara, um:ag Vakfı yayınları.
- Müderrişoğlu, Alptekin, 1974, **Kurtuluş Savaşımızın Mali Kaynakları**, Ankara, Maliye Bakanlığı,
- Müderrişoğlu, Okan, 1997, "Türkiye'nin Mali Haritası", **Sabah**, 27 Temmuz, 1997.
- Nadi, Nadir, 1965, **Perde Aralığından**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaacılık ve Gazetecilik A.Ş.
- Nadi, Yunus, 1955a, **Ali Galip Hâdisesi**, İstanbul, Sel Yayınları.
- 1955b, **Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da**, İstanbul, Sel Yayınları.
- 1955c, **Çerkes Etem Kuvvetlerinin İhaneti**, İstanbul, Sel Yayınları.
- Nalbantoğlu, Ünal, 1975, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Surplus Ürün ve Kent Ekonomisi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri** (der.) Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu.
- Niyazi, Resneli, 1975, **Balkanlarda Bir Gerillacı** (bugünkü dile çeviren: İhsan Ilgar), İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Oba, Ali Engin, 1995, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Oberling, Pierre, 1982, **The Road to Bellapais**, New York, Columbia University Press.
- Oktay, Cemil, 1983, **Yükselen İstemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Okyar, Osman, 1973, "Turkish Industrialization Policies", **Foreign Policy**, vol. III. no. 4
- Ortaylı, İlber, 1983a, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yayınları.
- 1983b, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Oran, Baskın, 1977, **Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği**, Ankara, Işık Yayıncılık.
- 1988, **Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, Ankara, Dost Kitabevi.
- Oskay, Ülgen, 1983, **Geçiş Dönemi Tipi Olarak Zonguldak Kömür Havzası Maden İşçisi**, İzmir, E.Ü. Edebiyat Fakültesi.
- Ozankaya, Özer, 1971, **Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1993, (5.Basım) **Türkiye'de Laiklik, Atatürk Devrimlerinin Temeli**, İstanbul, Cem Yayınevi.

- Ökçün, Gündüz A., 1970, **Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1971a, **Türkiye İktisat Kongresi**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1971b, **1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1972, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt XXVII, no. 1.
- 1973, **1909-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler**.
- 1982, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Öke, Mim Kemal, 1992, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ökte, Faik, tarihsiz, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi.
- Ölçen, Ali Nejat, 1995, **Ecevit Çemberinde Politika**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Öncü, Ayşe, 1973, "City Size and Occupational Structure in Turkey", **Marmaris, Sosyal Bilimler Derneği**.
- Öner, Oğuz, 1972, "Üçüncü Planın Kalkınma Modeli: Bağımlı Hizmet Toplumuna Geçiş", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt XXVII, no. 1.
- Örnek, Sedat Veyis, 1971, **Etnoloji Sözlüğü**, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
- Örtülü, Erdoğan, 1966, **Üç İhtilâlin Hikâyesi**, Ankara, Ayyıldız Matbaası.
- Öymen, Altan, 1975, "Ecevit Kıbrıs'ı Anlatıyor", **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1975.
- Öz, Erdal, 1993, **Gülünün Solduğu Akşam** (19. baskı), İstanbul, Can Yayınları.
- Özalp, Kâzım, 1971, **Millî Mücadele**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Özbay, Ferhunde, 1984, "Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişmelerinin Aile İşlevlerine Yansıması", **Türkiye'de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Özbudun, Ergun, 1966, **The Role of Military in Recent Turkish Politics**, Cambridge, Massachusetts, Center For International Affairs, Harvard University.
- 1974, "Sosyal Değişim ve Oy Verme Davranışları: 1973 Genel Seçimleri", **Özgür İnsan**, no. 15.
- 1975, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma**, Ankara, Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özdemir, Veli, (Yayına Hazırlayan) 1997, **İfade Tutanakları, Susurluk Belgeleri**, İstanbul, Scala Yayıncılık & Tanıtım A.Ş.
- Özden, Yekta Güngör, 1995, "Yeni Önsöz", **T.C. Anayasası** (2. baskı), Ankara Seçkin Yayınevi.
- Özek, Çetin, 1968, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Özgür, Özlem, 1972, **100 Soruda Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Özkan, Tuncay, 1993, **Kıyamet Mahkemesi, Duydunuz mu? Elli Trilyonunuz Çalındı**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- 1996, **Parsadan Hikâyesi, Cumhuriyet Tarihindeki Örtülü Ödenek Yolsuzlukları**, İstanbul, A.D. Yayıncılık.
- Özkök, Rüknu, 1971, **Düzce-Bolu İsyanları**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Özütün, Erdoğan, 1980, **Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, İller İtibariyle**, Ankara, D.İ.E.
- 1988, **Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı, 1979-1986**, İstanbul, İstanbul Sanayi Odası.
- Öztuna, Yılmaz T., 1964, **Türkiye Tarihi**, 12 cilt, İstanbul, Hayat Kitapları.
- Pamuk, Şevket, 1984, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Ankara, Yurt Yayınları.
- 1988, "İkinci Dünya Şavaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Dönüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (der.) Şevket Pamuk, Zafer Toprak, İstanbul Yurt Yayınları.

- 1994, **Osmanlı Ekonomisinde Bağlılık ve Büyüme, 1820-1913** (2. Baskı), İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Payaslıoğlu, Arif, 1961, **Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Petrol-İş, 1997, **Petrol-İş Yılı 95/96**, İstanbul, Petrol-İş Sendikası.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, 1974, **Jöntürkler** (çev.) Mazlum Beyhan; Ayşe Hacıhaşanoğlu, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Piar-Gallup, 1997, **Profil, 97, Türkiye**, İstanbul, Piar-Gallup.
- Pirenne, Henri, 1984, **Hız, Muhammed ve Charlemagne** (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Pope, Nicole; Pope, Hugh, 1997, **Turkey Unveiled, Atatürk and After**, London, John Murray.
- Poyraz, Ergün, 1996, **Refah'ın Gerçek Yüzü**, Ankara, Poyraz Yayınevi.
- Price, Philips M., 1961, **A History of Turkey**, London, George Allen and Unwin Ltd.
- Rasim, Ahmet, 1968, **Osmanlı Tarihi**, (der.) İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Robinson, Richard D., 1965, **The First Turkish Republic**, Massachusetts, Harvard University.
- Rodinson, Maxime, 1969, **İslamiyet ve Kapitalizm**, (çev.) Orhan Suda, İstanbul, Gün Yayınları.
- Rozaliyev, Y., 1970, "27 Mayıs Sonrası Kapitalist Gelişme ve Sınıf Mücadeleleri", **Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavga-ları**, (çev.) G. Bozkaya; M. Anibal, İstanbul, Ant Yayınları.
- Rustow, Dankwart A., 1965, "Turkey; The Modernity of Tradition", **Political Culture and Political Development**, (der.) Lucian W. Pye and Sidney Verba, Princeton, Princeton University Press.
- 1970, "The Military in Turkey", **Political Modernization in Japan and Turkey**, (der.) Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, Princeton, Princeton University Press.
- 1973, "The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective", **Social Change and Politics, in Turkey**, (der.) Kemal H. Karpat, Leiden, E. J. Brill.
- Sabis, Ali İhsan, 1943, **Harb Hatıralarım** (1), İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Sakaoğlu, Necdet, 1984, **Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı**, Ankara, Yurt Yayınları.
- 1992, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Sander, Oral, 1992, "Değişen Dünya Dengelerinde Türkiye", **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye** (2. Baskı), Yayına Hazırlayan, Sabahattin Şen, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Saran, Nephân, 1975, **Üniversite Gençliği**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi.
- Sarc, Ömer Celâl, 1940, **Tanzimat Ve Sanayimiz**, İstanbul, Maarif Basımevi.
- 1944, **Türkiye Ekonomisinin Genel Esasları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Sariibrahimoğlu, Lale, 1997, **Kurt Kapanında Kısır Siyaset, Gizli Belgelerle Boru Hattı Bozgunu**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Sayarı, Sabri, 1994, "İslam, Laiklik ve Demokrasi" (Türkiye Örneğinde Perspektifler), Y. Fincancı, A. A. An-Na'im, R. Schulze, J. Esposito, R. Çakır, N. Göle, S. Sayarı, F. Koru, M. Zonis, İ. Ahmed, K. Patzold, **İslam ve Demokrasi**, İstanbul, TÜSES Vakfı.
- Scott, Richard B., 1968, **The Village Headman in Turkey**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Sel Yayınları, 1965, **Yalanlarından Hatıralar**, İstanbul, Sel Yayınları.
- Selçuk, İlhan, tarihsiz, **Mustafa Kemal'in Saati**, İstanbul, Kitapçılık, Ticaret Limited Şirketi.
- 1993, **Ziverbey Köşkü** (13. Baskı), İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- 1995, **Duvarın Üstündeki Tilki** (3. baskı), İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- 1996, **İskele Sancak, Sol-Sağ-Şeriat** (2.Baskı), İstanbul, Çağdaş Yayınları.

- Selek, Sabahattin, 1973, **Anadolu İhtilali**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- 1975, "İnönü-Atatürk Ayrılığı", **Milliyet**, 4 Ocak.
- Sencer, Muammer, 1971, **Toprak Ağalığının Kökeni**, İstanbul, Tel Yayınları.
- 1974, **Osmanlılarda Din ve Devlet**, İstanbul, Erk Yayınları.
- Sencer, Muzaffer, 1969, **Osmanlı Toplum Yapısı**, İstanbul, Ant Yayınları.
- 1974, **Türkiye'de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar**, İstanbul, May Yayınları.
- Sencer, Oya, 1969a, **Türkiye'de İşçi Sınıfı**, İstanbul, Habora Kitabevi.
- 1969b, **Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi**, İstanbul, Habora Kitabevi.
- Sertel, M. Zekeriya, 1968, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Yayılcık Matbaası.
- Sertel, Sabiha, 1969, **Roman Gibi**, İstanbul, Ant Yayınları.
- Serter, Nur, 1997, **Dinde Siyasal İslam Tekeli**, İstanbul, Sarmal Yayınevi.
- Seyhan Dünder, 1966, **Gölgedeki Adam**, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası.
- Sezer, Baykan, 1997, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Sherrill, Charles H., tarihsiz, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal**, (çev.) Alp Ilgaz, İstanbul, Kervan Kitapçılık.
- Silier, Oya, 1973, **1923-1935 Döneminde Türkiye'de Bankalar ve Bankacılık**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Sonyel, Salâhi R., 1987, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika** (2. Baskı), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sosyal Sigortalar Kurumu, 1974, **1973 Çalışma Raporu ve Bilançosu ile 1974 İş Programı**, Ankara, Sosyal Sigortalar Kurumu.
- 1975, **1974 İstatistik Yılı**, Ankara, Sosyal Sigortalar Kurumu.
- 1984, **1983 Çalışma Raporu**, Ankara, Sosyal Sigortalar Kurumu.
- Soysal, İlhami, 1975, **Günün İçinden**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Soysal, Mümtaz, 1973a, **Anayasa**, Ankara, Doğan Yayınevi.
- 1973b, "CHP-MSP Uzlaşması", **Yankı**, no. 136.
- 1974, **100 Soruda Anayasa'nın Anlamı**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1995, **Aklını Kıbrıs'la Bozmak**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Stirling, Paul, 1965, **Turkish Village**, New York, John Wiley and Sons.
- Sülker, Kemal, 1973, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- Sönmez, Mustafa, 1988, **Kırk Haramiler, Türkiye'de Holdingler** (3. baskı), İstanbul, Özlem Yayıncılık.
- Sucu, Mehmet Timuçin, 1995, **Halk Bunu Bilmesin**, İstanbul, Utay Yayınları.
- Şahin, Fadime, **Fadime Şahin'in Anıları**, İstanbul, AD Yayıncılık.
- Şahinler, Menter, 1996, **Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Şanda, Hüseyin Avni, 1970, **Reaya ve Köylü**, İstanbul, Habora Kitabevi.
- Şaylan, Gencay, 1974, **Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- 1994, **Değişim, Küreselleşme Ve Devletin Yeni İşlevi**, Ankara, İmge Kitabevi.
- Şen, Faruk, 1994, "Önsöz, Tüm Almanya'ya Merhaba", **Bizim Almanya**, Yabancılar Sorunu Üzerine **Merhaba** Gazetesi'nden Derleme, Ulm, Almanya, Merhaba Yayınları.
- 1998, "Almanya'da 47 bin Türk İşadamı Var", **Hürriyet**, 30 Ocak, 1998.
- Şen, Faruk; Goldberg, Andreas; Öz, Güray; 1996, **Almanya'da Ayrımcılık, Federal Alman İş Piyasasında Türklere Yönelik Ayrımcılık**, Köln, Almanya, Önel Yayınevi.

- Şen, Faruk; Öz, Güray; İyidirli, Ahmet; 1996, **Federal Almanya'da Türklerin Kültürel Sorunları**, Köln, Önal Verlag.
- Şenyapılı, Tansı, 1978, **Bütünleşmemiş Kentler Nüfus Sorunu**, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- 1981, **Gecekondu, "Çevre" İşçilerin Mekânı**, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Taçalan, Nurdoğan, 1970, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Talas, Cahit, 1960, **Türkiye Cumhuriyetinde Sosyal Politika Meseleleri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1961, **İçtimai İktisat**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Tan, 14 Kasım 1983, "Turgut Özal Hayat Hikâyesini Gölge Adam'a anlattı".
- Talu, Umur, 1996, **Bir Devrin Mektuplu Dobra Dobra Tarihi, Uçuran Bey Postanesi**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Tansu, Samih Nafiz, 1969, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul, Ararat Yayınevi.
- Tanyeri, İbrahim, 1975, **Türkiye'de İstihdam ve İşsizlik Sorunu**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Tanyol, Cahit, 1970, **Sosyolojik Açından, Din, Ahlak, Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar**, İstanbul, Okat Yayınevi.
- Tayanç, Tunç, 1973, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Tekeli, İlhan, 1982, **Türkiye'de Kentleşme Yazıları**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- 1984, "Ekonomik Bunalımın ve Bunalımdan Çıkmak İçin Uygulanan Politikaların Toplumsal Sonuçları", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınları.
- 1997, "Türkiye Bağlamında Modernite Projesi ve İslam", **Türk İş Yılı, 1997, 1990'ların Bilançosu**, Ankara, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu.
- Tekeli, İlhan; Gülöksüz, Yiğit; Okyay, Tarık; 1976, **Gecekondu, Dolmuşlu İşportalı Şehir**, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, 1974, **1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- 1977, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- 1984, **Bahçeli Evlerin Öyküsü, Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması**, Ankara, Kent-Koop.
- 1988, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (der.) Şevket Pamuk, Zafer Toprak, İstanbul, Yurt Yayınları.
- 1993, **Türkiye ve Avrupa Topluluğu II, Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Tezcan, Mahmut, 1984, "Kuşaklar Arası Çatışmalar", **Türkiye'de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Terör ve Terörle Mücadelede Durum Değerlendirmesi**, 1983, Başbakanlık, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Thornburg, Max Weston; Spry, Graham; Soule, George, 1968, **Turkey, An Economic Appraisal**, New York, Greenwood Press.
- Timur, Serim, 1972, **Türkiye'de Aile Yapısı**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Timur, Taner, 1968, **Türk Devrimi**, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1971, **Türk Devrimi ve Sonrası**, Ankara, Doğan Yayınevi.
- Toker, Metin, 1966, **İsmet Paşayla 10 Yıl (1957-1960)**, Ankara, Akis Yayınları.
- 1967, **İsmet Paşayla 10 Yıl (1960-1961)**, Ankara, Akis Yayınları.
- 1968, **Şeyh Sait ve İsyanı**, Ankara, Akis Yayınları.

- 1971a, **Türkiye'nin Üzerinde 1945 Kâbusu**, Ankara, Akis Yayınları.
- 1971b, **Solda ve Sağda Vuruşanlar**, Ankara, Akis Yayınları.
- Tokgöz, Erdinç, 1973, **Sanayileşmede Büyüme Kutupları ve Türkiye**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Tokgöz, Oya, 1982, **Televizyon Reklamlarının Anne-Çocuk İlişisine Etkileri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1984, "Kentlerde Kitle Haberleşme Araçları ve Ailenin Tüketim Biçimleri", **Türkiye'de Ailenin Değişimi**, Ankara, Türk Sosyal Bilimleri Derneği.
- Tonguç, Engin, 1970, **Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç**, İstanbul, Ant Yayınları.
- Toprak, Metin, 1996, **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler, 1980-1995**, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Toprak, Zafer, 1982, **Türkiye'de "Milli İktisat"**, Ankara, Yurt Yayınları.
- 1988, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar, (1923-2000)**, (Der.) Şevket Pamuk, Zafer Toprak, İstanbul, Yurt Yayınları.
- Topuz, Hıfzı, 1973, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- 1975, **Konuklar Geçiyor**, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- Topuz, Hıfzı; Ünsal, Hüsamettin, 1984, **Cumhuriyetin Beş Dönemeci**, İzmir, Sergi Yayınevi.
- Truman, Harry S., 1965, **Years of Decisions**, New York, The New American Library.
- Tuna, Korkut, 1981, **Yurt Dışına İşçi Gönderme Olayının Sosyolojik Eleştirisi**, İstanbul, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.
- Tunaya, Tarık Zafer, 1962, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları.
- 1959, **Hürriyetin İlanı**, İstanbul, Baha Matbaası.
- 1970, **Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri**, İstanbul, Baha Matbaası.
- Tuncer, Hüner, 1995, **Eski ve Yeni Diploması**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Tunçay, Mete, 1967, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1974, "Nüfus Sayımlarında Ana Dil Dağılımı", **Yeni Halkçı**, 16 Temmuz
- 1981, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1929-1931**, Ankara, Yurt Yayınları.
- Tunçkanat, Haydar, 1975, **İkili Anlaşmaların İçyüzü**, İstanbul, Tekin Yayınevi.
- Turan, İlter, 1973, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 29, no. 1-4.
- Turner, Victor, 1974, **Dramas, Fields and Metaphors**, Ithaca, Cornell University Press.
- Tuşalp, Erbil, 1993, **Plastik Papatya Kokusu**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1994, **Şeriat A.Ş.**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1995, **Çürüme**, İstanbul, Papirüs Yayınları.
- Tümertekin, Erol, 1973, **Urbanization and Urban Functions in Turkey**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.
- Türel, Oktar, 1984, "Ekonomik İstikrar Programlarına Genel Bir Bakış", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınevi.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, 1973, **50. Yılda Hür Teşebbüs**, İstanbul, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- TÜSİAD, tarihsiz, İstanbul, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti, 1934, **Tarih IV**, İstanbul, Devlet Matbaası.
- Türkay, Orhan, 1960, **Türkiye Nüfusu**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Türkgeldi, Ali Fuat, 1951, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- T.C. Çalışma Bakanlığı, tarihsiz, **50 Yılda Çalışma Hayatımız**, Ankara, T.C. Çalışma Bakanlığı.
- Türk-İş 1997, **Türk İş Yılı, 97, 96'dan 97'ye Değişim Dinamikleri**, Ankara Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu.

- T.B.M.M., 1997, **10/89,110,124,125 ve 126 Esas Numaralı Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, Ankara, T.B.M.M.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, tarihsiz, **Yurtdışı Göç Hareketleri Vatandaş Sorunları**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı.
- T.C. Kültür Bakanlığı, 1995, **Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması**, (Araştırmayı yapan, SLAR Uluslararası Araştırma Şirketi) Yayına Hazırlayan, Büşra Ersanlı Behar, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- T.C. Maliye Bakanlığı, 1983, **Yıllık Ekonomik Rapor**, Ankara, Maliye Bakanlığı.
- 1993, **1993 Yıllık Ekonomik Rapor**, Ankara, Maliye Bakanlığı.
- 1996, **1995 Yıllık Ekonomik Rapor**, Ankara, Maliye Bakanlığı
- T.C. Resmi Gazete, 1960, 28 Nisan, no. 10491.
- 1973, 31 Ekim, no. 14698.
- 1976, 31 Ocak, no. 15485.
- 1978, 12 Aralık no. 16487.
- 1983, 14 Kasım, no. 18221.
- 1984, 26 Mayıs, no. 18412.
- 1984, 16 Haziran, mükerrer, no. 18433.
- 1995, 25 Temmuz 1995, sayı 22354, mükerrer.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 1973, **50 Yılda Türk Sanayii**, Ankara, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, 1974, **Ticaret Bakanlığı ve 50. Yıl**, Ankara T.C. Ticaret Bakanlığı.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, 1980, "Dış Ticaret Genel Sekreterliği, Değerlendirme Genel Müdürlüğü Yayınları", Teksir, Ankara, Ticaret Bakanlığı.
- Türkiye İşçi Partisi Programı**, 1964, İstanbul, Ersa Matbaacılık Koll. Şti. Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Yönetim Kurulu.
- 1974, **Avrupa Ekonomik Topluluğuna Geçiş Dönemi Şartları Hakkında Öneriler**, Ankara, Odalar Birliği.
- Tütengil, Cavit Orhan, 1969, **Türkiye'de Köy Sorunu**, İstanbul, Kitaş Yayınları.
- 1971, **Az Gelişmenin Sosyolojisi**, Ankara, Toplum Yayınevi.
- Ulay, Sıtkı, 1968, **Harbiye Silah Başına**, İstanbul, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları.
- Ulagay, Osman, 1984, **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, İstanbul, Hil Yayınevi.
- 1987, **Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken, Kim Kazandı, Kim Kaybetti**, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- 1997, "Çiller olayı topluma ayna tuttu", **Milliyet**, 13 Temmuz 1997.
- Uluatam, Aynur; Aysun, Cengiz, 1975, **Dünya Ekonomisindeki Gelişmeler**, Ankara, D.P.T.
- Unan, Nimet, 1959, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- United Nations, 1971, **A Concise Summary of World Population Situation in 1970**, New York, United Nations Population Studies.
- Uras, Güngör, 1969, **Türkiye'de Küçük Sanayi ve El Sanatları**, Ankara, D.P.T.
- Us, Asım, 1964, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, İstanbul, Vakıf Matbaası.
- 1966, **1930-1950**, İstanbul, Vakıf Matbaası.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 1949, **Osmanlı Tarihi II**, Ankara Türk Tarih Kurumu.
- 1967, **Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 1972, **Osmanlı Tarihi I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

- Üçok, Coşkun; Mumcu, Ahmet; Bozkurt Gülnihal, 1996, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınevi.
- Ülman, Haluk, 1961, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Üner, Sunday, 1974, "The Labour Force", **The Population in Turkey**, Ankara, Nüfus Etütleri Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi.
- Ünsal, Engin, 1997, **Türk İşçi Hareketi Üzerine Sendika Yazıları, Hedefini Vuramayan Ok, Türk Sendikacılığı**, İstanbul, Boyut Kitapları.
- Ünsal, Niyazi, 1996, **Terör Olgusu ve Türkiye Gerçeği**, Ankara, Dönüşüm Yayın Dağıtım.
- Ürnlü, Coşkun, 1975, **1938 Ticaret Sözleşmesi**, Ankara, D.P.T.
- Üstünel, Besim, 1984, "Türkiye Üyeliği Geciktirecek Formüllere İtibar Etmemelidir", **Ekonomide Diyalog**, Yıl 2, Sayı 6, Eylül 1984, s. 3-33.
- Vakıfbank, tarihsiz, **Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri**, Ankara, Vakıflar Bankası.
- Varlıer, Oktay, 1978, **Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü**, Ankara, D.P.T.
- Wallerstein, Immanuel, 1980, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy, Some Questions For Research", Osman Okyar ve Halil İnalçık, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1871-1920**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
- Webster, Donald Everett, 1939, **The Turkey of Atatürk**, Philadelphia, The American Academy of Political and Social Science.
- Weiker, Walter, F., 1963, **The Turkish Revolution: 1960-1961**, Washington, The Brookings Institution.
- 1973, **Political Tutelage and Democracy in Turkey**, Leiden, E. J. Brill.
- Yalçın, Soner; Yurdakul, Doğan, 1997, **Reis, Gladio'nun Türk Tetikçisi**, İstanbul, Öteki Yayınevi.
- Yalman, Ahmet Emin, 1938, **Gerçekleşen Rüya**, İstanbul, Tan Matbaası. **Yankı**, 1973, no. 135.
- Yasa, İbrahim, 1962, **Türkiye'de Kız Kaçırma Gelenekleri ve Bununla İlgili Bazı İdari Meseleler**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- 1966, **Ankara'da Gecekondu Aileleri**, Ankara, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü.
- 1971, "Ankara Gecekondularında Kentleşme", **Şehirciliğimizin Bazı Genel ve Özel Sorunları**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1973, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- 1979, **Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme**, Ankara, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Yavuz, Fehmi, 1958, "Şehirlerimizin Büyümesi ve Bölge Planlılığı", **İkinci İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1969, **Din Eğitimi ve Toplumumuz**, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Yavuz, Fehmi; Keleş, Ruşen; Geray, Cevat, 1973, **Şehircilik**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Yavuzer, Haluk, 1982, **Çocuk ve Suç**, İstanbul, Altın Kitaplar.
- 1984, **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul, Altın Kitaplar.
- Yazan, Ümid Meriç, 1997, "Türkiye'de Kadın ve Sosyo-Ekonomik Analizi", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi-4. Sayı, 1993-1995, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Yediyıldız, Bahaeddin, 1980, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", Osman Okyar ve Halil İnalçık, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.

- Yener, Samira, 1970, **1960-1965 Döneminde Köyden Şehire Göçler**, Ankara, D.P.T.
- Yerasimos, Stefanos, 1975, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, İstanbul, Gözlem Yayınları.
- Yetkin, Çetin, 1970, **Türkiye’de Soldaki Bölünmeler**, Ankara, Toplum Yayınevi.
- 1974, **Türk Halk Hareketleri ve Devrimler II**, İstanbul, May Yayınları.
- 1983, **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi**, İstanbul, Altın Kitaplar.
- 1994, **12 Eylül’de İrtica, Niçin ve Nasıl Gelişti?**, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Yörükan, Turhan; Yörükan, Ayda, 1966, **Şehirleşme, Gecekondu ve Konut Politikası**, Ankara, İmar ve İskân Bakanlığı, Mesken Genel Müdürlüğü.
- Yörükoğlu, Atalay, 1983, **Değişen Toplumda Aile ve Çocuk**, Ankara, Aydın Kitabevi.
- Yusuf Has Hâcib, 1974, **Kutadgu Bilig**, (çev.) Reşid Rahmeti Arat, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Yücekök, Ahmet, 1971, **Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- 1972, **Türkiye’de Dernek Gelişimleri**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Yücel, Asuman, 1970, **The Squatter Areas and Their Employment Problems with Special Reference to the City of Ankara**, Ankara, D.P.T.
- Yüceuluğ, Ratip, 1959, **Rakamların Işığı Altında 100.000 ve Daha Fazla Nüfuslu Şehirlerde, Aile, Mesken ve Kira Durumu**, Ankara, Ankara Hukuk Fakültesi.

DİZİN

- Abadan, Nermin, 325, 628
Abadan, Yavuz, 77, 78
Abdülaziz, 112
Abdülhamid, 20, 55, 67, 68, 77, 132, 145
Abdülmecid Efendi, 96, 112
Ağaoğlu, Ahmet, 140, 141
Ağaoğlu, Samet, 92, 145, 153, 154
Ağar, Mehmet, 279
Ahmad, Feroz, 68
Ahmed III., 64
Akalin, Cüneyt, 505
Akar, Rıdvan, 226, 278, 569
Akarlı, Engin, 348
Akat, Asaf Savaş, 120
Akbal, Oktay, 198, 199, 653
Akbulut, Yıldırım, 224
Akçura, Yusuf, 63, 444
Akdağ, Mustafa, 49, 50, 51, 56, 58, 59, 63, 343
Akgüç, Öztin, 429, 430
Aksoy, Suat, 59
Aksoy, Muammer, 225, 261
Akşener, Meral, 291
Aktan, Coşkun Can, 563
Akyol, Kürşat, 297
Akyol, Taha, 66
Albay Sadık, 133
Albert, Michel, 414
Alemdar, Korkmaz, 213
Ali Galip, 85
Ali Kemal, 85
Ali Rıza Paşa, 87
Alkan, Türker, 210
Allen, Henry E., 121
Alparslan, 22, 49
Alpay, Şahin, 693
Altan, Ömer Zühtü, 632
Altuğ, Kurtul, 176
Altuğ, Tacettin, 327
Ansay, Tuğrul, 585, 617
Aralov, S., 351
Arar, İsmail, 99, 148, 356, 357
Arı, Oğuz, 135, 566
Arıkan, Saffet, 535
Armaoğlu, Fahri, 448, 455
Aslandaş, Alper Sedat, 252
Aşırım, Adil, 273
Atabek, Erdal, 333
Atalay, Beşir, 585, 589
Atatürk, Mustafa Kemal, 15, 17-19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 34, 49, 55, 69, 71, 72, 77-103, 105-123, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 156, 161, 170, 171, 175, 177, 180, 182, 190, 191, 193, 194, 196, 199, 203, 213, 236, 237, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 282, 298, 299, 301, 308, 309, 310, 312, 313, 319, 349, 350, 351, 422, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 460, 483, 500, 507, 508, 521, 585, 610, 611, 612, 651, 653, 665, 666, 669, 670, 673, 675, 677, 682, 688, 690
Atay, Fali Rıfkı, 138
Ateş, Nevin Yurdsever, 138
Ateş, Toktamış, 120, 496, 542
Attalides, M., 347
Avcıoğlu, Doğan, 68, 168, 351, 353, 447, 461, 679, 680
Ayata, Sencer, 622
Aybar, Mehmet Ali, 165, 168
Aybars, Ergun, 89
Aybay, Rona, 157
Aydemir, Şevket Süreyya, 68, 77, 81, 85, 88, 94, 98, 119, 123, 142, 144, 146, 153, 349, 352, 353, 358, 451, 458, 459
Aydemir, Talât, 162, 163, 651
Aysan, B., 229
Aysun, Cengiz, 491
Ayten, Muzaffer, 277
Aytul, Turhan, 183
Aytür, Memduh, 496
Aziz, Aysel, 589
Bağdadioglu, Enis, 635
Bağış, Ali İhsan, 347
Bailey, Frank Edgar, 345
Balaman, Ali Rıza, 616
Balbay, Mustafa, 297
Balcı, Ergun, 500, 511
Baltacıoğlu İsmayıl Hakkı, 538
Baransel, Ali K., 190
Barbaros Hayrettin, 53
Barkan, Ömer Lütifi, 59, 61, 522
Başak, Zafer, 485, 493
Başaran, Fatma, 599
Başgöz, İlhan, 534, 535, 537
Bauer, Otto, 311
Bayar, Celâl, 24, 68, 135, 145, 146, 147, 148, 157, 180, 358, 612, 670, 671, 672, 675
Baydar, Mustafa, 79, 112
Baykal, Bekir Sıtkı, 88
Baykal, Deniz, 27, 218, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 293, 294, 327, 416, 421, 434
Baykara, Zeyyat, 190
Bayur, Yusuf Hikmet, 77
Bekir Sami, 448, 449
Bekman, Sevda, 600
Belli, Mihri, 168
Bellini, 22

- Berkes, Niyazi, 56, 61, 64, 66, 67, 69, 538
- Berksoy, Taner, 153, 361, 425, 426, 427, 428, 594, 595
- Berktaş, Halil, 59
- Beşikçi, İsmail, 614
- Beyazıt, Sema, 585, 589
- Beyazıt II., 53
- Bezirci, Asım, 229
- Bıçakçı, Baskın, 252
- Bilge, Ali, 270
- Bilsel, Cemil, 445
- Birand, Mehmet Ali, 36, 155, 185, 197, 215, 329, 330, 467, 499
- Birgit, Orhan, 277
- Boran, Behice, 352, 458
- Boratav, Korkut, 352, 417, 425, 637, 638
- Boratav, Pertev Naili, 538
- Bowen, H., 60
- Bozarslan, Mehmed Emin, 616
- Bozbeyli, Ferruh, 184, 224
- Bozkurt, Ömer, 658
- Bozkurt, Ünal, 491
- Bölügiray, Nevzat, 221, 316
- Braudel, Fernand, 53
- Brock, B., 450
- Bucak, Mehmet Celal, 302, 303
- Bucak, Sedat, 278
- Bulut, Faik, 280, 288, 623, 624
- Bulutay, Tuncer, 418, 553, 637, 638, 639, 640
- Bulutoğlu, Kenan, 372, 425, 483, 488, 495
- Burke, E., 311
- Calp, Necdet, 218, 223, 265
- Can, Murat, 507
- Can-Engin, Hatice, 507
- Carr, E. H., 311
- Cebesoy, Ali Fuat, 80, 94, 99, 112, 138, 139, 448
- Celasun, Merih, 416, 417, 419, 420, 421, 427, 431, 637, 638
- Cem, İsmail, 57, 173
- Cem Sultan, 53
- Cemal, Hasan, 218, 220, 221, 223
- Cemal Paşa, 445
- Chambers, Richard L., 657
- Chicherin, 447
- Churchill, 455, 457
- Cillov, Haluk, 523
- Cindoruk, Hüsametdin, 263, 275, 293
- Civan, Engin, 226
- Coles, Paul, 60
- Coşar, Nevin, 119
- Coşkun, Alev, 83, 84, 288
- Coşkun, Atilla, 225
- Coşkun, Bekir, 295
- Cömert, Bedrettin, 187, 539
- Cuellar, Perez, 468
- Cunning, Stratford, 341
- Curzon, 97, 299, 300, 450, 488
- Çağlayan, İhsan Sabri, 190, 288, 499
- Çakır, Ruşen, 180, 225, 230, 231
- Çakmak, Fevzi, 78, 148
- Çalışlar, Oral, 178, 653
- Çandar, Cengiz, 308
- Çandarlı Halil Paşa, 17, 52
- Çaplı, Bülent, 155
- Çatlı, Abdullah, 278, 279
- Çavdar, Tevfik, 341, 347, 413
- Çekirge, Fatih, 282
- Çelebi, Nilgün, 553
- Çelebi Sultan Mehmed, 51
- Çelik, Edip, 461
- Çerkes Etem, 91, 92, 103, 138
- Çetin, Hikmet, 267, 268
- Çetinkaya, Hikmet, 225, 226
- Çiller, Tansu, 24, 27, 220, 221, 254, 263-280, 282, 289-294, 306, 318, 319, 333-336, 390, 393, 416, 417, 420-422, 426, 427, 428, 434, 469, 470, 471, 498, 649, 654, 655, 656, 659, 664, 668, 673, 675
- Çimen, Nesimi, 229
- Çölaşan, Emin, 187, 197, 219, 292, 369, 372, 373, 425
- Dağlarca, Fazıl Hüsni, 107
- Dalan, Bedrettin, 263
- Damat Ferit, 81, 83, 87, 88, 298, 446
- Davison, Roderic H., 55, 64
- Dedeoğlu, Beril, 500
- Demirel, Süleyman, 24, 32, 34, 164, 166, 170, 171, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 189, 197, 218, 219, 222, 227, 228, 248, 249, 251, 252, 254, 263, 264, 267, 271, 273, 282, 286, 288, 289, 293, 294, 316, 325, 333, 334, 335, 365, 372, 390, 417, 421, 427, 433, 472, 490, 499, 535, 655, 668, 671, 672, 673, 675
- Denktaş, Rauf, 468, 472
- Deny, Jean, 98
- Deutsch, K., 311
- Dewey, 535
- Divitçioğlu, Sencer, 57
- Dodd, C. H., 164, 165
- Doğan, Yalçın, 186, 197, 270
- Doğan, H. Cem, 14, 524, 529
- Doğramacı, İhsan, 539, 541, 542
- Donat, Yavuz, 218, 224, 225
- Dörtkardeş, İhsan, 297
- Duman, Şenay, 487
- Dursun, Turan, 225, 261
- Duruy, Victor, 537
- Dündar, Can, 155
- Ecevit, Bülent, 32, 38, 121, 166, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 219, 227, 250, 251, 252, 265, 270, 271, 272, 274, 293, 294, 325,

- 327, 328, 329, 334, 418,
490, 619, 628, 652
- Ekinci, Oktay, 276
- Ekşi, Aysel, 211
- Eldem, Vedat, 342, 343, 346
- Elekdag, Şükrü, 463
- Eliçin, Emin Türk, 119, 120
- Emecen, Feridun, 52
- Emeç, Çetin, 225, 261
- Emrealp, Sadun, 649
- Enver Paşa, 68, 78, 94, 134,
135, 445
- Erbakan, Necmettin, 32, 40,
183, 190, 227, 248, 250,
252, 254, 260, 265-295,
318, 319, 334, 335, 393,
420, 428, 499, 624, 649,
654, 655, 656, 664, 668
- Erdem, Kaya, 373, 554
- Erdentuğ, Nermin, 585, 586
- Erder, Necat, 260, 282, 526,
527, 691, 692
- Erder, Sema, 272, 563, 565,
569, 570, 571, 572, 573,
574, 577, 578, 579, 592,
593, 596
- Erder, Türköz, 599
- Erdoğan, İrfan, 213
- Erdost, Cevdet, 376
- Erel, Nursun, 270
- Eren, Nuri, 456
- Erez, Yalım, 289
- Ergil, Doğu, 201, 204
- Ergun, Doğan, 117
- Erikan, Celâl, 610
- Erim, Nihat, 175, 176, 177,
178
- Erkanlı, Orhan, 156, 157
- Eroğlu, Derviş, 469
- Eroğul, Cem, 145, 146, 147,
149, 153
- Ersel, Hasan, 553, 637, 639,
640
- Ertürk, Recep, 615
- Ertürk, Selâhattin, 201, 203
- Eryıldız, Semih, 181, 315
- Esener, Ali Fethi, 218
- Esin, Pars, 618
- Esmer, Yılmaz, 431, 637, 690,
691, 692
- Eversley, 54
- Evren, Kenan, 188, 189, 190,
191, 198, 199, 218, 219,
220, 221, 222, 223, 224,
253, 433, 470, 535, 653,
675
- Evrensel, Hakan, 308
- Falkenheim, 79
- Fatih Sultan Mehmed, 16, 17,
19, 22, 52, 53, 57, 64, 258
- Feyzioğlu, Turhan, 166, 190
- Fişek, Hamit, 431, 637
- Fişek, Kurthan, 631
- Fişek, Nusret, H., 597, 598
- Forsthooff, 465
- Franko, 245
- Friedman, M., 413
- Frey, Frederick W., 678
- Frow, 446
- Fukuyama, F., 414
- Gali, Butros, 468
- Galip, Reşit, 538
- Gaspıralı İsmail Bey, 444
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 134
- Gellner, E., 310, 311
- Gencer, A. İsmet, 155
- Genç, Süleyman, 169
- George, L., 450
- Georgeon, François, 444
- Geray, Cevat, 616
- Gevgilili, Ali, 58, 178
- Gibb, Hamilton, 60
- Goitein, S. D., 343
- Goldberg, Andreas, 506
- Goloğlu, Mahmut, 86, 87
- Göçek, Fatma Müge, 623
- Gökarp, Ziya, 117, 119, 123,
444, 538
- Gökbilgin, Mahmut Tayyip,
85
- Gökçe, Birsan, 571, 573, 590
- Gökmen, Yavuz, 219, 220,
221, 224, 225, 226, 292
- Gönlübol, Mehmet, 89, 448,
449, 457, 458, 459, 460,
464, 466
- Göymen, Korel, 580
- Göyünç, Nejat, 54, 59
- Gülarp, Haldun, 119
- Güldemir, Ufuk, 470
- Gülen, Fetullah, 287
- Güllülü, Sabahattin, 297
- Gülöksüz, Yiğit, 152
- Gülsün, İlhan, 501, 503
- Gültekin, Hasret, 229
- Gümüşpala, Ragıp, 160, 164
- Günaltay, Şemsettin, 148
- Günçe, Ergin, 353, 356
- Günday, A. Faik Hurşit, 355
- Gündüz, Asım, 77
- Gürel, Şükrü Sina, 468
- Güreş, Doğan, 335, 469
- Gürkan, Aydın Güven, 223,
264
- Gürler, Faruk, 178, 179
- Gürsel, Cemal, 156, 157, 159,
162, 166, 671, 675
- Güray, Tarık, 157
- Güvenç, Bozkurt, 52
- Harbord, 446
- Harris, George S., 460, 466,
489
- Hart, Charles W. M., 571
- Hatipoğlu, Tahir, 541
- Hazreti Muhammed, 60
- Hekimoğlu, İnci, 225, 278
- Hekimoğlu, Müşerref, 162
- Heper, Metin, 64, 69, 146, 575,
656, 657
- Herslag, Z. Y., 357, 358
- Hindering, Jan, 588
- Hitler, 455, 538
- Hobsbawm, Erik C., 312
- Hoca Tahsin Efendi, 537

- Hotham, David, 327
 Hourani, H. A., 344
 Humboldt, Horace, 97
 Huntington, Samuel, P., 42, 234-240, 510
 Ilıcak, Nazlı, 292
 Irmak, Sadi, 184, 251
 Irmak, Yakut, 570
 Issawi, Charles, 345, 348
 Işıklı, Alparslan, 627, 630
 İğdemir, Uluğ, 112, 113, 446
 İlhan, Attilâ, 441, 648
 İlkin, Selim, 142, 354, 356, 357, 500, 560, 611, 615
 İlkorur, Korkmaz, 428, 429
 İnalçık, Halil, 52, 56, 58, 59, 60, 348
 İnan, Afet, 120, 352, 353
 İnönü, Erdal, 219, 223, 228, 229, 254, 263, 264, 265, 267, 271, 304, 305, 306, 333, 390, 421, 673
 İnönü, İsmet, 34, 91, 93, 96, 97, 100, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 178, 244, 245, 246, 288, 299, 300, 301, 322, 325, 352, 361, 450, 454, 455, 465, 466, 488, 508, 612, 651, 657, 669, 670, 671, 675, 682
 İpekçi, Abdi, 165, 186, 351
 İyidirli, Ahmet, 501, 504, 507
 Jaeschke, Gothard, 88, 120
 Johnson, L. B., 465, 466
 Kaaim, 22
 Kabaailoğlu, Haluk, 499
 Kaçmazoğlu, H. Bayram, 173, 297
 Kafaoglu, Adnan Başer, 198
 Kâğıtçıbaşı, Çiğdem, 543, 600
 Kahraman, Ahmet, 226
 Kalaycıoğlu, Ersin, 431, 637, 690
 Kaleli, Lütfi, 276
 Kalemli, Mustafa, 273
 Kâmil Paşa, 134
 Kandemir, Feridun, 89
 Kandiyoti, Deniz, 570, 585, 599, 600
 Kansu, Mazhar Müfit, 88
 Kanunî Sultan Süleyman, 16, 49, 53, 54, 522
 Karabekir, Kâzım, 91, 99
 Karacan, Ali Naci, 97
 Karacaoglan, 583
 Karafakioğlu, Bedri, 539
 Karakaş, Cahit, 189
 Karal, Enver Ziya, 66, 67, 449, 450
 Karan, Muzaffer, 158
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 160
 Karayalçın, Murat, 264, 265, 267, 390, 393
 Karluk, Rıdvan S., 104, 198
 Karpat, Kemal H., 51, 63, 64, 67, 144, 147, 347, 609
 Kartal, Kemal, 566, 576
 Kaya, Ali Özcan, 566
 Kaynar, Uğur, 229
 Kazan, Şevket, 280
 Keleş, Ruşen, 199, 200, 201, 206, 210, 550, 551, 552, 553, 555, 560, 561, 565, 566, 567, 568, 571, 577
 Kemal, Mehmet, 178
 Kepenek, Yakup, 419, 432, 636
 Kerschensteiner, 535
 Keyder, Çağlar, 345
 Kılıç Ali, 82, 90
 Kılıç, Altemur, 460
 Kılıç, Yavuz, 426, 457
 Kılıçbay, Mehmet Ali, 59
 Kılınç, Kâzım, 505
 Kıray, Mübeccel Belik, 63, 232, 233, 234, 555, 569, 571, 588, 593, 599
 Kışlalı, Ahmet Taner, 122, 167, 173, 179, 309, 310, 596
 Kışlalı, Mehmet Ali, 296, 297, 301, 302, 303
 Kıvılcımlı, Hikmet, 168
 Kili, Suna, 65, 67, 109, 116
 Kinross, 68, 77
 Kirby, Fay, 535
 Kirişçi, Kemal, 298
 Klerides, 469
 Kocadağ, Hüseyin, 278
 Koç, Vehbi, 328, 433, 541
 Koçak, Asaf, 229
 Koçak, Bilal, 505
 Koçak, Cemil, 243
 Kongar, Bilgi, 7, 487
 Kongar, Emre, 184, 205, 211, 232, 259, 266, 276, 277, 278, 312, 429, 431, 449, 529, 552, 570, 571, 573, 586, 590, 594, 595, 601, 627, 637, 659, 667, 676
 Konaş, Mehmet, 585, 589
 Koraltan, Refik, 145, 146, 148
 Korkmazgil, Hasan Hüseyin, 129, 547
 Korutürk, Fahri, 179, 188, 189
 Kotku, Mehmet Zahit, 179
 Köknel, Özcan, 214
 Köksal, Erhan, 614
 Köprülü, Fuat, 49, 58, 145, 146, 154
 Kula, Onur Bilge, 507
 Kurmuş, Orhan, 71
 Kuruç, Bilsay, 418, 425
 Kut, Gün, 474
 Kut, Şule, 475
 Kuyaş, Nilüfer F., 590
 Küçük, Yalçın, 352, 369
 Küçükömer, İdris, 65, 66
 Küpeli, Bülent, 635
 Kürkçüoğlu, Ömer, 444, 452
 Lerner, Daniel, 679
 Levine, Ned, 552, 573, 589, 591

- Lewis, Bernard, 60, 69, 77, 82, 443
 Lewis, Geoffrey, 65, 77
 Liztman, 78
 Macmillan, 464
 Madenoğlu, Kemal, 585, 589
 Magnerella, Paul J., 588
 Mahmud Paşa, 17
 Mahmud Şevket Paşa, 68, 133, 134
 Mahmud II, 65, 350, 522
 Makarios, 464, 465, 467
 Malche, Albert, 538
 Mango, Andrew, 110, 295, 296, 308, 314, 473, 482
 Manisalı, Erol, 470, 471, 472
 Mardin, Şerif, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 66, 67, 73, 133, 231, 232, 609, 612
 Mehmet Âkif, 48
 Mehmet Ali Paşa, 237
 Melen, Ferit, 178, 179
 Menderes, Adnan, 21, 24, 34, 135, 136, 145, 146, 148, 149, 151, 154, 155, 156, 157, 167, 169, 173, 221, 222, 246, 247, 248, 334, 335, 357-364, 460, 651, 670, 671, 675
 Mill, J. S., 311
 Minibaş, Türkel, 342
 Mithad Paşa, 55
 Mitterand, Danielle, 302, 303, 304, 305, 306
 Moralı, Nail, 82
 Mouzelis, N., 347
 Mumcu, Ahmet, 52, 60, 89
 Mumcu, Uğur, 173, 176, 209, 225, 229, 253, 298, 299, 301
 Murad I, 50, 51
 Murad II, 51, 52, 258
 Mustafa IV, 65
 Müderrisoğlu, Alptekin, 102, 103
 Müderrisoğlu, Okan, 315
 Nadi, Nadir, 146
 Nadi, Yunus, 85, 91
 Nalbantoğlu, Ünal, 63
 Nâzım Hikmet, 515
 Nâzım Paşa, 134
 Nesin, Aziz, 229, 259
 Nevşehirli İbrahim Paşa, 64
 Niyazi, Resneli, 68
 Nizan, 304
 Noel, Emil, 499
 Nuri Said, 461
 Oba, Ali Engin, 444
 Oberling P., 467
 Oktay, Cemil, 544
 Okyar, Fethi, 99, 140, 141, 142, 143, 301
 Okyar, Osman, 352
 Okyay, Tarık, 152
 Orakoğlu, Bülent, 291
 Oran, Baskın, 118, 307, 311
 Orbay, Rauf, 99
 Orhan Bey, 50, 51
 Ortaylı, İlber, 117, 444
 Oskay, Ülgen, 573, 628
 Osman Bey, 49, 50, 69
 Ozankaya, Özer, 120, 616
 Ökçün, Gündüz A., 119, 346, 350, 351, 354, 483, 484, 626
 Öke, Mim Kemal, 301, 452
 Ökte, Faik, 356
 Ölçen, Ali Nejat, 184
 Öner, Oğuz, 297, 403
 Öner, Sevil, 297
 Örnek, Sedat Veyis, 589
 Örtülü, Erdoğan, 162
 Öymen, Altan, 183
 Öz, Erdal, 216
 Öz, Güray, 501, 504, 506, 507
 Özal, Turgut, 21, 23, 24, 26, 29, 30, 36, 37, 187, 197, 198, 218-227, 253, 254, 263, 264, 277, 279, 292, 316, 318, 319, 330-334, 335, 336, 372, 373, 375, 377, 380, 383, 389, 390, 393, 409, 411, 420, 421, 425, 426, 427, 433, 435, 469, 490, 493, 496, 567, 574, 593, 613, 619, 622, 623, 624, 629, 635, 645, 647, 649, 653, 654, 658, 659, 663, 667, 668, 673, 675
 Özalp, Kâzım, 89
 Özbay, Ferhunde, 586
 Özbay, Mehmet, 278
 Özbudun, Ergun, 156, 159, 181, 327
 Özdemir, Veli, 278, 292
 Özden, Yekta Güngör, 268
 Özden, Cevher, 197
 Özdiğer, Fahri, 190
 Özek, Çetin, 611
 Özgentürk, Jale, 226, 278, 569
 Özgür, Özlem, 616
 Özkan, Tuncay, 277, 415
 Özkök, Rükü, 89
 Özötün, Erdoğan, 557, 559
 Öztoran, Necdet, 220
 Öztuna, Yılmaz, 52
 Pamuk, Şevket, 341, 342, 343, 345, 346, 443, 615
 Papen, 455
 Parsadan, Selçuk, 277
 Payashoğlu, Arif, 620
 Peker, Recep, 147, 148
 Perinçek, Doğu, 291, 292
 Pestalozzi, 535
 Petrosyan, Yuri Aşetoviç, 68
 Pirenne, H., 53
 Polatkan, Hasan, 157
 Pope, Hugh, 303, 304, 463
 Pope, Nicole, 303, 304, 463
 Potemkin, 455, 456
 Poyraz, Ergün, 272
 Price, Philips M., 65
 Pulur, Hasan, 659

- Renan, Ernest, 311
 Robinson, Richard D., 359
 Rodinson, Maxime, 111
 Rogers, 470
 Romen Diyojen IV, 49
 Roosevelt, 457
 Rozaliyev, Y., 612
 Rostow, Dankward A., 67, 68, 148, 350

 Sabancı, 541
 Sabis, Ali İhsan, 445
 Saddam, 308
 Said-i Nursi, 139, 151, 231, 246
 Saka, Hasan, 148
 Sakaoglu, Necdet, 62, 534
 Salazar, 245
 Salih Paşa, 87
 Sampson, Nikos, 467
 Sander, Oral, 462
 Saracoğlu, Tevfik, 499
 Saraçoğlu, Şükrü, 455
 Saran, Nephân, 171
 Sarc, Ömer Celâl, 345, 522
 Sarıbrahimoğlu, Lale, 482, 483
 Sarmusak, K., 290, 291, 292
 Sarper, Selim, 457
 Savcı, Bahri, 541
 Sayarı, Sabri, 281
 Selçuk, İlhan, 310, 313, 325, 652, 653
 Selek, Sebahattin, 89, 446, 612
 Selim III, 64, 350
 Sencer, Muammer, 57, 62
 Sencer, Muzaffer, 59, 326, 566, 652
 Sencer, Oya, 145, 626
 Sertel, M. Zekeriya, 146
 Sertel, Sabiha, 146
 Serter, Nur, 225, 272
 Sertoğlu, Sedat, 183
 Seyhan, Dündar, 156
 Seyit Abdülkadir, 298

 Sezer, Baykan, 53
 Sezgin, İsmet, 263, 275, 293
 Sherrill, Charles H., 79
 Shorter, Frederick, 597
 Silier, Oya, 354
 Sirer, Reşat Şemsettin, 535, 538
 Sonyel, Salâhi R., 446, 447
 Soule, G., 352
 Soysal, Mümtaz, 161, 177, 181, 269, 469, 610
 Sönmez, Mustafa, 558, 623
 Spry, G., 352
 Stalin, 25, 457, 458, 460
 Stirling, Paul, 588
 Sucu, Mehmet Timuçin, 653
 Sunalp, Turgut, 218
 Sunar, Diane, 600
 Sunay, Cevdet, 162, 166, 178, 249, 535, 671, 675
 Sükan, Faruk, 190
 Sülkér, Kemal, 626

 Şahin, Fadime, 276
 Şahinler, Menter, 153
 Şahruh, 51
 Şanda, Hüseyin Avni, 63
 Şaylan, Gencay, 658, 684
 Şen, Faruk, 501, 504, 505, 506, 507
 Şenyapılı, Tansı, 571, 574
 Şimşir, Bilal, 449, 450
 Şinasi, 350

 Tağmacı, Memduh, 671
 Talas, Cahit, 626
 Talât Paşa, 80
 Talu, Naim, 179
 Talu, Umur, 278
 Tanyol, Cahit, 58
 Tayanç, Tunç, 351
 Tekeli, İlhan, 142, 152, 240, 246, 250, 251, 356, 357, 500, 559, 560, 577, 615
 Tezcan, Mahmut, 596

 Thornburg, Max Weston, 352
 Timur, 51
 Timur, Serim, 553, 585, 586, 589, 637, 639, 640
 Timur, Taner, 87, 110
 Toker, Metin, 139, 154, 158, 170, 457, 458
 Tokgöz, Erdinç, 554
 Tokgöz, Oya, 213, 595
 Tonguç, Engin, 616
 Tonguç, İsmail Hakkı, 535
 Toprak, Metin, 412, 414, 415
 Toprak, Zafer, 119, 120, 412, 615
 Toptan, Köksal, 263
 Topuz, Hıfzı, 144, 153
 Torumtay, Necip, 220
 Truman, 458, 488
 Tuğrul Bey, 22, 23
 Tuna, Korkut, 503
 Tunaya, Tarık Zafer, 52, 133, 136
 Tuncer, Hüner, 444
 Tunç, Halil, 627
 Tunçay, Mete, 133, 138, 139, 527
 Tunçkanat, Haydar, 466
 Turan, İlter, 69
 Turner, Victor, 231
 Tuşalp, Erbil, 219, 225, 226
 Türel, Oktar, 426
 Türeñç, Turan, 183
 Türkay, Orhan, 522
 Türkeş, Alparslan, 32, 190, 227, 499
 Türkgeldi, Ali Fuat, 77
 Tütengil, Cavit Orhan, 539, 616

 Ubeydullah, 298
 Ubcini, 345, 346
 Ulagay, Osman, 187, 336, 623
 Ulay, Sıtkı, 156, 157, 158, 159
 Uluatam, Aynur, 406, 491
 Ulusu, Bülent, 197, 253, 535

- Unan, Nimet, 585
 Uras, Göngör, 640
 Us, Asım, 141, 148
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 50, 55, 59
 Üçok, Bahriye, 225, 261
 Üçok, Coşkun, 52
 Ülman, Haluk, 458
 Ünsal, Artun, 199, 200, 201, 206, 210, 577
 Ünsal, Engin, 629, 631
 Ünsal, Hüsamettin, 144
 Ünsal, Niyazi, 297
 Ürgüplü, Suat Hayri, 164, 178
 Üruğ, Necdet, 220
 Ürünü, Coşkun, 344
 Üstünel, Besim, 496
 Vahdettin, 79, 81, 96, 112
 Varlıer, Oktay, 551
 Vasiliu, 469
 Venizelos, 451
 Wallerstein, Immanuel, 62
 Webster, Donald E., 98, 121
 Welker, Walter F., 140, 141, 144
 Wilson, 81, 88, 446
 Winrow, M. Gareth, 298
 Yalçın, Soner, 279
 Yasa, İbrahim, 504, 552, 571, 589, 590, 591
 Yavuz, Fehmi, 597
 Yavuz Sultan Selim, 53, 258
 Yavuzer, Haluk, 213, 596
 Yazan, Ümid Meriç, 601
 Yediylıdız, Bahattin, 73
 Yener, Samira, 550
 Yentürk, Nurhan, 419
 Yerasimos, Stefanos, 65
 Yetkin, Çetin, 144, 169, 318, 320
 Yıldırım Beyazıd, 51
 Yılmaz, Mesut, 37, 224, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 277, 291, 292, 293, 294, 295, 333, 334, 625, 655, 668
 Yörük, Ayda, 565
 Yörük, Turhan, 565
 Yörüköğlü, Atalay, 213
 Yunus Emre, 607
 Yurdakul, Doğan, 279
 Yusuf Has Hacib, 59
 Yücekök, Ahmet, 167, 326
 Yücel, Asuman, 559, 588
 Yücel, Hasan Âli, 535, 538
 Zorlu, Fatin Rüştü, 157

- *Siyasal İslâm Türkiye'de nasıl gelişti?*
- *Güneydoğu sorununun kökünde ne yatıyor?*
- *Avrupalı Türkler nasıl ortaya çıktı?*
- *Ekonomik kalkınmanın neresindeyiz?*
- *Demirel'in, Özal'ın, Çiller'in siyasetteki rolleri nedir?*
- *21. Yüzyılda Türkiye'yi hangi sorunlar bekliyor?*
- *ABD'nin etkisi gelecekte ne olacak?*
- *Ordu'nun siyasal yaşamdaki yeri güçleniyor mu?*
- *Gecekondulaşma süreci ülkeyi nasıl pençesine alıyor?*
- *Gelir dağılımı bozukluğu geleceğimizi nasıl etkileyecek?*
- *Büyük sermaye, ülkenin geleceğini nasıl biçimlendirecek?*
- *Demokratikleşme kaçınılmaz mı?*

Prof. Kongar bu soruların yanıtlarını, Osmanlı'dan Atatürk'e, Atatürk'ten 21. Yüzyıl'a dek ele aldığı bir değişim süreci içinde arıyor.

ISBN 975-14-0624-2

9 789751 406248